

TERCÜME-İ BURHÂN-I GELENBEVÎ

Burhân-ı Gelenbevî Tercüme ve Şerhi

ABDÜNNÂFİ İFFET EFENDİ

TÜRKİYE YAZMA ESERLER KURUMU BAŞKANLIĞI YAYINLARI: 141

Bilim ve Felsefe Serisi : 57

Kitabın Adı : TERCÜME-İ BURHÂN-I GELENBEVÎ
Burhân-ı Gelenbevî Tercüme ve Şerhi

Kitabın Diğer Adı : Mizân: Şerh-i Mütercim-i Burhân

Müellifi : Abdünnâfi İffet Efendi (ö. 1890)

Özgün Dili : Osmanlı Türkçesi

Hazırlayan : Prof. Dr. İbrahim Çapak
Öğr. Gör. Mesud Öğmen
Araştırmacı Abdullah Demir

Son Okuma : Mustafa Yalçinkaya, Yazma Eser Uzmanı

Kitap Tasarım : AS-64 Basın-Yayın Tanıtım, Org. ve Paz. Ltd. Şti.
Divanyolu Cad. Erçevik İşhanı, No: 203, Sultanahmet-İstanbul
Tel: 0212 513 39 90 / www.as64.org • info@as64.org

Baskı : Bilnet Matbaacılık ve Yayıncılık A.Ş.
Dudullu OSB 1. Cadde No. 16 Ümraniye / İstanbul
Tel: 444 44 03 www.bilnet.net.tr / Sertifika No. 42716

Baskı Yeri ve Yılı : İstanbul 2019

Baskı Miktarı : 1. Baskı, 1500 adet

KÜTÜPHANE BİLGİ KARTI
Library of Congress A CIP Catalog Record

Abdünnâfi İffet Efendi

Burhân-ı Gelenbevî Tercüme ve Şerhi, *Tercüme-i Burhân-ı Gelenbevî*

1. Mantık, 2. İslâm Felsefesi, 3. Gelenbevî, 4. Burhân, 5. Abdünnâfi İffet Efendi

ISBN: 978-975-17-4417-3

Copyright © Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı. Her hakkı mahfuzdur.

Bütün yayın hakları *Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı*'na aittir. Başkanlığın izni olmaksızın tümüyle veya kısmen, hiçbir yolla ve hiçbir ortamda yayınlanamaz ve çoğaltılamaz.

T.C. Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı

Süleymaniye Mah. Kanuni Medresesi Sok. No: 5 34116 Fatih / İstanbul

Tel.: +90 (212) 511 36 37

Faks: +90 (212) 511 37 00

info@yek.gov.tr

www.yek.gov.tr

TERCÜME-İ BURHÂN-I GELENBEVÎ

BURHÂN-I GELENBEVÎ TERCÜME VE ŞERHİ

(İNCELEME - ÇEVİRİ YAZI)

ABDÜNNÂFİ İFFET EFENDİ
(ö. 1890)

Hazırlayanlar
İbrahim Çapak
Mesud Öğmen, Abdullah Demir

TÜRKİYE
YAZMA
ESERLER
KURUMU
BAŞKANLIĞI

TAKDİM

İnsanlık tarihi, akıl ve düşünce sahibi bir varlık olan insanın kurduğu medeniyetleri, medeniyetler arasındaki ilişkileri anlatır. İnsan, zihnî faaliyetlerde bulunma kabiliyetiyle bilim, sanat ve kültür değerleri üretir, ürettiği kültür ve düşünce ile de tarihin akışına yön verir.

Medeniyetler, kültürler, dinler, ideolojiler, etnik ve mezhebî anlayışlar arasındaki ilişkiler kimi zaman çatışma ve ayrışmalara, kimi zaman da uzlaşma ve iş birliklerine zemin hazırlamıştır.

İnsanların, toplumların ve devletlerin gücü, ürettikleri kültür ve medeniyet değerlerinin varlığıyla ölçülmüştür. İnsanoğlu olarak daha aydınlık bir gelecek inşa edebilmemiz, insanlığın ortak değeri, ortak mirası ve ortak kazanımı olan kültür ve medeniyet değerlerini geliştirebilmemizle mümkündür.

Bizler, Selçuklu'dan Osmanlı'ya ve Cumhuriyet'e kadar büyük devletler kuran bir milletiz. Bu büyük devlet geleneğinin arkasında büyük bir medeniyet ve kültür tasavvuru yatmaktadır.

İlk insandan günümüze kadar gökkubbe altında gelişen her değer, hakikatin farklı bir tezahürü olarak bizim için muteber olmuştur. İslâm ve Türk tarihinden süzülüp gelen kültürel birikim bizim için büyük bir zenginlik kaynağıdır. Bilgiye, hikmete, irfana dayanan medeniyet değerlerimiz tarih boyunca sevgiyi, hoşgörüyü, adaleti, kardeşlik ve dayanışmayı ön planda tutmuştur.

Gelecek nesillere karşı en büyük sorumluluğumuz, insan ve âlem tasavvurumuzun temel bileşenlerini oluşturan bu eşsiz mirasın etkin bir şekilde aktarılmasını sağlamaktır. Bugünkü ve yarınki nesillerimizin gelişimi, geçmişimizden devraldığımız büyük kültür ve medeniyet mirasınının daha iyi idrak edilmesine ve sahiplenilmesine bağlıdır.

Felsefeden tababete, astronomiden matematiğe kadar her alanda, Medine’de, Kâhire’de, Şam’da, Bağdat’ta, Buhara’da, Semerkant’ta, Horasan’da, Konya’da, Bursa’da, İstanbul’da ve coğrafyamızın her köşesinde üretilen değerler, bugün tüm insanlığın ortak mirası hâline gelmiştir. Bu büyük emanete sahip çıkmak, bu büyük hazineyi gelecek nesillere aktarmak öncelikli sorumluluğumuzdur.

Yirmi birinci yüzyıl Dünyasına sunabileceğimiz yeni bir medeniyet projesinin dokusunu örecektir değerleri üretebilmemiz, ancak sahip olduğumuz bu hazinelerin ve zengin birikimin işlenmesiyle mümkündür. Bu miras bize, tarihteki en büyük ilim ve düşünce insanlarının geniş bir yelpazede ürettikleri eserleri sunuyor. Çok çeşitli alanlarda ve disiplinlerde medeniyetimizin en zengin ve benzersiz metinlerini ihtiva eden bu eserlerin korunması, tercüme ya da tıpkıbasım yoluyla işlenmesi ve etkin bir şekilde yeniden inşa edilmesi, Büyük Türkiye Vizyonumuzun önemli bir parçasıdır. Bu doğrultuda yapılacak çalışmalar, hiç şüphesiz tarihe, ecdadımıza, gelecek nesillere ve insanlığa sunacağımız eserleri üretmeye yönelik fikrî çabaların hasılası olacaktır. Her alanda olduğu gibi bilim, düşünce, kültür ve sanat alanlarında da eser ve iş üretmek idealiyle yeniden ele alınmaya, ilgi görmeye, kaynak olmaya başlayan bu hazinelerin ülkemize ve tüm insanlığa hayırlar getirmesini temenni ederim. Aziz milletimiz, bu kutsal emaneti yücelterek muhafaza etmeyi sürdürecektir.

Recep Tayyip Erdoğan
Cumhurbaşkanı

İÇİNDEKİLER

TAKDİM	4
GİRİŞ	19
BİRİNCİ CİLT	33
MÜTERCİMİN MUKADDİMESİ	36
MUSANNİFİN MUKADDİMESİ	41
MUKADDİME	54
BİRİNCİ BAHİS: İLMİN TARİFİ	55
İlmin Tasavvur ve Tasdîke Taksîmi	56
İz'ânın Anlamı ve Tasavvurun Taksîmi	57
Nazarın Tarifi	61
Nazar ve Tembîh Arasındaki Fark	63
Mantığın Konusu ve Gâyesi	67
Birinci ve İkinci Ma'kuller	69
İKİNCİ BAHİS: DELÂLET	73
Delâletin Taksîmi	74
Tab' ve Tabi'at	75
Lafzî Vaz' ve Kısımları	77
Delâletin Mutâbakat, Tazammun ve İltizâma Taksîmi	79
Lafzın Müfred ve Mürekkebe Taksîmi	83
Müfred Lafzın Taksîmi	86
Mürekkeb Lafzın Taksîmi	90
Müfred ve Mürekkebin Hakikat, Kinâye, Mecâz ve Galata	
Taksîmi	94
Mecâz-ı Mürsel	96
İsti'âre	99
Müfredin Müşterek, Menkul, Mürtecel ve Muhtassa Taksîmi	105
Müfredin Cüz'î-i Hakîkî ve Küllîye Taksîmi	107
BİRİNCİ BÂB: MÜFRED MÂNÂLAR	112
1. FASIL: KÜLLÎ VE CÜZ'Î	113
Küllînin Kısımları	115
Muvâta'a ile Yükleme, İştikâk ile Yükleme	119
İkinci Ma'kullerin Mantıkta Konu Edilene ve	
Edilmeyene Taksîmi-Küllînin Mantıkî, Tabi'î ve	
Aklîye Taksîmi	123

Cüz'î ya Maddidir ya da Mücerred	131
Sıdk ve Yükleme Cihetiyle Küllîler Arasındaki Dört Nisbet	135
Sıdk ve Tahakkuk Cihetiyle Dört Nisbet	145
Basît ve Mürekkebe "Midir" Sorusu	147
Nisbetlerin İki Kaziyenin Tahakkuk Edip Etmemesi	
Bakımından İtibara Alınması	150
Mefhûm Cihetiyle İki Mefhûm Arasındaki Nisbetler	155
İzâfî Küllî ve Cüz'î	158
2. FASIL: ZÂTÎ VE ARAZÎ	161
Zâtînin Nâkıs Müştereke ve Tam Müştereke Taksîmi	165
"O Nedir?" Sorusu	167
"O Hangi Şey'dir?" Sorusu	170
Zâtî ile Arazîyi Ayırıştırma	172
3. FASIL: BEŞ KÜLLÎ	175
Hakîkî Tür	175
Hakîkî Cins	177
Fasıl	180
Hâssa	182
Genel Araz	183
4. FASIL: ZÂTÎNİN KISIMLARI	187
Basît Tür ve Mürekkebe Tür	187
Türün Hakîkî Tür ve Sınıf diye İsimlendirilen İzâfî Tür	
için Kullanılması	187
Cinsin Yakın Cins ve Uzak Cins Taksîmi	189
Mâhiyetin Fasılının Yakın ve Uzak Fasıl Şeklinde Taksîmi	191
Fasılın Cüz'ü Olduğu Mâhiyetin Mukavvimi ve Üstünde	
Olanların Mukassimi Olması	192
Türlerin, Yüksek Türden Başlayıp Türlerin Türü İsmi	
Verilen Hakîkî Türe Doğru Tertîbi	194
Cinslerin Aşağıdan Yukarıya ve Yukarıdan Aşağıya Tertîbi	196
Mâhiyetin Tek Bir Parçasının Aynıyla Mâhiyette Tekrar	
Etmemesi, Mâhiyetin İki Eşit Şeyden ve Sonsuz	
Sayıdaki Cins ve Fasıllardan Oluşmaması	198

5. FASIL: ARAZÎLERİN KISIMLARI	201
Hâssanın Şâmile ya da Gayr-ı Şâmile Olması	203
Hâricî ve Zihnî Lüzûm Hakkında Bir Tenbîh	205
Mutlak Olarak Lüzûmun Beyyin ve Gayr-ı Beyyine	
Taksîmi	208
İKİNCİ BÂB: KAVL-İ ŞÂRİH	212
Tam Tanım	213
Eksik Tanım	214
Tam Resm	215
Eksik Resm	216
Îzâh, Misal Getirme ve Taksîmin Eksik Resim Kabîlinden	
Oluşu	218
Mutlak Olarak Tarîfin ya Hakîkî ya da Tenbîhî, Lafzî	
Tarîfin de Tenbîhî Oluşu	219
Mutlak Olarak Tarîfin ya Hakîkî ya da İsmî Olması	221
Sınıfların Mâhiyetlerinin İ'tibârî Oluşu	223
TARÎFİN ŞARTLARI	225
Tarîfin Tarîf Edilenden Daha Açık ve Daha Önce Bilenen	
Olması Şartı	226
Devr-i Tekaddümü ve Devr-i Ma'î	227
Müte'ahhirûnun Tarîfin Tarîf Edilene Sıdk (Kapsam)	
Cihetiyle Eşit Olması Şartı, Hakikatte Eksik Tanımda	
Ondan Daha Genel Olmasının ve Eksik Resimde Ondan	
Bir Açıdan Genel-Özel Olmasının Caiz Oluşu	230
Müte'ahhirûnun Ta'rifde Cinsin Fasıldan Önce Olmasını	
Şart Koşmaları	233
İKİNCİ CİLT	239
ÜÇÜNCÜ BÂB: ÖNERMELER VE HÜKÜMLERİ	240
Kaziyyenin Melfûza ve Ma'küleye Taksîmi	241
Kaziyyenin Ta'rifî	242
Kaziyyenin Hamliyye ve Şartıyyeye Taksîmi	243
Kaziyye-i Şartıyyede Mahkûmü'n-Aleyhe Mukaddem ve	
Mahkûmü'n-Bihe Tâlî Denildiği	246
Kaziyye-i Şartıyyenin Muttasıla ve Munfasılaya Taksîmi	246

Mukaddem ile Tâlinin Birbirinden Süret-i Temyîzi	248
Kaziyyenin Hamliyye ve Şartıyyeye ve Şartıyyenin Muttasıla ve Munfasılaya Keyfiyyet-i İnhisârları	248
Hamliyye ve Muttasıla ve Munfasılanın Mûcibe ve Sâlibeye İnkisâmı	249
Eczâ'-i Kaziyyede Müttekaddimîn ve Müte'ahhirîn Arasındaki İhtilâf	250
İn'ikâd-ı Kaziyye	252
İz'ân Nisbet-i Mutlak İ'tibâr Olunursa Tasdik ve Hüküm ve Vukû'a Ta'alluku Şartıyla İcâb Ve İkâ' ve Lâ-Vukû'a Ta'alluku Şartıyla Selb ve İntizâ' Tesmiye Kılındığı	254
Vukû' ve Lâ-vukû'a Delâlet Eden Elfâza Râbıta Tesmiye Olunduğu	256
Mevzû'-ı Zikrî ile Hakikî	261
Unvân-ı Mevzû'un Zât-ı Mevzû' Üzere Sıdkı Akd-i Vaz' ve Mahmûlün Sıdkı Akd-i Haml Tesmiye Olunduğu	265
Mahmûl ile Kazâyâ-yı Müte'ârifede Efrâd Murâd Olunmayıp Münharifâtta Murâd Olunduğu	266
Hamliyyenin Kazâyâ-yı Şahsiyye ve Mahsûsâ ile Tabî'iyeye ve Mühmele ve Mahsûra ve Müsevvereye Taksîmi ve Mahsûratta Kemmiyyete Delâlet Eden Şey'e Sûr Tesmiye Kılındığı	267
Mahsûrâtın Külliyye ve Cüz'iyeye Taksîmi	271
Mahsûrâtın Aksâm-ı Erba'ası Beyninde Olan Nisebin Beyânı	276
Kaziyye-i Mühmelenin Kaziyye-i Cüz'iyeye Kuvvesinde Olduğu	278
Kaziyye-i Şahsiyyenin Külliyye Hükümünde Olduğu	279
Tabî'iyât Ulûm-i Hikemiyyede Gayr-ı Müsta'mel İdüğü	280
Lâm-ı İstiğrak ile Lâm-ı Ahd-i Zihnî Sûr İdüğü	281
Küll Kelimesi Ba'zen İfrâdî ve Ba'zen Mecmu'î Olduğu	284
Kazâyâ-yı Hamliyyenin Hâriciyye ve Hakikiyye ve Zihniyyeye Taksîmi	287
Kazâyâ-yı Hamliyyenin Aksâm-ı Selâsesiyle Bunların Nakızları Beyninde Olan Nisbetler	298
Fasıl: Udûl ve Tahsîl	304

Kaziyye-i Hamliyyenin Ma'dûle ve Muhassalaya Taksîmi	305
Bazen Muhassala Mûcibeye Tahsîs Olunarak Sâlibelere	
Sâlibe-i Basîta Denildiği ve Bunların Beyninde Olan	
Fark-ı Lafzî ve Ma'nevî	306
Îcâb-ı Ma'dûl İle Selb-i Muhassal Beyninde Şerh-i	
Metâli'den Mütercem Tahkîkât-ı Nefise	320
MÜVECCEHÂT	326
Hamliyyede Zikr Olunan Keyfiyyet Beyân Olunmazsa	
Kaziyye-i Mutlaka ve İllâ Müveccehe Olup ve Bu	
Keyfiyyete Delâlet Eden Lafza Cihet Denildiği	327
Kaziyye-i Müveccehenin Kizbi	328
Müveccehâttan Evvel Zarûriyye-i Mutlakadır	330
Sânî Meşrûta-i Âmmedir	333
Sâlis Vaktiyye-i Mutlakadır	339
Râbi' Münteşire-i Mutlakadır	340
Hâmis Dâ'ime-i Mutlakadır	341
Sâdis Örfiyye-i Âmmedir	342
Sâbi' Mutlaka-i Âmmedir	343
Sâmin Mümkine-i Âmmedir	345
İşbu Müveccehât-ı Semâniyye Besâ'it-i Meşhûre Olduğu	346
Besâ'it-i Mezkûre Beyninde Olan Nisbetlerin Beyânı	347
Müveccehât-ı Mûrekkebeden Evvel Meşrûta-i Hâssa ve sânî	
Örfiyye-i Hâssadır	350
Mûrekkebâttan Sâlis Vaktiyye ve Râbi' Münteşire ve Hâmis	
Vücûdiyye-i Lâ-Dâ'ime Olarak Vaktiyye-i Mutlaka	
ve Münteşire-i Mutlaka ve Mutlaka-i Âmme ile Lâ-	
Devâm-ı Zâtiyyeden Mûrekkeb Oldukları	354
Mûrekkebâttan Sâdis Vücûdiyye-i Lâ-Zarûriyye ve Sâbi'	
Mümkine-i Hâssadır	357
Çok Def'a Mümkine-i Hâssada Bi'l-İmkânî'l-Hâs Ta'birıyla	
İktifâ Olunduğu ve İmkân-ı Hâss Nisbetin Her İki	
Tarafından Selb-i Zarûret-i Zâtiyye İdügü	359
İşbu Mûrekkebât-ı Seb'a İki Hüküm-i Basîtten İbâret	
Olup Bu Hükümler Mevzû'-i Hakîkide ve Mahmûlde	
ve Kemmiyyetde Müttehid Olarak Keyfde Müttehâlif	
Olduklarının Tafsîlâtı	361

İşbu Müveccchât-ı Meşhûreden Başka Taht-ı İhtiyâcda Bulunan Diğer Müveccchât Olup Bu Da Vakt-i Mu'ayyen Veyâhûd "Vaktin Mâ" Veyâhûd Ba'z-ı Evkât-ı Vasfda Fi'liyyet-i Nisbetle Hükm Olunan Mutlaka-i Vaktiyye ve Mutlaka-i Münteşire ve Hîniyye-i Mutlaka Oldukları	364
Kezâlik Müveccchât-ı Gayr-ı Meşhûreden Biri Cânib-i Muhâlifden Selb-i Zarûret-i Vasfiyye ile Hîniyye-i Mümkine ve Biri Dahî Vakt-i Mu'ayyende veyâhûd "Vaktin Mâ" da Cânib-i Muhâlifden Selb-i Zarûretle Mümkine-i Vaktiyye ve Mümkine-i Dâ'ime Olarak Bunlar Besâ'it-i Sitte-i Gayr-ı Meşhûreden Oldukları	365
Ba'zen Hîniyye-i Mutlaka Lâ-Devâm-ı Zâtî ile Takyîd Edilerek Hîniyye-i Lâ-Dâ'ime Denilip Bu da Mürekkebe-i Gayr-ı Meşhûreden Olduğu	366
Mürekkebât-ı Sâ'irenin Dahi İhtirâ'ı Mümkün ise de Gayr-ı Mu'teber İdügü	366
Tenbih: Zarûrât ve Vücûbun Aksâmını Mübeyyindir	368
Zarûret Bi-şartı'l-Mahmûl	370
ŞARTIYYENİN İRÂD-I ECZÂSI	377
İttifâkiyye-i Hâssa ve İttifâkiyye-i Âmmenin Beyânı	383
Munfasılanın Munfasıla-i hakikiyye ve Mâni'atü'l-Cem' ve Mâni'atü'l-Hulüvv Aksâm-ı Selâsesinde Olup Eğer Munfasılada Hüküm Sıdk ve Kizbden İkisinde İnfisâl ile Veyâhûd Bu İnfisâlin Selbiyle Olursa Munfasıla-i hakikiyye İdügü	384
Ve Eğer Hüküm Yalnız Sıdkda İnfisâl ile Veyâhûd Bu İnfisâlin Selbiyle Olursa Mâni'atü'l-Cem' Olduğu	386
Ve Eğer Hüküm Yalnız Kizbde İnfisâl ile Veyâhûd Selbiyle Olursa Mâni'atü'l-Hulüvv İdügü	386
İttifâkiyyede Munfasilât-ı Selâseyi İ'tibâr Vâki'de İttifâka Nazar Etmek Tarikiyle İdügü	389
Ba'zen Munfasilât Zât-ı Eczâ'-i Selâse Olduğu ve Muttasilât Ancak Cüz'eynden Terekküb Edeceği	393
Aded-i Zâ'id ve Mütêsâvî	393
Şartıyye-i Külliyye	395

Şâlibe-i Külliyyenin Sûru	397
Şartıyye-i Cüz'iyenin İcâben ve Selben Sûru	398
Şartıyye-i Şahsiyye	399
Şartıyye-i Mühmele	400
Aksâm-ı Şartıyye Hangi Mahallerde Sâdık Olacağıнын Beyânı	401
Şartıyyenin Tarafeyni Asıllarına Nazaran Kazıyye Olmasıyla Suver-i Terkîbiyyesinin Ya'nî Hamliyyeteynden veyâhûd Şartıyyeteynden veyâhûd Ehadühümâdan Terkîb Olunacaklarının Tafsîli	404
Kazıyye-i Şartıyyenin Tarafeyni Tarafeyn-i Kazıyye Olmalarından Kat'-ı Nazarla Ya Sâdık veya Kâzib Olacaklarından Bunların Hangisinden Şartıyyenin Terkîbi Takdîrde Sâdık veya Kâzib Olacağıнын Tafsîli	407
Şartıyyenin Tarafeyni ya Mûcibe veyâ Şâlibe Olup ve Şartıyyenin İcâb ve Selbinde Tarafeynin İcâb ve Selbi Mû'teber Olmayıp Belki Bu Bâbda İ'tibâr İttisâl veyâ İnfisâlin Vukû' ve Lâ-Vukû'una İdüğü	411
Ba'zen Şartıyye-i Şâlibede Edât-ı Selbin Edât-ı Şart Üzere Takdîmiyle Fark-ı Lafziye İşâret Olunduğu	412
Her İki Hüküm ki Farz-ı İctimâlarından Muhâl Lâzım Gelmeye Beynlerinde Lüzûm-i Cüz'î Mevcûd Olacağıнын Beyânı	413
Her Bir Hükmeyn ki Birbirinden İnfikâklerini Farz Etmekten Muhâl Lâzım Gelmeye Beynlerinde Lüzûm-i Küllî Tahakkuk Etmeyeceği	414
TENÂKUZ	419
Tenâkuzda Mahkûmün-Aleyh ve Mahkûmün-Bih ile Kuyûd-i Melhûzâda Kazıyyeteynin İttihâdı ve Keyf ve Cihette İhtilâfı Meşrût İdüğü	421
Kazâyâ-yı Muhsûrede Zikr Olunan İttihâd ve İhtilâf Şartıyla Berâber Mahkûmün-Aleyhin Külliyyet ve Cüz'iyetinde Dahi İhtilâf-ı Kazıyyeteyn Meşrût İdüğü	422
Nakızayn Beyninde Kavmin İ'tibâr Eyledikleri Vahdât-ı Semâniyyenin Tafsîli	423
Nakâyizü'l-Mahsûrât Bi-Hasebi'l-Cihât	425

Hâriciyye ve Hakikiyye ve Zihniyyeden Her Bir Nev'in Nakızı aslâ O Nev'de Muvâfık ve Keyf ve Kemde Muhâlif Olduğu	434
Şartıyyenin Nakızı İttisâl ve İnfisâl Cinsiyle Lüzûm ve İnâd ve İttifâk Nev'inde Muvâfık ve Keyf ve Kemde Muhâlif İdüğü	435
Her Bir Şey'in Nakızı O Şey'in Ref'i Olup Nakız-ı Hakîkiye Müsâvî Olan Şey'e Nakız İtlâk Etmeleri Bi-Tarîkı'l- Mecâz İdüğü	435
Ba'zen Tenâkuz Mefhûmeyn-i Müfredeynin Udûlen ve Tahsilen İhtilâfları Üzere İtlâk Olunduğu	436
AKS-İ MÜSTEVÎ	437
Ba'zen Aks Asl İçin Lâzım ve Ehad-i Cüz'eynini Cüz'-i Âhara Tebdil ile Hâsıl Olan Ehass-ı Kazâyâ Üzere İtlâk Olunduğu	439
Aks-i Munfasılât Mu'teber Olmadığı	440
Hangi Kazıyye Hangi Kazıyyeye Mün'akis Olacağıının Tafsilî	441
Akd-i Vaz'da Olan Mezheb-i Şeyh Üzere Mümkiniteyn için Aks Olmadığı	447
Kazâyânın Mün'akis Olmalarının İsbâtı vücûh-i Selâse ile Olup Evvel Hulfdür	453
Tarîk-ı sâni İftirâzdır	454
Tarîk-ı Sâlis Aksdır	454
AKS-İ NAKÎZ	457
İnde'l-Müte'ahhirîn Aks-i Nakîz Asldan Mahkûmün-Bihin Nakızını Mahkûmün-Aleyh ve Mahkûmün-Aleyhin Aynını Mahkûmün-Bih Kılmak İdüğü	460
BÂB-I RÂBÎ': SUVER-İ EDİLLE VE HÜCEC	463
Delîlin Ta'rîfi	463
Delîl ile İktisâb Olunan Kazıyyeye Matlûb ve Müdde'â ve Netice Tesmiye Olunduğu	465
Delîlin Sıhhati Sıdkına Mütevakkıf Olan Kazıyyeye İster Delîlden Cüz' Olsun ve İster Hâric Olsun Mukaddime-i Delîl Denilip Fakat Ba'zen Mukaddime-i Sugrâ ve Kübrâ gibi Eczâ'-i Delîl Olanlara Tahsis Kılındığı	465
Ba'zen Mukaddimât-ı Delîlden Ba'zısı Tayy ve Terk Olunduğu	467

Delîlin Sıhhati Mâdde ve Sûretinin Sıhhatleriyle Meşrûta İdüğü	468
Delîl Dört Kısım Olup Evvel Bizzât Netîceyi Müstelzim Olan Kıyâsdır	471
Delîlden Kısım-ı sâni Mukaddime-i Ecnebiyyenin Sıdkı Vâsıtâsıyla Netîceyi Müstelzim İdüğü	472
Delîlden Kısım-ı Sâlis Mukaddime-i Garîbe Vâsıtâsıyla Netîceyi Müstelzim İdüğü	474
Delîlden Kısım-ı Râbi' Kendiye İlmi Netîceye Zannı Müstelzim Olarak İstizâm-ı Külli ile Müstelzim Olmadığı	476
İstikrâ'-i Nâkısın İşbu Kısım-ı Râbi'den Olduğu	478
İnde'l-Fukahâ Kıyâs Tesmiye Olunan Temsil Dahi Kısım-ı Râbi'den İdüğü	478
Şey'eyn Beyninde İlliyyet-i Câmî' yâ Deverân veyâ Terdîd ile İsbât Olunduğu	479
Netîcenin Ahass-ı Mukaddimât-ı Delîle Tabî'â Olduğu	482
FÜSÛL-I SEB'ADAN FASL-I EVVEL: KİYÂSİ TA'RÎF VE İKTİRÂNÎ İLE İSTİSNÂ'İYE TAKSİMDEDİR	482
Kıyâsın İstisnâ'î ve İktirânîye Taksîmi	485
Hadd-i Asgar ve Hadd-i Ekber ve Sugrâ ve Kübrâ	489
Hadd-i Evsat	489
Fi'-Şekl ve'd-Darb	490
FASL-I SÂNÎ: KİYÂS-I İSTİSNÂ'Î	491
Kıyâs-ı İstisnâ'î Bi-Cemî'i Aksâmihî Beyyinü'l-İntâc Olup ve Bunun Şerâ'itü	492
Netâyic-i Kıyâs-ı İstisnâ'î	495
FASL-I SÂLİS: KİYÂS-I İKTİRÂNÎ	498
Mutlakan İktirânînin Müte'âref ve Gayr-ı Müte'ârefe Taksîmi	502
FASL-I RÂBİ': KİYÂS-I İKTİRÂNÎNİN EŞKÂL-İ ERBA'AYA SÛRET-İ TAKSİMİ	509
Şekl-i Evvelin Beyyinü'l-İntâc Olup Eşkâl-i Bâkiyenin Hulf ve Aks Tarîkıyla İsbât Olunacağı	511
Şekl-i Evvelin Şart-ı İntâcî Keyfen İcâb-ı Sugrâ ve Kemmen Külliyet-i kübrâ Olduğu	515
Şekl-i Evvelin Durûb-ı Nâticisi Dört İdüğü	516
Şekl-i Sâni'nin Şart-ı İntâcî Keyfde İhtilâf-ı Mukaddimeteyn	

ve Külliyyet-i kübrâ İdüğü	519
Şekl-i Sâninin Yalnız Sâlibeteyn için Durûb-ı Nâticesi Dört İdüğü	520
Şekl-i Sâlisin Şart-ı İntâcî İcâb-ı Sugrâ ile Ehad-i Mukaddimeteynin Külliyyeti Olup ve Durûb-ı Nâticesi Yalnız Cüz'iyeteyn için Altı Darb Olduğu	524
Şekl-i Râbi'in Şart-ı İntâcî yâ Külliyyet-i Sugrâ ile Berâber Mukaddimeteynin İcâbı veyâhûd Ehad-i Mukaddimeteynin Küllî Olmasıyla Berâber Keyfen Mukaddimeteynin İhtilâfı Olduğu	528
Şekl-i Râbi'in Durûb-ı Nâticesi Sekiz Olduğu	529
FASL-I HÂMİS: MUHTELİTÂT	534
FASL-I SÂDİS: İKTİRÂNİYYÂT-I ŞARTIYYE	547
Fevâ'id-i Nâfi'a	563
Kıyâs-ı Mukassem ile Mürekkebâttan Sâ'ir Emsâli Nefsü'l-Emrde Mefsûletün-Netâ'ic Olan Âkiseden Kıyâs-ı Mürekkeb Oldukları	586
FASL-I SÂBİ': MUTLAKAN AKÎSEYİ BASÎT VE MÜREKKEBE TAKSİM	607
KIYÂS-I HULF	610
KIYÂS-I HAKKÎ	613
BÂB-I HÂMİS: MEVÂDD-İ EDİLLE	614
Yakîniyyâtın Bedîhiyye ve Nazâriyyeye Taksîmi	615
Bedîhiyyâtın Evveliyât ve Nazâ'iri Olan Aksâm-ı Sitteye Taksîmi	616
Müşâhedât ve Bundan Bir Kısım Olan Hissiyât	617
Vicdâniyyât	618
Kazâyâ Kıyâsâtühâ Ma'ahâ	618
Mütevâtirât	619
Mücerrebât	620
Hadsiyât	620
Nazariyyât	622
Taklîdiyye	623
Zanniyyât	624
Cehliyye-i Mürekkebe	624

Kazâyânın Kendiden Edillenin Terekkübü İ'tibâriyle	
Aksâm-ı Seb'aya Taksîmi Olup Evvel Yakînîyyât İdügü	625
Meşhûrât	625
Müsellemât	627
Makbûlât	627
Maznûnât	628
Muhayyelât	628
Mevhûmât	628
Sınâ'ât-ı Hams	630
Burhân	631
Cedel	632
Hatâbe	633
Safsata Mugâlata	634
Sofistâ'î ve Müşâğibî	635
Delîl-i Limmî	636
Delîl-i İnnî	637
Delîl-i Naklî ve Aklî	640
HÂTİME	641
Mevzû'ü'l-İlm	641
Ba'zen Mebâdînin Ulûmdan Cüz' Kılındığı ve Mebâdîden	
Ba'zısı Tasavvuriyye ve Ba'zısı Tasdîkiyye Olduğu	645
Ulûm-i Mütê'ârefe ve Usûl-i Mevzû'a ve Müsâderât	646
DİZİN	651

GİRİŞ

Elinizdeki eser mantık ilmi açısından son derece önemli bir eserdir. Gelenbevî, büyük bir emekle mantık tarihi ve problemlerinden hareketle kendi özgün fikirlerini de katarak alana ciddi katkılar sağlayacak güzel bir eser kaleme almıştır. Osmanlı döneminin sonlarında yaşamış bir mütefekkir olan Abdünnâfi Efendi de önemine binâen eseri Türkçe'ye (Osmanlıca'ya) çevirmiştir. Biz bu girişte Gelenbevî ve Abdünnâfi Efendi'ye dâ'ir özet bilgiye yer vererek eserin içeriğine kısaca değinmeye çalışacağız.

a) **Gelenbevî (ö. 1205/1791)**

Manisa'nın Kırkağaç ilçesine bağlı Gelenbe'de 1143 (1730) yılında doğan ve daha çok mantık ve matematik alanındaki eserleri ile tanınan İsmâil Gelenbevî, bazı eserlerinde Şeyhzâde lakabını da kullanmıştır. Babasını küçük yaşta kaybettiği için küçük yaşlarda ciddi anlamda bir eğitim göremeyen Gelenbevî, doğduğu kasabada tahsile başlamış, daha sonra İstanbul'a giderek Fâtih Medresesi'nde eğitimine devam etmiştir. Burada devrin ünlü müderrislerinden Yâsincizâde Osman Efendi'den Arapça ve naklî ilimleri, "ayaklı kütüphane" olarak meşhur olan Müftüzâde Mehmed Emin Efendi'den de aklî ilimleri okumuştur. Eğitimini tamamladıktan sonra 1763 (1177) tarihinde müderrislik unvanını almıştır.

Kaynaklarda Gelenbevî'nin ıslahat hareketlerinden sonra kurulan Mühendishâne-i Bahrî-i Hümayun ile İstihkâm Mektebi gibi bazı öğretim kurumlarında riyâziye hocası olarak görev yaptığı yer almaktadır. Gelenbevî, mantık, felsefe, kelim gibi eserlerinin yanısıra astronomi ve matematik ile ilgili eserleri ile de dikkat çekmiştir. Özellikle logaritma cetvellerinin nasıl kullanılacağı hususunda yazdığı, *Logaritma Şerhi* adıyla tanınan *Şerh-i Cedâvili'l-Ensâb* adlı Türkçe eseri birçok mühendisin dikkatini çekmiştir. Nitekim III. Selim, başarısından dolayı Gelenbevî'yi çeşitli hediyelerle ödüllendirmiş ve 1790 (1204) tarihinde kendisine Mora'daki Yenişehir (Yenişehir-i Fenâr, Larissa) mevleviyeti tevcih edilerek oraya kâdî tayin edilmiştir. Gelenbevî, bu vazifeyi yürütürken beyin kanaması geçirerek felç olmuş ve 1791 tarihinde Yenişehir'de vefat etmiştir. Mezarı, Yenişehir'de Bayraklı Camii Kabristanı'nda bulunmaktadır.

a) 1. Eserleri

Gelenbevi, belâgat, gramer, mantık, felsefe, münazara, kelâm, matematik, astronomi ve ilm-i mîkât alanları ile ilgili birçok eser yazmıştır. Onun bazı önemli risâleleri, Sultan Abdülmecid dönemi âlimlerinin çeşitli konulara dâ'ir risâlelerinin de yer aldığı *Resâ'ilü'l-İmtihân* adlı eser içinde yayımlanmıştır. Gelenbevi'nin bazı eserleri şunlardır:

el-Burhân (fi 'İlmi'l-Mantık ve Fenni'l-Mizân). Klasik mantık alanında XVIII. yüzyılda telif edilen nâdir eserlerdendir. *Burhân-ı Gelenbevi, Mizân-ı Gelenbevi, Mizânü'l-Burhân* veya kısaca *el-Burhân* olarak tanınan bu esere bizzat müellifi tarafından *Hâşiyetü'l-Burhân* adıyla bir hâşiyeye yazılmıştır. Eser, Osmanlı devlet ve ilim adamlarından Abdünnâfi Efendi tarafından *Fenn-i Mantık (Terceme-i Burhân-ı Gelenbevi)* adıyla şerh ve tercüme edilmiştir.

Şerh-i Îsâgûci (Gelenbevi 'alâ Îsâgûci). Esîrüddin el-Ebherî'nin, *er-Risâletü'l-Esîriyye fi'l-Mantık* adıyla da bilinen ve klasik mantığın bazı konularını kapsayan *Îsâgûci* adlı risâlesinin şerhidir.

Risâletü'l-Kıyâs. Gelenbevi'nin kıyasa dâ'ir görüşlerinin yer aldığı bir eserdir.

Hâşiyeye 'alâ Hâşiyeti'l-Lâri 'alâ Şerhi Hidâyeti'l-Hikme. Esîrüddin el-Ebherî'nin İslâm felsefesinin mantık, tabiiyyât ve ilâhiyyât gibi ana konularını ele alan ünlü eseri *Hidâyetü'l-Hikme*'ye Kâdî Mîr Meybûdi tarafından yapılan şerhin Muslihüddin-i Lâri'ye ait hâşiyesine yazılan yeni bir hâşiyedir.

Hâşiyeye 'alâ Tehzîbi'l-Mantık ve'l-Kelâm. Tefâtânî'nin *Tehzîbü'l-Mantık ve'l-Kelâm* adlı eserine Devvânî'nin yazmaya başlayıp tamamlayamadığı şerhin, Mîr Zâhid Ebül-Feth es-Saîdi'ye ait olan ve *Tehzîb-i Mîr* olarak da bilinen hâşiyesine yazılmış yeni bir hâşiyedir.

Risâletü'l-Âdâb (Risâle fi 'İlmi'l-Âdâb). Adâbü'l-bahse dâ'ir bir eser olup *Âdâb Risâlesi* veya *Gelenbevi 'ale'l-Âdâb* olarak da anılır. Abdünnâfi Efendi tarafından *Tercüme-i Âdâb-ı Gelenbevi* adıyla Türkçe'ye çevrilmiştir.

Ta'likât 'alâ Hâşiyeti's-Siyâlkûtî. el-'Aşkâ'idü'l-'Adudiyye üzerine Cürcânî tarafından yazılan şerhe Abdülhakîm es-Siyâlkûtî'nin yaptığı hâşiyeye Gelenbevi'nin bir ta'likâtının bulunduğu kaydedilmektedir

Risâle fi Tahkîki Vahdeti'l-Vücûd. Kelamcılarının ve filozofların vahdet-i vücûd anlayışına olan eleştirilerine yer vermektedir.

Risâle fi'l-Vücûdi'z-Zihni. Gelenbevi bu eserinde bir nesnenin zihindeki kavramı ile dış Dünyadaki varlığı arasındaki münasebeti incelemektedir.

Hisâbü'l-Küsûr (Küsûrât-ı Hisâb). Klasik İslâm cebirinin Osmanlı Dün-yasındaki son temsilcisi olan Gelenbevi'nin, "mesâil-i sitte" ile klasik gele-neğe bağlı cebir bilgilerini ele aldığı eseridir.

Risâle 'alâ Rub'i'l-Muḳanṭarât. Astronomiye dâ'ir olan bu eser Kitâbü'l-Merâşid, *Risâletü'l-Ceyyib ve'l-Muḳanṭara*, *'Amel bi'r-Rub'i'l-Müceyyeb* gibi adlarla anılmaktadır.

Deḳâ'iku'l-Beyân fi Kıbleti'l-Büldân. *Risâletü'l-Ḳıble* olarak da bilinen eser, çeşitli yerleşim alanlarında kıblenin belirlenmesi için gereken gözlem ve tri-gonometrik hesapların nasıl yapılacağını inceleyen önemli bir risâledir.¹

b) Abdünnâfi Efendi [ö. 1890/91 (1308)]

Abdünnâfi Efendi (Ramazanzâde), Adana Müftüsü Hacı Mehmed Said Efendinin oğludur. Öğrenimini tamamladıktan sonra müderris olmuştur. Muaccelât nâzırı olup 1844'te (1260) İstanbul'a gelmiştir. 1845'te (1261) sâlise rütbesiyle Adana mal müdürü, 1848'de (1264) Haleb Meclis-i Kebîri (Büyük Meclis) Reîsi, sonra defterdarı, 1853'te (1269) Harput defterdarı, 1855/6'da (1272) Trabzon tahkikat memuru ve sonra Cezâir-i Bahr-i Sefid rüsûm-i müctemia memuru, 1863/64'te (1280) Şam defterdarı ve sonra Bosna merkezi mutasarrıfı, 1869/70'te (1286) Hersek mutasarrıfı, azilden sonra 1873'te (1290) Resmo mutasarrıfı, 1876'da (1293) Ma'mûretü'l-Azîz müstakil mutasarrıfı, 1878'de (1295) Musul valisi olmuş, 1879'da (1296) azledilmiş, 1881'de (1298) Ma'mûretü'l-Azîz valisi olmuş ve azilden sonra da Aralık 1882'de (Safer 1300) bâlâ rütbesi sahibi olmuştur. 1887/88'de (1305) İntihâb-ı Memurin Komisyonuna Reîs olup bir süre görevine devam ettik-ten sonra 1890/91 (1308) ortalarında Hac farizasını ifa etmek üzere Hicaz'a gitmiş ve orada irtihal-ı dar-ı beka ederek Taif şehrinde defnedilmiştir.²

Eski Musul Valisi Abdünnâfi Efendi'nin Dâhiliye Nezareti'ne 5 Hazi-ran 1880 (1297) tarihinde verdiği arzda şu ifadeler yer almaktadır: "Ge-lenbevi-i merhumun *Fenn-i Mîzân*'da cem' ve telif ettiği mantık kaide ve usulünü güzel ve tatlı dilimiz olan Türkçe'ye çevirmeyi bazı yüksek ma-kamların telkin ve teşvikleri sonucu tercüme etmeye karar verdim. Kasta-

1 Bkz. Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, IV/2, s. 622-623; Abdülkuddüs Bingöl, *Gelenbevi İsmail*, Ankara 1988, s. 11, 25-26, 44, 49 vd. "XVIII. Yüzyıl Türk Mantıkçıları", *Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Araştırma Dergisi*, sy. 14, Erzurum 1986, s. 60-65; Şerafettin Gölcük, Metin Yurdağür, "Gelenbevi", *DİA*, VII, 199-200; <https://islamansiklopedisi.org.tr/gelenbevi>; *Osmanlı Müellifleri*, II, 8; III, 293-297.;

2 BOA. DH. MKT 1888/30. Bkz. BOA. MV 54/6-1, BOA İ. DH 708/49546, BOA A. MKT UM 88/2.

monu’da görev yaptığım sırada vilayet işlerinden meşguliyetimin bitiminde gece vakitlerimi söz konusu eserin tercümesiyle geçiriyordum. Özellikle eserin Tasavvurât kısmını bazı noksanlıklarla birlikte Kastamonu’da görev yaptığım sırada tamamladım. Tasdikat kısmını da Harput Mutasarrıflığı esnasında birçok zahmet ve meşakkatle birlikte tamamlayarak yeniden tashihini yaptım. Allah’ın yardım ve ihsanıyla kısa bir süre zarfında eserimizin tercümesini ikmal ettikten sonra *Mîzânü’l-Burbân* ismiyle de adlandırarak mantık okuyucularının hizmetine faydalı bir eser takdim etmiş olduk.”³ Abdünnâfi Efendi şerh ve tercüme ettiği *Mîzânü’l-Burbân* adlı eserinin bir nüshasını dönemin Padişahı olan Sultan Abdülhamid Han’a takdim etmiştir. Bu nedenle eserle ilgili şu kayda rastlanmaktadır: “İşbu eser Maarif Nezâreti tarafından tedkik edildikten sonra çok önemli bir eser olduğuna karar verilip adı geçen Abdünnâfi Efendi, padişah tarafından taltif edilmiş ve eserin basılıp dağıtılmasına izin verilmiştir.”⁴

b) 1. Eserleri

Âlim, şair, fâzıl, güzel ahlak sahibi mütevazı bir kişiliğe sahip olan Abdünnâfi Efendi, Halep Eyaleti Meclis-i Kebîri Reîsi olduğu sırada *Nafi’ü’l-Asar* adlı manzum bir risaleyi yazmış ve bir nüshasını Sultan Abdülmecid Han’a tevdi etmiştir. Abdünnâfi Efendi, Maarif Nezâreti’nden tab’ ve neşri için aldığı izin sonucu bu eseri kendi imkânlarıyla basmış ve dağıtımını yapmıştır.⁵

Abdünnâfi Efendi, Ma’muretü’l-Aziz Valisi olduğu dönemde *Rehber-i Sâlikan* adlı iki ciltlik eserin tercümesini yaptıktan sonra Bâb-ı Fetva’ya gönderdiği kitabın içeriği ile isminin birbirini tutmadığı cildin birinde “*es-Seyrî ve’s-Sülûk ilâ Melki’l-Mülûk*” ifadesinin yer aldığı sebebiyle kitap, Bâb-ı Fetva tarafından iade edilmiştir. Bunun üzerine mütercim Abdünnâfi Efendi *Rehber-i Sâlikân* adlı tercüme ettiği eserin ismini *Rehber-i Sâlikân-ı Seyr u Sülûk* olarak değiştirmiştir.⁶ Diğer eserleri ise şunlardır:

Mîzânü’l-Burbân,

Tercüme-i Nuhbetü’l-Fiker (Hadis)

Tercüme-i Telhîs ve Mutavel (Belagat)

Tercüme-i Âdâb-ı Gelenbevî (Âdâb)

3 BOA. İ.DH. 836/67248-2

4 BOA. İ.MVL 199/6247

5 BOA. İ.DH. 347/22889-2-3

6 BOA. MF MKT 112/59

Arabî ve Fârisî ve Türki Aruz Risâlesi
Tercüme-i Telhîs-i Risâle-i Kuşeyriye (Tasavvuf)
Mukaddime-i İbn Hişâm Tercümesi (Nahiv)
Kâmilü'l-Âsâr (Edebiyat)
Divânçe-i Şiir.⁷

c) Eser Hakkında Açıklama

Eserin orijinali iki cilttir. Birinci cilt 159, ikinci cilt 286 sahifeden ibârettir. Eserin kimliği ile ilgili ilk sayfada Said isimli biri tarafından yazılan bilgiler mevcuttur. Kitabın asıl müellifinin İsmail Gelenbevi olduğu, müterciminin Ma'mûretü'l-Azîz Valisi Abdünnâfi Efendi olduğu ve Maarif Nezâret-i Umumiyesi tarafından 14 Eylül 1881 (Rûmî yıl olarak 2 Eylül 1297) tarihinde basıldığı belirtilmiştir. Mütercim Abdünnâfi Efendi'nin diğer eserleri hakkında da bilgiler verilmiştir.

Elinizdeki eser, Osmanlıca 14 Eylül 1881 (Rûmî 2 Eylül 1297) tarihinde basılan ve Süleymaniye Kütüphanesi Yeni kayıt 5742, yine Süleymaniye Kütüphanesi Eski kayıt 533 numara ile kayıtlı iki Osmanlıca nüshasından birebir karşılaştırmalı olarak transkribe edilmiştir. Eserin ilk cildinin fihrist (içindekiler) kısmı müellif tarafından Arapça olarak, ikinci cildin fihrist kısmı ise Osmanlıca olarak yazılmıştır. İlk cildin fihrist kısmı Arapça'dan Türkçe'ye çevrilerek yazılmıştır. Fihristen sonra sehv ve savab (yanlış-doğru) cetvelinin yazıldığı görülmektedir. Bu da aynen Türkçe'ye çevrilerek yazılmıştır.

Ma'mûretü'l-Azîz Müftüsü Muhammed b. Hüseyin, eserin Osmanlıca'ya tercümesinin önemi hakkında güzel bir önsöz yazmıştır. Önsözün sonunda "Yazan: Kaside-i Bürde Şârihinin oğlu lakabıyla meşhur, Abdulhamid Hamdî Harpûti" şeklinde bir açıklama mevcut olup bu şahıs tarafından yazılan bir şiirin ilave edildiği görülmektedir.

Eser, giriş (dibâce) kısmı ile devam ederken sayfa numaralarının da buradan itibâren verilmeye başlandığını görmekteyiz. Eserin Türkçe'ye çevirisinde aslına sadık kalınarak sayfa numaraları orijinaline göre "[s. 1] [s. 2]" şeklinde verilmiştir. Eser iki cilt olduğu için ikinci ciltle başlayan bölümde sayfalar eserin aslına uygun olarak [1], [2] şeklinde verilmiştir. Girişin başlangıç kısmı Arapça bir paragrafla başlayıp son kısmında uzun bir şiir mevcuttur.

7 Mehmed Süreyya, *Sicil-i Osmani*, (Çev. Seyyid Ali Kahraman), İstanbul 1994. C. III. S. 402; Bkz. Süleyman Şevket'in hâşiyeli nüshası, Belediye Ktp., nr. 688/4'de.

Eserin birinci cildi 6. sayfadan itibaren başlamaktadır. Arapça önermeler kısmı; hem Arapça metin olarak hem de altına Türkçe çevirisi [] köşeli parantez içerisinde yazılmıştır. Arapça önermeler, bütün var olan nüshaları ile karşılaştırmalı olarak kontrol edilmiş, tespit edilen eksik bir kelime veya önerme var ise ilave edilmiştir. Bunlar özellikle ikinci ciltte bir veya iki önermeden ibâret olup dipnotta açıklamalı bir şekilde verilmiştir. Eserde geçen âyetler, Arapça olarak yazılmakla birlikte dipnotta âyet numaraları ve mealleri ayrıca yazılmıştır. Ayrıca çeviri yapılırken metin içerisinde geçen âyetler, Arapça cümleler veya terimlerin Arapçaları ile birlikte tercümeleleri köşeli parantez içerisinde ayrıca yazılmıştır.

Eserin çevirisinde genel olarak kullanılan gramer yapısı, kelimelerin tam olarak transkribe edilmesi yöntemi üzerine kuruludur. Fakat eserin rahat okunabilmesi için orijinalini bozmayacak şekilde elimizden geldiğince Türkçe yazım kurallarına da riayet edilmiştir. Genel olarak çok kullanılan kelimeler hâricinde uzatma işaretleri (^) konulmuştur. Arapça ve Farsça kelimelerde geçen ayn (‘) ve hemzeler (‘) eserin bütününde aynen kullanılmıştır. İçerisinde “Ayn” (‘) harfi bulunan kelimelerden olup sıklıkla kullanılan ve bilinen (bazı, bazen, defa vb.) kelimelerin yazılışında belirleyici bir özellik taşımadıkça (‘) ayn kullanılmamıştır. Apostrof işareti (‘) belirtilen şekilde kullanılmıştır. Kaf ve gayn ile yazılan ve uzun okunması gerekli harflerin üzerine konulan düz çizgi veya diğer şekiller kullanılmamıştır. Harf-i tariflere dikkat edilmiştir. Eser isimlerinin tümü italik olarak yazılmıştır. Türkçe fiillerde gerundium eklerinde son hece “up”, “üp” yerine “ıp”, “ip” (edüp, alup, verüp yerine edip, alıp, verip gibi) tercih edilmiştir. Eserde; “Kendüye” kelimesi “kendine”, “kendü” kelimesi “kendî”, “kendünün” kelimesi “kendinin”, “âni” kelimesi “onu”, “âna” kelimesi de “ona” şeklinde yazılmıştır. “Eğer çi” kelimesi de “eğer ki” şeklinde yazılmıştır. Terkibler (anlam bütünlüğü sağlanması için) yerinde kullanılmıştır. Ma‘nanın tamamlanması için eksik yazıldığı tahmin edilen bazı kelimelerin doğru olanı parantez içerisinde () bizim tarafımızdan yazılmıştır.

Eserin ikinci cildinin sonuna Abdünnâfi Efendi’nin bu çevirisi hakkında Muhaşşî-i Fâzıl Abdülhamîd Efendi, Ergâni Mutasarrıfı Rûmî Efendi, Ma‘mûretü’l-Azîz Muhasebecisi İsmail Zihnî Efendi ve Ma‘mûretü’l-Azîz Tahrîrât Müdürü Rıfatlı Âsaf Efendi tarafından yazılan methedici beyit ve dörtlükler ilave edilmiştir.

d) Eserin İçerik Değerlendirmesi

Eser, iki ciltten oluşmaktadır. Birinci cildin girişinde “mütercimim mukaddimesi”, “musannif veya kitâbın mukaddimesi” ve “iki bahsi içeren mukaddime” yer almaktadır. Bu mukaddimelerde yer alan Ma’muretü’l-Aziz Müftüsü Mehmed bin Hüseyin ve Abdülhamid Hamdi el-Harpûtî’nin elinizdeki esere ve Abdünnâfi Efendi’ye dâ’ir ifadeleri dikkat çekicidir: Ma’muretü’l-Aziz Müftüsü Mehmed bin Hüseyin, *Burhân* adlı eserin ön kısmına yani fihristin hemen bitimine Allah’a hamdüsenâ ederek Peygamberimiz Hz Muhammed’e, âline ve ashabına salat ve selam getirdikten sonra mantıkla ilgili şu ifadelere yer vermektedir: “Mantık, insân aklının alâmeti ve akıllı ve zekiler için delîl ve burhân, tasavvur ile tasdîkin maksatlarını kavramayla kalbin sırrını ortaya çıkartan bir âlet ilmidir. Gelenbevî ismiyle meşhûr, fazîletli İsmail Efendi’ye ait *Burhân Risâlesi* ve *Hâşiyesi*’ne büyük bir emek harcayan ve herkesin anlayabileceği şekle getirip Arapça’dan çeviri yapan Abdünnâfi Efendi Risâle’yi müsveddeden temize çekince bana arz etti. Gözlerim başından sonuna kadar onu incelemeye sa’âdet buldu. Allah, bu fazîletli kişinin gayratini makbûl eylesin ve kendisine bol sevap ihsan etsin.” Abdülhamid Hamdi el-Harpûtî ise kitabın mukaddimesinde “Allah’ın insânlara burhân olarak gönderdiği ve insânları önmelerin hükmlerini yıkmaya dâvet ettiği kişiye ve üstün peygamberin sünnetlerini örnek olarak istikrâ’ yapan âline ve ashâbına salât u selâm ederim. Hiçbir ümmetin ferdi, üstünlükte onlara kıyâs edilemez. Gözlerim bu kıymetli kitâbı mütâlâ’a etmekle müşerref oldu. Kalbim değerli incelemelerinin denizine dalmakla ferah buldum. Mîzân ilminde, bu minvâlde bir eserin üretilmediği *Burhân Risâlesi*’nin hakikatlerini açıklamayı yeterli gördüm. Muhakkik, fâzıl, zeki, ferâsetli, müdekkik, olgun, bilinçli, Devlet-i Âlîye’nin devlet erkânının birinci sınıfının en mükemmeli, ulu saltanatı muteber Mamuratü’l-Aziz vilâyetinin Mutasarrıfı Abdünnâfi Efendi, yüksek gayratleri sonucu bu mantık eserini hazırlamıştır” diyerek şu şiire yer vermektedir:

Vallahi iyilikle susturdun nutkumu
 Önceden sâhibi idim güzel konuşma ve beyânın
 Mîzânımı hareket ettirdin de o da diliyle seni övdü
 Böylece her dilde övüleceksin Dâimâ

Eserin birinci cildinde mukaddimelerin yanısıra iki bahis üzerinde durulmaktadır. Bu iki bahiste de kavramlara dâ'ir fikirler yer almaktadır. İkinci ciltte ise üç bahis üzerinde durulmaktadır. Bu bahislerde ise önerme, kıyas (delîl), beş sanat ve beş sanatta kullanılan öncül çeşitleri üzerinde durulmaktadır. Ele alınan konular hakkında kısaca bilgi vermek faydalı olacaktır.

Birinci bahiste, ilmin tanımının tanımı üzerinde durularak ilmin tasavvur ve tasdik olarak ikiye ayrıldığına dikkat çekilmekte, tasavvur; bi-şartı şey' tasavvur, yalın tasavvur ve mutlak tasavvur olarak üç kısma ayrılmaktadır. Ayrıca tasavvur ve tasdik bedihî ve nazarî olarak iki kısım halinde incelenmektedir. Nazarın tanımı üzerinde duran müellif, filozofların nazar ve tembih hakkındaki görüşlerine yer vererek bu bahis altında mantığın konusu ve gayesinin yanısıra birinci ve ikinci ma'kuller hakkında da ayrıntılı bilgi vermektedir.

İkinci bahiste öncelikle delâlet konusu ele alınmakta, delâlet, delâlet eden, medlûl, delîl ve fehm kavramları açıklanmakta, delaletin çeşitleri olan lafzî, gayr-ı lafzî, vaz'î, tabî'î ve akli delâlet üzerinde durularak bunlara dâ'ir ayrıntılı açıklamalara yer verilmektedir. Ayrıca mantık açısından önemli olan ve birçok klasik mantık kitabında yer alan delâletin mutâbakat, tazammun ve iltizâm kısımları örneklerle izah edilmektedir. Zihin kavramına dâ'ir bazı değerlendirmelerden sonra lafız, müfred ve mürekkep olarak ikiye ayrılmaktadır. Müfred lafız; edat, kelime ve isim; mürekkep lafız ise tam ve nâkis şeklinde kısımlara ayrıldıktan sonra hakikat, kinâye, mecaz, galat, mecaz-ı mürsel, isti'âre, müsterek, menkul, mürtecel, muhtassa, müşekkek, mütevâtî' gibi lafızlar tanımlanmaktadır. Eserde lafız müfred ve mürekkep olarak iki kısma ayrıldığı gibi anlam da müfred ve mürekkep şeklinde iki kısma ayrılmaktadır. Anlamın müfred ve mürekkebe taksîminden sonra birinci bâbın altında müfred mânâlar, ikinci bâbının altında ise kavl-i şârihe dâ'ir bilgilere yer verilmektedir. Müfred mânâlar bâbında küllî ve cüz'î, bunların kısımları birinci ve ikinci ma'kuller, bilgi elde etmek için sorulması gereken sorular ve beş tümel üzerinde durulmaktadır. Beş tümel; cins, tür, fasl, hâssa ve araz şeklinde sıralanarak örneklerle izah edilmekte, ayrıca bunların zatî ve arazî olanlarına dikkat çekilmektedir.

İkinci bahsin son kısmında klasik mantığın önemli konularından biri olan ve kavramları tanımlama metotlarını içeren kavl-i şârih (tanım) üzerinde durulmaktadır. Kavl-i şârih, hadd-i tam, hadd-i nâkis, resm-i tam ve resm-i nâkis olarak dört kısım halinde incelenerek bunların her biri örnek

verilerek ayrıntılı bir şekilde açıklanmaktadır. Ayrıca tanımın hakîkî, tenbîhî, ismî türlerine ve şartlarına dikkat çekilmektedir.

Üçüncü bâbda önermeler konusu ele alınmaktadır. Birinci fasılda önermenin tanımı, yüklemli ve şartlı önermeler, çeşitleri, oluşum şekilleri, nitelik ve nicelikleri üzerinde durulmaktadır. Önermenin temel unsuru olan bağın (rabıta) tanımı yapılarak bağın durumuna göre oluşan “sülâsiyye” ve “el-isnâ’iyye” olarak isimlendirilen önerme çeşitleri hakkında bilgi verilmektedir. Yüklemli önermeler, şahsiyye, mahsûsa, tabî’iyye, mühmele, mahsura, müsevvere, hâriciyye, hakîkiyye, zihniyye, ma’dûle ve muhassala kısımlarına ayrılmakta, mühmel önermelerin tikel, şahsî önermelerin ise tümel önerme hükmünde olduğuna dikkat çekilmektedir.

Eserde müteahhirin mantıkçılarının önemle üzerinde durduğu müveccehât (modalite) konusu üzerinde durulmakta, müveccehât zorunlu, devam, fiil ve imkân olarak dört kısma ayrılmaktadır. Daha sonra bunların birleşiminden oluşan zarûriyye-i mutlaka, dâ’ime-i mutlaka, hîniyye-i mutlaka lâ-devâm-ı zâtî (hîniyye-i lâ-dâ’ime), lâ-devâm-ı zâtiyye, lâ-zarûret-i zâtiyye, meşrûta-i âmme, meşrûta-i hâssa, mutlaka-i âmme, mümkin-i âmme, mümkin-i hâssa, münteşire-i mutlaka, örfiyye-i âmme, örfiyye-i hâssa, vaktiyye, münteşire, vaktiyye-i mutlaka, vücûdiyye-i lâ-dâ’ime, vücûdiyye-i lâ-zarûriyyeye dâ’ir bilgilere yer verilmektedir.

Şartlı önermeler, lüzûmiyye, inâdiyye, ittifâkiyye olarak üç kısma ayrılarak bunlara dâ’ir bilgilere yer verilmekte, ayrıca munfasıla-i hakîkiyye, mâni’atü’l-cem’, mâni’atü’l-hulüvv üzerinde durulmaktadır. Tümel, tikel, şahsî ve mühmel şartlı önermelerin olumlu/olumsuzları üzerinde durularak bunların unsurlarına da dikkat çekilmekte ve hangi şartlarda şartlı önermelerin doğru veya yanlış olabileceğine dâ’ir değerlendirmelere yer verilmektedir.

Tenâkuz (çelişki) konusu ele alınırken tenakuzun iki önerme arasındaki ilişki olduğuna değinilmekte, ayrıca modal ve şartlı önermelerin çelişikliğine dâ’ir ayrıntılı bilgilere yer verilmektedir. Tenâkuzun yanısıra düz ve ters döndürme konusu ele alınmakta, hangi şartlarda hangi önermelerin döndürülebileceğine dikkat çekilerek önermenin düz döndürmesinin ispatının hulf, iftirâz ve aks yolu ile olabileceğine vurgu yapılmaktadır.

Dördüncü bâbda, delilin sureti ve deliller üzerinde durulmaktadır. Delilin tarifi yapıldıktan sonra delil ile elde edilen (iktisân olunan) önermeye matlûb, müdde’â ve netîce denildiği ifade edilerek delilin doğruluğunun delilin mâdde ve sûretinin doğruluğuna bağlı olduğuna dikkat çekilmek-

tedir. Delilin dört kısma ayrıldığı zikredilerek bu dört delil içerisinde yer alan kıyas, temsil gibi konular ayrıntılı bir şekilde incelenmektedir. Mantık ilminin en önemli konularından biri olan kıyas tanımlandıktan sonra kıyasın çeşitleri olan istisnâî ve iktirânî kıyas ele alınmaktadır. İktirânî kıyasın temel terimleri olan küçük, büyük ve orta terimin yanı sıra küçük ve büyük önermeler açıklandıktan sonra kıyasın şekil ve modları ayrıntılı bir şekilde izah edilmektedir. Daha sonra da karışık kipli veya farklı nicelik ve nitelikli önermelerden oluşan kıyaslar (muhtelitât) ve hulfî kıyas gibi kıyas türleri incelenmektedir.

Beşinci bâbda delillin mâddesi olan şüphe (şek), tasdik, i'tikâd, yakîn ve cehl-i mürekkeb, taklîd, zann, vehm, tahyîlin teferru'âtına dâ'ir bilgilere yer verilmektedir. Ayrıca bu bâb altında beş sanatta kullanılan öncül türleri ayrıntılı bir şekilde ele alınmaktadır. Bunlardan yakîniyyât, bedîhiyye ve nazâriyye şeklinde ikiye ayrılmakta, bedîhiyyâtın evveliyât ve nazâ'iri olan kısımlarının olduğu ifade edilen, müşâhedât (hissiyât), vicdâniyyât, kazâyâ kıyâsâtühâ ma'ahâ, mütevâtirât, mücerrebât, hadsiyyât, meşhûrât, müsellemtât, makbûlât, maznûnât, muhayyelât, mevhûmât gibi öncül türleri ayrıntılı bir şekilde ele alınmaktadır. Bu bâbda son olarak burhân, cedel, hitâbet, delil-i şî'rî, safsata/mugâlata şeklinde sıralanan beş sanat üzerinde durularak sofistâî ve müşâğibî kavramlarının içeriğine dikkat çekilmekte, ilmin güçlü ve zayıf yönleri üzerinde durularak delilin türleri olan delil-i limmî, delil-i innî, delil-i naklî ve aklî incelenmektedir.

Sonuç kısmında ise (hâtîme) nahiv ve sarf gibi ilimlerin bazen mesâ'il bazen idrâkât ve bazen de meleke üzere kurulduğuna dikkat çekilerek ilmin konusu (mevzû'ül-ilm) ele alınmakta ve bazen mebâdînin ulûmdan cüz kılındığı ve mebâdîden ba'zısı tasavvuriyye ve ba'zısı tasdikiyye olduğu ifade edilmektedir.

Son söz olarak çok önemli eserleri dilimize kazandırarak kültür ve bilim Dünyamıza büyük katkılar sağlayan Türkiye Yazma Eserler Kurumu'nun kurulmasını gerçekleştiren devlet büyüklerimize, Kurum Başkanı Sayın Prof. Dr. Muhittin Macit'e, Dâ'ire Başkanı Sayın Doç. Dr. Ferruh Özpilavcı'ya, katkı sunan kurum uzmanlarına, iyi bir eserin ortaya çıkması için özveri ile çalışan arkadaşlarım Sayın Mesut Öğmen ve Abdullah Demir'e çok teşekkür ederim.

Prof. Dr. İbrahim ÇAPAK

TERCÜME-İ BURHÂN-I GELENBEVÎ

Burhân-ı Gelenbevî Tercüme ve Şerhi

ABDÜNNÂFİ İFFET EFENDİ

METİN

Bismillahirrahmanirrahim

(Mantık)

Abdünnâfi Efendi

Tercümetü'l-Burhân fi-Mantiki'l-Gelenbevî

FENN-İ MANTIK

Mîzân Şerh-i Mütercim-i Burhân

Müellif-i Asl-ı Kitâb Gelenbevî

(Mütercim) Mamuretü'l-Aziz Vali-i Sâbıkı Abdünnâfi Efendi

Ma'ârif-i Umûmiye Nezâret-i Celîlesi cânibinden Matba'a-i Âmi-re'de tab' olunmuştur.

Kitâbın müşârün-ileyh cânibinden hîn-i takdîminde Makâm-ı Celîl-i Sadâret-uzmâ'dan cevâben tebşîr ve taltîfi şâmil tastîr buyurulmuş olan telgrafnâme-i sâmi ser-nâme-i sahâyif-iftihâr olmak üzere bu mahalde tab' ve temsîl kılındı.

İlm-i mantıktan burhân ma'rifetleri olan tercüme Dâhiliye Nezâreti Celîlesi'ne meb'ûs tahrîrâtlarıyla berâber mütâla'a ve takdîr olundu ve mükâfâtına hâmil oldukları nişânın bir derece terfî-i tercümenin bi't-tab' teksîr-i nüsahı için Ma'arif Nezâreti'ne i'tâsı arz ve istîzân olunarak mücebince irâde-i seniyye-i hazret-i padişâhî dahi ol merkezde müte'allik buyruldu, nişân-ı âlî derdest-i irsâl olmakla tebşîr ve tebrîk kılınır.

Fi 2 Eylül sene [12]97

Said

[BİRİNCİ CİLT]

Hamd; Mantığı, insân aklının alâmeti ve akıllı ve zekiler için delil, burhân ve tasavvur ile tasdîkin makâsıdını kavramayla kalbin sırrını ortaya çıkartan bir âlet kılan Allah'adır. Salât ve selâm; eşyâ'nın mâhiyetlerini fasıllar ve beyânın türleri ile tanım ve tanıtm olarak beyân eden önderimiz Muhammed'e ve hükmlerinde teslîmiyyet ve iz'anla onu tasdîk eden âline ve ashâbınadır.

Bundan sonra:

Gelenbevî ismiyle meşhûr, fazîletli ve zeki İsmail Efendi'ye ait ilgi gören *Burhân Risâlesi* ve *Hâşiyesi*; kardeşlerin i'timâd etmesine uygun, irfân sâhiplerinin kendisine dayanmasına lâıyk idi. Üstün incelemeler ve değerli araştırmaları üstlenmiş, ancak açıklama ile ilgiye muhtaçtı. Çünkü bu kitabın meseleleri, önüne gelen her bekâra yüz vermeyen genç kızlar gibidir. Kapalı meseleleri bütün tâlpler için belirgin değildir. Gelgelelim kitabın dili, bütün yönelenlerin ve isteklilerin anlamına ulaşamayacağı -çünkü onun perdelerini kaldırmak avâm için zor, özünü çekirdeğinden ayırt etmek ise kolay değildir- Arapça olduğundan onu; ilim ve edebin süsü olup kendisiyle kalplerden bütün pasların ortadan kalktığı kişi Türkçeye tercüme etti. O, benim nezdimde hoş kokulu bahçeler gibidir. Aşırı muhabbet bâbında mekânı kalbim ve gönlümdür. Ruha şifa sözlerini işittim. Ahlâkından, melekler ve Ruh'tan taşıp dağları küçülten bir sebât ve katı kalpleri yumuşatan şefkat gördüm. O tahkîk ve tedkîk meydanında dizginlerini serbest bıraktı. Burhân-ı tatbîk onun kalemi ve dili arasına yerleşmiş. Sanki doğruyu ve tedkîki, beyânında ve parmaklarının ucunda toplamış. O, şi'irimde söylediğime daha lâıyktır. Tefvîkin en iyi şekline girmiştir. Çünkü insânların tamamı lütuftan şekillenmiştir. Risâleyi müsveddeden temize çekince bana arz etti. Gözlerim başından sonuna kadar onu incelemeye sa'âdet buldu. Allah, bu fazîletli kişinin gayretini makbûl eylesin ve kendisine bol sevap ihsan etsin. Diyoruz ki: Kalemin dizginini tutalım. Yoksa onun fazîletleri defterleri doldurur, onları duyan ve bakan hayrete düşer.

Diliyle söyleyip eliyle yazan: insânların en zayıfı, ilmin ve fakîrlerin hizmetçisi, Mamuretül-Aziz Müftüsü fakîr Muhammed b. Hüseyin (Allah ikisini bağışlasın).

Mantık, hakîkatin tamamını kuşatmaktan âcizdir. Düşünmek, şaşkınlık çölünde onun nîmetlerini saymaktan geri durur. Tanımını mantıkçının tasavvurunun ifâ edemeyeceği hamd ile ona hamd ederim. Gerçek ma'nâda nîmetlerini tasdîke lüzûmlu şükür ile ona şükrederim. Allah'ın insânlara burhân olarak gönderdiği ve insânları önermelerin hükmlerini yıkmaya dâvet ettiği kişiye ve üstün peygamberin sünnetlerini örnek olarak istikrâ' yapan âline ve ashâbına salât u selâm ederim. Hiçbir ümmetin ferdi üstünlükte onlara kıyâs edilemez.

Bundan sonra:

Gözlerim bu kıymetli kitâbı mütâla'a etmeyle müşerref oldu. Kalbim değerli incelemelerinin denizine dalmayla ferahladı. Bakışlarımı onun bahçelerinde gezdirdim. Güzel pınarlarının anlam sularından içtim. Onunla başbaşa günler, geceler geçirdim. Fayda hazînelerinden inciler aldım. Mîzân ilminde, o minvâlde bir eserin üretilmediği Burhân Risâlesi'nin hakîkatlerini açıklamaya yeterli gördüm. Hakîkatleri açıklamada kendisine dayanılması gerekir. Meselelerinin zorluklarını açma pazarında burhân mîzânını kurdu. Pazarlık yapanı onun zor ve imkânsız meselelerini tercüme etmeye teşvik etti. Bu Arapça inci, sustukları da tecelli etsin diye Rum elbiselerinin içinde tüm tâlîplerin istediği şeyi ortaya çıkardı. Anladım ki bunun şerefli, temkinli, titiz ve mâhir mü'ellifi, eserini kusursuz kaleme almıştır. Bu isim ve ta'rifîyle temyizde isâbet etmiştir. Nasıl olmasın ki! İzâh edip garip bıraktı, vecîz ifâde edip âciz bıraktı, uzun tutup güzelleştirdi, cevâp verdiği iyi yaptı. Bu kitâp, sadece faydalı bir açıklamadır. Onu hediye edenin fazîletine kesin bir burhândır. Bilgilerin dolunayı olan fâzıl kişi, şeref ağacı ve onun uzun gölgesinde benim mürebbimdir. Sabahında soyluluk elbiselerini giydi. Sa'âdet başlığı sayfaların üstünde parladı. Gayretler onu mutlu etti. Fikrinin gelinleri gül yanaklı göründü. O babadan atadan güzelliklerin mîrâsçısıdır. Fâzıl ve büyüklerinin boyunları üstünlük kolyesi ile süslenmiştir. Göğsünden akan ilim ve marifet mürekkebin emendir. Yüksek dalgalı bir deniz olmasına rağmen mütevâzıdır. Fazîletlerle ilgilendi ve onların en sonuna ulaştı. Zor meseleleri çözmeye çalıştı ve hepsi ona boyun eğdi.

Şiir:

Nice anlamları ele geçirdi beyânıyla
Fikirleridir ilginçlikleri zapt eden

Mantığı şifa barındırır sağlam cevherlerle
Onunla artar gerdanlıklarında inciler

Faziletlileri İbnü'l-Amîd'in i'timâd ettiği üstünlüklerine erişirmişdir. Yükselme merdiveninde hiçbir yükselen kopamaz. Hamîd Allah'ın kölesi Abdülhamid; belâgat, mârifet ve nazım ile nesirde güçlü zihninin üstadıdır.

Şiir:

Kitâpların boyunlarına nesir ve nazım ilimlerinden inci kolyeler asar
Zamân yakînen inandı onun gibisine kısır olduğuna

Maksatların önermelerini selim fikrinden çıkardı ortaya

Muhakkik, fâzıl, zeki, firâsetli, müdekkik, olgun, bilinçli, Devlet-i Âliye'nin devlet erkânının birinci sınıfının en mükemmeli, ulu saltanatta muteber mertebelerin ilkinin sâhibi, farklı ve seçkin olanların mürâca'at kaynağı, şu an Mamuratü'l-Aziz vilâyetinin mutasarrıfı, önderim ve eğitmenim -ki boyunduruğum onun elindedir- sa'âdet ve onurlu övünç sâhibi büyük yönetici Hazret-i Abdunnâfi Efendi muhterem, üstün şeylerle kağıt yapraklarını doldurmaya, ulu şeylerle ufluğu süslemeye devam ediyor. Parmaklarının üstünlük bahçeleri, devletlerin başarılarını ölümsüzleştirmeye ve beyânının belâgatının hakikatleri zamânın boyunlarına inci ve gerdanlıklar dizmeye devam ediyor. Sözüümü, makâma münasip olarak söylenen söze uyarak bitirelim.

Şiir:

Vallahi iyilikle susturdun nutkumu

Önceden sâhibi idim güzel konuşma ve beyânın

Mizânımı hareket ettirdin de o da diliyle seni övdü

Böylece her dilde övüleceksin dâ'imâ

Yazan: "Kaside-i Bürde şârihinin oğlu" lakabıyla meşhur, Rabbinin lâhûtî feyzine muhtaç kul Abdülhamid Hamdî Harputî (Allah üstün lütuflarını onlara bahşetsin)¹

1 İki sayfa Arapça metnin tam tercümesi yapılmıştır. Arapçası metinde mevcûd olduğundan buraya Arapça olarak ayrıca yazılmamıştır.

[MÜTERCİMİN MUKADDİMESİ]

[2] *Dîbâce-i Mîzân Şerh-i Mütercim-i Burhân*

بسم الله الرحمن الرحيم وبه نستعين

الحمد لله الذى أبدع فطرة عباده الناطقين بإبداع بدائع العقول والأنظار حيث أوصلهم بتوسيط مقدمات البديهيّات والملهّمات في مناهج النظريات إلى معارج نتائج الأفكار والآثار وسور حدود معاشرتهم بالرسم التام محصورة بما أمر ونهى وبعث فيهم رسلا وعين لهم سبلا ليكون عليهم حجة قياساتها معها والصلوة والسلام على نبيه الذي استوى برهان العدل بميزان شريعته وانطوى محاسن الأخلاق على الاطلاق في حلية نبوته وعلى آله وأصحابه وعترته الذين هم قضاوا ومضوا بالحق راسخا في أكمل سيرته وأجمل سنته وبعد،

Bismillahirrahmanirrahim ve bihi nesta'in

Rahmân ve Rahîm Allah'ın adıyla

Yalnız ondan yardım isteriz

[Akılların ve düşüncelerin mükemmelliklerini konuşan kullarının fitratını yaratan Allah'a hamd olsun. Şöyle ki kullarını, nazariyyat yollarında, bedihî ve mülhem öncüller aracılığı ile fikirlerin ve eserlerin neticelerinin en yükseğine ulaştırdı. Emir ve yasakları ile sınırlandırarak hayatlarının sınırlarını tam bir şekilde çevreledi. İnsânlara içlerinden elçiler gönderip aleyhlerine kıyası kendisiyle berâber hüccet olması için yollar ta'yîn etti. Adalet burhânının şerî'atının mîzânı ile düzgün olduğu, mutlak olarak güzel ahlâkın nübüvvetinin hilyesinde dürüldüğü elçisine salât u selam olsun. Ve mükemmel sîreti ile güzel sünneti üzerinde sâbit kalarak hakikat ile hükmedip geçip giden âlîne, ashâbına ve zürriyetine de salât u selam olsun.] Bundan sonra²

Muntazım-ı akdül-le'âl-i mantık u cinân ve müstevdi'-i enbân-ı hüsn-i beyân olan ferâ'id-i icâbet-intimâ-yı hayr-ı du'â ve neyâyîş ve mevâ'id-i letâfet-resâ-yı senâ ve sitâyîş-i mihr-i âsumân-ı saltanat-uzmâ ve bedr-i dırahşân-ı hilâfet-i kübrâ, mefhar-i selâtin-i Osmânî ve mahcir-i uyûn-ı cihân-

2 Arapça metnin tam tercümesi ile birlikte metnin kendisi de Arapça olarak yazılmıştır.

bânî, mazhar-ı te'yîd-i ilâhî, gurre-cebîn-i şehinşâhî, tâcdâr-ı adîmü'l-misâl şehriyâr-ı hamîdü'l-hisâl esmah-ı selâtîn-i³ cihân, velinimet-i amîmü'l-ihsân -la-zâlet aktârü'l-bilâdi müşrikaten bi-envâri ma'deletihî- efendimiz hazretlerine ahakk ve ahrâ ve elyak ve sezâdır ki târih-i saltanat-ı Selim Hân-ı evvelden bu ana değin dûdmân-ı ahkarânem bu hânedân-ı celîlü'l-üvân-ı Osmânî'nin mülâzemet-i dergâh-ı merâhim-iktinâh-ı ubûdiyyet ve ebenan-ceddin ihtimâ-yı vezâ'if tevâüs-i nisbet ve sadâkatle perverde-i ni'am-ı cezîle'-i firâvan ve mütene'im-i nevâl ve âtifet-i bî-pâyân olmasıyla bu abd-i kem-bidâ'a ya'nî Adanalı Abdunnafi-i adîmü'l-istitâ'a dahi unfuvân-ı şebâbda iktisâb-ı sermâye'-i dâniş ve ma'arif için kâ'ide-i takdîmi ehemme ri'âyet ve (بعده من اقتنى أثر اياه فما ظلم) [Daha sonra babasının izinden yürüyen karanlıkta kalmaz.] şehrâhında tersih-i kadem-i azîmet ederek bâb-ı Devlet-i ebed-müddete mülâzemet ve tarîk-ı ricâle insilâk ve dehâletle otuz beş seneyi mütecâviz bir müddette acizâne ve fâhirâne afifâne ve sâdikane vilâyât ve elviye-i [3] şâhânedede defterdarlık ve mutasarrıflık emsâli memuriyetlerde icrâ-yı vezâ'ife hasr u verziş ve ikdâm ve mânend-i top u çevgân eyâdî-i tasârif ve takallübât-ı rüzgârda fe-yevmen bi'l-hâlîs ve yevmen bil-azîb devr-i aktâr ve cemenzâr-ı âlemden iktitâf berk u bâr⁴ ﴿فَاعْتَبِرُوا يَا أُولِيَ الْأَبْصَارِ﴾ [Ey akıl sâhipleri ibret alın.] ederek taklîb-i sahâyif-i eyyâm etmekle berâber elde bulunan sermâye'-i mezcât-ı ilmiyyenin dahi nahl-ı bî-semer a'dâdında heder ve bî-eser kalmasından ictinâb ve tevakkî ve binâ-berîn (ما لا يدرك كله لا يترك كله) [Tamamı anlaşılmayan bir şey' tümünden terk edilmez.] vetîresinde bu tarîk-ı pür-tevfîka dahi sevk-i matâyâ-yı mesâ'i ile bi-lutfihî ve ihsânihî te'âlâ eyyâm-ı hâlîye ve ta'tîlâtta *tercüme'-i mutavvel* emsâli ba'zı nevâdir-i âsâr-ı kalemiyye tevdî'-i Dârü'l-ma'ârif-i âsâr edilmişti. Mine'l-cümle "remiyyetün min gayrı râmi" madrab meseli olan eser-i mezkûr mü'evvelin tab' ve temsîliyle nezd-i bâve-çînân-ı efnân-ı fûnûnda

⁵ ﴿أَفَسِحْرٌ هَذَا أَمْ أَنْتُمْ لَا تُبْصِرُونَ﴾ [Bir büyü müdür bu, yoksa görmüyor musunuz?] medîhâsiyle müserrah-ı enzâr-ı i'tibâr ve husûsiyle mukaddimât-ı musannefât-ı nâ-ma'dude mezîyet-i nâm-ı nâmî-i mülûkânesiyle fâ'iz-i ser-nâme-i izz u i'tibâr ve külliyyât-ı mü'ellefât-ı mergûbe medâyih-i celâlet-i zât-ı sâmi ne'ât-ı âdilânesiyle ha'iz-i sıyt-i mehâsin-i âsâr olan Hüdâvendigâr-ı esbak-ı huld-âşiyân Sultan Abdülaziz Han Hazretleri'nin nezd-i

3 Sehv ve savab cetvelinde "selâtîn" olarak düzeltilmiştir.

4 Haşr, 59/2.

5 Tûr, 52/15.

hümâyûn-ı şehriyârilerinde cevâ'iz-i avâtuf-ı cezîle ile hüsn-i telakkîye sezâvâr ve rivâyât-ı mevsûkâ-i ba'zı kurenâ-yı hâssa ile müsbet olduğu vechle müddet-i mütevâfire fâ'iz-i feyz-i mütala'ât olarak beyne'l-âsâr mazhar-ı şeref-i imtiyâz ve i'tibâr buyurulması müsta'inen bî-tevfikihî te'âlâ enzâr-ı umûma takdîme lâıyk diğer bir eser-i mu'teber ile tevfiye-i farîza-i şük râniyyete sâ'ik olmasıyla hâdim-i ulûm-i âliye olan fenn-i vâzihü'l-burhân mantıkda dahi lişân-ı azbü'l-beyân-ı Osmânî'ye arz u ibrâz-ı hizmet ümniyesi hâtır-ı fâtır-ı tehyîc ve asrında mekân-ı fazâ'ili merkez-i a'lâm-ı ehl-i ulûm ve meclis-i mağbûtü'l-mehâfili mecâl-i ikdâm-ı kurûm olarak eyâdî-i ihlâfa bunca musannefât-ı makbûle ve matbû'a terk ve idâ'ıyla her fende meratib-i ekser-i eslâfa takaddüm gösterircesine hatavât-ı kemâlâtını firâz-ı iştihâra temdîd ve îsâl ve mefâviz-i sibâk-ı fûnûnda iktisâb-ı kasbü's-sebk kemâl etmiş olan Gelenbevî İsmail Efendi merhûmun fenn-i mezkûrda mütekaddimîn ve müte'ahhirîn erbâb-ı ûkûlün ferâ'id-i semîne-i asdâf-ı efkâr ve hülâsa-i mü'ellesât ve âsâr-ı pür-güzîdeleri olarak tertîb ve tedvîniyle ihyâ-yı âyin-i kem tereke'l-üvel buyurmuş oldukları *Burhân* nâm metn-i metîn-i mükemmelin keşf-i sitâre-i gavâmız ve dakâyık ve hall-i ma'âkid-i hakâyık zeylinde bir kavlı-şârih müzîlül-estâr ve bir mizân-ı güher-i senc-i tammül-ayâra müşâhede-i ihtiyâc vâzih-ı ümniye-i mezkûrenin bu hizmete insıraf ve in'itâfını tervîc ederek avn u tevfiğ-i semadâniyye mütevekkil ve rûhâniyyet-i celîle-i Hazret-i Risâlete mu'tedid ve müteves-sil olduğum hâlde dergâh-ı feyz-i iktinâh-ı Hazret-i Gavs-i [4] a'zamdan bî'l-istimdâd bir hayli sahâ'if-i müsveddâta sarf-ı sevâd-ı midâd edilmişti. Ma'a hâzâ ne semend-i hâmem bu halbe-i fesîhada gubâr-ı fürsân-ı erbâb-ı me'âsire medâr-ı iltihâk olacak bir menhec-i iktidâra sâlik ve ne de kârgâh-ı bidâ'ama ilbâs-düş-ı rûzigâra sezâvar olacak perend-i pür-naqş ve nigâr-ı karîhaya mâlik olup mahâfil-i ashâb-ı fazâ'il ve kemâlâta arîza-i takdîm ve ithâf olmaya şâyân olacak metâ'ı müstahzar-ı hiss u vicdân yalnız i'tirâf-ı acz u kusûra mahsûr ve husûsiyle şu emr-i hatîr ile iştiğâl-i âcizânem Girid cezîresinde kâ'in Resmo Mutasarrıflığı'ndan bî'l-infisâl Dersa'âdet'e avd ve kufûl ve deycûr hâne-i ye's u fütûrda ihtiyâr-ı uzlet ve hamûl ile (أعلل النفس بالآمال أرقبها ما أضيقت الدهر لولا فسحة الأمل) [Nefis emelleriyle yükselir ve terâkki eder / Emellerin genişliği ve derinliği olmasaydı Dünya hayatı hiçbir zamân dar gelmezdi.] zuhûrât-ı gaybiyyesine intizârdan diğer esbâb-ı sûriyye-i tesliyetten mehcûr olarak tâlî-i nâ-sâzın bir vakt-ı gayr-ı müsâ'idine müsâdif ve teşettüt-i bâli mucib ba'zı vakâyi'-i müte'ellime da-

hi müterâdif olduğu cihetle vukû'ı hatî'ât ve hefevâtan dolayı yerâ'a'-i bîberâ'a ind-i e'âzım u efâhimde ma'zûrdur. Ve o esnâda bîdârî-i tâlî'-i hâbîde ile avâtıf-ı âliye-i Hazret-i Pâdişâh-ı rahmet-senâ-i kerîmü'l-hisâlden Kas-tamonu Vilâyet-i celîlesiyile mecbûr ve mesrûr ve bir müddet o makâmda pâ-bend-i şikâl-i erzâk-ı mukaddere ve bu esnâda sehâb-ı muzlim-i âfâk-dan müfârık mülk u millete bârîde olan tekrek-i mesâ'ibden hissemend-i te'sîrât-ı mükeddere olarak ba'de bürhetin mine'z-zamân "rüzgâr attı bir diyâra dahi" mağzâsınca tahvîlen Harput Sancağı Mutasarıflığı'na me'mûr buyurulduğum halde gavâ'il-i harbiye kesb-i iştidâd ve kâtibe-i mesâlih u vezâ'ife hakk-ı takaddümî olan mehâm-ı askeriyyeyi i'dâd etmesiyle tem-şiyet-i hidemât-ı müterettibeye rûz u leyâl hasr-ı mesâ'i ve makderet ve bu cihetle eser-i mezkûr üzere ekser ezmine ve ahyânda nesc-i anâkib-i nisyân u atâlet olunarak teyessür-i hüsn-i ihtitâm ve istihsâl-i netîce-i itmâmı üç seneye karîb imtidâd eylemiştir. Ve eğer ki zihâm-ı havâtır-ı mehâmdan fırsat-yâb olunabilen eyyamda mümkün mertebe taklîl-i mevâkı'-ı hatâ ü gaflete tahdîk-i nazar-ı i'tina ve dikkat ve îcâz-ı muhill ve itnâb-ı memelden âzâde olmak üzere iltizâm-ı selâset-i ibârât ve vuzûh-ı cezâlet-i ta'bîrât ile berâber sûret-i iktisâda ri'âyet edilmiş ise de şayet sihâm-ı kadh ve teşnî'-i hussâda hedef ve bu uğurda sarf u îsâr olunan envâr-ı basar mahv u telef olmak vehm ve tehâşisi müsveddât-ı müstahzaranın tebyîz ve tedvînine bir eyyâm-ı mütetâvile mâni' ve hâciz ve zamîr-i âcizâneme işbu tereddüd ve terâhîden âzâde olacak bir merci'-i mûcibü'l-itmînânı tedârîkden acz ile müşemmir olmuş iken vücûdu nevâdir-i⁶ â'sârdan ma'dûd olarak fuzalâ-yı benâmın nûr-ı hadeka-i iftihârı denilse sezâvar ve ver'a u takvâda mağbût-ı ebrâr olan Harput ulemâ-yı [5] benâmından ve müderrisîn-i kirâmdan fâzıl-ı meşhûr Na'imi Efendi-zâde Abdulhamid Efendi hazretleri taraflarından istitlâ'ı ser-nühüfte-i bâl ve terhîb-i hâtır-ı pür-bî'l-bâl ile ref'-i kınâ'-ı iştibâh için mütâlâ'asına rağbet ve isbât-ı meleke-i kâmile-i eser-perveri ile makâsîd ve mebâdîsine imrâr-ı nazar-ı i'tinâ ve dikkat buyurularak mühim olan ba'zı ferâ'id-i fevâ'idin tahşiyesiyle ilâve-i me'âsir-i celîleye himmet ve ber-takrîz-i belîğ ile sâha-i teşcî'de temîme-i bâzûyî mefharet etmeleri ayn-i ibtihâca rûşen-sâz vesâ'ik-i mevâkı'-ı intişâr ü ibrâz olmasıyla bi-ihsânihîteâlâ pûte-i irfânda müzâb olmuş bir külçe-i simîn-i hâlisü'l-ayâr ve hadde-i fikr-i sâkıbdan çekilmiş bir tar-ı zerrîn-i bahâdâr ve kâr-gâh-ı te'yîdât-ı ma'neviyyede nesc edilmiş bir dîbâyı zîbâyı pür-nigâr

6 Sehv ve savab cetvelinde "nevâdir" olarak düzeltilmiştir.

olarak evrâk-ı hamâyıl ser ü sûtûrunda ﴿فَأَنْبَتْنَا بِهِ جَنَّاتٍ وَحَبَّ الْحَصِيدِ وَالنَّخْلَ﴾⁷ [Onunla bahçeler ve biçilecek dâneler bitirdik, küme küme tomurcukları olan uzun boylu hurma ağaçları yetiştirdik ve o su ile ölü toprağa can verdik.] âsâr-ı bedî'ası pedîd ve hüveydâ ve iktitâf-ı eyâdî-i ashâb-ı kemâlâta arz u ithâfa sezâ görünmüştür. Hemân Cenâb-ı Rabb-i bî-endâd teâlâ şânuhû ve beher burhâna işbu eser-i pür-sedâdı uyûn-ı rağabât-ı ashâb-ı hüsn-i nihâd ile melhûz ve kezâlik isâbetü'l-ayn-i ayb-bînân-ı hussâddan mahrûs ve mahfûz edip bâ'is-i istifâde-i talebe-i ulûm ve nezd-i güher-fürûşân-ı ma'ârifde *Mizânü'l-Burhân* nâm-ı mütenâsibiyle mevsûm olarak bu abd-i ahkar-ı pür-seyyî'âtı husûl-ı ümniye-i hayr-ı duâ ve mesûbât ile ber-murâd ve zahr-ı nâfi'-i rûz-ı ma'âd buyursun. âmîn. Velhamdu lillâhi Rabbi'l-âlemin. Ve's-salâtu ve's-selâmu alâ Resûlihî'n-nebiyyi'l-emîn ve alâ ihvânihî mine'l-enbiyâ'i ve'l-mürselîn ve âlihî ve âlihîm ecma'in.

Bu eserler ki bütûn nûr-ı basar
Rûşenâ-bahş-ı dil-i ehl-i nazar

Cümlesidir güher-i bahr-ı fûnûn
Oldu hep dürc-i suhufda meknûn

Himmet-i Hazret-i Gavs-i A'zam
Kıldı esrâr-ı ulûma mahrem

Emelim zahr-ı ma'âd olmasındır
Nâmımın hayr ile yâd olmasındır

Bâ-husûs kim okuya mahmûdum
Halef-i hayrım idüp ma'bûdum

Gösterüp fazl-ı kemâlin Mevlâ
Dil-i deycûrumu kılsın ihyâ

Neslimiz ehl-i ulûm u irfân
İbn İshak ile Âl-i Ramazân

Şeref-i beytini olup hâmî
Fazl ile münteşir olsun nâmı

Hıfz ede sû-i nazardan Mevlâ
Hasbunallâhu teâlâ ve kefâ

[MUSANNİFİN MUKADDİMESİ]

[6] Bismillahirrahmanirrahim

Kâle'l-musannifu Rahimehullâh

أنواع محامد عالية بسطت مقدمة لمفتح الأبواب وأجناس مدائح تالية ركبت موجهة لذلك
الجناب

[Yüce övgülerin türleri, kapıları açan Allah'a mukaddime olarak sunuldu. Bunu ta'kîb eden medhlerin cinsleri, Cenâb-ı Hakk'a yönlendirildi.]

Cenâb-ı mü'ellif hamd u senâyı Hazret-i Kibriyâ ile tezyîn-i dîbâce-i kitâb ve bu vesîle ile işbu mecelle-i cemîle ni'am-ı cezileden ma'dûd âsâr-ı celîleden olduğu latîfesini işrâb eylemiş ve istulâhât-ı fenden eksere karîbinin silk-i ibârâta derc ve nesciyle destgâh-ı berâ'at ve belâgatta i'mâl-i sanayi'-i bedî'a kılmıştır. Ve "envâ' ve ecnâs" makâm-ı "lâm"-ı cinsde olarak tarîk-ı tefennünde ibrâz-ı şîve-i garâbet ve hamd cihetinde ihtiyâr-ı ta'bîr-i envâ' ile ahasseyet-i hamde işâret etmiştir. "Mehâmid" mehâsin gibi cem'-i hamd ve "medâyih" cem'-i medh olması ale'l-kâ'ide mahmedet ve midhatin cem'leri olmak sûretinden lafz-ı hamdın şüyu'-ı isti'mâline nazaran enseb-i makâmıdır.

Mukaddime lafzının kesr-i "dâl" a hasrı muhtâr, sâhib-i *Keşşâf* olarak feth-i "dâl" dan ibâ etmiş ise de Celâl Devvânî *Şerh-i Tehzîb*'de Kelâm-ı Zemahşerî'ye iltifât etmeyip belki cihet-i fethi tercih eylemiştir. Ve fıkrâ-i sâniyede "tâliye" ahzı kazıyye-i şartıyyenin cüz'eyninde mustalah-ı ehl-i fenn olan mukaddem ve tâliye işâret olmak üzere sûret-i fethi müreccahdır. "Tâliye" tâbî'a ve metlûh ma'neyeynine muhtemil olup tilâvet-i evrâd-ı muvazzafa gibi mütetâbî'an kıra'at olunmasıyla murâd medâyih-i mütetâbî'a olmuş olur. "Müvecche" tevcîhden hitâb ma'nâsınadır. "Zâke'l-cenâb" hazret-i müfettihü'l-ebvâba işârettir. Feth-i ebvâbdan maksûd, halk-ı esbâb-ı metâlib ve def'-i mevânî'le yûsr u tevfikâ mazhariyyeti câlib olmak ma'nâ-yı mecâzîsi olup murâd cümle makâsıd-ı hayriyyeden olan işbu te'lîf-i kitâbda avn u tevfik-i ilâhiyyeye izhâr-ı şiddet-i ihtiyacıdır. [7]

Mahsûl-i fikrateyn her nev'-i mehâmid-i âliye ki mukaddime-i makâsıd olarak bast u neşre sezâ ve her cins medâyih-i mütetâbî'a ki ma'raz-ı teveccüh ü hitâbda nazm u terkîbe ahrâdır. Cemî'sinin müfettih-i ebvâb-ı füyûzât u tevfikât celle şânühû hazretlerine ihtisâsını müfid olup murâd sûret-i ihbârda inşâ-i hamd u senâdır. İşbu fikrateynde ahz u îrâd olunan

“nev” ve “cins” ve “mukaddem” ve “tâlî” ve “müveccehe” ve “basîta” ve “mürekkebe” ta‘bîrâtı bi-isrihâ istilâhât-ı fendendir.

Kâle Rahimehullâh

المتنزه كنه ذاته عن حدود مدارك الألباب، المتقدس جل صفاته عن رسوم النقض والنقص
بلا ارتياب،

[Zâtının künhü, akılların idrâk sınırlarından aşkındır. Şüphesiz ki bütün sıfât-ları, bozulma ve noksanlık alâmetlerinden berîdir.]

“Tenezzüh” bu‘d u teâlâ ve “kün” hakikat ma‘nâsına olup hakikat-i ilâhiyye ayn-i zâtıdır. “Hudûd” bir şey’in gâyatı olup medârikden murâd idrâkâtıdır. “Elbâb” cem‘-i lüb olarak akl ma‘nâsınadır. Şu kadar fark mevcûddur ki lüb akl-ı müzekkî olarak akl-ı e‘ammdır. Bu farka binâen cenâb-ı Bârî idrâki hasisâ‘-i ukûl-ı zekiyye olan ahkâm-ı celîleyi ashâb-ı elbâba ta‘lik ve tahsîs ederek ⁸ ﴿وَمَنْ يُؤْتَ الْحِكْمَةَ فَقَدْ أُوتِيَ خَيْرًا كَثِيرًا وَمَا يَذَّكَّرُ إِلَّا أُولُو الْأَلْبَابِ﴾ [Allah hikmeti dilediğine verir. Kime hikmet verilirse, ona pekçok hayır verilmiş demektir. Ancak akıl sâhipleri düşünüp ibret alırlar.] buyurmuştur.

Hakikat-i Bârî te‘âlâya ilmin vukû‘ ve cevâzında ihtilâf olunarak hakikat-i ilâhiyye beşer için mal‘um olmadığına cumhûr-ı muhakkikîn cezm edip fakat mütekelliminden ekserisi muhâlifette bulundular ve felâsife ve İmâm-ı Gazzâlî ve İmâm-ı Haremeyn cevaz-ı ilmi men‘ edip Kâdî ve emsâli tevakuf etmişlerdir. Ve ekser kelâm-ı sûfiyye imtinâ‘ını müş‘irdir. “Celle sıfât” mu‘zam-ı sıfât olup murâd sıfât-ı celîledir. “Takaddüs” tatahhür ma‘nâsınadır. “Rüsûm” dan murâd âsâr olup “nakz” zıdd-ı ahkâm ve “naks” noksandır.

Mahsûl-i kelâm, zât-ı akdes-i ilâhiyyi idrâk ukûl-ı zekiyye-i mahlûkdan tenzîh ve sıfât-ı celîlesini âsâr-ı nakz ve simât-ı naksdan takdîsdir. “Hadd u resm” dahi istilâhât-ı fendendir.

Kâle Rahimehullâh

على أن عمم آلاء جليلة غير محصورة في مداد الكتاب، وخص الإنسان بنعماء منتشرة سيما
المنطق الفصيح في كل باب

[Yazı yazılan mürekkeple anlatılmayacak kadar yüce ni‘metleri her şeye, genel olarak verdiği için O’na hamd olsun. Özellikle her konuda fasih konuşma olmak üzere insana, pek çok ni‘meti tahsis etti.]

Mün'imün-aleyh ityânı mehâmid ve medâyihe tahakkuk-ı istihkâk-ı vasfîye işarettir. Ve bu sebebden nâşî mün'imün-aleyh üzere dâhil olan lafz-ı "âlâ" hakîkatte lâm-ı ta'liliyye ma'nâsına olduğu beyân edilmiştir. "Âlâ" ma'a fethi'l-lâm, hemzenin kesr ve fethiyle "ilâ" lafzının cem'i olarak ni'met ve ihsân ma'nâsınadır. "Celâ" rûşen ve zâhirdir. "Midâd" kesr-i mîm ile mürekkebdir. Ni'am-ı ilâhiyyenin midâd-ı kâtibânda hasr olunamaması kemâl-i kesretinden kinâyettir. "Nü'amâ" ni'met ve minnettir. "Siyymâ" lâ-siyymâ takdîrinde olarak kesret-i isti'mâli cihetle iskât-ı "lâ" kesîrül-vukû'dur. Âhirinde "mâ" zâ'ide ve mevsûle ve mevsûfe olmak suver-i selâsesine muhtemel ve ma'nâsı misil olarak ba'zen "husûsen" ma'nâsına müntakil olur. "Küllü bâb" beyândan her bir nev' makâmındadır. [8]

Mahsûl-i fikrateyn, Cenâb-ı Rabbül-âlemîn mahâmid-i hâmidîn ve medâyih-i mâdihîne ne vechle müstahak ve sezâ olmasın ki midâd-ı kâtibîn zabt u irkâmına kâfi olmayıp ve kemâl-i zuhûrda olan ni'am-ı cezîlesini ta'mîm ve beyne'l-halâ'ik nev'-i insânı sâ'ir mahlûkâtın mazhar olamadığı ni'am-ı celîle-i mabsûtaya ve bâ-husûs müfessah mâ-fi'z-zamîr olan her nev'-i beyânda nutk-ı fesîha tahsîs ile mazhar-ı lütf-ı amîm eylemiştir. Lafz-ı "mantık" te'lif ettiği kitâbın ilm-i mantıktan olduğuna berâ'at-i istihlâl olup "muhsûra" ve "münteşire" ve "umûm" ve "husûs" ıstîlâhât-ı fendendir.

Kâle Rahimehullâh

فسبحان من ردت الأفكار والمحابر عن غرائب ملكه وملكوته وارتدت الأبصار والبصائر
إلى بدئها في عجائب عظمته وجبروته

[Allah, mülkünün ve melekûtunun inceliklerini idrâk etmekten avâm-havâs âciz herkesten, azametinin ve kudretinin mükemmelliğini idrâk edemeyip geri tepen göz ve basîretlerden münezzehtir.]

Lafz-ı "sübhân" tesbîh için alem olarak "sebbehahû" "nezzehehû" "tenzîhen" "belîğan" ma'nâsınadır. Ve bi-re'sihî tenzîh-i ilâhiyye kasd-ı tahsîsiyle cem'i-i kabâyihden tenzîh-i belîğ ma'nâsına kılınarak Cenâb-ı Bâriye lâzımül-izâfe addiyle lügat-ı fasîhada izâfetten adem-i kat'ı iltizâm edilmiştir. Ba'zen hîn-i ta'accübde dahi müsta'mel olup ahyânen vâki' olur ki asâleten tenzîh ve tab'an ta'accüb kasd olunur. Hâsılı ta'azzame ve tebâreke ma'nâsına olarak murâd nakâyısdan tenzîh ve azamet ü celâlet-i ilâhiyyeden ta'accübdür. Efkâr ve ebsârın merdûd ve mürted olması acz-i vusûldan

meccâzdir. “Mülk” âlem-i zâhir, “melekût” âlem-i bâtındır ki âlem-i emr irtlâk olunur. “Ebsâr” ayn ma’nâsına basarın ve “basâ’ir” ayn-i kalb ma’nâsına basîretin ve “acâyib” acîbin cümü’udur. “Azamet” ve “ceberrût” kibriyâ ya’nî ululuk ma’nâsınadır.

Mahsûl-i fikrateyn, garâib-i mülk u melekûtundan efkâr-ı âmme ve havâss-ı kat’-ı tama’ idrâk ile âciz ve sergerdân ve acâib-i azamet ü kibriyâsında uyûn ve ukûl merâtib-i idrâkın pây-e evveline ric’atle vâlih ü hayrân olan Hazret-i Hallâk-ı azimü’ş-şânî âsâr-ı bedî’a-i kudret-i ilâhiyyesinden ta’accüble cemî’i nakâyısdan takdîs ve tenzîhdir. Ke’enne bu kelâmın me’ hazı Sûre-i Mülk’de vâki **﴿مَّا تَرَىٰ فِي خَلْقِ الرَّحْمٰنِ مِن تَفٰوٰتٍ فَاٰرِجِعِ الْبَصَرَ ۗ هَلْ تَرَىٰ مِن فُطُوٰرٍ ۗ ثُمَّ اَرْجِعِ الْبَصَرَ كَرَّتَيْنِ يَنْقَلِبْ اِلَيْكَ الْبَصَرُ خٰسِئًا وَّهُوَ حَسِيۡرٌ﴾** [Rahman olan Allah’ın yaratışında hiçbir uygunsuzluk göremezsin. Gözünü çevir bir de bak, bir bozukluk görebiliyor musun? Sonra gözünü, tekrar tekrar çevir bak: Göz (aradığı bozukluğu bulmaktan) âciz ve bitkin halde sana dönecektir.] nazm-ı celîli olup makâm-ı hamdda îrâdî işbu nazm-ı kerîmde halkın Rahmân’a izâfesiyle iş’âr buyurulduğu vechle Cenâb-ı Bârî’nin bu misüllü masnûât-ı bedî’ayî kudret-i bâhiresiyle halk ve îcâd buyurması rahmeten ve fadlen olup ibdâ’ında nice ni’am-i lâ-tuhsâ olduğuna mebnîdir. “Fütûr”dan murâd hilkatinde hâle ma’nâsı olarak ya’nî her ne kadar kemâl-i te’emmül ile irtiyâd ve taleb-i halede i’âde-i basar ve im’ân edilse tûl-ı mu’âvede ve kesret-i mürâca’attan hasîr ve kelîl olarak isâbet-i matlûbdan hâsî ve ba’îd bir hâl ile basar sâhibine münkalib ve merdûd ve kâin-i zûll ve sigâr ile matrûd olur.

Kâle Rahimehullâh

وأصناف صلوات مرتبة بيد التبجيل والانتخاب محتوية على كليات الإخلاص وأفراد الآداب على من عرف حقائق الحق ورفع موجبات الاحتجاب وميز حدود حدائقها بخواص البيان وفصل الخطاب [9]

[Saygın ve seçkin olarak tertîb edilmiş, samimiyyetin tamamı ile edebî bütün fertlerini kuşatan salâtların tüm sınıfları; hak hükmleri bilen, onları zorunlu olarak örten perdeleri kaldıran, hükm bahçelerinin sınırlarını kendisine mahsûs beyân ve hak ile bâtili ayırıştıran sözle ayırana olsun.]

“Esnâf” yine lâm-ı cins makâmında olarak murâd icrâ-yı berâ’atle ehasıyyet-i salâta işârettir. “Tebcîl” ve “intihâb” için isbât-ı yed, isti’âre-i mekniyye ve tahyîliyye ve alâ ihtilâfi’l-mezâhib icrâ-yı tasarrufât-ı fenn-i beyâna ait bir vazîfe olup murâd envâ’-ı salavâtın en mübeccel ve müntehabını Hazret-i Seyyid-i Kâ’inât için isbâta mübâlağadır. “Muhteviye” câmi’a ma’nâsına sıfât-ı salavâttır. “Külliyât-ı ihlâs” dan maksûd riyâ ve süm’a-dan âzâde olan hulûs-ı tâmmdan ibâret ve efrâd-ı âdâbdan her bir ferdi ihtivâsı mecmû’-ı şerâ’it-i âdâba ri’âyetten kinâyettir. “Hakâ’ik” mâhiyet ma’nâsına cem’-i hakîkattir. “Hakk” esmâ-i sıfâttan olduğu misüllü akvâl ve akâyid ve edyân ve mezâhibe dahi hakk üzere iştimalerinden nâşi itlâk olunarak kavli-i hakk ve mezheb-i hakk denilir ki mukâbili “bâtıl”dır ve hükümün hakk olması vâkı’ın hükme mutâbakatıdır. “İhticâb” zîr-perde-i hafâda istitârdır. Hakâ’ik-i hakka isbât-ı hadâ’ik ve besâtîn isti’âre-i mekniyye ve tahyîliyye ve hudûd müreşşahadır. “Havâss-ı beyân” mücerred vaz’ ile olmayarak terâkibden müstefâde olan umûrdan ibârettir ki bu havâssı müfîd olan husûsiyâta mezâyâ ve keyfiyyât itlâk olunur. “Fasl-ı hitâb” hakk ile bâtil beynini fârik ma’nâsına olup murâd Kur’ân-ı mübînî iştimâli cihetinden mu’cize-i nebevîyedir. Ma’lûm-ı erbâb-ı tefâsîr olduğu vechle âyât-ı Kur’âniyye vücûh-i nazm cihetinden aksâm-ı semâniyyeye münkasim olarak bundan zâhir ve nass ve müfesser ve muhkem ta’bîr olunan aksâm-ı erba’ânın ma’ânîsi zâhir ve celî ve icmâl ve ta’addüd ihtimâlinde¹⁰ hâlî olup (على من عرف) [Bilindiği üzere.] kavli bu aksâmın tefsîrine nâzırdır ve diğer aksâm-ı erba’a zikr olunan aksâmın mukâbilleri olan hafî ve müşkil ve mücmel ve müteşâbihdir ki icmâl veyâhûd zâhire muhâlifet emsâli esbâbdan nâşi bunlarda ma’nâ-yı murâd gayr-ı muttazah ve sûret-i ittilâ’ muhtecib olmasıyla maksûda ittilâ’ ma’nâ-yı murâd üzere tensîs veyâhûd maksûda dâll olacak şeyler vaz’ ve tahsîs olunmak tarîkiyle müyesser olur. İmdi ref’-i mûcibât-ı ihticâb işbu aksâm-ı erba’a-i ahîreye nâzırdır ve kezâlik âyât-ı Kur’âniyye ahkâm-ı nazma vukûf cihetinden dahi ibâre-i nâss ve delâlet-i nâss ve işâret-i nass ve iktizâ-i nass aksâm-ı erba’asına münkasim olarak (ميز حدود حقائقها) [O hakikatlerin sınırlarını ayırdı.] kavli bu cihete mün’atıfıdır. Mefhûm-i kelâm âyât-ı menzile-i Kur’âniyye’den müstenbata olan ahkâm-ı celîle-i şer’iyyeyi havâss ve mezâyâ-yı terâkîb u beyân ve mu’cize-i bâhirü’l-burhân ile ümmet-i mer-

10 Sehv ve savab cetvelinde “ihtimâlinde” olarak düzeltilmiştir.

hûmesine ta'rif ve ta'lîm ve gavâmiz ve müşkilâtını tavzîh ve tefhîm edip hudûd ve erkânını temyîz ve tahdîd eden Hazret-i Nebî-i zî-şân vüfûr-ı ta'zîmât ile mübeccel ve müntehab olup hulûs-ı kalb ve ri'âyet-i edebe mukârin olan sunûf-ı tasliye ile du'âdır. [10]

Kâle Rahimehullâh

لما أنه المتوسط بيننا وبين نتائج أم الكتاب بقوانين عاصمة عن الخطأ في طرق الصواب
وبراهين قاصمة لظهور مغالطات مصاقع الخطباء وواصفة لمشاغبات الشعراء ومجادلات
الخيلاء.

[Çünkü o; doğruya ulaşma yolunda hatâdan koruyan kânûnlar, belîğ hatip-lerin muğalatalarını kırıp parçalayan ve şairlerin çekişmeleri ile hayalperestlerin tartışmalarını ayıplayan burhânlarla, biz ile Ümmü'l-Kitâb Kur'an'ın faydalı netîceleri arasında aracıdır.]

Cenâb-ı Risâlet-me'âb aleyhi's-salâtu vesselâmın tasliyeye istihkâklarını beyân ve ta'lîldir. "Ümmü'l-kitâb" beyân-ı müfessirîn üzere âyât-ı muhkemât olup kitâbın ümmî ya'nî aslı olması fi-enfûsihâ ma'ânîsi muttazîha olarak te'vîl-i müteşâbihât ve beyân-ı müşkilât ve mücmelâtta merci' olduğuna mebnîdir. "Kavânîn" cem'-i kânûn olarak aslâ ve kâ'i-deye mürâdiftir. "Âsime" ismetten hâfıza ve "kâsime" kâsire ve kâtî'a ma'nâlarıdır. "Hutebâ" cem'-i hatîb olup (خطبه على رؤس الأشهاد) [Şahitler üzerine söz kesti.] inşâd olunan kelâm-ı belîğdir. "Mesâkî" minber vezninde mıska'ın cem'-i olup hatîb-i mıska'a fasîh-i micherdir ki kuvve-i fasâhat u belâgatıyla mehâfilde akrânına tefavvuk ve takaddüm eden belîğ ma'nâsıdır. "Müşâğabe" aldatıp firifte eylemek ve "vasm" şakk etmek ma'nâsıdır. "Hiyelâ" zamm ve kesr-i hâ ve feth-i yâ ile kibr ve ucb ma'nâsıdır. Ve ıstîlâhen mücâdele-i izhâr-ı savâb-ı maksûd olmayıp mücerred ilzam hasm için mesele-i ilmiyyede münâza'adır ki ekser menşe'i kibr u gurur olarak garaz-ı hasma galebedir. Mefhûm-i kelâm Hazret-i Peygamber-i zîşân sunûf-ı salavât-ı şerîfeye ne vechle ehakk ve ahrâ olmasın ki netâyic-i âyât-ı muhkemât olup mûcib-i fevz u sa'âdet-i dâreyn olan ahkâm-ı celîle ile ümmet-i merhûmesi beyninde menhec-i savâb ve istikâmette hatâ ve zeleden mûcib-i hıfz ve ismet olan usûl ve kavânîn ve bülegâ-yı hutebânın zuhûr ve galebe-i muğalatâtını ve şu'arâ-nın tahyîlât ve müşâğabâtını ve mağrûr-ı mükâseb-i akl u zann olan mütekebbirîn-i mu'ânnidînin mücâdelât ve muhâsamâtını kesr u kat' eden

hücec ve berâhîn ile vâsita-i teblîğ olmuştur, sallallâhu aleyhi vesellem. Bu fıkralarda dahi “sınıf” ve “külli” ve “efrâd” ve “ta’rîf” ve “hakâyık” ve “icâb” ve “hudûd” ve “hadd-i mutavassıt” ve “netîce” ve “burhân” ta’bîrâtı bütün mustalahât-ı fenden olup ve fennin turuk-ı savâbda hatâdan âsime ve berâhîn-i kâtî’â olduğuna işâret-i hafîyye mevcûdedir.

Kâle Rahimehullâh

وعلى آله وأصحابه الذين عرفوا أحكامه الخمسة الموصلة إلى رب الأرباب وشرحوا أقواله
بيانات تتمثل لها صور الصواب من وراء حجاب

[Ayrıca salât, Rablerin Rabbine ulaştırılan beş hükmün tamamını ta’rîf eden, onlardan dolayı doğruluk sûretlerinin perdeler arkasından ortaya çıkacağı şekilde Resulullah’ın sözlerini açıklayan âline ve ashâbına olsun.]

Musannifin *Hâşiye*’de beyânı vechle “ahkâm-ı hamse” den murâd vücûb ve nedeb ve ibâha ve kerâhet ve hürmet olup beyyinât-ı delâ’il ve muvaz-zahâtır. İşbu beyyinâtın için verâ-i hicâbdan suver-i savâbın mütemes-sile olması akvâl ve ehâdis-i nebeviyyede mevdû’ ve müstetir olan suver-i savâbın beyyinât-ı mezkûreden nâşi bürûz ve zuhûrundan ibârettir.

Mefhûm-i kelâm Hazret-i Peygamber-i zîşânın dergâh-ı Rubûbiyye-te mûsıla olan ahkâm-ı hamse-i şer’atını bize ta’rîf u ta’lîm ve akvâl ve ehâdis-i nebeviyyeyi zîr-i perde-i hafâdan suver-i [11] savâbın temessül ve bürûzunu mûcib olan edille ve izâhât-ı beyyine ile şerh ve tefhîm eden âl u ashâb-ı güzînine tasliye ile du’âdır.

Kâle Rahimehullâh

حيث قضوا بالحق مع مقاسات العوارض في الأمانات المحمولات المشروطة بمداومة
الانفصال عن أهل العناد وملازمة الاتصال بأشرف الممكنات.

[Öyle ki yüklenilen emânetlerde katlanılan sıkıntılara rağmen hak ile hükmet-tiler. Bu emânet ki inatçılardan ayrı kalmayı ve mümkünatın en şereffisi Muham-med(sav)’e ittisalde/birleşmede sebât etmeyi şart koşar.]

Hazret-i âl u ashâbın tasliye ve tarziyeye keyfiyyet-i istihkâklarını beyândır. “Mükâsât” mükâbede ve mü’ânât ya’nî şiddet ve zahmet ver-mek ma’nâsına olup “mahmûlât”tan murâd edâsı ta’ahhüd olunan tekâlif-dir. Haml ile ta’bîr uhdesinden hurûc-i sa’b ve düşvâr olduğuna işârettir. *Hâşiye*’de beyânı vechle “emânât-ı mahmûle”den murâd **إِنَّا عَرَضْنَا الْأَمَانَةَ**

عَلَى السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ وَالْجِبَالِ فَأَيُّنَ أَنْ يَحْمِلْنَهَا وَأَشْفَقْنَ مِنْهَا وَحَمَلَهَا الْإِنْسَانُ¹¹ [Biz emâneti, göklere, yere ve dağlara teklif ettik de onlar bunu yüklenmekten çekindiler, (sorumluluğundan) korktular. Onu insân yükledi. Doğrusu çok zâlim, çok cahildir.] nazm-ı celîlinde olan emânettir. Allâme-i Kâdî'nın *Envâr-ı Tenzîl*'de beyânı vechle emânetten murâd tâ'at-ı ilâhiyye olup emânetle tesmiyesi vâcibetü'l-edâ olması cihetindedir. Ve ma'nâ tâ'at-ı ilâhiyye azamet-i şânından nâşî bir haysiyyeti hâmilemdir ki eğer işbu ecrâm-ı izâm üzere haml olunup da bunlar zât-ı şu'ûr u idrâk olsalar hamlinden ibâ ve ondan i'râz ederler. Halbuki insân za'f-ı bünye ve rehâvet-i kuvvesiyle berâber haml ve telakkî etmiştir. Zîrâ tâ'ate ri'âyet ve hukûkuna kıyâm ve mübâşeret hayr-ı dâirene bâ'is-i mazhariyettir. Ve "zalûm" olması ta'ahhüdünü ifâ ve hakk-ı tâ'ata ri'âyet ve i'tinâ etmemesinden ve "cehûl" olması yine âkibetine cehâletinden içindir. Ve bu vasfın cinse izâfesi bi'tibârî'l-ağlebdir. Ve inde'l-ba'z ol hilkat-i ecrâmı Cenâb-ı Bârî ecrâm-ı mezkûrede halk-ı fehmi u idrâk ile "Tahkîk ben azîmü'ş-şân bir farîza farz ettim. Bu farîzada mutî' için cenneti ve âsî için nârı halk eyledim" buyurmasıyla ecrâm-ı mezkûre halk olundukları hâl üzere müsahhar olduklarını ve farîza-i mezkûreyi ta'ahhüd edemeyip sevâp ve ikâbı tâlib olmadıklarını beyân ettiler. Vaktâ ki düş-ı Âdem hil'at-ı hilkatle tekrîm u teşrîf ve teklîf-i mezkûrun arzıyla sâmi'a-i intibâhî teşnîf buyurulduktan uluvv-i himmet Âdem'i ve isti'dâd ve kâbiliyyet-i fitrî farîza-i mezkûrenin ta'ahhüd ve telakkîsine sâ'ik ve mantık-ı fasîh icâbetle nâtik olarak tahammül-i meşâk etmesi cihetinden zalûm ve vehâmet-i âkibetine cehûl oldu. Ve muhtâr-ı Kâdî üzere emânetle murâd akl ve teklîf ve ecrâm üzere arzından maksûd emânetin isti'dâdlarına izâfesiyle i'tibârî olup ibâ ve işfâkları ibâ-i tabi'îden ya'nî liyâkat ve isti'dâdlarının fikdânından ibârettir. Ve haml-i insân ile murâd kâbiliyyet ve isti'dâdî ve zalûm ve cehûl olması kuvve-i gazabiyye ve sheviyyesinin galebesidir. Bu sûrette ona ¹² ﴿إِنَّهُ كَانَ ظَلُومًا جَهُولًا﴾ [Doğrusu o çok zâlim ve câhildir.] haml-i emânet için illet olmak ciheti müstahsendir. Çünkü kuvveteyn üzere mehîn ve rakîb olarak ta'addî ve tecâvüz-i hudûddan muhafazası cümle fevâ'id-i akldan olup [12] ve teklîfden mu'zam-ı maksûd işbu kuvvetinin ta'dîl ve kesr-i sûretidir.

Mahsûl-i kelâm âl ve ashâb-ı kirâma teveccühle du'a-yı mezkûre müstahak ve ilâ âhiri'z-zamân hayr ile yâda nasıl ehakk olmazlar ki ecrâm-ı

11 Ahzâb, 33/72.

12 Ahzâb, 33/72.

izâmın haml ve ta'ahhüdden ibâ ve i'râz ederek insân-ı za'îf üzere mah-mûle ve ehl-i inâd ve muhâlifetten tebâ'üd ve infisâli ve mukâtele ve cidâl ve Hazret-i Eşref-i Kâ'inât'a ittiba' ve ittisâl ile meşrûta olan emânât ya'nî tekâlîf ve tâ'ât-ı ma'rûza ve mükellefenin şiddet ve mükâsâtıyla berâber her bir ahzân ve şedâ'ide sabr ve mukâvemet göstererek hakk ile kazâ ve i'lâ-i kelimetullah vezâ'ifini hakkıyla icra ettiler.

Kâle Rahimehullâh

فتحوا في الصراط المستقيم مسورات المقاصد والأسباب، وقدحوا في جنود الظنون السقيمة من خلفهم قدح شهاب، إذ بينوا لوازمها الخفية بمصاييح مقدمات دائمة بأنوار اليقين، وعدلوا في تحصيل نظرياتها الموجهة إلى ضروريات الدين فبدهم مسلمات الهدى متحذسة بمقبولات السنة ومتواتر الكتاب، وشاهدتهم المشهورات من وهميات الضلال منعكسة إلى سواء سبيل الوهاب

[Sırât-ı müstakimdeki maksat ve sebeplerin surlarını açtılar. Kendilerinden sonraki hastalıklı zanların ordularını, ateş parçası gibi delip geçtiler. Çünkü onlar, kandiller gibi yakîn nurlarıyla daimi olan mukaddimeler ile o maksatların gizli lâ-zımı mânâlarını açıkladılar. Bu mukaddimelerin makbûl nazariyelerinin elde edilmesinde zarûrât-ı dîniyyeye mürâca'at ettiler. Hidâyete eriştiren müsellemler, makbûl sünnet ve mütevatir kitâb ile birlikte hızlıca onlara yöneldi. el-Vehhab'ın doğru yoluna ileten ve sapkınlığın vehimlerinden ayrılmış meşhûrât bilgilerinin, müşâhede edip idrâk ettiler.]

“Müsevverât-ı makâsıd u esbâb” ile murâd makâsıd ve vesâ'il-i dîniyyeden sa'bül-menâl olan mevâzi'-i hafıyye olup husûn ile musavvere olan bilâda teşbîh edilmiştir. “Kadh” ta'n olup “min-halfihim” min-verâ'ihim ma'nâsınadır.

Mefhûm-i kelâm âl ve ashâb-ı kirâm sırât-ı müstakîm ya'nî dîn-i kavîmde makâsıd u esbâba müte'allik mevâzi'-i sa'b ve hafâyı keşf u feth edip ve cünûd-i vesvas-ı müsâbede olan zünûn-ı fâsideye havâle-i şihâb ta'n u kadh ile bi'l-küllîyye mahv ve ibtâl ve hâsılı şehrah-ı müstakîm-ı hakkı zihâm-ı zann u iştibâhdan vâreste ederek tarikat-ı münciye-i İslâmiyyeyi aksâ-yı beyyînâta isâl ettiler. Zîrâ makâsıd ve esbâbın levâzım ve muktezîyâtından olup lâkin me'hazları hafî olan mevâddı envâr-ı yakîn ile dâ'ime ve sâbi-te olan mesâbîh-i müstenîre-i mukaddimât ya'nî delâlet-i muhâkemât ile beyân ve izâh eylediler. Ve nazariyyât-ı müveccehe ve makbûlesinin tah-silinde mesâ'il-i zarûriyye ve bedîhiyye-i dîniyyeye mürâca'at ve sâ'ir vü-

cûhdan kat‘-ı nazar-ı iltifât ve rağbet kıldılar. Ve bu cihetten müsellemtâr-ı mesâ‘il hâdiye-i dîniyyesinin makbûle ve kitâb-ı mütevâtir ile mütehaddese ve defâten sâniha olarak onlara teveccüh ve istikbâl ile bedîhiyyâtan oldu. Ve vehmiyyât-ı ğavâyet u dalâletten olan kazâyâyı meşhûrât-ı şehrah-ı hakka meyl ve in‘itâf ederek onları mu‘âyene ile müşâhedâtan oldu.

Musannif bu fıkralarda kazâyâ-yı yakîniyyenin zarûriyyât ve nazariyyât kısmeynine ve iktisâbda zarûriyyât mebâdî-i evvel olarak nazariyyâtın yakîniyyâtan olması vâsita-i zarûriyyât ile olduğuna işâret eylemiştir. Ve zarûriyyât altı kısım olup evveliyât ve kazâyâ kıyâsâtühâ ma‘ahâ ve müşâhedât ve mütevâtirât ve mücerrebât ve hadsiyyâttır. Ve gayr-ı yakîniyyât [13] meşhûrât ve müsellemtâr ve makbûlât ve maznûnât ve muhayyelâttır. Nitekim bâb-ı hâmisde izâhâtı münderictir.

Kâle Rahimehullâh

وقد أطلقوا في رياض المطالب عن قيود التقليد إلى جهات التحقيق وحملوا في بوادي المبادي القارية والبعيدة على جياذ التوفيق،

[Maksatların bahçesinde, taklîd zincirlerinden tahkîk taraflarına âzad edildiler. Yakın ve uzak ilkelerin çöllerinde tevfiik atları üzerinde taşındılar.]

“Utlîkû” sîga-i meful olup “ıtlâk” hilâf-ı takyûddir ki tahliye etmek ya‘nî salıvermektir. “Riyâz” ravzanın cem‘idir ki çayır ve çimenli sulak mahaldir. Bostan dahi denilir. “Cihât” cihetin cem‘i olup cânib ve nâhiye ma‘nâsınadır. “Bevâdî” cem‘-i bâdiye olarak sahrâ ma‘nâsınadır. “Mebâdî” vesâ‘il ma‘nâsınadır. “Ciyâd” cem‘-i cevâd olup serî‘u’s-seyr ma‘nâsına sîfât-ı feresdir.

Mefhûm-i kelâm müşârün-ileyhim besâtîn-i metâlib u makâsıdda cihât ve cevânib-i tahkîka müteveccih olarak kuyûd-i taklîdden ıtlâk olundular ya‘nî tasfiye-i bâl ve kat‘-ı menâhic-i istidlâl ile her bir makâsıdda mertebeyi tahkîke vâsıl ve kuyûd-i taklîdden münfasıl oldular. Ve vesâ‘il-i karîbe ve ba‘ide bâdiyelerinde fûrsân-ı tevfiikden olarak bi’s-sühûle tayy-i mefâviz-ı metâlib kıldılar.

Kâle Rahimehullâh

ما طلع على جنان الجنان طوالع العرفان عن أفق الاكتساب وما سطع إذعان الأذهان بمطالع إيقان يوجب حسن مآب.

[İrfân güneşleri, öğrenme ufkundan kalp bahçelerine doğduğu ve zihinlerin kabullenışı, güzel sonucu gerekli kılan yakîn derecelerine ışıldadığı sürece (Allah'a hamd, Resulullah'a salât olsun)]

Cümle-i hamd u tasliyye merbût ve “mâ” masdariyye olarak müddet-i tulû'û't-tavâlî' ve müddet-i sûtû'û'l-iz'ân müfâdındadır. Cinân-ı evvel kesr-i cîm ile besâtîn ve sâni feth ile [cenân] kalb ma'nâsına olup beyinlerinde cinâs mevcûddur. “Tavâlî” cem'-i mükesser-i tâlî'dir. “İrfân” ma'rifet gibi bilmek ma'nâsına masdardır. “Ufk” zamm-ı hemze ve zamm ve sükûn-ı fâ ile etrâf-ı semâdır. “Sutû” irtifâ' ma'nâsına olup sâti'un mürtefi'un demektir. “Matla” mahall-i tulû' olup cem'i metâlî'dir. “İz'ân” i'tikâd etmek ve îkân şekk ve gümândan ârî olmaktır. “Me'âb” merci' ma'nâsındadır. Mah-sûl-i fikrateyn tarîk-ı kesb ü nazardan kulûbda ma'rifetler ve mechûlâta vukûf ve idrâkler hâsıl ve i'tikâd-ı ezhân vesîle-i necât olacak derece-i cezm u yakîne vâsıl oldukça hamd ve tasliyenin devam ve istimrârını müfiddir. Musannif bu fıkralarda dahi kaziyenin yakîniyye ve taklîd ve aksâm-ı sâ'i-reye olan inkisâmına işâret etmiştir. Çünkü âtîde tafsîlâtı ma'lûm olacağı vechle kaziyenin tarafeyni beyinde icâb veya selb ile olan nisbet ya'nî vukû' ve lâ-vukû'â ilm eğer müsâvât vechle olursa şekk olacağı misüllü bir nev'-i iz'ân ve kabûl ile bunlardan biri râcih olursa tasdik ve i'tikâd olarak bu i'tikâd dahi eğer ihtimâl-i taraf-ı âhar bi'l-külliyeye münkati' olacak hay-siyette câzim ve teşkîk-i müşekkiikle zâ'il olmayacak sûrette sâbit ve vâkî'a mutâbık olursa yakîn ta'bîr olunur. Ve eğer vâkî'a mutâbık olmazsa cehl-i mürekkeb ve sâbit olmazsa taklîd ve câzim olmazsa zann denilir. [14]

Kâle Rahimehullâh

وبعد؛ فلما كان المنطق نطاق الأفكار، وبه يرتفع طباق الأنظار، وميزان عدول يشخص المصداق عن المكذاب، ومقياس عقول يميز عن العقم كل منجذب، ويهتدي بهداه كل نظار، كأنه علم في رأسه نار، فبهذا كان خادما للعلوم بالاستيعاب، وسيد القوم خادمهم بالأثر المستطاب.

[Bundan sonra: Mantık; fikirlerin kemeri, kendisiyle düşüncenin perdelerinin kalktığı şey, âdil kişilerin doğruyu yanlıştan ayırıştırıran mîzânı, akılların bütün doğurganları kısırlardan temyîz eden ölçüsü, başında ateşin bulunduğu dağ gibi kılavuzluğu ile bütün düşünürlerin yol bulduğu ilim olunca, tüm bu özellikler sebebiyle bütün ilimlerin hizmetçisi oldu. Hayırlı bir hadîse göre, bir topluluğun önderi onların hizmetçisi olandır.]

“Mantık” lügaten tekellüm ve idrâk ma’nâsına olup murâd fenn-i mantıktır. “Nitâk” ekser-i vakt hizmet u iştigâlde intitâk edilen kuşâktır. “Tibâk” merâtib mefhûmunda olup ﴿خَلَقَ سَبْعَ سَمَاوَاتٍ طِبَاقًا﴾¹³ [O ki, birbirine ahenktar yedi göğü yaratmıştır.] nazm-ı celîli (بعضها فوق بعض) [Gök yüzü tabakaları birbirinin üstündedir.] ile müfesserdir. “Enzâr” veznen ve ma’nen efkârdır. “Udûl” cem’-i âdil olup “teşhîs” ta’yîn u temyîz, “mikyâs” mîzân ma’nâlarıdır. “Ukmün” zammeteyn ve ba’zen sükûn ile gayr-ı velûd nisve olup “imre’etun akîmun” ve “nisvetun ukmün” denilir. “Mincâb” mihrâb vezninde veled-i necîb u kerîm doğurmak mu’tâdı olan mer’edir ki “imre’etun müncibetün ve mincâbun veledeti’n-nücebâ” ma’nâsıdır. “Yeh-tedî” “yekûnu mühtediyen” ma’nâsıdır ki tarîk-ı müstakîm bulmaktır. “Bi-hedâhu” bi-delâletihî müfâdındadır. “Alem” cebel ve “isti’âb” ihâtâ ve “müstedâb” müstahsen ma’nâlarıdır. Mahsûl-i kelâm ba’de’l-hamdeleti ve’t-tasliyyeti beyân-ı sebeb-i te’lîfidir. Ya’nî ilm-i mantık fikr ve nazarlara nitâk-ı miyân gibi mûcib-i takviyyet ve merâtib-i enzâr u efkâr için sebeb-i terakkiyyât-ı menzilet olup sâdıki kâzibden teşhîs ve ta’yîn edecek mîzân-ı udûl ve akîmi velûddan ya’nî müntic-i metâlib olmayan mukaddimleri mukaddimât-ı münticeden temyîz u tebyîn edecek mikyâs-ı ukûl bir fenn-i hatîr ve bu ilmin hidâyet ve delâletiyle her bir ehl-i nazar tarîk-ı savâba mühtedî olarak ke’enne bu fenn-i celîl delâlet-i erbâb-ı nazar u istidlâlde şâhikinde nâr-ı muzî ve müstenîr olan cebel-i mürtefi’a nazîr olup bu sebebden nâşî fenn-i mezkûr cemî’-i ulûmun rehber ve hâdimi ve delâlet-i eser-i seyyidi’l-beşer ile “hâdim-i kavm kavmin seyyididir”. “Bi’l-isri’l-müstedâb” kavli îrâd eylediği (سيد القوم خادمهم) [Kavmin efendisi onlara hizmet edenidir.] lafzı mişkât-ı nübüvvetten muktebes olduğuna işâret olup İbn Abbâs radyallahu anhumâdan mervîdir. “Me’sûr” menkûl ma’nâsıdır.

Kâle Rahimehullâh

وكان بعض المشتغلين عندي مشتغلا ذكاء، وفي توقد ذهنه الذكي يحكي ذكاء، قابلا للتحلي
بجواهر الأنهار الحدسية من بين الأتراب، مائلا إلى تجلي زواهر الأنوار القدسية حين أناب.

[Yanımda ilimle iştigal edenlerden biri parlak zekalıydı. Açık zihninin parlaklığı Güneşe benziyordu. Akranları arasında nehirlerin hızlı elde edilen cevherleri ile süslenmeye elverişliydi. Mürâca’at ettiğinde kudsiyyet nurlarının çiçeklerini keşfetmeye yatkındı.]

Zekâ-i evvel fetha ile ululanmak ma'nâsına olup zekî dahi bundan olarak murâd tâmm ve serî'u'l-fehm ma'nâsıdır. Ve zekâ-i sâni şems ma'nâsıdır. "Tevakkud" işti'âl ma'nâsına olup yahkî fi'line müte'allikdir. "Tahallâ" tezeyyün "hads" sür'at-i idrâk ma'nâsına feth ile olup kesr ile galât-ı meşhûrdur. "Etrâb" emsâl ve akrân müfâdında olarak "min" kâbilen lafzına müte'allikdir. "Zevâhirü'l-envâr" envâr-ı zâhire ma'nâsına sıfâtın mevsûfa izâfesi kabildendir. "Envâr" zamm ile nûrun cem'idir ki ma'rûftur. Ba'zıları ziyâ nurdan akvâ ve etemm idüğüne kâil olarak *هُوَ الَّذِي جَعَلَ الشَّمْسُ ضِيَاءً وَالْقَمَرَ نُورًا*¹⁴ [Güneşi ışıklı ayı da parlak kılan odur (Allah'dır).][15] nazm-ı celîliyle tenvîr-i müdde'â etmiştir. "Kuds" tuhr gibi paklık ma'nâsına olup cennet için hazretü'l-kuds itlâkı bu ma'nâdandır. Mefhûm-i kelâm şahsen illet-i gâ'iyye-i te'lîfini beyân ile talebesi beyninde bu te'lîfi müşevvik olup zihn-i bâriki nâr-ı mûkide ve nûr-ı hûrşîd gibi mütevakkıd ve müşte'îl ve semere-i sür'at-i intikâl olan cevâhir-i mesâ'il ile tahallâ ve tezeyyüne kâbil ve â'mâl-i fikr ile rücu' ve mütâla'a ettiği hafâyânın mânend-i envâr-ı muzî'e tecelli ve zuhûruna müteşevvik ve mâ'il olan bir tâlib-i ehîlin vücûdunu ıtyândır ki tevâhîdde risâle-i mergûbesi bulunan Vezîr Hasan Paşazâde Mehmed Bey olduğu mervîdir.

Kâle Rahimehullâh

جمعت له ولأمثاله موائد عوائد، ونظمت في سلك البيان فرائد فوائد، ورتبتها على مقدم وخمسة أبواب. نفعهم الله تعالى في كل ما يسئل ويحاج. وما توفيقي إلا بالله الجميل، وهو حسبي، ونعم الوكيل

[O ve onun benzerleri için, sofralar ve kaynaklardan alınan şeyleri topladım. Beyân ipine incileri ve faydalı meseleleri dizdim. Onları bir mukaddime ve beş bölüm(bâb) üzere tertîb ettim. Allah, onlara tüm sorularda ve cevaplarda faydalı kılsın. Benim başarım sadece el-Cemil Allah iledir. O, bana kâfidir. O ne güzel vekîldir.]

"Mevâ'id" cem'-i mâ'ide ya'nî üzerinde ta'âm olan sofradır. "Avâ'id" cem'-i â'ide olup râci'a ya'nî müntakile ma'nâsınadır ki murâd kütüb-i kavmden ahz u cem' ettiğini beyândır. "Fera'id" ferîdenin cem'i olarak dürre-i semîne ve "fevâ'id" cem'-i fâ'idedir. "Ve hüve hasbî" muhassibî ve kâfi fi-küllî umûri müfâdındadır.

Mülâhhas-ı kelâm, fenn-i mantık hâdim-i ulûm olup ve meyân-ı muhâtabîninde sıfât-ı meşrûha ile muttasıf ehl ve tâlibi mevcûd olmasıyla tâlib-i mûmâ-ileyh ile emsâli ezkiyâ için kütüb-i kavmden mülâhhas ve mühezzeb olarak işbu kitâb pür-fevâ'idi cem' ve tedvîn ve lü'lü'-i semîn gibi silk-i beyâna nazm ile bir mukaddime ve beş bâb üzere tertîb ve ta'yîn eylediğini müfiddir. Hemân Cenâb-ı Vehhâb kâffe-i mevârid-i su'âl u cevâbda işbu kitâb-ı müzeyyen-nisâb ile cümleyi müntefi' ve müstefid ederek mü'ellif-i merhûmu teyessür-i hüsn-i itmâm eseriyle rağabât-ı âmmeye mazhar buyurmuş olduğu misüllü bu abd-i ahkarı dahi işbu şerh-i kesîrî'n-nef'-i latîfîn hüsn-i teyessür-i ikmâline muvaffak ve nazar-ı i'tibâr-ı erbâb-ı fazl-ı kemâle elyâk u ehakk buyursun, âmîn.

[MUKADDİME]

Kâle Rahimehullâh

مقدمة، وفيها بحثان؛

[Mukaddime: Bu mukaddimede iki bahis vardır.]

Mukaddime mü'ellifinin evâ'il-i kütübde (على وجه البصيرة) [Basîretine göre.] tahsîl-i mesâ'il-i fenne mu'în ve mûcib-i nef'-i muhassılîn olmak üzere emâm-ı makâsıdda îrâd eyledikleri şeylerdir ki meselâ te'lîf ettikleri risâle hangi fenden ise "bi-vechin mâ" tasavvuruna vesîle olması için resm u ta'rîf ve mevzû'uyla vech-i ihtiyâcını ta'yîn ve tavsîf ederler ve ifâde ve istifâde vesâtat-ı elfâz ile hâsıl olacağından ahvâl-i lafızdan mühim gördüklerini dahi ityân eylerler. Bu vesîle ile tâlib, iktisâb-ı tahsîline bed' ve şüru' eylediği metâlibe ma'lûmât-ı icmâliyye hâsıl ederek mesâ'il-i maksûde-i fenni ağıyârdan fârik ve saded-i istifâdede bulunduğu fevâ'ide kesb-i şu'ûr ile isti'âb ve ihâtasına müteşevvik olur. Binâ'enaleyh musannif rahimehullâh işbu mukaddimede iki bahs-i mühimmi derc ederek bahs-i evvelde [16] fennin mâhiyetine işâretle mevzû' ve gâyetini beyân ve işbu umûr-ı selâseye ma'rifetin neticesi olan ihtiyâc-ı fenn-i mîzânı dermeyân ederek ibtidâ'en bunun îzâh ve beyânca mevkûfun aleyhi olan ilm-i mutlakı ma'ât-ta'rîf taksîm eylemiştir. Bahs-i sâni dahi mesâ'il-i elfâzdan îrâdına lüzûm gördüğü şeylerdir.

[BİRİNCİ BAHİS: İLMİN TARİFİ]

Kâle Rahimehullâh

البحث الأول: إن العلم وهو الصورة الحاصلة من الشيء عند العقل

[Birinci bahis: İlim, bir şeyin akıl nezdinde hâsıl olan sûretidir.]

Bahs-i evvele şürû‘ ederek ilmin aksâmını saded-i beyânda buyururlar ki ilm, inde’l-akl bir şeyden hâsıla olan sûrettir ve ma’lûmdur ki bir şeyin inde’l-akl husûl-i sûreti o şeyin inde’l-akl diğerinden mücib-i imtiyâzı olarak ilm sûret-i hâsılası olduğu şeyin mâ-bihî’l-imtiyâzıdır. Hâsılı hâricde bir şeyin sûret ve peykeri sebep-i imtiyâzı olduğu gibi ma’nâ dahi akılda imtiyâza sebep olmasıyla akılda hâsıl olan ma’nâyâ sûret ıtlâkı bu cihetten neş’et etmiştir.¹⁵ Ve bu fennde mebhûsün-anh olan ilm, ilm-i kâsib ve mükteseb olarak ilm-i ilâhî bu vasıfdan münezze ve müte’âlî olmasıyla bu ta’rif ilm-i mahlûka muhtasdır. Mâhiyet-i ilm-i mutlakda akvâl-i e’imme mütehâlifedir. Şöyle ki ba’zıları ilmin künh ve hakîkiyle tasavvur-ı mâhiyeti zarûrî ve ta’rif ve tahdîdden müstağnî olduğuna kâ’il ve ba’zıları nazârî olmasına zâhib ve mâ’il olup mezheb-i sâni ashâbı dahi ihtilâf ederek bir cemâ’at ta’assür-i tahdîdine zehâb ile tahsîl-i ma’rifetinde tarîk-ı temsîl u taksîme meyl ve itibâr ve diğerleri tahdîdinde usret olmadığı cihetini ihtiyâr etmişlerdir. Ve mezheb-i ahîre intisâr edenler keyfiyyet-i tahdîdinde ihtilâf ederek ve hükemâ ve mütekellimîn muktezâ-yı meslek u mezheblerine cihet-i tevfiği gözeterek ilmin ta’addüd-i hudûduna sebebiyet vermişlerdir.

Şöyle ki hükemâ ilmin vücûd-i zihniyyeden ibâret olduğunu cezm ve ta’yîn ettikten sonra çünkü bir şeyin zihinde sûreti hâsıla olmaksızın o şeye ilm hâsıl olmayıp ve sûretin hîn-i husûlünde husûl-ı ilm bi’l-bedâhe

15 Musannifin *Celâl Hâşiyesi*’nde olan tahkîkâtı vechile biz meselâ şemsi tasavvur ettiğimiz hinde elbette ezhânımızda şemse şebîhe olarak bi’l-bedâhe bir sûret hâsıla olur ve bu sûretin husûlünde hiçbir âkil için niza’a mesâğ olamaz ve bu bâbda mütekellimîn ile hükemâ beyninde olan niza’ ancak işbu zihinde hâsıla olan sûret neden ibâret olduğunu ta’yindedir. Şöyle ki ya mâhiyet-i nev’iyyede şemse müsâvidir deriz. Nitekim cumhûr-ı hükemâ ve ba’zı mütekellimîn böyle olmasını ihtiyâr etmişlerdir. Veyâhûd şemse mübâyinedir deriz. Bu ise iki vechden hâlî olmayıp ya sûret-i mezkûre âlem-i misâl ve müsül-i mu’allaka tesmiye olunan eşbâh-ı mücerrededen olur. Nitekim ba’zı hükemâ bu sûrete zâhib olmuşlardır ki isbât edenler indinde âyân-ı mücerrededen olmuş olur. Veyâhûd vakt-i tasavvurda şems için nefisde hâsıl olan şibh u misâl olur. Nitekim mezheb-i mütekellimîn budur. Çünkü mütekellimîn vücûd-i zihniyi nefy ederek hükemânın zehâbı vechle eğer hîn-i tasavvur-ı nârda inde’l-ezhân nâr mevcûd olmak lâzım gelse ihtirâk-ı ezhânı iktizâ ederdi deyü irâd ettikleri misüllü âlem-i misâlde kâ’il olmadıkları cihetle indlerinde muhtâr olan sûret-i hâsılanın şibh u misâl olmasıdır.

ma'lûmdur. Ancak hîn-i husûl-i idrâkde sûret-i hâsıladan başka iki şey' dahi mevcûd olarak evvel zihnin [17] sûret-i mezkûreyi mebdé'-i feyyâzdan kabûl ve telakkîsi ve sâni' âlim ile ma'lûm beynindeki izâfe ya'nî ehadühümânın âhara nisbet-i mahsûsasıdır.

[İlmin Tasavvur ve Tasdîke Taksîmi]

Binâ'enaleyh ilm, işbu umûr-ı selâsedden hangisi olup ve ma'kûlât-ı aşerenin hangi kısmından idüğünü ta'yinde ihtilâf-ı ârâ vukû'uyla bir tâ'ife sûret-i hâsıla olmasını ihtiyâr ile ilmin makûle-i keyfden olduğunu cezm ve i'tibâr eylediler ve keyfiyyâtın havâss-ı hams ile mahsûsa ve istikâmet ve istidâre emsâli kemmiyyât-ı mahsûsa ve leyyin ve salâbet gibi isti'dâdiyye ve zevât-ı enfüs-i hayevâniyyeye muhtassa ya'nî nefsâniyye olmak üzere ak-sâm-ı erba'ada beyân-ı hasrıyla ilmin hayât ve sıhhat ve maraz gibi kısm-ı râbî'den ya'nî keyfiyyât-ı nefsâniyyeden olduğunu tercîh ve îsâr ettiler. Ve ba'zıları ilmi, sûret-i mezkûreyi zihnin kabûlü olmak cihetini tasvîb ederek ma'nâ-yı te'essürü hâmil olmasıyla makûle-i infî'âlden ve ba'z-ı âhar âlim ile ma'lûm beyninde izâfe ve nisbet olması tarafına zehâb ile makûle-i izâfeden olmasını iltizâm ettiler. Ve suver-i hâsıla eşyâ'nın hakâyık-ı akliyyesi olarak hakâyık-ı hâriciyyesiyle ittihâdına zâhib olan bir tâ'ife dahi ilmi makûlattan hangi makûleye ta'alluk ederse o makûleden olarak emr-i ma'lûm cevher ise ilm dahi cevher ve a'râzdan bir şey' ise ilm dahi bunun aynı olacağını beyân ettiler. Ancak umûr-ı selâse-i mezkûreden sûret-i hâsıla ilm gibi mutâbakatla tavsîf olunarak ilm vâkı'a mutâbık ve gayr-ı mutâbıktır denildiği gibi sûret dahi vâkı'a mutâbaka ve gayr-ı mutâbaka olmak üzere tavsîf kılındığı vâzıh ve infî'âl ve izâfe ise hâricde mevcûd olmadıkları cihetle tavsîfe gayr-ı sâlih olmasıyla mezheb-i evvel hükemâ ve mantıkiyyûn indinde esahh-ı mezâhib add olunduğuna ve hükemânın "husûl-i sûreti'ş-şey'i" ibâresiyle olan ta'rîflerinin mahall-i muvâfıkı "es-sûretü'l-hâsiletü" ma'nâsı olacağına binâ'en mü'ellif-i merhûm hasbe'l-fenn işbu mezheb-i muhtâra tevfiikan ilmin sûret-i hâsıla olmasıyla ta'rîfini ihtiyâr eylemiştir. Siyâlkûtî merhûm alâ vechi'l-hülâsa demiştir ki "Eğer ilm makûle-i keyfendir denilirse ta'rîf-i hükemâda olan husûl-ı sûretten murâd sûret-i hâsıladır. Ve makûle-i infî'âlden olursa ta'rîf-i zâhirî üzeredir. Zîrâ akılda sûretin husûlüyle murâd aklın sûretle ittisâfı ve sıfâtı kabûlüdür. Ve ammâ ilm, âlim ile ma'lûm beyninde ta'alluk veyâhûd sıfât-ı hakikiyye-i zât-i izâfedir denilirse bu kavle zâhib olanlardan İmâm Râzî'den

başka sûrete kâ'il olan yoktur. Târîf-i meşhûrda inde'l-akl mahallinde fi'l-akl ile mu'abber ise de âtîde tafsîlen beyân olunacağı vechle alâ kavlin cüz'ıyyât-ı maddiyyenin mahall-i irtisâmı nefsi-nâtıka olmayıp belki kavî ve âlât olmasıyla musannif ale'l-mezhebeyn idrâk-i cüz'ıyyâta kasd-ı şümûl için ta'bîr-i mezkûru ihtiyâr eylemiştir. [18]

[İz'ânın Anlamı ve Tasavvurun Taksîmi]

Kâle Rahimehullâh

إن كان إدراكا للنسبة التامة الخبرية على سبيل الإذعان فتصديق،

[Eğer ilim, iz'ân yoluyla tam, haberî nisbeti idrâk olursa buna tasdîk denir.]

Ya'nî eğer ilm hâsıl-ı alâ sebîli'l-iz'ân ve't-teslîm nisbet-i tâmme-i haberıyyeyi idrâk olursa tasdîk tesmiye olunur. İdrâk ta'bîriyle tasdîk-i idrâk ya'nî taht-ı ilmde dâhil olarak makûle-i keyfden olup ba'zıların zehâbı vechle fi'il olmadığını ve alâ sebîli'l-iz'ân nisbet-i tâmme-i haberıyyeyi idrâk ta'bîriyle eczâ-i kazıyyede mu'teber olan nisbet-i tâmme-i haberıyye olup işbu nisbet-i haberıyye bi-dûni'l-iz'ân tasavvur ve ma'a'l-iz'ân tasdîk olmak mezheb-i muhtârını ihtiyâra mebnîdir. Nitekim tafsîlâtı âtîde mübeyyendir. Hâsılı nisbet-i tâmme-i haberıyye nisbet-i hâricıyyeyi iş'âr etmesiyle bu nisbeti idrâk iki vechle olup bir vech tarafeyne müte'allıka ve beynlerinde râbıta olması ve vech-i âhar nisbetin hâricde dahi ol vechle olması haysiyetindedir ki hükm bundan ibâret olarak bizzât tasavvura muhâlifdir. Şöyle ki hükm idrâk olarak müte'allıkı nisbet-i tâmme-i haberıyyedir. Ve müte'allıkını iz'ândan kat'-ı nazar bizzât tasavvura muğâyirdir. Ma'nâ-yı iz'ân nisbet-i zihniyyenin icâben veya selben vâkı'a mutâbakatını teslîm ve kabûl olup ister nisbet-i vâkı'adır denilsin ve isterse nefsü'l-emre mutâbıkadır ta'bîr edilsin me'âl müttehid olarak işbu hâlet-i icmâlîyye için iz'ân ve teslîm denilir. Fârisîde kâf-ı Fârisînin kesri ve ra'nın fethiyle "ki-revîden" ma'nâsına olarak lisânımızda inanmak ve kabûl etmektir.

İmdi tasdîk bir ilm ve idrâke itlâk olunur ki ta'alluk ettiği emr nisbetin gayrı veyâhûd nisbet-i nâkisa ve inşâ'ıyye olmayıp nisbet-i tâmme-i haberıyyedir. Ve bununla berâber nisbetin vâkı'a mutâbakatını iz'ân ve kabûlü dahi muktazî olarak bilâ-iz'ân tasdîk tahakkuk eylemez. Lâkin nisbetin hakikat-i vâkı'a mutâbakatını gayr-ı muktazîdir ki meselâ mesâfe-i ba'ideden bir karaltı görür ve "bu şebh insândır" deyü i'tikâd ve cezm ile idrâk ederiz. İşte bu ilmimiz tasdîktir. Halbuki şebh-i mezkûr idrâk ettiğimiz gi-

bi nefsü'l-emrde insân olmayıp feres olsa ilmimizin tasdik olmasına mâni' değildir. Hâsılı tasdikde iktizâ eden vâkı'a mutâbıkdır deyü iz'ân ve kabûl olup yoksa hakikat ve fi-nefsi'l-emr mutâbakatı değildir. Bu bâbda misâl-i vâzih hudûs ve kıdem-i âlem meselesi olup şöyle ki mütekellimînin hudûs-i âlemlle kavilleri vâkı'a mutâbakatını iz'ân ve teslîme mukârenetle berâber nefsü'l-emrde olan hudûsuna dahi mutâbık olarak bu kelâmın medlûlü olan ilm tasdik olduğu misüllü hükemânın kıdem-i âlemlle kavilleri dahi her ne kadar nefsü'l-emrde olan hudûsa mutâbık değil ise de mutâbakatını iz'ân ve teslîmlerine mukârin olduğu cihetle yine tasdiktir. [19]

Kâle Rahimehullâh

وإلا فتصور سواء كان إدراكا لغير النسبة أو للنسبة الناقصة أو التامة الإنشائية أو الخبرية بدون الإذعان

[Eğer böyle değilse tasavvurdur; isterse bu, nisbetten başka bir şeyin, veya ek-sik nisbetin veya inşâî tam nisbetin yâhut da iz'ân olmaksızın haberî nisbetin id-râki olsun fark etmez.]

Ve eğer ilm-i hâsıl, nisbet-i tâmme-i haberiyeyi alâ vechi'l-iz'ân idrâkin gayrı olursa ilmden bu kısma tasavvur itlâk olunur. Bu da ister nisbetin gay-rıyı ve ister nisbet-i nâkısayı veyâhûd nisbet-i tâmme-i inşâ'iyeyi veyâhûd bi-dûni'l-iz'ân nisbet-i tâmme-i haberiyeyi idrâk olsun. İşbu idrâkât-ı er-ba'adan cümlesi tasavvurâtıdır. İmdi tasavvur bazan müfredâtı idrâk olarak bu da yâ tasavvur-ı insân gibi vâhidi veyâhûd insân ile kâtibi tasavvur gibi bilâ-nisbet müte'addidi tasavvur olur. Ve ba'zen nisbetle berâber müte'ad-didi tasavvur olarak bu da ya (غلام زيد، والحيوان الناطق، خمسة عشر) [Zeyd'in kölesi, konuşan/düşünen canlı, on beş.] takyîdiyye-i izâfeye ve tavsîfiyye ve ta'dâdiyye ve sâ'ir mürekkebât-ı nâkısaya olur veyâhûd "idrib ve bi'tu ve iştereytu" [vur, sattım, satın aldım.] emsâli inşâ'iyeye olur. Zîrâ bu kaviller nefsü'l-emrde taleb-i darb ve îcâd-i bey' u şîrâdan ibâret olarak ehad-i ez-mine-i selâsede bir emrin vukû'undan hikâye olmamasıyla inşâ olup haber değildir. Veyâhûd haber ise de şikâyât ve vehmiyyât ve muhayyelâtın olur. Zîrâ bunlarda olan nisbetlerin idrâk-i vukû'u bilâ-iz'ân olmasıyla tasavvur-dur. El-hâsıl aksâm-ı mezkûre-i idrâkâtın cümlesi hükmden hâlî oldukları cihetle tasavvurâtıdır. Ve ammâ kaziyeye-i şartıyyenin eczâ'sı Seyyid Şerîf'in tahkiki vechle bunda dahi hükm olmayıp yalnız hükm-i farazî mevcûd ol-masıyla idrâki bi'l-fi'il tasdik olmayıp belki kuvve-i karîbe ile tasdikdendir.

Hafî olmasın ki ilmin taksîminde meşhûr olan tasavvur ile tasdîke taksîmi olup ba'zılar bundan udûl ile tasavvur-ı sâzec ile tasdîka taksîm etmişlerdir. Çünkü hükme mukârin olmak ve hükmden ârî bulunmak ve hükme mukârenet ve adem-i mukâreneti melhûz ve mu'teber olmamak i'tibârâtıyla üç kısım tasavvur mevcûddur ki evvel tasavvur bi-şartı şey' olup şeyden murâd hükmdür. Ve sâni tasavvur bi-şartı şey' olup tasavvur-ı sâzec budur. Ve sâlis tasavvur lâ bi-şartı şey' olup bu tasavvur tasavvur-ı mutlakdır ki hükme mukârin olup olmayan cemî'-i tasavvurâta şâmilidir.

Müte'ahhirîn indinde hükm nisbetin ikâ' veyâ intizâ'ı olduğu cihetle ef'âl-i nefsdan bir fi'ildir. Bu sûrette hükm idrâk olmaz. Zîrâ idrâk infî'âl olup fi'l ise te'sîr ve îcâd-ı eser ve infî'âl te'essür ve kabûl-i eser olarak ehadühümâ âharın mâ sadaka aleyhi üzere sâdik olamaz. Şöyle ki mukarrer olduğu vechle makûlât-ı aşere bizzât mütebâyinlerdir.¹⁶ Hâsılı müte'ahirînin mebnâ-yı tevehhümü kendiyile hükmden ta'bîr olunan isnâd ve ikâ' ve intizâ' ve îcâb ve selb emsâli elfâz-ı hükmün fi'l olmasına delâlet eylemesidir. [20]

Veyâhûd Siyâlkûtî merhûmun beyânı vechle İmâm Râzî rahimehullâh ile tâbi'lerinin fi'liyyet-i hükm ile kavillerinin mebnâsı emr-i ma'nevî olup şöyle ki îmân mükellefün bihdır ya'nî Cenâb-ı Bârî ibâdını îmân ile mükellef kılmıştır. Ma'nâ-yı îmân ise tasdik olup ve mükellefün bihin fi'l-i ihtiyârî olması lâbüd olmasıyla tasdik fi'l-i ihtiyârî olmak iktizâ eder. Bu cihetten nâşî imâm ve tâbi'leri demişlerdir ki “şart-ı tasdik olan hükm ya'nî nisbetin ikâ' veyâ intizâ'ına kendi ihtiyârıyla sıdkı habere veyâhûd muhbire nisbet ederek teslîmden ibârettir.” Fi'l ihtiyârî olup teklîf dahi bu i'tibâr iledir. Ve Kâdî-i Âmidî demiştir ki “İmân ile teklîf îmâna mûsıl olan nazar ile teklîf olup bu ise fi'l-i ihtiyârîdir” ve ba'zılar îmân mücerred tasdik olmayıp belki tasdik-i ma'a't-teslîm olmasına zâhib olmuşlardır. Ve Allâme Tefâtânî rahimehullâh mükellefün bihin makûle-i fi'lden olması taht-ı lüzûmda olmayıp makûle-i uhrâdan olmasının cevâzını ve teklîf mükellefün bihin tahsîli i'tibârıyla olup tahsîl ise fi'l-i ihtiyârî olduğunu beyân eylemiştir.

El-hâsıl müte'ahhirûn, hükm idrâk olmayıp fi'l olmasına zâhib olmuşlar ise de vicdânımıza mürâca'atta ma'lûmumuz olur ki nisbet-i hükmiy-

16 Sehv ve savab cetvelinde “mütebâyinlerdir” olarak düzeltilmiştir.

ye-i hamliyye ve ittisâliyye ve infisâliyyeyi ba'de'l-idrâk hâl-i hükmdde bizim için hâsıl olacak şey' te'sîr ve fi'l olmayıp belki nisbeti iz'ân ve kabûldür ve bu iz'ân ve kabûl nisbet-i vâkı'a ya'nî eşyâ'nın nefsü'l-emrîsine mutâbika veyâhûd gayr-ı mutâbıkadır deyü idrâkden ibâret olarak bu idrâkin gayrı değildir. Hâsılı eğer hüküm sûret-i idrâkiyye olmasa nefsin suver-i netâyici kabûlü ve netîcenin nefis üzere mebde'-i feyyâzdan feyezânı sahîh olmaz idi. Şöyle ki tarafeyn ile nisbete müte'allika olan tasavvurât kabl'l-fikr hâsıla olmasıyla eğer hüküm nefis için fi'l olmak lâzım gelse nefsin hükme nisbeti nefsdan sudûruyla olup mebde'-i feyyâzdan kabûlüyle olmaz idi. Halbuki ilm-i hikmette sâbit olduğu üzere netâyic için efkâr esbâb-ı mûcidede değildir ki hatta netâyic bizim ef'âlimiz olup da efkârdan tevellüd etmiş olsun. Belki efkâr cânib-i vâhibüs-suverden suver-i netâyic-i akliyyenin kabûl ve telakkîsine nefis için mu'addâtdır ve mu'add mûcib-i isti'dâd olan şey' olup isti'dâd ise fi'l ile ictimâ'dan âbidir. Bu cihetle hakk olan hüküm makûle-i keyfden olarak taht-ı ilmde dâhil olup nisbet-i tâmme-i haberiyeye müte'allika olan idrâkdir. İşte hükmdde olan bu ihtilâf tasdîk neden ibâret olduğunda ve ilmin tasavvur ve tasdîka sûret-i taksîminde menşe'-i tahâlûf-i ârâ-yı eslâfdır. Şöyle ki *Şerh-i Mevâkıf*da olan tahkîkâtan mütebân olduğu vechle hükümün idrâk olmasını cezm edenlerden evâ'il indinde tasdîk-i nefis hükmdür ve bu zehâbda bulunan ba'zı müte'ahhîrinin kelâmından mütebâdir [21] olan tasdîkin hükme mukârin-i idrâk olmasıdır. Ve muhtâr-ı İmam Râzî üzere hüküm fi'l olarak tasdîk-i tasavvurât-ı selâse ile hükmden mürekkeb olan mecmû'dur. Ve şehâdet-i vicdân ile ma'lûm olur ki eğer hüküm idrâkdir denilirse ilmi taksîmde sevâb olan eğer ilm nisbet-i vâkı'adır veyâhûd gayr-ı vâkı'adır deyü idrâk ma'nâsına hüküm olursa tasdîk ve illâ tasavvurdur denilmesidir. Bu sûrette ilmin her bir kısmı için birer tarîk-ı mûsıl-ı hâss olarak bu da hüccet ve kavî-i şârihdur. Ve eğer hüküm fi'l'dir denilirse savâb olan ilmin tasavvur-ı sâzec ile tasdîke mukârin olan tasavvura taksîmidir. Bu sûrette işbu kısmeyn için birer tarîk-ı hâss olmayıp belki tasavvur-ı mutlak için bir tarîk-ı kâsib-i hâss ve tasavvur-ı mutlaka ârız olan hüküm için tarîk-ı mahsûs-ı âhar olmuş olur. Ve am-mâ tasdîki muhtâr-ı imâm olduğu vechle hüküm ve gayrisından mürekkeb olarak ilmden bir kısım kılmakta hüküm ister fi'l ve ister idrâkdir denilsin hiçbir vech mutasavver değildir. Ve bu icmâlî izâhdâ tahkîkât-ı Şerîfiyyenin hülâsâsı budur ki ilmin işbu tasavvur ve tasdîk kısmeynine taksîmi ancak bunlardan her birinin mûsıl ve müstahsılları olacak tarîkde âharın-

tiyâzından içindir. Şöyle ki hükm ile müsemmâ olan idrâk için bir tarîk-ı hâss olup bu tarîk işbu idrâke isâl ya'nî bu tarîk ile akl bu nev'-i idrâkin me-chûlâtını istihsâl eder. Bu tarîk ise aksâm-ı ma'lûmesine münkasime olan hüccettir. Ve bu idrâkin mâ 'adâsı olan idrâkat için dahi diğer tarîk mûsıl olup bu dahi kavlı-i şârihtir. İmdi mahkûmün-aleyh ile mahkûmün-bih ve nisbet-i hükmiyenin tasavvurları kavlı-i şârih ile istihsâl olunmakta tasavvurât-ı sâ'ireye müşârik olmasıyla berâber bunları hükme zamm edip de mecmû'unu ilmden bir kısım addiyle tasdik tesmiyesinde hiçbir fâ'ide mel-hûz değildir. Çünkü bu mecmû' için bir tarîk-ı hâss olmayıp garaz-ı fenn ise ilme mûsıl olan tarîkleri beyândır. Ve bu garaz bilindiği sûrette ilmin taksîminde vâcib olan işbu imtiyâz-ı turuku mülâhazanın gayrısı olmadığına iştibâha mahall kalmaz. Bu sûrette hükm ilmin tasdik ile müsemmâ ehad-i kısmeyni olup lâkin vücûdunda ve sıhhat ve tahakkukunda ilmin kısm-ı âharı efrâdından umûr-ı müte'addidenin zammıyla meşrût olmuş olur ki bu da tarafeyn ile nisbetin tasavvurâtıdır.

[Nazarın Tarîfi]

Kâle Rahimehullâh

وكل منهما إما بديهي أو نظري مكتسب بالنظر

[Tasdik ve tasavvurdan her biri ya bedihîdir ya da nazar/düşünme ile elde edilen nazari'dir.]

İlmin kısmeyni olan tasavvur ve tasdikden her birerlerini bedihî ve nazariye taksimidir. Ya'nî gerek tasavvur ve gerek tasdik mutlakan ilm yâ bedihî olarak fikr ve nazar vâsıtasıyla olmaksızın bi'l-bedâhe hâsıl olur veyâhûd nazari olarak fikr ve nazar vesâtatıyla kesb olunur. [22] Hâsılı erbâb-ı kesbden her bir şahs için husûl-i şânından olan ulûmdan ba'zısı tasavvur-ı bedihî ve ba'zısı tasavvur-ı nazari ve kezâlik ba'zısı tasdik-i bedihî ve ba'zısı tasdik-i nazari olarak ulûm bu aksâma münkasimdir. Çünkü mâ sebakdan müstebân olduğu vechle ilmin tahakkuku bir şeyin zihinde husûlüne mütevakkıf olup nüfûs-i insânda suver-i eşyâ'nın husûlü ise bi'l-istikrâ' ehad-i esbâba müsteniddir ki bu da istikrâ'-ı tamm ve bedâhet ve ihsâs ve tevâtür ve tecrübe ve hads ve nazardır. İmdi eğer inde'l-akl husul-i sûret işbu turuk-ı seb'adan nazarin gayrısıyla olursa bu ilm zarûri olarak ba'zen mürâdifi olmak üzere bedihî dahi itlâk olunur ve eğer sûretin husûlü fikr ve nazar vesâtatıyla olur ise bu ilm nazari olur. Ve tasavvur ve tasdik için işbu kısmeyne inkisâmı her ne

kadar ilm-i kelâmda mebsût olduğu vechle hakkında ihtilâfât-ı kesîre vâki' ve mezâhib-i adîde müteferri' olmuş mesâ'ilden ise de mahall-i tereddüd ü iştibâh değildir. Çünkü eğer cemî'-i tasavvurât u tasdikât bedîhîdir denilse eşyâdan hiçbir şeyi tahsilde nazar ve kesbe muhtâc olmamaklığımız lâzım gelir. Bu ise hilâf-ı vâki' olarak tasavvurât ve tasdikâttan pek çok ulûmu tahsilde bi'z-zarûre muhtâc-ı a'mâl-i fikr u nazar olduğumuz emr-i ma'lûmdur. Ve kezâlik eğer cemî'-i tasavvurât u tasdikât nazarî olmak lâzım gelse devr veya teselsülü mü'eddî olur. Şöyle ki bir ilmin tahsiline kâd ve muhâvele ettiğimiz hinde nazarî olmasıyla elbette husûlü ilm-i âhara tevakkuf eder. İşbu ilm-i âhar dahi nazarî olacağından bunun husûlü dahi başka bir ilme mütevakıf olup ve helümme cerran ya silsile-i iktisâb ilâ-gayri'n-nihâye zâhib olur. Bu ise teselsüldür. Veyâhüd ilm evvele rücu' ederek devri müstelzim olur. Tetimmesi mufassalâta münderictir.

Kâle Rahimehullâh

وهو ملاحظة المعقول لتحصيل المجهول،

[Düşünme (nazar), bilinmeyi elde etmek için (akılda hâsıl olan) ma'kule yönelmektir.]

Nazar bilinmeyen şeyi kesb ve tahsîl etmek ve öğrenmek için inde'l-akl hâsıl ve mahzûn olan emri mülâhaza eylemektir ki hülâsâsı emr-i mechûle kesb-i şu'ur için cihet-i ma'lûma nefsin kasden tevcîhidir. Mülâhaza-i ma'kûl cins olarak nazara ve gayrısına şâmildir. Meselâ mücerred teveccüh-i akl ile hâsıla olan şeylerde ibtidâ'en tahsîl için aklın cihet-i ma'kûla teveccühü nazar değildir. Kezâlik mevzû'ât kazâyâ-yı tabî'iyede olduğu vechle üzerine bir şey' ile hükm için cihet-i ma'kûle teveccüh-i akl nazar değildir. (ولتحصيل المجهول) [Bilinmeyi elde etmek.] kavli fasl olarak bu kayd ile nazardan mâ'adâsı hurûc eder. Zîrâ umûr-ı akliyye merâyâ emsâli olarak ba'zen mücerred kendini müşâhede için nazar edersin ve ba'zen ittifâkî olarak mukâbelesinde vâki' olduğu sûret-i mer'iyeyi müşâhede için nazar eylesin. Ve ba'zen müşâhedeye vâsita etmek üzere bir şeye mukâbil kılarırsın. Hâsılı mülâhaza [23] inde'n-nefs hâsıla olan sûrete teveccüh ederek mahsûsât veyâ muhayyelâttan olanları havâss ve hayâlden hiss-i müştereke ve mevhumattan bulunanları hâfizadan vâhimeye ve ma'kûlâtı akl-ı fa'âl ile mu'abber olan hızâne-i akldan nefsi akla ihzârdan ibâret olup evvele tahayyül ve sâniye tevehhüm ve sâlise ta'akkul itlâk olunur.

Kâle Rahimehullâh

وقيل: ترتيب أمور معلومة للتأدي إلى المجهول

[Denildi ki: Düşünme, bilinmeyenlere varmak için bilinen şeyleri tertib etmektir.]

Ba'zılar nazarı ta'rîfde "mechûle te'eddî ve vusûl için zihinde umûr-ı ma'lûmeyi tertîbdir" dediler. Meselâ tahsîl, ma'rifet-i insâna muhâvele edip ve hayevân ile nâtık ma'lûmumuz olsa işbu hayevân ile nâtıkı hayevânı takdîm ve nâtıkı te'hîr ederek tertîb ederiz. Hattâ ki bu tertîbden zihnimiz tasavvur-ı insâna te'eddî eder. Kezâlik âlem muhdesdir deyü tasdîki murâd edip de işbu matlûbun tarafeyni beynine mütegayyiri tavsît ederek (العالم متغير وكل متغير حادث) [Âlem değişkendir ve her değişken hâdistir.] deyü hükm eylesek bizim için hudûs-i âlem ile tasdîk hâsıl olur. Tertîb lügatte her bir şeyi mertebesinde kılmaktır. Ya'nî beyne'l-eşyâ tertîb işbu eşyâdan her bir şey'i ind-i mürettebde olan mertebesinde vaz' eylemektir. Ve istilâhda eşyâ-i müte'addideyi üzerine vâhid ismi itlâk olunacak ya'nî şey-i vâhiddir denilmekliğe sâlih olacak haysiyyette kılıp ve bu eşyâdan ba'zısı için ba'zı âharına takaddüm ve te'ehhur ile nisbet olmasıdır. Ve mefhûm-i tertîbde işbu takaddüm ve te'ehhur ile nisbet dâhil olup mefhûm-i te'lîfde bu nisbet gayr-ı mu'teberdir. Terkîb dahi te'lîfe mürâdiftir. *Hâşiyeye*de musannıfın beyânı vechle ta'rîf-i evvelde olan mülâhaza ile ta'rîf-i sânîde vâki' tertîbden murâd ihtiyârî olandır. Nitekim zevi'l-ihtiyâra isnâd olunan bu gibi ef'âl-i ihtiyâriyyeden hîn-i itlâkda mütebâdir olan budur. Bu sûrette bedîhiyyâttan kendide hükm kıyâs-ı hafî vâsıtasıyla bilâ-ihtiyâr (دفعه بالاضطرار) [Zarûri olarak bir defada.] hâsıl olan hadsiyyât ve gayrısı ta'rîf-i nazardan hâric kalır. Mechûlden murâd mechûl-i tasdîki ve tasavvurî olarak da'vâ ve mu'arrefden ibârettir. Çünkü ma'lûm tasavvurî ve tasdîkiye münkasım olduğu gibi mechûl dahi münkasım olarak mechûl-i tasavvurî ile hîn-i idrâkinde idrâki tasavvur olacak mechûlü ve tasdîki ile hîn-i idrâkinde idrâki tasdîk olacak mechûlü murâd etmişlerdir.

[Nazar ve Tembîh Arasındaki Fark]

Mechûle vusûl kaydıyla mukâbil-i delîl olan tembîh ta'rîfden hurûc eder. Zîrâ tembîh dahi emr-i ma'kûlü mülâhaza ve tertîb-i umûr-ı ma'lûme ise de tahsîl-i mechûl için olmayıp belki ma'lûmdan izâle-i hafâ içindir. Hâsılı nazar ancak ta'rîf ile delîlde cârî olarak meselâ insânı ma'rifet için

hayevân-ı nâtık ile ta'rif nazardan bir tarîk ve hudûs-i âlemi isbât için “âlem hâdisdir, zîrâ âlem mütegayyirdir ve her bir mütegayyir hâdisdir” deyü it-yân olunan delîl tarîk-ı diğerdur. [24] Nazarı ta'rifde akvâl mütehâlifedir. Çünkü bir tâ'ife nazar mücerred nefsin matlûb-ı idrâkîye teveccühünden ibâret olarak mebd'e'in feyzi âmm olmasıyla her ne vakt matlûb-ı idrâkî-ye teveccüh olursa ma'lûmât-ı sâbika ve müstahzarının i'ânesine ihtiyâc mess etmeksizin emr-i matlûb cânib-i mebd'e'den ifâza olunur deyü cezm etmeleriyle nazarı işbu zehâblarına tevfiikan ba'zıları ademî kılarak zihnin gafelât ve mevânî'den tecrîdi tarîkıyla ve ba'zıları vücûdî kılarak aklın ci-het-i matlûba tahdîk ve icâlesiyle ta'rif etmişlerdir. Hükemâ mebd'e-i fey-yâz ile murâd suver-i akliyyenin hızâne-i hâfızasıdır. Ve bu hızâne cevher-i mücerred olarak bundan mir'ât-ı nâtıkaya isti'dâdât-ı mütefâvitesine göre eşî'a-i suver-i akliyye mün'akis olur. Ve tekerrür-i i'lâm u ilhâm ile nefsi-nâtıkanın meleke-i istihzârı işbu hızâne-i hâfıza vâsıtasıyla müyesser olur deyü zu'm etmişlerdir.

Ve bir tâ'ife dahi mechûlâtın ma'lûmâtın ta'lîm ve ta'allümüne kâ'il olmuşlardır ki mezheb-i zâhir ve mansûr işbu muhtâr-ı erbâb-ı te'âlim-dir. Ve ma'lûmâtın mechûlâtın iktisâbı ya'nî insân bildiği şeyler vâsıta ve i'ânesiyle bilmedikleri şeylerden istediklerini öğrenmesi ise mechûl olan emr-i matlûba münâsib ve mülâyim gördüğü ma'lûmât ve müstahzarâtını toplayıp bir tertîb ve hey'et-i mahsûsa-i mûsılayı vaz' ve idhâl etmesine mütevakıfıdır. Bu ise matlûbun zâtıyât ve araziyyâtıyla hudûd-ı vustâdan mebdâdisine ya'nî ma'lûmât-ı münâsebeye muzaffer oluncaya değin nefsinde olan suver-i münâsebe-i mahzûneden bir sûretten sûret-i uhrâya intikâl ile hareke ederek mebdâdî-i mezkûreyi bir sûret-i mu'ayyene ve mütemey-yizede istihzâr edip işbu hareke-i ulâ ile li-eclî'l-iktisâb iktizâ edecek mâd-deyi tehyi'e ettikten sonra matlûb-ı mezkûrun hakîkati üzere veyâhûd mâ adâsından temyîz edecek vechle tasavvuruna veyâhûd yakînî veyâ gayr-ı yakînî olarak matlûbun tasdîkine mü'eddî olarak tertîb-i hâss ile tertîbine taharrük ve mübâşeret ederek işbu hareke-i sâniye ile hareke-i ûlâdaki istihzâr eylediği mâddenin tertîb ve hey'et-i mahsûsasını icrâ ve ikmâl eyle-mesiyle hâsil olacağından tarîk-ı nazarda zihnin iki harekesi olmuş olur. Ve zikr olunan ma'lûmât-ı müstahzara-i münâsebeye mebdâdî denilir. Ve şüp-hesiz hakikat-i nazar işbu hareketeynden ibâret olmasıyla berâber zihnin ci-het-i matlûba teveccühünü ve gafelât ve mevânî'in zihinden izâlesini ve

ma'kûlâtta husûl-ı matlûbdan dolayı lüzûmî olanlarını ahz ile kusûrunu terk etmek üzere ma'lûmâtının mülâhazasını dahi müstelzim ve muktezî olduğundan ashâb-ı ta'ârif bu i'tibârattan ahz ve intihâb ile herkes kendi zehâbına tevfi'kan bu dâ'ireyi gözetererek birer sûretle ta'rîf eylemişlerdir.

Şöyle ki mütekaddimîn-i hükemâ ; انه حركة من المطلوب إلى المبادئ ومنها ; (Düşünme, zihnin bir şekilde matlûbdan başlangıca ve ondan da matlûba hareket eder.) [25] Ya'nî nazar zihnin bi-vechin-mâ ma'lûm olan matlûbdan mebâdî olan ma'lûmât-ı münâsebeye ve mebâdîden bi-vechi âhar mechûl olan matlûba harekesi olmasıyla ve müte'ahhîrîn-i hükemâdan ba'zıları ba'zen mücerred hareke-i sâniyenin husûl-i matlûbda kifâyetine nazar ederek hareke-i sâniye-i zihne binâ ve lâzımı olan ترتيب (Bilinmeyene ulaşmak için, bilinen şeyleri tertîb etmektir.) kavilleriyle ta'rîf edip ba'zı muhakkıkîn dahi emr-i basît ile tahsîl-i matlûbu tecvîz ederek muhtâr-ı musannif olan ملاحظة المعقول (Bilinmeyenin hasıl olması için, ma'kûle yönelmektir.) ile ta'rîfini ihtiyâr etmişlerdir ki ma'kûl ile murâd hâsıl-ı inde'l-akl ma'nâsı olup müfred veyâ ekser ve tasavvur veyâ tasdîk ve yakînî ve zann ve cehl-i mürekkeb olmaktan eâmmdır.

Kâle Rahimehullâh

فالموصول إلى التصور النظري يسمى معرفا وقولا شارحا، وأجزاء الكلّيات الخمس المعلومة بداهة واكتسابا، والموصول إلى التصديق النظري يسمى دليلا وحجة، وأجزاء القضايا المعلومة كذلك

[Nazarî tasavvura ulaştırana, mu'arrif/ta'rîf/tanım ve kavli-şârih ismi verilir. Kavli-şârihin parçaları, bedîhî olarak veya kesb yoluyla bilinen külliyyât-ı hamse/beş tûmeldir. Nazarî tasdîke ulaştırana, delil ve hüccet ismi verilir. Delîlin parçaları da yine aynı şekilde (bedîhî olarak veya kesb yoluyla) bilinen önermelerdir.]

İmdi tasavvur-ı nazarîye îsâl eden ma'kûle mu'arrif ve kavli-şârih tesmiye olunup meşhûr olan ta'rîf-i itlâkîdir. Şârih lafzı muvazzıh ma'nâsına olup mu'arrif ise şerh-i mâhiyet etmesiyle kavli-şârih tesmiye edilmiştir. Ve işbu kavli-şârihin eczâsı yâ bedâhетен veyâhûd kesben ma'lûme olan külliyyât-ı hamsedir ki karîben zikr olunacağı vechle cins ve fasl ve nev' ve hâssa ve araz-ı âmmdan ibârettir. Musannifin *Hâşiye*'de beyânı vechle külliyyât-ı hamsin eczâ'-i ta'rîf olması tağlîbe mebnî olup ve illâ bundan nev'-i hakîkî aslâ ta'rîfden cüz' değildir. Ve tasdîk-i nazarîye mûsıl olan ma'kûle

hüccet tesmiye olunup eczâ'sı kezâlik yâ bedâheten veyâhûd kesben ma'lûme olan kazâyâdır. Hâsılı eczâ'-i ta'rîfât külliyyât-ı hams ve eczâ'-i edille kazıyyeler olarak bunlardan tereküb ederler. Ve çünkü ta'rîf tasavvur-ı mechûle ve delîl tasdik-i mechûle vâsıta olacağından ve mechûl olan mebâdî diğer mechûlü idrâke vâsıta olamayacağından mebâdî-i mezkûrenin ma'lûme olması zarûrî olup ve bunların ma'lûm olması yâ zâten bedîhiyyâtta veyâhûd mukaddemen diğer ma'lûmât vâsıtasıyla iktisâb edilmiş nazariyyâtta olacağı cihetle (المعلومة بداهة أو اكتسابا) [Ya kendinden açık olarak ya da kesben elde edilerek malum olan.] kaydlarıyla tasrîh ve beyân eylemiştir.

Kâle Rahimehullâh

وقد يقع الخطأ في كل من الاكتسابين فاحتيج إلى قانون باحث عن أحوال المعلومات من حيث الإيصال عاصم عن الخطأ، وهو المنطق

[Kesbî iki bilgi türünde bazen hatâlar meydana gelir. Bundan dolayı ma'lûmatın hallerini, (bilmediklerimiz) ulaştırması bakımından araştıran, hatadan koruyucu bir kânûna ihtiyaç duyuldu ki bu kânun da mantıktır.]

Her şahsa nisbetle ale'd-devâm efkâr ve ezhânda istikâmet ve selâmet mutasavver olmadığından ezhân ve ukûlün keyfe mâ yeşâ tasarruf etmesinde kusûr ve nakâyısa tesâdüfden sâlim olunamayarak iktisâb-ı tasavvurî ve tasdikîden her birerlerinde ahyânen hatâ vukû'u gayr-ı münkerdir. Bedâhet-i akl ise hatâyı savâbdan temyîzde vâfi olmayıp ve illâ hatâdan hârib [26] ve savâbı tâlib olan ukalâdan hiçbir hatâ vâkı' olmamak iktizâ ederdi. Halbuki ekser-i ukalâ muktezâ-yı fikirlerinde yekdiğere münâkız olup meselâ ba'zılarının fikri hudûs-i âlemi ve ba'z-ı âharlarının fikri kıdem-i âlemi tasdikâ müte'eddî olur. Belki şahs-ı vâhid bi-haseb'l-vakteyn nefsinin münâkız olarak bir vakitte bir şeyi fikr ederek bir hükmü i'tikâd ve yine o şeyi vakt-i âhârda tefekkür ederek i'tikâdı hükm-i evvele münâkız bir hükm-i âhârda irtidâd eyler. Bu ise fikrinde olan savâbsızlıktan neş'et edip ve illâ ic-tima'-ı nakîzayn lâzım gelir. Fakat efkâr-ı kâsibinin hatâsı tasdikâtta zâhir olup lâkin her bir tasavvur ma'âniden bir ma'nâ olarak ve beyne'l-ma'ânî tenâkuz ve temânü' olmayıp ancak temânü' ma'ânîye lâzım gelen ahkâm-ı zımnîye beyninde olabileceği cihetle tasavvurâtta hatâ derece-i tasdikâtta zâhir değildir. Ve bu vechle iktisâbeynde ahyânen hatâ gayr-ı münker olmasıyla ma'lûmât-ı müstahzara-i münâsebe vesâtatıyla mechûlâta ne keyfiyyetle te'eddî ve vusûl mümkün ve müyesser olacağını ta'rîf ve ta'yîn

ederek vukû'-ı hatâdan mûcib-i-hıfz u ismet olacak haysiyetten ahvâl-i ma'lûmâtta bahs edecek ve mâddeten ve sûreten fikr-i mahsûsun sıhhatini ma'rifette kendine rücû' edilecek bir kânûna lüzûmu ihtiyâc görünmüştür. Bu kânûn ise ilm-i mantıktır. El-hâsıl beyân-ı sâbıkdan ma'lûm olduğu vechle fikr ve nazar için mâdde olup bu da umûr-ı ma'lûmeden ve bir de sûret olup bu ise tertîb-i umûra lâzım gelecek hey'et-i ictimâ'iyeden ibârettir. İmdi işbu mâdde ve sûret sahîha oldukları hinde fikr dahi sahîh ve bunlardan ehadühümâ fâsid olduğu takdîrde fikr dahi fâsid olur. Binâenaleyh bir tasavvurun iktisâbı murâd edilse her nasıl tasavvurdan olursa olsun bu iktisâbın husûlü mümkün olmayıp belki tasavvur matlûba münâsebet-i mahsûsası olan tasavvurâtta olması lâbüd ve tasdîkâtta dahi husûl-i iktisâb bu aslâ müsteniddir. İmdi metâlib-i tasavvuriyye ve tasdîkiyyeden her bir matlûb için mebâdî-i mu'ayyene olarak matlûb bu mebâdîden iktisâb olunur. Kezâlik işbu mebâdîden her hangi tarîk ile olursa olsun iktisâb mümkün olamayıp belki şerâ'it-ı mahsûsaya merbût olan tarîk-ı mahsûsun ta'yinine muhtaçtır. Bu sebeble her bir matlûbu iktisâbda iki şeye ihtiyâc olup birisi mebâdînin gayrısından temeyyüzü ve sâni işbu mebâdîde vakı' olan tarîk-ı mahsûsun Şerâ'itiyla ma'rifetidir. Ve bu vechle mebâdî-i matlûb istihzâr olunup ve tarîk-ı mahsûsundan sülûk edilir ise matlûba isâbet müyesser olur. Ve eğer mebâdî ve tarîkden birinde hatâ vâki' olursa matlûba isâbet edilemez. Bu iki emrin tahsiline kemâ-yenbağî mütekeffil olan ilm ise ancak fenn-i mu'teber mantık [27] (إنه قانون) [Mantık, bilinenleri] (Mantık, bilinenleri) (ma'lumâtı) (bilmediklerimiz) ulaştırması bakımından araştıran, (zihni) hatadan koruyan bir kânûndur.] ta'rîfiyle resm eylemişlerdir. Ya'nî mantık bir âlet-i kânûniyyedir ki matlûb-ı mechûle vâsıta-i îsâl olmak haysiyetinden ahvâl-i ma'lûmât-ı tasavvuriyye ve tasdîkiyyeden bâhis ve fikr ve nazarda akli hatâdan âsım ve hâris olarak fikr ve nazarın sahîh ve fâsidi bu fenn ile fark u temyîz olunur.

[Mantığın Konusu ve Gâyesi]

Kâle Rahimehullâh

فموضوعه المعلومات. وغايته العصمة عن الخطأ في الأفكار

[Mantığın konusu, ma'lumattır. Gâyesi, düşüncelerinde kişiyi hataya düşmekten korumaktır.]

İmdi tahkîkât-ı mesrûdeden müstebân olur ki mevzû'-ı ilm-i mantık ma'lûmât-ı tasavvuriyye ve tasdîkiyye ve gâyeti ya'nî illet-i gâ'iyeye ve fâ'ide-i müterettibi efkârda vukû'-ı hatâdan ismet ve selâmettir. Mevzû'-ı ilmden murâd ilmde â'râz ve ahvâl-i zâtiyesinden bahs olunan şey'dir. Meselâ ilm-i tıbda sıhhat ve maraz haysiyetinden beden-i insândan bahs olunduğu cihetle mevzû'u beden-i insândır ve kezâlik ilm-i nahv i'râb ve binâ haysiyetinden kelimâttan bâhis olmasıyla mevzû'u kelimât-ı Arabiyyedir ve bu avârızın lühûku yâ li-zâtihî olur, insân için müte'acib gibi veyâhûd cüz'-i müsâvîsi için olur, nâtik olduğu cihetle mütekellim olması gibi veyâhûd hâric-i müsâvîsi için olur, insân için müte'acib vâsıtasıyla dâhik olmak gibi ve bu bâbda vâsıtadan murâd urûzda vesâtattır ki vâsıtaya urûzu bi'l-isâle ve ma'rûza urûzu bi't-tabî'iyye olmasıdır.

Ve ulûm için ta'yîn-i mevzû'atta sebep budur ki insâniyyetin şeref ve sa'âdeti hakâyık ve ahvâl-i eşyâ'ya ma'rifet olmasıyla tâkat-ı beşeriyye müsâ'id olabileceği dâ'irede hakâyık ve ahvâlden bahs ile ebnâ-yı nev'a tes-hîl-i turuk-ı ma'rifet ümniyesiyle tedvîn-i ulûma sarf-ı efkâr u himmet olunup ancak işbu hakâyık ve ahvâlin ekser eşyâ'da tehâlîf ve teşettütünden nâşî envâ' mütekessir ve bunların muhtelitan zabt ve ihâtası müte'assir olmasıyla li-eclî't-teshîl bir şeye veyâhûd eşyâ'-i adîde-i mütenâsibeye müte'allika olan ahvâl-i zâtiyeyi ifrâz ve tefrîk ile o şey'-i vâhidi veyâhûd eşyâ'-i mütenâsibe-i münferidenin hakâyık ve ahvâlden bâhis olacak müstakillen bir ilm ve diğerlerinden bâhis diğer ulûm-i müstakille vaz' u tedvîn ederek bu şeyler ulûm-i mezkûrenin mevzû'u add ve tesmîye edilmiştir ki her bir ilmin mevzû'ât-ı mesâ'ili o ilmin mevzû'una râci'a ve münhale olur. Şöyle ki mesâ'il-i ilm mevzû'un ahvâl-i muhtessasından bahs ile bi-vâsıtati'l-edille isbât olunarak hâsıl olan kazâyâ-yı kesbiyyeden ibâret olup bu kaziyelerin mahmûlâtı mevzû'-ı ilm için â'râz-ı zâtiyyedir ve mevzû'âtı yâ mevzû'-ı ilmin nefsi veyâ nev'i veyâhûd araz-ı zâtîsi veya araz-ı zâtîsinin nev'i olarak bu vâsita ile mesâ'il-i müdevvene mevzû'-ı ilm olan şeye ircâ' olunur. Ve bu sebeble ilmin mevzû'u mesâ'ilinin cihet-i vahdeti ya'nî vahdetine ve birleşip şey'-i vâhid hükmünü iktisâb eylemesine sebep olan ciheti olmuş [28] olur. Ve bu takrîb ile ahvâlden mevzû'da müteşârike olan her bir tâ'ife mevzû'-ı âharda müteşârike olan tâ'ifeden bi-nefsihâ mümtâz bir ilm-i münferid ü müstakil olarak (علوم في أنفسها) [Kendi başlarına ilimler.] yekdiğerinden kesb-i temâyüz eder.

[Birinci ve İkinci Ma'kuller]

Mevzû'-i ilm-i mantıkda ihtilâf olunarak kudemâ ve ba'zı müte'ahhirîn ma'kûlât-ı ûlâ üzere müntabika olan ma'kûlât-ı sâniye olmasını ihtiyâr ettiler. Ma'kûlât-ı sâniye bir şeye zihinde vücûdu hasebiyle ârıza olan külliyyet ve cüz'iyet ve zâtiyyet ve araziyyet emsâlidir. Ve bunun zihinde ârız olduğu şey' hayevân emsâli ma'kûlât-ı ûlâ olup tafsilî bâb-ı evvelde gelse gerektir. Ve ma'kûlât-ı ûlâ cüz'eynin taht-ı küllîde indirâcı gibi ma'kûlât-ı sâniye tahtında münderice olup meselâ mefhûm-i hayevân mefhûm-i cinsde münderictir. Ve ma'kûlât-ı sâniyeden mevzû'-ı fenn i'tibâr edilenler mechûlâta îsâlde medhal ve ta'alluku olup ve ahkâmı tahtında vâkı' ma'kûlât-ı ûlâya sirâyet edenlerdir. Meselâ cins üzerine mûsıl-ı ba'îd olmasıyla hükm tahtında olan hayevâna sârî olarak hayevân insân için mûsıl-ı ba'iddir. Kezâlik cins ile fasıldan mürekkeb mûsıl-ı karîb olmasıyla bu hükm tahtında olan hayevân-ı nâtıka sârî olarak hayevân-ı nâtık insân için mûsıl-ı karîbdir. Ve mechûlâta îsâlde ta'alluku şu vechledir ki vücûd-i hâricîde ba'zı eşyâ ile ba'zı âharına tevassul olunarak meselâ ikâd-ı nâr ile harâretin mâ husûle geldiği gibi vücûd-i zihnîde dahi eşyâdan ba'zısıyla ba'zı âharına tevassul olunup zihin, ma'lûmâtta mechûlâta nâfiz olur ve nitekim mevcûdât-ı hâriciyyede eşyâdan her hangisiyle olursa olsun istenilen şey'-i âhara tevassul mümkün olmadığı misüllü mevcûdât-ı zihniyyede dahi hangi ma'lûm ile olursa olsun matlûb olan her bir mechûle tevassul mümkün olamayıp belki mâ bihi't-tevassul olacak ma'lûm ile mechûl-i matlûb beyninde vücûd-i münâsebatten lâbüddür.

Ve ma'lûmât ve mechûlâtın adem-i tenâhîsi cihetle bu münâsebâtın vech-i cüz'î-i tafsilî üzere bahs ve beyânı mümkün olmamasıyla ma'lûmât için münâsebât-ı mezkûreden inbâ ve izhâr edecek avâriz-ı külliyye i'tibârına muhtâc olmuşlardır. Tâ ki îsâl-i mechûlâta müte'allika olan ahkâm ile işbu avâriz-ı külliyye üzerine tabâyi'-i ma'lûmât-ı mûsılaya sirâyet edecek haysiyyette hükm-i küllî ile hükm olunup kâ'ide-i muttaride vaz'ıyla her ne vakt ma'lûmât-ı mahsûsadan metâlib-i mu'ayyeneye tevassul murâd olunur ise ol hinde işbu ahkâm-ı külliyyeye mürâca'at oluna. İşte bu sebepten nâşî ma'kûlât-ı sâniyeden olan avâriz-ı mezkûre mechûle îsâl etmek veyâhûd îsâlde fâ'ide vermek haysiyyetinden mevzû'-ı fenn olmuştur. Ve bir de ilm-i mantıkda haysiyyet-i mezkûreden mebhûsün-anh olan şeyler ahvâl-i zâtî ve arazî ve nev' ve cins ve fasl ve hâssa ve araz-ı âmm ve hadd ve

resm ve hamliyye ve şartıyye ve kıyâs ve istikrâ' [29] ve temsîl olup bunlar ise ma'kûlât-ı sâniyedir. Zîrâ bir mefhûm-i küllî zihinde mevcûd olup da tahtında bulunan cüz'iyâyta kıyâs olunduğu hinde yâ mâhiyetinde dâhil olarak bu i'tibâr ile mefhûm-i mezkûr için zâtıyyet veyâhûd mâhiyet-i cüz'iyâyattan hâric olarak bu i'tibâr ile küllî için araziyyet veyâhûd nefsi-mâhiyyet olup bu hâlde nev'iyet ârız olur. Ve kendine zâtıyyet ârız olan mefhûm-i küllî ihtilâf-ı efrâdı i'tibâriyle cins ve diğer i'tibâr ile fasldır. Ve araziyyet ârız olan küllî i'tibâreyn-i muhtelifeyn ile yâ hâssa veyâhûd araz-ı âmm olur. Ve zâtıyyât ve araziyyât vücûh-i muhtelifeye üzere yâ münferide veyâhûd muhtalita olarak terekkeb ederse bu mürekkebe haddıyyet ve resmıyyet ârız olur. Ve kazıyyenin hamliyye veyâhûd şartıyye olmasında ve hüccetin kıyâs veya istikrâ' veyâhûd temsîl olmasında dahi hâl bu minvâl üzeredir. Ve şekk yokdur ki bu ma'ânî ya'nî mefhûm-i küllî mâhiyetin cüz'î veyâhûd hâric veyâ nefsi olması ve sâ'ir nazâ'iri ve kazıyyenin hamliyye ve şartıyye ve gayrıları olması mevcûdât-ı hâricıyyeden olmayıp belki yalnız veyâhûd gayrısıyla berâber ezhânda hîn-i vücûdunda hayevân ve insân gibi tabâyi'-i külliyyeye (والإنسان كاتب) [İnsân yazı yazandır.] gibi nisbet-i haberıyyeye ârız olan şeylerdir. Bu sûrette ma'kûlât-ı sâniyeden olup ve mevzû'-ı mantık oldukları tahakkuk eder ve fenn-i mantıkda bu şeylerden bahs olunması zîrâ ehl-i fenn mefhûm-i nev' ve cins ve gayrısını insân ve hayevân gibi tabî'at-ı hâssa-i nev'ıyye ve cinsıyyeye nazar etmeyerek itlâk üzere ahziyla bu mefhûmâtı husûsiyyât-ı tabâyi'den mücerrede ve bi-isrihâ tabâyi'a şâmîle olarak mahkûmün-aleyh kıldılar, tâ ki bunlar üzere vârid olan ahkâm ma'kûlât-ı ulâ olan tâbâyi'-i eşyâ'nın cemî'sine mütenâvil olarak bu vâsıta ile ahkâm-ı külliyye-i mezkûrenin cüz'iyâyât-ı mevzû'âtı olan tabâyi'-i mezkûrenin ahkâmı ma'lûm ola. Meselâ hadd-i tamm künhe mûsıldır ve cins mûsıl-ı ba'iddir deyü hükm etmeleriyle işbu hükmeynden her birine bir suğrâ-yı sehletü'l-husûl zamm olunduğu hinde evvel ile الحيوان (الحيوان الناطق) [Konuşan/düşünen canlı.] ta'rîfinin ve sâni ile hayevânın hâli ma'lûm olur. Şu tarîk ile ki الحيوان الناطق (الحيوان الناطق) [Konuşan/düşünen canlı.] hadd-i tâmmdır. Ve her bir hadd-i tâmm künhe mûsıldır denilip hayevân-ı nâtık künhe mûsıldır neticesi hâsıl olur. Ve kezâlik hayevân cinsdir ve her bir cins mûsıl-ı ba'iddir denilip hayevân mûsıl-ı ba'iddir neticesine tavassul olunur. Kezâlik mefhûm-i kazıyye ve hamliyye ve şartıyye ve kıyâs ve nazâ'irini (الإنسان كاتب) [İnsân yazı yazandır.] emsâli bi-husûsihâ tabâyi'-i niseb-i haberıyyeye işâret etmeyerek alâ vechi'l-ıtlâk ahz edip bu mefhûmât-ı

mücerredeyi ma'kûlât-ı ûlâ olan tabâyî'-i niseb-i haberiyyenin cemî'sine mütenâvile olacak ahkâm ile mahkûmün-aleyh kılmalarıyla bu hükm-i küllîden inde'l-ih-tiyâc tabâyî'-i mahsûsa-i mezkûrenin [30] ahkâmı ma'lûm olur. Meselâ "her bir kâtib insândır kavlimiz mûcibe-i külliyyedir" suğrâsını "mesâ'il-i fenden olan her bir mûcibe-i külliyye mûcibe-i cüz'iyeye mün'akis olur" kübrâsına zamm ettiğimiz hinde "her bir kâtib insândır" kavlimiz "ba'zı insân kâtibdir" mûcibe-i cüz'iyesine mün'akis olduğunu intâc eder. Ve kezâlik (العالم متغير وكل متغير حادث) [Âlem değişkendir ve değişen her şey hâdistir.] kavlimiz Şekl-i evveldir suğrâsını mesâ'il-i fenden her bir Şekl-i evvel müntic ya'nî matlûb-ı mechûle mûsıldır, kübrâsına zamm ettiğimiz hinde kav-i mezkûr müntic ve mûsıl idüğünü intâc eyler. İmdi mebâhis-i fenni Şâmil olan mebâhis-i tasavvurât ve tasdîkât bi-isrihâ kavânîn olarak iktisâba mûte'allika ve mevzûâtı ma'kûlât-ı sâniye ya'nî ma'kûlât-ı ûlâ üzere muntabika olması haysiyyetinden mefhûmât-ı mücerrededir. Ve muntabika olduğu ma'kûlât-ı ûlâ tabâyî'-i mefhûmât-ı müfrede ve niseb-i haberiyye-i mürekkebedir ve mahmûlâtı îsâle mûte'allika olan ve îsâl kendine tevakkuf eden şeylerdir. El-hâsıl her ne kadar fenden aslı garaz her bir tabâyî'-i mahsûsa-i ma'lûmâtın Şahsen mûte'ayyin olan her bir mechûlâta îsâlâtını ve işbu îsâlât-ı cüz'iyenin tevakkuf ettiği münâsebâtı beyân etmek ise de ma'lûmât ve mechûlâtın adem-i inhisârı bu vechle beyân-ı tafsîliye müsâ'id olmadığından ehl-i fenn avârız-ı külliyye-i zihniyye üzere icrâ-yı ahkâm ile taht-ı kavâ'id-i külliyyeye idhâl ederek inde'l-ih-tiyâc îsâlât ve münâsebât-ı¹⁷ mahsûsanın tatbîk ve tevfiikiyle efkâr-ı cüz'iyenin temyîz-i sahîh ve fâsîdi için vaz'-ı mîzân etmişlerdir. İşte mevzû'-ı fende hülâsa-i mezheb-i kudemâ bu merkezde olup lâkin mûte'ahhirînden erbâb-ı tahkîk fenn-i mantıkda ahvâl-i ma'kûlât-ı sâniyeden bahs olunduğu misüllü nefsi ma'kûlât-ı sâniyeden dahi bahs olunduğuna muttali' oldukları cihetle mevzû'-ı fenn ma'lûmât-ı tasavvuriyye ve tasdîkiyye olmasını ihtiyâr ettiler. Fakat mutlakan ma'lûmât olmayıp ma'lûmât-ı tasavvuriyyenin mechûlât-ı tasavvuriyyeye ve ma'lûmât-ı tasdîkiyyenin mechûlât-ı tasdîkiyyeye sıhhat-i îsâlleri haysiyyetiyle mukayyedir. Çünkü nefsi îsâl mebâhis-i fenden olup kayd-ı mevzû' ise nefsi mevzû' gibi mevzû'u olduğu ilmde müsellems-sübût olmak vâcib olmasıyla nefsi îsâli tetimme-i mevzû' kılmaktan ihtirâz ederek sıhhat-i îsâli i'tibâr etmişlerdir. Ve işbu ma'lûmât-ı tasavvuriyye ve tasdîkiyyenin mechûlâta derecât-ı îsâlleri mü-

17 Sehv ve savab cetvelinde "münâsebât" olarak düzeltilmiştir.

tefavite olarak ba'zıları karîb ve ba'zıları ba'iddir. Ve bu bâbda kurb ve bu'ddan murâd, îsâlde zamîmeye ihtiyâc ve adem-i ihtiyâcdır. Meselâ ma'lûmât-ı tasavvuriyyeden hadd u resm olmak üzere üzerlerine hükm olunanlar bilâ-vâsita tasavvur-ı mu'arrife mûsıl-ı karîbdir. Tasdîkde dahi kıyâs ve temsil ve emsâli bilâ-zamîme tasdîk-i matlûba mûsıl-ı karîbdir. Ve ammâ külliyyet ve zâtîyyet ve araziyyet ve cins ve fasl ile üzerlerine hükm olunan ma'lûmât-ı tasavvuriyye mechûle [31] îsâlde muhtâc-ı zamîme olarak mûsıl-ı ba'iddir. Meselâ insânı ta'rîfde yalnız hayevân mûsıl ya'nî insânı mu'arrif ise de lâkin bu îsâlde ma'lûm-ı âhar olan nâtıkın inzimâmına muhtacdır. Ma'lûm-ı tasdîkiyyede dahi kazıyye ve hamliyye ve şartıyye ve aks ve nakîz olmak üzere üzerlerine hükm olunanların îsâlleri diğerkazıyyenin inzimâmıyla tanzîm-i şeikle mütevakkıf olduğundan mûsıl-ı ba'iddir. Ve işbu ma'lûmât-ı tasavvuriyyeler gerek karîb ve gerek ba'îd tasavvûrât-ı mechûlâta ve ma'lûmât-ı tasdîkiyyeler tasdîkâta mûsıl olup ma'lûmât-ı tasavvuriyyeden tasdîkâta mûsıl olmak haysiyyetinden dahi bahs olunur ise de lâkin îsâli iki derece vesâtat-ı zamîmeye muhtac olarak eb'addır. Meselâ ma'lûmât-ı tasavvuriyyeden mevzû'ât ve mahmûlât ve mukaddimât ve tevâli deyü üzerlerine hükm olunanların tasdîke îsâli evvelen emr-i âhara inzimâmıyla kazıyye hâsıl olup sâniyen bu kazıyyenin dahi diğerkazıyyeye inzimâmıyla kıyâs veyâhûd istikrâ' veya temsil husûlüne mütevakkıfdır. Ve ma'lûmât-ı tasavvuriyye ve tasdîkiyyenin mevzû'-ı fenn olmasından murâd, bu mefhûmların sâdik oldukları efrâd olup; bu da mefhûmât ve niseb-i haberıyyenin tabâyi' ve hakâyıkıdır ki ma'kulât-ı evvelîdendir. İşbu mezheb-i muhtâr üzere vârid olan es'ile ve ecvibe ile mebâhis-i müteferri'a mufassalâta mündericedir. Ve bir fi'le terettüb eden şey'e fi'lin nihâyeti olmak haysiyyetinden gâyeti denilir ki murâd ilm ve sinâ'ât ve sâ'ir ef'âl ve hareketten âid ve hâsıl olan semere ve neticedir. Ve işbu gâyet-i ilm dahi mevzû'-ı ilm gibi ilmin mâ-bihit'temyîzi ve cihet-i vahdeti olabilir ise de fakat mevzû' cihet-i vahdet-i zâtîyesi ve gâyet cihet-i vahdet-i araziyyesi olmakta farkları vardır. Binâ'enaleyh ilm-i mantıkى *علم يبحث فيه عن أحوال* (علم يبحث فيه عن أحوال [Mantık ilmi bilinen/ma'lûm şeylerin hallerini araştıran ilimdir.] kavilleriyle ta'rîf edenler mevzû'u cânibine ve âlet-i kânûniye *آلة قانونية* (آلة قانونية [Kendisine riayet etmek, zihni hatâlardan koruyan kânûnî bir âlettir.] üslûbuyla resm eyleyenler gâyeti cihetine nazar etmişlerdir. Ve çünkü ma'lûmât-ı kâsibede vukû'-ı hatâdan nâşî sevâbı hatâdan temyîz için ilm-i mantıkî ihtiyâc sâbit olmasıyla gâyeti efkârda hatâdan

ismet olduğu tahakkuk eder. Ve işbu gâyete i'tibârât-ı mahsûsa ile fâ'ide ve garaz ve illet-i gâ'iyeye dahi ıtlâk olunur

[İKİNCİ BAHİS: DELÂLET]

Kâle Rahimehullâh

البحث الثاني: إن الدلالة كون الشيء بحيث يحصل من فهمه فهم شيء آخر. فالشيء الأول يسمى دالا، والثاني مدلولاً

[İkinci Bahis: Delâlet; bir şeyin, kendisinin anlaşılmasından başka bir şeyin anlaşılması hasıl olacak bir haysiyette (durumda) olmasıdır. Birinci şeye, dâll/delâlet eden ikinciye medlül ismi verilir.]

Muhtâc-ı beyân olmadığı üzere mebâhis-i elfâzın fenn-i mantıkça bir-güne ta'alluku olmayıp mantıkuyyûna ait olan mebâhis kavli-şârih ile hüccet ve bunların keyfiyyet-i tertîbinden ibârettir. Zîrâ tasavvura¹⁸ mûsil olan cins ve faslın ma'ânîsi ve mûsil-ı tasdîk olan kazâyânın mefhûmatı olmasıyla hiç birisi elfâza mütevakıf olmayıp eğer fende mebhûsün-anh olan şeylerin yalnız mülâhaza'-i ma'ânî ve fikr-i [32] sâzece ta'lîmi mümkün olsa kâfidir. Lâkin ta'allüm-i fenn ifâde ve istifâde tarîkıyla olup bu ise ma'rîfet-i elfâza mütevakıf olarak bu cihetten fenn için mebâhis-i elfâza ihtiyâc mes etmesiyle ehl-i fenn mebâhis-i elfâzdan mühim gördüklerini mukaddime olmak üzere derc ve ityân ve mebâhis-i fenn-i kânûniyye olmasıyla bir lügata hâss olmamak hasebiyle vech-i küllî üzere ahz ve beyân eylemişlerdir. Vâsıl-ı maksûd delâlet-i lafz vesâtâtıyla fehm-i ma'nâ olduğu cihetle ibtidâ'en delâletin ta'rîf ve taksîmine tasaddî olunmak vecîbeden add edilmiştir. Musannif dahi mukaddimededen bahs-i sâni'de bu vazîfeyi icrâ ederek buyurmuştur ki delâlet bir şey'in bir haysiyeti hâmil olmasıdır ki o şey'in fehminden şey'-i âharın fehmi hâsıl ola. Ve işbu şey'eyn yâ tasavvur veyâhûd tasdîk olarak ale't-takdîreyn şey'-i evvele dâll ve sâniye medlül tesmiye olunur. Ve fakat tasdîk oldukları sûrette dâll ve medlül denildiği gibi evvele delîl ve sâniye medlül ıtlâkı dahi cârî olarak bu takdîrde dâll delîlden e'amm olmuş olur. İmdi dâll ol şey'dir ki onu fehmden şey'-i âharın fehmi hâsıl ola ve medlül bir şey'dir ki onun fehmi şey'-i âharın fehminden husûle gele. Fehm iltifat ve teveccühle bir şey'in inde'l-akl ihzâr-ı sûretidir. İmdi şey'-i evveli fehmden şey'-i sâniyi fehm

18 Sehv ve savab cetvelinde "zîrâ tasavvura" olarak düzeltilmiştir.

hâsıl olmasıyla murâd, vücûh-i delâlet ya'nî vaz' veyâhûd iktizâ-yı tab' ve nazâ'iri ma'lûm olduktan sonra mücerred şey'-i evvele teveccüh ve iltifât-tan şey'-i sâniye teveccüh ve iltifâtın husûlüdür ki şey'-i sâni akılda gayr-ı hâsıl olup da evvele iltifâttan hâsıl ve müdrîk olmaktan veyâhûd zâten hâsıl ise de mültefetün-ileyh olmayarak evvele iltifât vâsıtasıyla teveccüh ve iltifât olunmaktan e'ammıdır.

Musannif *Hâşiye*'de beyân etmiştir ki ta'rîf-i delâlette olan "yahsulu" sîga-i muzârî'i istimrâr için olarak bu sûrette fehmin ba'zı evkâta husûl ve ba'zısında adem-i husûlü delâlet olamaz. Ve bu vechle fehmeyn beyninde devâm-ı husûl beyenlerinde lüzûmdan kinâyedir. Ve buna karîne kavmin delâleti (هى كون الشيء بحالة يلزم من العلم به العلم بشيء آخر) [Delalet bir şeyin öyle bir halde olmasıdır ki o şeyin bilinmesinden başka bir şeyin bilinmesi lazım gelir.] ya'nî delâlet bir şey'in o şey'e ilmden şey'-i âhara ilm lâzım gelecek hâlete mülâbis olmasıdır deyü lüzûm-i beyne'l-ilmeyn ile ta'rîfleri olup bu takdîrde ta'rîf-i kavme müntabık olur. Ve kavmin bu bâbda itibâr ettikleri lüzûmdan murâd, ebeden imtinâ'-ı infikâk ma'nâsına lüzûm-i küllî olup lâkin ehl-i Arabiyye ve usûliyyûn fi'l-cümle adem-i infikâk ile iktifâ etmişlerdir. Ve sîga-i muzârî' devâmında nass olmayıp ba'zen imkân-ı infikâki ifâde etmesiyle kelâm-ı musannifin mezhebeyne salâhiyyet-i tatbîki ta'bîr-i [33] lüzûmdan husûle sebep-i udûlu add olunabilir.¹⁹

[Delâletin Taksîmi]

Kâle Rahimehullâh

فإن كان الدال لفظا فالدلالة لفظية، وإلا فغير لفظية، وكل منهما إن كانت بواسطة الوضع
فوضعية، أو بواسطة الطبع فطبيعية، وإلا فعقلية

[Eğer delâlet eden lafız ise delâlet, lafzîdir. Eğer lafız değil ise gayr-ı lafzîdir. Lafzî ve gayr-ı lafzîden her biri; eğer vaz' etme vasıtasıyla delâlet ederse vaz'îdir. Eğer tab'/tabîat vasıtasıyla olursa tab'îdir. Eğer delâlet vaz'î ve tab'î değil ise aklîdir.]

İmdi dâll ya'nî fehm ve idrâki şey'-i âharın fehm ve idrâkini mûcib olan şey' yâ lafz veyâhûd lafzın gayrı olarak eğer lafz olursa bu takdîrde delâlet

19 Lâkin ta'rîf-i mezkûrun ta'rîf-i kavme intibâki devâm-ı lüzûmdan infikâk etmemek takdîrine mebnidir ki tahkik olan budur. Ammâ meşhûr olduğu vechle devâm lüzûmdan e'amm olduğu sûrette adem-i intibâk-ı ta'rîfeyn zâhirdir. Ve buna işâret için Hâşiye'-i mezkûrenin âhârında te'emmül ile emr buyurmuşlardır. (Abdulhamid el-Harpûtî)

delâlet-i lafziyye ve eğer lafzın gayrı olursa delâlet gayr-ı lafziyyedir. Ve işbu delâlet-i lafziyye ve gayr-ı lafziyyeden her biri vaz'ıyye ve tabi'ıyye ve akliyye aksâm-ı selâsesinde münhasıradır. Zîrâ bir şeyin şey'-i âhara tahakkuk-ı delâleti elbette bunu icâb edecek bir vâsıta-i meş'ûrun-bihânın vesâtatına mütevakkıf olup bu ise vaz' ve tab' ve akldan gayr-ı mütecâvizdir.

Mutlakan vaz' bir şey'i kendisini fehm ve idrâkden şey'-i âharın fehmi lâzım gelecek haysiyyette şey'-i âhar-ı mezkûrun izâ ya'nî mukâbil ve hizâsında kalmaktır. İmdi delâlet-i lafziyye ve gayr-ı lafziyyeden her birisi eğer vesâtat-ı vaz' ile ya'nî bir câ'ilin dâll olan şey'-i medlûl için ta'yîn etmesiyle olur ise bu delâlet delâlet-i vaz'ıyyedir. Meselâ lafz-ı insânın hayevân-ı nâtık mefhûmuna delâleti delâlet-i lafziyye-i vaz'ıyye olup lafz-ı mezkûrun bu ma'nâya delâleti vâzı'nın vaz' ve ta'yîninden neş'et eylemiştir. Ve kezâlik eşkâl-i mahsûsa-i kitâbetin elfâza delâleti delâlet-i gayr-ı lafziyye-i vaz'ıyye olup işbu eşkâlden fehm-i elfâz eşkâl-i mezkûrenin elfâz için vaz'ı vesâtatıyladır. Şöyle ki gerek lafz-ı insân ve gerek nükûş kitâbeti ihsâs-ı mevzû'ün-lehlerinin tasavvurunu mûcib olan vaz'-ı ma'lûmu tezekkür ve tahattür ettirerek bu vâsıta ile evvel hayevân-ı nâtika ve sâni elfâza delâlet eder.

[Tab' ve Tabi'at]

Tab' ve tabi'at ve kesr ile tibâ' seciyye-i insândır ki insân bu seciyye ve hilkat üzere mecbûldur. Ve ıstılâhda bir şey'e muhtassa olan mebd'e-i âsâr ve hareket olup bu da hareke-i insân gibi şu'ûr ile olmaktan ve hareke-i felek gibi şu'ûr ile olmamaktan e'ammıdır. Ve hakikat üzere dahi ıtlâk olunarak tabâyi'-i eşyâ' denilip hakâyık murâd olunur. İmdi delâlet tab' vâsıtasıyla olursa delâlet-i tab'ıyyedir. Bu da tabi'at-ı şey'-i medlûlün urûzunu ihdâs etmesiyle olur. Meselâ feth-i hemze ve hâ-i mu'ceme ile ah (أح) lafzının mutlakan veca'a ve hemze ve hâ-i mühmele ile ah ah (أح أ) lafzının veca'-i sadra delâleti delâlet-i lafziyye-i tab'ıyye ve vechde hâsıla olan humretin hacâlete delâleti delâlet-i gayr-ı lafziyye-i tab'ıyyedir. Tab' ile murâd tab'-ı lâfız olup lâfızın seciyye-i mecbûlesi veyâhûd nefsi hîn-i urûz-ı ma'nâda o lafz ile telaffuzu ve kezâlik tab'-i hacil humretin [34] zuhûrunu iktizâ eyley. Ve bu iktizâ sebebiyle işbu lafz ve humret ma'nâ-yı mezkûre ya'nî veca' ve hacâlete dâll olup bu cihetten nâşî delâlet-i tab'a mensûb olur. Nitekim sudûr-ı lafz ve zuhûr-ı humret dahi tab'a mensûbdur. İmdi lafz-ı mezkûr ile humret için (من حيث الصدور والظهور) [Çıkışı ve meydana gelişi açısından.] tab'a alâka-i

zâtiyye olup tab'a delâleti eserin mü'essire delâleti kabılden delâlet-i akliyye ve maraz ve hacâlete delâleti inde urûzi'l-ma'nâ muktezâ-yı tab' olmak vâsıtasıyla delâlet-i tab'iyyedir ve tab' ile lafzın tab'ını ya'nî tabî'at-i medlûlünü murâd etmek dahi câ'iz olup bu takdîrde tab' ile hakikat ma'nâsı murâd olunur. Zîrâ bu sûrette lafz-ı mezkûr ile telaffuz muktezâ-yı hakikat-i ma'nâ ya'nî veca' olur. Ve kezâlik tab'-ı sâmi'a dahi hamli muhtemeldir. Zîrâ sâmi' lafz-ı mezkûru hîn-i istimâ'ında vaz'a muhtâc olmaksızın lâfızda olan veca'a kesb-i şu'ûr eder ve bu sûrette tab'dan murâd mebd'e-i idrâk olan nefsi-nâtika veyâhûd akl olur. Ve eğer tahakkuk-ı delâlette vaz' ve tab'ın medhali olmazsa delâlet-i akliyyedir. Meselâ verâ-i cidârdan işitilen lafzın insâna delâleti delâlet-i lafziyye-i akliyye ve duhânın nâra delâleti delâlet-i gayr-ı lafziyye-i akliyyedir. Şöyle ki lafzın işğası ve duhânın ibsârı insân ile nârın huzûr-ı tasavvurlarını müstelzim olan hükm-i aklî-i ma'lûmu tezekkür ettirerek bu vâsita ile evvel insâna ve sâni nâra delâlet eder. Misâl-i evvelde savtın verâ-i cidârdan mesmû' olması kaydının i'tibârı lafzın vücûd-i lâfıza aklen delâleti zâhir olması içindir. Zîrâ şahs-ı müşâhed ve mer'iden mesmû' olan lafzın vücûd-i lâfızına delâlet eden aklen lafz olmayıp belki bi'l-müşâhede ma'lûmdur. Ve ammâ verâ-i cidârdan mesmû' olan lafzın vücûd-i lâfız-ı ancak lafzın vücûd-i lâfız üzere aklen delâletiyle ma'lûm olur.

Siyâlkûtî merhûmun *Tasavvurât Hâşiyesi'*nde beyânı vechle Seyyid Şerif kuddise sirruh *Hâşiyeye-i Metâli'*de delâlet-i tab'iyye ancak elfâz için tahakkuk ederek lafzın gayrıda delâlet-i tab'iyye olmadığını ve akliyyenin lafz ve gayr-ı lafza umûmünü nass ve tasrîh etmiştir. Ve muhakkik Devvânî tabî'at lafzda münhasır olmayıp humretin hacl ve sufretin vecle ve hareket-i nabzın mizâc-ı mahsûs üzere delâletleri delâlet-i tab'iyye idüğünü irâd eylemiştir. Ve kelâm-ı Devvânî rahimehullâh hakk olup ke'enne Seyyid Şerif delâlet-i tab'iyyenin lafz için tahakkuku kat'î ve gayrısı için gayr-ı kat'î olduğunu murâd eylemiştir. Çünkü ah (أح) lafzının sudûr-ı telaffuzu veca'dan ve kezâlik hayevânattan yekdiğerini hîn-i taleb ve da'vetlerinde sudûr eden sadâ ve savtlar kendilere ârız olan hâlâttan olmayıp belki bu avâriz keyfiyyât-ı nefsâniyye ve mizâc-ı mahsûs vâsıtalarıyla tabî'attan münba'ase olup da delâletin tab'iyye olması veyâhûd avâriz-ı [35] mezkûre ya'nî humret ve sâ'ire nefsi keyfiyyât ve mizâcın âsârı olup da delâlette tabî'at için medhal olmayarak akliyye olması şikkını câ'iz ve muhtemeldir. Ve bu beyân ile akliyye ve tab'iyye beyninde olan fark dahi

ma'lûm olur. Şöyle ki akliyyede alâka te'sîr ve tabî'yyede îcâb olarak te'sîr îcâbdan akvâdır. Ve yine beyân-ı farkta denilmiştir ki akliyyede medlûl mü'essir ve tabî'yyede mü'essere ârız olan hâlettir. Ve delâletin lafziyye ve gayr-ı lafziyyede inhisârı aklen emr-i muhakkak olup bunda şübhe yoktur. Ve ammâ vaz'ıyye ve tabî'yye ve akliyyede inhisârı istikrâ'î olup yoksa beyne'n-nefî ve'l-isbât dâ'ir olan hasr aklî değildir. Zîrâ vaz' ve tab'a müstenide olmadığı takdîrde kat'ıyyen akla müstenide olması lâzım gelmez. Şöyle ki beyne'd-dâll ve'l-medlûl alâka-i vaz' ve tab'ın intifâsından beynlerinde alâka-i zâtıyye olup da ehadühümâ âhar için illet veyâhûd ma'lûl veyâhûd ikisi illet-i vâhide için ma'lûleyn olmak lâzım gelmeyip alâka bir emr-i âhar olması câ'izdir. Lâkin bi'l-istikrâ' işbu aksâm-ı selâseden gayrısı bulunamamıştır.

[Lafzî Vaz' ve Kısımları]

Aksâm-ı delâletten bu makâmda maksûda ta'alluk eden delâlet lafziyye-i vaz'ıyyedir ki bu da lafzın cemî'-i evkât ıtlâk ve îrâdında âlim-i bi'l-vaz' olan kimesneye nisbetle lafzdan ma'nânın fehm olunmasından ibârettir. Ve bu vechle ıtlâkda umûmu iltizâm etmeleri zîrâ bu fende mu'tebere olan delâlet külliye olandır. Ve ammâ lafzdan ba'zı evkâta bi-vâsitati'l-karîneti bir ma'nâ fehm olursa bu fennin ashâbı lafz-ı mezkûr işbu ma'nâya dâlldır deyü hükm etmezler. Lâkin ashâb-ı Arabiyye ve usûl bunun hilâfındadır. Karîneden murâd mecâzât ve kinâyâtta olduğu gibi örf ve âdet ve iddîâ üzere mebnîye olup ta'yîn-i murâd üzere delâleti zanniyye olandır. Vaz'a ilmden murâd gerek o ma'nâya ve gerek o ma'nânın dâhil olduğu veyâhûd lâzımı bulunduğu ma'nâya lafzın vaz' olunduğuna ilmdir.

Vaz', lafzı bir lafzı ma'nâya delâlet için mukâbil ma'nâda kılmaktır. Çünkü her bir kavim turuk-ı havâss ve vesâtat-ı kuvve-i âkile ile huzûr ve gaybette zamâ'ir ve ezhânlarında mevcûde ve mahzûne olan suver-i eşyâ'yı hasbe't-temeddün bir fi'l-i maddî vâsıtasıyla keşf ve istikşâfa muhtâc oldukları cihetle beynlerinde isti'mâl ve muktazıyyât-ı ülf ve temeddünlerini istikmâl için elfâzı ma'ânîye vaz' ve ta'yîn etmişlerdir. Vaz' lafzı iki kısma münkasım olarak evvel şahsî ve sâni nev'idir. Vaz'-ı şahsîden murâd nefsi lafzın bi-husûsihî ma'nâsı için mevzû' olmasıdır. Bu da aklen dört ve istikrâ'en üç nev' olarak evvel vaz'ı ve mevzû'ün-lehi hâss olandır ki vaz'-ı a'lâm bu kısımdandır. Zîrâ vâzı' zât-ı Zeydi bi-husûsihî mülâhaza ve tasavvur ederek lafz-ı Zeyd'i bu ma'nâ izâsına vaz' ve ta'yîn eylemiştir. sâni

vaz'ı ve mevzû'ün-lehi âmm olandır. [36] Bu da elfâzın mefhûmât-ı külliye izâsına vaz'ıyladır ki ism ve fi'l ve harfın vaz'ları bu nev'dendir. Zîrâ vâzî' meselâ mefhûm-i ismi (ما دلّ على معنى في نفسه غير مقترن بأحد الأزمنة) [İsim, üç zamândan biriyle ilgili olmaksızın, kendi başına bir ma'nâya delâlet eden şey'dir.] vech-i küllîsi üzere mülâhaza ederek lafz-ı ismi bunun izâsına vaz' eylemiştir. “İnsân” ve “mâ” [su] ve “turâb” [toprak] emsâli esmâ-i ecnâs dahi böyledir.

İmdi âlet-i mülâhaza ve mevzû'ün-lehden ikisi dahi küllîdir. Sâlis vaz'ı âmm ve mevzû'ün-lehi hâss olandır ki vaz'-ı mübhemât ve muzmerât ve hurûf bu kısmındandır. Zîrâ vâzî' meselâ “hâzâ” lafzının hîn-i vaz'da müşârün-ileyh olan cemî' efrâdı müfred müzekker müşârün-ileyh mefhûm-i küllîsiyle mülâhaza ederek ba'dehû lafz-ı hâzâyı bu mefhûm-i küllî tahtında bulunan efrâddan her biri için vaz' eylemiştir. Kezâlik “ene” lafzının vâz'ı evvelen cemî' efrâdı müfred mütekellim vahde ünvan-ı küllîsiyle mülâhaza ederek ba'dehû lafz-ı mezkûru işbu mefhûm-i küllî tahtında dâhil olan efrâddan her birine vaz' eylemiştir. Bu cihetle âlet-i mülâhaza küllî olarak mevzû'ün-leh cüz'ıyyâtından her biridir. İşte mezheb-i mansûr-ı muhakkikîn budur. Ve bu mezheb üzere mübhemât ve muzmerât ve hurûfun cüz'ıyyâta isti'mâli mevzû'ün-lehâları oldukları cihetle hakîkattir. Lâkin cumhûr indinde işbu mübhemât ve nazâ'irinde mevzû'ün-leh cemî'-i efrâddan kendiyile mu'abber olan mefhûm-i küllî olarak fakat cüz'ıyyâta isti'mâlini şart etmiş oldukları cihetle bu sûrette cüz'ıyyâta mecâz olup hakîkat olmamak ve kat'â ma'ânî-i hakikiyelerinde müsta'mel olmayan elfâzdan olmak lâzım geleceğinden mezheb-i merdûd add edilmiştir. Lâkin *Mutavvel* tercümümüzde izâh olunduğu vechle mefhûm-i küllîye mevzû'ıyyetinden murâd, cumhûr cüz'ıyyâtından bir cüz'ide tahakkuku haysiyyetinden mefhûm-i küllîye vaz'ı olup yoksa mefhûm-i küllîye küllî olduğu haysiyyetten mevzû' demek olmamasıyla bu sûrette cüz'ıyyâta isti'mâli hakîkat olarak i'tirâz-ı mezkûr sâkıt ve ihtilâf-ı re'yeyn lafzî olur. Ancak cüz'ıyyâta isti'mâlini iştırâtları şu te'vîl için câlib-i nazar-ı dikkat olup olmayacağı cây-i te'emmüldür. Ve hafî olmasın ki vâz'ın mefhûm-i küllîyi âlet mülâhaza etmesinin menşe'i mevzû'ün-leh olmak lâzım gelen efrâdın adem-i tenâhîsidir. Zîrâ umûr-ı gayr-ı mütenâhiyeyi mülâhaza etmek gayr-ı mümkün olmasıyla bi'z-zarûre cemî'-i efrâda şâmil olan mefhûm-i küllî âlet mülâhaza ittihaz edilmiştir. Râbî' vaz'ı hâssî ve mevzû'ün-le-

hi âmm olandır. Lâkin bu kısım her ne kadar cevâz-ı aklî dâ'iresinde ise de mevcûd olmamasıyla bi'l-istikrâ' aksâm-ı selâsede hasr edilmiştir. Ve vaz'-ı nev'î lafz bi-husûsihî izâ-i ma'nâya mevzû' olmayıp belki o lafzın nev'î nev'-i ma'nâsına mevzû' olandır ki hey'et ve sîgalar ile mürekkebâta ta'alluk eden evzâ' bu kısımdandır. Meselâ müştekatda dârib lafzının vaz'ı bi-husûsihî olmayıp belki vâzı' sigâ-i fâ'ili ma'nâsının nev'î için vaz' etmesiyledir. Ve nev'-i ma'nâsı ba'zı sıfâtıyla berâber me'hûze ve bi-'ibâretin uhrâ mebd'e-i iştikâki ya'nî masdarıyla muttasıfa olan zâttan ibârettir. [37] ve kezâlik "Zeydün kâ'imun" terkinin vaz'ı bi-husûsihî olmayıp belki bu nev'-i mürekkebin nev'-i ma'nâsı olan ihbâr ani'l-vâki' için vaz'ı tarikiyledir. Ve ammâ mecâzda vücûd-i vaz' inde ehli'l-Arabiyye muhtefûn-fih olup hakk olan ne vaz'-ı şahsî ve ne vaz'-ı nev'î mevcûddur. Ve ba'zılar nev' için mevzû'iyetine kâ'il olarak ma'nâya mevzû' olan her bir lafz alâka-i mu'teberenin vücûdu hinde bu ma'nânın gayrıda isti'mâlî câ'iz olmak ma'nâsını murâd etmişler ise de bu ma'nâ isti'mâl olup vaz' değildir. Hâsılı hakk olan vaz' hakîkate hâss olup isti'mâl-i hakîkat ve kinâye ve mecâza âmmidir. Husûsiyle bu fende delâletin külliyyeti mu'teber olmasıyla alâkât-ı mu'tebereden bir alâkanın vücûdu hinde bi-vâsitati'l-karîne lafzdan fehm-i ma'nâ-yı mecâzî ve kinâye isti'mâl olup vaz' ıtlâk olunmadığı beyân-ı sâbıktan müstebân olmuştur.

[Delâletin Mutâbakat, Tazammun ve İltizâma Taksîmi]

Kâle Rahimehullâh

ودلالة اللفظ بالوضع على تمام ما وضع له مطابقة، كدلالة الإنسان على مجموع الحيوان الناطق. وعلى جزئه تضمن إن كان له جزء، كدلالته على الحيوان فقط في ضمن دلالته على المجموع وعلى خارج يلزمه في الذهن التزام، كدلالة الضرب على الضارب والمضروب

[Lafzın, vaz' edildiği/koyulduğu şeyin tamamına vaz' ile delâlet etmesi mutâbakattır: "İnsân" lafzının, "düşünen/konuşan canlı"nın tamamına delâlet etmesi gibi. Lafzın vaz' edildiği/koyulduğu şeyin parçası varsa bir parçasına delâlet etmesi tazammundur: "İnsân" lafzının toplam delâletinin zımında sadece "canlı"ya delâlet etmesi gibi. Lafzın zihinde ona lazım gelen (ona zorunlu olarak eşlik eden) hariçteki bir şeye delâlet etmesi iltizâmdır: "Vurmak" lafzının vuran ve vurulana delâlet etmesi gibi.]

Ve delâlet-i lafziyye aksâm-ı selâseye münkasim olarak evvel mutâbakat, sâni tazammun, sâlis iltizâmdır. Şöyle ki lafzın vaz' vâsıtasıyla ma'nâ-yı

mevzû'ün-lehinin tamâmına delâleti mutâbakat olup lafzın tamâmı mâ vuzî'a lehe mutâbakat ve muvâfikatından nâşî delâlet-i mutâbikiyye tesmiye olunur. Meselâ lafz-ı insânın "el-hayevânü'n-nâtıku" mefhûmunun mecmû'una delâleti bu kısımdandır. Zîrâ hakikat-i insân bu mefhûmdan ibâret olarak mevzû'ün-leh tâmmîdir. Ve lafzın ma'nâ-yı mutâbıkîsi için cüz' mevcûd olduğu sûrette işbu cüz'e delâleti tazammun olarak cüz'-i mevzû'ün-lehin zımnında olmasıyla delâlet-i tazammuniyye ıtlâk olunur. Meselâ lafz-ı insânın yalnız hayevân veyâhûd nâtıka delâleti bu kısımdandır. Fakat bu bâbda lafzın cüz'-i ma'nâya delâletinden murâd ma'nâ-yı mevzû'ün-lehin tamâmına delâleti zımnında cüz'-i ma'nâya dahi delâleti olup ve illâ eğer lafz zikr olunup da tamâmı mâ vuzî'a lehine iltifât olunmaksızın cüz'-i ma'nâ murâd edilse mutâbakat olmayıp belki zikr-i küll ve irâde-i cüz' kabîlinden mecâz-ı mürsel olur. Şöyle ki ber-vech-i meşrûh lafz-ı insânın mecmû'-ı hayevân-ı nâtıka delâleti zımnında hayevân ile nâtıktan birine dahi delâleti tazammun olup eğer lafz-ı mezkûrun zikriyle tamâm-ı ma'nâya iltifât olunmayarak bunlardan biri murâd olursa mecâz olarak tazammun olmaz.

Ve lafzın zihnen ma'nâ-yı mevzû'ün-lehe lâzım gelen hârice delâleti iltizâm olup medlûl-i lafz hâric-i lâzım olduğu cihetle delâlet-i iltizâmiyye ile müsemmâdır. Meselâ "darb" lafzın dârib ve madrûba delâleti bu kısımdandır. Musannifin *Hâşiyeye*'de beyânı vechle işbu delâlet-i iltizâmiyye için kütüb-i kavimde meşhûr olan misâl lafz-ı insânın kâbil-i ilm ve sinâ'âta [38] ve erba'anın zevce delâleti iken bu misâllerden sebab-i udûl mezheb-i ehl-i ma'kûl üzere mümessile adem-i mutâbakatlarıdır. Zîrâ mantıkıyyûn iltizâmımda ilm-i bi'l-melzûm ilm-i bi'l-lâzımı mûcib ve beynlerinde cezm-i bi'l-lüzûmda kâfi olmak ma'nâ-yı ahassıyla lüzûm-i beyyini şart ittihâz etmişlerdir. Bu misâllerde ise lüzûm-i mezkûr gayr-ı mütehakkıktır. Lâkin darb için dârib ve madrûbun lüzûmu lüzûm-i beyyin-i bi'l-ma'ne'l-ehasstır. Zîrâ darb makûle-i fi'lden olup makûle-i fi'l ise a'râz-ı nisebiyyedendir. Ve ilm-i hikmette tafsîlâtı mûnderic olduğu vechle makûlât-ı seb'adan olan cemî'-i ârâz-ı nisebiyyenin tasavvuru tasavvur-ı tarafeyne mütevakkıftır. Bu cihetle darb lafzı ıtlâk veyâhûd tahayyül edilse zihn-i hâricde dârib ve madrûbun vücûduna ale'l-fevr intikâl ile bunları tasavvurdan münfek olmaz. Ve işbu delâlet-i iltizâmiyyede dahi lafzın tamâm-ı mevzû'ün-lehe delâleti zımnında ve tavassutıyla lâzım-i beyyin olan mevzû'ün-lehe delâ-

leti iltizâm ve lafzın zikriyle tamâm-ı mevzû'ün-lehin tavassutuyla olmasına iltifât etmeyerek re'sen lâzımın kasd ve irâde edilmesi zikrû'l-melzûm ve iradetü'l-lâzım kabîlinden mecâz-ı mürseldir. Hafî olmasın ki mantıkıyyûn işbu ma'ânî-i selâsenin cümlesinde vaz' için medhal olması cihetine nazar ederek delâlet-i mutâbıkıyye ve tazammuniyye ve iltizâmiyyeden üçüne dahi delâlet-i vaz'ıyye tesmiyesiyle akliyyeyi vaz'ıyye ve tabî'ıyyeye mukâbil olan delâlete tahsîs etmişlerdir. Ve işbu delâlet-i selâsenin hakikat olmasını ihtiyâr edip fakat ma'nâ-yı tazammunî ve iltizâmîde zikri mürûr ettiği vechle medlûl-i mutâbıkı zımında ve tavassutuyla delâlet olunmasını ve iltizâmda lüzûm-i beyyini şart ittihâz etmeleriyle bu şartlar mevcûd olmayarak lafzın bu ma'nâlarda isti'mâlini mecâzdan add eylemişlerdir. Ve ehl-i Arabiyye vâz'ın bir lafzı vaz' eylemesi ancak ma'nâ-yı mevzû'ün-lehin tamâmına delâlet için olup ve cüz'-i ma'nâya delâleti küllün zihinde husûlü cüz'ün dahi husûlünü müstelzim olmasına ve ma'nâ-yı hâric-i lâzıma delâleti melzûmun zihinde husûlü husûl-i lâzımı istilzâm eylemesine aklın hükmünden neş'et edeceği cihetine nazar ederek yalnız delâlet-i mutâbıkıyyeye vaz'ıyye ve tazammun ile iltizâma delâlet-i akliyye tesmiye edip ma'nâ-yı mutâbıkıyî hakikat ve tazammunî ve iltizâmîyi ale'l-umûm mecâz add eylemişlerdir.

Ve işbu delâlet-i selâseye delâleti nisbet ederek delâlet-i mutâbıkıyye ve tazammuniyye ve iltizâmiyye denilmesi işbu delâlet-i selâse delâlet-i vaz'ıyye-i lafziyyenin envâ'ı oldukları cihetle delâlet-i mezkûrenin bunlara cevaz nisbetine mebnîdir.

Zihin iktisâb-ı ma'lûm için nefsin kuvve-i mu'addesi olup musannifin lüzûmu zihni olmasıyla takyîdi lüzûm-i mutlak ve lüzûm-i hâriciden ihtirâzdır. Ve aksâm-ı lüzûm için âtide bahs-i müstakil olmasıyla bu makâmda irâdına hâcet görülememiştir. [39]

Ve ma'lûm ola ki elfâz-ı mürekkebenin mevzû'ün-leh-i tâmmı mecmû'-ı eczâ'-i ma'ânîdir. Şu vechle ki lafz-ı mürekkebden her bir cüz' ma'nâsından her bir cüz'e eczâ'-i ma'ânîye mutâbık olacak haysiyyette bi'l-mutâbaka mevzû' olmasıyla işbu evzâ'-ı eczâ' vâsıtasıyla mürekkebin her bir cüz'ü için olan ma'ânî-i mutâbıkıyyenin mecmû'ü üzere delâleti delâlet-i mutâbıkıyye ve evzâ'-ı eczâ' mecmû'-ı mürekkebin için urûz-ı vaz'a vâsıtaadır. Ve mürekkebin işbu mecmû'-ı ma'ânîye delâleti zımında bu mecmû'un eczâ'sından her bir cüz'-i ma'nâya delâleti tazammun ve bu mecmû'a lâzım gelen hâric

delâleti iltizâmdır. Meselâ (العبادة منوية) [İbâdet niyetledir.] lafz-ı mürekkebenin ibâdet ve menviyyet ile bunların beyninde olan nisbetin mecmû'una delâleti mutâbakat olup ibâdetle menviyyet cüz'eyni mâddiyyeynin ve nisbet cüz'-i suveri olan hey'et-i terkîbiyyenin medlûlleridir. Ve işbu mürekkebin yalnız ibâdet veyâhûd ibâdet-i ma'a'n-nisbete delâleti tazammun ve bu mecmû'a lâzım gelen meselâ vuzû' için niyyet şart olması gibi hârice delâleti iltizâmdır.

Kâle Rahimehullâh

ويلزمهما المطابقة يقينا، بخلاف العكس، كلزوم إحداهما للآخر

[Tazammunî ve iltizâmî delâlet için mutâbakat kesin olarak gereklidir ama mutâbakat delâletinin olmasından tazammunî ve iltizâmî delâlet kesin olarak gerekli olmaz. Tazammunî ve iltizâmî delâletlerden birinin diğeri gerekli olması da böyledir.]

Ve işbu delâlat-ı selâse beyninde olan nisebe gelince tazammun ile iltizâma lüzûm-i mutâbakat yakînen ma'lûm olarak mutâbakatı müstelzimlerdir. Zîrâ lafzın ma'nâ-yı tazammunî ve iltizâmîye delâleti ma'nâ-yı mutâbıkîsine delâletine tâbî'a olup ve tâbî' tâbî' olduğu haysiyyetten bi-dûni'l-matbû' mevcûd olamayacağı emr-i müteyakkındır. Lâkin aksi bunun hilâfında olup tazammun ile iltizâmın mutâbakata lüzûmları ya'nî mutâbakatın bunları istilzâmı gayr-ı müteyakkındır. Ve işbu adem-i teyakkun iki cihetten hâlî olmayarak yâ adem-i lüzûm müteyakkin olmasıyla olur. Nitekim tazammunda böyledir. Zîrâ mutâbakatla tazammun beyninde umûm ve husûs mutlak olarak her ne vakt tazammun tahakkuk eylese mutâbakat tahakkuk edip lâkin hîn-i tahakkuk-ı mutâbakatta tazammunun tahakkuku dâ'imî olmamasıyla mutâbakat tazammunu müstelzim değildir. Çünkü lafzın nokta emsâli ma'nâ-yı basîte mevzû' olması câ'iz olarak bu takdîrde lafz-ı mezkûrun işbu ma'nâ-yı basîte delâleti mutâbakat olup besâtat-ı ma'nâdan nâşî tazammun bulunmaz. Veyâhûd lüzûmun adem-i teyakkun lüzûm ve adem-i lüzûmdan her iki cânibin müteyakkin olmamasıyla olur. Nitekim mutâbakata lüzûm-i iltizâm bu kabîlden olarak lüzûm ve adem-i lüzûmu gayr-ı müteyakkındır. Zîrâ istilzâm bir lafzın ma'nâsını tasavvurdan tasavvuru lâzım gelecek haysiyyette o ma'nâ için bir lâzımın vücûduna tevakkuf eder. Halbuki her bir mâhiyet için bu vechle lâzım bulunması ma'lûm olmayıp vech-i mezkûr üzere hiçbir şeyi

müstelzim olmayan mâhiyâtın vücûdu câ'izdir. Bu takdîrde lafz haysiyet-i mezkûrede olan mâhiyete mevzû' olduğu takdîrde işbu mâhiyete delâleti mutâbakat olarak iltizâm mevcûd olmaz. Fakat bu misilli mâhiyetin vücûdu dahi ma'lûm olmamasıyla mutâbakatın iltizâmı [40] müstelzim olup olmadığı yakînen ma'lûm değildir.

Tazammun ve iltizâmdan ehadühümânın âhara lüzûmu dahi işbu sâni kabîlinden olup yekdiğeri istilzâmı gayr-ı müteyakkindir. Zîrâ ber-vech-i meşrûh her bir mâhiyet-i mürekkebe için lâzım-i beyyin-i zihnî mevcûd olup olmaması dâ'ire-i cevâzda olmasıyla tazammun için lüzûm-i iltizâm gayr-ı müteyakkın²⁰ olduğu misilli iltizâmın mâhiyât-ı mürekkebeden cümlesine veyâhûd ba'zısına hâss olup olmamasının ya'nî mâhiyât-ı basî-tada dahi iltizâm mevcûd olmasının cevâzı cihetiyle iltizâm için lüzûm-i tazammun dahi gayr-ı müteyakkindir.

[Lafzın Müfred ve Mürekkebe Taksîmi]

Kâle Rahimehullâh

واللفظ الدال بالوضع إن لم يقصد بجزئه دلالة على جزء معناه المطابق فمفرد، وإلا فمركب

[Vaz' ile delâlet eden lafzın bir parçası ile mutâbikî ma'nâsının parçasına delâlet kastedilmezse müfreddir. Bu kastedilirse mürekkebdir.]

Delâlet-i vaz'iyye ile dâll olan lafz eğer cüz'üyle ma'nâ-yı mutâbikîsinin cüz'üne delâlet kasd ve irâde edilmezse müfreddir. Lafzı dâll bi'l-vaz' olmasıyla sebep-i takyîdi muhmelâtan ve (بحسب الطبع والعقل) [Tabi'at ve akıl bakımından.] dâll olan elfâzdan ihtirâz olup bunlarda istilâhen ifrâd ve terkîb gayr-ı cârî ve birde ehl-i fennin delâlet-i vaz'iyyeye ihtisâsı nazârîdir.

Setîr olmasın ki lafzın müfred olması basît olarak cüz'ü olmamasıyla ve mürekkebe olması zât-ı eczâ' olmak i'tibârıyla olmayıp belki müfreden murâd kendiyse eczâ'sı müte'akkil olmayan mefhûm-i vâhiddir. Kezâlik mürekkebe dahi kendiyse eczâ'sı müte'akkil olan mefhûm-i vâhidden ibârettir. Zîrâ ma'ânî-i müfredenin mürekkebe olmasında hey'et-i icimâ'iyyenin vücûdu lâbüd olarak bu hey'et sebebiyle ma'ânî-i müfrede sûret-i vâhideyi iktisâ eder ve müfred ile mürekkebeden murâd bu ma'nâ olduğu cihetle taksîmden müstebân olan ta'rîfler cüz'-i lafzın cüz'-i ma'nâya delâleti kasd

20 Sehv ve savab cetvelinde "müteyakkın" olarak düzeltilmiştir.

olunup olunmamasına binâ edilmiştir. İmdi müfredde cüz'-i lafzın cüz'-i ma'nâya adem-i kasd-ı delâleti lafzın hemze-i istifhâm gibi cüz'ü olmamak veyâhûd Zeyd lafzı gibi cüz'ü olsa da ma'nâya dâll olmamak veyâhûd alem vâki' olan "Abdullah" lafzı gibi medlûlü cüz'-i ma'nâ-yı maksûdun gayrı olmak veyâhûd bir şahs-ı insânî için alem olması farz edilen (الحيوان الناطق) [Konuşan, düşünen canlı.] lafzı gibi medlûl-i cüz'ü cüz'-i ma'nâ-yı maksûd olsa da delâleti kasd olunmamak sûretlerine şâmil olup bunların cümlesi efrâd-ı müfredde dâhillerdir. Şöyle ki lafz-ı Zeyd'in ma'nâsı olan hayevân-ı nâtık müşahhas-ı zî-eczâ' ise de eczâ'-i lafz olan (ز ي د) "Zeyd" den hiçbirisi ma'nâya dâll olmayıp alem olan "Abdullah" lafzı ise her ne kadar kendisi için ma'nâya ya'nî ubûdiyyete ve zât-ı Vâcib-i azze ismuhûya delâlet edecek cüz' mevcûd ise de bunlar ma'nâ-yı maksûd olan zât-ı müşahhasanın cüz'ü olmadığı ve kezâlik şahs-ı insânîye alem olması mefrûz olan el-hayevân-ü'n-nâtık lafzı dahi her ne kadar hâl-i alemiyyette ma'nâsı ma'a't-teşahhus mâhiyet-i insânîye olup ve hayevân ve nâtık mefhûmları mâhiyet-i [41] insândan cüz' olmasıyla hayevân ve nâtık cüz'eyninin medlûlü ma'nâ-yı maksûdun cüz'-i cüz'ü ve bir şey'in cüz'-i cüz'ü aynıyle cüz'ü ise de maksûd-i hakikat zâttan kat'-ı nazarla ancak zât-ı müşahhasa olduğu ma'lûmdur. Fakat mahall-i işkâl "darebe" sîga-i mâzîsi gibi lafzı için cüz'-i mâddî ve sûri olup mâddesiyle hadse ve sûretiyle nisbet-i vâhid-i ezmineye delâlet eden elfâz-ı müfredeyi²¹ ta'rîf-i müfredde idrâc ve ta'rîf-i mürekkebden ihrâc edecek bir kaydın ta'rîfeynde adem-i vücûdudur. Binâ'enaleyh eczâ'nın sem'da dühûlü müretteb olmasının iltizâm ve işturâtıyla tedârik-i te'vile tassaddî etmişler ise de bu şartın ittihâzına delâlet edecek elde bir delîl olmayıp belki cevâb-i savâb Siyâlkûtî merhûmun beyânı vechle "darebe" emsâlinde maksûd mecmû'-ı mâdde ve sûretin mecmû'-ı ma'nâya delâleti olup cüz'ün cüz'-i ma'nâya delâleti değildir denilmesidir.

Ve hafî olmasın ki müte'ahhirûnun müfred ve mürekkebi ta'rîfde kasd ve adem-i kasdı i'tibâr etmelerinin mebnâsı ba'zıların tevehhümü gibi delâlette kasd ve irâde mu'tebere olması değildir. Zîrâ böyle olmak lâzım gelse ta'rîfde delâlet me'hûze olmasıyla kasdın tekrar i'tibârı iktizâ etmez idi. Belki kasdın mebnâ-yı i'tibârı budur ki lafz için terkîbin urûzu ma'ânî-i kesîrenin ifâdesini irâde ve kasd ederek hîn-i istî'mâlinedir. Çünkü vâzi' ibtidâ'en ancak müteferrik olarak elfâzı ma'ânîye vaz' eylemiştir. Ve mürek-

21 Sehv ve savab cetvelinde "müfredeyi" olarak düzeltilmiştir.

keb, mürekkebe olduğu haysiyetten ancak vaz'-ı eczâ' ile mevzû'dur. Nitekim Seyyid kuddise sirruh tasrîh eylemiştir. Ve isti'mâlden murâd lafzı zikr ve ma'nâyı irâdedir. İşte bu beyândan kasd ve irâde terkîbde mu'teber olup efrâd dahi adem-i terkîbden ibâret olmasıyla ma'nâsı adem-i kasd olduğu ve hâlet-i vâhidde bir lafızda terkîb ile efrâd ictima' edemeyeceği ma'lûm olur. Ve ammâ mütekaddimînin ta'rîflerinde vâki' olduğu vechle yalnız delâlet ve adem-i delâletle iktifâ olunması gayr-ı sahîhdir. Zîrâ Abdullah ve (تأبط شراً) [Şerri kucakladı.] emsâlinde mevzû'ün-lehlerine delâlet ve ma'nâyı maksûda adem-i delâlet ciheteynine nazaran ifrâd ve terkîbin ictimâ'ını müstelzim olur. Ve bu hâlde lafz-ı vâhidde hâlet-i vâhidde ifrâd ve terkîbin küllî ve cüz'î ve kazıyye ve cüz'-i kazıyye olmak ve fâ'ide-i tâmmeyi ifâde edip etmemek gibi ahkâm-ı ma'nevîye ve mu'reb ve mebnî olmak ve musnedün-ileyh vukû'u sahîh olup olmamak gibi ahkâm-ı lafziyelerinin cereyânı lâzım gelip bu ise beyyinü'l-butlândır. Ve eğer lafzın cüz'üyle cüz'-i ma'nâ-yı mutâbıkîsi üzere delâlet kasd olunursa mürekkebdir. İmdi mürekkebe dört şey'in vücûdu lâbüd olarak evvel, lafz için cüz' bulunması ve sâni cüz'ü için ma'nâya delâlet olması ve sâlis bu ma'nâ lafızdan maksûd olan ma'nânın cüz'ü olması ve râbî' cüz'-i lafzın cüz'-i ma'nâ-yı maksûda delâleti kasd edilmesidir. Meselâ [42] Râmi'l-hicâreti [Taş atan] lafzı mürekkebe olup cüz'ü olan lafz-ı râmînin mevzû'un mâya mensûb olan ramy üzere delâleti maksuddur. Ya'nî her ne kadar lafz-ı râmî kendine ramy nisbet olunan zâtün mâ için mevzû' ise de garaz kendiyile ramy kâ'im olan zâta mensûb ramye delâletidir. Zîrâ sıfâtta nisbetin cânib-i zâttan ef'âlde ve cânib-i hadsden i'tibârı mesâ'il-i mukarrerendedir. Ve lafz-ı hicâra ile maksûd cism-i mu'âyyene delâletidir. Ve bu ma'nâların mecmû'u lafz-ı mezkûrun ma'nâ-yı mutâbıkîsidir. Şöyle ki mutâbakat lafzın ma'nâ-yı mevzû'ün-lehi üzere delâleti olup bu da insânın hayevân-ı nâtika delâleti gibi vaz'-ı vâhid ile olmaktan ve işbu râmi'l-hicâreti gibi bi-hasebi eczâ'i'l-lafz ve'l-ma'nâ evzâ'-ı müte'addide ile olmasından e'ammıdır. Zîrâ lafz-ı mezkûrdan cüz'-i evvel bir ma'nâya ve cüz'-i sâni âhar ma'nâya mevzû olarak ma'neyenin mecmû'u birden ahz olunduğu gibi mecmû'-ı lafz mecmû'-ı ma'nâya mevzû olur. Lâkin aynı lafzın aynı ma'nâya vaz'ıyla olmayıp belki eczâ'sının eczâ'-i ma'nâya vaz'ıyladır. Ve mutâbakat işbu sûreteyne âmmıdır. Ve mürekkebe için hey'eti i'tibâriyle vaz'-ı nev'î mevcûd ise de lâkin bu vaz'ın terkîb ve ifrâdda medhali yoktur.

Ve cüz'-i ma'nânın cüz'-i ma'nâ-yı mutâbikî olmasıyla takyîdi zirâ lafzın terkîb ve ifrâdında mu'teber olan cüz'ünün cüz'-i ma'nâ-yı mutâbıkıyyesi üzere delâlet ve adem-i delâleti olup cüz'-i ma'nâ-yı tazammunî veyâhûd iltizâmîsi üzere delâlet ve adem-i delâleti değildir. Ve bu bâbda olan izâhât-ı muktaziyye mufassalâtda mebsûtadır.

İşbu kelâm-ı musannif her ne kadar zâhirde taksîm olup ve taksîm tasavvurâtta ma'dûd ise de bir kıyâs-ı müfid olarak iki cüz'ü şâmil sugrâ-yı munfasıla ile cüz'eynden mü'ellefe olan kübrâ-yı hamliyyeden mürekkebdir. Hülâsa-i tasvîr ve takrîri şu vechledir ki lafz yâ müfred veyâhûd mürekkebdir. Zîrâ yâ cüz'üyle cüz'-i ma'nâsı üzere delâlet kasd olunmaz veyâhûd kasd ve irâde olunur. Ve cüz'üyle cüz'-i ma'nâsı üzere delâlet kasd olunmayan her bir lafz müfred ve cüz' için bu delâlet kasd olunan her bir lafz mürekkebdir. İmdi lafz yâ müfred veyâhûd mürekkebdir.

[Müfred Lafzın Taksîmi]

Kâle Rahimehullâh

والمفرد إن لم يستقل في الدلالة على معناه فأداة، وإلا فإن دل بهيئته على أحد الأزمنة
فكلمة، وإلا فاسم

[Müfred, ma'nâsına delâlette müstakil olmazsa edattır. Eğer müstakil olup kendi hey'eti ile üç zamandan birine delâlet ederse fiildir (kelime). Üç zamandan birine delâlet etmezse isimdir.]

Lafz-ı müfredi aksâm-ı selâseye taksîm olup şöyle ki lafz-ı müfred eğer ma'nâsı üzere delâlette müstakil olmazsa edattır. Ya'nî ehl-i Arabiyyenin hurûf-ı ma'ânî ta'bîr ettikleri "fi" ve "min" ve emsâli lafzlar terkîb-i elfâzda âlât oldukları cihetle mantıkıyyûn indinde edât ile mu'abberdir. Ve eğer ma'nâsına delâlette müstakil olursa bu da iki kısım olup eğer işbu müfred müstakillun bi'd-delâleti hey'et ve sîgasıyla ezmine-i [43] selâseden birisi üzere delâlet ederse kelimedir ki ehl-i Arabiyye bundan fi'l ile ta'bîr ederler. Ve eğer hey'etiyle ehad-i ezmineye delâlet etmezse isimdir. Hey'et ve sîga ile murâd hurûf için takdîm ve te'hîr ve harekât ve sekenâtı i'tibâriyle hâsıla olan hey'ettir. Ve bu da sûret-i kelime olup hurûf mâdde-i kelimedir. Ve kelimenin ta'rîfinde ehad-i ezmineye hey'etiyle delâletini i'tibâr zamân ve ems ve yevm emsâli zamâna delâlet eden isimlerden ihtirâzdır. Zîrâ bunlarda delâlet hey'etleriyle olmayıp mevâd ve cevâhiriyledir. Fakat mevâd ve cevâhiriyle delâletten murâd yalnız cevher-i kelime ezmineye dâldır

demek murâd edilse makâlib-i zamânın bi-isrihâ lafz-ı zamânın delâlet ettiği şey'e delâlet etmesi lâzım gelip bu ise kat'iyen bâtıldır. Belki murâd zamân üzere delâlette cevher için medhal olup lâkin kelime bunun hilâfi olarak zamân üzere delâlette hey'et-i kelime müstakilledir demek olduğu tahkîkât-ı Şerîfiyye'dendir.

Hafî olmasın ki hâricde mevcûd olan şeylerden ba'zısı zâtıyla ve ba'zısı gayrıyla kâ'im olduğu misüllü ma'kûlât-ı zihniyyeden dahi ba'zıları kasden müdrîk ve fî-zâtihî melhûz olarak mahkûmün-aleyh ve bih olmaklığa sâlihtir. Ve ba'zıları bi't-tebe'î müdrîk ve âharın mülâhazasına âlet olarak mahkûmün-aleyh ve bih olmaklığa gayr-ı sâlihtir. Meselâ ma'nâ-yı ibtidâyı akl kasden ve bizzât mülâhaza eylese bu ma'nâ fî-zâtihî melhûz olan bir ma'nâ-yı müstakıllun bi'l-mefhûmiyye olup yalnız ta'alluk ettiği şey'in icmâlen ve bi't-tebe'î ta'akkulu lâzım gelerek zikr ve beyânına muhtâc olunmaz. Ve bu i'tibâr ile ma'nâ-yı ibtidâ yalnız lafz-ı ibtidânın medlûlü olarak işbu ma'nâyı delâletinde müstakil olup müte'allikına delâlet etmek üzere lafz-ı âharın inzimâmına hâcet görünmez. İşte kelimenin ve ismin ma'nâsına delâlette ve ma'nânın mefhûmiyyette istiklâllerinin ma'nâsı budur. Ve eğer zikr olunan ma'nâ-yı ibtidâyı meselâ seyr ile Basra [Seyr ilâ Basra, Basra'ya yolculuk] beyninde hâlet olması haysiyetinden akl mülâhaza edip de bunların ta'rîf-i hâllerine âlet kılsa bu sûrette ma'nâ-yı mezkûr mefhûmiyyette müstakil olamayıp ve bi-husûsihî müte'allık zikr olunmadıkça ma'nâ-yı mezkûrun ta'akkulu mümkün olamaz. Ve müte'allikına delâlet edecek bir lafz munzam olmadıkça "min" edâtıyla bu ma'nâyı delâlet olunamaz. El-hâsıl lafz ibtidâ'en ma'nâ-yı küllî için mevzû' olmasıyla işbu ma'nâ-yı küllînin kasden ta'akkulu ve hadd-i zâtında mülâhazası mümkün olarak mefhûmiyyette müstakil ve mahkûmün-aleyh ve bih olmaklığa sâlihtir. Ve "min" lafzı ma'nâ-yı küllî-i ibtidânın cüz'iyât-ı mahsûsa-i müte'allikasından her birine müte'allikâtına hâlât ve ta'rîf-i ahvâllerine âlet olmak haysiyetinden mevzû' olduğu cihetle mefhûmiyyette müstakil ve mahkûmün-aleyh ve bih olmaklığa sâlih olamaz. Zîrâ her birerlerinin kasden melhûz olması lâbüddür. Tâ ki müte'allık ile kendi beyninde i'tibâr-ı nisbet câri ola. Belki bu cüz'iyâtın ta'akkulu ancak müte'allikâtının [44] zikriyle mümkün olabilir ki hatta mülâhaza-i ahvâline âlet ola. Seyyid Şerîf kuddise sırruh işbu tafsilât-ı mesrûdeye işâretle "fî" lafzıyla zarfiyyet beyninde olan farkı îzâhda buyurmuşlardır ki lafza-i zarfiyyetin ma'nâsı zarfiyyet-i mut-

laka ve “fî” lafzının ma’nâsı meselâ “Zeydün fi’ d-dâri” kavlimizde husûl-i Zeyd ile dâr beyninde mu’tebere olan zarfiyyet-i mahsûsadır. Bu vech üzere mu’tebere olan zarfiyyet-i mahsûsa ise muhberun-bih ve muhberun-anh ya’nî mahkûmün-bih ve mahkûmün-aleyh olmaklığa sâlih olmayıp lâkin mutlak zarfiyyet ma’nâsı bunlara sâlihdir. Hâsılı zarfiyyet-i mahsûsada tarafeyne²² nisbet-i me’hûze ve husûl-i Zeyd ile “dâr” beyninde râbita olması haysiyyetinden mu’tebere olarak ehâdühümânın âharına kıyâs ile mülâhazasına mir’attır. Bu cihetle mefhûmiyette müstakille ve hükme sâliha değildir. Lâkin mutlak zarfiyyet her ne kadar tarafeynin icmâlen ta’akkulunu müstelzim olsa da tarafeyn için mir’ât-ı mülâhaza ve tarafeyne taba’iyyetle müte’akkile olmayıp bu cihetten nâşi mefhûmiyette müstakille ve hükme sâlihdir.²³ İşte bu beyân ile ma’nâ üzere delâlette lafzın ve mefhûmiyette ma’nânın müstakil ve gayr-ı müstakil olmalarından murâdından ibâret olduğu nümâyân olmasıyla berâber efrâd-ı ismden bulunan “zû” ve “fevk” emsâli esmâ-i lâzımetül-izâfenin dahi ma’nâya delâlette istiklâliyetleri ve bu cihetle taksîmden münfehim olan hadd-i edât ile hadd-i ismin tarden ve aksen intikâzdan selâmetleri mütebeyyin olur. Zîrâ esmâ-i mezkûrenin ma’ânisi dahi mefhûmiyette müstakille olan mefhûmât-ı külliyye ve hadd-i zâtlarında melhûze olarak müte’allakâtlarının zikrine hâcet mes etmeksizin tebe’an ve icmâlen ta’akkulu lâzım gelir ise de fakat esmâ-i mezkûrenin vaz’ından garaz müte’allikât-ı mahsûsaları olmasıyla işbu garaz-ı vaz’ıye mebnî mefhûmlarında hîn-i isti’mâlde müte’allikât-ı mahsûsaya muzâf olarak isti’mâlleri âdet-i câriye iktizâsından olup husûsiyyât-ı mezkûreyi fehm için zikr ve irâdlarına lüzûm görünmüştür. Yoksa müte’allikât-ı mahsûsalarının bu vechle lüzûm-i zikri edâtta olduğu gibi asl-ı ma’nâyı fehm için değildir. Hâsılı esmâ-i mezkûre gayrısında olmayıp belki kendi neflerinde mu’tebere olan ma’nâlarına delâlette ve me’a’ni-yi mezkûre mefhûmiyette müstakille olarak hadd-i edâttan hâric ve hadd-i isimde dâhillerdir. Ömer Kâtibî edâtı yalnız kendiyile ihbâr sahîh olmayan ve kelimeyi yal-

22 Sehv ve savab cetvelinde “tarafeyne” olarak düzeltilmiştir.

23 Musannif-i muhaklık *Hâşiye-i Havâşî-i Fethiyye-i Tehzîbiyye*’de telhîs-i kelâm ve ifâde-i zübde-i merâm edip demiştir ki; ma’nâ-yı harfî iki emr ile meşrûttur ki birisi hadd-i zâtında melhûz olmayıp belki gayrının mülâhazasına mir’ât olmaktadır. İkincisi seyr ile Basra beyninde olan ibtidâ gibi ma’nâ-yı cüz’-i hâss olmasıdır. Her ne kadar cüz’ü izâfi dahi olursa mücerred emr-i evvel ma’nâ-yı harfîde kifâyet etse idi “Küllü kâtibin kezâ” kavlimizde “küll” lafzının harf olması lâzım gelirdi. Kezâlik mücerred emr-i sâni kifâyet ile seyr ile Basra [Seyr ilâ Basra, Basra’ya yolculuk] beyninde olan ibtidâ-yı mahsûsa işâret edici olduğumuz hâlde (هذا فرد من أفراد الإبتداء) [Bu tekil, başlangıç tekilerindedir.] dediğimiz sûrette bu kavlimizdeki ism-i işâret harf olur idi. Bunların her birerleri ise bâtitdir. Pes ma’nâ-yı harfîde mecmû’-ı emreyn lâzımdır. (Abdulhamid)

nız kendiyile ihbâr sahîh olup hey'et [45] ve sîgasıyla ezmineden zamân-ı mu'âyene delâlet eden ve ismi kendiyile ihbâr sahîh olup ehad-i ezmineye delâlet etmeyen lafz olmak üzere ta'rîf etmiştir. Ve işbu ta'rîfe göre ef'âl-i nâkîsa dahi muhberun-bih olmaklığa gayr-ı sâlih olmasıyla edâtta olmak lâzım geleceği i'tirâzına saded-i cevabda şârih ef'âl-i nâkîsanın edâtta addi gayr-ı müsteb'id olduğunu beyân ile kavmin evvel-i bâb-ı kazâyâda mev-zû' ile mahmûl beyninde râbîta edâtta deyü zikr ederek edâtı (زيد هو قائم) [Zeyd işte o, ayaktadır.] emsâlinde olan "hüve" gibi gayr-ı zamâniyye ile (زيد كان قائما) [Zeyd ayakta idi.] emsâlinde olan kâne gibi zamâniyyeye taksîm etmeleri ef'âl-i nâkîsayı edâtta²⁴ add eylediklerine delâlet eylemesiyle istidlâl etmiştir. Ve bundan her ne kadar ıstîlâh-ı kavmin ıstîlâh-ı nuhâta adem-i mutâbakatı lâzım gelir ise de mutabakât-ı ıstîlâhayn mültezim olmayıp nazar-ı nuhât nefsi-i lafızda ve nazar-ı kavim ma'nâ cihetinden lafızda olmasıyla bahseynin hîn-i tağâyür ciheteyninde tatâbuk-ı ıstîlâhayn lâzım gelmeyeceğini ityân eylemiştir. Hâsılı maksud-ı nuhât tashîh-i elfâz olup ve ef'âl-i nâkîsayı "kad" ve "sîn" ve "sevfe" lafızlarıyla nevâsıb ve cevâzımın dühûlü ve zamâ'ir ve tâ'-i te'nîs-i sâkinenin lühûku ve mâzî ve muzâri' ve emr ve nehye inkisâmı gibi ekser alâmât ve ahvâl-i lafziyyede tâmm tesmiye olunup fa'illeriyle kelâm-ı tâmm olan ef'âle müşârik buldukları cihetle ef'âlden add etmişlerdir. Ve kavim ma'ânî-i ef'âl-i nâkîsayı kendiyile vahdehâ ihbâra adem-i salâhiyette ma'ânî-i edevâta muvâfık bulmalarıyla her ne kadar zamâna delâlette edevâtta mümtâze ise de bu cihetine nazar etmeyecek edevâta idhâl eylemişlerdir. Ve ba'zılar işbu imtiyâza nazaran sübût üzere delâletinden nâşî kelimât-ı vücûdiyye tesmiye kılmışlardır. Siyâlkûtî merhûm kavmin zamâniyye ve gayr-ı zamâniyyeye taksîm eyledikleri râbîtadan murâd lafz olan râbîta olup ve kavmin işbu nisbet-i hükmiyye üzere dâll olan lafzın edât olmasıyla zu'mları ma'nâ-yı gayr-ı müstakil üzere delâletinden için olduğunu Sa'diyye'den rivâyetle beyân etmiştir.

Ve Ömer Kâtibî'nin ta'rîfi *darabâda* (ضربا) olan elif ve *darabûda* (ضربوا) olan vâv ve *darebekede* (ضربك) olan kâf ve *ğulâmîde* (غلامي) olan yâ zamâ'ir-i muttasılası muhbirun-bih olmaklığa sâlih olmadıkları cihetle edâtta dühûl ve isimden hurûcuyla müntakız olarak saded-i cevâbda adem-i salâhiyeti nefsi-i lafz ile mürâdifinin adem-i salâhiyetinden ta'mim ederek *darabâda* elif hüma (هما) ma'nâsına ve *darabûda* vâv hüma (هم) ve *darebekede* kâf ente

24 Sehve ve savab cetvelinde "edâtta" olarak düzeltilmiştir.

(أنت) ve *ğulâmîde* yâ ene (أنا) ma'nâsına olup işbu mürâdifât kendiyle vah-dehâ ihbâra sâlih olmalarıyla ihtiyâr-ı tekellüfe muhtâc olmuşlardır. Ta'rif-i musannif ise bu ğubârdan âzâde olup zamâ'ir-i mezkûre ma'nâlarına delâlette müstakillerdir.

[Mürekkebe Lafzın Taksîmi]

Kâle Rahimehullâh

والمركب إن صح سكوت المتكلم عليه فتام؛ إما خبري إن احتمل الصدق والكذب، أو إنشائي إن لم يحتمل. وإلا فناقص

[Mürekkebe, konuşan kişinin üzerine sükutunun sahîh (mümkün) olduğu şey ise tamdır. Doğruya ve yanlışta ihtimali varsa haberî, ihtimali yok ise inşa'îdir. Eğer konuşan kişinin üzerine sükutu doğru olmaz ise nâkıştır.]

Ve lafz-ı mürekkebe eğer mütekellimin sıhhat-i sükûtuna kâfi olursa mürekkebe-i tâmmıdır ve mürekkebe-i tâmmın mütekellimin sıhhat-i sükûtuna [46] kifâyeti meselâ Zeyd denilip de sükût olursa muhâtabın kâ'im veyâhûd kâ'id denilmekliğe muntazır olması ve hâsılı mahkûmün-aleyhin mahkûmün-bihi ve mahkûmün-bihin mahkûmün-aleyhi talep ve istid'âsı gibi muhâtabın muntazır olacağı lafz-ı âharı müstetbi' ve müsted'î olmayarak fâ'ide-i tâmmeyi ifâdesinden ibâret olup yoksa aslâ muntazır olmaz demek değildir. Bu da "Zeydün kâ'imun" gibi fâ'ide-i cedîdeyi hâsıl etmesinden "Ve's-semâu fevkunâ" emsâli fâ'ide-i cedîdeyi mufid olmamaktan e'ammıdır. Ve mürekkebe-i tâmm ikiye münkasım olup eğer mefhûmu habesbiyle sıdk ve kizbe muhtemel olursa mürekkebe-i tâmm-ı haberî ve sıdk ve kizbe muhtemel olmaz ise inşa'îdir. Meselâ "Zeydün kâ'imun" hamliyye ve (إن جئتني أكرمك) [Bana gelirsen sana ikram ederim.] şartıyeleri haberî ve (أزيد قائم) [Zeyd ayakta mıdır?] istifhâmiyyesiyle (بعث) [Satış akdini gerçekleştirme işlevini gören aldım-sattım ifadelerinden "sattım".] lafzı inşa'îdir. Şöyle ki her bir mürekkebe-i tâmmın cüz'eyni beyinde mûcib-i sıhhat-ı sükût olacak haysiyyette bir nisbet mevcûd olup bu nisbet ise ehad-i cüz'eynin âharına ta'allukundan ibârettir. Ve bu ta'alluk haberde (زيد قائم) [Zeyd ayakta ve Zeyd ayakta değildir.] gibi îcâb ve selb ile ve inşa'da (أكرمه) [Ona ikram et.] gibi îcâb ve selbin gayrı talep emsâliyle olur. İmdi işbu nisbet için eğer ehad-i ezmine-i selâsede mutâbık ve gayr-ı mutâbık olduğu bir hâric bulunursa nisbet-i mezkûrenin bu hârice mutâbakat ve gayr-ı mutâbakatı ihtimâliyle kelâm sıdk ve kizbe muhtemel

olarak haber olur. Ve eğer nisbeti için bu hâric mevcûd olmazsa ihtimâl-i mezkûrdan hâli olarak inşâ olur. Meselâ (زيد قائم) [Zeyd ayaktadır.] haberi kıyâmın Zeyd'e vukû'-ı nisbetine ve (زيد ليس بقائم) [Zeyd ayakta değildir.] kavli adem-i vukû'una delâlet eder. Ve zihn-i mütekellimde olan nisbetten kat'-ı nazar fi-nefsi'l-emr Zeyd ile kıyâm beyninde îcâben veyâ selben nisbetin vukû'u ya'nî hakîkaten Zeyd'in kıyâm veyâhûd adem-i kıyâmı zarûrî olduğundan işte nisbet-i haberiyye için mutâbık ve gayr-ı mutâbık olacağı hâricden murâd bu nisbet olmasıyla eğer zihn-i mütekellimde husûlî kelâmından münfehîm olan nisbet ile işbu nisbet-i hâriciyyeden ikisi dahi sübûtiyye veyâhûd selbiyye olarak yekdiğere mutâbık olursa sâdık ve ehadühümâ sübûtiyye ve âhar selbiyye olup da yekdiğere mutâbık olmazsa kâzıbdır. Ve meselâ (أبيع) ebî'u [Satıyorum.] deyip ve bununla ihbâr-ı hâlîyi ya'nî hâlen bey' vukû' bulacağıının ihbârını murâd eylediğın sûrette bu ihbâr için mutâbakatını kasd eylediğın bir hâricden lâzımdır ki bu da lafz-ı âharla hâricde husûl-i bey'den ibâret olarak eğer lafz-ı âharla hâricde akd-i bey' hâsil olursa haber-i mezkûr sâdık ve illâ kâzib olur. Lâkin inşâ olan meselâ bi'tü (بعت) [Satış akdini gerçekleştirme işlevini gören aldım-sattım ifadelerinden "sattım".] lafzı bunun hilâfı olarak mutâbık veyâhûd gayr-ı mutâbık olacağı bir hâric mevcûd olmayıp belki bey' fi'l-hâl bu lafz ile hâsil ve mün'akiddir. Ve inşâ iki darb olup evvel taleptir ki istifhâm ve emr ve nehy ve temennî ve nidâ bu kısımdandır. Ve sâni gayr-ı talep olup ef'âl-i mukârebe ve ef'âl-i medh ve zemm ve siyağ-i ukûd ve kase ve la'alle [47] ve rubbe ve kem-i haberiyye ve ef'âl-i ta'accüb bu kısımdandır. La'alle teraccî için olarak teraccîde talep olmadığını tasrîh etmişlerdir. Rubbe inşâ-i taklîl ve kem-i haberiyye inşâ-i teksîr için olarak murâd killet ve kesretten ihbâr olmayıp meselâ (كم رجل عندي) [Nice nice adamlar yanımdadır.] kavlinden maksûd istiksârdır. Ve taksîmden müstebân olduğı vechle haberin sîdk ve kizbe muhtemel olmasıyla ta'rîfine eğer haber vâkı'a mutâbık olursa kizbe muhtemel olmaz. Ve eğer vâkı'a mutâbık olmazsa sîdk muhtemel olmaz. Bu sûrette efrâd-ı haberden hiç biri ta'rîfde dâhil olmaz deyü vârid olan sû'âle şu vechle cevap verilmiştir ki ihtimâl-i sîdk ve kizb ile murâd mücerred mefhûm-i habere nazaran ihtimâlidir. Ve şekk yoktur ki السماء) (السماء) (فوقنا) [Gökyüzü üstümüzdedir.] kavlimiz nazarımızı mefhûm-i lafza tecrîd ederek hârice nazar etmediğımız sûrette inde'l-akl kizbe muhtemel olur. Ve kezâlik "ictimâ'-ı nakîzayn mevcûddur" kavlimiz mücerred mefhûmuna nazaran sîdk muhtemeldir. Bu takdîrde muhassıl-ı taksîm eğer müreкке-

b-i tâmm bi-haseb-i mefhûmihî sıdk ve kizbe muhtemel olursa haber ve illâ inşâdır demek olur. Ve nazarın mefhûm-i mürekkebe tecrîdinden murâd husûsiyyet-i mütekellimden ve belki husûsiyyet-i mefhûmdan kat‘-ı nazar ile mefhûmun muhassıl ve mâhiyet-i külliyyesine nazar olup bu sûrette sıdk ve kizb şânından olmayan mütekellimin ihbârıyla su‘âl vârid olmaz. Zîrâ biz husûsiyyet-i mütekellimden kat‘-ı nazar edip de o haberin muhassıl-ı mefhûmunu mülâhaza eylesek yâ bir şey’in bir şey’ için sübût veyâhûd o şeyden selbinden ibâret buluruz. Bu ise inde‘l-akl sıdk ve kizbe muhtemel olacağı bî-iştibâhtır. Ve kezâlik (الكل أعظم من الجزء) [Bütün, parçadan daha büyüktür.] emsâli tarafeyniyle beynlerinde olan nisbeti hîn-i tasavvurda aklın cezme edeceği bedîhiyyât inde‘l-akl aslâ kizbe muhtemel olmayıp belki akl sıdkıyla câzim ve imtinâ‘-ı kizbiyle hâkim olmasıyla da su‘âl vârid olmaz. Zîrâ biz işbu bedîhiyyâtın husûsiyyetinden nazarı kat‘ edip de muhassıl-ı mefhûmât ve mâhiyâtına nazar ettiğimiz hinde yâ bir şey’in bir şey’ için sübût veyâhûd bir şeyden nefyini buluruz. Bu ise bilâ-iştibâh inde‘l-akl sıdk ve kizbe muhtemeldir. El-hâsıl haber mâhiyet-i mefhûmuna nazaran mâhiyet-i mefhûmun mâ ‘adâsından ve hatta haberin husûsiyyet-i mefhûmundan kat‘-ı nazarla inde‘l-akl sıdk ve kizbe muhtemeldir. Ve bu takdîrde ihbâr bi-isrihâ sıdk ve kizbe muhtemele olduğu cây-ı işkâl değildir.

Tahkîkât-ı Sa‘ diyye’den olduğu üzere cemî‘-i ahhâr min-haysü‘l-lafz ancak sıdkla delâlet eder. Ve ammâ kizb medlûl-i lafzî olmayıp belki medlûl-i lafzî olan sıdkın nakizıdır. Ve kavmin haber, sıdk ve kizbe muhtemeldir demelerinden murâd sıdk gibi kizb dahi medlûl-i lafz-ı haberdir, ma‘nâsı olmayıp belki maksûdları haber sıdk olduğu haysiyyetten kizbe muhtemeldir. Ya‘nî medlûl-i lafz sâbit olmaması akla mümteni‘ değil demekten ibârettir. Meselâ “Zeydün kâ‘imun” [48] lafzı nefsü‘l-emrde kıyâmın Zeyd için sübûtuna dâll olup medlûl-i lafz işbu sübût-i kıyâmdır. Bu takdîrde Zeyd’in kıyâmı vâki‘ ise medlûl-i lafz tahakkuk ederek sâdik olur. Ve eğer vâki‘ değil ise medlûlü tahallûf ederek kâzib olmuş olur. Ve bu vechle lafızdan medlûlünün tahallûfî câizdir. Zîrâ delâlet-i elfâz vaz‘iyye olup bir delâlet-i akliyyeden için değildir ki hatta meselâ eserin mü‘essire delâleti gibi istilzâm-ı aklî ile delîlin medlûlü istilzâmını iktizâ ederek lafızdan tahallûfî müstehîl olsun.

Sıdk ve kizb ile kelâm ve mütekellimden ikisi dahi muttasıf olarak sıfât-ı mütekellim oldukları sûrette sıdk bir şeyden (على ما هو به) [Olduğu

şey üzere.] i'lâm ve kizb bir şeyden (لا على ما هو به) [Olmadığı şey üzere.] i'lâm olmak üzere müfesserdir. Ve ta'rîf-i haberde bu ma'nâya hamli Seyyid Şerîf indinde gayr-ı marzîdir. Ve sıfât-ı kelâm olduğu sûrette ba'zen sıdk haberin vâkı'a mutâbakatı ve kizb adem-i mutâbakatıyla ve ba'zen nisbetin vâkı'a mutâbakat ve adem-i mutâbakatıyla müfesser olup tefsîr-i evvelde haber ve ta'rîf-i haberde sıdk ve kizb me'hûz oldukları cihetle devri mûcib olacağından Seyyid Şerîf ma'nâ-yı sâniye hamlini ihtiyâr eylemiştir. Ve Allâme Siyâlkûtî'nin tahkîki üzere nisbetin vâkı'a mutâbakat ve adem-i mutâbakatıyla murâd nisbet-i ikâ'ıyye ve intizâ'ıyyenin ya'nî müte'allik-i idrâk olan nisbetin hadd-i zâtında tarafeyn beyninde olan nisbete mutâbakatıdır. Kesr ile mutâbık olan nisbet ve feth ile mutâbak olan nisbet i'tibâr-ı haysiyyetle müteğâyir olarak kendine ta'alluk-ı idrâk haysiyyetinden kesr ile mutâbık ve nefsü'l-emrde ve hadd-i zâtında tarafeyn beyninde vâkı'a olması haysiyyetinden mutâbaktır. Ve medlûl-i haber işbu nisbet-i zihniyye ya'nî ikâ' ve intizâ'dır ki vukû' ve lâ-vukû'ü idrâkdir. Ve ba'zı ibârâtta medlûl-i haber vukû' ve lâ-vukû' ma'nâsına nisbettir deyü vâki' olmuş ise de murâd vukû' ve lâ-vukû'un zihinde husûlü haysiyyetinden medlûl-i haberdır demek olup yine ikâ' ve intizâ'a rücû' eder. *Şerh-i Miftâh*'da mübeyyendir ki bir cümle-i haberiyye îrâd olunduğu hinde lâ-muhâle bu cümle zihn-i mütekellimde hâsıla ve haberden zihn-i sâmi'de mürteseme olacak nisbet-i tâmmeye üzere müstemile olur. Bu sûrette medlûl-i haber hükm bi-ma'ne'l-ikâ' ve'l-intizâ' mıdır veyâhûd hükm bi-ma'ne'l-vukû' ve lâ-vukû' mudur? deyü nizâ' lafzîdir. Zîrâ vukû' ve lâ-vukû' zihinde hâsıl olmaları haysiyyetten ikâ' ve intizâ'ın aynıdır. Ve eğer lafz-ı mürekkeb üzere mütekellimin sükûtu sahîh olmazsa mürekkeb nâkısıdır.²⁵ Ve adem-i sıhhat-i sükûttan murâd sükûtu takdîrde mütekellim hakkında bir şey' tekellümünü kâsd etmiş ise de udûl etti denilmek lâhık olmasıdır ki bu da lafzın fâ'ide-i tâmmeyi adem-i ifâdesi cihetle muhâtabı istitbâ'-ı lafz-ı âhara ya'nî kelâmına bir lafz-ı âhar zamm ederek ikmâlîne muntazır kılmaktan neş'et eyler. Meselâ mürekkeb-i lafzî olarak [49] "Zeydün el-âlimu" ve izâfî olarak "gulâmu Zeydin" ve şartî olarak "in-ci'tenî" ve mevsûlî olarak "ellezî ma'anâ ğaden" kavillerinde bu mikdâr ile sükût-i mütekellim sahîh olmayıp muhâtab lafz-ı âharın inzimâmıyla ikmâlîne muntazır olacağından mürekkeb nâkısıdır.

25 Adem-i sıhhat-i sükûttan murâd sükûtu takdîrde ehl-i örf için tahtî'e ve kusûra nisbet etmeye mecâl bulunmaktır. (ayn)

[Müfred ve Mürekkebin Hakikat, Kinâye, Mecâz ve Galata Taksîmi]

Kâle Rahimehullâh

وكل من المفرد والمركب إن استعمل فيما وضع له في اصطلاح التخطب فحقيقة، أو في لازمه مع جواز إرادته فكناية، وإلا فمع العلاقة المعتبرة بينه وبين المراد مجاز، وبدونها غلط. ولا بد للكناية والمجاز من قرينة تدل على المراد

[Müfred ve mürekkebden her biri; karşılıklı konuşma ıstılahında kendisi için konulduğu/vaz edildiği şeyde kullanılırsa hakıktır. Kendisi için konulduğu/vaz edildiği şeyi kastetmenin mümkün olmasıyla berâber onun lazimî ma'nâsında kullanılırsa kinâyedir. Eğer konulduğu/vaz edildiği şey için kullanılmazsa; kendisi (hakikî manası) ile kendisinden kastedilen ma'nâ arasında muteber bir alâka ile birlikte olursa mecâzdır. Muteber alâka olmaksızın galattır. Kinâye ve Mecâz için, lafızdan murâdın ne olduğuna delâlet eden bir karîne gereklidir.]

Hâşiye'de beyânı vechle kütüb-i mantık işbu ebhâs-ı hakikat ve mecâzdan hâlî olduğu hâlde musannif-i merhûmun mukaddimedede bu mebâhisin tafsiline ta'arruz eylemesi fenn-i mezkûrda cereyân eden ifâde ve istifâdenin çok defa mebâhis-i mezkûreye tevakkufundan içindir. Zîrâ ehl-i fennin mebâhis-i elfâza ta'arruzları işbu tevakkufdan neş'et etmiş iken ma'âdâsına ta'arruz edip de bu bahsi terk eylemeleri için bir veche olmadığı gayr-ı hafîdir. İşte musannifin sebep-i ta'arruzunu beyânda olan kelâmı bundan ibâret olup fakat câlib-i dikkattir. Zîrâ kavmin kitaplarına derc eyledikleri mebâhis-i elfâz ehl-i Arabiyyeye ittibâ' tarîkiyle olmayarak kendi usûl ve mesleklerine tevfiқан ahz ve ihtirâ' eyledikleri²⁶ mebâhis-i mahsûsadan ibârettir. Musannifin ilâveten îrâdına lüzûm görmüş olduğu mebâhis ise ilm-i belâgatta bahs olunan mesâ'ilin aynı olarak kavmin îrâd eyledikleri mebâhise kıyâs olunamaz. Hâsılı kavim elfâza dâ'ir îrâd eyledikleri mebâhisin ba'zı ıstılahât ve itibârâtında ehl-i Arabiyyeye tâbi' olmadıkları cihetle bunlardan bahs etmeleri taht-ı ihtiyacda olarak becâdır. Yoksa *Hâşiye*'de beyânı vechle mücerred ifâde ve istifâdenin tevakkufuna binâ-yı bahs edilmek lâzım gelse bu bâbda ulûm-i sâ'irenden dahi pek çok şeylere tevakkuf bî-iştibâh olarak onlara dahi ta'arruz etmek iktizâ eder idi. Hülâsa şu mebâhisde olan fevâ'idin itirâfiyle berâber nâ-be-mahall olduğu gayr-ı münkerdir. Husûsiyle hakikat ve mecâzda olan mezheb-i kavim îrâd

26 Sehv ve savab cetvelinde "eyledikleri" olarak düzeltilmiştir.

olunan meslek ehl-i Arabiyyeye tamâmiyle muvâfık olmayarak tazammun ve iltizâm mantıkiyyûn indinde hakikat ve gayrıları indinde mecâz olduğu tahkîkât-ı sâbıkadan ma'lûm olmuştur. Binâ'enaleyh musannif buralarını tefrîk ve temyîz edecek bir tarîk ile serd-i mebâhis buyurmuş olsalar idi (الله دُرُة) du'âsına tamâmiyle mazhar olurlar idi.

Ya'nî lafz-ı müfred ve mürekkebden her birisi (من جهة الاستعمال) [Kullanım cihetinden.] hakikat ve kinâye ve mecâz ve galat aksâm-ı erba'asına münkasim olarak eğer lafz ıstılâh-ı tehâtubda mevzû'ün-lehi olan ma'nâda isti'mâl olunursa hakikat-i lügaviyyedir. Meselâ mükâleme ıstılâh-ı lügavî üzere cereyân ederken salât lafzı ıtlâk ve îrâd olunup da du'â ma'nâsı murâd olursa çünkü lafz-ı salâtın ma'nâ-yı mevzû'ün-leh-i lügavîsi du'â olmasıyla ma'nâ-yı mezkûrda isti'mâlî [50] hakikattir. Ve kezâlik tehâtub ıstılâh-ı şer'î üzere cereyân ederken lafz-ı mezkûr îrâd edilip de erkân-ı mahsûsa ma'nâsı murâd olursa çünkü lafz-ı mezkûrun ma'nâ-yı mevzû'ün-leh-i şer'îsi erkân-ı mahsûsa olduğu cihetle ma'nâ-yı mezkûrda isti'mâlî yine hakikattir.

Ve eğer lafz ma'nâ-yı mevzû'ün-lehinin cevâz-ı irâdesiyle berâber mâ vuzî'a lehinin lâzımında isti'mâl olunursa kinâye tesmiye kılınır. Meselâ (فلان طويل النجاد) [Falanca şecaatlidir/ falancanın kılıcının kını uzundur.] denilip tavîlül-kâme ma'nâ-yı lâzım-i karîbi ve (عريض الوسادة) [Ahmak/yassısı kafalı.] denilip arîzü'l-kafâ olmak vesâtatıyla humk ve belâhet ma'nâ-yı ba'îdi murâd olunur. Çünkü bend-i seyfi dirâz olmak tûl-i kâmeti müstelzimdir. Ve visâdesi arîza olmak kafası arîz olmasını ve bu ise şehâdet-i tecârib ile sâhibinin humk ve belâhetini müstelzim olarak arîzü'l-visâde lafzı bi'l-vâsıta ma'nâ-yı belâheti müstelzim olur. Bununla berâber asl-ı ma'nâ-yı mevzû'ün-lehlerinin ya'nî fi-nefsi'l-emr necâdı tavîl ve visâdesi arîza olmak ma'nâlarının dahi ifâdesi maksûd olmak câ'iz olarak mecâz gibi ma'nâ-yı aslînin irâdesine mâni' olacak bir karîne mevcûd değildir. Ve hafî olmasın ki ehl-i Arabiyye bu bâbda lüzûm ile fi'l-cümle lüzûm murâd ederek küllî ve cüz'î ve aklî ve örfî olmaktan ta'mîm etmişlerdir.

Ve eğer lafz ne ma'nâ-yı mevzû'ün-lehinde ve ne de mevzû'ün-lehinin cevâz-ı irâdesiyle berâber lâzım-i mevzû'ün-lehinde isti'mâl olunmazsa ya'nî isti'mâlî bu iki vechle olmayıp belki ma'nâ-yı mevzû'ün-lehi irâdeden sarf ve men' edecek karîne mevcûd olur ise bu da ikiye münkasim olarak eğer ma'nâ-yı mevzû'ün-leh ile ma'nâ-yı murâd beyninde bir alâka-i

mu'tebere bulunur ise mecâz ve alâka-i mu'tebere mevcûd olmaz ise galattır. Meselâ karâr-ı meclis denilip de ehl-i meclisin karârını ifâde etmek hulûl alâkasıyla mecâz ve meselâ kitâba işâretle (خذ هذا الفرس) [Şu atı al!] denilse kitâb ile feres beyninde alâka-i mu'ayyene olmamasıyla galattır. Ve ba'zen mecâz, kinâye ile mecâz kısmeyninden âmm olarak ıtlâk ve isti'mâl olunur. Ve kinâye ile mecâz için ma'nâ-yı murâdı ifsâh ve i'lâm edecek bir karînenin vücûdu lâbüddür. Ve mecâzda işbu ma'nâ-yı murâda dâll olacak karîne ile berâber bir de ma'nâ-yı mevzû'un-lehden sârif olacak bir karîne bulunması muktazîdir. Şu kadar ki gerek lafz ve gerek sâ'ir her ne ise bir şey'in hem karîne-i musahhiha ve hem karîne-i sârifeye olması ya'nî şey'-i vâhid işbu iki vazîfeyi de tahammül edebilmesi câ'izdir.

Mecâz-ı Mürsel]

Kâle Rahimehullâh

والمجاز إن كان بغير علاقة المشابهة مثل الحلول والاستعداد والسببية والجوار والعموم والخصوص والمظهرية وغيرها فمجاز مرسل، كاستعمال اليد في النعمة والجملة الخبرية في معنى الإنشاء وبالعكس

[51] [Eğer mecâz; hulûl/tümüyle girme, hazırlık, nedensellik/sebebiyyet, yanyanalık, umûm, husûs, tezahür yeri ve benzeri şeyler gibi müşabehet/benzerlik alâkasının dışında bir alâka ile olursa mecâz-ı mürseldir. Elin, ni'met anlamında, haberî cümlenin inşâi cümle veya tersi inşâi cümlenin haberî cümle anlamında kullanılması gibi.]

Ve mecâzda alâka-i mu'teberenin lüzûm-i vücûdu beyân-ı sâbıkdan ma'lûm olup mecâzın sıhhati işbu alâka-i mu'tebere ile tahakkuk eder. Bu da ma'nâ-yı mevzû'un-lehden ma'nâ-yı murâda intikâl kendiyile sahîh olan münâsebet-i mahsûsadır. Ve bu alâka vâsıtasıyla mecâz ikiye münkasim olarak bir kısmına mecâz-ı mürsel ve diğere isti'âre ıtlâk edilmiştir. İmdi mecâz eğer müşâbehetin gayri bir alâka ile olursa mecâz-ı mürseldir. Ve envâ'-ı alâka hulûl ve isti'dâd ve sebebîyet ve civâr ve umûm ve husûs ve mazhariyet ve sâ'ireden ibâret olarak simâ'idir. Meselâ "yed" [el] lafzını ni'mette ve cümle-i haberîyyeyi inşâda ve inşâ'ıyyeyi haberde isti'mâl mecâz-ı mürseldir. Ve e'imme-i edeb ıtlâk-ı mecâzîde nev'-i alâkanın menkûl ve mesmû' olmasına kâ'il olup fakat âhâd ve cüz'ıyyâtının mesmû' olmasında tevakkuf etmemişlerdir. Meselâ ism-i sebebin müsebbeb üzere Arabdan sübût-i ıtlâkı vâcib olup lâkin işbu nev'in cüz'ıyyâtından meselâ

“gays”ın nebât üzere itlâkı mesmû olmak vâcib değildir. Hâsılı iki şey’ beyninde envâ‘-ı Arabdan mesmû‘ ve mazbût olan alâkadan birisi mevcûd olmadıkça diğ̃er bir nev‘-i alâka ihtirâ‘ıyla ehadühümâyâ mevzû‘ olan lafzın mecâzen âharında isti‘mâli câ‘iz olmayıp fakat alâka-i mu‘tebereden bir nev‘inin cüz‘üsi iki şey’ beyninde mevcûd olsa bilâ-tevakkuf ehadühümânın lafz-ı mevzû-ı âhara itlâk olunmakta bu itlâkın aynıyle mesmû‘ olmasına muhtâc olunmaz. Ve mecâz vaz‘-ı nev‘î ile mevzû‘ olup vaz‘-ı şahsî ile mevzû‘ değildir demelerinden murâd dahi bu ma‘nâdır.

Envâ‘-ı alâka-i mu‘tebere kesîre olup yirmi beş kadar terakkîsi mahallinde mübeyyendir.²⁷ Bu cümleden musannifin beyân eylediği envâ‘-ı alâkadan birisi hulûldür ki ²⁸ ﴿فَفِي رَحْمَةِ اللَّهِ﴾ [Onlar Allah’ın rahmeti içindedirler.] ²⁹ ﴿فَلْيَدْعُ نَادِيَهُ﴾ [O hemen gidip meclisini (kendi taraftarlarını) çağırсын.] kavli-i şerîfleri bu kabîlden olarak evvelde cennet mahall-i rahmet olmasıyla hâllin zikriyle mahall murâd edilmiştir. Ve sâni’de nâdi meclis ma‘nâsına olup murâd ehl-i meclis olarak mahallin zikriyle hâll murâd edilmiştir. Ve sâni’ isti‘dâd olup meselâ irâke-i hamr ma‘nâsına sabb-ı müskir isti‘mâli bu kabîlendendir. Şöyle ki her ne kadar dökülen hamr ne mâzî ve ne müstakbelde bi’l-fi’l sekr ile muttasıf değil ise de bi’l-kuvve ve min-ciheti’l-isti‘dâd iskâr ile muttasıfıdır.

Ve sâlis sebebiyyet olup (رعينا الغيث وأمطرت السماء نباتا) [Yağmur(la) büyüttük ve gök ot(u yeşertecek yağmuru) yağdırdı.] kavilleri bu kabîlendendir ki ra‘y edilen gays ve matar olmayıp belki gays sebebiyle hâsıl olan nebât olmasıyla [52] zikr-i sebab ve irâde-i müsebbebdir. Ve sâni’de semânın imtâr ve inzâl eylediği nebât olmayıp belki sebab-i husûl-i nebât olan matar olmasıyla zikr-i müsebbeb ve irâde-i sebabdir. Ve râbi‘ civâr olup “sabbü’r-râviyeti” kavilleri bu kabîlden olarak murâd mezâdadır. Ya‘nî su kırbaşı ma‘nâsına olan mezâda mahallinde kırba taşıyan hayevâna mevzû‘ râviye lafzı isti‘mâl olunmuştur. Bu makâmda mücâveretle murâd iki şey’in bir mahalde veyâhûd iki mahall veyâ hayyiz-i mütekâribeynde bulunmalarıdır. Ve hâmis umûm ve husûs olarak meselâ dâbbetü’l-emîr ve feresü’l-îyr bu kabîlendendir. Şöyle ki “dâbbe” arzda debb ve seyr eden hayevânâtın umûmuna mevzû‘ olarak emîrin feresi ma‘nâ-yı husûsunda isti‘mâl olun-

27 Envâ‘-ı alâka tarîk-ı bastla yirmi sekize kadar terakkî edip tarîk-ı kabz ile dokuz veyâ sekiz veyâ beş veyâ iki veyâ bire kadar tenezzül eylediği mahallinde mübeyyendir. (İnde’l-Hamid)

28 Âl-i İmrân, 3/107.

29 Alak, 96/17.

muştur. Kezâlik îyr ya'nî kâfilede bağı ve himâr ve sâ'ire mevcûd olduğu hâlde bunlardan ism-i hâss olan lafz-ı feres umûmuna ıtlâk edilmiştir. Fakat işbu umûm ve husûs alâkasında ilm-i beyânda izâhât-ı mühimme olup îrâdına mahall müsâ'id olmamasıyla mürâca'at iktizâ eder. Ve sâdis mazharîyyet olup meselâ ³⁰ ﴿يَدُ اللَّهِ فَوْقَ أَيْدِيهِمْ﴾ [Allah'ın kudret eli onların ellerinin üstündedir.] kavli-i şerîfde yed lafzı zuhûru ekser yed ile olan kahr ve galebe ma'nâsında isti'mâl olunmuştur. Musannifin mecâz-ı mürsel için îrâd eylediği misâlinde yed lafzının ni'mette isti'mâli mecâz-ı mürsel-i müfredi temsil olup câriha-i mahsûsaya mevzû' olan yed lafzı ni'met ma'nâsında isti'mâl olunarak (فalan كثير الأيدي) [Falan çok ellidir (çok cömerttir).] denilir. Şöyle ki yedden sudûr ile mün'amün-aleyhe vusûl ni'metin şânından olmasıyla câriha-i mahsûsa ni'met için illet-i fâ'iliyye ve ni'met yed ile zâhir olduğundan yed ni'met için illet-i sûriyye menzilesindedir. Bu cihetle lafz-ı mezkûrun ni'met üzere ıtlâkı illet-i fâ'iliyye ve sûriyye menzilesinde olan şey'i ma'lûl üzere ıtlâk kabîlindedir. Ve cümle-i haberîyenin ma'nâyı inşâda ve inşâ'îyyenin haberde isti'mâli mecâz-ı mürekkebe misâldir. Meselâ bir zâtın takvâya muvaffakiyyeti için du'â mahallinde mâzî sîgasıyla (وَقَتَّكَ اللَّهُ لِلتَّقْوَى) [Allah seni takvada başarılı kıldı (kılsın).] denilmesi ve abdin mev'lâsına bir miktar tarafına atf-ı nazar etmesini mevki-i talepte sigâ-i emr ityânından te'eddüb ederek "yenzuru'l-mevlâ ileyye sâ'aten" [Efendi(m) nicedir bana bakıyor (baksa).] demesi ve şâ'irin "hevâye me'âr-rakbi'l-yemânîne müs'idü" kavli-i haberîyyesini hicr ve firâk-ı habîbesinden izhâr-ı tahazzün ve tahassürde isti'mâl eylemesi haberi inşâda ve ³¹ (من كذب علي فاليتبوأ مقعده من النار) [Her kim ki benim üzerime hadis uydurup yalan söylerse yerini cehennem ateşinde hazırlasın.] hadîs-i şerîfde fel-yetebevve' sîga-i emrinin yetebevve'ü ma'nâ-yı muzârî'inde îrâdı lafz-ı inşâyı haberde isti'mâl olarak mecâz-ı mürekkebdir.

Ve ba'zen hakikat ve mecâz lafzın isnâdında olarak hakikat-i akliyye ve mecâz-ı aklî denilir. Şöyle ki fi'l veyâhûd ma'nâ-yı fi'li zâhiren inde'l-mütekellim mâ-hüve-lehine isnâd hakikat-i akliyye ve mâ-hüve-lehi olmayan mülâbisine isnâd mecâz-ı akliyyedir. Meselâ şahs-ı muvahhidin (انبت الله البقل) [Allah sebzeyi yeşertti.] kavlinde inbâtı Cenâb-ı Hakka mesned kılması hakikat ve (انبت الربيع البقل) [Bahar sebzeyi yeşertti.] kavlinde inbâtı vakt-i rabî'e isnâdı mecâzdır. [53] Ve ba'zen mecâz lafızda ziyâde ve

30 Feth, 48/10.

31 Buhârî, İlim, 38; Müslim, Zühd, 72.

noksân bulunmak itibâriyle mu'teber olarak bu kısma mecâzün fi'l-i'râb ıtlâk etmişlerdir. Mesela ³² ﴿لَيْسَ كَمِثْلِهِ شَيْءٌ﴾ [Hiçbir şey' onun benzeri olamaz] nazm-ı şerîfinin "leyse mislehu şey'ün" mahallinde kâf ziyâdesiyle ve ³³ ﴿وَأَسْأَلُ الْقَرْيَةَ﴾ [Köye sor.] nazm-ı celîlinin (وسئل أهل القرية) [(İstersen) köy halkına sor.] mahallinde lafz-ı "ehle" tenkîsıyla vürûdu mecâzün fi'l-i'râb add edilmiştir.

[İsti'âre]

Kâle Rahimehullâh

وإلا فاستعارة، إما في المركب، وتسمى استعارة تمثيلية، كاستعمال الأمثال المضروبة في أشباه معانيها

[Aksi halde (eğer alâka, benzerlik olursa) istiâre olur. Mürekkebe olanına istiâre-i temsiliyye denir. Darb-ı mesellerin, mesellerin anlamlarına benzer yerlerde kullanılması gibi.]

Ve eğer mecâz müşâbehetin gayrı alâka ile olmayıp da müşâbehete olur ise³⁴ bu kısım mecâza isti'âre ıtlâk olunur. Müşâbehete iki şey'in bir vasıfda iştirâkidir. Ve erkân-ı teşbîh tarafeyn ile vech-i şebih ve edât-ı teşbîhden ibâret olarak eğer teşbîh erkân-ı mezkûreden yalnız tasrîh-i tarafeyn ile olursa teşbîh-i belîğ ta'bîr olunarak ne bu sûrette ve ne de tarafeynin tasrîhiyle berâber vech ve edâttan biri veyâhûd ikisi tasrîh kılındığı takdîrde mecâz olmayıp belki efrâd-ı hakîkattendir. Meselâ ister (زيد أسد) [Zeyd aslandır.] denilsin ve ister (زيد كالأسد) [Zeyd aslan gibidir.] veyâhûd (زيد كالأسد في الشجاعة) [Zeyd cesurlukta aslan gibidir.] denilsin bunların cümlesi mücerred Zeydi şecâ'atte hayevân-ı müfterise teşbîhden ibâret olarak lafz ma'nâ-yı mevzû'un-lehinin gayrıda müsta'mel olmamasıyla hakikat ve eğer yalnız ehad-i tarafeynin tasrîhiyle olursa isti'âredir. İsti'ârede ya mürekkebe olup bu sûrette isti'âre-i temsiliyye tesmiye olunur. Meselâ darb-ı emsâlden olan elfâzı ma'ânîsine şebîhe olan şeylerde isti'mâl etmek isti'âre-i temsiliyyedir.

Temsiliyye ta'bîr olunan mecâz-ı mürekkebe müte'addiden müntezi'â olan sûreteynden birini âharına teşbîh ile ba'dehû sûret-i müşebbeheyi sûret-i müşebbehun bihâ cinsinden iddi'â ederek bi'l-mutâbaka sûret-i mü-

32 Şûrâ, 42/11.

33 Yûsuf, 12/82.

34 Seh ve savab cetvelinde "olur ise" olarak düzeltilmiştir.

şebbehun bihâ üzere dâll olan lafzı sûret-i müşebbehe üzere itlâkdan ibârettir. Meselâ bir emirde mütereddîd olan kimesneye (تقدم رجلا وتأخر أخرى) [Bir adım ileri bir adım geri.] ve meselâ kable'l-taleb bir şey'i zâyî' eden şahsa (بالصيف ضيقت اللبن) [Yaz vakti, sütü zâyî ettin.] denilmek isti'âre-i temsiliyyedir.

Şöyle ki misâl-i evvel hilâfet-i hazret-i şâh-ı velâyette telakkî-i bî'atta olan tereddüdünden nâşî cânib-i Mu'âviye'ye iş'âr buyurulmuştur. Ma'nâyı mevzû'un-lehi bir şahsın bir emre zehâb için gâh kasd-ı meşy ile bir hatve tahattî ve gâh bu kasdından nükûl ile ayağını geriye alarak tereddüd göstermesinden müntezi'a olan hey'et olup bu lafz darb-ı emsâlden olarak bi-tarîki'l-isti'âre bir şahsın bir husûs için gâh teveccüh ve gâh udûl etmesinden müntezi'a olan hey'etinde isti'mâl olunur ki mebnâsı hey'et-i sâniyeyi hey'et-i ûlâya teşbihdir. Ve beynlerinde vech-i şebeh ehad-i emrey-ni tercîh edemeyerek gâh ikdâm ve gâh ihcâm olup bu hâl her iki sûrette mevcûddur. Ve hâsılı bu isti'âre vâsıtasıyla kendisine takdîm ve te'hîr-i ricl mevcûd olmayan racûl-i mütereddide husûs-ı filânide mütereddîd oluyorsunuz [54] ma'nâsını beyân makâmında ayağınızı gâh ileri atıp ve gâh çekiyorsunuz denilir. Ve lafz-ı sâni' Amr bin Ades'in vakt-i sayfda müfârekatları vâki' olan mutallakası tarafından tâleb-i leben hakkında vukû' bulan istid'âyı reddetmek için eylediği cevâp olup bir sebebden nâşî vaktiyle izâ'a edip elden çıkarmış olduğu bir şey'i talep eden her bir kimesne hakkında îrâd olunur. Durub-ı emsâl-i Arabdandır. Ve mesel garâbeti hâmil olmasıyla şânına i'tinaya sâlih olacak hâll ve kıssa ve sıfât için isti'âre olunmak mer'ûd'dür. Ve tezkîr ve te'nîs emsâli ta'bîrâtı madrabına nazaran tağyîr olunmayıp mevrîdine tevfi'kan her ne sûretle vâki' olmuş ise ol vechle ibkâ ya'nî meselâ mesel-i mezkûr bir racûlün hâl ve şânında darb ve îrâd edilse yine aslına ittibâ'en "zayya'ti" lafzında "tâ"nın kesrine i'tinâ olunur.

Kâle Rahimehullâh

وإما في المفرد المصرح به في الكلام، وتسمى استعارة مصرحة؛ إما أصلية إن كانت في الأسماء الجامدة والمصادر ولو في ضمن المشتقات، كالأسد في الرجل الشجاع، والقتل في الضرب الشديد

[Kelâmda açıkça zikredilen müfredde olana isti'âre-i musarraha ismi verilir. Musarraha; eğer müştaklar zımında olsa bile câmid isimler ve masdarlarda olursa asliyyedir. Aslanın cesur adam ve katlin şiddetli dövme anlamında kullanılması gibi.]

Veyâhûd isti'âre lafz-ı müfredde olup bu da iki kısımdır. Zîrâ müste'âr olan lafz-ı müşebbehü'n-bih yâ kelâmı sarîhan mezkûr olarak bu sûrette isti'âre-i musarraha tesmiye olunur.

İsti'âre-i musarraha dahi iki kısma münkasım olarak eğer esmâ-i câmide ile masâdirde olursa velev zımn-ı müştakkâta olsa dahi asliyye tesmiye kılınır. Meselâ esed, lafz-ı câmidinin racül-i şücâ'da ve sarâhaten veyâhûd lafz-ı kâtilin dârib için isti'âresi zımnında katl masdarının darb-ı şedîd ma'nâsında isti'mâli isti'âre-i asliyyedir. Şöyle ki evvelde "racülün şücâ'un" cür'ette hayevân-ı müfterise teşbîh ve hayevân-ı müfteris cinsinden iddi'â olunarak hayevân-ı müfterise mevzû' olan lafz-ı esed, recül-i şücâ'da isti'mâl olunarak (رأيت أسداً في الحمام) [Hamamda bir aslan gördüm.] denilip hamâmda bir şahs-ı şecî' gördüm ma'nâsı murâd olunur. sâni dahi bu vecchle olarak ikisi dahi isti'âre-i musarraha-i asliyyedir.³⁵ [55] Ve hafî olmasının ki a'lâm-ı şahsiyye isti'âreye gayr-ı sâlihdir. Zîrâ isti'âre, müşebbehin efrâd-ı müşebbehün-bihi müte'âref ve gayr-ı müte'âref olarak iki kısım kılmak tarîkîyle cins-i müşebbehün-bihde idhâlini iktizâ edip bu ise alemde mümkün olamaz. Çünkü muktezâ-yı alem teşahhus ve men'-i iştirâk ve muktezâ-yı cins umûm ve tenâvül-i efrâd olmasıyla alemiyyet ve cinsiyyet beyninde tahakkuk-ı münâfât gayr-ı hafîdir. Şu kadar var ki eğer alem meselâ Hâtem emsâli bir vasf ile iştihârından nâşî nev'-i vasfiyyeti mutazammın olursa ol hinde isti'âreye kesb-i salâhiyyet eder. Şöyle ki meselâ racül-i şücâ' için isti'âre olunan lafz-ı esed gerek müte'âref ve gerek gayr-ı müte'âref mutlakan şücâ' için vaz' olunmuş hükmünde i'tibâr ve te'vîl kılındığı misüllü lafz-ı Hâtem dahi ke-enne gerek Kabîle-i Tayy'dan racül-i ma'hûd ve meşhûr olsun ve gerekse racül-i merkûmun gayrısı olsun mutlakan cevâd için vaz' edilmiş bir lafz olmak üzere i'tibâr ve te'vîl olunarak bu te'vîl ile Hâtem ferd-i müte'âref-i ma'hûd olan Hâtem-i Tâ'î ile ferd-i gayr-ı müte'âref olan (من يتصف بالجد) [Cömertlikle vasflanan.] mütenâvil olup lâkin gayr-ı mü-

35 Hafî olmasının ki isti'âre-i a'lâm-ı şahsiyyede üç mezheb vardır. Evvelki cumhûr mezhebdir ki onlara göre a'lâm-ı şahsiyye isti'âreye sâlihdir.

Pes bu mezhebe göre sîfât ile müşehire olmayan a'lâm-ı şahsiyyede isti'âre tahakkuk eylemez. İkinci mezheb Seyyid Şerîf (kuddise sirruhu) mezhebdir ki ona göre müşebbehün-bihi aynı olmaklığını iddi'â i'tibâriyle gerek bir sîfât ile müşehire olsun gerek olmasın a'lâm-ı şahsiyyede bilâ-te'vîl isti'âre cereyan eder. Lâkin mezheb-i cumhûr isti'ârat-ı musarraha-i sâ'ireye muvâfık olarak da'vâ-yı cinsiyete mebnî olup mezheb-i Şerîf ise isti'ârat-ı sâ'ireye muhâlif olarak iddi'â-yı ayniyyete mübtenî olmakla mezheb-i cumhûr münâsib görülmüştür. Üçüncü mezheb İsmâüddîn mezhebdir ki ona göre a'lâm-ı şahsiyye bir vasf ile müşehire olur ise müştak ile te'vîl olunmak i'tibâriyle isti'âre-i tebe'iyye cereyan eder. Nitekim *Etvâl*'de böylece tasrîh eylemiştir. Lâkin bu mezheb erbâb-ı tahkik ve [...] katında mercûh ve maktûh olduğu mufassalâta mübeyyendir. (Abdülhamid)

te'ârefde isti'mâli mevzû'un-lehinin gayrıda isti'mâl olarak isti'âre olur ve (رأيت اليوم خاتما) [Bugün bir cömert/Hâtem gördüm.] denilip bir şahs-ı sehiyy rü'yet ettim ma'nâsı murâd olunur. Ve hâsılı alem olan lafz bu te'vilden nâşi alemi olduğu şahsın şöhret bulduğu sıfât ile muttasif olan her ferd için itlâka sâlih olarak kesîrîn üzere sâdik olup ism-i cins menzilesine tenezzül eder.

Kâle Rahimehullâh

أو تبعية، إن كانت في المشتقات والحروف، كنادى في معنى ينادي، والقاتل في الضارب الشديد، بتبعية استعمال أحد المصدرين في الآخر، وكلام الغرض في الغاية الجزئية بتبعية استعمال مطلق الغرض في مطلق الغاية

[Müştaklarda ve harflerde olursa tebe'iyedir. İki mastardan birinin diğeri anlamında kullanılmasına tâbi olarak "nâdâ/çağırđı" fiilinin "yünâdî/çağırđacak" anlamında ve "kâtil/katleden" lafzının "ed-dâribüş-şedîd/şiddetli döven" anlamında kullanılması gibi. Ayrıca garaz ifâde eden sözün, mutlak garazın mutlak gâye makâmında kullanılmasına tebe'iyetle, cüz'î gâye makâmında kullanılması gibi.]

Veyâhûd isti'âre-i musarraha eğer müştakât ve hurûfda olursa tebe'iyedir. Müştakkâtan murâd fi'l ve ism-i fâ'il ve ism-i mef'ûl ve sıfât-ı müşebbehe ve ef'al-i tafdîl ve ism-i zamân ve mekân ve ism-i âlet olup bunlarda cereyân-ı isti'âre ibtidâ'en masdarlarında icrâ-yı isti'âre-i asliyyeye tebe'iyetledir. Zîrâ i'tûmâd-ı isti'âre teşbîh üzere olup teşbîh ise müşebbehin vech-i şebehle mevsûf veyâhûd vech-i şebehde müşebbehün-bihe müşârik olmasını iktizâ eyler ve mevsûfiyyete ancak hakâyık ya'nî umûr-ı mütekarrere-i sâbite sâlih olup mefhûm-i ef'âlde ise umûr-ı mütekarrere-i sâbiteden olmayan zamân dâhil olarak mefhûm-i sıfâta dahi zamân ârız olmasıyla ma'ânî-i ef'âl ve sıfât-ı müteceddide ve gayr-ı mütekarreredir. Binâ'enaleyh işbu ef'âl ve sıfâta icrâ-yı isti'ârenin masdarlarına tebe'iyeti zarûrîdir. Ve ism-i zamân ve mekân ve sâ'ir müştakât-ı mezkûrede maksûd-i ehemm zât ile kâ'im olan ma'nâ olup zât olmadığı ya'nî meselâ (بلغنا مقتل فلان) [Falanın öldürüldüğü yeri bize söyledi.] kavlinden maksûdun bi'l-beyân zât-ı mekân olmayıp [56] belki onunla kâ'im olan ma'nâ-yı katl idüğü cihetle lâyük olan bunlarda dahi isti'ârenin ma'nâ-yı kâ'imun bizzât olan katl ve emsâlinde icrâ olunmasıdır.

Hurûf dahi gayrıda olan ma'nâya dâll olarak fî-nefsihî ma'nâya delâleti olmamasıyla mevsûfiyyete sâlih olmadığından için hurûfda olan isti'âre dahi ibtidâ'en müte'allik oldukları ma'ânî-i mutlaka beyninde icrâ-yı isti'âreye tebe'iyetledir.

İmdi meselâ nâdâ sigâ-i mâzîsinin yünâdî ma'nâ-yı muzâri'inde ve kâtil lafzının dârib-i şedid ma'nâsında isti'mâlleri nidâ fi'l-müstakbeli tahakkuk-ı vukû'da nidâ fi'l-mâzîye ve darb-ı şedîdî te'sîrde katle teşbîh ve cinsinden iddi'â ederek nidâ fi'l-mâzî ile katle mevzû' olan lafızları adîlleri için isti'âre-i asliyye olup bunlara tebe'iyyetle nâdâ sîga-i mazîsinin yünâdî ma'nâ-yı müzâri'inde ve lafz-ı kâtilin dârib-i şedîd ma'nâsında isti'mâlleri tebe'iyedir.

Ve çünkü müştakkât vaz'-ı mâdde ve vaz'-ı hey'etten ibâret olan vaz'aynı hâmil olmasıyla fi'lide olan isti'âre hey'etinde olan isti'âreye tâbî' olarak nâdâ için masdar-ı zımnî olan nidâ-i mâzînin nidâ-i müstakbel için isti'âresi nâdâ fi'linin müstakbel için isti'âresini istitbâ' eder. Ve kusûr-ı müştakkâta olan isti'âre mâddede olan isti'âreye tâbî' olarak kâtil lafzının zımnında olan katl masdarının darb-ı şedîd için isti'âresi lafz-ı kâtilin dârib-i şedîd için isti'âresini müstetbî' olur.

Ve hurûfda olan isti'âre ³⁶ ﴿فَالْتَقَطَهُ آلُ فِرْعَوْنَ لِيَكُونَ لَهُمْ عَدُوًّا وَحَزَنًا﴾ [Niha-yet Firavun ailesi kendilerine düşman ve üzüntü kaynağı olacak olan o çocuğu bulup aldı.] kavli-i şerifinde vâki' "li-yekûne" lafzında olan "lâm"-ı garazın mutlak garazın mutlak gâyet ma'nâsında isti'mâline tebe'iyyetle gâyet-i cüz'iyede isti'mâl olunması gibidir. Şöyle ki Âl-i Fir'avn'un Hazret-i Musa Aleyhisselâmı ahz ü iltikâtları adâvet ve hüzn için olmayıp belki muhabbet ve tebennî için olmasıyla lâm-ı mezkûrun ma'nâ-yı mevzû'ün-lehi olan garaz ve illiyete hamli muvâfık-ı makâm olmayıp ve çünkü hurûfda asâleten icrâ-yı isti'âre mümkün olamayacağı tahkîkât-ı sâbıkâdan ma'lûm olduğundan ibtidâ'en garaz-ı³⁷ mutlak ile gâyet-i mutlaka beyninde icrâ-yı isti'âre-i asliyye ile bu isti'âreye tebe'iyyetle garaz ve illiyet ma'nâsına mevzû' olan lâm-ı mezkûr gâyet-i cüz'iyede isti'mâl olunmuş olur. Ve hâsıl-ı kelâm Hazret-i Musa Aleyhisselâmın onlar için adüv ve hazen olması gâyet-i müterettibe-i iltikâtları olduğunu ifâde eder.

Kâle Rahimehullâh

وأما في المفرد المرموز إليه في الكلام بإثبات لازمه للمشبه وتسمى استعارة مكنية كلفظ المتكلم المستعمل في الحال في قولهم: «نَطَقَتِ الْحَالُ» حيث شبه الحال بالمتكلم بقرينة إثبات النطق لها، وهذه القرينة تسمى استعارة تخيلية

36 Kasas, 28/8.

37 Sehv ve savab cetvelinde "garaz" olarak düzeltilmiştir.

[Lâzımî ma'nâsının müşebbeh için ispat edilerek kelimada kendisine işaret edilen müfredde; istiâre-i mekniyye ismi verilir. "Hâl konuştu" sözünde, hâl için kullanılan "konuşan" lafzı gibi. Şöyle ki konuşmayı, hâle ispat etme karînesi ile hâl, konuşana benzetilmiştir. Bu karîneye, istiâre-i tahyîliyye ismi verilir.] [57]

Veyâhûd mecâz musarrahün-bih olmayıp belki kelâmda kendine remz ve işârât olunan müfredde olur. Ve bu vechle kelâmda mermûzün-ileyh olması o müfredin levâzımından bir şey'in müşebbehe isbât olunması tarîkıyla olup bu isti'âreye mekniyye ve isti'âre-i bi'l-kinâye tesmiye kılınır. İşbu isti'âre-i mekniyyenin teşhîs ma'nâsında ârâ-i e'imme-i ilm-i beyân mütehâlife olarak ancak kelâm-ı selefde mezkûr olan ma'nâ-yı sahîhi müste'âr olan lafz-ı müşebbehün-bihin zikriyle tasrîh olunmayıp belki müste'âr üzere dâll olan redîf ve lâzımın zikriyle iktifâ olunmasıdır. Meselâ "natakati'l-hâlî" kavillerinde nutk sıfât-ı mütekellim olarak hakîkaten hâl nâtık olamayacağından lafz-ı mütekellimin hâl ma'nâsına isti'âre edilmiş olduğu anlaşılmasıyla ve fakat müste'âr olan lafz-ı mütekellim musarrah ve melfûz olmamasıyla isti'âreden bu kısma isti'âre-i mekniyye denilmiştir. Şöyle ki hâle nutk isbâtı karînesiyle hâl zihinde mütekellime teşbîh ve mütekellim cinsinden iddi'â olunarak lafz-ı mütekellim hâl için isti'âre kılındıktan sonra müste'âr olan lafz-ı mütekellimin zikri tasrîh olunmayarak lâzım-ı mütekellim olan nutkun zikr ve hâle isbât ve isnâdıyla iktifâ olunmuştur. Ve bu vechle hâle isbât-ı nutk işbu isti'âre-i matviyye fi'z-zihn için karîne olup ve işbu karîne-i mekniyye isti'âre-i tahyîliyye ile tesmiye edilmiştir. Ve bu vechle bülegânın şey'-i müste'ârı zikr etmeyerek sükût edip ba'dehû revâdif-i müste'ârdan bir şey'in zikriyle müste'âra remz ve işâret ve mekân-ı müste'âra tenbîhleri belâgatın esrâr ve letâ'ifindedir. Ve'l-hâsıl mecâz olan lafz-ı mütekellim olarak ma'nâ-yı maksûd hâl olmasıyla lafz-ı hâl ma'nâ-yı hakîkatinde müsta'meldir. Ve lafz-ı müste'âr olan mütekellimde bu vechle cereyân-ı isti'âreye delîl olan "natakât" lafzı dahi mezheb-i muhtâr üzere ma'nâ-yı mevzû'un-lehinde müsta'mel olarak hakîkat-i lügaviyye olup fakat hâl için isbâtı mecâz-ı aklî olmasıyla isti'âre-i tahyîliyye tesmiye olunmuştur.

Musannifin *Hâşiye*'de beyânı vechle mezheb-i Sekkâkî'de müste'âr kelâmıda musarrah olan lafz-ı müşebbehdir ki meselâ zikr olunan misâlde kâ'in lafz-ı hâldir. Ve bunu müşebbehün-bihin efrâdını müte'âref ve gayr-ı müte'âref olarak iki kısım i'tibâriyle hâli mütekellim-i gayr-ı müte'ârefde

isti'mâle binâ eylemiştir. Lâkin lafz-ı hâl isti'âre değil mecâz bile olmayıp ma'nâ-yı mevzû'ün-lehinde müsta'mel-i hakikat olmasıyla red edilmiştir. Ve mezheb-i Hatîb isti'âre-i mekniyyenin nefste muzmer-i teşbîh olmasından ibâret olup misâl-i mazkûrda hâli şahs-ı mütekellime teşbîhtir. Ancak teşbîh ma'nâ-yı kâ'im-i [58] bî'z-zihn olup isti'âre ise lafz kabîlinden olmasıyla bu dahi mezheb-i gayr-ı mansûrdur. Hâsılı mezheb-i mansûr-ı selefde lafz-ı müste'âr her ne kadar musarrâhün-bih değilse de misâl-i mezkûrda vâkî "nakatât" lafzı gibi mülâyimât-ı müşebbehün-bihden bir mülâyimin zikri delâletiyle iktifâ olunmuştur. Bu mezheb üzerine dahi haylice makâlât olarak tafsilâtı ilm-i beyânda mebsûttur.

[Müfredin Müsterek, Menkul, Mürtecel ve Muhtassa Taksîmi]

Kâle Rahimehullâh

ثم اللفظ المفرد إن تعدد معناه الموضوع له في اصطلاح واحد فمشارك، أو في اصطلاحين بأن ينقل من أحدهما إلى الآخر لمناسبة بينهما فمقول ينسب إلى الناقل من العرف العام أو الخاص، وإلا لمناسبة فمرتجل، وإلا فمختص

[Sonra: Eğer müfred lafzın, kendisi için konduğu/vaz edildiği ma'nâsı tek bir vaz'/koyma ile birden fazla olursa; vaz' edildiği ma'nâlar için müsterektir. Eğer müfred lafzın, kendisi için vaz' edildiği ma'nâsı iki vaz' ile birden fazla olursa -aralarındaki münasebetten dolayı birinden diğerine nakledilirse- menkuldür. Genel ya da özel örf olarak nakledene nisbet edilir. Eğer ikisi arasında münasebet olmazsa mürtecedir. Eğer indirildiği ma'nâ, birden fazla olmazsa muhtasdır.]

Mutlak müfred için taksîm-i âhardır. İmdi lafz-ı müfredin eğer ıstilah-ı vâhidde ma'nâ-yı mevzû'ün-lehi ta'addüd edip de iki ve daha ziyâde ma'ânî için vaz' olunmuş olursa lafz-ı mezkûrun işbu ma'ânî-i mevzû'ası beyinde iştirâkinden nâşî lafz-ı müsterek tesmiye olunur. Meselâ "ayn" lafz-ı müfredi lügatte bâsire ve şems ma'neyeyine mevzû' olarak bu iki ma'nâ beyinde iştirâki cihetiyle lafz-ı müsterektir. Ve lafz-ı müsterekin vaz'ı ma'neyeyinden her birisine bi-nefsihî delâlet etmek üzere olup her ne kadar vâhid-i mu'ayyene delâleti vücûd-i karîneye muhtâc ise de bu ihtiyâc ârıza-i iştirâkden nâşî def'-i müzâhame için olmasıyla lafzın bi-nefsihî ma'neyeyne delâlet için ta'yînine münâfî değıldir. Ve işbu lafz-ı müsterekin aksi olarak bir ma'nâda müsterek olan "leys" ve "esed" lafzları emsâline müterâdif itlâk olunur. Ve eğer lafz-ı müfredin ma'nâ-yı mevzû'ün-lehi ıstilahında ta'addüd ederek bir ıstilahda bir ma'nâya mevzû olan lafz diğer ıstilahda ma'nâ-

yı âhara nakl olunur, ve bu da ma'neyeyn beyninde olan münâsebetten için olursa menkûl tesmiyesiyle nâkiline nisbet olunur. Ya'nî nâkili şer' ise menkûl-ı şer'î ve örf-i âmm ise menkûl-i örfî ve nâkili ıstılâhât-ı fûnûnda olduğu gibi örf-i hâss ise menkûl-ı ıstılâhî denilir. Meselâ “dâbbe” lafzı asl-ı lügatte arz üzere debb ve seyr eden her bir hayevâna şâmil ma'nâya mevzû' olup örf-i âmmda ma'nâ-yı debîb münâsebetiyle mevzû'ün-lehin ba'zı efrâdında tağlîb olunarak ferese nakl edilmiştir. Ve kezâlik “fî'l” lafzı fa'ilden sudûr eden ekl ve şürb ve darb emsâli için mevzû' olarak ıstılâh-ı nuhâtta kelimededen kısım-ı ma'lûma nakl olunmuştur. Kezâlik lügatte duâ ma'nâsına mevzû' olan lafz-ı salât örf-i şer'de du'ayı müştemil olan erkân-ı mahsûsaya menkûldür. İmdi menkûl iki nev' olup bir nev'i mevzû'ün-lehi evvel için olan ma'nâ-yı mecâzîde tağlîb olunarak hatta ki mevzû'ün-lehi evvel hicr ve terk olunmak tarîkıyla olup bu nev' menkûlât lügatte ma'nâ-yı evvelde hakikat ve sâni'de mecâz ve menkûlün-fih olan örfde bil'aks evvelde mecâz ve sâni'de hakikattir. Zikr olunan salât lafzı, bu kabilden olarak [59] lügatte ma'nâ-yı du'ada hakikat ve erkân-ı mahsûsada mecâz ve ıstılâh-ı şer'de bil'aksdir. Ve menkûlün nev'-i âharı mevzû'ün-lehi evvelin ba'zı efrâdında tağlîb tarîkıyla olarak zikri mürûr eden dâbbe lafzı bu kabildendir. Şöyle ki meyân-ı tahâtub-ı lügatte lafz-ı mezkûr husûsiyet-i feres mülâhaza olunmayarak mücerred arz üzere debb ve seyr etmesi i'tibâriyle ferese ıtlâkı takdîrde hakikat ve eğer mecmû'-ı husûsiyet-i feres ve debîb i'tibâriyle ferese ıtlâk olunursa mecâzdır.

“Ve min haysu'l-örf” lafz-ı mezkûr feres için ibtidâ'en mevzû' olmasıyla tahâtublarında bu ma'nâda isti'mâli hakikat ve mutlakkan “mâ yedübbü fî'l-'arz” [Yeryüzünde yürüyen şey.] ma'nâ-yı evvelinde isti'mâli mecâzdır. Ve ehl-i örfün lafz-ı mezkûru bu ma'nâya nakl ve vaz'ında ma'nâ-yı debîbe ri'âyetleri mücerred tesmiyede münâsebet için olup binâ'enaleyh örfde kendisinde debîb olan her şey' üzere dâbbe ve örf-i şer'de her bir du'a üzere salât ıtlâkı sahîh olmaz. Nakilden âriye olan hakikat-i lügaviyye bunun hilâfında olup bunda ma'nâ-yı debîbe ri'âyet sıhhat-ı ıtlâk için olarak hattâ ki her bir kendisinde debîb ve seyr bulunanların cümlesine ıtlâkı sahîh olur. Mecâz-ı lügavî dahi yine menkûlün hilâfındadır. Zîrâ mecâzda ma'nâ-yı hakîkiyi i'tibâr ancak mecâz olan lafzın kendisinde lâzım-i ma'nâ-yı hakîki mevcûd olan her bir şey' üzere ıtlâkı sahîh olmak içindir ki hatta kendisinde şecâ'at bulunan her bir şey'e esed lafzının ıtlâkı sahîh olur. Ve

eğer nakl beyne'l-ma'neyeyn münâsebedden için olmazsa mürteceldir ki aleme nakl olunan lafz-ı Ca'fer mürteceldir. Ve eğer lafz-ı müfredin ma'nâ-sı müte'addid olmaz ise muhtas tesmiye olunur.

Hülâsa-i makâm mâ vuzi'a lehinde müsta'mel olan lafz-ı müfred hakikat-i lügaviyye olup bu da ba'zen ma'nâ-yı vâhide mevzû' olarak muhtas denilir. Ve ba'zen ma'ânî-i müte'addideye mevzû' olarak müşterek ıtlâk olunur. Ve mâ vuzi'a lehinin gayrıda müsta'mel olan lafz dahi mecâz ve kinâye ve galat ve mürtecel ve menkûl aksâm-ı hamsesine münkasim olarak³⁸ eğer ma'neyeyn beyninde vücûd-i alâkadan nâşi isti'mâl olunursa bu sûrette mevzû'un-lehinin cevâz-ı irâdesiyle berâber müsta'mel olduğu hâlde kinâyedir. Ve mevzû'un-lehini irâdeden mâni'a olan karînenin vücûdu takdîrde eğer ma'nâ-yı mevzû'un-leh mehcûr olmazsa mecâz ve mehcûr olursa menkûldür. Ve eğer isti'mâli ma'neyeyn beyninde alâkadan için olmazsa bu da "lâ an kasdin" isti'mâli hinde galat ve bi-kasdin olursa mürteceldir. Mürtecel lügatte bilâ-fıkr tekellüm ma'nâsına irticâl-den müştakdır. [60]

[Müfredin Cüz'î-i Hakîkî ve Külliye Taksîmi]

Kâle Rahimehullâh

وكل من هذه الثلاثة بالقياس إلى المعنى المعين إن تشخص ذلك المعنى يسمى جزئياً حقيقياً؛ إما علماً كزيد، أو غيره كأسماء الإشارات، وإلا فهو كلي، فإن تفاوت في أفراده بأولية أو أولوية يسمى مشككاً، كالأبيض والأحمر، وإلا فمتواطئاً، كالإنسان الغير المتفاوت في أفراده، وإنما التفاوت في العوارض والأوصاف، ولذا اشتهر أن لا تشكيك في الذوات والذاتيات

[Bu üçünden her biri belli bir anlama kıyasla; eğer bu ma'nâ teşahhus ederse/ şahsa has olursa buna hakîkî-yi cüz'î ismi verilir. Bu da ya Zeyd gibi alem/özel isimdir ya da işaret isimleri gibi alem/özel ismin dışında başka bir şeydir. Böyle olmadığında; eğer fertleri arasında öncelik veya evleviyyet (daha layık olmak) bakımından farklılaşma olursa müşekkek (dereceli anlamdaş) ismi verilir. Beyaz ve kırmızı gibi. Eğer fertleri arasında farklılaşma yok ise mütevâtî'dır (eşit anlamlıdır). Fertleri arasında fark olmayan insan lafzı gibi. Mütevâtî'daki farklılaşma

38 Eğer ma'neyeyn ya'nî ma'nâ-yı mevzû'un-leh ve ma'nâ-yı gayr-ı mevzû'un-leh beyninde vücûd-i alâkadan nâşi isti'mâl olunup manâ-yı mevzû'un-lehde lafzın isti'mâli mehcûr ve metrûk olursa menkûldür. Mehcûr olmadığı sûrette mevzû'un-lehinin cevâz-ı irâdesiyle berâber müsta'mel olduğu halde kinâyedir ve mevzû'un-lehini irâdeden mâni'a olan karînenin vücûdu takdîrde mecâzdır. Ve eğer isti'mâli ma'neyeyn beyninde alâka için olmazsa "lâ an kasdin" isti'mâli hinde galat ve bi-kasdin olursa mürteceldir. (Abdulhamid)

arazî özelliklerde ve sıfâtlarda olur. Bundan dolayı, hakiki mâhiyetler ile hakiki mâhiyetlerin parçalarında teşkik/derecelenme yoktur sözü meşhur olmuştur.]

Ve işbu müsterek ve menkûl ve muhtas tesmiye kılınan aksâm-ı selâse-i müfreden her birerleri ma'ânîsi beyninde mu'ayyen olan ma'nâya kıyâs ve nazar ile eğer o ma'nâ müteşahhas olur ya'nî hâricde efrâd-ı kesîre beyninde iştirâki aklen mümteni' olursa bu kısım-ı müfredde mantıkiyyûn indinde cüz'î-i hakîkî tesmiye edilmiştir. Hakîkî ile takyîdi izâfiden ihtirâz olup bu da taht-ı e'amma bulunan ehassdır ki meselâ hayevâna nisbetle insân cüz'î-i izâfîdir.

İşbu cüz'î-i hakîkî de ya Zeyd lafzı gibi alem olur. Şöyle ki mücerred lafzından ma'nâ-yı mu'ayyeni zâhir olduğu sûrette alemdir. Zîrâ alem cemî'-i müşahhisâtıyla bir şey'e mevzû' olmasıyla vaz' ve mevzû'ün-lehi hâss olarak ma'nânın ta'yîn ve temyîzi cevher-i lafzındandır. Ve müşahhisât ile murâd a'râz ve sıfât gibi emâre-i teşahhusdur.

Veyâhûd cüz'î-i hakîkî alemin gayrısı olur. Şöyle ki ma'nâ-yı mu'ayyeni lafzından zâhir olmayıp belki bir emr-i hâricî ile zâhir olur. Zîrâ alemin gayrıda ta'ayyün cevher-i lafızdan müstefâd olmayıp belki ta'ayyünü müfid olan karîne-i hâriciyyedendir. Meselâ esma-i işârât bu kısımdan olup karînesi işâret-i hissiye ve meselâ mu'arref bi'l-lâmnda karîne harf-i ta'rîfdir. Ve bu vechle mu'arîfin alemden mâ'adâsında olan ta'ayyünü hâricden müstefâd olmasından dolayı nev'-i umûmdan hâli olmadığından yâ inde's-sâmî' hâricden müte'ayyen olan cüz'iyâtında isti'mâl olunmak şartıyla mefhûmât-ı küllîyeye mevzû'dur deriz. Bu sûrette vaz' ve mevzû'ün-lehleri âmm olmuş olur. Nitekim bazıları bu sûrete zâhib olmuşlardır. Veyâhûd vaz'a âlet olmak üzere emr-i küllî mülâhazasıyla cüz'iyât-ı mezkûreye mevzû'dur deriz. Bu sûrette vaz'ı âmm ve mevzû'ün-lehleri hâss olmuş olur. Meselâ "hazâ" lafzının vâzî'ı kendine işâret olunan cemî' efrâdı müfred müzekker müşarûn ileyh mefhûm-i küllîsiyle mülâhaza ederek lafz-ı mezkûru işbu mefhûm-i küllînin tahtında dâhil olan efrâddan her birerlerine "alâ hidetin" vaz' eylemiştir. Nitekim mezheb-i muhtâr-ı muhakkıkîn budur. El-hâsil cüz'î-i hakîkî envâ'ından bulunan alemde ta'yîn olduğu ma'nânın fehm ve teşahhusu nefis-i lafızdan olup alemin gayrısında inzimâm karîne-i hâriciyye ile hâsil ve bu vechle gerek alem ve gerek gayrısı ma'nâ-yı mu'ayyeni hâmidir.

Ve eğer hâricde kesîrîn beyninde iştirâki aklen mümteni' olmayarak lafzdan ma'nâ-yı mu'ayyeni [61] teşahhus olunmazsa küllî olup hâricde aklen iştirâki tecvîz olunan kesîrîn lafzın "mâ sadaka aleyhi" olan efrâdı olmuş olur. Ve bu efrâd tahkîkî ve farazî olmaktan e'ammdır. İmdi medlûl-i küllî olan ma'nâ-yı mu'ayyen her ne kadar nefsinde vâhid ise de efrâdı evveliyyet veyâhûd evveliyyet cihetleriyle kâbil-i tefâvüt olup da efrâdından ba'zısı ba'zı âhardan evvel veyâhûd evlâdır denilmesi sahîh olursa küllîden bu kısma küllî-i müşekkek tesmiye olur. Hâsılı müşekkek bir lafzdır ki delâlet ettiği mefhûmunda efrâdı evveliyyet veyâhûd evveliyyet cihetlerinden mütefâvite olması sahîh olur. Meselâ ahmer ve ebyaz lafzları ma'nâ-yı mu'ayyene mevzû' olarak hâricde bu ma'nâda müşterek olan efrâd-ı kesîre mevcûd olarak küllîdir. Ve bu efrâddan meselâ selc-i ebyazın âsarı âc-ı ebyâzdan ya'nî fil kemiğinden ekser ve eşdedir. Evveliyyetten murâd ba'zı ferdi ba'zı âhara illet olması ve evveliyyetten maksûd şiddet ve za'f gibi rûchândır. Temsilde vücûd lafzı vâzılı olup şöyle ki efrâd-ı vücûddan vücûd-i vâcib mücîd-i mümkinât olmasıyla vücûd-i mümkünden vücûdiyyette akdemdir. Ve evveliyyet ciheti ise vücûd-i vâcib için ne zâten ve ne zamânen sebk-i adem olmamasıyla vücûdiyyette vücûd-i mümkünden etemm ve imtinâ'-ı zevâlınden nâşî esbettir. Ve vücûd-i vâcib ayn-i zâtî olarak tasavvur-i infikâki mümteni' olmasıyla akvâdır. El-hâsil müşekkek vücûh-i selâse üzere olup evvel evveliyyettedir ki bu da efrâdın evveliyyet ve adem-i evveliyyetle ihtilâflarıdır. Ve sâni evveliyyette olup bu da ma'nânın ba'zı efrâdda husûlü ba'z-ı âharında husûlünden mukaddem olarak takaddüm ve te'ehhurda tefâvütleridir. Ve sâlis şiddet ve za'fda olup bu da ba'z-ı efrâdda husûl-i ma'nâ ba'z-ı âharından eşedd ve akvâ olmasıdır. Ve bu kısım-ı küllîye müşekkek ıtlâkı lafz-ı müşekkekin efrâdı üzere hîn-i ıtlâkında asl-ı ma'nâya nazaran mütevâtî' ve beynel-efrâd meşhûd olan tefâvüte nazaran "ayn" gibi lafz-ı müşterek zan olunarak nâzırı şekde îkâ' etmesinden neş'et etmiştir.

Ve eğer efrâd-ı küllî yekdiğerinden evveliyyet ve evveliyyetten bir şey' ile tefâvüt etmez ise küllî-i mütevâtî' tesmiye olunur. Şu münâsebetle ki efrâd mütevâtî'-i mütevâfika olup ve tevâtû' tevâfuk ma'nâsıdır. Meselâ insân ve şems bu kısımdan olup efrâdı mütevâfika olarak evvel efrâd-ı hâriciyye ve sâni efrâd-ı zihniyyesi üzere sıdk-ı mefhûmları müsâvât üzeredir. Şöyle ki meselâ efrâd-ı insândan Zeyd insâniyyette Amr'dan ne akdem ve

ne evlâ olup bu mefhûmda kat'ân tefâvüt ve yekdiğerinden bir farkları yoktur. Ve zâhiren meşhûd olan fark ve tefâvüt ancak a'râz ve evsâfta olarak³⁹ meselâ vücûd-i Zeyd vücûd-i Amr'dan akdem ise de zât-ı Zeyd, zât-ı [62] Amr'dan akdem değildir. Ve zihinlere dolaşan takaddüm zamânî olup bu ise eczâ'-i zamâna râci' olarak gayr-ı mu'teberdir. Ve bu sebebden nâşî zevât ve zâtiyâtta teşkik olmadığı müştehir olmuştur. Ve işbu kelâm-ı müştehirde olan zevâtan murâd mâhiyât-ı hakîkiyye ve zâtiyattan murâd eczâ'-i mâhiyât-ı hakîkiyye olup mutlakan mâhiyât ve eczâ'sı ma'nâsına değildir. Zirâ avârız için dahi mâhiyât ve eczâ' olmasıyla eğer ki zevât ve zâtiyât mutlakan mâhiyât ile eczâ'sı ma'nâsına haml olursa araziyyât ve eczâ'sında dahi teşkik olmamasını iktizâ edip halbuki bunlarda vücûd-i teşkiki kavm i'tiraf etmişlerdir. Ve hâsıl-ı def' dâhik ve mâşi gibi mâhiyât araziyyât-ı hakîkî olmayıp belki bizim dahk ile meşyi mâhiyet-i insâniyye ile i'tibâr etmemizden hâsıladır. Ve işbu mâhiyet-i insâniyyede kat'â i'tibâr ve medhalimiz yoktur. Bu sûrette dâhik ve mâşi mâhiyât-ı i'tibâriyyeden olup ve insân mâhiyât-ı hakîkiyyeden olarak mâhiyât-ı i'tibâriyyeden değildir. Zevât ve zâtiyâtta teşkik olmadığından murâd ise mâhiyât-ı hakîkiyye ve eczâ'sında teşkik olmadığını beyândır. İşte bu ma'nâya haml ile kelâm-ı müştehir-i mezkûr su'âl-i mezkûrdan sâlim olup fakat humret ile beyâz mâhiyât-ı hakîkiyyeden iken ahmer ve ebyaz gibi küllî-i müşekkek olmalarıyla teveccüh eden su'âle medâr-ı indifâ' olmamasıyla zevât ve zâtiyâtı cevâhir ile zâtiyâtı ma'nâsına haml etmişlerdir ki bu sûrette ma'nâ cevâhir ve zâtiyâtında teşkik olmayıp belki teşkik-i a'râz ve zâtiyâtında mevcûddur demek olmasıyla a'râzdan olan humret ve beyâzın müşekkek olmalarıyla kelâm-ı mezkûr üzere su'âl teveccüh etmez.

Kâle Rahimehullâh

واعلم أن المعنى أيضا إما مفرد أو مركب، هما معنيا اللفظ المفرد والمركب

[Bil ki: Lafız gibi ma'nâ da ya müfred ya da mürekkebdir. Müfred ve mürekkeb ma'nâ, müfred ve mürekkeb lafzın anlamlarıdır.]

Ve ma'lûm ola ki lafz müfred ve mürekkebe münkasim olarak ba'zısı müfred ve ba'zısı mürekkeb olduğu gibi ma'nâ dahi işbu iki kısma münkasim olarak ba'zısı müfred ve ba'zısı mürekkebdir. Ve işbu ma'nâ-yı müfred

39 Ya'nî zât-ı Zeyd zât-ı Amr'dan akdem değildir ki ikisinin dahi zât ve mâhiyeti hayevân-ı nâtukdan ibârettir. Vücûdları beyinde olan takaddüm ve te'ehhur ise zamânî olup eczâ'-i zamâna râci' olduğu cihetle gayr-ı mu'teberdir. (Abdulhamid)

lafz-ı müfredin ve ma'nâ-yı mürekkebin ma'nâsı olarak hâsılı çok kere esmâ-i elfâz ma'ânîsi üzere ve bi'l-aks esmâ-i ma'ânî elfâzı üzere ıtlâk olunur. Ve bu beyândan ma'lûm olur ki ma'nâ-yı müfreden murâd cüz'î olmayan ma'nâ-yı basît ve ma'nâ-yı mürekkebden murâd kendisi için cüz' olan ma'nâ-yı mürekkebin olmayıp belki ma'nâ-yı müfreden murâd lafzı müfred olan ve ma'nâ-yı mürekkebden murâd lafzı mürekkebin olandır. İmdi ifrâd ve terkîb asâleten sıfât-ı elfâz olup bunlarla ma'nâyı tavsîf tebe'iyetledir.⁴⁰ [63]

40 İfrâd ve terkîb a'raf-i menâtikada aksâm-ı sâ'irenin aksine olarak asâleten sıfât-ı elfâz olup ma'nâyı bunlar ile (Sehv ve savab cetvelinde "bunlar ile" şeklinde düzeltilmiştir.) tavsîf tebe'iyetledir. Nitekim Şerif-i muhakkık *Hâşiye-i Sugrâ* da tasrîh ve *Hâşiye-i Şerh-i Fenârî* de Mevlânâ Ahmed-i müdakkik tavsîh eyleyip ifrâd ve terkîb inde'l-mantıkîyyîn lafzın sıfâtları ve inde'n-nuhât ma'nânın sıfâtları olduğu Şeyh Razi'den dahi nakl olunmakla artık bunun hilâfını tevehhüm eylemeye mecâl-i sahîh kalmamıştır. (Abdulhamid)

[BİRİNCİ BÂB: MÜFRED MÂNÂLAR]

Kâle Rahimehullâh

الباب الأول؛ في المعاني المفردة

[Birinci Bölüm: Müfred Ma'nalar Hakkındadır.]

Musannif-i merhûm bu kitâbı bir mukaddime ve ebvâb-ı hamse ve bir hâtıme üzere tertîb ederek mukaddimedede ahvâl-i elfâzı îrâd eylediği gibi bâb-ı evvelde ma'ânî-i müfredeyi ve bâb-ı sâni'de kavlı-ı şârihi ve bâb-ı sâlisde kazâya ve ahkâmını ve bâb-ı râbi'de suver-i edille ve hüceci ve bâb-ı hâmisde mevâdd-ı edilleyi ve hâtimedede ulûmun mevzû'ât ve gâyatıyla mesâ'iline dâ'ir ba'zı teferru'âtı derc ve ityân eylemiştir. Çünkü bu fenn-i celîl-i mantık mechûle îsâl için tasavvurât ve tasdîkâtın bâhis olmasıyla mebâhisinin bir takımı tasavvurât ve bir takımı tasdîkâta aittir. Ve işbu tasavvurât ve tasdîkâtın mebâdî ve makâsıdı ciheteyniyle dört kısma münkasım olup fakat âtidede ma'lûm olacağı vechle tasavvurâtın cümlesi ne keyfiyyette olursa olsun bir şey' için bi-vechin mâ tasavvura mü'eddî olacağı cihetle tasavvurâtın bahs ancak mevâddından olup bu da ya bir şey' için tasavvurun mâya îsâl haysiyyetinden olarak bâb-ı evvel bundan ibâret olup İsâgûcî ta'bir ettikleri budur ki külliyyât-ı hamsıdır. Veyâhûd mevâdd-ı tasavvurâtın bahs bir şey' için tasavvur-ı matlûba îsâli haysiyyetinden olarak bâb-ı sâni bundan ibâret olup kavlı-ı şârih ta'bir olunur. Ve tasdîkât ne keyfiyyette olursa olsun tasavvurât gibi tasdîkun mâya mûsıl olamayıp belki tasdîkât için sûret-i fikriyyenin lüzûmundan nâşi mevâddıyla berâber sûretlerinden dahi bahse ihtiyâc görünmesiyle üç kısma taksîm olunmuştur. Şöyle ki tasdîkun mâya mûsıla olacak efkârda mûcib-i nef' ve fevâ'id olmasından dolayı mevâddan bahse mess-i ihtiyâca mebnî bahs-i kazâya ve ahkâmı bâb-ı sâlisde îrâd edilmiştir. Ve tasdîkun mâya mûsıla olması haysiyyetinden suver-i akîseden bahse lüzûm görünmesiyle bâb-ı râbi' olan bâb-ı hücec ve edille bu mebâhisi şâmildir. Ve tasdîk-i matlûba mûsıla olması haysiyyetinden suver-i akîseden bahs olunmasının ehemmiyeti cihetiyle bâb-ı hâmis olan bâb-ı sînâ'ât-ı hams bu mebâhisi kâfildir.

İmdi bâb-ı evvelde zikr ve îrâd olunacak ma'ânî-i müfrede ile murâd bir şey'in bi-vechin tasavvuruna mûsıla olması haysiyyetinden mefhûmât-ı tasavvuriyyedir. Ve bu bâb fusûl-ı hamseye taksîm olunarak evvel fasl-ı küllî ve cüz'î ve sâni fasl-ı zâtî ve arazî ve sâlis fasl-ı külliyyât-ı hams ve râbi' fasl-ı aksâm-ı zâtıyyât ve hâmis fasl-ı aksâm-ı araziyyâtıdır.

[1. FASIL: KÜLLÎ VE CÜZ'Î]

Kâle Rahimehullâh

فصل في الكلّي والجزئي؛ إذا علمت شيئاً يحصل في ذهنك منه صورة هي من حيث قيامها بخصوصية ذهنك علم، ومع قطع النظر عن هذه الحيشية معلوم ومفهوم

[Fasıl: Küllî ve Cüz'î; Bir şey öğrendiğinde o şeyden zihninde bir sûret oluşur. Bu sûret, zihninin husûsiyetiyle kâ'im olması cihetiyle ilimdir. Bu cihetten sarf-ı nazar edilirse ma'lûm ve mefhûmdur.]

Bu bahs küllî ve cüz'înin tahkîk-i ma'ânî ve aksâmında bâb-ı evvelden bir cüz'-i mefsûldür. Hafî olmasın ki fenn-i mantıkda îrâd-ı cüz'î bi'l-asâle olmayıp belki maksûdün-bizzât olan bahs-i küllînin medâr-ı istikşâf ve tetimmesi olmak üzere bi't-teb'dir. Şeyh Şifâ'da [64] demiştir ki “Biz cüz'îyyâta nazarla meşgûl olmayız. Zîrâ cüz'îyyât gayr-ı mahsûre olmasıyla hasr ve zabtı mümkün olmayıp ahvâli dahi vetîre-i vâhide üzere sâbite olmayarak belki mütegayyir ve binâ'enaleyh vâkı'a mutâbık olacak sûrette ma'rifeti müte'azzirdir. Ve cüz'îyyâtı ma'rifet bizim için bir gûne kemâlât-ı hikemiyyeyi müfid değildir.” Hâsılı mantıkda olan mebâhis-i maksûde bizzât ilm-i kâsib ve müktesibe müte'allik olup cüz'î ise ne tasavvur ve ne tasdîke îsâlde mûcib-i nef' olmayarak tarîk-ı husûlü havâss-ı zâhire ve bâtına ile olmasıyla ta'alluku garazdan ârîdir. Ma'lûm olsun ki insân için bir kuvve-i müdrike mevcûddur ki zâhirde mir'âtın nazîri olarak bu kuvvede suver-i eşyâ' müntaba' ve müntakaş olur. Lâkin mir'âtta hâsil olan yalnız suver-i mahsûsât ve kuvve-i mezkûrede hâsil olan suver-i mahsûsât ve ma'kûlattır. Mahsûs ile murâd ehad-i havâss-ı hams-ı zâhire ile müdreke olan şey'dir. Ve havâss-ı hams-ı zâhire bâsıra ve sâmi'a ve şamme ve zâ'ike ve lâmiseden ibârettir. Ve ma'kûlât işbu havâss-ı zâhirenin gayrisıyla idrâk olunan ma'ânîdir ve müdrekat-ı insân üç kısım olup evvel külliyyât ile hükm-i külliyyâta olarak avâırız-ı mâddiyeden mücerrede olan cüz'îyyâttır. Ve sâni cüz'îyyât-ı mâddiye olup ehad-i havâss-ı hams-ı zâhire ile mahsûsa olan suverdir. Ve sâlis suver-i mahsûsa-i mezkûreden müntezi'a olan ma'ânî-i cüz'îyyedir. Ve mezheb-i muhakkikinde bunların cümlesini müdrik nefs-i nâtıka olup kuvâ âlât-ı idrâktir. Ve akl aynıyla nefs-i nâtıka veyâhûd nefs-i nâtıka ile bizzât müttehîde ve bi'l-i'tibâr mütegayyire olmak üzere nefs-i nâtıkada olan kuvvedir. Ve bu kuvveye kuvve-i âkile denilir. Ve kuvveden murâd mebd'e-i fi'l veyâhûd infi'âldir. Ve bu kuvve-i müdrike-i insâniyeye zihn tesmiye olunur.

İmdi bir şey'i idrâk edip ma'lûmun olduğu hinde bu şeyden zihninde bir sûret hâsıl olur ki işte bu sûret-i hâsıla husûsiyyet-i zihinle kıyâmı ya'nî zihinde husûlü haysiyyetinden ilm ve zihn ile kıyâmı haysiyyetinden kat'-ı nazar olunursa ma'lûm ve mefhûmdur. Hâsılı sûret-i hâsılaya zihn ile kıyâmı haysiyyetinden ilm ve bu haysiyyetten kat'-ı nazarla o şey'in zâtı ve hakikati olduğu haysiyyetinden ma'lûm ve mefhûm itlâk olunur.⁴¹ Çünkü bir şey'i idrâkden [65] inde'l-akl hâsıla olan sûret o şey'in şebhi veyâ nefsi olmak ciheteyninde ihtilâf olunarak muhakkikûn nefsi olmasını ihtiyâr ile sûret-i hâsıla sûreti olduğu şey' ile bizzât müttehîde ve bi'l-i'tibâr mütegâyire olduğuna ve hâsılı suver-i hâsıla kendiyile ma'lûm olan⁴² umûra mâhiyyette müsâviye olup ve belki akılda olması haysiyyetinden ma'lûmâtın mâhiyâtı olmasına kâ'il olmuşlardır. Fakat zihinde olan vücûdu vücûd-i zillî ve hâricde olan vücûdu vücûd-i aslî olarak bu sûrette eşyâ' için harîcî ve zihnî olmak üzere iki vücûd olup mevcûd-ı vâhid olur. Ve bu beyân mevcûdât-ı hâriciyyede cârî olup hâricde vücûdu olmayan ma'ânîde iki vücûd dahi zihinde mu'teberdir. Şöyle ki ma'ânî bi-suverihâ zihinde husûlü haysiyyetinden ulûm ve bi-zevâtihâ zihinde vücûdları haysiyyetinden ma'lûmâtır.

Bir de haflı olmasın ki mefhûm ma'nâdan e'amm olarak mefhûm için elfaz-ı mevzû'a olup olmaması gayr-ı mu'teberdir. Ve bu cihetle ma'lûma mürâdif olmasıyla musannif-i merhûm ma'lûm üzerine atf eylemiştir. Ve ma'nâda vaz'-ı lafz mu'teber olup fakat ba'zen lafz ile kasda salâhiyeti i'tibâriyle mefhûm gibi mücerred sûret-i zihniyyeye dahi itlâkî cârîdir.

41 Musannif-i merhûm bu kelâm ile *Hâşiye-i Şerb-i Akâ'id-i Adudiye*'de irâd eylediği tahkîke işâret eylemiştir. Hâşiye-i mezkûrede buyurmuşlardır ki "beyne'l-ulemâ meşhûr olan budur ki ma'lûm meselâ vücûd-i hâricîsi i'tibâriyle Zeyd gibi emr-i hâricîden ibâret olup sûret-i akliyye değildir". Lâkin bu kelâm tahkîk-i hakik olmadığı zâhirdir. Zirâ ba'zı kere ilm ankâ gibi hâricde ma'dûm olana dahi ta'alluk eder. Pes ma'lûm emr-i hâricîden ibâret olsa ma'lûma ta'alluk eylemeyen ilm ilm-i bilâ-ma'lûm olur. Bu ise ehad-i mütedâ'ifeyn olan âlimiyyetin âharsız ya'nî ma'lûmiyetsiz tahakkukunu müstelzim olduğu cihetle bâtıldır. Belki ma'lûm tahkîkde ilm gibi sûret-i akliyyedir. Lâkin sûret-i akliyye-i mutlak zihn ile kıyâmı i'tibâriyle mutlak ilm ve Zeyd'in zihinle kıyâmı i'tibâriyle ilm-i Zeyd ve Amr'ın zihniyle kıyâmı i'tibâriyle ilm-i Amr'dır. Ve hâkezâ ve zihn ile kıyâmından ma'a kat'-ı nazar ma'lûmdur. Pes ilm ve ma'lûm bizzât müttehîd ve i'tibâreyn-i mezkûreyn ile muhteliflerdir. Yoksa meşhûr olduğu vechle ihtilâfları vücûd-i zihnî ve vücûd-i hâricî i'tibâriyle değildir. Ve tahkîk-i mezkûre Şeyheyn ya'nî İbn Sinâ ve Şihâb-ı Sühreverdî dahi zâhib olmuşlardır. (Abdulhamid)

42 Sehv ve savab cetvelinde "ma'lûm olan" olarak düzeltilmiştir.

[Küllînin Kısımları]

Kâle Rahimehullâh

فذلك المفهوم بمجرد النظر إلى ذاته إن لم يجوز العقل اتحاده مع كثيرين في الخارج فهو جزئي حقيقي كزيد المرثي. وإلا فكلبي سواء امتنع فرده في الخارج كشريك الباري تعالى واللاشيء ويسمى كليا فرضيا أو أمكن ولم يوجد كالعنقاء أو وجد واحد فقط مع امتناع غيره كواجب الوجود أو مع إمكانه كالشمس أو وجد متعدد محصور كالكوكب السيار أو غير محصور كالإنسان

[Bu mefhûmun sadece zâtına bakarak; akıl, hariçte çoklukla ittihâtı mümkün görmüyor ise hakîkî cüz'îdir. Görülen Zeyd gibi. Aksi halde (eğer akıl, hariçte çoklukla ittihadını mümkün görüyor ise) küllîdir; ister hariçte bir ferдинin bulunması imkansız olsun, tıpkı “Bârî Teâlâ'nın ortağı” ve “şey olmayan” gibi ki bu, farazî küllî diye isimlendirilir; ister hariçte ferдинin bulunması mümkün olsa da hiç bir ferdi bulunmayan olsun, tıpkı “Ankâ” gibi; ister sadece tek bir ferdi var olsun ve başkasının varlığı imkansız olsun, tıpkı “Vâcibü'l-Vücûd (Zorunlu Varlık)” gibi; isterse kendisinden başkasının var olması mümkün olmakla birlikte sadece tek bir ferdi bulunsun, tıpkı “Güneş” gibi; isterse de belirli sayıda birden çok ferdi bulunsun, tıpkı “hareketli yıldızlar” (gezegenler) gibi, veyâhut belirsiz sayıda pek çok ferdi bulunsun, tıpkı “insan” gibi.]

İmdi akılda hâsıl olan işbu mefhûm-i müfred iki kısma münkasim olarak biri cüz'î ve diğeri küllîdir. Şöyle ki eğer akl mücerred zâtına nazaran hâricde kesîrîn ile ittihâd ve mutâbakatını tecvîz etmezse cüz'î-i hakîkîdir. Ve mücerred zâtına nazardan murâd mefhûmun zâtından hârice olan cemî' umûrdan kat'-ı nazarla yalnız zâtına nazaran adem-i tecvîz-i ittihâdıdır. Ve bu kayda sebep çünkü bu taksîmde mu'teber olan mefhûmâtın fî-nefsihâ hâli ya'nî nefsü'l-emrde imtinâ' ve adem-i imtinâ'-ı ittihâdı olmayıp belki mu'teber olan mefhûmâtın akılda olan hâlidir. Kesret ba'zen vahdet ve ba'zen killele mukâbil olarak müsta'mel olup bu makâmda her iki sûrete kâbil-i tevfihtir.

Kesîrîn ile adem-i tecvîz-i ittihâddan murâd beyân olunacağı vechle mefhûmun kesîrîn üzere îcâben ve müvâta'eten haml ve sıdkın adem-i cevâzıdır. Ve ba'zıların vukû'-ı şirketten men'-i tasavvuruyla murâdları dahi akılda kesîrîn üzere imtinâ' farz-ı sıdkı olup maksûd aklın takdîr ve îtibârı olmayarak belki yine îcâben hamlinin imtinâ'-ı tecvîzidir. Ve hâsılı ta'rîf-i küllî ve cüz'îde ıstılâh ve ibârât ehl-i fende deverân eden ittihâd [66]

ve mutâbakat ve vukû'-ı şirket ve farz-ı sıdk ta'bîrâtı bütün haml-i bi'l-icâb ma'nâsına bir garazı hâkîdir.

Meselâ mer'î ve müşâhed olan Zeyd'in mefhûmu ya'nî hîn-i rü'yette sûret-i hâsılâsı cüz'î olup hâricde kesîrîn ile sıdk ve ittihâdını akl istihâle eder. Zîrâ ma'nâsı hâze'l-insân ya'nî kendine işâret olunan zâtın mefhûmu olmasıyla akl için bu mefhûm ve bu hüvviyetin Amr ve Bekr gibi kesîrine sıdk ve ittihâdını ve bunlar üzere hamlini tecvîz etmek müstahîldir.

Çünkü⁴³ mefhûm-i Zeyd zât-ı ma'al-müşahhisâtıdır ki müşahhisât ve mu'ayyenâtıyla berâber mâhiyet-i insân olup bu müşahhisât ile Amr ve Bekr ve sâ'ir efrâd-ı insâniyeden kesb-i imtiyâz ve ta'ayyün etmesiyle akl bu mefhûmun kesîrîn ile ittihâdını tecvîzden ibâ ve imtinâ' eyler. Müşahhisât hâriciyye ve zihniyyeden e'âmmdir ki sevâd ve beyâz ve tûl ve kasr emsâli havâss-ı zâhire ile müdreğ olan suver-i müşahhisât-ı hâriciyye ve ilm ve hilm ve gazab emsâli vehm vesâtatıyla idrâk olunan ma'ânî-i cüz'îye müşahhisât-ı zihniyyedir.

Ve eğer akl mefhûmun hâricde kesîrîn ile ittihâd ve mutâbakatını tecvîz eder ise küllîdir. Bu da hâricde ferdi mümteni' olmaktan veyâhûd mümkün ise de mevcûd olmamaktan ve mevcûd ise de âharın imtinâ' veya adem-i imtinâ'ıyla berâber vâhid veyâhûd vâhiddin ekserde münhasır veya gayr-ı münhasır olmaktan e'âmm olmasıyla bu i'tibârât ile küllü aksâm-ı sitteye münkasımdır. Hâsılı zikri mürûr ettiği vechle menât-i külliyyet ve cüz'îyyet vücûd-i aklî olarak hâricde vücûd-i efrâdının imkân ve imtinâ'ı mefhûmundan hâric olmasıyla mücerred nefsi mefhûma nazaran akl küllînin kesîrîn ile ittihâdını tecvîz edebileceği misüllü vücûd-i hâricî nisbetinde dahi efrâdının imkân ve imtinâ'a inkisâmı tahakkuk eyler. Lâkin cüz'îde nefsi mefhûm cevâz-ı ittihaddan âbîdir.

Küllîden kısım-ı evvel hâricde ferdi mümteni' olan mefhûm-i küllîdir ki bu kısma küllî-i farazî tesmiye kılınır. Zîrâ bu küllînin ittihâdı mefrûz olan efrâdından hiçbir şey'in ne hâricde ve ne zihinde vücûdu mevcûd ve mümkün olmayıp yalnız farz ve tecvîz-i aklîden ibârettir. İmdi küllî-i farazî eşyâ'-i hâriciyye ve zihniyyeden bir şey' üzere fi-nefsi'l-emr sıdkı câ'iz olmayan küllîdir.

43 Mefhûm-i Zeyd tahkîkde müşahhisâtın ma'rûzu olan zâtıdır. Ma'rûzu olduğu haysiyyetten ve meşhûrda zât ma'al-müşahhisâtıdır ki müşahhisât ve mu'ayyenât ile berâber mâhiyet-i insândır. Tahkîke göre vücûd-i hâss ve meşhûra göre müşahhisât ile Amr ve Bekr ve sâ'ir efrâd-ı insâniyeden temeyyüz eder. (Abd)

Meselâ şerîk-i bârî ve “lâ-şey” işbu küllî-i farazîden olup zîrâ şerîk-i bârî mefhûmunun sâdık olacağı bir şey’in hâricde ve zihinde vücûdu mümteni’dir. “Lâ-şey” dahi böyle olup [67] her bir şey’ fi’l-vâki’ şey’ olduğunu mülâhaza sebebiyle inde’l-akl lâ-şey’ mefhûmunun eşyâ’dan bir şey’ üzere imtinâ’-ı sıdkı ma’lûmdur. Çünkü her bir şey’ sıhhat-i ilm ve ihbâr ile muttasıf olup şey’iyyet ise bundan ibâret olmasıyla hâricde ve zihinde olan her bir şey, şey’ olarak lâ-şey’in nakızı olan şey’in bu vechle nefsü’l-emrde her bir mevcûd-i zihni ve hâriciye şümûlünden nâşi “lâ-şey” mefhûmunun ittihâd ve iştirâkine sâlih bir ferdi vücûdu müstehîldir. Lâkin her bir şey’in şey’ olması “lâ-şey” mefhûmundan hâric olmasıyla işbu günden ya’nî her bir şey, şey’ olarak bu vechle lâ-şey’in şümûl-i nakızından kat’-ı nazar kılındığı sûrette akl mücerred “la-şey” mefhûmuna nazaran kesîrîn üzere sıdkını tecvîz eder.

Küllîden kısm-ı sâni hâricde ferdi olmak mümkün ise de mevcûd olmayandır. Meselâ mefhûm-i ankâ bu kısımdan olup hâricde imkân-ı vücûduyla berâber bu mefhûmun sıdk ve iştirâkine sâlih bir tayr mevcûd değildir. Lâkin akl hâl-i nefsü’l-emrîsinden kat’-ı nazarla mücerred mefhûmuna nazaran hâricde efrâd-ı kesîresi mevcûd olmasını tecvîz eder.

Küllîden kısm-ı sâlis hâricde ferdi mevcûd ise de vâhîde münhasır ve mâ ‘adâsı mümteni’ olan vâcibü’l-vücûd mefhûm-i şerîfi bu kısımdan olup bu mefhûmun burhân-ı tevhîdden kat’-ı nazarla mücerred zâtına nazar olunduğu takdîrde farz-ı ta’addüd-i efrâdı gayr-ı mümteni’dir. Ve illâ zât-ı vâcibi ünvan-ı vâcibü’l-vücûd ile tasavvur eden her bir şahsın burhân-ı tevhîdden müstağnî olmasını iktizâ eder. Lâkin mefhûm-i vâcib burhân-ı tevhîdi mülâhaza ile berâber mülâhaza kılındığı hinde tecvîz-i ta’addüdü müstehîl olur. Zîrâ vahdete husûl-i yakîn ile berâber tecvîz-i ta’addüde mecâl ve ihtimâl kalmaz.

Küllîden kısm-ı râbî ferdi vâhîde münhasır ve gayrısı gayr-ı mümteni’ olandır. Meselâ mefhûm-i şems bu kısımdan olarak ferdi mevcûdu vâhîde münhasır ve fakat diğere efrâdının vücûdu dahi gayr-ı mümteni’dir.

Küllîden kısm-ı hâmis hâricde efrâd-ı müte’addidesi mevcûd ise de fakat mahsûr olandır. Meselâ kevkeb-i seyyâr mefhûmu bu kısımdan olarak kevâkib-i seb’a-i seyyârede münhasırdır.

Küllîden kısm-ı sâdis aded-i mevcûd-ı efrâdı mahsûr olmayan küllîdir. Meselâ insân bu kısımdan olup efrâdı gayr-ı münhasırdır. Musannifin it-

tihâd-ı ma‘a kesîrîni hâricde olmasıyla takyîdi meselâ Zeyd emsâli bir cüz‘î-yi bir cema‘at tasavvur ettikleri hînde bu cüz‘î efrâd-ı küllîde dâhil olmak lâzım gelmesinden ihtirâza mebnîdir. Çünkü Zeyd‘i bir cema‘at tasavvur ettiği sûrette her birerlerinin zihninde olan şey‘ diğerlerinin zihninde olan kesîrîn ile müttehid olacağından vücûd-i hâricî ile takyîd olunmasa küllîde dühûlünü mûcib olurdu. Küllî ve cüz‘îyi mefhûmdan kısm edip aksâm-ı lafızdan kılmaması zîrâ örf-i mantıkîyyinde [68] külliyyet ve cüz‘iyyet biz-zât ma‘ânîde mu‘teber olup ba‘zen elfâza itlâkı mecâz olarak dâllin ism-i medlûl ile tesmiyesi kabîlinden bi‘l-arazdır.

Ve ma‘lûm olsun ki cüz‘î ve küllî zikr olunan ma‘nâlara itlâk olunarak cüz‘î-i hakîkî ve küllî-i hakîkî denildiği gibi taht-ı e‘ammada bulunan her bir ahasa dahi cüz‘î-i izâfi ve tahtında bir şey‘ münderic olan her bir e‘amma küllî-i izâfi tesmiye olunur. Meselâ hayevâna nisbetle insân cüz‘î-i izâfi ve insâna nisbetle hayevân küllî-i izâfi olarak cüz‘î-i hakîkinin mukâbili küllî-i hakîkî olduğu misüllü cüz‘î-i izâfinin mukâbili küllî-i izâfidir. Ve bu beyân ile musannifin hakîkî ile sebep-i takyîdi ma‘lûm olur.

Ve hafî olmasın ki külliyyet ve cüz‘iyyetle tavsîfinde mefhûmun hakîkaten ve bi‘l-fi‘l akılda husûlü lâzım gelip veyâhûd husûl hakîkî ve farazîden e‘amm olmasında ihtilâf olunarak ta‘mîmi tercih edilmiştir. Ya‘nî kavli-râcihde mu‘teber olan bi‘l-fi‘l akılda hâsıl olsun veyâhûd olmasın sûretin akılda husûlü şânından olmasıdır. Bu sûrette bi‘l-fi‘l akılda hâsıl olmayan mefhûmât dahi külliyyet ve cüz‘iyyetle muttasîf olur.

Ve kezâlik hafî olmasın ki vaz‘ elfâz-ı ulûm olan suver-i zihniyyeye midir? Veyâhûd ma‘lûmât olan zevât-ı suvere midir? Bu iki cihetten her birine bir fırka zâhib olup fakat maksûdun bi‘l-ifâde ma‘lûmât olarak lafzın isti‘mâli ma‘lûmâtta olduğunda ittifâk eyledikleri misüllü mûsil-ı mechûl ma‘lûm olduğu cihetle külliyyet ve cüz‘iyyetle mevsûf olan ma‘lûm olup ilm olmadığını dahi tasrîh ve beyân etmişlerdir.

Ve yine hafî olmasın ki ehl-i fennin cüz‘iyyet ve külliyyette mefhûmâtın akılda olan hâlini i‘tibâr ile mefhûm-i vâcib ve şerîk-i bârî emsâlini aksâm-ı külliyyeden add ederek mefhûmâtın hâl-i nefsü‘l-emrîlerini i‘tibâr ile bunların “fi-enfusihâ” imtinâ‘ ve kesîrîn ile adem-i ittihâdlarından nâşî cüz‘iyyâтта idhâl etmemeleri maksûdları ba‘zı mefhûmât ile ba‘zısına ya‘nî mefhûmât-ı ma‘lûme vâsıtasıyla mechûlâta tavassul olup bu ise ancak

mefhûmâtın zihinde husûlü i'tibâriyle hâsıl ve müyesser olabileceği cihetle ahvâl-i zihniyyeyi i'tibâr-ı garazlarının taalluk ettiği şey'e enseb ve evfak olmasından neş'et eylemiştir.

Ve yine hafî olmasın ki küllî ve cüz'ünün müfredde i'tibâriyle mürekkebinde adem-i i'tibârı mürekkebin⁴⁴ küllî ve cüz'î olması ancak eczâsının külliyyet ve cüz'iyeti i'tibâriyle olmasından neş'et eylemiştir. Ve müfredde i'tibârı mürekkebinde dahi i'tibârına gayr-ı münâfidir.

[Muvâta'a ile Yükleme, İştikâk ile Yükleme]

Kâle Rahimehullâh

وذلك الاتحاد هو معنى حمل الكل على جزئياته مواطاة وصدقه عليها، والصدق إما في الواقع إن كانت الجزئيات موجودة فيه، أو في الفرض إن لم توجد إلا في مجرد الفرض

[Bu ittihad (birleşme), küllînin cüz'ilerine eşit olarak (muvâta'eten) yüklenmesi ve onlar üzerine doğrulanması manasıdır. Doğru olma ise ya cüz'ileri mevcut ise vâkıada ya da eğer mevcut değil de ancak salt varsayımda ise varsayımda gerçekleşir.] [69]

Musannifin bu kavliyle murâdı efrâd-ı⁴⁵ küllî neden ibâret olduğunu bildirmektir ki hülâsâsı efrâd-ı küllî küllîye mensûb olarak küllînin bi'l-mütâva'a mahmûlün-aleyhi olan şey' olup haml-i bi'l-ıştikâk ile haml muhtâc olan şeyler efrâd-ı küllîden gayr-ı ma'dûddur. İmdi küllînin bi-tarîki'l-muvâta'a cüz'iyâtı üzere haml ve sıdkının hakîkati işbu ta'rîf-i küllîde zikr olunan ittihâddan ibârettir.

Ve küllînin cüz'iyâtı üzere sıdkı yâ vâki'de olup bu da cüz'iyâtının vâki'de vücûdu takdîrde olur. Meselâ efrâd-ı insân olan Zeyd ve Amr ve Bekr ve sâ'irleri vâki'de mevcûd olmasıyla işbu vâki'de mevcûd olan efrâd üzere insânın haml ve sıdkı vâki'dedir. Şöyle ki "Zeydün insânün" denilse vâki'de sâdıktır. Veyâhûd sıdkı farz ve takdîrde olup bu da cüz'iyâtı vâki'de mevcûde olmayarak ancak farz ve takdîrde olduğu sûrette cereyân eder. Meselâ şerîk-i bârî vâki'de gayr-ı mevcûd ve mücerred mefrûz olmasıyla bu mefhûm üzere mümteni'in sıdkı farzdadır. Şöyle ki vâki'de şerîk-i bârînin vücûdu mümteni' ise de mefrûziyeti cihetiyle bi-tarîki'l-farz "şerîkü'l-bârî mümteni'un" denilmek sâdıktır.

44 Sehv ve savab cetvelinde "mürekkebin" olarak düzeltilmiştir.

45 Sehv ve savab cetvelinde "efrâd" olarak düzeltilmiştir.

Haml-i muvâta‘adan murâd bir şey’in mevzû‘ üzere bi‘l-hakîka mahmûl olmasıdır. Ve bi‘l-hakîka hamliden murâd bilâ-vâsita hamlidir ki iştikâk veyâ lafz-ı zû vâsıtasıyla haml olunmamasıdır. Meselâ “Zeydün insânün” kavlimizde Zeyd üzere mefhûm-i küllî insânın hamlî bir şey’ vâsıtasıyla olmayarak muvâta‘aten mahmûldür. Ve meselâ Zeyd üzere ilm veyâ nutk ile hakîkaten haml olunamaz. Zîrâ Zeyd ne ilmin ve ne nutkun cüz’iyyâtından olup belki efrâd-ı ilmden olan Zeyd’in ilmi ve efrâd-ı nutuktan olan Zeyd’in nutkudur. Bu cihetle inde‘l-icâb yâ ilmden âlim ve nutuktan nâtık sîgalarını iştikâk veyâhûd “zû” lafzını zamm ve ilhâk ederek bunlardan biri vesâtatıyla tashîh-i haml edip “Zeydün âlimun ve nâtıkun” veyâhûd “Zeydün zû ilmin ve zû nutkin” denilir. Zîrâ mefhûm-i evvel “Zeydün zâtün mensûbün ile‘l-ilmi ve‘n-nutki” ve mefhûm-i sâni “Zeydün sâhibü‘l-ilmi ve‘n-nutki” olarak bu vechle vâsita‘-i iştikâk veyâ terkîbin husûlünden sonra bu haml haml-i muvâta‘a olur. El-hâsıl ilm ve nutk meselâ Zeyd ve Amr ve Bekr’in ilm ve nutuklarına muvâta‘aten haml olunarak “ilmü Zeydin ilmün” ve “nutku Zeydin nutkun” denilmek vâki‘ olmasıyla lafz-ı ilm ve nutk bunlara kıyâsen küllî olup efrâd-ı insâna kıyâsen küllî değildir. Fakat bunlardan âlim ve nâtık sîgaları iştikâk veyâhûd “zû” ile terkîb olundukları hinde efrâd-ı insâna kıyâs ile bi‘l-muvâta‘a tahakkuk-ı hamliden nâşi küllî olurlar. Dahk ve meşy ve emsâli dahi bunlara kıyâs olunur.

Ba‘zılar iştikâk ve “zû” ile olan hamlin ikisine dahi haml-i iştikâk ıtlâk edip [70] diğerleri ta‘bîr-i iştikâkî vâsita‘-i iştikâk ile olan hamle tahsîs ederek “zû” ile olan hamle haml-i terkîb tesmiye etmişlerdir. Ve Şeyh Şifâ‘da muvâta‘anın ta‘rifinde olan mahmûl-i bi‘l-hakîkayı ism-i vahdeyni⁴⁶ mevzû‘una i‘tâ edecek mahmûl ma‘nâsıyla tefsîr ederek bilâ-vâsita mahmûl olmaklığı i‘tibâr etmemiştir. Meselâ insân üzere hayevân ile haml olursa mahmûl olan hayevân insâna ismini i‘tâ edip “el-insânü hayevânün” denilir. Ve kezâlik resmini dahi i‘tâ ederek (الإنسان جسم نام حساس متحرك بالإرادة) [İnsân, büyüyen, duyuyula algılayabilen ve iradesiyle hareket eden cisimdir.] denilir. Ve iştikâk ile olan mahmûl mevzû‘a nisbet olunan ma‘nâ demek olarak mevzû‘ için ism ve resminden bir şey’ i‘tâ etmez. Meselâ insâna nisbetle ilm-i insâna ismini i‘tâ ederek “el-insânü ‘ilmün” denilemez. Belki “âlim” ve “zû ilm” denilmek iktizâ eyler. Ve kezâlik haddini dahi i‘tâ ederek (الإنسان حصول الصورة في العقل) [İnsân, akılda bir sûretin oluşmasıdır.] denilmek sahîh olamaz.

46 Sehv ve savab cetvelinde “vahdeyni” olarak düzeltilmiştir.

Kâle Rahimehullâh

ثم الكلي إن ثبت لأفراده في الخارج ولو على تقدير وجودها فيه فهو معقول أول، سواء ثبت لها في الخارج فقط، كالحار للنار والبارد للماء، أو في كل من الخارج والذهن كذاتيات الأعيان المحققة، مثل الإنسان والحيوان، والمقدرة مثل العنقاء، وكلوازم الذاتيات، مثل الزوج للأربعة والفرد للثلاثة، وإن ثبت لها في الذهن فقط فهو معقول ثان

[Sonra; küllî, fertlerin hariçte varlığının takdîriyle olsa bile hariçteki fertleri için sabit olursa; birinci ma'küldür. İster sıcaklığın ateş, soğukluğun su için sabit olması gibi yalnızca hariçte fertler için sabit olsun; ister “canlı” ve “insan” misali hariçte tahakkuk etmiş ayların (ferdlerin) zâtîleri gibi hariçte ve zihinde sabit olsun, anka gibi hariçteki mukadder fertler için olsun veya çift olmaklığın dört için, tek olmaklığın üç için lazım gelmesi gibi zâtîlerin lâzîmîleri için olsun fark etmez. Eğer küllî, fertler için sadece zihinde sabit olursa ikinci ma'küldür.]

Musannifin bu kelâmından maksûd küllî ve cüz'înin ta'rifleriyle ba'zı aksâm-ı küllîyi îrâddan sonra küllînin ma'kül-ı evvel ve sâniye ve beyân-ı âtîden ma'lûm olacağı vechle bu vâsıtâ ile küllîyi tabî'î ve mantıkî ve aklîye inkisâmına ta'arruzdur. Şöyle ki küllî eğer bi-zâtîhî hâricde efrâdı için sâbit olursa velev ki sübûtu efrâdının hâricde farz-ı sübûtuna binâ olursa da küllîden bu kısım ma'kül-ı evveldir. Bu da ister efrâdı için yalnız hâricde sâbit olsun. Nitekim “nâr” için zât-ı harâret ve “mâ” için zât-ı bürûdetin sübûtu bu nev'idendir. Zîrâ ba'zen “nâr” ile berâber vasf-ı harâret ve “mâ” ile bürûdet tasavvur olunarak zihinde sûret-i harâret ve bürûdetin vücûdu derkâr ise de sübûtta murâd bizzât sübût olmasıyla eğer zihinde sâbit olmaları lâzım gelse zihnî hâr ve bârid olmasını iktizâ edeceğinden sübûtları yalnız hâricde olduğu mütehakkıkdır. Ve isterse efrâd için sübûtu hem hâric ve hem zihinde olsun nitekim insân ve hayevân gibi zâtîyât-ı a'yân-ı muhakkike bu kabîldendir. Çünkü tabî'at ya'nî hakikat-i insân ki hayevân-ı nâtık mefhûmundan ibârettir, efrâd-ı muhakkikası olan Zeyd ve Amr için bi-zâtîhî hâricde ve bunların mefhûmâtı için kezâlik zihinde sâbittir ve tabî'at-ı hayevân ki eb'âd-i selâseyi kâbil ve müteharrikun bi'l-irâde olan cevher-i nâmî-i hassâsıdır. Bu dahi bi-zâtîhî efrâd-ı muhakkikası olan meselâ Zeyd ve Amr (وهذا الفرس وذاك البغل) [Ve “bu at” ve “şu katır”.] için hâricde ve kezâlik bunların mefhûmâtı için zihinde sâbittir. Ve a'yân-ı mukadderinin zâtîyâtı dahi bu vechle olup meselâ hakikat-i mefrûzâ-i ankâ efrâd-ı mukadderesi için [71] farz-ı vücûdunda hâricen ve zihnen bi-zâtîhî sâbittir. Ve kezâlik erba' için zevciyyet ve selâse için

ferdiyyet gibi levâzım-ı zâtîyât dahi hâricen ve zihnen sâbit olan külliden olarak zîrâ ister “erba’atun” veyâ “selâsetun mine’n-nâsi” gibi hâricde ve zihinde mevcûd olsun, ve ister “selâsetu şümûsin” gibi yalnız zihinde mevcûd olsun erba’a için zevciyyet ve selâse için ferdiyyet bi-zâtihîmâ sâbitedir. Çünkü zevciyyet ve ferdiyyet harâret ve bürûdet gibi mahall-i ma’rûzuna sârîye ya’nî zihnin zevciyyet ve ferdiyyetini muktaziye olmadıkları cihetle her ne kadar zevciyyet ve ferdiyyetten zâhil olarak bunlar tasavvur edilmese dahi erba’a ve selâse için bi-zâtihîmâ zihinde urûzları mahall-i işkâl değildir.

Ve eğer küllî efrâdı için yalnız zihinde sâbit olursa bu küllî ma’kûl-ı sâniîdir. El-hâsıl ma’kûlât-ı sâniyye bir şey’e zihinde vücûdu hasebiyle ârız olan umûrdan ibârettir. Ya’nî bu umûrun urûzunda vücûd-i zihnînin bi-husûsihî medhali vardır. Şöyle ki sevâd ve beyâz ve hareke ve sükûn gibi avârızın cisme urûzunda vücûd-i hâricî için medhal olarak cismin bunlarla ittisâfî ancak hâricde vücûdu hâlinde tahakkuk edebileceği misüllü vücûd-i zihnînin dahi işbu ma’kûlât-ı sâniyyenin urûzunda bi-husûsihî medhali olarak urûzunu musahhîh olan vücûd-i zihnîdir. Meselâ külliyyet ve cüz’iyyet ve zâtîyyet ve araziyyet ve kezâlik cins ve fasl ve hadd ve kazıyye emsâli ma’kûlât-ı sâniyyeden olup bunlarla bir mefhûmun ittisâfî ancak zihinde i’tibâr-i husûlüyle hâsıl olur. Ve bu cihetten nâşi zihinde “el-hayevânü külliyyün ve cinsün” denilip hâricde “hâzâ külliyyün” ve “hâzâ cinsün” denilecek bir şey’ bulunamaz. İşte ma’kûlât-ı sâniyye bundan ibâret olup ve ta’rîfinde ityân eyledikleri (التي لا يحاذي بها أمر في الخارج) [Ma’kûlât, kendisine hariçte bir emrin karşılık düşmediği şey’dir.] ya’nî “ma’kûlât-ı sâniyye hâricde kendine bir emr muhâzî olmayan ma’kûlâtur” kavillerinden murâd dahi zikr ettiğimiz ma’nâdır. Ve işbu ma’kûlât-ı sâniyyenin ma’rûzu ya’nî zihinde ârız olduğu şey’ ma’kûlât-ı ûlâdır. Meselâ zihinde külliyyetin ârız olacağı şey’ mefhûm-i hayevândır. Ma’kûlât-ı sâniyyenin ta’akkulu ma’kûlât-ı ûlânın mertebe-i ta’akkulundan müte’ahhir ve bunlara ma’kûl-ı evvel ve sâni itlâkı bu sebebe nâzırdır. Zîrâ meselâ ma’nâyı külliyyeti ta’akkul ancak külliyyetin kendisi için urûzu i’tibâr olunacak mefhûm-i hayevân gibi bir şey’in ta’akkulundan sonra olabilir. Ma’nâyı cüz’iyyet dahi böyledir. Ve meşhûr olduğu üzere hâricde bulunan her bir şey’ cüz’îdir deyü⁴⁷ şâyi’ olan kelâmdan murâd akılda husûlü takdîrde cüz’î

47 Sehv ve savab cetvelinde “deyü” olarak düzeltilmiştir.

olacak haysiyette bulunması olup ve illâ cüz'iyet dahi avâırız-ı zihniyyeden olduğunda kelimât-ı kavm müttefikdir.

Ve hafı olmasın ki ma'kûlât-ı ûlâ cüz'inin taht-ı küllîde indirâcı gibi ma'kûlât-ı sâniyenin [72] tahtında mündericdir. Zîrâ meselâ mefhûm-i hayevân mefhûm-i cinsin tahtında ve mefhûm-i insân mefhûm-i nev'de mündericdir.⁴⁸

[İkinci Ma'kullerin Mantıkta Konu Edilene ve Edilmeyene Taksîmi-Küllînin Mantıkî, Tabî'î ve Aklîye Taksîmi]

Kâle Rahimehullâh

منه ما يبحث عنه في المنطق، كمفهوم الكلّي العارض للماهيات، ويسمى كلياً منطقياً، وهو المنقسم إلى الكليات الخمس المنطقية، ومعروضه، مثل الإنسان والحيوان يسمى كلياً طبيعياً منقسماً إلى الكليات الخمس الطبيعية، والمجموع من الكلّي الطبيعي والمنطقي يسمى كلياً عقلياً منقسماً إلى الكليات الخمس العقلية. فإذا قلنا: الحيوان جنس. فمفهوم الحيوان طبيعي، ومفهوم الجنس منطقي، ومجموع المفهومين جنس عقلي. وهكذا البواقي، ومفهوم القضية والقياس وغيرهما من المفهومات المحوثة عنها في المنطق. ومنه ما لا يبحث عنه في المنطق بل في الحكمة والكالام، كمفهوم الواجب والممكن والممتنع

[Bunun bir kısmı mantık ilminde ele alınır. Mâhiyete arız olan küllî mefhûmu gibi. Buna mantıkî küllî denir. Bu da beş mantıkî küllîye ayrılır. Küllî mefhûmun, insan ve canlı gibi arız olduğu şey tabîî küllî ismini alır. Bu da beş tabîî küllîye ayrılır. Tabîî ve mantıkî küllîlerden oluşan toplama ise aklî küllî denir. Bu da beş aklî küllîye ayrılır. “Canlı cinstir” dediğimizde; “canlı” mefhûmu tabîî küllîdir. “Cins” mefhûmu, mantıkî küllîdir. Bu iki mefhûmun toplamı, aklî küllîdir. Geri kalanlar da böyledir (mantık ilminde ele alınan ikinci makûllerdendir). Önerme, kıyâs ve mantık ilminde araştırma konusu yapılan diğer mefhûmlar da böyledir. İkinci makûllerin bir kısmı, Mantık ilminde ele alınmayıp felsefe ve kelâmda ele alınır. Vâcib/zorunlu, mümkün/olanaklı ve mümteni'/olanaksız mefhûmları gibi.]

48 Bu dahi hafı olmasın ki ma'kûlât-ı sâniyyeden murâd derece-i ûlâda ta'akkul olunanın mâ 'adâsi demek olmakla derece-i sâniyye ve derece-i sâlis ve râbî'a ve derecât-ı sâ'irede ta'akkul olunan şeylere dahi şümûlûl olmakla ma'kûl-ı evvelin mâ 'adâsına ma'kûl-ı sâni tesmiye olunmak üzere ıstılah olmuştur. Her ne kadar bu ıstılah ba'zın indinde olup ba'z-ı âharın indinde ise derece-i sâniyyeden sonra derece-i sâlisde ma'kûl olana ma'kûl-ı sâlis ve râbî'ada ma'kûl olana ma'kûl-ı râbî' ve hâkezâ tesmiye etmek ıstılah olduğunu Seyyid Şerîf Hâşîye-i Tecrid ve Hâşîye-i Metâlî'de tasrîh etmiştir. Meselâ kazîyye ma'kûl-ı sâni olup fenn-i mantıkda kazîyyenin inkisâm ve tenâkuz ve in'ikâsından bahs olunsa inkisâm ve tenâkuz ve in'ikâs ma'kûlât-ı sâlisde olur. Ve mebhâhis-i mantıkîyede ehad-i mütênâkızayn ve ehad-i aksâma bir şey'le hükm olunsa şey'-i mezkûr ma'kûl-ı râbî' olur ve hâkezâ. (Abd)

cins-i mantıkî ve hayevân ile cins mefhûmeyninin mecmû'u cins-i aklîdir. Ve "el-insânü nev'un" kavlimiz dahi bu vechle olup insân için olan hayevân-ı nâtik mefhûmu nev'-i tabî'î ve nev' için olan (كلي مقول على كثيرين) (مختلفين بالعدد دون الحقيقة) [Hakikat bakımından değil de sayı bakımından farklı olan birçok şeye söylenebilen küllîdir.] mefhûmu nev'-i mantıkî ve mecmû'-ı mefhûmeyn nev'-i aklîdir. Ve "en-nâtıku faslun" ['düşünen' faslıdır.] ve "el-mâşî", arazun âmmun" ['yürüyen', genel arazdır.] ve "ed-dâhiku hâssatun" ['gülen' hâssadır.] dahi bunlara mukayyes olup "Zeydün cüz'ıyyün" [Zeyd cüz'ıdır.] kavlimiz dahi böyledir. Şöyle ki mefhûm-i Zeyd cüz'ı-i tabî'î ve mefhûm-i cüz'ı, cüz'ı-i mantıkî ve mecmû'-ı mefhûmeyn, cüz'ı-i aklîdir. Ve bu makâmda cüz'ı ile murâd cüz'ı-i mantıkî olup halbuki Zeyd ve Amr ve emsâli mevcûdât-ı hâriciyyeye sâdik olmasıyla bu sûrette cüz'ı-i mantıkî mâ'kûl-ı sâni olmamak lâzım geleceği mahall-i iştibâh görünür ise de hakikati böyle değildir. Zîrâ cüz'ı-i hakikînin sâdik olduğu bi'tibâri'l-hâric nefsi mevcûdât olmayıp belki mâ sadaka aleyhi sûret-i akliyye-i mevcûdâtıdır. Çünkü Zeyd vücûd-i hâricisi i'tibâriyle ne küllî ve ne de cüz'ı olup belki cüz'ıyyeti vücûd-i zihni i'tibâriyledir. Şöyle ki mürûr ettiği üzere küllî ve cüz'ı mevcûd-ı zihni'nin kısmeyni olup bunların efrâdı fi'l-hakika ancak meselâ Zeyd-i cüz'ıye işâretle (هذا المانع عن الشركة) [Ortak olmaya engel olan şu şey.] emsâli mevcûdât zihniyye-i i'tibâriyyedir. Ve bu bâbda mu'teber olan efrâd işbu efrâd-ı i'tibâriyye olup mutlakan efrâd değildir. Hâsılı külliyyet ve cüz'ıyyet havâss-ı mefhûmât-ı zihniyyeden olarak hakikaten ancak ma'ânî üzere ve bâzen mecâz olarak meselâ lafz-ı insâna küllî denildiği gibi elfâz üzere ıtlâk olunup ma'ânînin mâ sadaka aleyhi üzere aslâ ıtlâk olunmaz.

Ve işbu aksâm-ı selâse-i küllînin îzâh-ı tağâyüründe Seyyid Şerif buyurmuştur ki hayevânın (الجوهر القابل للأبعاد النامي الحساس المتحرك بالإرادة) [Boyutlarda yer kaplayan, büyüyen, duyuyla algılayan ve kendi iradesiyle hareket eden bir cevher.] mefhûmu bir emirdir ki bu emre akılda bir hâlet-i i'tibâriyye ârız olur. Ve işbu hâlet-i ârızıyye mefhûm-i mezkûrun keşîrin ile şirketten mâni' olmamasıdır. Ve külliyyet tesmiye olunan bu ârız olarak bunun akılda [74] mâ'rûz-ı mezkûra nisbeti hâricde sevbe ârız olan beyâzın sevbe nisbetine şebîhdır. İmdi beyâzdan sevb üzere bi'l-müvâta'a mahmûl olan ebyaz iştikâk olunduğu hinde üç şey' hâsil olur ki birisi, mâ'rûz olan sevb ve diğeri, ârız olan mefhûm-i ebyaz ve üçüncüsü, mâ'rûz

ile ârızdan mürekkebe olan mecmû'dur. Kezâlik külliyyetten bi'l-muvâta'a hayevân üzere mahmûl olan küllî iştikâk olunduğu sûrette bunda dahi üç şey' hâsıl olur ki evvel, mefhûm-i hayevân olan ma'rûz ve sâni, mefhûm-i küllî olan ârız ve sâlis, ma'rûz ile ârızdan mürekkebe olan mecmû'dur. Ve nitekim mefhûm-i ebyaz ebyazın mefhûmu olduğu haysiyyetten mefhûm-i sevbın ne aynı ve ne cüz'ü olup belki sevb ve gayrısı üzere sâlih olarak mefhûm-i sevbden hâric olduğu misüllü mefhûm-i küllî dahi mefhûm-i hayevânın ne aynı ve ne de cüz'ü olup belki mefhûm-i hayevândan hâric ve hayevân ile sâ'ir kendine akılda külliyyet ârız olacak mefhûmât üzere haml olunmaklığa sâlihdir. Ve meselâ kazıyye için (قول يصح أن يقال لقائله إنه صادق فيه أو كاذب) [Kazıyye; kendisini dile getirenin bu söylediğinde doğru veya yanlış olduğunun söylenmesi sahîh olandır.] mefhûmuyla daha sâ'ir kıyâs ve emsâl-i ma'lûmesi küllî-i⁴⁹ mantıkî olarak fenn-i mantıkda kendisinden bahs olunan ma'kûlât-ı sâniyyedendir. Zîrâ bu mefhûmât ancak zihinde mevcûd olarak hâricde hamle sâlih efrâdı gayr-ı mevcûddur.

Ve ma'kûlât-ı sâniyyeden ba'zısı dahi garaz-ı fennin adem-i ta'allukundan nâsi mantıkda mebhûsün-anh olmayıp belki bunlardan ilm-i hikmet ve ilm-i kelâmda bahs olunur. Meselâ mefhûm-i vâcib ve mümkün ve mümteni' ma'kûlât-ı sâniyyeden olup fakat bunlardan bahs meçhûlâta medâr-ı îsâl olamayacağı cihetle mantıkda mebhûsün-anh olmayıp belki ilm-i hikmet ve kelâmda bahs olunarak her bir akılda tasavvur olunan şey'-i zâtî vücûd veyâ ademini muktazî olup veyâ olmaması cihetleriyle işbu vâcib ve mümkün ve mümteni'a taksîm ederek vâcibin kadîm ve mümkünün gayra muhtâc olması ve mümteni'-i bi'z-zâtın mümkün-i bi'l-gayr olmaması gibi ahvâlınden bahs etmişlerdir ki bu mesâ'ilin mevzû'âtı bütün ma'kûlât-ı sâniyyedendir.

Ve bunların ma'kûlât-ı sâniyyeden olduklarını îzâhda denilmiştir ki bunlardan mümteni' ile sâ'ir mevzû'lar için vücûd olmayan ma'dûm ve emsâlinin ma'kûlât-ı sâniyyeden oldukları zâhirdir. Zîrâ inde'l-kavm takarrur etmiş olduğu vechle hâric veyâhûd zihn zarflarından birinde bir şey'in bir şey'e sübûtu müsbetün-lehin o zarfda vücûdunun fer'i olup işbu mevzû'-ı mümteni' ile emsâlinin ise zarf-ı hâricde vücûdu olmamasıyla bunların mevzû'ları için sübûtu zihinde olmaklığa münhasır olarak bu cihetle ma'kûl-ı sâniyyeden oldukları tahakkuk eder. Ve ammâ vâcib ve mümkün mefhûmlarının ma'kûlât-ı sâniyyeden olmaları vücûb ve imkâ-

49 Sehv ve savab cetvelinde "külli-i" olarak düzeltilmiştir.

nın vücûd-i hâricî üzere sebkatlerinden nâşîdir. Şu cihetle ki imkân vücûd üzere sâbıkdır deriz. [75] Çünkü bir şey'in fi-nefsihî vücûdu mümkün olur da ba'dehû gayrisından mevcûd olur. Onun için (الشيء يمكن وجوده في نفسه فيوجد) [Bir şey, kendinde varlığı mümkün iken (sonrasında) var olur.] denilmek sahîh olur. Vücûd dahi böyle olup vücûb vücûd üzere sebk-i zâtî ile sâbıkdır deriz. Zîrâ mâhiyet-i vâcibin vücûdunu îcâbı aklen vücûdunu istitbâ' ve istid'â eyler. Onun için (اقتضى ذاته وجوده فوجد) [Zâtî varlığını gerektirerek var olur.] denilmek sahîh olur. Sıfât-ı sübûtiyyenin ise vücûd-i mevsûfu üzere sebk-i müstehîldir. Zîrâ sıfât-ı mevcûdenin mevsufuyla kıyâmı vücûd-i mevsûfun fer'idir. Ve vücûb ile imkânın hâricde bir şey' için sâbit olmayıp emr-i ademî olmaları üzere istidlâlde bu vechle vücûd-i mevsûfdan imtinâ'-ı te'ehhurları kâfi olarak ma'kûlât-ı sâniyyeden oldukları tahakkuk eder. Ve bu delil vücûd-i mevsûfundan te'ehhurları mümteni' olan hudûs ve emsâli her bir sıfâta dahi mutarrid olarak bu vechle sıfât-ı sübûtiyyenin vücûb-i te'ehhurundan için vücûdu dahi ma'kûlât-ı sâniyyeden add eylemişlerdir.

Zîrâ bir şey' nefisinden müte'ahhir olamayacağı cihetle şey'-i mevcûd için vücûd, vücûd-i hâricîyesiyle birlikte sâbit olup müte'ahhir değildir. Lâkin musannifin *Hâşîye*'sinde beyânı üzere bu kelâm mahall-i nazardır. Zîrâ işbu vücûd-i hâricîden te'ehhuru vâcib olan ancak mefhûmun hâricde sübûtu olup yoksa nefis-i mefhûm-i sâbitin te'ehhuru değildir.

Bu sûrette zât-ı vücûb ve imkân ve kezâlik zât-ı vücûd-i mevsûfları olan şey' üzere sâbık olarak fakat o şey' için hâricde sübûtları müte'ahhir olması câ'izdir. Görmez misin ki zâtîyât ve levâzımı vücûd-i hâricî üzere sâbık olarak vücûd-i hâricîlerinden mukaddem zihinde efrâdlar için sâbite ve ma'a-hazâ vücûd-i hâricî ve zihnîden her ikisinde mevcûdedirler.

Bu cihetle makâm-ı istidlâlde savâb olan denilmektir ki vücûb ve imtinâ' ve imkândan her birisi zâtın vücûd veyâ imtinâ'ını iktizâ veyâhûd adem-i iktizâsından ibâret olmasıyla üçü dahi mâhiyetle vücûd ve adem beyninde nisbet olup niseb ise zihnînin ancak zihinde bulunduğu şeyden nez'eylediği umûr-ı intizâ'ıyye olarak hâricde mevcûd değildir. Bu cihetle ma'kûlât-ı sâniyyeden oldukları tahakkuk eder.

Kâle Rahimehullâh

ولا شيء من هذه الكليات بموجود في الخارج؛ لاستحالة الوجود بدون التشخص بدهاة، وإن ذهب البعض إلى وجود الكل فيه، والكثير إلى وجود الطبيعي، بناء على أنه جزء الموجود في الخارج، وهو الفرد المركب منه ومن المشخصات، كزيد المركب من الإنسان والمشخصات، لكنه جزء عقلي لا خارجي في التحقيق، فالحق إن وجوده عبارة عن وجود أفرادها، لا أن نفسه مع كونه معروضا لقابلية التكثر موجود فيه، ولذا جعلوا الكلية وأقسامه من العوارض المختصة بالوجود الذهني، وأما الكلي [76] المنطقي والعقلي فكما لا وجود لأنفسهما في الخارج لا وجود لأفرادهما فيه، لكونها أمورا اعتبارية كسائر المعقولات الثانية

[Bu küllîlerden hiç biri hariçte mevcûd değildir. Çünkü açıktır ki taşahhus olmaksızın var oluş imkânsızdır. Bazıları, her ne kadar küllün hepsinin hariçte var olduğu görüşünde olsa da durum böyledir. Pek çoğu da tabîi küllîlerin hariçte var olduğu görüşündedir. Bu da tabîi küllînin, hariçte mevcûd olanın parçası olması sebebiyledir. Hariçteki mevcûd fert, tabîi küllîden ve şahsî (bireyleştirici) özelliklerden oluşmuştur. İnsân ve şahsî (bireyleştirici) özelliklerinden oluşan Zeyd gibi. Fakat tabîi küllî, gerçekte aklî parçadır, hâricî parça değildir. Hakîkatte tabîi küllînin varlığı, fertlerinin hariçteki varlığından ibârettir. Yoksa tabîi küllînin kendisi, çoğalma kâbiliyetine maruz kalmasına rağmen hariçte mevcut değildir. Bundan dolayı küllî ve kısımlarını, zihnî varoluşa mahsûs olan arazlardan kıldılar. Mantıkî ve aklî küllînin kendilerinin hariçte varlığı olmaması gibi fertlerinin de hariçte varlığı yoktur. Çünkü bu küllîler, diğer ikinci ma'kuller gibi umuru i'tibârîdir.]

İşbu külliyyât ıtlâk olunan şeylerden hiçbirisi hâricde mevcûd olmayıp zîrâ bi-dûni't-teşahhus istihâle-i vücûd bedîhîdir. Ve her ne kadar aksâm-ı külliyyâtın cümlesi hâricde mevcûd olduğuna ehl-i sinâ'attan bazıları ve yalnız küllî-i tabî'iyenin vücûduna kavmden ekseri zâhib olmuşlar ise de tahkîk olan bunlardan hiç birisi hâricde mevcûd olmayıp umûr-ı zihniyyedendir. Ve tabî'iyenin vücûduyla kavlin mebnâsı hâricde olan mevcûda cüz' olmasıdır. Ve işbu mevcûd fil-hâric ile murâd efrâd-ı küllî olarak küllî ile müşahhisâttan mürekkeb Zeyd emsâlidir ki insân ile müşahhisâttan mürekkebdir. Lâkin tahkîk ve kabûle hakîk olan küllînin mevcûd-ı hâricîden ya'nî insânın Zeyd'den cüz' olması aklın hâricden me'hûza olan sûret-i cüz'iyeden nez'îyle hâsıl olarak cüz'-i aklî olup hâricî değildir ki hatta vücûd-i tabî'îye medâr-ı istidlâl olabilsin. İmdi bi-dûni't-teşahhus⁵⁰ istihâle-i vücûd bedîhî olmasıyla hak olan küllî-i tabî'înin hâricde vücûdu efrâdının

50 Sehv ve savab cetvelinde "bi-dûn" olarak düzeltilmiştir.

vücûdundan ibâret olup yoksa nefsi tabî'î kâbiliyet-i tekeşsüre ma'rûz olmasıyla berâber hâricde mevcûd demek değildir. Ve bu sebebden için külliyyeti ve aksâmını vücûd-i zihniye muhtassa olan avârizdan kılmişlardır.

Ve ammâ küllî-i mantikî ve aklînin nefsleri için hâricde vücûd olmadığı misüllü efrâdları için dahi hâricde vücûd olmayıp sâ'ir ma'kulât-ı sâniyye gibi umûr-ı itibâriyyedendir.

El-hâsıl küllî-i mantikî beyân-ı sâbıkdan ma'lûm olduğu vechle tabâyi'den bir tabî'ate urûzu itibâr olunmaksızın nefsi tasavvuru vukû'-ı şirketten mâni' olmayan şey' mefhûmu olarak mu'teberât-ı akldan olmasıyla mezheb-i muhtârda hâricde vücûdu olmayıp belki hâricde bir şey' kendine mutâbık olmayan ma'kulât-ı sâniyyedendir. Lâkin ba'zıları "küllî-i mantikînin hâricde vücûdu ve adem-i vücûdu, vücûd-i izâfeye müteferri' olup vücûd-i izâfeye kâ'il olunursa küllî-i mezkûrun dahi vücûduna kâ'il olmak iktizâ eder ve illâ bu dahi mevcûd olmaz" deyü beyân etmişler ise de bu mülâzimenin men'îyle berâber vücûd-i izâfeye kâ'il olanlar cemî' izâfâtın vücûduna kâ'il olmadıkları ityân edilmiştir. Ve izâfâttan hâricde mevcûd olanlar tevkît ve mukâbele emsâli olup ve mevcûd olmayanlar hîn-i mülâhaza-i emreynde muhterî'ât-ı akliyyeden olarak eczâ'-i zamân gibi ictimâları câ'iz olmayan emreyn beynindeki takaddüm ve te'ehhur emsâlidir. Küllî-i aklînin vücûdunda dahi ihtilâf olunarak muhtâr olan hâricde adem-i vücûdu olup fakat ilm-i mantıkda bundan bahse lüzûm ve ta'alluk olmamasıyla bunun izâhâtına dâ'ir sevk-i makâle ta'arruz etmemişlerdir [77] ve küllî-i tabî'înin vücûdundan bahs etmek dahi her ne kadar hâric-i sînâ'ât ise de çünkü mantikiyyûn tabâyi'-i eşyâ'yı tasavvur ve avâriz-ı akliyyesini ahz ederek tabâyi'-i mezkûreye sârî ve muntabık olacak vechle ahvâl-i tabâyi'den bahs edip bunun hakkıyla ittizâhı ise tabâyi'-i eşyâ'nın hâricde vücûdunu ma'rifete mütevakıf ve bir de îrâd eyledikleri emsile-i avâriz tabâyi'-i eşyâ'dan ibâret olup meselâ (الجنس مقول على كثيرين مختلفين بالطباع في جواب ماهوكالحيوان المقول على الإنسان والفرس) [Cins, "mâ hüve" (o nedir?) sorusunun cevâbında, doğaları bakımından farklı olan bir çok şey' için söylenendir; mesela insân ve at için söylenen "canlı" lafzı gibi.] kavilleriyle cinsi ta'rîf ve temsillerinin ittizâhı hâricde ba'zısı ba'zısı üzerine sâdik olacak hakâyık-ı muhtelif olduğunun ma'rifetiyle hâsıl olacağına binâ'en müte'ahhirûn küllî-i tabî'iyede olan ıstılâh-ı ehl-i mantıka tevfikân küllî-i tabî'înin vücûdundan bahsi ihtiyâr

etmişlerdir. Şu vechle ki ba‘zılar fi‘l-cümle ya‘nî ba‘zen mevcûd olduğuna ve ba‘zılar hâricde aslâ vücûdu olmadığına zâhib olarak muhtâr-ı musannif mezheb-i muhakkıkîn olan kavli-i sânidir. Ve mezheb-i evvel olduğu vechle vücûduna kâ‘il olanlar bunu isbâtta meselâ hayevân kendine işâret olunan hayevân-ı mevcûddan cüz’ olup mevcûda cüz’ olan şey’ ise mevcûddur dediler. Ve bu vechle tabî‘înin vücûdunu tercih edenler üç fırka olup bir fırkası hâricde vücûd ve mevcûd iki olduğuna ya‘nî küllî vücûd-i müstakil ile mevcûd, şahsı dahi başkaca vücûd ile mevcûd olmasına zâhib olmuşlardır. Hâsılı indlerinde mâhiyet ki meselâ insân ile eczâsı olan hayevân ve cism ve nâtık ve hassâs hâricde vücûdât-ı müteğâyire ile mevcûdlardır. Bu zehâba göre küllî-i tabî‘î ferdinin vücûduna muğâyir vücûdu olmasından dolayı efrâdı üzere hamli ya‘nî meselâ “Zeydün insânün” denilmesi sahîh olmamak lâzım geleceğinden gayr-ı mu‘teberdir. Ve fırkâ-i sâniyye hâricde vücûd vâhid ve mevcûd isneyn olmasına ya‘nî küllî ile ferdi mevcûd-i müte‘addid iseler de vücûdda müttehid olduklarına kâ‘il olmuşlardır. Lâkin eğer murâd-ı mevcûdeyn işbu vücûd-i vahid ile ayrı ayrı mevcûddur demek ise ma‘nâ-yı vâhidin mahall-i muhtelifle ile kıyâmı lâzım gelir. Ve eğer vücûd-i vâhid ile ikisinin mecmû‘u mevcûddur demek ise küllün bi-dûni cüz’ihî vücûdunu iktizâ eder. Binâ’enaaleyh bu mezheb dahi merdûddur. Ve fırka-i sâlise her ne kadar akılda isneyn iseler de hâricde vücûd ve mevcûd vâhid ya‘nî küllî ile efrâdının hâricde kendileri ve vücûdları müttehid olmasını ihtiyâr edip ve bu vechle akılda teğâyür ve hâricde ittihâddan bir mahzûr lâzım gelmeyeceği cihetle vücûd-i küllîye kâ‘il olan fırak-ı selâse içinde muhtâr-ı muhakkıkîn işbu mezheb-i sâlisdir.

Ve bu makâmda denilebilir ki tabî‘îden meselâ hayevânın mevcûd olduğu zarûrî [78] olmasıyla ne vechle mahall-i ihtilâf olabilir. Lâkin hakikat-i hâl böyle olmayıp bi‘z-zarûr[e] mevcûd olan hayevânın mâ sadaka aleyhidir. Ya‘nî mâhiyet-i hayevân ki kendine külliyyetin “alâ ihtilâfi‘l-mezhebeyn” urûz veyâhûd salâhiyet-i urûzu i‘tibâr bulunduğu sûrette küllî-i tabî‘îdir. Bunun hâricde sâdik olduğu Zeyd ve Amr gibi efrâdının vücûdu zarûrî olup lâkin tabî‘at-ı hayevâniyyenin zarûret-i vücûdu memnû‘dur. Ve eğer hâtıra gelirse ki mâdem ki küllînin hâricde vücûdu yoktur ne cihetle tahakkuk etmiştir? Bundan cevâbda denilmiştir ki akl eşhâsdan suver-i külliyye-i muhtelifle intizâ‘ eder. Aklın bu vechle intizâ‘ı da ba‘zen

zevât-ı eşhâsdan ve ba'zen isti'dâdât-ı muhtelif ve i'tibârât-ı mütefâvite hasebiyle a'râz-ı müktenifeden olarak suver-i mezkûrenin vücûdu ancak akılda olur. Meselâ Zeydi yalnızca rü'yetimizde Zeyd'in zihnimizde sûret-i şahsiyyesi hâsıl olarak bu sûret hüvviyet-i şahsiyye-i Zeyd'e muntabık olup hüvviyet-i uhrâya tecâvüz etmez. Ve Zeyd ile berâber benî nev'inden Amr ve Bekri rü'yetimizde inde'l-akl sûret-i nev'iyye-i insâniyye hâsıl olarak efrâd-ı benî nev'a muntabık olur. Ve bunlarla berâber feres ve baĝli rü'yetimizde sûret-i cinsiyye-i hayevâniyye hâsıla olarak Zeyd'in ve sâ'ir ebnâ-i cinsinin hüvviyetine muntabık olur. Mâ fevkı dahi böyle olup işte küllî ve cüz'î-i eşhâsdan intizâ'-ı akl bundan ibârettir.

[Cüz'î ya Maddîdir ya da Mücerred]

Kâle Rahimehullâh

والجزئي إما مادي إن كان جسماً كزيد، أو جسمانيا كعوارضه المحسوسة، وإما مجرد كالواجب تعالى عند الكل، وكالعقول العشرة والنفوس الإنسانية والفلكية عند الحكماء، ولا يرتسم صورة جزئية من الشيء في الذهن ما لم يدرك بإحدى الحواس الظاهرة أو بالوجدان، كالعطش المحسوس وجدانا

[Cüz'î, Zeyd gibi cisim veya Zeyd'in duyuyula algılanabilir arazları gibi cismanî ise maddîdir. Ya da herkese (kelamcı ve filozoflara) göre Vâcib Teâlâ gibi mücerredir. Filozoflara göre on akıl, insan ve felek nefisleri de böyledir. Bir şey beş dış duyudan biri veya vicdan (iç duyum) sezgi ile -mesela vicdan (iç duyum) aracılığıyla algılanan susuzluk gibi- algılanmadığı sürece zihinde o şeyin cüz'î sûreti resm olunamaz.]

Ve ammâ cüz'î mâddî ve mücerred kısmeynine münkasim olarak eğer cism veyâhûd cismânî olursa mâddîdir. Meselâ Zeyd ecsâm-ı müteşekkileden olmasıyla cüz'î-i mâddîdir. Şöyle ki hîn-i rü'yet-i Zeyd'de zihinde hâsıl olan şey, tûl ve arz ve umkiyle ve emsâl ve eşbâhından mâ bihi'l-imtiyâzı olan avâriz-ı müşahhasasıyla berâber sûret-i hâriciyyesi olup bu emr-i hâsıl mâdde-i cisimden Zeyd'in şekl-i mû'ayyeni olarak zihinde şebihî ve hâricde zâtıdır. Ve avâriz-ı mahsûsesi cismânî olmasıyla yine cüz'î-i mâddîdir. Bu da sevâd ve beyâz gibi tahayyüzüyle mütehayyeze ve hüsnî ve kubhî emsâli mevhûme olmaktan e'ammıdır. Zirâ bu avâriz cisimde olan şey'e ta'alluk eden ma'ânî-i cüz'iyyeden olmasıyla cismanîdir.

Ve cism ve cismânî olmayanlar mücerredir. Meselâ Vâcib-i Te'âla hazretlerinin zât-ı mahsûsası mücerred olduğunda mütekellimîn ve hükemâ

müttetiklerdir. Zîrâ eğer ki Vâcib-i Te'âla ve tekaddes hazretlerinin künhü tasavvurdan mukaddes ise de künhü ma'lûm olmamasıyla berâber hüvviyet-i hâriciyesinin cüz'iyet ârız olacak vechle cevâz-ı tasavvuruna kâ'il olmuşlardır. [79] Ve mutlakan tasavvurunun adem-i cevâzı takdîrde deriz ki cüz'iyet ve külliyyet tasavvur-ı muhakkakın fer'î olmayıp belki tasavvur-ı mefrûzun fer'î olduğu cihetle Cenâb-ı Bârî'nin hüvviyeti her ne kadar ebeden veyâhûd zarûreten tasavvur olunamazsa da bi'l-farz mutasavver olsa vukû'-ı şîrketten mâni'a olacağında şekk ve iştibâh yoktur.

Ve kavlı-i hükemâ üzere âlem-i eflâk ve anâsırın mebâdî-i vücûdu add olunan ukûl-ı aşere ve harekât-ı nazariyye ve ilmiyye-i beşeriyyenin fâ'ili olan nüfûs-i insâniyye ile deverân-ı irâdiyye-i eflâkın fâ'ili olan nüfûs-i felekiyye dahi cüz'iyât-ı mücerrededendir. Zîrâ indlerinde gerek ukûl ve gerek nüfûs-i ecsâmıdan müfâraka olarak ne teşekkül ve eb'âd-i selâseyi kâbile olan ecsâmıdan ve ne de mahall için a'râz ve heyûlâ için sûret gibi ecsâmıda hulûl eden şeylerdendir. Ve fakat ebdâna ta'alluku bilâdda olan tasarrufât-ı mülûk emsâli tedbîr-i emr-i ebdân ile bi-vesâtatı'l-âlât icrâ-yı harekât-ı muhtelifeden ibârettir dediler.

Ve bunun hülâsa-i beyânı şu vechledir ki hükemâ evvel-i mahlûk-ı ilâhî akl olduğunu beyân ile bunu isbâtta Cenâb-ı Bârî vâhid-i hakîkî olmasıyla (الواحد لا يصدر عنه إلا الواحد) [Birden ancak bir sadır olur.] kâ'ideleri muktezâsınca Hazret-i Vâhidden ibtidâ'en ancak vâhid sudûr eder dediler. Ve ibtidâ'en sâdır olan şey'in imtinâ'-ı cismiyyetine kâ'il olarak cismiyyet terkîbi muktazî olmasıyla istidlâl ettiler. Ve kezâlik sâdır-ı evvelin cismin ehad-i cüz'eyni olmasını dahi tecvîz etmeyip bunu isbâtta eğer ehad-i cüz'eyni olmak lâzım gelse cüz'-i âharsız vücûdda müstakîl olamayarak te'sîrde dahi adem-i istiklâli lâzım gelip halbuki sâdır-ı evvelin vücûd ve te'sîrden ikisinde dahi müstakîl olması zarûrîdir dediler. Ve sâdır-ı evvelin araz dahi olmadığını beyân ile zîrâ araz mahalli olan cevhersiz vücûd ile müstakîl olamayacağından cevherden mukaddem mevcûd olması gayr-ı mutasavverdir. Ve kezâlik sâdır-ı evvel nefis dahi değildir. Zîrâ nefis icrâ-yı harekât-ı muhtelifede âlet itihâzına muhtâc olduğu cisimsiz müstakîl bi't-te'sîr olmamasıyla mâ ba'dına sebebiyeti mümteni'dir. Mâ ba'dına sebebiyyet ise sâdır-ı evvelde vâcibdir. Ve bu vücûh-i nâ-ma'kûle ile sâdır-ı evvelin akl-ı evvel olduğu ta'ayyün etmiştir deyü zâhib oldular. Hâsılı indlerinde sâdır-ı evvel müstakîllün bi'l-vücûd ve't-te'sîr olması vâcib olup bu

ise aklın gayrısında gayr-ı mevcûd olduğundan evvel-i mahlûk akl-ı evvel olduğunu ihtiyâr etmişlerdir. İmdi tertûb-i mevcûdâtta re'y-i hükemâ şu vechledir ki sâdır-ı evvel akl olduğu sâbit olduysa imdi işbu akl için üç i'tibâr olup evvel fi-nefsihî vücûdu ve sâni gayr ile vücûbu ve sâlis li-zâtihî imkânı olarak bu i'tibârâtan her biriyle ondan bir emr sudûr etmiştir ki fi-nefsihî vücûdu i'tibâriyle akl-ı sâni ve gayr ile vücûbu i'tibâriyle nefsi-ülâ ve imkânı i'tibâriyle felek-i evvel olan cism sâdir olmuştur. Ve kezâlik akl-ı [80] sânidən akl-ı sâlis ve nefsi- sâniye ve felek-i sâni sâdir olarak bu vechle akl-ı âşire değın müntehîdir. Ve işbu akl-ı âşir eflâkdan merteb-i tâsi'de olup bu felek, felek-i kamerdir. Ve akl-ı mezkûr akl-ı fa'âl ile müsemmâ olup heyûlâ-i âlem-i süflîde mü'essir olan ve evzâ' ve harekât-ı felekiyye ve ittisâlât-ı kevkebiyyeden inbi'âs eyleyen isti'dâdâtan kendileri için hâsil olan şey' sebebiyle anâsır-ı basîte ve mürekkebât-ı unsuriyye üzere suver ve nüfus ve a'râzı ifâza eden işbu akl-ı âşirdir dediler.⁵¹ Ve ukûl-i basîta oldukları sebebiyle kâbil-i fesâd olmayarak ebediyyetine ka'ıl oldular. Ve harekât-ı eflâk-ı irâdiyye olmasıyla eflâk için nüfûs-i mücerredenin vücûduna istidlâl eylediler. Şu vechle ki hareke-i zâtıyyeyi üç kısma hasr ederek birisi hareket-i tab'ıyye olup tab'âtın muktezâsıdır ki hacerin cihet-i esfele harekesi gibi mebd'e'î ya'nî kuvve-i muharrikesi emr-i hâric olmayarak müteharrikin kendide ve şey'-i müteharrikin şu'ûr ve irâdesine mukârenetten azâdedir. Ve ikincisi kasrî olup hilâf-ı tab' üzere olan harekedir ki cihet-i fevka mermî olan hacerin harekesi gibi mebd'e'î hâricden müstefâd olan meyl sebebiyle vâki'dir. Ve üçüncüsü hareke-i irâdiyedir ki hayevândan kendi irâdesiyle sâdira olan hareke gibi mebd'e' ve muharriki müteharrikden hâric bir emr olmayarak şu'ûr ve irâdeye mukârandır. Ve harekât-ı eflâk tab'î ve kasrî olmadığını isbât ile irâdi olduğu ta'ayyün edip ve eflâkın harekâtına müte'allika olan irâdesi ise tahayyül-i mahzdan nâşî olmayıp (وإلا أزلأ وأبدأ بلا تغيير واختلاف) [Gezegenler istisnâsız değışmeden ve ihtilafsız bir şekilde ezeli ve ebedi olarak aynı minval üzerine hareket ederler.] nizâm-ı vâhid üzere devâm-ı harekât-ı felekiyyenin imtinâ'ını ik-

51 Ancak bilmesi vacib olan tahkîkât-ı nefsedendir ki hükemânın zâhir mezhebi ber-vech-i muharrer olup ekser müte'ahhirin bu vechle nakl ve beyân etmişler ise de Devvânî *Risâle-i Halk-ı A'mâl*'de buyurmuşlardır ki hükemâ dahi cemî' mümkünâtın fâ'il ve mü'essiri Allahu Teâlâ olup mâ'adâsı a'nî vesâ'it-i mezkûre şerâ'it ve âlât menzilesinde olduğunu kâ'illerdir. Ve bu mezkûr her ne kadar ekâvil-i hükemâyı intihâb eden müte'ahhirin beyninde meşhûr olana muhâlif ise de lâkin onlardan muhakıkûn hatta Şeyh ve Re'isleri İbn Sînâ *Şifâ'*'ında böyle tasrih etmişlerdir. Ve İbn Sînâ'nın tilmîz-i fâzılı Ömer bin Hayyâm için bahs-i mezkûrun tahkîkinde bir risâle-i müstakile vardır ki mukaddimât-ı dakika ile bu kavli anda işbâ' ve izâh eylemiştir. (Abdulhamid)

tizâ edeceği cihetle vetîre-i vâhîde üzere hareket-i⁵² sermediyyenin teret-tüb eylediği irâde-i eflâk kendisinde umûr-ı gayr-ı mütenâhiye mûnderic olan ta'akkul-i küllîden nâşî'e olduğu tahakkuk eyler. Mahall-i ta'akkul-i küllî ise mücerreddir. Zîrâ basît dahi müte'akkilî olup ta'akkul-i basît ise besâtat-ı mahalli muktaẓîdir. Ve illâ inkısâm-ı mahal inkısâm-ı hâli mûcib olarak basîtin inkısâmı lâzım gelir. Bu ise mümteni'dir. Ve aynıyle bu sebebden nâşî nüfûs-i insâniyye dahi mücerrede olup ne mâddede hulûl eden kuvve-i cismâniyye ve ne cism olarak belki lâ-mekâniyye olup işâret-i hissiyyeyi gayr-ı kâbildir dediler. Ve bu mezheb-i mütekaddimîn ve müte'ahhirînden meşâhir-i felâsife mezhebi olup ehl-i [81] İslâm'dan İmam Gazzâlî ve Râğîb ile sûfiyye-i mükâşifinden cem'-i kesîr dahi bu kavli ihtiyâr etmişlerdir. Ve inde'l-mütekellimîn bunlar ecsâm-ı latîfe olup mücerredât değildir. Tafsilâtı ilm-i kelâmda mesrûd olup fakat izâh-ı makâm için bu miktarın îrâdıyla iktifâ edilmiştir. Ve hafî olmasın ki bir cevher bir cevhere hulûl eder ise mahalle heyûlâ ve hâle sûret ve mecmû'una cism-i tabî'î itlâk ederler. Ve böyle olmazsa cevher-i müfârik derler. Ve eğer tedbîr ve tasarrufla ta'alluk ederse nefis ve ta'akkul ile ta'alluk ederse akl ta'bîr ederler. İmdi mücerredâta ittilâ' akla mahsûs olup yâ vicdân ile vech-i cüz'î üzere bi-nefsihâ matla' olmasıyla olur. Veyâhûd müşâhede-i âsârıyla vech-i küllî üzere idrâk eder.

Ve bir şeyden sûret-i cüz'iyenin zihinde irtisâmı ya havâss-ı hams-i zâhireden biriyle idrâk olunmasıyla hâsıl olup bu da sem' ve basar ve şemm ve zevk ve lemsden ibârettir. İmdi basar ile mubsarâttan ve sem' ile mesmû'attan ve şemm ile meşmûmâttan ve ta'm ile mat'ûmâttan ve lems ile melmûsâttan bir şey' idrâk olundukda havâss bundan müte'esser ve akılda sûret-i cüz'iyesi hâsıl olup ma'kûlât gibi akılda mahzûne olur. Bu mezhebe göre gerek küllî ve gerek cüz'î kâffe-i ma'lûmât nefis-i nâtıkâda mürteseme olmuş olur.

Ve bu sûreti mahall add edenler havâss-ı hams-ı bâtına kuvâ-yı cismâniyyesini isbât ederek dimâğda butûn-ı selâse beyânıyla havâss-ı mezkûreyi işbu butûn-ı selâse-i mücevvefede itibâr etmişlerdir ki havâss-ı mezkûre hiss-i müşterek ve hayâl ve vâhime ve hâfıza ve mütehayyile esâmisiyle mu'abberedir. Bunlardan hiss-i müşterek havâss-ı zâhireden ânen fe-ânen idrâkâtın mansab olduğu mahall olarak cihet-i batn-ı mücevvef-i evvelin

52 Sehv ve savab cetvelinde "hareket" olarak düzeltilmiştir.

mukaddeminde vâki'dir. Ve hayâl işbu hiss-i müsterekin hâzini olarak müdrekât-ı hiss-i müsterek hayâlde mahzûna ve mahalli batn-ı evvelin mu'ahherindedir. Ve vâhime mahsûsâtta ma'ânî-i cüz'iyenin âhızı olup işbu ma'ânî-i cüz'iyeye Zeyd'in ilm ve hüsnü ve Amr'ın cehl ve kubhü ve şâtın zi'bden idrâkiyle sebep-i herb ve tahâşîsi olan adâvet-i cüz'iyeye ve hayevân yavrularının anasından⁵³ idrâkiyle mûcib-i meyli olan muhabbet-i cüz'iyeye emsâli olup işbu vâhimenin mahalli cihet-i kafada olan cevfin mukadde midir. Ve hâfıza vâhimenin hâzini ve mahalli cevfi mezkûrun mu'ahharı olarak vâhimeye nisbetle hâfıza hiss-i müstereke nisbetle hayâl mesâbesindedir. Ve eğer işbu iki hâzin mevcûd olmasa meselâ Zeyd üzere geçende meşhûdumuz olan kimesnedir deyü hükm edemeyiz. Ve mütehayyilenin mahalli batn-ı evsat olup hâl-i nevm ve yakazada da'imâ hayâl ve hâfızada mahzûne olan müdrekât ve ma'ânînin tafsil ve terkîbiyle mutasarrıfa olarak işbu mütehayyileyi vehm mutlakan mahsûsâtta ve akl ma'kûlâtta isti'mâl ederek bu hâlde müfekkire ismiyle mevsûm olup hükmü sâdik olur. Ve eğer vehm ma'kûlâtta [82] tasarrufa kıyâm ve tasallut eylerse aklın matla' olduğu şey'in hilâfında hükm ederek kâzib olur. El-hâsıl ba'zı hükemâ külliyyât ve cüz'iyât-ı mücerredeyi müdrîk olan nefsi nâtika ve cüz'iyât-ı mâddiyyenin müdrîki kuvâ-yı cismâniyyedir dediler. Ve zikr ettiğimiz mezheb-i sâni bu icmâlin tafsilidir. Ve muhakkikün külliyyât ve mutlakan cüz'iyâtın müdrîki nefsi nâtika olup idrâkin kuvâyı nisbeti kat'ın sekîne nisbeti nazîridir dedikten sonra işbu suverin mahall-i irtisâmında ihtilâf ederek ba'zıları cümlesinin nefsi nâtikâda ve ba'zıları külliyyât ve cüz'iyât-ı mücerredenin nefsde ve suver-i cüz'iyât-ı cismâniyyenin âlât ya'nî kuvâ-yı cismâniyyede irtisâmına kâ'il oldular.

Veyâhûd sûret-i cüz'iyenin zihinde husûl-i irtisâmı vicdân ile olur. Meselâ atş vicdân ile mahsûs olup nefsimizde bu hâli bularak muttalî' oluruz. Ve havâss-ı zâhire ile his etmeyiz. Ve meselâ akılda vicdân ile mahsûse olan külliyyât ve cüz'iyât-ı cüz'iyeye dahi bu kabildendir. Bu da eğer her şahsın nefsinde bulacağı şey' olursa vicdân-ı âmm ve illâ hâssdır.

[Sıdk ve Yükleme Cihetiyle Küllîler Arasındaki Dört Nisbet]

Kâle Rahimehullâh

ثم الكليان إن كان بينهما تصادق في الواقع بالفعل كلياً من الجانبين فمتساويان، كالإنسان

53 Sehve ve savab cetvelinde "anasından" olarak düzeltilmiştir.

والناطق، وكذا نقيضهما، كالإنسان واللائناطق

[Sonra: İki küllî, aralarında her ikisi tarafından birbirlerini hariçte tamamen bi'l-fiil kapsama (birbirleri üzerine doğrulanma, eş kaplamlılık) varsa; mütesâvî/eşittirler. “İnsân” ve “düşünen/konuşan” gibi. Yine “insan olmayan” ve “düşünen olmayan” gibi çelişikleri arasında da eşitlik vardır.]

Musannif rahimehullâh küllînin ta'rif ve tavzîhini ikmâl ile beyân-ı ahkâmına şürû' etmiştir. Hafî olmasın ki külliyât beyninde olan nisbetler tesâvî ve umûm ve husûs mutlak ve umûm ve husûs min-vecih ve tebâyün-i niseb erba'asına münhasıradır. Şöyle ki bir küllî küllî-i âhara nisbet olduğu sûrette eğer işbu külliyeyn beyninde iki cânibden tasâduk-ı küllî ile vâki'de bi'l-fi'l tasâduk bulunur, ya'nî ehadühümânın hamli sâdık olduğu her bir şey' üzere âharın dahi sıdk-ı hamli vâki'a muvâfık olursa işbu külliyeyn mütesâvî olup bunların nakîzları dahi mütesâvîdir. Ve bu bâbda mu'teber olan külliyeynden her birinin cemî' efrâdı âhar⁵⁴ üzere sâdık olarak zamân-ı vâhidede tasâdukları lâzım gelmeyip fi'l-cümle ve fi-vaktin mâ sıdkları kâfidir. Meselâ insân ve nâtık lafızlarından her birinin sâdık olduğu her bir şey' üzere âharı dahi sâdık olarak beynlerinde tesâvî olduğu misüllü nakîzları olan “lâ-insân” ve “lâ-nâtık” dahi böyle olarak ehadühümânın sâdık olduğu her bir şey' üzere âharı dahi sâdık olacağından mütesâvîdir. Musannif-i merhûm işbu insânın nâtık müsavî olması hakkında *Hâşiyé*'sinde demiştir ki “Bu kavîl hükemânın melek ve cin cevher-i mücerred olup onlardan sudûr-ı nutk ve dahk mümkün olmadığına mebnîdir.” Ve ammâ mezheb-i mütekelliminde bunlar ecsâm-ı latîfe olmasıyla bu mezhebe göre nâtık ve dâhik insândan e'ammıdır. Ve ba'zı erbâb-ı tahkîk demişlerdir ki hayevâniyyet insân [83] ile feres beyninde müsterek olduğu gibi nutk dahi insân ile melek beyninde müsterek olmasıyla eğer hâl-i insân meselâ feres ile i'tibâr olunursa hayevân cins ve nâtık fasl olur. Ve eğer melek ile i'tibâr olunursa nâtık cins ve hayevân fasl olur. Bu sûrette (جزء واحد في الماهية) [Mâhiyette bir olan cüz'.] bir hâlde fâ'ide-i cinsi ve hâl-i uhrâda fâ'ide-i faslı ifâde eder.

Musannifin tasâduk-ı külliyeyni vâki'de olmasıyla takyîdi küllî için işbu nisebce olan taksîmin medârı bi-hasebi tecvîzi'l-akl olmayıp belki vâki'de sıdk ve adem-i sıdk olduğuna tenbîh içindir. Bu da ister hâricde olsun

54 Sehv ve savab cetvelinde “efrâd-ı âhar” olarak düzeltilmiştir.

nitekim insân ile hayevân beyninde bu vechledir ve ister zihinde olsun nitekim mümteni' ile ma'dûm beyninde bu vechledir ve sıdk ve adem-i sıdk bi-hasebi tecvîzi'l-akl olmaması şu cihettendir ki eğer bi-hasebi tecvîzi'l-akl olmak lâzım gelse ya mutlakan tecvîz-i akl kasd olunarak bu sûrette akl her bir şey' üzere küllînin sıdkını tecvîz edeceği cihetle her bir küllîyeyin beyninde olan nisebin müsâvâtta inhisârını mûcib olur. Veyâhûd birbirine nisbet olunan mefhûmeynin zâtları üzere kasr-ı nazar etmek şartıyla tecvîz-i akl murâd olunup bu sûrete tevfikân taksîm-i niseb ise başkaca îrâd olunacağı vechle saded-i beyânda olduğumuz taksîmin gayrıdır.

Ve musannifin tesâduku bi'l-kuvve olmayıp belki bi'l-fi'l olmasıyla ve mukâbilinde olan tefâruku dahi devâm ile takyîdden murâdî ehl-i fennin kâ'il oldukları şu şey'e işârettir ki müsâvâtın mercî'i cânibeynden mutlaka-i âmme olarak mûcibeteyn-i külliyyeteynin sıdkınadır.

Mutlaka-i âmme bir kazıyyedir ki onda mahmûlün mevzû'a bi'l-fi'l sübût veya selbiyle hükm olunur. Meselâ "insân ile nâtık beyninde tesâvî vardır" deriz. Şu cihetle ki her bir efrâd-ı insân üzere nâtık ve her bir nâtık üzere insân bi'l-fi'l sâdık olarak ıtlâk-ı âmm vechle (كل إنسان ناطق وكل ناطق) (كل إنسان ناطق وكل ناطق) [Bütün insânlar konuşandır/düşünendir ve tüm konuşanlar/düşünenler insândır.] mûcibe-i külliyyeleri sâdıktır. Ve umum-i mutlakan mercî'i cânib-i ehassdan mutlaka-i âmme olarak mûcib-i külliyyenin ve cânib-i e'âmdan sâlibe-i cüz'iyeye-i dâ'imenin sıdkınadır. Ya'nî işbu mûcibe-i külliyyenin mevzû'u ehass ve mahmûlü e'amm ve sâlibe-i cüz'iyenin mevzû'u e'amm ve mahmûlü ehass olarak meselâ (كل إنسان حيوان بالاطلاق) (كل إنسان حيوان بالاطلاق) [Mutlak olarak bütün insânlar canlıdır ve ba'zı canlılar, dâ'imâ insân değildir.] sâdık olmasıyla insân ile hayevân beyninde umûm ve husûs mutlak olduğu tahakkuk eder. Ve tebâyün-i küllînin mercî'i dâ'imeteyn olmak üzere sâlibeteyn-i külliyyeteynin sıdkınadır. Meselâ insân ile hacir beyninde (لا شيء من الإنسان بحجر دائما ولا شيء من الحجر بإنسان دائما) [Dâimâ: İnsândan hiçbir şey taş değildir ve dâimâ: Taştan hiçbir şey insân değildir.] sâlibe-i külliyyeleri sâdık olmasıyla tebâyün tahakkuk eder. Ve umûm min-vechin mercî'i cânibinden mutlaka-i âmme olarak mûcibeteyn-i [84] cüz'iyeteynin ve dâ'im olarak sâlibeteyn-i cüz'iyeteynin sıdkınadır. Meselâ hayevân ile ebyaz beyninde ıtlâk-ı âmm vechle (بعض الحيوان أبيض مادام حيوانا وبعض الأبيض حيوان مادام أبيض) [Ba'zı canlılar beyazdır canlılıkları devam ettiği sürece ve ba'zı beyazlar canlıdır

beyazlıkları devam ettiği sürece.] mûcibe-i cüz'iyeleriyle بعض الحيوان ليس (بعض الأبيض ليس بحيوان دائما) [Ba'zı canlılar, dâimâ, beyaz değildir ve ba'zı beyazlar, dâ'imâ, canlı değildir.] sâlibe-i cüz'iyeleri sâdık olmasıyla umûm ve husûs min-vech mütehakkıktır.

Ve musannifin tesâduk ya'nî akd-i hamlde bi'l-fi'l kavliyle i'tibâr eylediği fi'lden müzâd mukâbil-i imkân olup farz ve takdîre mukâbil olan fi'l değildir. Hâsılı haml ve sıdkın vâki'de bi'l-fi'l olması hakîkî ve farazî olmanın e'âmm olarak efrâdı mevcûd olan küllîlerde muhakkak ve mevcûd olmayanlarda mefrûz ve mukadderdir. Ve mefrûziyeti tâ'irin ankâdan e'âmm olması gibi farz-ı mümkün ile lâ-şey' ve lâ-mümkün-i âmmın müsâvâtı gibi farz-ı muhâl olmaktan e'âmmdır. Şöyle ki lâ-şey' ile lâ-mümkün-i âmm vâki'de küllî olarak hüküm-i zihni-i farazî ile mütesâdik olup farazan her ne vakt bir emr lâ-şey' ile muttasıf olsa lâ-mümkün-i âmm ile ittisâfî lâzım gelir. Musannifin *Hâşiye*'de beyân ettiği vechle bu makâmda denilemez ki “mefhûm ile muttasıf olan her bir şey, şey' ve mümkün-i âmm olmak iktizâ eder. Bu takdîrde lâ-şey' ile muttasıfın lâ-mümkün ile muttasıf olmasını teslim etmeyiz. Belki mümkün ile muttasıf olur. Zîrâ lâ-şey' mefhûmuyla muttasıf olmasıyla mümkün-i âmmde dâhildir” cevâbında deriz ki mümkün olmasının lüzûmu lâ-mümkün dahi olmasının lüzûmuna zarar vermez ve bi-'ibâretin uhrâ lâ-şey' mefhûmuyla muttasıf olan emr-i mefrûzun mümkün ile ittisâfî nakîz-ı mümkün olan lâ-mümkün ile de ittisâfını kadh eylemez. Zîrâ ne zamân ki lâ-şey' hakîkaten muhâl olduysa mevcûd olmasını ve lâ-şey' ile ittisâfını farz ve takdîr ettiğimiz hinde vâki'de nakîzayn ile ittisâfî lâzım gelir. Ve hakîkaten⁵⁵ vücûdu olmayan emr-i muhâlin ise nakîzayn ile ittisâfî gayr-ı mümteni'dir. Bu sûrette mâdem ki lâ-şey' için mefrûz olan her bir emr üzere lâ-mümkün-i âmm dahi sâdıktır lâ-şey' ile lâ-mümkün-i âmm beyninde tesâduk mütehakkık olarak mütesâvî olurlar. Ve bu emr-i mefrûz üzere nakîzı olan mümkün dahi sâdık olmasında bir zarar terettüb etmez. Musannif bu kelâmdan sonra fe-te' Emmel fih kavliyle bu kelâm üzere terettüb eden diğer bir su'al ve cevâba işâret etmiştir ki mâdem ki emr-i mefrûz nakîzayn ile muttasıf olmak lâzım geliyor, bu takdîrde lâ-şey' ile lâ-mümkün-i âmm üzere ta'rîf-i tebâyün dahi sâdık olarak “lâ-şey'e mine'l-lâ-şey'i lâ-mümkünün” denilmek sâdık olur. Şöyle ki mümkün ile ittisâfî hinde lâ-mümkün ile beynlerinde tebâyün tahakkuk eder. Bundan

55 Sehv ve savab cetvelinde “hakîkaten” olarak düzeltilmiştir.

cevâb tebâyünde devâm kaydı mu‘teber olmasıyla ta‘rîf-i tebâyünden hâric olurlar. Hâsıl-ı kelâm lâ-şey’ mümkün ve lâ-mümkün olmaktan mümkün olması lâzım geleceği misüllü lâ-mümkün dahi olması lâzım gelip yoksa lâ-şey’ ile muttasıf olan emrin aslâ lâ-mümkün olamayacağı sâdık olmamasıyla lâ-mümkün ile lâ-şey’ beyninde tesâvî olduğu tahakkuk eder. Nitekim nâ'im ile müstaykız beyninde [85] olan müsâvât dahi bu kabilden olup sıdkda mu‘teber olan tarafeynden her birinin sâdık olduğu cemî‘ efrâd üzerine sıdkıdır. Ve bundan her birerlerinin zamân-ı vâhidde sâdık olması lâzım gelmez. Şöyle ki nâ'im ile müstaykızın zamân-ı vâhidde şahs-ı vâhidde nisbetle imtinâ‘-ı ictimâ‘larıyla berâber mütesâviyeyndir denilmiştir ki tesâvî nâ'im-i fi'l-cümle ile müstaykız-ı fi'l-cümle beyninde olup uykuda olan kimesneye hâl-i nevminde fi'l-cümle ve fi-vaktin-mâ müstaykızdır ve kezâlik uyanık olan kimesneye hâl-i yakazada fi'l-cümle ya'nî bir vakitte nâ'imdir denilmek sâdıktır. İşte bu i'tibâr ile mütesâviyândan her biri âhar-ın zamân-ı sıdkında sâdık olur. Umûm mutlak ve min-vechlerde mu‘teber olan sıdklar dahi bu vechledir.

Kâle Rahimehullâh

أو من أحد الجانبين فقط فأعم وأخص مطلقاً، كالحيوان والإنسان، ونقيضاهما بالعكس، كاللاحيوان واللاإنسان

[Eğer sadece bir taraftan kapsama varsa; umûm ve husûs mutlaktır. “Canlı” ve “insan” gibi. Çelişikleri ise bunun aksidir. “Canlı olmayan” ve “insan olmayan” gibi.]

Veyâhûd külliyeynin bi'l-fi'l küllî olarak vâki'de tasâdukları yalnız ehad-i cânibeynden olursa bu sûrette ehad-i mefhûmeyn e'amm-ı mutlak ve âharı ehass-ı mutlak olarak beynderinde niseb-i erba'adan umûm ve husûs mutlak olur. Meselâ hayevân insândan her bir cihetten e'amm olarak insânın sâdık olduğu cemî‘ efrâd üzerine vâki'de bi'l-fi'l sâdık ve insân hayevândan ehass olarak meselâ feres ve bağıl emsâli efrâd-ı hayevânda müfârik olmasıyla hayevân ile insân beyninde nisbet umûm ve husûs mutlakdır. Ve işbu e'amm ve ehassın nakîzları ayınlarının aksi olarak nakîz-ı e'amm ehass ve nakîz-ı ehass e'ammıdır. Şöyle ki nakîz-ı e'ammın sâdık olduğu cemî‘ efrâd üzere nakîz-ı ehass sâdık olup bi'l-aks nakîz-ı ehassın her bir efrâdı üzere nakîz-ı e'amm gayr-ı sâdıktır. Çünkü nakîz-ı e'ammın cemî‘ efrâdı üzere nakîz-ı ehass sâdık olmamak lâzım gelse efrâd-ı mezkûreden

ba'zısı üzere ayn-i ehassın sâdık olması lâzım gelerek bi-düni'l-âmm sıdk-ı hâssı müstelzim olur. Bu ise bâtıldır. Ve nakîz-ı ehassın sâdık olduğu her bir efrâda nakîz-ı e'ammın sâdık olamaması ictimâ'-ı nakîzaynı mûcib olması cihetindendir. Zîrâ nakîz-ı ehass hâssa mugâyir olan efrâd-ı âmm üzerine sâdık olmasıyla nakîz-ı âmm nakîz-ı hâssın cemî' efrâdı üzere sâdık olduğu takdîrde efrâd-ı mezkûre üzerine dahi sâdık olarak bu efrâd üzere sıdkda ayn-i âmm ile nakîz-ı âmm ictimâ' etmiş olurlar. Bu ise cem'-i nakîzayndır. Meselâ lâ-hayevân ile lâ-insân, hayevân ile insânın nakîzları olup hayevân insândan e'amm ve bi'l-aks lâ-hayevân lâ-insândan mutlakan ehassdır. Meselâ hacerde ictimâ' edip lâkin himâr lâ-insân ise de lâ-hayevân değildir.

Kâle Rahimehullâh

أو تفارق دائم كلياً من الجانبين فمتباينان كلياً، كالإنسان والفرس، وكعين أحد المتساويين مع نقيض الآخر، وعين الأخص المطلق مع نقيض الأعم

[Eğer iki küllî arasında mutlak olarak tamamıyla ayrılık varsa; mütebâyin/ayrılıktır. “İnsân” ve “at” gibi. İki mütesâvîden birinin kendisi ile diğerinin çelişği gibi. Mutlak husûsî olanın kendisi ile umûmînin çelişği gibi.]

Ve eğer külliyyeyn beyninde iki cânibden iftirâk-ı küllî ile tefâruk-ı dâ'im bulunur ya'nî her birinin [86] sâdık olduğu şey' üzere âharı aslâ sâdık olmazsa işbu külliyyeyn tebâyün-i küllî ile mütebâyin olarak beynerinde nisbet mübâenet-i külliyyedir. Meselâ insânın sâdık olduğu efrâddan hiç birisi üzere feres ve kezâlık bi'l-aks sâdık olmayarak mütebâyinlerdir. Ve meselâ ehad-i mütesâviyeynin aynıyle âharın nakîzı beyninde dahi tebâyün olarak insân ve nâtık mütesâviyelerinden ayn-i insân ile nakîz-ı nâtık olan lâ-nâtık ve kezâlık nâtık ile lâ-insân yek-diğerin sâdık olduğu efrâd üzere aslâ sâdık olamayıp mütebâyinlerdir. Ve meselâ ayn-i ehass-ı mutlak ile nakîz-ı e'amm beyninde dahi tebâyün olarak insân ile lâ-hayevân mefhûmları bir şey' üzere sâdık olup da hem insân ve hem lâ-hayevân olamaz. Zîrâ ref-i e'amm ref-i ehassı müstelzim olmasıyla e'ammın nakîzı ehassın dahi nakîzı olmuş olur.

Kâle Rahimehullâh

وبين نقيضيهما مباينة جزئية هي أعم من المباينة الكلية، كما في نقيضي المتناقضين، كالإنسان واللاإنسان، ومن العموم من وجه، كما في نقيضي المتضادين وأمثالهما

[İki mübâyinin çelişikleri arasında cüz'î mübâenet vardır. “İnsân” ve “insan

olmayan” gibi iki çelişğin çelişiklerindeki küllî mübâyenetten daha geniştir. İki zıttın çelişikleri ve benzerlerinde olduğu gibi bir cihetle umûmdan da geniştir.]

Ve işbu mütebâyineynin nakîzları beyninde mübâyenet-i cüz’iyye vardır. Ya’nî ehad-i nakîzayn âharın küllîsi üzere sâdık olmaz. Ve illâ nakîzayn yâ mütesâvî veyâhûd e’amm ve ehass-ı mutlak olmasını iktizâ ederek bu iki sûrette dahi aynları beyninde tesâduk-ı küllî olmak lâzım gelir. Zîrâ bu takdîrde nakîzayn beyninde tesâduk ya tarafeynden olup bu hâlde mütesâvî olarak aslın dahi tesâvisini iktizâ eder. Veyâhûd tesâduk ehad-i tarafeynden olup bu sûrette asl-ı ehassın asl-ı e’amm üzere tesâduk-ı küllîsini muktazî olur. Asl ise mütebâyineyn olarak hulfdür. Ve çünkü beynlerinde tebâyün olan küllîyeynin nakîzları ba’zen lâ-vücûd ve lâ-adem gibi bir şey’ üzerine sâdık olmayarak bu sûrette beynlerinde tebâyün-i küllî olur. Ve ba’zen tarafeynden her biri lâ-ebyas ile lâ-esved gibi bir mâddede tesâduk ve mâddeteynde tefaruk ederek beynlerinde umûm ve husûs min-vech bulunur. Bu sebebden için her iki sûrete şâmil olmak üzere beynlerinde tebâyün-i cüz’î i’tibâr edilmiştir ki işbu mübâyenet-i cüz’iyye mübâyenet-i külliyye ile umûm min-vechden e’ammdır. Bu cihetten mübâyenet-i cüz’iyye niseb-i erba’adan hâric gibi görünmesinden nâşî def’-i işkâl ve niseb-i erba’ada idhâl için beyân-ı e’ammiyetine ta’arruz ederek murâd külliyeteynin fi’l-cümle müfârakatı olduğunu bildirmiştir. Ve fi’l-cümle tefâruk bi-vaktin mâ tesâduklarıyla aslen adem-i tesâduklarından e’amm olarak bu iki sûrette dahi fi’l-cümle iftirâk hâsıldır. Ve bi-vaktin mâ tesâdukları umûm min-vech ve aslâ tesâduk etmemeleri tebâyün-i küllî olarak bu cihetle ba’zısı umûm min-vech tahtında ve ba’zısı taht-ı tebâyün-i küllîde dâhil olmasıyla tebâyün-i cüz’înin niseb-i erba’adan hâric [87] olmadığı tebeyyün eder. Ve bu vechle⁵⁶ tebâyün-i küllî ve umûm min-vechden her birerlerinde tahakkukundan nâşî mübâyenet-i cüz’iyye mübâyenet-i külliyyeden e’amm olup her ne vakt mübâyenet-i külliyye tahakkuk etse zımnında mübâyenet-i cüz’iyye tahakkuk eder. Lâkin aksi böyle olmayıp mübâyenet-i cüz’iyyenin tahakkuk eylediği her bir mâddede mübâyenet-i külliyyenin tahakkuku lâzım gelmez.

El-hâsıl insân ile lâ-insân emsâli mütenâkızaynın nakîzları gibi ba’zı mütebâyineynin nakîzları beyninde olan nisbet mübâyenet-i külliyye

56 Mübâyenet-i cüz’iyye mübâyenet-i külliyye ve umûm min-vechin her birerlerinden e’amm olup her ne vakt mübâyenet-i külliyye ve umûm min-vechden birisi tahakkuk etse zımnında cüz’iyye tahakkuk eder. Lâkin aks böyle olmayıp mübâyenet-i cüz’iyyenin tahakkuk eylediği her bir mâddede mübâyenet-i külliyyenin tahakkuku lâzım gelmez. Ve keza’l-umûm min-vech. (Abdulhamid)

olarak insân ve lâ-insândan birisi âhirînin efrâdı üzere sâdık olmadıkları misüllü bunların nakîzları olan lâ-insân ile insân dahi bu vechle olup lâ-insân mefhûmunun sâdık olduğu şeyden hiç birisi insân değildir denilmek sâdiktir. Ve bunun zımında ba'zı lâ-insân insân olmadığı dahi tahakkuk ederek mübâyet-i cüz'iyeye ise bundan ibârettir. Ve ebyaz ve esved gibi mütezâddeyn ile emsâlinin nakîzları beyinde olan nisbet mübâyet-i cüz'iyeye olarak ebyaz ve esved mefhûmlarının nakîzları olan lâ-ebayaz ve lâ-esved meselâ hacet-i ahmerde ictimâ' ve hacet-i esvedde yalnız lâ-ebayaz ve hacet-i ebyazda lâ-esvedin sıdkıyla birbirinden iftirâk ederek beylerinde umûm ve husûs min-vech olup bunun zımında ba'zı lâ-ebayazın lâ-esved ve ba'zı lâ-esvedin lâ-ebayaz olmaması tahakkuk eder. Bu ise mübâyet-i cüz'iyedir.

Ve hafî olmasın ki beylerinde tebâyün-i küllî bulunan mefhûmeynden bâ'zen ehadühümânın aynı insân ile lâ-insân gibi âharın nakîzi olur. Ve bâ'zen insân ile lâ-hayevân gibi mutlakan veyâhûd min-vech ehass olur. Ve bâ'zen nâtık ile lâ-insân gibi müsâvî olur. Zîrâ nakîz-ı nâtık lâ-nâtık olarak lâ-insân ile ve nakîz-ı lâ-insân insân olarak nâtık ile müsâvîlerdir. Ve ehadühümânın aynı nakîz-ı âhara mübâyin olmak mümkün olamaz. Ve illâ nakîzin ayndan bir şey'e sâdık olamamasıyla ayn-i âhar üzere ayn-i nakîzin sâdık olması lâzım gelir. Bu ise ayneyn beyinde mübâyet-i külliyye olmasıyla hulfdür. Meselâ insân ile feresden evvelin aynı olan insân ile sâninin nakîzi olan lâ-feres beyinde mübâyet farz olursa lâ-feres insândan bir şey'e sâdık olamayıp bu hâlde ayn-i nakîz olan feresin ayn-i âhar olan insân üzere sıdkı lâzım gelir.

Kâle Rahimehullâh

وإن لم يكن بينهما تصادق ولا تفارق كليان بل جزئيان من الجانبين فأعم وأخص من وجه كالإنسان والأبيض وكعين الأعم المطلق مع نقيض الأخص وبين نقيضيهما مباينة جزئية هي أعم أيضا إذ بين نقيضي مثل الحيوان واللإنسان مباينة كلية. وبين نقيضي مثل الإنسان والأبيض عموم من وجه

[Eğer iki küllî arasında tamamıyla kapsama ve ayrışma yoksa; iki taraftan cüz'î olarak varsa bir cihetle umûm ve husûsdur. “İnsân” ve “beyaz” gibi. Mutlak umûmînin kendisi ile husûsînin çelişği gibi. Bir cihetle umûm ve husûsun çelişikleri arasında cüz'î mübayenet vardır. Bu mübayenet de küllî mübayenetten daha geniştir. Çünkü “canlı” ve “insan olmayan” mefhûmlarının çelişikleri arasın-

da küllî mübâyet vardır. “İnsân” ve “beyaz” mefhûmlarının çelişikleri arasında bir cihetle umûm ve husûs vardır.] [88]

Ve eğer külliyyeyn beyinde tesâduk ve tefâruk-ı küllî olmayıp da belki her iki cânibden tesâduk ve tefâruk-ı cüz’î mevcûd olursa her birerleri min-vech e’amm ve min-vech ehass olarak beynlerinde niseb-i erba’adan umûm ve husûs min-vech tahakkuk eder. Meselâ insân ile ebyaz mefhûm-i küllîleri insân-ı ebyazda tesâduk edip insân-ı esvedde yalnız insân ve feres-i ebyazda yalnız ebyaz sâdik olarak iftirâk ettikleri cihetle beynlerinde umûm ve husûs min-vech olup insân mefhûmu mefhûm-i ebyazdan min-vech e’amm ve min-vech ehassdır. Hâsılı ba’zı şey’ hem insân ve hem ebyaz ve ba’zı şey’ ebyaz olmayıp insân-ı esved ve ba’zı şey’ insân olmayıp feres-i ebyaz olmasıyla bu vechle ehadühümânın âhara ve gayrısına şümûlüne nazaran e’amm ve her birinin âhar için meşmûl olmasına nazaran ehass oldukları zâhirdir. Ve kezâlik hayevân emsâli e’amm-ı mutlakin aynıyla insân gibi ehassın nakîzı olan lâ-insân beyinde dahi umûm ve husûs min-vech olup ba’zı şey’ ya’nî feres hem hayevân ve hem lâ-insândır. Ve meselâ hacir hayevân olmayıp lâkin lâ-insân ve meselâ Zeyd lâ-insân olmayıp hayevândır.

Ve beynlerinde umûm ve husûs min-vech olan külliyyeynin nakîzları beyinde mübâyet-i cüz’iyye olup işbu mübâyet-i cüz’iyye dahi zikri mürûr ettiği vechle mütebâineynin nakîzları beyinde itibâr olunan mübâyet-i cüz’iyye gibi külliyyeden e’amm olarak ba’zen mübâyet-i külliyye zımnında ve ba’zen umûm ve husûs min-vech zımnında olur. Mübâyet-i külliyye zımnında olması meselâ hayevân gibi âmmın nakîzı olan lâ-hayevân ile lâ-insânın nakîzı olup ayn-i hâss olan insân beyinde mübâyet-i külliyye olarak her bir şey’ üzere lâ-hayevân ve insân mefhûmları tesâduk etmeyip “lâ-şey’e mine’l-lâ-hayevâni bi-insânin” sâlibe-i külliyyesi sâdik olduğu misüllü bunun zımnında dahi “leyse ba’zü’l-hayevâni bi-insânin” sâlibe-i cüz’iyyesi sâdik olur. Ve mübâyet-i cüz’iyyenin ba’zen umûm min-vech zımnında olması meselâ lâ-insân ile lâ-ebyaz beyinde umûm min-vech olup lâ-insân ve lâ-ebyaz feres-i esvedde tesâduk ederek lâ-insân feres-i ebyazda ve lâ-ebyaz Zeyd-i esvedde tefâruk etmesiyle bunun zımnında min-vech mübâyet tahakkuk eyleyerek “leyse ba’zü’l-lâ-insân bi-lâ-ebyaz” sâlibe-i cüz’iyyesi sâdik olur. Ve beynlerinde umûm ve husûs min-vech olan mefhûmeynden ehadühâmânın aynıyla âharının

nakîzı beyninde müsâvât olamaz. Ve illâ ayneyn beyninde mübâyet-i külliyye olmak lâzım gelir. Ve tebâyün dahi olamaz. Ve illâ ayneyn beyninde müsâvâtı iktizâ eder. Belki beynerinde lâ-insân ile hayevân ve ebyaz ile lâ-esved gibi mutlakan veyâhûd min-vech umûm olur. Zîrâ lâ-insân ile lâ-hayevân ve insân ile hayevân beynerinde mutlakan ve lâ-ebayz ile lâ-esved ve ebyaz ile esved beynerinde min-vech umûm ve husûs vardır. [89]

Kâle Rahimehullâh

والجزئي الحقيقي أخص مطلقا من الكلي الصادق عليه ومباين لسائر الكليات

[Hakîki cüz'î, kendisini kapsayan küllîden mutlak olarak husûsîdir. Diğer küllîlere mübâyindir.]

Ve cüz'î-i hakîkî kendi üzerine sâdık ve mahmûl olan küllîden mutlakan ehassdır. Meselâ Zeyd insândan ehass olup insân zımn-ı Zeyd'de mevcûd olduğu misüllü insândan efrâd-ı sâ'ire zımnında dahi mevcûd olarak Zeyd ba'zun mine'l-insândır. Ve cüz'î-i hakîkî üzerine sâdık olmayan sâ'ir külliyyâta mübâyindir. Meselâ Zeyd üzerine feresin hamli sahîh olmamasıyla Zeyd ferese mübâyindir.

Kâle Rahimehullâh

وأما الجزئيان فهما إما متباينان، كزيد وعمرو، وإما متساويان، كما إذا أشرنا إلى زيد بهذا الضاحك وهذا الكاتب، فالهذيتان متصادقتان متساويتان

[İki cüz'î; ya Zeyd ve Amr gibi mübayindir. Ya da Zeyd'e; “şu gülen” ve “şu yazıcı” şeklinde işaret ettiğimizdeki gibi müsavidir. Bu iki “şu-luk” birbirini kapsar ve birbirine eşittir.]

Ve ammâ iki cüz'î beyninde olan nisbet yâ Zeyd ve Amr gibi tebâyün olarak yek diğere mütebâyün ve ehadühümânın âhar üzere haml ve sıdkı gayr-ı sahîhdır. Veyâhûd mütesâvîlerdir. Meselâ Zeyd'e “hâze'l-kâtibu” ve “hâze'd-dâhiku” deyü işaret ettiğimiz sûrette işbu iki hâziyet mütesâdık olarak yekdiğere mütesâvîlerdir. Zîrâ her iki vechle işaret ettiğimiz vâki'de şey'-i vâhid olup fakat işârette dâhikiyyet ve kâtibiyyet vasıflarının i'tibârı, mûcib-i ta'addüd-i i'tibârî ve ehadühümânın âhar üzere sıdk-ı hamilleri cihetiyle beynerinde olan nisbet tesâvî olur. Kitâb-ı tasavvurâtta cüz'iyeyn-i hakîkiyyeyn beyninde olan nisbeti tebâyüne hasr ile (وأما الجزئيان) [İki farklı cüz'î arasında ancak mübâyet olur.] dediği kelâmı tahşiyede Seyyid Şerîf buyururlar ki eğer haze'd-dâhik ile

müşârün-ileyh Zeyd ve hâze'd-dâhik ve hâze'l-kâtib⁵⁷ ile müşârün-ileyh Amr olursa bu mahalde iki cüz'î-i mütebâyineyn mütehakkıkdır. Ve eğer hâze'd-dâhik ve hâze'l-kâtib lafızlarından ikisiyle de işâret olunan meselâ Zeyd olursa bu sûrette yalnız cüz'î-i hakîkî olan zât-ı Zeyd mevcûd olup lâkin bu Zeyd ile târeten dahk ile ittisâfı ve târeten kitâbetle ittisâfı i'tibâr edilmiştir. Ve bu i'tibârdan dolayı cüz'î-i hakîkî ta'addüd-i hakîkî ile ta'addüd etmeyip ve hakîkaten müteğâyirlerdir denilemez. Belki bu sûrette olan ta'addüd ve tegâyür bir emr-i i'tibâridir. Kelâm-ı Kutb ise tegâyür-i hakîkî ile müteğâyireyn olan cüz'îyeynde olup kendisi için i'tibârât-ı müte'addide olan cüz'î-i vâhidde değildir. Ve eğer cüz'î-i vâhid bi-hasebi'l-çihât ve'l-i'tibârât⁵⁸ cüz'îyyât-ı müte'addide add olursa cüz'î-i hakîkînin küllî olması lâzım gelir. Zîrâ biz Zeyd'e hâze'l-kâtibu ve hâze'd-dâhiku ve hâze't-tavîlu ve hâze'l-kâ'idu deyü işâret eylesek işbu çihât hasebiyle Zeyd'i müte'addid add eylediğimiz takdîrde her biri Zeyd'den mâ'adâ cüz'îyyât-ı müte'addide⁵⁹ üzerine de sâdik olarak kesîrîn beyninde farz-ı iştirâkini mâni' olmayıp bu halde kat'iyen külliyyeti lâzım gelir. Kelâm-ı Seyyid bu merkezde olarak bu sûrette kelâm-ı musannif mahall-i eşkâldir.

Ve musannif *Hâşiye'sinde* demiştir ki cüz'îyeyn beyninde zikr olunduğu vechle mübâyenet-i külliyye [90] ile tesâvînin cereyânı ne vechle mümkün olabilir ki zikri mürûr ettiği üzere tesâvî ve tebâyünde tesâduk ve tefâruk-ı küllî mu'teber olup bunların beyne'l-cüz'îyeyn i'tibârı ise mümentenî'dir denilir ise karîben ityân edileceği vechle mûcibe veyâhûd sâlibe olarak cânibeynden sâdik olan kaziyeteyn-i şahsiyyeteyn kaziyeteyn-i külliyyeteyn hükmünde olup bu sûrette beyne'l-cüz'îyeyn cereyân eden tesâduk ve tefâruk hükm-i küllîde olacağından bu eşkâl mündefî'dir.

[Sıdk ve Tahakkuk Cihetiyle Dört Nisbet]

Kâle Rahimehullâh

وهذه هي النسب الأربع بحسب الصدق والحمل، وقد تعتبر تلك النسب بحسب الصدق والتحقق باعتبار الأزمان والأوضاع، لا باعتبار الأفراد، بأن يقال: المفهوم إن كان بينهما اتصال كلي من الجانبين بأن يتحقق كلي منهما مع الآخر في جميع الأزمان والأوضاع الممكنة الاجتماع معه فمتساويان، كطلوع الشمس ووجود النهار

57 Seh ve savab cetvelinde "hâze'l-kâtib" olarak düzeltilmiştir.

58 Seh ve savab cetvelinde "i'tibârât" olarak düzeltilmiştir.

59 Seh ve savab cetvelinde "Zeyd'den mâ'adâ cüz'îyyât-ı müte'addide" olarak düzeltilmiştir.

[İşte bunlar; kapsama ve yükleme cihetiyle dört nisbettir. Bazen bu dört nisbet, fertler i'tibârıyla değil, zamanları ve durumları i'tibâra alarak var olma ve tahakkuka göre i'tibâr olunur. Şöyle denir: İki mefhûm arasında iki taraftan küllî birliktelik olursa; şöyle ki onlardan her biri, diğeri ile tüm zamanlar ve bir araya gelmesinin mümkün olduğu durumlarda var olurlarsa; mütesâvîdirler. Güneşin doğması ve gündüzün varlığı gibi.]

Sıdk lafzı kizbe mukâbil olarak kelâmın vâkı'a mutâbık olmasıdır ki bir şeyden vâkı'de olduğu vech üzere inbâ ve ihbârdan ibârettir. Baz'en hakk gibi i'tikâd ve dîn ve mezhebde dahi müsta'meldir. Ve ıstılah-ı ehl-i fennde sıdk ba'zen bir şey' üzere haml ma'nâsında isti'mâl olunarak bu sûrette "alâ" ile müsta'mel olur. Meselâ (الكاتب صادق على الإنسان) [İnsâna kâtib denilmesi doğrudur.] kavlinden murâd kâtib mefhûmu insân üzere hamle sâlih demektir. Ve ba'zen tahakkuk ve vücûd ma'nâsında müsta'mel olarak bu sûrette "fi" ile isti'mâl olunur. Meselâ (صدقت هذه القضية في الواقع) [Bu kaziye vâkı'a göre doğrudur.] kavlinden murâd⁶⁰ şu kaziyye vâkı'de mevcûd ve mütehakkıktır demek olur. Ve niseb-i erba'a işbu ma'neyeynden ikisiyle de mu'teber olmasıyla ibtidâ'en ma'nâ-yı sıdk ve haml üzere sûret-i cereyânını beyân ederek bundan ferâgatle bu mahalde sıdk ve tahakkuk ya'nî nef-sül-emrde vücûd ma'nâ-yı sânişi üzere de keyfiyyet-i cereyânını îzâha şürû' eylemiştir. Ve ma'nâ-yı sıdk ve haml üzere niseb-i erba'aya dâ'ir mürûr eden mebâhisin hülâsası mefhûmeynin vâkı'de külliyyen veya ba'zen efrâd üzere ictimâ' veyâ tefâruk-ı sıdk ve hamllerinden ibârettir. Şöyle ki mefhûmeynden birinin sâdik ve hamli sahîh olduğu her bir şey' üzerine mefhûm-i âharın dahi hamli sahîh olursa bu iki mefhûm beyninde min-ciheti'l-haml nisbet müsâvattır. Ve işbu mütesâviyeynin nakîzları beyninde olan nisbet dahi müsâvattır. Ve eğer mefhûmeynden biri âharının sâdik olduğu her bir şey'e ve gayrisına sâdik olup lâkin mefhûm-i âhar mefhûm-i evvelin sâdik olduğu şeylerden ba'zısına sâdik olarak cem'iisine sâdik olmazsa evvel e'amm-ı mutlak ve sâni ehass-ı mutlak olup beynerinde nisbet umûm ve husûs mutlakdır. Ve nakîzları beyninde nisbet yine umûm ve husûs mutlak olup şu kadar ki asılda e'amm nakîzda ehass ve asılda ehass nakîzda e'ammdır. Ve eğer mefhûmeynden hiç biri âharın sâdik olduğu hiçbir şey' üzerine sâdik olmazsa beynerinde nisbet tebâyün-i küllîdir. Ve nakîzları iki vechle olup ba'zı mevâdda beynerinde tebâyün-i [91] küllî ve ba'zıla-

60 Sehv ve savab cetvelinde "murâd" olarak düzeltilmiştir.

rında umûm ve husûs min-vech olarak bu iki sûreti cem' için umûmunda mübâyet-i cüz'iyeye i'tibâr edilmiştir ki tebâyün-i küllî zımında dahi mübâyet-i cüz'iyeye mevcûddur. Ve eğer mefhûmeynden hiç birisi âharın sâdık olduğu şeylerin cem'isi üzere sâdık olmayıp bâ'zı mâddelerde ikisi de sâdık ve diğer mâddelerde müfterik olurlar ise beylerinde nisbet umûm ve husûs min-vechdir. Ve nakîzları beyinde olan nisbet tebâyün-i küllînin nakîzları beyinde olduğu vechle mübâyet-i cüz'iyedir emsilesi sebkat ederek tekrârdan müstağnîdir. Ve bu vechle haml tarîkıyla olan niseb-i erba'a müfredât ile müfredât hükmünde olan mefhûmât beyinde cârî olur.

[Basît ve Mürekkebe “Midir” Sorusu]

Ve işbu niseb-i erba'anın tahakkuk ve vücûd ma'nâsına mefhûmeynin sıdkı hasebiyle i'tibârı şu tarîk iledir ki ehad-i mefhûmeynin fi-nefsihî veyâhûd bir şey' için tahakkuk ve vücûdu hinde âharının dahi bu vechle mevcûd ve mütehakkık olup olmayacağına nazar olunarak ona göre beylerinde niseb i'tibâr olunur. Ve bunun bilinmesiyle mefhûmât-ı basîta veyâ mürekkebe için olan “hel”-i basîta ve mürekkebeyi ma'rifete tevessül olunur. “Hel”-i basîta kendiyile bir şey'in vücûd veyâhûd lâ-vücûdu talep olunan hel-i istifhâmiyye olup meselâ (هل الحركة موجودة أو لا موجودة) [Acaba hareket mevcûd mudur yoksa değil midir?] kavli yalnız fi-nefsihî vücûd-i harekeden istifhâm olmasıyla basîtadır. Ve “hel”-i mürekkebe kendiyile bir şey' için bir şey'in vücûd veyâhûd lâ-vücûdu talep olunan hel-i istifhâmiyye olup meselâ (هل الحركة دائمة أو لا دائمة) [Acaba hareket sürekli midir, yoksa sürekli değil midir?] kavlinde matlûb hareke için devâmın vücûd veyâ lâ-vücûdu olmasıyla mürekkebedir.

Ve bu vechle bi-hasebi'l-vücûd nisebin urûzu ezmân ve e[v]zâ' i'tibâriyle olarak ma'nâ-yı haml hasebiyle olan nisebde olduğu gibi efrâd i'tibâriyle değildir. Evzâ'dan murâd bir şey' için bir takım umûra mukâreneti sebebiyle hâsıl olan ahvâldir. Meselâ (كلما كان زيد إنسانا كان حيوانا) [Her ne zamanki Zeyd insansa, o zaman canlıdır.] kavlimizle hayevâniyyetin insâniyyete lüzûmu cem' ezmân ve evkâtte sâbittir demek murâd ederiz. Ve bu mikdar ile iktifâ etmeyip belki kavli-i mezkûr ile Zeyd'in vaz'-ı insâniyyetiyle berâber ictimâ'ı mümkün olan meselâ Zeyd'in kâ'im veyâ kâ'id olması veyâhûd şems tâlî'a ve himâr nâhik olması emsâli ahvâl-i gayr-ı mütenâhiyenin cem'isine mukâreneti hâlde dahi insâniyyete lüzûm-i hayevâniyyet mütehakkık olduğunu hülâsa Zeyd mâdem ki insândır ister kâ'im ve ister kâ'id olsun ve isterse

tulû‘-ı şemse ve nahk-ı himâra ve tanîn-i zübâbâ hâl-i mukârenette bulunsun bunların hiç birisiyle hayevâniyyetten ayrılamayacağını ifâde eyleriz.

Hâsılı bi-hasebi‘l-vücûd olan nisebin i‘tibâr-ı ezmân ve evzâ‘ ile olmasından maksûd mefhûmeynden birisi hangi zamânda ve nasıl evzâ‘ ve ahvâl üzere tahakkuk ederse âharının dahi o zamânda ve o ahvâl üzere külliyyen veya cüz‘iyyen tahakkuk edip etmemesi [92] olup bu da lüzûm veyâ ittifâk veyâhûd fi‘l-cümle iftirâk ve infisâl ile olmaktan e‘ammdır. Hülâsa bu i‘tibâr ile olan nisbetlerde ezmân ve evzâ‘ mefhûmeyn için efrâd hükmünde olup ma‘nâ-yı hamilde nasıl ki mefhûmeynin efrâd üzere sıdk ve hamli i‘tibâr-ı nisebe medâr ise işbu ma‘nâ-yı tahakkukda dahi ezmân ve evzâ‘ medâr-ı i‘tibâr-ı nisebdir.

İmdi bu vechle bi‘tibâri‘l-eyzân ve‘l-evzâ‘ tasvîr-i nisebde denilir ki eğer mefhûmeyn beyninde cânibeynden ittisâl-i küllî olursa ya‘nî mefhûmeynden her birisi âharıyla her bir ezmân ve evkâtta ve ictimâ‘ etmesi mümkün olacak cemî‘ evzâ‘ ve ahvâlde tahakkuk ederse işbu mefhûmeyn mütesâvilerdir. İmdi bu ma‘nâca tesâvî ehad-i mefhûmeynin mevcûd ve mütehakkık olduğu ezmânda ve kendiyile ictimâ‘î câiz olan evzâ‘ ve ahvâlîn cümlesinde mefhûm-i âharın dahi mevcûd ve mütehakkık olmasıyla tahakkuk eder. Meselâ tulû‘-ı şems ile vücûd-i nehâr beyninde tesâvî olup tulû‘-ı şems her ne vakitte ve nasıl evzâ‘ üzere mevcûd ve mütehakkık olsa vücûd-i nehâr dahi ol vechle tahakkuk eder. Aksi dahi böyle olarak vücûd-i nehârın cemî‘ ezmân ve evzâ‘ında tulû‘-ı şems dahi mütehakkıktır.

Musannifin evzâ‘-ı mümkün olmasına takyîd ederek muhakkıka olmasını ihtiyâr etmemesi niseb-i lüzûmiyyâta adem-i intibâkdan ihtirâza mebnîdir. Zîrâ eğer evzâ‘ın muhakkakü‘l-ictimâ‘ olmasıyla mukayyed olsa yalnız ittifâkiyyâta muntabık olup lâkin evzâ‘-ı mümkünü‘l-ictimâ‘ muhakkak ve mefrûz olmaktan e‘amm olduğu cihetle lüzûmiyyât ve ittifâkiyyâtın her sûretine şâmidir. İmdi niseb-i ittifâkiyyât-ı hâssada olan evzâ‘ ile murâd muhakkaka ve niseb-i lüzûmiyyât ve ittifâkiyyât-ı âmmede olan evzâ‘ ile murâd-ı muhakkaka ve mefrûzadan e‘ammdır. Ve evzâ‘-ı mefrûzanın⁶¹ fi-en-füsihâ mümteni‘a olması dahi câizdir. Ve bunun tafsilâtı gelecektir.

Kâle Rahimehullâh

أو من أحد الجانبين فقط فأعم وأخص مطلقاً، كإضاءة المسجد وطلوع الشمس

61 Sehv ve savab cetvelinde “mefrûzâ” olarak düzeltilmiştir.

[Eğer tek taraftan var olursa umûm ve husûs mutlaktır. Caminin aydınlanması ve Güneş'in doğması gibi.]

Ve eğer mefhûmeyn beyninde ittisâl-i küllî yalnız ehad-i cânibeynden olursa e'amm ve ehass-ı mutlak olurlar. Şöyle ki ehad-i mefhûmeyn ezmân ve evzâ' cihetinden âharından ekser olduğu ya'nî ehad-i mefhûmeyn âharının tahakkuk eylediği ezmân ve evzâ' da tahkikiyle berâber bu evzâ' ve ezmânın gayrısında dahi tahakkuk ettiği sûrette işbu ezmân ve evzâ' da vücûdu i'tibârıyla etemm ve ezyed olan mefhûm e'amm olup enkas ve akall olan mefhûm-i âhar ehass olur. Meselâ izâ'e-i mescid ile tulû'-ı şems beyninde min-ciheti't-tahakkuk umûm ve husûs mutlak olup izâ'e-i mescid leyl ve nehârda mevcûd olacağı cihetle tulû'-ı şemsden e'amm ve tulû'-ı şems nehâra mahsûs olmasıyla izâ'e-i mescide nisbetle ehassdır.

Kâle Rahimehullâh

وإن كان بينهما افتراق كلي من الجانبين بأن لا يتحقق شيء منهما مع الآخر في شيء من الأزمان والإضلاع فمتباينان كلياً، كطلوع الشمس ووجود الليل

[Eğer aralarında iki taraftan küllî ayrılık varsa; şöyle ki ikisinden biri, hiçbir zaman ve durumda diğeri ile birlikte var olmazsa; küllî mütebâyindir. Güneş'in doğması ve gecenin varlığı gibi.] [93]

Ve eğer mefhûmeyn beyninde iftirâk-ı küllî olup ya'nî bunlardan birisi ezmân ve evzâ'dan bir şeyde âhariyla berâber aslâ tahakkuk etmezse işbu mefhûmeyn beyninde niseb-i erba'adan tebâyün-i küllî olarak birbirine mütebâyin olurlar. Meselâ tulû'-ı şems ile vücûd-i leyl hiçbir zamân ve bir vaz'da birleşemeyip cânibeynden iftirâk-ı küllî mütehakkık olmasıyla yek-diğere mütebâyinlerdir.

Kâle Rahimehullâh

وإلا فأعم وأخص من وجه، كطلوع الشمس وهبوب الريح

[Eğer iki mefhûm arasında küllî birliktelik ve küllî ayrılık yoksa; bir cihetle umûm ve husûstur. Güneş'in doğması ve rüzgarın esmesi gibi.]

Ve eğer mefhûmeyn beyninde iftirâk-ı küllî olmayarak belki iftirâk ve ittisâl-ı cüz'î bulunur, ya'nî ba'zı ahyân ve evzâ'da ikisi birlikte mevcûd ve ba'zen ehadühümânın vücûduyla âhar mefkûd olursa her birerleri min-vech e'amm ve min-vech ehass olarak beynderinde niseb-i erba'adan umûm ve husûs min-vech tahakkuk eder. Meselâ tulû'-ı şems ile hübüb-i rîh bey-

ninde bu nisbet mevcûd olarak ba‘zı ahyân ve evzâ‘da ikisi de tahakkuk ve ba‘zı evkât ve ahvâlde ehadühümâ âhardan tefâruk eder.

El-hâsıl işbu niseb bi-hasebi‘l-vücûdda mu‘teber olan ezmân ve evzâ‘ olup eğer ehad-i mefhûmeyn bi-dûni‘l-âhar tahakkuk etmez ise mütesâvîlerdir. Ve eğer ehadühümâ âhar ile berâber ve bi-dûni‘l-âhar tahakkuk edip de âharı bi-dûni‘l-evvel tahakkuk etmez ise evvel e‘amm⁶² ve âhar ehassdır. Ve eğer ehadühümâ âharıyla berâber aslâ tahakkuk etmezler ise mütebâyinlerdir. Ve eğer her birerleri âharıyla ve âharsız tahakkuk ederler ise her birisi min-vech e‘amm ve min-vech ehassdırlar.

[Nisbetlerin İki Kazıyyenin Tahakkuk Edip Etmemesi Bakımından İtibara Alınması]

Kâle Rahimehullâh

وهذه هي النسب المعتبرة بين القضايا إلا أنها قد تعتبر بحسب تحققهما وعدم تحققهما في مادة واحدة، كما بين المحصورات والموجهات، ككون الكلية أخص من الجزئية والضرورية من الدائمة

[İşte bunlar, önermeler arasında i‘tibâr olunan nisbetlerdir. Ancak bazen iki mefhûmun tek bir maddede var olmaları veya olmamalarına göre i‘tibâr olunur; mahsûra (nicelikli) ve müveccehe (kipli) önermeler arasındaki gibi ve küllînin cüz’îden, zorunlunun devamlıdan daha husûsî olması gibi.]

Ve beyne‘l-kazâyâ mu‘tebere olan niseb işbu bi-hasebi‘t-tahakkuk ezmân ve evzâ‘ i‘tibâriyle olan nisebdir. Ya‘nî envâ‘-ı kazâyâ beyninde efrâdını ta‘yîn için i‘tibâr olunan niseb bi-hasebi‘l-vücûd olup ibtidâ‘en zikr olunan niseb bi-hasebi’s-sıdk ve‘l-haml değildir. Zîrâ kazâyâda bir şey’ üzerine haml mutasavver olmayıp fülân kazıyye sâdikadır denilir ise de murâd hükm-i kazıyyenin vâkı‘a mutâbakatını beyândır. El-hâsıl kazâyâda sıdk isti‘mâli tahakkuk ma‘nâsına “fi” kelimesiyle olarak (هذه القضية صادقة في) (Bu kazıyye nefsi‘l-emrde doğrudur.) denilip “mütehakkikatün fi-nefsi‘l-emr” ma‘nâsı kasd olunur. Hattâ ki “küllemâ sadaka küllü (ج) (ب) sadaka ba‘zu (ج) (ب)” kavlimizin ma‘nâsı her ne zamân kazıyye’-yi ûlânın mazmûnu nefsi‘l-emrde tahakkuk ederse nefsi‘l-emrde mazmun-i kazıyye-i sâniye dahi tahakkuk eder demektir. Ve bir kazıyyenin tahakkuku indinde âharının dahi tahakkukundan murâd kazıyye-i sâniye mazmûnunun kazıyye-i ûlânın tahakkuk-ı mazmûnu zımında tahakkuk etmesidir. Bu

62 Sehv ve savab cetvelinde “evvel e‘amm” olarak düzeltilmiştir.

da ya vâki‘-ı muhakkakda tahakkukuyla olup meselâ كل إنسان ناطق (كلما تحقق كل إنسان ناطق) (Her ne vakit bütün insânların nâtık olduğu tahakkuk ederse o zamân ba‘zı insânların da nâtık olduğu tahakkuk eder.) kavli vâki‘-ı muhakkaka nisbetledir. Zîrâ ba‘zı insânın nutku cemî‘ insânın tahakkuk-ı nutku zımında hakîkaten vâki‘de mütehakkaktır. [94] Veyâhûd vâki‘-ı mefrûzda tahakkukuyla olup meselâ كل حجر إنسان تحقق (كلما تحقق كل حجر إنسان تحقق) (Her ne vakit bütün taşların insân olduğu tahakkuk ederse o zamân ba‘zı taşların da insân olduğu tahakkuk eder.) bu kabîlden olarak ba‘zı insânın haceriyyeti küllîsinin tahakkuk-ı haceriyyeti zımında vâki‘-ı mefrûzda mütehakkaktır.

Tahakkuk ma‘nâsına sıdk mukâbil-i kizb olan vâki‘a mutâbakat ma‘nâsına sıdkdan mutlakan ehassdır. Zîrâ her ne zamân mazmûn-ı kazıyye tahakkuk etse o kazıyye kâzibe olmayarak sâdıka olması lâzım gelir. Lâkin her ne zamân kazıyye sâdik olsa mazmûnunun vâki‘de tahakuku iktizâ etmez. Görmezmissin ki “tûfân-ı Nûh Aleyhisselâm vâki‘dir” kavlimiz her bir vakitte sâdik olup halbuki tahakkuk-ı mazmûnu tûfânın vâki‘ olduğu vakt-i mu‘ayyene mahsûs olarak her bir vakitte gayr-ı mütehakkaktır. Ve bu sebebden için niseb-i kazâyâda işbu mukâbil-i kizb olan sıdk mu‘teber olmayıp ve illâ cemî‘ kazâyâ-yı sâdıkânın tesâvîsini iktizâ eder idi. Zîrâ her bir kazâyâ-yı sâdıka ezelen ve ebeden sâdıka olup lâkin tahakkuk-ı mazmûnu temsîlden ma‘lûm olduğu üzere bunun hilâfındadır.

İşte beyne‘l-kazâyâ mu‘tebere olan niseb zikr olunduğu vechle olup lâkin ba‘zen beyne‘l-kazâyâ niseb mâdde-i vâhidede kazıyyeteynin tahakkuk ve adem-i tahakkukları hasebiyle i‘tibâr olunur. Ya‘nî zikr olunduğu üzere bi-hasebi‘t-tahakkuk niseb bi‘tibâri‘l-izmân ve‘l-evzâ‘ ise de ba‘zen vâki‘ olur ki mefhûmeynin mâdde-i vâhidede tahakuku adem-i tahakkukuyla mukayyed olur. Meselâ mahsûrât ve müveccehât beyninde beyân olunan tahakkuk bu kabîlden olarak mahsûrâtta külliyyet cüz’iyetten ehassdır denilmesiyle murâd her ne vakt kazâyâ-yı külliyyeden bir kazıyyenin mazmûnu tahakkuk eder ise kazâyâ-yı cüz’iyeden dahi bir kazıyyenin mazmûnu tahakkuk eder demek olmayıp ve illâ aksi mütehakkaktır. Belki murâd her ne vakt bir mâddede kazıyye-i külliyyenin mazmûnu tahakkuk eder ise o mâddede kazıyye-i cüz’iyenin dahi mazmûnu tahakkuk eder demektir. Zîrâ külliyyet kendine keyfde muvâfıka olan cüz’iyetten bi-hasebi‘t-tahakkuk mutlakan ehassdır. Ve kezâlik müveccehâtta Zarûriyye dâ‘imeden

ehasdır denilmesiyle murâd her ne vakt bir mâddede zarûret tahakkuk eder ise devâm dahi tahakkuk eder demektir. Zarûriyyenin dâ'imedan ehas olması şu cihettendir ki mefhûm-i zarûret nisbetin mevzû'dan imtinâ-ı infikâki olarak "her bir insân bi'z-zarûre hayevândır" kavlimizin ma'nâsı insânın cemî' evkât-ı vücûdunda hayevâniyyetin imtinâ'-ı infikâkidir. Ve mefhûm-i devâm zât-ı mevzû'un mevcûd olduğu cemî' ezmine ve evkâtta nisbetin devâm-ı şümûlü olarak "her bir insân dâ'imâ hayevândır" kavlimizin ma'nâsı zât-ı insân mevcûd oldukça hayevâniyyetin insâna sübûtudur. İmdi nisbetin mevzû'dan imtinâ'-ı infikâki bi'z-zarûre mevzû'un cemî' evkât-ı vücûdunda tahakkuk-ı nisbeti muktazî olup lâkin nisbetin [95] cemî' evkâtta mütehattaka olması mevzû'dan imtinâ'-ı infikâkını gayr-ı muktazîdir. Çünkü mümkünün vâki' olması vâcib olmadığı cihetle her ne kadar cemî' evkâtta mütehattaka olan nisbetin mevzû'dan adem-i vukû'-ı infikâki derkâr ise de bununla berâber imkân-ı infikâki câ'izdir. Meselâ sükûn-ı eflâk mümkün lâkin gayr-ı vâki'dir.

Kâle Rahimehullâh

وقد تعتبر بحسب تحققهما وعدم تحققهما مطلقا ولو في مواد مختلفة، كما بين طرفي الشرطيات، لكن التحقق وعدم التحقق المعتبرين في نسب الاتفاقيات الخاصة ما هو بحسب الواقع المحقق، إذ المعتبر فيها الاتصال والافتراق اتفاقا، وفي نسب غيرها من الاتفاقيات العامة واللزوميات والعناديات ما هو أعم منه، ومما بحسب الفرض إذ المعتبر فيها الاتصال والافتراق لزوما، أو فرضا، وقد يكون طرفاهما أو أحدهما محالا

[Bazen birçok maddede olsa bile mutlak olarak iki mefhûmun tahakkuk etmesi veya etmemesi cihetiyle i'tibâr olunur. Şartlı önermelerin iki tarafı arasında olan gibi. Fakat husûsî ittifâki önermelerin nisbetlerinde muteber olan tahakkuk ve tahakkuk etmeme; hariçte tahakkuk etmeye göredir. Çünkü bu önermelerde muteber olan; ittifâki olarak birleşme ve ayrışmanın olmasıdır. Husûsî ittifâki önermelerin dışındaki umûmî ittifâki, luzumî ve inadî önermelerdeki nisbetlerde muteber olan; hariçteki ve farazi tahakkuktan daha geniş olana göredir. Çünkü onda muteber olan, luzumî veya farazî birleşme ve ayrışmadır. Bazen birleşme ve ayrışmanın iki tarafı veya tek tarafı imkânsız olur.]

Ve işbu niseb bi-hasebi't-tahakkuk ba'zen dahi mefhûmeynin velev mevâdd-ı muhtelifede olur ise de mutlakan tahakkuk ve adem-i tahakkukları hasebiyle de i'tibâr olunur. Nitekim şartıyyâtın tarafeyni beyninde i'tibâr-ı niseb bu vechle olup meselâ (إن كانت الشمس طالعة كان النهار موجودا) [Eğer Gü-

neş doğmuşsa gündüz mevcûddur.] kaziyye-i şartıyyesinin tarafeyni beyninde (كلما تحقق إن كانت الشمس طالعة تحقق كان النهار موجودا وكلما لم يتحقق هذا لم يتحقق ذلك) [Her ne vakit güneşin doğduğu tahakkuk ederse o zamân gündüzün mevcûd olduğu da tahakkuk eder. Her ne vakit güneşin doğduğu tahakkuk etmezse gündüzün mevcûd olduğu da tahakkuk etmez.] denilerek itibâr-ı nisbet tarafeynin mutlakan tahakkuk ve adem-i tahakkukları beyninde olur.

Lâkin kazâyâ-yı ittifâkıyye-i hâssanın nisbetlerinde mu'teber olan tahakkuk ve adem-i tahakkuk vâki'-ı muhakkak hasebiyle olandır. Zîrâ ittifâkıyyât-ı hâssada mu'teber olan eğer muttasıla olursa ittisâl ve munfasıla olursa infisâl bi-hasebi'l-ittifâkdır. Ve ittifâken infisâl ve ittisâl ise vâki'-ı muhakkak hasebiyle olması zarûrîdir. Ve ittifâkıyyât-ı hâssanın gayrısında ya'nî ittifâkıyyât-ı âmmede ve lüzûmiyyât ve inâdiyyâtta olan nisbetlerde mu'teber olan vâki'-ı muhakkak ile vâki'-ı bi-hasebi'l-farzdan e'âmm olandır. Zîrâ bunlarda mu'teber olan lüzûmen veyâhûd farzân ittisâl ve iftirâkdır. Meselâ (إن كانت الشمس طالعة فالنهار موجود) [Eğer Güneş doğmuşsa gündüz mevcûddur.] kavlimiz vâki'-ı muhakkakda ve زيد فرسًا فالحمار (إن كان زيد فرسًا فالحمار) [Eğer Zeyd at ise himar da konuşandır.] kavli vâki'-ı mefrûzda tahakkuk hasebiyledir.

Kazâyâ-yı ittifâkıyye muttasıla ve munfasılaya münkasim olarak ittifâkıyyeyi muttasıla-i mûcibe kendisinde mukaddemin sıdkı takdîri üzere tâlînin sıdkıyla hükm olunan kaziyye olup fakat bu hükm bir alâkadan için olmayarak belki mücerred mukaddem ve tâlînin sıdklarından için olur. Ya'nî vâki'de ikisi de sâdik olarak ittifâk ve tesâduklarından nâşî hükm olunur. Şöyle ki alâkanın fikdânı sebebiyle akl ehad-i tarafeynin bi-dûni'l-âhar tahakkukunu tecvîz edebilir. Meselâ (إن كان الإنسان ناطقًا فالحمار ناطق) [Eğer insân konuşan ise himar da anırandır.] mûcibe-i ittifâkıyyesinde insân nâtik olduğu takdîrde himârda nâhik olmasıyla hükm nâtikıyyet-i insân ile nâhikiyyet-i himâr beyninde bir alâka bulunmasından için olmayıp belki yalnız sıdk üzere tevâfuk-ı tarafeynden [96] ibârettir. Hattâ ki akl bunlardan meselâ nâtikıyyet-i insânın sıdkıyla berâber nâhikiyyet-i himârın adem-i sıdkını tecvîz eder. Ve sâlibe-i muttasıla-i ittifâkıyye kendisinde tâlînin mukaddeme selb-i muvâfikatiyle hükm olunan kaziyyedir. Meselâ (ليس إن كان الإنسان ناطقًا فالحمار صاهل) [Eğer insân nâtik değil ise himar da kişneden değildir.] kavlimizde hükm sâhiliyyet-i himârın nâtikıyyet-i insâna selb-i muvâfikatiyledir. Ve munfasıla-i ittifâkıyye bir kaziyyedir ki kendi-

sinde iki cüz'ün tenâfisiyle hükm olunarak bu da cüz'eynin zâtından neş'et etmeyip belki mücerred ittifâk ve tesâdukdan için olur. Ya'nî her ne kadar ehad-i cüz'eynin mefhûmu mefhûm-i âhara münâfâtı muktazî olmasa da mücerred beyenlerinde münâfât olmasının vâki'de ittifâk ve tesâdukundan neş'et eder. Meselâ şahs-ı esved-i lâ-kâtib hakkında (إما أن يكون هذا الأسود) (إما أن يكون هذا الأسود) (Bu şahıs siyahdır ya da yazı yazandır.) kavlimizde mefhûm-i esved ile kâtib beyninde münâfât olmayıp lâkin tahakkuk-ı esved ve intifâ'-ı kitâbetin ittifâk-ı vukû'undan nâşî ikisi birden sâdık olamayacağı misüllü kâzib dahi olamazlar. Hâsılı vâki'de esved mevcûd ve kitâbet müntefidir. Ve ittifâkıyyeyi bir de mücerred tâlînin sıdkından için mukaddemin sıdkı takdîrde tâlînin sıdkıyla tefsîr etmişlerdir ki bu tefsîr üzere mukaddemin sâdık ve kâzib olması câ'izdir. Ve bu tefsîr üzere olan ittifâkıyyeye ittifâkıyye-i âmme itlâk olunarak ittifâkıyye-i hâssadan e'ammdır. Zîrâ her ne vakt mukaddem sâdık olsa tâlî sâdık olup mün'akis olmaz. Ve lüzûmiyye bir kazıyyedir ki kendisinde mukaddemin sıdkı takdîri üzere tâlînin sıdkıyla hükm olunarak ve bu vechle sıdk-ı tâlî ile hükm beyenlerinde alaka-i mûcibenin vücûdundan neş'et eder. Ve inâdiyye bir kazıyyedir ki kendisinde zât-ı cüz'eyn için tenâfi ile hükm olunur. Ya'nî vâki'den kat'-ı nazarla mücerred ehadühümânın mefhûmu âhara münâfidir deyü hükm edilir. Meselâ zevc ile ferd ve hacer ile şecer beyninde cârîdir. Karîben tafsîlâtı ma'lûm olacaksa da îzâh-ı makâm için hülâsaten îrâdına mecbûr olunmuştur.

Ve ba'zen ittisâl ve iftirâkın tarafeyni muhâl olurlar. Meselâ lüzûmiyye-i inâdiyyede (لو كان زيد حمرا كان ناهقا) [Eğer Zeyd himar olsaydı o zamân anırdı.] denilir. Halbuki Zeyd'in himâriyyet ve nâhikiyyetinden ikisi dahi müstehîldir. Veyâhûd ehad-i tarafeyn muhâl olur. Bu da ba'zen mukaddem ve ba'zen tâlînin istihâlesiyle olur. Bu makâmda musannif *Hâşiyeye*'sinde demiştir ki tarafeynin muhâl olması niseb-i lüzûmiyyât ve inâdiyyâtta vâki' olarak ehad-i tarafeynin istihâlesi dahi niseb-i lüzûmiyyât ve inâdiyyât ile ittifâkıyyât-ı âmmede olur. Bu hâlde işbu tarafeyn veyâhûd ehad-i tarafeyni muhâl olan kazıyyelere şâmil olmak üzere bi-hasebi't-tahakkuk nisebde mu'teber olan evzâ'ı muhakkaka ve mefrûzâ olmaktan ta'mîm iktizâ eder. Nitekim beyân-ı sâbıktan dahi ma'lûm olmuştur.

Kâle Rahimehullâh

والنسبة بين نقیضی كل قسم منها وبين المختلفین كما سبق من غیر فرق

[Zikredilenlerden her bir kısmın iki çelişği arasındaki ve kendisi ile çelişği iki farklı taraf arasındaki nisbet, daha önce geçtiği gibidir. Hiçbir fark yoktur.]

Ve zikr olunan kazâyâdan her kısmın nakîzlarıyla ehadühümânın aynı ve âharın nakîzi [97] beyinde olan nisbet min-gayr-ı fark niseb bi-hasebi'l-hamli beyânda sebkât eden nisbetlerin misli olarak farkları yoktur. Şöyle ki tulû'-ı şems ve vücûd-i nehâr gibi mütesâvî olan mefhûmeynin nakîzları olan "lâ-tulû'u şems" ve "lâ vücûdü nehâr" dahi mütesâvîdir. Ve izâ'e-i mescid ve tulû'-ı şems gibi beynlerinde umûm ve husûs mutlak olanların nakîzları beyinde dahi umûm ve husûs mutlak olup fakat aynlarının aksi olarak nakîz-ı e'amm ehass ve nakîz-ı ehass e'ammıdır. Ve tulû'-ı şems ve vücûd-i leyl gibi beynlerinde tebâyün olanların nakîzaynı beyinde nisbet mübâyenet-i cüz'iyedir. Ve tulû'-ı şems ve hübûb-i rîh gibi beynlerinde umûm ve husûs min-vech olanların nakîzları beyinde dahi kezâlik mübâyenet-i cüz'iyye vardır. Ve ehad-i mütesâviyeynin aynıyla âharın nakîzi ve ayn-i ehass-ı mutlak ile e'amm-ı mutlakın nakîzi beynlerinde tebâyün ve ayn-i e'amm ile nakîz-ı ehass beyinde umûm min-vech olup ve beynlerinde umûm min-vech olanlardan ehadühümânın aynıyla âharın nakîzi beyinde mutlak veyâhûd min-vech umûm ve husûs cereyân eder.

[Mefhûm Cihetiyle İki Mefhûm Arasındaki Nisbetler]

Kâle Rahimehullâh

واعلم أن بين المفهومين مفردين كانا أو مركبين أو مختلفين نسبة أخرى بحسب تجويز العقل بمجرد النظر إلى ذاتهما مع قطع النظر عن الخارج عنهما، وتسمى نسبة بحسب المفهوم؛ بأن يقال: إن تصادقا بحسب ذلك التجويز كلياً من الجانبين فمتساويان، كالحديث التام مع المحدود

[Bil ki: İki müfred, iki mürekkeb veya kendisi ve çelişği iki muhtelif mefhûm arasında, hariçteki durumlarından sarfı nazar ederek sadece kendilerine bakarak aklın mümkün görmesi cihetiyle başka nisbetler vardır. Bunlara, mefhûm cihetiyle nisbetler ismi verilir. Şöyle söylenir: Aklen mümkün görme cihetiyle, her iki taraftan küllî olarak birbirlerini kapsarlarsa mütesâvîdirler. Tam tanım ve tanımlanan arasında olduğu gibi.]

Ve ma'lûm olsun ki mefhûmeyn beyinde ister ikisi de müfred veya mürekkeb olsun ve isterse muhtelifeyn olarak birisi müfred ve diğeri mürekkeb olsun zikri mürûr eden vücûh-i nisebin gayrı niseb-i mu'tebere olup bu da hâric-i mefhûmeynden kat'-ı nazarla berâber mücerred mefhû-

meynin zâtlarına nazaran aklın tecvîzi hasebiyle i'tibâr olunur. Ve bu nev' nisbetlere niseb-i bi-hasebi'l-mefhûm tesmiye kılınır.

Musannifin *Hâşiye*'de beyânı vechle bu mahalde tecrîd-i nazar-ı külliyyet küllîde mu'teber olan tecrîd-i nazarın gayrıdır. Zîrâ bu mahalde mu'teber olan külliyyeynin mâ sivâsından kat'-ı nazarla zât-ı mefhûmeyne tecrîd-i nazar olduğu cihetle insân ve lâ-insân gibi mütenâkızayn olan mefhûmeynin her bir şey' üzere sıdkını tecvîz edip de meselâ "insân ve lâ-insân her bir şey'e sâdıktır" demek câ'iz olamaz. Zîrâ işbu mefhûmeyn-i mütenâkızaynın zâtlarına nazarla akl indinde mefhûmeynden her birinin sâdik olamayacağı şeyler tahakkuk ederek meselâ lâ-şey'in bir şey' üzere tecvîz-i sıdkdan ibâ eyler. Lâkin küllîde mürûr eden tecrîd-i nazar böyle olmayıp yalnız zât-ı külliyye⁶³ olarak sâ'ir cemî' mâ 'adâsından kat'-ı nazar vechle olduğundan küllînin kesîrîn üzere sıdkını ve hatta tafsilî güzerân ettiği vechiyle⁶⁴ cemî' şey'in şey' olduğu lâ-şey' mefhûmundan hâric olduğundan lâ-şey' mefhûm-i küllîsinin şey'-i kesîrîn üzere sâdik olabilmesini akl tecvîz eder. Hâsılı bir mefhûmun zâtına hasr ve tecrîd-i nazar ederek mâ 'adâsından [98] kat'-ı nazar olunmak ile iki mefhûma tecrîd-i nazar ederek mefhûmeynin mâ 'adâsından kat'-ı nazar kılınması beyninde fark olup belki bu iki i'tibâr beyninde tebâyün olarak bir mahalde ictimâ' etmezler. Çünkü ehad-i mefhûmeynden mâ 'adâda mefhûm-i âhar dâhil olmasıyla bir mahalde hem müctemî' ve hem hâric olmasını i'tibâr etmek kâbil olamaz.

İmdi nisbet-i bi-hasebi'l-mefhûmun mülâhhas ma'nâsı mefhûmeynden hâric olan hiçbir şey'e nazar olunmaksızın yalnız mefhûmeynin zâtlarına tecrîd ve hasr-ı nazar ile mefhûmeynin ittihâdlarını aklın tecvîz ve adem-i tecvîzi olup bu ma'nâ üzere beyne'l-mefhûmeyn niseb-i erba'anın sûret-i cereyânı şu tarîk ile olur ki eğer mefhûmeyn tecvîz-i akl ile cânibeynden küllî olarak tesâduk eyler, ya'nî akl ehad-i mefhûmeynin âharın küllîsi üzere sıdkını tecvîz eder ise mefhûmeyn mütesâvîlerdir.

İmdi tesâvî-yi bi-hasebi'l-mefhûm aklın tarafeynden küllî olarak sûret-i meşrûhada mefhûmeynin te'âküsünü ya'nî mefhûmeynden her birinin sıdkını tecvîz ettiği her bir efrâd üzere mefhûm-i âharın dahi sıdkını tecvîz etmesinden ibârettir. Meselâ mahdûd ile hadd-i tâmm beyninde olan nis-

63 Sehv ve savab cetvelinde "külliyye" olarak düzeltilmiştir.

64 Sehv ve savab cetvelinde "vechiyle" olarak düzeltilmiştir.

bet tesâvî bi-hasebî'l-mefhûm olarak hadd-i tâmm ile mahdûddan ehadü-hümâda i'tibâr olunan şeyler âharında dahi mu'teber olmasıyla tecvîz-i akl hasebiyle küllî olarak tarafeynden tesâduk bulunduğü cihetle mütesâvîlerdir. Nitekim kârîben îrâd olunacak izâhâtta dahi ma'lûm olur.

Kâle Rahimehullâh

أو من أحد الجانبين فقط فأعم وأخص مطلقاً، كالحَدِّ الناقص مع المحدود

[Eğer sadece tek bir taraftan kapsama olursa umûm ve husûs mutlaktır. Eksik tanım ve tanımlanan şey arasında olduğu gibi.]

Ve eğer küllî olarak tesâduk yalnız ehad-i cânibeynden olursa sıdk-ı küllîsi bulunan cânib e'amm-ı mutlak ve cânib-i mukâbili ehass-ı mutlak olarak beynlerinde umûm ve husûs mutlak tahakkuk eder. Meselâ hadd-i nâkıs ile mahdûd bu kısımdan olarak insânı “el-cismü'n-nâtıku” hadd-i nâkısıyla ta'rîf ettiğimiz sûrette mahdûd ehass ve hadd e'amm olur. Çünkü mefhûm-i insânda hayevân me'hûz olup hakîkati hayevân-ı nâtıktır. Mefhûm-i hayevânda ise hassâslık dâhil olarak bu halde mefhûm-i insânda cism ve nâtık ile berâber bir de hassâslık kaydı bulunmuş olur. Bu cihetle kendisinde bu kayd me'hûz olmayan el-cismü'n-nâtıku hadd-i nâkısı cism-i nâtık-ı hassâs ile cism-i nâtık-ı gayr-ı hassâsdan e'amm olarak (كل إنسان جسم ناطق) [Bütün insânlar konuşan/düşünen cisimdir.] hükm-i küllîsi sâdik ve bunun aksi olan (كل جسم ناطق إنسان) [Bütün konuşan/düşünen cisimler insândır.] kavli gayr-ı sâdik olmasını akl tecvîz eder. Zîrâ hâricden kat'-ı nazarla “el-hayevânü'n-nâtıku” ve “el-cismü'n-nâtıku” mefhûmeyni-ne nazar olunduğü hinde her ne kadar fi-nefsihî muhâl olsa da bir cism-i nâtık-ı gayr-ı hassâs mevcûd olarak insânın gayrı olmasını akl câ'iz görür. Ve bu takdîr üzere nâtık insândan mutlakan e'amm olmuş olur. Hâsılı hadd-i tâmm cins [99] ve fasl-ı karîblerden mürekkeb olarak bu vechle mahdûdu cemî' mâ'adâsından mümeyyiz ve kendine hâss olan tamâm-ı zâtîyât üzere iştîmâlından için ağyâr-ı ecnebiyyenin dühûlünden mâni' olarak mahdûddan gayrı bir şey' üzere sıdkını akl tecvîz edememesiyle hadd-i tâmm ile mahdûd mütesâvî olurlar. Ve ammâ hadd-i nâkıs yâ yalnız veyâhûd cins-i ba'id ile berâber fasl-ı karîb ile olduğundan için kendide mahdûdun ba'zı zâtîyâtı me'hûz olmamasıyla mahdûda şümûlüyle berâber işbu zât-i gayr-ı me'hûz kendi de mevcûd olmayan diğere bir ferdin vücûdunu akl tecvîz ederek hadd bu ferd üzere dahi sâdik olmasıyla hadd-i nâkıs mahdûddan e'amm olmuş olur.

Kâle Rahimehullâh

وإن تفارقا كليا من الجانبين فمتباينان كلبان كالمتناقضين، نحو الإنسان واللاإنسان، وإلا فأعم وأخص من وجه، كالإنسان مع الضاحك أو مع الماشي

[Eğer her iki taraftan küllî olarak ayrılırlarsa, küllî mütebâyindirler. “İnsân” ve “insan olmayan” mefhûmlarındaki iki çelişik gibi. Eğer küllî olarak ayrılmazlarsa, bir cihetle umûm ve husûstur. “İnsân” mefhûmunun, “gülen” veya “yürüyen” mefhûmlarıyla olan nisbeti gibi.]

Ve eğer mefhûmeyn-i cânibeynden iftirâk-ı küllî ile tefâruk ederler ise ya'nî akl ehad-i mefhûmeynin âhardan bir şey' üzere sıdkını aslâ tecvîz etmezse bu mefhûmeyn külliyyen mütebâyinlerdir. Meselâ insân ile lâ-insân gibi mütenâkızayn beyninde tebâyün-i küllî vardır. Zîrâ akl mücerred mefhûm-i mütenâkızayna nazar etmesiyle ehadühümânın âhardan bir şey' üzere sıdkını tecvîz edemeyerek cânibeynden tefâruk-ı küllî mütehakkaktır.

Ve eğer mefhûmeyn-i cânibeynden tefâruk-ı küllî ile iftirâk etmeyerek belki akl ba'zı şeyde tesâduklarını tecvîz ile ba'zı âharda tecvîz etmez ise işbu mefhûmeyn min-vechin e'amm ve min-vechin ehass olurlar. Meselâ dâhik veyâhûd mâşî ile insân beyninde efrâd-ı insânda tesak [tesâduk] ederek ba'zı insân gayr-ı dâhik ve ba'zı dâhik insânın gayrı olmasını akl tecvîz etmesiyle umûm ve husûs min-vech mevcûd olur. Belki insân ile feres beyninde dahi işbu tecvîz-i akl i'tibâriyle umûm min-vech olup zîrâ insân hayevân-ı nâtık ve feres hayevân-ı sâhil olmasıyla her birerlerinde âhardan hâric birer kayd mu'teber olduğundan akl bunların mücerred zât-ı mefhûmlarına nazaran ne külliyyen tesâduk ve ne külliyyen tefâruklarını tecvîz etmeyip belki cüz'î olarak tesâduk ve tefâruklarını tecvîz eyler. Şöyle ki hayevândan hem sâhil ve hem nâtık olarak bir nev'in vücûduyla bu nev'de insân ve feres mefhûmlarının tesâduklarını ve efrâd-ı insânda insân ve efrâd-ı feresde feresin tefâruklarını akl tecvîz eder.

[İzâfî Küllî ve Cüz'î]

Kâle Rahimehullâh

تنبيه: قد يطلق الكلي على الأعم والجزئي على الأخص، ويسميان كليا وجزئيا إضافيين

[Tenbih: Küllî, bazen umûmî için, cüz'î de husûsî için kullanılır. Böylece izafî küllî ve cüz'î ismini alırlar.]

Musannif merhûm mâ sebakta küllî ve cüz'î hakîkilerin ma'nâsını beyân ve îrâd edip halbuki ba'zen küllî ve cüz'î lafızları diğere ma'nâda dahi müsta'mel olmasıyla mûcib-i galat ve gaffet olmamak üzere işbu lafzeyn-i mezkûreynin ıtlâk olunduğu ma'nâ-yı âharı saded-i îrâdda sadr-ı kelâmı ünvân-ı tenbîh ile tenviye ederek buyururlar ki ba'zen küllî bi-tarîki'l-iş-tirâk [100] bir şeyden e'amm ve cüz'î bir şeyden ehass üzerine de ıtlâk olunarak küllî-i izâfî ve cüz'î-i izâfî ta'bîr olunurlar. Yâ'nî küllî ve cüz'î için ikişer ma'nâ-yı muhtelif olarak birisi hakîkî ve diğeri izâfîdir.

İmdi küllî-i hakîkî mürûr ettiğî vechle tahtında farz-ı akl hasebiyle bir şey' mûnderic olmaklığa sâlih olan mefhûm-i müfred olup fi-nefsi'l-emr tahtında o şey'in indirâcî mümkün olup olmamaktan e'amm'dır. Ve küllî-i izâfî fi-nefsi'l-emr tahtında bir şey' mûnderic olandır. Ve küllînin e'amm üzere ıtlâkından murâd bu ma'nâdır. Çünkü nefsi'l-emrde tahtında bir şey'in indirâcî mu'teber olup ve bir şey' tahtında mûnderic olan şeyden e'amm olacağından küllî-i izâfînin e'amm üzere ıtlâkından murâd bu ma'nâ olup yoksa küllî-i hakîkîden e'amm üzere ıtlâk olunur demek değildir ve illâ bi'l-aksdir. Ve küllî-i hakîkî dahi işbu e'amm min-şey' üzere ıtlâk olunur ise de lâkin yalnız e'amm min-şey' üzere ıtlâk olunmayıp belki ıtlâk olunduğu şey'in ba'zısı e'amm min-şey' değildir. Meselâ lâ-şey' mefhûmuyla eşhâsında münhasıra olan külliyyât ve efrâd-ı mefrûza-i haceriyyesine nisbetle insân küllî-i hakîkî olup lâkin nefsi'l-emrde tahtlarında bir şey' mûnderic olmadığından ya'nî lâ-şey'in tahtında mûnderic hiçbir ferdi olmadığı ve külliyyât-ı mezkûre şahıslarında münhasır olduğu misillü insân için dahi efrâd-ı haceriyye bulunmadığından bunlara küllî-i izâfî ıtlâk olunamaz.

Kâle Rahimehullâh

فكل جزئي حقيقي جزئي إضافي بدون العكس، كما في كلي أخص من كلي آخر، وأما النسبة بين الكلي الحقيقي والإضافي فبالعكس؛ لأن الكلي الإضافي أخص مطلقاً من الحقيقي

[Tersi doğru olmaksızın, bütün hakîkî cüz'îler izâfî cüz'îdir. Nitekim başka bir küllîden daha husûsî olan küllî de izâfî cüz'îdir. Hakîkî küllî ile izâfî küllî arasındaki nisbet, iki cüz'î arasındaki nisbetin tam tersidir. Çünkü izâfî küllî, mutlak olarak hakîkî küllîden daha husûsîdir.]

İmdi cüz'î-i izâfî cüz'î-i hakîkîden mutlakan e'amm olarak her bir cüz'î-i hakîkî cüz'î-i izâfî olup bi'l-aks her bir cüz'î-i izâfî hakîkî değil-

dir. Ammâ evvel ya'nî her bir cüz'î-i hakîkî cüz'î-i izâfî olması zîrâ her bir cüz'î-i hakîkî müşahhisâtta mu'arrât olan mâhiyetin tahtında mündericdir. Nitekim Zeydi teşahhus ve ta'ayyününü mûcib olan müşahhisâtta tecrîd ettiğimiz hinde mâhiyet-i insâniyye kalıp işbu mâhiyet-i insâniyye ise Zeyd'den e'ammıdır. Bu cihetle her bir cüz'î-i hakîkî taht-ı e'ammı münderic olup taht-ı e'ammı münderic olan şey' ise cüz'î-i izâfîdir. Bu takdîrde her bir cüz'î-i hakîkî cüz'î-i izâfî olduğu tahakkuk eder. Ve ammâ sâni ya'nî her bir cüz'î-i izâfînin hakîkî olmaması cüz'î-i izâfî küllî olmasının cevâzından içindir. Zîrâ cüz'î-i izâfî zikr olunduğu vechle bir şeyden ehass ma'nâsına olmasıyla küllî-i âharın tahtında olan küllî olması ca'izdir. Lâkin cüz'î-i hakîkî bunun hilâfında olarak küllî olması gayr-ı câ'izdir. Meselâ hayevân küllî-i hakîkî ve izâfî olduğu misillü cisimden ehass olmasıyla ehass min-şey' mefhûmunda dahi dâhil olarak cüz'î-i izâfîdir. Ve kesîrîn ile iştirâkı cihetiyle küllî olup cüz'î-i hakîkî değildir. [101] Ve ammâ küllî-i hakîkî ile izâfî beyninde olan nisbet cüz'îler beyninde olan nisbetin aksi olarak küllî-i izâfî hakîkîden mutlakan ehass ve küllî-i hakîkî izâfîden e'ammıdır ve ıtlâktan murâd bi-vechin düne vechin mukayyed olmamasıdır. Ve küllî-i hakîkî e'amm ve izâfî ehass olması şu cihettendir ki hakîkî külliyyât-ı faraziyyeye ve vücûd ile ittisâfî mümteni'a olan efrâdına nisbetle külliyyât-ı muhakkakü'l-vücûda⁶⁵ ıtlâk olunup lâkin bunlar fi'l-vâki' bir şeyden e'amm olmadıkları cihetle küllî-i izâfî değildir. Hâsılı küllî-i hakîkinin e'ammıyeti ya'nî tahtında bir şey'in indirâcına sâlih olması farz-ı akl hasebiyle ve izâfîde nefsü'l-emr hasebiyle olup bu cihetle ba'zen nefsü'l-emrde tahtında bir şey' indirâcı mümkün olmayacağı ve ba'zen indirâcı mümkün olsa da ne zihnen ve ne hâricen münderic olmayacağı cihetle bu misillü mefhûmlar küllî-i hakîkî olup izâfî olamayacağından ehassdır. Ve ammâ muhtelifeyn beyninde olan nisbet küllî-i hakîkî ve izâfî ile cüz'î-i hakîkî beyninde mübâyenet vardır. Zîrâ cüz'î-i hakîkî ne kesîrîn üzere mahmûl olmaklığa sâlih ve ne de e'amm min-şey' olmasıyla gerek küllî-i hakîkî ve gerek küllî-i izâfî ile tesâdukları gayr-ı mümkündür. Ve cüz'î-i izâfî ile küllî-i hakîkî ve izâfî beyninde umûm min-vech olup külliyyât-ı mutavassıtada tesâduk ederler. Meselâ insân e'amm min-şey' olmasına nazaran küllî-i izâfî ve kesîrîn üzere hamline nazaran küllî-i hakîkî ve taht-ı e'ammı ya'nî taht-ı cinsde bulunmasına nazaran cüz'î-i izâfîdir. Ve şey' gibi e'amm külliyyâta sıdkda küllî-i hakîkî ve izâfî cüz'î-i izâfîden

65 Sehv ve savab cetvelinde "muhakkak" olarak düzeltilmiştir.

mütefârik ve cüz'iyât-ı hakikiyyeye sıdkda cüz'î-i izâfî mutlakan külliden müfterikdir. Ve ma'lûm olsun ki iki cüz'î beyninde bir şeyde iştirâkleri cihetle suver-i semâniyye-i iştirâk olup ikisi bir nev'de müşterek oldukları sûrette mümâselet ve iştirâkleri cinsde olursa mücâneset ve keyfde olursa müşâbehet ve kemde olursa müsâvât ve şekilde olursa müşâkelet ve vaz'da olursa müvâzât ve etrâfda olursa mutâbakat ve izâfede olursa münâsebet denilir.

Ve birde cüz'îeynin birbirinden iftirâkları i'tibâriyle beynerinde dört vechle tekâbül cârî olup evvel tezâd ve sâni tezâyüf ve sâlis adem ve meleke ve râbi' selb ve icâbdır. Ma'nâ-yı tekâbül mevzi'-i vâhidde cihet-i vâhideden şey'eynin imtinâ'-ı ictimâ'ı olup sevâd ile beyâz emsâli mevcûdeyn beyninde tekâbül-i tezâd ve übüvvetle bünüvvet gibi her birlerinin ta'akkulü âharının ta'akkulüne nisbetle olan mevcûdeyn beyninde tezâyüf ve basar ile umy gibi birisi vücûdî ve âharı ademî olup ve kendilerinde mevzû' kâbilü'l-vücûd mu'teber olan ya'nî emr-i vücûdîyi kâbil olacak bir şey'e nisbetleri i'tibâr olunan emreyn beyninde adem ve meleke ve feresiyyet ve lâ-feresiyyet gibi şey'eyn beyninde icâb ve selb vardır ve adem ve meleke de ademîde kâbil-i vücûd olan mahall i'tibâr olunmasıyla kendisinde işbu kayd mu'teber olmayan icâb ve selbden mütefârikdir. [102]

[2. FASIL: ZÂTÎ VE ARAZÎ]

Kâle Rahimehullâh

(فصل في الذاتى والعرضى) الكلبي المحمول على شيء آخر كلي، أو جزئي إن لم يكن خارجا عن ذاته وحقيقته فذاتي له

[Fasil: Zâtî ve Arazî; Küllî veya cüz'î olan başka bir şeye yüklenen küllî; yüklediği şeyin zâtından ve hakikatının dışında olmazsa, onun zâtisidir.]

Bu bahs-i mefsûl zâtî ve arazîye dâ'ir olarak mebâdî'-i tasavvurât olan mebbas külliyât-ı hamse mürtebidir. Şöyle ki her şey'in bir takım havâs ve avâriz mertebesi olup bundan ba'zısı o şey'e hâs ve ba'zısı âharıyla müşterek olduğu misillü ba'zıları o şey'in zâtından gayr-ı hâric ve ba'zıları hâricdir. Ve bir şey'e kesb-i ma'rifet işbu havâs ve avârizden temyîze kâfî veyâhûd medâr olanlar vâsıtasıyla şey'-i âhar mugâyirinden temeyyüzüne mütevakkıfdir. Binâ'enaleyh ehl-i fenn işbu havâs ve müşterekât-ı eşyâyı külliyyet-i vechle taksîm ve tebyîn ve cins ve fasl ve hâssa ve araz-ı âmm ve nev'den ibâret olan

külliyât-ı hamsi tefrîk ve ta'yîn ederek bunlardan tereküb edecek maksad tasavvurî-i hudûd ve rüsûma mukaddime-sâz olmuşlardır.

İmdi gerek küllî ve gerek cüz'î olan bir şey'-i âhar üzerine haml olunan küllî yâ haml olunduğu şey'in zât ve hakikatinden gayr-ı hâric veyâhûd zât ve hakikat-i şeyden hâric olmak i'tibâriyle bi'l-istikrâ' iki kısma münkasim olarak eğer küllî-i mahmûl zât ve hakikat-i şey'den hâric olmazsa şey'-i mezkûr için zâtîdir. Hâsılı suver-i mümkineden mevcûd olduğu hînde küllî olacak her bir şey' zihinde mevcûd olup da bir şey' üzerine haml olundukda bu vechle şey'-i mezkûr üzerine haml olunduğundan için mâdâm ki mahmûldür elbette o şey' için yâ hakikatinden hâric olmayarak zâtî veyâhûd hâric olarak zikir olunacağı vechle arazîdir.

Ve musannifin mevzû'-ı kelâm olan küllîyi küllî-i mahmûl olmasıyla takyîdi şu sebebden nâşîdir ki zâtîyyet ve arazîyyet-i mütekâbilinin küllîye urûzu velev (بطريق الفرض والتقدير) [Farazî ve takdîri yoluyla.] olursa da bir şey' üzere hamlinden içindir. Ve illâ küllîyyetin zâtîyyet ve arazîyyetten hulviyle o şey'e mübâyin olarak ne zâtî ve ne arazîsi olmak câ'izdir. Meselâ hayevân hacere nisbetle ne zâtî ve ne arazî olarak mübâyindir. Ve musannifin "alâ şey'in" kavlinde şey'i nekre îrâdı küllînin işbu zâtî ve arazîye taksîmi mutlakan bir şey' üzere hamlî i'tibâriyle olup mahmûlün-aleyhi cemî' eşyâ veyâhûd vâhid-i mu'ayyen olmak i'tibâriyle olmadığına tenbîhdır.

Kâle Rahimehullâh

سواء كان عين حقيقته، كالحيوان الناطق للإنسان، أو جزئها المساوي لها مميزا لها عن جميع ما عداها، كالناطق له، أو جزئها الأعم مميزا لها في الجملة، كالحساس والنامي، أو غير مميز أصلا، كالجوهر والحيوان

[Bu zâtî küllî, ister insan için "düşünen canlı" anlamı gibi, onun (yüklediği şeyin) hakikatinin (mâhiyetinin) aynısı olsun; ister insan için "düşünen" anlamı gibi onun hakikatinin, ona kaplamsal olarak eşit ve onu kendi dışındaki tüm başka mâhiyetlerden ayırd eden bir parçası olsun; ister "duyuyla algılayan" ve "büyüyen" gibi onun hakikatinden daha genel ve onu (daha) genelde ayırd eden bir parçası olsun; isterse de tıpkı "cevher" ve "canlı" gibi onun hakikatini kesinlikle ayırd etmeyen (bir küllî) olsun fark etmez.]

Küllî-i zâtî bi'l-iştirâk iki ma'nâya itlâk olunur ki evvel bir şey'in zât ve hakikatında dâhil olan ve sânî bir şey'in zât ve hakkîyyetinden [hakikatinden] hâric [103] olmayan şey' olup evvel sânîde mündericdir. Ve işbu

ma'nâ-yı sâni üzere zâtî mâhiyete mütenâvildir. Zîrâ mâhiyet nefsinde hârice değildir. Ve kezâlik cins ve fasla münkasime olan eczâ'-i mâhiyete dahi mütenâvildir. Ve her ne kadar zâtînin ma'nâ-yı evvel üzere ıtlâkı eşer ise de musannif kasd-ı şümûl ile ma'nâ-yı sâni üzere tefsîr ederek muhtemel olduğu suver-i selâseye işâretle buyururlar ki küllî-i mahmûl ister mahmûlün-aleyhi olan şey'in ayn-i hakîkatı ve isterse cemî' mâ'adâsından zât ve hakîkat-i şey'i mümeyyiz olarak cüz'-i müsâvîsi ve isterse fi'l-cümle mümeyyiz olan veyâhûd aslâ mümeyyiz olmayan cüz'-i e'amm olsun bu aksâmın cümlesi haml olduğu şey'in hakîkat ve zâtından hâric olmaya- rak zâtîdir.

Ve küllî-i mahmûlün şey'-i mahmûlün-aleyhin ayn-i hakîkatı olması insâna nisbetle hayevân-ı nâtık gibi olup bu mefhûm ayn-i hakîkat-i insândır. Ve cemî' mâ'adâdan mümeyyizi olarak cüz'-i müsâvîsi olması insân için nâtık gibidir. Zîrâ bu mefhûm insânı cemî' ağıyardan mümeyyiz olarak cüz'-i müsâvî-i hakîkattır. Ve cüz'-i e'amm dan fi'l-cümle mümeyyiz olan meselâ insân için nâmî ve hassâs gibidir. Zîrâ hiss insân ile berâber sâ'ir hayevânâtta ve kezâlik nümüvv insân ve hayevânât-ı sâ'ire ile berâber nebâtâtta mevcûd olmasıyla insân için cüz'-i e'amm ve kendisinde his olmayan eşcâr ve nemâ olmayan ahcâr ve sâ'ireden mümeyyiz olup lâkin cemî' mâ'adâsından mümeyyiz olamadıkları cihetle temyîzleri ba'zı ağıyâra nisbetle fi'l-cümledir. Ve aslâ mümeyyiz olmayan cüz'-i e'amm meselâ insân için hayevân ile cevher gibidir. Zîrâ bunlar hakîkat-i insândan cüz'-i e'amm oldukları ma'lûmdur. Musannif *Hâşiye*'de demiştir ki her ne kadar hayevân insânı hacir ve şecerden ve cevher arazdan mümeyyiz iseler de ıstılâh-ı kavimde zâtî için mu'teber olan temyîzden murâd fevkinde bulunan cinsde müşâriklerinden bi'z-zât temyîz etmesi olduğu cihetle hayevân her ne kadar insânı hayevânın mâ'adâsından temyîz etse de bi'z-zât mümeyyiz add olunamaz. Çünkü hayevânın bu temyîze mâlikiyeti kendide me'hûze olan hassâs ve nâmî ve kâbil-i eb'âd fasılları vesâtatıyla olarak bi'z-zât değildir. Ve bu fasıllarla berâber hakîkat-i insânda cins-i âlî dahi me'hûz olup cins-i âlî ise fevkinde cins olmamasıyla insân için mümeyyiz olabilmesi kat'ân mütesavver olmadığından hayevânın insânı temyîzi ba'zı eczâ'sı vâsıtasıyla olarak bi'z-zât olmadığı tahakkuk eder. Ve bu vechle hayevânın insân için ıstılâh-ı kavim üzere mümeyyiz add olunmamasını ta'lilde denilmek mümkündür ki mümeyyiz add olunan küllî "eyyü şey'in

hüve” su’âlîne cevâbda makûl olan küllî olup ve su’âl-i mezkûr için cevâbda yalnız fi’l-cümle mümeyyiz olması kâfi olmayıp belki fi’l-cümle temyîz ile berâber müşterek-i tâmm olmamak şart edilmiştir. [104]

Hayevân ise müşterek-i tâmm olup su’âl-i mezkûre cevâba sâlih olamamasıyla insân için istilâh-ı kavm üzere mümeyyiz olamaz.

Kâle Rahimehullâh

وإلا فعرضي له، سواء كان مساويا لها أو أخص مميزا عن جميع ما عداها، كالصاحك بالقوة أو بالفعل، أو أعم مميزا لها في الجملة، أو غير مميز أصلا، كالشيء، جميع ذلك للإنسان

[Eğer hakîkatinin dışında olursa onun arazîsidir. İster insanın hakikatini, kendisinden başka tüm hakikatlerden ayırd eden, bi’l-kuvve gülen gibi o hakikate eşit veya bi’l-fiil gülen gibi ondan daha özel olsun; ister (“yürüyen” gibi) onu daha genelde ayırd eden (şekilde,) ondan daha genel olsun; isterse de “şey” gibi onu asla ayırd etmeyen (şekilde) genel olsun fark etmez. Bunların hepsi (zikredilen misallerin hepsi) insan içindir.]

Ve eğer küllî-i mahmûl şey’-i mahmûlün-aleyhin hakîkatinden hâric olursa işbu küllî şey’-i mezkûr için arazîdir. Hâsılı bir şey’in arazîsi zât ve hakîkatından hâric olan küllîdir. Bu da ister o şey’in hakîkatine müsâvî ve ister cemî’ mâ ‘âdâsından mümeyyiz olarak hakîkatinden ehass ve isterse fi’l-cümle mümeyyiz olmak veyâhûd aslâ mümeyyiz olmamak üzere hakîkatinden e’amm olsun. İşbu aksâm-ı selâsenin cümlesi mahmûlün-aleyhi olan şey’in hakîkatinden hâric olmalarıyla arazîdir. Meselâ dâhikün bi’l-kuvve insân için hâssa-i şâmile olarak hakîkat-i insândan hâric-i müsâvî ve meselâ dâhikün bi’l-fi’l hâssa-i gayr-ı şâmile olarak hâric-i ehass olup ikisi dahi insânı cemî’ ağyâr-ı ecnebiyyeden mümeyyizdir. Ve meselâ mâşî araz-ı âmm olarak insân ve sâ’ir hayevânda mevcûd ve hayevânın gayr-ı ecsâmında mefkûd olmasıyla fi’l-cümle mümeyyiz olan hâric-i e’ammdır. Ve meselâ şey’ hakîkat-i insândan hâric-i e’amm olarak aslâ bir şeyden mümeyyiz değildir. Zîrâ şey’ her ne kadar lâ-şey’den mümeyyiz ise de “şey” (ما يمكن أن يعلم ويخبر عنه) [Şey, bilinmesi ve kendisinden haber alınması mümkün olandır.] ma’nâsına olup bu ma’nâca vâcib ve mümkün ve mümteni’ olan her bir şey’e ârız olmasıyla ne mümeyyiz ile maksûd olan müşârekât-i cinsiyyeden ve ne de bir şey’i bir şeyden temyîz eylemesi kat’â mütesavver değildir. Musannifin cüz’-i e’amm-ı zâtîye misâl olarak îrâd eylediği hassâs ve nâmîden işbu arazî-i e’amm-ı gayr-ı mümeyyize misâl

olan şey'e değin îrâd eylediği emsilenin cümlesi insâna nisbetledir ki insân Zeyd ve Amr ve sâ'ir cüz'ıyyâtın hakîkatıdır.

[Zâtînin Nâkıs Müştereke ve Tam Müştereke Taksîmi]

Kâle Rahimehullâh

ثم الذاتي المشترك بين الجزئيات إن اشتركت تلك الجزئيات في ذاتي آخر خارج عنه فهو مشترك ناقص بينها، كالحيوان بالنسبة إلى أفراد الإنسان حيث اشتركت في الناطق أيضا، وكالناطق حيث اشتركت في الحيوان أيضا

[Sonra: Cüz'iler arasındaki müşterek zâtî; eğer bu cüz'iler, müşterek zâtînin dışında başka bir zâtîde ortak olursa, cüz'iler arasındaki nâkıs müşterektir. Canlının, insan fertlerine nisbeti gibi. Şöyle ki fertler, “canlı” da (küllisinde) ortak oldukları gibi “düşünen”de de ortaktır. Ve düşünen gibi. Şöyle ki fertleri, “canlı” da da ortaktırlar.]

Zâtîyi hakîkate müsâvî ve hakîkatten ehass veyâ e'amm olmak aksâm-ı selâsesine taksîmini müte'âkıben efrâd ve cüz'ıyyâtın yalnız kendide ihtisâs-ı iştirâkı ve kendiden hâric olan zâtî-i âharda dahi iştirâkleri cihetinden zâtî için taksîm-i âhardır.

İmdi cüz'ıyyât beyninde müşterek olan küllî-i zâtî eğer işbu cüz'ıyyât küllî-i mezkûrden hâric olan zâtî-i âharda dahi iştirâk ederler ise cüz'ıyyât-ı mezkûre beyninde müşterek-i nâkısdır. Meselâ efrâd-ı insâna nisbetle hayevân müşterek-i nâkısdır. Zîrâ efrâd-ı mezkûre hayevâniyette müşterek oldukları misillü nâtıkıyyette dahi müşterek olup nâtık ise mefhûm-i hayevândan [105] hâric-i zâtî-i âhardır. Ve meselâ nâtık dahi efrâd-ı insâna nisbetle hayevân gibi müşterek-i nâkıs olup nâtıkda iştirâkleri gibi hayevânda dahi müşterekdirler. Hayevân ise nâtıktan hâric olarak insân için zâtî-i âhardır. Hâsılı zâtînin müşterek-i nâkıs olması iştirâk-ı efrâdda kendiden hâric diğer bir zâtînin mevcûd olmasından ibârettir.

Kâle Rahimehullâh

وإلا فمشترك تام كالإنسان بالنسبة إلى أفراد، وكالحيوان بالنسبة إلى مجموع أفراد

[Eğer bu cüz'iler, başka zâtîlerde ortak olmazlar ise tam müşterektirler; insanın, tüm fertlerine ve canlının, bütün fertlerine nisbeti gibi.]

Ve eğer cüz'ıyyâtın zâtî-i hâric-i âharda aslâ iştirâkleri olmayıp iştirâkleri yalnız küllî-i mezkûrde munhasır olur veyâhûd iştirâkleri olsa da

müşterek oldukları küllî-i âhar işbu küllîden hâric olmazsa bu nev' zâtî cüz' iyyât-ı mezkûre beyninde müşterek-i tâmmdir. Zîrâ bu sûrette iştirâk-ı cüz' iyyât kendide münhasır ve hârice gayr-ı mütecâvizdir. Meselâ efrâdına⁶⁶ nisbetle insân Zeyd ve Amr ve Bekr ve sâ'ir efrâddan her birinin tamâm-ı mâhiyeti olarak iştirâkları insânda munhasır ve zâtî-i hâric-i âhara gayr-ı mütecâviz olmasıyla müşterek-i tâmmdir. Kezâlik mecmû'-ı efrâdına nisbetle hayevân dahi müşterek-i tâmm olarak Zeyd ve Amr ve feres ve bakar ve sâ'irler için zâtî-i hâric-i âharda iştirâk gayr-ı mutasavverdir. Ve hayevânın müşterek-i tâmm olmasını mecmû'-ı efrâdına nisbetle takyîdi ba'zı efrâdına nisbetle olmakdan ihtirâzdır. Zîrâ ba'zı efrâdı olan meselâ insâna nisbetle hayevân müşterek-i nâkıs olduğu beyân-ı sâbıkdan ma'lûm olmuştur. Ve hayevânın insân ile feres ve emsâli beyninde tamâm-ı cüz'-i müşterek olması zîrâ envâ'-ı mezkûre beyninde hiçbir cüz'-i müşterek yoktur illâ yâ nefsi hayevân veyâhûd hayevândan cüz'dür. Meselâ cevher ve cism-i nâmî ve hassâs ve müteharrik-i bi'l-irâdeden her birisi her ne kadar insân ve sâ'ir envâ'-i mütebâyine-i ma'lûme beyninde müşterek iseler de lâkin tamâm-ı müşterek olmayıp belki tamâm-ı müşterek olan hayevândan ba'z olarak hayevân bunların cümlesi üzere müstemildir. Şöyle ki hakikat-i hayevân cism-i nâmî-i hassâs ve müteharrik-i bi'l-irâde olarak mâhiyet-i hayevânın cüz'leridir.

Kâle Rahimehullâh

فكل ذاتي مميز في الجملة فهو مشترك ناقص مطلقا ولو بالنسبة إلى أفراد نفسه، وكل ذاتي سواء، فهو مشترك تام بالنسبة إلى أفراد نفسه، وناقص بالقياس إلى أفراد ذاتي أخص منه إن وجد الأخص، كالحيوان

[Mâhiyeti daha genelde ayırd eden her zâtî, mutlak olarak nâkıs müşterehtir. Bu noksanlık kendi fertlerine nisbetle de olsa durum böyledir. Bunların dışındaki her zâtî (hiçbir şekilde ayırıştırılmayan her zâtî), kendi fertlerine nisbetle tam müşterehtir. Canlı gibi kendisinden daha husûsî bir zâtînin olması durumunda kendisinden daha husûsî bir zâtînin fertlerine kıyasla nâkıs müşterehtir.]

Mâ kabline tefrî'dir. İmdi fi'l-cümle mümeyyiz-i mâhiyet olan her bir zâtî velev efrâd-ı nefsiye nisbetle olursa da ale'l-ıtlâk müşterek-i nâkısdır. Ve bunun mâ 'adâsı olan her bir zâtî efrâd-ı nefsiye nisbetle müşterek-i tâmm olup ve kendiden ehass bir zâtî mevcûd olduğu takdîrde işbu zâtî-i

66 Sehv ve savab cetvelinde "efrâdına" olarak düzeltilmiştir.

ehassın efrâdına kıyâs ile müsterek-i nâkısıdır. Meselâ hayevân Zeyd ve Amr ve feres ve bakar gibi kendi efrâd-ı nefesine nisbetle müsterek-i tâmm ve Zeyd ve Amr gibi yalnız efrâd-ı ehassa kıyâs ile müsterek-i nâkısıdır.

["O Nedir?" Sorusu]

Kâle Rahimehullâh

[106] فاعلم أن مطلوب السائل بكلمة ما عن الواحد تمام حقيقته المختصة به بمعنى المختصة بنوعه، وعن المتعدد تمام الذاتي المشترك بينهما؛ فالسائل بما هو عن زيد طالب للإنسان، وعن الإنسان طالب للحيوان الناطق، وبما هما أو بما هم عن زيد وعمرو أو مع بكر طالب للإنسان أيضا، وعن الإنسان والفرس طالب للحيوان، وعنهما مع الشجر طالب للجسم النامي، ومع الجر طالب للجسم، ومع العقل العاشر طالب للجوهر

[Bil ki: "Mâ/nedir?" kelimesi ile tek bir şey hakkında soru soranın maksadı, o tek şeye -ya'nî o şeyin türüne- mahsûs hakîkatin tamamıdır. Birden fazla şey hakkındaki maksadı; o şeylerin aralarındaki müsterek zâtînin tamamıdır. "Ma hüve/o nedir?" ile Zeyd hakkında soru soranın maksadı "insan" cevâbını almaktır. "İnsân" hakkında soran, "konuşan/düşünen canlı" cevâbını talep ediyordu. "O ikisi nedir?" veya "onlar nedir?" ile Zeyd ve Amr veya -Bekir de dâhil- hakkında soru soran, yine "insan" cevâbını almak istiyordu. "İnsân" ve "at" hakkında soran; "canlı" cevâbını, bu ikisi ve "ağaç" hakkında soran; "büyüyen cisim" cevâbını, bu ikisi ve "taş" hakkında soran; "cisim" cevâbını, bu ikisi ve "on akıl" hakkında soru soran; "cevher" cevâbını almak için soruyordu.]

Bu bahs-i latîf dahi mebânî-i külliyyâtın sûret-i te'sisine müte'allıktır. Şöyle ki bir şey'i ta'rîf edip bildirmek üzere îrâd olunacak kelâm elbette yâ hakîkaten veyâhûd zihinde farz ve takdîr edilerek bir sâ'il ve tâlibe cevâb olmak iktizâ edeceği cihetle işbu makâm-ı cevâbda îrâd olunacak ta'rîfât sâ'ilin muvâfık-ı garaz ve merâmı olmak lâzımedendir. Eşyâdan su'âl ve talep ise turuk-ı adîde üzere olarak meselâ mes'ûlün-anh şey'-i vâhid veyâhûd eşyâ'-i müte'addide olup hakîkat-i muhtassa veyâ müsterekesinden veyâhûd gayrılarında ne ile mütemeyyiz olacağından su'âl olunur. Binâ'enaleyh lisân-ı Arabda mevkî'-i istifhamda isti'mâl ve îrâd olunan "mâ" ve "eyyü" edâtları bu bâbda istifâ-yı turuk-ı metâlib için sûret-i kâfiyede bulunmasıyla mebâdî-i ta'rîfât olan külliyyât-ı hamsin ta'yîn-i mâhiyetlerinde ahz olunmuş olduğundan külliyyât-ı mezkûrenin⁶⁷ ta'rîfât ve îzâhâtına şürû'dan mukaddem işbu "mâ" ve "eyyü" lafızlarının makâm-ı

67 Seh ve savab cetvelinde "mezkûrenin" olarak düzeltilmiştir.

isti'mâllerıyla berâber bunlar vesâtatıyla olunacak su'âllere zâtîyât ve araziyyâtta hangileriyle cevâb verilmek lâzım geleceğinin bahs-i mühimmini ehl-i fennin tahkîkâtına tevfikân mebâhis-i zâtî ve araziye zeyl eylemiştir.

“Mâ” lafzı istifhâmiyye olup hakîkatten istikşâf için îrâd olunur. Medhûlü olan “hüve” zamîri mes'ûlün-anhdan ibârettir. “Eyyü” lafzı dahi yine istifhâm için olup bir emirde müşterek olan şey'eynden birini âharından temyîz edecek şeyden su'âl mahallinde ityân edilir. İşte bu mebhasın tafsîlinde buyurur ki “mâ” kelimesiyle şey'-i vâhiden su'âl eden kimesnenin matlûbu vâhid-i mezkûra muhtassa olan tamâm-ı hakîkattir. Ve tamâm-ı hakîkatin vâhide muhtassa olmasından murâd vâhidin nev'ine ihtisâsıdır. Şu vechle ki hakîkat-i mezkûre mes'ûlün-anh olan vâhidin nev'ine mahsûs olup nev'iyile nev'-i âhar beyninde müşterek olmaya.

Musannif merhûm hakîkatin vâhide ihtisâsını ihtisâs bi'n-nev'a tasrîh-i hamlinden murâdı su'âl-i mukaddere cevâbıdır. Çünkü eğer ihtisâs işbu ma'nâ-yı ihtisâs bi'n-nev'a haml edilmeyip de zâhiri üzere nefis-i vâhide ihtisâs ma'nâsında olmak lâzım gelse denilebilirdi ki insân Zeyd'e muhtassa olan hakîkat olmayıp belki Zeyd ve Amr ve sâ'ir umûm-i efrâd beyninde müşterekdir. Halbuki Zeyd'den “mâ hüve” ile su'âle cevâb insân olduğunu kavm tasrîh edip vâhiden sâ'il ise tamâm-ı hakîkat-i muhtassayı tâlibdir. Ve hâsıl-ı cevâb eğer ki ihtisâs ile murâd vâhide ihtisâs olsa su'âl-i mezkûrun vürûdu derkâr ise de murâd böyle olmayıp belki vâhidin nev'ine ihtisâsı olmasıyla [107] su'âl-i mezkûr gayr-ı vâridir. Musannif *Hâşiy'e*'sinde bu vechle ihtisâsı, ihtisâs bi'n-nev'a hamlini sebebinin beyân ettikten sonra demiştir ki bir kâ'il tarafından îrâd olunabilir ki bu vechle hakîkatin nev'a ihtisâsı ma'nâsına haml edilmesi bir şey'in nefisine ihtisâsını müstelzim olup bu ise fâsiddir. Ve bu istilzâm tamâm-ı hakîkat-i muhtassanın ma'nâsını te'emmül eden kimesneye gayr-ı hafidir. Zîrâ tamâm-ı hakîkat dediğimiz insân gibi nev'den ibâret olup bu sûrette hakîkatinin nev'a ihtisâsı aynıyla nev'in kendi nefisine ihtisâsı demek olur. Cevâbında denilmek mümkündür ki tamâm-ı hakîkat-i muhtassa nev'-i hakîkî ile hadd-i tâmmdan e'amm olup bu takdîrde tamâm-ı hakîkatin nev'a ihtisâsı e'ammın ehassa ihtisâsı kabîlinden olmuş olur. Bu ise fesâddan ârîdir. Veyâhûd cevâbda denilir ki ihtisâsı izâfî olmasına binâ'en tamâm-ı hakîkat-i vâhidin nev'ine ihtisâsından murâd ferd-i nev'ine muhtassadır demek olarak mahzûrdan sâlim olur.

Yine bu zeylde musannif *Hâşiye*'sinde “mâ hüve” ile su’âl cevâb nev’ ve cinsden e’amm olup ya’nî mahalline göre ba’zen nev’ ve ba’zen cins ile cevâb verileceğine işâretledir ki “mâ hüve” için cevâbda makûl aksâm-ı selâse olup kısım-ı evvel şirket ve husûsiyetten ikisi hasebiyle cevâb olarak bu da insân gibi nev’-i hakîkîdir. Kısım-ı sâni “mâ hüve” için cevâbda husûsiyetsiz yalnız bi-hasebi’ş-şirket makûl olarak bu da hayevân gibi cinsdir ve kısım-ı sâlis bunun aksi olarak “mâ hüve”ye cevâbda şirketsiz yalnız bi-hasebi’l-husûsiyet makûl olandır ki bu da insân için hayevân-ı nâtık gibi mahdûda nisbetle hadd-i tâmmdır.

Ve “mâ hüve” unvânıyla iki ve daha ziyâde olarak müte’addidden sâ’il ve tâlib olan kimesnenin matlûbu işbu müte’addid beyninde müşterek olan tamâm-ı zâtîdir. El-hâsıl “mâ hüve” ile bir şeyden su’âl edilmekten matlûb o şey’in tamâm-ı mâhiyet ve hakîkati olmasıyla eğer su’âl şey’-i vâhiden olursa o şey’e muhtassa olan tamâm-ı mâhiyeti tâlib olur. Ve eğer su’âlde şey’eyn veyâhûd eşyâ’ beynini cem’ ederse bunların tamâm-ı mâhiyetine talib olur. Tamâm-ı mâhiyet-i eşyâ’ ise ancak beynlerinde müştereke olan tamâm-ı mâhiyettir. Ve eğer su’âl şems gibi nev’i şahsına münhasır olarak müte’addidü’l-eşhâs olmayandan olursa yine matlûb tâmmâm-ı mâhiyet-i muhtassa olup cevâb husûsiyet-i mahza hasebiyledir. İmdi “mâ hüve” lafzıyla Zeyd’den su’âl eden cevâbda insânı tâlibdir. Zîrâ “mâ hüve” ile vâhiden sâ’il olduğu cihetle matlûbu Zeyd’in kendine hâs olan hakîkati olup Zeyd’in ferd-i nev’ine muhtassa olan hakîkati ise insândır. Ve unvân-ı mezkûr ile insândan su’âl eden kimesne cevâbda hayevân-ı nâtıkî tâlibdir. Zîrâ (الإنسان ما هو) [İnsân nedir?] kavliyle insân ne şey’dir deyü su’âl eden kimesnenin matlûbu hakîkat-ı insânı ma’rifet olup insânın tamâm-ı hakîkat-i muhtassası [108] ise hayevân-ı nâtıktır. Ve “mâ hüma” unvânıyla Zeyd ve Amr’dan ve “mâ hüma” unvânıyla Zeyd ve Amr ve Bekr’den su’âl eden kimesne cevâbda yine insânı tâlibdir. Zîrâ efrâd-ı insâniyye beyninde tamâm-ı müşterek-i zâtî insândır. Zîrâ nev’i efrâdından her birinin tamâm-ı mâhiyeti olmasıyla (بحسب الخصوصية والشركة) [Hem hususiyet hem de müştereklik bakımından.] cevâba sâlihdir. Ve insân ile feresden su’âl eden kimesne cevâbda hayevânı tâlib olarak hayevân ile cevâb verilir. Zîrâ insân ile feres beyninde müşterek olan tamâm-ı zâtî hayevândır. Ve şecer ile berâber insân ile feresden “mâ hüma” unvânıyla sâ’il cism-i nâmîyi tâlibdir. Zîrâ şecer ve insân ve feres beyninde müşterek olan tamâm-ı zâtî cism-i

nâmîdir. Ve hacer ile berâber bunlardan “mâ hümm” ile sâ’il yalnız cism ile cevâbi tâlibdir. Zîrâ lafz-ı mezkûr ile su’âlden maksadı bunların tamâm-ı müşterek-i zâtîsi olup insân ve feres ve hacer ve şecerin tamâm-ı müşterek-i zâtîleri ise cism-i mutlakdır. Ve “mâ hümm” ile bunlardan akl-ı âşir ile berâber sâ’il olan kimesne tâlib-i cevherdir. Zîrâ insân ve feres ve şecer ve hacer ve akl-ı âşirin tamâm-ı zâtî-i müşterekleri cevherdir.

[“O Hangi Şey’dir?” Sorusu]

Kâle Rahimehullâh

ومطلوب السائل بأي شيء ما يميز الذاتي المطلوب بكلمة ما هناك تمييزا في الجملة إما
مميزه الذاتي إن قيده بقيد في ذاته، أو مميزه العرضي إن قيده بقيد في عرضه، أو المميز المطلق
إن لم يقيده بشيء

[“Eyyü şey/hangi şey?” ile soru soranın maksadı; cevâbı aranan zâtîyi “mâ” kelimesi ile ayırtıran şeydir. Burada genel olarak bir ayırd etme vardır. Zâtîyi ayırtıran şey, “zâtında” ile kayıtlanmış ise onun zâtî ayırtırmasını yapandır. Eğer “arazında” kaydı ile kayıtlanmışsa arazî ayırtırmasını yapandır. Eğer bir şey ile kayıtlanamışsa mutlak olarak ayırtırmasını yapandır.]

Ve “eyyü şey’in” kelime-i istifhâmiyesiyle su’âl eden kimesnenin cevâbda matlûbu “mâ” kelimesiyle matlûb olan ânifü’l-beyân-ı zâtîyi fi’l-cümle temyîz ile mümeyyiz olacak şey’dir. Ve mâ sebakda “mâ hüve” ile matlûb olan zâtî vâhidde tamâm-ı mâhiyet-i muhtassa ve müte’addidde tamâm-ı mâhiyet-i müşterekedir. Ve fi’l-cümle temyîzden murâd müşârekâtın cemî’sinden veyâhûd ba’zısından mümeyyiz olmak sûreteyninden ta’mîmdir.

Temyîzi fi’l-cümle olmasıyla kayd eylemesi *Hâşiye*’de beyân eylediği üzere bu makâmda ilcâ eden lüzûma mebnîdir. Zîrâ “eyyü şey’in” tarîkıyla su’âl eden kimesnenin matlûbu insân için nâtık gibi cemî’ ağyardan temyîz edecek şey’ olması da câ’izdir. Ve her ne kadar ta’rifden maksûd cemî’ ağyardan temyîz olduğu cihetle sâ’il-i mezkûrun cevâbi mücerred fasl-ı ba’îd ile hadd-i nâkıs olması sahîh olamazsa da insân için hassâs gibi ba’zı ağyardan temyîz edecek şey’ olması da câ’izdir. Ve hudûd ve rusûm-i nâkısada ta’rif-i bi’l-e’amm câ’iz olduğu karîben zikr olunur.

Ve işbu “eyyü şey’in” ile matlûb-ı sâ’il olan mümeyyiz üç vechle olup eğer sâ’il bu su’âli “fi-zâtihî” lafzıyla kayd ederek “eyyü şey’in fi-zâtihî” derse matlûb mümeyyiz-i zâtîsi ve eğer “fi-arazihî” ile takyîd ederek “eyyü

şey'in fi-arazihî" derse murâd mümeyyiz-i arazîsi ve eğer bunlardan biriyle kayd etmeyip de yalnız "eyyü şey'in hüve" derse matlûb gerek zâtî ve gerek arazî mutlakın mümeyyizi olmuş olur. Ve her ne kadar ehl-i lügatin zâtî ve arazîye vükûfları olmadığı [109] ve bu cihetle su'âlleri bunlardan bir şey ile mukayyed olamayacağı derkâr ise de siyâk-ı su'âlleri işbu vücûh-i selâsenin birini ta'yinden hâlî olamayacağı gayr-ı hafî ve bu cihetle ba'zı şürrâhın bu makâmda ta'arruz eylediği makâl müntefidir. Ve husûsiyle ehl-i Arabiyyenin isti'mâl-i elfâzda dekâyik ve mevâkı'a kemâl-i ri'âyetle i'tinâlarının isbâtta mutâla'a-i fenn-i belâgat kâfidir.

Kâle Rahimehullâh

فالسائل عن زيد وحده أو مع عمرو بأي شيء هو في ذاته طالب للناطق أو الحساس أو النامي أو القابل للأبعاد، وبأي شيء في عرضه طالب لمثل الضاحك أو الماشي، والسائل عن زيد وهذا الفرس بأي شيء هما في ذاتهما طالب للحساس أو النامي أو القابل، وبأي شيء في عرضهما طالب لمثل المتنفس أو المتحيز. وقس عليه

[Tek başına Zeyd'den veya Amr ile berâber "o/onlar zâtında hangi şeydir?" sorusunu soran; "düşünen/konuşan", "duyu algısına sâhip", "büyüyen", "üç boyutta yer kaplayabilen" cevâbını arıyordu. Arazında hangi şeydir sorusunu soran kişi; "gülen" ve "yürüyen" gibi cevapları arıyordu. "Zeyd" ve "bu at" hakkında "onlar zâtında hangi şeydir?" şeklinde soru soran; "duyu algısına sâhip", "büyüyen", "üç boyutta yer kaplayabilen" cevâbını arıyordu. "Onlar arazında hangi şeydir?" sorusunu soran; "nefes alan" ve "boşlukta yer kaplayan" gibi cevapları almak istiyordu. Diğerlerini buna kıyâs et.]

İcmâl-i sâbıkâ tevfikân leff ü neşr tarîkıyla temsîl ve izâhdır. İmdi yalnız Zeyd'den veyâhûd Zeyd ve Amr'dan "eyyü şey'in hüve fi-zâtihî" ve "eyyü şey'in hüvâ fi-zâtihimâ" ile su'âl eden kimesne cevâbda fi'l-cümle mümeyyiz olan nâtık ve hassâs ve nâmî ve kâbil-i eb'âd-i zâtîlerinden birini tâlibdir. Zîrâ su'âl-i mezkûr ile matlûb bunlardan yalnız Zeyd'den su'âlde tamâm-ı hakîkatinin ve Amr ile berâber Zeyd'den su'âlde tamâm-ı zâtîlerinin mümeyyiz-i zâtîsi olup ve zâtî için mümeyyiz-i zâtî ancak fasıldır. Ve işbu füsûldan nâtık cemî' ağıyardan ve hassâs ve kusûru ba'zı ağıyardan mümeyyizlerdir.

Ve Zeyd'den yalnız veyâhûd Amr ile berâber "eyyü şey'in hüve fi-arazihî" ve "eyyü şey'in hüvâ fi-arazihimâ"⁶⁸ ile sâ'ilin matlûbu dâhik

68 Sehve ve savâb cetvelinde "hüvâ fi" şeklinde düzeltilmiştir.

veyâhûd mâşî emsâlidir. Zîrâ bunlar mümeyyiz-i arazî olup şu kadar ki evvel araz-ı hâs olarak cemî‘ ağyârdan ve sâni araz-ı âmm olarak ba‘zı ağyârdan mümeyyizdir.

Ve Zeyd ile feres-i mu‘ayyenden “eyyü şey’in hü mâ fi-zâtihimâ” unvânıyla sâ’il hassâs veyâhûd nâmî veyâ kâbil-i eb‘âd cevâbını tâlibdir. Zîrâ bunlar Zeyd ve feres için mümeyyiz-i zâtî olup hassâs cism-i nâmîde müşâriklerinden ve nâmî kâbil-i eb‘âda müşâriklerinden ve kâbil-i eb‘âd da nâ-kâbilândan mümeyyizlerdir.

Ve Zeyd ile feres-i mu‘ayyenden “eyyü şey’in hü mâ fi-arazihimâ” ile sâ’il müteneffis veyâhûd mütehayyiz emsâliyle cevâba tâlibdir. Zîrâ bunlardan her birisi Zeyd ile feres için mümeyyiz-i arazîdir. Ve sâ’irleri de emsile-i mezkûreye kıyâs olunmak iktizâ eyler.

[Zâtî ile Arazîyi Ayrıştırma]

Kâle Rahimehullâh

اعلم أن ذاتي الماهية الحقيقية وعرضها ما لم يكن خارجا عنها أو كان خارجا عنها في الواقع من غير مدخل لاعتبارنا ولذا عسر التمييز بينهما، وأما ذاتي الماهية الاعتبارية وعرضها فيمتاز بمجرد عدم خروجه وخروجه عن الموضوع له، ولذا سهل التمييز بينهما

[Bil ki: Hakîkî mâhiyetin zâtîsi ve arazîsi, bizim itibarımıza yer olmaksızın, vâkıada mâhiyetin haricinde olmayan veya haricinde olandır; bu yüzden de onların arasını ayırt etmek zordur. Ama itibarî mâhiyetin zâtîsi ile arazîsi, kendisi için vaz edildikleri şeyden zâtî olanın çıkmaması, arazî olanın çıkması ile birbirinden ayırır. Bundan dolayı onları birbirinden ayırt etmek kolaydır.]

Ma‘lûm olsun ki mâhiyet-i hakîkiyye için olan zâtî [110] vâki‘de mâhiyetten hâric olmayan ve arazî vâki‘de mâhiyetten hâric olan şey’dır. Meselâ nâtık ve nâmî vâki‘de mâhiyet-i Zeyd’den gayr-ı hâric olarak zâtîsi ve dâhik ve mâşî hâric olmasıyla arazîsidir. İmdi kelâm-ı musannifde olan adem kevn-i zâtîye ve kevn-i arazîye nâzır olup leff ü neşr-i müretteb tarîkiyle evvel evvelin ve sâni sâninin ta‘rifidir. “Ev”-i âtıfa mahdûdu taksimdir.

Mâhiyet “mâ bihi’ş-şey’ü hüve hüve” ile mu‘abberdir ki “mâ bihi’ş-şey’ü nefsühû” demektir. *Şerh-i Mevâkıf*da⁶⁹ beyân olunduğu üzere bir şey’in mâhiyeti vücûd-i gayr-ı asil ya‘nî vücûd-i zihni ile muttasıfa olan sûret-i akliyyesidir. Bu sûrette mâhiyet hakîkatten e‘ammdır. Zîrâ mâhiyette mâ-

69 Metinde “Şerh-i Muvâfık.”

hiyeti olduğu şey' üzere hâricde sıdkı mu'teber olmayarak mâhiyet-i insân gibi hâricde efrâdı olup veyâhûd mâhiyet-i ankâ gibi hâricde efrâdı olmamakdan e'amdır.⁷⁰ Hakikat ise hâricde sıdkı mu'teber olarak mevcûdât-ı hâriciyyenin mâhiyetidir. Mâhiyet-i i'tibâriyyeden murâd hakâyık-ı mevcûdeden olmayıp mücerred i'tibâr-ı nâs ile olan mâhiyettir. Şu vechle ki nâs eşyâ'dan bir tâ'ife için bir mefhûm istihsâliyle bu mefhûmu bir isme veyâhûd esâmî'-i adîdeye tahsîs ederler. Ve kezâlik diğeri bir tâ'ife için bir mefhûm-i âhar istihsâl ederek ma'a'l-karîne mefhûm-i evvelin ismine veyâhûd başka bir isim veyâ esâmî-i adîdeye tahsîs ederler. Kezâ ve kezâ ve bu vechle nâsın bir takım eşyâ'dan toplayıp istihsâl ederek kendi için isim vaz' ettikleri mefhûm-i eşyâ'dan o tâ'ifenin mâhiyet-i i'tibâriyyesi olur.

Ve vâkı'de zâtînin⁷¹ mâhiyetten hâric olmayıp arazînin hâric olmasından murâd bizim i'tibârımız için medhal ve sebebiyet olmayarak vâkı'a ya'nî nefsü'l-emre nisbetle hâric ve gayr-ı hâric olmasıdır. Nefsü'l-emr nefsi-i şey' demek olup emri-i şeyden ibârettir ve bir şey'in vâkı'de vücûdu hadd-i zâtında vücûdu olup ya'nî vücûd ve tahakkuk-ı sübûtu farz-ı fâriz ve i'tibâr-ı mu'tebere müte'allik olmamasıdır. Meselâ tulû'-ı şems ile vücûd-i nehâr beyninde olan mülâzeme gerek bir fâriz mevcûd olsun ve gerek olmasın ve ister farz ve i'tibâr edilsin ve gerek edilmesin hadd-i zâtında mütehakkıkadır. [111]

Ve bu vechle zâtî ve arazînin mâhiyet-i hakikiyyeden gayr-ı hâric ve hâric olmasında i'tibâr-ı mu'tebir için medhal olmayarak vâkı'a nisbetle olması mu'teber olduğundan hakâyık-ı mevcûdede zâtî ve arazînin beynini temyîz etmek müte'assir olmuştur. Ve ammâ mâhiyet-i i'tibâriyye ya'nî mâhiyyât-ı lügaviyye ve istilâhiyyenin zâtî ve arazîleri mücerred mevzû'un-lehden adem-i hurûc ve hurûc ile mümtâz olarak bu sebepten nâşî mâhiyet-i i'tibâriyyenin zâtî ve arazîsini temyîz etmek sehl ü âsândır.

70 "Mâ bihi's-şey'ü hüve hüve" tahakkuku i'tibâriyle hakikat ve teşahhusu i'tibâriyle hüviyet ve bunlardan ma'a kat'î'n-nazar mâhiyettir denilmiştir. Lâkin mâhiyet ve hakikat elfâz-ı müterâdife olmak üzere hakikatin dahi mutlak "mâ bihi's-şey'ü hüve hüve" ma'nâsında isti'mâlî şâyî' ve zâyî'dir. Hattâ ulemâ-i kelâmın "hakâ'iku'l-eşyâ'i sâbitetün" kavillerindeki hakikati Allâme-i Teftâzânî ve gayrıları bu ma'nâ ile tefsîr eylemişlerdir. Ba'de-zâ sebt-i sahâ'if-i ezhân olacak fevâ'id-i mülhimmedendir ki mâhiyetin ma'nâ-yı mezkûru (ما به يجاب عن السؤال بما هو) ["Mâ hüve" sorusunun cevabında söylenendir.] ma'nâsının gayrı olup lafz-ı mâhiyet bu iki ma'nâ beyninde müşterek-i lafzidir. Ve ma'neyeyn beyninde olan nisbet umûm min-vechdir ki evvel sânisiz mâhiyyât-i cüz'îyyede tahakkuk eder. Ve sâni evvelsiz nev'a kıyasla cinsde tahakkuk eder. Ve nev'a kıyasla iki ma'nâ dahi mâhiyet-i nev'îyyede tahakkuk edip ictimâ' ederler. Ma'neyeynin beyinlerini adem-i fark cihetiyle niceleri galatıyyede vâdi-yi galat olmuştur. Fe-tenebbeh. (Abdülhamid)

71 Sehv ve savab cetvelinde "zâtînin" olarak düzeltilmiştir.

El-hâsıl bir şey'in zâtisine kesb-i ittilâ' etmek ve zâtisi ile arazîsi beynini fark ve temyîz ile filân şey' mâhiyet-i filâniyyenin zâtisi ve filân şey' arazîsidir deyü ta'yîn eylemek mefhûmât-ı i'tibâriyye ya'nî mefhûmât-ı lügaviyye ve istilâhiyyede sehl ü âsândır. Zîrâ lügat veyâ istilâhdâ bir lafz bir mefhûm-i mürekkeb için vaz' olunduğu takdîrde işbu mevzû'un-leh olan mürekkebe dâhil olan zâtisi olup müşterek olursa cins ve illâ fasl olmuş olur. Ve mefhûm-i mürekkebeden hâric-i müsâvî veyâ e'amm ve ehass olur ise⁷² arazîsi olur. Meselâ nühât kelimeyi (لفظ وضع لمعنى مفرد) [Kelime, müfred bir ma'nâ için vaz' edilmiş bir lafızdır.] mefhûmuyla ta'rîf ettikleri cihetle ta'rîfde dâhil olan lafz ve vaz' ve müfred, kelime için zâtî ve dühûl-i lâm ve tenvîn ve izâfet emsâli ta'rîfden hâric olanlar arazîdir.

Ve ammâ hakâyik-i mevcûdede zâtiyât ile araziyyât beynini temyîz etmek müte'assir olup hadd-i te'azzüre vâsıl olmuştur. Zîrâ cins araz-ı âmma ve fasl hâssaya şebîh olarak meselâ nâtıkî zâtî ve dâhiki arazî add eylemek tahakküm-i sırfdır denilse becâdır. Ve re'îs-i kavmin tahdîd-i eşyâ'yı istis'âbı dahi bundan neş'et eylemiştir.

Ve tarîk-ı temyîzde ba'zılar şu sûreti ihtiyâr etmişlerdir ki bir nev' için havâss-ı adîde-i müterettebe olduğu sûrette akdemini zâtî i'tibâr ederiz. Zîrâ zâtînin akdemiyyeti ma'lûmdur. Meselâ insân için nâtık ve müte'accib ve dâhik havâss-ı adîde-i müterettebe olup ve bu havâsdan nâtık insân için havâss-ı mezkûrenin akdem ve akrebi olmasıyla zâtî add olunur. Ve nâtıkın akdem ve akreb olması şu cihettendir ki nâtıkın insâna ihtisâsı müte'accib ve dâhikin ihtisâsından akvâdır. Zîrâ bunların insâna ihtisâsı nâtıkî tâbî' ve müteferri'dir. Şu cihetle ki nutk mutlakan idrâkden ibâret olup insân ise mutlakan idrâk ile muttasîf olmadıkça idrâk-ı umûr-ı garîbe ile muttasîf olamaz. Ta'accüb ise işbu idrâk-ı umûr-ı garîbeden ibârettir.⁷³ Ve kezâlik umûr-ı garîbeyi idrâk indinde [112] infi'âl ve te'essür ile de muttasîf olamaz. Dahk ise işbu infi'âl demektir. Lâkin bu tarîk yine temyîz için müfid-i yakîn olamaz. Zîrâ bir şey'in bilemediğimiz zâtisi olup da araziye mültebis olması ihtimâlden vâreste olunamaz.

72 Sehv ve savab cetvelinde "olur ise" olarak düzeltilmiştir.

73 El-hâsıl insân mutlakan idrâk ile muttasîf olmadıkça idrâk-ı umûr-ı garîbeye veya idrâk-i umûr-ı garîbeye tâbî' olan infi'âl ile muttasîf olamaz. Ta'accüb ise işbu idrâk-ı umûr-ı garîbe veya idrâk-ı umûr-ı garîbeye tâbî' olan infi'âl-ı nefisden ibârettir. Ve kezâlik umûr-ı garîbeyi idrâk veyâhüd idrâk-ı mezkûre tâbî' olan infi'âl sebebiyle rûhun defâten hârice hareketten hâsıl olan keyfiyyet-i gayr-ı sâbite ile de muttasîf olamaz. Dahk ise işbu keyfiyyetten ibârettir. Lâkin bu tarîk yine temyîz için müfid-i yakîn değildir. (Abdülhamîd)

Ve ba'zıları demişdir ki zâtîyât ve araziyyâtın ma'nâsı şundan ibârettir ki meselâ Zeyd gibi şey'-i vâhid için bir takım ahvâl olup bu da eb'âd ve nümüvv ve hiss ve hareke-i irâdiyye ve nutk emsâlidir. Ba'dehû bu ahvâle diğer ahvâl dahi tâbi' olup bu da tahayyüz ve tagayyür ve infi'âl ve ta'accüb emsâlidir. İmdi metbû'attan ahz olunan cism ve nâmî ve hassâs ve nâtık emsâli mahmûlât Zeyd için zâtîyâttır. Ve tevâbi'den ahz olunan mütehayyiz ve mütegayyir ve münfa'il ve müte'accib emsâli Zeyd için araziyyâttır. Ve bu tarîk ile zâtî ve arazî beynini temyîz ve ta'yîn etmek sehldir. Lâkin bu kelâm üzerine dahi ebhâs-ı şerîfe olup hâsılı beynlerini temyîz için ta'yîn-i tarîka tasaddî edenlerin cümlesi sihâm-ı cerh ve i'tirâza hedef olmuşlardır.

[3. FASIL: BEŞ KÜLLÎ]

[Hakîkî Tür]

Kâle Rahimehullâh

فصل في الكليات الخمس قد سبق أن الكلبي إما ذاتي، وإما عرضي. فالذاتي إن كان عين الحقيقة المختصة بجزئياته بحيث يكون محمولاً في جواب السؤال بما هو عن المتعدد من تلك الجزئيات وعن الواحد فهو نوع حقيقي، كالإنسان والشمس

[Fasıl: Beş Küllî: Daha önce küllînin, ya zâtî ya da arazî olduğu bahsi geçmişti. Eğer zâtî; cüz'ilerine mahsûs hakîkatin kendisi olursa -şöyle ki: Bu cüz'ilerin birden fazlası veya bir ferdi hakkında "o nedir?" sorusunun cevâbına yüklem olursa-hakîkî türdür. İnsân ve Güneş gibi.]

Bu fasl mebâdî'-i kavlı-î şârih olan mebâhis-i külliyyât-ı hamsde bâb-ı evvelden fasl-ı sâlisdir ki cins ve nev' ve fasl ve hâssa ve araz-ı âmmdan ibâret olan aksâm-ı hamse-i külliyyâtı muvazzıh ve mu'arrifdir. Küllînin zâtî ve arazî kısmeynine münkasim olduğu sebkât etmişti. İşte zikr olunacak külliyyât-ı hamsin mebnâsı bunlar olarak küllî-i zâtî için üç kısım i'tibâr edilmiştir. Şöyle ki eğer zâtî cüz'iyâtından müte'addid veyâhûd vâhidten "mâ hüve" mefhûmuyla su'âle cevâbda mahmûl olmak haysiyyet ve i'tibârına mülâbis olarak hakîkat-i muhtassanın aynı olursa bu kısım-ı zâtîye nev'-i hakîkî ıtlâk olunur.

Musannif *Hâşiyeye*'sinde demiştir ki bu vechle zâtîyi nev' ve cins ve fasla taksîm etmekte zâtînin hakîkat-i muhtassanın aynı veyâhûd cüz'ü olmasını ityâna hâcet olmayıp belki zikr olunan haysiyâta binâ'en taksîmi kâfi olduğu hâlde kayd-ı mezkûru zamm ve ilâveden garaz her bir nev'-i hakîkî

kendi tahtında olan cüz'ıyyâtın ayn-i hakikatı ve her bir cins hakikat-i mezkûrenin cüz'-i e'ammı ve her bir fasl cüz'-i müsâvîsi veyâhûd e'ammı olduğuna tenbîh etmek fâ'idesini iltizâm içindir.

Meselâ insân Zeyd ve Amr ve Bekr ve sâ'ir efrâd-ı şahsiyyesine nisbetle nev'dir. Zîrâ insân ki tafsîli hayevân-ı nâtıktır. Zâtı olup Zeyd ve Amr ve emsâli cüz'ıyyâtın hakikat-i muhtassası olarak bunlardan “mâ hüm” lafzıyla veyâhûd yalnız birinden “mâ hüve” ile su'âl olunsa evvele nazaran [113] bi-hasebi'ş-şirket ve'l-husûsiyyet ve sâniye nazaran bi-hasebi'l-husûsiyyet cevâbda mahmûl olmak haysiyyetini hâmidir. Şöyle ki bu su'âllere cevâbda “hüm insânün” veyâhûd “hüve insânün” denilir. Çünkü “mâ hüve” unvânıyla efrâddan su'âl her birerlerine muhtassa olan mâhiyeti talep olup bunların mâhiyet-i muhtassa ve müşterekeleri ise insândır. Ve insân cüz'ıyyât-ı mezkûrenin ayn-i hakikatleridir. Ve meselâ şems dahi nev' olarak “mâ hiye” ile su'âle cevâbda bi-hasebi'l-husûsiyyet makûldür. Zîrâ nev'-i şahsına münhasır olarak hâricde eşhâsı müte'addid olmamasıyla matlûb-ı sâ'il bu ferdin mâhiyet-i muhtassası olduğundan zâhire nazaran cevâb bi-hasebi'l-husûsiyyet olur. Ve eğer efrâd-ı zihniyyesine mebnî zât-ı nev'a nazar olunursa bi-hasebi'ş-şirket dahi cevâb olabilir.

Kâle Rahimehullâh

ويعرف بأنه كلي مقول على كثيرين مختلفين بالعوارض لا بالحقبة في جواب ما هو بحسب الشركة والخصوصية

[Şöyle ta'rif edilir: “O nedir?” sorusunun cevâbında, hakikî olarak değil de arazi olarak farklı olan pek çok fert hakkında, hem ortaklık hem de husûsîlik cihetiyle söylenen küllîdir.]

Nev' bir küllîdir ki avâriz ve müşahhisât ile muhtelif ve hakikatleri müttahide olan cüz'ıyyât-ı kesîre üzere “mâ hüve” unvânıyla su'âlden cevâbda şirket ve husûsiyyet hasebiyle makûl ve mahmûldür deyü ta'rif olunur. Ya'nî şirket ve husûsiyyetten her ikisiyle su'âlden cevâba sâlih olarak bu sûrette efrâd-ı müte'addideden şirket ve husûsiyyet hasebiyle ve ferd-i vâhidden yalnız husûsiyyet hasebiyle cevâb olmak kısmeynine şâmidir. “Makûl” kavlden tekellüm ve telaffuz ma'nâsına olup “külliyyün yukâlû ve yutelaffazu” müfâdındadır. Ve ba'zılar mahmûl ma'nâ-yı lâzımîsine haml ile cevâbın su'âl üzere mahmûl olduğunu i'tibâr etmişdir ki murâd “hüve hüve” ile haml bi'l-muvâta'adır. Ve küllî lafzıyla berâber işbu makûl kaydını ityân eylemesi küllî lafzı bi-isrihâ külliyyâtı

müştemil cins olarak kendide ma'nâ-yı müştak melhûz olmamasıyla "alâ" lafzının ta'allukuna adem-i salâhiyyete mebnî müte'allak-i câr olmak maksadından içindir.

Kesîrînin avârizla muhtelif ve hakîkatte müttefika olmasıyla takyîdi ta'rîfden cinsi ve "fî-cevâbi mâ hüve" kaydıyla "mâ hüve" ile su'âlden cevâb olamayan fasl ve hâssa ve araz-ı âmmı ihrâc içindir. Ve "bi-hasebi'-ş-şirket ve'l-husûsiyyet" kaydı zikr olunduğu üzere mu'arrifin kısmeynine kasd-ı şümûle mebnîdir ki müte'addiden su'âle cevâb olursa beynlerinde mâhiyet-i müstereke ve her biri için mâhiyet-i muhtassa olduğu haysiyyetten bi-hasebi'-ş-şirket ve'l-husûsiyyet ve vâhiddin cevâbda mâhiyet-i muhtassa olduğu haysiyyetten "bi-hasebi'l-husûsiyyet" olmuş olur.

Ve efrâd-ı nev'in hakîkatte ittihâdları ma'lûmdur ki meselâ efrâd-ı insân umûmen hayevân-ı nâtik olmakda müttehidlerdir. Ve ihtilâf-ı avâriz ve müşahhisâtları bi'l-bedâhe ma'lûmdur ve meşhûrdur.

[Hakîkî Cins]

Kâle Rahimehullâh

وإلا فإن كان جزء أعم من أجزاء حقيقة من الحقائق بحيث يكون محمولا في جواب السؤال بما هو عن المتعدد من جزئياته لا عن الواحد فهو جنس لتلك الحقيقة، كالحيوان للإنسان والجوهر للحيوان

[114] [Eğer zâtî; hakîkatin aynısı olmayıp, hakîkatlerden bir hakîkatin parçalarından, umumî olan parçası olursa -şöyle ki: Cüz'ilerinden bir fert için değil de birden fazla fert için "o nedir?" sorusunun cevâbında yüklem olursa- bu hakîkatin cinsidir. "Canlı"nın "insan", "cevher"in "canlı" için cins olması gibi.]

Ve eğer küllî-i zâtî haysiyyet-i mezkûre ile cüz'ıyyâtına muhtassa olan hakîkatin aynı olmazsa bu sûrette eğer zâtî hakâyıktan bir hakîkatin eczâsından cüz'-i e'amm olarak cüz'ıyyât-ı müte'addidesinden "mâ hüve" unvânıyla su'âlden cevâbda mahmûl olup cüz'ıyyâtından vâhiddin cevâbda mahmûl olmamak haysiyyet ve i'tibârına mülâbis olursa işbu kısım-ı sâni-yi zâtî hakîkat-i mezkûre için cinsdir. Ve cins yalnız bi-hasebi'-ş-şirket makûl ve cevâb-i vâhidde gayr-ı mahmûl olmasıyla bu bâbda su'âl "mâ hümâ" ve "mâ hüm" ile olacağı derkâr ise de "mâ hüve" ile beyânı garaz-ı mücerred mes'ûlün-anhın ta'yîni olduğuna tenbîh için unvân-ı su'âli ityândan ibârettir.

Ve musannifin *Hâşiye*'de beyânı vechle sibâk-ı kelâma muvâfık olan (إن كان جزء أعم من أجزائها) [Eğer zâtî; hakîkatin umûmî parçasından olursa.] denilip zamîrin hakîkat-i mesbûkü'z-zikre ircâ'ıyla iktifâ olunması iken (من أجزاء حقيقة من الحقائق) [Hakikatlerden bir hakîkatin parçalarından, (umûmî olan bir parçası) olursa.] üslûb-ı sarîhiyle ta'mîm-i hakîkati ihtiyâr etmesi cins ve faslın nev'-i hakîkî olan hakîkat-i mezkûreye tevehhüm-i ihtisâsından ihtirâza mebnîdir. Zîrâ cinsi hakîkat-i mezkûrenin eczâ'sından cüz'-i e'amma tahsîs etmek bâtil olup envâ'-ı hakîkat için ecnâs ve füsûl olduğu misillü ecnâs ve füsûl için dahi ecnâs ve füsûl mevcûddur. Meselâ hayevân için cism-i nâmî cins ve hassâs fasıldır. Halbuki hayevân nev'-i hakîkî olmayıp cinsdir.

Ve cinse misâl insân için hayevân ve hayevân için cevher olup hayevân hakîkat-i insân olan (الحيوان الناطق) [Konuşan/düşünen canlı.] mefhumunun cüz'-i e'ammıdır. Ve bu vechle hakîkat-i insândan e'amm olmasına mebnî yalnız insândan su'âlde cevâb-i sâlih olamayıp belki müşâriklerinden meselâ feres ile berâber insândan "mâ hüma" ile su'âlde bi-hasebi'ş-şirket cevâb olur. Ve kezâlik cevher dahi eczâ'-i hakîkat-i hayevândan cüz'-i e'amm olarak cins-i âlîdir.

Kale rahimehullâh

ويعرف بأنه كلي مقول على كثيرين مختلفين بالحقائق في جواب ما هو بحسب الشركة فقط

[Şöyle ta'rîf edilir: "O nedir?" sorusunun cevâbında hakîkatleri birbirinden farklı çokluk üzerine sadece ortaklık cihetiyle söylenen küllîdir.]

Cins bir küllîdir ki "mâ hüve" ile yalnız bi-hasebi'ş-şirket su'âle cevâbda hakîkat ve mâhiyetleri muhtelif olan kesîrîn üzere makûl ve mahmûldür deyü ta'rîf olunur. Kesîrîn kaydı cüz'î-i ihrâc içindir. Zîrâ Şeyh *Şifâ*'da cüz'îde dahi haml cârî olduğunu tasrîh etmiştir. Ve her ne kadar Seyyid Şerîf "cüz'î-i hakîkî aslâ bir şey" üzere haml olunmaz, zîrâ hamlde tegâyür-i tarafeynin lüzûmundan nâşî cüz'î-i kendi nefsi üzerine hamle mesâğ olmadığı misillü bi-tarîki'l-icâb gayrısı üzere hamli dahi haml-i ittihâd-ı hâricî ile meşrût olmasıyla mümteni'dir" deyü beyân etmiş ise de cumhûr bi'z-zât müttehid ve bi'l-i'tibâr mütegâyir olduğu cüz'î-i âhar üzere hamlini tecvîz etmişlerdir. Meselâ "hâze'd-dâhikü hâze'l-kâtibu" denilmek câ'izdir. Zîrâ işbu dâhik ve kâtibden murâd [115] zât-ı Zeyd olmasıyla müttehid-i bi'z-zât iseler de bi'l-i'tibâr mütegâyir oldukları ma'lûmdur. Ve kezâlik cüz'î-i

hakîkinin kazıyye-i cüz'iyede küllî üzerine hamlini tecvîz etmişlerdir ki meselâ (بعض الإنسان زيد) [Ba'zı insânlar Zeyd'dir.] bu kabîldendir. El-hâsıl cüz'î-i hakîkinin bi-hasebi'z-zâhir mahmûl olması müttetekun-aleyh ve bi-hasebi'l-hakîkat mahmûl olması muhtelefün-fih olduğu cihetle ba'zıları bu vechle kesîrîn kaydıyla işbu ta'rîf-i cinsden ihrâcını tevehhüm etmişler ise de cins olan küllîde cüz'î gayr-ı dâhil olmasıyla kayd-ı mezkûr ile ihrâca hâcet yoktur. "Hakâyik" hakîkatin cem'î olup külliyyât-ı faraziyyeye şâmil olmak üzere hakîkat veyâhûd zikr-i mukayyed ve irâde-i mutlak kabîlinden olarak murâd mâhiyettir. Kesîrîni hakîkatları muhtelife olmasıyla takyîdi nev'den ihtirâz olup zikr olunduğu üzere nev'in makûlün-aleyhi müttetikîn bi'l-hakâyıktır. "Fî-cevâbi mâ hüve" kaydı füsûl-ı ba'îde ile araz-ı e'amm ve sâ'ir havâssı ihrâc içindir. Zîrâ bunlardan hiç birisi hakîkat-i muhtassa veyâ müştereke ile cevâbi tâlib olan "mâ hüve" unvânıyla su'âle cevâb olamazlar.

Ve cinsin "mâ hüve" ile su'âle şirket-i mahza hasebiyle cevâb olması zîrâ bir mâhiyetle berâber nev'-i âhardan su'âl olunduğu hinde matlûb bu iki nev' beyninde müştereke olan tamâm-ı mâhiyet olup tamâm-ı mâhiyet müştereke ise tamâm-ı cüz'-i müşterekdir. Ve su'âlde mâhiyetin efrâdiyla yalnız mâhiyetten su'âl olunsa işbu cüz'-i müşterek-i tâmmın cevâbda makûl olması sahîh olamaz. Zîrâ bu su'âl üzere matlûb tamâm-ı mâhiyet-i muhtassa olup cüz'-i müşterek ise tamâm-ı mâhiyet-i muhtassa olmayarak belki mâhiyet-i muhtassa cüz'-i mezkûr ile âharından mürekkebdir. Hâsılı işbu cüz'-i müşterek-i tâmm ancak bi-hasebi's-şirket-i mâ hüve unvânıyla müte'addidden su'âle cevâb olup ve cins ile murâd işbu tamâm-ı cüz'-i müşterekdir. Meselâ hayevân mâhiyet-i insân ile feres beyninde cüz'-i müşterekin kemâli olup hattâ ki insân ile feresden "mâ hümâ" ile su'âl olunsa hayevândır deyü cevâb verilir. Ve eğer yalnız insândan su'âl olunsa tamâm-ı mâhiyet-i insân hayevân-ı nâtık olup yalnız hayevân olmadığı cihetle bundan "mâ hüve" ile su'âle hayevândır demek sâlih olamaz.

[Fasıl]

Kâle Rahimehullâh

وإن لم يكن جزءاً أعم كذلك بل جزءاً مميزاً لها في الجملة بحيث لا يكون محمولاً
في جواب ما هو بل في جواب أي شيء هو ذاته فهو فصل لها مساوياً كان أو أعم، كالناطق
والحساس للإنسان

[Eğer zâtî; bu şekilde umûmî parça olmayıp bilakis hakîkati genel içinde ayırdan eden bir parça olursa -şöyle ki: “O nedir?” sorusuna cevap olmaz. Bilakis “o zâtında hangi şeydir?” sorusunun cevâbında söylenen olursa- hakîkatin faslıdır/ayrımıdır. “İnsân” için “düşünen” gibi eşit olsun veya “duyuyla algılayan” gibi geniş olsun fark etmez.]

Ve eğer küllî-i zâtî cinsde zikr olunan haysiyetle cüz’-i e’amm olmayıp belki “mâ hüve” unvânıyla su’âlden cevâbda mahmûl olmayarak (أَيُّ شَيْءٍ هُوَ فِي ذَاتِهِ) [O, zâtında hangi şeydir?] ile su’âlden cevâbda mahmûl olacak haysiyetle fi’l-cümle cüz’-i mümeyyiz olursa zâtîden işbu kısım-ı sâlise fasl ıtlâk olunur. [116]

Ve fi’l-cümle mümeyyiz olmasıyla murâd gerek fasl-ı karîb gibi mâhiyetin müşârekât-ı cinsiyesinden olan cemî‘ ağıyardan mâhiyeti temyîz etsin ve gerek fasl-ı ba’îdde olduğu gibi ba’zı ağıyardan temyîz eylesin. İşbu iki sûretten ta’lîmdir.⁷⁴ Ve işbu küllî-i zâtî mes’ûlün-anha müsâvî veyâhûd mes’ûlün-anhdan e’amm olsun bilâ-fark fasıldır. Hâsılı fasldan ba’zısı mâhiyete müsâvî ve ba’zısı mâhiyetten e’amm olur. Meselâ insân için nâtık fasl-ı müsâvî ve hassâs müşârekât-ı hayevâniyyesine şümûlü cihetle fasl-ı e’ammdır. İmdi yalnız Zeyd veyâhûd Amr’dan (أَيُّ شَيْءٍ هُوَ فِي ذَاتِهِ) [O, zâtında hangi şeydir?] ile su’âle cevâb-i sâlih müsâvî-i mâhiyeti olan nâtık ile e’amm olan hassâs ve kâbil-i eb’âddan birisidir.⁷⁵ Nitekim feresle berâber Zeyd’den su’âl-i mezkûre cevâb müsâvî olan hassâs veyâhûd mâ fevkı olan füsûl-ı ba’îdeden biridir.

Kâle Rahimehullâh

ويعرف بأنه كلي مقول على الشيء في جواب أي شيء في ذاته

[Şöyle ta’rif edilir: “O, zâtında hangi şeydir?” sorusunun cevâbında bir şey için söylenen küllîdir.]

74 Sehv ve savab cetvelinde “ta’lîmdir” olarak düzeltilmiştir.

75 Sehv ve savab cetvelinde “birisidir” olarak düzeltilmiştir.

Ya'nî fasl bir şey' üzere (أَيُّ شَيْءٍ هُوَ فِي ذَاتِهِ) [O, zâtında hangi şey'dir?] ile su'âlden cevâbda makûl ve mahmûl olan küllîdir. Cins ve nev'in ta'rîflerinde iltizâm eylediği "makûlün alâ kesîrîn" ta'bîrinden udûl ile "makulün ale's-şey'i" kavlini ihtiyâr etmesi şems gibi hâricde ferdi şahsına münhasır olan nev'in faslına kasd-ı şümûle mebnîdir.

Ve faslın "eyyü şey'in" mefhûmuna cevâb olup da "mâ hüve" unvânına cevâb olamaması mes'ûlün-anh için mâhiyet-i muhtassa ve müştereke olmadığından içindir. Ve bu vechle "eyyü şey'in" ile su'âlden cevâb olmasıyla takyîdi cins ve nev' ve araz-ı âmmı ta'rîfden ihrâc içindir. Zîrâ cins ve nev'in "mâ hüve" su'âline cevâb olmakla mukayyed oldukları beyân-ı sâbıktan ma'lûm olup araz-ı âmm ise aslâ cevâbda makûl olamaz. Ve fi-zâtihî kaydı hâssayı ihrâc içindir. Zîrâ hâssa dahi şey'i mümeyyize ise de fi-zâtihî olmayıp belki fi-arazihî olmasıyla "eyyü şey'in fi-zâtihî"ye cevâb olamaz.

Musannif *Hâşiye*'de demiştir ki ba'zı muhakkıkînin tahkîki vechile nutk ve hiss velev bi'l-kuvve olsun insân ve hayevânın avârizından oldukları cihetle bunlar ile faslı temsîl etmek sahîh olamaz. Lâkin işbu ârızlar insânın akreb-i avârizından olup ve çünkü ehl-i ukûl insânda cüz'-i hayevânın verâsında olarak sâ'ir hayevânattan temeyyüzünü mücib olacak bir cüz'-i cevherî olduğunu ve kezâlik hayevânda dahi sâ'ir ecsâm-ı nâmiyeden temyîz edecek bir cüz'-i cevherînin vücûdunu cezm ile berâber bu emreynin künhünü ya'nî ne şey' idüğünü bilip ta'yîn edemedikleri cihetle bu emreynin makâmına işbu akreb-i avârizlarını vaz' ederek bunlar ile mebd'e''-i nutk ve hiss olmak lâzım gelip de künhüne [117] vâkıf olamadıkları emreyni murâd etmişlerdir. Nâmî ve kâbil-i eb'âd ve sâ'ir makâm-ı füsûlda vaz' ettikleri avâriz dahi böyledir.

Faslın karîb ve ba'ide inkisâmı şu cihettendir ki eğer cins-i karîbde olan cemî' müşâriklerinden mümeyyiz olursa fasl-ı karîbdir. Meselâ insân için nâtik fasl-ı karîb olarak hayevânda müşârikleri olan feres ve tuyûr ve emsâllinden temyîz eder ve eğer cins-i ba'ide olan ba'zı müşâriklerinden temyîz ederse fasl-ı ba'iddir. Meselâ insân için hassâs fasl-ı ba'id olarak cins-i nâmîde müşârik olan şecer ve emsâllinden temyîz edip fakat fasl-ı karîb gibi cemî' müşârekât-ı cinsiyyeden mümeyyiz olamayarak feres ve bağıl emsâli müşârekât-ı hayevâniyyeden temyîz edemez.

[Hâssa]

Kâle Rahimehullâh

والعرضي إن اختص بحقيقة واحدة من الحقائق مميزا لها عن جميع ما عداها بحيث يكون محمولا في جواب أي شيء في عرضه فهو الخاصة لها مساويا كان أو أخص، كالضاحك بالقوة أو بالفعل للإنسان والمنتفس للحيوان

[Eğer arazî; hakikatlerden bir hakikate mahsûs olup, bu hakikati kendisi dışındaki diğerlerin hepsinden ayırıştırırsa -şöyle ki: “O, arazînde hangi şeydir?” sorusunun cevâbında yüklem olarak ayırıştırırsa- o hakikatin hâssasıdır. “İnsân” için, bi’l-kuvve gülen gibi eşit olsun veya bi’l-fiil gülen gibi husûsî olsun fark etmez. “Hayevân” için bi’l-kuvve ve bi’l-fiil nefes alma da böyledir.]

“Sümme’z-zâtiyyü” kavlinde olan “ez-zâtiyyü” üzerine ma’tûfdur. Ya’nî küllî-i arazî eğer hakâyıktan bir hakikate muhtass ve hakikati cemî‘ mâ’adâsından mümeyyiz olarak zâtiyâtından kat’-ı nazarla “eyyü şey’in fi-arazîhî” ile su’âlden cevâbda mahmûl olmak haysiyyetine mülâbis olursa işbu arazî ister müsâvî ve ister ehass olsun hakikat-i mezkûre için hâssadır. Hafî olmasın ki bir şey’in arazîsi elbette o şey’e mübâyin olamaz. Bu sûrette eğer o şeyden fi’l-cümle âmm olursa şey’-i mezkûr için araz-ı âmm ve illâ hâssdır. Bu şeyde şahs-ı vâhid veyâ efrâd-ı nev’ veyâ efrâd-ı cins olmaktan ve cinsde velev cins-i âlî olsun cümlesinden e’ammdır. Binâ’enaleyh (بِحَقِيقَةِ وَاحِدَةٍ) [Tek hakikate (mahsûs olursa).] ta’bîr ederek (بِنَوْعٍ وَاحِدٍ) [Tek nev’a (mahsûs olursa).] ta’bîrinin mûhim olacağı sûret-i tahsîsden ihtirâz eylemiştir. Ve hâssa müsâvî ve ehass olmak i’tibâriyle iki kısma münkasım olarak ya hakikate müsâvî olup muhtas olduğu hakikatin cemî‘ efrâdında mevcûd olur. Ve bu kısım hâssa-i şâmilelerdir. Meselâ insân için araz-ı lâzım olan dâhik bi’l-kuvve ve bu kısımdan olarak cemî‘ efrâdı bi’l-kuvve dâhikdir. Veyâhûd hakikatten ehass olup efrâd-ı hakikatin ba’zısında bulunur. Ve bu kısım hâssa-i gayr-ı şâmilelerdir. Meselâ insân için araz-ı müfârik olan dâhik bi’l-fi’l bu kısımdan olarak ba’zı efrâdı bi’l-fi’l dâhik olmaktan hâlî olmaz. Hayevân için müteneffis dahi bi’l-kuvve ve bi’l-fi’l olmak i’tibâriyle insân için dâhikin mislidir. Ya’nî cemî‘ evkâta elbette cemî‘ hayevân bi’l-kuvve ve ba’zısı bi’l-fi’l müteneffisdir.

Kâle Rahimehullâh

وتعرف بأنها كلية مختصة بالشيء يقال عليه في جواب أي شيء في عرضه

[Şöyle ta'rif edilir: "O, arazında hangi şeydir?" sorusunun cevâbında söylenen, bir şeye mahsûs küllîdir.]

Ya'nî hâssa bir külliye-yi arazıyyedir ki bir şey'e muhtassa olarak (أى شيء) [O, arazında hangi şeydir?] [118] su'âlîne cevâbda şey'-i mezkûr üzere makûl ve mahmûl olur deyü ta'rif olunur. İhtisâs ve husûs ve tahsîs "bâ" ile müsta'mel olup ve ihtisâs için sîle olan "bâ" ba'zen maksûr üzere dâhil olarak ⁷⁶(وَاللَّهُ يَخْتَصُّ بِرَحْمَتِهِ مَنْ يَشَاءُ) [Allah rahmetini dilediğine tahsîs eder.] kavli-i şerîfînde olduğu gibi imtiyâz ma'nâsına olur. Ve ekser-i isti'mâlde maksûr-ün-aleyh üzere dâhil olarak "husse'l-mâlu bi-Zeydin" denilir. Ve bir şey'in hâssası kendide mevcûd olup âharında bulunmayandır. Ve ta'rifât-ı zâtîde makûl ta'bîriyle bu ta'rifde sîga-i fi'l ile "tükâlû" lafzına udülû teceddüd ve urûza tenbîh içindir. Zîrâ ism sebât ve devâmı müş'ir olup zâtî ise sâbit ve dâ'imîdir. Ve fi'l teceddüd ve urûzu müş'ir olup arazî ise böyledir. Ve kayd-ı ihtisâs ile araz-ı âmm ve "fi-arazîhî" kaydıyla cins ve nev' ve fasl hurûc eder ve araz-ı âmm cevâbda makûl olmamasıyla da hâricdir.

[Genel Araz]

Kâle Rahimehullâh

وإن عم حقائق مختلفة بحيث يكون محمولاً على كل منها فهو عرض عام لها، كالمتمنفس للإنسان والتمتحيز للحيوان

[Eğer arazî; farklı hakikatleri kuşatırsa -şöyle ki onlardan her birine yüklem olursa- hakikatın genel arazıdır. İnsân için "nefes alma", canlı için "yer kaplama" gibi.]

Ve eğer küllî-i arazî hakikat-i vâhideye muhtassa olmayarak insân ve feres emsâli hakâyık ve mevâhî-i muhtelifeye âmm olup bu hakâyıktan her birisi üzere mahmûl olacak haysiyyeti hâmil olursa işbu küllî-i arazî hakâyık-ı mezkûre için araz-ı âmm'dır. Meselâ "müteneffis" insân için araz-ı âmm olarak insân ve sâ'ir feres ve bakar emsâli zî-rûh olan hakâyık-ı muhtelifede teneffüs mevcûd ve cümlesine âmm ve şâmidir. Ve kezâlik "mütehayyiz" hayevân için araz-ı âmm olup ecsâm-ı kesîfenin cümlesinde bir hayyizde bulunmak zarûrî ve muktezâ olmasıyla hayevân ve ahcâr ve emsâl-i sâ'iresine âmm'dır.

Musannif *Hâşiye*'sinde araz-ı âmmı fi'l-cümle hakâyıkı mümeyyiz olup olmamakdan ta'mîm ettikten sonra bir bahs-i gâmiza tasaddî ederek bu-yurmuştur ki bir kâ'il tarafından îrâd olunabilir ki mâdâmki araz-ı âmm fi'l-cümle mümeyyiz olup olmaması müsâvî add olunuyor bu sûrette araz-ı âmmın (أَيُّ شَيْءٍ فِي عَرْضِهِ) [O, arazında hangi şey'dir?] ve cevâbda makûl olabilmesi lâzım gelir. Zîrâ beyân-ı sâbıkdan ma'lûm olduğu vechle unvân-ı mezkûr ile su'âl fi'l-cümle mümeyyizden su'âl ve bunu talebdir. Halbuki kavm araz-ı âmmın ne "mâ hüve" ve ne de "eyyü şey'in hüve" için cevâbda makûl olamadığını tasrîh etmişlerdir. Ve bu su'âle cevâbda araz-ı âmmının "eyyü şey'in hüve" için cevâba sâlih görünmesi fi'l-cümle mümeyyiz olması haysiyyetinden olup araz-ı âmm ise bu haysiyyetten araz-ı âmm olmayıp belki hâssadır denilemez. Zîrâ bunu men' ile deriz ki mahallinde tahkîk olduğu vechle hâssa iki kısım olup biri mutlaka ve âharı muzâfedir. Hâssa-i mutlaka -ki hakîkiyye dahi denilir- cemî' ağyârdan mümeyyize olandır. Ve bi-'ibâretin uhrâ cemî' mâ 'adâsına kıyâs ile bir şey'e muhtas [119] olan hâssadır. Meselâ insâna nisbetle dâhik bu kısımdandır. Ve hâssa-i muzâfe ba'zı ağyârdan mümeyyize olandır ki bi-'ibâretin uhrâ ağyârından ba'zısına kıyâs ile bir şey'e ihtisâsı olan vasıfıdır. Meselâ insân için mâşî bu kabîldendir. Ve külliyyât-ı hamsden erba'aya kasîme olan hâssa-i mutlakadır. Bin'âenaleyh bu makâmda mefhûm-i hâssada cemî' ağyârdan temyîz i'tibâr olunmasıyla hâssa-i izâfiyye hâric kalarak ya araz-ı âmmda dâhil veyâhûd külliyyât-ı hams beyninde vâsita olarak açıkda bâkî olur. Vâsita olarak bekâsı ise külliyyâtın aksâm-ı hamsde i'tibâr-ı inhisârı cihetle bâtil olarak hâssadan işbu fi'l-cümle mümeyyiz olan kısmın araz-ı âmmda dahil olduğu tahakkuk ederek "eyyü şey'in hüve" için cevâb olması iktizâ eder. Bu ise ber-vech-i muharrer beyân-ı kavme muhâlifdir. Hâsılı fi'l-cümle mümeyyiz olan ister hâssadan ve ister araz-ı âmmdan bir kısım i'tibâr olunsun fi'l-cümle mümeyyiz olmasına nazaran (أَيُّ شَيْءٍ هُوَ فِي عَرْضِهِ) [O, arazında hangi şey'dir?] su'âline cevâba sâlih olmak iktizâ edip beyân-ı kavm ise bunun hilâfındadır. Ve bu îrâddan hulâsa medâr olacak şey' ancak (أَيُّ شَيْءٍ هُوَ فِي عَرْضِهِ) [O, arazında hangi şey'dir?] ile su'âl cemî' ağyârdan mümeyyiz olmak sûretini iltizâm etmekten ibârettir. Ve her ne kadar "eyyü şey'in fi-zâtihî" ile su'âl fi'l-cümle mümeyyizden olduğu beyân-ı sâbıkdan ma'lûm ise de buna bakılmayıp (أَيُّ شَيْءٍ هُوَ فِي عَرْضِهِ) [O, arazında hangi şey'dir?] îrâd-ı mezkûrdan vâreste olmak üzere ma'nâ-yı mezkûre ya'nî cemî' ağyârdan mümeyyizden su'âle haml etmekten başka çâre buluna-

maz. Ve hâsılı fi'l-cümle mümeyyiz olan hâssa ve araz-ı âmmın bu su'âle cevâb olamaması mücerred (ما هو في عرضه) [O, arazında nedir?] su'âlinin cemî' ağyârdan mümeyyizi talebe ihtisâsından neş'et eder. Fakat (أى شيء في ذاته) [O, zâtında hangi şey'dir?]yi fi'l-cümle mümeyyizden ta'mîm ile (أى شيء في عرضه) [O, arazında hangi şey'dir?]yi yalnız cemî' ağyârdan mümeyyize tahsîs etmek tahakküm olacağı i'tirâzından vâreste olamaz. Ve ba'zılar işbu tahakküme cevâben evvelde su'âl zâtan olarak sâ'il bi-vechin mine'l-vücûh fi'l-cümle ta'yîni tâlib olmasıyla cevâb fi'l-cümle mümeyyiz olmasını kâfidir. Lâkin sâni'de su'âl hakikatın vasfından olup vâsf-ı hakikatın ta'yîni ise vâsf-ı muhtas ile cevâba muhtâc olduğundan cemî' ağyârdan mümeyyiz olacak şey' ile cevâb verilmesi lâzım gelir demişlerdir. Veyâhûd îrâd-ı mezkûrdan cevâbda denilir ki araz-ı âmmın “eyyü şey'in fi-arazıhî” su'âline cevâb olamaması ta'rîf-i bi'l-e'âmmı tecvîz etmeyen mezheb-i müte'ahhırî-ne mebnî olup ta'rîf-i mezkûru mücevviz olan mütekaddimîn mezhebinde değildir. Ve bu vechle îrâd-ı mezkûrdan halâs-ı sa'b u düşvâr olmasıyla musannif araz-ı âmmın mefhûmunu beyânda “mâ hüve” ve “eyyü şey'in hüve” su'alllerine cevâb olup olmadığının beyânına ta'arruzdan ibâ etmiştir.

Kâle Rahimehullâh

ويعرف بأنه كلي يقال على ما تحت حقائق مختلفة قولا عرضيا

[Şöyle ta'rîf edilir: Çeşitli hakikatler altında bulunanlar için arazî olarak söylenen küllîdir.]

Ve araz-ı âmm bir küllîdir ki hakâyık-ı muhtelif tahtında olan efrâd üzere kavli arazî ile makûl ve mahmûl [120] olur. Ve makûlün-aleyhin taht-ı hakâyıkda bulunan efrâd olmasıyla takyîdi külliyyet-i efrâda kıyâs ile olduğuna tenbîh içindir. Ve hakâyık-ı muhtelif kaydıyla nev' ve fasl ve hâssa ve “kavlen arazıyyen” kavliyle cins hurûc eder. Ve eğer su'âl olunursa ki “havâss-ı ecnâs efrâd-ı hâssadan olup araz-ı âmmın efrâdından olmadığı hâlde ta'rîf-i havâss-ı mezkûre üzere sâdıkdır.” Cevâbında deriz ki havâss-ı ecnâs her ne kadar ecnâsa nisbetle havâs ise de envâ'a nisbetle a'râz-ı âmme olarak bu i'tibâr ile ta'rîfde duhûlü marzîdir. Ve ammâ ecnâsa nisbetle ecnâsdan her biri hakikat-i vâhide olduğu cihetle hakâyık kaydıyla hurûc eder. Ve bu ta'rîfden araz-ı âmmın hamle sâlih olduğunun fehmi mâ sebakda mahmûl olamayacağına dâ'ir olan kelâma münâfi değildir. Zîrâ adem-i hamliyle olan kavlden murâd “mâ hüve” ve “eyyü şey'in hüve” su'allerine

cevâbda mahmûl olmadığı ve burada murâd mutlak mahmûl olması idüğü cihetle nefy-i ehass isbât-ı e'amma münâfi değildir.

Kâle Rahimehullâh

واعلم أنه قد تتصادق هذه الكليات في مفهوم واحد باعتبارات مختلفة، كالماشي؛ فإنه خاصة للحيوان، وعرض عام للإنسان، وكما قالوا: الكليات الخمس متصادقة في مفهوم الملون

[Bil ki: Bazen bu külliler, farklı i'tibârlar ile tek bir mefhûm hakkında doğru olur. "Yürüyen" gibi. Bu lafız; canlı için hâssa, insan için genel arazdır. Beş küllînin, "renkli" mefhûmunda doğrulandıklarını söyledikleri gibi.]

Ve ma'lûm olsun ki işbu fasl-ı mahsûsda ta'rîf ü beyân olunan külliyyât-ı hams ki nev' ve cins ve fasl ve hâssa ve araz-ı âmmdan ibârettir, bunlar ba'zen i'tibârât-ı muhtelifle ile tesâduk ederek bir şeyde bi-hasebi'l-i'tibârât ba'zısı veyâhûd cümlesi ictimâ' ederler. Meselâ "mâşî" mefhûmu hayevân için hâssa ve insân için araz-ı âmmdır. Ve nitekim ehl-i fenn demişlerdir ki külliyyât-ı hamsin cümlesi mefhûm-i mülevvende tesâduk ederek meselâ esved ile ebyaz⁷⁷ için beynlerinde tamâm-ı cüz'-i müşterek olduğu cihetle cins ve mükeyyef için nev'dir. Zîrâ mükeyyef cins olarak tahtında meşmûm ve ma'ûm ve melmûs ve mülevven envâ'ı mündericdir. Ve mülevven sevâd ve humret emsâli keyfiyyet-i levn ile mükeyyefdir.

Ve kezâlik mülevven kesîf için fasl olup kesîfi latîfden mümeyyizdir. Çünkü kesîf cism-i mülevven ve latîf hevâ gibi cism-i gayr-ı mülevvendir. Ve kezâlik mülevven cism için araz-ı hâssdır. Zîrâ ukûl ve nüfûs gibi mücerredât için levn yoktur. Ve mülevven hayevân için araz-ı âmmdır. Zîrâ cemâdâta dahi şâmidir.⁷⁸ İmdi külliyyât ihtilâf-ı i'tibârât ile muhtelifle

77 Sehv ve savab cetvelinde "meselâ esved ile ebyaz" olarak düzeltilmiştir.

78 Mefhûm-i mülevven esved ve ebyaz için beynlerinde tamâm-ı cüz'-i müşterek olduğu cihetle cinsdir. Zîrâ esvedin mâhiyeti "mülevvenün bi-levnin kâbizin li'l-basari" ve ebyazın mâhiyeti "mülevvenün bi-levnin müferrikun li'l-basari" ve kezâlik mülevven mükeyyef için nev'dir. Zîrâ mükeyyef mülevven ile muzî' beyninde tamâm-ı cüz'-i müşterek olduğu cihetle cins olup mülevvenin mâhiyeti "mükeyyefün mubsarun bi'z-zâti bi-şartı şey'in"dir ki mülevvenât-ı müşahasının tamâm-ı mâhiyetidir. Ve muzînin mâhiyeti "mükeyyefün mubsarun bi'z-zâti lâ bi-şartı şey'in"dir ki muzî'ât-ı müşahasının tamâm-ı mâhiyetidir. Ve kezâlik mülevven kesîf için fasl olup kesîfi latîfden mümeyyizdir. Çünkü kesîf cism-i mülevven ve latîf hevâ gibi cism-i gayr-ı mülevvendir. Ve kezâlik mülevven cism için hâssa-i gayr-ı şâmilelerdir. Zîrâ cismin mâhiyeti (جوهر قابل للأبعاد) [Cisim, üç boyutta yer kaplayabilen cevherdir.] olmakla mülevven cismin mâhiyetten hâric olup ukûl ve nüfûs gibi mücerredâta sâdık olmadığı gibi cismin mâ sadakından latîfe dahi gayr-ı sâdık olacağı cihetle cisimden ehassdır. Ve kezâlik mülevven hayevân için araz-ı âmmdır. Çünkü hayevânın mâhiyeti "cismün nâmin hassâsün mütaharrikün bi'l-irâde"den hâric ve hayevânın dahi sâdık olamayacağı cemâdâta dahi sâdık olmakla hayevândan e'ammıdır. (Abdülhamid)

[121] olan umûrdan olmasıyla cümlesinin ta'rifî (من حيث هو) ["O" olmaklığı bakımından.] kayd-ı mukadderiyle mukayyed olarak hâsılı mefhûmlarında kayd-ı haysiyyet mu'teberdir. Ve denilmiştir ki külliyyâtın bu vechle aksâm-ı hamse i'tibâr edilmesi ancak efrâd-ı nev'iyeye ve şahsiyyeye kıyâs ile olup ve ammâ hâssalarına nisbetle cümlesi inde'l-mühakkıkîn nev'dir.

[4. FASIL: ZÂTÎNİN KISIMLARI]

[Basît Tür ve Mürekkeb Tür]

Kâle Rahimehullâh

فصل في أقسام الذاتيات النوع إما بسيطة لا جزء له، كأنواع المجردات، أو مركب من الجنس والفصل، كالإنسان، وكذا الأجناس والفصول، فالماهيات بسيطة ومركبة

[Fasl: Zâtîlerin Kısımları; Tür, ya soyut türler gibi cüz'leri olmayan basît türdür ya da insan gibi, cins ve fasıldan oluşan bileşik türdür. Cinsler ve fasıllar da basît ve bileşik şeklinde ikiye ayrılır. Böylece mâhiyetler de basît ve bileşiktir.]

Bu fasl mebâhis-i aksâm-ı zâtîyâtta olup ve aksâm-ı zâtîyât nev' ve cins ve fasl aksâm-ı selâsesinden ibâret idüğü tafsîlât-ı sâbıkadan ma'lûm olmuştur. İmdi nev' basît ve mürekkeb kısmeynine münkasim olarak eğer kendisi için cüz' olmazsa basîttir. Meselâ ukûl ve nüfûsdan envâ'-ı mücerredât bu kısımdandır. Ve sâni cins ve fasıldan mürekkebdir. Meselâ insân cins olan hayevân ile fasl olan nâtıkdan mürekkeb olarak hakîkati hayevân-ı nâtık olmasıyla bu kısımdandır. Ve ecnâs ve füsûl dahi basît ve mürekkeb kısmeynine inkisâmında nev'a şebîh olarak eğer cüz'leri olmazsa cins-i basît ve fasl-ı basît ve zî-cüz' olanlar cins ve fasl-ı mürekkebdirler. İmdi mâhiyâtın ba'zısı basît ve ba'zısı mürekkebdir. Zîrâ mâhiyât nev' ve cins ve fasıldan hâlî olmayacağı cihetle bunların basâ'it ve mürekkebâta inkisâmı, inkisâm-ı mâhiyâtı müstelzimdir.

[Türün Hakîkî Tür ve Sınıf diye İsimlendirilen İzâfî Tür için Kullanılması]

Kâle Rahimehullâh

ثم النوع قد يطلق على النوع الحقيقي، كما تقدم، والكلية الأخص منه يسمى صنفا، كالرومي والزنجي، وقد يطلق على ذاتي يحمل عليه وعلى غيره الجنس في جواب ما هما، كالحيوان والجسم، ويسمى نوعا إضافيا

[Sonra tür, -bazen daha önce geçtiği üzere- hakîkî tür için kullanılır. Hakîkî türden daha husûsî olan küllî, sınıf diye isimlendirilir; tıpkı Rumî ve Zencî gibi. Bazen bir zâtî için kullanılır ki; bu zâtî ve diğer bir zâtîye “o ikisi nedir?” sorusunun cevâbında cins, yüklem yapılır. Canlı ve cism gibi. Buna izâfî tür ismi verilir.]

Ve nev‘ ba‘zen zikri takaddüm ettiği vechle nev‘-i hakîkî üzere itlâk olunur. Bu da tahtında olan cüz‘iyyâtın nefsi-mâhiyeti olup meselâ insân kendi efrâdından her birinin hakîkati olarak bu hakîkat üzere efrâdda olan ziyâdelik yalnız birbirinden mâ bihi’l-ımtiyâzları olan avâriz-ı muşahhasalarıdır. Ve işbu hakikiyyeden ehass olan küllîler nev‘-i i‘tibârî olarak sınıf tesmiye olunur. Meselâ Zencî ve Rûmî insândan küllî-i ehass olarak murâd efrâd-ı insândan neseb veyâhûd beldeleri i‘tibâriyle başka başka tâ’ife add olundukları cihetle nev‘-i insândan birer sınıf olup⁷⁹ nev‘-i i‘tibârîdir. San‘atları i‘tibâriyle bezzâz ve haffâf gibi efrâd-ı mahsûsaları olan mefhûmât-ı külliyyeye dahi esnâf ta‘biri bundandır.

Ve ba‘zen nev‘ bir zâtî üzere itlâk olunur ki işbu zâtî ile gayrısı üzere “mâ hümâ” ile su‘âlden cevâbda cins haml olunur. Meselâ hayevân ve cism nev‘-i hakîkîye nisbetle cins oldukları misillü işbu ma’nâ-yı sâni üzere nev‘ olup meselâ hayevân ile şecerden “mâ hümâ” ile su‘âlden cevâbda üzerlerine cins-i karîb olan cism-i nâmî haml olunur. [122]

Ve cism ve akl-ı âşirden “mâ hümâ”ya cevâbda cins-i âlî haml olunarak “cevherdir” denilir. Bu cihetle gerek hayevân ve gerek cism ma’nâ-yı sâni üzere insân gibi nev‘ olmuş olurlar ve bu kısım nev‘a nev‘-i izâfî tesmiye olunur ki bu mefhûm nev‘-i izâfî-i mantıkî ve mâ sadaka aleyhi nev‘-i tabî’idir.

Ve izâfî tesmiyesi mâ fevkünde olan cinse izâfe ile i‘tibâr edilmesinden içindir.

Kâle Rahimehullâh

وبين المعنيين عموم من وجه لتصادفهما في النوع الحقيقي المركب من الجنس والفصل، كالإنسان، وصدق الحقيقي بدون الإضافي في النوع البسيط، كالنقطة، وبالعكس في الجنس المندرج تحت جنس آخر، كالحيوان

[Hakîkî tür ile izâfî türün ma’naları arasında bir cihetle umûm ve husûs vardır. Çünkü ikisi de, “insan” gibi cins ve fasıldan oluşan hakîkî tür üzerine doğrulanır (yüklenir). Hakîkî tür, izâfî türden farklı olarak “nokta” gibi basit tür üzerine de

79 Sehv ve savab cetvelinde “olup” olarak düzeltilmiştir.

doğrulanır (yüklenir). Tam tersi olarak izâfî tür de “canlı” gibi başka bir cinsin altındaki cins üzerine de doğrulanır (yüklenir).]

Ve nev’in işbu mâ’neyeyni beyninde umûm ve husûs min-vech olarak insân gibi cins ve fasldan mürekkeb olan nev’-i hakîkîde mütesâdıklardır. Zîrâ mürûr ettiği üzere Zeyd ve Amr ve Bekr’den “mâ hümm” ile su’âlden cevâb insân olup insân bu efrâdın tamâm-ı mâhiyetleri olarak beynlerinde temâyüz ancak a’râz-ı müşahhasa iledir. İşte bu cihetten nev’-i hakîkî olduğu misillü meselâ insân ile feresden “mâ hümmâ”ya cevâb hayevân olduğu cihetten dahi insân nev’-i izâfîdir. Ve nev’-i hakîkî-i basitte hakîkî sâdık ve izâfî gayr-ı sâdık olmasıyla hakîkî izâfîden tefâruk eder. Meselâ nokta tahtında olan nukâtın ayn-i hakikatları olmasıyla nev’-i hakîkî olup fakat nokta için cüz’ olmayarak besâtatı cihetiyle fevkînde cins olmadığından izâfî değildir. Ve cins-i âhar tahtında munderic olan cinsde izâfî sâdık ve hakîkî gayr-ı sâdık olmasıyla bu sûrette izâfî hakîkîden tefâruk ederek meselâ hayevân mürûr ettiği üzere nev’-i izâfî olup lâkin hakikat-i efrâdı muhtelif olmasıyla nev’-i hakîkî değildir.

[Cinsin Yakın Cins ve Uzak Cins Taksîmi]

Kâle Rahimehullâh

وجنس الماهية إن كان مقولا عليها مع كل واحد من مشاركتها في ذلك الجنس في جواب ما هما فجنس قريب لها، كالحيوان للإنسان، والجسم النامي للحيوان، وإن لم يكن مقولا عليها مع الكل بل مع بعض دون البعض فجنس بعيد لها، كالجسم للإنسان والحيوان

[Eğer mâhiyetin cinsi; o cinsde ortaklaşuklarıyla beraber “onlar nedir?” sorusunun cevâbında mâhiyete yüklem oluyorsa, o mâhiyetin yakın cinsidir. “İnsân”a nisbetle “canlı” cinsi gibi. “Canlı”ya nisbetle “büyüyen cisim” cinsi gibi. Eğer mâhiyetin ortaklaşuklarının hepsiyle beraber değil de sadece bir kısmıyla beraber mâhiyete yüklem oluyorsa, o mâhiyetin uzak cinsidir. “İnsân” ve “canlı”ya nisbetle “cisim” cinsi gibi.]

Bir mâhiyet için ecnâs-ı mütedâhile olmak câ’iz olmasıyla birbirinin fevkînde olarak yekdiğere mütedâhile olan ecnâs-ı mâhiyet, mâhiyete karîb ve mâhiyetten ba’îd olmak i’tibâriyle iki kısma münkasimdir. Şöyle ki eğer cins mâhiyet üzere o cinsde müşâriklerinden her birisiyle berâber “mâ hümmâ”ya cevâbda makûl olursa işbu cins mâhiyet-i mezkûre için cins-i karîbdir. Meselâ insân ile feres ve sâ’ir hayevâniyette müşâriklerinin her birerlerinden “mâ hümmâ” ve “mâ hümm” ile su’âlden cevâbda hayevân makûl ve mahmûl olma-

siyla insân için hayevân cins-i karîbdir. Kezâlik hayevân ile şecer ve sâ'ir nâmî olmakda müşâriklerinin [123] her birerlerinden “mâ hümâ” ve “mâ hüm” ile su'âlden cevâbda cüz'-i müşterekleri olan cism-i nâmî makûl ve mahmûl olmasıyla hayevân için cism-i nâmî cins-i karîbdir.

Ve eğer cins mâhiyet üzere o cinsde müşârekâtından her birisi ile berâber “mâ hümâ” ve “mâ hüm” ile su'âlden cevâbda makûl ve mahmûl olamayıp da belki bunlardan ba'zısıyla su'âlden cevâbda makûl olarak ba'zı âharıyla makûl olamazsa bu kısım cins mâhiyet-i mezkûre için cins-i ba'iddir. Meselâ insân ve hayevândan her birisi için cism-i mutlak cins-i ba'îd olup evvelde bu'diyyeti bir mertebe ve sâni'de iki mertebedir. Zîrâ meselâ insân ile cismiyyette müşâriki olan hacerden “mâ hümâ” ile su'âlden cevâbda cism mahmûl olarak “hümâ cismün” denilir. Lâkin yine insân ile cismiyyette müşâriki olan şecer ve feresden cevâbda cism hamle sâlih olmayıp belki sâlih olan şecer ile cism-i nâmî ve feres ile hayevândır. Ve kezâlik hayevân ile hacerden su'âlde cism makûl ve hayevân ile şecerden su'âlde gayr-ı mahmûldur. El-hâsil tafsilât-ı sâbıkadan ma'lûm olmuşdu ki cinsin mâhiyetle gayrısı beyninde müşterek olması vâcibdir. İmdi bir cins yâ mâhiyete cinsde müşârik olan bir şey'e kıyâs ile tamâm-ı müşterek olup veyâhûd olmaz. Kısım-ı evvelden olan cinsin mâhiyetten ve mâhiyetin cemî' müşârekât-ı cinsiyyesinden cevâb olması lâbüddür. Bu sûrette mâhiyetle ba'zı müşâriklerinden cevâb bu kısım cins olursa mâhiyetle mâhiyetin cemî' müşârekât-ı cinsiyyesinden cevâb yine aynıyla bu cevâbdır. Ve mâhiyet için cins-i karîb budur. Meselâ insân için hayevân cins-i karîb olarak gerek insân ile feres ve gerek insân ile bağlden ve gerek sâ'ir insânın cemî' müşârekât-ı hayevâniyyesinden cevâb hayevândır. Ve kısım-ı sâni' ya'nî yalnız mâhiyetin ba'zı müşâriklerine kıyâs ile tamâm-ı müşterek olup ba'zı âharlarına kıyâsen tamâm-ı müşterek olmayan cins mâhiyetle ba'zı müşârekât-ı cinsiyyesinden cevâb vâkî' olup müşâriklerinin ba'zı âharından cevâb olamaz. Bu sûrette mâhiyetle müşâriklerinin ba'zısından cevâb müşârik-i âharlarıyla mâhiyet-i mezkûreden cevâbın gayrı olur. Meselâ cism-i nâmî mâhiyet-i müşterekleri olduğu insân ile şecerden su'âle cevâb olup lâkin insân ile feresden cevâb olamaz. Zîrâ insân ile feres beyninde mâhiyet-i müşteriye hayevân olarak cevâb hayevândır. Bu sûrette cism-i nâmî insân için bir mertebe cins-i ba'îd olur. Lâkin hayevân ile cemî' müşârekât-ı nebâtiyyeden cevâb cism-i nâmî olmasıyla hayevân için cins-i karîbdir. Ve bu vechle insâna kıyâs ile cism-i nâmî gibi cins bir mertebe ba'îd olduğu

mahalde iki cevâb mevcûd olup biri hayevân ve âharı cism-i nâmîdir. Ve eğer cins iki meretebe ba'îd olursa ecvibe-i selâse mevcûd olur. Meselâ insân ile hacerden cevâb cism olup kusûr-ı müşârekât-ı [124] hayevâniyye ve nebâtiyyesiyle insândan cevâb olamamasıyla iki meretebe ba'îd olarak bu sûrette insâna kıyâsen ecvibe-i selâse mevcûddur ki hayevân ve cism-i nâmî ve cisimdir. Mâ fevkî dahi bu kıyâs üzere olup cinsin bu'diyyeti tezâyüd ettikçe bu'dün her mertebesi için bir cevâb munzam olarak aded-i ecvibe dahi tezâyüd eder. Zîrâ mâhiyet için cins-i karîb bir cevâb olup bu'dden her bir meretebe için dahi bir cevâb-i âhar mevcûddur. Hâsılı her bir mertebeye nazaran bir cevâb melhûz olmasıyla aded-i ecvibeden bir adedi tenkîs olursa bâkî meretebe-i ba'îddir.

[Mâhiyetin Faslının Yakın ve Uzak Fasl Şeklinde Taksîmi]

Kâle Rahimehullâh

وفصلها أيضا إما فصل قريب لها إن ميزها عن جميع ما يشاركها في الجنس القريب، كالناطق للإنسان والحساس للحيوان، وإما فصل بعيد لها إن ميزها عن مشاركتها في الجنس البعيد فقط، كالنامي للإنسان والحيوان

[Mâhiyetin faslı da cins gibi eğer; mâhiyeti, mâhiyete yakın cinste ortaklık yapan her şeyden ayırıştırırsa yakın fasıldır. Tıpkı insan için “düşünen”; canlı için “duyuyla algılayan” gibi. Eğer mâhiyeti, sadece mâhiyete uzak cinste ortaklık edenlerden ayırıştırırsa; o mâhiyet için uzak fasıldır. Tıpkı insan ve hayvan için “büyüyen” gibi.]

Ve mâhiyetin faslı dahi cinsi gibi bi'l-istikrâ" iki kısım olup zîrâ eğer hakikati cins-i karîbde olan cemî' müşâriklerinden temyîz ederse fasl-ı karîbdir. Meselâ insân için nâtık insânı hayevâniyyette müşârikleri bulunan feres ve bakar ve sâ'irlerinin cümlesinden mümeyyiz olmasıyla ve kezâlik hayevân için hassâs cism-i nâmîde müşârikleri bulunan şecer ve sâ'irinden cümleten temyîz etmesiyle fasl-ı karîbdir.

Ve eğer cins-i karîbde olan müşâriklerinden mümeyyiz olmayıp da cins-i ba'îdde olan müşâriklerinden temyîz ederse fasl-ı ba'îddir. Meselâ insân ve hayevân mâhiyetleri için nâmî fasl-ı ba'îd olup bunları yalnız cins-i ba'îdleri olan cisimde müşârikleri olarak nâmî olmayan hacer ve emsâlınden temyîz ederek hayevâniyyet ile cism-i nâmîde olan müşâriklerinden mümeyyiz olamaz. Ve nâmînin fasl-ı ba'îd olması insâna nisbetle iki ve hayevâna nisbetle bir derecedir.

[Faslın Cüz'ü Olduğu Mâhiyetin Mukavvimi ve Üstünde Olanların Mukassimi Olması]

Kâle Rahimehullâh

والفصل أيضا مقوم للماهية التي كان جزءا منها ومقسم لما فوقها من الأجناس، كالحساس مقوم للحيوان والإنسان، ومقسم للجسم النامي والجسم والجوهر، فكل مقوم للعالي مقوم للسافل بدون العكس، وكل مقسم للسافل مقسم للعالي بدون العكس

[Yine fasl; parçası olduğu mâhiyetin mukavvimidir/kurucusudur ve bu mâhiyetin üstündeki cinsin de mukassimi/bölenidir. Mesela “duyu algısına sahip” faslı, hayvan ve insanın kurucusu; “büyüyen” cisim ve cevherin ise (türlerine) bölenidir. Tersî doğru olmaksızın bütün üstündekilerinin kurucusu olanlar, altındakilerin de kurucusudur. Yine tersî doğru olmaksızın bütün altındakileri bölenler, üstündekileri de bölenlerdir.]

Ve fasl için nev‘a ve nev‘in cinsine nisbet olarak her bir fasl cüz‘ü olduğu mâhiyeti mukavvim ve fevk-ı mâhiyetinde olan ecnâsı mukassimdir. Ve bi-‘ibâretin uhrâ fasl sîga-i mef‘ûl üzere mümeyyeze nisbetle mukavvim ve mümeyyezün-anha nisbetle mukassimdir. Mukavvim olması kıvâmında dühûlü sebebiyle mâhiyeti nev‘-i muhassıl kılmasından ve mukassim olması mümeyyezün-anh olan cins için bir kısım hâsıl eylemesinden ibârettir. Meselâ nâtık insâna nisbetle mukavvim ve hakikatinden cüz‘ ve hayevâna nisbetle mukassimdir. Zîrâ fasl cinsî munzam olduğu hînde cins ile faslın mecmû‘u cinsinden bir kısım tahassül eder ki bu da o cinsin tahtında olan nev‘dir. Çünkü cins akılda bir emr-i mübhem olup vücûdda her birerleri aynı [125] olacak eşyâ‘-i kesîre bulunması muhtemeldir. Ve bu şeyler mütehasala ve yekdiğerinden müfreze olmadıkları cihetle hiç birinin mâhiyeti üzere kemâliyle muntabık olamaz. Hattâ ki cinsî hâricden fasl munzam olduğu hînde onu ifrâz ve ta‘yîn ederek bir mâhiyet-i nev‘iyyeye mutâbık kılıp ba‘dehû işbu cins için lâzım gelecek şeyler lâzım ve âriz olacak şeyler âriz olur. Hâricde dahi cins ve faslın mebde‘leri böyledir. Şöyle ki nefsi nâtika ile müsemmât olan kuvve -ki mebde‘-i fasl nâtıktır- mâtde-i hayevâniyyeye iktirân etmesiyle berâber hayevân bu inzimâm sebebiyle nâtık olarak âsâr ve havâss-ı insâniyyeyi kabûle müsta‘id olmuştur. İmdi fasl sebebiyle cins-i nev‘de hâsıl olarak işbu nev‘ fasl-ı mezkûr ile kesb-i kıvâm eder.

Meselâ hassâs mefhûmu hayevân ve insânı mukavvim olarak hayevânın

hayevân olması ancak hassâs iledir. Şöyle ki hayevân cism-i nâmî-i hassâs olup, hassâs mâhiyet-i hayevânda dâhil ve ondan cüz'dür. Ve mâhiyet-i insân hayevân-ı nâtık olarak hassâs mukavvim-i hayevân olmak vâsıtasıyla işbu mâhiyet-i insânın dahi kıvâmında dâhildir. Ve hassâs cism-i nâmî ile cism ve cevheri mukassim ya'nî muhassıl-ı kısımır. Zîrâ hassâs cism-i nâmîye nisbet olunduğu hinde cism nâmî-i hassâs olarak cism-i nâmîden bir kısım hâsıl olur. Kezâlik hassâs cisme ve cevhere nisbet olunduğu hinde bunları dahi mukassim olarak cismden cism-i hassâs olarak bir kısım ve cevherden cevher-i hassâs olarak bir kısım hâsıl eder. El-hâsıl hassâs taht-ı cinsde olan nev' için fasl olup füsûl-ı envâ' ise mukassim-i ecnâsır.

İmdi nev'-i âlîyi mukavvim olan her bir fasl nev'-i sâfili mukavvimdir. Zîrâ nefsi-âli kıvâm-ı sâfilde dâhil ve mukavvim-i sâfil olup ve bir şey'-i mukavvimin mukavvimi elbette mukavvimi olduğu şey'in dahi mukavvimidir. Lâkin aksi küllî olarak böyle değildir. Ya'nî her bir mukavvim-i sâfil mukavvim-i âli olamaz. Zîrâ cemî'i mukavvimât-ı âli mukavvimât-ı sâfil olduğu sâbit olmasıyla eğer cemî' mukavvimât-ı sâfil dahi mukavvimât-ı âli olmak lâzım gelse âli ile sâfil beyninde fark bulunmaz idi. Hâsılı nâtık emsâli ba'zı mukavvim-i sâfil mukavvim-i âli değildir. Zîrâ nâtık mukavvim-i insân olup hayevân için mukavvim olmayarak belki avârızındandır. Ve hassâs emsâli ba'zı mukavvim-i sâfil mukavvim-i âli olup bu da bi-aynihî mukavvim-i âli olandır. Çünkü hassâs insân ile hayevânın ikisini dahi mukavvimdir. Çünkü insâniyyet ve hayevâniyyet hiss ile kâ'im olarak hassâslik bi'z-zât ve bi'l-vâsita mâhiyetlerinde dâhildir.

Ve mukassim-i cins-i sâfil olan her bir fasl mukassim-i âlidir. Çünkü mâ sebakdan ma'lûm olduğu üzere taksîm-i sâfilin ma'nâsı sâfili bir nev'-i muhassal ve mümeyyez kılmaktır. Bu takdîrde meselâ hayevân gibi sâfili muhassal olan nâtık emsâli her bir fasl cevher gibi âlîyi dahi muhassal [126] ya'nî âli o nev'-i muhassalda hâsıl olur. Ma'nâ-yı taksîm ise bundan ibârettir. Hâsılı fasl-ı nâtık cins-i sâfil olan hayevâna inzımâm ve mukâre-netle nasıl ki bu cins için nev'-i insânı ifrâz ve hâsıl kılsa hayevânın mâ fevkinde cins-i âli olan cevher için dahi işbu nev'-i insânı hâsıl etmiş olur.

Lâkin küllî olarak aksi böyle olmayıp her bir mukassim-i âli mukassim-i sâfil olamaz. Zîrâ fasl-ı sâfil mukassim-i âli olmasıyla berâber sâfil için tahsîl-i kısım edemeyip belki sâfili mukavvimdir. Meselâ fasl-ı nâmî cism-i mutlak ile mâ fevkü için mukassim lâkin sâfilî olan hayevân için

gayr-ı mukassim olarak meselâ hayevân-ı nâmî denilse hayevân için hiç bir kısım-ı müfrez hâsil edemez. Zîrâ cemî‘ hayevân nâmîdir ve bunun küllî olmaması ba‘zı mukassim-i âlî mukassim-i sâfil olduğuna mebnîdir ki bu da nâtık emsâlî mukassim-i sâfil olandır. Çünkü her bir mukassim-i sâfil mukassim-i âlî olduğu îzâhât-ı sâbıkadan ma‘lûm olmasıyla bunun mukassim-i âlî olması cihetinden nazar olunduğu hinde mukassim-i sâfil olduğu derece-i sâniyede meşhûd olarak ba‘zı mukassim-i âlî mukassim-i sâfil olmasıyla hükm olunur.

[Türlerin, Yüksek Türden Başlayıp Türlerin Türü İsmi Verilen Hakîkî Türe Doğru Tertîbi]

Kâle Rahimehullâh

ثم الأنواع تترتب نزولا من النوع العالي كالجسم إلى النوع الحقيقي السافل كالإنسان،
ويسمى نوع الأنواع، وما بينهما أنواعا متوسطة

[Sonra türler; cisim gibi yüksek türden, insan gibi en alttaki hakîkî türe ininceye kadar sıralanır. Hakîkî türe, türlerin türü ismi verilir. İkisi arasındakilere ise orta türler ismi verilir.]

Evvelâ bilinmek lâzımdır ki envâ‘ için zikr olunacak ta‘addüd-i merâtib envâ‘-ı îzâfiyyede olup nev‘-i hakîkîde bu i‘tibâr gayr-ı cârîdir. Zîrâ nev‘-i hakîkî âhâd-i efrâdına nisbetle olduğundan fevkinde nev‘-i âharın vücûdu işbu nev‘-i hakîkî-i fevkânînin cins olmasını mü‘eddî olur. Bu ise müstehîldir. Çünkü nev‘-i hakîkî cemî‘ efrâdının tamâm-ı mâhiyeti olmasıyla eğer biz bunun fevkinde tamâm-ı mâhiyet-i efrâd olmak üzere bir küllî-i âharın dahi vücûdunu farz eylesek işbu küllî-i mefrûz efrâdından her bir ferdin tamâm-ı mâhiyeti olmak mümkün olamaz. Ve illâ bu küllînin tahtında olup me‘a ziyâde küllî-i mezkûr üzere müşt Emil olan küllînin hakikat-i efrâd üzere zâ‘id bir emr üzere müşt Emil olması lâzım gelerek bu hâlde taht-ı küllî-i mefrûzda olan küllî nev‘-i hakîkî olmayıp belki sınıf olur. Bu ise hulfdür. Bu cihetle fevkânînin tamâm-ı mâhiyet-i müşt Erece olarak tamâm-ı mâhiyet-i muhtassa olmadığı ta‘ayyün eder. Tamâm-ı mâhiyet-i müşt Erece ise cins olup nev‘-i hakîkî değildir. Halbuki mefrûzumuz nev‘-i hakîkî olması olup bu ise muhâldir. Meselâ insân efrâdından her bir ferdin tamâm-ı mâhiyeti olduğu gibi hayevânı nev‘-i hakîkî farz etmiş olsak bu hâlde hayevân dahi efrâd-ı insândan her bir ferdin tamâm-ı mâhiyeti olması lâzım gelerek her bir ferd için iki mâhiyet-i muhtelif olup işbu mâhiyetinden her birisi

tamâm-ı mâhiyet-i muhtassa olmuş olur. Bu ise muhâldir. Zîrâ şey'-i vâhidin tamâm-ı mâhiyetinde ta'addüd tasavvur olunamaz. Çünkü eğer mâhiyetinden [127] birisi mâhiyet-i uhrâdan cüz' olmazsa ikisi de tamâm-ı mâhiyet olamaz. Zîrâ takavvümde her birerlerine ihtiyacı zarûrîdir. Belki mâhiyetten hâric olmadıkları cihetle mâhiyetten cüz' olurlar. Ve eğer bunlardan birisi âharı için cüz' olursa cüz' tamâm-ı mâhiyet olamaz. Ve bu vechle ta'addüd-i mâhiyet-i muhtassanın sübût-i istihâlesiyle mâhiyet ancak bunlardan birisi olmak lâzım geleceği tahakkuk ettiyse de bu takdîrde eğer tamâm-ı mâhiyet yalnız fevkânî olan hayevândır denilirse tahtânî olup hayevân ve ziyâdeyi ya'nî nâtıkı müştemil olan insân mâhiyet-i efrâdı üzere zâ'id ve mâhiyetten hâric olan emr-i küllîyi iştimalinden nâşi sınıf veyâhûd sınıf hükmünde olmak lâzım gelir. Ve eğer tamâm-ı mâhiyet-i muhtassa yalnız tahtânî olan insândır denilirse fevkânî olan hayevân efrâd-ı tahtânîye nisbetle mâhiyet-i müştereke olarak cins olmuş olur. Mevrûzumuz ise nev'-i hakîkî olmasıdır. İşte bu tahkîk-i şerîfi ile nev'-i hakîkî, nev'-i hakîkî-i âharın fevk ve tahtında olamayacağı zâhir olur. Ve ammâ envâ'-ı izâfiyye böyle olmayıp cinse kıyâs ile müteretteb olarak bu i'tibâr ile nev'-i izâfinin fevkinde diğer nev'-i izâfinin vücûdu câ'izdir. Meselâ insân hayevân için ve hayevân cism-i nâmî için nev'-i izâfidir ve nev'-i izâfiye kıyâs ile nev'-i hakîkî nev'-i izâfinin tahtında olması câ'izdir. Meselâ insân nev'-i izâfi olan hayevânın tahtındadır. Lâkin fevkinde i'tibârî câ'iz olamaz. Zîrâ bu nev'-i izâfi yâ cins veyâhûd nev'-i hâkîkî olacağından nev'-i hakîkinin bunlardan hiç birisinin fevkinde bulunması gayr-ı câ'izdir.

İşte musannif merhûm merâtib-i envâ'-ı izâfiyyeyi beyâna şürû' ederek buyururlar ki envâ'-ı cism-i mutlak gibi nev'-i âlîden insân gibi nev'-i hakîkî-i sâfile tenezzül tarîkiyle terettüb ederek işbu nev'-i sâfil nev'u'l-envâ' tesmiye olunur. Ve bu vechle envâ'-ı izâfiyyede olan terettübün mütenâzil ya'nî âlîden esfele nâzil i'tibâr edilmesi şu cihettendir ki tertîb-i envâ' nev' ve nev'-i nev' ve nev'-i nev'-i nev' sûretiyle olup nev'-i nev' ise nev'in tahtındadır. Zîrâ bir şey'in nev'iyeti mâ fevkine kıyâs ile olarak bir şey'in nev'-i nev' olması nev'i olduğu nev'in tahtında olmasıyla ve nev'-i nev'-i nev' olması nev'-i âharın tahtında olan nev'in tahtında bulunmasıyla. Bu sûrette tertîb-i envâ' âmmdan hâssa tenâzül tarîkiyle olduğu tahakkuk eder.

Ve bir şey'in nev'u'l-envâ' olması cemî' nev'in tahtında bulunmasıyla olup nev'-i hakîkî-i sâfil ise böyle olduğundan nev'u'l-envâ' ile tesmiye kı-

linmiştir. Ve nev'-i âlî ile nev'-i sâfil beyninde envâ'-i mutavassıta mevcûdedir. İmdi merâtib-i envâ'-i izâfiyye dört olup evvel e'ammü'l-envâ'dır ki fevkinde yalnız cins olup nev'-i âlî itlâk olunan budur. Ve sâni' ehasşü'l-envâ'dır ki en aşağıda olan nev'-i hakîkî-i sâfil olarak nev'ü'l-envâ' budur. [128] Ve sâlis ba'zısından e'amm ve ba'zısından ehasş olarak fevkinde ve tahtında nev' bulunan nev'-i mutavassıt bunlardır. Ve râbi' küllisine mübâyindir ki tahtında ve fevkinde nev' olmayıp nev'-i müfred ta'bîr olunur.

İşbu envâ'-ı erba'adan evvel ya'nî nev'-i âliye misâl cism-i mutlak olup cism-i nâmî ve hayevân ve insândan e'amm olarak fevkinde nev' olmayıp belki yalnız cins ya'nî cevher mevcûddur. Ve sâni' ya'nî nev'-i hakîkî-i sâfil olan nev'ü'l-envâ'a misâl insân olarak sâ'ir envâ'dan ehasş olup tahtında diğerk nev' yoktur. Ve sâlis ya'nî nev'-i mutavassıta misâl hayevân olup cism-i nâmîden ehasş ve insândan e'ammdır. Cism[-i nâmî] dahi hayevân gibi nev'-i mutavassıt olup cism-i mutlakdan ehasş ve hayevândan e'ammdır. Hâsılı gerek hayevân ve gerek cism-i nâmî nev'-i mutavassıt olarak fevk ve tahtlarında envâ' mevcûdedir. Ve râbi' ya'nî nev'-i müfred için hâricde misâl bulunamamıştır. Fakat ba'zılar eğer akl için cevher cinsdir ve aklın tahtında ukûl olarak bunlar hakikat-i akılda müttefikler deyü kâ'il olduğuk takdîrde akl nev'-i müfrede misâl olmuş olur. Şu cihetle ki bu sûrette fevkinde yalnız cins olarak nev' mevcûd olmamasıyla nev'-i âhardan ehasş olmayıp ve tahtında olan ukûl hakîkatte ittifâklarından nâşi eşhâs olarak nev' olmadıkları cihetle nev'-i âhardan e'amm dahi olmayarak nev'-i müfred olur dediler.

[Cinslerin Aşağıdan Yukarıya ve Yukarıdan Aşağıya Tertîbi]

Kâle Rahimehullâh

وكذا الأجناس تترتب صعودا من الجنس القريب السافل كالحيوان إلى الجنس العالي كالجوهر، ويسمى جنس الأجناس، وما بينهما أجناسا متوسطة

[Yine cinsler de canlı gibi alttaki yakını cinsten, cevher gibi yüksek cins çıkıncaya kadar sıralanır. Yüksek cins, cinslerin cinsi ismi verilir. İkisi arasındakilere ise orta cinsler ismi verilir.]

Ecnâs için dahi envâ' gibi merâtib olup şu kadar fark mevcûddur ki envâ'da terettüb âlîden sâfile tenâzüil ve ecnâsda olan terettüb bi'l-aks hayevân gibi cins-i karîb-i sâfilden cevher gibi cins-i âliye tesâ'ud tarîkıyladır. Ve işbu cins-i âlî cümlesinin fevkinde olmasıyla cinsü'l-ecnâs tesmiye olu-

nur. Ve cins-i âlî ile cins-i karîb-i sâfil beyninde ecnâs-ı mutavassıta mevcûdedir. Ve işbu ecnâs-ı mutavassıta mâ tahtına nisbetle e'amm ve mâ fevkine nisbetle ehass olarak fevk ve tahtlarında cins mevcûddur ki cism-i nâmî ve cism-i mutlak işbu ecnâs-ı mutavassıtadandır. Ve cins-i âlî fevkinde cins olmayıp tahtında cins mevcûd olandır ki cevher cins-i âlîdir. Ve cins-i karîb-i sâfil tahtında cins olmayıp fevkinde cins olan hayevânın emsâlidir.

Ve fevkinde ve tahtında cins olmayan cins müfred olup yine akl ile temsîl edilmiştir. Bu da cevher araz-ı âmm olup ve ukûl-ı aşerenin mütefika bi'n-nev' olmasıyla kavle mebnîdir. El-hâsıl eğer ukûl-ı aşere hakikatte mütefika olarak ve cevher ukûl-ı mezkûre için cinsdir denilirse akl nev'-i müfrede misâl olur. Ve eğer ukûl hakikatte muhtelif olup ve cevher ukûl için cins değildir denilir ise akl cins-i müfrede misâl olur. [129] Ve mâ'lûmdur ki temsîl mücerred farz ve takdîr ile hâsıl olup vâkı'a mutâbık ve gayr-ı mutâbık olması manzûr değildir.

Musannif *Hâşiye*'sinde tahkîk-i makâmda demiştir ki ehl-i fenn-i müte'allimîn üzere mûcib-i teshîl olmak garazına binâ'en teheyü'-i tevzih ve temsîl için su'ûd ve nüzûl ile mürettebe olarak külliyyâtı vaz' etmişlerdir. Bu külliyyâtın birincisi insân olup indlerinde hayevân-ı nâtık mefhûmuyla mahdûd ve mu'arrefdir. İkincisi hayevân olup cism-i nâmî'-i hassâs ve müteharrik-i bi'l-irâde ile mahdûddur. Ve işbu hassâs ile müteharrik-i bi'l-irâde küllîleri müsâvî oldukları hâlde ta'rîf-i hayevânda ikisinin dahi ahz ve i'tibârı hayevân için fasl-ı karîb bunlardan hangisi olduğunda tereddütlerinden neş'et etmiştir. Ve külliyyat-ı mevzû'adan üçüncüsü cism-i nâmî olup her ne kadar külliyyât-ı mezkûre aksâm-ı müfred ise de bu küllînin mürekkebe vaz' edilmesi kelâm-ı Arab'da cism-i nâmî mecmû'una mevzû' olarak lafz-ı müfrede zafer-yâb olamamaları sebebiyle vaz'-ı mürekkebe ilcâ'-i zarûretten içindir. Dördüncüsü cismdir ki (جوهر قابل للأبعاد الثلاثة) [Cism, üç boyutta yer kaplayabilen cevherdir.] ile ma'rûf olup eb'âd-i selâseden murâd tûl ve araz ve umkudur. Beşincisi cevherdir ki (ماهية لو وجدت في الخارج كانت لا في موضوع) [Cevher, hariçte var olsa herhangi bir mevzû'da var olmayacak olan bir mâhiyettir.] ile ta'rîf edilmiştir. Ve cevheri bu vechle resm ederek hadd ile ta'rîf etmemeleri cins-i âlî olarak fevkinde cins-i âhar olmadığından içindir. Bu sebebe mebnî tâm ve nâkis olarak tahdîdi ve tâm olarak resmi mümkün olamayıp yalnız âtîde işâret olunacağı vechle resmi nâkis ile ta'rîf olunur. Ve kavmin envâ'da nüzûl ve ecnâsda su'ûd i'tibâr

etmeleri şu cihettendir ki nev'iyet-i izâfiyenin tertîbi bi'tibâri'l-husûs ve cinsiyyet-i izâfiyenin tertîbi bi'tibâri'l-umûmdur. Hattâ ki nev'u'l-hayevân denilse bu kelâmdan hayevândan ehass olan mefhûm fehm olunur. Ve cinsü'l-hayevân denilse bundan hayevândan e'amm olan mefhûm fehm olunur. Bu sebebden nâşî envâ'da tertîb ancak nüzûl tarîkıyla ve ecnâsda tertîb ancak tarîk-ı su'ûd ve terakkî ilemdir. Ve su'ûd ve nüzûl ibâresi şu veche mebnîdir ki bir şey'in tahtında olan emr ağlebde o şey' ile gayrısına şâmil olamaz. Lâkin bir şey'in fevkinde olan bunun hilâfında olup o şey' ile gayrısına şâmilidir. Nitekim tabakât-ı unsurda meşhûd olup hevâ mâ' ve arzı hâvi olarak bunların fevkindedir. Ve nâr havâyı dahi hâvidir.⁸⁰ İmdi nâr fevka'l-ustukussât olan ustukusdur. Ve eflâk cümlesine eşmel ve ahvâ olarak cümlesinin [130] fevkindedir. Ustukus asıl mürekkeb olup anâsır-ı erba'aya ustukussât tesmiyesi hayevânât ve nebâtât ve ma'âdin olan mürekkebâtın usûlü olduğundan içindir.

Kâle Rahimehullâh

فبين الجنس والنوع الإضافي عموم من وجه

[Cins ile izâfi tür arasında bir cihetle umûm ve husûs vardır.]

İmdi cins ile nev'-i izâfi beyninde umûm ve husûs min-vech olarak ecnâs-ı mutavassıtada tesâduk ederler. Meselâ hayevân bir i'tibâr ile cins ve i'tibâr-ı âhar ile nev'-i izâfidir. Ve nev'-i hakîkî sâfil olan insânda nev'-i izâfi tefâruk ederek insân nev' olup cins değildir. Ve cins-i âlî olan cevherde cins tefâruk ederek cevher cins olup nev'-i izâfi değildir.

[Mâhiyetin Tek Bir Parçasının Aynıyla Mâhiyette Tekrar Etmemesi, Mâhiyetin İki Eşit Şeyden ve Sonsuz Sayıdaki Cins ve Fasıllardan Oluşmaması]

Kâle Rahimehullâh

ولا يتكرر جزء واحد من الماهية بعينه فيها، ولا تتركب من أمرين متساويين

[Mâhiyetten bir parça, aynıyla mâhiyette tekrar etmez. Mâhiyet iki eşit şeyden oluşmaz.]

80 Kezâlik tabakât-ı eflâkda meşhûd olup felek-i sâni felek-i evvelin fevkinde olup kendisini hâvidir. Ve felek-i sâlis felek-i sâniye nisbetle ve felek-i râbi' felek-i sâlisle nisbetle böyle olup ve hâkezâ felek-i tâsi'a kadar emr böyledir. (Abdülhamîd)

Dahi mâhiyetten bir cüz' aynıyla mâhiyette tekerrür etmez. Şöyle ki mâhiyetin her bir cüz'i âharından hâric olarak âhar için arazî olması vâcibdir. Ve illâ yâ âharın aynı veyâhûd cüz'ü olup iki sûrette dahi mâhiyetten cüz'-i vâhidin aynıyla mâhiyette tekerrürü lâzım gelerek bu ise bâtıldır.

Musannifin *Hâşiyе*'sinde beyânı vechle bi-aynihî kaydı bir cüz'ün haysiyyetine binâ ederek iki def'a cevâz-ı i'tibârına işârettir. Meselâ mâhiyet-i insânda cevher cins-i âlî i'tibâr edilmesi mefhûm-i âmm olarak mâhiyet-i insânda bulunan envâ'-ı cevhere ârız olması haysiyyetindedir. Ve meselâ mâhiyet-i mezkûreden nâtıkın fasl i'tibârı ferd-i hâss ve ma'rûz-ı cevher olması haysiyyetindedir. Bu sûrette insân cevhereynden mürekkebe olup biri cevher-i âmm-ı ârız ve diğeri cevher-i hâss-ı ma'rûzdur. El-hâsıl kâbil ve nâmî ve hassâs ve nâtık emsâli bütün cevâhir-i basîta hâssa olup ve hâssada âmm mu'teber olmasıyla bunların cümlesinde cevher-i âmm mu'teberdir. Bu cihetle işbu cevâhir-i hâssadan nâtık cevher-i âmm ile birleştirilerek mâhiyet-i insân tereküb ettiği gibi bu mâhiyette cüz'-i vâhid olan cevher-i âmm iki def'a i'tibâr edilmiş olur ise de lâkin aynıyla olmayıp belki bir defasında i'tibâr-ı cevher mefhûm-i âmm ve ârız olduğu haysiyyetten ve def'a-i uhrâsında i'tibârı hâss ve ma'rûz olduğu haysiyyetten olarak bu ise câ'izdir.

Ve mâhiyet iki emr-i mütesâveyden dahi tereküb etmez ve bunun beyân-ı îzâhî şu vechledir ki mâhiyet-i makûle emreyn-i mütebâyineynden terkîb etmez. Zirâ her bir cüz'ün mâhiyet üzere hamli vâcib olarak meselâ mâhiyet-i insân olan hayevân-ı nâtıktan cüz'eynin insân üzere hamliyle "ba'zu'l-hayevâni insânun ve'n-nâtıku insânün" denilir. Bu sebebden nâşi ehad-i cüz'eynin âhar üzerine vücûb-i hamli lâzım gelerek mübâyin olamazlar. Ve mâhiyetten ehass olan şey' dahi cüz' olamaz. Ve illâ mâhiyetin bi-dûni'l-cüz' vücûdu lâzım gelir. Bu ise muhâldir. Bu sûrette mâhiyetin her bir cüz'ü yâ mâhiyetten mutlakan e'amm olarak bu sûrette [131] cüz'eyn beyninde nisbet tebâyün-i küllînin gayrı olur veyâhûd her bir cüz' mâhiyete müsâvî olarak cüz'eyn beyninde müsâvât lâzım gelir. Veyâhûd ehad-i cüz'eyn mâhiyete müsâvî ve âhar mutlakan e'amm olup bu sûrette cüz'-i müsâvî cüz'-i e'amm dan mutlakan ehass olur.

Ve cemî' hakâyika adem-i ittilâ'ından nâşi emreyn-i mütesâviyeynden mürekkebe olarak bir hakîkatin vücûdu ma'lûm olamadığı gibi adem-i imtinâ'-ı ittilâ'a mebnî adem-i vücûdu dahi ma'lûm olamamıştır.

Ve bu vechle mütesâviyeynden mürekkeb bir hakîkatin mücerred adem-i imtinâ'-ı vücûdu i'tibâr-ı vücûduna medâr-ı hükm olamamasıyla bi'l-istikrâ' matla' oldukları derecesine binâ ederek mâhiyetin mütesâviyeynden adem-i terkîbiyle hükm etmişlerdir. Bu takdîrde mâhiyetten ehad-i cüz'eyn mâhiyete müsâvî ve cüz'-i âhardan mutlakan ehass olup ve cüz'-i âhar mutlakan e'amm olması tahakkuk eder ve mâhiyetin cüz'eyn-i mütesâviyeynden imtinâ'-ı terekübü üzere ba'zılar şu tarîk ile istidlâl etmişlerdir ki eğer cüz'eyn mütesâvî olsalar ehad-i cüz'eynden istiğnâ lâzım gelir. Zîrâ mâhiyet fi-nefsihâ sâ'ir mevcûdâtтан mümtâze olmasıyla cüz'eyn dahi bi-enfüsihimâ iki mâhiyet-i mümtâze olup bu sûrette mütesâvî olmalarıyla lâzım gelse ehadühümâ ile garaz-ı temyîz hâsıl olarak âharından müstağnî olur. Cüz'-i aklî ise müstağnîyyün-anh olamayacağından bu takdîrde mâhiyet emreyn-i mütesâviyeynden tereküb edemeyeceği tebeyyün eder.

Kâle Rahimehullâh

ولا من أجناس وفصول غير متناهية لامتناعها، بل تنتهي إلى جنس عال وفصل سافل
بسيطين

[Varlıkları imkânsız olduğu için mâhiyet, sonsuz sayıdaki cinslerden ve fasıllardan da oluşmaz. Bilakis basît yüksek cins ile basît alt fasılda son bulur.]

Ve mâhiyet ecnâs ve füsûl-i gayr-ı mütenâhiyeden dahi tereküb etmez. Zîrâ bu vechle ecnâs ve füsûl-i gayr-ı mütenâhiyeden mürekkeb bir mâhiyet fi-nefsihâ mümteni'adır. Belki mâhiyet cins-i âlî ile fasl-ı sâfil-i basîteyne müntehî olur.

Musannif *Hâşiyeye*'sinde beyân etmiştir ki ehl-i fenn besâtat-ı cins-i âlîye kâ'il oldular. Zîrâ merâtib-i ecnâs füsûl-i müşahhasayı hazf ve iskât ile uluvv ve terakkîde oldukça füsûl-ı müşahhasa kesb-i noksân ederek basîta müntehî olur. Ve fakat besâtat-ı fasl-ı sâfilden sükût ettiler. Halbuki nâtık gibi fasl-ı sâfilin dahi basîta olması cins-i âlîde olduğu gibi vâcibdir. Zîrâ fasl-ı sâfilin terekübü takdîrde cüz'eyni müsâvî olamayacağı tahkîkât-ı sâbıkadan ma'lûm ve insân cevherin arazla butlân-ı takavvümü cihetle mürekkeb olacağı cins-i araz olamayacağı meczûm olmasıyla ve cins-i karîbden terekübü sûrette fasl ayn-i nev' olmak lâzım gelerek bu dahi câ'iz olamamasıyla bu hâlde tereküb edeceği cins yâ insân için olan ecnâs-ı ba'ideden veyâhûd füsûl-ı [132] ba'idesinden olması iktizâ edip bu iki takdîr üzere dahi cins veyâhûd fasl-

vâhidin mâhiyette tekerrürünü mü'eddî olarak bu ise zâhirü'l-butlân olduğu cihetle fasl-ı sâfilin mürekkeb olamayıp vücûb-i besâtatı tahakkuk eder. Eğer denilirse ki "insânın fasl-ı karîbi efrâd-ı cevherden bir cevher olup cevherin arazla lüzûm-i takavvümü mahzûrundan nâşî efrâd-ı arazdan değildir. Bu hâlde mahzûr-ı tekerrür avdet eder. Zîrâ mutlak cevher zımn-ı ferdinde mütehakkıktır." Cevâbında deriz ki mahzûr-ı tekerrürün bundan dolayı avdeti memnû'dur. Şöyle ki mahzûr-ı tekerrürün avdeti fasl, biri cins ve diğeri fasl olmak üzere bir cevher ile mefhûm-i âhardan terekübü sûrette tahakkuk eder. Halbuki böyle değildir. Zîrâ müdde'âmız füsûlun basîta olmasıdır. Ve faslın cevher için ferd-i mutlak olmasından cevherden terekübü lâzım gelmez. Ve illâ cevâhir-i mücerrede mâhiyât-ı basîtadan olmamak iktizâ eder. Ma'a ennehû ukûl ve nüfûs inde'l-hükemâ mâhiyât-ı basîtadandır.

[5. FASIL: ARAZÎLERİN KISIMLARI]

Kâle Rahimehullâh

فصل في أقسام العرضيات كل من الخاصة والعرض العام إن امتنع انفكاكه عن الماهية في أحد وجوديهما الخارجي والذهني أو في كليهما فهو عرض لازم لها، ويسمى الأول لازم الوجود الخارجي، كالحار للنار والثاني لازم الوجود الذهني، كالكلبي للعنقاء. والثالث لازم الماهية، كالزوج للأربعة

[Fasl: Araziyyâtın Kısımları: Hâssa ve genel arazdan her biri; hâricî ve zihnî varlığın birinde veya her ikisinde mâhiyetten ayrılması imkânsız ise bu araz, mâhiyetin araz-ı lâzımıdır. İlkine hâricî varlığın lâzımı ismi verilir. Ateşin sıcaklığı gibi. İkincisine zihnî varlığın lâzımı ismi verilir. Ankanın külliliği gibi. Üçüncüsü mâhiyetin lâzımıdır. Dördün çift olması gibi.]

Bu fasılda araziyyâtın aksâmını beyân ile mâ sebakda ta'rif ve îzâh olduğu vechle arazînin kısmeyni olan hâssa ve araz-ı âmmdan e'amm olarak vücûd-i mâhiyetle berâber vücûdları i'tibârıyla taksîm-i âhardır.

Şöyle ki gerek hâssa ve gerek araz-ı âmm olsun bir küllî-i arazî eğer mâhiyetin vücûd-i hâricî ve zihnîsinden birinde veyâhûd ikisinde de mâhiyetten infikâki mümteni' olup da aslâ iftirâk etmez ise mâhiyet için araz-ı lâzımıdır. Ve bunlardan evvel ya'nî yalnız vücûd-i hâricîde mâhiyetten infikâki mümteni' olan araziye lâzım-i vücûd-i hâricî tesmiye olunur. Meselâ mâhiyet-i nâr için hâr küllî-i arazîsi lâzım-i vücûd-i hâricî olup harâretin nârdan imtinâ'-ı infikâki vücûd-i hâricîye mahsûs olarak zihinde kat'â

mevcûd değildir. Ve aksâm-ı mezkûreden sâni ya'nî yalnız vücûd-i zihnîde mâhiyetten infikâki mümteni' olan araz lâzım-i vücûd-i zihnî ile müsem-mâdır. Meselâ mâhiyet-i ankâ için küllî lâzım-i vücûd-i zihnî olup küllînin hâricde vücûdu olmayarak fakat vücûd-i zihnîde mefhûm-i ankâdan infikâki mümteni'dir.

Musannif *Hâşîye*'sinde küllî insân ve hayevân gibi mâhiyât-ı mevcûdede dahi yalnız vücûd-i zihnî ile mevcûd olduğu hâlde hâricde vücûdu olmayan ankâya sûret-i tahsîsde temsîli şu cihetten nâşîdir ki ba'zen mâhiyet-i mevcûde hîn-i ihsâsında ezhânda cüz'iyetle mürteseme olarak mâhiyetten külliyyet iftirâk etmiş olacağı cihetle mâhiyetin [133] ezhânda olan ba'zı evkât-ı vücûdunda külliyyet lâzıma olmaz. Ve ammâ hiçbir vakitte efrâd-ı hâriciyyesi olmayan ankâ ve emsâli mâhiyât böyle olmayıp ve kendine aslâ ihsâs ta'alluk etmeyip ezhândan bir zihinde cüz'iyet vechiyle hiçbir zamânda mürteseme olmamasıyla mâhiyet-i mezkûrenin zihninde mevcûd olacağı her bir zamânda bi'z-zarûre külliyyet kendisinden münfek olmayarak mâhiyetin lâzım-i zihnîsi olur.

Ve aksâm-ı mezkûreden sâlis ya'nî vücûd-i hâricî ve zihnîden her ikisinde mâhiyetten infikâki mümteni' olan arazî lâzım-i mâhiyet tesmiye olunur. Mesela erba'a için zevciyyet mâhiyet-i mezkûrenin gerek vücûd-i hâricî ve gerek zihnîsinde kat'â müfârik olmayarak lâzım-i arazî-i mâhiyetidir.

Kâle Rahimehullâh

وإلا فعرض مفارق سواء فارق بالفعل كالضاحك بالفعل للإنسان أو لا كالمالغ للبحر

[Eğer mâhiyetten ayrılması imkânsız değil ise araz-ı müfâriktır. İster insanın bi'l-fiil gülen olması gibi bi'l-fiil ayrı olsun veya deniz suyunun tuzluluğu gibi bi'l-fiil ayrı olmasın aynıdır.]

Ve eğer arazî-i mâhiyetin vücûd-i hâricî ve zihnîde mâhiyetten infikâki mümteni' olmayıp da belki müfârakatı mümkün olursa işbu küllî-i arazî araz-ı müfârikdır. Bu da ister bi'l-fi'l müfârik olsun meselâ insân için dâhikün bi'l-fi'l bu kabîlden olarak ba'zen insân dâhik olmayarak bi'l-fi'l müfârik olur. Ve ister bi'l-fi'l müfârik olmayıp mücerred imkân ile olsun meselâ bahr için mâlih bu kabîlden olarak bi'l-fi'l zevâl-i mülûhatı gayr-ı vâki' ise de emr-i mümkün ve miyâh-ı bahrin indet-taktîr uzûbete tebeddülü işbu imkân-ı müfârakatına medâr-ı isbât olacağı taht-ı iştibâhda gayr-ı müstekdir. El-hâsil hâssa ve araz-ı âmm kısmeyninden e'amm olarak arazî üç

kısım olup evvel vücûdda mâhiyete mülâzemeti ve sâni nefsi mâhiyete mülâzemeti ve sâlis mâhiyetten imkân-ı müfâratıdır.

[Hâssanın Şâmile ya da Gayr-ı Şâmile Olması]

Kâle Rahimehullâh

ثم الخاصة إما شاملة لجميع أفراد الماهية كالضاحك بالقوة أو غير شاملة كالضاحك بالفعل

[Sonra hâssa; ya bi'l-kuvve gülen gibi mâhiyetin büyük fertlerini kapsar ya da bi'l-fiil gülen gibi bütün fertlerini kapsamaz.]

Bu taksîm arazîden yalnız hâssaya mahsûs olup imdi hâssa iki kısım olarak yâ cemî' efrâd-ı mâhiyete şâmiledir. Meselâ insân için dâhikün bi'l-kuvve arazî-i hâssası cemî' efrâd-ı insâna şâmil olarak insândan her bir ferd bi'l-kuvve dâhikdir. Ve zikr olunacak resm-i tâmmndan mu'tebere olan işbu hâssa-i şâmiledir. Veyâhûd cemî' efrâd-ı mâhiyete gayr-ı şâmiledir. Meselâ insân için dâhikün bi'l-fi'l bu kısımdan olarak her insân dâ'imâ bi'l-fi'l dâhik olmadığı ma'lûmdur.

Musannif *Hâşiye*'sinde beyân etmiş olduğu vechle bir kâ'il için demek vardır ki "hâssa-i gayr-ı şâmileyi dâhikün bi'l-fi'l ile temsil etmek"⁸¹ gayr-ı sahihdir. Zîrâ dahk-ı bi'l-fi'l nefsi nâtika için ta'accüb-i bi'l-fi'l vâsıtasıyla olan hey'et-i infi'aliye olup ta'accüb ise idrâk-i umûr-ı garîbeden ibâret olarak insâna müsâvî ve bu cihetle dahk-ı bi'l-fi'l dahi müsâvî olarak cemî' efrâda şâmilidir. Zîrâ sibyan ve belki beşikde olan etfâl umûr-ı garîbeyi [134] müdrîk olup bu ise ma'nâ-yı ta'accübdür. İmdi hâssa-i gayr-ı şâmile için misâl-i sahih kâtibün bi'l-fi'l'dir. Zîrâ kâtibün bi'l-fi'l insândan ehass ve cemî' efrâda gayr-ı şâmildir." Meğer ki bu su'ûlden cevâbda dahikün bi'l-fi'l ile âsâr-ı zâhire-i mahsûsa irâde edilmiş ola.⁸²

Kâle Rahimehullâh

وهي أيضا إما خاصة النوع، كما تقدم، وإما خاصة الجنس، كالمتنفس للحيوان والمتحيز للجسم. وخاصة الجنس عرض عام للذاتي الأخص منه، وخاصة الذاتي الأخص خاصة الذاتي الأعم بدون العكس

81 Sehv ve savab cetvelinde "temsil etmek" olarak düzeltilmiştir.

82 Lâkin güzâreş-pezir-i telmîh olduğu vechile dahk rûhun defâten hârice hareketten hâsıl olan keyfiyyet-i gayr-ı sâbiteden ibâret olduğunu Mevlânâ Seyyid Şerif kuddise sırruh tasrîh eyleyip ta'accüb idrâk-i umur-ı garîbe veyâhûd idrâk-ı umûr-ı garîbeye tâbî olan hey'et-i infi'aliyeden ibâret olmasında ihtilâf-ı ulemâ vâki' olduğunu dahi muhakkık Siyâlkütî *Hâşiye-i Şerh-i Şemsiye*'de tavzîh eylemiştir. (Abdülhamîd)

[Yine hâssa -[zikri] geçtiği üzere- ya türün hâssasıdır ya da canlı için “nefes alan” ve cisim için “yer kaplama” gibi cinsin hâssasıdır. Cinsin hâssası, cinsten daha husûsî olan zâtının genel arazıdır. Tersî doğru olmaksızın husûsî zâtının hâssası, aynı zamanda umûmî zâtının hâssasıdır.]

Ve yine hâssa iki kısma münkasim olarak yâ hâssa-i nev‘ olur, nitekim zikri takaddüm etmiştir ki insân için dâhik hâssa-i nev‘dir. Zîrâ hakikat-i vâhîde tahtında olan şey’ kavlı-i arazî ile makûldür.

Musannifin *Hâşiyê*’sinde beyânı üzere hâssa-i fasl-ı karîb işbu hâssa-i nev‘de mündericidir. Zîrâ murâd bi’z-zât veyâhûd cüz’-i müsâvîsi vâsıtasıyla hâssa-i nev‘ olmakdan e‘ammdır.

Bu i’tibârla hâssa-i fasl-ı ba‘îd dahi zikr olunacak hâssa-i cinsde münderic olarak bunlar ile kısmeyn müntekız olmaz.

Veyâhûd hâssa-i cins olur. Meselâ müteneffis cins-i sâfil olan hayevânın ve mütehayyiz cins-i mutavassıt olan cismin hâssalarıdır. Ve hâssa-i cins cinsden ehass olan zâtî için araz-ı âmmıdır. Meselâ müteneffis hakikat-i nâtıkda gayr-ı dâhil olmasıyla nâtık için araz-ı âmm olur. Ve zâtî-i ehassın hâssası zâtî-i e‘amma hâssadır. Meselâ müteneffis zâtî’-i ehass olan nâtık için hâssa olduğu misillü ehass e‘ammıdan münfek olamayacağı cihetle zâtî’-i e‘amm olan hayevân için dahi hâssadır. Lâkin aksi mutlakan böyle olmayıp hâssa-i zâtî’-i e‘amm hâssa-i zâtî’-i ehass değildir.⁸³

Kâle Rahimehullâh

وقد تطلق الخاصة على قسم من العرض العام. وهو ما يميز الماهية عن بعض ما عداها كالتحيز للإنسان والحيوان. وتسمى خاصة مضافة. وما سبق خاصة مطلقة. فالعرض العام قسمان: مميز للماهية، وغير مميز أصلاً كالشيء والممكن العام الشاملين للواجب والممكن والممتنع

[Bazen hâssa, genel arazın bir kısmı için kullanılır. Bu kısım, mâhiyeti kendisi dışındakilerin bazısından ayırıştırın şeydir. İnsân ve canlı için “yer kaplama” gibi. Buna muzâfe hâssa ismi verilir. Daha önce zikri geçen hâssaya ise mutlak hâssa denir. Genel araz iki kısımdır. (1) Mâhiyeti ayırıştırın. (2) Hiç ayırıştırınmayan. Zorunlu, mümkün ve imkânsız kapsayan “şey” ve “genel mümkün” gibi.]

83 Zâtî-i ehassın hâssası zâtî-i e‘amma hâssadır. Meselâ dâhik zâtî-i ehass olan insân ve kezâlik nâtık için hâssa olduğu misillü e‘amm ehassdan münfek olamayacağı cihetle zâtî-i e‘amm olan hayevân için dahi hâssa-i gayr-ı şâmiledir. Ve lâkin aksi mutlakan böyle olmayıp hâssa-i zâtî-i e‘amm hâssa-i zâtî-i ehass değildir. Meselâ zâtî-i e‘amm olan hayevânın hâssası bulunan müteneffis zâtî-i ehass olan insân ve nâtık için hâssa değildir. (Abdülhamîd)

Ve ba'zen hâssa araz-ı âmmın bir kısmına dahi ıtlâk olunur ki bu kısım mâhiyeti ba'zı mâ 'adâsından temyîz eden araz-ı âmmdır. Meselâ insân ile hayevân için mütehayyiz araz-ı âmmı bu kısımdan olup gerek insân ve gerek hayevânı mütehayyiz olmayanlardan [135] temyîz ve tefrîk eder. Ve bu hâssaya bir şey'e ba'zı ağyârına nazaran ihtisâsından için hâssa-i muzâfa ıtlâk olunur. Ve zikri takaddüm eden hâssaya insân için dâhik gibi bir şey'e cemî' mâ 'adâsına kıyâs ile ihtisâsından için hâssa-i mutlaka tesmiye kılınır.

İmdi araz-ı âmm iki kısım olup bir kısmı meselâ cism için mütehayyiz gibi mâhiyeti fi'l-cümle mümeyyiz olandır. Ve diğer kısmı aslâ mümeyyiz olmayandır. Meselâ "şey" (ما يصح أن يعلم ويخبر عنه) [Bilinmesi ve kendisinden haber alınması mümkün olandır.] ma'nâsınca vâcib ve mümkün ve mümteni'a şâmil olarak kat'â mümeyyiz-i mâhiyet olamaz. Mümkün-i âmm dahi böyledir. Çünkü mümkün-i âmm ehad-i tarafeynden zarûret ya'nî vücûbu selb olmasıyla eğer selb-i zarûret taraf-ı ademden i'tibâr olunursa cânib-i vücûd umûm ile mukayyed olarak ma'nâ ademi gayr-ı vâcib demek olur ki vücûdu vâcib gibi vâcib ve mümkün gibi gayr-ı vâcib olmakdan e'amm olmuş olur. Ve eğer selb-i zarûret taraf-ı vücûddan i'tibâr olunursa cânib-i adem umûm ile mukayyed olarak ma'nâ vücûdu gayr-ı vâcib demek olur ki ademi ictimâ'-ı zıddeyn gibi vâcib ve insân gibi gayr-ı vâcib olmakdan e'amm olmuş olur. Bu cihetle mümkün-i âmm vâcib ve mümkün ve mümteni'a şâmil olarak kat'â mümeyyiz-i mâhiyet olamaz.

[Hâricî ve Zihnî Lüzûm Hakkında Bir Tenbîh]

Kâle Rahimehullâh

تنبيه اللزوم الخارجي هو امتناع انفكاك اللازم عن وجود الملزوم في الخارج تحقيقا، كلزوم الحرارة للنار، أو تقديرا، كلزوم التحيز للعنقاء على تقدير وجودها في الخارج. واللزوم الذهني هو امتناع انفكاك اللازم عن وجود الملزوم في الذهن تحقيقا، كلزوم الكلية للعنقاء، أو تقديرا كلزوم الجزئية. لكنه الواجب تعالى على تقدير وجوده في أذهاننا وإن لم يمكن وبين اللزومين عموم من وجه لتصادقهما في لوازم الماهيات وافتراق الخارجي في لوازم الوجود الخارجي والذهني في لوازم الوجود الذهني

[Tenbîh: Hâricî lüzûm; sıcaklığın ateş için lüzûmu gibi hakikî olsun veya yer kaplamanın hariçte var olduğu takdîr edilen ankaya lüzûmu gibi takdîri olsun lâzımın, melzûmun varlığından hariçte ayrılmasının imkânsız olmasıdır. Zihnî lüzûm; küllîliğin ankaya lüzûmu gibi hakikî olsun veya cüz'îliğin mümkün olmadığı halde zihinlerimizde var olduğu takdîri üzerine Vâcib-i Teâlâ'nın künhüne

lüzûmu gibi takdîri olsun lâzımın, melzûmun varlığından zihinde ayrılmasının imkânsız olmasıdır. İki lüzûm türü arasında bir cihetle umûm ve husûs vardır. Çünkü ikisi de mâhiyetlerin lâzımını kapsar. Hâricî lüzûm; hâricî varlığın lâzımlarında, zihnî lüzûm ise zihnî varlığın lâzımlarında ayrışır.]

Bu bahis mâ kabline merbût mebâhis-i mühimmeden olduğu cihetle ünân-ı tenbîh ile îrâd eylemiştir. Şöyle ki hâssa ve araz-ı âmmü lâzım-ı vücûd-i hâricî ve lâzım-ı vücûd-i zihnî ile lâzım-ı mâhiyete taksîm etmesiyle işbu levâzıma â'id bulunan tafsîlâtın îrâdı lâzım gelmiştir. Şu vechle ki lüzûm-ı hâricî lâzımın hâricde vücûd-i melzûmdan imtinâ'-ı infikâki olarak bu da yâ harâretin hâricde nâra lüzûmu gibi tahkîkî veyâhûd hâricde vücûd-i ankâyı farz ve takdîr üzere buna tehayyüzün lüzûmu gibi takdîrî olmakdan e'ammıdır. Zîrâ harâret-i mahsûsenin nâr-ı mahsûsden ve hâricde bi'l-farz mevcûd olmak lâzım gelse ol hinde tehayyüzün ankâdan selb ve infikâkları mümteni'dir. Zîrâ ankâ hâricde farz-ı vücûdunda cism olup ve her bir cism lâzımüt-tehayyüzdür. Ve ammâ harâretin bu vechle vücûd-i ma'rûza ya'nî nârın hâricde vücûduna i'tibâr lüzûmuyla nefsi ma'rûza ya'nî "min haysü hiye hiye" nefsi nâra lüzûmunun adem-i i'tibârı zîrâ böyle olmak [136] lâzım gelse her bir nâr bi'z-zarûre hârdır denilmek lâzım gelir. Bu ise sıdk-ı nakîzî cihetiyle fâsiddir. Çünkü nakîz-ı zarûret imkân-ı âmm olarak (بعض النار ليس بحارة بالإمكان العام) [İmkan-ı âmm olarak ba'zı ateşler ısı vermez.] denilmek sâdıkıdır. Çünkü her ne kadar hârre olmayan bir nârın vücûdu yok ise de imkânı gayr-ı münkerdir.

Ve lüzûm-ı zihnî lâzımın zihinde vücûd-i melzûmdan imtinâ'-ı infikâki olup bu da tahkîkî ve takdîrî olmakdan e'ammıdır. Meselâ ankâya zihinde külliyyetin lüzûmu mütehakkık olarak hiçbir zamânda efrâdı hâricde mevcûd olmayıp ve aslâ ihsâs-i ta'alluk etmemesiyle ezhândan bir zihinde hiçbir vakitte cüz'iyet vechiyle mürteseme olmayan mâhiyâttan olduğu ve külliyyet ma'kûlât-ı sâniyeden bulunduğu cihetle mâhiyet-i mezkûreden infikâki mümteni' olarak bu mâhiyet ezhânda mevcûde oldukça külliyyet ondan iftirak edemez.

Ve takdîren lüzûm-ı zihnî cenâb-ı vâcibü'l-vücûdun her ne kadar ezhân ve ukûlde vücûd-i künh ve hakîkati gayr-ı mümkün ise de farz-ı vücûdu üzere işbu künh ve hakîkat-i vâcibe cüz'iyetin lüzûmu gibidir. Hâsılı eğer künh-i vâcibin ezhânda vücûdu farz olursa onun için cüz'iyet lâzım gelib

lâkin ezhânda imtinâ‘-ı vücûduna mebnî farz ve takdîrden ibâret olmasıyla lüzûm-i takdîrîdir.

Ve işbu lüzûm-i hâricî ve zihnî beyninde niseb-i erba‘adan umûm min-vech olarak erba‘a için zevciyyet gibi levâzım-ı mâhiyatta tesâduk ederler. Zîrâ bu levâzım zihnen ve hâricen mütehakkıkadır. Ve meselâ nâr için hâr gibi levâzım-ı vücûd-i hâricîde lüzûm-i hâricî lüzûm-i zihnîden ve külliyyet-i ankâ gibi levâzım-ı vücûd-i zihnîde lüzûm-i zihnî hâricîden iftirâk ederler.

Kâle Rahimehullâh

وكل منهما قد يكون بين مفهومين متصادقين، وهو المعتبر في العرض اللازم، وقد يكون بين غير متصادقين مفردين كانا، كلزوم الحرارة للنار، أو مركبين، كلزوم إحدى القضيتين للأخرى، والنتيجة للدليل، أو مختلفين، كلزوم المعارف لتعريفاتها

[Hâricî ve zihnî lüzûmdan her biri; bazen birbirini kapsayan iki mefhûm arasında olur. Bu da lâzımî arazda muteber olan lüzûmdur. Bazem, sıcaklığın ateşe lüzûmu gibi, iki müfred arasında; önmelerden birinin diğerine lüzûmu, netîcenin delile lüzûmu gibi iki mürekkebe veya tanımlananların tanımlarına lüzûmu gibi müfred ve mürekkebe farklı iki mefhûm gibi birbirini kapsamayan arasında olur.]

Ve lüzûm-i hâricî ve zihnîden her birerleri ba‘zen mefhûmeyn-i mütesâdikayn beyninde olur. Ve hâssa ve araz-ı âmmdan âmm olarak araz-ı lâzımda mu‘teber olan işbu mefhûmeyn-i mütesâdikayn beyninde olan lüzûmdur. Ve ba‘zen mefhûmeyn-i gayr-ı mütesâdikayn beyninde olur. Ve ale‘l-vecheyn işbu mefhûmeyn de yâ müfredeyn⁸⁴ olur harâretin nâra lüzûmu bu kabîlden olarak mefhûmeyn müfred ve ehadühümâ âhar üzere muvâta‘at gayr-ı sadıkdır. Veyâhûd mefhûmeyn mürekkebe olurlar. Ehad-i kaziyeteynin âhara lüzûmu bu kabîlden olup meselâ (إن كانت الشمس طالعة كان النهار موجود) [Eğer Güneş doğmuşsa gündüz mevcûddur.] kavlimizde tarafeyn mürekkebe olarak beyne‘l-kaziyeteyn haml mu‘teber olduğu cihetle ehadühümâ âhar üzere gayr-ı sâdıkdır. Ve kezâlik netîcenin delile lüzûmu dahi böyledir. [137]

Veyâhûd mefhûmeynden birisi mürekkebe ve âharı müfred olarak muhtelifeyn olurlar. Meselâ mu‘arrefâtın ta‘rîfâta lüzûmu bu kabîlden olup mu‘arref müfred ve ta‘rîf mürekkebe olarak beynlerinde tesâduk dahi vâkî‘dir.

84 Seh ve savab cetvelinde “müfredeyn” olarak düzeltilmiştir.

Musannif *Hâşiye*'sinde “müfredeyni kânâ” kavlinde olan zamîrlerin merci'ini ta'yîn ile murâd gerek mütesâdikayn ve gerek gayr-ı mütesâdikayn olan mefhûmeyn olup bu ta'mim yalnız mütesâdikayn olan mefhûmeyne nâzır olmadığını beyân etmiştir. Ve illâ mu'arref ile ta'rîf beyninde kat'ıyyen tesâduk olduğu cihetle mu'arrefâtın ta'rîfe lüzûmuyla temsil sahîh olmayıp ve vâki'de mütesâdikayn dahi müfred ve mürekkeb veyâhûd muhtelif olarak aksâm-ı selâseye münkasim olmasıyla gayr-ı mütesâdikayna tahsîsde bir ma'nâ olamaz.

[Mutlak Olarak Lüzûmun Beyyin ve Gayr-ı Beyyine Taksîmi]

Kâle Rahimehullâh

وعلى التقادير فكل منها إن احتاج الجزم به إلى دليل فغير بين، كلزوم تساوى الزوايا الثلث للقائمتين للمثلث، وكلوزم النتائج للأدلة الغير البينة الإنتاج، كالشكل الثاني والثالث، كما سيجيء، وإلا فبين، كلزوم الزوجية للأربعة خارجا وذهنا

[Bu takdîrlere göre hâricî ve zihnî her bir lüzûm; kendisi hakkında kesin hüküm vermek, delile ihtiyac duyuyorsa gayr-ı beyyindir. Üçgenin üç iç açısının iki dik açiya eşit olmasının lüzûmu gibi. İleride geleceği üzere ikinci ve üçüncü şekilde olduğu gibi netîcelerin, netîcesi açık olmayan delillere lüzûmu gibi. Eğer kendisi hakkında kesin hüküm vermek, delile ihtiyac duymuyorsa beyyindir (açıktır). Çift olmanın, dört sayısına hâricî ve zihnî lüzûmu gibi.]

Ve işbu tekâdîr-i selâse üzere ya'nî lüzûm-i hâricî ve zihnîden her biri ister müfredeyn ve ister mürekkebeyn veyâhûd muhtelifeyn beynlerinde olsun beyyin ve gayr-ı beyyin kısmeynine münkasimdirler. “Beyyin” teşdîd-i yâ ile kemâl-i zuhûr ya'nî vâzih ve âşikâr ma'nâsına olup sebab-i itlâkı ta'rîflerinden mübeyyendir. İmdi işbu envâ'-ı lüzûmdan her birisi eğer kendiyle cezm-i akl, tavsît-ı delîle muhtâc olursa lüzûm-i gayr-ı beyyindir. Ve delîle ihtiyâcdan murâd mücerred tasavvur-ı tarafeyn ile beynlerinde akl için cezm bi'l-lüzûmda vasattan gınâ'-i zâtîsi olmamaktan ibârettir. Meselâ zevâyâ-yı selâsenin kâimeteyne müsâvî olmasının müsellese lüzûmu lüzûm-i gayr-ı beyyindir.

Zâviye⁸⁵ hattaynın telâkîsi indinde müntehâ-yı hattır ve bir hatt-ı müstakîm iki cânibden iki zâviye-i⁸⁶ mütesâviye hâdise olacak sûrette hatt-ı müstakîm âhar üzere vâki' olursa işbu zâviyeteynden her birine zâviye-i

85 Sehv ve savab cetvelinde “zâviye” olarak düzeltilmiştir.

86 Sehv ve savab cetvelinde “zâviye-i” olarak düzeltilmiştir.

kâ'ime tesmiye olunur. Resmi قائمة قائمه (kâ'ime, kâ'ime) ve biri büyük ve âharı küçük olarak birbirine muhâlif iki zâviye hâsıla olacak sûrette vâki' olur ise sagîre hâdde ve kebîre münferice denilir. Resmi حاده حاده (hâdde, münferice) ve müselles üç hatt-ı müstakîm kendini ihâta eden şekildir. Resmi مثلث (müselles) ve burhân-ı hendesî delâlet etmiştir ki müsellesde olan zevâyâ-yı selâse zâviyeteyn-i kâ'imeteyne mütesâviyedir. İmdi müsellesde olan zevâyâ-yı selâsenin kâ'imeteyne tesâvîsi gerek zihinde olsun ve gerek hâricde mevcûd olsun mâhiyet-i müsellese lâzım olup lâkin beynlerinde lüzûm ile cezm-i akl mücerred müsellesin tasavvuruyla berâber kâ'imeteyn için tesâvî-i zevâyâyı tasavvur etmesiyle hâsıl olmayıp belki husûl-i cezmde bir burhân-ı hendesîden labüddür.

Ve İnşâallâhü Te'âlâ bâb-ı kıyâsda beyân olunacağı vechle şekl-i sâni ve sâlis gibi beyyinetü'l- [138] intâc olmayan edilleye netâyicin lüzûmu dahi işbu lüzûm-i gayr-ı beyyin efrâdındır.

Ve eğer lüzûm ile cezm-i akl delîle muhtâc olmazsa bu lüzûm lüzûm-i beyyindir. Meselâ zevciyyetin hâricen ve zihnen erba'aya lüzûmu beyyin olarak zevciyyet ile erba'ayı tasavvur eden kimesne mücerred bunları tasavvur etmesiyle berâber zevciyyetin erba'aya lüzûmunu cezm ile kat'ân tavsî-ı delîle muhtâc olmaz.

Kâle Rahimehullâh

وقد يطلق اللزوم على اللزوم البين بالمعنى الأخص مما سبق، وهو ما يكون العلم بالملزوم موجبا بالعلم باللازم، وكافيا في الجزم باللزوم بينهما، كلزوم المعارف لتعريفاتها، والنتائج للأدلة البينة الإنتاج، والطرفين للأعراض النسبية، والملكات للاعدام المضافة إليها، مثل الجهل والعمى، وهو المعتبر في الدلالة الالتزامية عند أهل المعقول. وأما عند أهل العربية فالمعتبر فيها اللزوم الذهني في الجملة ولو بمعونة القرائن، ولذا أدرجوا جميع المعاني المجازية الخارجة في المدلولات الالتزامية

[Bazen lüzûm; daha önce geçenden daha husûsî bir anlam ile beyyin lüzûm için kullanılır. Bu da melzûmun bilgisinin lâzımın bilgisini gerekli kıldığı ve aralarındaki lüzûmun kesin olduğuna hükmetmek için yeterli olan şeydir. Tanımlananların tanımları için lüzûmu, netîcelerin açık sonuç veren deliller için lüzûmu, iki tarafın nisbî arazlar için lüzûmu, melekelerin cehâlet ve körlük gibi birbirlerine izafe edilen yoksunluklar-yokluklar için lüzûmu gibi. Husûsî anlamıyla lüzûm, aklı ilimlerle uğraşanlar nezdinde iltizâmî delâlette muteberdir. Arap dilcilerine göre iltizâmî delâlette muteber olan geneldeki zihnî lüzûmdur. Karînelerin yar-

dımı ile olsa bile böyledir. Bundan dolayı bütün hâricî-mecazî ma'naları iltizâmî delâlete dâhil ettiler.]

Ve ba'zen lüzûm zikri sebkât eden ma'nâdan ehass olan bir ma'nâ ile lüzûm-i beyyin üzere itlâk olunur. Ve ma'lûmdur ki lüzûm-i beyyin için sebkât eden ma'nâ beyne'l-mefhûmeyn lüzûm ile cezm-i akl delîle muhtâc olmayıp mücerred tarafeyni tasavvur cezm-i lüzûmda kâfi olmasıdır. Ve işbu ma'nâ-yı sâni yalnız melzûma ilm, ilm-i bi'l-lâzımı mûcib ve beynlerinde cezm-i bi'l-lüzûmda kâfi olmasıdır.

Ve musannifin işbu ma'nâ-yı ehasda tasavvur-ı melzûm cezm-i bi'l-lüzûmda kâfi olmak kaydını ilâve etmesi *Hâşiye-i Sugrâ*'da mübeyyen olduğu vechle kayd-ı mezkûrun fikdânı sûrette bu ma'nâca lüzûmdan ma'nâ-yı sâbık üzere lüzûm-i beyyinin e'ammıyeti zâhir olamayacağına mebnîdir. Zîrâ bu sûrette ba'zen tasavvur-ı melzûm tasavvur-ı lâzımda kâfi olup da tasavvurunun cezm-i bi'l-lüzûmda kâfi olmamasının vukû'u melhûzdur. Ma'nâ-yı evvel ise tasavvur-i tarafeynin cezm-i bi'l-lüzûmda kifâyetidir. Lâkin musannifin beyânı vechle tefsîrde cezm-i bi'l-lüzûma kifâyet kaydının ahzı hinde bilâ-şübhe evvelden ehass olur. Ve her ne kadar bu kayd tefsîr-i erbâb-ı ıstılâhda mevcûd değil ise de ke'enne musannif Seyyid Şerîf'in kelâmına itizâd eylemiştir. Ve bu ma'nânın, ma'nâ-yı evvelden ehass olması zîrâ yalnız melzûmu tasavvur hükm-i bi'l-lüzûmda kâfi olduğu sûrette tasavvur-i tarafeynin lüzûmu icâbı evleviyette ve tasavvur-ı melzûm tasavvur-ı tarafeynin dâhilindedir. Lâkin aksi böyle olmayıp tasavvur-ı tarafeyni cezm-i bi'l-lüzûmda kâfi olup da yalnız tasavvur-ı melzûm tasavvur-ı lâzımı mûcib olamayacak bir lüzûmun vucûdu câ'izdir. Hasılı her bir vâhidin kifâyet ettiği bir emre isneyn kâfi olup her bir isneynin kâfi olduğu şey'e ba'zen vâhid kâfi olamaz.

Meselâ mu'arrefâtın ta'rîfatına lüzûmu lüzûm-i beyyin-i bi'l-ma'ne'l-ehassdır. Zîrâ melzûmât ya'nî ta'rîfata ilm ve iltifât levâzıma ya'nî mu'arrefâta ilmi mûcib ve beynlerinde lüzûm olmasıyla cezm-i akıldaki [139] kâfidir. Kezâlik beyyinetü'l-intâc olan edilleye netâyicin lüzûmu dahi böyledir. Ve darb ve übüvvet ve bünüvvet emsâli a'râz-ı nesebiyye için tarafeynin lüzûmu ve melekât ya'nî vücûdâtın kendine muzâfe olan e'dâma lüzûmu yine lüzûm-i mezkûrdandır. Şöyle ki melekâta muzâfe olan e'dâm cehl ve umy emsâli olup cehl adem-i ilm ve umy adem-i basar olarak ilm ve basar melekâtına muzâfe olan ademlere ilm işbu melekâtına ilmi mûcib ve beyn-

lerinde cezm-i bi'l-lüzûmda kafidir. Hâsılı tasavvur-ı umy ve cehl melzûm olarak bunları tasavvurdan tasavvur-ı basar ve ilme iltifâtı lâzım gelerek beyinlerinde lüzûm ile akl cezm eder.

Ve muhakkıkîn-i ehl-i ukûl beyninde delâlet-i iltizâmiyede mu'teber olan lüzûm işbu ma'nâ-yı ehas üzere olan lüzûm-i beyyindir. Şöyle ki ma'nâ-yı mevzû'ün-lehi idrâk ma'nâ-yı lâzımîye ilmi mûcib ve mücerred mevzû'ün-lehi tasavvur beyinlerinde cezm-i bi'l-lüzûmda kâfi olması mu'teberdir. Ve ma'nâ-yı evvel üzere lüzûm-i beyyini adem-i i'tibârları zîrâ tasavvur-ı melzûm tasavvur-ı lâzımı mûcib olmadığı sûrette ba'zen lafz-ı melzûmdan ilm-i bi'l-lâzım hâsıl olmaması iktizâ ederek bu hâlde delâlet bulunmaz. Ve ammâ ehl-i Arabiyye indinde delâlet-i mezkûrede mu'teber olan fi'l-cümle lüzûm-i zihnîdir. Zîrâ indlerinde tahakkuk-ı delâlette velev mu'avvene-i karâ'in ile olsa da ba'zı ahyânda husûl-ı lüzûm kafidir. Ve bu sebebden nâşî indlerinde mevzû'ün-lehden hârice olan cemî' ma'ânî-i mecâziyye medlûlât-ı iltizâmiyyede dâhildir.

[İKİNCİ BÂB: KAVL-İ ŞÂRİH]

Kâle Rahimehullâh

الباب الثاني في القول الشارح

وهو قول يكتسب من تصوره تصور شيء آخر إما بكنهه أو بوجه يميزه عما عداه، فالقول الكاسب يسمى معرفًا اسم فاعل وتعريفًا، والمكتسب يسمى معرفًا اسم مفعول

[İkinci Konu: Kavl-i Şârih

Kavl-i şârih; kendisinin tasavvurundan başka şeyin tasavvurunun elde edildiği sözdür. Bu da ya o şeyin hakikati ya da onu kendisi dışındakilerden ayırıştıran bir cihet ile olur. Bilgi kazandıran söz; ism-i fâ'il kalıbı ile muarrif/tanımlayan ve tarif ismini alır. Elde edilen bilgi, ism-i mef'ul kalıbı ile muarref/tanımlanan ismini alır.]

Beyân-ı sâbıktan müstebân olduğu vechle ehl-i fennin matmah-ı nazarı kavl-i şârih ile hüccet olup mebâhis-i sâ'ire mebadî ve mütefferri'âtan ibârettir. Ve bu makâmda musannif mebâdî'-i tasavvuriyye olan külliyyât-ı hamsdan fâriğ olarak makâsıd-ı tasavvuriyyeye şürû' ile işbu bâb-ı sâni kavl-i şârihde olduğunu beyân etmiştir. Kavl-i şârih bir kavle itlâk olunur ki bu kavli tasavvurdan ya'nî kendine teveccüh ve iltifâttan şey'-i âharın tasavvuru iktisâb olunur. Bu da ya şey'-i âharı künh ve hakikatıyla veyâhûd mâ'adâsından temyîz edecek bir vechle iktisâbdan e'ammdır. Ve bu ta'mîmden garaz ta'rîfde aksâm-ı ta'rîfâtı idhâldir. Zîrâ tasavvuru, tasavvur-ı hakikatı müstelzim olan ancak hadd-i tâmm olup hadd-i nâkis ve rüsûm tasavvur-i hakikatı müstelzim değildir. Belki bunlardan iktisâb olunan mu'arrefin cemî' ağıyardan imtiyâzıdır. Ta'rîfden kavl ile ta'biri inde'l-kudemâ ta'rîfâtın mürekkeb olmasına mebnî olup müte'ahhirinden ba'zıları lafz-ı müfred ile ta'rîfin vukû' ve sıhhatine kâ'il olmalarıyla bu sûrette kavl itlâkı ağıb-i ta'rîfât mürekkeb olmasına binâ edilmiş olur. Ta'rîfâta kavl-i şârih tesmiyesi hakâyık ve mefhûmât-ı eşyayı îzah etmesinden neş'et [140] ederek kavl-i şârih lafz-ı mürekkeb-i müzih demek olur. Ba'zıları ta'rîfde olan kavli ta'rîf-i bi'l-müfredi idhâl için makûl ma'nâsına haml ile müfred ve mürekkebden sûret-i ta'mîmi ihtiyar etmişlerdir. Örf-i fende "iktisâb" fikr ve nazar tarîkıyla tahsîl ma'nâsına olup mutlakan bir şey' tahsîl etmek ma'nâ-yı lügavîsinde olmadığı cihetle ta'rîf levâzım-ı beyyinelerine nisbetle melzûmata sâdik olmaz. Zîrâ melzûmâtattan levâzımın kesb ve tahsîli fikr ve nazar tarîkıyla olmayarak mu'arrefden hâric olduğu

gibi ta'rîfdan dahi hâricdir. "Min tasavvurihi" kaydıyla tasdikâtta ihtirâz etmiştir. Zîrâ tasavvurdan mütebâdir olan mukâbil-i tasdik olarak hükme mukârin olmayan sûret-i hâsıla inde'l-akldır.

İşbu kavl-i kâsibe kavl-i şârih denildiği gibi ism-i fâ'il sîgasıyla mu'arref ve kezâlik ta'rîf dahi tesmiye olunur. Ve iktisâb olunan şey'e ism-i mef'ûl sîgasıyla mu'arref denilir. Meselâ (الكلمة لفظ وضع لمعنى مفرد) [Kelime tek bir ma'nâ için vaz' edilmiş bir lafızdır.] kavlimizde işbu (لفظ وضع لمعنى مفرد) [Tek bir ma'nâ için vaz' edilmiş lafızdır.] kavline zihnimiz iltifât ve teveccüh ederek bunu fikr ve nazarla tasavvur ettiğimiz hinde "kelime" nin dahi tasavvurunu kesb ederiz. Ya'nî aklımız indehû sûret-i kelime hâsıla olarak hâsılı evvele ilmden sâniye tahsil-i ilm eyleriz. Ve kavl-i mezkûr kelimenin tasavvurunu kâsib olmasıyla ta'rîf ve kesr-i râ ile mu'arref olup "kelime" feth-i râ ile mu'arrefdir.

[Tam Tanım]

Kâle Rahimehullâh

فإن كان بجميع الذاتيات المحضة - وهو المركب من الجنس والفصل القرينين -، فهو حد تام، كالحيوان الناطق للإنسان، والجوهر القابل للأبعاد للجسم

[Eğer tarif; sırf bütün zâtîler ile olursa -bu da yakın cins ve yakın fasıldan oluşandır- tam tanımdır. "İnsân" için "düşünen/konuşan canlı" gibi. "Cisim" için "üç boyutta yer kaplayabilen cevher" gibi.]

Ma'lûm olsun ki ta'rîfât için aksâm-ı erba'a i'tibâriyle beyân hasrında denilmiştir ki ta'rîf ya mücerred zâtîyât ile olur yahud mücerred zâtîyât ile olmaz. İmdi eğer mücerred zâtîyât ile olursa bu da ya cemî' zâtîyât ile olup hadd-i tâmm tesmiye olunur veyâhûd zâtîyâtta ba'zıyla olup hadd-i nâkis denilir. Ve eğer mücerred zâtîyât ile olmazsa bu da yâ cins-i karîb ile hâsadan tereküb ederek resm-i tâmm ta'bîr olunur veyâhûd bunların gayrısıyla olup resm-i nâkis ıtlâk olunur. İşte musannif bu aksâmın tafsîlâtına işâretle buyurur ki imdi ta'rîf eğer mücerred cemî' zâtîyât ile olursa hadd-i tâmm'dır ki cins ve fasl-ı karîblerden tereküb eder. "Hadd" lügatte men' ma'nâsına olup ve işbu zâtîyâtle olan ta'rîf ağıyâr-ı ecnebiyesinin dühûlünden mâni' olmasıyla ta'rîf-i mezkûre hadd tesmiye edilmiştir. Ve bu vechle ta'rîf-i mezkûrda cemî' zâtîyât me'hûze olduğu cihetle tâm olarak hadd-i tâmm ıtlâkına enseb olmuştur. Ve haddin tamâmiyyeti cemî' zâtîyât mah-mûlesinin vücûduna mütevakf olup ve mâhiyetin tamâm-ı mukavvimât-ı

müşterekesi cins-i karîb ve tamâm-ı mukavvimât-ı muhtassası fasl-ı karîb olduğundan hadd-i tâmmın terekübü cins-i karîb ile fasl-ı karîbden olmak lâzım gelir. Şöyle ki mahdûdun cemî' zâtîyâtı ecnâs ve füsûl-i karîbe [141] ve ba'ideden ibâret olup cins-i karîb ise bunlardan fasl-ı karîbden mâ'adâsı üzere müştemil olmasıyla hadde cins-i karîb ile fasl-ı karîb zikr olunduğu hînde zâtîyâtın cümlesi zikr olunmuş olur. Meselâ hayevân cism ve cevher ve hassâs ve nâmî ve kâbil-i eb'âd üzere delâleti cihetiyle işbu mukavvimât-ı müşterekenin cümlesi üzere müştemil olmasıyla birer birer zikr ve îrâdlarına ihtiyâcdan müstağnî olup fasl-ı karîb ise mâhiyet-i vâhîde için birden ziyâde değildir. Bu cihetle hadd-i tâmmın cemî' zâtîyât-ı mahdûd üzere iştimâli emri vâzihdir. Ve her bir mürekkebât için mukavvimât-ı müştereke ve muhtassa olmak taht-ı lüzûmdadır. Çünkü her bir mürekkeb yâ cevher veyâhûd araz olarak ecnâs-ı aşereden birinin tahtında mündericidir. Ve cins-i mücerred için hâricde vücûd olmamasıyla fasla muhtâcdır.

Meselâ, insânı hayevân-ı nâtık ile ta'rîf hadd-i tâmm olup mâhiyet-i insânın tamâm-ı müştereki ve bu cihetle cins-i karîbi olan hayevân ile mâhiyet-i mezkûrenin tamâm-ı muhtassası ve bu sebeble fasl-ı karîbi olan nâtıktan mürekkebdir. Ve mecmû'u insân için hadd-i tâmm-ı müsâvîdir.

İmdi tabî'at-ı hayevân efrâd-ı nâtıkası zımında nutk ile ve sâ'ir efrâdı zımında adem-i nutk ile mevsûf olarak inhisârı kayd iledir. Ve kezâlik cismi "cevherun kâbilün li'l-eb'âd" ile ta'rîfi hadd-i tâmm olup cevher cismin cins-i karîbi ve kabûl-i eb'âd faslıdır.

[Eksik Tanım]

Kâle Rahimehullâh

أو ببعضها المحض - كالفصل القريب وحده أو مع الجنس البعيد-، فحد ناقص، كالناطق للإنسان، والجوهر الحساس للحيوان

[Eğer tek başına yakın fasıl veya yakın fasıl ve uzak cins gibi sırf bazı zâtîler ile olursa eksik tanımdır. "İnsân" için "düşünen/konuşan" gibi. "Canlı" için "duyuyla algılayabilen cevher" gibi.]

Ve eğer ta'rîf mücerred zâtîyâtın ba'zısıyla olursa hadd-i nâkısır. Bu da yalnız fasl-ı karîb ile olması gibidir. Meselâ insânı yalnız nâtık ile ta'rîf bu kabîlendendir. Veyâhûd cins-i ba'îd ile berâber fasl-ı karîb ile olması gibidir. Meselâ hayevânı cevher-i hassâs ile ta'rîf hadd-i nâkısın bu kısmındandır.

Cins-i ba'îdde ba'zen bir vâsita ile olur. Meselâ, insân için cism-i nâmî böyle olup insân ile cism-i nâmî beyninde vâsita yalnız hayevândır. Veyâhûd bu'dü iki derece olur. Meselâ insân için cism-i mutlak beyninde iki vâsita mevcûddur ki biri hayevân diğeri cism-i nâmîdir. Veyâhûd bu'dü üç derece olur. Meselâ insân için cevher böyle olup beyinlerinde hayevân ve cism-i nâmî ve mutlak vesâ'it-ı selâsesi mevcûddur. Ve cins ne mikdâr eb'âd ve vesâ'itu ezyed olursa hadd dahi o derece noksânda edhal olur. Ve işbu ba'zı zâtîyât-i mahza ile ta'rîfin hadd-i nâkis olması kendisinden ba'zı zâtîyât mahzûf olduğundan içindir. Ve hâsılı bunlar ile ta'rîfin cemî' zâtîyât üzere adem-i iştimalî şu vechledir ki meselâ insânı cism-i nâtık ile ta'rîf [142] ettiğimiz sûrette cism-i nâmî ile hassâs üzere müştamil değildir. Zîrâ âmım için hâss üzerine delâlet olmadığı ma'lûmdur. Ve her ne kadar bunlara nâtık bi'l-iltizâm delâlet ederse de ta'rîfatta delâlet-i iltizâm mehcûredir.

Musannif *Hâşiy'e*'de demişdir ki, işbu ta'rîf hadd-i nâkis üzere vârid olur ki ta'rîf-i bi'l-e'ammı tecvîz edenlere göre ba'îd ve diğeri karîb veyâhûd ikisi de ba'îd olarak fasleynden tereküb eden ve ta'rîf-i bi'l-e'ammı tecvîz ile berâber ta'rîf-i bi'l-müfred dahi câ'izdir diyenlere göre mücerred cins ile olan ta'rîflerin hadd-i nâkis olması lâzım gelir. Halbuki bunlardan hiç birisi hadd-i nâkis değildir. Lâkin cevâbda deriz ki, bunlar mücerred ihtimâl-i aklî olup ne öyle mürekkebe ve ne cins-i mücerred olarak bir ta'rîfin vücûdu mütehakkık olmadığı cihetle ta'rîf-i mezkûr bunların dühulüyle müntekiz olmaz. Teslîm edelim ki vücûdu farz edilmiş olsun. Bu ta'rîflerin ehl-i fenn indinde hadd-i nâkis add olunmasında ne be'is vardır⁸⁷. İşbu su'âl ve cevâb aynıyla resm-i nâkisda dahi cârî olarak fasl-ı ba'îd ile hâssa veyâhûd araz-ı âmmdan ve belki bunlardan biriyle fasl-ı karîbden mürekkebin resm-i nâkis olmasını müstelzimdir denilebilir. Ve bundan cavâbda ber-vech-i sâbık ihtimâl-i aklî olmasıyla ve takdîr-i teslîm üzere resm-i nâkis olmalarında be'is olmamasıyla cavâb verilir.

[Tam Resm]

Kâle Rahimehullâh

وإن لم يكن بالذاتي المحض؛ فإن كان بالخاصة مع الجنس القريب، كالحیوان الضاحك للإنسان، أو مع جميع الذاتيات، كالحیوان الناطق الضاحك، فرسم تام، ويسمى الثاني رسماً تاماً أكمل من الحد التام

87 Sehve ve savab cetvelinde "vardır" olarak düzeltilmiştir.

[Eğer sırf zâtîler ile olmayıp “İnsân” için “gülen canlı” gibi hâssa ve yakın cins ile olursa veya (insan için) “düşünen, gülen canlı” gibi hâssa ile birlikte bütün zâtîler ile olursa tam resimdir. Bu ikinci kısma, tam tanımdan daha mükemmel/ekmel tam resim ismi verilir.]

Ve ta’rîf mücerred zâtî ile olmayıp da eğer cins-i karîb ile hâssadan veyâhûd cemî’ zâtîyât ile berâber hâssadan mürekkeb olursa resm-i tâmmdır. Meselâ, insânı hayevân-ı dâhik ile ta’rîf cins ve hâssadan mürekkeb olarak resm-i tâmmdır. Zirâ insân için hayevân cins ve dâhik hâssa olduğu tafsîlât-ı sâbıkadan ma’lûmdur. Ve kezâlik insânı hayevân-ı nâtık-ı dâhik ile ta’rîf cemî’ zâtîyât ve hâssadan mürekkeb olarak resm-i tâmmdır. Zirâ insân için hayevân-ı nâtık cemî’ zâtî ve dâhik hâssa idüğü müstağnî-i beyândır. Ve resm-i tâmmın işbu kısım-ı sânisine ya’nî cemî’ zâtîyât ile hâssadan terekkeb edene “resmün tâmmün ekmele mine’l-haddi’t-tâmm” tesmiye olunur. Bu ta’rîfe resm ta’bîrleri çünkü resmin ma’nâ-yı lügâvisi eser-dâr olup ve bu ta’rîf mu’arrefin hâric-i lâzımîsiyle olarak bir şey’in hâric-i lâzımîsi ise âsarı idüğünden ma’neyeyn beyninde husûl-ı münâsebet ibtinâ edilmiştir. Ve tâmm olması kendisinde cins-i karîb vaz’ ve iltizâm olunmasından dolayı hadd-i tâmma müşâbehetinden içindir. Ve kısım-ı sâninin hadd-i tâmmdan ekmeleyeti ma’a ziyade cemî’ zâtîyât üzere iştimâlinden neş’et eylemiştir. *İsâgûci* sâhibi resm-i tâmmın cins-i [143] karîb ile havâssdan terekkebünü beyânı sırada havâssı, havâss-ı lâzime ile takyîd etmesiyle şârihi bu vechle havâssın lâzime olmasıyla vech-i takyîdinde demiştir ki, bu kayd bulunmasa ba’zı resm-i tâmm efrâdını câmi’ olmamak lâzım gelir. Zirâ insânı hayevân-ı kâtib bi’l-fi’l ile ta’rîfe şâmil olup bu ise efrâd-ı insândan ekserisine gayr-ı şâmildir. Hadd ve resm-i tâmmda ise lüzûm-i men’ ve cem’ müttefekun-aleyh olup nizâ’ yalnız nâkısındadır. Ancak bu bâbda haylice kelâm olarak mufassalâtta mûndericidir.

[Eksik Resm]

Kâle Rahimehullâh

وإلا، فرسم ناقص، ولو بالخاصة وحدها، أو مع العرض العام. وإن منع المتأخرون العرض العام بناء على زعمهم بأن الغرض مما في التعريف إما التمييز أو الاطلاع على الذاتي. والحق الجواز؛ إذ الغرض الأصلي هو التوضيح. ولذا جاز الرسم الأكمل. وأيضاً ربما يحصل به التمييز، كما في قولهم في تعريف الإنسان: ماش على قدميه عريض الأظفار بادي البشرة مستقيم القامة ضحاك بالطبع

[Bunun dışındakiler eksik resimdir; tek başına hâssa ile de olsa veya hâssa ve genel araz birlikte olsa da eksik resimdir. Tanımdan maksat ya ayırıştırma ya da zâtîye ulaşmaktır şeklindeki zanlarından dolayı müte’ahhirûn, genel arazi, tanımda kabûl etmemişse de hakikat; bunun câiz olmasıdır. Çünkü asıl maksat, îzah etmektir. Bundan dolayı daha mükemmel resmî tarif yapmak caizdir. Ayrıca bazen “insan” ta’rîfnde “iki ayağı üzerinde yürüyen, geniş tırnaklı, cildi kıllarla kaplı olmayan, iki ayağı üzere duran, tabiatı i’tibârıyla gülen” örneğinde olduğu gibi genel araz ile ayırışma gerçekleşir.]

Ve eğer ta’rîf cins-i karîb veyâhûd cemî‘ zâtîyât ile hâssadan mürekkeb olmaz ise resm-i nâkısdır. Bu da velev ki yalnız hâssa ile olarak meselâ insânî dâhik ile ta’rîf etmek veyâhûd araz-ı âmm ile berâber hâssadan mürekkeb olarak meselâ insânî dâhik-i mâşî ile ta’rîf eylemek sûretiyle olsun resm-i nâkısdır. Ve her ne kadar müte’ahhirûn araz-ı âmm ile ta’rîfi men‘ edip ve bu men‘i ta’rîfde olan kuyûddan garaz ya mu‘arrefi ağıyardan temyîz veyâhûd mu‘arrefin cemî‘an veyâ ba‘zen zâtîsi üzere ittılâ‘dan ibâret olup araz-ı âmm ise şu ağızdan hiç birini müfid olamamasıyla hâssaya zımnından bir fâ‘ide terettüb etmeyeceğine binâ etmişler ise de bu vechle hâssaya araz-ı âmmın inzımâmıyla ta’rîf resm-i nâkısdan bir kısım olup ve hak olan araz-ı âmmın ta’rîfde cevâz-ı i’tibârıdır. Ve işbu mezheb-i muhtâr kavlı kudemâ olup muhakkık Teftâzânî mezheb-i müte’ahhirîni ihtiyâr etmiştir. Ve araz-ı âmmın ta’rîfde cevâz-ı i’tibârı hak olması şu cihettendir ki ta’rîfde ityân olunan kuyûdun müte’ahhirînin beyân ettikleri vechle zikr olunan fâidiyyetine inhisârı müsellemlen olmayıp ba‘zen kayd-ı ta’rîfden garaz mu‘arrefi tavzîh olabilir. Ve bundan için resm-i ekmele ile ta’rîf câ‘iz olmuştur ki cemî‘ zâtîyâtı îrâdından sonra inzımâm-ı hâssada tavzîhden başka bir fâ‘ide bulunamayacağı der-kârdır. Ve ictima‘-ı avârız mâhiyet için îzâh-ı mezîdî mü‘eddî ve hakikat üzere sühûlet-i ittılâ‘ı müfid olduğu çok kere vâki‘dir. Ve araz-ı âmmın hâssaya inzımâmı bu vechle müfid-i tavzîh olacağı misillü ekser mevâki‘de dahi vâki‘ olur ki bununla temyîz dahi hâsıl⁸⁸ olur. Meselâ, insânî ta’rîfde kademeyni üzere mâşî ve ezfârî arîz ve beşeresi bâdî ve zâhir u kâmeti müstakîm ve bi’t-tab‘ dahhâkdır denilse her ne kadar hakikatini ta’yîn edemezse de ağıyardan temyîze medâr-ı etemm olarak kademeyni [144] üzere mâşî kaydıyla bakar ve feres emsâli çâr-pâ⁸⁹ olanlar ve arîzül-ezfâr kaydıyla tuyûr gibi ezfârî arîz olmayanlar

88 Sehv ve savab cetvelinde “hâsıl” olarak düzeltilmiştir.

89 Sehv ve savab cetvelinde “çâr-pâ” olarak düzeltilmiştir.

ve bâdî'l-beşere ile bâdî büdüdven zuhûr ve beşere fethateyn ile zâhir-i beden ma'nâlarına olarak zâhir-i bedeni şa'rdan mekşûf demek olmasıyla beşereleri şa'r ile mestûr olanlar ve müstakîmü'l-kâme kaydıyla kâmetleri münhanî olanlar hurûc eder. Ve fakat sûret-i insânda olan nesnâs ta'bîr olunur, hayevân-ı bahrîde bu avâızın cümlesi mevcûd olarak insâna müşârik olmasıyla dahhâkûn bi't-tab' kaydıyla iktisâb-ı ihtisas ederek insânın cemî' ağyârından temyîzi hasıl olur.

El-hâsıl resm-i nâkıs bir şey'i ba'zı âsârıyla ta'rîfden ibâret olarak mu'arrefin tamâm-ı hakîkatine mûcib-i ittîlâ' olamaz. Meselâ, insânı cins-i ba'îd ile hâssadan mürekkeb olarak "el-cismü'd-dâhikü" ile ta'rîf ba'zı âsârı olan cismiyyet ve dâhikiyyetle resm-i nâkıs olup bununla hakîkat-i insâna ne şey' olduğuna kesb-i ittîlâ' olunamaz. Fakat müfid-i tavnîh ve ba'zen mûcib-i temyîzdir. Kütüb-i sâ'irenden olan ta'rîfden müstebân olduğu vechle resm-i nâkısın terekübü mecmû'u hakîkat-i vâhideye muhtassa olan arazıyâtta olup cins-i ba'îd ile hâssadan mürekkeb olan ta'rîfin resm-i tâmm veyâhûd nâkıs olması muhtefün-fih olarak muhtâr-ı cumhûr sânidir. Ve araz-ı âmm ile hâssadan ve kezâlik ve araz-ı âmm ile fasldan ve araz-ı âmm ile cins ve fasldan mürekkeb olan ta'rîfler inde'l-müte'ahhirîn gayr-ı sahîh olup indlerinde araz-ı âmm ta'rîfden cüz' olamaz. Nitekim zikr olunmuştu. Ve ammâ fasl-ı karîb ile hâssadan ve kezâlik cins ve fasl ve hâssadan mürekkeb olan ta'rîfât inde'l-İsfahânî hadd-i nâkıs ve inde'l-muhakkıkîn resm-i tâmm-ı ekmele ve inde'l-ba'z resm-i nâkısdır.

[İzâh, Misal Getirme ve Taksîmin Eksik Resim Kabîlinden Oluşu]

Kâle Rahimehullâh

ومن قبيل الرسم الناقص التوضيح بالمثل والتقسيم

[Misal getirme ve kısımlara ayırma aracılığıyla yapılan izâh da eksik resim kabîlindedir.]

Misâl ve taksîm tarîkleriyle olan ta'rîf-i gayr-ı hakîkîler dahi resm-i nâkıs kabîlindedir. Ya'nî her ne kadar ta'rîf-i hakîkîde dâhil değiller ise de resm-i nâkıs müşâbihlerdir. Misâl ile tavnîhden murâd bir emr-i küllîyi cüz' iyyâtından bir emr-i cüz'î ile tavnîh etmektir ki meselâ insânı tarîk-ı tavnîhde tefhîm için "mislü Zeydin ve Amrin" denilir. Ve kezâlik mukâyese ve muhâlifet tarîkıyla olarak meselâ "basiret basar gibidir", şu kadar ki

basar şemsden ve basîret akıldan müstazî'dir. Ya'nî basarın iktibâs eylediği ziyâ şemsden ve basîretin akıldandır denilir. Ve taksîm ile tavzîh bir küllî-yi cüz'iyâtına taksîm ile olur. Meselâ, hayevândan ba'zısı nâtık ve ba'zısı sâhildir. Ve kezâlik kelimeden ba'zısı isim ve ba'zısı fi'l ve ba'zısı harfdir deyü taksîm ederek bu tarîk ile mukassimleri olan küllîlerden ba'zı meretebe îzâhât verilir. [145]

[Mutlak Olarak Tarîfin ya Hakîkî ya da Tenbîhî, Lafzî Tarîfin de Tenbîhî Oluşu]

Kâle Rahimehullâh

ثم التعريف مطلقا إما حقيقي إن قصد به تحصيل صورة جديدة، أو تنبيهي إن قصد به إحضار صورة مخزونة. ومنه التعريف اللفظي، وهو تعيين معنى لفظ مبهم بلفظ أوضح منه في الدلالة

[Sonra: Mutlak olarak tarîf; eğer kendisiyle yeni bir sûretin elde edilmesi kastedilirse hakîkîdir. Eğer mevcûd olup edinilmiş bilginin hazır edilmesi kastedilirse tenbîhîdir. Lafzî tarîf, tenbîhînin kısımlarındandır. Bu da kapalı olan bir lafzın ma'nâsını, delâlette ondan daha açık bir lafız ile belirlemektir.]

Musannif aksâm-ı erba'a'-yı ta'rîfi beyândan sonra mutlakan ta'rîfin hakîkî ve tenbîhiye inkisâmını beyâna şürû' etmiştir. İtlâkdan murâd lâ bi-şartı şey' ma'nâsıdır. Çünkü itlâk için iki ma'nâ müsta'mel olup ma'nâyı evvel, mef'ûl-i mutlakda olduğu gibi bi-şartı lâ-şey' ma'nâsıdır. Ve sâni, cemî' me'fâ'il-i hamseye şâmil olan mutlak mef'ûlde olduğu gibi lâ bi-şartı şey' ma'nâsıdır. Bu sûretde mutlakan ta'rîfden murâd hadd-i tâmm ve nâkıs ve resm-i tâmm ve nâkıs olmakla mukayyed olmayan ta'rîf olarak bunun iki kısma inkisâmını beyândır. Ve eğer ma'nâ-yı evvele haml olursa müfâdı hadd-i tâmm ve ahavâtı olmamakla mukayyed olan ta'rîf demek olup bu ise fâsiddir.

İmdi ta'rîf itlâk olunan kavlı iki kısım olup eğer kendiyle mu'arrefi olduğu şey' için sûret-i cedîde tahsîli kâd olunursa ta'rîf-i hakîkîdir. Zirâ hakîkaten ta'rîf budur. Ve sûret-i cedîdeden murâd kable't-ta'rîf zihinde hâsıla olmayan sûrettir ki hudûdda zi's-sûretin künhü ve hakîkati ve rûsûmda vech-i mümeyyizidir. Ve eğer ta'rîf ile kable't-ta'rîf bi'l-fi'l veyâhûd kuvve-i karîbede zihinde mahzûne olarak kesb-i cedîde muhtâc olmayan sûretin ihzârı kâd olunursa ta'rîf tenbîhîdir. Ve işbu ta'rîf-i tenbîhînin nazîri hafî

olan bir emr-i bedîhî üzere delîl ile tenbîh olunmasıdır. Ve ta'rifât için zikri mürûr eden emsilenin cümlesi işbu hakîkî ve tenbîhînin ikisine de sâlihdir. Zîrâ ta'rifin hakîkî veyâ tenbîhî olması sâhib-i ta'rifin ihzâr edilecek sûret zihn-i muhâtabda mahzûne ve gayr-ı mahzûne olması i'tikâdı üzere dâ'irdir.

Ta'rif-i lafzî dahi işbu tenbîhîden bir kısımdır. Zîrâ ta'rif ile ihzârı kasd olunan sûret kendisi için lafz-ı mevzû' olup olmamaktan e'ammıdır. Ve ta'rif-i lafzî bir lafz-ı mübhem'in ma'nâsını min ciheti'd-delâle kendiden evzah olan lafz-ı âharla ihzâr eylemektir.

Ve ma'nâ-yı mezkûr lafz-ı mübhem-i mezkûrun ma'nâsı olmak unvânıyla tasavvur olunup lafz-ı mübhem bu ma'nâyâ vaz' olunmuş olmasıyla bu ma'nânın vech-i âharla tasavvur ve ta'yîni sûret-i cedîdeyi tahsîl olmadığı cihetle ta'rif-i tenbîhîden ba'z add edilmiştir. Ve lafz-ı âharla ihzâr ba'zen lafz-ı mübhem'in mürâdifi olan lafz ile olup meselâ "gazanfer" lafzının mevzû'un-lehi olmak üzere mutasavver olan ma'nâyı ta'yîn için "esed" lafzıyla ta'rif edilmesi mürâdifîyle ta'rifdir. Ve ba'zen lafz-ı e'amm ile olup meselâ "sa'dân" lafzı bir nebâtın ismi olduğunu ta'yîn için sa'dân nebtir denilir. Nebt ise sa'dân ile [146] sâ'ir nebâtattan e'amm ise de murâd olan ta'yîn-i maksûda kafidir. Çünkü sa'dân her ne kadar nebtten nev'-i mahsûs ise de lâkin ma'nâsı olan işbu nebattan nev'-i mahsûs üzere delâlette nebtten ahfâdır. Ve ba'zen ta'rif-i lafzî lafz-ı ehass ile olup meselâ lehvi ta'rifde (اللهو لعب) [Oyun eğlencedir.] denilir la'bde lehvden ziyade olarak bir nev'-i lezzet bulunmak lâzım geleceği cihetle lehvden ehass olup efrâd-ı lehvi gayr-ı câmi'dir.

Ta'rif-i lafzî⁹⁰ tasavvur veyâhûd tasdîk kabîlinden olmasını ta'yînde akvâl muhtelif olarak Sadeddîn Tefâtânî tasavvur kabîlinden olmasını ihtiyâr eylemiştir.

Ve bu cihetle ta'rif-i lafzî (ما يقصد به تفسير مدلول اللفظ وتفصيل معناه) [Tarîf-i lafzî, kendisiyle, lafzın gönderme yaptığı şeyin tefsîri ve ma'nâsının tafsîli kast edilendir.] kavilleriyle ta'rif edilmiştir ki mefhûmu kendiyse lafzının tefsîr-i medlûlü ve tafsîl-i ma'nâsı kasd olunan şey' demektir. Ve Seyyid Şerîf tasdîk kabîlinden olmasını ihtiyâr ile بين معنى اللفظ من بين (ما يقصد به تعيين معنى اللفظ من بين) [Lafzî ta'rif, bilinen ma'nâlar arasından gerekli olan manayı]

90 Sehv ve savab cetvelinde "lafzî" olarak düzeltilmiştir.

ta'yîn edip diğeri ma'nâlardan ayırd etmektir.] kavilleriyle ta'rîf edilmiştir ki mefhûmu kendisiyle ma'ânî-i ma'lûme beyninden ma'nâ-yı lafzın ta'yîni kâsîd olunan şey' demektir. Muhakkık Devvânî işbu kavleyn beynini muhâkeme ederek demiştir ki; eğer garaz-ı lafz şü ma'nâyâ mevzû'dur deyü hâl lafzı ma'rîfet olursa bu sûrette bahs lügavî olup metâlib-i tasavvuriyyeden hâric ve men'î kâbil olarak matlûb tasdîkî olur.

Ve eğer garaz ma'nâ-yı lafzı tasavvur olursa bu sûrette bahs mantîkî ve matlûb tasavvurî olarak kâbil-i men' olamaz. Hâsılı bu ihtilâfın mebnâsı ağırazda ihtilâftır.

[Mutlak Olarak Tarîfin ya Hakîkî ya da İsmî Olması]

Kâle Rahimehullâh

وأيضا التعريف مطلقا إما حقيقي إن كان تعريفا لما علم وجوده في الخارج، كتعريف الإنسان بواحد من الحدود والرسوم وإما اسمي إن كان كاشفا عما يفهم من الاسم من غير أن يعلم وجوده في الخارج، سواء كان موجودا في نفسه، كتعريف شيء من الأعيان قبل العلم بوجوده، أو لم يكن موجودا فيه مع إمكانه، كتعريف العنقاء، أو مع امتناعه، كتعريف اجتماع الضدين وسائر الأمور الاعتبارية

[Yine mutlak olarak tarîf; hariçte varlığı bilinen şeyin tarîfi olursa hakîkîdir. İnsânın, tanım ve resimlerden biri ile tarîf edilmesi gibi. Eğer hariçteki varlığı bilinmeden isimden anlaşılan şeyi açıklıyor ise ismiyyedir. Var olduğunu bilmeden önce hariçten bir şeyin tarîfi gibi haddi zâtında mevcûd olsun, ankanın tarîfi gibi mümkün olmasıyla berâber mevcûd olmasın veya iki zıttın bir araya gelmesi ve umur-ı i'tibârînin tarîfi gibi imkânsız olsun fark etmez.]

Ve yine mutlak olarak ta'rîf hudûd ve rüsûmdan ve hakîkî ve tenbîhîden mutlak olarak iki kısma münkasım olup biri hakîkî ve âharî ismîdir. Ve mâ sebakda olan hakîkî tenbîhîye mu'âdil ve bu taksîmde ismîye mukâbil olarak başka başka ma'nâyâ mahmûldür.

İmdi eğer ta'rîf hâricde ya'nî a'yânda velev ba'de't-ta'rîf olsun vücûdu ma'lûm olan şey'i ta'rîf olursa hakîkîdir. Meselâ insânî hudûddan biriyle ya'nî hadd-i tâmm olarak hayevân-ı nâtık ile ve nâkıs olarak cism-i nâtık ile ve kezâlik rüsûmdan biriyle ya'nî resm-i tâmm olarak hayevân-ı dâhik ile ve resm-i nâkıs olarak kademeyni üzere mâşî ve arîzü'l-efzâr ve badî'l-beşere ve müstakîmü'l-kâme ve dahhâkûn bi't-tab' olmasıyla ta'rîf ta'rîfât-ı hakîkiyye olup maksûd hâricde [147] vücûdu ma'lûm olan hakîkat-i insânî hâricde mevcûd olduğu haysiyyetten tasvîrdir.

Ve eğer ta'rif hâricde vücûdu ma'lûm olmayarak isimden fehm olunan şeyden kâşif olursa ta'rif-i ismîdir. Bu da gerek fi-nefsihî mevcûd olup da ve vücûdu ma'lûm olmasın. Meselâ a'yândan bir şey'i vücûdu ma'lûm olmazdan mukaddem ta'rif bu kabîldendir. Veyâhûd fi-nefsihî mevcûd olmayıp lâkin vücûdu mümkün olsun. Meselâ ankâyı "tavilü'l-unk bir tayr olup havada ta'ayyüş eder" deyü ta'rif bu kısımdandır. Zîrâ ankâ bir tayr-ı gayr-ı mevcûd ise de vücûdu emr-i mümkündür. Veyâhûd fi-nefsihî mevcûd olmamasıyla berâber vücûdu mümteni' olsun. Meselâ ictimâ'-ı zıddeyn ve sâ'ir umûr-i i'tibâriyyeyi ya'nî i'tibâr-ı akl hasebiyle olan umûru ta'rif bu kabîldendir. Zîrâ bu umûrun hâricde adem-i vücûdları ile berâber mevcûd olmaları dahi mümteni'dir.

El-hâsıl ta'rif-i ismî ile mu'arref olan şey' fi-nefsihî mevcûd-ı gayr-ı ma'lûm veyâhûd vücûdu mümkün veyâ mümteni' olmak üzere ma'dûm olmakdan e'amm ve ta'rif-i hakîkî ile mu'arref olan mevcûdâta muhtasdır. Ve bu cihetle işbu ismiye mukâbil olan hakîkî tenbîhîye mukâbil olup zikri mürûr eden hakîkîden ehassdır.

Ma'lûm olsun ki mevcûdât için hakâ'ik ve mefhûmât olduğu cihetle bi-hasebi'l-hakîkat ve bi-hasebi'l-ism tahdîd ve ta'rif olunur. Ve ammâ ma'dûmât için yalnız mefhûmât olarak hakikatları olmamasıyla ma'dûmât için hudûd ancak bi-hasebi'l-ism olur. Hattâ dediler ki eşya için vaz' olup esnâ'-i ta'lîmde işbu eşya üzere burhân ittihâz olunan hudûd ancak bi-hasebi'l-ismdir. Ve vücûd-i eşyâ' işbu hudûd-ı ismî ile müberhen olarak sübûtu ma'lûm ve sâbit olduktan sonra hudûd-ı mezkûre bi-aynihâ bi-hasebi'l-hakîkat ve'z-zât hudûd olur. Ve bu kelâm *Şifâ'*dan menkûldür. İmdi bu kelâmdan müstebân olur ki ta'rif-i vâhid iki şahsa ve belki vakteynde şahs-ı vâhide kıyâsen bi-hasebi'l-ism ve bi-hasebi'l-hakîkat hadd olur. Hasılı haddin hakîkî ve ismî olması muhâtabın hâline kıyâs ile olup ind-i muhâtabda vücûdu sâbit olan şey'i ta'rif hadd-i hakîkî ve vücûdu sâbit olmayan şey'i ta'rif hadd-i ismî olarak bu ta'rif ile o şey'in vücûdu sâbit olduktan sonra ta'rif-i mezkûr hakîkîye munkalib olur.

[Sınıfların Mâhiyetlerinin İ'tibârî Oluşu]

Kâle Rahimehullâh

وماهيات الأصناف اعتبارية حاصلة باعتبار العوارض المخصوصة مع الأنواع فيكون تعريف الرومي بالإنسان الأبيض اسمياً، فالنوع الحقيقي جنس اعتباري في الماهية الاعتبارية، فلا إشكال بحدودها على حدود الحدود

[Sınıfların mâhiyetleri; türlerle berâber, mahsûs arazların i'tibârî ile ortaya çıkan i'tibârîlerdir. "Rumi"yi, "beyaz insan" olarak tarîf etmek, ismiyyedir. Hakikî tür, i'tibârî mâhiyetlerde i'tibârî cinstir. Böylece sınıfların; hakikî tanımların kurallarına göre ismiyye olarak tanımlanmasında sorun yoktur.]

Nev'den küllî-i ehass olan Zencî ve Rûmî emsâlinin esnâf ile müsem-mâ olduğu mâ sebakda beyân [148] edilmişti. İşbu esnâfın mahiyâtı i'tibârîyye olarak nev' ile berâber avâriz-ı mahsûsanın i'tibârî sebebiyle hâsıldır.

Ve bu cihetten nâşî esnâf hudûd ve rûsûm-ı ismiyye ile ta'rîf olunup hudûd ve rûsûm-ı hakîkiyye ile ta'rîf olunamaz. Meselâ Rûmî'yi insân-ı ebyaz olmasıyla ta'rîf, ta'rîf-i ismî olur. Çünkü mâhiyet-i Rûmî'nin mâhiyet-i Zencî'ye mukâbil olması bizim insân ile berâber bir def'a beyaz ve def'a-i uhrâda sevâd ârızlarını i'tibâr ederek ba'dehû lafz-ı Rûmî'yi evvelin izâsına ve lafz-ı Zencî'yi sâninin izâsına vaz' etmemiz ile olup yoksa bunlar fi-zâtihimâ mahiyât-ı mütebâyineden değillerdir. Belki nev'-i vâhid olan insânın tahtında dâhillerdir. Bu sebeble husûl-ı mâhiyetlerinde bizim insâna ebyaz ve esvedin inzımâmını i'tibâr etmeğimizin medhali olarak mâhiyetleri i'tibârî olmuş olur. Lâkin insân ile feres bunun hilafında olup zîrâ bunlardan birinde mâdde-i hayevâniyyete sûret-i nâtıkıyyet ve diğerinde sâhiliyyet vâki'de munzama olarak sûret-i mezkûrenin inzımâmını bizim i'tibâr edip etmemekliğimiz müsâvîdir. Ve bundan için insân ve feres i'tibâr-ı mu'teberden kat'-ı nazarla berâber vâki'de mâhiyât-ı hakîkiyye-i mevcûdeden oldukları tahakkuk eylemiştir.

Lâkin mâhiyât-ı esnâf ve sâ'ir mustalahât-ı ulûm ve emsâli bunun hilafındadır. Şu kadar ki fark gâyetle dakik olarak muhtâc-ı te'emmüldür. Zîrâ Rûmî'de dahi vâki'de mâdde-i insâniyyeye ebyaz munzam olarak bizim i'tibâr ve adem-i i'tibârımıza gayr-ı mütevakki'dir.

Bu bâbda mütercim-i hakîr için lâyah-i hâtır olan budur ki mâ sebakda musannif *Hâşiyе'sinde* nutk ve his avâriz-ı insân ve hayevândan oldukları

cihetle bunlar ile temsîl-i fasl câ'iz olmayıp fakat insânda sâ'ir hayevân-dan temyîz edecek bir cüz'-i cevherî olduğunu cezm ile berâber künhüne adem-i vukûflarından nâşî makâmına akreb-i avâzı vaz' ederek bunlar ile mebdè''-i nutk ve hissi murâd eylediklerini beyân etmişti. Rûmî ile Zencî beyninde ise beyaz ile sevâd ârızından başka yekdiğerinden temyîz edecek bir cüz'-i cevherî olmadığı bi'l-bedâhe ma'lûm bulunduğundan bunları başka başka mâhiyet-i mütemeyyize addiyle vücûd-i hâricîlerini iddi'aya kat'ân mahal olmayıp fakat şu ârız sebebiyle mâhiyât-ı i'tibâriyyeden oldukları ma'lûmdur. (فالحق أحق أن يتبع) [Doğruya tâbî' olmak en doğrusudur.]

Musannifin *Hâşiye*'de beyânı üzere eğer su'âl olunursa ki Rûmî'nin hâricde vücûdu kable't-ta'rîf ma'lûm olmasıyla ta'rîf-i Rûmî ta'rîf-i hakîkî olup ismî olmamak lâzım gelir.

Şöyle ki eğer nefs-i Rûmî ma'rûz-ı küllî olarak hâricde mevcûd değildir denilse küllî-i tabî'inin vücûduna kâ'il olmayanlara göre müsellemler ise de insân dahi bilâ-fark böyledir. [149]

Ve eğer efrâd-ı Rûmî mevcûd değildir denilse memnû' olup kable't-ta'rîf vücûd-i efrâdı malûmdur. Bu cihetle esnâf hudûd ve rüsûm-i isimiyeye ile ta'rîf olunup meselâ "Rûmî'yî insân-ı ebyaz ile ta'rîf ismîdir" deyü sebkât eden kelâm hakîkat-i hâlin hilâfında olarak ta'rîf-i insân gibi ta'rîf-i Rûmî'nin dahi hakîkî olması iktizâ eyler cevâbında denilir ki Rûmî mâhiyât-ı i'tibâriyyeden olmasıyla li-nefsihî vücûd-i hâriciyyesine bir kimesne kâ'il olmayıp hattâ küllî-i tabî'inin vücûduna kâ'il olanlardan dahi bu kavle zâhib olmuş bir kimesne mevcûd değildir. Ve mâhiyât-ı hakîkiyyeden olan insân ve hayevân emsâli mukayyesün-aleyh olamayıp her bir mâhiyet-i hakîkiyye hâricde vücûd-i ferdini muktazîdir. Ve aksi böyle olmayıp zîrâ hâricde fi'l-cümle ya'nî nev'inin ferdi olmak üzere ferdin vücûdu bu ferd üzere sâdık olan şey'in mâhiyât-ı hakîkiyyeden olmasını iktizâ etmez. Nitekim cüz'î ve vâhid ve kesîr emsâli mefhûmât efrâd-ı nev'iyye-i hâriciyye üzere sâdık iseler de mâhiyât-ı hakîkiyye olmalarını muktazî değildir. Zîrâ bunların cümlesi kat'iyyen umûr-ı i'tibâriyyedir. İmdi nev'-i hakîkî mâhiyet-i i'tibâriyyede cins-i i'tibârî olduğu cihetle mâhiyât-ı esnâfda cins-i i'tibârî olmasına nazaran hudûd-ı ta'rîfât üzere hudûd-ı esnâf ile işkâl terettüb etmez. Vech-i işkâl hudûd-ı mezkûrenin esnâf için hudûd ve rüsûm-ı tâmmeye ile intikâzıdır.

Şöyle ki esnâf için olan hudûd ve rûsûmda me'hûz olan cins olmayıp belki mesela ta'rîf-i Zencî'de insân-ı ebyaz gibi mahall-i cinsde me'hûz olan nev'-i hakîkîdir. Bu sûrette hudûd-ı mezkûre-i ta'rîfât efrâdını câmi' olamaz. Hülâsa-i cevâb; her ne kadar insân mâhiyât-ı hakîkiyyeye nisbetle nev'-i hakîkî ise de lâkin mâhiyât-ı i'tibâriyyeye nisbetle cins-i i'tibârîdir. Ve mefhûm-i vâhidin i'tibâreyn-i muhtelifeyn ile cins ve nev' olmağının cevâzı beyân-ı sâbıkdan ma'lûm olmuştur. Bu hâlde işkâl mündefa' ve hâsılı hudûdda olan cinsin hakîkî ve i'tibârîden ta'mimiyle efrâd-ı mezkûreyi cami'dir.

[TARÎFİN ŞARTLARI]

Kâle Rahimehullâh

واعلم أن المعرف مطلقا لا بد أن يكون معلوما قبل التعريف بوجه ما ولو بأعم الوجوه لاستحالة التوجه نحو المجهول المطلق، والتعريف يفيد علما به بوجه آخر مطلوب

[Bil ki; mutlak meçhûle yönelmek imkânsız olduğundan dolayı, mutlak olarak tarîfi yapılan şeyin, en geniş yönüyle olsa dahi tarîften önce herhangi bir cihetle bilinmesi gerekir. Tarîf, tarîf edilen hakkında matlûb olan başka bir cihetin bilgisini verir.]

Musannifin bu kelâmı beyân-ı şerâ'it-i ta'rîfe mukaddime tarîkasında şart-ı mu'arrefi beyândır. Ma'lûm olsun ki envâ'-ı hudûddan hangisiyle ta'rîf olunursa olsun mutlakan mu'arref vücûh-i ma'rifetten bir vechle kable't-ta'rîf ma'lûm olması lâbüddür. Velez ki bu ma'lûmiyet e'amm-ı vücûh ile olursa da kâfidir. Zîrâ eğer mu'arref kable't-ta'rîf icmâlen ma'lûm olmasa zihnin meçhûl-i mutlak cânibine teveccühü lâzım gelir. Bu ise bâtıl olarak kalbin meçhûl-i mutlaka teveccühü müstahîldir. Zîrâ taleb ma'nâsına teveccüh-i kalbde ilm şarttır. [150]

Fakat kasd ve tasavvur ma'nâsına teveccüh-i kalb bunun hilâfında olup eğer bunlarda dahi ilm-i icmâlî lâzım gelse işbu ilm-i icmalî dahi kalbin teveccüh eylediği tasavvur olarak bunun için de diğer bir ilm-i icmâlî lâzım gelerek ve helümme cerran teselsül⁹¹ eder. El-hâsıl bi-vechin mâ ma'lûm olmaksızın bir şey'i tasavvur etmek ve kalb-i teveccüh ve kasd eylemek mümkün olup fakat talep ma'nâsına teveccüh-i kalb bi-vechin mâ ma'lûmiyete mütevakkıfdir.

91 Seh ve savab cetvelinde "teselsül" olarak düzeltilmiştir.

Ve ta'rif mu'arrefe matlûb olan vech-i âharla ifâde-i ilm eder. Bu sûrette kable't-ta'rif bi-vechin mâ mu'arrefin iştırât-ı ma'lûmiyyetinden dolayı tahsîl-i hâsıl lâzım gelmesi cây-ı tevehhüm olamaz. Şöyle ki bu lüzûm-i ilmeynin ittihâdı takdîrde olup burada olan ilmeyn ise birisi icmâl ve diğeri tafsîl olarak mütegâyireyn oldukları cihetle lüzûm-i mezkûr mündefî'dir.

[Tarîfin Tarîf Edilenden Daha Açık ve Daha Önce Bilenen Olması Şartı]

Kâle Rahimehullâh

فصل ويشترط في الكل كونه أجلى من المعروف ومعلوما قبله؛ إذ الكاسب علة يجب تقدمها على المعلول المكتسب، فلا يصح التعريف بنفس الماهية المطلوبة، كتعريف اللفظ باللفظ، ولا بما هو أخص منها، كتعريف النار بما يشبه النفس في اللطافة، ولا بما يساويها في المعرفة والجهالة، كتعريف الروح بما يوجب الحس والحركة

[Bütün tariflerde tarîfin, tarîf edilenden daha açık ve ondan önce biliniyor olması şarttır. Çünkü bilgiyi elde ettiren (kazandıran), elde edilen ma'lulden önce olması zorunlu olan bir illettir. Tarîf edilmek istenen mâhiyetin kendisi ile tarîf yapmak doğru değildir. Lafzın, lafız ile tarîf edilmesi gibi. Tarîf edilmek istenen mâhiyetten daha kapalı bir şey ile de tarîf yapmak doğru değildir. "Ateş", "letâfette nefse benzeyen şey" olarak tarîf etmek gibi. Hakkındaki bilgi ve cehâlette mâhiyete eşit olan şey ile de doğru değildir. "Ruhu", "hissetmeyi" ve hareketi gerektiren şey" olarak tarîf etmek gibi.]

Mâ sebakdan tebeyyün ettiği vechle ta'rif yâ hadd-i tâmm veyâ nâkis olup işbu aksâm-ı erba'ayı şâmil olan mutlakan ta'rif dahi ya hakîkî veyâ tenbîhî olarak sekiz kısma münkasim olur. Ve bu aksâmın cümlesini câmi' olan ta'rif dahi ta'rif-i hakîkî ve ismîye münkasim olarak mecmû'-ı aksâm-ı ta'rifât on altıya bâliğ olur ve her ne kadar bazı muhakkıkîn tenbîhî üzere ıtlâk-ı ta'rif mecâz olarak hakîkat-i lügaviyye ma'nâsına hakîkîye mukâbil kılındığını ihtiyar ederek işbu tenbîhîde haddiyyet ve resmiyyetin adem-i cereyânına kâ'il olmuşlar ise de muhakkıkîn-i sâ'ire cânibinden men' ve red edilmiştir. Ve menşe'-i ihtilâfa dâ'ir olan îzâhât-ı sâbika tekrârdan müstağnîdir. İşte bu ta'rifâtın cümlesinde ağılât-ı lafzıyye ve ma'neviyyeden ârî olmaları iştırât edilmiştir. Tâ ki hafâ veyâhûd teneffür-i tab' sebebiyle garaz sâmi'in ifâtesini mûcib olmaya.

İmdi her bir ta'rifin sıhhati için bi-hasebi'l-mâ'nâ iki şart olup şart-ı evvel, ta'rifin mu'arrefden eclâ ve ezher olmasıdır. Zîrâ ta'rifden garaz mu'ar-

refi îzâh olup elbette mûzîhün evzahıyyeti lâbüddür. Ve celâdan murâd nefs-i mefhûm ve delâlette celâ olup lâkin lafzî ve tenbîhîde yalnız delâlette ve hakîkî ve ismîde mefhûm ile delâletten her ikisindedir. Ve şart-ı sâni kable'l-mu'arref ta'rîfin ma'lûm olmasıdır. Zîrâ ta'rîf mu'arrefi kâsib olup kâsib ise illet olarak illetin ma'lûl-i müktesebi üzere takaddümü vâcibdir.

İmdi sıhhat-i ta'rîfde işbu şarteyni i'tibârdan nâşi nefs-i mâhiyet-i matlûbe ile [151] ta'rîf sahîh olmaz. Meselâ lafzı lafz ile ta'rîf ederek (اللفظ ما يتلفظ به الإنسان) [İnsânın telaffuz ettiği şeye lafız denir.] denilmek gayr-ı sahîhdir. Ve mâhiyet-i matlûbe-i meş'ûrun-bihâdan ahfâ olan bir şey' ile ta'rîf etmek dahi sahîh olamaz. Meselâ nârı, "letâfette nefse şebîh olan şey'dir" deyü ta'rîf etmek bu kabildendir. Zîrâ nefis emr-i mahsûs olmadığı cihetle bunu ma'rîfet mahsûs olan nârın mâhiyet-i matlûbesini mu'arrefinden es'abdır. Ve kezâlik ma'rîfet ve cehâlette mu'arrefe müsâvâtı olan şey' ile ta'rîf sahîh olmaz ve bu müsâvât celâ ve hafâda mu'arrefin mâhiyet-i meş'ûrün-bihâsına müsâvî olmakdan ibârettir. Meselâ rûhu "his ve hareketi mûcib olan şey'dir" deyü ta'rîf etmek gayr-ı sahîhdir. Zîrâ ta'rîf ile tasavvuru matlûb olan şey' bedende mûcib-i hayât olan rûh olmasıyla bunun his ve hareketi mûcib bir emr olmasıyla tasavvuru matlûbu müfid olmaz. Çünkü rûhun mûcib-i hayât olduğu ma'lûmu olan kimesnenin mûcib-i his ve hareket olduğu dahi ma'lûmu olarak aksi dahi böyledir. Bu cihetle ta'rîf mu'arrefe celâ ve hafâda müsâvî olarak bir fâ'ide hâsıl olmaz.

[Devr-i Tekaddümü ve Devr-i Ma'î]

Kâle Rahimehullâh

ولا بما لا يعلم قبلها سواء علم معها كما في التعريف بما يدور عليها دورا معيا، كتعريف الأب بما يشتمل على الابن، أو بالعكس، أو بعدها، كتعريف العلم بعدم الجهل، أو لا يعلم أصلا، كما في التعريفات التي تدور عليها دورا تقديميا في نفس الأمر

[Mâhiyetten önce bilinmeyen şey ile tarîf de doğru değildir. İster babanın, çocuk sâhibi veya çocuğun, baba sâhibi olarak tanımlanması gibi tarîf edilmek istenen mâhiyet ile berâber var olan (devr-i ma'î) şeylerdeki gibi mâhiyet ile berâber bilinsin; ilmin, cehâletin olmaması olarak tarîf edilmesi gibi mâhiyetten sonra bilinsin veya nefsü'l-emirde devr-i takaddümü şeklinde mâhiyet üzerine dönen tarîflerindeki gibi aslâ bilinmesin fark etmez.]

Ve kezâlik mâhiyet-i matlûbeden mukaddem ma'lûm olmayan şey' ile ta'rîf sahîh olmaz. Ve bu vechle ta'rîfin mâhiyetten mukaddem ma'lûm ol-

maması ya mâhiyetle berâber veyâhûd mâhiyete ilmden sonra ma'lûm olması veyâhûd aslâ ma'lûm olmaması suver-i selâsesinde tahakkuk ederek imdi ister fi-nefsihî tasavvur olunamayarak mâhiyet-i matlûbe ile berâber ma'lûm olsun. Nitekim devr-i ma'î ile mâhiyet-i matlûbe üzere devr eden şey' ile ta'rîf bu kabîldendir. Meselâ ibn üzere müstemil olan mefhûm ile ta'rîf-i eb yâhud eb üzere müstemil olan şey' ile ta'rîf-i ibn bu vechle olarak gayr-ı sahîhdur.

Bu makâmın vech-i lâyıkı üzere kesb-i vüzûh etmesi bir nebze devirden bahse tevakkuf eder. Şöyle ki devr iki kısım olup evvel, devr-i takaddümî ve sâni, devr-i ma'îdir. İmdi devr-i takaddümî (توقف الشيء على ما يتوقف عليه) [Devr-i takaddümî, bir şeyin, o da ona dayanan başka bir şey üzerine dayanmasıdır.] ile ta'rîf edilmiştir ki müfâdı bir şey'in kendi üzere tevakkuf eden şey'e tevakkufundan ibârettir. Ve bir şey'in mevkûfun aleyhi olduğu şey' üzere tevakkufuna iskât vâsıtasıyla kendi nefsi üzere tevekkufu lâzım gelir. Bu da ya bir mertebe ile olup devr-i musarrah tesmiye olunur. Meselâ şemsi kevkib-i nehârî olmasıyla ta'rîfdan sonra nehârî şemsin tâli'a olmasıyla ta'rîf etmek devr-i musarrahdır. Veyâhûd bir kaç mertebe ile olup devr-i muzmer itlâk olunur. Meselâ isneyni zevc-i evvel olmasıyla ta'rîfin den sonra zevc mütesâviyeyne münkasim olandır ve mütesâviyân yekdiğeri üzere fâzıl ve zâ'id olmayan şey'eyndir ve şey'eyn isneyndir [152] denilse devr-i muzmer olur.⁹² Ve devr-i takaddümînin cihet-i tevakkufları müttehid olursa iki kısmı da mutlakan bâtıldır. Ve kısım-ı sâni olan devr-i ma'î “kevnü's-şey'i ma'al-âharı” ile ta'rîf edilmiştir ki bir şey'in şey'-i âhar ile birlikde olması ya'nî bi-düni şey'-i âhar müte'akkal olamamasıdır. Şöyle ki ehadühümânın müfekkirede husûlü âharın dahi müfekkirede ma'an husûlünü müstelzim olmasıdır. Bu da eb ve ibn emsâli mütezâyifeyn gibidir.⁹³ Ve bu devr muhâl olmayıp belki câ'iz ve vâki' olduğu ihtiyâr edilmiş ise de Sadeddîn Teftâzânî mu'arref ile eczâ'-i ta'rîfdan biri beyninde olursa butlânına kâ'il olarak *Şerh-i Şemsiyye*'de demiştir ki ehad-i mütezâyifeynin ta'rîf-i âharda ahzı câ'iz olamaz. Zîrâ haddin kable'l-mahdûd ta'akkulu

92 Devr-i takaddümî mutlakan zâtında bâtil olmakla devr-i takaddümîyi müstelzim olan ta'rîf mutlakan ya'nî gerek istilzâmı ta'rîfin eczâsından bir şey'in mu'arref üzere tevakkufu tarîkiyle olsun ve gerek bir şey'in kendisine mütevakıf olan bir şey'-i âhar üzere tevakkufunu iş'âr tarîki üzere olsun bâtıldır. (Abdülhamîd)

93 Ve işbu devr-i ma'î bir şey'in nefsi üzere takaddümünü mücib olmayıp belki bir şey'in nefsiyle berâber olmasını mücib olduğu cihete zâtında bâtil değildir. Pes ta'rîf bu devri mutlakan müstelzim olmakla bâtil olmayıp ancak eczâ'-i ta'rîfdan bir şeyle mu'arrefin beyninde bulunur ise bâtil olur. Nitekim Sadeddîn Teftâzânî *Şerh-i Şemsiyye*'de demiştir ki ehad-i mütezâ'ifeyn âharın ta'rîfinden ahzı câ'iz olmaz. Zîrâ ehadin kable'l-mahdûd ta'akkulu vâcib olup mütezâ'ifeyn ise ma'an müte'akkaldır.

vâcib olup mütezâyifeyn ise ma'an⁹⁴ müte'akkaldır. Ve ekser muhakkıkın dahi bunu ihtiyâr etmişlerdir.

İmdi devr-i ma'î ile mâhiyet üzere dâ'ir olan şey' ile ta'rîf ebi, ibn üzere veyâhûd bi'l-aks ibni, eb üzere müştemil olan şey' ile ta'rîf etmek gibidir. Meselâ ta'rîf-i ebde "mâ lehü'l-ibnü" ve ta'rîf-i ibnde "mâ lehü'l-eb" denilse ehadühümâ bi-dûni'l-âhar ta'akkul olunamayıp ma'an ta'akkul olunacağı cihetle işbu ta'rîfeyn sahîh olamaz.

Musannif *Hâşiye*'de izâh-ı temsilde demişdir ki eb ile ibnden ehadühümânın bi-dûni'l-âhar ta'akkul olunamaması zîrâ eb men lehü'l-übüvve ve ibn men lehü'l-bünüvvetir ya'nî mâhiyetlerinde übüvvet ve bünüvvet ârırları mu'tebere olup bunlar ise mütezâyifân olarak bu sebeble ehadühümâ bi-dûni'l-âhar ta'akkul olunamaz. Ve bunların mütezâyifân olmaları çünkü übüvvet (كون الحيوان بحيث خلق من مائه الحيوان آخر) [Bir canlının, kendi suyundan bir başka canlının yaratılması.] mefhûmundadır ki hayevânın mâ'-i nutfesinden hayevân-ı âhar halk olunması haysiyetinde olmaklığından ibârettir. Ve bünüvvet (كون الحيوان الآخر بحيث خلق من ماء الحيوان الأول) [Diğer bir canlının önceki canlının suyundan yaratılmış olması] mefhûmunda olup müfâdi hayevân-ı âharın hayevân-ı evvelin nutfesinden mahlûk olmak haysiyetinde olmasından ibârettir. Ve işbu⁹⁵ kevneynden her birisi nisbet-i mükerrere ya'nî nisbet-i uhrâya kıyâs ile ma'küle ve iktizâ-yı tevellüd cihetiyle ûlâ evvele ve sâniye sâniye ârıza olarak ehad-i kevneynin bi-dûni'l-âhar ta'akkülü mümkün olamaz. Zîrâ her birinin mefhûmu mefhûm-i âharı mutazammındır. Ve bunlardan ehadühümânın ta'akkülü ta'akkul-i âhara mütevakkıf olmayıp belki ma'an müte'akkallerdir. Emreynin mütezâyifeyn olması dahi bundan ibârettir. [153]

Veyâhûd ta'rîfin mâhiyet-i mu'arrefeden mukaddem ma'lûm olmaması mâhiyet-i mezkûreden mu'ahhar ma'lûm olmasıyla olur. Meselâ ilmi adem-i cehl ile ta'rîf işbu kısım-ı sâniyedir. Zîrâ cehl âlim olmak şânından olan şeyden adem-i ilm olup ve a'dâm-ı muzâyifeyi ma'rifet ancak melekâtıyla olacağından adem-i cehl ta'rîfini ta'akkul, ta'akkul-i ilme mütevakkıf ve ta'akkul-i ilmden müte'ahher olmuş olur. Ve bu vechle işbu ta'rîfde tevakkuf mevcûd olmasıyla tevakkufdan ârî olan ta'rîf-i eb ve ibn'e muhâlifdir. Ve ta'akkul-i ilm ve ta'akkul-i cehle mütevakkıf olmadığı cihetle

94 Sehv ve savab cetvelinde "ma'an" olarak düzeltilmiştir.

95 Sehv ve savab cetvelinde "işbu" olarak düzeltilmiştir.

tevakkuf yalnız bir cihetten olarak devrden dahi ârîdir. Hâsılı bu ta'rifde olan fesâd ilm-i bi't-ta'rif mu'arrefe ilmden müte'ahhar olmasından nâşîdir.

Veyâhûd ta'rifin mu'arrefden mukaddem ma'lûm olmaması ta'rifin ne tasavvur-ı mâhiyetten mukaddem ve ne mu'âvenede ba'dehû aslâ mutasavver ve ma'lûm olmamasıyla olur. Nitekim mâhiyât üzere fi-nefsi'l-emr devr-i takaddümî ile devr eden ta'rifât işbu kısım-ı sâlisdendir. Meselâ haberi sıdk ve kizbe muhtemel olan kelâmdır deyü ta'rif edip ba'dehû sıdkı ta'rifde bir şeyden alâ mâ hüve bih haberdır denildiği sûrette ta'rifeyn bâtil olur. Zîrâ ta'rif-i habere nazaran tasavvur-ı sıdkın takaddümü ve ta'rif-i sıdka nazaran tasavvur-ı sıdkın tasavvur-ı haberden te'ahhuru lâzım gelib bu hâlde min ciheti't-tasavvur ta'rif ile mu'arrefin takaddüm ve te'ahhurlarını mücib olacak sûrette ehadühümâ âhar üzere tevakkuf ederek bunlardan hiç birinin ta'akkul olunamamasını mü'eddî olur. Ta'akkul-i ta'rif ise vâcibdir. Ve bu vechle ehadühümânın âhar üzere tevakkufu devr-i takaddümî olarak zikri mürûr ettiği üzere bâtildir. Lâkin devr-i ma'î⁹⁶ bunun hilâfında olup devr-i ma'înin istilzâm eylediği şey'in gâyeti bir şey'in ma'a nefsihî olmaklığından ibâret olarak bu ise fi-nefsihî bâtil değildir. Ve devr-i ma'înin ta'rifde mücib-i butlân olması tasavvur-ı ta'rifin vücûb-i takaddümünden neş'et eylediği beyân-ı sâbıkdan ma'lûm olmuştur. Ve musannifin takyîdi vechle ta'rifin mâhiyet üzere devri nefsi'l-emrde olmasıyla murâd zu'mda olmamasıdır. Zîrâ mücerred tevehhüm-i devr ile ta'rif bâtil olmaz. Zîrâ tevehhüm-i devr vâki'de ta'rif ile mu'arrefin ma'lûm olmamasını muktezî olmayıp belki zu'mda adem-i ilmi muktezîdir. Maksûd ise nefsi'l-emrde adem-i ilmdir.

[Müte'ahhirûnun Tarîfin Tarîf Edilene Sıdk (Kapsam) Cihetiyle Eşit Olması Şartı, Hakikatte Eksik Tanımda Ondan Daha Genel Olmasının ve Eksik Resmde Ondan Bir Açıdan Genel-Özel Olmasının Caiz Oluşu]

Kâle Rahimehullâh

وشرط المتأخرون في الكل مساواته للمعرف صدقا، فلا يصح بالمباين، ولا بالأعم والأخص والحق جواز الأعم في الحد الناقص، والأعم والأخص في الرسم الناقص، فيما يحصل به الغرض من التعريف، وإن الحد التام مشروط بالمساوات صدقا ومفهوما حتى يبطل بمجرد الاحتمال العقلي، بخلاف ما عده

[Müte'ahhirûn, tarîflerde tarîfin, tarîf edilene kapsam cihetiyle eşit olmasını şart koşular. Ayrık, daha genel ve daha özel olanla tarîf doğru değildir. Hakikat

ise kendileriyle tarîf maksadının hâsıl olduğu yerde, daha genelin eksik tanımında, daha genel ve daha özeline de eksik resimde câiz olmasıdır. Diğerlerinin aksine sadece tam tanımında, aklî ihtimal ile bâtıl oluncaya kadar, kapsam ve mefhum cihetiyle eşitlik şarttır.]

Müte’ahhirûn-ı ehl-i fenn ta’rîfâtın cümlesi için bir şart-ı sâlis iltizâm etmişlerdir ki bu da ta’rîfin mu’arrefe min ciheti’s-sıdk müsâvâtıdır. Ve bu vechle sıdk ve haml cihetinden ıştırât-ı müsâvâta her bir ta’rîfin mâ-nî [154] ve câmi’ ve ibâretin uhrâ muttarid ve mün’akis olması lâzım gelir. Şöyle ki işbu ıştırât-ı müsâvâtın icâbı üzere cânib-i ta’rîfden meselâ (كل لفظ موضوع لمفرد فهو كلمة) [Müfred bir ma’nâ için vaz edilmiş lafızların tamamı kelimedir.] ya’nî “ma’nâ-yı müfredde mevzû olan her bir lafz kelimedir” denilmek sûretiyle hükm-i küllî sâdik olduğu hinde ta’rîf muttarid olarak ondan hükm tahallûf etmez ve ağıyardan mâni’ olarak mahdûddan hâric bir şey’ ta’rîfde dâhil olmaz. Ve cânib-i mu’arrefden meselâ (كل كلمة) [Bütün kelimeler bir ma’nâya delâlet etmesi için konulan lafızdır.] ya’nî “her bir kelime ma’nâ-yı müfredde mevzû olan lafızdır” denilmek tarîkıyla hükm-i küllînin sıdkı hinde işbu aks-i küllî ile ta’rîf mün’akis olarak cemî’ efrâd-ı mahdûdu câmi’ olur.

İmdi bu vechle gerek haddeyn ve gerek resmeynde inde’l-müte’ahhirûn sıdkda ıştırât-ı müsâvâtın nâşî mu’arrefe mübâyin ve mu’arrefden e’amm veyâ ehass olan şey’ ile ta’rîf sahîh olmaz. Ve müte’ahhirûni bu şartı iltizâma mecbûr eden şu sebebedir ki ta’rîfden maksûd yâ hakikat-i mu’arrefin tasavvuru veyâhûd cemî’ mâ’adâsından imtiyâzı olup bunları ifâde edecek şey’ ise ancak mu’arrefe müsâvî olan ta’rîfdir. Binâ’ enaleyh mu’arrefe mübâyin olan şey’in aslâ ta’rîfe salâhiyyeti olmayıp e’amm dahi ağıyardan mücib-i temyîz olmadığı ve ehass dahi cemî’ efrâd-ı mu’arrefin temyîzinden kâsır olduğu cihetle bunlar ile dahi ta’rîf sahîh olamaz.

Lâkin hak olan ta’rîfden garaz ve maksûd olacak şey’in hâsıl olacağı mevzûlarda hadd-i nâkûsda e’amm ve resm-i nâkûsda e’amm ve ehass cevâzıdır. Zîrâ ta’rîfden garaz müte’ahhirûnin zikr eyledikleri gibi yalnız mu’arrefin hakikatini tasavvur veyâhûd cemî’ mâ’adâsından temyîze münhasır olmayıp belki ba’zen vâki’ olur ki ta’rîfden garaz efrâd-ı mebhûsün-anhâsını beyân veyâhûd inde’l-muhâtab müştebih olduğu şeyden temyîz olur. Görülmezmi ki meselâ şekl-i müselles inde’l-muhâtab dâ’ireye müştebih olarak dâ’ireden temyîzi murâd bulunduğu hinde

(انه شكل مضع) [Bu çokgen bir şekildir.] ya'nî müselles dal'ı olan şekildir denilse her ne kadar sâ'ir zî dal' olan eşkâlden e'amm olsa da bu vechle dâ'ireden imtiyâzını mûcib olacak vechün mâ ile tasavvurunu ifâde eyler.⁹⁷

Ve yine hak olan yalnız hadd-i tâmmın gerek sıdk ve haml ve gerek mefhûm cihetlerinden mua'rrefe müsâvî olmasıyla meşrûtiyyetidir. Zîrâ hadd-i tâmm mu'arrefin künhüne mûsil olmasıyla bi-hasebi'l-mefhûm mahdûda müsâvî olup ve cemî' ağıyardan mümeyyiz olduğu cihetle bi-hasebi's-sıdk dahi mahdûda müsâvidir. İmdi hadd ile mahdûd beyninde bi-hasebi's-sıdk aslâ fark olmayıp mısdâkları beyninde dahi fark yoktur. Çünkü haddin [155] mısdâkı mefhûm-i tafsilînin ve mahdûdun mısdâkı mefhûm-i icmâlînin sâdik oldukları şey'dir. Hâsılı mefhûmeyn ve mısdâkayn beyninde i'tibâr-i tesâvî biri icmâl ve diğeri tafsil olmak cihetiyle olup ve eğer icmâl ve tafsîle i'tibâr edilmese beynderinde ittihâd tahakkuk eder. Bu sûrette ta'rîf ile mu'arref beyninde icmâl ve tafsîli i'tibâr hasebiyle tesâvî ve adem-i i'tibâr ile ittihâd tahakkuk etmek üzere eczâ'-i hadd-i tâmm künh ile tasavvur olunmak iktizâ eder. Ve ammâ hadd-i tâmmın gayrısı mu'arrefin künh ve hakikatine mûsil olmadıkları cihetle bi-hasebi'l-mefhûm mu'arrefe müsâvî olmayıp fakat cemî' ağıyardan mümeyyiz olmalarını iltizâm etmek cihetinden inde'l- müte'ahhürin bi-hasebi's-sıdk müsâvâtları i'tibâr edilmiştir.

Ve hadd-i tâmm bu vechle sıdkan ve mefhûmen müsâvât ile meşrût olmasından dolayı müsâvâtı nakz edecek bir şey'in hâricde vâkî' ve müte-hakkık olmayarak mücerred ihtimâl-ı aklî ile vücudu hadd-i tâmmı iptâl eder. Çünkü mefhûmda müsâvât aklın mücerred mefhûmuna nazaran te-cvîzine mübtenî olduğu beyân-ı sâbıkdan ma'lûmdur. Ve bu vechle hadd-i tâmmın mücerred ihtimâl-ı aklî ile butlânını îzâhda musannif *Hâşiye*'sinde demiştir ki meselâ insânı hadd-i tâmm ile tahdîd etmek murâd eyleyüb de innehü'l-cismü'n-nâtıku demiş ve bu ta'rîfi hadd-i tâmm add eylemiş olsak bu ta'rîf bâtıldır. Zîrâ cism-i nâtık gayr-ı nâmî veyâ gayr-ı hassâs üzere sâdik olup bu ise insân değildir. Zîrâ mefhûm-i insânda cism ve nâtık

97 Bu makâmda ba'z-ı müdakkikîn buyurmuşlardır ki kütüb-i kavimden mefhûm olan bir şey'in beyânından garaz ba'zı mâ 'adâdan temyîz olduğu sûrette e'amm-ı mutlak ile beyân etmek ve garaz ba'zı efrâdını temyîz olduğu sûrette ehass-ı mutlak ile beyân etmekte aslâ nizâ' olmadığını ba'zı efâzıl tasrîh eylemiştir. Pes ferikayn beyninde olan nizâ' mücerred tesmiyede olduğu derece-i yakîne resîde olmuştur. Şöyle ki muhakkıkîn-i mütekaddimîn beyânât-ı mezkûreye ta'rîf tesmiye edegelüb müte'ahhürin ve ba'z-ı mütekaddimîn ise alâ vechi'l-hakîka ta'rîf tesmiye etmeyerek levâhik-ı ta'rîf tesmiye etmişlerdir. Ve bunlara ta'rîf itlâkını mecâza haml eylemişler. (Abdülhamîd)

ile berâber nâmî ve hassâs dahi mu'teberdir. Öyle olunca her bir insân cism-i nâtık olup her bir cism-i nâtık insân değildir. Bu sûrette hadd-i mezkûr mahdûddan e'amm olup tahdîd bi'l-e'amm ise bâtıldır deyü îrâd olunur. Ma'a ennehû nâtık-ı gayr-ı nâmî veyâ gayr-ı hassâs olarak bir cismin hâricde vücûdu gayr-ı vâkı' olup mücerred ihtimal-i aklîdir. Ve bu su'alden saded-i cevâbda böyle bir cismin vücudu mücerred ihtimâl-i aklî ve belki muhâl olup ta'rîf ise ancak emr-i muhakkak ile muhtel olur denilmek mefhûmda iştırât-ı müsâvâtından nâşî medâr-ı indifâ' olamayıp belki bu cevâb ile su'âl-i mezkûr hadd-i tâmmın gayrısından mundefa' olur. Zîrâ hadd-i tâmmın mâ'adâsı hadd-i tâmmın hilâfında olarak bunlarda mefhûmda müsâvât gayr-ı mu'teberdir.⁹⁸

[Müte'ahhirûnun Ta'rifde Cinsin Fasıldan Önce Olmasını Şart Koşmaları]

Kâle Rahimehullâh

وشرطوا فيه أيضا تقديم الجنس على الفصل، لكنه عند البعض شرط الأولوية لا الصحة

[Yine tam tanımında cinsin, fasıldan önce olmasını şart koştular. Fakat bazılarına göre bu, daha uygun olmanın şartıdır, sıhhat şartı değildir.]

Ve yine hadd-i tâmmda eczâ'sından cins-i karîbin fasl-ı karîb üzere takdîmini şart eylediler. Bu sûrette hadd-i insânda el-hayevânü'n-nâtıku denilip en-nâtıku'l-hayevânü denilmez. [156]

Lâkin bu vechle takdîm-i cinsin iştırâtı inde'l-ba'z şart-ı evleviyyet olup şart-ı sıhhati değildir. Şöyle ki ta'akkul-i nâtık ta'akkul-i hayevâna mütevakıf olmasıyla bir şey'i min ciheti't-ta'akkul mevkufün-aleyhi üzere takdîm ile mevkûfün-aleyhini te'hîr etmek nâkısai ta'rîfi mûcib olacağına iştırât-ı takdîmi binâ edenler bunu haddin şart-ı sıhhati add eylemişlerdir. Ve inde'l-akl e'amm ezher olmasıyla takdîm-i e'amm evlâ ve ehass e'ammı muhassıs olarak kayd-ı e'amm olduğu cihetle te'hîr-i ehass enseb ve ahrâ olmasına nazar edenler takdîmin şart-ı evleviyyet olmasını ihtiyâr etmişlerdir. Ve bu iştırattan nâşî insân için en-nâtıku'l-hayevânü ta'rîfi hadd-i nâkıs add ve i'tibâr edilmiştir. Ancak tahkîk-i muhakkıkîn üzere her iki sûret hadd-i

98 Ba'de-zâ tahkîk-i mezkûre musannif *Hâşiye-i Şerh-i Celâl*de tefrî' ederek buyurmuşlardır ki bu makâmdan muttazih oldu ki ta'rîf mâhiyet-i mutlaka için olmak ancak hadd-i tâmmda vâcib olup gayrida vâcib değildir. Bu cihetle kavmi görürsün ki ba'z-ı mahalde bu ta'rîf efrâd-ı muhıkka içindir. Ve ba'zı mahalde bu ta'rîf efrâd-ı meşhûre içindir derler. Halbuki ta'rîf mâhiyet-i mutlaka için olmak ile efrâd için olmak beyninde tenâfi bedihîdir. Fahfaz hâzâ. (Abdülhamîd)

tâmmdır. Zîrâ hadd-i tâmm mûsıl-ı⁹⁹ künh olmakdan ibâret olup ve cins ile fasl her ne sûretle mülte'im olurlar ise olsunlar zât için bunların gayrı cüz' olmadığı cihetle künh-i zâtı ifâde ederler. Şeyh'den menkûl olan da budur.

Kâle Rahimehullâh

ويجب في الكل الاحتراز عن استعمال المجاز أو المشترك من غير قرينة ظاهرة، وعن الاكتفاء بالدلالة الالتزامية على ما يجب أخذه في الحدود

[Yine bütün tariflerde, açık karîne olmadıkça Mecâz ve müşterek lafızlardan ve tanımda alınması gerekenlerdense iltizâmî delâlet ile iktifa etmekten uzak durmak gerekir.]

Ve aksâm-ı ta'rifâtın cümlesinde karîne-i zâhire olmaksızın mecâz veyâhûd müşterek olan elfâzı isti'mâlden ihtirâz edilmesi istihânen vâcibdir. Bu sûrette ta'rif-i insânda "esedün nâtıkun" veyâhûd "aynün nâtıkun" denilmek istihânen câ'iz olamaz. Karîne-i zâhireden murâd ma'nâ-yı murâdı ta'yîn edecek karînedir. Şu kadar ki eğer lafz-ı müşterekte ma'ânî'-i muhtemelesinin cümlesini irâde etmek câ'iz olursa min gayrı karînetin isti'mâli taht-ı mesâğda olup nitekim ta'rifât-ı fûnûnda ahz-ı ilm ve ta'rif-i kaziyyede ma'kûl ve melfûz bey-ninde müşterek olan kavli isti'mâl bu kabîldendir. Şöyle ki kavli ister ma'kûl ve ister melfûz ma'nâsına haml olunsun ta'rifte kat'ân mûris-i halel olmayıp cümlesini irâde etmek sahîhdir. Zîrâ kaziyye lafızda ve ma'nâda mu'teberdir.

Ve kezâlik hudûdda ahz ve îrâdı vâcib olan kuyûddan delâlet-i iltizâmiyye ile iktifâdan dahi ihtirâz eylemek vâcibdir. Meselâ ta'rif-i kelimedde "lafzün mevzû'un" denilip mevzû'dan ma'nâya delâlet murâd olunarak işbu delâlet-i iltizâmiyye ile iktifâdan için "li-ma'nen" kaydı terk olursa istihânen gayr-ı câ'izdir. Musannifin bu şartı hudûda tahsîs eylemesi rûsûmda delâlet-i iltizâmiyye ile iktifâ lâ-be's olduğuna işârettir.¹⁰⁰ Ve bundan vücûb-i ihtirâz şu cihettendir ki hudûdda ahz ve îrâdı vâcib olan şeyler vâcibü'l-iltifât olup medlûl-i iltizâmî ise ba'zen mültefetün-ileyh olmaz ve meşhûr olduğu üzere hudûdda me'hûze olan her bir kaydın muhtereze olmasını iştırât ile [157] bu şart itihâz edilmese kayd-ı me'hûzün müstedrek olmasını mûcib olacağını iddi'â etmek kat'iyyen bâtıl olarak e'immenin ta'rifâtta füsûl ve havâss-ı mütesâviyeyi îrâd eyledikleri ma'lûmdur. Şu kadar ki kayd-ı mezkûrda¹⁰¹ fâ'ide bulunmazsa müstedrek olacağı bî-iştibâhdır.

99 Sehv ve savab cetvelinde "mûsıl" olarak düzeltilmiştir.

100 Pes bu makâmda mukarrer olan mezâhib-i erba'adan muhtâr-ı musannif mezheb-i sâni olduğu derkâr-dır ki mezheb-i evvel delâlet-i iltizâmiyye mutlak ta'rifâtta mehcûr olmasıdır. Mezheb-i sâni mutlak hadd, mezheb-i sâlis mutlakân tâmmda, mezheb-i râbi' hadd-i tâmmda mehcûre olmasıdır.

101 Sehv ve savab cetvelinde "mezkûrda" olarak düzeltilmiştir.

Kâle Rahimehullâh

ولا يمكن تعريف البسائط إلا برسوم ناقصة، ولا تعدد الحد التام لشيء واحد

[Basît mâhiyetlerin, sadece eksik resimlerle tarîf edilmesi mümkündür. Bir şeyin birden fazla tam tanımını olamaz.]

Ve cevher gibi basâ'ıtı ta'rîf ancak rüsûm-i nâkîsa ile mümkün olabilir haddeyn ve resm-i tâmm ile ta'rîf olunamaz. Zîrâ bunlar ile mâhiyyât-ı basîtanın imkân-ı ta'rîfi basâ'ıtın terekükübüne mütevakıf olup bu ise huldür. Hâsılı makûlât-ı aşereden cevher ve keyf ve kem ve emsâli ecnâs-ı âliyenin ecnâs ve füsûlden terekükübü câ'iz olmayıp ve illâ ecnâs-ı âliye olması lâzım gelir. Hafî olmasın ki bir mâhiyet için hayevân-ı nâtük gibi cüz' olursa mürekkebe ve illâ basîttir ve işbu mâhiyet-i mürekkebe ve basîtadan ba'zısı mâhiyet-i uhrâ için cüz' olup ba'zısı olmaz. Meselâ; hayevân, insân için cüz' olup insân, âhar bir mâhiyet için cüz' değildir. Kezâlik basîttir cevher cism için cüz' olup vâcib hiçbir mâhiyet için cüz' değildir.

İmdi mâhiyet-i mürekkebeden âhar için cüz' olanlar gayrısını haddeyn ile ta'rîf ederek kendileri de hadd-i tâmm ve nâkîs ile mahdûd olurlar. Ve bu kısım mürekkebe hayevân gibi nev'-i mutavassıt emsâli olarak terekükübünden nâşî kâbil-i tahdîd olduğu gibi mâhiyet-i uhrâ dahi kendiyile mürekkebe olmasıyla âharını dahi tahdîde sâlihdir. Ve âhar için cüz' olmayanlar gayrısını tahdîd edemeyib fakat her iki hadd ile mahdûd olurlar ve gayrısını terkîbe sâlih olmayan mâhiyet-i mürekkebe insân gibi nev'-i sâfil emsâli olup terekükübünden nâşî tahdîdi kâbil ve gayrısını terkîb edememesiyle diğerini tahdîde gayr-ı sâlihdir. Ve mâhiyyât-ı basîta kat'â tahdîd olunamaz. Zîrâ bir mâhiyetin tahdîdi o mâhiyet için fasl mevcûd olmasına mütevakıf olup faslı olan mâhiyet ise basîta olamaz ve basîtdan âhar için cüz' olanlar gayrısını tahdîde sâlih olur ve kendisinden mâhiyet-i uhrâ mürekkebe olan basîtdan murâd inde't-tahlîl mürekkebin kendine muntehî olduğu basîttir ki cevher gibi cins bu kabîldendir. Meselâ cevher cüz'-i cism olarak cism cevher ile tahdîd olunur. Ve âhar için cüz' olmayanlar âharını dahi tahdîd edemezler. Meselâ; vâcib hiçbir şey'in cüz'ü olmayıp bir şey'i tahdîd etmez hâsılı mâhiyyât-ı mürekkebe haddeyn ile ta'rîf olup mâhiyyat-ı basîta besâtatı sebebiyle haddeyn ile ta'rîf olunamaz. Ve mürekkebe ve basîtdan her ikisi âhar için cüz' olursa gayrısını tahdîde sâlih olup ve illâ hiçbir şey'i tahdîde sâlih olmaz. Resm-i tâmm dahi cins-i karîb ile hâssadan mürek-

keb olmasıyla ancak mâhiyet-i mürekkebeyi ta'rif edebilip basîti bununla [158] ta'rif mümkün olamaz. Ve ammâ resm-i nâkis basît ve mürekkebi ta'rif e sâlihdir. Zîrâ resm-i nâkis cümlesi hakikat-i vâhideye muhtassa olan arazyâyattan mürekkeb olmasıyla mürekkebâta muhtas değildir.

Ve şey'-i vâhid için ta'addüd-i hadd-i tâmm câ'iz olmayıp bir mâhiyetin ancak bir hadd-i tâmmı olur.

Ve illâ haddeynden hiç birisi veyâhûd birisi cemî' zâtîyât olmamak lâzım gelir. Halbuki hadd-i tâmm cemî' zâtîyât ile olmak lâzım geleceği beyân-ı sâbıkdan ma'lûm olmuştur. El-hâsıl bir mâhiyeti iki hadd-i tâmm ile ta'rif etmek murâd olunsa hadd-i sânînin terkîbi hadd-i evvelden hâric bulunan zâtînin vücûduna muhtâc olmasıyla bu sûrette ehad-i haddeynin cüz'ü olmak lâzım gelen zâtî hadd-i âhardan hâric olarak ikisi de mâhiyetin cemî' eczâsını câmi' olamayıp hadd-i tâmm olamazlar. Ve eğer ehad-i haddeyn cemî' zâtîyâtı câmi' ve âharı gayr-ı câmi' olursa yalnız câmi'-i zâtîyât olan hadd-i tâmm olmuş olur.

Kâle Rahimehullâh

ولا تعريف الجزئي على وجه جزئي ولو بقيود كثيرة؛ لأن انضمام الكلّي إلى الكلّي لا يفيد الجزئية، وإن أمكن تعريفه على وجه كلي ينحصر فيه بحسب الخارج، كتعريف الله تعالى بواجب الوجود

[Pek çok kayıtle birlikte olsa bile cüz'ünün, cüz'î bir şekilde tarîfi de mümkün değildir. Çünkü küllînin küllîye birleştirilmesi cüz'î sonucunu vermez. Cüz'înin hariç cihetiyle kendisine münhasır küllî üzerine tarîfi mümkündür. Allah Teâlâ'nın, Vacibu'l-Vücut olarak tarîf edilmesi gibi.]

Ve cüz'eynin velev ki kuyûd-i kesîre inzımamıyla olursa da vech-i cüz'î üzere ta'rifî mümkün olmaz, hâsılı bizim için idrâkât-ı cüz'îyyede ihsâsdan başka tarîk bulunmaz. Zîrâ her bir cüz'î âharına mübâyin olmasıyla bir cüz'î cüz'î-i âharı ta'rif edemeyip bu hâlde küllî ile ta'rif edilmesi iktizâ eder küllî ise velev kuyûd-i kesîre ile olsa da cüz'î için sûret-i cüz'îyyeyi müfîd olamaz. Çünkü küllînin küllîye inzımâmı cüz'îyyeti müfîd değildir.

Musannif *Hâşiye*'sinde demiştir ki ehl-i fennin “ta'rif ancak mâhiyet için olup binâ' enaleyh lâm-ı cins ile mahallî olur ve ta'rif efrâd için olmayıp bu sebebden nâşî küllîyyet ve cüz'îyyetle musavver olmaz” dedikleri kelâm bu makâmdan kesb-i ittizâh eyler. Şu cihetle ki küllînin küllîye in-

zımâmı ferd için cüz'iyeti müfid olmadığı takdirde mefhûm-i ta'rif ferd-i muarrefe müsâvî olmayıp ta'rif-i sahîh ise inde'l-müte'ahhürîn mu'arrefe müsâvî olandır. Bu cihetle inde'l-müte'ahhürîn ferdi ta'rif sahîh olmaz. İşte bu beyân ile ta'rifî mâhiyete hasr ile ferd için değildir deyü kavilleri müttezah olur. Lâkin bir su'âl vârid olur ki inde'l-müte'ahhürîn medâr-ı ta'rif-i sahîh sıdkda müsâvat üzerine olup mefhûmen müsâvât mu'teber olmadığı cihetle hâricde ferdine münhasır olan küllînin o ferd için ta'rif olması niçin câ'iz olamaz. İmdi hak olan hadd-i tâmmda mefhûmen vücûb-i müsâvâtından nâşi cüz'î-i hakîkînin hadd-i tâmm ile ta'rifî kâbil olamayıp hadd-i tâmmın gayrısıyla cevâz-ı ta'rifdir. Husûsiyle ta'rif-i bi'l-e'amma kâ'il olan mütekaddimîn [159] mezhebi üzere cevâzı gayr-ı hafîdir. Ve bu sebebden için cüz'înin bi-hasebi'l-hâric ya'nî fi-nefsi'l-emr kendide münhasır olan vech-i küllî üzere ta'rifî mümkün olduğunu ıtyân ile Cenâb-ı Bârî tekaddese zâtühûnün vâcibü'l-vücûd mefhûmuyla ta'rifini ma'raz-ı temsilde îrâd eylemiştir. Zîrâ bu mefhûm-i şerîf zihinde efrâd-ı kesîre üzere sâdik olabilen küllî olup lâkin bi-hasebi'l-hâric ve fi-nefsi'l-emr Cenâb-ı Bârî-yi te'âlâya münhasırdır. Hâsılı musannif bu kelâmıyla cüz'înin ta'rif-i bi'l-e'ammı tecvîz eden mütekaddimîn mezhebi üzere hadd-i tâmmın gayr-ı ta'rifat ile vech-i küllî üzere cevâz-ı ta'rifinden fazla ta'rif-i bi'l-e'ammı mucîz olmayan müte'ahhürîn mezhebi üzere dahi vech-i küllî-i münhasır üzere ta'rifinin adem-i imtinâ'ına işâret eylemiştir.

هذا آخر حدود الكلمات التامات بعونه وتوفيقه تعالى في قسم التصورات نسئله تيسر شرح
المبادئ والمقاصد مع اللطائف الغزيرة والفوائد الكثيرة في قسيمة التصديقات نحمد على توفيق
اتمامه قولاً شارحاً وحسن انتظامه سهلاً واضحاً والصلوة على نبيه البالغ غاية المنطق الفصيح
وعلى آله واصحابه الواصلين في كشف سرائر العلوم أقصى مفاوز التلويح والتوضيح

تم الجلد الأول و يليه الثاني

[İşte bu, Allahu Teâlâ'nın yardım ve tevfiği ile tasavvurât kısmındaki tam kelimelerin tanımlarının sonudur. Tasdikât kısmındaki ilke ve maksatların bol incelik ve çok fayda ile açıklanmasının kolaylaştırılmasını Allah'tan istiyoruz. Açıklayıcı söz olarak tamamlamaya ve kolay anlaşılır şekilde güzel düzenlemeye muvaffak kıldığı için Allah'a hamd olsun. Fasîh konuşmanın zirvesine ulaşmış elçisi ile ilimlerin gizliliklerini keşfetmede açıklama ve îzah etme meydanlarının son noktasına ulaşmış âline ve ashâbına salât olsun.

İlk cildin sonu. Ardından ikinci cilt gelecek.]

[İKİNCİ CİLT]

[1] (el-Cildü's-Sânî min Mîzânî'l-Burhân)

[2] Mîzânü'l-Burhân

Bismillâhirrahmânirrahîm

Vahdâniyyet ve samedâniyyesine kâtibe-ı külliyyât ve cüz'ıyyât-ı kâ'inât hüce ve berâhîn-i vâzıhât olan Cenâb-ı Rabb-ı müsté'âna hezârân hamd ü tahıyyât ve rahmet-i âlemîn olan fahr-i mürselîn ve âl ve ashâb-ı güzîne salâvât-ı mütevâsılât ile bast-ı levâzım-ı teşekkürât olunur ki işbu şerh-i latîf-i azbü'l-beyân ya'nî Mîzânü'l-burhân'ın hâvi-i hudûd ve rüsûm mebâhis-i tasavvurât olan cild-i evveli bi-avnihi ve teshîlihî Te'âlâ hadd-i hitâma resîde olarak kalem-i şebdîz bu zemînden kat'-ı şikâl-i makâl edip meşâri'-i tasdikâta vaz'-ı kadem-i şürû' ve teveccüh ile ibrâz-ı eşkâl ma'ârif-perdâzî için gubâr-engîz-i âfâk-ı delâ'il ve berâhîn ve istid'â-yı teyessür hüsn-i hitâmıyla dergâh-ı hazret-i müsehhilü's-si'âbdan müsta'în olmuştur. (ومنه التوفيق) [Başarı Allahtan]

[ÜÇÜNCÜ BÂB: ÖNERMELER VE HÜKÜMLERİ]Kâle'l-musannifu Rahimehullâhü Te'âlâ¹⁰²

الباب الثالث في القضايا وأحكامها

[Üçüncü bâb: Önerme ve ahkâmı hakkındadır.]

Cenâb-ı mü'ellif mebâhis-i kavî-î şârihden kat'-ı rişte-i beyân ile mebâ-dî ve makâsîd-ı kıyâs ve hücceti saded-i ityânda ebhâs-ı gâmîza-i hüccetin¹⁰³ teyessür-i ma'rifet ve inhilâli eczâ'-i akîse olan kazıyyeler ile ahkâmına kesb-i vukûf ve ittılâ'a mütevakkıf olduğundan îrâd-ı mebâdî için işbu bâb-ı sâlisî vaz' ederek füsûl-ı tis'a üzere tertîb eylemiştir. Çünkü fenn-i mantıktan maksad-ı aksâ ve matlab-ı a'lâ mebhas-ı kıyâs olup kıyâs istihsâl-i metâlib-i tasdikîyyede umde ve mebhas-ı kıyâsa şürû'dan mukaddem eczâ'-i kıyâs olan tarafeyniyle tarafeyni beyninde olan nisbet ya'nî keyfiyyet-i irtibâtta ve tenâkuz ve ukûs emsâli ahkâmıyla ta'rîfat ve taksîmâtından îzâhât-ı kâfiye i'tâsî ehemmiyet-i vâzıha tahtındadır.

Fasl-ı evvel kazıyyenin beyân-ı hakîkatiyle hamliyye ve şartıyyeye sûret-i inkisâmında ve fasl-ı sâni hamliyyenin şahsiyye ve tabî'iyye ve mühmele ve mahsûreye taksîminde ve fasl-ı sâlis [3] hamliyyenin aksâm-ı hâriciyye ve hakîkiyye ve zihniyyesinde ve râbî' udûl ve tahsilde ve hâmis bahs-i gâmîz müveccehâtta ve fasl-ı sâdis şartıyyâtta ve sâbî' tenâkuzda ve sâmin aks-i müstevî ve tâsî' aks-i nakîzdedir. Çünkü hamliyyelerde hükm bi-hasebi'l-efrâd ve şartıyyelerde bi-hasebi'l-ezman ve'l-ahvâl olarak bunların birbirinden tefrîki lâzım geleceği gibi hükümlerin külliyyet ve cüz'iyetini ve ünvan veyâhûd tahtında olan efrâd üzere olması ve küll ve ba'z gibi kiminin zikr olunup olunmaması emsâli hükmce mûcib-i tağayyürât olan esbâbdan nâşî bunların dahi taksîmâtı ve hükmün efrâd-ı muhakkaka veyâ mefrûza-i hâriciyye veyâ zihniyye üzere icrâsı ve harf-i selbin mahmûlden cüz' olarak ma'dûl veyâhûd cüz' olmayarak muhassal olması ve ba'zı hükümlerin zarûrî ve dâ'imî ve muvakkat olmak gibi ehad-i müveccehât ile mukayyed ve ba'zıları mutlak bulunması ve kazıyyelerin aks¹⁰⁴ ve nakîzları ta'yîn-i sıhhat ve fesâdlarında mîzânı hükmünde add edilmesi hasebiyle bu cihetlerle dahi bi't-tefrîk serd-i îzâhâtı taht-ı ihtiyâcta görülmüştür.

102 Metinde "Rahimehü Lillâhi Te'âlâ" şeklindedir.

103 Sehv ve savâb cetvelinde "hüccetin" olarak düzeltilmiştir.

104 Sehv ve savâb cetvelinde "aks" olarak düzeltilmiştir.

“Kazâyâ” cem‘-i kazıyye olup kazıyye fa‘île bi-ma‘nâ mef‘üle olarak makziyyun-fihâ veyâhûd fâ‘ile olarak isnâd-ı mecâzî üzere kâziyye demektir. Ve kazâyâ vezni bi‘tibâri’l-asl fe‘âyil olup aslı yâ‘eyn ile kazâyîdir. Ba‘dehû yâ-i evveli sahâ‘if ve resâ‘il emsâlinde olan kıyâsa binâ‘en hemzeye tebdîl olunarak tahfîf ve sâniyenin elife kalb edilmesine tevassul için meftûh kılınıldıktan sonra saniye elife kalb edilmiştir. Ve hemze elifeyn¹⁰⁵ beyninde vukû‘undan için “yâ”ya kalb olunarak bu vechle a‘mâl-i erba‘adan sonra kazâyâ olmuştur. Kazıyye hükm ma‘nâsına kazâdan olup sebab-i tesmiye hükmü mutazammın olmasıdır.¹⁰⁶ Şöyle ki; hükm kazıyyeden cüz’ olarak kazıyye hükmü müstemildir.

[Kazıyyenin Melfûza ve Ma‘kûleye Taksîmi]

Kâle Rahimehullâh

فصل القضية كالتعريف والدليل إما ملفوظة، وهي الجملة الخبرية الحاكية عن الواقع، وقد سبقت

[Fasıl: Önerme, tarîf ve delil gibi ya lafzîdir -ki lafzî önerme, vâkıyı hikâye eden haberi cümledir. Bunun açıklaması daha önce geçti.-]

Bâb-ı sâlisden işbu fasl-ı evvelde hakikat-i kazıyye neden ibâret olduğu ve hamliyye ve şartıyyeye sûret-i taksîmi mübeyyendir. Istılâh-ı ehl-i fende kazıyye iki ma‘nâda müsta‘mel olduğundan ibtidâ‘en bu vechle isti‘mâlini beyân ile ba‘dehû ma‘neyeyne şâmil olacak sûrette ta‘rîf eylemiştir. Şöyle ki; kazıyye ta‘rîf ve delîl lafızlarında dahi cârî olduğu üzere yâ melfûzadır ya‘nî ba‘zen kazıyye denilip kazıyye-i melfûza murâd olunur. Kazıyye-i melfûzadan maksûd (زيد قائم) [Zeyd ayaktadır.] emsâli vâki‘den hikâye eden cümle-i haberiyye olup bunun beyân ve îzâhâtı bahs-i elfâzda sebkiyle tekrarı ve î‘âdeden müstağnidir.

Kâle Rahimehullâh

وإما معقولة، هي معناها المؤلف من المحكوم عليه وبه والنسبة التامة الخبرية التي هي وقوع النسبة ولا وقوعها

[Ya da aklîdir ki aklî önerme; önermenin, mahkûmün-bih, mahkûmün-aleyh ve nispetin vâki‘ olması veya olmaması demek olan tam haberî nispetten oluşan ma‘nâsıdır.]

105 Sehv ve savâb cetvelinde “hemze elifeyn” olarak düzeltilmiştir.

106 Sehv ve savâb cetvelinde “olmasıdır” olarak düzeltilmiştir.

Veyâhûd kazıyye ma'kûledir ya'nî ba'zen dahi [4] kazıyye ile kazıyye-i ma'kûle murâd olunur. Kazıyye-i ma'kûle mesbûku'l-beyân¹⁰⁷ kazıyye-i melfûzanın ma'nâsı olup mahkûmün-aleyh ve mahkûmün-bih ve nisbet-i tâmme-i haberıyyeden mü'elleftir. Çünkü kazıyye hükmsüz olmaz. Zîrâ sıdk ve kizbe muhtemel olan hükmdür. Ve hüküm için üzerine hükmedilecek bir şey' ile kendiyile hüküm olunacak diğer bir şey'in vücûdu lâbüddür. Bu sûrette mahkûmün-aleyh ile mahkûmün-bih kazıyyenin mâddesi ve bunlardan birini âharına rabt eden hüküm dahi kazıyyenin sûreti menzilesindedir. Ve mezheb-i muhtârda nisbet-i tâmme-i haberıyye nisbet-i takyîdiyyenin nefsu'l-emrde vâkî' olup olmadığını müfiddir ki evvelden vukû'-ı nisbet ve sâniiden lâ-vukû'-ı nisbetle ta'bîr olunur. Meselâ “Zeyd kâ'imdir.” kavlimiz kazıyye olup kıyâmı Zeyd'e nisbetimiz kıyâmın Zeyd için sübûtunu tasavvurdan ya'nî kıyâmın Zeyd'e ta'alluk ve irtibâtını mülâhazadan ibâret olarak bu nisbet nisbet-i takyîdiyyedir ki bilâ-hüküm tarafeynin hâl-i tasavvurunda dahi mevcûd ve beyân olunacağı vechle bu nisbet eczâ'-i kazıyyeden gayr-ı ma'dûddür. Ve Zeyd için işbu nisbet-i kıyâmın ya'nî sübûtunun vukû'u nisbet-i tâmme-i haberıyye olup kazıyyeden cüz' olan bu nisbettir. Ve Zeyd mahkûmün-aleyh ve kâ'im mahkûmün-bih'dir.

Kazıyyenin melfûza ve ma'kûlede isti'mâli yâ bi-tarîkı'l-iştirâk veyâhûd ma'kûlede hakikat ve melfûzada mecâz olup vech-i sâni muvâfık-ı i'tibâr-ı erbâb-ı ukûldür. Zîrâ fende mu'teber olan kazıyye-i ma'kûle olarak melfûzayı i'tibârları ma'kûlede delâlet içindir.

[Kazıyyenin Ta'rîfi]

Kâle Rahimehullâh

فالقضية قول ملفوظ أو معقول يصح أن يقال لقائله: إنه صادق فيه أو كاذب فيه

[Önerme; söyleyenine, sözünde doğrudur veya yanlıştır demenin sahih olduğu lafzî veya aklî sözdür.]

Bu kelâm melfûza ve ma'kûleden ta'mîm ve hakikaten mu'arrefi tak-sîm tarîkıyla mutlakan kazıyyeyi ta'rîfdir. Ya'nî kazıyye bir kavli melfûz veyâ ma'kûldür ki kâ'ili hakkında bu kavlinde sadıktır veyâhûd kâzibtir denilmek sahih olur. Kavli lafzî aklî ve lafzî ma'neyinde müsta'mel olmasıyla kavli melfûzî kazıyye-i melfûzaya ve kavli ma'kûlî ma'kûleye

107 Sehv ve savâb cetvelinde “beyân” olarak düzeltilmiştir.

cins olmak üzere îrâd eylemiştir. İmdi kavlden murâd kazıyye-i mefûzada lafz-ı mürekkeb ve kazıyye-i ma'kûlede mefhûm-i aklî olan ma'nâ-yı mürekkeb olup akvâl-i tâmmе ve nâkısadan e'ammıdır. Ve sıdk veyâhûd kizb ile kavlden murâd mücerred mefhûm-i kavlin tasavvuruyla li-zâtihî sıdk ve kizbe ihtimâlidir. Ve mücerred tasavvur-i mefhûmdan murâd husûs-ı mâdde ve nefsü'l-emr ve delilden kat'-ı nazar yalnız mefhûmu tasavvur ve mülâhaza etmektir. Hâsılı müfâd-ı kazıyye gerek sübût ve gerek intifâ her ne vechle ise nefsü'l-emrin tıpkısı olmak mu'teberdir. Meselâ (زيد قائم) [Zeyd ayaktadır.] kazıyyesi Zeyd için kıyâmın vukû'-ı sübûtun müfîd olarak bu ise vâki'de sâbit olmak i'tibârını hâmil olmasıyla fi-nefsihâ mutâbakat lâzım gelir. Halbuki nefs-i kazıyyeden vâki'in hâli ma'lûm olamayacağı cihetle nefsü'l-emre muvâfık olması da muhtemel muvâfık olmaması da muhtemel olur. Bu hâlde eğer kazıyyede i'tibâr edildiği vechle nefsü'l-emrde [5] Zeyd için sübût-i kıyâm vâki' ise kâ'ili bu kavilde sâdik değil ise kâzib olarak kâ'il-i mezkûr hakkında nefsü'l-emrden ve husûs-ı mâddeden kat'-ı nazar bu kavilde yâ sâdik veyâ kâzibtir denilmek sahîh olur. Lâkin takyîdât ve inşâ'at¹⁰⁸ ve kezâlik müfredât ve mürekkebâtтан sâ'ir tasavvurât bunun hilâfında olarak bunlarda mutâbakat ve gayr-ı mutâbakattan bir şey' mu'teber değildir ki hattâ sıdk u kizbe ihtimâli olsun. İmdi ta'rifde “yesîhhu en yukâle ila âhîrihi” lafzı fasl olup bu kayd ile akvâl-i nâkısaya ve inşâ'iyenin cümlesi ya'nî emr ve nehy ve istifhâm ve gayrısı hurûc eder.

[Kazıyyenin Hamliyye ve Şartıyyeye Taksîmi]

Kâle Rahimehullâh¹⁰⁹

فإن حكم فيها بوقوع ثبوت شيء لشيء أو لا وقوعه سميت حملية، والمحكوم عليه موضوعا، والمحكوم به محمولا، كقولنا: زَيْدٌ قَائِمٌ، وَزَيْدٌ لَيْسَ بِقَائِمٍ

[Eğer önermede, bir şeyin başka bir şey için sâbit olduğunun vâki olduğuna veya olmadığına hükmedilirse önerme; hamliyye/yüklemli önerme ismini alır. Mahkûmün-aleyh; mevzû'/konu, mahkûmün-bih; mahmûl/yüklem ismini alır. Şu sözümüz gibi: Zeyd ayaktadır. Veya Zeyd ayakta değildir.]

Bu kelâm kazıyyeyi hamliyye ve şartıyye kısmeynine taksîmidir. Çünkü kazıyyelerden ba'zıları ba'z-ı âharlarına şebîh olmayıp beynlerinde fark-ı küllî mevcûd olmasıyla iki kısma tefrîk etmeğe mecbûr olmuşlardır. Ve

108 Sehv ve savâb cetvelinde “inşâ'ât” olarak düzeltilmiştir.

109 Metinde “Rahimehû Lillâhi” şeklindedir.

bu taksimde ekser erbâb-ı fen tarafeynine nazar ederek eğer kaziyyeden edevât-ı irtibâtın hazfı hinde tarafeyn müfred olarak kalırsa hamliyye ve illâ şartıyyedir deyü beyân ettiler meselâ (زيد هو عالم) [Zeyd, âlim-dir.] kavli hamliyye olup edât-ı rabt olan “hüve” [-dir.] hazf olunsa bâkî Zeyd ile âlim olup ikisi de müfreddir.

(وإن كانت الشمس طالعة فالنهار موجود) [Eğer Güneş doğmuşsa gündüz mevcûddur.] Kavli şartıyye olup edât-ı rabt olan “in” ve “fâ” iskât edilse bâkî “eş-şemsü tâli‘atün” ile “en-nehâru mevcûdün” olarak ikisi de mürekkebtir. Fakat bu kelâm (الشمس طالعة يلزمه النهار موجود) [Güneş’in doğmasına, gündüzün olması lâzım gelir.] emsâli hamliyye olup da tarafeyni müfrede münhal olmayanlar ile müntakız olmasıyla müfredi müfred-i bi’l-fi’l ile müfred-i bi’l-kuvve olmasından ta‘mîm ederek müfred-i bi’l-kuvve ile mahallinde “hâzâ zâke” veyâhûd “hüve hüve” emsâli elfaz-ı müfrede ile ta‘bîr müm-kün olmak ma’nâsını murâd etmişlerdir. Çünkü şartıyye böyle olmayıp mahallinde îrâdı mümkün olacak ta‘bîrâtın ekalli تحقق هذه القضية تحقق (أن تحقق هذه القضية تلك القضية) [Bu önerme tahakkuk ederse diğer önermede tahakkuk eder.] veyâhûd (إما أن تحقق هذه القضية أو تحقق تلك القضية) [Ya şu önerme tahakkuk eder ya da bu önerme tahakkuk eder.] olup bu ise tarafeyni elfâz-ı müfrede olmadığı ma‘lûmdür. Lâkin (هذا ملزوم لذلك) [O, şunun melzûmudur.] veyâhûd (ذلك معاند لتلك) [O, bunun muânididir (zıddıdır).] denilmesi mümkün olmasıyla hamliyyede duhûlü lâzım geleceğinden inhilâl kaydından sarf-ı nazarla eğer kaziyyede mahkûmün-aleyh ile mahkûmün-bih müfredeyn olur ise kaziyye hamliyye ve illâ şartıyyedir deyü beyân edilmiştir. Bu bâbda Seyyid Şerîf’in *Hâşiye-i Suğrâ*’da olan tahkîkâtı şu vechledir ki eğer bir kaziyyenin tarafeyninden hiç birinde nisbet mevcûd olmaz ise meselâ (الإنسان حيوان) [İnsân canlıdır.] gibi bu kaziyye hamliyyedir ve kezâlik nisbet mevcûd ise de bu nisbet takyîdiyye olarak tâmmе olmazsa (Düşünen/konuşan canlı gülen cisimdir.) [Düşünen/konuşan canlı gülen cisimdir.] gibi bu dahi hamliyyedir. Ve kezâlik nisbet mevcûd ve tâmmе olması sahîh ise de lâkin icmâlen melhûz olursa (زيد قائم يناقضه زيد ليس بقائم) [“Zeyd ayakta’dır.”]-la “Zeyd ayakta değildir.” çelişir.] gibi yine hamliyyedir. [6] Ve eğer tarafeynde nisbet-i mevcûde ve tafsîlen melhûza olursa (إن كانت الشمس طالعة فالنهار موجود) [Eğer Güneş doğmuşsa gündüz mevcûddur.] gibi bu sûretde kaziyye şartıyye olur. İmdi bu tahkîkten zâhir olur ki etrâf-ı hamliyye yâ bi’l-fi’l veyâhûd bi’l-kuvve müfreddir. Zîrâ zikr olunduğu üzere mutlakan nisbet-i

takyîdiyye veyâhûd nisbet-i haberiyye üzere müştemil olup da nisbet icmâlen melhûza olursa delâleti icmâlîyye olmasından dolayı mevzî'inde müfred vaz'ı mümkündür. Lâkin etrâf-ı şartıyyât böyle olmayıp mevzî'lerinde vaz'-ı müfredât mümkün olamaz. Zîrâ müfredâtтан mahkûmün-aleyh ve bih ile nisbet-i haberiyyenin tafsîl üzere mülâhazaları gayr-ı mümkündür. Bu sûrette “taksîm-i kazıyyede ister eğer tarafeyni bi'l-fi'l veyâhûd bi'l-kuvve müfredeyn olursa hamliyye ve illâ şartıyyedir ve isterse eğer kazıyyenin tarafeyni tafsîlen melhûza olan nisbet-i tâmmе üzere müştemil olmazsa hamliyye ve müştemil olursa şartıyyedir denilsin” me'âlleri müttehidir. Ve ba'zıların “eğer kazıyyenin tarafeyni kazıyyeteyne münhal olursa şartıyyedir” demelerinden murâd tarafeynden her biri bi'l-kuvve kazıyye ve tafsîlen melhûza olursa demektir. Bu ma'nâca fi'le karîbe olarak bi'l-kuvve kazıyye olup bu vechle de taksîm sahîhdir. Çünkü şartıyyenin tarafeyninden hiç birinde hükm mevcûd olmayıp belki hükmü şartıyyenin bir kısmı olan muttasılda farz etmek zâhirdir. Lâkin munfasılda farz-ı hükm ancak munfasılaya lâzım gelen muttasılanın mülâhazası takdîrde zâhir olur. Meselâ (هذا العدد إما زوج وإما فرد) [Bu sayı ya çifttir ya tektir.] munfasılası (إن كان هذا العدد زوجا لم يكن فردا و إن كان فردا لم يكن زوجا) [Eğer bu sayı çift ise tek olamaz ve eğer bu sayı tek ise çift olamaz.] muttasılası kuvvesindedir. Sâ'ir munfasılâtda bu misâle kıyâs ile ma'lûm olur. Ve musannif Rahimehullâh bu vechle tarafeynin efrâd ve terkîbine binâ-ı taksîmde olan tekellüften âzâde olmak üzere taksîmi kazıyyeteynde olan hükmün ciheteynine binâ ederek buyurmuştur ki; “Eğer kazıyyede bir şey'in bir şey' için vukû' veyâhûd lâ-vukû'-ı sübûtuyla hükm olunursa bu kazıyye hamliyye tesmiye olunur.” Ve mahallinde mübeyyin olduğu vechle manâ-yı haml mûcibede muhakkak olduğu cihetle fi'l-hakîka hamliyye mûcibe olup lâkin çok kerre bi-tarîki'l-ittisâ' a'dâm-ı melekâtıyla tesmiye olunmasıyla her ne kadar ma'nâ-yı haml gayr-ı mevcûd ise de sâlibeye dahi itlâk olunmuştur. Ve tarafeyninden mahkûmün-aleyhe mevzû' ve mahkûmün-bihe mahmûl denilir. Hâsılı mahkûmün-aleyh ve bih tarafeyni hamliyye ve şartıyyeden ikisinde dahi mevcûd ve ikisinde dahi bu ta'bîr ile müsta'mel olup fakat mevzû' ile mahmûl ta'bîrleri yalnız kazâyâ-yı hamliyyeye hâsıdır. Meselâ (زيد قائم) [Zeyd ayaktadır.] kazıyyesinde Zeyd için kıyâmın vukû'-ı sübûtuyla ve (زيد ليس بقائم) [Zeyd ayakta değildir.] kazıyyesinde sübût-i kıyâmın lâ-vukû' ya'nî intifâsıyla hükm olunarak bu kazıyyeler hamliyyedir. Ve ehad-i tarafeyni olan Zeyd mahkûmün-aleyh olarak mevzû' ve taraf-ı

âhar [7] olan mefhûm-i “kâ’imun” mahkûmün-bih olarak mahmûldür. Ve bu vechle hamliyyeye hâs olarak mahkûmün-aleyhin mevzû‘ tesmiye edilmesi tarîk-ı isbât ve nefyden biriyle üzerine hükm için vaz’ ve ta’yîn kılınması i’tibâriyle olup fenn-i ma’ânî ve nahivde müsnedün-ileyh ve mübtedâ itlâk olunur. Fâ’ile dahi şumûlü olarak (قال زيد) [Zeyd söyledi.] emsâlinde “Zeyd” mevzû‘ ve “kâle” mahmûldür. Zîrâ muhassal ma’nâsı “Zeydün kâ’ilün” veyâhûd “zû-kavlin fi’z-zamâni’l-mâzi” ile me’mûldür. Ve mahkûmün-bihe zât üzere haml olunması i’tibâriyle mahmûl itlâk olunarak müsned ve haber dahi tesmiye olunur. Ve mahatt-ı fâ’ide mahmûl olmasıyla kaziyeye bu cüz’e nisbet olunarak hamliyye denilip mevzû’a nisbet edilmemiştir.

[Kaziyeye-i Şartıyyede Mahkûmü’n-Aleyhe Mukaddem ve Mahkûmü’n-Bihe Tâlî Denildiği]

Kâle Rahimehullâh

وإلا سميت شرطية، والمحكوم عليه مقدما، والمحكوم به تاليا

[Aksi halde (eğer önermede bir şeyin başka bir şey için sâbit olduğunun vâki olduğu veya olmadığı hükmü bulunmazsa), şartlı önerme ismini alır. Mahkûmün-aleyh; mukaddem, mahkûmün-bih; tâlî ismini alır.]

Ve eğer kaziyede hükm bir şey’in bir şey’ için vukû‘ veyâ lâ-vukû‘-ı subûtüyle olmazsa kaziyeye-i şartıyye tesmiye olunur. Bu da zikr olunacağı vechle iki kısım olup bir kısmı tarafeyn beyninde vukû‘ veyâ lâ-vukû‘ ittisâl ile ve kısım-ı âharı vukû‘ veyâ lâ-vukû‘ infisâl ile olur. Ve işbu ittisâl ve infisâl ile hükm nefsi kaziyeteyn beyninde olup sıdkda veyâhûd tebâyünde kaziyeteyn beyninde tevâfuk olmasıyla veyâhûd muvâfakatın selbiyledir. Ve işbu kaziyeye-i şartıyyede mahkûmün-aleyh olan kaziyeye-i ûlâyâ mukaddem ve mahkûmün-bih olan kaziyeye-i sâniyyeye tâlî tesmiye olunur. Tâlî tâbî‘ ma’nâsına olup mahkûmün-bihin mukaddeme lafzan ve rütbeten tebe’iyyeti ma’lûmdur.

[Kaziyeye-i Şartıyyenin Muttasıla ve Munfasılaya Taksîmi]

Kâle Rahimehullâh

والشرطية إن حكم فيها بوقوع اتصال مضمون قضية بمضمون قضية أخرى أو لا وقوعه
سميت متصلة

[Eğer şartlı önermede, bir önermenin içeriğinin diğer bir önermenin içeriğiyle bitişmesinin gerçekleştiğine veya gerçekleşmediğine hükmediliyorsa; muttasıl/bitişik şartlı önerme olarak isimlendirilir.]

Kaziyye-i şartıyye dahi ikiye münkasımdır. Şöyle ki; eğer kaziyye-i şartıyyede bir kaziyye mazmûnunun kaziyye-i uhrâ mazmûnuna ya'nî mazmûn-ı tâlînin mazmûn-ı mukaddeme vukû'-ı ittisâl veyâhûd lâ-vukû'-ı ittisâliyle hükm olunursa bu kısım kaziyye-i şartıyyeye muttasıla tesmiye olunur. (نحو كَلَّمَا كَانَتْ طَالِعَةً فَالْتَّهَارُ مُوجُودًا). [Misâl; her ne zamân Güneş doğmuşsa: Gündüz vardır.] İşte bu kaziyyenin mefhûmu “her ne vakit şems tulû' ederse nehâr mevcûddur” demek olup cüz'-i evvelin mazmûnu olan şemsin cemî'-i zamân tulû'una mazmûn-ı sâni olan vücûd-i nehârın ittisâli vâki' olmasıyla hükmü müfîd olarak şartıyye-i muttasıla-i mûcibedir. (أو) (لَيْسَ كَلَّمَا كَانَتْ طَالِعَةً فَالْتَّهَارُ مُوجُودًا) [Veya hiçbir zaman güneş doğar ise gece mevcut olmaz.] Bu kaziyyenin mefhûmu “her ne vakit şems tulû' eylese leyl mevcûd değildir” demek olup cüz'-i evvelin mazmûnu olan şemsin cemî'-i zamân tulû'una mazmûn-ı sâni olan vücûd-i nehârın lâ-vukû'-i ittisâl ya'nî intifâsıyla hükmü müfîd olarak bu dahi şartıyye-i muttasıla-i sâlibedir. Ve işbu misâleynde olan (كلما كانت الشمس طالعة) [Her ne zamân Güneş doğduysa.] her ikisinde mahkûmün-aleyh olarak mukaddem ve (فالنهيار موجود) [Gündüz mevcûddur.] evvelde ve (فالليل موجود) [Gece mevcûddur.] sâni'de mahkûmün-bih olarak tâlîdir. [8]

Kâle Rahimehullâh

أو بوقوع انفصال أحدهما عن الآخر أو لا وقوعه سميت منفصلة

[Eğer iki önermeden birinin, diğerinden ayrılığının gerçekleştiğine veya gerçekleşmediğine hükmediliyorsa; munfasıl/ayrık şartlı önerme ismini alır.]

Ve eğer kaziyye-i şartıyyede hükm mazmûn-ı kaziyyeteynden birinin mazmûn-ı uhrâdan vukû' veyâ lâ-vukû'-i infisâliyle olursa munfasıla tesmiye olunur. (نحو إِمَّا أَنْ يَكُونَ هَذَا الْعَدَدُ زَوْجًا وَإِمَّا أَنْ يَكُونَ فَرْدًا) [Misâl; Bu sayı; ya çifttir ya da tektir.] Bu kaziyyenin mefhûmu şu aded yâ çift veyâhûd tek olur. Ya'nî zevc ise ferd olamaz, ferd ise zevc olamaz demek olup cüz'-i evvelin mazmûnu olan aded-i mu'ayyenin zevc olmasından mazmûn-ı sâni olan ferd olmasının vukû'-ı infisâliyle ya'nî te'ânüd-i tarafeyn ile hükmü müfiddir. (أو لَيْسَ إِمَّا أَنْ يَكُونَ الشَّمْسُ طَالِعَةً وَإِمَّا أَنْ يَكُونَ التَّهَارُ مُوجُودًا) [Veya; ya Güneş doğmuş olacak ya da gündüz var olacak değildir.]

Bu misâlin mefhûmu yâ şems tâli‘a veyâ nehâr mevcûd olması¹¹⁰ ya‘nî birinin vücûduyla âharın mevcûd olmaması olamaz demek olup cüz‘-i evvelin mazmûnu olan tulû‘-ı şemsden mazmûn-ı sâni olan vücûd-i nehârın lâ-vukû‘-i infisâliyle hükmü müfîd olarak misâleynden ikisi de evvel mûcibe ve sâni sâlibe olarak şartıyye-i munfasıladır. Ve cüz‘-i evveleri mukaddem ve sâniileri tâlidir.

[Mukaddem ile Tâlinin Birbirinden Sûret-i Temyîzi]

Hafî olmasın ki mukaddem ile tâlinin yekdiğerinden temyîzi muttasıladâ vaz‘an ve tab‘an ve munfasıladâ yalnız vaz‘andır. Şöyle ki; mukaddem ile tâli için iki i‘tibâr olup evvel (بحسب ما صدق عليه) [Mâ sadakı (kaplamı) bakımından tasdik edildiği üzere.] olarak gerek muttasıla ve gerek munfasıladâ mukaddem ile tâlinin bu i‘tibâr ile yekdiğerinden imtiyâzları gayr-ı hafîdir ve imtiyâz-ı vaz‘iden murâd budur. Ve i‘tibâr-ı sâni bi-hasebi‘l-mefhûm olup muttasıladâ mukaddemin tâliden imtiyâzı bu i‘tibâr ile de mütehaklık olarak munfasıladâ bu i‘tibâr ile imtiyâz mevcûd değildir. Ve imtiyâz bi-hasebi‘t-tab‘ ile murâd budur. ammâ muttasıladâ bu i‘tibâr ile imtiyâz mukaddemin tahakkuku zîrâ ittisâlde mefhûm-i mukaddem melzûm ve mefhûm-i tâli lâzımdır. Halbuki ba‘zen vâki‘ olur ki bir şey‘ âhar için melzûm olup aks olamaz. Zîrâ ba‘zen lâzım melzûmdan e‘amm olarak bu takdirde lâzımın melzûm ve melzûmun lâzım olması sahîh olamaz.

[Kaziyenin Hamliyye ve Şartıyyeye ve Şartıyyenin Muttasıla ve Munfasılaya Keyfiyyet-i İnhisârları]

Ve ma‘lûm olsun ki kaziyenin hamliyye ve şartıyyeye inkisâmı hasr-ı aklî olup lâkin şartıyyenin muttasıla ve munfasılaya inkisâmı hasr-ı aklî ile değildir. Zîrâ zikr olunduğu vechle şartıyyenin tarafeyni kuvve-i karîbede kaziyeteyn olup bi‘l-fi‘l kaziyeteyn olmaklığa karîbdır. Ve kaziyeteyn beyninde nisbet-i ehadühümânın âhar üzerine hamliyle olması mümkün olmayıp belki bunda hamlin gayrı bir nisbetin vücûdu lâbüddür. Ve hamlin gayrıyla olan nisbetin ittisâl ve infisâlde hasrı lâzım gelmeyip vech-i âhar ile de olması taht-ı cevâzdadır. Bu cihetle şartıyyenin muttasıla ve munfasılaya taksîmi kismet-i istikrâ‘iyye olup ulûmda ve müte‘arif olan lügatte etrâf-ı kazâyâda vech-i âhar ile nisbetin vücûduna zafer-yâb olamamışlardır. Nitekim Seyyid Şerîf *Hâşiye-i Sugrâ‘da* beyân eylemiştir. [9]

110 Sehv ve savâb cetvelinde “olması” olarak düzeltilmiştir.

[Hamliyye ve Muttasıla ve Munfasılanın Mûcibe ve Sâlibeye İnkısâmı]

Kâle Rahimehullâh

وكل من الحملية والمتصلة والمنفصلة إما موجبة إن حكم فيها بوقوع النسبة، وإما سالبة إن حكم فيها بلا وقوعها

[Yüklemlî, bitişik ve ayrışık şartlı önermelerin her birinde, eğer nisbetin gerçekleştiğine hükmedilirse önerme mûcibe/olumludur. Eğer nisbetin gerçekleşmediğine hükmedilirse önerme sâlibe/olumsuzdur.]

Ve kazıyye-i hamliyyeden ve şartıyye-i muttasıla ve munfasıladan her biri iki kısma münkasım olarak eğer bunlardan bir kazıyyede tarafeyn bey-ninde olan nisbetin vukû'uyla hükm olunursa kazıyye mûcibedir. Ve eğer lâ-vukû'uyla hükm edilirse¹¹¹ kazıyye sâlibedir. Nitekim emsilesi karîben mürûr etmiştir. El-hâsıl îcâb ve selbde tarafeynin hâli manzûr olmayıp belki nazar-ı mahmûlün mevzû'a ve tâlînin mukaddeme nisbet ve irtibâtı bi-tarîkı'l-îcâb ise mûcibe ve selb ve ref' tarîkıyle ise sâlibedir.

Kâle Rahimehullâh

فقد ظهر أن أجزاء كل قضية موجبة كانت أو سالبة ثلاثة؛ المحكوم عليه والمحكوم به والنسبة التامة التي هي الوقوع في الموجبات واللاوقوع في السوالب، وأما نفس الثبوت والاتصال والانفصال المسمات بالنسبة بين بين فخارجة عن الأجزاء خروج البصر عن العمي عند أهل التحقيق من القدماء

[Böylelikle olumlu-olumsuz bütün önermelerin üç parçasının olduğu ortaya çıktı. (1) Mahkûmün-bih, (2) Mahkûmün-aleyh (3) Tam haberî nisbet ki bu, olumlularda gerçekleşme, olumsuzlarda gerçekleşmemedir. Nisbet-i beyne beyne olarak isimlendirilen “sâbit olma”, “birleşme” ve “ayrılma”nın kendisi ise kudemadan tahkîk ehline göre, görmenin kör (anlamının) haricinde olması gibi önermenin parçalarına dahil değildir.]

İmdi îzâhât-ı mesrûdeden mütehakkık ve zâhir oldu ki her bir kazıyyenin gerek mûcibe ve gerek sâlibe eczâ'sı üçtür. Ya'nî umûm kazıyyeleri terkîb eden eczâ'-i¹¹² selâse olup bu da mahkûmün-aleyh ve mahkûmün-bih ile nisbet-i tâmme-i haberıyyedir ki bu da mûcibâtta vukû' ve sevâlibde lâ-vukû'dan ibârettir. Ya'nî zikri güzerân ettiği vechle nisbet-i

111 Sehv ve savâb cetvelinde “hükm edilirse” olarak düzeltilmiştir.

112 Sehv ve savâb cetvelinde “eczâ'-i” olarak düzeltilmiştir.

tâmme hamliyye-i mûcibede mahmûlün zât-ı mevzû'a vukû'-ı sübûtu ve muttasıla-i mûcibede tâlînin bi-hasebi's-sıdk mukaddeme vukû'-ı ittisâlî ve munfasılada vukû'-ı infisâlî olup sâlibelerde işbu sübût veyâ ittisâl veyâ infisâlin lâ-vukû'udur. Ve ammâ nisbet-i beyne beyne ile tesmiye olunan nefsi-i sübût ve ittisâl ve infisâl eczâ'-i kazıyyeden ma'dûde olmayıp basarın ummâdan hurûcu gibi hâricedir. Ve bu vechle eczâ'-i kazıyye işbu eczâ'-i selâseden ibâret olup nisbet-i beyne beynenin hâric add edilmesi kavli-ı muhakkıkîn-i kudemâ olarak mezheb-i mansûrdur.

[Eczâ'-i Kazıyyede Mütেকaddimîn ve Müte'ahhirîn Arasındaki İhtilâf]

Çünkü eczâ'-i kazıyyeyi ta'yinde mütেকaddimîn ile müte'ahhirîn ihtilâf ederek mütেকaddimîn kazıyyenin eczâ'-i selâse-i mezkûreden terekübüne kâ'il ve müte'ahhirîn nisbet-i beyne beynenin dahi i'tibâr-ı inzimâmıyla eczâ'-i erba'adan mürekkebe olması cihetine mâ'il olmuşlardır. Ve musan-nif bu vechle beyân-ı mezheb-i mütেকaddimîn ile mezheb-i mezkûru ihtiyârda erbâb-ı tahkîke tâbî' olduktan sonra kavli-ı mütেকaddimîni beyânda meşhûr olan kelâm hilye-i sıhatten âtil idüğünü *Hâşiye*'sinde izâh ederek demiştir ki metinde mezkûr olan والاتصال والانفصال (وَأَمَّا نَفْسُ الثَّبُوتِ وَالِاتِّصَالِ وَالِانْفِصَالِ) (الخ) [Nisbet-i beyne beyne olarak isimlendirilen "sâbit olma", "birleşme" ve "ayrılma"nın, ilâ-âhiri] kavli bu bâbda meşhûr olan kelâmın butlânına işârettir. Zîrâ beyân-ı mezheb-i mütেকaddimînde meşhûr olan ke'enne kudemâ nisbet-i beyne beyneyi külliyyen inkâr ederek vukû' ve lâ-vukû'un işbu nisbete ta'allukuna kâ'il olmamışlardır. Şöyle ki; vukû' ve lâ-vukû'u hamliyyede mahmûlün mevzû' ile ittihâd ve adem-i ittihâdından ve muttasılada ittisâl ve lâ-ittisâlden ve munfasılada infisâl ve lâ-infisâlden [10] ibâret kılıp hamliyyede ittihâdın vukû' ve lâ-vukû'u ve muttasılada ittisâl ve munfasılada infisâlin vukû' ve lâ-vukû'u olmasına kâ'il olmamışlardır. Ve ancak bunu müte'ahhirîn isbât ederek vukû' ve lâ-vukû'u işbu ittihâd ve ittisâl ve infisâlden birinin vukû' ve lâ-vukû'undan ibâret kılmıştır. Bu zehâb üzere (زيد قائم وزيد ليس بقائم) [Zeyd ayakta ve Zeyd ayakta değildir.] kazıyye-i mûcibe ve sâlibelerinin ma'nâsı inde'l-mütেকaddimîn mefhûm-i kâ'im min ciheti'z-zât Zeyd ile müttehid veyâhûd müttehad değildir demek olup inde'l-müte'ahhirîn kâ'imin Zeyd ile ittihâdi "vâki' veyâhûd vâki' değildir" müfâdında olmuş olur.

İşte kelâm-ı meşhûr bundan ibâret olup lâkin kavlı mütekaddimîni bu ma'naya haml etmekte olan fesâd gayr-ı hafidir. Zîrâ kudemâdan ba'zıları tasdikî ta'rîfde tasdik nisbetin vâkı'a veyâhûd gayr-ı vâkı'a olduğunu idrâktir deyü beyân etmeleri mütekaddimînin nisbet-i mezkûreye kâ'il olduklarını isbâta kâfildir. Çünkü âzâde-i iştibâhdır ki vukû' ve lâ-vukû' ile üzerine hükm olunan nisbet mûcibe ile sâlibe beyninde müşterek olan nisbetten ibâret olarak bu ise ittihâd ve ittisâl ve infisâlin gayrı değildir. Teslîm edelim ki bu ta'rîf lâzımıyla ta'rîf olup da kudemânın nisbet-i mezkûreye kâ'il olduklarını isbâta medâr olmasın deriz ki meselâ ittihâdı tasavvur etmesizin adem-i ittihâd ile hükm müstehîldir. Zîrâ a'dâm ancak melekâtıyla bilinir. Bu sûrette gerek mûcibe ve gerek sâlibe beyninde bi'z-zarûre ittihâd müşterek olarak mütesavver olup nisbet-i mezkûreyi inkârları takdîrde hârib ve mümteni' oldukları şeyde vukû'ları lâzım gelir. Bu hâlde nisbet-i beyne beyneyi ne keyfiyyette inkâra mecâlleri olabilir.

Belki muvâfık-ı savâb olan kelâm budur ki kudemâ nisbet-i beyne beyne'nin vücûdunu inkâr etmeyip inkâr eyledikleri nisbet-i mezkûrenin zehâb-ı müte'ahhirîn gibi eczâ'-i kazıyyeden olmasıdır. Şöyle ki; vukû' ve lâ-vukû' ile hükm nisbet-i mezkûrenin tasavvuruna tevakkuf edeceği gayr-ı münker olup fakat bu tevakkuf nisbet-i mezkûrenin eczâ'-i kazıyyeden olmasını müstelzim olamaz. Ve illâ (العمى صفة عدمية) [Körlük yoklukla (görmenin yokluğuyla) ilişkili bir sıfattır.] kavlimizde mevzû' olan ummâyı tasavvur, basarı tasavvura mütevakıf olmasıyla bu kazıyyeden basarın cüz' olmasını iktizâ eder. Zîrâ mefhûm-i umy ademü'l-basar olup tasavvur-i a'dâm ise melekâtıyla olarak bilâ-ma'rifet-i basar umy tasavvur olunamaz. Halbuki basar kazıyye-i mezkûrenin eczâ'sından hâric olmasında ferîkayn müttefiklerdir. Bu sûrette mevzû' olan ummânın tasavvuru için lâzım olan basar kazıyye-i mezkûreden hâric olduğu gibi tasavvur-ı hükm için lâzım olan sübût ve ittisâl ve infisâlin dahi eczâ'-i¹¹³ kazıyyeden hâric olmasını iktizâ eder. Bu makâmı vech-i meşrûh üzere fehm ü idrâk etmek lâzım gelir ki mezâlik-i akdâmdandır. [11] Ve işbu nisbet-i takyîdiyyenin nisbet-i beyne beyne ile tesmiyesi mûcibe ile sâlibe beyninde müştereke olduğuna mebnî olarak sûret-i iştirâkları yâ cüz'iyet vechledir. Nitekim inde'l-müte'ahhirîn böyledir. Veyâhûd hâric-i mevkûfün-aleyh olmasıyla. Nitekim inde'l-mütekaddimîn bu vechledir.¹¹⁴

113 Sehv ve savâb cervelinde "dahi eczâ'-i" olarak düzeltilmiştir.

114 Nitekim nisbet-i takyîdiyye tesmiyesi kayd-ı mutasavver vechi üzere me'hûz olduğuna ve nisbet-i hükmiyye tesmiyesi velev bi'l-vâsita mevrîd-i hükm olduğuna mebnîdir. (Abdülhamîd Harpûti)

[İn'ikâd-ı Kazıyye]

Kâle Rahimehullâh

ولا تعتقد القضية ما لم يتعلق بهذه الأجزاء الثلاثة إدراكات أربعة؛ تصور المحكوم عليه بكنهه أو بوجه صادق عليه مصحح للحكم عليه، وتصور المحكوم به كذلك، وتصور النسبة التامة الخبرية كذلك

[Bu üç parçaya, dört idrâk eşlik etmediği müddetçe önerme oluşmaz. (1) Mahkûmün-aleyhi, mâhiyeti veya mahkûmün-aleyh olmasını mâhiyeti (kühnü) ile veya üzerine sâdık olacak ve hüküm vermeyi mümkün kılacak bir vecih ile tasavvur etmek (2) Aynı şekilde mahkûmün-bihi tasavvur etmek. (3) Aynı şekilde tam haberî nisbeti tasavvur etmek.]

Ve zikr olunan eczâ'-i selâseye idrâkât-ı erba'a ta'alluk etmedikçe kazıyye mün'akid olmaz. Ve idrâkât-ı erba'adan birisi mahkûmün-aleyhe ta'alluk eder. Bu da mahkûmün-aleyhin kühnüyle yâhut üzerine sâdık ve mahkûmün-aleyh olmasını musahhîh olacak bir vechle tasavvurundan ibârettir. Zîrâ zihnin teveccüh ve iltifâtı olmaksızın bir şey' üzerine hükm etmek sahîh olamaz. Ve bu ta'mîm vâsıtasıyla vâcibül'-vücûd üzere hâkim ve kâdirdir deyü hükm etmemiz ve kezâlik mesâfe-i ba'ideden insân veyâ hacir olduğunu fark etmediğimiz şebh üzerine şâğil-i hiyezdür deyü hükümümüz ile nakza mahal kalmaz. Ve idrâkât-ı erba'adan sâni kezâlik kühnüyle veyâhûd vech-i sâdık-ı musahhîh ile mahkûmün-bihi tasavvurdur. Ve sâlis nisbet-i beyne beynenin vukû' ve lâ-vukû'undan ibâret olan nisbet-i tâmme-i haberıyyeyi künhe veyâ vech-i mezkûr ile tasavvurdur. Zîrâ mahkûmün-bihin vücûd veyâ intifâ cihetinden mahkûmün-aleyh ile olan hâli nisbet-i mezkûre ile müşâhede olunur.¹¹⁵

Kâle Rahimehullâh

ثم الإذعان بها جازما أو غير جازم، ثابتا أو غير ثابت، مطابقا للواقع أو غير مطابق

[Sözü edilen dördüncü; kesin olsun veya olmasın, sâbit olsun veya olmasın, hârice mutâbık olsun veya olmasın nefsin, bu nisbeti kabul edip inanmasıdır.]

Zikr olunan idrâkât-ı selâseden sonra idrâk-ı râbi' işbu nisbet-i tâmme-i haberıyyeyi iz'ân ve kabûldur ki vukû' ve lâ-vukû'dan bir tarafa nefsin

115 Ba'zılar nisbetin künhe veyâ vechle tasavvuru tarafeynin tasavvuruna tâbî'dir dediler ise de bu kelâm hak olmadığı zâhirdir. Zîrâ nisbetin tarafeyn ile kâ'im olup tarafeynin irtibâtına âlet olması tasavvuru tarafeynin tasavvuruna tâbî' olmasını iktizâ etmez. Belki nisbet için hakikat-i muhtassa ve vücûh ve i'tibârât-ı sâdika-i mahsûsa vardır. (Abdülhamid)

sükûn ve itmînânından ibârettir. Ve bu da cezm ve hasm sûretiyle olup olmamakdan ve hâl-i sübût ve rüsûhda bulunup bulunmamakdan ve vâkı'a mutâbık veyâhûd muhâlif olmaktan e'ammıdır. (وهذا الإذعان مشروط بهذه التصورات الثلاثة) [Bu kabüllemenin (boyun eğmenin) varlığı, bu üç tasavvur ile şartlıdır.] Ve işbu idrâk-i iz'ânî mahkûmün-aleyh ve bih ile nisbet-i tâmme-i haberiyenin tasavvurâtıyla meşrûttur. Ya'nî iz'ân idrâk-ı vâhid-i basit olup kendisi için cüz' yoktur. Fakat işbu tasavvurât-ı selâse ile meşrûttur. El-hâsıl kaziyyede dört şey' mevcûd olup evvel mahkûmün-aleyh ya'nî meselâ Zeyd ve sâni mahkûmün-bih ya'nî meselâ kâ'imün ve sâlis nisbet-i beyne beyne ya'nî kıyâmın Zeyd'e icâb ile selbi beyinde olan nisbet olup bu nisbet zikri mürûr ettiği vechle inde'l-muhakkıkîn eczâ'-i kaziyyeden [12] ma'dûd olmadığı cihetle musannif bu nisbeti ve ta'alluk edecek idrâki mezheb-i mansûr-ı mütekaddimîne ittibâ'an in'ikâd-ı kaziyyede zî-medhal olan eczâ' ve idrâkâtta add ve îrâd etmemiştir. Ve râbî' bu nisbetin vukû' veyâhûd lâ-vuku'dur ki nisbet-i tâmme-i haberiyeye budur. Ve işbu dört şey' ma'lûmât olup bunlardan evvelki üç şey' ya'nî mahkûmün-aleyh ve bih ve nisbet-i beyne beyneyi idrâk kavli-î şârihle iktisâb olunmak şânından olan tasavvurâtıdır. Ve şey'-i ahîri ya'nî nisbet-i tâmme-i haberiyeye olan vukû' ve lâ-vukû'u idrâk inde'l-muhakkıkîn iki vechle olup evvel vücûden veyâ intifâ'en mahkûmün-bihin mahkûmün-aleyh ile olan hâlini müşâhede için nisbet-i mezkûreyi tasavvur ve iltifattan ibâret olup bu vechle nisbet-i tâmmeyi tasavvur zikr olunan nisbet-i beyne beyneyi tasavvurdan muğnîdir. Ve musannifin beyân eylediği idrâkât-ı erba'adan sâlis bu tasavvurdur. Ve nisbet-i tâmmeye ta'alluk eden idrâk-i sâni iz'ân ya'nî vukû' veyâ lâ-vukû'u kabûl ve kalben itmînândır. Ve nisbet-i tâmmeye ta'alluk eden idrâkeynden evvel kavli-î şârihle ve sâni hüccetle iktisâb olunur. Ve beyân olunacağı vechle hükm ve tasdik ile müsemma olan işbu idrâk-i sâni'dir. Seyyid Şerîf kuddise sırruhû *Hâşiye-i Sugrâ*'da buyurmuşdur ki "hak olan hükm idrâktir, zîrâ vicdânımıza rücu' etsek biliriz ki bir nisbet-i hükmiyye-i hamliyye veyâhûd ittisâliyye veyâ infisâliyyeyi idrâk ettikten sonra bizim için hâsıl olacak şey' ancak bu nisbet-i vâkı'adır" ya'nî nefsü'l-emrde olan şey'e mutâbıkadır veyâhûd vâkı'a ve nefsü'l-emrde olan şey'e mutâbıkadır deyiş idrâkten ibârettir.

Musannif *Hâşiye*'de iz'ânı, idrâk-ı iz'ânî ile tefsîr ederek *Hâşiye-i Sugrâ*'dan nakli güzerân eylediği vechle hükm ile müsemma olan işbu iz'ân

ile murâd idrâk-ı iz‘ânî olup ba‘zıların tevehhüm ve zehâbı gibi hükm-i nefsdan sâdıra olan ef‘âl-i nefsâniyyeden bir fi‘l olmadığına işâret eylemiştir. Ve “sümme’l-iz‘ân” kavlinde “sümme” terâhî-i rütbî için olup terâhî-i zamânî için değildir. Zîrâ idrâkât-ı selâse işbu idrâk-ı iz‘ânî için şart olup rütbe-i meşrût ise rütbe-i şarttan müte‘ahherdir. Ve eğer terâhî-i zamânîye haml edilse evveliyatta muttarid olamaz. Çünkü her ne kadar nazariyyât ve ba‘zı bedîhiyyâta idrâk-ı iz‘ânînin tasavvurât-ı selâseden te‘ahhuru zamân ile olsa da evveliyâta zamân ile olmayıp belki zikr olunduğu vechle rütbe ileddir. Evveliyâttan murâd her bir akl-ı selîmin mücerred mülâhaza-i tarafeyniyle kendiyile hükm eylediği şey‘dir. Tafsîlâtı hâtîme-i kitâpta zikr olunur.

Ma‘lûm olsun ki idrâk-i nisbet aksâm-ı seb‘aya münkasım olup evvel tahayyüldür ki tereddüd ve tercîh ve cezmden ârîdir ve ma‘ât-tereddüd idrâk şek ve ma‘âl-mercûhiyye vehm ve ma‘âr-racihîyye zandır. Ve cezm ile olursa vâkı‘a adem-i mutâbakatı takdîrde cehl-i mürekkeb ve vâkı‘a [13] mutâbık olursa burhâna adem-i istinâdından nâşî¹¹⁶ sâbit olmadığı hâlde taklîd musîb ve delîle istinâd ile sâbit olursa yakîndir. Ve musannifin îrâd eylediği vech-i ta‘mîm iz‘ânın cezm ile rüchândan e‘ammîyyetini beyândır. Ve cezm-i yakîn ve cehl ve taklîde şâmidir. Ve rüchân aynıyla zandır ve şekkiyyât ve vehmiyyât ve muhayyelât kaziyyeden gayr-ı ma‘dûddur.

[İz‘ân Nisbet-i Mutlak İ‘tibâr Olunursa Tasdîk ve Hüküm ve Vukû‘a Ta‘alluku Şartıyla İcâb Ve İkâ‘ ve Lâ-Vukû‘a Ta‘alluku Şartıyla Selb ve İntizâ‘ Tesmiye Kılındığı]

Kâle Rahimehullâh

وهو على إطلاقة يسمى تصديقا وحكما، وبشرط تعلقه بالوقوع يسمى إيجابا وإيقاعا،
وبشرط تعلقه باللاوقوع يسمى سلبا وانتزاعا

[Bu kabûllenme (boyun eğme) mutlak olarak, tasdîk ve hüküm olarak isimlendirilir. Vâkı‘aya ta‘alluk etme şartı ile olumlama ve ikâ‘ olarak isimlendirilir. Vâkı‘aya mutâbıksızlığa ta‘alluk etme şartı ile olumsuzlama ve intizâ‘ olarak isimlendirilir.]

Ve işbu iz‘ân ya‘nî nefsin nisbet-i tâmmе-i haberiyyeyi infî‘âlî ve ız-tırârî olarak kabûlü ale‘l-ıtlâk ya‘nî vukû‘ ve lâ-vukû‘dan birine ta‘alluku mu‘teber ve manzûr olmayarak bunlardan hangisine ta‘alluk eder ise etsin

116 Sehv ve savâb cetvelinde “istinâdından nâşî” olarak düzeltilmiştir.

tasdik ve hükm tesmiye olunur. Ve vukû'a ta'alluku şartıyla îcâb ve îkâ' ve lâ-vukû'a ta'alluku şartıyla selb ve intizâ' denilir. Bu cihettendir ki ma'nâ-yı îkâ' vukû'a cezm-i zihnî-i ihtiyârî ve ma'nâ-yı intizâ'-ı lâ-vukû'a cezm-i zihnî-i ihtiyârî olmak üzere tefsîr edilmiştir. El-hâsıl tasdik ve hükm îkâ' ve intizâ' kısmeynine şâmil olarak bunlar tasdik ve hükm için vecheyndir. Hâsılı ma'nâ-yı îkâ' ve intizâ' vukû' ve adem-i vukû'u idrâkten ibâret olarak nefsi müdrîk ile kâ'imdir.

Kâle Rahimehullâh

وقد يطلق الإيجاب والإيقاع على الوقوع والسلب والانتزاع على اللاوقوع، كما يطلق الحكم على كل منهما

[Bazen olumlama ve îkâ', vukû' için, olumsuzlama ve intizâ' ise vukû' bulma için kullanılır. Hüküm ise her ikisi için de kullanılır.]

Ve îcâb ve îkâ' ve selb ve intizâ' ta'bîrleri idrâk-i iz'ânîye ya'nî vukû' ve lâ-vukû'a ta'alluk eden iz'ân ve kabûle itlâk olduğu gibi ehl-i fennin ba'zı isti'mâlâtında 'ilmin ismini ma'lûma itlâk kabîlinden olarak bunlardan îcâb ve îkâ' nefsi vukû'a ve selb ve intizâ' nefsi lâ-vukû'a dahi itlâk olunur. Nitekim hükm dahi böyle olup hükm denilip îkâ' ve intizâ' ma'nâsı kâd edildiği ba'zen dahi nefsi vukû' ve lâ-vukû'dan her birisi üzere de hükm itlâkı isti'mâllerinde cârîdir.¹¹⁷ Hâsılı istilâh-ı ehl-i fende şu iki ma'nâda dahi müsta'mel olup fakat ma'nâ-yı evvelde isti'mâli kesîrdir. El-hâsıl hükm iki ma'nâda müsta'mel olup evvel nefsi vukû' ve lâ-vukû' olup bu ma'nâca hükm kazıyyeden cüz'dür. Ve kazıyye için hükmden lâbüddür kavillerinde olan hükmden murâd budur. Ve ma'nâ-yı sâni vukû' ve lâ-vukû'u ya'nî nisbet-i tâmmeyi haberıyyeyi idrâk ve iz'ân olup îkâ' ve intizâ' ma'nâsına itlâk olunur. Ve bu ma'nâca hükm nefsi müdrîk ile kâ'im olarak kazıyyeden cüz' değildir. Ve bu ma'nâda isti'mâli kesîrdir ve birde hükm için mustalah-ı [14] usûliyyîn olan ma'nâ-yı sâlis olup bu da *خطاب الله تعالى المتعلق بأفعال المكلفين بالإقتضاء أو التخيير* (Allah-ı Te'âlânın, mükelleflerin fi'illerine gereklilik veyâhut tercihen seçmekle ta'alluk eden hitabı.) ya'nî ef'âl-i mükellefîne iktizâ veyâhûd tahyîr ile ta'alluk eden hitâb-ı ilâhî ma'nâsından ibârettir ki mahmûlât mesâ'il-i fikhiyye vâki' olan ahkâm-ı hamse-i usû-

117 Hükümün işbu ma'neye üzere itlâkı zirâ vukû' ve lâ-vukû' zihinde hâsıl oldukları haysiyyete îkâ' ve intizâ'ın aynıdır. Pes haberin medlûlü îkâ' ve intizâ' ma'nâsına olan hükmden ibâret midir yoksa vukû' ve lâ-vukû' ma'nâsına olan hükmden ibâret midir deyü meşhûr olan nizâ' nizâ'-ı lafzîdir ki muhakkık Siyâlkûtî *Hâşiyey-i Mutavvel*de beyân etmiştir. (Abdülhamîd)

liyye olup vücûb ve ibâha ve nedb ve kerâhet ve hürmetten ibâret olarak mevzû'âtı ef'âl-i mükellefindir.

[Vukû' ve Lâ-vukû'a Delâlet Eden Elfâza Râbita Tesmiye Olunduğu]

Kâle Rahimehullâh

واللفظ الدال على الوقوع واللاوقوع ولو بالالتزام يسمى رابطة

[İltizam yoluyla olsa bile vukû' (gerçekleşme) ve vukû' bulmamaya (gerçekleşmemeye) delâlet eden lafza râbita ismi verilir.]

Vukû' ve lâ-vukû' üzere delâlet eden lafız velev ki delâlet-i iltizâmiyye ile olsa dahi râbita tesmiye olunur. Çünkü kazıyye eczâ'-i selâseden mürekkebe olarak bu eczâ'nın melhûz olması lâbüddür. Lâkin ehad-i eczâ' olan nisbet-i mezkûre yalnızca muhbirun-bih olmakla gayr-ı sâlih ve belki mefhûmiyyette gayr-ı müstakil olmasıyla bu cüz'e dâll olan lafz ancak edât olabilir. Ve mahkûmün-bihi ve mahkûmün-aleyhe rabt eden şey'e dâll olduğu cihetle râbita denilir. Meselâ lügat-i Fârisiyye'de "est" ve "nîst" edât-ı rabttır. Ve lügat-i Arabiyyede râbit ba'zen "kâne" ve "leyse" ve "yecibü" ve "yemteni'u" emsâli kâlib kelimede olarak râbita-i zamâniyye ıtlâk olunur. Ve ba'zen (زيد هو قائم) [Zeyd, işte o ayaktadır.] emsâlinde olan "hüve" gibi kâlib isimde olur. Zîrâ hüviyyette ittihâda dâll olup bu ise vukû' ma'nâsına hükmdür. Ve bu kısma râbita-i gayr-ı zamâniyye denilir. Nitekim musannif beyân edecektir.

Lâkin bu kelâm mevrîd-i bahs ve işkâl olmasıyla musannifin velev bi'l-iltizâm kavli bu su'âlden ma'raz-ı cevâpta mevrûd olduğunu *Hâşiyesinde* beyân eylemiştir. Şöyle ki; (زيد هو القائم) [Zeyd, işte o ayaktadır.] emsâlinde olan zamîr-i fasl mevzû'a â'id ve ifrâd ve tesniye ve cem' cihetinden mevzû'a mutâbık ve müttehiddir. Nitekim tesniyede (الزيدان) (الزيدون هم القائمون) [İki Zeyd, işte onlar ayaktadır.] ve cem'de (الزيدون هم القائمون) [Zeydler, işte onlar ayaktadır.] kavilleri bu müdde'âya şâhittir. Bu sûrette zamîr-i faslın medlûlü nisbet ya'nî vukû' veyâhûd lâ-vukû' olmayıp belki mevzû'a dâll olmasıyla ism olarak edât değildir. Her bir râbita ise edât olup bu sûrette zamâ'ir-i mezkûre râbita olamaz.

Hâsıl-ı def bu su'âlin vürûdu inde'l-kavm her bir râbita edât olmasının mültezim olması takdîrde olup bu ise gayr-ı müsellemdir. Belki

murâd-ı kavm nisbete dâll olan lafz velev ki delâleti tazammun ve iltizâm tarîkiyla olsa da râbîta tesmiye ederiz demektir. Bu lafızda ister edât olsun, nitekim edevât-ı nefy böyledir. Ve ister kelime olsun, nitekim (قام زيد) [Zeyd kalktı.] emsâlinde râbîta bi't-tazammun nisbete delâleti cihetiyle nefis-i mahmûl ya'nî "kâme"dir. Ve ister isim olsun, nitekim (زيد هو عالم) [Zeyd, işte o âlimdir.] emsâlinde zamîr-i fasl bu nev'dendir.

Kezâlik inde'n-nühât haber veyâhûd hâl veyâ sıfât vâki' olan revâbit-i cümel dahi isim oldukları hâlde revâbittir. Ve râbîtanın bi'l-mutâbaka [15] ma'nâ-yı müstakil üzere dâll olmasıyla bi'l-iltizâm ma'nâ-yı gayr-ı müstakil üzere de dâll olması beyninde kat'â münâfât yoktur.

Ve inde'l-kavm her bir râbîta edât olmak mültezim idüğünü teslimimiz takdîrde cevâb-i âhara rücû' ile deriz ki râbîta edâtır diyelim lâkin edât-tan ba'zısı kelime ve isim olmakta ne be's vardır ki lafz-ı müfredin isim ve kelime ile edâta taksîmi edât-tan bir kısmına nazaran taksîm-i i'tibârîye mahmûl olsun ve ne mahzûr vardır ki zamîr-i fasl delâlet-i mutâbikiyyesi i'tibârîyle isim ve delâlet-i iltizâmiyyesi i'tibârîyle edât ve kelimeler ma'nâ-yı müstakil üzere delâlet-i tazammuniyye ve belki mutâbikiyyesi i'tibârîyle kelimât ve nisbet-i cüz'îyye ya'nî fâ'il-i mu'ayyene nisbetten ibâret olan ma'nâ-yı gayr-ı müstakil üzere delâlet-i tazammuniyye i'tibârîyle edât olmuş olsun.

Hülâsa-i cevâb-i evvel râbîtayı edât ve gayrısı olmakdan ta'mîm ve hülâsa-i cevâb-i sâni râbîtayı edâta tahsîs ile taksîm-i lafz-ı müfredi taksîm-i i'tibârîye haml edip bir lafzın min cihetin edât ve min cinetin ism veyâhûd kelime olmasını tecvîzden ibârettir. İşte bu beyân ile su'âl mündefi' ve Allâme-i Teftâzânî'nin *Tehzîb*'de zâhib olduğu vechle kavmin zamîr-i faslı nisbete delâlet için isti'âre etmiş olduklarını i'tibâra ihtiyâc mürtefi' olur. Ve böyle denilmek lâzım gelse kelâm-ı Arab-ı urbâda hakîkaten râbîta bulunmamasını müstelzim olur. Kavm ise lügatın küllîsine şâmile olan ebhâs sadedindedir. İşte *Hâşiye*'de olan kelâm-ı musannifin îzâhâtı bu vechledir.

Ancak Allâme-i Teftâzânî'nin kelâmı Fârâbî'nin zikr ve tasrîh eylediği şey'dir. Zîrâ demiştir ki hikmet-i felsefenin lügat-i Yunâniyye'den Arabiyye'ye hîn-i naklinde kavm lügat-i Arabiyye'de râbîta-i zamâniye mevcûd olduğunu müşâhede etmişlerdir ki bu da ef'âl-i nâkısadır. Lâkin lügat-ı Fârisiyye'de "est" ve Yunâniyye'de "estin" makâmına kâ'im olacak râbîta-i

gayr-ı zamâniyyeyi bulamadıklarından “hüve” ve “hiye” ve emsâli aslında edevât olmayıp esmâ olan lafızları râbîta-i gayr-ı zamâniyye için isti‘âre etmişlerdir. İşte kelâm-ı Fârâbî bu vechle olup Allâme-i Tefâtânî’nin *Teh-zîb*’de olan beyânı bu aslâ işâret olacağı bî-iştibâhdır. Ve ba’zen râbîta-i gayr-ı zamâniyye için ef‘âl-i nâkısadan esmâ-i müştakka dahi zıkr ve îrâd olunur. Meselâ (زيد كائن قائم) [Zeyd ayakta olandır.] ve (او ميسر موجود شاعر)¹¹⁸ [Homeros şâ’irdir.] emsâllerinde olan “kâ’in” ve “mevcûd” bu kabildendir.

Kâle Rahimehullâh

وهي في الحمليات إما نفس المحمول المرتبط بنفسه كما في قَامَ زَيْدٌ أو جزؤه كما في زَيْدٌ قَائِمٌ ابوه أو خارج عنه كما في زَيْدٌ هُوَ الْجِسْمُ وكأدوات النفي في نحو لَمْ يَقُمْ زَيْدٌ وَلَيْسَ زَيْدٌ قَائِمًا وكذا كَانَ زَيْدٌ قَائِمًا وأمثاله، ومثل الأخير يسمى رابطة زمانية

[Râbîta, yüklemli önermelerde ya “Zeyd kalktı” örneğinde olduğu gibi bizzat, kendisine bir şey yüklenen yüklem kendisidir. Ya “Zeyd, babası ayakta olan kişidir” örneğinde olduğu gibi yüklem parçasıdır ya da “Zeyd, o cisimdir” örneğinde olduğu gibi yüklem dışında bir şeydir. Ayrıca “Zeyd ayağa kalkmadı”, “Zeyd, ayakta değildir” örneklerindeki gibi olumsuzluk edâtları da hâricî râbîta’dır. Yine “Zeyd ayaktaydı” örneği ve benzerindeki gibidir. En son örnekte geçene, zamansal râbîta ismi verilir.]

Ve kazâyâ-yı hamliyyede râbîta birkaç vechle olup yâ bi-nefsihî mevzû‘a mürtebit olan [16] nefsi mahmûl râbîta olur. Nitekim (قام زيد) [Zeyd kalktı.] emsâlinde “kâme” kelimesi mahmûl olarak bi-nefsihî ve bilâ-vâsîta mevzû‘ olan Zeyd’e mürtebit olmasıyla bu misâl ve emsâlinde râbîta nefsi mahmûldür. Musannifin *Hâşiyeye*’de beyânı vechle “kâme” ve emsâlinin bi-nefsihî mevzû‘a irtibâtı Şeyh’in *Şifâ*’da¹¹⁹ olan tahkîkâtı cümlesindedir. Ve e’imme-i Arabiyye’nin ef‘âl-i hads ve zamân ile ale’l-ihtilâf fâ’il-i mu’ayyen veyâhûd fâ’ilin “mâ”ya nisbetin mecmû‘una mevzû‘dur deyü beyânları dahi irtibât-ı mezkûru mü’eyyiddir. Bu takdîrde eğer her bir râbîta edât olmak tarafı iltizâm olunursa lafzın aksâm-ı selâseye olan taksîmini taksîm-i i’tibârîye haml etmek lâzım gelir. Ve eğer râbîta edâtan e’amm i’tibâr edilip de edât râbîtadan ba’zıdır denilirse taksîmin i’tibârîye hamline hâcet kalmayıp bu misillü râbîtalar edâtın gayrısı olmuş olur. Nitekim tafsilâtı mürûr etmiştir. Bu sûrette mahmûl vâki‘ olan kelime mevzû‘a nisbeti üzere

118 (Homeros) Yunanistan’ın en eski büyük şâ’irlerinden.

119 *Kitâbu’ş-Şifâ*, İbn Sînâ

delâleti i'tibâriyle râbîta ve hadse delâleti i'tibâriyle mahmûl olarak bu irtibatî ifâde için takdîr-i zamîre hâcet yoktur.

Veyâhûd râbîta mahmûlün cüz'ü olur. Nitekim (زيد قائم أبوه) [Zeyd, babası ayakta olan kişidir.] bu kabildendir. Zîrâ mahmûl mücerred "kâ'im" olmayıp belki "kâ'imün ebûhu" mecmû'u ve râbîta "ebûhu" zamîri olarak mecmû' mahmûlden cüz'dür. Zîrâ bi'l-mutâbaka Zeyd üzere ve bi'l-iltizâm cümlelerin Zeyd'e irtibatına dâll olmasıyla inde'n-nühât râbîta olduğu gibi ehl-i fen istilâhında dahi râbîtadır. Veyâhûd râbîta mahmûlden hâric olur. Meselâ (زيد هو الجسم) [Zeyd, işte o bir cisimdir.] bu kabildendir. Zîrâ mahmûl yalnız "el-cismü" lafzı olarak râbîta olan "hüve" mahmûlün hâricindedir ve râbîta olan edevât-ı nefy dahi böyle olup (لم يقيم زيد و ليس زيد قائما) [Zeyd kalkmamıştır ve Zeyd ayakta değildir.] emsâlinde edevât-ı nefy râbîta olarak mahmûlden hârictir. Seyyid Şerîf "leyse hüve" edâtında "leyse" lafz-ı "hüve"nin delâlet eylediği nisbet-i¹²⁰ icâbiyyeyi ref için olup "leyse" ile "hüve" mecmû'u nisbet-i selbiyyenin vaz'ına dâll olarak bu sûrette bunların mecmû'u nisbet-i selbiyye ile mahkûmün-bihi mahkûmün-aleyhe râbît olduğunu beyân etmiştir.

Ve kezâlik (كان زيد قائما) [Zeyd ayakta idi.] emsâli kâlib-ı kelime olan edevât dahi mahmûlden hâric olup muhassıl ma'nâsı (زيد قائم في الزمان الماضي) [Zeyd geçmiş zamânda ayağa kalkmıştı.] demektir. Ve işbu (كان زيد قائما) [Zeyd ayakta idi.] emsâli zamâna delâletleri cihetiyle râbîta-i zamâniyye tesmiye olunur. Musannif *Hâşiyeye*'de demiştir ki nühât "kâne" emsâlini ma'nâ-yı müstakille delâlet eden ef'âl-i nâkısadan kılıp mantıkîyyûn ise râbîta kalemleri ile kavleyn beyninde olan münâfât gayr-ı hafîdir ve ma'raz-ı cevâpta tehâlûf-i istilâhiyete haml etmek mahall-i nazardır. Zîrâ yâ nuhâtın beyânı vechle ma'nâ-yı müstakille delâlet edip bu hâlde ehl-i mîzânın edât olmasıyla zehâbı bâtil olur veyâhûd ma'nâ-yı müstakille delâlet etmeyip bu takdîrde kelâm-ı nühât hilye-i sıhhatten âtil olur. Ve bu [17] işkâlden medâr-ı halâs ancak mâ sebakda zikr olunan şey'dir ki bu da kelâm-ı ehl-i fenni te'vîl olarak yâ indlerinde her bir râbîta edât değildir, veyâhûd edâtı isim ve kelimedden ta'mîm ile lafz-ı müfredi isim ve kelime ve edâta taksîmleri i'tibârîdir denilmekten ibârettir. *Şerh-i Metâli*'de olan kelâmın hülâsası şu vechledir¹²¹ ki kelimât-ı vücûdiyye nisbete delâletle

120 Sehv ve savâb cetvelinde "nisbet" olarak düzeltilmiştir.

121 Sehv ve savâb cetvelinde "şu vechle" olarak düzeltilmiştir.

berâber nisbetin zamânına dahi delâlet eder. Ve kelimât-ı vücûdiyye ile kelimât-ı hakîkiyye beyninde fark her ne kadar mahmûl ya'nî mevzû'-ı mu'ayyene nisbet için mevzû' olmakta müşterek iseler de kelime-i hakîkiyye bi-nefsihâ mahmûl-i mu'ayyene delâlet edip kelime-i vücûdiyye ne mahmûl ve ne mevzû'-ı mu'ayyene delâlet eder. Bu cihetle mevzû'un tasrîhi hinde kelime-i hakîkiyye nisbet-i hükmiyyeye delâlet ettiği gibi kelime-i vücûdiyye dahi mevzû' ile mahmûlden her ikisi tasrîh olunduğu hinde nisbete delâlet eder.

Kâle Rahimehullâh

وفي الشرطيات أدوات الاتصال والانفصال وسلبها

[Şartlı önermelerde râbîta, bitişiklik ve ayrışıklık edâtları ile bunların olumsuzlarıdır.]

Ve mutlakan şartıyyâtta râbîta edevât-ı ittisâl ve infisâl ile bunların selbidir ki edevât-ı ittisâl “ان” ve “فا” ve edevât-ı infisâl “ما” ve “أو” ve edevât-ı selb “ليس” emsâli olup inde'n-nühât edât-ı şart ve cezâ ve edât-ı terdid ta'bîr olunur. Ve inde ehli'l-ma'kûl nisbet-i ittisâliyye ve infisâliyyeye delâletleri i'tibâriyle râbîta denilir.

Kâle Rahimehullâh

فالقضية ان اشتملت على الرابطة الخارجية تسمى ثلاثية، كما تقدم، وإلا فنثائية، نحو زيد جسم وأمثاله

[Önerme mutlak olarak, daha önce geçtiği gibi hâricî bir râbîtaya sâhipse sülâsiyye/üçlü ismi verilir. Eğer hâricî râbîtası yoksa sünâ'iyye/ikili ismini alır. “Zeyd cisimdir” ve benzeri örnekler gibi.]

İmdi mutlakan kazıyye-i melfûza ya'nî gerek hamliyye ve gerek şartıyye eğer râbîta-i hâricîye üzere müştemile olursa sülâsiyye tesmiye olunur. Nitekim emsilesi güzerân eylemiştir. El-hâsıl ister nefis-i mahmûl veyâhûd cüz'ü ve ister hâricî olsun bunların cümlesi sülâsiyyedir. Ve eğer kazıyye râbîta-i hâricîyye üzere müştemile olmazsa sünâ'iyye tesmiye olunur. Meselâ (زيد جسم) [Zeyd bir cisimdir.] bu kabîldendir. Bu da kazıyyede mahmûl ism-i câmid olduğu sûrette vâki' olup zîrâ bu sûrette kazıyyede nisbete delâlet edecek bir şey' bulunmaz.

[Mevzû‘-ı Zikrî ile Hakîkî]

Kâle Rahimehullâh

واعلم أن الموضوع إما ذكرى هو ما يفهم من لفظ الموضوع، كليا كان أو جزئيا، ويسمى عنوان الموضوع، ووصفه في الكلبي والافراد المندرجة تحته يسمى ذات الموضوع

[Bil ki; konu, ya zikrîdir. Zikrî; konunun lafzından anlaşılan, küllî veya cüz’î olan mefhûmdur. Buna küllîlerde, konunun ünvanı ve vasfı ismi verilir. Bu küllî konunun altındaki fertlere ise konunun zâtı ismi verilir.]

Ve ma’lûm olsun ki kazıyye-i hamliyyenin eczâ‘-i selâsesinden birisi mevzû‘ olduğu beyân-ı sâbıktan ma’lûm olmasıyla itlâk-ı ehl-i fende ma’nâ-yı mevzû‘un bilinmesi lâzım geleceğinden buna işâretle buyururlar ki mevzû‘ yâ zamm-ı zâl ile mevzû‘-ı zükürîdir. Bu da kazıyyede mahkûmün-aleyhe dâll olan lafızdan fehmi olunan ma’nâdır ki küllî veyâhûd cüz’î olmaktan e’âmmîdir. Ve lafzın kendine kesr-i zâl ile mevzû‘-ı zikrî denilir. Çünkü lügatte kesr ile zikir lisân üzere cârî olan şey’ olup zamm ile zükür kalpte olan ma’ânîdir. [18]

Ve işbu mevzû‘-ı zikrîye küllî olduğu mahallerde ünvan-ı mevzû‘ ve vasfı itlâk olunur. Ve işbu mevzû‘-ı zikrînin ya’nî ünvan-ı mevzû‘ olan mefhûmun tahtında münderice olarak şâmil olduğu efrâda zât-ı mevzû‘ tesmiye kılınır. Meselâ (كل إنسان حيوان) [Bütün insânlar canlıdır.] kazıyyesinde lafz-ı insân kesr ile mevzû‘-ı zikrîdir. Bu lafzın delâlet eylediği mefhûm-i insân zamm ile mevzû‘-ı zükürî olup küllî olduğu cihetle ünvan-ı mevzû‘ ve vasf-ı mevzû‘ dahi itlâk olunur. Ve mefhûm-i insânın tahtında bulunan Zeyd ve Amr emsâli efrâda zât-ı mevzû‘ denilir.

Kâle Rahimehullâh

وإما حقيقي هو ما يقصد بالحكم أصالة

[Ya da hakîkîdir. Hakîkî; asâleten üzerine hüküm kastedilen şeydir.]

Veyâhûd mevzû‘ hakîkîdir ki bu da üzerine hüküm ile maksûd bi’l-asâle olandır. Ya’nî mevzû‘-ı hakîkîde mu’teber olan asâleten maksûd-i bi’l-hüküm olmasıdır ki kazıyyede hükümden bi’l-asâle maksûd zât-ı mevzû‘ ile mefhûmdan hangisi ise mevzû‘-ı hakîkî odur. Çünkü bazı kazıyyelerde hüküm mefhûm üzerine ve bazılarında taht-ı mefhûmda olan zât-ı mevzû‘ üzere olur. Bu sûrette mevzû‘-ı zikrî ile mevzû‘-ı hakîkî beyninde umûm ve husûs min-vech olur. İşte buna işâretle musannif Rahimehullâh buyururlar ki;

(فرېما يـخـتـلـفـان فـي القـضـيـة فـيـمـا قـصـد الحـكـم عـلـى ذـات المـوضـوع، وکان العـنـوان مرآة
 (فربما یختلفان فی القضاة فیما قصد الحکم علی ذات الموضوع، وكان العنوان مرآة) [Çoğu zamân zikrî ve hakîkî konular, konunun zâtına hükme-
 dilmesinin kastedildiği ve konunun ünvanının konunun zâtını mülâhaza
 etmek için ayna olduğu önermede farklılaşır.] ya'nî işbu mevzû'-ı zikrî ile
 mevzû'-ı hakîkî ekser vâkî' olur ki yekdiğeriyle ihtilâf ederler. Ya'nî ka-
 ziyenin mevzû'-ı zikrîsi başka ve mevzû'-ı hakîkîsi başka olur. Bu da bir
 kaziyede tahakkuk eder ki hükm ile maksûd zât-ı mevzû' olup ünvan-ı
 mevzû' zât-ı mevzû'u mülâhazaya mir'ât olur. (نحو کُلِّ إِنْسَانٍ أَوْ بَعْضُهُ حَيَوَانٌ)
 [Misâl; bütün insânlar veya bazı insânlar, canlıdır.] İşte bu kaziyelerde
 mevzû'-ı zikrî mefhûm-i insân ve mevzû'-ı hakîkî efrâd-ı şahsiyye olarak
 muhteliflerdir. Zîrâ maksûd efrâd-ı insânın küllisi veyâhûd bazısı üzere
 mefhûm-i hayevân ile hükmdür ki mefhûm-i insânı mülâhaza ederek tah-
 tında mevcûd bulduğumuz Zeyd ve Amr emsâli efrâd üzerine hayevâniy-
 yetle hüküm eyleriz. Bu sûrette mevzû'-ı hakîkî maksûd-i bi'l-hüküm olduğu
 cihetle efrâd-ı insân olup ve mefhûm-i mevzû' olan hayevân-ı nâtık efrâd-ı
 mezkûreyi mülâhazaya mir'ât olarak maksûd-i bi'l-hüküm olmamasıyla
 mevzû'-ı zikrî olup mevzû'-ı hakîkî değildir. (وربما يتحدان فيما عداه مما كان
 (örneğin, bazı insanlar veya bazı hayvanlar dışında) [Ba'zen iki konu, konunun cüz'î
 hakîkî veya küllî olup üzerine hükmün kastedildiği geriye kalan yerlerde
 aynı olur.] ve çok kere vâkî' olur ki mevzû'-ı zikrî ile mevzû'-ı hakîkî müt-
 tehid ya'nî şey'-i vâhid olurlar. Bu da zikr olduğuna vechle hüküm zât-ı
 mevzû' üzere olup ünvan-ı mevzû' mir'ât-ı mülâhaza olan kaziyelerin mâ
 'adâsında tahakkuk eder. Bu da mevzû'-ı cüz'î-i hakîkî veyâhûd maksûd-i
 bi'l-hüküm olan küllî olduğu sûrette olur. (نحو زَيْدٍ عَالِمٍ وَالْإِنْسَانِ كَلْبِيٍّ)
 [Misâl; Zeyd âlimdir. İnsân küllîdir.] Misâl-i evvelde mefhûm-i [19] Zeyd zât-ı
 müşahhasa-i Zeyd olup ve mefhûm-i âlim ile mahkûmün-aleyh olan iş-
 bu zât-ı Zeyd'dir. Ve misâl-ı sâniye küllî olmasıyla mahkûmün-aleyh olan
 mefhûm-i insândır. Zîrâ her ne kadar insân için Zeyd ve Amr emsâli efrâd
 mevcûd ise de lâkin bu bâbta ünvan efrâdının gayrisi olmağını i'tibâr
 edip de efrâd üzerine hükmü kasd etmek câ'iz olamaz. Ve illâ efrâdın küllî
 olmakla mahkûmiyyetini iktizâ eder. Efrâd ise cüz'î olup urûz-ı külliyyet
 bi-hasebi'l-ünvândır. Hâsılı küllîdir deyü üzerine hüküm olunan şey' efrâ-
 dıyla müttehid i'tibâr edilen mefhûmdur. Bu cihetle mefhûm-i Zeyd lafz-ı
 Zeyd'in medlûlü olması hasebiyle mevzû'-ı zikrî ve mahkûmün-aleyh ol-
 duğu cihetle mevzû'-ı hakîkî olup küllî olmasıyla mahkûmün-aleyh olan
 mefhûm-i insân dahi medlûl-i lafz-ı insân olduğu cihetten mevzû'-ı zikrî

ve maksûd-i bi'l-hükm olmasıyla da mevzû'-ı hakîkî olarak bu emsâl kaziyelerde ittihâdları tahakkuk eder.

Kâle Rahimehullâh

وذاذ الموضوع ما صدق عليه العنوان بالفعل ولو في أحد الأزمنة عند الشيخ وهو الحق
وبالإمكان الذاتي عند الفارابي

[Şeyh İbn Sînâ'ya göre konunun zâtı; zamanların birinde olsa bile ünvanın bi'l-fiil üzerine sâdık olduğu şeydir. Doğru olan da budur. Fârâbî'ye göre ise zâtî imkân ile üzerine sâdık olduğu şeydir.]

Ve karîben arz-ı îzâhât edildiği vechle zât-ı mevzû' ile murâd ünvân-ı mevzû'un tahtında olan efrâddır ki ünvânın mâ suddika aleyhidir. Ancak bu vechle zât-ı mevzû' üzere sıdk-ı ünvân fi'lî veyâhûd imkânî olmak sûreteynine muhtemel Şeyh İbn Sînâ indinde bi'l-fi'l sıdkı olup velev ezmine-i selâseden birinde olursa da bi'l-fi'l ünvânın vukû'-ı sıdkını muktezî ve yalnız imkân-ı sıdkı zât-ı mevzû' olmakta gayr-ı kâfidir. Hâsılı indeş-Şeyh zât-ı mevzû' bi'l-fi'l kendisi için ünvân-ı mevzû' sâbit olan şey' olarak ister hâricî veyâhûd zihnî olsun ister dâ'imî veyâ lâ-dâ'imî olsun ve isterse sübûtu vasf-ı mahmûlün hîn-i sübûtunda veyâhûd mukaddem veyâ mu'ahher bir vakitte olsun buraları manzûr olmayıp cümlesinden mutlakdır. Binâenaleyh "her bir nâ'im müstaykızdır" kaziyyesi nâ'im hîn-i nevmde müstaykız olmadığı hâlde sâdıktır. Ve aslâ ünvân ile muttasif olmayan şey' her ne kadar ittisâfî mümkün olsa da efrâd-ı mevzû'dan gayr-ı ma'dûddur. Ve Ebû Nasr Fârâbî indinde mu'teber olan imkân-ı zâtî ile ünvânın sâdık olmasıdır ki bi'l-fi'l ve bi'l-kuvve olanlara mütenâvildir. (فقلونا: كُلُّ مَرْكُوبٍ [Sultanın bütün binekleri attır] sözümüz; sultanın eşeğe binme imkânı olduğundan dolayı birinci i'tibâra göre doğru, ikinciye göre değildir.]

Bu vechle Fârâbî ile İbn Sînâ beyinde olan ihtilâfın semeresi bu misâlde zâhir olur ki mustalah-i Şeyh olduğu vechle ünvânın zât üzere sıdkı bi'l-fi'l olmasını i'tibâr ettiğimiz sûrette sultânın her bir merkûbu feresdir denilmek sâdıktır. Zîrâ sultânın hiçbir vakitte esbin gayrı bir hayevâna rukûbu vâkî' olmamasıyla bi'l-fi'l merkûb-i sultân olmakla muttasif sâ'ir bir hayevân mevcûd olmadığından külliyyet üzere kavli-i mezkûr [20] sâdıktır. Lâkin mezheb-i Fârâbî üzere sıdk-ı ünvânda imkân-ı i'tibârî cihetle kaziyye-i mezkûre kâzibe olur. Zîrâ feresin gayrı bir hayevâna dahi rükûbu

her ne kadar vakî' olmasa da mümkündür. Ve Şeyh'in kelâmı kavlı-i mütebi' olup örf ve lügat re'y-i Şeyh'a müsâ'ittir. Şöyle ki; meselâ كل أبيض (کل أبيض [Bütün beyazlar böyledir.] denilse kavlı-i Fârâbî üzere kat'â beyaz ile muttasıf olmayıp lâkin ittisâfî mümkün olanlara dahi mütenâvil olur. Halbuki meselâ bir tekfûrî Arabın beyaz olması mümkün ise de hiçbir vakitte beyaz ile muttasıf olması vâkî' olmamasıyla örf ve lügatte ebyaz ıtlâkı gayr-ı cârîdir. Ve *Şerh-i Mevâkıfta* beyân olunduğu vechile ba'zılar mezheb-i Fârâbî'ye örf ve lügat müsâ'it olmadığı gibi tahkıkada muhâlifdir.

Zîrâ meselâ nutfenin insân olması mümkün olmasıyla eğer nutfe insân-da dâhil olsa (کل إنسان حيوان) [Bütün insânlar canlıdır.] kavlimiz kâzib olurdu demişler ise de¹²² bu kelâm ismin iştirâki hasebiyle muğâlatadır.¹²³ Zîrâ lafz-ı imkân bi'l-iştirâk iki ma'nâya ıtlâk olunur ki birisi bi'l-fi'l mukâbili olan kuvve ve diğeri mukâbil-i zarûret olan imkân-ı âmmidir. Bu sûrette eğer nutfe insân olmasının imkânıyla bi'l-kuvve insân olduğu murâd olursa bu kelâm sâdık olup lâkin mezheb-i Fârâbî üzere îrâda sâlih olamaz. Zîrâ Fârâbî'nin imkân ile murâdı imkân-ı âmm olmasıyla nutfe üzerine imkân-ı âmm ile insânın sıdkı gayr-ı müsellemdir.

Musannif *Hâşiy'e*'de demiştir ki (کل مرکوب السلطان فرس) [Sultanın bütün binekleri attır.] misâlinin mezheb-i Şeyh üzere sâdık olması bu kaziyye, kaziyye-i hâriciyye i'tibâr olunduğu takdîrde olup ve eğer hakikiyyeye haml olunur ise her iki mezheb ve i'tibâr üzere kâzibedir. Çünkü karîben beyân edileceği vechle kaziyye-i hâriciyyede hüküm ehad-i ezminede mevcûd ve muhakkak olan zât-ı mevzû' üzerine olup ve Şeyh'in akd-i vaz'da i'tibâr eylediği fi'l, kaziyye-i hâriciyyede vâkî'de muhakkak olan fi'ldir. Ya'nî zât-ı mevzû'un ünvan-ı mevzû' ile vâkî'de bi'l-fi'l muttasıf olması labüddür. Himâr ise vâkî'de ve hiçbir vakitte merkûb-i Sultan olmak ünvanıyla muttasıf olmayarak merkûbde himâr dâhil değildir. Bu cihetle mezheb-i Şeyh üzere

(کل مرکوب السلطان فرس) [Sultanın bütün binekleri attır.] kaziyye-i hâriciyyesi sâdıktır. Lâkin kaziyye-i hakikiyyede mu'teber olan efrâd-ı mefrûza olarak murâd ünvan-ı mevzû' için ferd olduğu hâlde vücûdu farz ve takdîr

122 Sehv ve savâb cetvelinde "ise de" olarak düzeltilmiştir.

123 Şöyle ki; imkân iki ma'nâya ıtlâk olunup birisi bil fi'l-mukâbili olan imkân, imkân-ı isti'dâdî ve diğeri mecâmi'-i-lil-fi'l olan imkân-ı zâtîdir. Pes Fârâbî'nin imkân ile muradı mecâmi'-i-fi'l olan zâtî olmasıyla nutfenin imkân-ı mecâmi'-i-lil-fi'l ile insân olması mümkün olmadığı zâhir olduğundan misâl-i mezkûrda vâkî insânın nutfeye mezheb-i Fârâbî üzere dahi şümûlü olmayacağı derkârdır. (Abdulhamid)

edilen efrâddır. Bu sûrette akd-i [21] vaz'da Şeyh'in i'tibâr eylediği fi'l, kaziiye-i hakikiyyede fi'l-i muhakkak fi'l-vâki' ile fi'l-i faraziyyeden e'amm olarak himâr ise ferd-i farazî-i merkûbda dâhil olup bu cihetle kaziiye-i mezkûre hakikiyyeye haml olunduğu takdîrde mezheb-i Şeyh üzere de sâdıka olamaz.

[Unvân-ı Mevzû'un Zât-ı Mevzû' Üzere Sıdkı Akd-i Vaz' ve Mahmûlün Sıdkı Akd-i Haml Tesmiye Olunduğu]

Kâle Rahimehullâh

وصدق العنوان على ذاته يسمى عقد الوضع وصدق المحمول عليه بإحدى الجهات الآتية
يسمى عقد الحمل

[Konunun ünvanının, konunun zâtları üzerine doğruluğu, akdül'-vaz' olarak isimlendirilir. Konunun, gelecek cihetlerin biriyle konunun zâtı üzerine doğruluğuna akdül'-haml ismi verilir.]

Ve ıstılâh-ı ehl-i fende ünvan-ı mevzû'un, zât-ı mevzû' üzere sâdik olmasına akd-i vaz' tesmiye olunur. Ve vâsf-ı mahmûlün zarûret ve devâm emsâli bahs-i müveccehâtta zikr olunacak cihetlerden biriyle mevzû' üzere sıdkına akd-i haml tesmiye kılınır. Çünkü kaziiye-i hamliyyeye nazar ettiğimizde bir şey' ile iki vâsfın vücûdunu müşâhede ederiz. Bu cihetle şey'-i mezkûr ehad-i vâsfeyn ile bir terkîb ve vâsf-ı âhar ile diğer bir terkîb olarak muhassıl-ı mefhûmu iki akde rucû' eder. Ve bundan evvel ünvanın zât-ı mevzû' üzere sıdkı olup akd-i vaz' budur. Ve sâni cihâttan biriyle vâsf-ı mahmûlün zât-ı mevzû' üzere sıdkı olup akd-i haml budur. El-hâsıl akdin ma'nâ-yı lügavîsi rabt olup burada murâd terkîb hâsıl olarak akd-i evvel kable't-terkîb ma'lûmü's-sübût olmasıyla terkîb-i takyîdidir. Nitekim (الإخبار بعد العلم بها أوصاف) [İnsân bir şey' hakkında bilgi sâhibi olduktan sonra vasıflarını bildirebilir.]¹²⁴ kâ'idesi ma'lûmdur. Ve akd-i sâni sübût veyâhûd nefyi i'lâm ve ihbâr için olmasıyla terkîb-i haberîdir. Meselâ (كل إنسان حيوان) [Bütün insânlar canlıdır.] kavlimizde hayevân mefhûmuyla hüküm eylediğimiz efrâd-ı insân ya'nî Zeyd ve Amr için iki vasıf buluruz ki birisi zâten ma'lûmumuz olmak lâzım gelen insân ve ikincisi haber vermek istediğimiz hayevân vasıfları olup işbu vâsfeynden ünvan-ı mevzû' olan insânın efrâd-ı mevzû' olan Zeyd ve Amr üzere sıdkı ya'nî bunların ünvan-ı mezkûr ile ittisâfı akd-i vaz' ve bu efrâd üzere mahmûl olan ha-

124 Bu kısım *Burhân*'in metninden değil. (Abdunnafi Efendi bir kuralın Arapçasını yazmış.)

veyânın sıdk ve sübûtu akd-i hamldir. Ke'enne hamliyye iki terkîbi hâmil olup evvel takyîdi ve sâni haberîdir.

[Mahmûl ile Kazâyâ-yı Mûte'ârifede Efrâd Murâd Olunmayı Münharifâtda Murâd Olunduğu]

Kâle Rahimehullâh

ولا يراد بالمحمول الأفراد في القضايا المتعارفة بل في المنحرفات

[Bilinen/kullanılan önermelerde yüklemle fertler kastedilmez. Bilakis bilinenin dışına çıkmış münharif önermelerde kastedilir.]

Ve kazâyâ-yı mûte'ârifede mahmûl ile efrâd murâd olunmaz. Ya'nî mevzû' gibi mefhûm-i mahmûl ile muttasıf olan efrâd mevcûd ise de kazâyâ-yı müsta'mele ve mûte'ârifede maksûd-i bi'l-haml efrâd olmayıp belki mefhûmdur. Meselâ (الإنسان حيوان) [İnsân bir canlıdır.] kaziyyesiy-le murâd mefhûm-i hayevâniyyetle efrâd-ı insân üzerine hükm ve efrâd-ı insânın vâsf-ı hayevân ile muttasıf olduğunu ihbâr olup yoksa efrâd-ı hayevân ile efrâd-ı insân üzerine hükm değildir. Belki bu vechle mahmûl ile efrâd murâd edilmesi kazâyâ-yı münharifede olur. [22] (نحو الإنسان كل ناطق) [Misâl; insan, tüm nâtık olanlardır.] Bu kaziyye münharife olup murâd cemî' efrâd-ı nâtık ile mefhûm-i insân üzerine hükümdür.

Musannifin *Hâşiye*'de beyânı vechle bu kelâmdan murâd şu mebhassa işarettir ki ulûmda müsta'mele olan kazâyâ-yı mûte'ârifede cânib-i mevzû'dan efrâd, cânib-i mahmûldan mefhûm murâd olunan kazâyâdır. Ve bu kaziyyelerin gayrısı câddeden münharife ve gayr-ı mûte'ârifedir. Ve kazâyâ-yı gayr-ı mûte'ârifede ba'zen mûte'ârifenin aksi olarak cânib-i mevzû'dan mefhûm ve cânib-i mahmûlden efrâd murâd edilmesiyle olur. Nitekim metinde zikr olunan misâl bu kabildendir. Ve ba'zen cânibeynden efrâd murâd olunur. Ve bu da yâ tarafeyn sûr-ı küllî ile müsevver olarak meselâ (كل إنسان كل ناطق) [Her insan, her nâtık olandır.] denilip her bir efrâd-ı insân aynıyla her bir efrâd-ı nâtık olduğunu ifâde murâd olunur. Veyâhûd tarafeyn sûr-ı cüz'î ile müsevver olarak meselâ (بعض الحيوان بعض الجسم) [Ba'zı canlılar cisimlerin ba'zısıdır.] denilip efrâd-ı hayevândan ba'zısı efrâd-ı cisimden ba'zı olduğunu ifâde eder. Veyâhûd ehadühümâ sûr-ı küllî ve âharı sûr-ı cüz'î ile müsevver olarak meselâ (كل إنسان بعض الحيوان) [İnsânların tümü ba'zı canlılardır.] denilir. Murâd efrâd-ı insândan cümlesi efrâd-ı hayevândan ba'zısı olduğunu ifâde olur.

Veyâhûd bi'l-aks (بعض الحيوان كل الإنسان) [Ba'zı canlılar insanların tamamıdır.] denilip ma'nâ-yı mezkûru ifâde eder. Veyâhûd tarafeynde sûr mevcûd olmaz. Bu i'tibârâta selb ciheti dahi zamm edilse aded-i münharifât mikdâr-ı kesire terakkî eder. Ve ba'zı ehl-i fen bunların serd-i tafsilâtını iltizâm etmişler ise de bununla ifâde olunacak bir fâ'ide olmadığı cihetle mütûn ve belki ağleb-i şürûhda terk olunmuştur. Ve hafî olmasın ki cânibeynden mefhûm murâd olunan kaziyyeler münharifede dâhil olmayıp belki kazâyâ-yı tabî'iyedir. Meselâ (الإنسان نوع) [(Canlılar içerisinde) "İnsân bir nev'dir."]] kavlinde murâd mefhûm-i nev' ile mefhûm-i insân üzerine hüküm olarak kaziyye-i tabî'iyedir.

[Hamliyyenin Kazâyâ-yı Şahsiyye ve Mahsûsâ ile Tabî'iyeye ve Mühmele ve Mahsûra ve Müsevvereye Taksîmi ve Mahsûratta Kemmiyyete Delâlet Eden Şey'e Sûr Tesmiye Kılındığı]

Kâle Rahimehullâh

فصل الحملية مطلقا موجبة كانت أو سالبة إن كان موضوعها الذكري جزئيا حقيقيا سميت شخصية، ومخصوصة نحو زيد أو هذا عالم أو ليس بعالم

[Fasıl: Mutlak olarak olumlu veya olumsuz yüklemli önerme; zikrî konusu hakîkî cüz'î olursa, şahsiyye ve mahsûsa ismini alır. Misâl Zeyd âlimdir, bu âlimdir ve bu âlim değildir.]

Füsûl-i tis'adan işbu fasl-ı sâni kaziyye-i hamliyyeyi bi'tibârî'l-mevzû' aksâm-ı erba'aya taksîm için mevzû' olup kısm-ı evvel şahsiyye ve sanî tabî'iyeye ve sâlis mahsûrât-ı erba'a ve râbî' mühmeledir. Şöyle ki; mutlak kaziyye-i hamliyye ister mûcibe ister sâlibe olsun eğer mevzû'-ı zikrîsi cüz'î-i hakîkî olursa bu nev'-i kaziyyeye şahsiyye ve mahsûsa tesmiye olunur. Zîrâ mevzû'u şahs-ı mahsûs olup iştirâke gayr-ı muhtemeldir. Meselâ زيد (زيد عالم وهذا عالم) [Zeyd âlimdir ve bu da bir âlimdir.] mûcibeleriyle (ليس بعالم وهذا ليس بعالم) [Zeyd âlim değildir bu da âlim değildir.] sâlibelerinde mevzû' müteşahhas ve mu'ayyen olarak cüz'î-i hakîkî olmasıyla bu kaziyyeler kaziyye-i şahsiyye olup kaziyye-i mahsûsa dahi itlâk olunur. Eğer îrâd edilirse ki mevzû'un cüz'î-i hakîkî olmasıyla murâd medlûl-i mevzû'un şahsı olması ise (هذا كاتب وأنا قائم) [Bu yazıcıdır ve ben ayaktaım.] emsâli böyle olmayıp [23] alâ kavlin esmâ-ı işârât ve muzmerât ma'ânî'-i külliyyeye mevzû'adır. Cevâbında deriz ki; murâd mevzû'un kendiden iştirâke muhtemel olmayacak sûrette şahs-ı mu'ayyen fehm olunacak haysiyyette

olmasıdır. Nitekim şahs-ı mu‘ayyen-i mahsûsa işâretle (هذا كاتب وأنا قائم) [Bu yazıcıdır ve ben ayaktayım.] denildiği sûrette dahi bu ma‘nâ fehm olunur. Sadettin Teftâzânî *Şerh-i Şemsiyye*’de bu vechle beyân eylemiştir.¹²⁵ İmdi kazıyye-i şahsiyye kendisinde mevzû‘ cüz’i-i hakîkî olan kazıyye-i hamliyyedir.

Kâle Rahimehullâh

وإن كان كلياً فإن كان الحكم على العنوان من غير أن يقصد سرايته إلى ذات الموضوع سميت طبيعية، وإن أمكن سرايته في نفسه

[Eğer zikrî konusu, küllî olup ünvân üzerine hükm verme, konunun zâtına geçiş kastedilmeden olursa tabîi ismini alır. Kendinde sirâyeti mümkün olsa da durum böyledir.]

Ve eğer hamliyyede mevzû‘-ı zikrî küllî olursa zât-ı mevzû‘a hükmün sirâyeti maksûd olup veyâhûd olmaması sûreteynine münkasım olarak eğer hükm zât-ı mevzû‘a sirâyeti kasd olunmaksızın ünvân-ı mevzû‘ üzerine olursa bu nev‘-i kazıyyeye kazıyye-i tabî‘iyye tesmiye olunur. Zîrâ bu emsâl kazıyyede maksûd-i bi‘l-hükm tabî‘at ya‘nî hakîkat olup efrâda sirâyeti maksûd değildir. Ve bu hükmün fi-nefsihî efrâda sirâyeti mümkün olsa da mâni‘ olmayıp mu‘teber olan adem-i kasddır.¹²⁶ (نحو الإنسان حيوان ناطق أو كلي) [Misâl; insân konuşan bir canlıdır, veya küllîdir veyâhûd cins değildir.] Misâl-i evvel ve sânde icâben ve sâlisde selben hükm mefhûm-i insân üzerine olup kazâyâ-yı tabî‘iyyedir. Ve evvelde hayevân-ı nâtık ile hükmün Zeyd ve Amr emsâli efrâda sirâyeti mümkün ise de bu sirâyet maksûd olmayıp murâd hakîkat-i insân hayevân-ı nâtık olduğunu beyândır. Ve efrâd küllî olamayacağı cihetle misâl-i sânde efrâda sirâyet-i hükm gayr-ı mümkündür. İmdi kazıyye-i tabî‘iyye kendi(n)de mevzû‘-ı zikrî küllî olarak hükm efrâda sirâyeti kasd olunmaksızın ünvân-ı mevzû‘ üzerine olan kazıyyedir.

Kâle Rahimehullâh

وإن كان الحكم عليه مع قصد السراية إلى ما تحته من الأفراد الشخصية أو النوعية، فإن

125 İrâd-ı mezkûrun vürudu esmâ-i işârat ve muzmerâtta vaz‘ ve mevzû‘ün-leh âmm olduğuna mebnidir ki muhtâr-ı Taftâzânî ve mezheb-i meşhur budur. ammâ Mevlâna Adudüddin ve ittiba‘ı olan sâ‘ir muhakkıkın bunlarda vaz‘ı âmm ve mevzû‘ün-leh hâss olduğunu ihtiyar eyledikleri cihete onların mezhebine göre irâd-ı mezkûrun re’sen vârid olamayacağı hafî değildir. (Abdulhamid)

126 Sehv ve savâb cetvelinde “kasddır” olarak düzeltilmiştir.

لم يبين فيها كمية الأفراد كلا أو بعضا سميت مهملة، نحو الْإِنْسَانُ فِي خُسْرٍ أَوْ لَيْسَ فِي خُسْرٍ

[Eğer ünvân üzerine hüküm verme, altındaki şahsî veya nevî ferdlere geçiş kastedilerek yapılırsa; önermede tamamı veya bazısı şeklinde ferdlerin sayısı belirtilmezse mühmel ismini alır. Misâl insan hüsrandır. İnsân hüsranda değildir.]

Ve eğer mevzû'-ı küllîde ünvân üzerine hüküm tahtında olan efrâd-ı şahsiyye veyâ nev'iyyeye sirâyeti kasdıyla olursa bu da iki kısım olup eğer kendi(n)de küllen veya ba'zan kemmiyyet-i efrâd beyân olunmazsa bu emsâl kazıyye mühmele tesmiye olunur. Meselâ zikr olunan (الإنسان في خسر) [İnsân ziyândadır.] kazıyyesinde mevzû' olan insân küllî olup ve mefhûm-i insân üzere hüsrânda olmasıyla hükmde bir ma'nâ olmayarak murâd efrâd-ı insân hüsrândadır demek olduğu ve efrâdın küllîsi veyâhûd ba'zısı olduğuna delâlet edecek [24] sûr-ı küllî ve cüz'î mevcûd olmadığı cihetle bu kazıyye mühmele-i mûcibe ve (الإنسان ليس في خسر) [İnsân ziyanda değildir.] dahi mühmele-i sâlibedir. İmdi kazıyye-i mühmele kendisinde hüküm efrâda sirâyeti kasd olunarak ve küllen ve ba'zan kemmiyeti beyân olunmayarak ünvân üzerine olan kazıyye-i hamliyyedir. ¹²⁷

Kâle Rahimehullâh

وإلا سميت محصورة ومسورة، والدال على الكمية سورا

[Eğer fertlerin sayısı belirtilirse mahsûre ve müsevvere ismini alır. Sayıya delâlet eden şey ise sûr olarak isimlendirilir.]

Ve eğer kendisinde mevzû'-ı zikrî, küllî ve ünvân üzere hükümden maksûd efrâda sirâyeti olmasıyla berâber küllen veyâ ba'zan kemmiyyet-i efrâd beyân olunursa bu nev'-i kazıyyeye kazıyye-i mahsûre ve kazıyye-i müsevvere tesmiye olunur. Mahsûre itlâkı küllen veyâ ba'zan efrâd-ı mevzû'ü istî'âb etmesinden ve müsevvere tesmiyesi sûr üzere iştimâlından içindir. Nitekim emsilesi îrâd olunur. İmdi kazıyye-i mahsûre kendisinde mevzû'-ı zikrî küllî olup ve ünvân üzerine efrâda sirâyeti kasdıyla hüküm olunarak küllen veyâ ba'zan kemmiyyet-i efrâdı beyân olunan kazıyyedir. Ve kemmiyyet-i efrâd üzere delâlet eden küll ve ba'z ve emsâlî lafızlara sûr tesmiye olunur.

127 Ba'dezâ hafî olmaya ki musannifin (وإن كان الحكم عليه مع قصد السراية) [Başkasına geçmek kasdıyla berâber kazıyye-i mahsûre ve mühmelede hüküm mefhûm üzeredir.] kavlinde mezheb-i mütekaddimînin ihtiyârına işâret vardır ki onlara göre kazıyye-i mahsûre ve mühmelede hüküm mefhûm üzeredir. Efrâda sirâyet ettiği haysiyyetle ammâ mütahhîrîn indinde emr bil-akdır. (Abdulhamid)

Metinde olan (من الأفراد الشخصية أو النوعية) [Şahsî veya nevî ferdlerden.] kavliyle efrâdı bunlardan ta'mîm etmesinin sebebini îzâh ile musannif *Hâşiye*'de demiştir ki efrâd-ı şahsiyye (كل إنسان حيوان) [Bütün insânlar canlıdır.] kaziyyesine nâzır olup murâd Zeyd ve Amr ve sâ'ir efrâd-ı şahsiyye-i insândır ve efrâd-ı nev'iyye (كل نوع كلي) [Bütün nev'ler küllîdir.] kaziyyesine nâzır olup murâd nev'-i insân ve nev'-i feres ve sâ'ir efrâd-ı nev'iyyedir.

Zîrâ kavleynden ikisi de mahsûre-i külliyye olup halbuki misâl-i sâni'de küllî olmasıyla hükm efrâd-ı şahsiyye üzerine olmayarak efrâd-ı nev'iyye üzerinedir. Bu cihetle eğer efrâd-ı şahsiyye ve nev'iyyeden ta'mîm edilmese bu emsâl kaziyyelerin hurûcuyla ta'rîf müntakız olur. Lâkin (كل جنس كلي) [Bütün cinsler küllîdir.] kavlimiz emsâliyle işkâl vâki' olur. Zîrâ bu kavî mahsûre-i külliyye olduğu halde taht-ı ünvanında olan efrâdına ferd-i şahsî ve ne de ferd-i nev'î olarak belki ferd-i cinsîdir ki hayevân ve nebât emsâlidir. Meğer ki bu makâmda nev' ile nev'-i izâfî murâd olunursa nev'-i izâfî tafsilâtı mürûr ettiği vechle ecnâsa şâmil olduğundan misâl-i mezkûr emsâliyle su'âl mündefi' olursa da nev'-i izâfide dâhil olmayan cevher gibi cins-i âlî ile işkâlden âzâde olunamaz. Şu kadar ki nev'den ünvândan ehass olan mutlak küllî ma'nâsı murâd edilerek cins ve hâssa ve gayrisından ta'mîm olunursa o hâlde işkâle mahal kalmaz.¹²⁸ [25]

Kâle Rahimehullâh

إما كلية إن حكم فيها على كل فرد، وإما جزئية إن حكم فيها على بعض الأفراد

[Önermedeki bütün fertler üzerine hükmedilirse önerme küllîdir. Önermedeki bazı fertler üzerine hükmedilirse cüz'îdir.]

Bu kelâm mahsûrâtı külliyye ve cüz'iyyeye taksîm olup şöyle ki eğer mahsûrede hükm her bir ferd-i mevzû' üzerine olursa bu nev' kaziyye mahsûre-i külliyyedir. Ve eğer hükm ba'z-ı efrâd üzerine olursa bu nev' kaziyye mahsûre-i cüz'iyyedir ve külliyye ve cüz'iyyeden her birisi mûcibe ve sâlîbe kısmeynine münkasim olarak bu cihetle aksâm-ı mahsûrât dört kısım olmuş olur.

128 Bu dahi hafî olmasın ki musannifin *Hâşiye-i* menkûlede olan kelâmından münfehîm oldu ki (من الأفراد الشخصية أو النوعية) [Şahsî veya nevî ferdlerden.] kavli ihtiyâr-ı mezheb-i cumhûra işârettir. Şöyle ki; muhakkıkün kaziyyeteyn-i mezkûreteynde hükm yalnız efrâd-ı şahsiyye üzerine olmasını ihtiyâr eylemişlerdir. İsterse mevzû' nev' veyâhüd cins-i karîb veyâ cins-i ba'id olsun ve ammâ cumhûr tafsil eyleyip eğer mevzû' nev'-i sâfil olursa hükm efrâd-ı şahsiyye üzerinedir. Ve eğer cins-i karîb olursa hükm efrâd-ı şahsiyye ve nev'iyye üzerinedir. Ve eğer cins-i ba'id olursa hükm efrâd-ı şahsiyye ve nev'iyye ve cinsiyeye üzerinedir, demişlerdir. (Abdulhamid)

[Mahsûrâtın Külliyye ve Cüz'iyeye Taksîmi]

Kâle Rahimehullâh

فالمحصورات أربع؛ أشرفها الموجبة الكلية، وسورها نحو كل، ولا تصدق إلا فيما كان المحمول مساويا للموضوع الذكري، أو أعم منه مطلقا.

[Mahsûra (nicelikli) önermeler dört tanedir. En üstünü; küllî olumlu olandır. Sûru ise küll/bütün edâtı gibidir. Ancak yüklem, zikrî konuya eşit veya mutlak olarak ondan daha geniş olduğu yerlerde doğru olur.]

İmdi mahsûrât dört kısım olarak evvel mûcibe-i külliyye ve sâni sâlibe-i külliyye ve sâlis mûcibe-i cüz'iyeye ve rabî sâlibe-i cüz'iyedir. Zîrâ kazıyye-i mahsûrede eğer efrâdın küllîsi üzere îcâb ile hükm olunursa bu kazıyye mûcibe-i külliyyedir. Meselâ (كل إنسان حيوان) [Bütün insânlar canlıdır.] kavlimiz bu kısımdandır ve eğer efrâd-ı mevzû'un küllîsi üzere selb ile hükm olunursa sâlibe-i külliyyedir. Meselâ (لا شيء من الإنسان بحجر) [İnsânlardan hiçbir şey taş değildir.] bu kabildendir. Ve eğer ba'z üzere îcâb ile hükm olunursa mûcibe-i cüz'iyedir. Meselâ (بعض الحيوان إنسان) [Ba'zı canlılar insândır.] bu kısımdandır. Ve eğer ba'z-ı efrâd üzere selb ile hükm olunursa sâlibe-i cüz'iyedir. Meselâ (بعض الحيوان ليس بإنسان) [Ba'zı canlılar insân değildir.] bu kabildendir.

Ve işbu aksâm-ı erba'a-i mahsûrâtın eşrefi îcâb ve külliyyet şerefeyni ni hâmil olmasından dolayı mûcibe-i külliyyedir. Ve mûcibe-i külliyyenin sûru küll lafzıyla emsâlidir ki meselâ lâm-ı istiğrâk ve izâfe-i istiğrâkıyye dahi sûrdan ma'dûddur. Hâsılı lûgat-i Arab ve elsine-i sâ'irede küll lafzının müfâdını edâ eden her bir şey' mûcibe-i külliyye için sûrdur. Meselâ Fârisî'de "همه" lafzı sûr-ı küllîdir. Ve âtîde beyân-ı musannifden dahi ma'lûm olacağı vechle "küll"den murâd (كل إنسان لا يحويه بيت) [Bütün İnsân topluluğu bir eve sığmaz.] emsâli "küll-i" mecmû'î değildir. Zîrâ bu kazıyyeden murâd mecmû'-ı insânı bir beytin hâvî ve müştemil olmayacağını ifâde olmasıyla bu emsâl kazıyye mühmele ve inde'l-ba'z şahsiyyedir. Ve kezâlik murâd (كل إنسان نوع) [Bütün insânlar nev'dir.] emsâli küllî ma'nâsına olan küll dahi değildir. Zîrâ bu kazıyyenin müfâdı hakikat-i insân nev'dir demek olup tabî'iyedir. Belki murâd (كل واحد من الأفراد) [Bütün insân ferdlerinden her bir ferd.] ma'nâsına küll-i ifrâdîdir.

Ve işbu mûcibe-i külliyye ancak kazıyyenin mahmûlü mevzû'una müsâvî veyâhûd mevzû'dan mutlakan e'amm olduğu sûrette sâdika olur.

Zirâ mûcibe-i külliyyede hükm mevzû‘-ı zikrîde mu‘teber olan her bir ferdin mahmûl için ferd-i zarûrî veyâ dâ‘imî olmasını muktezî olup bu ise mahmûlün mevzû‘a müsâvî veyâhûd mevzû‘dan e‘amm olmasına mütevakkıfıdır. (نحو كُلِّ إِنْسَانٍ نَاطِقٌ أَوْ حَيَوَانٌ) [Misâl; bütün insânlar konuşandır veya bütün insânlar canlıdır.] Misâl-i evvelde mahmûl mevzû‘a müsâvî olup her bir efrâd-ı insân nâtık ve her bir efrâd-ı nâtık insândır. Bu cihetle her bir insân nâtıktır denilmek [26] sâdıktır ve akside böyledir. Ve (كل إنسان حيوان) [Bütün insânlar canlıdır.] misâl-i sânisinde hayevân mutlak insândan e‘amm olmasıyla “her bir insân hayevândır” denilmek sâdık lâkin hayevân için feres ve emsâli efrâd mevcûd olmasıyla aksi gayr-ı sâdıktır.

Kâle Rahimehullâh

ثم السالبة الكلية، وسورها لا شيء، ولا تصدق إلا فيما كانا متباينين كليا

[Sonra küllî olumsuz gelir. Sûru lâ-şey/hıçbir şeydir. Sadece konu ve yüklem küllî olarak mütebâyin olduğu yerlerde doğru olur.]

Derece-i sâniyyede eşref-i mahsûrât ehad-i eşrefeyn olan külliyyeyi iştimâlinden nâşî sâlibe-i külliyyedir. Ve bunun sûru “lâ-şey” ve “lâ vâhid” lafızlarıdır. Ve sâlibe-i külliyyenin sıdkı ancak mevzû‘ ile mahmûl yekdiğere tebâyün-i küllî ile mütebâyin oldukları mevzû‘a mahsûstur. (نحو لَا شَيْءَ مِنَ الْإِنْسَانِ بِفَرَسٍ) [Misâl; hiçbir insan at değildir.] İmdi bu kaziyye “lâ-şey” sûruyla mahsûre olup sâlibe-i külliyye ve insân ile feres mefhûmları beyninde tebâyün-i küllî olarak ne insândan bir ferd feres ve ne feresden bir ferd insân olmasıyla kaziyye-i sâdıktır. Ve merci‘i sâlibeteyn-i külliyyeteyn olup (لَا شَيْءَ مِنَ الْإِنْسَانِ بِفَرَسٍ) [Hiçbir insan at değildir.] sâdık olduğu gibi (لا شيء من الفرس بإنسان) [Hiçbir at insân değildir.] dahi sâdıktır.

Kâle Rahimehullâh

ثم الموجبة الجزئية، وسورها نحو بعض، وتصدق فيما عدا المتباينين كليا

[Sonra cüz‘î olumlu gelir. Sûru bazı gibi lafızlardır. Küllî olarak mütebâyin olan konu ve yüklem dışındaki yerlerde doğru olur.]

Ve mahsûrâtтан derece-i sâlisede bulunan ehad-i eşrefeyni iştimâli cihetle mûcibe-i cüz‘iyyedir. Ve sûru “ba‘z” lafzı emsâlîdir. Ve işbu mûcibe-i cüz‘iyye beynlerinde tebâyün-i küllî olan şey‘eynin mâ‘adâsında sâdık olur. (نحو بَعْضُ الْحَيَوَانِ إِنْسَانٌ) [Misâl; ba‘zı canlılar insândır.] Bu misâlde

mevzû‘ mahmûlden e‘amm olmasıyla efrâd-ı e‘âmmdan ba‘zısı i‘tibâriyle hayevândan ba‘zısı insândır denilmek sâdık olduğu gibi insândan ba‘zısı hayevândır denilmek dahi sâdıktır. Ve meselâ insân ile nâtık beyninde müsâvât olmasıyla her bir insân nâtıktır denilmek sâdık olduğu gibi ba‘z-ı insân nâtıktır veyâhûd ba‘z-ı nâtık insândır denilmesi dahi sâdıktır. Ya‘nî zımn-ı küllîde tahakkuk-ı cüz’î hakîkata mutâbıktır. Lâkin feres ile insân beyninde mübâenet-i külliyye olmasıyla (بعض الإنسان فرس) [Ba‘zı insânlar attır.] veyâhûd (بعض الفرس إنسان) [Ba‘zı atlar insândır.] denilmesi gayr-ı sâdıktır.

Kâle Rahimehullâh

ثم السالبة الجزئية، وسورها نحو ليس بعض وبعض ليس وليس كل، وتصديق فيما لم يكن المحمول مساويا للموضوع أو أعم منه.

[Sonra cüz’î olumsuz gelir. Sûru; değil bazısı, bazısı değil ve tamamı değil kâllıplarıdır. Sadece yüklem, konuya eşit veya mutlak olarak ondan daha geniş olmadığı yerlerde doğru olur:]

Ve mahsûrattan derece-i ahîre-i râbî‘ada vâkî‘ olan sâlîbe-i cüz’iyye olup sûru üç lafızdır ki evvel “leyse ba‘zun” ve sâni “ba‘zun leyse” ve sâlis “leyse küllün” emsâlidir. Ve işbu sâlîbe-i cüz’iyye mahmûl mevzû‘a müsâvî veyâhûd mutlakan mevzû‘dan e‘amm olmayan mevâzî‘de sâdıka olur. (نحو) (بعض الحيوان ليس بإنسان) [Misâl; ba‘zı canlılar insân değildir.] işte bu kaziyeye sâlîbe-i cüz’iyye ve mahmûl olan insân mevzû olan hayevândan ehass olmasıyla sâdıkadır. Lâkin bi’l-aks (بعض الإنسان ليس بحيوان) [Ba‘zı insânlar canlı değildir.] denilse mahmûl mevzû‘dan e‘amm olacağı cihetle sâdık olmayacağı gibi (بعض الإنسان ليس بناطق) [Ba‘zı insânlar konuşan değildir.] kavli dahi tarafeyn beyninde müsâvât olmasıyla gayr-ı sâdıktır. [27]

Musannifin *Hâşiye*’de beyânı vechle “leyse küllün” sûrunu ziyâde etmesi i‘tibâr-ı kavimde ref’-i îcâb-ı küllî selb-i cüz’iyyede münderic olduğuna işârettir. Ve bu indirâctan nâşi zikr olunacağı vechle îcâb-ı küllînin nakîz-ı hakîkisini ref’ îcâb-ı küllî iken selb-i cüz’î kılmışlardır. İzâh-ı makâm bu vechledir ki “leyse” lafzının medlûlü hükm-i selbî olup hükm-i selbî ise yâ mevzû‘dan mahmûlü selb veyâhûd mevzû‘ için sübût-i mahmûlü nefy ma‘neyeyn beyninde dâ’ir olarak evvel selb-i hükmî ve sâni ref’-i îcâbtır. İmdi mevzû‘dan murâd eğer ba‘z-ı efrâd olursa hâsıl-ı ma‘nâ, yâ mahmûlün işbu ba‘zdan intifâsı olup işte selb-i cüz’î budur veyâhûd ba‘z-ı mezkûr

için mahmûlün intifâ'-ı sübûtu olup bu da ref'-i îcâb-ı cüz'î olarak selb-i küllîye müsâvîdir. Ve eğer mevzû'dan murâd küll-i efrâd olursa hâsıl-ı ma'nâ, yâ her bir efrâd için mahmûlün intifâ'-ı sübûtu olarak işte ref'-i îcâb-ı küllî budur ve işbu ref'-i îcâb-ı küllî selb-i cüz'îye müsâvîdir veyâhûd her bir efrâd-ı mevzû'dan mahmûlün intifâsı olup bu da selb-i küllîdir.

İşte ehl-i fennin bu esâs üzerine sâlibe-i cüz'iyenin esvâr-ı selâsesi bey-ninde olan farkı îzâhda îrâd eyledikleri kelâm şâyân-ı beyân olmasıyla terk ve imhâli münâsib-i makâm görülememiştir. Şöyle ki; esvâr-ı mezkûreden (ليس كل) sûru bi'l-mutâbaka ref'-i îcâb-ı küllîye ve bi'l-iltizâm selb-i cüz'îye delâlet eder. Zîrâ meselâ (كل حيوان إنسان) [Bütün canlılar insândır.] kavlinin ma'nâsı her bir efrâd-ı hayevâna insânın sübûtu olarak îcâb-i küllîdir. Ve bu kaziyeyi sâlibeye tahvîl ederek (ليس كل حيوان بإنسان) [Bütün canlılar da insân değildir.] dediğimiz sûrette mefhûm-i sarîhi cemî'-i efrâd-ı hayevâna sübût-i insâniyeti ref' olarak ref'-i îcâb-ı küllîdir. Bu cihetle “leyse küll” sûrunun medlûl-i mutâbıkîsi ref'-i îcâb-ı küllî olduğu tahakkuk eder. Ve ammâ bi'l-iltizâm selb-i cüz'îye delâlet etmesi şu cihettendir ki îcâb-ı küllînin irtifâ'ı iki vechle olup şöyle ki yâ mahmûlün cemî'-i efrâd-ı mevzû'dan meslûb olmasıyla olur. İşte selb-i küllî budur. Veyâhûd ba'z-ı efrâddan meslûb ve ba'zısı için sâbit olmasıyla olur. Çünkü ba'z-ı efrâddan meslûb olduğu gibi îcâb-ı küllî mürtefi' olur. İşte selb-i cüz'î budur. İmdi bu beyândan ref'-i îcâb-ı küllî selb-i küllîden e'amm olduğu ma'lûm olur. El-hâsıl selb-i cüz'î ba'z-ı efrâddan selb-i mahmûl olup ba'z-ı âhardan da meslûb veyâhûd ba'zı âhar için sâbit olması mültezim olmadığı cihetle selb-i cüz'î ref'-i îcâb-ı küllînin muhtemel olduğu selb-i küllî ile ba'z-ı efrâddan meslûb ve ba'z-ı âhar için mesbût olmak sûreteyninden ikisi için de lâzım gelir. Ya'nî “selb-i ani'l-küll ve selb-i ani'l-ba'z” şıkkeyninden ikisinde dahi selb-i cüz'î tahakkuk eder. Ve bu lüzûm şu tarîk ile de isbât olunur ki her ne vakit îcâb-ı küllî mürtefi' olsa selb-i [28] ani'l-ba'z sâdık olur. Zîrâ eğer mahmûl efrâd-ı mevzû'un hiç birinden meslûb olmasa o halde efrâdın küllîsine sâbit olmuş olur. Mefrûzumuz ise bunun hilâfıdır. İşte bu tahkîkât ile (ليس كل) [Tamamı değil.] sûru mefhûmunda iki ihtimâl üzere selb-i cüz'î kat'iyen mütehakkık olup selb-i küllî ise ihtimâlde kalmasıyla maktû'-ı mu'ayyeni ahz ve muhtemel meşkûkü terk için (ليس كل) [Tamamı değil.] selb-i cüz'î için sûriyete kesb-i rüchân eylemiştir. (ليس بعض) [Ba'zısı değil.] sûru dahi her ne kadar mefhûm-i sarîhi

ref-i îcâb-i cüz'î olarak selb-i küllî ve selb-i 'anı'l-ba'z muhtemel ise de iki sûrette dahi selb-i cüz'î lâzım geleceğinden aynıyla bu delilden nâşî selb-i cüz'î için sûriyyeti ihtiyâr edilmiştir.

İmdi (ليس كل) [Tamamı değil.] sûru bu vechle bi'l-mutâbaka ref-i îcâb-ı küllîye ve bi'l-iltizâm selb-i cüz'îye delâlet etmesiyle (ليس بعض) [Değil ba'zısı.] ve (بعض ليس) [Ba'zıları değil.] sûrlarından iftirâk eder. Zîrâ bunların delâleti bi'l-aks olarak bi'l-mutâbaka medlûlleri selb-i cüz'î olduğu zâhirdir. Şu cihetle ki (بعض الحيوان ليس بإنسان) [Ba'zı canlılar insân değildir.] veyâhûd (ليس بعض الحيوان إنسانا) [Ba'zı canlılar insân değildir.] kavillerimizde ba'zı tasrîh ile berâber harf-i selbi idhâl ettiğimiz hinde sarîhan fehm olunacak ma'nâ ba'z-ı efrâd-ı hayevândan mefhûm-i insânı selbdir. Bu ise selb-i cüz'îdir ve bunların ref-i îcâb-ı küllî üzere delâletleri bi'l-iltizâmdır. Zîrâ mahmûl ba'z-ı efrâd-ı mevzû'dan meslûb olduğu hinde cem'î-ı efrâda sâbit olamaz. Bu sûrette îcâb-ı küllî mürtefi' olur.

Lâkin Şerh-i Metâlî'de mübeyyen olduğu vechle (ليس بعض) [Ba'zısı değil.] sûrunun bi'l-mutâbaka ba'zdan selb-i hükme delâleti mahall-i nazar olup (ليس كل) [Hepsi değil.] sûrunun mefhûm-i sarîhi ref-i îcâb-ı küllî olduğu gibi (ليس بعض) [Ba'zısı değil.] sûrunun dahi mefhûm-i sarîhi ref-i îcâb-ı cüz'î olmasıyla savâb olan denilmektir ki (ليس كل وليس بعض) [Tamamı değil ve ba'zısı değil.] sûrlarında eğer selbleri kazıyyeye kıyâs ile i'tibâr olunursa (ليس كل) [Tamamı değil.] ref-i îcâb-ı küllîye ve (ليس بعض) [Ba'zıları değil.] ref-i îcâb-ı cüz'îye mutâbıktır. Ve eğer selbleri mahmûle kıyâs ile i'tibâr edilir ise bu sûrette (ليس كل) [Tamamı değil.] selb-i küllîye ve (ليس بعض) [Ba'zıları değil.] selb-i cüz'îye mutâbıktır.

Ve (بعض ليس وليس بعض) [Değil ba'zısı ve ba'zısı değil.] sûreyi beyninde dahi fark şu cihetten mütehakkıktır ki (ليس بعض) [Ba'zısı değil.] sûru ba'zen selb-i küllî için zıkr olunup bu da harf-i selb mûcibe-i cüz'îyyeyi ref için kılındığı hinde olur. Meselâ (ليس بعض الإنسان بحجر) [Ba'zı insânlar taş değildir.] selb-i küllîdir. Zîrâ ba'z-ı efrâd-ı ta'yîn mefhûm-i cüz'eynden hâric olmasıyla murâd ba'z-ı gayr-ı mu'ayyen olarak nekrenin siyâk-ı nefyde vukû'una şebîh olur. Ve siyâk-ı nefyde vâki' olan nekre umûmu müfid¹²⁹ olduğu gibi bu mahalde dahi umûmu ifâde eder. Şöyle ki; efrâddan hangi ba'zda olursa olsun [29] selb-i mahmûlü fehm etmek muhte-

129 Seh ve savâb cetvelinde "müfid" olarak düzeltilmiştir.

mel olup bu ise selb-i küllîdir. Lâkin Seyyid Şerîf bu kelâm, kelâm-ı zâ-hirî olduğunu beyân ile şu vechle tahakkuk-ı makâl eylemiştir ki meselâ (ليس بعض الحيوان إنسانا) [Ba'zı canlılar insân değildir.] deyip harf-i selb ile mevzû'dan mahmûlü selb etmek murâd olunursa selb-i cüz'î olur. Ve eğer bu kazıyye nefsü'l-emrde mütehakkıka değildir ma'nâsınca selb etmek murâd edilirse selb-i külli olur. Zîrâ selb-i îcâb-ı cüz'î selb-i küllîyi müs-telzimdir. İşte bu tahkîka binâ'en "leyse küll" selb-i küllî ve selb-i cüz'î-ye muhtemel olup selb-i küllî olması harf-i selb ile mahmûlü mevzû-ı mezkûrun her bir efrâdından selb etmek kasdıyla olur. Ve selb-i cüz'î ol-ması harf-i selb ile selb-i kazıyye kasd edilmesiyle olur. Ve ke'enne Seyyid Allâme'nin me'haz-ı tahkîki *Şerh-i Metâli*'den nakl ettiğimiz kelâmdır.

Ve işbu (ليس بعض) [Ba'zısı değil.] sûru kat'ân îcâb için îrâd edilmez. Zîrâ harf-i selbin mevzû' üzere takaddümüyle berâber tasavvur-ı îcâb mümteni' ve harf-i¹³⁰ selbin şânı mâ ba'dını ref'dir. Ve (وبعض ليس) [Ba'zısı değil.] sûru bunun aksi olarak lafz-ı ba'zın vaz'ı leyse üzere mukaddem olup harf-i selb ise vasatta vukû'u hinde kendiden te'ahhür eden şey'i, şey'-i mütekaddem-den ref'i muktezî olarak şey'-i mukaddem ise "ba'z" olmasıyla ancak selb-i cüz'î için îrâd olunur. Ve her ne kadar bu dahi "ba'z" gayr-ı mu'ayyen ise de siyâk-ı nefyde vâki' olmayıp ve selb-i mahmûlde sarîhtir. Ve işbu "ba'zu leyse" ba'zen îcâb-ı udûlî için zıkr olunup meselâ takdîm-i râbıta ile بعض الحيوان هو (ليس بإنسان) [Ba'zı canlılar, insan olmayandır.] denilir. Bu ise îcâb olup murâd ba'z-ı hayevâna lâ-insânıyyeti isbât olarak insânıyyeti selb değildir.

[Mahsûrâtın Aksâm-ı Erba'ası Beyninde Olan Nisebin Beyânı]

Kâle Rahimehullâh

فكل من الكليتين أخص مطلقا بحسب التحقق من الجزئية الموافقة لها في كيف أعني الإيجاب والسلب ومباينة للجزئية المخالفة بها وبين الكليتين مباينة كلية وبين الجزئيتين عموم وخصوص من وجه

[Küllî olumlu ve küllî olumsuz önermelerden her biri, kendilerine nitelikte ya'nî olumlu ve olumsuzlukta muvâfık olan cüz'îden tahakkuk cihetiyle mutlak olarak daha husûsîdir. Nitelikte kendilerine muhâlif olan cüz'îye ise mübâyindir. İki küllî arasında küllî mübâyenet vardır. İki cüz'î arasında ise umûm ve husûs min vecih vardır.]

130 Sehv ve savâb cetvelinde "ve harf" olarak düzeltilmiştir.

Bu kelâm mahsûrâtın aksâm-ı erba‘ası beyninde olan nisbetleri beyân-
dır ki nisbetlere dâ‘ir tafsilât bahs-i mahsûsunda mürûr etmiştir.

İmdi mûcibe-i külliyye ve sâlîbe-i külliyyeden her biri bi-hasebi’t-ta-
hakkuk keyfde ya‘nî îcâb ve selbde kendilere muvâfıka olan cüz’iyyeden
mutlakan ehass ve muhâlifleri olan cüz’iyyeye mübâyinedir. Ya‘nî mûci-
be-i külliyye mûcibe-i cüz’iyyeden ve sâlîbe-i külliyye sâlîbe-i cüz’iyyeden
mutlakan ehass olarak beynlerinde nisbet umûm ve husûs mutlaktır. Ve
mûcibe-i külliyye sâlîbe-i cüz’iyyeye ve sâlîbe-i külliyye mûcibe-i cüz’iy-
yeye mübâyin olarak beynlerinde nisbet tebâyündür. Ve külliyyeteyn bey-
ninde nisbet mübâyenet-i külliyye olarak mûcibe-i külliyye sâlîbe-i külliyy-
yeye ve bi’l-aks külliyyen bi-hasebi’t-tahakkuk mübâyindir. Ve mûcibe-i
cüz’iyye ile sâlîbe-i cüz’iyye beyninde nisbet umûm ve husûs min-vech
olarak bir mâddede [30] tahakkuk ve diğerk mâddelerde iftirâk ederler. Ve
bu nisbetler mefhûmât-ı mahsûrâtın sâdık olduğunu kazıyyeler beyninde
bi-hasebi’l-ezmân ve’l-evzâ‘ mâdde-i vâhidede sıdk ve tahakkuk mazmûn-
ları i‘tibâriyle olup yoksa mahsûrâtın mefhûmâtı beyninde demek değildir.
Zîrâ mefhûmât-ı mezkûre mütebâyine olarak mûcibe-i külliyyeden hiçbir
şey’ mûcibe-i cüz’iyye değildir.

İmdi mûcibe-i külliyye olan kazıyyenin mûcibe-i cüz’iyyesinden mut-
lakan ehass olması zîrâ iki şey’ beyninde her ne zamân îcâb-ı küllî sâdık
olsa îcâb-ı cüz’î dahi sâdık olur. Lâkin bi’l-aks îcâb-ı cüz’înin sıdkından
îcâb-ı küllî dahi sâdık olması lâzım gelmeyip ba‘zen vâki‘ olur ki mûci-
be-i cüz’iyyede meskûtün-anh olan ba‘z-ı âhar hükmünden hâric bulunur.
Meselâ “her bir insân hayevândır” mûcibe-i külliyyesi sâdık olduğu gibi
“ba‘zı insân hayevândır” mûcibe-i cüz’iyyesi dahi sâdık olur. Lâkin “ba‘zı
hayevân insândır” mûcibe-i cüz’iyyesi sâdık olduğu hâlde hükmden hâ-
ric bulunan feres ve emsâlinde vücûdu cihetle “her bir hayevân insândır”
mûcibe-i külliyyesi gayr-ı sâdıkadır. Ve sâlîbe-i külliyyenin sâlîbe-i cüz’iy-
yesinden mutlakan ehass olması zîrâ her ne zamân sâlîbe-i külliyye sâdık
olsa mûcibe-i cüz’iyye dahi sâdıkadır. Lâkin bi’l-aks sâlîbe-i cüz’iyyenin
sıdkından sâlîbe-i külliyyenin sıdkı lâzım gelmeyip sâlîbe-i cüz’iyyede
meskûtün-anh olan ba‘z-ı âharın hükmden hâric olması câ‘izdir. Me-
selâ “insândan hiç biri hacir değildir” sâlîbe-i külliyyesi sâdık olmasıyla
“insândan ba‘zısı hacir değildir” sâlîbe-i cüz’iyyesi dahi sâdık olup lâkin
“hayevândan ba‘zısı insân değildir” sâlîbe-i cüz’iyyesinin sıdkıyla beraber

“hayevândan hiçbir şey’ insân değildir” sâlibesinin adem-i sıdkı ma’lûm olarak beyinlerinde umûm ve husûs mutlak olduğu tahakkuk eder.

Ve külliyye-i sâlibenin cüz’iyye-i mûcibeye ve külliyye-i mûcibenin cüz’iyye-i sâlibeye ve külliyyeteynin yekdiğerine mübâyetleri zîrâ bir şey’in, şey’-i âharın küllisinden ve gerek ba’zısından o şey’in külliyyesine icâbı münâfî olup¹³¹ aksi dahi böyledir ki bir şey’in, şey’-i âharın küllisinden selbi o şey’in küllisine veyâhûd ba’zısına icabına münâfîdir. Meselâ “her bir hayevân cisimdir” mûcibe-i külliyyesi sâdika olmasıyla sâlibe-i cüz’iyye olarak “ba’z-ı hayevân cisim değildir” veyâhûd sâlibe-i külliyye olarak “hayevândan hiç biri cisim değildir” denilmek sâdika olamaz. Ve meselâ “hayevândan hiçbir şey’ hacir değildir” sâlibesi sâdika olmasıyla “her bir hayevân veyâhûd hayevândan ba’zısı hacirdir” denilmek kaziyye-i mezkûreye mübâyin ve gayr-ı sâdık ki evvel mûcibe-i külliyye ve sâni mûcibe-i cüz’iyyedir.

Ve mûcibe-i cüz’iyye ile sâlibe-i cüz’iyye beyinde umûm ve husûs min-vech olması mevzû’-ı e’ammda ikisi de sâdika olup selb-i küllîde selb-i cüz’î sâdık ve icâb-ı cüz’î [31] müfterik ve bi’l-aks icâb-ı küllîde icâb-ı cüz’î sâdık ve selb-i cüz’î müfterik olduğundan içindir. Meselâ (بعض الحيوان إنسان) [Ba’zı canlılar insândır.] denilmekte sâdık ve (بعض الحيوان ليس بإنسان) [Ba’zı canlılar insân değildir.] kavli de sâdıktır ki ikisinde de mevzû’ olan hayevân insândan e’ammdır. Ve (كل إنسان حيوان) [Bütün insânlar canlıdır.] mûcibe-i külliyyesi sâdika olduğu mahalde (بعض الإنسان حيوان) [Ba’zı insânlar canlıdır.] mûcibe-i cüz’iyyesi sâdika ve (بعض الإنسان ليس بحيوان) [Ba’zı insânlar canlı değildir.] sâlibe-i cüz’iyyesi gayr-ı sâdıkadır. Kezâlik (لا شيء من الحيوان بحجر) [Canlılardan hiçbir şey’ taş değildir.] külliyye-i sâlibesi sâdika olmasıyla (بعض الحيوان ليس بحجر) [Ba’zı canlılar taş değildir.] sâlibe-i cüz’iyyesi sâdika ve (بعض الحيوان حاجر) [Ba’zı canlılar taşdır.] mûcibe-i cüz’iyyesi kâzibedir.

[Kaziyye-i Mühmelenin Kaziyye-i Cüz’iyye Kuvvesinde Olduğu]

Kâle Rahimehullâh

والمهملة في قوة الجزئية

[Mühmel (niceliği belirtilmemiş) önerme, cüz’î önerme kuvvetindedir.]

131 Sehv ve savâb cetvelinde “o şey’in külliyyesine icâbı münâfî olup” olarak düzeltilmiştir.

Ve kaziyye-i mühmele ya'nî tafsîlâtı mürûr ettiği vechle mevzû' u küllî ve maksûdün bi'l-hükm efrâda sirâyeti olup da müsevver olmayan kaziyyeler kaziyye-i cüz' iyye kuvvesindedir. Şöyle ki; mûcibe-i mühmele mûcibe-i cüz' iyye kuvvesinde ve sâlibe-i mühmele sâlibe-i cüz' iyye kuvvesinde olup her ne kadar külliyye olmaklığa ihtimâli var ise de ehl-i ma'kûl mühmenin medlûl-i maktû'unu ahz ile muhtemel meşkûku terk için medlûl-i kat'îsi olan cüz' iyye kuvvesinde olmasını iltizâm etmişlerdir. Hâsılı burhâniyyâtta elbette cüz' iyyedir. Lâkin mesâ'il-i ulûm külliyyât olduğu cihetle mühmelât-ı mesâ'il-i ulûm kuvve-i külliyyede olarak meselâ (الفاعل مرفوع) [Fâ'il merfû'dur.] kavilleri (كل فاعل مرفوع) [Bütün fâ'iller merfû'dur.] kuvvesindedir. Ve kezâlik cedeliyyâtta küllîye sâlihtir.

Musannifin *Hâşiye*'de beyânı vechle kaziyye-i mühmenin kaziyye-i cüz' iyye kuvvesinde olmasının ma'nâsı yekdiğere telâzûmleridir ki her hangi mâddede mühmele sâdık olsa cüz' iyye dahi sâdık olup aksi dahi böyledir. İmdi meselâ (الإنسان في خسر) [İnsân zarardadır.] kaziyye-i mühmelesi sâdık olmasıyla (بعض الإنسان في خسر) [Ba'zı insânlar zarardadır.] kaziyye-i cüz' iyyesi de sâdık olup aksi de böyledir. ammâ mühmenin sîdkı hinde cüz' iyyenin dahi sîdkı zîrâ mühmelede hükm efrâd-ı mevzû' üzerine olduğu cihetle bu hükm yâ efrâdın cem'îsi veyâhûd ba'zısı üzerine olarak bu iki takdîr üzere de ba'z-ı efrâd üzerine hükm câ'iz ve cârî olur. Bu ise cüz' iyyedir. Ve ammâ bi'l-aks cüz' inin sîdkı hinde mühmenin sîdkı zîrâ her ne vakit ba'zı efrâd üzerine hükm sâdık olsa mutlakan ya'nî külliyyet ve ba'ziyyetini mu'teber olmayarak hükm sâdık olur. Bu ise mühmeledir.

[Kaziyye-i Şahsiyyenin Külliyye Hükümünde Olduğu]

Kâle Rahimehullâh

والشخصية في حكم الكلية

[Şahsî önerme, küllî önerme hükmündedir.]

Ve kaziyye-i şahsiyye ya'nî beyânı mürûr ettiği üzere mevzû'-ı zikrîsi (زيد كاتب وهذا عالم) [Zeyd kâtibdir ve bu âlimdir.] gibi cüz'î-i hakîkî olan kaziyyeler külliyye hükümünde olarak şekl-i evvel için kübrâ vâki' olur. Meselâ (هذا كاتب) [Bu Zeyd'dir ve Zeyd kâtibdir.] denilip (هذا زيد وزيد كاتب) [Bu kâtibdir.] kavlini intâc eder. İmdi şekl-i evvelde külliyyet-i kübrâ şart olduğu [32] hâlde (زيد كاتب) [Zeyd kâtibdir.] kaziyye-i şahsiyyesi kübrâ vâ-

ki' olmuştur. Kezâlik kazıyye-i şahsiyye mahmûlü küllî olduğu hinde aks-i müstevî ile mûcibe-i cüz'ıyyeye mün'akis olarak (زيد إنسان) [Zeyd İnsandır.] kazıyyesi (بعض الإنسان زيد) [Ba'zı insânlar Zeyd'dir.] mûcibe-i cüz'ıyyesine mün'akis olur. Ve kezâlik aks-i nakîz ile mûcibe-i külliyyeye mün'akis olarak meselâ (زيد إنسان) [Zeyd İnsandır.] şahsiyyesinin aks-i nakîzında (كل إنسان هو لا زيد) [İnsân olmayan bütün şeyler Zeyd de değildir.] denilir. Bu ise mûcibe-i külliyye-i ma'dûletü't-arafeyndir. Kazıyye-i külliyye dahi gerek aks-i müstevîsi mûcibe-i cüz'ıyye ve gerek aks-i nakîzi mûcibe-i külliyye olmakta bu vechle olarak kazıyye-i şahsiyye bu cihetlerden dahi hükm-i külliyyededir. Ve işbu kazıyye-i şahsiyye hükm-i küllî-i hükmîde dahi münderice olarak mebâhis-i ilm-i hikmette müsta'meledir. Ve bu sebepten nâşî mütekaddimîn dahi bu kazıyyeye i'tibâr ederek taksîmde idhâl eylemişlerdir. Nitekim havâştan ba'zıları beyân etmişlerdir.

Bu bâbta lâyah-i hâtır olan budur ki; kazıyye-i külliyye ile cüz'ıyye bey-ninde fark-ı ma'nevî evvelde hükm-i bi'l-mahmûlün cemî'-i efrâd-ı mev-zû'a şumûlü ve sânde bu şumûlü adem-i i'tibâr ile efrâddan ba'zı üzerine icrâsıdır. Bu sûrette şahsiyyede ba'z-ı efrâd i'tibârına kat'â mahall olmamasıyla cüz'ıyye hükmünde olmaklığa mesâğ-ı ma'nevî olmayıp fakat her ne kadar efrâd-ı mevzû' müte'addid değilse de hükm zât-ı mevzû'u istî'âb ederek aynıyle küllî gibi hükmüden hâric bir ferd mevcûd olmamasıyla şahsiyyenin külliyye hükmünde i'tibârı hakk-ı kelâm olarak şekl-i evvelde kübrâ vukû'unun menşe'i dahi bu cihet olduğu emr-i zâhirdir.

[Tabî'ıyyât Ulûm-i Hikemiyyede Gayr-ı Müsta'mel İdügü]

Kâle Rahimehullâh

ولا استعمال للطبيعات في العلوم الحكيمة الباحثة عن أحوال أعيان الموجودات

[Mevcûdâtın a'yânının hallerini araştıran hikmet ilimlerinde tabîî önermeler kullanılmaz.]

Aksâm-ı hamliyyeden zikri mürûr eden kazâyâ-yı tabî'ıyye ki mevzû'-ı zikrîleri küllî olup hükmleri efrâda sirâyeti maksûd olmayarak ünvân-ı mevzû' üzerine olan kazıyyelerden ibârettir. Bu kazıyyelerin gerek kendileri ve gerek aksleri avâriz-ı mevcûdât-ı hâriciyyeden bahs eden ulûm-i hikemiyyede müsta'mel değildir. Ve ulûm-i hikemiyyeyi ahvâl-i a'yân-ı mevcûdâtın bâhise olmasıyla takyîdi kayd-ı ihtirâzî olmayıp belki *Hâşiyeye*'de beyânı vechle tabî'ıyyâtın ulûm-i hikemiyyede adem-i istî'mâlından

murâd ulûm-i mezkûre mesâ'ilinde adem-i vukû'-ı isti'mâli olup yoksa velev mebâdî-i mesâ'ilinde dahi gayr-ı müsta'mel demek olmadığına işârettir. Ve illâ bu vechle ale'l-ıtlâk adem-i vukû'-ı isti'mâli mahall-i nazardır. Binâ'enaleyh Hâdimî merhûm *Arâ'isin*'de (*Arâ'isü'n-nefâ'is*) tabi'iyeden bahs olunduğunu beyân ve (كل جنس موصل بعيد والحد التام موصل الى كنه الشيء) [Bütûn cinsler uzak ulaştırandır; tam tanım ise bir şeyin künhüne ulaştırandır.] şâhidlerini serd eyledikten sonra belki ulûm-i hikemiyyede de bahs olunduğunu îrâd etmiştir.

[Lâm-ı İstiğrak ile Lâm-ı Ahd-i Zihnî Sûr İdügü]

Kâle Rahimehullâh

فائدتان إحدیهما؛ أن لام التعريف في نحو قولك: الْإِنْسَانُ كَذَا إن حملت على العهد الخارجي الشخصي كانت قضية شخصية، وإن حملت على الجنس من حيث هو هو كانت طبيعية أو من حيث تحققه في ضمن الأفراد مطلقا كانت مهملة أو في ضمن كل فرد كما هو الاستغراق كانت كلية أو في ضمن البعض الغير المعين كما هو العهد الذهني كانت جزئية فهي على الأخيرين سور

[33] [İki fâ'ide: Onlardan biri lââm-ı ta'rîfdir. Misâl "el-İnsân şöyledir" sözünde olduğu gibi lââm-ı tarîf; şahsî ahd-ı hâricîye haml edilirse, şahsî önerme olur. Cins olması cihetiyle cinsle haml edilirse; tabîî önerme olur. Mutlak olarak cinsin, fertlerin zımında tahakkuku cihetine haml edilirse mühmele önerme olur. İstiğrakda olduğu gibi cinsin her bir ferdinin zımında tahakkuk cihetine haml edilirse; küllî önerme olur. Ahd-ı zihnîde olduğu gibi belli olmayan sayıdaki ferdin zımında tahakkuk cihetine haml edilirse; cüz'î olur. Lââm-ı tarîf, son iki durumda sûr edâtı olur.]

Musannif mesâ'il-i fenn-i âhardan olup min cihetin makâma ta'aluku olan iki mes'ele-i müfidenin îrâdını şu iki sûrete işâret için ünvan-ı fâ'ide ile mu'anven kılmıştır ki birisi lââm-ı ta'rîfe ve diğeri küll kelimesine dâ'irdir. Ma'lûm olduğu vechle ulûm-i Arabiyye'de harf-i ta'rîfin isti'mâl olduğu ma'âninin beyân-ı icmâlîsi şu vechledir ki alâ kavlin lââm-ı ta'rîf ta'ayyün-i hakîkate dâll olup bu ta'ayyünün haysiyyâtı i'tibâriyle tenevvü' eder. Şöyle ki; ba'zen ta'yyün-i hakîkat-i şahs veyâhûd nev'-i mu'ayyenin zımında vücûdu haysiyyetinden olup bu vechle ta'ayyün yâ hâzır veyâ mesbûkun bi'z-zikr olmasıyla olur. Meselâ (جائني رجل فأكرمت الرجل) [Adamın biri bana geldi ve o adama ikramda bulundum.] kavli ve bu kısımdan olarak lââm-ı ahd-ı hâricî tesmiye olunur. Ve ba'zen ta'ayyün-i hakîkat min

gayr-ı ta'yîn muhâtabın mâ'lûmu olan şahıs veyâhûd nev'-i mâlik zımnında vücûdu haysiyyetten olur. Meselâ (أدخل السوق واشتر اللحم) [(O) Çarşıya git, et(i) al.] kavilleri bu kabilden olarak lâm-ı ahd-ı zihni ta'bir olunur. Ve ba'zen ta'yîn-i hakikat ahd mevcûd olmadığı mahalde küllün zımnında vücûdu haysiyyetinden olur. Meselâ ¹³² ﴿إِنَّ الْإِنْسَانَ لَفِي خُسْرٍ إِلَّا الَّذِينَ آمَنُوا﴾ [Muhakkak insân ziyân içindedir. Bundan ancak îmân edenler müstesnâdır.] bu kabilden olarak lâm-ı istiğrâk itlâk olunur. Ve ba'zen ta'ayyün-i hakikat (حقيقت من حيث هي هي) [Olduğu şey' bakımından hakikat/hakikat olarak hakikat.] ya'nî i'tibâr-ı efrâddan hâli¹³³ olduğu haysiyyetten olup bu kısma lâm-ı cins ve lâm-ı tabi'at ve lâm-ı hakikat denilir. Hâsılı mefhûm-i lâm-ı cinsde efrâd-ı cins manzûr ve mu'teber değildir. Ve bir şey'in adem-i i'tibârı ademini iktizâ etmeyeceği cihetle ikiye münkasım olmuş olur. Bir kısmı emr-i hâsil fi'l-akl olduğu haysiyyetinden nefis-i hakikate işâret olunandır ki meselâ (الإنسان نوع) [İnsân bir nev'dir.] bu kabilden olup murâd mefhûm-i insândır. Ve asl-ı lâm-ı cins budur. Ve bir kısmı da mutlakan efrâd zımnında vücûdu haysiyyetten nefis-i hakikata işâret olunandır ki itlak-ı efrâd ile murâd beyân-ı kemmiyetine ta'arruz olunmamasıdır. Meselâ (الرجل خير من المرأة) [Erkek kadından daha hayırlıdır.] bu kısımdandır. Bu makâmın *Mutavvel*¹³⁴ tercümemizde ta'rîf-i müsnedün-ileyh bahsinde izâhâtın mebsûtası olmasıyla tâlib-i tafsîlât olan zevâtın mürâca'atı ihtâr olunur.

İmdi fâ'ideteynden birisi budur ki; “el-insânu kezâ” kavlinde kaziyyenin îcâb ve mesâğına göre eğer lâm ahd-ı hâricî-i şahsiye haml olunup da meselâ insân ile Zeyd murâd olunursa kaziyye-i şahsiye olur. Ve musannifin *Hâşiyeye*'de beyânı vechle işbu lâm-ı ahd, ahd-ı hâricî-i nev'îye haml olunup da meselâ insân ile Rûmî murâd olunursa bu sûrette iki cihete muhtemel olarak murâd o nev'in bilâ-i'tibâr-i efrâd min haysü hüve hüve cinsi olursa kaziyye-i tabi'îye ve eğer murâd zımn-ı efrâdda tahakkuku haysiyyetten cinsi olursa kaziyye mühmele [34] olur. Lâkin tabi'îyede hükm nefis-i ün-vân üzerine ve mühmelede mutlakan efrâd ve envâ'-ı ün-vân üzerine olup ahd-ı hâricî ise şahs veyâhûd nev'-i mu'ayyen i'tibâriyle olmasına nazaran *Hâşiyeye*'de olan işbu kelâm-ı musannif mahall-i nazar-ı dikkattir.

132 Sehv ve savâb cervelinde “efrâddan hâli” olarak düzeltilmiştir.

133 Sehv ve savâb cervelinde “efrâddan hâli” olarak düzeltilmiştir.

134 *en-Nefu'l-Muavvel fi Tercemeti'r-Telhis vel-Mutavvel*, Abdunnâfi Efendi Şerhi

Ve eğer lâm-ı mezkûr min haysü hüve hüve cinse haml olunur ya'nî zımn-ı efrâdda olması mu'teber olmayarak nefis-i hakikat kasd edilirse kazıyye tabi'yye olur.

Ve eğer mutlakan efrâd zımnında tahakkuku¹³⁵ haysiyyetinden cinsine haml olunursa kazıyye mühmele olur. Musannifin *Hâşiye*'de beyânı vechle cinsin mutlakan efrâd zımnında tahakkukundan murâd küllen ve ya ba'zen kemmiyyet-i efrâda ta'arruz edilmemesidir. Ve lâmdan bu kısım lâm-ı istiğrâk ve ahd-ı zihni gibi aksâm-ı lâm-ı cinsden bir kısım olup lâkin ehl-i Arabiyye bu kısma ta'arruz ve başkaca bir kısım i'tibâr etmeyerek lâm-ı cinsde idrâc etmişlerdir. Ve bu sebepten nâşî lâm-ı cinsî (الرجل خير من المرأة) [Erkek kadından daha hayırlıdır.] kavliyle temsîl etmişlerdir. Ve malûmdur ki mefhûm-i racüle hayriyyet mefhûm olması haysiyyetden ârız olmayıp belki mefhûm-i mezkûre urûzu zımn-ı efrâdda tahakkuku haysiyyetindedir.¹³⁶ Bu sûrette lâm-ı cinsin zikri mürûr eden asl-ı ma'nâsına hamli sahîh olamaz. Ve istiğrâka haml edip de her bir racül her bir mer'eden hayırlı olması murâd edilmesi dahi tecvîz olunamaz. Ve ahd-ı zihniye haml edilip de ricâlden ba'z-ı gayr-ı mu'ayyen nisâdan ba'z-ı gayr-ı mu'ayyenden hayırlıdır denilmekte dahi bir fâ'ide-i mu'teddün bihâ hâsıl olamaz. Belki murâd cins-i racül zımn-ı efrâdda tahakkuku haysiyyetten kezâlik zımn-ı efrâda tahakkuku haysiyyetten cins-i nisâdan hayırlıdır demek olup ve bu ma'nâya hamliyle kelâmdan bi-mu'avveneti'l-karîne fâ'ide-i ceyyide husûle gelir. Şöyle ki; nisâdan hayırlı bir ferd yoktur illâ cins-i ricâlde ondan hayırlı kimse mevcûddur ma'nâsı müfid olup bu fâ'ide ise ancak cinsin bu vechle cins üzerine tafdilinden müstefâd olabilip zikr olunduğu vechle ne istiğrâka ve ne ahd-i zihniye haml ile istifâde olunabilir.

Ve eğer lâm-ı mezkûr her bir ferd zımnında tahakkuku haysiyyetinden cins ya'nî cinsden bir kısım olan istiğrâka haml olunur ise kazıyye külliyye olur. Ve eğer ba'z-ı efrâd-ı gayr-ı mu'ayyen zımnında tahakkuku haysiyyetten cins ya'nî cinsden kısım-ı âhar olan ahd-ı zihniye haml olunursa kazıyye cüz'ıyye olur. İmdi lâm-ı ta'rîf işbu istiğrâk ve ahd-ı zihni ma'nâ-yı ahîrleri üzere dâhil olduğu kazıyye için sûr olarak evvelde sûr-ı küllî ve sânde sûr-ı cüz'idir. İşte bu beyândan ma'lûm olur ki mâ sebakda sûr-ı küllî olarak musannifin îrâd eylediği lafızlar temsîl kabîlinden olup hattâ

135 Sehv ve savâb cetvelinde "tahakkuku" olarak düzeltilmiştir.

136 Sehv ve savâb cetvelinde "haysiyyetindedir" olarak düzeltilmiştir.

siyâk-ı nefyde vâki‘ olan nekre ve izâfe-i istiğrâkıyye dahi sûr-ı küllîden olduğunu *Arâ’is (Arâ’isü’n-nefâ’is)* ve emsâlinde beyân etmişlerdir. [35]

Kütüb-i Arabiyye’de mesrûd olduğu vechle lâm-ı ta’rîfde mezâhib-i selâse olup evvel mezheb-i cumhûrdur ki bu da lâmin ahd-ı hâricî ve cins ve istiğrâk ve ahd-ı zihnî ma’ânî-i erba‘ası beyninde müştereken mevzû‘ olmasıdır. Ve mezheb-i sâni‘ muhakkık Birgivî’nin muhtârıdır ki lâm-ı ta’rîf lafz-ı hâss olarak ma’nâ-yı vâhide mevzû‘ olup bu da cinsden ibârettir. Lâkin iştirâk-i ma’nevî ile ma’ânî-i erba‘a-i mezkûreye tenevvü‘ eder. Nitekim îzâh-ı makâm için îrâd ettiğimiz taksîm bu mezhebe muvâfıktır. Ve mezheb-i sâlis Sadeddin Teftâzânî emsâli muhakkıkînin muhtârıdır ki lafz-ı müşterek olup ahd-ı hâricî ile cins mevzû‘dur. Ba‘dehû cins kasd-ı hakikat i‘tibâriyle cins ve istiğrâk ve ahd-ı zihnîye münkasim olur. Kelâm-ı musannif bu mezhebe mübtenî olarak işbu mezheb-i muhakkıkîni ihtiyâr etmiştir.

[Küll Kelimesi Ba‘zen İfrâdî ve Ba‘zen Mecmu‘î Olduğu]

Kâle Rahimehullâh

وثانيتها أن كلمة كل قد تستعمل أفراديا يراد به كل فرد من الأفراد الممكنة المحققة في الخارجيات أو المقدره في الحقيقيات أو من الأفراد الذهنية في الذهنيات كما أضيفت إلى النكرة فحيثذ تكون سورا كما سبق

[Küll/hepsi kelimesi; bazen fertsel olarak kullanılır. Bununla; nekre isme izâfe edildiği zamanki gibi hâricî önermelerde tahakkuk eden mümkün fertler, hakikî önermelerdeki mukadder fertler, zihnî önermelerdeki zihnî fertler kastedilir. Bu durumda küll kelimesi daha önce geçtiği gibi sûr edâtı olur.]

Fâ’ideteynin ikincisi budur ki; “küll” kelimesi ba‘zen ifrâdî olarak isti‘mâl olunup her bir ferd murâd olunur. Şöyle ki; kazâyâ-yı hâriciyyede efrâd-ı mümkün-i muhakkakadan ve kazâyâ-yı hakikiyyede efrâd-ı mukaddereden ve kazâyâ-yı zihniyyede efrâd-ı zihniyyeden her bir ferd maksûd olur. Nitekim nekreye muzâf olan küll kelimesinden murâd bu ma’nâ olup bu sûrette zikri sebk eylediği vechle sûr olur. Meselâ (كل نار حارة) [Bütün ateşler sıcaktır.] kazıyye-i hâriciyyesinde murâd hâricde muhakkaka olan efrâd-ı mümkün-i nâr ve (كل عنقاء طائر) [Tüm ankalar uçandır.] kazıyye-i hakikiyyesinde murâd hâricde vücûdu olmayıp fakat mefrûz ve mukaddere olan efrâd-ı mümkün-i ankâ ve (كل أربعة من الكليات زوج) [Küllîlerden bütün dörtler çifttir.] kazıyye-i zihniyyesinde murâd hâricde ne hakikaten ve ne farazan

vücûdu olmayıp fakat zihinde mevcûde olan efrâd-ı erba'a-i külliyyattır.

Kâle Rahimehullâh

وقد تستعمل مجموعياً يراد به مجموع الأجزاء كما إذا أضيفت إلى المعرفة نحو كُلُّ الرُّمَّانِ أَكَلْتُهُ فحينئذ لا تكون سوراً بل عنوان الموضوع، كما في قولك مجموع أفراد الإنسان، فإن أريد المجموع المشخص كانت شخصية أو كل مجموع أو بعضه كانت كلية أو جزئية على حسب الإرادة

[Bazen “tamam/bütün” anlamında kullanılır. Bununla, ma’rifeye izâfe edildiği zamanki gibi parçaların tamamı kastedilir. Misâl nârın küllünü/bütününü/tamamını yedim. Bu durumda sûr edâtı olmaz. Bilakis “insan fertlerinin toplamı” sözünde olduğu gibi konunun ünvanı olur. Eğer müşahhas bir toplam kastedilirse şahsiyye önerme olur. Fertlerin tamamı veya bazıları kastedilirse kastedilen şeye göre küllî veya cüz’î olur.]

Ve ba’zen “küll” kelimesi küll-i mecmû’î olarak isti’mâl olunup bu sûrette murâd medhûlünün mecmû’-ı eczâ’sı olur. Nitekim kelime-i mezkûre ma’rifeye muzâf olduğu hinde bu ma’nâyı ifâde eder. El-hâsıl lafz-ı küllün mevzû’un-lehi olan ma’nâ-yı umûmun te’siri muzâfün-ileyhde zâhir olup eğer muzâfün-ileyh nekre olursa eser umum-i efrâd-ı nekreden zâhir olarak muzâfün-ileyhin efrâdına şumûlü hükm üzere delâlet eder. Ve eğer muzâfün-ileyh ma’rife olursa eser umum-i ma’rifenin eczâ’sında zâhir olarak muzâfün-ileyhin eczâ’sına şumûl-i hükm üzere delâlet eder. [36]

Meselâ (كل رمان أكلته) [Tüm narları yedim.] denilse “küll” ifrâdî olup eklde ihâta-i efrâd-ı rümmân müstehîl olmasıyla bu kaziyeye kâzibe olur. Ve (كل الرمان أكلته) [Narın bütününü yedim.] denilse muzâfün-ileyh mu’arref bi’l-lâm olmasıyla murâd küll-i mecmû’î olarak eczâ’-i rümmândan mecmû’unu ekl eylediğini müfîd olup ve eklde rümmânın ihâta-i eczâ’sı mümkün olduğu cihetle bu kaziyeye sâdıkadır. Nitekim Rizevî merhûm *Hâşiyye’sinde* beyân etmiştir.¹³⁷ Ve Eskicizâde merhûm *Îsâgûcî Hâşiyye’sin-*

137 (8) “Küllü rümmânin me’kûlün” denilse küll-i ifrâdî olup eklin eczâ’-i rümmâna ihâta ve umumunu ifâde eylediği cihetle bu kaziyeye sâdıka olur. Ve küll-i mecmû’î olarak eczâ’-i rümmânın mecmû’unu ekl eylediğini müfîd olup rümmânın cemî’-i eczâ’sı ekle gayr-ı sâlih olduğu cihetle rümmânın ihâta-i eczâ’sı mümkün olmadığından bu kaziyeye kâzibedir. Lâkin ma’rifeye dâhil olan küll lafzı, küllün mecmû’u olup umum-i eczâ ifâde etmesi beynel-ulemâ kazâyâ-yı meşhûreden ise de ﴿كُلُّ الطَّعَامِ كَانَ جَلًا لِّبَنِي إِسْرَائِيلَ﴾ [Bunların hepsi de kıyâmet gününde onun huzûruna tek başına gelecektir. Meryem, 19/95] âyet-i kerimeleri ﴿إِلَّا الْعَالَمِينَ﴾ [Bütün insanlar helâk olur ancak âlimler bundan müstesnâdır. Bk. Aclûnî, *Keşfü’l-Hafîf*, II, 312.] hadis-i şerifi ve emsâliyle müntakız olduğu gibi ba’zuhû sâbit olan farz-ı kifâye misûllü mecmû’â dahi min haysü hüve hakikatün sâbit olduğu cihetle eğer “küllür-rümmâni me’kûlün”de küll-i mecmû’î olsa kaziyeye-i mezkûre kâzibe olmayıp (بنو تميم تقرى الضيف ونحى الحریم) [Temim kabilesi konuk edinir ve namusunu

de hamliyyede mûcibe-i külliyyenin sûru olan “küll” kelimesi küll-i ifrâdı olarak (كل واحد واحد) [Tek tek her bir.] ma'nâsına olup bu da nekreye dahil olan küll kelimesidir. Yoksa ma'rifeye dahil olan küll-i mecmû'î değildir. Ve bundan için (كل رمان مأكول كاذب و كل الرمان مأكول صادق) [Bütün narların yenildiği doğru değildir ve bir narın tamamının yenilmiş olduğu doğrudur.] denilmiştir deyü isbât eylemiştir. Ve *Mutavvel Hâşiye*'sinde Hasan Çelebi merhûm lafz-ı küll nekreye dâhil¹³⁸ olursa ihâta-i efrâd içindir ve ma'rifeye izâfe olunursa ihâta-i eczâ' içindir deyü kavilleri küllî olmayıp belki ekserîdir. Zirâ ne keyfiyyette küllî olabilir ki; ¹³⁹ ﴿كُلُّ الطَّعَامِ كَانَ حِلاَ لِّبَنِي إِسْرَائِيلَ﴾ [İsrâ'il'in (Ya'kûb'un) kendisine haram kıldıkları dışında, yiyeceğin her türlü-sü İsrâ'il oğullarına helâl idi.] nazm-ı celilinde murâd cüz'ıyyât olup eczâ' değildir deyü icâle-i kemmiyyet berâ'ahu buyurmuşlardır. İmdi küll kelimesi mecmû'î olarak isti'mâl olunduğu hinde sûr olmayıp belki ünvân-ı mevzû' olur. Nitekim medlûlü olan “mecmû'u efrâdî'l-insân” lafzı mevzû' olduğu sûrette de böyle olup lafz-ı mecmû'¹⁴⁰ ünvân-ı kazıyyedir. Bu sûrette eğer murâd insândan mecmû'-ı müşahhas olursa mevzû'-ı kazıyye cüz'ı-i hakîkî menzilesinde olarak kazıyye şahsiyye olur. Ve eğer murâd izâfeyi istiğrâka haml ile mecmû'un küllîsi veyâhûd ahd-ı zihniye haml ile mecmû'un ba'zısı kasd olunursa evvele nazaran külliyye ve sâniye göre cüz'ıyye olarak mütekellimin irâdesine tâbî'dir. Ve eğer murâd mefhûm-i mecmû' min haysü hüve hüve olursa kazıyye tabî'ıyye olur. Zirâ [37] işbu ma'ânî-i erba'ayı lâm-ı ta'rif müfid olduğu misillü her ne kadar asl-ı vaz'ları ahd için ise de bi-hasebi'l-isti'mâl izâfe ve mevsûl dahi ma'ânî-i mezkûreyi ifâde eder. Kezâlik “ba'z” kelimesi dahi meselâ (بعض الزنجي أسود) [Zencilerin bazı cüzleri karadır.] emsâli kendiyile ba'z-ı eczâ' murâd olunursa küll-i mecmû'î gibi sûr olmayıp belki ünvân-ı mevzû'dur.

korur.] misillü sâdika olur idi deyü istiškâl olunmuştur. Mevlâna Şemseddin Fenâri *Fusilü'l-bedâyi'* de pertev-endâz sâhife-i tahkik olarak tarik-ı hâll-i işkâlden şu cihetle ref-i zulmet-i hayret eylemiştir ki küll-i mecmû'î ve küll-i ifrâdî ma'nâlarının beyninde umum ve husûs min-vech vardır ki min-haysül-infirât hükm olunan mahalde yalnız küll-i ifrâdî sâdik olup lâ-min-haysül-infirât hükm olunduğu yerde yalnız küll-i mecmû'î sâdiktir. İster bu sûrette min haysül-ictima' hükm olunsun ister iki i'tibârdan dahi hükm itlâk olunsun ve iki i'tibâr ya'nî min-haysül-infirât ve min-haysül-ictima' hükm bulunduğu yerde ikisi dahi sâdik olup sıdkda ictima' edicilerdir. Ve kavmin murâdı Allahü a'lem ma'rifeye dâhil olan küll lafzını cüz'-i münker takdiriyle o ma'rifenin eczasında umum-i efrâdı icâb eder demektir. Pes kazıyye-i mezkûrenin ma'nâsı (كل جزء من أجزاء رمان مأكول) [Narın bütün parçaları yenilmektedir.] demek olacağından kâzibe olmasında iştibâh yoktur. Hazâ (Abdulhamid)

138 Sehv ve savâb cetvelinde “dâhil” olarak düzeltilmiştir.

139 Âl-i İmrân, 3/93.

140 Sehv ve savâb cetvelinde “böyle olup lafz-ı mecmû'” olarak düzeltilmiştir.

[Kazâyâ-yı Hamliyyenin Hâriciyye ve Hakîkiyye ve Zihniyyeye Taksîmi]

Kâle Rahimehullâh

فصل الحملية مطلقا إن حكم فيها بوقوع الثبوت الخارجي أو لا وقوعه للموضوع باعتبار إمكانه ووجوده في الخارج تحقيقا ولو في أحد الأزمنة سميت خارجية، كما في كُلُّ نَارٍ حَارَّةٌ

[Fasıl; mutlak olarak yüklemli önerme; eğer önermede, üç zamanın birinde olsa bile gerçek olarak hâricdeki imkânı ve varlığı i'tibâriyle, konu için hâricde bir yüklemün sübûtunun vâki' olduğuna veya olmadığına hükmedilirse hâriciyye olarak isimlendirilir. "Bütün ateşler yakıcıdır" örneğinde oldu gibi.]

Tafsîlât-ı sâbıkadan ma'lûm olduğu vechle kazâyâ-yı hamliyyede hüküm vasf-ı mahmûl ile mevzû' üzerine olup bir şey'in bir emr için sübûtu ise müsbet-i lehin vücûdu i'tibâriyle olarak vücûd ise muhakkakan veyâhûd bi-tarîki'l-farazi ve't-takdîr zarf-ı hâricde veyâhûd bu vechle zarf-ı zihinde olacağından bu i'tibâr ile kazâyâ-yı hamliyyeyi hâriciyye ve hakîkiyye ve zihniyye-i hakîkiyye ve farazıyyeye taksîm etmiş oldukları cihetle musannif füsûl-ı seb'adan işbu fasl-ı sâlisde aksâm-ı mezkûrenin tahkîkâtını irâd eylemiştir.

İmdi mutlakan hamliyye ya'nî gerek mûcibe ve gerek sâlibe eğer kendide mevzû' için imkânı ve ehad-i ezminede hâricde vücûd-i muhakkakla vücûdu i'tibâriyle sübût-i hâricî-i mahmûlün vukû' veyâhûd lâ-vukû'uyla hüküm olunursa kazıyye-i hâriciyye tesmiye olunur. Meselâ (كل نار حارة لا باردة) [Bütün ateşler sıcaklık verir soğukluk vermez.] kazıyyeleri hâriciyye olup nârın emr-i mümkün olması ve (في وقت من الأوقات) [Vakitlerden bir vakit.] hâricde vücûdu i'tibâriyle hâricde harâretin vukû'-ı sübût ve bürûdetin lâ-vukû-ı sübûtuyla üzerine hüküm edilmiştir. Hâsılı kazıyye-i hâriciyyede hüküm mevzû'un mahmûl ile hâricde vukû' veyâ lâ-vukû' ittisâfıyla olup bu ise mevzû'un imkânını ve ezmineden bir zamânda hâricde tahakkuk-ı vücûdunu i'tibâr ile hâsıl olur. Zîrâ mevzû'un velev vakt-i hükmün gayrı bir zamânda hâricde vücûdu mütehakkık olmadığı sûrette hâricde mahmûl ile ittisâfı müstehîl olarak bilâ-i'tibâr-i vücûd, hüküm hilye-i sıhatten âtil olur.

Musannifin *Hâşiy'e*'de beyânı vechle metinde olan "li'l-mevzû'ı bi'tibâri imkânihî ve vücûdihî" ibâresi mahallinde zâhiren münâsip olan "li'l-mevzû'ı'l-mümkünî'l-mevcûdî" denilmek idi. Zîrâ maksûd-i bi'l-ifâde hâriciyye-

yede mevzû'un "şey"ün mümkinün ve mevcûdün fi'l-hâric" olması olup bu ma'nâyı ifâdede ise ibâre-i mezkûre kifâyet eder. Lâkin bu ibâreyi adem-i ihtiyâr ile i'tibârı ziyâde ve ihtiyâr eylemesi şu sebepten münba'isdir ki kaziyye-i hâriciyye ve hakîkiyyenin mevzû'u fi-nefsihî mümkün ve hâriciyyenin mevzû'u hâricde mevcûd-ı muhakkık ve hakîkiyyenin mevzû'u hâricde takdîren mevcûd olması gayr-ı vâcibtir. Çünkü böyle olmak lâzım gelse [38] hâriciyye veyâhûd hakîkiyye olmak üzere kendilerinde hükm mümteni'ât üzerine olan kaziyyeler hâricde kalarak efrâdını câmi' olamazlar. Şöyle ki; hâriciyye ve hakîkiyyede mevzû'ları fi-nefsihî mümkün olanlara ve hâriciyyede vücûd-i fi-nefsihî ve vücûd-i muhakkaka ve hakîkiyyede vücûd-i mukaddere hasr olunduğu sûrette mümteni'ât için fi-enfusihi imkâna mahal olmadığı gibi hâricde vücûd-i muhakkakı dahi olamayacağı ve binâ'enableh farz-ı vücûd-i hâriciyyesine dahi mesâğ bulunamayacağı cihetle bunlar efrâddan olduğu hâlde ta'rif bunlara şâmil olamayıp mütekiniz olurdu. Binâ'enableh lafz-ı i'tibârın ilâvesiyle bu vechle kendide mümteni'ât üzerine hükm olunan kaziyyeler dahi ta'rifte dâhil olarak mûcibeleri kâzibe ve sâlibeleri sâdika olur.

Tahkik-i makâm şu vechledir ki kaziyye-i hâriciyye kendisinde hükm hâricde mevcûd-i muhakkık olan efrâd üzerine ve kaziyye-i hakîkiyye kendisinde hükm hâricde vücûdu farz ve takdîr olunan efrâd üzerine olan kaziyyedir deyü ta'rif olunmasıyla bu ta'rifte göre hiç bir kaziyye-i külliyyenin sâdika olmaması lâzım geleceği îrâd edilmiştir.

Şu vechle ki meselâ her bir insân hayevândır mûcibe-i külliyesi sâdika olamaz deriz. Zîrâ eğer hayevân olmayan bir insânın vücûdu farz edilse velev mümteni' ise de vücûdu takdîrde insân olup halbuki farz olduğu üzere hayevân değildir. Bu sûrette eğer mevcûd olsa insân olacak efrâddan ba'zısı bir haysiyete mülâbis olur ki mevcûd olmak lâzım gelse hayevânın gayrı olur. Bu ise "her bir insân hayevândır" mûcibe-i külliyyesine münâkızdır. Çünkü küllînin efrâdı üzere sıdkında bi-hasebi nefsi'l-emr olması mu'teber olmayıp belki mu'teber olan mücerred farz ve takdîr hasebiyle sıdktır. Bu hâlde hayevân olmayan bir insân farz edilse insândır deyü farz edilmiş olduğundan efrâd-ı insândan olur. Kezâlik (لا شيء من الإنسان بحجر) [İnsânlardan hiçbir tanesi taş değildir.] sâlibe-i külliyesi dahi sâdika olamaz. Zîrâ eğer hacir olan bir insân mevcûd olmak lâzım gelse hem insân ve hem hacir olur. Bu sûrette eğer mevcûd olsa efrâd-ı insândan

ba'zısı hacir olur. Bu ise sâlibe-i külliyye-i mezkûreye münâkızdır. Zirâ mefhûmu hâricde vücûdu takdîrde insân olacak şeyden her bir ferd bir haysiyyete mülâbistir ki eğer mevcûd olsa hiç birisi hacir değildir demektir. İşte kazıyye-i hakîkiyyenin vech-i müşerrah üzere ta'rifine vârid olan bu işkâlden halâs olmak üzere ba'zılar ta'rifte me'hûz olan efrâdı, efrâd-ı mümkineye tahsis ile kayd imkânı ilâve etmişlerdir. Fakat bu kaydın ilâvesi takdîrde (شريك الباري ممتنع وكل ممتنع معدوم) [Allah'ın bir ortağı olması imkansızdır. Ve bütün imkansız olan şeyler de yok hükmündedir.] emsâli mevzû'âtı mümteni'a olan kazıyyeler hâricde kalmasıyla bundan tafsîde kelâm-ı erbâb-ı tahkîk hâl-i ıztırâbta olup ba'zılar cevâpda [39] kavmin zu'mü cemî'-i kazâyânın hâriciyye ve hakîkiyyede inhisârı olmayıp belki ulûmda müsta'mele ve ekseriyyet üzere me'hûze olan kazıyye bu iki i'tibâr ile olduğunu beyân ile ulûmda intifâ' için bunları vaz' ve ahkâmını istihrâc etmişlerdir. Ve bu iki i'tibâr ile ahzı mümkün olamayan kazıyyelerin ahkâmı henüz ma'lûm olamamıştır. Ve "ta'mîm-i kavâ'id tâkat-i beşeriyye mikdâridir" deyü beyân etmişlerdir. Ve ba'zıları bu misillü kazıyyeleri kazâyâ-yı zihniyyeden add ederek (وكل ممتنع معدوم) [İmkansız olan herşey yok hükmündedir.] kazıyyesinin ma'nâsı her bir şey' ki zihinde üzerine hâricde mümteni'dir deyü sâdik ola. Zihinde o şey' üzerine hâricde ma'dûmdur deyü hükm sâdik olur demektir deyü ihtiyâr ederek bu vechle kazâyâyı üç kısma taksîm etmişlerdir ki bir kısmı hakîkiyye olarak kendide olan hükm efrâd-ı hâriciyye-i muhakkıka ve mukadderenin cemî'isine mütenâvil olur. Ve bir kısmı hâriciyye olup bunda hükm yalnız efrâd-ı hâriciyye-i muhakkaka üzerinedir. Ve bir kısmı da zihniyye olup bunda hükm yalnız zihinde mevcûde olan efrâda mütenâvil olur. Ve bu zeylde Seyyid Allâme buyurmuşlardır ki evlâ olan denilmekdir ki ahvâl-i eşyâ' üç kısım olup evvel gerek muhakkaka ve gerek mukaddere olsun efrâd-ı hâriciyye ve zihniyyeden cümlesine mütenâvil olarak ahvâlden bu kısma levâzım-ı mâhiyyât tesmiye olunur. Meselâ erba'a için zevciyyet ve selâse için ferdıyyet ve kâ'imeteyn için olan zevâyâ-yı selâsın müsellese tesâvîsi emsâli bu kısımdandır. Ve bir kısmı mevcûd-ı hâriciyye muhtasdır ki hareke ve sükûn ve izâ'a ve ihrâk emsâli ahvâl bu kısımdandır. Ve bir kısmı mevcûd-ı zihniyye muhtass olup külliyyet ve zâtıyyet ve cinsiyyet ve gayrısı bu kısımdandır. Bu cihetle üç kısım kazıyye i'tibârı muvâfık-ı hâldir ki birincisi kendide hükm gerek zihni gerek hârici ve gerek muhakkak ve gerek mukadder olan efrâd-ı mevzû'un cemî'isi üzerine ola. Meselâ kazâyâ-yı hendesiyye ve hesâbiyye gibi

ve hakîkiyye ile tesmiyye lâıyk olan bu kısımdır. Ve ikincisi kendide hükm gerek muhakkaka ve gerek mukaddere mutlakan efrâd-ı hâriciyyeye mahsûs ola. Kazâyâ-yı tabî'yye gibi ve hâriciyye ile tesmiyye münâsib olan da bu kısımdır. Ve üçüncüsü kendide hükm efrâd-ı zihniyyeye muhassas ola. Mantık'da müsta'mele olan kazâyâ gibi ve zihniyye itlâkına cesbân olan bu kısımdır.

İşte bu su'âl ve tekellüfâtan ârî ve sûret-i taksîm-i muhtâr-ı kavm üzere cârî olmak maksadıyla musannif Rahimehullâh ta'rîfde me'hûz-ı imkân ve vücûd-i hâriciyye kayd-ı i'tibârî ilâve ederek imkândan murât imkân-ı zâtî ve hâricde vücûddan murâd fi-nefsi'l-emr vücûdu olmayıp belki efrâd-ın imkânını ve hâriciyyede hâricde vücûd-i muhakkakını ve hakîkiyyede vücûd-i mukadderini i'tibâr ederek hükm olunması tarîkiyle ta'rîf ve taksîmlerini ihtiyâr eylemiştir. Bu sûrette kendilerinde hükm efrâd-ı mümteni'a üzerine olan kaziiyyeler [40] dahi i'tibâr imkânıyla berâber vücûd-i muhakkakı i'tibârîyle olursa hâriciyyede ve vücûd-i mukadderi i'tibârîyle olursa hakîkiyyede münderic olur. Meselâ "ictimâ'ü'n-nakîzeyn basîrun" misâlinde ictimâ'-ı nakîzaynın imkânı ve hâricde vücûd-i muhakkakı olmak i'tibârîyle basîrdir deyü hükm olunursa bu kaziiyye hâriciyye olup fakat adem-i imkân ve vücûd-i hâricîsi cihetle kâzibe ve bu i'tibâr ile basîr değildir deyü selb ettiğimiz sûrette hâriciyye-i sâdıka olur. Ve bu vechle imkân ve vücûd mukadder-i hâricîsi i'tibârîyle hükm olunduğu takdîrde kaziiyye-i hakîkiyye olup lâkin ictimâ'-ı nakîzayn için imkân-ı zâtî olmasıyla kâzibe ve selb sûretinde sâdıka olur. İşte bu vechle i'tibârî i'tibâr ile su'âl mündefi' ve ıztırâb-ı vâki' mürtefi' ve ta'rîfleri efrâdını câmi' olur.

Kâle Rahimehullâh

أو تقديرا سميت حقيقة، كما في هذا المثال، وكما في كُلِّ عُنُقَاءٍ طَائِرٍ بمعنى كل ما لو وجد من الأفراد الممكنة كان نارا أو عنقاء بالفعل هو على تقدير وجوده في الخارج يكون حارا أو طائرا في الخارج.

[Eğer takdîri olarak hâricdeki varlığı ve imkânı i'tibârîyle olursa; hakîkiyye olarak isimlendirilir. Bir önceki örnek ve "bütûn ankâlar kuştur" örneğinde olduğu gibi. Ya'nî mümkün olan fertlerden, var olduğunda ateş ve hâricde var olduğu takdîrine göre bil'l-fiil ankâ olan her şey; hâricde sıcak ve kuş olur.]

Ve eğer kaziiyye-i hamliyyede mevzû' için imkânı ve hâricde farazan ve takdîren vücûdu i'tibârîyle sübût-i hâricî-i mahmûlün vukû' veyâhûd

lâ-vukû'uyla hükm olunursa kazıyye-i hakîkiyye tesmiye olunur. Ke'enne kazâyâ-yı selâseden bu kısım kazıyye ulûmda müsta'mele olan kaziyelerin hakikatidir. Bu da iki kısım olup evvel efrâdından ba'zısı mevcûd ve ba'z-ı âharı ma'dûm-i mümkün olarak kendide hükm hâriciyyede olduğu gibi yalnız hâricde mevcûd efrâd üzerine olmayıp belki farz ve takdir-i vücûduyla ma'dûm olan efrâd-ı mümküneye dahi şâmil ya'nî efrâd-ı mevcûde ve ma'dûme bu hükmde dâhildir. Nitekim (كل نار حارة) [Bütün ateşler ısı verir.] misâli efrâd-ı mevcûdeye hasrı i'tibâriyle hâriciyye olduğu gibi hakîkiyye i'tibâr edildiği takdîrde bu kısımdan olarak efrâd-ı nârdan bir takımı mevcûd ve kusûru imkân-ı vücûdilerle berâber ma'dûm olmasıyla hâricde hâr olmak üzere hükmde şu iki nev'-i efrâd dâhildir. Ve bu vechle efrâd-ı ma'dûmenin dahi hükmde duhûlü farz-ı vücûd-i hâricileri i'tibâriyledir. Ve kısım-ı sâni efrâdından hiçbir şey' hâricde mevcûd olmayıp yalnız vücûd-i hâricîlerinin farz ve takdîriyle efrâd-ı mümkün-i ma'dûme üzerine hükmden ibârettir. Nitekim ankâ üzerine hâricde tâ'irdir deyü hükm edilmesi bu kabîlden olarak efrâd-ı ankâdan hiçbir şey' hâricde mevcûd olmadığı halde farz-ı vücûduyla sırf efrâd-ı mümkün-i ma'dûme üzerine hükm edilmiştir. Ve farz-ı vücûdlarına mecbûr eden vücûdu farz olunmaksızın istihâle-i tasdîkdir. İmdi müfâd-ı misâleyn hâricde vücûdları hinde bi'l-fi'l nâr veyâhûd ankâ üvânıyla muttasıf olacak her bir efrâd-ı mümkün hâricde farz-ı vücûdları üzere hâr veyâhûd [41] tâ'irdir demek olur. Ve bi'l-fi'l kaydı akd-i vaz'da mürûr eden mezheb-i Şeyh'e mebnîdir.

Kâle Rahimehullâh

وإن حكم فيها بوقوع الثبوت الذهني أو لا وقوعه لما اعتبر وجوده في الذهن تحقيقا ولو في أحد الأزمنة أو تقديرا سميت ذهنية، سواء كان موضوعها ممكنا يوجد في الأذهان بلا فرض، كقولنا: زَيْدٌ مُمَكِّنٌ، وَأَرْبَعَةٌ مِنَ الْكُلِّيَّاتِ رَوْجٌ، وتسمى ذهنية حقيقية أو ممتنعا يحتاج وجوده في الذهن إلى الفرض كالحكم على المحالات نحو زَوْجِيَّةُ الْحَمْسَةِ مُتَّصِرَةٌ واجتماع النقيضين محال وتسمى ذهنية فرضية.

[Eğer üç zamanın birinde olsa bile tahkikte veya takdîrî olarak zihinde varlığına i'tibar edilen şey için zihinde bir yüklem sâbit olduğuna veya olmadığına hükmedilirse zihniyye olarak isimlendirilir. Bu da konusu; ya farzetmeksizin zihinlerde mevcûd olan bir mümkün olur. “Zeyd mümkündür” ve “küllîden dört, çift sayıdır” örnekleri gibi. Buna hakîkî zihnî önerme ismi verilir. Ya da “beşin çift olması tasavvur edilir”, “iki çelişğin bir araya gelmesi muhâldir” örneklerinde

görüldüğü üzere imkânsızlar üzerine hüküm verme gibi varlığı imkânsız olup zihindeki varlığı farzetmeye ihtiyâc duyuyorsa; farazî zihnî ismini alır.]

Ve eğer kazıyye-i hamliyyede velev ehad-i ezminede tahkîkan veyâhûd takdîren zihinde vücûdu i'tibâr olunan şey' için sübût-i zihnî-i mahmûlün vukû' veyâ lâ-vukû'uyla hüküm olunursa bu misillü kazıyyeye zihniyye tesmiye edilmiştir. Bu da iki vechle olup şöyle ki; ister mevzû'u farz ve takdîre muhtâc olmayarak ezhânda mevcûd olacak şey' mümkün olsun. Bu sûrette zihniyye-i hakîkiyye tesmiye olunur. Meselâ (زيد ممكن) [Zeyd'in (varlığı ve yokluğu) mümkündür.] kazıyyesi bu kısımdan olarak mefhûm-i imkân avârız-ı zihniyyeden olmasıyla Zeyd için imkân ile hüküm hüküm-i zihnidir. Ve Zeyd'in farza ihtiyâc olmayarak hâricde ve zihinde vücûdu ma'lûmdur. Kezâlik (أربعة من الكليات زوج) [Külliden dört sayısı çifttir.] kazıyyesi dahi zihniyye-i hakîkiyye olarak külliyyâttan erba'anın bilâ-farz zihinde vücûdu zâhirdir. Ve bu vücûd dâ'imî ve muvakkat olur.

Ve ma'lûm ola ki ıstılâh-ı kavimde imkân iki ma'nâda müsta'mel olup evvel imkân-ı hâssdır ki vücûd ve adem tarafeyninden selb-i vücûb ma'nâsınadır. Meselâ "insân mümkündür" kavlimizde murâd işbu imkân-ı hâssdır. Zîrâ insânın vücûdunda zarûret olmayıp ve illâ aslâ mün'adim olmaması lâzım gelir. Kezâlik ademinde dahi zarûret olmayıp ve illâ aslâ mevcûd olmaması lâzım gelir. Ve sâni imkân-ı âmmıdır ki bu da ehad-i tarafeynden selb-i vücûb olarak eğer taraf-ı ademden selb-i vücûb olursa imkân-ı âmm-ı mukayyed bi-cânibi'l-vücûd olup cânib-i vücûdda umûm ile mukayyed olmuş olur. Meselâ (الواجب والإنسان ممكنان) [İnsan ve zorunlu varlık mümkündür.] kavillerinde olan imkân bu ma'nâya olup ademi vâcib değil demektir. Ve ademi vâcib olmaması yâ vücûdu vâcib olmasıyla olur. Nitekim vâcib-i te'âlâ vâcibü'l-vücûddur. Veyâhûd vücûdu dahi vâcib olmamasıyla olur. Nitekim insân böyle olup ne vücud ve ne ademi vâcibtir. Ve eğer taraf-ı vücûddan selb-i vücûb ile olursa imkân-ı âmm-ı mukayyed bi-cânibi'l-adem olarak cânib-i ademde umûm ile mukayyed olmuş olur. Meselâ (الإنسان وإجتماع النقيضين ممكنان) [İnsan ve iki zıddın birleşmesi mümkündür.] kavilleri böyledir. Zîrâ bunda olan ma'nâ-yı imkân vücûdu vâcib değildir demek olup bu da yâ ademi vâcib olmasıyla olur. İctimâ'-ı nakîzayn böyledir. Veyâhûd ademi de vâcib olmamasıyla olur. İnsân [42] böyledir. İmdi musannifin *Hâşiye*'de beyânı vechle işbu ta'rîf-i zihniyyede olan imkân ile murâd mümteni'â mukâbelesi karînesiyle imkân-ı âmmdan

kısm-ı evvel olan imkân-ı âmm-ı mukayyed bi-cânibi'l-vücûd olarak zikr olunduğu üzere cânib-i vücûd umûm ile mukayyed olup murâd ademi vâcib değil demektir. Ve ademinin adem-i vücûb-i vücûdu vâcib ve gayr-ı vâcib olmaktan ta'mîmi vechledir. Bu sûrette zihniyye-i hakîkiyyenin ta'rîfi Vâcib-i Te'âlâyâ şâmil olarak ba'zıların i'tirâzına mahall kalmaz.

Ve isterse mevzû'-ı zihniyye (زوجية الخمسة متصورة واجتماع النقيضين محال) [İki çelişğin birleşmesi imkânsızdır ve beşin çift olması düşünülebilir.] emsâli muhâlât üzerine hükm olunduğu gibi zihinde vücûdu farz ve takdîre muhtâc olan şey'-i mümteni' olsun bu sûrette zihniyye-i faraziyye tesmiye olunur.

El-hâsıl hamliyye-i¹⁴¹ zihniyyede hükm tahkîkan veya farazan zihinde vücûdu i'tibâriyle efrâd-ı mevzû' üzerine zihinde sübût-i mahmûlün vukû' veyâ lâ-vukû'yla olup ya'nî mevzû'u mümkün olup da bilâ-farz zihinde mevcûd olmasıyla muhâl olup da zihinde vücûdu farz ve takdîre muhtâc olması sûreteyninden e'ammıdır. Ve bu ta'mîmden nâşî iki kısma münkasım olarak mevzû'u mümkün olup da zihinde vücûdu farz ve takdîre muhtâc olmayan kısma zihniyye-i hakîkiyye ve muhâl olup da zihinde vücûdu farz ve takdîre muhtâc olan kısım-ı âhara zihniyye-i faraziyye denilmiştir.

Musannifin *Hâşiy'e*'de îzâh-ı mâkâm için îrâd eylediği kelâmın müfâdı budur ki; mevzû'un bilâ-farz ezhânda vücûdundan murâd zihinde vücûdu takdîrde farz ve takdîr vâsıtasıyla olmayarak zihinde hâsıl olmasıdır. Ve bu vechle husûlün mebnîyyün-aleyhi mâhiyyât-ı mümkünât-ı hakîkiyye olup faraziyye olmamasıdır. Ve ammâ muhâlât bunun hilâfında olup meselâ hamsenin zevc olması farz ve takdîrden ârî olarak kendi hâl ve tabî'atıyla hâlî bırakılsa bunun için ezhânda hiçbir mâhiyyet olmayacağı ve zihinde mâhiyyeti bulunabilmesi ancak (لو كانت الخمسة زوجا) [Eğer beş çift olursa.] ya'nî bi'l-farz hamse zevc olsa denilmekliçe mütevakkıf olduğu kat'iyen ma'lûmdur. İmdi muhâlâtın zihinde husûlü için vücûd-i hâricîsini farz etmekliçe muhtâc oluruz. Lâkin mümkünât böyle olmayıp vücûd-i hâricîsini farza kat'â muhtâc olmayarak mâhiyatı ezhânda hâsıla olur. Ve ancak mâhiyyât-ı mümkünâtın vücûd-i hâricîsini farza muhtâc olan hâricen üzerine hükm-i icâbîdir. Ve bu sebepten nâşî mâhiyyât-ı mümkünât hakîkiyye ve mâhiyyât-ı muhâlât faraziyye olmuştur.

141 Sehv ve savâb cetvelinde "hamliyye" olarak düzeltilmiştir.

Kâle Rahimehullâh

فقولك اجتماع النقيضين بصير مثلا إن كان بمعنى أن الاجتماع الموجود المحقق في الخارج بصير في الخارج كان موجبة خارجية كاذبة، وإذا سلبت بهذا المعنى كان سالبة خارجية صادقة، لاستحالة كذب النقيضين معا.

[“İki çelişğin bir araya gelmesi görülür” sözün; eğer hâricte mevcûd olan bu bir araya gelme hâricde görülendir ma’nâsında ise; olumlu hâricî yanlı önerme olur. Eğer söz konusu önermeyi bu anlamıyla olumsuz yaparsan; iki çelişğin ikisinin de yanlı olması imkânsız olduğundan dolayı olumsuz hâricî doğru önerme olur.]

İmdi mevzû’u muhâlattan [43] olmak üzere meselâ “ictimâ’-ı nakîzayn basîrdir” denilse eğer bu kavlden murâd “hâricde mevcûd-ı muhakkak olan ictimâ’-ı nakîzayn hâricde basîrdir” demek ma’nâsına olursa bu kazıyye mûcibe-i hâriciyye-i kâzibe olur. Zîrâ hükm hâricde mevcûd-ı muhakkak olması i’tibâriyle olduğu cihetle mûcibe-i hâriciyye ve fakat ictimâ’-ı mezkûr muhâl olarak hâricde hiçbir zamânda vücûdu muhakkak olmamasıyla kâzibedir.

Ve bu kavli ma’nâ-yı mezkûr ile selb edip de (إجتمع نقضين ليس ببصير) [İki zıddın birleşmesi gözle görülmemiştir.] ya’nî hâricde mevcûd-ı muhakkak olan ictimâ’-ı mezkûr hâricde basîr değildir denilse sâlibe-i hâriciyye sâdıka olur. Zîrâ nakîz olan mûcibe-i kâzibe olmasıyla bu dahi kâzibe olmak lâzım gelse nakîzaynın ikisi de kâzibe olmasını mûcib olup kizb-i nakîzayn ise irtifâ’-ı nakîzayn olarak muhâldir.

Kâle Rahimehullâh

وإن كان بمعنى أن الاجتماع الممكن في ذاته على تقدير وجوده في الخارج يكون بصيرا في الخارج كان موجبة حقيقية كاذبة، وإذا سلبت بذلك المعنى كان سالبة^{١٤٢} حقيقية صادقة.

[Eğer "iki çelişğin bir araya gelmesi hâricde görülür" sözün; aslında "zâtında mümkün olanın hâricde var oluşunun takdiriyle bir araya gelmesi görülür" anlamındaysa önerme olumlu hakikî yanlı olur. Eğer bu ma'nayla birlikte önermeyi olumsuz yaparsan önerme hakikî doğru olur.]

Ve eğer kavli-i mezkûr ile fi-zâtihi mümkün olan ictimâ’-ı nakîzayn hâricde vücûdu takdîrde hâricde basîr olur ma’nâsı murâd edilir ise mûcibe-i hakîkiyye-i kâzibe olur. Zîrâ hükm ictimâ’-ı nakîzaynın mümkün ve hâricde mevcûd olmasını farz ve takdîr i’tibâriyle olduğundan kazıyye-i

hakikiyye ve ictimâ'-ı mezkûr mümkün olmayıp muhâl olduğu cihetle kâzibedir. Ve eğer işbu ma'nâ ile selb edip de ictimâ'-ı mezkûr mümkün ve hâricde mevcûd olduğu takdîrde basîr olmaz demek murâd edilse sâlibe-i hakikiyye-i sâdika olur. Ve illâ beyân olunduğu vechle nakîzaynın ma'an kizbi lâzım gelip bu ise müstehîldir.

Kâle Rahimehullâh

وإن كان بمعنى أن الاجتماع الموجود في الذهن تحقيقاً أو فرضاً بصير في الذهن كان موجبة ذهنية¹⁴³ كاذبة، وإذا سلبته بذلك المعنى كان سالبة¹⁴⁴ ذهنية صادقة

[Eğer "iki çelişğin bir araya gelmesi hâricde görülür" sözün; "gerçekte veya farazî olarak zihinde var olan bir araya gelme zihinde görülür" anlamındaysa önerme olumlu zihnî yanlış olur. Eğer bu ma'na'yla birlikte önermeyi olumsuz yaparsan önerme zihnî doğru olur.]

Ve eğer bu kavil ile tahkîkan veyâhûd farazan zihinde mevcûd olan ictimâ' zihinde basîrdir ma'nâsı murâd edilse mûcibe-i zihniyye-i kâzibe olur. Zîrâ basîr avâriz-ı vücûd-i hâricîden olarak zihinde bir şey'e urûzuyla hükm vâki'a mutâbık olmaz. Bu cihetle îcâb-ı zihnî farazî ve hakîkiden hangisine haml olursa hükm-i mezkûr kâzib olur. Ve musannifin *Hâşîye*'de beyânı vechle îcâb-ı zihnî-i hakikiyye hamli takdîrde bu i'tibâr ile kâzib olduğu gibi ictimâ'ın tahkîkan zihinde kaydı vücûdu i'tibâriyle de kâzibe olur. Hâsilü zihnî-i farazîye hamli takdîrde kizbi cihet-i vâhideden ve hakîkiye hamli sûrette kizbi ciheteyndendir. Mesâ'il-i dakîkadan olmasıyla musannif te'emmül ile tenbîh eylemiştir.

Kâle Rahimehullâh

فالوجود المعتبر في موجبة كل نوع فيها معتبر في سالبة أيضا ولذا وقع التناقض بينهما

[44] [Olumluda mu'teber olan varlığın her türü, olumsuzunda da mu'teberdir. Bundan dolayı ikisi arasında tenâkuz vuku' bulmuştur.]

İşte bu beyândan ma'lûm olur ki hâriciyye ve hakikiyye ve zihniyyeden her nev'in mûcibesinde mu'teber olan vücûd-i ayniyle o nev'in sâlibesinde dahi mu'teberdir. Ve bu i'tibârdan nâşî mûcibe ile sâlibe beyninde tenâkuz vâki' olmuştur. Ve musannifin *Hâşîye*'de beyânı vechle mûcibe-i hakikiyyenin mevzû'unda mu'teber olan imkân dahi sâlibesinde

143 Seh ve savâb cetvelinde "mûcibeten zihniyyeten" olarak düzeltilmiştir.

144 Seh ve savâb cetvelinde "sâlibeten" olarak düzeltilmiştir.

mu'teber olarak mücibede hükm efrâd-ı mümkinе üzerine olduğu gibi sâlibe dahi böyledir.

Hâşiyе'de musannifin beyânı vechle bu kelâm “kavmin sıdk-ı selb vü-cûd-i mevzû'a tevakkuf etmez. Lâkin sıdk-ı îcâb bunun hilâfındadır. Ya'nî kaziyye-i sâlibenin sıdkı mevzû'un vücûduna mütevakıf olmayıp belki sıdkı vücûd-i mevzû'a tevakkuf eden kaziyye-i mücibedir” deyü îrâd eyledikleri kelâm üzerine vâkî' olan su'alden cevâba işârettir. Hâsıl-ı su'âl eğer mevzû'un adem-i vücûdu indinde selb sâdik olmak lâzım gelse mücibe ile sâlibe beyinde tenâkuz tahakkuk etmez. Zîrâ bu takdîrde sıdk-ı îcâb cemî'-i efrâd-ı mevcûda ve sıdk-ı selb mevcûd olmayan ba'z-ı efrâd-ı ma'dûme üzerine olması câ'izdir. Ve hâsıl-ı def her nev'in mücibesinde her nasıl vücûd mu'teber ise sâlibesinde dahi aynıyla o vücûd mu'teberdir. Bu sûrette selbin ferd-i ma'dûme insirâfı mümteni' olur. Hâsılı kaziyye-i hâriciyye ve hakikiyyenin mücibelerinde muhakkakan veyâ farazan mevzû'un hâricde i'tibâr-ı vücûdu lâzım geleceği gibi sâlibesinde dahi bu vücûd mu'teber olup zihniyye dahi böyledir. Bu cihetle mücibe ile sâlibe beyinde tenâkuz tahakkuk ederek ehadühümânın sıdkı âharın kizbini mücib olur.

Ve bu i'tibârdan selbin vücûd-i mevzû'a tevakkufu lâzım gelmez ki hattâ kavmin kelâm-ı mezkûr ile bu kelâm beyinde münâfât olsun. Zîrâ selb ile hâkim olan kimsenin mevzû'-ı sâlibede i'tibâr eylediği vücûd hıyez-i nefyde vâkî' olup nefyin sıdkı ise hıyezinde vâkî' olan kuyûdun tahakkukuna tevakkuf etmez. Lâkin sıdk-ı îcâb bunun hilâfında olup hıyezinde bulunan kuyûdun tahakkukuna tevakkuf eder. Meselâ (ضربت زيدا بالسوط) [Zeyd'e kırbaçla vurdum.] denilse işbu mücibenin sıdkı darbin kâ'ilden sudûruna ve Zeyd üzere vukû'una ve sevtin vücûduna tevakkuf eder. Ve ammâ (ما ضربته بالسوط) [Ona kırbaçla vurmادم.] denilse işbu sâlibenin sıdkı vücûd-i sevta mütevakıf olmayıp mütekellim için aslâ sevt olmasa bile sâdiktır.

Kâle Rahimehullâh

والوجود المعترف مع موضوع الخارجية هو الوجود الخارجي المحقق، ولو في أحد الأزمنة، ومع موضوع الحقيقية هو الموجود الخارجي المقدر الأعم من المحقق ومن المفروض الغير المحقق أبداً، ومع موضوع الذهنية هو الوجود الذهني المحقق، ولو في أحد الأزمنة أو المفروض الغير المحقق فيه أبداً.

[Hâricî önermenin konusunda mu'teber olan varlık, üç zamanın birinde olsa bile hâricde tahakkuk eden varlıktır. Hakikî önermenin konusunda mu'teber

olan, hâricde tahakkuk edenden ve hâricde tahakkuk etmeyen farazîden her zaman daha geniş hâricî mukadder varlıktır. Zihnî önermenin konusunda mu'teber olan, tek bir zamanda olsa bile tahakkuk eden zihnî varlık ile hiçbir zamanda tahakkuk etmeyen farazî varlıktır.]

Ve kazıyye-i hâriciyyenin [45] mevzû'uyla mu'teber olan vücûd velev ehad-i ezminede olsun vücûd-i hâricî-i muhakkaktır.

Zîrâ hâriciyyede hükm tafsîlât-ı sâbıkadan ma'lûm olduğu üzere mevcûd-i muhakkak olması i'tibâriyle efrâd-ı mevzû' üzerinedir. Lâkin vakt-i hükmde vücûdu mu'teber olmayıp belki ehad-i ezminede vücûdu kâfidir. Ve kazıyye-i hakîkiyyenin mevzû'unda mu'teber olan vücûd, vücûd-i hâricî-i mukadder olarak vücûd-i muhakkak ile ebeden muhakkak olmayan vücûd-i mümkün-i mefrûzdan e'ammıdır. Ve kazıyye-i zihniyyede mevzû' ile mu'teber olan vücûd velev ehad-i ezminede olsun vücûd-i zihnî-i muhakkak veyâhûd ebeden ehad-i ezminede muhakkak olmayan vücûd-i zihnî-i mefrûzdur ki evvel zihniyye-i hakîkiyye ve sâni zihniyye-i faraziyyedir.

Kâle Rahimehullâh

والمراد من الفرد المفروض ما فرض وجوده حال كونه فردا للعنوان، فيدخل الحمار في مركوب السلطان في الحقيقة والذهنية لا في الخارجية؛ إذا الفعل الذي اعتبره الشيخ في عقد الوضع فعل محقق في الواقع في الخارجية وأعم منه ومن الفعل الفرضي في الحقيقية والذهنية

[Farzedilen fertten maksat; ünvânın ferdi olması hâlinde varlığı farzedilen şeydir. Böylece eşek, hakîkiyye ve zihniyyede sultanın binekleri arasına girer. Hâriciyyede ise girmez. Çünkü Şeyh İbn Sînâ'nın, hâricî önermede akdül-vaz'da i'tibâr ettiği fi'il, vâki'ada tahakkuk eden fi'ildir. Hakîki ve zihnî önermelerde mu'teber olan, vâki'ada tahakkuk eden fi'il ile farazi fi'ilden daha geniştir.]

Ve zikr olunan ferd-i mefrûzdan murâd ünvân-ı mevzû' için ferd olduğu hâlde vücûdu farz olunan efrâddır. Bu sebepten nâşi hakîkiyye ve zihniyyede merkûb-i sultânda himâr dâhil olup hâriciyyede dâhil olmaz. Zîrâ mürûr ettiği vechle Şeyh'in akd-i vaz'da i'tibâr eylediği fi'il kazıyye-i hâriciyyede vâki'de muhakkak olan fi'ildir. Yâ'nî efrâd-ı mevzû'un ünvân-ı mevzû' ile vâki'de bi'l-fi'l muttasıf olması lâbüddür. Himâr ise vâki'de merkûb-i sultân olmak ünvânıyla kat'â muttasıf olmayarak merkûbda himâr dâhil olmaz. Ve hakîkiyye ile zihniyyede akd-i vaz'da mu'teber olan fi'l, fi'l-i muhakkak fi'l-vâki' ile fi'l-i farazîden e'ammıdır. Bu sûrette ferd-i farazî-i merkûbda himâr dâhil olur.

Musannif fi'l-i muhakkak fi'l-vâki' ta'bîr ederek fi'l-hâric ta'bîr etmediğinin sebebini beyânda *Hâşiye*'de demiştir ki vâki' ta'bîrini ihtiyâr etmesi zîrâ hâriciyyede akd-i haml gibi akd-i vaz'ın hâricde sıdkı vâcib olmayıp belki ba'zen sıdk zihnî olur. Meselâ ba'z-ı mümkün insândır veyâhûd cisimdir veya cevherdir veyâhûd hâr veyâ bâriddir denilir. İmkân ise zihnî olarak sıdk-ı hâriciye gayr-ı sâlih ma'a hâzâ bu kazıyyeler hâriciyye olduğu vâzıhdır. Hakîkiyyede dahi kelâm böyledir. Nitekim zihniyyede dahi akd-i vaz' akd-i haml gibi zihnî olması vâcib olmayıp ba'zen hâricî olur. (كل حار ممكن) [Tüm sıcaklıklar mümkünattandır.] kazıyye-i zihniyyesinde efrâd üzere hârın sıdkı zihinde olmayıp hâricîdir. Bu sebebe mebnî nef-sü'l-emr gibi hâricî ve zihnîden e'amm olan vâki' ihtiyâr edilmiştir.¹⁴⁵ [46]

[Kazâyâ-yı Hamliyyenin Aksâm-ı Selâsesiyle Bunların Nakîzları Beyninde Olan Nisbetler]

Kâle Rahimehullâh

فالموجبات الكلليات من الخارجية والحقيقة والذهنية كل منها أعم من وجه من الآخر لصدق الكل فيما كان الموضوع موجودا في الخارج والذهن والمحمول ثابتا له في الوجودين.

[Hâricî, hakîkî ve zihnîden küllî olumlu her bir önerme bir cihetle diğer ikisinden daha geniştir. Çünkü onlardan her biri, konunun zihinde ve hâricde mevcûd, yüklem in zihin ve hâric mevcûdiyetinde konuya sâbit olduğu önermede doğru olur.]

Tafsîlât-ı sâbıkaya müteferri' olarak kazâyâ-yı hamliyyenin aksâm-ı selâsesiyle bunların nakîzları beyninde olan nisbetleri beyândır.

İmdi kazâyâ-yı hâriciyye ve hakîkiyye ve zihniyyeden mûcibe-i külliyye olanlardan her birisi âharlarından min vechin e'ammıdır. Zîrâ mevzû' hâricde ve zihinde mevcûd olup ve mahmûl mevzû' için vücûd-i hâricî ve zihnîsinde sâbit olan mûcibe-i külliyyede kazâyâ-yı mezkûreden her birisi sâdıka olur. (نحو كُلِّ إِنْسَانٍ حَيَوَانٌ وَكُلُّ أَرْبَعَةٍ زَوْجٌ) [Misâl; bütün insânlar canlıdır, bütün dörtler çifttir.] İmdi bu misâller kazâyâ-yı selâseden hangisi i'tibâr edilse sâdıktır. Zîrâ bunlarda mevzû' olan insân ve erba'a hâricde ve zihinde mevcûd olup ve bir şey'in zâtîyât ve levâzım-ı zâtîyâtı o şey' için bi-hasebi'l-vücûdeyn sâbite olduğu ma'lûm olmasıyla insân için hayevâniyyetin ve erba'a için zevciyyetin hâricde ve zihinde sübûtları gayr-ı hafîdir.

145 (6) Pes bundan münfehîm olur ki kazâyâ-yı mezkûreden yekdiğerinden farkı husûsunda mu'teber olan ancak akd-i haml olup akd-i vaz' değildir. (Abdulhamid)

Kâle Rahimehullâh

وصدق الخارجية بدونهما فيما انحصر العنوان والحكم في الخارج في بعض أفراده الممكنة

[Sonra diğer ikisinde olmaksızın hâriciyye, konunun ünvânı ve hükümün hâricde bazı mümkün fertlere münhasır olduğu önermede doğru olur.]

Ve kendide gerek ünvân-ı mevzû‘ ve gerek hüküm-i hâricde ba‘zı efrâd-ı mümkün-i mevzû‘da münhasır olan mahalde hâriciyye sâdıka olarak hakikiyye ile zihniyye sâdıka olmayıp sıdka iftirâk ederler. Zîrâ ünvân-ı mevzû‘ ile hükmden her birinin hâricde ba‘zı efrâd-ı mümkün üzere inhisârı hakikiyye ve zihniyyenin sıdklarına mâni‘dir. إذا انحصرا (نحو كُلِّ مَرْكُوبِ السُّلْطَانِ فَزَسَّ إِذَا انحصرا [Misâl; hüküm sadece ata münhasır olduğunda, sultanın bütün binekleri attır.] İşte bu misâlde gerek ünvân olan merkûb-i sultân ve gerek feresiyyetle hüküm-i hâricde efrâd-ı mümkün-i merkûbdan feresde münhasır olduğu takdîrde hâriciyye olup hakikiyye ve zihniyye olamaz. Hâsilı merkûb-i sultan feres-i merkûb ve himâr-ı merkûbdan e‘amm ise de hâricde fereste münhasır ve sübût-i hüküm-i hâricî dahi ferese münhasır ve himâra gayr-ı mütecâviz olup bu hâlde kazıyye-i hâriciyye i‘tibâr olunursa sâdıka olur.

Kâle Rahimehullâh

وصدق الحقيقة بدونهما فيما كان الموضوع مقدرًا محضًا، والمحمول من عوارض الوجود الخارجي

[Diğer ikisinde olmaksızın hakikiyye, konunun sırf mukadder, yüklemün hâricî varlığından olduğu önermede doğru olur.]

Ve kendinde mevzû‘-ı mukadder mahz olup mahmûl dahi vücûd-i hâriciyye hâss olan avârız ve ahvâlden olan mâddelerde hakikiyye sâdıka olup hâriciyye ve zihniyye iftirâk ederler. (نحو كُلِّ عَنَقَاءٍ يَطِيرُ) [Misâl; bütün ankâlar uçar.] İşte bu misâlde mevzû‘ olan ankânın hâricde kat‘â vücûdu olmayıp mukadder-i mahz olmasıyla hakikiyye sâdik ve hâriciyye müfârik olup ve mahmûl olan tayerrân avârız-ı vücûd-i hâricîden olmasıyla zihniyye dahi sâdik olamaz. [47]

Kâle Rahimehullâh

وصدق الذهنية بدونهما فيما كان المحمول من المعقولات الثانية

[Diğer ikisinde olmaksızın zihniyye, yüklemün ikinci ma‘kullerden olduğu önermede doğru olur.]

Ve kendide mahmûl-i ma'kûlât-ı sâniyeden olduğu mâddede zihniyye sâdıka olarak hâriciyye ve hakîkiyye iftirâk ederler. Zîrâ ma'kûlât-ı sâniyye hâricde hiçbir muhâzî olamaz. (نَحْوُ كُلِّ إِنْسَانٍ مُمَكِّنٌ) [Misâl; bütün insânlar mümkündür.] işte bu misâlde insân üzerine hükm ancak vücûd-i zihnî i'tibâriyledir.¹⁴⁶

Kâle Rahimehullâh

وكذا بين نقائضها أعني السوالب الجزئية الخارجية والحقيقية والذهنية لصدق الكل في سلب بعض الأنواع عن بعض وسلب العوارض عن غير موضوعاتها نحو بَعْضُ الْفَرَسِ لَيْسَ بِإِنْسَانٍ أَوْ ضَاحِكٍ لَا فِي الْخَارِجِ وَلَا فِي ذَهْنٍ مِنَ الْأَذْهَانِ

[Hâricî, hakîkî ve zihnîlerin cüz'î olumsuz önermelerinde ya'nî bu üç önermenin çelişiklerinde bir cihetle umûm ve husûs vardır. Çünkü bunlardan her biri, bazı türleri diğer bazı türlerden ve arazları, konularının dışından olumsuzlamakta doğru olur. Misâl bazı atlar, insan değildir veya gülen değildir. Hâricde de hiçbir zihinde de değildir.]

Ve kazâyâ-yı hâriciyye ve hakîkiyye ve zihniyyeden mûcibe-i külliyyenin nakızları olan sâlibe-i cüz'iyye-i hâriciyye ve hakîkiyye ve zihniyye bey-ninde dahi asılları gibi niseb-i erba'adan umûm ve husûs min-vech vardır. Zîrâ nev'lerinden ba'zısını ba'zı âharından ve avârız mevzûlarının gayrısından selb sûretinde bunların cümlesi sâdik ya'nî gerek hâriciyye ve gerek hakîkiyye veyâhûd zihniyyeden hangisi i'tibâr edilse bu vechle selb-i cüz'î vâkı'a mutâbıktır. Meselâ envâ'-ı hayevândan nev'-i insânı nev'-i feresten selb ederek (بعض الفرس ليس بإنسان) [Ba'zı atlar insân değildir.] ve kezâlik ârız ya'nî sîfât-ı insân olan dâhiki mevzû'unun gayrı olan feresden selb ile (بَعْضُ الْفَرَسِ لَيْسَ بِضَاحِكٍ) [Ba'zı atlar gülen değildir.] denilse bu kazıyyeler vücûdunda efrâd-ı muhakkaka ve mukaddereden hangisi i'tibâr edilse vâkı'a mutâbık ve bu cihetle hâriciyye ve hakîkiyye ve zihniyyeden hangisi i'tibâr olursa sâdiktir. Şöyle ki; feres hâricde ve ezhândan bir zihinde insân ve dâhik olmadığı ma'lûmdur. Musannifin *Hâşiye*'de beyânı vechle işbu avârızdan murâd harâret ve bürûdet gibi hâriciyye ve külliyyet ve cüz'iyyet gibi zihniyye ve zevciyyet ve ferdiyyet gibi hâric ile zihn bey-ninde müstereke olmakdan e'ammıdır. Zîrâ bunların cümlesini i'tibârât-ı

146 Ma'kûlât-ı sâniye derece-i ûlânın gayride ta'akkul olunup kendisiyle hâricde hiçbir emr muhâzî ve muttasıf olmayan ma'ânîdir. İmkân ve imtinâ' ve vücûb-i hâricde aslâ vücûdu olmayan umur-ı i'tibâriyyeden olmasıyla hâricde hiçbir emr bunlar ile muttasıf olmayacağı *Şerb-i Mevâkıf* ve emsâli mutavvelâtta müstedil ve mufassaldır. (Abdülhamid)

selâseden her biriyle mevzû'un gayrından selb etmek câ'iz olacağı gayr-ı hafidir.

Kâle Rahimehullâh

وصدق الخارجية بدون الحقيقية في سلب عوارض الوجود الخارجي عن الموضوع
المعدوم في الخارج

[Hakikiyyede olmaksızın hâriciyye, hâricî varlığın arazlarını hâricde var olmayan konusundan olumsuzlamada doğru olur.]

Ve vücûd-i hâriciyye mahsûs olan avâırız-ı hâricde mevzû'-ı ma'dûmdan ya'nî vâf-ı hâricîyi mukadder-i mahzdan selb sûretinde hâriciyye sâdıka olarak hakikiyye sâdıka olmaz. (نحو بَعْضِ الْعُنْفَاءِ لَيْسَ بِصَيِّرًا فِي الْخَارِجِ) [Misâl; ba'zı ankâlar hâricde görülmezler.] Bu misâlde hâriciyye olması i'tibâr edilse avâırız-ı vücûd-i [48] hâriciyyeden olan basîr olmaklığı hâricde vücûdu olmayan ankâdan selbi müfd olmasıyla sâdıktır. Lâkin hakikiyye i'tibâr edilip de ankânın efrâd-ı mukadderesinden selb etmek sâdık değildir. Zirâ ankânın hâricde vücûdu takdîrde basîr olacağı ma'lûmdur.

Kâle Rahimehullâh

و بدون الذهنية في سلب عوارض الوجود الذهني عن موضوعاته

[Zihniyyede olmaksızın hâriciyye, zihnî varlığın arazlarını konularından olumsuzlamada doğru olur.]

Ve avâırız-ı vücûd-i zihnîyi mevzû'âtından selbde hâriciyye sâdıka olarak zihniyye sâdıka olmaz. (نحو بَعْضِ الْعُنْفَاءِ لَيْسَ بِمُمْكِنٍ فِي الْخَارِجِ) [Misâl; ba'zı ankâlar hâricde mümkün değildir.] Bu kaziiyyede avâırız-ı vücûd-i zihniyyeden olan imkân mevzû'âtından bulunan ankâdan selb olunmasıyla hâriciyyeye hamli takdîrde sâdık ve ankânın hâricde imkân ile adem-i itisâfı nefsü'l-emre muvâfıktır. Lâkin zihniyye i'tibâr olursa imkân vücûd-i zihnîye ârız olan şeylerden olmasıyla selbi gayr-ı sâdıktır.

Kâle Rahimehullâh

وصدق الحقيقية بدون الخارجية في مثل بَعْضِ الْمَرْكُوبِ لَيْسَ بِفَرَسٍ و بدون الذهنية في
مثل بَعْضِ الْعُنْفَاءِ لَيْسَ بِمُمْكِنٍ فِي الْخَارِجِ

[Hâriciyyede olmaksızın hakikiyye, "bazı binekler at değildir" örneğindeki gibi doğru olur. Zihniyye olmaksızın hakikiyye, "bazı ankâlar hâricde mümkün değildir" örneğindeki gibi doğru olur.]

Ve “ba‘z-ı merkûb-i sultan feres değildir” emsâli mâdde-i inhisârı selbde hakîkiyye sâdika olarak hâriciyye gayr-ı sâdıktır. Zîrâ hâricde merkûb-i sultân ferese münhasır olmasıyla bundan ba‘z-ı efrâd-ı muhakkaka feres değildir denilemez. Lâkin efrâd-ı mukadderesinde feresin gayrıda dâhil olmasıyla hakîkiyye i‘tibâr edildiği sûrette sıdk-ı selb gayr-ı hafıdır. Ve “ba‘z-ı ankâ hâricde mümkün değildir” kaziyyesi emsâlinde sıdk-ı hakîkiyye ile zihniyye gayr-ı sâdıkadır. Zîrâ imkân avâırız-ı zihniyyededir.

Kâle Rahimehullâh

وصدق الذهنية بدونهما في سلب عوارض الوجود الخارجي عن موضوعاتها نحو لَيْسَ
بَعْضُ النَّارِ بِحَارَّةٍ فِي الذَّهْنِ

[Hâriciyye ve hakîkiyye olmaksızın zihniyye, hâricî varlığın arazlarını konularından olumsuzlaştırmada doğru olur. Misâl “bazı ateşler zihinde sıcak değildir.”]

Ve avâırız-ı vücûd-i hâricîyi mevzû‘âtından selbde zihniyye sâdika olup kısmeyni gayr-ı sâdıkadır. Meselâ “ba‘z-ı nâr zihinde hârre değildir” denilip zihniyyeye haml edilse nârın zihinde harâretle ittisâfi olmamasıyla sâdika olup fakat nârdan vücûd-i hâricisinde selb-i harâret gayr-ı vâki‘ olmasıyla hâriciyye ve hakîkiyyeye hamli takdîrde gayr-ı sâdıktır.

Kâle Rahimehullâh

وأما الموجبات الجزئيات الخارجية أخص مطلقاً من الحقيقية، وهو ظاهر، ونقيضاهما
بالعكس، لما سبق

[Cüz’î olumlularda hâriciyye önerme, mutlak olarak hakîkiyyeden daha husûsîdir. Bu da açıktır. Çelişikleri ise daha önce geçtiği üzere tam tersidir.]

Ve ammâ hâriciyye ve hakîkiyye ve zihniyyeden mûcibe-i cüz’iyyeler beyinde olan nisebe gelince mûcibe-i hâriciyye-i cüz’iyye mûcibe-i cüz’iyye-i hakîkiyyeden mutlak olarak ehass olup beynlerinde umûm ve husûs mutlak olarak bu da zâhirdir. Zîrâ mevzû‘-ı hakîkiyye muhakkak ve mukadderden e‘amm ve hâriciyye yalnız muhakkaka hâss olmasıyla hâriciyyeden mûcibe-i cüz’iyyenin sâdik olduğu mâddelerde hakîkiyyede sâdik olarak aksi böyle [49] değildir. Meselâ بعض مركوب السلطان (بعض الإنسان عالم و بعض مركوب السلطان) kaziyyeleri hâriciyye olarak sâdika olduğu gibi hakîkiyyeye hamlinde dahi böyledir. Lâkin بعض العنقاء يطير [Ba‘zı ankâlar uçar.] kavli hakîkiyyeye hamlinde sâdik ve hâriciyyeye hamlinde kâzibtir. Ve işbu hâriciyye ve hakîkiyye-i

cüz'iyelerin nakîzları asıllarının aksi olarak mûcibe-i cüz'iyye-i hâriciyyenin nakîzı cüz'iyye-i hakîkiyyenin nakîzından e'ammıdır. Ve mûcibe-i cüz'iyyenin nakîzı sâlibe-i külliyyedir. Nitekim bahs-i mahsûsunda beyân olunur. İmdi mûcibe-i cüz'iyye-i hakîkiyyenin nakîzı olan sâlibe-i külliyye-i hakîkiyye mûcibe-i cüz'iyye-i hâriciyyenin nakîzı olan sâlibe-i külliyye-i hâriciyyeden ehasıdır. Nitekim bahs-i nisebde ma'lûm olmuştur. İmdi her ne zamân küll-i mukadderden selb tahakkuk eylese küll-i muhakkakdan dahi tahakkuk edip aksi böyle değildir.

Kâle Rahimehullâh

وكل من الخارجية والحقيقة أعم من وجه من الذهنية لصدق الكل في نحو بَعْضُ الْإِنْسَانِ حَيَوَانٌ وصدقهما بدون الذهنية في نحو بَعْضُ النَّارِ حَارَّةٌ وبالعكس في نحو بَعْضُ الْإِنْسَانِ مُمَكِّنٌ

[Hâriciyye ve hakîkiyyeden her biri, bir cihetle zihniyyeden daha geniştir. Çünkü hepsi, “bazı insanlar canlıdır” örneğinde doğrudur. Zihniyye olmaksızın hâriciyye ve hakîkiyye, “bazı ateşler sıcaktır” örneğinde doğru olur. Tam tersi olacak şekilde hâriciyye ve hakîkiyye olmaksızın zihniyye, “bazı insanlar mümkündür” örneğinde doğru olur.]

Ve mûcibe-i cüz'iyye-i hâriciyye ve hakîkiyyeden her biri mûcibe-i cüz'iyye-i zihniyyeden min-vechin e'ammdırlar. Zîrâ “ba'z-ı insân hayevândır” emsâlinde cümlesi sâdıktır. Şöyle ki; insân için hâricde ve zihinde sübût-i hayevâniyyet ma'lûmdur. Ve “ba'z-ı nâr hârredir” emsâlinde hâriciyye ve hakîkiyye sâdik ve harâret avârız-ı zihniyyeden olmadığı cihetle zihniyyeye hamli takdîrde gayr-ı sâdıktır. Ve “ba'z-ı insân mümkündür” emsâlinde imkân avârız-ı zihniyyeden olmasıyla zihniyyeye hamli sûrette sâdik ve kısmeyynine¹⁴⁷ hamlinde gayr-ı sâdıktır.

(وكذا بين نقيضيهما أعني الساليتين الكليتين الخارجية والحقيقية وبين نقيضها أعني السالبة الكلية الذهنية، ويظهر ذلك بالأمثلة السابقة في بيان العموم من وجه بين السوالب الجزئية لصدقها سوالب كليات أيضا غير مثال المركوب) [Yine çelişikleri olan hâricî ve hakîkî olumsuz küllîler ile cüz'î olumlu zihnînin çelişği olan küllî olumsuz zihnî arasında bir cihetle umûm ve husûs vardır. Olumsuz cüz'iler arasındaki bir cihetle umûm ve husûsun açıklamasında geçen örneklerde bu açıkça ortaya çıkıyor. Çünkü “sultanın bazı binekleri attır” örneği dışında küllî olumsuzlarda da doğru oluyor.]

147 Seh ve savâb cetvelinde “kısmeyynine” olarak düzeltilmiştir.

Ve kezâlik mûcibe-i cüz'iyeye-i hâriciyye ve hakîkiyyenin nakızları olan sâlîbe-i külliyye-i hâriciyye ve hakîkiyye ile mûcibe-i cüz'iyeye-i zihniyyenin nakızı olan sâlîbe-i külliyye-i zihniyye beyninde nisbet umûm min-vechtir. Ya'nî mürûr ettiği üzere her ne kadar sâlîbe-i külliyye-i hâriciyye ile sâlîbe-i külliyye-i hakîkiyye beyninde umum-ı mutlak var ise de bunlardan her birisi sâlîbe-i külliyye-i zihniyyeden min-vechin e'amm olup bu ise sevâlib-i cüz'iyeye beyninde olan nisbeti beyânda mesbûk olan emsileden zâhir olur. Zîrâ emsile-i mezkûreden yalnız misâl-i merkûbdan mâ 'adâsı sevâlib-i külliyye olarak dahi sâdıka olur.

Şöyle ki; emsile-i mezkûreyi selb-i küllîye tahvîl ederek لا شيء من الفرس [Hiçbir at insân değildir.] veyâhûd "bi-dâhikin" denildiği takdîrde hâriciyye ve hakîkiyye ve zihniyyeden hangisi i'tibâr edilse cümlesi sâdıka olarak hiç bir feres zihinde ve hâricde ve vücûd-i muhakkak ve mefrûzda insân ve dâhik olmadığı ma'lûmdur. [İnsandan hiç birşey (hariçte mümkün değildir).] veyâhûd [من العنقاء بممكن في الخارج] [50] [Hariçte, ankadan hiç birşey mümkün değildir.] denilip de hâriciyye veyâ hakîkiyye i'tibâr eylediği sûrette imkân avâriz-ı hâriciyyeden olmadığı hasebiyle sâdıka ve lâkin avâriz-ı zihniyyeden olmasıyla zihniyyeye haml olunsa gayr-ı sâdıktır. Hâsılı bunlar zihinde imkân ile muttasıf olarak selbi nefsü'l-emre muhâlifdir. [Zihinde hiçbir ateş sıcak değildir.] misâlinde harâret avâriz-ı zihniyyeden olmadığına binâ'en bi'l-aks zihniyye i'tibârında sâdıka ve hâriciyye ve hakîkiyyeye hamlinde hâricde nâr harâretle muttasıf olmasıyla gayr-ı sâdıktır. Ve ammâ emsile-i mezkûreden misâl-i merkûbda selb-i küllî ile لا شيء من مركوب السلطان بفرس [Sultan'ın bineklerinden hiçbir tanesi at değildir.] denilmek hiçbir i'tibâr ile sâdıka olamaz. Zîrâ efrâd-ı münhasıra-i hâriciyyesi i'tibâriyle küllîsi ve efrâd-ı mukaddere ve zihniyyesi i'tibâriyle ba'zısı feres idüğü ma'lûmdur.

[Fasıl: Udûl ve Tahsîl]

Kâle Rahimehullâh

فصل في العدول والتحصيل

[Fasıl: Udûl ve Tahsîl]

Bâb-ı sâlisin füsûl-i tis'asından işbu fasl-ı râbi' mebhas-ı nâfi' udûl ve tahsîl dedir. Sebk eden tafsîlâtta ma'lûm olmuştur ki icâb ve selb vukû' ve lâ-vukû'-ı nisbetten ibâret olarak bir kazıyyenin mûcibe olması mah-

mûlûn mevzû' için ikâ' nisbetiyle ve sâlibe olması nisbetin ref'iyledir. Yoksa tarafeyn ya'nî mevzû' ve mahmûl i'tibâriyle değildir. Bu cihetle kaziyenin tarafeyni veyâhûd tarafeynden birisi ademî olmasıyla berâber nisbet vâkı'a olsa bu kaziyeye mûcibe olur. Meselâ (كل ما ليس بحي فهو لا عالم) [Canlı olmayan âlim olmayandır.] kaziyesinde tarafeynde "leyse" ve "lâ" harf-i nefyleri mevcûd olarak ikisi de ademî iken hükm leyse bi-hayyin ünvânının sâdik olduğu her bir şey' üzerine lâ-âlimiyyetin vukû'-ı sübûtuyla olduğu cihetle bu kaziyeye mûcibedir. Kezâlik tarafeyn veyâ birisi vücûdî olmasıyla berâber nisbet gayr-ı vâkı'a olsa kaziyeye sâlibe olur. Meselâ (لا شيء من المتحرك ساكن) [Hareket eden hiçbir şey' sâkin değildir.] kaziyesinde tarafeyn ya'nî müteharrik ve sâkin vücûdî iken hükm üzerine müteharrik ünvânı sâdik olan her bir şeyden ref-i sâkin ile olduğu cihetle bu kaziyeye sâlibedir. Binâ'enaleyh harf-i selbin tarafeyn veyâhûd ehad-i tarafeynden cüz' olup olmaması i'tibâriyle de kazâyâ-yı hamliyyenin tefrîk ve beynlerinde olan fark-ı lafzî ve ma'nevîlerin tebyîn ve tahkîki lâbûd görünmüştür ve hâsılı kaziyeye-i hamliyyeyi kaziyeye-i ma'dûle ve muhassalaya taksîmdir.

[Kaziyeye-i Hamliyyenin Ma'dûle ve Muhassalaya Taksîmi]

Kâle Rahimehullâh

الحملية مطلقا إن كان طرفاها وجوديين لفظا ومعنى تسمى محصلة

[Mutlak olarak yüklemli önermenin iki tarafı; lafzen ve mânen varlık bildirirse bu önerme muhassala olarak isimlendirilir.]

Mutlakan kaziyeye-i hamliyye ya'nî gerek mûcibe ve gerek sâlibe ve gerek şahsiyye veyâ mahsûre veyâ mühmele eğer tarafeyni lafzan ve ma'nen vücûdî olursa bu misillü kaziyeler feth-i sâd ile muhassala tesmiye olunur. Çünkü tarafeyn vücûdî olduğu hinde her biri muhassala ve mevcûd olur. Çünkü tarafeyn vücûdî olduğu hinde her biri muhassala ve mevcûd olur. (نحو الإنسان حيوان أو ليس بفرس) [Misâl; insân canlıdır, insân at değildir.] misâl-i evvelde mevzû' insân ve mahmûl [51] hayevân olup ikisi de vücûdî olarak bi-tarîki'l-icâb insân üzere hayevâniyetle hükm olunmuş olduğundan bu kaziyeye mûcibe-i muhassaladır. Ve misâl-i sâni'de mevzû' insân ve mahmûl feres olup ikisi de vücûdî olarak insândan feresiyyet selb ve ref edilmiş olduğundan bu kaziyeye sâlibe-i muhassaladır. El-hâsıl mûcibe-i muhassala mahmûl-i vücûdînin mevzû'-ı vücûdî üzere vukû'-ı sübûtuyla ve sâlibe-i muhassala mahmûl-i vücûdînin mevzû'-ı vücûdî üzere lâ-vukû'-ı sübûtuyla hükm olunan kaziyelerdir.

Kâle Rahimehullâh

وإلا فمعدولة الموضوع أو المحمول أو الطرفين

[Eğer varlık bildirmezse; konusu ma'dûl, yüklemi ma'dûl, iki tarafı ma'dûl ismini alır.]

Ve eğer kazıyye-i hamliyyenin tarafeyni lafzan ve ma'nen vücûdî olmazsa bu emsâl kazıyyeler ma'dûle tesmiye olunur. Zîrâ harf-i selb, selb-i nisbete mevzû' olmasıyla bu ma'nânın gayrısında isti'mâl olunduğu hinde ma'nâ-yı aslîsinden ma'dûl olmuş olur. Bu da yâ yalnız mevzû'-ı kazıyye ademî olmasıyla olup bu takdîrde ma'dûletü'l-mevzû' tesmiye olunur. (نحو الألاحى جَمَادٍ) [Misâl; canlı olmayan câmiddir.] İşte bu misâlde "lâ hayy" üzerine cemâd olmasıyla hükm olunup mevzû' olan "lâ hayy"den "lâ" harf-i selbi cüz' olmasıyla ademî ve mahmûl olan cemâd vücûdî olarak ma'dûletü'l-mevzû'dur.

Veyâhûd yalnız mahmûl ademî olmasıyla olup bu sûrette ma'dûletü'l-mahmûl tesmiye kılınır. (وَالْعَقْرَبُ لَا عَالِمَ أَوْ أَعْمَى) [Akrep âlim olmayandır veyâhûd kördür.] İşbu misâleynde mevzû' olan akreb vücûdî ve evvelde mahmûl olan lâ-âlimden harf-i selb cüz' olmasıyla lafzan ve sâni'de a'mâ ademî basar ma'nâsına olmasıyla ma'nen ademî olduklarından ikisi de ma'dûletü'l-mahmûldür. Veyâhûd mevzû' ve mahmûlden ikisi de ademî olup bu sûrette ma'dûletü't-tarafeyn itlâk olunur. Meselâ (اللاحى لا عالم) [Canlı olmayan âlim olmayandır.] kavlinde harf-i selb tarafeynden cüz' olarak ikisi de ademî olmasıyla bu kazıyye ma'dûletü't-tarafeyndir. Ve bu misâl sehlü'l-intikâl olmasıyla musannif tasrîhe hâcet görmemiştir. Ve bu misâllerin cümlesi mûcibe olup sâlibelerinde (اللاحى ليس بعالم والعقرب ليس بلا حيوان والأعمى ليس بلا حيوان) [Canlı olmayan âlim değildir, akrep canlı olmayan değildir, kör canlı olmayan değildir.] dersin evvel sâlibe-i ma'dûletü'l-mevzû' ve sâni sâlibe-i ma'dûletü'l-mahmûl ve sâlis sâlibe-i ma'dûletü't-tarafeyndir ve hafî olmasın ki ma'nen ademî olanların ma'dûleden addi muhtelifün-fihdir.

[Bazen Muhassala Mûcibeye Tahsîs Olunarak Sâlibelere Sâlibe-i Basîta Denildiği ve Bunların Beyninde Olan Fark-ı Lafzî ve Ma'nevî]

Kâle Rahimehullâh

وقد تخصص المحصلة بالموجبة منها وتسمى السالبة بسيطة

[Bazen muhassala, yüklemli önermenin olumlu olanına mahsûs bir isim olarak kullanılır. Olumsuz olan da basîta olarak isimlendirilir.]

Ve ıstılâh-ı ehl-i fende ber-vech-i muharrer tarafeyni lafzan ve ma'nen vücûdî olan hamliyyelere gerek mûcibe ve gerek sâlibe ale'l-ıtlâk muhassala denildiği gibi ba'zen dahi işbu muhassala isminin mûcibe olanlara tahsîsiyle sâlibe olanlara sâlibe-i basîta ta'bîr ederler. Zîrâ sâlibe-i ma'dûleye nisbetle hükm basîtte olup yalnız bir harf-i selbi müştemeldir.

Kâle Rahimehullâh

والفرق بين الموجبة المعدولة المحمول وبين السالبة البسيطة لفظي ومعنوي

[Yüklemi ma'dûle olumlu önerme ile olumsuz basît önerme arasındaki fark, lafzî ve manevidir.]

[52] Ve mûcibe-i ma'dûletü'l-mahmûl ile sâlibe-i basîta beyinde olan fark lafzî ve ma'nevî olarak her iki cihetle de beylerinde fark ve imtiyâz mevcûddur. Eğer su'âl olunursa ki udûl cânib-i mahmûlde olduğu gibi cânib-i mevzû'da dahi olduğu beyân edilmişken burada kelâmı yalnız ma'dûletü'l-mahmûle hasr etmesinde sebep nedir cevâbında deriz ki vech-i tahsîs budur ki fenn-i mantıkda udûlde mu'teber olan cânib-i mahmûlde olan udûldür. Zîrâ menât-ı hükm zât-ı mevzû ile vasf-ı mahmûl idüğü tahkîkât-ı sâbıkadan ma'lûm olmuştur. Ve hafî değıldir ki bir şey' üzerine umûr-ı vücûdiyye ile hükm umûr-ı ademiyye ile hükme muhâlifdir. Bu sebeple kaziyenin udûl ve tahsîl cihetinde olan ihtilâfı mefhûm-i kaziyeye te'sîr ederek kat'iyyen mefhûm-i kaziyenin ihtilâfını mûcib olur. Meselâ (زبد كاتب) [Zeyd kâtibdir.] bir kaziyeye ve (زبد لا كاتب) [Zeyd kâtib olmayan- dır.] kaziyeye-i uhrâ olup mefhûmları mütehâlifdir. Lâkin vasf-ı mevzû'da olan udûl ve tahsîl böyle olmayıp zât-ı mevzû'dan ibârettir. Ve ma'lûmdur ki bir şey' üzerine hükm o şeyden her nasıl ibâre ile ta'bîr edilse mefhûm-i kaziyede mûcib-i ihtilâf olmazlar. Zîrâ meselâ bir şey'in iki vasfı olup da birisi "cemâd" gibi vücûdî ve diğeri "lâ hayy" gibi ademî olsa ve o şeyden bir kere vücûdî ile ve diğere def'ada ademî ile ta'bîr olunarak iki hâlde de üzerine bir şey' ile hükm edilse hakîkaten mefhûmda birbirine muhâlif iki kaziyeye hâsıla olmaz. Ve tekrâr su'âl olunursa ki beyân-ı farkda mûcibe-i ma'dûletü'l-mahmûl ile sâlibe-i basîtaya hasr-ı kelâma bâ'is nedir? Cevâbında deriz ki udûlün mahmûlde i'tibârı cihetiyle dört kısım hâsil olup bu da mevzû'un udûl ve tahsîlinden sarf-ı nazarla kaziyenin bi'tibâ-

ri'l-mahmûl yâ ma'dûle veyâ muhassala ve bunlarda yâ mûcibe veyâ sâlîbe olması i'tibâriyledir. İmdi evvel (زيد كاتب) [Zeyd kâtibdir.] gibi mûcibe-i muhassala ve sâni (زيد ليس بكاتب) [Zeyd kâtib olmayandır.] gibi sâlîbe-i muhassala ve sâlis (زيد لا كاتب) [Zeyd kâtib olmayandır.] gibi mûcibe-i ma'dûle ve râbi (زيد ليس بلا كاتب) [Zeyd kâtib olmayan değildir.] gibi sâlîbe-i ma'dûledir. Ve bu kaziyyelerden hiçbir kaziyyeteyn beyninde iltibâs olmayıp yalnız iltibâs sâlîbe-i muhassala ile mûcibe-i ma'dûle beynindedir. ammâ mûcibe-i muhassala ile sâlîbe-i muhassala beyninde fark zâhirdir ki evvelde harf-i selb mefkûd ve sâni'de mevcûddur. Ve ammâ mûcibe-i muhassala ile mûcibe-i ma'dûle beyninde fark kezâlik ma'dûlede harf-i selbin vücûduyla muhassala ademîdir. Ve ammâ mûcibe-i muhassala ile sâlîbe-i ma'dûle beyninde fark sâlîbe-i ma'dûlede iki harf-i selbin vücûduyla mûcibe-i muhassalada harf-i selbin adem-i vücûdudur. Ve ammâ sâlîbe-i muhassala ile sâlîbe-i ma'dûle beyninde fark sâlîbe-i ma'dûlede iki ve sâlîbe-i muhassalada yalnız bir harf-i selbin mevcûd olmasıdır. Ve mûcibe-i ma'dûle ile sâlîbe-i ma'dûle beyninde fark sâlîbede iki ve mûcibede yalnız bir harfin vücûdudur. Ve ammâ sâlîbe-i muhassala ile mûcibe-i ma'dûleden ikisinde dahi birer harf-i selb ile olmasıyla beyenlerinde iltibâs mevcûd [53] olarak binâ'enaleyh bunların beyninde fark ve temyîze ihtiyâc görünmesi beyne'l-kazâyâ mûcib-i tahsîs olmuştur.¹⁴⁸

Kâle Rahimehullâh

أما اللفظي فبأن الغالب في المعدول مثل لا وغير، وفي السلب مثل ليس، ويتقدم رابطة الإيجاب على أداة السلب في المعدولة، نحو زَيْدٌ هُوَ لَيْسَ بِكَاتِبٍ وتأخيرها في البسيطة، نحو زَيْدٌ لَيْسَ هُوَ بِكَاتِبٍ وبهذا يفرق بين موجبة الشرطيات وسالبتها.

[Lafzî farka gelince; udûlda genellikle “la” ve “ğayr” gibi edatlarla olur. Olumsuzda ise “leyse” gibi edatlarla olur. Bir de ma'dûlede icab edâtı olumsuzluk edâtının önüne geçer. Misâl; Zeyd, ayakta olmayandır. Basît önermede ise olumsuzluk edâtının arkasında olmalıdır. Misâl; Zeyd, ayakta değildir. Şartlı ma'dûle önerme ile olumsuz şartlı önermeler de bununla birbirinden ayrılmış olur.]

Amma mûcibe-i ma'dûletü'l-mahmûl ile sâlîbe-i basîta beyninde fark-ı lafzî iki vechle olup evvel gâlib isti'mâlde kaziyye-i ma'dûlede “lâ” ve “ğayr” ve sâlîbe-i basîtada “leyse” emsâlinin îrâd edilmesidir. Meselâ ekser ma'dûle olarak (زيد غير كاتب) [Zeyd yazarlardan olmayandır.] veyâhûd (لا كاتب) [Kâtib olmayandır.] ve sâlîbe-i basîta olarak (زيد ليس بكاتب) [Zeyd kâtib

148 Sehv ve savâb cetvelinde “olmuştur” olarak düzeltilmiştir.

değildir.] denilir. Ve bu fark kazâyâ-yı sünâ'iyede cârî olarak sülâsiyyede gayr-ı mu'teberdir.

Ve fark-ı lafzîden sâni ma'dûlede râbîta-i îcâbiyyenin edât-ı selb üzerine takdîmiyle

(زيد هو ليس بقائم) [Zeyd, ayakta olmayandır.] denilir. "Hüve" râbîta-i îcâbiyyesi "leyse" üzerine takdîm edilmesiyle rabt-ı selbe işâret olmasıyla ma'dûle olduğuna karîne-i lafziyyedir. Ve sâlibe-i basîtada râbîta-i îcâbın edât-ı selbden te'hîriyle (زيد هو قائم) [Zeyd, ayakta değildir.] denilir. Ve bununla selb-i rabta işâret olunarak kazîyye-i sâlibe-i basîta idüğüne karîne-i lafziyye olur. Ve bu fark sülâsiyyede muttariddir. Ve işbu râbîta-i îcâb ile harf-i selbin kazîyyede yekdiğerinden takdîm ve te'hîriyle şartıyyâtın mûcibe ve sâlibesi beyni fark olunarak meselâ mûcibesinde (إن كانت الشمس طالعة فالليل هو ليس بموجود) [Eğer Güneş doğmuşsa o zamân gece, mevcûd olmayandır.] ve sâlibesinde (فالليل ليس هو بموجود) [Gece, mevcûd değildir.] denilir.

Musannifin *Hâşiye*'de beyânı üzere bu mahalde sâ'ir ehl-i fen işbu fark-ı sâniyi râbîtanın takdîm ve te'hîri olmasıyla sûret-i ıtlâkta beyân etmiş oldukları hâlde burada râbîtayı kayd-ı îcâb ile takyîd eylemesi zîrâ sâlibede râbîta edât-ı selb olarak bu cihetle sâlibede edât-ı selbden râbîta-i selbi te'hîr olmayıp belki edâtın te'hîr olunan râbîta-i îcâbdır.

Kâle Rahimehullâh

وأما المعنوي فبأن المعدولة حاكمة بوقوع ثبوت المحمول العدمي، وهو ربط السلب، والبسيطة حاكمة بلا وقوع المحمول الوجودي، وهو سلب الربط.

[Ma'nevi fark; ma'dûle, yokluk bildiren yüklemün sübûtunun vâki' olduğuna hükmeder. Bu, olumsuzluğun bağlanmasıdır. Basît ise, varlık bildiren yüklemün vâki' olmadığına hükmeder. Bu da bağın olumsuzlanmasıdır.]

Ve ammâ mûcibe-i ma'dûletü'l-mahmûl ile sâlibe-i basîta beyninde fark-ı ma'nevî şu vechledir ki ma'dûle bi-hasebî'l-mefhûm mahmûl-i ademînin mevzû' için vukû'-i sübûtuyla hâkime olup ve ademînin vukû'-i sübûtuyla hüküm rabt-ı selbdır. Meselâ (زيد هو ليس بقائم) [Zeyd, ayakta olmayandır.] kavlinde hüküm kâ'im olmamaklığın Zeyd için vukû'-i sübûtuyla olarak selbî rabttır. Zîrâ râbîtanın şânı mâ ba'dını mâ kabline rabttır. Bu cihetle kazîyye mûcibe olur. Ve sâlibe-i basîta mahmûl-i vücûdînin mevzû' için lâ-vukû'-i sübûtuyla hâkime olup bu ise selb-i rabttır. [54]

Meselâ (زيد ليس هو بقائم) [Zeyd ayakta değildir.] kavlinde hükm kıyâ-
mın Zeyd'den intifâsıyla olarak bu ise rabt-ı selbtir. Zîrâ harf-i selbin şânı
mâ ba'dında olan şey'i selb etmektir. Bu cihetle kazıyye sâlibedir. Hâsılı
ma'dûlede hükm îcâb ile ve basıtada selb ile olup evvelin mefhûmu rabt-ı
selb ve sâninin mefhûmu selb-i rabt olarak min-ciheti'l-ma'nâ beynlerinde
fark tahakkuk eder.

Kâle Rahimehullâh

وأيضا السالبة البسيطة من كل نوع من الخارجية والحقيقية والذهنية أعم مطلقا من موجبة
المعدولة المحمول لأن صدق موجبة كل نوع يتوقف على تحقق الوجود المعبر مع موضوعه
في الواقع بخلاف سالبته.

[Yine hâricî, hakîkî, zihnî bütün türleri ile olumsuz basît önerme, yüklemi
ma'dûle olumlu önermeden mutlak olarak daha geniştir. Çünkü her bir türün
olumlu olanının doğruluğu, mu'teber olan varlığın, konusuyla vâki'ada tahakku-
kuna bağlıdır. Olumsuz olan böyle değildir.]

Ve bir fark-ı ma'nevî de şu cihettendir ki kazâyâ-yı hâriciyye ve hakîkiy-
yeden her bir nev'in sâlibe-i basîtası o nev'in mûcibe-i ma'dûletü'l-mah-
mûlünden mutlakana e'ammıdır. Zîrâ kazâyâ-yı mezkûreden her nev'in
sıdk-ı mûcibesi mevzû'uyla mu'teber olan vücûdun vâki'de tahakkukuna
mütevakıftır. Ve illâ vücûd-i mu'teber mutâbık olmayıp kazıyye sâdika
olmaz. Lâkin sâlibe-i basîta bunun hilâfında olup sıdkı vücûd-i mu'teber
mevzû'un tahakkukuna tevakkuf etmez. Zîrâ mevzû'uyla mu'teber olan
vücûdun vâki'de adem-i tahakkuku hinde selb evlâ bi's-sıdkıdır.

Musannif merhûm mâ sebakda icmâlen îrâd eylediği bir fâ'ide-i mü-
himmeyi îzâh ederek *Hâşiyeye*'de demiştir ki; “vücûd-i mevzû'u vücûd-i
mu'teber kaydıyla takyîd edip de sâ'irleri gibi suret-i itlâkta “yetevakkafü
alâ vücûd-i mevzû'ı” ta'biriyle iktifâ etmemesi bu makâmda zihne te-
bâdür eden şey'i def için tahkîka işârettir.” Şöyle ki; mevzû'-ı kazâyâda
iki vücûd olup birisi kazıyye ile hâkim olan kimsenin mevzû' için i'ti-
bâr eylediği vücûd ve sâni mevzû'un fi-nefsi'l-emr tahakkuku ma'nâsı-
na olan vücûddur. Ve işbu vücûdeyn beyinde umûm min-vech olup
zîrâ hâkimin vücûd-i mevzû'u i'tibâr eylemesinden vâki'de vücûdu lâzım
gelmeyeceği misüllü vâki'de vücûdu olmaktan dahi hâkimin bu vücûdu
mevzû' ile i'tibâr etmesi iktizâ etmeyeceği ma'lûmdur. İşte bu iki sûrette
iftirâk etmiş olurlar. Ve ba'zen olur ki hâkim vücûd-i mevzû'u i'tibâr edip

nefsü'l-emrde dahi bu vücûd-i mütehakkık olarak vücûdeynden ikisi de ictimâ' eder. İmdi i'tibâr-ı hâkim ile olan vücûd-i evvel mûcibe ve sâlibe beyinde müşterek olarak beyinlerinde tahakkuk-ı tenâkuz bu vücudu i'tibâr iledir. Ve sâlibe-i¹⁴⁹ hâriciyyenin sâlibe-i hakîkiyye ve zihniyyeden ve bunların sâlibe-i hâriciyyeden imtiyâzları dahi bu vücûd iledir. Ve sıdk-ı mûcibenin mevkûfün-aleyhi olup sıdk-ı sâlibenin tevakkuf etmediği vücûd ile murâd vücûd-i sâni' ya'nî vücûd-i nefsü'l-emri olup vücûd-i i'tibârî değildir. İşte bu vechle vücûdeyn beyinde olan farka mebnî kavmin sıdk-ı sâlibe vücûd-i mevzû'a gayr-ı mütevakkıftır deyü tasrîhleriyle berâber sâlibede hükm-ı mevzû'-ı mevcûd [55] üzerinedir deyü kelâmları beyinde tedâfü' olmadığı ma'lûm olur.

Hâsılı sıdk-ı sâlibenin tevakkuf etmediği vücûd-i mevzû'un vücûd-i nefsü'l-emrîsi ve sâlibede hükmün muktezî olduğu vücûd vücûd-i i'tibârîdir ki nefsü'l-emrde mevcûd olup olmamaktan e'ammıdır. Ve bu makâm mezâlîk-ı akdâm-ı a'lâm olmasıyla bu vechle bilinmesi lâzımedendir.

Kâle Rahimehullâh

فيصدق السالبة البسيطة من الخارجية مع موجبها المعدولة المحمول فيما وجد الموضوع في الخارج تحقيقا وانفك عنه المحمول فيه.

[Olumsuz hâricî basit önerme, olumlu yüklemi ma'düle önermesi ile berâber, konusunun hâricde gerçekte bulunup yüklemnin konudan ayrıldığı yerde doğru olur.]

Kazâyâ-yı hâriciyye ve hakîkiyye ve zihniyyeden her nev'in mûcibe-i ma'dûlesi mevzû'uyla mu'teber olan vücûdun nefsü'l-emrde tahakkukuna mütevakkıf ve sâlibesi bu vücûda gayr-ı mütevakkıf idüğü ma'lûm olduysa imdi mevzû'u tahkîkan hâricde mevcûd olup da mahmûl hâricde mevzû'dan münfek olan mâddelerde gerek sâlibe-i basîta ve gerek mûcibe-i ma'dûletü'l-mahmûl sâdika olur. (نحو كُلِّ إِنْسَانٍ لَيْسَ بِفَرَسٍ أَوْ لَا فَرَسٍ) [Misâl; bütün insânlar at değildir. Bütün insânlar, at olmayandır.] Evvel sâlibe-i basîta ve sâni' mûcibe-i ma'dûletü'l-mahmûl olarak müfâd-ı evvel hâricde feresiyyetin insân için lâ-vukû'-ı sübûtundan ve müfâd-ı sâni' lâ-feresiyyetin insân için vukû'-ı sübûtundan ibâret olmasıyla ikisi de sâdiktir. Zîrâ mefhûmları hâricde feresiyyetin insândan infikâki olup bu ise vâkı'a mutâbıktır. (وبدونها فيما عداه سواء أمكن الموضوع ولم يوجد في الخارج تحقيقا.) [Yüklemi ma'dû-

149 Seh ve savâb cetvelinde "ve sâlibe-i" olarak düzeltilmiştir.

le olmaksızın, bunun dışındakilerde, konu isterse mümkün olup hariçte tahakkuk ederek mevcûd olmasın.] Ve hâricde mevzû‘ tahkîkan mevcûd olan mâddenin mâ‘adâsında ya‘nî mevzû‘u hâricde mevcûd-i muhakkak olmayan mâddelerde hâriciyyeden sâlibe-i basîta sâdîka ve mûcibe-i ma‘dûletü’l-mahmûl gayr-ı sâdîka olarak iftirâk ederler. Ve mevzû‘un hâricde tahkîkan adem-i vücûdü yâ mevzû‘un fî-nefsihî mümkün olup da hâricde tahkîkan mevcûd olmamasıyla olur. (نحو لَا شَيْءٍ مِنَ الْعُنُقَاءِ بِجِسْمٍ فِي الْحَارِجِ.) [Misâl; “ankâdan hiçbir şey’ hâricde cisim değildir” örneğinde olduğu gibi.] İşte bu misâlde mevzû‘ olan ankâ ma‘dûmât-ı mümkünedir. (أو لم يمكن.) [Veya hâricde varlığı mümkün olmasın, fark etmez.] Veyâhûd mevzû‘un mümkün olmamasıyla olur. (نحو لَيْسَ شَرِيكَ الْبَارِي تَعَالَى بِصَيْرًا فِي الْحَارِجِ.) [Misâl; Allah’ın ortağı hâricde görülen değildir örneğinde olduğu gibi.] Bu misâlde mevzû‘ olan şerîk ma‘dûmât-ı gayr-ı mümkünedir. Hâsılı gerek ankâ ve gerek şerîk evvel mümkün ve sâni mümteni‘ olmasıyla berâber ikisi de tahkîkan hâricde mevcûd olmayıp ve sâdk-ı selb mevzû‘un vücûd-i muhakkakına mütevakkıf olmadığı cihetle bunlar ile emsâlınden cism ve basîr emsâli mefhûmâtı selb etmek sâdîktir. Lâkin bu mâddelerde mûcibe-i hâriciyye-i ma‘dûletü’l-mahmûlû i‘tibâr etmek sahîh olamaz. Zîrâ ma‘dûleye hamli sûrette ma‘nâ ankâ için lâ-cismiyyet ve şerîk için lâ-basîriyyetin hâricde vukû‘-ı sübûtu olup bir şey’in, şey’-i âhar için icâb-ı hâricîsi ise müsbetün lehin fer‘-i vücûd-i hâricîsi olarak ankâ ve şerîkin hâricde vücûdunu muktezî olmasıyla sâdîka olamaz.

Kâle Rahimehullâh

ومن الحقيقية مع موجبتها المعدولة فيما أمكن الموضوع وانفك عنه المحمول على تقدير وجوده في الخارج

[56] [Olumsuz hakîkî basît önerme; olumlu yüklemi ma‘dûle ile birlikte, konunun mümkün, yüklemine ise hâricde var olduğu takdirde üzerine konudan ayrıldığı yerde doğru olur.]

Ve kazıyye-i hakîkiyyeden mevzû‘ mümkün olup da hâricde vücûdu takdîrde işbu mevzû‘dan mahmûl münfek olduğu mâddelerde sâlibe-i basîta ve mûcibe-i ma‘dûleden her ikisi sâdîka olur. Ya‘nî bu misüllü kazıyye gerek sâlibe-i basîta i‘tibâr edilsin ve gerek mûcibe-i ma‘dûletü’l-mahmûl olsun her iki sûrette de sâdîka olur. (نحو الْعُنُقَاءِ أَوْ الْفَرَسِ لَيْسَ بِكَاتِبٍ أَوْ لَا كَاتِبٍ فِي الْحَارِجِ.) [Misâl; ankâ veya at, hâricde kâtib değildir. Veya kâtib olmayandır.]

Ya'nî efrâdı mümkün-i ma'dûm olan ankânın farz-ı vücûd-i hâricisi ile sâlibe-i basîta-i hakîkiyye olmak üzere (لَيْسَ بِكَاتِبٍ فِي الْخَارِجِ) [Hâricte kâtib değildir.] veyâhûd mûcibe-i hakîkiyye-i ma'dûletü'l-mahmûl olmak üzere (لَا كَاتِبٌ فِي الْخَارِجِ) [Hâricte kâtib olmayandır.] denilse ikisi de sâdıkadır. Kezâlik efrâd-ı mümkinesinde ba'zısı hâricde mevcûd ve ba'zısı mefkût olan feresin efrâd-ı ma'dûmesinin dahi farz-ı vücûduyla cemî' efrâd-ı mevcûde ve mukadderesine şâmil olmak üzere sâlibe-i basîta-i hakîkiyye olarak (الْفَرْسُ لَيْسَ بِكَاتِبٍ فِي الْخَارِجِ) [At hâricte kâtib değildir.] veyâhûd mûcibe-i hakîkiyye-i ma'dûletü'l-mahmûl olarak (لَا كَاتِبٌ فِي الْخَارِجِ) [Hâricte kâtib olmayandır.] denilse ikisi de sâdıkadır. Zîrâ hakîkiyyede hükm hâricde farz-ı vücûduyla efrâd-ı mümkinine üzerine olduğu ma'lûmdur. (وبدونها فيما لم يمكن) [Olumlu ma'dule olmaksızın, yukarıdaki şartın mümkün olmadığı yerde olur. Hâricî arazların muhâllerden olumsuzlanmasında olduğu gibi.] Ve mevzû'u mümkün olmayan mâddelerde hakîkiyyeden sâlibe-i basîta mûcibe-i ma'dûlesinden iftirâk ederek basîta sâdıka ve ma'dûle kâzibedir. Nitekim muhâlâtta avâz-ı hâriciyyenin selbi sûretinde böyle olarak (مثلا لا شيء من الشريك بصير في الخارج) [Misâl; Allah'ın hiçbir ortağı, hâricde görülen değildir.] basîta-i hakîkiyyesi sâdıka olup lâkin şerîkin istihâle-i vücûdu cihetle mûcibe-i ma'dûle-i hakîkiyye olarak (الشريك غير بصير) [Allah'ın şeriki görülmeyendir.] denilmek sâdıka değildir.

Kâle Rahimehullâh

ومن الذهنية الحقيقية مع موجبها المعدولة فيما وجد الموضوع بذاته في الذهن تحقيقاً أو تقديراً وانفك عنه المحمول فيه

[Olumsuz hakîkî zihni basît önerme, olumlu ma'dûle ile birlikte konunun gerçekten veya takdîri olarak zihinde var olduğu, yüklem konudan zihinde ayrıldığı yerde doğru olur.]

Ve zihniyye-i hakîkiyyeden zihinde tahkîkan veya takdîren mevzû' bi-zâtihî mevcûd olup ve işbu mevzû'dan mahmûl zihinde münfek olduğu mahalde sâlibe-i basîta ve mûcibe-i ma'dûletü'l-mahmûlden her ikisi sâdıka olur. (نحو الأربعة ليس بفرد أو لا فرد في الذهن) [Misâl; dört, zihinde tek sayı değildir veya tek olmayandır.] Bu misâlde zât-ı erba' ehad-i ezminede tahkîkan zihinde mevcûd¹⁵⁰ olup ve ferdiyyet kendinden münfek olmasıyla

150 Seh ve savâb cetvelinde "mevcûd" olarak düzeltilmiştir.

ikisi de sâdıkadır. Zîrâ i'tibâr-ı hâkimden kat'-ı nazarla erba'anın zihinde ba'z-ı ezmânda tahakkuku ve ferd olmaktan infikâki ma'lûm olarak üzerine selb ve îcâbdan ikisiyle de hükme sâlihtir.

Musannifin *Hâşiye*'de beyânı vechle bi-zâtihî zihinde mevcûd olacak mevzû' ile murâd kendisi için mâhiyyet-i hakîkiyye olan şey'dir bu da ister zihinde muhakkakan mevcûd olsun, nitekim ehad-i ezminede zihinde mevcûd¹⁵¹ olan erba'a bu kabîlendendir ve ister zihinde mukadder olarak mevcûd olsun, nitekim vâcib-i Te'âlâ hazretlerinin künhü her ne kadar ebeden [57] ezhânda vâki' olmazsa da zihinde imkân husûlüyle bi'l-farz kâ'il olmak lâzım gelse ve bu kabîlden ya'nî zihinde vücûdu mukadder olan mâhiyyetten olmuş olur. İmdi bi-zâtihî kavlinde olan zâttan murâd ezhânda husûlü takdîrde vücûd-i hâricisini farza muhtâc olmaksızın zihinde hâsıl olacak mâhiyyet-i hakîkiyyedir. Ve zikri sebk eylediği vechle mâhiyât-ı muhâlât bunun hilâfındadır. El-hâsıl bu mahalde takdîrden murâd mevzû'un vücûd-i zihnî-i mümkinine müte'allik olan farzdır. Ve بواسطة (بل) (الفرض) [Bilakis faraziyye vesilesiyle] kavli-âtisinde olan farzdan murâd mevzû'un vücûd-i hâricî-i müstahîline müte'allik olan farz ve takdîrdir. Ve farzeyn işbu tegâyürden nâşî mütekâbileyn olmuşlardır. (وبدونها فيما لم) (يوجد في الذهن بذاته بل بواسطة الفرض) [Olumsuz hakîki zihnî basît önerme, ma'dûle olmaksızın, konunun zihinde bi-zâtihî mevcûd olmayıp farz etme vesilesiyle mevcûd olduğu yerde doğru olur.] Ve mevzû' bi-zâtihî zihinde mevcûd olmayıp da farz ve takdîr ile mevcûd olabilecek mâddelerde zihniyye-i hakîkiyyeden sâlibe-i basîta sâdika olup mûcibe-i ma'dûle sâdika olamaz. Ve bi-zâtihî zihinde mevcûd olmayan şey' mâhiyât-ı muhâlattır. (نحو لا شيء من المُحَالَاتِ بِبَصِيرٍ فِي الذَّهْنِ أَوْ بِمَوْجُودٍ فِي نَفْسِهِ) [Misâl; muhâllerden hiçbir şey' zihinde görülebilir değildir veya kendinde mevcûd değildir.] İşte bu misâllerin ma'nâsı bi-enfüsihâ zihinde olan muhâlâttan basîriyyeti veyâhûd vücûd-i nefsi'l-emrîyi selb olup ve ne zamânki muhâlâttan hiçbir şey' bi-enfüsihâ ve hakîkatihâ zihinde mevcûd olmadıysa bu selb bi-tarîki'l-evlâ sâdıktır. Ve mûcibe-i ma'dûle olarak (لا بصير في الذهن) [Zihinde görülemeyendir.] veyâhûd (لا موجود في نفسه) [Kendinde var olmayandır.] denilse ma'nâ bi-enfüsihâ zihinde mevcûde olan muhâlât için adem-i basîr veyâhûd adem-i vücûd nefsi'l-emrînin vukû'-ı sübûtu olup vâki'-ı hâl ise muhâlât bi-enfüsihâ zihinde mevcûde olmadığı cihetle iş bu muhâlât için

151 Sehv ve savâb cetvelinde "mevcûd" olarak düzeltilmiştir.

zihinde bir şey' mevcûd olması mümkün olamayıp binâ'en aleyh hükm bi's-sübût mutâbık olamayarak sâdıka olamaz.

Kâle Rahimehullâh

ومن الذهنية الفرضية مع موجبتها المعدولة فيما وجد الموضوع في الذهن بواسطة الفرض وانفك عنه المحمول فيه كما في هذا المثال.

[Olumsuz zihnî farazî basît önerme, olumlu ma'dûlesi ile birlikte, konunun zihinde farz etme aracılığı ile var olduğu ve yüklemın konudan zihinde ayrıldığı yerde doğru olur. Bir önceki misâlde olduğu gibi.]

Ve mevzû' vâsıta-i farz ve takdîr ile zihinde mevcûd olup ve bu mevzû'dan zihinde mahmûl münfek olduğu mâddede zihniyye-i farazıyyeden sâlibe-i basîta ve mûcibe-i ma'dûlenin ikisi de sâdıka olurlar. Zîrâ bu kazıyyede hükm ile berâber mu'teber olan vücûd-i farazî zihinde mevcûd olmasıyla selb ve îcâbdan ikisi de sahîh olur. Nitekim mürûr eden misâl-i muhâlâtta böyledir. Ya'nî [Muhâlattan hiçbir şey' zihinde görülebilir değildir.] veyâhûd [لا شيء من المحالات ببصير في الذهن] (لا شيء من المحالات بموجود) [Zihinde muhâlat gözle görülmeyendir.] [Muhâlattan hiçbir şey' kendinde mevcûd değildir.] sâlibe-i basîtalariyla [المحالات لا بصير في الذهن] [Onlar mevcûd olmayandır.] [لا موجود في أنفسها] veyâhûd [Onlar mevcûd olmayandır.] ma'dûleleri kazıyye-i zihniyye-i hakikiyye i'tibâr olundukları takdîrde sâlibeler sâdıka ve ma'dûleler kâzibe olduğu gibi zihniyye-i farazıyye i'tibâr edildikleri sûrette ikisi de sâdıkadır. [و بدونها فيما لم يوجد في الذهن أصلاً] [Olumsuz zihnî farazî basît önerme, olumlu ma'dûle olmaksızın, konunun aslen mevcûd olmadığı yerde doğru olur.] [58] Ve zihinde aslâ vücûdu bulunmayan mâddede zihniyye-i farazıyyeden sâlibe-i basîta sâdıka olup mûcibe-i ma'dûle sâdıka değildir. [Misâl; hiçbir mutlak ma'dûm, bilinemez.] [نحو لا شيء من المَعْدُومِ الْمُطْلَقِ بِمَعْلُومٍ] [Hiçbir mutlak ma'dûm, bilinemez.] İşbu sâlibe-i basîtanın sıdkıyla berâber [المَعْدُومِ الْمُطْلَقِ لِمَعْلُومٍ] [Mutlak ma'dûm bilinmeyendir.] ma'dûlesi gayr-ı sâdıktır.

Musannif *Hâşiye*'de beyân etmiştir ki ma'dûm-ı mutlak ile murâd hâricde ve zihinlerden bir zihinde kendisi için aslâ vücûd olmayan ma'dûmdur. Bu cihetten nâşî ma'dûm-ı mutlak bi'z-zarûre ma'lûm olamaz. Zîrâ ilm, vücûd-i zihnî ile meşrûttur. Ve işbu [لا شيء من المَعْدُومِ الْمُطْلَقِ بِمَعْلُومٍ] [Hiçbir mutlak ma'dûm, bilinemez.] kazıyyesi meşrûta-i âmmedir. Zîrâ murâd, "ma'dûm-ı mutlak, mâ dâme mutlakan ma'dûm oldukça bi'z-zarûre ma'lûm değildir" demektir. Ve her ne kadar bu kazıyyede ma'dûm-ı

mutlak işbu ma'dûm-ı mutlak ünvânıyla ma'lûm ve mutasavver ise de bu ünvân ile tasavvur ma'lûm değildir deyü hükme münâfi ve münâkız olmayıp hükm-i mezkûr sâdıktır. Zîrâ kazıyye-i mezkûre meşrûta-i vasfiyye olup ve meşrûta-i vasfiyye zâhırde hamliyye ve ma'nâda şartıyyedir. Ve bu makâmda her ne kadar tarafeyni vâki'de mümteni' olsa da (كلما كان الشيء معدوما مطلقا يلزم أن لا يكون معلوما) [Herhangi bir şey' mutlak ma'dum ise bilinmemesi lâzım gelir.] ya'nî her ne vakit ki bir şey' ma'dûm-ı mutlak ola ma'lûm olmaması lâzım gelir denilmek tarîkiyle şartıyyenin sıdkı mahall-i iştibâh olmadığı gayr-ı hafidir.

Hâsıl-ı su'âl; bu kazıyyede ma'dûm-ı mutlak ma'lûm değildir deyü hüküm ne vechle sahîh olabilir ki ma'lûm olmamasıyla üzerine hüküm tasavvur-i mevzû'a tevakkuf eder, bu sûrette ma'dûm-ı mutlak ünvânıyla olsun ma'lûm olmuş olur? Ve hâsıl-ı cevâb; ma'dûm-ı mutlak üzerine ma'lûm değildir deyü hüküm edilebilmesinin sıhhati ma'dûm-ı mutlak ünvânıyla mutasavver olması cihetinden olup ve ma'lûm olmamasıyla hükmün sahîh olması fi-nefsihî ve bi-hasebi mefhûmihî zihninde sâbit olmadığı cihettendir. Ve bir şey'in zihninde husûlü vechten zû-vechin husûlü lâzım gelmez. Ve bu sebebdir ki selb ile hüküm sâdik ve îcâb ile hüküm kâzib olur. Zîrâ îcâb ile hüküm hâricde veyâ zihinde mevzû'un vücûdunu iktizâ eyler. İş bu ma'dûm-ı mutlak da ise yalnız selb hükme medâr olmak üzere ünvân-ı ma'dûm-ı mutlak ile tasavvurdan başka ne hâric ve ne zihinde ne hakikaten ve ne farazan vücûd yoktur. Ve bu kazıyyenin ya'nî (لَا شَيْءٌ مِنَ الْمَعْدُومِ) (Mutlak ma'dûmdan hiçbir şey, bilinemez.) kazıyyesinin bu vechle imtinâ'-ı mevzû'uyla berâber sıdkını fehmede olan gamûzattan nâşî meşrûta-i âmmede inhisârı iltizâm edilmiştir. Çünkü meşrûta-i âmme-i vasfiyye ma'nâda şartıyye olup ve şartıyyenin tarafı mümteni' olsa da sıdk-ı kazıyyeye muhîl olmadığı tafsîlât-ı âtiyeden ma'lûm olur. Ve bu makâl ilm-i kelâmda temâyüz-i ma'dûmâtta olan ihtilâfın mebâhis-i müteferri'a-sındandır.

Ve musannifin *İmkân Risâlesi'*nde bu kelâma münâsib olan tahkîkâtın hülâsası budur ki; [59] bi-hasebi nefsi'l-emr üzerine mechûl-i mutlak deyü hüküm sâdik olacak hiçbir şey'in nefsi'l-emrde vücûdu olmadığı ve bu cihetle bi-hasebi nefsi'l-emr i'tibâr edilse imtinâ'-ı hüküm ile üzerine hüküm etmek sâdik olamayacağı ma'lûm ise de fakat bir şey' üzerine mechûl-i mutlak ünvânının bi'l-fi'l sıdkı takdîrde üzerine bir şey' ile hüküm etmek

mümteni'dir deyü hükm edilmesi sâdıktır. Onun için Şeyh'in akd-i hamlede i'tibâr eylediği fi'l ile murâd nisbetin bi-hasebi nefsi'l-emr kuvveden fi'le hurûcu olmasını müte'ahhırın zu'm etmişken mezheb-i tahkîkde nisbetin bi-hasebi'l-farz kuvveden fi'le hurûcu ma'nâsına fi'l-i faraziyyeden ta'mîm edilmiştir. Ve sebab-i ta'mîmi beyânda eğer müte'ahhırının zu'mu vechle yalnız a'yânda fi'l i'tibârıyla fi'l-i faraziyyeden ta'mîm edilmese (كل مجهول) (مطلق دائما يمتنع الحكم عليه) [Dâ'imâ bilinmez olan mutlak meçhul üzerine herhangi bir hükme varılamaz.] emsâli zâhirde hamliyyât ve ma'nâda şartıyyât olan vasfiyyâtta hükm sahîh olamazdı denilmiştir.

Kâle Rahimehullâh

ولذا قالوا السالبة البسيطة والمعدولة المحمول متلازمان فيما وجد الموضوع

[Bundan dolayı dediler ki; olumsuz basît önerme ile yüklemi ma'dûle, konunun var olduğu yerde birbirinin mütelâzımıdır.]

Tahkîkât-ı mebsûtadan ma'lûm oldu ki kazâyâ-yı hamliyyeden her nev'in mücibesi mevzû'uyla mu'teber olan vücûdun vâki'de ya'nî kaziyeye-i hâriciyye ise tahkîken ve hakîkiyye ise takdîren hâricde ve zihniyye-i hakîkiyye ise tahkîken ve faraziyye ise takdîren zihinde tahakkukuna mütevakkıf ve bununla meşrûta olup sâlîbe-i basîta ise bu vechle tahakkuk-ı vücûd-i mu'tebere gayr-ı mütevakkıf olmasıyla vücûd-i mu'teber-i mevzû' muhakkak olan mahallerde mücibe-i ma'dûle ve sâlîbe-i basîtadan ikisi de sâdik ve vücûd-i mevzû' tahakkuk etmeyen mahallerde yalnız sâlîbe-i basîtanın sıdkıyla mücibe-i ma'dûle müteferrik olur. İşte bu vechle vücûd-i mu'teber-i mevzû' vâki'de mütehakkık olan mahallerde sâlîbe-i basîta ve mücibe-i ma'dûle min ciheti's-sıdk yekdiğerinden iftirâk etmediklerinden için kavm, "mevzû' mevcûd olan mahallerde sâlîbe-i basîta ile ma'dûle-i mahmûle birbirine mütelâzimlerdir" deyü kâ'il olmuşlardır.

Kâle Rahimehullâh

وكذا السالبة المعدولة المحمول أعم مطلقا من الموجبة المحصلة ومتلازمة معها فيما وجد الموضوع

[Yine olumsuz olup yüklemi ma'dûle olan önerme, olumlu muhassala önermeden mutlak olarak daha geniştir. Konunun var olduğu yerde de ona mütelâzımıdır.]

Ve sâlibe-i basîta mûcibe-i ma'dûletü'l-mahmûlden e'amm olarak vü-cûd-i mu'teber-i mevzû' tahakkuk ettiği mahalde mütelâzım oldukları gibi sâlibe-i ma'dûletü'l-mahmûl dahi umum mutlak ile mûcibe-i muhassala-dan e'amm olarak vü-cûd-i mu'teber-i mevzû' mütelhakkık olduğu mahal-lerde sâlibe-i ma'dûle mûcibe-i muhassala ile mütelâzıme ya'nî bu mahalde îrâd olunacak kaziyye gerek sâlibe-i ma'dûle olsun ve gerek mûcibe-i muhassala olarak ityân edilsin ikisi de sâdıkadır.

(نحو لَيْسَ الْإِنْسَانُ لَا نَاطِقًا وَالْإِنْسَانُ نَاطِقٌ) [Misâl; insân, konuşan/düşünen-olmayan değildir. İnsân konuşandır/düşünendir.] Misâl-i evvel sâlibe-i ma'dûle ve sâ'nî mûcibe-i muhassala olarak ikisi de sâdıktır. Muhaşşî-i Rîzevî'nin beyânı üzere her ne vakit (زيد كاتب) [Zeyd kâtibdir.] sâdık olsa (ليس زيد بلا كاتب) [60] [Zeyd kâtib olmayan değildir.] sâdık olur. Ve ba'zen evvel sâdık olmayarak sâ'nî sâdık olur. Bu da (زيد معدوم) [Zeyd ma'dumdur.] hakkında olur. İmdi işbu muhassala ile sâlibe-i ma'dûletü'l-mahmûl bey-ninde dahi mevzû' mevcûd olduğu mâddede telâzüm vardır.

Kâle Rahimehullâh

تنبيه قد يحكم بثبوت حكم السالبة بموضوعها، كأن يقال إجتماع التقيضين هو ليس بصيرا بمعنى أنه متصف بعدم البصر وسماها المتأخرون موجبة سالبة المحمول

[Tenbîh: Bazen olumsuz hükmün, konusuna göre sâbit olduğuna hükmedilir. Şöyle söylenmesi gibi; iki çelişğin bir araya gelmesi, görülebilir değil olandır. Ya'nî iki çelişğin bir araya gelmesi, görülmemekle vasıflanmıştır. Mûte'ahhîrûn buna, yüklemi olumsuz olumlu ismini vermişlerdir.]

Hafî olmasın ki ba'zen kaziyye-i hamliyyede hükm-i sâlibenin mevzû' için sübûtuyla olur. Şöyle ki; bir şey' vaz' olunarak bu şeyden bir vasf selb olunduktan sonra bu selbin şey'-i mevzû' için sübûtuyla hükm edilir. Ve zikri sebk eden ma'dûletü'l-mahmûlde hükm mahmûl-i ademînin mevzû' için sübûtuyla olup beynlerinde fark mevcûddur. Ve musannifin ünvân-ı tenbîh ile îrâdî işbu mugâyerete işârettir. Hâsılı ma'dûlede hükm mahmûl-i ademînin sübûtuyla ve bu kaziyyede hükm hükm-i selbin sübûtuyla-dır. Meselâ misâl-i mezkûrun ma'nâsı ictimâ'-ı nakîzayn ademü'l-basar ile ya'nî basarın kendinden intifâsıyla muttasıf demektir. Ve bu kaziyyeye mûte'ahhîrûn mûcibe-i sâlibetü'l-mahmûl tesmiye etmişlerdir. (وحكموا بأنها مساوية للسالبة البسيطة وأعم من الموجبة المعدولة المحمول حيث صدق عند عدم الموضوع أيضا دون المعدولة المحمول.) [Bunun, olumsuz basît önermeye eşit olduğuna

ve yüklemi ma'dûle olan olumlu önermeden daha geniş olduğuna hükmettiler. Zîrâ o, konu var olduğu zaman doğru olduğu gibi var olmadığı zaman da doğru olur, yüklemi ma'dûle olan böyle değildir.] Ve bu kaziyenin sâlîbe-i basîtaya müsâviye olup ve mûcibe-i ma'dûletü'l-mahmûlden e'amm olmasıyla hükm etmişlerdir. Şu cihetten ki bu kaziyeye sâlîbe-i basîta gibi mevzû'un ademi indinde dahi sâdîka olarak ma'dûle-i mahmûl sâdîka olamaz.

لكنها في التحقيق موجبة معدولة المحمول من الذهنية فيقتضي صدقها وجود الموضوع في
الذهن حال اعتبار الحكم إِنَّ أَنَا فَآنُ، وَإِنَّ سَاعَةً فَسَاعَةٌ، وَإِنَّ دَائِمًا فَدَائِمٌ وهكذا بخلاف السالبة
الذهنية وإن توقف انعقاد الكل على وجود الموضوع في الذهن حال الحكم

[Fakat gerçekte, olumlu zihni olup yüklemi ma'dûle olan önermenin doğru-
luğu, hükme i'tibar etme hâlinde konunun zihinde var olmasını gerektirir. An
be an, saat be sa'at, dâ'im be dâ'im olduğuna hükmedilir. Olumsuz zihni böyle
değildir. Hepsinin gerçekleşmesi, konunun hükm ânında zihinde var olmasına
bağlı olsa da durum böyledir.]

Lâkin Fâzıl Devvân'ın tahkiki üzere bu kaziyeye kazâyâ-yı zihniyyeden
mûcibe-i ma'dûletü'l-mahmûldür. Bu takdîrde sıdkı mevzû'un zihinde i'ti-
bâr-ı hükmün hâl ve mikdârına göre vücûdunu iktizâ eder. Şöyle ki; i'tibâr-ı
hükm ân ise vücûd-i zihni-i mevzû' dahi ân ve sâ'at ise sâ'at ve dâ'im ise
dâ'im ve hâkezâ her nasıl i'tibâr ediliyor ise hâl-i i'tibâra göredir. Ve sâlî-
be-i zihniyye bunun hilâfında olup sıdkı bu vechle vücûd-i mevzû'u muktezî
değildir. Vâkı'a gerek mûcibe ve gerek sâlîbe bunların cümlesinin in'ikâdı
zihinde vücûd-i mevzû'a tevakkuf ederse de bu vücûd-i mu'cibenin muktezî
olduğu i'tibâr-ı hükmün hâl ve mikdârına göre olmayıp belki hâl-i hükm-
de mevzû'un zihinde huzûr ve vücûdundan [61] ibârettir.¹⁵² Meselâ "Allâhü
Te'âlâ mevcûdün ezelen ve ebeden" kavlimizde zihinde hükm için mevkû-
fün-aleyh olan vücûd yalnız hâl-i ikâ'da olup ve sübût-i mahmûl için olan
vücûd ezeli ve ebedîdir. Hâsılı icâbda vücûd mevzû'-ı mahmûlün mevzû'
için ne vechle sübûtu mu'teber ise tıpkısı olması muktezî olup sâlîbede yalnız
vakt-i ikâ'da zihinde vücûdu kâfidir. Ve musannifin *Hâşiye*'de beyânı vechle
(انعقاد الكل) [Hepsinin gerçekleşmesi.] ta'bîrini ihtiyâr eylemesi tasavvur-ı
mevzû' üzere tevakkuf eden ancak nefsi in'ikad-ı kaziyeye olup kaziyenin

152 (9) İşbu takrîrden münfehim olduğu vechle hâl-i hükmden murâd hâl-i hükm-i akl olan hâl-i ikâ' ve
intizâ'dır. Ve hâl-i i'tibâr-ı hükmden murâd hâl-i sübût-i hükmdür ki indlerinde hâl-i i'tibâr-ı hükm ile
müsemâmîdir. (Abdülhamid)

sıdkı olmadığına ve kelâm evvelde ya'nî in'ikâd-ı kaziyyenin tevakkufunda olmayıp belki sıdk-ı kaziyyenin tevakkufunda olduğuna işârettir.

[İcâb-ı Ma'dûl İle Selb-i Muhassal Beyninde Şerh-i Metâli'den Mütercem Tahkîkât-ı Nefise]

Bu kelâmın sûret-i ittizâhı şu vechle bast-ı makâle tevakkuf eder ki *Şerh-i Metâli'*de mebsût olduğu vechle muhassılinden bir cemâ'at icâb-ı ma'dûl ile selb-i muhassal beynini farkda icâb-ı ma'dûl vakt-i hükmdede bir emr için sübût şânından olan şey'in ademi ve selb-i muhassal vakt-i hükmdede sübûtu şânından olmayan şey'in ademidir dediler. Bu sûrette kûsec olan racülden lihyenin ademi icâbdır. Zîrâ lihyedâr olmak şân-ı racüliyyettir. Ve tıfildan lihyenin ademi selbdır. Zîrâ lihye şân-ı tıflı olmadığı ma'lûmdur. Ve ba'zılar bu ma'nâdan e'amma haml ederek icâb-ı ma'dûl fi'l-cümle ya'nî vakt-i hükmdede veyâhûd vakt-i hükmden mukaddem ve mu'ahhar bir emr için sübûtu şânından olan şey'in ademi ve selb-i muhassal bir emr için sübûtu aslâ şânından olmayan şey'in ademi olmasıyla tefsîr ettiler. Bu ma'nâya göre tıfildan adem-i lihye icâb-ı ma'dûl¹⁵³ ve mer'eden ademi selb olur. Zîrâ tıflı için vakt-i hükmden sonra ya'nî sinn-i racüliyyete bülûğunda lihyedârlık şânından olup nisâ böyle değildir. Ve ba'zılar bu tefsîrden daha e'amm olmak üzere icâb-ı ma'dûlü bir emr için evâmirin veyâhûd nev'inin ittisâfî şânından olan şey'in ademi icâb-ı ma'dûldur deyü tefsîr ettiler. Bu takdîrde mer'eden lihyenin ademi icâb-ı ma'dûl olur. Zîrâ lihye ile ittisâfı velev ba'zı efrâdına hâs olsa da nev'-i insânın şânındandır. Lâkin lihyenin himârdan ademi şân-ı nev'î olmadığı cihetle selbdır. Ve ba'zılar bundan daha e'amm olarak ahz edip icâb-ı ma'dûl bir emr için o emrin veyâhûd nev'inin veyâhûd cins-i karîbinin muttasıf olması şânından olan şey'in ademi olmasını ihtiyâr ettiler. Bu sûrette himârdan adem-i lihye icâb-ı ma'dûl olur. Zîrâ himârın cins-i karîbi hayevân olup lihye şânından olan insân bu cinsde dâhildir. Lâkin şecerden lihyenin ademi cins-i karîbin şânından olmadığı cihetle selbdır. Ve ba'zılar icâb-ı ma'dûlün tefsîrinde [62] cins-i ba'îdin şânından olan şey'in ademini dahi idhâl ederek ta'mîmde gayet-i derecâta iblâğ etmiştir. Bu takdîrde şecerden adem-i lihye icâb-ı ma'dûl olur. Zîrâ lihye şân-ı cisimdir. Çünkü cisim şecer ve insân için cins-i ba'îddir. Ve cevherden iştidâd ve za'fın ademi selb olur. Zîrâ bunlar ne cevherin ve ne nev'inin ve ne de cinsi olmadığı cihetle cinsinin şânındır.

153 Sehv ve savâb cetvelinde "ma'dûl" olarak düzeltilmiştir.

İşte îcâb-ı ma'dûl ile selb-i muhassalî tefsîrde akvâl-i muhtelife olarak Şeyh bunların cümlesini iptâl ile demiştir ki; “biz şekl-i evvelden bir kıyâs tertîp ederek cevher araz değildir ve araz olmayan her bir şey’ mevzû’dan ganîdir dediğimiz sûrette bu kıyâs cevher mevzû’dan ganîdir kaziyyesini bî’z-zarûre intâc eder”. Zîrâ asgarın evsatta indirâcı beyyin ve zâhirdir. Halbuki şekl-i evvelin intâcı îcâb-ı sugrâ ile meşrûttur. Bu cihetle (الجوهر ليس بعرض) [Cevher araz değildir.] kaziyyesi sâlîbe olmayıp ma’dûle olduğu mütehakkıktır. Ma’a zâlîke araz ne cevherin ve ne cins-i karîb ve ba’îdinin şânıdır. Bu sûrette zikr olunan ta’rîflerin cümlesi tarden ve aksen müntakız olur.

Şeyh’in bu kelâmı üzere biri icmâlî ve biri tafsilî olmak üzere iki nakz îrâd edilmiştir ki bunlardan nakz-ı icmâlî sâhib-i *Keşf*’in îrâd eylediği şey’ olup bunun takrîri şu vechledir ki “cevher araz değildir” kaziyyesinin mûcibe olmasını isbât için îrâd olunan delîl cemî’ mukaddimâtıyla sahîh olmaz. Ve illâ îcâbda vücûd-i mevzû’ meşrût olmamasını iktizâ eder. Zîrâ biz (الخلاء ليس بوجود وكل ما ليس بوجود ليس بمحسوس) [Boşluk mevcûd değildir, mevcûd olmayan herşey de duyuya algılanabilir değildir.] dediğimiz takdîrde bî’z-zarûre (الخلاء ليس بمحسوس) [Boşluk duyuya algılanabilir değildir.] netîcesini ifâde eder. Eğer (الخلاء ليس بوجود) [Boşluk mevcûd değildir.] kaziyyesi mûcibe olsa adem-i mevzû’ ile berâber îcâbın tahakkuku lâzım gelir. Halbuki Şeyh kendisi adem-i mevzû’ ile berâber tahakkuk-ı îcâba gayr-ı râzı ve mûcibede vücûd-i mevzû’un lüzûmuyla kâzîdir.¹⁵⁴

Ve nakz-ı tafsilînin takrîri şu vechledir ki şekl-i evvelde sugrâ-yı sâlîbenin adem-i intâcını teslîm etmeyiz. Belki sâlîbenin adem-i intâcı nisbet-i selbiyyenin kübrâda tekerrür etmediği sûrettedir ki meselâ من الإنسان (لا شيء من الإنسان) [İnsândan hiçbir şey’ taş değildir, ve bütün taşlar cisimdir.] kavli bu kabîlden olup asgarın taht-ı evsatta adem-i indirâcı mahzûrundan nâşi gayr-ı müntecdir. Lâkin zikr olunan misâllerde olduğu gibi nisbet-i selbiyyenin tekerrürü hînde müntec olur. Ve intâcına bedâhat şehâdet eder.

Ve sâhib-i *Metâli*’ işbu nakîzayndan cevâbta demiştir ki; Şeyh ile sâhib-i *Keşf*’in kelâmalarında misâl olarak sebk eden kıyâseynin intâcı sugrâ sâlîbetü’l-mahmûl olmasıyla [63] berâber mûcibe olduğundan içindir. Ve mûcibe-i sâlîbetü’l-mahmûl sâlîbeye müşâbeheden nâşi vücûd-i mevzû’u

154 Seh ve savâb cetvelinde “kendisi adem-i mevzû’ ile berâber tahakkuk-ı îcâba gayr-ı razı ve mûcibede vücûd-i mevzû’un lüzûmuyla kâzîdir” olarak düzeltilmiştir.

iktizâ etmez. El-Hâsıl mûcibenin vücûd-i mevzû'ü iktizâsı sâlibetü'l-mahmûl olmadığı sûrettedir. Bu sûrette nakz-ı icmâli mündefi' olur. Ve ammâ nakz-ı tafsîleyinin def'i zîrâ şekl-i evvelde sâlibe-i sugrâ aslâ netîce vermez. Ve misâleyn-i mezkûreynde olan kıyâsların intâcı sugrâ mûcibe-i sâlibetü'l-mahmûl olup sâlibe-i muhassala olmadığından içindir. Hâsılı sugrâ sâlibe olduğu hinde kübrâda nisbet-i selbiyye tekerrür etmeyip asgar evsatta münderic olmaz. Ve nisbet-i selbiyyenin tekerrür eylediği mahalde sugrâ sâlibe olmayıp belki mûcibe-i sâlibetü'l-mahmûl olur.

Su'âl olunursa ki müfâd-ı tahkîkâtan (الجواهر ليس بعرض) [Cevher araz değildir.] Veyâhûd (الخلاء ليس بموجود) [Boşluk mevcûd değildir.] kaziiyeleri ne ma'dûle ve ne de sâlibe-i muhassala olup belki mûcibe-i sâlibetü'l-mahmûl idüğü anlaşılır ise de bu kaziiyeler ne vechle kısmeynin hâricinde i'tibâr edilmek mümkün olabilir ki eğer selb-i mahmûlden cüz' denilir ise kaziiyye mûcibe-i ma'dûle olur ve eğer cüz' değildir denilirse sâlibe olur. Bu sûrette işbu kısmeynin hâricinde sâlibetü'l-mahmûl tasavvur olunamaz, cevâbında deriz ki selb gerek sâlibede ve gerek mûcibe-i sâlibetü'l-mahmûlde mahmûlden hariçtir. Lâkin sâlibetü'l-mahmûlde sâlibeden ziyâde olarak bir i'tibâr mevcûddur. Zîrâ sâlibede ibtidâ'en mevzû'ü ve ba'dehû mahmûlü ve ba'dehû beynlerinde olan nisbet-i îcâbiyyeyi tasavvur ederek ba'dehû iş bu nisbeti ref' ederiz. Ve sâlibetü'l-mahmûlde yine bu üç şey' tasavvur ve ba'dehû nisbet-i îcâbiyyeyi ref' ettikten sonrâ avdet ederek işbu selbi mevzû' üzerine haml eyleriz. Zîrâ mevzû' üzerine îcâb-ı mahmûl sâdık olmayan mahalde selb-i mahmûl sâdık olur. Bu cihetle mûcibe-i sâlibetü'l-mahmûlde i'tibâr-ı selb tekerrür edip sâlibede tekerrür etmez. Hâsılı zikr olunduğu vechle sâlibede dört şey' mevcûd olup sâlibetü'l-mahmûlde ise birde selbin mevzû' üzerine hamli mu'teber olarak beşe bâliğ olur. Ve sâlibetü'l-mevzû'da dahi i'tibâr bu vechle olup ünvanın selbiyle mevzû' üzerine hükm olunur. İşte bu sebebden nâşi kelâm-ı kavmden işitirsin ki sâlibetü'l-mahmûlün ma'nâsı (ج) bir şey'dir ki (ب) ondan meslûbdur demektir. Ve sâlibetü't-arafeynin ma'nâsı kendinden (ج) selb olunan şey' bir şey'dir ki o şeyden (ب) meslûbdur demektir. Ve sâlibenin ma'nâsı (ج) den (ب) meslûbdur demektir. Ve mûcibe-i ma'dûlenin ma'nâsı (ج) üzerine lâ (ب) sâdık olur demektir deyü takrîr ederler. Ve bu beyândan ma'lûm olur ki sâlibe vücûd-i mevzû'ü iktizâ etmediği gibi sâlibetü'l-mahmûl dahi vücûd-i mevzû'ü iktizâ etmez .

İşte bu tahkîkât-ı mebsûtadan müstebân olacağı vechle müte'ahhîrûn def'-i işkâl [64] için (الجوهر ليس بعرض والخلاء ليس بموجود) [Cevher araz değildir ve boşluk mevcûd değildir.] emsâli kaziiyeleri mûcibede idhâl ve sâlibeye müşâbehedenen nâşî sâ'ir mûcibe gibi vücûd-i mevzû'u muktezî olmadığını i'tibâr ederek mûcibe-i sâlibetü'l-mahmûl tesmiyesiyle kazâyâyı mûcibeden kısm-ı sâlis add eylemişlerdir. Hâsılı bu nev'-i kaziiyenin mevzû'u ademî olmasıyla berâber sıdkına kâ'il olarak mûcibe-i ma'dûleden e'amm ve sâlibe-i¹⁵⁵ basîtaya müsâvî olmasıyla hükm eylemişlerdir. Ve bu vechle kazâyâyı mûcibeden ma'dûd olması hasebiyle şekl-i evvel için sugrâ vâki' olması iştîrât-ı îcâbî muhill olmaz. Ve vücûd-i mevzû' ile iştîrât-ı sıdk mûcibenin muhassala ve ma'dûle kısmeynine tahsîs olunup iş bu sâlibetü'l-mahmûl bu şarttan müstesnâ hükmünde olmuş olur.

Lâkin müte'ahhîrînin bu vechle mûcibe-i sâlibetü'l-mahmûl i'tibâr eyledikleri kazâyâda mâ dâme ki hükm-i selbi isbât ile olup mutlakan isbâtta ise tahakkuk-ı sıdk için müsabetün lehin vücûdu meşrût olmasıyla muhakkık Devvânî müte'ahhîrînin bu zehâbına iltifât etmeyerek bu emsâl kazâyânın kazâyâyı zihniyyeden mûcibe-i ma'dûletü'l-mahmûl olup sıdkları vücûd-i zihnî-i mevzû'u muktezî olduğunu tahkîk ve ihtiyâr ve musannif dahi bu kavle ittibâ' ve intisâr eylemiştir. Ve tahkîk-i makâm ile *Hâşiye*'de demiştir ki; bu kaziiyelerin zihniyye olması şu cihettendir ki mahmûl-i kaziiye hükm-i sâlibe olup bu ise nisebdendir.

Şöyle ki; hükm-i sâlibe bir şey'in fi-nefsihî intifâsı olmayıp belki bir şey'in, şey'-i âhardan intifâsı olarak bu ise nisbettir. Ve her bir nisbet ma'kûl-ı sâni olduğu tahkîkât-ı sâbıkadan ma'lûm olmuştur. Ve mahmûlâtı ma'kûlât-ı sâniyeden olan kaziiyeler zihniyye olmasıyla işbu sâlibetü'l-mahmûl ta'bîr olunan kaziiyelerin dahi zihniyyeden olması lâzım gelir. Ve her ne kadar (الأقرب أعمى) [Akreb kördür.] veyâhûd (لا كاتب) [Kâtib olmayandır.] emsâli ma'dûlelerde dahi edât-ı nefy mevcûd ise de gerek hâriciyye olsun ve gerek zihniyye olsun bunlar zikr olunan kaziiye-i sâlibetü'l-mahmûlün hilâfında olup bunlarda mahmûl hükm-i sâlibe değildir. Çünkü iş bu ma'dûlelerde mahmûl bi-lâ-i'tibâr nisbet-i mefhûm-i vücudî ile mefhûm-i edât-ı selbden mürekkebe olan mefhûm-i ademîdir. Bu sûrette ma'kûlât-ı ûlâdan olup hâricde akreb için isbât edilmiştir. Ve bu vechle (الأقرب أعمى) [Akreb kördür.] emsâli ma'dûlede olan edât-ı nefy nisbet-i

155 Sehv ve savâb cetvelinde "sâlibe-i" olarak düzeltilmiştir.

icâbiyyeyi selb için olmadığından dolayı ma'dûle tesmiye edilmiştir. Şöyle; selb-i nisbet için mevzû'a olan edât-ı nefyin hakikatinden udûl edilmiş olmasından nâşî ism-i ma'dûleye cesbân olmuştur.

Eğer bu kelâm üzere îrâd edilirse ki işbu mefhûm-i ademî hâricde gayrısı için ne vechle sâbit olabilir ki hâricde mefhûm-i ademînin nefsi ma'dûmdur. Halbuki [65] hâricde gayrısı için sâbit olan şey'in hâricde vücûdu vâcibdir. Cevâpta deriz ki mahallinde takrîr olduğu vechle bir şey'in hâricde şey'-i âhar için sübûtu ki üzerine haml ile delâlet olunan sübût-i râbıtı ma'nâsındır, bu sübûtun mevkûfün-aleyhi yalnız müsbet-i lehin hâricde vücûdu olup sâbit olan şey'in hâricde vücûduna tevakkuf etmez.

Ve bu su'âlden cevâpta fi'l-hâric lafzı kayd-ı mahmûl olup kayd-ı sübût değildir. Bu sûrette hâric nefsi-i mahmûl için zarf olarak vücûd-i mahmûl için zarf olmaz. Ve mevcûd-ı hârici hâric-i vücûduna zarf olan şey' olup nefsi için zarf olan değildir. Ve bu sebepten nâşî (زيد موجود في الخارج) [Zeyd hariçte vardır.] kavlimiz vücûd-i Zeyd'in hâricde mevcûd olmasını iktizâ etmeyip belki nefsi-i Zeyd'in hâricde mevcûd olmasını muktezîdir. Nitekim Seyyid Şerif *Mutavvel Hâşiyesi*'nde tahkîk eylemiştir denilmek medâr-ı def'-i i'tirâz olamaz. Zîrâ deriz ki kelâm sübût-i hâricî ile hâkime olan kazıyye-i hâriciyyede olmasıyla "lâ muhâle fi'l-hâric" kaydı, kayd-ı sübût olup kayd-ı mahmûl olamaz.

Eğer denilirse ki; "işbu takrîr ve beyânın gâyeti ademînin hâricde cevâz-ı sübûtu olup halbuki hâriciyye veyâ hakîkiyye olmak üzere meselâ (زيد لا كاتب) [Zeyd kâtib olmayandır.] emsâlinde ademînin ba'zen hâricde bi'l-fi'l sâbit olduğuna delîl nedir?" cevâbında deriz ki; delîl irtifâ'-ı nakîzaynı istilzâmı olup bu ise bâtıldır. Şöyle ki; meselâ feres vücûd-i hâricîsi i'tibâriyle kâtib olmadığı cihetle vücûd-i hâricîsi i'tibâriyle lâ-kâtib olması lâzım gelir. Bu cihetle ademî olan lâ-kâtibin hâricde feres için sübûtu tahakkuk eder. Ve illâ emr-i mevcûddan kâtib ve lâ-kâtib nakîzaynının irtifâ'ını mü'eddî olur. Ve hem de mevzû' olan feres emr-i mevcûd olmasıyla bu mahalde hâriciyyeden sâlibe-i basîta mûcibe-i ma'dûletü'l-mahmûlü müstelzim olur. Zîrâ mevzû'-ı emr mevcûd olduğu hînde sâlibe-i basîta ile mûcibe-i ma'dûle mütelâzîm oldukları tahkîkât-ı sâbıkadan ma'lûm olmuştur. Bu sûrette (الفرس ليس بكاتب في الخارج) [At hâricte kâtib değildir.] sâdık olmasıyla (الفرس لا كاتب في الخارج) [At hâricte kâtib olmayandır.] dahi sâdıktır.

Eğer su'âl olunursa ki bu delil mefhûm-i imkânın hâricde sübûtunda cârî olur. Zîrâ deriz ki; Zeyd vücûd-i hâricîsi i'tibâriyle lâ-mümkün değildir. Ve illâ mümkün olmayıp belki vâcib veyâhûd mümteni' olmasını iktizâ eder. Bu ise muhâldir. İmdi Zeyd vücûd-i hâricîsi i'tibâriyle mümkündür. Ve illâ emr-i mevcûd ya'nî Zeyd'den mümkün ve lâ-mümkün nakîzaynının irtifâ'ı lâzım gelir. Ve hem de mevzû' mevcûd olup ve bu vechle mevzû'-ı emr vücûdî olduğu mevâzi'de sâlibe-i ma'dûletü'l-mahmûlün mûcibe-i muhassalayâ istilzâm [66] eylediği tahkîkât-ı sâbıkadan ma'lûm olmasıyla bu sûrette (زيد ليس لا ممكن في الخارج) [Zeyd hâricte mümkün olmayan değildir.] kavli sâdık olduğu gibi (زيد ممكن في الخارج) [Zeyd hâricte mümkündür.] dahi sâdık olur. Halbuki böyle olmayıp mefhûm-i imkân ma'kûlât-ı sâniyeden olduğu cihetle hâricde sâbit olmadığı ma'lûmdur, cevâbında deriz ki; Zeyd vücûd-i hâricîsi i'tibâriyle lâ-mümkün olmadığını teslim etmeyiz. Zîrâ vücûd-i hâricîsi i'tibâriyle lâ-mümkün olmasından lâzım gelecek mahzûrun gâyeti hâricde mümkün olmamasıdır. Bu ise hâricde imkân ile muttasıf olmamak ma'nâsına olup yoksa vâki'de velev zihinde imkân ile muttasıf olmamak ma'nâsına değildir ki hattâ vâcib veyâhûd mümteni' olması lâzım gelsin. Ve ne keyfiyyette vücûd-i hâricî i'tibâriyle lâ-mümkün olmaz ki imkân ma'kûl-ı sâni olarak bi'tibâri'l-hâric bir şey için sâbit değildir. Ve bu cihetle mefhûm-i mümkün bi'tibâri'l-hâric sâbit olmadıysa bu i'tibâr ile ba'zen mefhûm-i lâ-mümkün sâbit olur. Ve illâ irtifâ'-ı nakîzayn lâzım gelir.

İmdi mefhûmât-ı ademiyye iki kısım olup bir kısmı ma'kûl-ı evvel olarak bundan ba'zısı "a'mâ" gibi vücûd-i hâriciyye muhtas ve ba'zısı "lâ-basîr" ve "lâ mümkün" ve bunların gayrısı olup ehad-i vücûdeyne muhtassa veyâhûd vücûdeyn beyninde müştereke olan mefhûmâtın nakîzları gibi vücûdeyn beyninde müşterehtir. Ve diğer kısmı ma'kûl-ı sâni olup mümkün ve mümteni' ve gayrılarını gibi vücûd-i zihniyye muhtasdır.

[MÜVECCEHÂT] (KIPLİ ÖNERMELER)

Kâle Rahimehullâh

فصل الحملية مطلقا لابد لنسبتها الإيجابية أو السلبية من كيفية الضرورة أو اللا ضرورة
والدوام أو اللادوام والفعل والإمكان في نفس الأمر وتلك الكيفية تسمى مادة القضية.

[Fasıl: Mutlak olarak yüklemli önermenin olumlu veya olumsuz nisbeti için nefsü'l-emrde “zorunlu, zorunlu olmayan, devâmlı, devâmlı olmayan, fi'l, imkân” nitelikleri gereklidir. Bu niteliklere önermenin maddesi ismi verilir.]

Füsûl-ı tis'adan işbu fasl-ı hâmis mebâhis-i gâmiza-i müveccehâtta olup kazâyâ-yı hamliyyeyi cihetleri i'tibâriyle taksîmdir. Çünkü bir kazıyyede mahmûlün mevzû'a nisbeti ister vücûd ve ister intifâ ile olsun bu nisbet için mutâbık veyâhûd gayr-ı mutâbık olduğu bir hâric bulunmak lâzım geleceği ma'lûmdur. Meselâ (زيد قائم) [Zeyd ayaktaadır.] kazıyyesinde kıyâmın Zeyd'e nisbeti için mutâbık veyâ gayr-ı mutâbık olduğu bir hâric olup bu da vâki'de kâ'im ise mutâbık, değil ise gayr-ı mutâbıktır. İmdi vâki'de olan işbu nisbet için bu nisbetin zarûrî veyâhûd gayr-ı zarûrî olması gibi bir cihetin vücûdu lâbüddür. Meselâ kıyâmın Zeyd için sübûtu zarûrî midir, yoksa gayr-ı zarûrî midir veyâhûd dâ'imî veyâ gayr-ı dâ'imî midir ve bi'l-fi'l veyâ bi'l-imekân mıdır, elbette bu cihattan birisi mu'teber olacağı ve bu i'tibârât mutlak olarak evkât i'tibâriyle veyâhûd mevzû'un cemî'i evkât, zât ve sıfâtına veyâhûd bunlardan ba'zı mu'ayyen ve gayr-ı mu'ayyene nazar ile olmak sûretlerinden hâlî olmayacağı cihetle işte bu sebeplerden nâşî kazâyâ-yı hamliyye kesb-i ta'addüd¹⁵⁶ ve inkisâm eylemiştir.

İmdi mutlak olarak hamliyyenin nisbet-i icâbiyye ve selbiyyesi için nefsü'l-emrde bir keyfiyyet olması [67] lâbüddür ki bu keyfiyyet zarûret veyâhûd lâ-zarûret ve devâm veyâhûd lâ-devâm ve fi'l ve imekândır. Ve işbu nisbetten murâd vukû' ve lâ-vukû' ma'nâsınca nisbet-i tâtme-i haberıyye olup keyfiyyet-i mezkûre ile muttasıf ve mütekeyyif olan bu nisbet olarak nisbet-i beyne beyne değildir. Ve vukû' ve lâ-vukû' sıfât-ı mahmûl olmayıp belki sıfât-ı mahmûl olan nisbetin sıfâtlarıdır. Zîrâ sıfât-ı mahmûl olan mevzû' için mahmûlün sübûtu olup ve vukû' ve lâ-vukû' işbu sübûtun vasıflarıdır.

156 Sehv ve savâb cetvelinde “ta'addüd” olarak düzeltilmiştir.

Nefsü'l-emrde olan işbu keyfiyete mâdde-i kazıyye ve unsur-ı kazıyye tesmiye olunur. Bu sûrette mâdde lafzı kazıyyenin tarafeynine itlâk olunduğu gibi keyfiyyet-i mezkûreye dahi itlâk olunarak beynlerinde lafz-ı müşterek olur. Ve beyân olunacağı vechle keyfiyyet-i zarûret ve lâ-zarûret mahmûlün mevzû'dan imtinâ' ve adem-i imtinâ'-ı infikâkına ve devâm ve lâ-devâm bi'tibârî'l-evkât mahmûlün mevzû' için sübût ve intifâsına nâzır olmasıyla beynlerinde fark zâhirdir ve fi'lden murâd kuvveye mukâbil olarak bi'l-fi'l husûl ve tahkîkdir.

Nefsü'l-emrden murâd farz-ı fâriz ve i'tibâr-ı mu'tebirden kat'-ı nazarla hadd-i zâtında olan keyfiyyet-i sâbite demek olup vücûd-i hâricî ve zihnîden e'ammıdır.

[Hamliyyede Zıkr Olunan Keyfiyyet Beyân Olunmazsa Kazıyye-i Mutlaka ve İllâ Müveccehe Olup ve Bu Keyfiyyete Delâlet Eden Lafza Cihet Denildiği]

Kâle Rahimehullâh

فإن لم يبين في الحملية كيفية النسبة تسمى مطلقة كالأمثلة السابقة

[Yüklemli önermede nisbetin niteliği belirtilmezse; mutlaka olarak isimlendirilir. Daha önce geçen örnekler gibi.]

İmdi eğer bir kazıyye-i hamliyyede nisbetin ne keyfiyyette olduğu mübeyyen olmaz ise bu misüllülere mutlaka denilir. Nitekim şimdiye değin misâl olarak îrâd olunan kazâyâ-yı hamliyye bu kısımdan olup hiç birisinde zarûret ve devâm emsâli bir kayd mevcûd değildir. Mine'l-cümle وكل إنسان حيوان وكل إنسان ليس بفرس) [Bütün insânlar canlıdır ve bütün insânlar at değildir.] hamliyyeleri hiçbir keyfiyetle mukayyed olmayıp hamliyye-i mutlakadır.

Kâle Rahimehullâh

وإلا فموجهة

[Eğer nisbetin niteliği belirtilirse müveccehe (kipli) ismini alır.]

Ve eğer kendisinde keyfiyyet mübeyyen olursa mukayyed bulunduğu ciheti iştimâlından nâşi müveccehe tesmiye olunur. Ve kezâlik nev'î üzere iştimâlından için münevve'a ve zât-ı eczâ'-i erba'a olmasıyla rubâ'iyye dahi ta'bîr olunur. Meselâ (كل إنسان حيوان بضرورة) [Zorunlu olarak bütün insânlar canlıdır.] müveccehe olup zarûretle mukayyed ve ciheti mübeyyendir.

Kâle Rahimehullâh

وما به البيان من اللفظ الدال على الكيفية أو حكم العقل بها مطابقين للمادة أو غير مطابقين
جهة

[Önermenin maddesine mutâbık olsunlar veya olmasınlar, kendisiyle niteliğin beyânının gerçekleştiği, niteliğe delâlet eden lafız veya aklın niteliğe dâ'ir hükmüne cihet ismi verilir.]

Ve kendiyile kaziyenin keyfiyeti beyân olunan şey' ya'nî kaziyeye mel-fûza ise keyfiyet-i mu'tebere üzere delâlet eden "bi'z-zarûre" ve "dâ'imâ" emsâli lafz ve ma'kûle ise fülân keyfiyetle deyü aklın hükmü ister mâdde-i kaziyeye ya'nî nefsü'l-emrde olan keyfiyete muvâfık olsun ve ister olmasın cihet tesmiye olunur. Ba'zen nev'-i kaziyeye dahi ta'bîr edilir. Meselâ (كل إنسان حيوان بالضرورة) [Bütün insânlar zorunlu olarak canlıdır.] kavlinde "bi'z-zarûre" lafzı ve kezâlik bu kaziyenin tasavvur-i ma'nâsında aklın insân için hayevâniyyetin zarûretiyle [68] hükm eylemesi hayevânın insân için nefsü'l-emrde nisbete dâll ve bu keyfiyeti mübeyyin olmasıyla işte bu lafz ve hükm-i akl cihet-i kaziyedir. Ve nefsü'l-emrde dahi insân için sübût-i hayevân zarûrî olmasıyla mâdde-i kaziyeye ya'nî nefsü'l-emrde olan keyfiyet zarûrete dahi mutâbıktır. Ve meselâ (كل إنسان حجر بالضرورة) [Bütün insânlar zorunlu olarak taşdır.] denilse bu kaziyede dahi "bi'z-zarûre" ve kezâlik (كل إنسان ضاحق بالفعل دائماً) [Bütün insânlar bi'l-fi'l sürekli gülerdir.] kaziyesinde dahi "bi'l-fi'l" "dâ'imâ" lafızları cihet-i kaziyeye olup fakat nefsü'l-emrde insân hacir ve bi'l-fi'l dâ'imâ dâhik olmadığı cihetle mâdde-i kaziyeye gayr-ı muvâfıktır.

[Kaziyeye-i Müveccehenin Kizbi]

Kâle Rahimehullâh

وكذب الموجهة كما يكون بعدم مطابقة النسبة للواقع يكون بعدم مطابقة الجهة للمادة

[Müveccehe önermenin yanlışlığı, nisbetin vâkı'â uygun olmaması durumunda olduğu gibi cihetin maddeye mutâbık olmamasıyla söz konusu olur.]

Ve kaziyeye-i müveccehenin kâzibe olması kaziyede olan nisbetin vâkı'â adem-i mutâbakatıyla ya'nî meselâ (زيد قائم) [Zeyd ayaktadır.] denilip de vâkı'de Zeyd kâ'im olmamasıyla olduğu gibi cihet-i kaziyenin mâdde-i kaziyeye adem-i mutâbakatıyla da olur. Meselâ (كل إنسان حجر بالضرورة) [Bütün insânlar zorunlu olarak taşdır.] kaziyesinde insân için sübût-i ha-

ceriyyet ve zarûret gayr-ı vâki' olmasıyla kazıyye-i mezkûre her iki cihetten kâzibedir. Ve meselâ (كل إنسان حيوان لا بالضرورة) [Bütün insânlar zorunlu olmayarak canlıdır.] kavlinde nisbet vâki'a mutâbık olarak her bir insân vâki'de hayevân olduğundan kazıyye min-cihetin'n-nisbe sâdıka olsa da cihet-i kazıyye lâ-zarûret olup nefsu'l-emrde ise insân bi'z-zarûre hayevân olmasıyla mâddeye adem-i mutâbakatından dolayı kâzibedir.

Ma'lûm ola ki kazâyâ-yı müveccehenin adedi mahsûr olmayıp fakat kendiden ve aks ve nakız emsâli ahkâmından bahs olunmasıyla ekseriyet üzere âdet-i kavm cârî olanlar on üç ve musannifin îrâd eylediği on beş kazıyyedir. Ve müveccehât besâ'it ve mürekkebâta münkasime olarak sekizi basîta ve yedisi mürekkebedir. Şöyle ki; eğer îcâb ve selb ile muhtelif iki hükmü müştemile olursa mürekkebe ve îcâb ve selbden yalnız hükm-i vâhid olursa basîtadır. Hâsılı müveccehe-i basîta ile murâd hakîkati ya'nî ma'nâsı yalnız îcâb veyâhûd selb olan kazıyyedir. Meselâ (كل إنسان حيوان بالضرورة) [Bütün insânlar zorunlu olarak canlıdır.] kavli mûcibe-i basîta (ولا شيء من الإنسان بحجر بالضرورة) [İnsândan hiçbir şey' zorunlu olarak taş değildir.] kavli sâlibe-i basîta olup evvelde bi'z-zarûre insân için hayevâniyyeti îcâb ve sânde insândan haceriyyeti selbden ibârettir. Ve kazıyye-i mürekkebe hakîkati îcâb ve selbden mülte'ime olandır. Meselâ (كل إنسان ضاحق لا دائما) [Bütün insânlar sürekli olmayacak şekilde gülerdir.] kavli mürekkebe olup ma'nâsı insân dâhiktir, lâkin dâ'imâ dâhik değildir demek olmasıyla insân için dahki îcâb ve devâmını selbden mürekkebe olmuş olur. Ve bu vechle mürekkebenin îcâb ve selbden terekkebünü hakikat-i kazıyyede itibâr eylemeleri ba'zen lafz-ı kazıyyede îcâb ve selbden terkîb mevcûd olmamasıyla berâber hakîkatine nazaran mürekkebe olduğundan içindir. Meselâ (كل إنسان كاتب بالإمكان الخاص) [Bütün insânlar özel imkan ile kâtibdir.] mürekkebesi bu kabîlden olup min ciheti'l [69]-lafz îcâb ve selbden mürekkebe değil ise de imkân-ı hâss nisbetin îcâb ve selb tarafeyninden zarûret-i zâtiyyeyi selb olmasıyla ma'nâsı mümkün-i âmm-i sâlibe ile mümkün-i âmm-i mûcibeden mürekkebe olarak insân için kitâbet ve selb-i kitâbet zarûrî olmadığını müfiddir. Lâkin lâ-devâm ve lâ-zarûretle mukayyed olan kazıyyeler böyle olmayıp lafzan ve ma'nen terkîb mevcûddur.

[Müveccehâtta Evvel Zarûriyye-i Mutlakadır]

Kâle Rahimehullâh

فالموجهة إن حكم فيها بضرورة النسبة التامة الخبرية مادام ذات الموضوع موجودا أو معدوما في الخارج تحقيقا في الخارجية أو تقديرا في الحقيقية أو في الذهن في الذهنية تسمى ضرورة مطلقة

[Konunun zâtı; hâricî önermede gerçekten, hakîkî önermede takdîren, zihnî önermede de zihinde mevcûd veya ma'dûm olduğu müddetçe; müveccehe önermede, tam haberî nisbetin zorunlu olduğuna hükmedilirse önerme zarûriyye-i mutlaka olarak isimlendirilir.]

Besâ'it-i semâniyye-i müveccehâtta evveli zarûriyye-i mutlakadır. Ma'lûm olsun ki zarûretle murâd mahmûlün mevzû'undan istihâle-i in-fikâki ya'nî mahmûlün mevzû'dan ayrılmaklığı mümteni' olmasıdır. Bu imtinâ'da ister mevzû'un zâtından neş'et eylesin ve ister mevzûdan munfasıl bir emrden münba'is olsun bu iki sûretten e'ammıdır.

Binâ'enaleyh zarûret beş kısma münkasımdır. Ve tafsîlât-ı âtiyeden bunların cümlesi ma'lûm olacaksa da bir hadîs-i icmâlî olmak üzere aksâm-ı mezkûrenin ityânı münâsib görülmüştür. Şöyle ki; evveli zarûriyye-i ezeliyye olup ezelen ve ebeden hâsıladır. Meselâ Allâhü te'âlâ (عَالِمٌ بِالضَّرُورِيَّةِ الْأَزَلِيَّةِ) [Allahu Te'ala zarûret-i ezeliyye i'tibâriyle bilendir.] gibi ezeli mâzîde devâm-ı vücûd ve ebed müstakbelde devâm-ı vücuddur. İkincisi zarûret-i zâtiyyedir ki zât-ı mevzû' mâ dâme mevcûd oldukça hâsıla demektir. Ve bu da yâ mutlaka olur (كل إنسان حيوان بالضرورة) [Bütün insânlar zarûrî olarak canlıdır.] gibi veyâhûd zarûret-i ezeliyyenin nefyiyle veyâhûd devâm-ı ezelnin selbiyle mukayyede olur. Zarûret-i ezeliyye zarûret-i zâtiyye-i mutlakadan ehassdır. Zîrâ her ne zamân ezelen ve ebeden zarûret tahakkuk eylese zât-ı mevzû' mâ dâme mevcûd oldukça zarûret dahi tahakkuk eylesin. Lâkin aksi böyle değildir. Fakat beyinlerinde bu nisbetin vücûdu icâba münhasır olup selbde mütesâvilendir. Zîrâ mevzû'un cemî' evkât-ı vücûdunda mahmûl mevzû'dan meslûb olsa hâl-i ademde imtinâ'-ı sübûtdan nâşî ezelen ve ebeden mevzû'dan meslûb olmuş olur. Ve zarûret-i zâtiyye-i mukayyedenin her ikisine mübâyenedir. Üçüncüsü zarûret-i vasfiyyedir ki bu zarûret mevzû'un vasfı i'tibâriyledir. Bu da ma'ânî-i selâseye itlâk olunur. Evvel zarûret mâ dâme'l-vasf olup murâd zât-ı mevzû'un vasf-ı ünvanıyla muttasıf olduğu evkâtın cemî'sinde hâsıla

olmasıdır. Meselâ (كل كاتب إنسان بالضرورة مادام كاتباً) [Bütün kâtipler, katip olduğu sürece zarûrî olarak insândır.] bu kısımdan olup zât-ı kâtibin kitâbetle muttasıf olduğu cemî‘ evkâtta insân olması zarûrîdir demek olur. sâni bi-şartı’l-vasf olup ya’nî vasf için zarûrette medhal olduğunu ifâde eder. (كل كاتب متحرك الأصابع مادام كاتباً) [Bütün kâtipler kâtibliği devâm ettiği sürece parmaklarını hareket ettirirler.] bu kısımdandır ki müteharriku’l-esâbi‘ olmasının zarûretinde kitâbetin medhali olduğunu ifâde eder. Sâlis zarûretün li-ecli’l-vasf olup ya’nî vasf [70] menşe-i zarûret olur. Meselâ (كل متعجب ضاحك بالضرورة ما دام متعجباً) [Şaşkınlıkları devâm ettiği sürece bütün hayret eden insânlar zorunlu olarak gülerler.] bu kabildendir. Dördüncüsü zarûretün bi-hasebi’l-vakt olup bu da ya vakt-i mu’ayyen hasebiyle olur. Meselâ her bir kamer vakt-i haylûlet-i arzda münhasıftır denilir. Veyâhûd gayr-ı mu’ayyen olur. Lâkin murâd adem-i ta’yîn-i mu’teber demek olmayıp belki ta’yîn i’tibâr olunmaz demektir. (كل إنسان متنفس بالضرورة في وقت ما) [Bütün insânlar herhangi bir vakitte zarûrî olarak nefes alırlar.] bu kısımdandır ve bu iki takdîr üzere zarûret yâ mutlaka olup bu sûrette eğer vakt-i müte’ayyen olursa vaktiyye-i mutlaka ve müte’ayyen olmazsa münteşire-i mutlaka denilir. Beşinci zarûret bi-şartı’l-mahmûl olup bu da sübût veyâ selb şartıyla mahmûlün mevzû‘ için zarûret-i sübûtundan ibârettir. Bu ma’nâca her bir mahmûl mevzû‘ için zarûrî olmasıyla bir fa’ideyi müfid değildir. *Şerh-i Metâli‘*’de olan kelâmın hülâsası bundan ibârettir.

İmdi eğer bir kazıyye-i mûcibede zât-ı mevzû‘ kazıyye-i hâriciyyede tahkîkan ve kazıyye-i hakîkiyyede takdîren hâricde ve kazıyye-i zihniyyede zihinde mâ dâme mevcûd veyâ ma’dûm oldukça nisbet-i tâmme-i haberiyyenin zarûretiyle hükm olunursa zarûriyye-i mutlaka tesmiye olunur. (نحو كُلِّ إِنْسَانٍ حَيَوَانٌ أَوْ لَيْسَ بِفَرَسٍ بِالضَّرُورَةِ مَا دَامَ 157 مَوْجُودًا) [Misâl; var olduğu müddetçe, zorunlu olarak bütün insânlar canlıdır veya at değildir.] Misâl-i evvel; zarûriyye-i mutlaka mûcibe olup “insândan her bir ferd-i mevcûd için cemî‘ evkât-ı vücûdunda sübût-i hayevâniyyetin infikâki mümteni’dir” demek olur. Ve bu kazıyye ister hâriciyyeye haml ile tahkîkan ve ister hakîkiyyeye hamliyle takdîran hâricde veyâhûd zihniyyeye hamliyle zihinde vücûdu i’tibâr olunsun sâdik ve vâkı’a mutâbıktır. Zîrâ hayevân insânın zâtiyyâtından olup ve zâtiyyâtın bir şey’in zâtın selbi mümkün olamayacağı cihetle hayevânın her bir ferd-i insân için cemî‘ evkât-ı vü-

cûdunda hâricde ve zihinde sübûtu zarûrîdir. Ve misâl-i sâni; zarûriyye-i mutlaka-ı sâlibe olup ma'nâsı "insândan hiç bir ferдин cemî' evkât-ı vücûdunda feressiyetle mevşûf olmaması zarûrîdir" demek olup bu dahi hâriciyye ve hakîkiyye ve zihniyyeden hangisi i'tibâr edilirse edilsin sâdıka olur. (وَلَا شَيْءٍ مِنَ الْمُحَالَاتِ بِبَصِيرٍ فِي الْخَارِجِ بِالضَّرُورَةِ مَا دَامَ مَعْدُومًا فِي الْخَارِجِ) [Hâricde ma'dûm olduğu sürece, zorunlu olarak hiçbir muhâl şey, hâricde görülmez.] Bu dahi zarûriyye-i mutlaka-i sâlibe olup fakat bunda zât-ı mevzû' ma'dûm olmasıyla zarûret mâ dâme'l-mevzû'u ma'dûmen i'tibâr olunur. Zîrâ muhâl ne tahkîkan ve ne takdîran hâricde mevcûd olmamasıyla mâ dâme mevcûden denilmek sahih olamaz ve muhâl olan şeyden hâricde cemî' evkât ademinde selb-i basar zarûrîdir.

Musannifin ta'rîf-i zarûriyyede işbu "ev ma'dûmen" kaydını ilâve ve ihtira' etmesinden dolayı *Hâşiyeye*'de sebebini beyân ile demiştir ki bu ziyâdeden maksûd kayd-ı mezkûru terk edenler hakkında ta'rîfin (لا شيء من المحال بصير) [Muhâlden hiçbir şey görülmez.] emsâli mevzû'-ı ma'dûmdan selb zarûretiyle olan [71] efrâd-ı zarûriyyeye adem-i şümûlüyle vârid olan su'âlden muhafazadır. Zîrâ bu emsâl kaziiyeler hâriciyye ve hakîkiyyeden hangisine haml olunsa ta'rîf "mâ dâme mevcûden" kaydıyla mukayyed olduğu takdîrde sâdik olamaz. Zîrâ "mâ dâme mevcûden" kaydı gerek kayd-ı nisbettir denilip de ma'nâ basarın intifâ-i mütehakkıki muhâlin hâricde cemî' evkât-ı vücûdunda vâcibdir demek olsun. Ve gerek zarûret-i nisbetin kaydı olup da intifâ-i vâcib basar-ı muhâlin cemî' evkât-ı vücûdunda mütehakkıkdır ma'nâsına haml edilsin. Bu iki sûrette dahi vücûd-i mevzû'u muktezîdir. Zîrâ sıdk sâlibenin mevzû' ile mu'teber olan vücûdu adem-i istid'âsı nefy ile menfi veyâhûd nefy ile menfiyyenin kaydı olarak hıyez-i nefyde dühûlü hinde olur. Burada ise "mâ dâme mevcûden" kaydı böyle olmayıp alâ kile'l-ihitmâleyn selb kayd-ı mezkûrun hıyezinde vâki' olmuştur. Şöyle ki; eğer kayd-ı nisbet denilir ise nefyin kaydı ve kayd-ı zarûret i'tibâr olunursa kayd nefyin kaydı olarak vakt-i vücûd ile muvakkat olan nefy ise bi-dûni'l-vücûd tahakkuk etmeyeceğinden vücûd-i mevzû'u iktizâsı mütehakkıkdır. Bu hâlde eğer "mâ dâme mevcûden" kaydı iltizâm olunsa mevzû'-ı muhâlde mûcibe ve sâlibeden ikisi de kâzibe olarak beyenlerinde tenâkuz kalmaz. Vâki'a eğer Abdülhakîm Siyâlkûtî'nin ihtiyârı vechle kayd-ı mezkûr ya'nî vakt-i vücûd nisbet-i beyne beyne için zarf olması i'tibâr edilse bu sûrette nefsi sübût gibi hıyez-i nefyde vâki' ola-

rak zaruret-i selb tahakkuk-ı vücûd-i mevzû' u istid'â etmez ise lâkin zarf-ı mezkûrun nisbet-i beyne beyne için kayd olmasını *Hâşiye-i Tehzîb*'de Mîr Ebü'l-feth; ibtâl ve tahkîk-i butlânında sevk-i makâl etmesiyle musannif-i muhakkık Siyâlkûtî'nin kelâmından i'raz ederek su'âl-i mezkûrdan herb ü tevakkî maksadıyla "mâ dâme mevcûden fi'l-hârici" kavline "ev ma'dümen fihî" kaydını ilâve ve bu kaydın izâfesiyle ta'rîfin mevzû'-ı ma'dümdan selb-i zarûret mâddelerinde sıdkı için ihtirâ'-ı çâre eylemiştir. Ta'rîfât-ı âtiyede olan kelâmı dahi bu vetîrededir. Ve muhaşşî Rizevî bu kaydın lüzûm-i ilâvesine gayr-ı kâ'il ve serd eylediği tahkîkât kelâm-ı Siyâlkûtî'nin intisârına kâfildir.

Ve işbu "mâ dâme zâtü'l-mevzû'ı mevcûden" kaydını iltizâm etmeleri zarûriyyât-ı vaktiyye ve vasfiyye ihrâc içindir. Ve zarûriyyeden bu kısma zarûriyye-i zâtîyye itlâk olunmayıp da mutlaka tesmiye edilmesi zîrâ bunda olan zarûret zâtın illiyyetiyle mukayyed olmayıp belki ister yalnız zâtın neş'et eylesin ve ister emr-i ahâr ile berâber zât ecli için veyâhûd emr-i ahârdan için bunların cümlesinden mutlaka olarak vücûbün li-zâtihî sâdık olduğundan içindir.

[Sânî Meşrûta-i Âmmedir]

Kâle Rahimehullâh

أو بضرورتها مادام وصف الموضوع فمشروطة عامة إما بمعنى أن النسبة ضرورية بشرط الوصف ووقته، وإن لم يكن نفس ذلك الوصف ضروريا للذات في وقته.

[Eğer konunun vasfı devâm ettiği müddetçe nisbetin zorunluluğuna hükmedilirse meşrûta-i âmme olarak isimlendirilir. Bu da nisbet; ya vasif şartı ve vakti ile zorunludur anlamındadır. Bu vasfın kendisi, zât için o vakitte zorunlu olmasa da böyledir.]

[72] Mürûr eden "bi-zarûreti'n-nisbeti" kavline ma'tûfdur. Ya'nî eğer kazıyye-i müveccehede ma-dâme vasfû'l-mevzû' mahmûlün mevzû'a zarûret-i nisbetiyle hükm olunursa bu kazıyye meşrûta-i âmme tesmiye olunur. İşbu meşrûta-i âmme besâ'it-i semâniyyenin ikincisidir. Zikri mürûr ettiği üzere zarûret-i vasfiyye üç vechle olup evvel mâ dâme'l-vasfu ve sânî bi-şartı'l-vasfi ve sâlis li-ecli'l-vasfi nisbetin zarûreti olmasıyla meşrûta-i âmme ba'zen li-ecli'l-vasf olmak sûretinden e'amm olmak üzere bi-şartı'l-vasf ma'nâsıyla ve ba'zen fi-vakti'l-vasf ma'nâsıyla ahz etmiş olduklarından musannif işbu ma'neyeyni bi-tarîki't-terdîd îrâd eylemiştir.

Şöyle ki; nisbetin mâ dâme vasfû'l-mevzû' zarûretiyle hükmden murâd yâ her ne kadar nefis-i vâsf ünvânı zât-ı mevzû' için vakt-i vasıfta zarûrî olmasa da zât-ı mevzû'un vâsf-ı mezkûr ile ittisâfı ve vakt-i vasıfta olması şartıyla nisbetin zarûrîye olmasıdır. İşte meşrûta-i âmme için beyân ettikleri ma'neyeynden birisi budur. İmdi bu ma'nâca mahmûlün mevzû'a zarûret-i nisbeti iki i'tibârla meşrûta olup evvel vâsf ünvânı ile ittisâfı ve sâni vakt-i ittisâfta olmasıdır. Ve zâtın vakt-i vasıfta bu vâsf ile zarûret-i ittisâfı mu'teber değildir. Meselâ vakt-i zuhrda kâtib olan kimsenin bi'l-fi'l kitâbet etmesi şartıyla vakt-i mezkûrda müteharrikü'l-esâbi' olması zarûrî olup lâkin vakt-i mezkûrda kitâbeti zarûrî olmayarak kitâbet etmemesi câ'izdir. (نحو كُلِّ كَاتِبٍ مُتَحَرِّكِ الْأَصَابِعِ أَوْ لَيْسَ بِسَاكِنِهَا بِالضَّرُورَةِ مَا دَامَ كَاتِبًا أَي بِشَرَطِ الْكِتَابَةِ فِي ذَلِكَ) [Misâl; kâtib olduğu müddetçe, ya'nî o vakitte yazı yazması şartıyla, zorunlu olarak bütün yazı yazarların parmakları hareket eder veya duran değildir.] İşte bu misâller biri mûcibe ve diğeri sâlibe olarak ma'nâ-yı mezkûr üzere meşrûta-i âmmedir. Mefhûm-i evvel her bir kâtib için vâsf-ı kitâbetle muttasıf olmak şartıyla kitâbetle muttasıf olduğu vakitte hareke-i esâbi'in bi'z-zarûre sübûtu vâki' ve mefhûm-i sâni sükûn-ı esâbi'in biz-zarûre sübûtu gayr-ı vâki'dir. Ya'nî bi'l-fi'l kâtib olan efrâd-ı mevcûde-i kâtibden her bir ferdin kitâbet etmek şartıyla cemî' evkât kitâbetinde usbu'ları sâkin olması aslâ mümkün değildir demek olur ki hâsılı efrâd-ı kâtib için vakt-i kitâbetinde evvelde hareke-i esâbi'in icâben ve sâni'de sükûn-ı esâbi'in selben zarûret-i nisbetinde vâsf-ı kitâbetin medhali olarak bu vâsf ile bi'l-fi'l muttasıf olması hükmi bi'z-zarûre için şarttır.

Musannif *Hâşiy'e*'de zarûret bi-şartı'l-vâsf ile hükmden murâd zât-ı mevzû'un vâsf-ı mevzû' ile ittisâfı şartıyla kendide nisbetin zarûretiyle hüküm edilmesidir. Ve zarûretin vâsf ile meşrûta olmasının ma'nâsı mevzû'un vâsf ile [73] ittisâfı için mahmûlün mevzû'a zarûret-i sübûtunda medhal olup zarûretin vâsf ile ittisâf-ı mevzû'a tevakkuf eylesmesidir. Bu da isterse iktizâ-i zarûrette ittisâf müstakil olsun. Nitekim, (كل كاتِبٍ مُتَحَرِّكِ الْأَصَابِعِ بِالضَّرُورَةِ مَا دَامَ كَاتِبًا) [Bütün katipler, yazı yazdığı sürece, parmaklarını zorunlu olarak hareket ettirirler.] misâl-i mezkûru bu kısımdan olarak kâtib için taharrük-i esâbi'in zarûret-i nisbetini iktizâda kâtibin kitâbetle ittisâfı illet-i müskakilledir. Ve isterse bu iktizâda müstakil olmayıp şey'-i âhar ile müşâreketi bulunsun. Nitekim, (بعض الحار ذائب بالضرورة ما دام حارًا) [Ba'zı sıcaklar, sıcak oldukları sürece

zorunlu olarak erir.] bu kabîlden olarak ba‘z-ı hârdan murâd dühn-i hâr-
dır. Ve dühnün erimesini iktizâ eden yalnız harâretle ittisâfı olmayıp belki
harâret ve dühniyyetin mecmû‘udur. Ve eğer böyle olmayıp da muktezî-i
zûbân yalnız harâret olmak lâzım gelse hacet-i hârrın dahi vücûd-i vâsf-ı
harâretten nâşî zâ‘ib olması lâzım gelirdi.

Ve yine *Hâşiyé*’de demiştir ki, “ve vaktihî” kaydını ilâve etmesi mev-
zû’un vâsf ile muttasıf olduğu vaktin gayrında olan zarûret indlerinde
meşrûta tesmiye olunmadığına işârettir. Nitekim, mahmûl için ünvan-ı
mevzû’ illet-i mu‘adde olduğu mahalde böyle olup meselâ (كل حي مائت
بالضرورة) [Tüm canlılar zorunlu olarak ölürler.] kavlinde ünvan-ı mevzû’
olan vâsf-ı hayât mahmûl olan mevt için illet-i mu‘adde olarak vâsf ile
muttasıf olmak şartı mevcûd ise de mevtin efrâd-ı hayy için zarûret-i nis-
beti mâ dâme’l-hayât ya’nî vâsf-ı hayât ile vakt-i ittisâfında olmayıp belki
“ba‘de kevnihî hayyen” ya’nî vâsf-ı hayât ile muttasıf olduğu zamândan
sonra idüğü ma‘lûmdur. Binaenaleyh işbu zarûrette vakt-i vâsıfta olmak
şartının fıkdanından için meşrûta-i âmme-i mu‘tebereden gayr-ı ma‘dûd-
dur. Bu cihetle kavmin ihmâl etmiş olduğu işbu iştırât-ı vaktin ta‘rîfte
lüzûm-i vücûdu tahakkuk eder.

Kâle Rahimehullâh

أو بمعنى أنها ضرورية في وقت الوصف وإن لم يكن للوصف مدخل في الضرورة

[Ya da nisbet, vâsfın vaktinde zorunludur anlamındadır. Vâsfın zorunlulukta
bir etkisi olmasa da böyledir.]

Veyâhûd meşrûta-i âmmeyi ta‘rîfte “mâ dâme vâsfu’l-mevzû’” nisbetin
zarûretiyle hükmden murâd her ne kadar zarûret-i nisbette vâsfın medha-
li olmasa da mevzû’un vâsf ile vakt-i ittisâfında nisbetin zarûriyye olması
ma’nâsına olup işte ma’nâ-yı sâni budur. Hâsılı bu ma’nâca meşrûta-i âm-
me bir kazıyyedir ki tahakkuk-ı zarûret-i nisbette vâsf-ı mevzû’un medhali
olup olmamasından e‘amm olarak mevzû’un vâsf-ı ünvanı ile vakt-i ittisâ-
fında nisbetin zarûretiyle hüküm olunur. (نحو كُلِّ كَاتِبٍ حَيَّوَانٌ بِالضَّرُورَةِ مَا دَامَ كَاتِبًا.)
[Misâl; yazı yazdığı sürece bütün yazı yazarlar zorunlu olarak canlıdır.] Bu
misâl işbu ma’nâ-yı sâni üzere meşrûta-i âmmedir. Şöyle ki; efrâd-ı kâtib
için vâsf-ı kitâbetle cemî‘ evkât ittisâfında hayevâniyyetin nisbeti zarûri olup
lâkin bu zarûrette vâsf-ı kitâbetin medhali olmadığı ve kâtib olan Zeyd ister
vâsf-ı kitâbetle muttasıf olsun ve ister olmasın [74] zât-ı kâtib için hayevâ-

niyyet zarûrî idüğü ma'lûmdur. Ve ma'nâ-yı evvelde vasfın medhali me'hûz olmasıyla bu misâl ma'nâ-yı mezkûr üzere meşrûta-i âmme olamaz.

Kâle Rahimehullâh

فبين المعنيين عموم من وجه؛ إذ يتفارقان في هذين المثالين، ويصدقان معا فيما كان العنوان الذي له مدخل في الضرورة ضروريا للذات في وقته.

[İki ma'nâ arasında bir cihetle umûm ve husûs vardır. Çünkü bu iki misâlde farklılaşırlar. Zorunlulukta etkisi olan ünvânın, ünvânın vaktinde zât için zorunlu olduğu yerde ikisi de doğru olur.]

İmdi meşrûta-i âmme için zikr olunan işbu ma'neyyn beyninde umûm ve husûs min-vech olup bir mâddede tasadduk ve iki mâddede tefâruk ederler. Çünkü ma'nâ-yı evvel üzere meşrûta-i âmmede mahmûlün mevzû için zarûret-i nisbetinde vâsf-ı mevzû'un medhali meşrût olup fakat vakt-i vâsıfda mevzû için sübûtu zarûrî olup olmamasından e'ammıdır. Ve ma'nâ-yı sâni üzere bi'laks mahmûlün zarûret-i nisbetinde vasfın medhali olup olmamasından e'amm olup fakat vakt-i vâsıfta zarûret-i nisbet şarttır. Bu cihetle beynlerinde umûm min-vech tahakkuk eder. Zîrâ mürûr eden misâleynde iftirâk ederek el-evvelü li'l-evveli ve's-sânî li's-sânî mâ sadakı olur. Şöyle ki; (كل كاتب متحرك الأصابع) [Bütün yazı yazarlar parmaklarını hareket ettirirler.] misâli üzere ma'nâ-yı evvel sâdık olarak hareke-i esâbi'de vâsf-ı kitâbet zî medhal olmasıyla zât-ı kâtib için vâsf-ı kitâbetle ittisâfi şartıyla nisbet-i taharruk zarûrîdir. Ve ma'nâ-yı sâni gayr-ı sâdıktır. Zîrâ zât-ı kâtib için sübûtu taharrük-i esâbi' hiç bir vakitte zarûrî olamaz. Çünkü taharrükün şart-ı tahakkuk-ı zarûreti olan kitâbet hiç bir vakitte zât-ı kâtib için aslâ zarûrî değildir ki hattâ bununla meşrûta olan hareke-i esâbi' zarûrî olsun. Zîrâ kitâbet ef'âl-i ihtiyâriyyeden olup ef'al-i ihtiyâriyyenin ise zâta nisbeti zarûriyye olamayacağı ma'lûmdur. Ve misâl-i sâni olan (كل كاتب حيوان بالضرورة) [Bütün yazı yazarlar zorunlu olarak canlıdırlar.] kaziyyesinde zât-ı kâtib için vakt-i kitâbette hayevâniyyetin nisbeti zarûrî olmasıyla ma'nâ-yı sâni sâdıktır. Lâkin zât-ı kâtib ister vâsf-ı kitâbetle muttasıf olsun ve ister olmasın hayevâniyyetin sübûtu zarûrî olarak bu zarûrette kitâbetin medhali olmadığına ve ma'nâ-yı evvelde vasfın zarûrette medhali bulunması mu'teber olduğuna bina'en misâl-i mezkûr üzere işbu ma'nâ-yı evvel gayr-ı sâdıktır.

Ve ünvân-ı mevzû'un zarûret-i nisbetinde medhali bulunmasıyla berâber vakt-i ittisâfta zât için zarûrî olduğu mâddede ma'neyeynden ikisi de sâdık olur. Zîrâ ma'nâ-yı evvelin muktezî olduğu zarûret-i nisbette medhaliyyet vasf-ı mevcûd olacağı gibi vakt-i vasıfta zât için şart-ı zarûret-i nisbet olan ünvânın tahakkuk-ı zarûretiyle ma'nâ-yı sâninin muktezî olduğu işbu vakt-i vasıfta zât için zarûret-i nisbet dahi mevcûd olarak ma'neyeyni isti'âb etmiş olur. (نحو كُلِّ إِنْسَانٍ حَيَوَانٌ، وَكُلُّ مُنْخَسِفٍ مُظْلَمٌ مثلاً) [Misâl; bütün insânlar canlıdır. Bütün tutulan Aylar karanlıktır.] Misâl-i evvelde ünvân-ı mevzû' olan vasf-ı insâniyyetin [75] efrâd-ı insân için zarûret-i sübût-i hayevâniyyette medhali ma'lûm olarak efrâdın hayevân olması insâniyyetle ittisâfî cihetinden olmasıyla ma'nâ-yı evvel üzere meşrûta-i âmme olduğu misüllü insâniyyet ve bunun icâb eylediği hayevâniyyet-i insânın zâtîyâtından olarak efrâd-ı insân için insân olduğu vaktin cemî'i-sinde hayevâniyyetin sübût ve nisbeti zarûrî olmasıyla ma'nâ-yı sâni üzere de zarûrîdir. Misâl-i sâni'de dahi menşe-i izlâm inhisâf olarak¹⁵⁸ kamer için vakt-i inhisâfta ünvân-ı mevzû' zî medhal bulunmasıyla ma'nâ-yı evvel sâdık olduğu gibi vakt-i haylûlet-i arzda kavî-i hükemâ üzere inhisâf ve izlâm zarûrî olmasıyla ma'nâ-yı sâni dahi sâdık olarak bu misâl dahi iki ma'nâ üzere meşrûta-i âmme olmuş olur.

Musannifin *Hâşiy'e*'de beyânı vechle zâtîyyât ile levâzım-ı zâtîyyât ve levâzım-ı vücûd-i hâricî ve zihniyyâttan cümlesi için zarûret-i nisbette medhal olup ve vakt-i vasfda zarûret olan şeylerdir. Bu hâlde bunlardan hangisi meşrûta-i âmmede ünvân-ı mevzû' olsa her iki ma'nâ tahakkuk eder. Ve bâkî kalan araz-ı müfârik olup bu da iki kısım olarak bir kısmı vakt-i vasfda mevzû' için zarûrî olandır. Nitekim zât-ı mevzû'un ef'âl-i ihtiyâriyyesinden olmayan araz-ı müfârikler böyledir. Ve kısım-ı sâni vakt-i vasfda zarûrî olmayandır. Nitekim mevzû'un ef'âl-i ihtiyâriyyesinden olduğu sûrette böyledir. İmdi, ünvân-ı mevzû' kısım-ı evvelden olup ve kendisi için zarûret-i nisbette medhal olursa bu kaziyede ma'neyeynden ikisi de sâdık olur. Nitekim (كُلُّ مُنْخَسِفٍ مُظْلَمٌ) [Tutulan bütün Aylar karanlıktır.] misâlinde izlâm-i münhasif bu kabilden olarak zât-ı münhasif ya'nî kamer için inhisâf araz-ı müfârik olup vakt-i inhisâfta zarûrî ve izlâmın zarûreti nisbetinde zî medhaldir. Nitekim beyân olunur. Ve ünvân kısım-ı sâni'den olduğu mahalde eğer zarûret-i nisbette medhali bulunursa ma'nâ-yı evvel

158 Sehve ve savâb cetvelinde "olarak" olarak düzeltilmiştir.

sâdık olup lâkin vakt-i vasfa sübûtu zarûrî olmamasıyla ma'nâ-yı sanî sâdık olmaz. Meselâ (كل كاتب متحرك الأصابع) [Bütün yazı yazarlar parmaklarını hareket ettirirler.] bu kısımdandır. Zîrâ kitâbetin taharruk-i esâbi'de medhali olarak ma'nâ-yı evvel sâdıktır. Lâkin ma'nâ-yı sanî sâdık olamaz. Zîrâ vakt-i kitâbette gerek kitâbet ve gerek buna tâbi' olan hareke zarûrî olmayıp kitâbet ef'âl-i ihtiyâriyyeden ve zât-ı kâtib her bir zamânda fi'il ve terkinde muhtâr idüğü vâzihadandır. Ve eğer vasfın zarûrette medhali olmazsa ma'nâ-yı evvel sâdık olmayıp fakat vakt-i vasfda nisbet zarûrî olmasıyla ma'nâ-yı sanî sâdık olur. Meselâ (كل كاتب حيوان بالضرورة) [Bütün yazı yazarlar zorunlu olarak canlıdır.] bu kabildendir. Zîrâ zât-ı kâtib için sübût-i hayevâniyyetin zarûretinde kitâbetin medhali olmayıp lâkin vakt-i kitâbette ve cemî' evkâtta zarûrîdir.¹⁵⁹ [76] (وَكُلُّ مُنْخَسِفٍ مُظْلَمٍ) [Bütün tutulan Aylar karanlıktır.] Misâlini îzâhta demiştir ki kamer ile şems beyninde arzın haylûleti olan vakt-i mu'ayyende kamerin münhasif ve muzlim olmasının zarûretiyle kavli-i hükemânın ef'âl-i ilâhiyye müceb olduğunu zu'mlarına mebnîdir. Ve ammâ mütekellimînin cenâb-ı hallâk-ı âlem cemî' ef'âl-i Samedâniyyesinde muhtâr ve (يفعل ما يشاء ويختار) [Allah, dilediği işi seçer ve yapar.] olduğu mezheb-i hak üzere inhisâf ve izlâmdan hiç birisinde zarûret mevcûd olmayıp vakt-i haylûlet-i arzda, kamerde halk-ı izâ'e ve haylûleti izâle ca'izdir. Nitekim ibâdın ef'âl-i ihtiyâriyyesinden olan kitâbet böyle olup zamân-ı kitâbetten her bir ânda küllen veya cüz'en terki mümkündür. İşte bu tahkikât ile ba'zıların "zarûret fi-vakti'l-vasf zarûret bi-şartı'l-vasftan mutlakan e'ammıdır" deyü zehâbları mündefi' olup ma'neyeyn beyninde umûm ve husûs min-vech olduğu tahakkuk eder.

Bu bâbta Seyyid Şerîf'in *Hâşiye-i Sugrâ*'da olan tahkikâtı şu vechledir ki meşrûta-i âmme bi-şartı'l-vasf i'tibâr olunduğu hinde mahmûlün îcâben veya selben mevzû' için zarûret-i nisbeti vasfıyla birlikte me'hûze olan zât-ı mevzû'â kıyâs iledir. Bu sûrette zarûret ancak zât ve vasfın mecmû'una kıyâs ile olmuş olur. Ve mâ dâme'l-vasf i'tibâr olunduğu hinde vasf i'tibâr-ı zarûretin zarfı olmak üzere olup yoksa zarûret kendine nisbet olunan şey'e ya'nî zât-ı mevzû'â cüz' olarak mu'teber olmaz. Ve eğer böyle olmak lâzım gelse vasf bir kere zarûret kendine nisbet olunan şey' için cüz' ve bir kerede zarûret için zarf olarak iki defa i'tibâr edilmiş olmasını mücib olup bu hâlde ma'nâ vasf ile berâber zât-ı mevzû'un mecmû'u için

159 Sehiv ve savâb cetvelinde "zarûrîdir" olarak düzeltilmiştir.

muhamûlün nisbeti cemî‘ evkât-ı vasfa zarûrîdir demek olup halbuki bu sûrette i‘tibâr-ı zarfiyyet bir fâ‘ideyi müfid olmaz. Bu cihetle meşrûta mâ dâme’l-vasf i‘tibâr olunduğu hinde mahmûlün zarûret-i nisbeti yalnız zât-ı mevzû‘a kıyâs ile olduğu ta‘ayyün eder. Bu takdîrde eğer kendisi için nisbetin zarûretinde medhal olan vasf zât-ı mevzû‘ için hâl-i sübûtunda zarûrî olmazsa meselâ vasf-ı kitâbet gibi bu sûrette meşrûta bi-şartı’l-vasf sâdık olup ma-dâme’l-vasf sâdık olmaz. Ve eğer vasf-ı mezkûr vakt-i sübûtunda mevzû‘ için zarûrî olursa iki ma’nâ ile de meşrûta sâdika olur. Meselâ (كُلُّ مُنْحَسِفٍ فَهُوَ مُظْلَمٌ بِالضَّرُورَةِ مَا دَامَ مَنْحَسِفًا) [Ay tutulması devam ettiği sürece bütün tutulan Aylar zorunlu olarak karanlıktır.] kavlinden ister “bi-şartı kevnihî münhasifen” ma’nâsı murâd olunsun ve ister işbu iştirâtı i‘tibâr etmeyerek “mâ dâme münhasifen” ma’nâsı kasd edilsin arzın vakt-i haylûletinde kamer için inhisâf zarûrî olmasına mebnî iki ma’nâ ile sâdıkır. Zîrâ kamer ile vasf-ı inhisâfin mecmû‘una nisbet izlâm-ı zarûrî olup [77] kezâlik vakt-i inhisâfta zât-ı kamere nisbeti zarûrî olarak ma‘neyeyn tahakkuk eder. Zîrâ zu‘m-ı hükemâ üzere işbu vakt-i mu‘ayyende¹⁶⁰ kamerin bilâ-inhisâf vücûdu müstehîldir. İmdi zât-ı kamer zâtıyla vasf-ı inhisâftan mecmû‘unu müstelzim olup ve bu mecmû‘ izlâmı müstelzimidir. Ve müstelzemi müstelzem-i müstelzim olmasıyla zât-ı kamer vakt-i mu‘ayyen-i haylûlette izlâmı müstelzim olmuş olur. İşte bu tahkîk ile zâhir olur ki meşrûtanın ma‘neyeyni beyninde olan nisbet ancak umûm min-vech olup ve bu kelâm muhakkak olarak çok kimseler bunda hatâ ederek ma‘neyeyn beyninde nisbet umûm-ı mutlakdır, zîrâ mâ dâme’l-vasf bi-şartı’l-vasftan mutlakcan e‘ammdır deyü zu‘m etmişlerdir.

[Sâlis Vaktiyye-i Mutlakadır]

Kâle Rahimehullâh

أو بضرورتها في وقت معين عينه الحاكم من بين أوقات الموضوع فوقتية مطلقة

[Nisbetin; hükmedenin, konunun vakitleri arasından tayin ettiği bir vakitte zorunlu olduğuna hükmedilirse vaktiyye-i mutlaka olarak isimlendirilir.]

Ve eğer kazıyye-i müveccehede hükm eden kimsenin evkât-ı mevzû‘dan ta‘yîn eylediği vakt-i mu‘ayyende nisbet-i tâmmenin zarûretiyle hükm olursa bu kazıyye vaktiyye-i mutlaka tesmiye olunur. İmdi vaktiyye-i mut-

160 Seh ve savâb cetvelinde “işbu vakt-i mu‘ayyende” olarak düzeltilmiştir.

laka bir kaziyedir ki kendide evkât-ı mevzû'dan hâkimin ta'yîn eylediği vakitte mevzû' için sübût-i mahmûlün zarûret-i vukû' veya lâ-vukû'yla hükm olunur. El-hâsıl vaktiyye-i mutlaka mevzû'un evkât-ı vücûd veya ademinden vakt-i mu'ayyende mevzû'dan nisbetin imtinâ'-ı infikâki olup bu da vakt-i vasf olup olmamasından e'ammıdır. Ve vakt-i mu'ayyenden murâd zât-ı mevzû'un evkât-ı vücûd veya ademinden kaziyede hâkim olan kimsenin ta'yîn eylediği vakittir. Bu da haylûlet-i arz gibi bir hâdiseye veyâhûd (كل منخسف مظلم بالضرورة وقت الإنخساف) [Ay tutulduğu vakitte bütün tutulan Aylar zorunlu olarak karanlık olur.] gibi vasf-ı gayr-ı dâ'ime izafesi tarîkiyle olur.

[Râbi' Münteşire-i Mutlakadır]

Kâle Rahimehullâh

أو في وقت ما لم يعينه وإن كام متعينا في نفسه فمتشيرة مطلقة

[Kendi nefsinde belli olsa da tayin edilmemiş bir vakitte zorunlu olduğuna hükmedilirse münteşire-i mutlaka olarak isimlendirilir.]

Ve eğer evkât-ı mevzû'dan hâkimin ta'ayyün etmediği bir vakitte nisbetin zarûretiyle hükm olunursa her ne kadar nefsü'l-emrde vakt-i mezkûr müte'ayyen olsa da mâni' olmayarak bu kaziyeye münteşire-i mutlaka tesmiye olunur. İmdi münteşire-i mutlaka bir kaziyedir ki kendide evkât zât-ı mevzû'dan fi-nefsi'l-emr müte'ayyen olsa dahi bu ciheti manzûr olmayarak hâkimin ta'yîn etmediği "vaktin mâ"da mahmûlün mevzû' için zarûret-i nisbetiyle hükm olunur. Hâsılı intişâr-ı mutlak zâtın evkât-ı vücûd veya ademinden vakt-i gayr-ı mu'ayyende nisbetin mevzû'dan imtinâ'-ı infikâki olup vakt-i gayr-ı mu'ayyenden murâd hâkimin kaziyede evkât-ı zât beyninden ta'yîn ve temyîz etmediği vakittir. Ve adem-i ta'yînin yâ (كل حيوان متنفس بالضرورة في وقت ما) [Bütün canlılar, herhangi bir vakitte, zorunlu olarak nefes alandır.] emsâli indinde adem-i ta'ayyününden veyâhûd (كل قمر مظلم بالضرورة في وقت ما) [Bütün tutulan Aylar, herhangi bir vakitte, zorunlu olarak karanlıktır.] gibi indinde müte'ayyen ise de kaziyede ta'yîn etmemesinden nâşî olur. Zirâ eğer münteşirede me'hûz olan vaktin fi-nefsihî adem-i ta'yîni i'tibâr edilse efrâdından hiç bir ferd üzere [78] sâdika olmamasını iktizâ eder. Çünkü her bir vakit mevcûdün fi-nefsihî müte'ayyenedir. Ve kezâlik münteşirede me'hûz olan vaktin hâkim olan kimse indinde mu'ayyen olmaması meşrût olsa mevâdd-ı vaktiyyeye sâdik

olmayarak münteşire ile vaktiye beyninde tebâyün-i küllî olurdu. Bu ise bâtuldir. Nitekim *Risâle-i İmkân*'da beyân etmiştir. (نحو كل قمر منخسف أو ليس بمضي بالضرورة وقت الحيلولة أو في وقت ما من أوقاته) [Misâl; Dünya, Güneş ile Ay arasına girdiği vakit veya herhangi bir vakitte, zorunlu olarak bütün Aylar tutulur veya aydın değildir.] Meselâ (كل قمر منخسف بالضرورة) [Bütün Aylar zorunlu olarak tutulur.] veyâhûd (كل قمر ليس بمضي بالضرورة وقت الحيلولة) [Dünya, Ay ile Güneş arasında girdiği zamân bütün Aylar zorunlu olarak aydın değildir.] kaziyyelerinde şems ile kamer beyninde haylûlet-i arz vâki' olduğu vakt-i mu'ayyende evvelde husûfun îcâben ve sâni'de izâ'enin selben kamer için zarûret-i nisbetiyle hükm olunup vakti ta'yîn edilmiş olduğundan evvel mûcibe ve sanî sâlibe olarak vaktiye-i mutlakadır. Ve (ليس بمضي بالضرورة في) [Bütün Aylar tutulurlar.] veyâhûd (كل قمر منخسف) [Dünya, Güneş ile Ay arasına girdiği vakitten herhangi bir vakit zorunlu olarak Ay aydın değildir.] kaziyyelerinde husûf veyâhûd izâ'enin kamer için zarûret-i nisbetiyle hükm olunup ve vakt ta'yîn olunmayarak evkât-ı kamerden bir vakitte olmak üzere hükm edilmiş olduğundan evvel mûcibe sanî sâlibe olarak münteşire-i mutlakadır. Ma'a hâzâ sübût-i husûf ve intifâ-ı izâ'e vakti, vakt-i haylûlet-i arz idüğü ma'lûmdur.

[Hâmis Dâ'ime-i Mutlakadır]

Kâle Rahimehullâh

أو بدوامها ما دام الذات فدائمة مطلقة، كمثال الضرورية

[Zât devâm ettiği müddetçe nisbetin devâmına hükmedilirse dâ'ime-i mutlaka olarak isimlendirilir. Zarûriyyenin misâli gibi.]

Hafî olmasın ki mutlakan devâm adem-i infikâktan ibâret olup bu da zarûret gibi bir kaç kısımdır ki evvel ezeli olup bu da mevzû'dan ezelen ve ebeden adem-i infikâkidir. sanî devâm-ı zâtîdir ki mevzû'un cemî' evkât-ı vücûd veya ademinde adem-i infikâkidir. Sâlis cemî' evkât-ı vasfta adem-i infikâkidir. Ve vakt-i mu'ayyende adem-i infikâktan ibâret olan devâm-ı vaktiyi i'tibâr etmemişlerdir. Ve ammâ "vaktin mâ" da devâm için bir ma'nâ olmayıp vakt-i itlâk-ı âmmda böyledir. İşte bu kelâm hadîs-i icmâlî olup imdi eğer nisbet-i tâmmenin mâ dâme'z-zât devâmıyla hükm olunursa bu kaziyye dâ'ime-i mutlaka tesmiye olunur. Ya'nî dâ'ime-i mutlaka bir kaziyye-i hamliyyedir ki kendisinde zât-ı mevzû'un cemî' evkât-ı vücûd veya ademinde mahmûlün zât-ı mevzû' için vukû' veyâ lâ-vukû'-ı sübûtuyla

hükm olunur. Ve misâli zarûriyyede mürûr eden misâl gibi olarak mûcibesinde (كل إنسان حيوان ما دام موجودا) [Varlıkları devam ettiği sürece bütün insânlar canlıdır.] denilip efrâd-ı insân mevcûd oldukça zât-ı insân için hayevâniyyetin devâm-ı vukû‘-ı sübûtuyla hükm olunur. Ve sâlibesinde (كل إنسان ليس بفرس ما دام موجودا) [Varlıkları devam ettiği sürece bütün insânlar at değildir.] denilip mâ dâme‘l-vücûd insân için feresiyyetin lâ-vukû‘-ı sübûtuyla hükm olunur. Kezâlik (لا شيء من المحالات بصير في الخارج) [Bir şeyin hariçte yokluğu devam ettiği müddetçe muhâlâtтан herhangi bir şey‘ hariçte görülmez.] denilip hâricde ma‘dûm oldukça hâricde muhâlât için basarın lâ-vukû‘-ı sübûtuyla hükm olunur.

[Sâdis Örfiyye-i Âmmedir]

Kâle Rahimehullâh

أو مادام الوصف فعرفية عامة، كمثال المشروطة

[Vasf devâm ettiği müddetçe nisbetin devâmlılığına hükmedilirse örfiyye-i âmme ismini alır. Meşrûtanın misâli gibi.]

Veyâhûd ma dâme‘l- [79] vasf nisbetin devâmıyla hükm olunursa örfiyye-i âmme tesmiye kılınır. İmdi örfiyye-i âmme bir kaziyedir ki kendisinde mevzû‘un vasf-ı ünvanı ile cemî‘ evkât-ı ittisâfında mahmûlün zât-ı mevzû‘ için vukû‘ veyâ lâ-vukû‘-ı sübûtuyla hükm olunur. Misâli meselâ meşrûtanın nazîri olarak mûcibesinde (كل كاتب متحرك الأصابع) [Yazı yazdığı sürece bütün yazı yazarların parmakları hareket eder.] denilip kitâbetle muttasıf olduğu evkâtın cemî‘isinde zât-ı kâtib için taharrük-i esâbi‘in devâm-ı nisbetiyle hükm olunur. Ve sâlibesinde (لا شيء من الكاتب ساكن الأصابع ما دام كاتباً) [Yazı yazdığı sürece yazı yazarların parmakları hiçbir şekilde durağan değildir.] denilip kitâbetle muttasıf olduğu cemî‘ evkâtında sükûn-ı esâbi‘in intifâsıyla hükm olunur.

Hâşiye-i Sugrâ‘da mübeyyen olduğu vechle meşrûtada zikri mürûr eden ma‘neyeyne kıyâsen örfiyye-i âmmede dahi iki ma‘nâ i‘tibâr edilmemesi şu cihettendir ki mahmûl zât-ı mevzû‘ ile vasfın mecmû‘u için dâ‘im olduğu hinde zamân-ı vasfda zât için dâ‘im olmuş olur. Zîrâ ma‘nâ-yı devâm mahmûlün istimrâr ve adem-i infikâkidir. Bu ise mecmû‘a¹⁶¹ kıyâs ile de hâsil olur. Ve zamân-ı vasfda zâta kıyâs ile de hâsil olur. Bu da ister misâl-i

161 Sehv ve savâb cetvelinde “mecnû‘â” olarak düzeltilmiştir.

taharrük-i esâbi'de olduğu gibi devâm-ı mahmûlde vasf için medhal olsun ve ister (كل كاتب حيوان) [Bütün yazı yazarlar canlıdır.] gibi medhal olmasın. Beynlerinde fark yoktur. Lâkin zarûret böyle değildir.

[Sâbi' Mutlaka-i Âmmedir]

Kâle Rahimehullâh

أو بفعليتها بمعنى خروجها إلى الفعل أزلا وأبدا، أو في أحد الأزمنة ولو مرة فمطلقة عامة

[Eğer nisbetin, ezeli, ebedi veya bir seferliğine olsa bile üç zamanın birinde fi'liyyetine -ya'nî bi'l-fi'l olma durumuna- hükmedilirse; mutlaka-i âmme ismini alır.]

Ma'lûm ola ki fi'l kuvveye mukâbil olarak bir şey'in husûl-i şânından olup da hâsıl değil ise bi'l-kuvvedir ve hâsıl ise bi'l-fi'dir. Meselâ ümmî olan şahs bi'l-kuvve kâtibdir. Zîrâ her bir insân kâbil-i san'at-ı kitâbettir. Ve tahsîl-i kitâbetten sonra bi'l-fi'l kâtib olur. İmdi buyurur ki;

Veyâhûd kaziyye-i müveccehede nisbetin fi'liyyetiyle hükm olunursa mutlaka-i âmme tesmiye olunur. Ve nisbetin fi'liyyetiyle murâd kuvveden fi'le hurûcu olup ezelen ve ebeden veyâhûd ehad-i ezminede velev bir def'a olsun tahakkukundan e'ammıdır. Hâsılı müveccehât-ı basîta-i semâniyyenin yedincisi olan mutlaka-i âmme bir kaziyyedir ki kendisinde ezelen ve ebeden veyâhûd ehad-i ezminede¹⁶² velev merreten mahmûlün mevzû'a bi'l-fi'l vukû' veyâ lâ-vukû'-ı sübûtuyla hükm olunur. (نحو كُلِّ حَيَوَانٍ مُتَنَفِّسٍ) (بالفعل) [Misâl; bütün canlılar, bi'l-fiil nefes alandır.] Bu kaziyye mûcibe-i mutlaka-i âmme olup her bir hayevânın bi'l-fi'l müteneffis olmasıyla hükm olunmuştur. Selben (لا شيء من الحيوان بمتنفس بالفعل) [Canlılardan hiçbir şey' bi'l-fi'l nefes alan değildir.] denilmekte sâkdir [sâdiktir.]. Zîrâ her bir hayevân evkât-ı vücûdundan ba'zısında bi'l-fi'l müteneffis ve ba'zısında bi'l-fi'l gayr-ı müteneffis olduğu gayr-ı hafidir.

Musannif *Hâşiye*'de ezelen ve ebeden kaydını izâhta demiştir ki bu kayd zamânı olmayan hükmlerin [80] cihetine işârettir. Meselâ (الله تعالى حي بالفعل والله تعالى عالم بالفعل) [Allah'ı Te'âlâ bi'l-fi'l canlıdır ve Allah'ı Te'âlâ bi'l-fi'l bilendir.] kavillerimiz bu kabîlden olup hayy ve ilm sıfât-ı kadîmelerinin bi'l-fi'l ezelen ve ebeden cenâb-ı bârî için sübûtuyla hükm olup bunda zamân için alâka yoktur. (وفي أحد الأزمنة) [Zamanlar-

162 Seh ve savâb cetvelinde "ehad-i ezmine" olarak düzeltilmiştir.

dan birinde.] kaydı zamânda hâdise olan ahkâm-ı zamâniyyenin cihetine işâret olup (زيد قائم) [Zeyd ayaktadır.] veyâhûd (قاعد بالفعل) [Zeyd bi'l-fi'l oturandır.] bu kabildendir. İmdi bu beyân ile (في أحد الأزمنة) [Zamanlardan birinde.] kavli ezelen ve ebeden kaydından müstağni olmasıyla su'âle mahall kalmaz.

El-hâsıl fi'l nisbet-i îcâbiyye veyâhûd selbiyyenin nefsü'l-emrde tahakkukundan ibâret olup ister zamâniyyât-ı hâdisede olduğu gibi ehad-i ezminede olsun ve ister zamândan müte'âlî olsun bu iki sûretten e'ammıdır. İmdi hakikat-i fi'l nisbetin ademden tahakkuk-ı nefsü'l-emriye hurûcu olup bu ise zamâniyyâtta ancak zamân-ı hurûcunda olabilip ne kable'l-hurûc ve ne de ba'de'l-hurûc fi'l olabilir. Ve illâ tıfılın kâtib olması bi'l-fi'l olup bi'l-kuvve olmaması lâzım gelir. Ve "mâ"dan münkalip olan hevânın bi'l-fi'l "mâ" olmasını iktizâ eder. Bu ise bâtıldır. Ve illâ fi'l ile kuvve beyninde tebâyün-i küllî olmamasını mü'eddî olup bu ise indlerinde bâtıldır. Ve beyânı karîben mürûr ettiği vechle zu'm-ı müte'ahhirîn üzere Şeyh'in akd-i hamilde itibâr eylediği bu fi'ldir. Ve Şeyh'in kazıyye-i hakikiyyede olan mevzû'dan murâd mâzîde veyâhûd hâl veyâ istikbâlde üzerine ünvân-ı sâdık olan şey'dir deyü kavlinde maksûd zamâniyyâtta zamân-ı fi'liyyeti ta'mîm olup yoksa mefhûm-i fi'le ehad-i ezmine mu'teber demek değildir. Ya'nî murâd-ı mevzû'-ı hakîkinin fi'liyyet-i ünvân ile ittisâfı zamân-ı hükm-i hâkimde veyâhûd vukû' veyâ lâ-vukû' ma'nâsına hükmün zamânında olması vâcib olmayıp belki ittisâf-ı hükm üzere sâbık veyâhûd hükm ile mesbûk olması câ'iz olur demektir. Meselâ (كل نائم مستيقظ) [Bütün uykuda olanlar uyanırlar.] kavlinde mahkûmün-bih olan istikâz ünvânda sâbit olan nevm üzere sâbık veyâhûd mesbûk olması câ'iz olarak ma'nâ ehad-i ezminede nevmi fi'le hurûc eden her bir kimse ehad-i ezminede istikâzı fi'le hurûc eden kimsedir demek olup yoksa bi'l-fi'l hâl-i nevmde müsteykızdır veyâhûd hâl-i istikâzında bi'l-fi'l nâ'imdir demek değildir.

Ve bu kazıyyeye mutlaka tesmiyesi zîrâ asılda mutlaka cihâttan bir cihetle mukayyede olmayandır. Bu ise fi'liyyât ve mümkinâta âmm olur. Lâkin örfen ve lügaten kazıyyeden nisbetin fi'liyye olduğu mefhûm olmasıyla mutlaka fi'liyyeye tahsîs olunarak mümkinât hurûc etmiştir. İmdi mutlaka ma'nâ-yı aslısıyla müveccehâttan olmadığı zâhir olarak ve ammâ bu ma'nâ ile müvecchedir. Zîrâ fi'liyyet nefsi nisbette keyfiyyet-i zâ'ide olup nefsi nisbet bi'l-fi'l veyâhûd bi'l-îmkân olmaktan e'ammıdır. Nitekim Allâme-i

Teftâzânî *Tehzîb Hâşiyesi*'nde beyân [81] etmiştir. Ve âmm'e ıtlâkı vücûdiyye-i lâ-zarûriyye ve lâ-dâ'imededen e'amm olduğundan içindir.

[Sâmin Mümkin-i Âmmedir]

Kâle Rahimehullâh

أو بإمكانها بمعنى سلب الضرورة الذاتية عن جانبها المخالف لها ممكنة عامة

[Eğer mümkünliğine -ya'nî zâtî zorunluluğun muhâlif taraflarından olumsuzlanmasına- hükmedilirse; mümkin-i âmm'e ismini alır.]

Ve eğer müveccehede nisbetin imkânıyla ya'nî nisbetin cânib-i muhâlifinden zarûret-i zâtîyyenin selbiyle hükm olunursa kazıyye mümkin-i âmm'e tesmiye olunur. Hâsılı âhir-i besâit mümkin-i âmm'e olup bu da bir kazıyyedir ki kendide hükm nisbetin imkânıyla ya'nî nisbetin cânib-i muhâlifinden mâ dâme vücûdü'l-mevzû' selb zarûretiyle olur. Şöyle ki; eğer kazıyyede hükm icâb ile olursa mefhûm-i imkân zarûret-i selbi selb olur. Zîrâ icâbın cânib-i muhâlifi selbdir. Ve eğer kazıyyede hükm selb ile olursa mefhûm-i imkân zarûret-i icâbı selb olur. Zîrâ selbin cânib-i muhâlifi icâbtır (نحو كُلِّ إِنْسَانٍ كَاتِبٌ بِالْإِمْكَانِ الْعَامِّ) [Misâl; bütün insânlar, genel imkan ile yazı yazandır.] İşte bu kazıyye mümkin-i âmm'e olup ma'nâsı her bir insândan selb-i kitâbet ya'nî her bir insânın kâtib olmaması zarûrî değildir demek olur.

Beyân-ı Seyyid Allâme üzere imkân-ı âmm ba'zen zikr olunduğu vechle hükm için olan cânib-i muhâliften selb-i zarûret-i zâtıyye ile tefsîr olunup ve ba'zen cânib-i muvâfıktan imtinâ'-ı zâtînin selbiyle müfesser olur. İmdi imkân-ı icâbın ma'nâsı icâbın adem-i imtinâ'ı ve selbin adem-i zarûretidir. Kezâlik imkân-ı selbin ma'nâsı selbin adem-i imtinâ'ıyla icâbın adem-i zarûretidir. Bu cihetle mütesâvî oldukları gayr-ı hafîdir. El-hâsıl imkân-ı âmm ehad-i tarafeynden zarûret-i mutlaka ya'nî zâtıyyeyi selbdir. Ve ehad-i tarafeynden murâd taraf-ı vücûd ve ademden birisi olup bu da kazıyyede olan hükmün taraf-ı muhâlifidir. Ve ba'zen imkân-ı âmm bu ma'nâyâ lâzım gelen ibâre ile tefsîr olunup taraf-ı muvâfıktan selb-i imtinâ'dır denilir. İmdi eğer hükm icâb ile olursa imkân ma'nâ-yı evvel üzere zarûret-i selbi selb ve tefsîr-i sâni üzere imtinâ'-ı icâbı selb olur. Ve eğer hükm selb olursa müfâd-ı imkân zarûret-i icâbı selb olur. Ve eğer hükm selb olursa müfâd-ı imkân zarûret-i icâbı selb veyâhûd imtinâ'-ı selbi selb olur. Meselâ (كل نار حارة بالإمكان العام) [Bütün ateşler genel imkanla ısı verendir.] kavli-

mizin ma'nası tefsîr-i evvel üzere nârdan selb-i harâret-i zarûrî değildir. Ve tefsîr-i sâni üzere nâr için sübût-i harâret mümteni' değildir demek olur. (ولا شيء من الحار يبارد بالإمكان العام) [Genel imkan olarak ateşten hiçbir şey' soğuk değildir.] kavlimizin ma'nası hâr için îcâb-ı bürûdet zarûrî değildir veyâhûd hârdan selb-i bürûdet mümteni' değildir, demek olur.

Ve imkân lâ-zarûret demek olup bi'l-iştirâk dört ma'naya ıtlâk olunur. Evvel imkân-ı âmmî olarak beyân olunan imkân-ı âmmdır. sâni imkân-ı hâss ve sâlis imkân-ı ehass [82] ve râbi' imkân-ı istikbâlî olarak musannif zeyl bahsinde izâh edeceği cihetle burada beyândan sarf-ı nazar kılındı.

Musannifin *Hâşiye*'de beyânı vechle bu makâmda bilinmesi iktizâ eder ki zikr olunan (كل إنسان كاتب بالإمكان العام) [Genel imkan olarak bütün insânlar yazı yazandır.] emsâli kazâyâda olan bi'l-imkân kaydı, eğer kayd-ı nisbet i'tibâr edilirse kazıyye-i mümkinedir ve eğer kayd-ı mahmûl i'tibâr olunur kazıyye-i mutlaka olarak zarûriyye-i mutlaka zımnında tahakkuku mümkün olur. Zîrâ her ne kadar insân için bi'l-fi'l kitâbet zarûrî değilse de insânın kitâbeti mümkün olmak cemî' evkât-ı vücûdunda zarûrîdir.

[İşbu Müveccehât-ı Semâniyye Besâ'it-i Meşhûre Olduğu]

Kâle Rahimehullâh

وهذه الثمانية هي البسائط المشهورة

[Bu sekiz önerme, meşhûr basitlerdir.]

Ve işbu îrâd olunan kazâyâ-yı semâniyye inde'l-kavm meşhûre olan besâ'ittir. Ve takrîr-i icmâlîsi evvel zarûriyye-i mutlaka olup bunda hükm cemî'-i evkât-ı zâtta mahmûlün mevzû' için zarûret-i nisbetiyle ve keyfiyyet-i delâlet "bi'z-zarûre mâ dâme mevcûden" lafziyladır. Ve sâni, meşrûta-i âmme olup bunda hükm alâ i'tibârî'l-ma'neyeyn cemî'-i evkât vasıfta veyâhûd bi-şartı'l-vasf mahmûlün zarûret-i nisbetiyle ve keyfiyyete delâlet bi'z-zarûre¹⁶³ (مادام كاتباً) [Yazı yazarlığı devam ettiği sürece.] emsâliyledir. Ve sâlis, vaktiyye-i mutlaka olup bunda hükm evkât-ı zâttan vakt-i mu'ayyende nisbetin zarûretiyle ve keyfiyyete delâlet bi'z-zarûre vakte'l-haylûleti emsâli ta'yîn-i vakt kaydıyladır. Ve râbi', münteşire-i mutlaka olup bunda hükm, vakt-i gayr-ı mu'ayyende ve keyfiyyete delâlet bi'z-zarûre "fi-vaktin mâ" ileidir. Hâmis, dâ'ime-i mutlaka olup bunda hükm cemî'-i evkât-ı

163 Sehv ve savâb cetvelinde "bi'z-zarûre" olarak düzeltilmiştir.

zâtta nisbetin devâmıyla ve keyfiyyet-i delâlet “mâ dâme mevcûden” lafzıyladır. Sâdis, örfiyye-i âmme olup bunda hükm mâ dâme'l-vasf nisbetin devâmıyla ve keyfiyyete delâlet “mâ dâme muttasifen” lafzıyladır. Sâbi', mutlaka-i âmme olup bunda hükm nisbetin fi'liyyetiyle ve keyfiyyete delâlet “bi'l-fi'l” veyâhûd “bi'l-ıtlâk'ı'l-âmm” lafzıyladır. Sâmin, mümkin-e-i âmme olup bunda hükm nisbetin imkânıyla ve keyfiyyete delâlet “bi'l-imkân'ı'l-âmm” kaydıyladır. İmdi (كل إنسان حيوان بالضرورة مادام موجودا) [Var oldukları müddetçe bütün insânlar zorunlu olarak canlıdır.] zarûriyye-i mutlaka ve (كل كاتب متحرك الأصابع بالضرورة مادام كاتباً) [Yazı yazarlığı devam ettiği sürece bütün yazı yazanlar zorunlu olarak parmaklarını hareket ettirirler.] mâ'nâ-yı evvel (وكل كاتب حيوان بالضرورة مادام كاتباً) [Yazı yazarlığı devam ettiği sürece bütün yazı yazanlar zorunlu olarak canlıdır.] mâ'nâ-yı sâni (كل إنسان حيوان بالضرورة مادام إنساناً) [İnsânlığı devam ettiği sürece bütün insânlar zorunlu olarak canlıdır.] mâ'neyeyn üzere meşrûta-i âmme ve (كل قمر منخسف وقت الحيلولة) [Dünya Güneş ile Ay arasında girdiğinde bütün Aylar tutulmuş olur.] vaktiyye-i mutlaka (كل قمر منخسف في وقت ما من أوقاته) [Bütün Aylar vakitlerden bir vakitte tutulurlar.] münteşire-i mutlaka ve (كل إنسان حيوان مادام موجودا) [Var oldukları müddetçe bütün insânlar canlıdır.] dâ'ime-i mutlaka ve (كل كاتب متحرك الأصابع مادام كاتباً) [Yazı yazarlığı devam ettiği sürece bütün yazı yazanlar parmaklarını hareket ettirirler.] örfiyye-i âmme ve (كل حيوان متنفس بالفعل) [Bütün canlılar bi'l-fi'l nefes alıcıdır.] mutlaka-i âmme (وكل إنسان كاتب بالإمكان العام) [Genel imkan olarak bütün insânlar yazı yazandır.] mümkin-e-i âmmedir.

[Besâ'it-i Mezkûre Beyninde Olan Nisbetlerin Beyânı]

Kâle Rahimehullâh

وأعم الجهات الإمكان العام، ثم الإطلاق العام، ثم الدوام

[Bu cihetlerin en geniş, imkân-ı âmmedir. Sonra ıtlâk-ı âmmedir. Daha sonra devâmdır.]

Ve müveccehât-ı [83] basîta-i semâniyyede olan cihâtın e'ammı imkân-ı âmm ve ba'dehû ıtlâk-ı âmm ve derece-i sâlisede kusûrundan e'ammı devâmdır. ammâ imkân-ı âmmın e'amm-ı cihât-ı sâ'ire olan ıtlâk-ı âmmdan e'ammıyyeti zîrâ imkân-ı âmm cânib-i muhâliften selb-i zarûret ve ıtlâk-ı âmm fi'liyyet-i nisbet olup ve her ne vakt îcâb bi'l-fi'l sâdik olsa lâ-akall selb zarûrî olmaz. Ve zaruret-i selbi selb imkân-ı îcâbdır. Bu takdîr-

de her ne vakt îcâb bi'l-fi'l sâdık olsa îcâb bi'l-îmkân sâdık olup aksi böyle değildir. Zîrâ îcâb mümkün olup da aslâ vâki' olmaması câ' izdir. Ve kezâlik selb bi'l-fi'l sâdık olsa îcâb zarûrî olmaz. Zarûret-i îcâb selb ise îmkân-ı selb olup bu sûrette her ne vakt bi'l-fi'l selb sâdık olsa bi'l-îmkân selb sâdık olarak aksi böyle değildir. Zîrâ selbin mümkün-i gayr-ı vâki' olması câ' izdir. Ve ıtlâk-ı âmm sâ'ir cihâttan e'amm olup ve e'ammıdan e'amm-ı e'amm olmasıyla mümkün-i âmmenin kusûr-ı müveccehât-ı basîtadan e'ammiyyeti tahakkuk eder.

Ve ıtlâk-ı âmmın îmkân-ı âmmıdan mâ'adâ cihâttan e'amm olması zîrâ ıtlâk-ı âmmıda nisbet bi'l-fi'l mahkûm olup fi'liyyet-i nisbet ise bi-hasebi'z-zât ve bi-hasebi'l-vasf zarûret ve devâmı müstelzim olmamasıyla nisbetin fi'liyye olduğu her bir mahalde zarûriyye veyâ dâ'ime olması lâzım gelmez. Lâkin aksi böyle olmayıp her ne vakt bi-hasebi'z-zât veyâhûd bi-hasebi'l-vasf zarûret veyâ devâm sâdık olsa elbette fi'liyyet-i nisbet tahakkuk eder.

Ve devâmın îmkân-ı âmm ile ıtlâk-ı âmmıdan mâ'adâ cihâttan e'amm olması zîrâ mefhûm-i zarûret nisbetin mevzû'dan imtinâ'-ı infikâki ve mefhûm-i devâm cemî'-i ezmine ve evkâta şumûlü olup ve her ne vakt nisbetin imtinâ'-ı infikâki sâdık olsa cemî'-i evkatta tahakkuku zarûrîdir. Lâkin aksi böyle olmayıp nisbetin cemî'-i evkatta tahakkukundan imtinâ'-ı infikâki lâzım gelmez. Çünkü bir şey'in bir şeyden kat'â infikâki vâki' olmamasıyla berâber îmkân-ı infikâki câiz ve hâsılı adem-i vukû'-ı îmkâna gayr-ı mâni'dir. Zîrâ her bir mümkünün vâki' olması vâcib değildir.

Kâle Rahimehullâh

وأخصها الضرورة، لكن الضرورة الوصفية بكل من المعنيين أعم من وجه من الدوام الذاتي، وإن كان أخص مطلقاً من الدوام الوصفي

[En dar kapsamlısı zarûrettir. Fakat her iki anlamıyla vasfî zarûret; vasfî devâmıdan mutlak olarak husûsî olsa da zâtî devâmıdan bir cihetle umûmîdir.]

Ve besâ'it-i mezkûre cihâtının ahası zarûrettir. Zîrâ diğerlerinin e'ammiyyeti sâbit olmasıyla bâkî zarûret olup ahasiyyeti tahakkuk eder. Şu kadar ki zarûret-i vasfiyye gerek bi-şartı'l-vasf zarûret ma'nâsına haml olunsun ve gerekse vakt-i vasfda zarûret ma'nâsına olsun her ne kadar devâm-ı vasfiden mutlak ahas ise de devâm-ı zâtîden min vech e'ammıdır. Şöyle ki; zarûret ve devâm-ı zâtîden ikisi de mevcûd olan mahalde [84] tesâduk

ederek ve devâm-ı zâtîden mücerred olup da yalnız evkât-ı vasfta zarûret olduğu mahalde zarûret-i vasfiyye mevcûd olup devâm-ı zâtî tefâruk eder. Ve zarûretten ârî olan mâdde-i devâmda bi'l-aks devâm-ı zâtî mevcûd olup zarûret tefâruk eder. Meselâ (كل إنسان حيوان) [Bütün insânlar canlıdır.] kavlimizde ikisi de sâdık olup (كل فلك متحرك) [Bütün felekler hareketlidir.] kavlinde yalnız dâ'ime sâdık olarak meşrûta-i âmme gayr-ı sâdık ve (كل كاتب متحرك الأصابع) [Bütün yazı yazanlar parmaklarını hareket ettirirler.] kavlinde bi'l-aksdir ve zarûret-i vasfiyyenin ma'neyeyni devâm-ı vasfiden ahas olmasi zîrâ evvel sâniyi müstelzim olarak her ne vakt zarûret mâ dâme'l-vasf tahakkuk eylese devâm tahakkuk eder. Lâkin mâ dâme'l-vasf vücûd-i nisbetten zarûret-i nisbetin tahakkuku lâzım gelmez.

Kâle Rahimehullâh

وكل من الضروريتين الوقتيتين أعم من وجه من الدوامين

[Vakitli iki zarûriden her biri, iki devâmlıdan bir cihetle daha umûmîdir.]

Ve zarûret-i vaktiyye ve münteşireden her biri devâm-ı zâtî ve vasfiden min vechin e'ammdır. Şöyle ki; vakt-i mu'ayyen veyâhûd "vaktin mâ" da zarûretle berâber cemî'-i evkât-ı zât veyâ sıfatta devâm mevcûd olduğu mahalde ikisi de tesâduk ederek bi-hasebi'l-vakt zarûret mevcûd olup da bi-hasebi'z-zât veyâhûd bi-hasebi'l-vasf devâm olmadığı mâddede zarûret-i vaktiyyenin sıdkıyla devâm tefâruk eder. Ve zarûretten hâli olan mahalde devâmın sıdkıyla zarûret-i vaktiyye tefâruk eder.

Kâle Rahimehullâh

وأما النسبة بين الضروريتين والدوامين فالضرورة بشرط الوصف أعم من وجه من سائر الضرورات

[İki zarûret ve iki devâmlı arasındaki nisbet; vasıf şartlı zarûret, diğer zarûretlerden bir cihetle daha umûmîdir.]

Ve ammâ zarûreteyn ve devâmeynin kendi kısımları beyninde olan nisbet şu vechledir ki meşrûta-i âmmenin ma'nâ-yı evveli olan zarûret bi-şartı'l-vasf sâ'ir zarûrâtın min vechin e'ammdır. Şöyle ki; iş bu zarûret bi-şartı'l-vasf ile meşrûta-i âmmenin ma'nâ-yı sâni olan zarûret fi cemî'-i evkâtı'l-vasf beyninde umûm min-vechin sûret-i tahakkuku îzâhât-ı sâbıkadan ma'lûm olmuştur.

Ve zarûret-i zâtiyyeden min vechin e‘amm olması zîrâ zarûret-i zâtiyye mevcûd olup da zarûrette vasfin medhali olmayan mahalde zarûret-i zâtiyye sâdık olarak zarûret bi-şartı’l-vasf mevcûd olmaz ve vasf hasebiyle zarûret olup da zarûret-i zâtiyye mevcûd olmayan mahalde zarûret bi-şartı’l-vasf tahakkuk ve zarûret-i zâtiyye tefâruk eder. Ve insân gibi vasf ile zât müttehid olup da zarûret-i nisbet bi-şartı’l-vasf olduğu mahalde ikisi de sâdık olur. Ve zarûret-i vaktiyyeler dahi böyle olup zarûret-i vaktiyye bi-şartı’l-vasf olursa tesâduk ve bi-şartı’l-vasf olup da vaktiyye olmaz veyâhûd vaktiyye olup da şart-ı vasf bulunmazsa tefâruk ederler.

Kâle Rahimehullâh

وما في جميع أوقات الذات من الضرورة والدوام أخص مطلقا مما في بعضها؛ كما أن ما في وقت مخصوص أخص مطلقا مما في مطلق الوقت [85]

[Zarûretten ve devâmlıdan, zâtın vakitlerinin tamamında olan, bazısında olandan mutlak olarak daha husûsidir. Tıpkı mahsûs bir vakitte olanın, mutlak vakitte olandan mutlak olarak daha husûsi olması gibi.]

Ve cemî‘-i evkât-ı zâtta olan gerek zarûret ve gerek devâm ba‘zı evkât-ı zâtta olan zarûret ve devâm-ı zâtıden mutlak an ahasstır. Zîrâ her ne vakt cemî‘-i evkât-ı zâtta zarûret sâdık olsa ba‘zı evkâtında dahi sâdık olup lâkin ba‘zı evkâtında sıdkından cemî‘-i evkâtında sıdki lâzım gelmez. Devâm dahi böyledir. Nitekim vakt-i mu‘ayyende olan zarûret “vaktin mâ” da olan zarûretten mutlak an ahasstır. Zîrâ vakt-i mu‘ayyen “vaktin mâ” da dâhil olmasıyla hâkimin ta‘yîn eylediği vakitte zarûrî olan şey’ “vaktin mâ” da zarûrî olup aksi böyle değildir. Şöyle ki; “vaktin mâ” da zarûrî olup lâkin vakti mu‘ayyen olmaz.

Mesbûk olan tahkîkâtta ma‘lûm olmuşdu ki; niseb-i erba‘ın beyne’l-kazâyâ tahakkuku kazıyyelerin sıdki ve tahakkuku hasebiyle olup yoksa bir şey’ üzerine hamli hasebiyle değildir. Zîrâ bi-hasebi’l-hamli nisbet-i müfredât ile hükm müfredâtta olanlara mahsûsdur. Gaflet olunmaya.

[Müveccehât-ı Mürekkebeden Evvel Meşrûta-i Hâssa ve Sâni Örfiyye-i Hâssadır]

Kâle Rahimehullâh

وقد تقيد بالادوام الذاتي المشروطة والعرفية العامتان فتسميان مشروطة خاصة وعرفية خاصة

[Bazen meşrûta-i âmme ile örfiyye-i âmme, zâtî devâmlı olmayan kaydı ile kayıtlanır. Böylece meşrûta-i hâssa ve örfiyye-i hâssa ismini alırlar.]

Müveccehât-ı basîtadan ferâgatla beyân-ı mürekkebâta şürû‘ eylemiştir. Ve müveccehât-ı mürekkebe lafzen veyâ ma‘nen nefy ve isbâtan mürekkebe olup ve beyne’l-kavm mu‘teber ve mebhûsün-anhâ olan yedi kısım olduğu evvel bahisde beyân edilmiştir. İmdi besâ’itte zikri mürûr eden kazâyâdan meşrûta-i âmme ki bi-şartı’l-vasf veyâhûd evkât-ı vasfta zarûret-i nisbetle hâkimedir. Ve örfiyye-i âmme ki mâ dâme’l-vasf nisbetin devâmıyla hâkimedir. Ba‘zen işbu kaziiyeteyn lâ-devâm-ı¹⁶⁴ zâtî kaydıyla takyîd olunarak bu kayıt ile mukayyed olması sebebiyle meşrûta-i hâssa ve örfiyye-i hâssa tesmiye olunur. El-hâsıl meşrûta-i hâssa bir kaziiyye-i müveccehedir ki meşrûta-i âmme ile lâ-devâm-ı zâtîden mürekkebe olur. Ve örfiyye-i hâssa bir kaziiyyedir ki örfiyye-i âmme ile lâ-devâm-ı zâtîden mürekkebe olur. (نحو كُلِّ كَاتِبٍ مُتَحَرِّكٍ الْأَصَابِعِ بِالضَّرُورَةِ أَوْ دَائِمًا مَا دَامَ كَاتِبًا لَا دَائِمًا بِحَسَبِ الذَّاتِ) [Misâl; zât cihetiyle devâmlı olmayıp, yazı yazmaya devâm ettiği müddetçe bütün yazı yazanlar, zarûrî veya dâ’imî olarak parmaklarını hareket ettirirler.] Misâl-i evvel; (كُلُّ كَاتِبٍ مُتَحَرِّكٍ الْأَصَابِعِ بِالضَّرُورَةِ مَا دَامَ كَاتِبًا) [Yazı yazmaya devâm ettiği müddetçe bütün yazı yazanlar, zarûrî olarak parmaklarını hareket ettirirler.] meşrûta-i âmmesiyle “lâ-dâ’imen bi-hasebi’z-zât” kaydından mürekkebe olarak cüz’-i evveli bi-şartı’l-kitâbet taharruk-ı esâbi‘in zarûret-i nisbetiyle ve cüz’-i sâni¹⁶⁵ zât-ı kâtibin cemî‘-i evkât-ı vücûdunda nisbetin dâ’imî olmamasıyla hâkimedir ki mahsûlü meselâ (زيد كاتب) [Zeyd yazı yazandır.] için hareke-i esâbi‘in zârûreti bi’l-fi‘l kitâbet etmesi şartıyla meşrûta olarak vakt-i kitâbette olup yoksa Zeyd’in cemî‘-i evkâtında dâ’imî değildir, demek olur. Ve misâl-i sâni; (كل كاتب متحرك دائمًا ما دام كاتبًا) [86] [Yazı yazmaya devam ettiği sürece her yazı yazan hareket eder.] örfiyye-i âmmesiyle “lâ-dâ’imen bi-hasebi’z-zât” kaydından mürekkebe olarak cüz’-i evveli cemî‘-i kâtib için kitâbetle muttasıf olduğu müddetçe hareke-i esâbi‘in devâm-ı nisbetiyle ve cüz’-i sâni zât-ı kâtibin cemî‘-i evkât-ı vücûdunda nisbetin dâ’imî olmamasıyla hâkimedir.

“Lâ-devâm”ı bi-hasebi’z-zât olmasıyla takyîdi zîrâ meşrûta-i âmme zarûret ve örfiyye-i âmme devâm bi-hasebi’l-vasf olup bu takdîrde lâ-devâm bi-hasebi’l-vasf i’tibâr olursa bir şey’ üzere hem devâm ve hem lâ-devâm

164 Sehv ve savâb cetvelinde “lâ-devâm” olarak düzeltilmiştir.

165 Sehv ve savâb cetvelinde “cüz’-i sâni” olarak düzeltilmiştir.

vasfıyla hükmeynin ictimâ'ını mûcib olup bu ise gayr-ı sahihtir. Şöyle ki; örfiyye-i âmme devâm bi-hasebi'l-vasf olduğu gibi meşrûta-i âmme dahi zarûret-i vasfî ile hâkime olup zarûret-i vasfî ise devâm-ı vasfîyi müstelzimdir. Lâkin lâ-devâm-ı zâtî ile takyîdde bu mahzûr olmayıp asl-ı kaziiyye nisbetin mâ dâme'l-vasf zarûret ve devâmıyla ve lâ-devâm bi-hasebi'z-zât ba'z-ı evkât-ı zâtta ya'nî vasf ile adem-i ittisâfî hinde lâ-devâmıyla hâkim olarak asl-ı kaziiyye bilâ-tagayyür hâliyle bâkî ve hükmeyn beyni münâfât-tan ârî olur. Ve ke'enne zarûret veyâ devâm-ı vasfî ile hükm olunması cemî'-i evkât-ı zâtta devâmın mevcûd olup olmadığına iştibâh¹⁶⁶ ve tereddüdü dâ'î olmasıyla vasfın adem-i vücûdu hinde devâm mevcûd olmadığını ta'yîn için kayd-ı mezkûr ile kaziiyyenin takyîdine ihtiyâc mes etmiş olur. Ve işbu lâ-dâ'imen kaydlarının mukayyedleri bulunan asl-ı kaziiyyeye hâl-i mukârenetlerinde ifâde eyledikleri mefhûmlar besâ'itden birer kaziiyyenin mefhûmuna mutâbık olmasıyla bunlar min ciheti'l-me'âl birer kaziiyye add olunarak besâ'it-i mürekkebenin biri asl-ı kaziiyye ve diğeri mefhûm-i lâ-devâm olan diğeri kaziiyye olmak üzere ikişer kaziiyye-i basîttan terek-kübünü i'tibâr etmişlerdir. Ve asıl mûcibe ise mefhûm-i lâ-devâm sâlibe ve asıl sâlibe ise mefhûm-i lâ-devâm mûcibe olmak üzere takrîr eylemişlerdir.

Şöyle ki; işbu mûcibe-i¹⁶⁷ meşrûta-i hâssanın cüz'-i evveli mûcibe-i meşrûta-i âmme olduğu gibi lâ-devâm kaydı dahi min ciheti'l-mefhûm sâlibe-i mutlaka-i âmme olarak zâhiri lâ-dâ'imen kaydıyla mukayyed olarak meşrûta-i âmme ve hakîkati meşrûta-i âmme ile mutlaka-i âmmeden mürekkeb iki kaziiyye olup evvel bi-hasebi'l-vasf nisbetin zarûretiyle ve sâni nisbetin fi'liyyetiyle hâkimlerdir. Çünkü (كُلُّ كَاتِبٍ مُتَحَرِّكُ الْأَصَابِعِ بِالضَّرْوَرَةِ مَا دَامَ كَاتِبًا لَا دَائِمًا) [Her zaman değil de yazı yazdığı sürece bütün yazı yazarlar, zarûrî olarak parmaklarını hareket ettirirler.] meşrûta-i hâssasının cüz'-i evveli olan meşrûta-i âmmenin mefhûmu zât-ı kâtib için hareke-i esâbi'in bi-hasebi'l-vasf zarûret-i icâbî olmasıyla cüz'-i sâninin ifâdesine sâlih olacak ma'nâ zât-ı kâtib için icâb-ı hareke-i esâbi' dâ'imî olmadığı mefhûmundan ibâret olup ve cemî'-i evkât-ı zâtta icâb tahakkuk etmediği hinde fi'l-cümle selb tahakkuk edeceği ma'lûmdur. Bu ise ma'nâ-yı sâlibe-i mutlaka-i âmme olarak bu takdîrde [87] lâ-dâ'imen kaydı bi-hasebi'l-mefhûm (لا شيء من الكاتب بمتحرك الأصابع بالفعل) [Yazı yazarlardan hiçbirini bi'l-fi'l parmaklarını hareket ettiren değildir.] makâ-

166 Sehv ve savâb cetvelinde "iştibâh" olarak düzeltilmiştir.

167 Sehv ve savâb cetvelinde "mûcibe-i" olarak düzeltilmiştir.

mında olarak zât-ı kâtibin bi'l-fi'l velev ehad-i ezminede intifâ'-i tahar-rük-i esâbi'ini ifâde eder. Ve sâlîbe-i meşrûta-i hâssa ya'nî meselâ

(لا شيء من الكاتب بساكن الأصابع بالضرورة مادام كاتباً لادائماً) [Her zaman de-ğil de yazı yazdığı sürece hiçbir yazı yazan zorunlu olarak, parmaklarını hareketsiz tutamaz.] kavli cüz'-i evveli olan sâlîbe-i meşrûta-i âmme ile mefhûm-i lâ-devâm olan (كل كاتب ساكن الأصابع بالفعل) [Bütün yazı yazanların parmakları bi'l-fi'l sâkindir.] mûcibe-i mutlaka-i âmmesinden mürekkebirdir. Zîrâ cemî'-i evkât-ı zâtta selb tahakkuk etmediği hînde fi'l-cümle icâb tahakkuk edip bu ise mûcibe-i mutlaka-i âmmenin mefhûmu olarak her bir zât-ı kâtibin velev ehad-i ezminede bi'l-fi'l sâkinü'l-esâbi' olmasından ibârettir.

Ve mûcibe-i örfiyye-i hâssa mûcibe-i örfiyye-i âmme ile mefhûm-i lâ-devâm olan sâlîbe-i mutlaka-i âmmeden ve sâlîbe-i örfiyye-i hâssa örfiyye-i âmme ile mûcibe-i mutlaka-i âmmeden mürekkebe olarak misâl ve îzâhât-ı sâbika ayniyle bunda dahi cârîdir.

Ve hafî olmasın ki meşrûta ve örfiyye-i hâssalarda vasf-ı mevzû'un kâtib gibi zât-ı mevzû'dan müfârık olacak evsâftan olması vâcibtir. Zîrâ bu vechle olmayıp da unvân-ı mevzû' zât için dâ'imî olduğu sûrette nisbet-i mahmûl dahi devâm-ı vasf ile dâ'ime olarak zât-ı mevzû' için nisbetin devâmını muktezî olup lâ-devâm bi-hasebi'z-zât ile takyîdi hulf olur.

Ve meşrûta-i hâssa ile dâ'imeteyn beyninde tebâyün olup zîrâ dâ'ime-i mutlaka devâm-ı zâtıyla mukayyed olmasıyla lâ-devâma mübâyin olduğu misüllü zarûriyye-i mutlaka dahi zarûret bi-hasebi'z-zât ile mukayyed ve zarûret bi-hasebi'z-zât devâm bi-hasebi'z-zâtтан ahasstır. Nakîz-ı e'amm olan lâ-devâm ise ayn-i ahasa ya'nî zarûret bi-hasebi'z-zâta mübâyenet-i külliyye ile mübâyindir. Ve meşrûta-i hâssa lâ-devâm ile mukayyed olup ve mukayyed mutlakdan ahas olmalarıyla meşrûta-i âmmeden ahasstır. Ve kazâyâ-yı sâ'ire meşrûta-i âmmeden e'amm oldukları cihetle meşrûta-i hâssa bunlardan dahi bi't-tab' ahasstır. Ve örfiyye-i hâssa meşrûta-i hâssadan e'amm olarak her ne vakt zarûret bi-hasebi'l-vasf lâ-dâ'imen sâdık olsa devâm bi-hasebi'l-vasf lâ-dâ'imen sâdık olup lâkin mün'akis olmaz. Zîrâ zikri sebk eylediği vechle zarûret devâmı muktezî ve devâm zarûreti gayr-ı muktezîdir. Ve örfiyye-i hâssa dâ'imeteyne mübâyin olup keyfiyyeti meşrûta-i hâssadan olan beyândan münfehîmdir. Ve meşrûta-i âmmeden

min vechin e'amm olarak mâdde-i meşrûta-i hâssada tesâduk edip mâdde-i zarûret-i zâtıyyede bi-dûni'l-hâssa meşrûta-i âmme ve min gayr-ı zarûret devâm bi-hasebi'l-vasf sûretinde bi-dûni'l-âmme meşrûta-i hâssa sâdıka olurlar. Ve örfiyye-i âmmeden ahass olup zîrâ örfiyye-i hâssa lâ-devâm ile mukayyed ve mukayyed [88] ise de mutlakdan ahassdır.

Ve kusûr-ı kazâyâ örfiyye-i âmmeden e'amm olmalarıyla bunlardan dahi bi't-tab' ahassdır.

[Mürekkebâtan Sâlis Vaktiyye ve Râbi' Münteşire ve Hâmis Vücûdiyye-i Lâ-Dâ'ime Olarak Vaktiyye-i Mutlaka ve Münteşire-i Mutlaka ve Mutlaka-i Âmme ile Lâ-Devâm-ı Zâtıyyeden Mürekkeb Oldukları]

Kâle Rahimehullâh

والوقتيتان المطلقتان والمطلقة العامة فتسمى وقتية ومنتشرة ووجودية لا دائمة

[İki mutlaka vaktiyye ve mutlaka-i âmme; zâtî devâmlı olmayan ile kayıtlanınca vaktiyye-i lâ-dâ'ime, münteşire-i lâ-dâ'ime, vücûdiyye-i lâ-dâ'ime ismini alır.]

Ve müveccehetât-ı basîtadan vaktiyye-i mutlaka ve münteşire-i mutlaka ve mutlaka-i âmmeden her biri zikr olunan lâ-devâm-ı zâtî ile takyîd olunarak bu vechle ba'de't-terkîb mutlakasız olarak yalnız evcele vaktiyye ve sâniye münteşire ve sâlise vücûdiyye-i lâ-dâ'ime tesmiye olunur. İmdi besâ'itten vaktiyye-i mutlaka ki evkât-ı zâttan hâkimin ta'yîn eylediği vakitte nisbetin zarûretiyle hâkimedir ve münteşire-i mutlaka ki bunda hükm vakt-i gayr-ı mu'ayyende nisbetin zarûretiyle ve mutlaka-i âmme ki bunda hükm nisbetin fi'liyyetiyledir. Ba'zen işbu kazâyâ-yı selâse-i basîta lâ-devâm-ı zâtî ile kayd edilerek mukayyed olması sebebiyle itlâktan ârî olup bu cihetle vaktiyye-i mutlakaya yalnız vaktiyye ve münteşire-i mutlakaya yalnız münteşire ve mutlaka-i âmmeye vücûdiyye-i lâ-dâ'ime denilir. [نحو كُلِّ قَمَرٍ مُنْخَسَفٍ بِالضَّرُورَةِ وَقَتِ الْحَيْلُولَةِ أَوْ فِي وَقْتِ مَا أَوْ بِالْفِعْلِ لَا دَائِمًا] [Misâl; her ay her zaman değil de, Dünya, Güneş'le Ay arasına girdiği vakitte veya herhangi bir vakitte veya bi'l-fi'l zorunlu olarak tutulandır.] Misâl-i evvel mûcibe-i vaktiyye olarak [كل قمر منخسف بالضرورة وقت الحيلولة] [Dünya'nın Güneş'le Ay arasına girdiği vakitte her Ay zorunlu olarak tutulur.] vaktiyye-i mutlakasıyla "lâ-dâ'imen" cüz'lerinden mürekkebdir. Ve işbu lâ-devâm min ciheti'l-me'âl [لا شيء من القمر بمنخسف بالإطلاق العام] [Itlâk-ı âmm olarak Ay tutulan değildir.] mefhûmunda olarak sâlibe-i mutlaka-i âmmedir. Zîrâ

cüz'-i evvel olan vaktiyye-i mutlaka hâkimin ta'yîn eylediği vakt-i haylûlet-i arzda inhisâfın zât-ı kamer için zarûret-i nisbetiyle hâkim olmasıyla müfâd-ı lâ-devâm cemî'-i evkât-ı kamerde bi'l-fi'l münhasif olmadığı olur. Bu ise mutlaka-i âmme olarak işbu vaktiyye-i mûcibe min ciheti'l-mefhûm vaktiyye-i mutlaka-i mûcibe ile mutlaka-i âmme-i sâlibeden mürekkeb olmuş olur. Ve meselâ (لا شيء من القمر بمنخسف بالضرورة وقت التربع لا دائما) [Her zaman değil de her ne vakit Ay Güneş'ten üç burç uzak olur ise hiçbir Ay zorunlu olarak tutulan değildir.]¹⁶⁸ denilse vaktiyye-i sâlibe olup cüz'-i evveli vaktiyye-i mutlaka-i sâlibe ve cüz'-i sânisî lâ-devâm olarak mefhûmu (كل قمر منخسف بالفعل) [Bütün Aylar bi'l-fi'l tutulandır.] olmasıyla min ciheti'l-me'âl mûcibe-i mutlaka-i âmmedir ki inhisâfın ehad-i ezminede velev merreten olsun bi'l-fi'l zarûret-i nisbetiyle hükmden ibârettir. Hâsılı mevzû'dan intifâ'-i mahmûl dâ'imî olmadığı hinde fi'l-cümle sübût müte-hakkık olarak bu ise mutlaka-i âmme-i mûcibedir.

Vaktiyye-i vücûdiyye-i lâ-dâ'ime ve vücûdiyye-i lâ-zarûrîyyeden mut-lakan ahasıdır. Zîrâ me'a'l-lâ-devâm vakt-i mu'ayyen hasebiyle zarûret-i kayd lâ-devâm ve lâ-zarûretle berâber itlâkı müstelzim olarak [89] mün'akis olmaz. Hâsılı her ne vakt zarûret bi-hasebi'l-vakt lâ-dâ'imen sâdık olsa vücûdiyye-i lâ-dâ'ime ya'nî lâ-devâm¹⁶⁹ ile mukayyede olan mutlaka-i âmme ile vücûdiyye-i lâ-zarûrîyye ya'nî cânib-i muvâfıktan lâ-zarûret-i zâtiyye ile mukayyede olan mutlaka-i âmme sâdık olarak mün'akis olmaz. Ve meşrûta ve örfiyye-i hâssalardan min vech ahası olarak bunlardan cemî'isi me'a'l-lâ-devâm mâdde-i zarûret-i vasfiyyede vasf-ı zât için bi-hasebi "vaktin mâ" zarurî olduğu hinde teşâduk edip vasf "fi-vaktin mâ" zarurî olmadığı hinde meşrûta ve örfiyye-i hâssalar sâdık olarak vaktiyye tefâruk ve cemî'-i evkât-ı vasfta zarûret ve devâm sâdık olmadığı mahalde vaktiyyenin sıdkıyla meşrûta ve örfiyye-i hâssalar iftirâk eder. Meselâ (كل منخسف مظلم لا دائما) [Tutulmuş bütün Aylar karanlıktır, sürekli karanlık değildir.] mâddesinde cümlesi sâdık ve (كل كاتب متحرك الأصابع لا دائما) [Bütün yazı yazanlar, Dâimâ değil, parmaklarını hareket ettirir.] mâd-

168 (9) Hafî olmaya ki (لا شيء من القمر بمنخسف بالضرورة وقت التربع لا دائما) [Her zaman değil de her ne vakt Ay Güneş'ten üç burç uzak olur ise hiçbir Ay zorunlu olarak tutulan değildir.] misâlinin ma'nâsı her ne vakt kamer şemsden üç burç ba'id olursa inhisâf zarurî değildir demektir. Zîrâ sûret-i mezkûrede kamer ile şems beyninde mûcib-i inhisâf olan haylûlet-i arzın vukû'u mutasavver değildir. Belki haylûlet vakt-i tansîfin ya'nî kamer şemsden altı burç ba'id olduğu vakitte vukû'â gelicidir. Ma'neyeyn-i mezkûreynden terbi' ve tansîf ta'birleri burûc-ı isnâ aşerin rub'ü selâse ve nisfi sitte olmasından neş'et etmiştir. (Abdulhamid)

169 Sehv ve savâb cetvelinde "lâ-devâm" olarak düzeltilmiştir.

desinde meşrûta ve örfiyye-i hâssateyn sâdık ve vaktiyye gayr-ı sâdık ve (كل قمر منخسف وقت الحيلولة لا دائما) [Dünya Güneş ve Ay arasına girdiğinde bütün Aylar tutulur, fakat sürekli tutulmazlar.] mâddesinde evvelinin adem-i sıdkıyla vaktiyye sâdıktır. Lâkin bu nisbet-i meşrûtanın zarûret bi-şartı'l-vasf ile tefsîri takdîrde olup ve ammâ zarûret fi-vakti'l-vasf ma'nâsınca meşrûta-i hâssa vaktiyyeden mutlakan ahass olarak cemî'-i evkât-ı vasf ba'zı evkât-ı zât olmasıyla her ne vakt zarûret fi cemî'i evkati'l-vasf tahakkuk eylese zarûret fi ba'zı evkâti'z-zât tahakkuk ederek mün'akis olmaz, denilmiştir. El-hâsil bu ma'nâca meşrûta-i hâssada mu'tebere olan zarûret zamân-ı vasfa zât-ı mevzû'a kıyâs iledir. Ve bu zamân vakt-i mu'ayyen olarak meşrûta-i hâssa sâdika olduğu gibi zarûret-i vaktiyye dahi sâdika olur. Zîrâ zarûret-i vaktiyye vakt-i mu'ayyende zâta kıyâs iledir. Öyle olunca her hangi mâddede ma'nâ-yı mezkûr ile meşrûta-i hâssa sâdika olsa vaktiyyenin sıdkı dahi tahakkuk eder ve zarûret-i vasfiyye bulunmayan misâl-i mezkûrda vaktiyyenin sıdkıyla meşrûta-i hâssa sâdık olamaz. Bu cihetle vaktiyye ma'nâ-yı mezkûr üzere meşrûta-i hâssadan e'amm olmuş olur. Lâkin meşrûta-i hâssa "bi-şartı'l-vasf"ın bi-dûni'l-vaktiyye misâl-i kitâbet ve taharrük-i esâbi'de olduğu gibi bi-dûni'l-vaktiyye sıdkı mümkündür. Zîrâ bu sûrette mahmûl zâmân-ı vasfa zât-ı mevzû'a kıyâs ile zarûriyyü'n-nisbe olmayıp belki vasf ile berâber me'hûz olarak zâta kıyâs iledir. Ma'nâ-yı vaktiyye ise vakt-i mu'ayyende yalnız zâta kıyâs ile zarûret olarak bu mahalde sâdika olamaz. Nitekim Seyyid Şerif *Hâşiye-i Sugrâ*da beyân etmiştir. Misâl-i sâni, mûcibe-i münteşire olup cüz'-i evveli olan (كل قمر منخسف بالضرورة في وقت ما) [Bütün aylar herhangi bir vakitte zorunlu olarak tutulandır.] mûcibe-i münteşire-i mutlakasıyla mefhûm-i lâ-devâm olan (لا شيء من القمر بمنخسف بالفعل) [Bi'l-fi'l kamerden hiçbir şey' tutulan değildir.] sâlibe-i mutlaka-i âmmesinden mürekkebedir. Ve sâlibesinde bi'z-zarûre (لا شيء من القمر بمنخسف بالفعل) [Bi'l-fi'l kamerden hiçbir şey' tutulan değildir.] sâlibe-i mutlaka-i âmmesinden mürekkebedir. Ve sâlibesinde bi'z-zârûre (كل قمر منخسف بالضرورة في وقت ما لا دائما) [Bütün aylar, Dâimâ değil de herhangi bir vakitte zorunlu olarak tutulandır.] denilip sâlibe-i münteşire-i [90] mutlaka ile mefhûm-i lâ-devâm olan (كل قمر منخسف بالفعل) [Bütün Aylar bi'l-fi'l tutulandır.] mûcibe-i mutlaka-i âmmesinden mürekkebe olmuş olur. Ve münteşire¹⁷⁰ vaktiyyeden e'amm olup vakt-i mu'ayyende zarûret-i lâ-dâ'i-men tahakkuk ettiği hînde "vaktin mâ"da zarûret-i lâ-dâ'imen sâdık olarak mün'akis olmaz. Zîrâ zikri sebk eylediği vechle münteşirede mu'teber olan

170 Sehv ve savâb cetvelinde "ve münteşire" olarak düzeltilmiştir.

ta'yînin adem-i iştırâtı olup adem-i ta'yîn meşrût değildir. Ve münteşire ile kazâyâ-yı sâ'ire beyninde olan nisbet bilâ-fark vaktiyyede zikri mesbûk olan nisbettir.

Ve misâl-i sâlis, mûcibe-i vücûdiyye-i lâ-dâ'ime olup cüz'-i evveli olan (كل قمر منخسف بالفعل) [Bütün Aylar bi'l-fi'l tutulandır.] mutlaka-i âmme-i mûcibesıyla (ليس كل قمر منخسف بالفعل) [Bütün Aylar bi'l-fi'l tutulan değildir.] mutlaka-i âmme-i sâlibesinden mürekkebe olup sâlibesi dahi bunun aksidir. Zîrâ cüz'-i evvelde hükm bi'l-fi'l mevzû' için mahmûlün vukû'-ı sübûtuyla olup mefhûm-i lâ-devâm dahi bi'l-fi'l lâ-vukû'uyla olmuş olur. Ve vücûdiyye-i lâ-dâ'ime vücûdiyye-i lâ-zarûriyyeden ahass olarak her ne vakt mutlakateyn sâdika olsa mutlaka ve mümkinenin sıdki tahakkuk edip mün'akis olmaz. Ve vücûdiyye-i lâ-dâ'ime mutlakateynden mürekkebe olduğu gibi vücûdiyye-i lâ-zarûriyye mutlaka ve mümkineden mürekkebedir. Ve hâssiyetinden¹⁷¹ e'amm olup her ne vakt zarûret veyâhûd devâm bi-hasebi'l-vasf lâ-dâ'imen bi-hasebi'z-zât tahakkuk eylese nisbetin lâ-dâ'imen fi'liyyeti tahakkuk ederek mün'akis olmaz. Ve dâ'imeteyne mübâyetneti beyân-ı mesbûktan ma'lûm olmuştur. Ve âmmeteynden min vechin e'amm olarak meşrûta-i hâssa mâddesinde tesâduk ederek bi-dûni'l-vücûdiyye âmmeteyn mâdde-i zarûrette ve bi-dûni'l-âmmeteyn yalnız vücûdiyye lâ-devâm bi-hasebi'l-vasfda sâdika olurlar ve mutlaka ve mümkin-i âmmeteynden ahassiyeti zâhiredir.

[Mürekkebâtan Sâdis Vücûdiyye-i Lâ-Zarûriyye ve Sâbi' Mümkin-i Hâssadır]

Kâle Rahimehullâh

وقد تقيد المطلقة العامة والممكنة العامة باللاضرورة الذاتية في الجانب الموافق فتسميان وجودية لا ضرورية وممكنة خاصة

[Bazen mutlaka-i âmme ile mümkin-i âmme; nisbete muvâfık olan tarafta zâtî zarûret olmama ile kayıtlanır. Böylece vücûdiyye-i lâ-zarûriyye ve mümkin-i hâssa olarak isimlendirilirler.]

Ve ba'zen mutlaka-i âmme ile mümkin-i âmme nisbete muvâfık olan cânibde ya'nî mûcibe ise îcâb ve sâlibe ise selb tarafında lâ-zarûret-i zâtîyye ile takyîd edilerek mutlaka-i âmme-i mukayyedeğe vücûdiyye-i

171 Seh ve savâb cetvelinde "ve hâssiyetinden" olarak düzeltilmiştir.

lâ-zarûriyye ve mümkin-i âmme-i lâ-zarûriyyeye mümkin-i hâssa tesmiye olunur. Mutlaka-i¹⁷² âmmede hükm nisbetin fi'liyetiyle ve mümkin-i âmmede hükm nisbetin imkânıyla olup nisbete muhâlif olan cânibden lâ-zârûret, zarûret-i¹⁷³ zâtiiyyeyi selb ma'nâsına idüğü ânifen zikr edilmiştir. (نحو كُلِّ حَيَوَانٍ مُتَنَفِّسٍ بِالْفِعْلِ أَوْ بِالْإِمْكَانِ الْعَامِّ لَا بِالضَّرُورَةِ الدَّائِيَةِ) [Misâl; bütün canlılar; zâtî zarûret olarak değil de bi'l-fi'l veya imkân-ı âmm ile nefes alandır.] Misâl-i evvel mûcibe-i vücûdiyye-i lâ-zarûriyye olup cüz'-i evveli olan (كُلِّ حَيَوَانٍ مُتَنَفِّسٍ بِالْفِعْلِ) [Bütün canlılar bi'l-fi'l nefes alandır.] mutlaka-i âmme ve cüz'-i sânisî cânib-i muvâfıktan lâ-zarûret-i zâtiiyedir. Ve işbu cüz'-i evvelde olan nisbet icâb ile olup bu sûrette cânib-i muvâfıktan lâ-zarûretin ma'nâsı zât-ı hayevân için zarûret-i icâb-ı teneffüsü selbdir. Ve icâbın zarûrî olmaması mefhûm-i mümkin-i âmm-ı sâlib olarak [91] bu sûrette cüz'-i sâni olan lâ bi'z-zarûre kaydı min ciheti'l-me'âl mümkin-i âmmedir. Ve sâlibesinde (لا شيء من الحيوان بمتنفس لا بضرورة) [Canlılardan hiçbir şey' zarûrî olarak nefes alan değildir.] olup bunda mefhûm-i lâ-zarûret zât-ı hayevândan selb-i teneffüs-i zarûrî olmadığını müfid olarak zarûret-i selbi selb ise mümkin-i âmme-i mûcibedir. Hâsılı vücûdiyye-i lâ-zarûriyye bir kaziiyedir ki cüz'-i evveli mutlaka-i âmme ve cüz'-i sânisî nisbete muvâfık olan cânibden lâ-zarûret-i zâtiiyye olarak min ciheti'l-me'âl mümkin-i âmmedir. Ve mutlaka-i âmmeyi bi-hasebi'l-vasf lâ-zarûretle dahi takyîd mümkün ise de kavm bu terkîbe adem-i i'tibâr ile ahkâmını dahi beyân etmemişlerdir.

Ve vücûdiyye-i lâ-zarûriyye hâsîyetinden e'ammıdır. Zirâ her ne vakt bi-hasebi'l-vasf lâ-dâ'imen zarûret veyâhûd devâm sâdık olsalar lâ bi'z-zarûre fi'liyyet nisbet-i sâdika olup lâkin mün'akis olmaz. Ve vücûdiyye lâ-zarûretle mukayyede olduğundan zarûriyyeye mübâyenedir. Ve dâ'imeden min vechin e'amm olarak zarûretten hâli olan mâdde-i devâmda tesâduk edip mâdde-i zarûrette lâ-zarûriyyesiz dâ'ime ve mâdde-i lâ-devâmda bi-dûni'd-dâ'ime vücûdiyye-i lâ-zarûriyye sâdika olurlar. Ve meşrûta ve örfiyye-i âmmeteynden dahi min vechin e'amm olup mâdde-i meşrûta-i hâssada tesâduk ederek mâdde-i zarûriyyetde bi-dûni'l-vücûdiyye âmmeler ve mâdde-i lâ-devâm¹⁷⁴ bi-hasebi'l-vasfta bi-dûni'l-âmmeteyn vücûdiyye-i sâdika olurlar. Ve mukayyed mutlakdan ahasş olduğu cihetle mutlaka-i âmmeden ahasş olduğu gibi mutlaka-i âmmeden e'amm olan mümkin-i âmmeden dahi ahasşdır.

172 Sehiv ve savâb cetvelinde "mutlaka-i" olarak düzeltilmiştir.

173 Sehiv ve savâb cetvelinde "cânibden lâ-zarûret, zarûret" olarak düzeltilmiştir.

174 Sehiv ve savâb cetvelinde "lâ-devâm" olarak düzeltilmiştir.

Ve misâl-i sâni mücibe-i mümkin-e-i hâssa olup cüz'-i evveli olan (كل حيوان متنفس بالإمكان العام) [Bütün canlılar imkan-ı âmm ile nefes alandır.] mücibe-i mümkin-e-i âmme ve cüz'-i sâni'si cânib-i muvâfıktan lâ-zarûret-i zâtiyyedir ki min ciheti'l-me'âl mümkin-e-i hâssa biri mücibe ve diğeri sâlibe olarak iki mümkin-e-i âmme'den mürekkeb olup mefhûmu tarafeynden ya'nî nisbete muvâfık ve muhâlif olan her iki taraftan selb-i zarûret-i zâtiyyedir.

[Çok Def'a Mümkin-e-i Hâssada Bi'l-İmkânî'l-Hâs Ta'biriyle İktifâ Olunduğu ve İmkân-ı Hâss Nisbetin Her İki Tarafından Selb-i Zarûret-i Zâtiyye İdügü]

و كثيرا ما يكتفي في الممكنة الخاصة بعبارة أخرى بأن يقال: كُلُّ حَيَوَانٍ مُتَنَفِّسٌ بِالْإِمْكَانِ الْخَاصِّ لِأَنَّ الْإِمْكَانَ الْخَاصَّ هُوَ سَلْبُ الضَّرُورَةِ الذَّاتِيَّةِ عَنِ طَرَفِي النِّسْبَةِ مَعَا

[Çoğu zaman mümkin-e-i hâssada şu ifâdeyi kullanmak yeterlidir: Denilir ki; bütün canlılar, imkân-ı hâss ile nefes alandır. Çünkü imkân-ı hâss, zâtî zarûretin, nisbetin iki tarafından berâber olumsuzlanmasıdır.]

Mümkin-e-i hâssa zıkr olunduğu vechle mümkin-e-i âmme ile lâ-zarûret-i zâtiyyeden mürekkeb olmasıyla mevârid-i isti'mâlinde meselâ (كُلُّ حَيَوَانٍ مُتَنَفِّسٌ بِالْإِمْكَانِ الْعَامِّ لَا بِضَرُورَةٍ) [Bütün canlılar zorunlu olarak değil imkân-ı amm ile nefes alandır.] ibâresiyle îrâd edildiği gibi çok kerre dahi kasd-ı ihtisâr için diğerk ibâre ile iktifâ olunarak بِالْإِمْكَانِ الْخَاصِّ (كُلُّ حَيَوَانٍ مُتَنَفِّسٌ بِالْإِمْكَانِ الْخَاصِّ) [Bütün canlılar, imkân-ı hâss ile nefes alandır.] denilir ve bu ibâre ile ke'l-evvel ma'nâ-yı maksud ifâde olunur. Zîrâ imkân-ı hâssın mahsûl-i müfâdı nisbetin tarafeynden ya'nî cihet-i îcâb ve selbinden zarûret-i zâtiyyeyi selbdir ki cüz'-i evveli olan imkân-ı âmm cânib-i muhâliften ve lâ bi'z-zarûreti'z-zâtiyye cüz'-i sâni'si cânib-i muvâfıktan selb-i [92] zarûret olmasıyla bi'l-İmkânî'l-hâss ibâre-i muhtasarası bu ma'nâyı müfîd olur.

Ve mümkin-e-i hâssanın mücibe ve sâlibesi beyninde fark ma'nevî-i mu'teddü'n-bih olmayıp belki farkları yalnız cihet-i lafızdan olarak eğer ibâre-i îcâbiyye ile ta'bîr edilir ise mücibe ve ibâre-i selbiyye ile mua'bber olursa sâlibedir. Zîrâ ister (كل إنسان كاتب بالإمكان الخاص) [Bütün insanlar imkan-ı hâss ile yazı yazandır.] denilsin ve ister (لا شيء من الإنسان بكاتب بالإمكان الخاص) [İmkân-ı hâss ile hiçbir insan yazıcı değildir.] ta'bîr edilsin ikisinde dahi maksud insân için kitâbet ve adem-i kitâbet zarûrî olmadığını beyândır. Şu kadar ki evvelde îcâb sarîh ve selb zımnî ve sâni'de bi'l-akıdır.

Ve işbu mümkin-i hâssa sâ'ir mürekkebâtın mutlak e'ammıdır. Zîrâ mümkin-i hâssanın terekübü ancak biri sâ'ir mûcibâtın e'amm olan mümkin-i âmme-i mûcibe ve diğeri sevâlib-i sâ'ireden e'amm olan mümkin-i âmme-i sâlibe olarak iki cüz'dendir. Ve mefhûm-i mümkin-i hâssa olan mecmû'-ı cüz'eyn mûcibe ve sâlibeden mürekkeb olan her bir mecmû'dan e'amm olur. Hâsılı îcâb ve selb mürekkebâtın cümlesinde mevcûd olup îcâb ve selbin ekall mertebesi ise imkân-ı âmm ile mümkin-i olmasıdır. Bu hâlde mürekkebâtın her birinin sâdik olduğu mahalde mümkin-i de sâdika olur. Lâkin îcâb ve selbin imkânından bunlardan birinin bi'l-fi'l veyâhûd zarûrî veyâ dâ'imî olması lâzım gelmeyeceğinden mümkinin sâdik olduğu mahalde bunların sâdık lâzım gelmez. Ve besâ'itten zarûriyye-i mutlakaya mübâenet ve mümkin-i âmmeden ahasseyeti zâhirdir. Ve kusûr-ı besâ'itten min vechin e'amm olarak mâdde-i vücûdiyye-i lâ-zarûriyyede tesâduk edip mümkinün bi'l-fi'l vâki' olmadığı mahalde min gayrı besâ'it mümkin-i hâssa ve mâdde-i zarûrette mümkin-i hâssasız besâ'it sâdika olurlar. Hülâsa-i tafsilât mürekkebât-ı meşhûre-i seb'adan evvel meşrûta-i hâssa olup bu da lâ-devâm-ı zâtî ile cemî'-i evkât vasıfta nisbetin zarûreti ve sâni' örfiyye-i hâssa olup bu da lâ-devâm-ı zâtî ile berâber cemî'-i evkât vasıfta nisbetin devâmı ve sâlis vaktiyye olup bu da lâ-devâm-ı zâtî ile berâber vakt-i mu'ayyende zât-ı mevzû' için nisbetin zarûreti ve râbi' münteşire olup bu da lâ-devâm-ı zâtî ile berâber "vaktin mâ" da nisbetin zarûreti ve hâmis vücûdiyye-i lâ-dâ'ime olup bu da lâ-devâm-ı zâtî ile berâber nisbetin bi'l-fi'l tahakkuku ve sâdis vücûdiyye-i lâ-zarûriyye olup bu da lâ-zarûret-i zâtîyye ile berâber nisbetin bi'l-fi'l tahakkuku ve sâbi' mümkin-i hâssa olup bu da nisbetin îcâb ve selb ciheteyninden zarûret-i zâtîyyenin selbidir.

Ve zikr olduğu üzere e'amm-ı kazâyâ-yı basîta ve mürekkebe mümkin-i âmme ve e'amm-ı mürekkebat [93] mümkin-i hâssa olup zarûriyye ahasseye besâ'it ve ehad-i mâ'neyeyn üzere meşrûta-i hâssa ahasseye mürekkebâtıdır.

Ve setîr olmasının ki kavm-i Rum ihtisâr için zarûriyye ve dâ'ime-i zâtîyyelerden dâ'imeteyn ile ta'bîr ederler ve âmmeteyn itlâk ederek meşrûta-i âmme ile örfiyye-i âmmeyi kasd ederler. Ve hâssateyn ta'bîrleriyle meşrûta-i hâssa ve örfiyye-i hâssayı murâd eder. Ve mümkin-i âmme ve hâssaya mümkineteyn derler. Ve vaktiyyeteyn-i basîtateyne vaktiyyeteyn ve vaktiyyeteyn-i basîtateyn ile berâber mürekkebeteyne vaktiyyât itlâk eylerler ve

vücûdiyyât-ı selâse ile mutlaka-i âmme ve vücûdiyye-i lâ-zarûriyye ve vücûdiyye-i lâ-dâ'imeye işâret etmek isterler. Ve dâ'imeteyn ve âmmeteyn ve hâsseteynin cümlesine kasd-ı işâretle dâ'imât-ı sitte-i mün'akiseti's-sevâlib derler. Ve vasfıyyât-ı erba'a deyip âmmeteyn ve hâsseteyni murâd ederler.¹⁷⁵

[İşbu Mürekkebât-ı Seb'a İki Hüküm-i Basîtden İbâret Olup Bu Hükümler Mevzû'-i Hakîkîde ve Mahmûlde ve Kemmiyyetde Müttehid Olarak Keyfde Müttehâlif Olduklarının Tafsîlâtı]

Kâle Rahimehullâh

وهذه السبع مركبات من حكيمين بسيطين متوافقين في الموضوع الحقيقي والمحمول والكمية من الكلية والجزئية متخالفين في الكيفية من الإيجاب والسلب.

[Bu yedi müveccehe; hakîkî konuda ve yüklemde, küllî-cüz'î şeklindeki nicelik bakımından aynı, olumlu-olumsuz şeklindeki nitelik bakımından farklı olan iki basît hükümden oluşan önermelerdir.]

Ve zikr olunan kazâyâ-yı seb'a iki hüküm-i basîttten mürekkebe olarak bu hükümler mevzû'-ı hakîkîde ve mahmûlde ve kemmiyyet ya'nî külliyyet ve cüz'iyette mütevâfık ve müttehid ve keyfiyyette ya'nî îcâb ve selbte müttehâliflerdir.

Mevzû'-ı hakîkî ile takyîdi mevzû'dan murâd asâlet-i maksûd bi'l-hüküm olan mevzû' olup mevzû'-ı zikrî olmadığına tenbîh içindir. Zîrâ mevzû'-ı zikrîde ittihadları kâfi olmaz ve illâ dâ'ime-i cüz'iyenin kaydı lâ-devâm ile sıdkı lâzım gelir. Meselâ (بعض الجسم حيوان لادائما) [-Dâimâ değil- Bazı cisimler canlıdır.] denilip de îcâb-ı dâ'im ba'z-ı cism için ve selb-i bi'l-fi'l işbu ba'z-ı cism olmak ünvanında mütevâfık olan ba'z-ı âhar için olmak tarîkiyle bu kaziyenin sâdika olması lâzım gelir. Halbuki indlerinde kâzibedir. Şöyle ki; cüz'eyinde hüküm şey'-i¹⁷⁶ vâhid üzerine olmasıyla eğer bu mürekkebe sâdika olsa ba'zı vakitte hayevâniyyetle muttasıf ve vakt-i âharda hayevâniyyetle gayr-ı muttasıf bir cismin vücûdu lâzım gelir. Bu ise bâtıldır.

Kâle Rahimehullâh

لأن اللادوام إشارة إلى مطلقة عامة، واللاضرورة إلى ممكنة عامة موافقتين للبسيطة المقيدة بهما في الموضوع والمحمول والكمية ومخالفتين لها في الكيفية.

175 Sehv ve savâb cetvelinde "ederler" olarak düzeltilmiştir.

176 Sehv ve savâb cetvelinde "şey-i" olarak düzeltilmiştir.

[Çünkü lâ-devâm, mutlaka-i âmmeye işaretler. Lâ-zarûriyye ise mümkin-e-i âmmeye işaretler. Bu mümkin-e-i âmme ile mutlaka-i âmme kendileriyle kayıtlanmış basit önermelerle konu, yüklem ve nicelikte aynı nitelikte ise onlardan farklıdır.]

Ve mürekkebatın bu vechle hükmeyn-i basîtaynden mürekkebat olmasında zîrâ kayd-ı mürekkebat olan lâ-devâm besâ'itten mutlaka-i âmmeye ve lâ-zarûret mümkin-e-i âmmeye işaret olup bu kaziyeler lâ-devâm ve lâ-zarûretle mukayyede olan basîtaya ya'nî mürekkebatın cüz'-i evveline mevzû' ve mahmûl ve kemmiyette muvâfika ve keyfiyette muhâlifedir. Hâsılı basîta-i ûlâda her nasıl mahmûl ile nasıl mevzû' üzerine hükm olunursa basîta-i sâniye dahi bunun [94] tıpkısı olup ve ûlâ külliyye ise sâniye dahi külliyye ve cüz'iyeye ise cüz'iyedir. Fakat keyfiyetce muhâlife olarak ûlâ mûcibe ise sâniye sâlibe ve sâlibe ise mûcibedir.

Musannif *Hâşiye*'de demiştir ki; işbu mefhûm-i lâ-devâm ve lâ-zarûret olan kaziyelerin mevzû' ve mahmûlde¹⁷⁷ cüz'-i evveler ile ittihâdî kütüb-i sâ'irede gayr-ı mukayyede iken bu vechle i'tibâr eylemesi kaziyenin mücerred icâb ve selb ile muhtelifeyn olan hükmeyn üzere iştimalî örf-i kavimde mürekkebat olmakda kâfi olmadığına mebnîdir. Ve illâ indlerinde cemî'-i ahkâm-ı hasriyenin kazâyâ-yı mürekkebat olmasını iktizâ eder. Meselâ (ما جائي إلا زيد) [Zeyd'en başka bana gelen olmadı.] kavlimizde cüz'eyn beyninde icâben ve selben ihtilâf mevcûd olmasıyla berâber mürekkebat olmayıp bu misüllü kazâyâda icâb ve selb cihetinden muhtelifeyn olan hükmeyn mevzû'da adem-i ittihâdlarından nâşî basîtadırlar. Zîrâ kendisi için mecî isbât edilen Zeyd olup ve kendiden mecî selb olunan Zeyd'in gayrısı olarak mevzû'da mütehâliflerdir. Ve bu sebeple bu emsâl kaziyeler hükmeyn üzere iştimalîleriyle berâber basîta olup mürekkebat değillerdir. Lâkin (كُلُّ كَاتِبٍ مُتَحَرِّكُ الْأَصَابِعِ بِالْفِعْلِ لَدَائِمًا) [Bütün yazı yazarlar, Dâimâ değil, bi'l-fi'l parmaklarını hareket ettirendir.] kavlinde lâ-dâ'imânın ma'nâsı (لا شيء من الكاتب متحرك الأصابع بالفعل) [Hiçbir yazı yazar bi'l-fi'l parmaklarının hareket ettirmez.] olarak mevzû' ve mahmûl müttehid oldukları cihetle mürekkebatdır.

Bu makâmda izâhât-ı nefise-i Şerîfiyyedendir ki evvelâ mahmûlün mevzû' için icâbıyla hükm olunduktan sonra işbu mahmûl ile mevzû' beyninde selb ile hükm olunarak bu hükm ise ibâre-i müstakille ile olmayıp belki

177 Sehv ve savâb cetvelinde "mahmûlde" olarak düzeltilmiştir.

beynlerinde olan nisbet-i icâbiyyenin keyfiyeti üzere delâlet edecek ibâre-i gayr-ı müstakille ile olsa bu sûrette mecmû'ü kazıyye-i vâhide-i mürekkebe add olunur. Meselâ (كل إنسان ضاحق لادائما) [Bütün insânlar gülerdir, ancak sürekli değil.] kavlimizde lâ-dâ'imen lafzı insân ile dâhik beyinde olan nisbet-i icâbiyyenin dâ'ime olmadığına delâlet ederek bu sûrette bi'l-fi'l selb vâki' olur. Ve illâ icâb-ı dâ'ime olmak lâzım gelir.

İmdi lâ-dâ'imen lafzı nisbetin keyfiyetine delâlet etmesi haysiyyetten cihet-i kazıyye olup ve hükm-i selbîye delâleti haysiyyetten terkîb-i kazıyyeyi mûcib olur. Ve bu hükmün ibâre-i müstakille ile olmamasını iştırâta sebep zîrâ hükm-i selbiden ibâre-i müstakille ile ta'bîr olursa ol hinde iki kazıyye-i müstakille olarak mecmû'ü kazıyye-i vâhide-i mürekkebe olmaz. Ve mevzû' ile mahmûl beyinde evvelen selb ile hükm olunup da ba'dehû üslûb-ı mezkûr üzere tekrâr icâb ile hükm edilse yine hâll zikr olunduğu vechledir. İmdi her bir kazıyye-i mürekkebe cihâddan bir cihetle¹⁷⁸ müvecche olup lâkin her bir müvecche mürekkebe değildir. Zîrâ zarûret ve devâm i'tibâr etmek terkîb-i kazıyyeyi mûcib olmaz. Şu cihetten ki zarûret ve devâmı¹⁷⁹ sebebiyle mevzû' ile mahmûl beyinde icâben ve selben iki hükm-i muhtelif hâsıl olmaz. Lâkin [95] lâ-zarûret ve lâ-devâmı i'tibâr bunun hilâfında olup icâb ve selbde hükm sâbıka muhâlif bir hükm-i âharı icâb ederler.

Kâle Rahimehullâh

واعلم أن ههنا موجّهات آخر ربما يحتاج إليها في أبواب التناقض والعكس والاختلافات

[Bil ki: Çoğu zaman tenâkuz, aks ve ihtilât konularında ihtiyâc duyulan başka müvecceh önermeler de vardır.]

Ve ma'lûm olsun ki zikr olunan ahkâm-ı müveccehâtın hâricinde olarak bu makâmda diğer müveccehât dahi olup ebvâb-ı tenâkuz ve aks ve muhtelitatta bunlara dahi ihtiyâc mess eder.

178 Seh ve savâb cetvelinde "cihâttan bir cihetle" olarak düzeltilmiştir.

179 Seh ve savâb cetvelinde "ve devâmı" olarak düzeltilmiştir.

**[İşbu Müveccehât-ı Meşhûreden Başka Taht-ı İhtiyâcda
Bulunan Diğer Müveccehât Olup Bu Da Vakt-i Mu'ayyen
Veyâhûd "Vaktin Mâ" Veyâhûd Ba'z-ı Evkât-ı Vasfda Fi'liyyet-i
Nisbetle Hükm Olunan Mutlaka-i Vaktiyye ve Mutlaka-i
Münteşire ve Hîniyye-i Mutlaka Oldukları]**

Kâle Rahimehullâh

فإن الحملية إن حكم فيها بفعلية النسبة في وقت معين فتسمى مطلقة وقتية، أو في وقت ما فمطلقة منتشرة، أو في بعض أوقات وصف الموضوع فحينية مطلقة

[Yüklemli önermede, belli bir zamanda nisbetin bi'l-fi'l gerçekleşmesine hükmedilirse önerme mutlaka-i vaktiyye olarak isimlendirilir. Herhangi bir vakitte bi'l-fi'l gerçekleşmesine hükmedilirse mutlaka-ı münteşire, konunun vasfının bazı vakitlerinde bi'l-fi'l gerçekleşmesine hükmedilirse hîniyye-i mutlaka ismini alır.]

Zîrâ eğer kazıyye-i hamliyyede mahmûlün mevzû' için vakt-i mu'ayyende fi'liyyet-i nisbetiyle ya'nî vakt-i fülânîde bi'l-fi'l nisbetin tahakkukuyla hükm olunursa bu kazıyye mutlaka-i vaktiyye tesmiye olunur. Meselâ mûcibesinde (كل قمر منخسف بالفعل وقت الحيلولة) [Dünya, Güneş ve Ay arasında girdiğinde bütün Aylar bi'l-fi'l tutulandır.] ve sâlibesinde (كل قمر ليس بمضىء وقت الحيلولة) [Dünya Güneş ve Ay arasında girdiğinde Ay aydın değildir.] denilir. Veyâhûd hamliyyede fi-vaktin mâ fi'liyyet-i nisbetle hükm olunursa mutlaka-i münteşire itlâk olunur. Meselâ mûcibesinde (كل قمر منخسف بالفعل في وقت ما من أوقات وجود القمر) [Ayın mevcûd olduğu vakitlerden bir vakitte bi'l-fi'l bütün Aylar tutulur.] ve sâlibesinde (كل قمر ليس بمضىء بالفعل في وقت ما من أوقاته) [Vakitlerden bir vakit bi'l-fi'l bütün Aylar aydın değildir.] denilir. Ve zikri sebk eden vaktiyye-i mutlaka ile münteşire-i mutlakada hükm zarûret-i nisbetle olduğundan beynlerinde fark zâhirdir. Zîrâ bunlarda zarûret mu'teber değildir. Veyâhûd hamliyyede hükm vasf-ı mevzû'un ba'zı evkâtında fi'liyyet-i nisbetle olursa hîniyye-i mutlaka tesmiye olunur. Meselâ (كل مجنوب يسعل بالفعل في بعض أوقات كونه مجنوبا) [Zatü'l-cenb hastalığına yakalananların hepsi hastalığı sırasında ba'zı vakitler bi'l-fi'l öksürür.] denilir. Şöyle ki; dâ-i zâtü'l-cenbe mübtelâ olan kimsenin bu illetle ma'lûl olduğu evkâtın ba'zısında öksürdüğünü ifâde eder.

[Kezâlik Müveccehât-ı Gayr-ı Meşhûreden Biri Cânib-i Muhâlifden Selb-i Zarûret-i Vasfiyye ile Hîniyye-i Mümkinde ve Biri Dahî Vakt-i Mu'ayyende veyâhûd "Vaktin Mâ" da Cânib-i Muhâlifden Selb-i Zarûretle Mümkinde-i Vaktiyye ve Mümkinde-i Dâ'ime Olarak Bunlar Besâ'it-i Sitte-i Gayr-ı Meşhûreden Oldukları]

Kâle Rahimehullâh

وإن حكم فيها بسلب الضرورة الوصفية عن الجانب المخالف فتسمى حينية ممكنة، أو بسلب الضرورة في وقت معين عنه ممكنة وقتية، أو في وقت ما فممكنة دائمة

[Eğer yüklemli önermede karşıt taraftan vasfî zarûretin olumsuzlanmasına hükm edilirse; hîniyye-i mümkinde olarak isimlendirilir. Eğer belirli bir vakitte konudan zarûretin olumsuzlanmasına hükm edilirse; mümkinde-i vaktiyye olarak isimlendirilir. Eğer herhangi bir vakitte hükm edilirse; mümkinde-i dâ'ime ismini alır.]

Ve eğer hamliyyede cânib-i muhâliften ya'nî kazıyye mûcibe ise selb ve sâlibe ise îcâb cihetinden zarûret-i vasfiyyenin selbiyle hükm olunursa hîniyye-i mümkinde tesmiye olunur. Meselâ (كل مجنوب يسعل بالإمكان العام وقت [Zatü'l-cenb hastalığı hastalığına yakalananların hepsi hastalığı sırasında, genel imkan olarak, öksürürler.] kavli hîniyye-i mümkinde olup¹⁸⁰ bunda hükm dâ-i cenbe mübtelâ olanların öksürmemesi zarûrî olmamasıdır. Veyâhûd hamliyyede evkât-ı vücûd-i mevzû'dan vakt-i mu'ayyende cânib-i muhâliften selb-i zarûretle hükm olunursa mümkinde-i vaktiyye ve "vaktin mâ" da zarûretle hükm olunursa mümkinde-i dâ'ime tesmiye olunur. Meselâ (كل قمر منخسف بالإمكان العام وقت الحيلولة) [Dünya Güneş ile Ay arasına girdiğinde genel imkan olarak bütün aylar tutulur.] veyâhûd "fi-vaktin mâ" [Bütün aylar herhangi bir vakitte, genel imkan olarak, tutulandır.] denilir.

Kâle Rahimehullâh

وهذه الست بسائط غير مشهورة

[Bu altı müveccehe, meşhur olmayan basit önermelerdir.]

Ve zikr olunan işbu altı kazâyâ-yı [96] müveccehe ki evvel mutlaka-i vaktiyye ve sâni mutlaka-i münteşire ve sâlis hîniyye-i mutlaka ve râbi'

180 Sehv ve savâb cetvelinde "olup" olarak düzeltilmiştir.

hîniyye-i mümkinine ve hâmis mümkinine-i vaktiyye ve sâdis mümkinine-i dâ'ime olup bunlar besâ'it-i gayr-ı meşhûredir. Ve ânifü'l-beyân besâ'it-i semâniyyeye ilâve olundukları halde mecmû'-ı besâ'it-ı mevrûde on dörde bâliğ olmuş olur.

[Ba'zen Hîniyye-i Mutlaka Lâ-Devâm-ı Zâtî ile Takyîd Edilerek Hîniyye-i Lâ-Dâ'ime Denilip Bu da Mürekkebe-i Gayr-ı Meşhûreden Olduğu]

Kâle Rahimehullâh

وقد تقييد الحينية المطلقة باللاادوام الذاتي فتسمى حينية لا دائمة، وهذه مركبة غير مشهورة

[Hîniyye-i mutlaka bazen lâ-devâm-ı zâtî kaydî ile kayıtlanır; bu durumda hîniyye-i dâ'ime adını alır. Bu da meşhur olmayan mürekkeb müvecceh önermedir.]

Ve ba'zen mârrü'l-beyân besâ'it-ı gayr-ı meşhûreden hîniyye-i mutlaka lâ-devâm-ı zâtî ile takyîd olunarak hîniyye-i lâ-dâ'ime tesmiye olunur. Ve işbu hîniyye-i lâ-dâ'ime mürekkebe-i gayr-ı meşhûredir. Meselâ (كل مجنوب يسعل بالفعل وقت كونه مجنوبا لادائما) [Zatü'l-cenb hastalığına yakalananların hepsi sürekli değil de hastalığı sırasında bi'l-fi'l öksürürler.] hîniyye-i lâ-dâ'ime olup cüz'-i evveli hîniyye-i mutlaka-i mûcibe ve cüz'-i sâniî mefhûm-i lâ-devâm olan mutlaka-i âmme-i sâlibedir. Zîrâ îcâb-ı mahmûl dâ'imî olmadığı hinde ma'nâsı cemî'-i evkât-ı vasfta îcâbın adem-i tahakkuk olup ve cemî'-i evkâtta îcâb tahakkuk etmediği hinde fi'l-cümle selb tahakkuk ederek bu ise ma'nâ-yı mutlaka-i âmme-i sâlibedir. Ve sâlibesinde (لا شيء من المجنوب يسعل بالفعل وقت كونه مجنوبا لادائما) [Zatü'l-cenb hastalığına yakalananların hiçbirisi sürekli değil de hastalığı sırasında bi'l-fi'l öksürmez.] denilir. Bu dahi hîniyye-i mutlaka-i sâlibe ile mefhûm-i lâ-devâm olan mutlaka-i âmme-i mûcibeden mürekkebdir. Zîrâ selb dâ'im olmadığı hinde fi'l-cümle îcâb tahakkuk edip bu ise mûcibe-i mutlakadır.

[Mürekkebât-ı Sâ'irenin Dahi İhtirâ'ı Mümkün ise de Gayr-ı Mu'teber İdügü]

Kâle Rahimehullâh

ويمكن مركبات آخر إذ يمكن تقييد ما عدا الضرورية باللاضرورة الذاتية، وما عدا الدائمتين باللاادوام الذاتي كما أمكن تقييد ما عدا المشروطة العامة باللاضرورة الوصفية وما عدا العامة باللاادوام الوصفي وما عدا الوقتية أو المنتشرة المطلقة باللاضرورة الوقتية المعينة أو غير المعينة وإن لم يعتبروا جميعا.

[Başka mürekkebe önermelerin olması da mümkündür. Çünkü zarûriyyenin dışındakileri, lâ-zarûret-i zâtî ile ve iki dâ'imîyyenin dışındakileri lâ-devâm-ı zâtî ile kayıt altına almak mümkündür. Nasıl ki, meşrûta-i âmme dışındakileri, lâ-zarûret-i vasfî ile ve âmmenin dışındakileri, lâ-devâm-ı vasfî ile kayıt altına almak mümkün ise yine vaktiyye ve münteşire-i mutlaka dışındakileri, belirli veya belirsiz lâ-zarûret-i vaktiyye ile kayıt altına almak mümkündür. Bunların hepsine i'tibâr etmeseler de bu mümkündür.]

Ve daha sâ'ir mürekkebatın i'tibâr ve ihtirâ'ı mümkün olup zîrâ zarûriyye-i mutlakadan mâ 'adâsını lâ-zarûret-i zâtîyye ile takyîd etmek mümkündür. Lâkin zarûriyyeyi takyîd beynlerinde tebâyün olmasıyla mümkün olamaz. Ve dâ'ime-i mutlaka ile zarûriyye-i mutlakadan mâ 'adâsını lâ-devâm-ı zâtî ile takyîd etmek mümkün olur. Lâkin mefhûm-i dâ'imeteynde devâm mu'teber olmasıyla mübâyenetten nâşî lâ-devâm ile mukayyed olamazlar. Nitekim meşrûta-i âmmenin mâ 'adâsını lâ-zarûret-i vasfîyye ile kayd etmek mümkün olup lâkin meşrûta-i âmme zarûret bi-hasebi'l-vasf olduğu hasebiyle lâ-zarûrete mübâyin olarak bununla takyîdi mümkün olamaz. Ve meşrûta ve örfîyye-i âmmeteynden mâ 'adâsını lâ-devâm-ı vasfî ile takyîd mümkündür. Ve ammâ âmmeteynin mefhûmlarında mu'teber olan devâm-ı vasfîyye mübâyenetten nâşî lâ-devâm-ı vasfî ile takyîdi mümkün olamaz. Ve vaktiyye-i mutlaka veyâhûd münteşire-i mutlakadan mâ 'adâsını lâ-zarûret-i vaktiyye-i mu'ayyene veyâ gayr-ı mu'ayyene ile takyîd mümkündür. Zîrâ bunların mâ 'adâsıyla lâ-zarûret-i vaktiyye beyninde mübâyenet olmayıp [97] fakat bunların mefhûmunda zarûret-i vaktiyye me'hûze olmasıyla beynlerinde mübâyenetinden dolayı takyîdleri mümkün olamaz.

Musannifin *Hâşiyeye*'de beyânı vechle âmmeteynden mâ 'adâsında lâ-devâm-ı vasfî ile imkân takyîdinden murâd ba'z-ı mâ 'adâsının imkânıdır. Tâ ki işbu mâ 'adâda dâhil olan zarûriyye ve dâ'imenin takyîdi mümkün olamamasıyla îrâd-ı su'âle mahall kalmaya. Zîrâ zarûret ve devâm-ı zâtîler devâm-ı vasfîden ahas olup nakîz-ı e'amm ise ayn-i ahasa mübâyindir. Sâ'ir ahavâtında dahi işbu kayd-ı ba'zıyyetin i'tibâr edilmesi lâzım gelir. Ve yine *Hâşiyeye*'de demişdir ki; "evi'l-münteşirete" kavlinde "ev" men'-i hulûvve mahmûl olmasıyla bu sûrette münteşire-i mutlakadan mâ 'adâda dâhil olan vaktiyye-i mutlakanın lâ-zarûret-i vaktiyye-i gayr-ı mu'ayyene ile takyîdi mümkün olamayacağı su'âline mahall kalmaz. Ve fakat i'tibâr-ı ba'zıyyetle men'-i cem'ada hamli sahîh olur.

El-hâsıl kazâyâ-yı mezkûrenin bu vechle takyîd ve terkîbleriyle mürekkebât-ı sâ'irenin husûlü murâd olunursa mefhûm-i mukayyed ile kayd beyninde münâfât olmayan mahallerde mümkinül-i'tibâr olup lâkin kavmlar bunlara i'tibâr etmemişlerdir. Seyyid Şerîf'in *Hâşiye-i Suğrâ*'da beyânı vechle müveccehâtta terkîb-i kazâyâ için vücûh-i kesîre olarak bunlardan ba'zısı gayr-ı sahîh ve ba'zısı sahîh lâkin gayr-ı mu'teber¹⁸¹ ve ba'zısı hem sahîh ve hem mu'teberdir.

[Tenbih: Zarûrât ve Vücûbun Aksâmını Mübeyyindir]

Kâle Rahimehullâh

تنبيه الضرورة تطلق عندهم على الضرورة الناشئة عن ذات الموضوع، وهي الوجوب الذاتي الذي هو أن يكون ذات الموضوع وماهيته آية عن انفكاك النسبة بحيث لو فرض الانفكاك انقلب إلى ماهية أخرى.

[Tenbih: Zarûret, mantıkçılar nezdinde konunun zâtından ortaya çıkan zarûret için kullanılır. Zarûret; konunun zâtının ve mâhiyetinin, nisbetin ayrışmasından beri olduğu zâtî zorunluluktur. Şöyle ki; eğer nisbetin zâttan ayrışması varsayılırsa başka bir mâhiyete dönüşür.]

Haft olmasın ki istilâh-ı kavimde zarûret ma'ânî-i müte'addidede müsta'meledir. Şöyle ki; indlerinde zarûret ba'zen mevzû'un¹⁸² zâtından neş'et eden zarûrete itlâk olunur. Ya'nî zarûretin menşe'i zât olup hâsılı zarûreti iktizâ eden zât-ı mevzû' olur. Ve bu ma'nâca zarûret vücûb-i zâtîdir ki mevzû'un zât ve mâhiyyet-i mutlakası infikâk nisbetinden âbiye ya'nî nisbetin zât-ı mevzû' ile ictimâ'ı mümkün olduğu cemî' ahvâl ve tekâdîr üzere nisbetten adem-i infikâkini mûcibe olmasıdır. Bir haysiyette ki eğer nisbetin zâttan infikâki farz ve takdîr edilse o hâlde mevzû' diğeri bir mahiyete münkalib olmasını iktizâ ve hâsılı nisbetten infikâki tagayyür-i mâhiyyeti istid'â eder.

فلسب الفردية واجب لذات الأربعة، وإلا انقلب إلى ماهية واحد من الأفراد دون ثبوت الزوجية لها؛ إذ لو فرض انفكاك الزوجية لم يلزم الانقلاب، بل غاية ما لزم أن لا تكون موجودة في شيء من الخارج والذهن، ولا امتناع فيه؛ إذ ليس الوجود في احدهما مقتضى ماهيتها

[Tekliğin dördün zâtından olumsuzlanması zorunludur. Eğer olumsuzlanmazsa; kendisi için çift sayı olmağın sâbit olmadığı tek sayılardan bir mâhiyete

181 Sehv ve savâb cetvelinde "lâkin gayr-ı mu'teber" olarak düzeltilmiştir.

182 Sehv ve savâb cetvelinde "ba'zen mevzû'un" olarak düzeltilmiştir.

dönüşür. Çünkü şayet çift sayı olmağın ayrıştığı farz edilirse; başka bir mâhiyyete dönüşüm gerekmezdi. Bilakis gerekli olanın son noktası, hâricde ve zihinde mevcûd olmamasıdır. Bu lüzûmda imkânsızlık yoktur. Hâric ve zihinden birinde ki varlığı, dördün mâhiyyetinin gereği değildir.]

İmdi meselâ erba'adan selb-i ferdiyyet zât-ı erba'a için vâcib olarak (الأربعة ليست بفرد بالضرورة) [Zorunlu olarak dört tek sayı değildir.] kavlimizde olan zarûretten murâd bu ma'nâ üzere zarûret-i zâtîyedir. Zîrâ eğer selb-i ferdiyyet vâcib olmayıp da zât-ı erba'anın bu selbden infikâki farz olursa mâhiyyet-i erba'a efrâddan selâse [98] ve hamse gibi bir ferdin mâhiyyetine münkalib olur. Bu cihetle zât-ı erba'a için selb-i ferdiyyet bu ma'nâ ile vâcib ve illâ efraddan birinin mâhiyyetine inkilâbını mücibdir. Lâkin zât-ı erba'a için sübût-i zevciyyet böyle olmayıp meselâ (الأربعة زوج بالضرورة) [Zorunlu olarak dört çift sayıdır.] denilse bu zarûretten murâd ma'nâ-yı mezkûr üzere vücûb-i zâtî olamaz. Çünkü zât-ı erba'adan zevciyyetin infikâki farz edilse mâhiyyeti başka bir mâhiyyete münkalib olması lâzım gelmeyip belki işbu farz-ı infikâktan lâzım gelecek şey'in gâyeti erba'anın hâric ve zihin taraflarından birinde mevcûde olmamaklığıdır. Bu lüzûmda ise imtinâ yoktur. Zîrâ hâric ve zihinden birisinde vücûdu erba'anın muktezâ-yı mâhiyyeti değildir. İmdi zât-ı mevzû' infikâk-i nisbetden âbiye olup farz-ı infikâkda inkilâb-ı mâhiyyeti mü'eddî olmak ma'nâsınca vücûb zarûret-i selbde tahakkuk ederek vücûd-i mevzû'a mütevakkıf olan zarûret îcâbda tahakkuk etmeyip yalnız mevzû' vâcibül-vücûd olduğu mevzû'da mütehakkık olur. Meselâ "Allâhü Te'âlâ âlimün" veyâhûd "hayyün bi'z-zarûre" kavlimizde olan zarûret îcâb-ı vücûb-i zâtîdir.

Ve bunu îzahta musannif *Hâşiy'e*'de demiştir ki; zîrâ ilm ve hayât emsâli sıfât-ı zâtîyye Cenâb-ı Bârî'nin levâzım-ı vücûd-i hâricîsinden olmasıyla eğer sıfât-ı mezkûrenin intifâ-ı sübûtu farz olursa bu sıfâtın melzûmu olan vücûdun müntefi olması lâzım gelecek ol halde mâhiyyet-i vâcib-i Te'âlâ şânühûnün mâhiyyet-i mümkineye inkilâbını mü'eddî olur. Zîrâ bi-vec-hin mine'l-vücûh kendiden intifâ-ı vücûd mümkün olan her bir mâhiyyet mümkündür. İmdi mâhiyyet-i vâcib-i Te'âlâ şânühû sıfât-ı mezkûreden her birinin infikâkinden âbiye ve mümteni'a olarak sıfât-ı mezkûrenin vâcib-i Te'âlâ için sübûtu bi'z-zât vâcibtir. Lâkin vücûd-i mevzû'a tevakkuf etmeyen selbde hükm hükm-i îcâbın hilâfında olarak vücûb-i zâtî tahakkuk eder. Ve bu sebepten nâşî meselâ (كلما كان شيء إنسانا لم يكن فرسا بالضرورة)

[Bir şey' insân olursa zorunlu olarak at olamaz.] kavlinde insândan selb-i feresiyetin zarûreti vücûb-i zâtîdir. Çünkü insân gerek hâricde veyâ zihin-de mevcûd olsun ve gerek bunlardan birinde mevcûd olmasın bi'z-zarrûre feres olamaz. Ve illâ mâhiyyet-i insâniyyenin inkilâbını müstelzim olur. Ve îcâbda mevzû' vâcibü'l-vücûd olmadığı hinde vücûb-i zâtînin adem-i tahakkukundan nâşî insânın cemî' zâtîyâtıyla levâzım-ı zâtîyesinin insân için zarûret-i sübûtu vücûb-i zâtî değildir. El-hâsıl îcâbda vücûb-i zâtî ancak vâcibü'l-vücûda mahsûs olup mümkün ve mümteni'den hiçbir şey' için bir şey'in sübûtunda vücûb-i zâtî ma'nâsınca zarûret tahakkuk etmez. Lâkin bir şey'in bir şeyden selbinde gerek vâcib ve gerek mümkün veyâ mümteni' ale'l-ittlâk vücûb-i zâtî tahakkuk eder. [99]

[Zarûret Bi-şartı'l-Mahmûl]

Kâle Rahimehullâh

وتطلق على الضرورة بشرط المحمول الواقع نحو زَيْدٌ قَائِمٌ بِالضَّرُورَةِ بشرط كونه قائماً بالفعل، أو لَيْسَ بِقَائِدٍ بِالضَّرُورَةِ بشرط أن لا يكون قاعدا بالفعل؛ إذ الممكن بعد تحققه بعلة الموجبة في وقت لا يمكن أن لا يقع في ذلك الوقت، وإن كان فعلا اختياريا لا يجب إيقاعه على الفاعل في ذلك الوقت، فهو بشرط إيقاعه ضروري في ذلك الوقت لا بدونه.

[Bazen zarûret, gerçekleşmiş yüklem şartıyla zarûret için kullanılır. Misâl Zeyd'in bi'l-fi'l ayakta olması şartıyla Zeyd, zarûrî olarak ayaktadır. Zeyd'in bi'l-fi'l oturan olmaması şartıyla Zeyd, zarûrî olarak oturan değildir. Çünkü mümkün; kendisini gerektiren illet sebebiyle bir zamanda var olduktan sonra, her ne kadar o vakitte varlığı fâ'il üzerine vâcib olmayan ihtiyari fi'l dahi olsa, o vakitte var olmaması mümkün değildir. İhtiyari fi'l, fâ'ilin onu var etmesi şartıyla o vakitte zarûrîdir. Bu şartsız zarûrî olmaz.]

Ve ba'zen zarûret mahmûl-i vâki' şartıyla zarûret ma'nâsına itlâk olunur. Bu da mûcibede mahmûlün vücûdu ve sâlibede ademi şartıyla zarûret demek olur. Ve vücûd ile ademden murâd mahmûlün hîn-i vücud veyâ ademinde olan vücûd veyâ ademidir. Zîrâ meselâ Zeyd'in yevm-i ferdâ kıyâmında bir gûne zarûret yoktur. Şöyle ki; kıyâm henüz vâki' olmadığı cihetle vücûd-i kıyâmda zarûret olmadığı gibi vakti olan "ğad"[yarın] dahi henüz tahakkuk etmediğinden için ademinde dahi zarûret yoktur. El-hâsıl henüz vâki' olmayan kıyâmın îcâb ve selb tarafeyninden hiç birinde zarûret mevcûd olmayıp ve eğer zarûret için mahmûlün vücûd veyâ ademinden birisi şart edilip de meselâ Zeyd için vücûd-i kıyâm şartıyla kıyâm zarûrî-

dir denilse murâd şart-ı vâki‘ olarak yoksa velev farz-ı vukû‘uyla olmaktan e‘amm olan şart değildir. Ve bu sebepten için mahmûl-i vâki‘ ile takyîd eylemiştir. Musannifin îzâh-ı makâm için îrâd etmiş olduğu kelâm budur.

İmdi zarûret bi-şartı’l-mahmûl nisbet-i îcâbiyyenin bi-şartı sübûti’l-mahmûl ve nisbet-i selbiyyenin bi-şartı selbi’l-mahmûl mevzû’dan imtinâ‘-ı infikâki olup meselâ nisbet-i îcâbiyyede (زيد قائم بالضرورة بشرط كونه قائما بالفعل) [Zeyd bi’l-fi’l ayakta olmak şartıyla zorunlu olarak ayaktaadır.] ve nisbet-i selbiyyede (زيد ليس بقاعد بالضرورة بشرط أن لا يكون قاعدا بالفعل) [Zeyd bi’l-fi’l oturan olmaması şartıyla zorunlu olarak oturan değildir.] denilir mefhûm-i evvel Zeyd mâdem ki kâ’imdir bu vechle¹⁸³ bi’l-fi’l kıyâmın sübût ve tahakkuku şartıyla işbu vakt-i tahakkukunda Zeyd için sübût-i kıyâm¹⁸⁴ zarûrîdir. Ve mefhûm-i sâni mâdemki Zeyd kâ’id değildir bu vechle ku‘ûdun bi’l-fi’l sâbit ve mütehakkık olmaması şartıyla ku‘ûdun işbu adem-i tahakkuku hinde Zeyd’den irtifâ‘ı zarûrîdir demek olur. Ve bunun tahkiki çünkü sübût emr-i mümkün olup mümkün ise illet-i mûcibesiyile bir vakitte tahakkukundan sonra her ne kadar vakt-i mezkûrde îkâ‘ı fâ‘il üzerine vâcib olmayan fi‘l-i ihtiyârî dahi olsa işbu mütehakkık olduğu vakitte vâki‘ olmamak gayr-ı mümkün ve kezâlik illet-i mûcibesiyile mütehakkık olmadığı vakitte dahi vâki‘ olmak gayr-ı mümkündür. Bu cihetle vakt-i mezkûrda vücûden veyâ ademen vukû‘u zarûrîdir. Şöyle ki; zarûrî olmamak lâzım gelse illeti, illet-i mûcibe olmamaklığını veyâhûd mümkünin illet-i mûcibeden müstağnî olmaklığını muktezî olur. Bunların ise her biri bâtıldır. Bu cihetle mümkün îkâ‘ı şartıyla vakt-i mezkûrda zarûrî ve bi-dûni’l-îkâ‘ı gayr-ı zarûrîdir. [100]

Kâle Rahimehullâh

فالضرورة بشرط المحمول مساوية للفعل

[Yüklem şartıyla zarûret, bi’l-fi‘le eşittir.]

İmdi zarûret bi-şartı’l-mahmûl kuvveye kasîm olan fi‘le müsaviyedir. Ya‘nî fi‘l sâdık olduğu mahalde zarûret bi-şartı’l-mahmûl dahi sâdika olup aksi de böyledir. Ve fi‘l (كون الشيء من شأنه أن يكون وهو كائن) [“Olmak” kendi özelliklerinden olup “olan” şeyin olmasıdır.] ve kuvve من شأنه أن يكون (كون الشيء من شأنه أن يكون و ليس بكائن) [“Olmak” kendi özelliklerinden olan şeyin olmamasıdır.]

183 Sehv ve savâb cetvelinde “bu vechle” olarak düzeltilmiştir.

184 Sehv ve savâb cetvelinde “sübût-i kıyâm” olarak düzeltilmiştir.

ile müfessir olup her ne kadar ikisinde de keynûnete kâbiliyyet mevcûd ise de mefhûm-i fi'ilde tahakkuk-ı keynûnet ve kuvvede adem-i tahakkuk-ı keynûnet me'hûz olarak yekdiğgerinden iftirâk ile ehadühümâ âhara kasım ve mukâbildir.

Kâle Rahimehullâh

فلهم ضرورات ست؛ الضرورة الناشئة عن ذات الموضوع، والضرورة الذاتية أعني الضرورة في جميع أوقات الذات، والضرورة الوصفية، والضرورة الوقتية المعينة، والضرورة الوقتية الغير المعينة، والضرورة بشرط المحمول

[Mantıkçılar nezdinde altı tane zarûret vardır. (1) Konunun zâtından ortaya çıkan zarûret. (2) Zâtî zarûret. Ya'nî zâtın tüm zamanlarındaki zarûret. (3) Zarûret-i vasfiyye. (4) Muayyen vakitli zarûret. (5) Muayyen olmayan vakitli zarûret. (6) Yükleme şartlı zarûret.]

İmdi istilâh-ı kavimde zarûret altı kısım olup mahalline göre lafz-ı zarûreti bu ma'nâlarda isti'mâl ederler. Bunlardan birincisi zât-ı mevzû'dan neş'et eden zarûretdir ki karîben zikri mürûr ettiği vechle nisbet-i îcâbiyye veyâ selbiyyenin infikâkinden mâhiyyet-i mutlaka-i mevzû'un âbiye ve mümteni'a olmasıdır. İkincisi, zarûret-i zâtîyye olup zât-ı mevzû'un cemî' evkât-ı vücûd veyâ ademinde nisbetin zarûret-i sübût ve intifâsıdır. Ve cemî' evkât-ı vücûtta zarûret hükm-i îcâbî veyâ selbînin mevcûd üzerine olduğu sûrette olup ve cemî' evkât-ı ademde zarûret ma'dûm üzere hükm-i selbî sûretinde câridir. Sâlis, zarûret-i vasfiyye olarak bu da zât-ı mevzû'un vasf-ı mevzû' ile ittisâfî şartıyla olan zarûrettir. Râbi', zarûret-i vaktiyye-i mu'ayyenedir ki zât için nisbetin vakt-i mu'ayyende zarûretidir. Hâmis, zarûret-i vaktiyye-i gayr-ı mu'ayyene olup "vaktin mâ"da zarûret-i nisbetidir. Sâdis, zarûret bi-şartı'l-mahmûl olup mahmûl-i vâki' şartıyla zarûretten ibârettir.

(ومطلق الوجوب كمطلق الضرورة شامل للكل، والوجوب الذاتي مختص بالأولى، والوجوب بالغير بما عداهما)

[Mutlak vücûb, mutlak zarûret gibi bütün hepsini kapsar. Zâtî vücûb, birinciye mahsûstur. Vücûb bi'l-gayr ise geriye kalanlara mahsûstur.]

Ve mutlak vücûb ya'nî zâtî ve gayr-ı zâtî olmakla mukayyed olmayan vücûb lâ bi-şartı şey' mutlak zarûret gibi zarûrâtın cümlesine şâmil olup

ve vücûb-i zâtî zarûrât-ı ûlâya ya'nî menşe'i¹⁸⁵ zât-ı mevzû' olan zarûrete hâsıdır. Ve vücûb-i bi'l-gayr kusûr-ı zarûrât-ı hamseye muhtasır.

Kâle Rahimehullâh

فإن سلب عن الطرف المخالف للضرورة بمعنى الوجوب الذاتي فالإمكان ذاتي، أو مطلق الضرورة فالإمكان وقوعي، ويسمى إمكانا بحسب نفس الأمر، أو الضرورة الذاتية فالإمكان عامي، أو الضرورة الوصفية فالإمكان حينئذ، أو الضرورة الوقتية المعنوية فالإمكان وقتي، أو الضرورة في وقت ما فالإمكان دوامي.

[Eğer hükme muhâlif olan taraftan zâtî vücûb anlamındaki zarûret olumsuzlanırsa; imkân, zâtîdir. Eğer mutlak zarûret olumsuzlanırsa; imkân, vukû'îdir. Buna nefsi'l-emr hasebiyle imkân ismi verilir. Eğer zâtî zarûret olumsuzlanırsa; imkân, âmmedir. Eğer vasfî zarûret olumsuzlanırsa; imkân, hîniyyedir. Mu'ayyen vakitli zarûret olumsuzlanırsa; imkân, vaktiyyedir. Mu'ayyen vakitli olmayan zarûret olumsuzlanırsa; imkân, devâmîdir.]

Her bir zarûretin [101] mukâbilinde bir imkân muhakkıktır. Zirâ nisbetin ma'nâ-yı imkânı nefsi nisbetin mümteni' olmayacak haysiyette mülâbeseti veyâhûd hilâfının adem-i vücûbudur. İmdi eğer hükme muhâlif olan taraftan vücûb-i zâtî ma'nâsına zarûret selb olunursa işbu zarûretin mukâbili imkân-ı zâtîdir. Hâsılı imkân-ı zâtî taraf-ı muhâlifi vâcib-i bi'z-zât olmayandır. Meselâ erba'adan zevciyyetin imkân-ı selbi imkân-ı zâtî olup erba'a için zevciyyet bi'z-zât vâcib değildir. Ve ammâ erba'anın vücûdu şartıyla vücûb-i zevciyyet mâni' olmayıp bu vücûb, vücûb-i bi'l-gayr olarak vücûb-i zâtî ya'nî muktezâ-yı zât değildir. Nitekim tafsîlât-ı sâbıkadan ma'lûm olmuştur. Ve eğer taraf-ı muhâliften mutlak zarûret selb olunursa bu sûrette mukâbili olan imkân, imkân-ı vukû'î olup imkân bi-hasebi nefsi'l-emr ve imkân-ı isti'dâdî dahi tesmiye olunur. İmdi imkân-ı vukû'î taraf-ı muhâlifin gerek bi'z-zât ve gerek bi'l-gayr vâcib olmamasıdır. Şu haysiyetle ki taraf-ı muvâfıkın vukû'u farz olursa bundan hiçbir vechle muhâl lâzım gelmeye. Ve eğer taraf-ı muhâliften zarûret-i zâtıyye selb olunursa bu sûrette imkân, imkân-ı âmmîdir. Zarûret-i zâtıyyeden murâd cemî' evkât-ı zâtta zarûret-i nisbet olduğu mürûr etmiştir. Ve bu imkân imkân-ı avâmdır. Ve eğer taraf-ı muhâliften zarûret-i vasfiyye selb olunursa bu takdîrde imkân, imkân-ı hînîdir. Ve eğer cânib-i muhâliften zarûret-i vaktiyye-i mu'ayyene selb olunursa bu sûrette mukâbili olan

185 Seh ve savâb cetvelinde "ya'nî menşe'i" olarak düzeltilmiştir.

imkân, imkân-ı vaktî olur. Veyâhûd taraf-ı muhâliften “vaktin mâ” da zarûret selb olunursa bu hâlde imkân, imkân-ı devâmî olur. Ve bu imkân-ı devâmî bi-hasebi'l-ezmân küllîdir. Meselâ *يمكن أن يكون القمر منيرا دائما مادام* (يمكن أن لا يكون منحسفا في وقت أصلا من أوقات وجوده) [Varlığının tüm zamanlarının herhangi birinde ayın tutulması aslâ mümkün değildir.] *كازيىyelerinde olan imkân-ı devâmîdir.*

Kâle Rahimehullâh

وكل منها إما إمكان عام، كما سبق

[Bu altı imkânın her biri, daha önce geçtiği üzere ya imkân-ı âmm olur.]

Ve işbu aksâm-ı sitte-i imkândan her biri yâ imkân-ı âmm olur. Nitekim mümkin-e-i âmm bahsinde mürûr eylediği vechle imkân-ı âmm nisbetin taraf-ı muhâlifinden selb-i zarûret-i zâtîyye olup imdi eğer taraf-ı muhâlifinden vücûb-i zâtî ma'nâsına olarak selb-i zarûret murâd olunursa imkân-ı âmm-ı zâtî ve bilâ-kayd-ı mutlak zarûreti selb kasd olunursa imkân-ı âmm-ı vukû'î ve zarûret-i zâtîyyeyi selb olursa imkân-ı âmm-ı âmmî ve zarûret-i vasfiyyeyi selb kasd olunursa imkân-ı âmm-ı hînî ve zarûret-i vaktiyye-i mu'ayyeneyi selb murâd edilirse imkân-ı âmm-ı vaktî ve “vaktin mâ” da zarûreti selb murâd olunursa imkân-ı âmm-ı devâmî olur.

Kâle Rahimehullâh

وإما خاص إن سلب الضرورة المأخوذة في مفهومه عن الطرفين، ويسمى الخاص من العامي إمكانا خاصيا، ومن الوقوعي إمكانا استقباليا، إذ لا يمكن سلب مطلق الضرورة الشاملة للضرورة بشرط المحمول عن الطرفين إلا بالنسبة إلى زمان الاستقبال، كقيام زيد وعدم قيامه غدا، وهو الإمكان الصرف الخالي عن جميع الضرورات، بخلاف البواقى؛ فإن أحد طرفيها قد يشتمل على ضرورة ما، وأقلها الضرورة بشرط المحمول [102]

[Eğer mefhûmundan alınan zarûret her iki taraftan olumsuzlanırsa imkân-ı hâss ismini alır. Âmmî kısmından olan imkân-ı hâssa imkân-ı hâssî, vukû'îden olan imkân-ı hâssa imkân-ı istikbâlî ismi verilir. Çünkü yüklem şartlı zarûreti kapsayan mutlak zarûreti, iki taraftan olumsuzlamak mümkün değildir. Ancak Zeyd'in yarın ayakta durması ve durmaması gibi gelecek zamana nisbetle mümkün olur. Bu imkân-ı istikbalî, bütün zarûretlerden arınmış sırf imkândır. Geri kalanlar böyle değildir. Çünkü iki tarafından biri, bazen herhangi bir zarûreti kapsar. En düşüğü yüklem şartlı zarûrettir.]

Veyâhûd aksâm-ı sitte-i imkândan her birisi imkân-ı hâss olur. Bu da mefhûmunda me'hûze olan zarûretin taraf-ı muhâlif ve muvâfıkın her ikisinden selbi sûrette tahakkuk eder. Meselâ (كل إنسان كاتب بالإمكان الخاص) [Her insân özel imkan ile yazı yazandır.] kavlimizin ma'nâsı insân için kitâbet ve adem-i kitâbetin selb-i zarûretidir. Ve isimleri alâ hâlihâ olup fakat kısm-ı âmmîden olan imkân-ı hâssa imkân-ı hâssî ve vakû'iden olan imkân-ı hâssa imkân-ı istikbâlî itlâk olunur. İmdi imkân-ı istikbâlî zamân-ı müstakbelde nisbetin tarafeynden mutlakan selb-i zarûretidir. Zîrâ imkân-ı vukû'î bilâ-kayd mutlak zarûreti selb olup ve mutlak zarûret, zarûret-i bi-şartı'l-mahmûlede şâmile olmasıyla bunun sûret-i itlâkda tarafeynden selb edilebilmesi ancak meselâ Zeyd'in ğaden kıyâmı veyâ adem-i kıyâmı gibi zamân-ı istikbâle nisbetle mümkün olabilir. Zîrâ zamân-ı mâzî ve hâlde vakî' olan şey'in selb-i zarureti, zarûret-i bi-şartı'l-mahmûlün tahakkukuyla berâber mümkün olamayıp ba'de'l-vukû' adem-i vukû' ihtimâli sâkıttır.

Ve işbu imkân-ı istikbâlî cemî' zarûrâttan hâlî imkân-ı sırfdır. Musannif bu kelâmı îzâh için *Hâşiyeye*'de demiştir ki zîrâ meselâ yevm-i ferdâda kıyâm-ı Zeyd'in bugün cânib-i îcâbında zarûret olmadığı zâhirdir. Ve illâ bugün veyâhûd mâzîde illetiyle vâkî' olması lâzım gelir. Kezâlik el-yevm cânib-i selbinde dahi zarûret yoktur. Zîrâ her ne kadar bu ânda el'ân adem-i kıyâmı mütehakkık ise¹⁸⁶ yevm-i ferdâda adem-i kıyâmı el-yevm tahakkuk etmeyip yevm-i ferdâda kıyâm ve adem-i kıyâmının tahakkuku ancak yârinke günde olacaktır. Bu cihetle Zeyd'in kıyâm-ı müstakbeli mümkün-i sırf olup tarafeyninden hiç birisinde ya'nî kıyâm ve adem-i kıyâmında zarûret yoktur. Lâkin hâl veyâhûd mâzîde vâkî'a olan umûr-ı bâkiye-i imkân bunun hilâfındadır. Zîrâ bâkîlerin ehad-i tarafeyni ba'zen "zaruretin mâ" üzere müştemil olur. Zîrâ işbu umûr-ı vâkî'a ilel-i mûcibeletiyle bi'l-fi'l vakitlerinde mütehakkık olarak zarûriyyedir. Ve bu zarûretin akallî zarûret-i bi-şartı'l-mahmûldür. Ya'nî bu misüllü hâl veyâhûd mâzîde tahakkuk eden umûrda sâ'ir zarûrât mevcûd olmasa bile zarûret bi-şartı'l-mahmûlden hâlî olamaz. İşte bu vechle Şeyh Re'îs İbn Sinâ tahkîk ederek şârih-i *Metâli*' nakl ve îrâd eylemiştir. Ve bu takrîr ile ba'zuların imkân-ı vukû'î vukû'u müstelzim olur, deyü kelâmlarının butlânı zâhir olur. Zîrâ imkân-ı vukû'înin vukû'u istilzâmı ancak umûr-ı hâliyye ve mâzîyyede

186 Sehv ve savâb cetvelinde "bu anda el'ân adem-i kıyâmı mütehakkık ise" olarak düzeltilmiştir.

olup ıtlâk vechle değildir. Hülâsa-i kelâm-ı Şeyh imkân-ı istikbâlî sarâfet-i imkânîyyenin gâyetidir. Zîrâ farz olunan her bir şey'in vücûd veyâ ademinden bir tarafı [103] zamân-ı mâzî ve zamân-ı hâlde müte'ayyen olarak zarûretten hâlî olamaz ve akallî zurûret bi-şartı'l-mahmûldür. Lâkin ehad-i tarafeynin ezmine-i müstakbeleden bir zamânda ta'yini ancak o zamânın huzuruna muvâfık olarak aslâ bir zarûret üzere müştemil olmaz. Bu cihetle zamân-ı müstakbele kıyâs ile i'tibâr olunması imkân-ı hakîkî-i sırfın levâzımındandır. İmdi imkân-ı istikbâlî zamân-ı istikbâlde tarafeynden selb-i zarûret olarak beyne'l-tarafeyn vasat-ı hakîkiyyededir.

Yine musannif *Hâşiye*'de demiştir ki; (وأقلها الضرورة بشرط المحمول) [En az olanı yüklem şartlı zarûrîdir.] kavliyle akallî ta'bîr etmesi çünkü zarûret bi-şartı'l-mahmûl fi'le müsâvî olmasıyla sâ'ir zarûrattan e'âmm olur. Ferd-i e'âmmın vicdânı ise ferd-i ehassın vicdanından eshel ve min ciheti'l-mü'ne akalldır. Zîrâ ferd-i e'âmm ekser ve ferd-i ehass akalldır. Ve denilemez ki bi-şartı'l-mahmûl zarûret vakt-i mahmûlde zarûret olmasıyla "vaktin mâ" da zarûretten e'âmm olamaz. Zîrâ cevâbında deriz ki; zarûret bi-şartı'l-mahmûl zarûret "fi vaktin mâ" dan şu cihetten e'ammdır ki zarûret bi-şartı'l-mahmûl fâ'il-i mücibin fi'inde tahakkuk eylediği gibi fâ'il-i muhtârın fi'inde dahi tahakkuk eyler. Lâkin zarûret "fi-vaktin mâ" böyle olmayıp fâ'il-i muhtârın fi'inde tahakkuk etmez. Ve bu sebebden nâşî kitâbet vesâ'ir ef'âl-i ihtiyâriyyeden olan emsâli fi-vaktihâ vâcibetü'l-vukû' olan zarûriyyeden değildir. Nitekim gayr-ı hafidir.

El-hâsıl imkân-ı hâss hükm-i kaziyyede me'hûze olan zarûretin icâb ve selb-i tarafeyninden selbi olup hâsılı mahmûlün zât-ı mevzû' için ne vukû'-ı sübûtü ve ne lâ-vukû'-ı sübûtunda zarûret vardır demek ma'nâsını ifâde eder. İmdi mefhûmunda aksâm-ı sitte-i zarûretten me'hûze olan vücûb-i zâtî ma'nâsına zarûret olursa imkân-ı hâss-ı zâtîdir. Ve eğer mutlak zarûret olursa imkân-ı istikbâlî olur. Ve eğer zarûret-i zâtîyye olursa imkân-ı hâssî denilir. Ve zarûret-i vasfîyye olursa imkân-ı hâss-ı hînî ve zarûret-i vaktîyye-i mu'ayyene olursa imkân-ı hâss-ı vaktî ve vakt-i gayr-ı mu'ayyende zarûret olursa imkân-ı hâss-ı devâmî olmuş olur.

Kâle Rahimehullâh

وقد يطلق الإمكان على سلب الضرورة الذاتية والوصفية والوقعية عن الطرفين، وإن وجدت
الضرورة بشرط المحمول في أحدهما، ويسمى إمكانا أخص

[Bazen imkân; -her ne kadar yüklem şartlı zarûret birinde bulunsa da- zâtî, vasfî ve vaktî zarûreti, iki taraftan olumsuzlama için kullanılır. Bu tür imkâna, imkân-ı ehass ismi verilir.]

Ve ba'zen imkân istilâh-ı ehl-i fende taraf-ı îcâb ve selbden zarûret-i zâtîyye ve vasfîyye ve vaktîyyenin selbi üzere itlâk olunur. Ve bunda her ne kadar ehad-i tarafeynde bi-şartı'l-mahmûl zarûret bulunsa da mâni' olmaz. Ve bu ma'nâca imkân imkân-ı ehass ile müsemmâ olup ke'enne imkân-ı ehass, imkân-ı ehass-ı havâsıdır. Ve bu imkân umûr-ı hâliyye ve mâzîyye [104] ve istikbâliyyenin cümlesinde tahakkuk ettiği cihetle imkân-ı istikbâliden e'amm ve imkân-ı hâssdan ehassdır. Zîrâ tarafeynden zarûrât-ı selâseyi selb zarûret-i zâtîyyenin selbini mü'eddî olarak gayr-ı mün'akisdir.

[ŞARTIYYENİN ÎRÂD-I ECZÂSİ]

Kâle Rahimehullâh

فصل الشرطية إن حكم فيها بوجوب اتصال التالي للمقدم أو انفصاله عنه لعلاقة معلومة توجه كعلية المقدم للتالي في المتصلة أو لنقيضه في المنفصلة أو معلوليته لأحدهما أو معلوليتهما لعلّة واحدة أو بسلب ذلك الوجوب سميت المتصلة لزومية، نحو كَلَّمَا كَانَتْ الشَّمْسُ طَالَعَةً يَلْزَمُ أَنْ يَكُونَ النَّهَارُ مَوْجُودًا، أَوْ لَا يَلْزَمُ أَنْ يَكُونَ اللَّيْلُ مَوْجُودًا وَالْمَنْفَصَلَةُ عِنَادِيَّةٌ، نَحْوُ لَا مَحَالَةَ إِذَا أَنْ يَكُونَ هَذَا الْعَدَدُ زَوْجًا وَإِنَّمَا أَنْ يَكُونَ فَرْدًا، أَوْ لَيْسَ إِذَا أَنْ يَكُونَ زَوْجًا أَوْ مُنْفَسِمًا بِمُتَسَاوِيَيْنِ.

[Fasıl: Eğer şartlı önermede, tâlinin: Gerekli kılan ve bilinen bir alâkadan dolayı mukaddem için ittisâlinin veya infisâlinin gerekliliğine veya bu gerekliliğinin olumsuzlanmasına hükm edilirse; muttasıl olana lüzûmiyye, munfasıl olana inâdiyye ismi verilir. Bu da mukaddemin muttasıldâ tâliyye, munfasıldâ tâlinin çelişğine illet olması, mukaddemin tâli veya çelişğine, mukaddem ve tâlinin, bir illete ma'lûl olması gibidir. Bu muttasılaya lüzûmiyye denir, misâl: Güneş her doğduğunda: Gündüzün mevcûd olması gerekir veya gecenin mevcûd olması gerekmez. Bu munfasılaya ise inâdiyye denir, misâl; şüphe yok ki bu sayı; ya tektir ya da çifttir. Sayı, illâki ya çift ya da iki eşite bölünen olacak değildir.]

Mebâhis-i kazâyâ-yı hamliyyeden ferâgatla işbu fasl-ı sâlisde kazâyâ-yı şartiyyenin îrâd-ı eczâsıyla serd-i aksâmına şürû' etmiştir. Ve sebk-i ta'rîfi cihetle i'âdesine ta'arruzdan ibâ eylemiştir. Mâ sebakdan ma'lûm olduğu üzere şartiyye iki kaziiyyeden mürekkeb olmasıyla eğer kendisinde işbu kaziiyyeteynden bir kaziiyye mazmûnunun kaziiyye-i uhrâ mazmûnuna vukû'

veya lâ-vukû‘-ı ittisâliyle hükm olunursa şartıyye-i muttasıla ve mazmun-i kaziiyeteynden ehadühümânın âharından vukû‘ veya lâ-vukû‘-ı infisâliyle hükm olunursa şartıyye-i munfasıla tesmiye kılanarak işbu muttasıla ve munfasıla kısmeyni dahi kendisinde ittisâl ve infisâl ile hükm bir alâkadan neş’et edip etmemesi itibâriyle lüzûmiyye ve inâdiyye ve ittifâkiyyeteyn aksâmına münkasim olur.

İmdi eğer kaziiyye-i şartıyyede vücûb-i ittisâl veya infisâli mûcib ve muktezî olacak bir alâka-i ma‘lûmeden nâşî tâlînin mukaddeme ittisâl veyâhûd mukaddemden infisâlinin vücûbuyla veyâhûd bu vücûbun selbiyle hükm olunursa muttasılaya alâka-i lüzûmu iştimâlinden için lüzûmiyye ve munfasılaya alâka-i ta‘ânüdü müştemil olduğundan inâdiyye tesmiye olunur. Meselâ (كُلَّمَا كَانَتْ الشَّمْسُ طَالَعَةً آه) [Her ne zaman ki güneş doğduğu zamân...] misâl-i mezkûrunda vücûd-i nehârın tülû‘-ı şemse vücûb-i ittisâliyle hükm olunduğundan bu kaziiyye muttasıla-i lüzûmiyyeden mûcibe (ولا يلزم أن يكون) (وليس إِمَّا أَنْ يَكُونَ هَذَا الْعَدَدُ زَوْجًا آه) [Gecenin var olması lâzım gelmez.] tâlîsiyle irâd olduğu hînde vücûd-i leylin tülû‘-ı şemse vücûb-i ittisâlinin selbiyle hükm olunmasıyla muttasıla-i lüzûmiyyeden sâlibe (ولا محالة إِمَّا أَنْ يَكُونَ هَذَا الْعَدَدُ زَوْجًا آه) [Kuşkusuz bu sayı ya çifttir...] misâlinde tâlî olan aded ferd olmağın mukaddem olan zevc olmağın vücut-i infisâliyle hükm olunmasıyla munfasıla-i inâdiyyeden mûcibe (وَلَيْسَ إِمَّا أَنْ يَكُونَ زَوْجًا أَوْ مُنْقَسِمًا بِمُتَسَاوِيَيْنِ) [Bu sayı ya çift ya da iki eşite bölünebilir, değildir.] misâlinde tâlî olan adedin mütesâveynine münkasim olmağın zevc olmağın infisâlinin selb-i vücûbuyla hükm olunmasıyla munfasıla-i inâdiyye-i sâlibedir. Vücûb ile murâd lüzûm olarak hakikî veyâ iddi‘â’î olmaktan e‘ammdır. **[105]** Ve zikr olunan alâka-i mûcibe meselâ mukaddemin muttasılaya tâliye ve munfasılaya nakîz-ı tâliye illiyyeti veyâhûd tâlî ile nakîzından birisi için ma‘lûliyyeti veyâhûd mukaddem ile tâlî veya nakîzının illet-i vâhîde için ma‘lûliyyetleri gibidir. El-hâsıl alâkadan murâd musâhabet veyâhûd mufâ-rakatı tâlib olan şey’dır. İmdi meselâ (إِنْ كَانَتِ الشَّمْسُ طَالَعَةً فَالنَّهَارُ موجود) [Güneş doğmuşsa gündüz mevcuttur.] Kaziiyye-i muttasılayında alâka mukaddem olan tülû‘-ı şemsin tâlî olan vücûd-i nehâra illiyyetidir. (وإن كان النهار) [Gündüz mevcutsa Güneş doğmuştur.] Muttasılayında alâka mukaddem olan nehârın tâlî olan tülû‘-ı şemse ma‘lûliyyetidir. (وإن كان النهار موجودا فالعالم مضمي) [Güneş mevcutsa âlem aydınlıktır.] Muttasılayında alâka mukaddem olan vücûd-i nehâr ile tâlî olan âlemîn mudî’

olmaklığı illet-i vâhîde olan tulû‘-ı şemsin ma‘lûleyni olmalarıdır. (وإما أن يكون الشمس طالعة أو لا يكون النهار موجودا) [Ya Güneş doğmuştur ya da gündüz mevcûd değildir.] Munfasılasında alâka mukaddem olan tulû‘-ı şemsin tâlî olan adem-i vücûd-i nehârın nakîzı olan vücûd-i nehâra illiyyetidir. Sâ’irleri de bunlara kıyâs olunur.¹⁸⁷

Alâkanın mûcibe olmasıyla takyîdi mûcib-i irtibât olmayan alâkadan ihtirâzdır. Şöyle ki; ba‘zen illet-i vâhîdenin ma‘lûleyni beyninde irtibat bulunmaz. Bu da hükmeynin illet-i vâhîdeden sudûru başka başka cihetlerden olarak tehâlûf-i cihet mâni‘-i irtibât olmasından neş’et eder.

İllet-i vâhîde için ma‘lûleyn olmaktan murâd bu illet sebebiyle beynlerinde mücerred husûl-i münâsebet olmayıp belki hükmeynin infikâkleri mümteni‘ olacak haysiyyette yekdiğere irtibâtı muktezî olmasıdır. Zîrâ murâd keyfe mâ ittefaka beynlerinde bir münâsebetin husûlü olmak lâzım gelse cemî‘ mevcûdât illet-i vâhîde-i vâcib için ma‘lûl olmasıyla cemî‘ mevcûdât bi-isrihâ mütelâzime olmasını iktizâ eder idi. Ve şurası da bilinmek icâb eder ki ma‘lûleyn beyninde müştereke olan illet-i vâhîde indlerinde illet-i tâmmе olamaz. [106] Ve illâ ma‘lûleynin ittihâdını mûcib olur. Şu cihetten ki indlerinde (الواحد لا يصدر عنه إلا الواحد) [Birden ancak bir çıkar.] kâ’idesi muttaridedir.

Musannif *Hâşiye*’de demiştir ki ekser kütübde mezkûr olduğu halde ‘idâd-i alâka beyninde tazâyuku îrâd etmemesi zikr olunanlar meyânında dâhil olduğundan içindir. Zîrâ mütezâyıfeyn illet-i vâhîdenin ma‘lûleyni olup bu da meselâ übüvvet ve bünüvvette mu‘ayyene olan nutfeden veldin incisâdıdır. Kelâm-ı musannif bundan ibâret olup tezâyüf-i emreynin bir haysiyyete mülâbis olmasıdır ki ehadühümânın ta‘akkülü âharına kıyâs

187 (9) Alâkanın mûcibe olmasıyla takyîdi musâhabet veyâ mufârakatı tâlib lâkin ehadühümâyı gayr-ı mûcib olan alâkadan ihtirâzdır. İllet-i vâhîde için ma‘lûleyn olmaktan murâd keyfe mâ ittefaka illet-i vâhîdeye mâ‘lûleyn ola demek olmayıp belki bununla beraber illet-i mezkûre ehadühümânın âhardan infikâki mümteni‘ olacak haysiyyette beynlerinde irtibâtı iktizâ eylemek dahi lâzımdır. Ve illâ cemî‘ mevcûdât vâcib-i Teâla için ma‘lûl olmakla mevcûdât bi-isrihâ mütelâzime olmak lâzım gelir. Nitekim muhakkık Tûsî’nin *Şerh-i İşârât*’ta olan kelâmından bu vechle istifade olunmuştur. Pes bu tahkikle kazıyye-i ittifâkıyyede aslâ alâka bulunmadığı zâhir olmakla lüzümiyye ve ittifâkıyye beynlerinde olan fark mahall-i istişkâl değildir. ammâ Kutbüddîn-i allâme kazıyye-i ittifâkıyye dahi müstemile-i alâka olmasına zâhib olup lüzümiyyede alâka meş‘ürün bihâ ve ittifâkıyyede bulunan alâka alâka-i gayr-ı meş‘ürün bihâdır deyü beynlerini fark eylemiştir. Pes musannif-i merhûm bu mahalde alâka-i ma‘lûme ve âtide gayr-ı meş‘ürün bihâ deyü takyîd ile ya bu makâmın tahkikinde mezheb-i Allâme’ye teba’iyyet ve iktifâ veyâhûd ba’zı havâşî-i Fenârî’de bast u beyân olunduğu vechle me‘al ve muhassıl-ı kelâm-ı Allâme ile tahkik-i Tûsî’nin ittihâdına işâret ve îmâ eylemiştir. (Abdulhamid)

ile olur. (إن كان زيد ابنا لعمر و فعمرو أب له) [Eğer Zeyd Amr'ın çocuğu ise o zamân Amr onun babasıdır.] şartıyyesinde alâka tezâyüfdür. Zîrâ übüvvet ve bünüvvette her birisinin ta'akkulu âharına kıyâs iledir. Sâhib-i *Kıstâs* tezâyüfü illiyyette munderiç kılarak musannif dahi buna ittiba' eylemiştir. Şöyle ki; mütezâyıfeyn illet-i vâhide için ma'lûleyn olup meselâ übüvvet ve bünüvvetin illeti insânın nutfe-i insân-ı âhardan tevellüdüdür.

İmdi şartıyye-i muttasıla-i lüzûmiyye kendisi de alâka-i ma'lûme ve mücibeden nâşî tâlînin mukaddeme vücûb-i ittisâl veyâhûd selb-i vücûb-i ittisâliyle hükm olunan kazıyyedir. Ve bu vechle vücûb veyâhûd selb-i vücûb ittisâl ile maksûd-i mukaddemin sıdkı takdîri üzere tâlînin sâdik olmasıyla hükmüdür. Ve bu ta'rîf lüzûmiyye-i kâzibeye şamildir. Şöyle ki; bir alâkadan nâşî bu vechle hükm eğer vâkı'a mutâbık olursa hükm ve alâkadan ikisi de mütehakkık olarak kazıyye sâdika ve eğer hükm vâkı'a mutâbık olmaz ise bu da ya vâki'de hükmün adem-i tahakkukundan veyâhûd beyne'l-arafeyn alâka mevcûd olmayarak hükmün sübûtundan neş'et ederek iki sûtrette dahi hükm bi'l-alâka kâzib olmuş olur.

Ve muttasıla-i lüzûmiyye ta'rîfden müstebân olacağı vechle mücibe ve sâlîbe kısmeynine münkasım olarak eğer hükm vücûb-i ittisâl ile olursa kazıyye mücibedir. Nitekim mürûr eden (كلما كانت الشمس طالعة يلزم أن يكون النهار موجودا) [Her ne zaman ki güneş doğarsa gündüzün var olması gerekir.] misâli muttasıla-i lüzûmiyye-i mücibedir. Şöyle ki; mukaddemin alâka-i illiyyetiyle tâlî olan vücûd-i nehârın mukaddem olan tülü'-ı şemse ittisâliyle hükm edilmiştir. Ve eğer hükm vücûb-i ittisâli selb ile olursa muttasıla-i lüzûmiyye-i sâlîbe olur ki müfâdı selb-i lüzûm olup lüzûm-i selb değildir. Meselâ (كلما كانت الشمس طالعة لا يلزم أن يكون النهار موجودا) [Her ne zaman ki güneş doğarsa gündüzün var olması gerekmez.] misâli lüzûmiyye-i sâlîbe olup mukaddemin nakîz-ı tâlî olan vücûd-i nehâra illiyyeti alâkasıyla tâlî olan vücûd-i leylin mukaddem olan tülü'-ı şemsden selb-i vücûb-i ittisâliyle hükm edilmiştir.

Ve şartıyye-i munfasıla-i inâdiyye, kendisinde bir alâka-i mücibeden nâşî tâlînin mukaddemden vücûb-i infisâl veyâhûd selb-i vücûb-i infisâliyle hükm olunan kazıyyedir. Ve bu vechle vücûb [107] veyâhûd selb-i vücûb-i infisâlden maksûd zât-ı cüz'eyn için tenâfi ile hükmden ya'nî vâki'den kat'-ı nazarla ehad-i kazıyyeteynin mefhûmu, mefhûm-i âhara münâfi veyâhûd gayr-ı münâfi olmasıyla hükm olunmaktan ibârettir.

Meselâ mürûr eden (لامحالة إما أن يكون هذا العدد زوجا وإما أن يكون فردا) [Bu sayı kuşkusuz ya tektir ya çifttir.] misâli mûcibe-i inâdiyye olup adedin zevc olması nakîz-ı tâlî olan lâ-ferdiyyeti istilzamından nâşi mukaddemin nakîz-ı tâliye illiyyeti alâkasıyla tâlî olan ferdiyyet-i adedin mukaddem olan zevciyyetinden infisâliyle hükm edilmiştir ki mahsûlü adedin zevciyyetiyle ferdiyyeti beyninde li-zâtihîmâ tenâfi ile hükmdür. (ولا محالة ليس إما أن يكون العدد زوجا أو منقسما بمتساويين) [Hiç kuşkusuz sayı ya çifttir ya da iki eşite bölünür, değildir.] misâli munfasıla-i inâdiyye-i sâlibe olup nakîz-ı mukaddem olan zevciyyet-i aded, adedin mütesâviyeyne illet-i inkisâmı olması alâkasıyla tâlînin mukaddemden selb-i infisâliyle hükm edilmiştir ki bu da adedin zevc olmasıyla mütesâviyeynine inkisâmı beyninde münâfat olmamasıyla hükmden ibârettir.

Kâle Rahimehullâh

وإن حكم فيها باتفاق الاتصال أو الانفصال من غير علاقة مشعور بها أو بسلب ذلك الاتفاق سميتا اتفاقيتين

[Eğer şartlı önermede, farkına varılan bir alâka olmaksızın ittisâlin ve infisâlin ittifâkına veya bunun olumsuzlanmasına hükm edilirse; bu muttasıl ve munfasıl önerme ittifâkıyye olarak isimlendirilir.]

Ve eğer şartıyyede bir alâka-i meş'ûrûn bihâ olmayarak ittisâl veyâhûd infisâlin ittifâkıyla veyâhûd bu ittifâkın selbiyle hükm olunursa ikisine de ittifâkıyye tesmiye olunur. Ya'nî icâben veyâ selben ittifâk-ı ittisâl ile hükm olunana muttasıla-i ittifâkıyye ve ittifâk-ı infisâl ile hükm edilene munfasıla-i ittifâkıyye denilir.

Musannifin *Hâşiye*'de beyânı vechle ittifâk-ı ittisâl ile hükmden murâd ittisâli icâb edecek alâkadan ârî ve mücerred ittifâkî ve tesâdüfî olarak sıdk-ı tâlînin sıdk-ı mukaddeme muttasıl olmasıyla hükm edilmesidir ve mukaddem ile tâlînin sıdklarından murâd vâki'de velev ehad-i ezminede tahakkuk-ı mazmûnlarıdır. İmdi meselâ (إذا طلعت الشمس غدا يجيء عمرو) [Yarın Güneş çıkarsa Amr gelir.] denilse bu kelâm ittifâkıyye-i hâssadır. Bu beyân üzere ma'nâ-yı infisâl dahi cüz'eyn beyninde mûcib-i tenâfi olacak bir alâka mevcûd olmadığı halde mücerred ittifâkî olarak sıdk-ı tâlînin sıdk-ı mukaddemden munfasıl ve müfârik olmasıdır.

Alâkanın meş'ürün bihâ olmasından murâd ittisâl ve infisâl ile hükmeden kimesnenin alâkaya ta'alluk-ı şu'ûr ve idrâki olup fî-nefsi'l-emr beyne't-tarafeyn alâka mevcûd olup olmaması gayr-ı manzûrdur. Hâsılı alâkanın meş'ürün bihâ olması iki şey' beyninde ittisâl veyâ infisâl ile hâkim olan kimesne alâkayı mülâhaza ederek hükmü iş bu alâka üzerine binâ etmesinden ve meş'ürün bihâ olmaması mülâhaza ve hükmü buna bina etmemesinden ibâret olup alâka-i gayr-ı melhûze hâkimin ma'lûmu olup olmamasından e'âmm idüğünü Eskicizâde merhûm beyân eylemiştir. Sadeddin Taftâzâni dahi ittifâkıyye [108] kendisinde alâka i'tibâr edilmeyen kazıyye olup adem-i alâka mu'teber olan kazıyye olmadığını *Şerh-i Şemsiyye*'de tasrîh etmiştir. Lâkin Seyyid Şerif *Hâşiye-i Sugrâ*'da eğer hükm bi'l-ittisâlde ittisâlin li-alâkatin olduğu i'tibâr olunursa muttasıla-i lüzûmiyye ve lâ li-alâkatin olduğu i'tibâr olunursa muttasıla-i ittifâkıyye ve eğer bunlardan birisi i'tibâr olunmazsa muttasıla-i mutlaka olduğunu tasrîh eylemiştir. Ve mevzı'-ı âharda muttasıla-i mûcibe bir kazıyyedir ki kendisinde bir kazıyyenin tahakkuku kazıyye-i uhrânın tahakkukuna ittisâl ile hükm olunur. Ve eğer bunda mutlak işbu ittisâl ile hükm olunursa muttasıla-i mutlaka tesmiye olunur. Ve eğer ittisâl-i lüzûmiyye olmasıyla takyîd olunursa muttasıla-i lüzûmiyye ve ittifâkıyye olmasıyla takyîd edilirse muttasıla-i ittifâkıyye denilir. Ve muttasıla-i sâlibe kendisinde bu ittisâlin selbiyle hükm olunan kazıyye olup bu da ya mutlak veya lüzûmiyye veyâhûd ittifâkıyye olur. Ve munfasıla-i mûcibe bir kazıyyedir ki kendisinde kazıyyeteyn beyninde tenâfi ile hükm olunur. Bu da ya ma'an tahakkuk ve intifâda veyâhûd bunlardan birinde olur. İmdi eğer mutlak tenâfi ile iktifa olunursa munfasıla-i mutlaka tesmiye olunur. Ve eğer tenâfi zâtî olmasıyla takyîd edilir ise munfasıla-i inâdiyye ve ittifâk ile takyîd edilirse munfasıla-i ittifâkıyye tesmiye olunur. Ve munfasıla-i sâlibe bir kazıyyedir ki kendisinde bu tenâfinin selbiyle hükm olunur. Bu da ya mutlak veyâhûd inâd ve ittifâkdan biriyle mukayyed olur deyü serd-i îzâhât eylemiştir. (نحوكلما كان الإنسان ناطقاً فالفرس ضاهل، وإما أن يكون الإنسان موجوداً، وإما أن يكون¹⁸⁸ العنقاء موجوداً) [Misâl; her ne zaman insân konuşan ise at da kişneyendir. Ya insân mevcûddur ya da anka mevcûddur.] Misâl-i evvel muttasıla-i ittifâkıyye olup tâlînin mukaddeme ya'nî sâhiliyyet-i feresin nâtıkıyyet-i

188 (9) Ve mevânâ Isâm-ı müdakkik muttasılanın lüzûmiyye ve ittifâkıyyeye olan taksîm ve hasrına muttasıla-i mutlaka ile nakz irâd eyleyip bu bâbda vaki' olan kelâm-ı Şerifiyyenin metânet ve müsellemiyyetine remz eylemiştir. (Abdulhamid)

insâna ittifâkı vukû'-ı ittisâliyle hükm edilmiştir. Ve nâtıkiyyet-ı insân ile sâhiliyyet-i feres beyninde yekdiğeri muktezî ve müstashab olacak bir alâka olmayıp akl bunlardan her birinin bi-dûni'l-âhar tahakkukunu ya'nî insân nâtık olup da feres sâhil olmamasını ve bunun aksini tecvîz eyler. Lâkin vakî'de bunlar sıdk üzere mütevâfık ya'nî insânın nâtık ve feresin sâhil olduğu sâdıktır. Ve misâl-i sâni munfasıla-i ittifâkıyye olup vücûd-i insân ile vücûd-i ankâ beyninde tenâfiyi mücib bir alâka olmayıp ittifâkî ve tesâdüfi olmak üzere beynlerinde infisâl vâki' olmuştur. Ya'nî insân mevcûd ve ankâ gayr-ı mevcûddur.

[İttifâkıyye-i Hâssa ve İttifâkıyye-i Âmmenin Beyânı]

Kâle Rahimehullâh

فالمتصلة الاتفاقية بهذا المعنى ما يحكم فيه باتفاق التالي للمقدم في الصدق المحقق بالفعل أو بسلب ذلك الاتفاق، ويسمى اتفاقية خاصة

[Bu anlamı ile muttasıl ittifâkıyye önermede, tâlinin, bi'l-fi'l gerçekleşmiş doğrudur, mukaddem için ittifâkıya veya bu ittifâkın olumsuzlanmasına hükm edilir. Buna ittifâkıyye-i hâssa ismi verilir.]

İmdi zikr olunan ma'na ile muttasıla-i ittifâkıyye bir kazıyyedir ki kendi de tâlinin mukaddeme bi'l-fi'l sıdk-ı muhakkakda ittifâk veyâhûd selb-i ittifâkıyla hükm olunur. Ve bu ma'nâ üzere ittifâkıyye-i hâssa tesmiye kılinır. [109] Sıdkdan murâd tahakkuk ve muhakkaktan murâd mücerred sıdk-ı mefrûz olmayıp bi'l-fi'l tahakkuk ve ittifâktan murâd tesâdüfdür. Ve bi'l-fi'l olması fi-vaktin mine'l-evkât tarafeynin sıdkda tesâdüferidir. Meselâ mürûr eden (كلما كان الإنسان ناطقا فالفرس صاهل) [Her ne zaman ki insân konuşan ise at da kişneyendir.] kavli ittifâkıyye-i hâssa olup insânın bi'l-fi'l nâtık olmasının sıdk u tahakkukuna yine bi'l-fi'l feresin sâhil olmasının sıdk u tahakkuku ittifâkî ve tesâdüfi olarak ikisi de vâki' ve sâdıktır. Ve bu vechle beynlerinde kat'â alâka meş'ûr ve mu'teber olmayarak sâhiliyyet-i feresin sıdkda nâtıkiyyet-i insâna ittifâkıyla hükm olunmuştur.

Kâle Rahimehullâh

وقد يطلق على المعنى الأعم، وهو ما يحكم فيه باتفاق صدق التالي تحقيقا لصدق المقدم فرضا، وإن لم يصدق في نفسه أو بسلب ذلك الاتفاق، وتسمى اتفاقية عامة.

[Bazen daha geniş anlamda kullanılır. Bu da önermede, tâlinin doğruluğu kendi nefsinde doğru olmasa da mukaddemin doğruluğunu farz ederek ittifâk ettiğine veya bu ittifâkın olumsuzlanmasına hükm edilmesidir. Buna da ittifâkıyye-i âmme ismi verilir.]

Ve ba‘zen muttasıla-i ittifâkıyye zikr olunan ma‘nâdan e‘amm olan ma‘nâ üzere de itlâk olunur. Bu da bir kazıyyedir ki kendi de tahkikân sıdk-ı tâlînin¹⁸⁹ mukaddemin her ne kadar fi-nefsihî sâdık olmasa da farazan ve takdîren sıdkına ittifâkıyla veyâhûd bu ittifâkın selbiyle hükm olunur. Ve bu ma‘nâca muttasılaya ittifâkıyye-i âmme tesmiye olunur. Hâsılı iki ma‘nâ üzere de menât-ı ittifâkıyye sıdk üzerine olup fakat hâssada mu‘teber olan sıdk muhakkak olarak zikri mürûr etmiştir. Ve âmmede mu‘teber olan tâlînin sıdk-ı muhakkakıyla mukaddemin sıdk-ı mefrûzudur. (نحو كلما كان) [Misâl; ne zaman ki at yazı yazan ise insân konuşandır.] veyâhûd (ليس كَلَّمَا كَانَ الْفَرَسُ كَاتِبًا فَالْإِنْسَانُ نَاطِقٌ) [Ne zaman ki at yazı yazan değil ise insân da konuşan değildir.] bu misâl ittifâkıyye-i âmme olup mukaddem olan kâtibiyet-i feresin kizbiyle berâber farz-ı sıdkıyla tâlî-i sâdık olan nâtıkiyyet-i insânın ittifâk veya selb-i ittifâkıyla hükm olunmuştur. İmdi ittifâkıyye kâzibeteynden ve mukaddem-i sâdık ile tâlî-i kâzibden tereküb etmeyip ya sâdıkataynden mürekkeb olup hâssa veyâhûd farz-ı sıdk-ı mukaddemle tâlî-i sâdıktan mürekkeb olup âmmedir. Ve bir şey’in farz-ı sıdkı fi-nefsihî sâdık veyâhûd kâzib olmak ciheteynine şâmil olmasıyla âmme hâssadan e‘âmmdır. Ve şurası da bilinmek lâzım gelir ki allâme-i Taftâzânî’nin *Şerh-i Şemsîyye*’de beyânı vechle takdîr-i sıdk-ı mukaddem üzere tâlînin sâdık olması vâcib olarak hatta ki eğer meselâ ناطقا [Eğer insân düşünen değil ise insân düşünenidir.] emsâli tâlî-i sâdık mukaddeme münâfi olsa ittifâkıyye sâdıka olamaz.

[Munfasılanın Munfasıla-i Hakîkiyye ve Mâni‘atü’l-Cem‘ ve Mâni‘atü’l-Hulüvv Aksâm-ı Selâsesinde Olup Eğer Munfasılda Hüküm Sıdk ve Kizbden İkisinde İnfisâl ile Veyâhûd Bu İnfisâlin Selbiyle Olursa Munfasıla-i Hakîkiyye İdügü]

Kâle Rahimehullâh

ثم المنفصلة مطلقا إن كانت حاكمة بالانفصال في الصدق والكذب معا أو بسلب ذلك الانفصال سميت منفصلة حقيقية، كما سبق

[Sonra eğer mutlak olarak munfasıl önerme, doğruluk ve yanlışlığın ikisinde de infisâline veya bu infisâlin olumsuzlanmasına hükm ederse; daha önce geçtiği gibi hakîki munfasıla olarak isimlendirilir.]

189 Sehv ve savâb cetvelinde “tahkikan sıdk-ı tâlînin” olarak düzeltilmiştir.

Bu kelâm munfasılayı aksâm-ı selâseye taksimdir. Mâ seabkdan ma'lûm olduğu üzere munfasıla kendide biri mukaddem ve diğeri tâlî vâki' olan iki kazıyye beyninde münâfât ile hükm olunan kazıyye-i şartıyye olup bu vechle hükm ise ya sıdk ve kizbden ikisinde dahi münâfât ile olarak bu sûrette ikisi de sâdık ve ikisi birden kâzib olmayıp ehadühümâ sâdık olduğu gibi âharı [110] kâzib olacağı ifâde eder. Veyâhûd münâfât yalnız tarafeynin sıdkında olarak bu sûrette ikisi birden sâdık olamayıp yalnız ba'zen ikisi de kâzib olabileceğini müfîd olur. Veyâhûd münâfât yalnız kizbde olarak bu sûrette ikisi birden kâzib olamayıp lâkin ba'zen ikisi de sâdık olabileceğini ifâde eyler. İşte bunlar munfasıla-i mûcibe olup hükm bu münâfâtın birinin selbiyle olursa munfasıla-i sâlibe olur.

İmdi eğer mutlakan kazıyye-i munfasıla ya'nî gerek inâdiyye ve gerek ittifâkiyye eğer sıdk ve kizbin ikisinde de infisâl ya'nî cüz'eyni beyninde sıdken ve kizben tenâfi ile veyâhûd bu infisâl ve tenâfinin selbiyle hâkime olursa munfasıla-i hakikiyye tesmiye olunur. Meselâ zikri sebk eylediği vechle (إما أن يكون هذا العدد زوجا أو فردا) [Şu sayı ya tektir ya da çifttir.] misâli munfasıla-i inâdiyyeden mûcibe-i hakikiyye olup adedin zevc veya ferd olması beyninde sıdken ve kizben tenâfi ile hâkimdir. Ya'nî bir aded ferd olursa zevc olamaz ve zevc olursa ferd olamaz. Bu hâlde sıdken tenâfi mütehakkıktır. Ve elbette aded ya ferd veyâhûd zevc olarak ehadühümâdan hâlî olamaz. Bu cihetle de kizben tenâfi mevcûddur. Binâ'enaleyh (هذا العدد زوجا) [Bu sayı çifttir.] kavliyle (هذا العدد فردا) [Bu sayı tektir.] kavli ne ikisi birden sâdık ve ne de ikisi birden kâzib olurlar. Ve sâlibesinde (ليس ألبتة إما أن يكون هذ الشيء إنسانا أو حيوانا) [Elbette değil: Bu şey' ya insandır ya da canlıdır.] denilip cüz'eyni beyninde sıdken ve kizben münâfât olmadığını ifâde eder. Ve bir şey' hem insân ve hem hayevân ve ne insân ve ne hayevân olur. Binâ'enaleyh bir şey' olur ki hakkında إنسانا (هذ الشيء حيوانا) [Bu şey' insândır ve bu şey' canlıdır.] kazıyyelerinin ikisi de sâdık ve şey'-i âhara nisbetle ikisi de kâzibe olarak beyinlerinde sıdken ve kizben münâfât yoktur.

[Ve Eğer Hüküm Yalnız Sıdkda İnfisâl ile Veyâhûd Bu İnfisâlin Selbiyle Olursa Mâni‘atü’l-Cem‘ Olduğu]

Kâle Rahimehullâh

أو في الصدق فقط أو بسلبه سميت مانعة الجمع

[Eğer sadece doğrulukta infisâle veya bu infisâlin olumsuzlanmasına hükmederse; mâni‘atü’l-cem‘ olarak isimlendirilir.]

Veyâhûd kazıyye-i munfasıla eğer cüz‘eyni beyninde yalnız sıdkda infisâl ile veyâhûd bu infisâlin selbiyle hâkime olursa mâni‘atü’l-cem‘ tesmiye kılınır. Zîrâ cüz‘eyni beyninde men‘-i cem‘i müfiddir. Hâsılı mâni‘atü’l-cem‘de hükm sıdkken tenâfi ve kizben adem-i tenâfi ile olup cüz‘leri olan kazıyyeler ma‘an sâdıka olamaz. Lâkin ma‘an kâzibe olabilir. (نحو إمَّا أَنْ يَكُونَ هَذَا الشَّيْءُ حَجْرًا أَوْ شَجَرًا) [Misâl; bu şey; ya taşdır ya da ağaçtır.] Bu misâl mâni‘atü’l-cem‘ olup bir şey’ hem hacet ve hem şecer olamaz. Bu cihetle (هذ الشيء حجر وهذا الشيء شجر) [Bu şey’ taşdır ve bu şey’ ağaçtır.] kazıyyeleri beyninde sıdkken tenâfi mütehakkık olarak bir şey’ üzerine ma‘an ikisi de sâdik olamaz. Lâkin hacet veyâ şecerden birisi olarak ehadühümâ sâdik ve âharı kâzib olacağı misüllü meselâ hayevân olup da ikisi de kâzib olmaları da câizdir. Bu cihetle kizben adem-i tenâfi tahakkuk eder. Ve sâlibesinde (ليس إما أن يكون هذ الإنسان حيوانا أو أسود) [Değil: Bu insan ya canlıdır veya siyahtır.] denilir. Zîrâ insân-ı esved üzere وهذا الإنسان حيوانا وهذا الإنسان أسود) [Bu insân canlıdır ve bu insân siyahtır.] denilmek sâdik olacağından beynlerinde sıdkken tenâfiyi selb etmek sâdiktir. Lâkin irtifâ‘ları câiz olmayıp [111] ve illâ insânın lâ-hayevân olması lâzım gelir. Kezâlik (ليس إما أن يكون هذ الشيء لا حجرا أو لا شجرا) [Değil: Bu şey’ taş olmayandır veya ağaç olmayandır.] kavli dahi sâlibe-i mâni‘atü’l-cem‘ olup bir şey’ hem lâ-hacet ve hem lâ-şecer olarak meselâ hayevân olabileceğinden (هذ الشيء لا حجر وهذا الشيء لا شجر) [Bu şey’ taş olmayandır ve bu şey’ ağaç olmayandır.] denilmek sâdik olacağından sıdkan selb-i tenâfi vâki‘dir.

[Ve Eğer Hüküm Yalnız Kizbde İnfisâl ile Veyâhûd Selbiyle Olursa Mâni‘atü’l-Hulüvv İdüğü]

Kâle Rahimehullâh

أو في الكذب أو بسلبه سميت مانعة الخلو

[Eğer sadece yanlışta infisâle veya bu infisâlin olumsuzlanmasına hükmederse; mâni‘atü’l-hulüvv olarak isimlendirilir.]

Veyâhûd kazıyye-i munfasıla eğer yalnız kizbde infisâl ile veyâhûd selb-i infisâl ile hâkime olursa mâni'atü'l-hulüvv tesmiye olunur. Zîrâ vâki' ehad-i cüz'eynden hâlî olamaz. Hâsılı mâni'atü'l-hulüvvde hükm kizbde münâfât ve sıdkda adem-i münâfât ile olup cüz'eynden ikisi de kâzib olmayarak elbette birisi sâdık olur. (نحو إما أن يكونَ هَذَا الشَّيْءُ لَا حَجْرًا أَوْ لَا شَجْرًا) [Misâl; bu şey; ya taş olmayandır ya da ağaç olmayandır.]

Bu misâl mûcibe-i mâni'atü'l-hulüvv olup bir şey' hem hacet ve hem seçer olamayacağından bir şey' için (هَذَا الشَّيْءُ لَا حَجْرَ وَهَذَا الشَّيْءُ لَا شَجْرَ) [Bu şey' taş olmayandır ve bu şey' ağaç olmayandır.] denilip de ikisi birden kâzibe olmak mümkün olamaz. Ve illâ nakızları olan (هَذَا الشَّيْءُ حَجْرٌ وَ هَذَا الشَّيْءُ شَجْرٌ) [Bu şey' taştır ve bu şey' ağaçtır.] kazıyyelerinin sıdkı lâzım gelir. Bu ise muhâl olarak kizbde münâfâtı tahakkuk eder. Lâkin sıdkda münâfâtı olmadığı ma'lûm olmuştur. Ve meselâ (ليس إما أن يكون هذا الإنسان رومي أو زنجي) [Değil: Bu insan ya Rûmî'dir ya da zencidir.] denilir. Zîrâ bir insân ne rûmî ne zencî olarak ikisinin de irtifâ'î câ'iz olmasıyla beynlerinde kizbde münâfâtı selb-i mütehakkıktır. Lâkin hem rûmî hem zencî olamayacağından sıdkda selb-i münâfât mümkün olamaz. Musannif *Hâşiye*'de demiştir. Mâni'atü'l-cem' ile mâni'atü'l-hulüvvü tâ'rîfde me'hûz olan "fakat" lafızları kayd-ı hükm olmayıp kayd-ı infisâldir. Ve illâ bu ta'rîfler mâni'ateynde munfasıla-i hakikiyyeye şâmil olan ma'nâ-yı e'ammalarına müsâvi olur. Zîrâ kayd hükm olduğu takdîrde ta'rîf-i mâni'atü'l-cem'in mefhûmu kizbde infisâl ile adem-i hükmü müfid olup kizbde infisâl ile adem-i hükmüden ise kizbde adem-i infisâl lâzım gelmez. Lâkin lafz-ı mezkûr sıdkda infisâl için kayd olduğu sûrette bunun hilâfında olur. Şöyle ki; fakat sıdkda infisâlin ma'nâsı kizbde adem-i infisâl olarak bu sûrette ma'nâ eğer sıdkda infisâl ve kizbde adem-i infisâl ile hükm olunursa mâni'atü'l-cem' ve bil'aks kizbde infisâl ve sıdkda adem-i infisâl ile hükm olunursa mâni'atü'l-hulüvv tesmiye kılınır, demek olur. El-hâsıl işbu ma'nâ-yı ehass üzere mâni'ateynde iki şey' ile hükm mu'teber olarak bu da mâni'atü'l-cem'de sıdkda infisâl ve kizbde adem-i infisâl ve mâni'atü'l-hulüvvde kizbde infisâl ve sıdkda adem-i infisâl ile hükm olunmasıdır.

Hafî olmasın ki mûcibe-i mâni'atü'l-cem' sâdık olduğu her bir mâdde-de sâlibe-i mâni'atü'l-cem' kâzibe ve sâlibe-i mâni'atü'l-hulüvv sâdık olur. Meselâ zikri mürûr ettiği vechle (إما أن يكون هذا الشيء حجرا أو شجرا) [Bu şey' ya taştır veyâhûd ağaçtır.] kavlimiz mûcibe-i mâni'atü'l-cem' olup bir

şey' hem şecer [112] ve hem hacer olmasının istihâlesi cihetle sâdıkdır. Ve bunu selb ederek (ليس إما أن يكون هذا الشيء حجرا أو شجرا) [Değil: Bu şey' ya taştır veyâhûd ağaçtır.] denilip de sâlibe-i mâni'atü'l-cem'a haml olunsa bir şey'in şecer ile hacer olması beyninde tenâfi yoktur demek olup bu ise kâzibdir. Lâkin men'-i hulüvv ve haml edilse bir şey'in hem şecer ve hem hacer olmamasında münâfât yoktur, demek olup sâdıkdır. Ve kezâlik mûcibe-i mâni'atü'l-hulüvv sâdıka olduğu her bir mâddede sâlibe-i mâni'atü'l-hulüvv kâzibe ve sâlibe-i men'-i cem' sâdıka olur. Ve bu i'tibâr sâlibeteyn cihetinden dahi aynıyle cereyân eder. Ve her iki şey'in ayları beyninde men'-i cem' sâdıka olsa nakîzaynı beyninde men'-i hulüvv sâdıka olup aksi dahi böyledir. Fakat îcâb ve selbde tevâfukları şarttır.

Kâle Rahimehullâh

وقد يطلق الأخيرتان على المعنى الشامل للمنفضلة الحقيقية بحذف قيد فقط عنها

[Bazen mâni'atü'l-cem' ve mâni'atü'l-hulüvv olan bu son ikisi, kendilerinden "sadece" kaydının silinmesi ile hakîkî munfasılı kapsayan ma'nâ için kullanılır.]

Ve ba'zen mâni'atü'l-cem' ve mâni'atü'l-hulüvv mefhûmlarından fakat kayıtlarının hazf ve ıskâtıyla munfasıla-i hakîkiyyeye şâmil olan ma'nâya ıtlâk olunur. Bu mâ'nâca mâni'atü'l-cem' bir kazıyye olur ki kendisinde beyne'l-cüz'eyn mutlakan sıdkda tenâfi ile veyâhûd bu tenâfinin selbiyle hükm olunur. Ve mâni'atü'l-hulüvv bir kazıyye olur ki kendisinde mutlakan kizbde tenâfi ile veyâhûd bu tenâfinin selbiyle hükm olunur. Ve evvelde mutlakan sıdk ve sânde mutlakan kizbden murâd evvelde kizb ve sânde sıdkda tenâfi ve adem-i tenâfiden ta'mim olarak bu cihetle sıdk gibi kizbde dahi tenâfi tahakkuk eylediği mâddelerde mâni'atü'l-cem' ve kizb gibi sıdkda dahi tenâfi tahakkuk eylediği mahalde mâni'atü'l-hulüvv munfasıla-i hakîkiyye ile ictimâ etmiş olurlar. Ve bu halde fark hakîkiyyede sıdk ve kizb ciheteyninde tenâfi mu'teber olup mâni'ateynde yalnız bir cihet mu'tebere olarak cihet-i âharı manzûr olmamaktan ibâret olmuş olur. Hâsılı "fakat" lafzıyla mukayyed olan ma'nâ-yı sâbık ma'nâ-yı ahass ve bu kayıttan âri olan işbu ma'nâ-yı sâni ma'nâ-yı e'amm olarak akîsede mu'teber olan işbu ma'nâ-yı sâni-i e'ammıdır.

Hülâsa-i tahkik-i makâm budur ki kazıyye-i muttasılanın lüzûmiyye ve ittifâkiyye kısmeynine ve kazıyye-i munfasılanın inâdiyye ile ittifâkiyyeye sûret-i inkısâmları ma'lûm olduğu gibi munfasılanın hakîkiyye ve

mâni'atü'l-cem' ve mâni'atü'l-hulüvv aksâm-ı selâsesine inkısâmı sûret-i ıtlâkda olarak inâdiyye ve ittifâkiyye kısmeyninin ikisinde dahi icâben ve selben mu'teber olduğu izâhât-ı mebsûtadan müstebân olmuştur. İmdi kazıyye-i munfasıla inâdiyye olduğu sûrette mûcibe-i hakîkiyyenin ma'an sıdk ve kizbleri mümteni' olan cüz'eynden terekübü vâcib olmasıyla işbu hakîkiyye-i inâdiyye bir kazıyye ile bu kazıyyenin nakîz veyâhûd müsâvî-i nakızından terekübü muktezâdır. Meselâ (إما أن يكون هذا العدد زوجا أو لا [Bu sayı ya çifttir ya çift değildir.] ve kezâlik هذا العدد زوجا [Bu sayı ya çifttir ya çift değildir.] kavilleri hakîkiyye olup evvel "kevnü'l-adedi zevcen" ile nakızı olan "kevnühû lâ-zevcen" den ve sâni zevcin müsâvî-i nakızı olan "kevnühû ferden" den tereküb eylemiştir. Ve hiçbir aded üzerine bunlardan ya'nî zevc ve lâ-zevc veyâhûd zevc ve ferd-den ikisi ma'an sâdik olamayacağı gibi ehadühümâdan dahi hiçbir aded hâlî olamaz. Ve inâdiyyeden mâni'a-i cem'in fakat sıdkları mümteni' olan cüz'eynden terkîbi vâcib olmasıyla bir kazıyye ile bu kazıyyenin ahass-ı nakızından terekübü vâcib olur. Meselâ (إما أن يكون هذا شجرا أو حجرا) [Bu ya ağaçtır veyâhûd taşdır.] kavlimizde hacir ile şecer yekdiğerin nakızından ya'nî hacir lâ-şecerden ve şecer lâ-hacerden ahass olarak bir şey' hem şecer ve hem hacir olamaz. Lâkin ne şecer ve ne hacir olarak meselâ insân olur. Ve inâdiyyeden mâni'atü'l-hulüvvün fakat kizbleri mümteni' olan cüz'eynden terekübü vâcib olmasıyla bir kazıyye ile bu kazıyyenin e'âmm-ı nakızından terekübü vâcib olur. Meselâ (إما أن يكون هذا لا شجرا أو لا حجرا) [Bu ya taş olmayandır ya da ağaç olmayandır.] kavlimizde lâ-haceren ve lâ-şecerden yekdiğerin nakızından e'âmm olarak elbette lâ-şecer hacerden ve lâ-hacer şecerden e'âmmdır. Ve bir şey' hem hacir ve hem şecer olamayp lâkin lâ-hacer ve lâ-şecer olarak insân olur. Ve işbu mâni'ateynde zikrettiğimiz sûret ma'nâ-yı ahass ile ahzı takdîrde olup ma'nâ-yı e'âmm ile i'tibârı takdîrde bunlardan herbirisi işbu îrâd olunan kazıyyeler ile hakîkiyyenin mürekkebe olduğu şeylerden ya'nî bir kazıyye ile bunun nakîz veyâ müsâvî-i nakızından dahi tereküb ederler.

İttifâkiyyede Munfasılât-ı Selâseyi İ'tibâr Vâki'de İttifâka Nazar Etmek Tarîkiyle İdüğü

Ve kazıyye-i¹⁹⁰ munfasıla ittifâkiyye olduğu sûrette çünkü ittifâkiyyede hükm mücerred ittifâk ile ya'nî ehad-i cüz'eynin mefhûmu, mefhûm-i

190 Seh ve savâb cetvelinde "kazıyye-i" olarak düzeltilmiştir.

âhara münâfi olmaklığı muktezî değilse de mücerred cüz'eynin beyninde vâki'de münâfât olmaklığın ittifâk ve tesâdüf etmesiyle olduğundan bunda munfasilât-ı selâseyi i'tibâr vâkı'da ittifâka nazar olunmak tarîkiyladır. Meselâ esved-i lâ-kâtib için (إِذَا أُنْ يَكُونُ هَذَا أَسْوَدَ أَوْ كَاتِبًا) [Bu ya siyahtır veya yazı yazandır.] kavlimiz hakîkiyye-i ittifâkiyye olur. Zîrâ esved ile kâtib mefhûmları beyninde münâfât olmayıp fakat vâkı'da sevâd ile intifâ-i kitâbetin ittifâk-ı tahakkukları cihetiyle sevâd ile kitâbet ma'an sâdik olmayacakları gibi vücûd-i sevâddan nâşî ikisi birden kâzib olamaz. Bu ise hakîkiyye demektir. (وَأَمَّا أَنْ يَكُونُ هَذَا أَسْوَدَ أَوْ كَاتِبًا) [Bu ya siyahtır veyâhûd yazı yazandır.] denildiği takdîrde ittifâkiyye-i mâni'atü'l-cem' olur. Zîrâ "hazâ" ile işâret esved-i lâ-kâtib olmasıyla cüz'eynin ikisi birlikte sâdik olmayıp lâkin vâkı'da lâ-sevâd ile kitâbetten ikisi de müntefi olmasıyla ikisi de kâzib olur. Bu ise mâni'atü'l-cem'dir. (وَأَمَّا أَنْ يَكُونُ هَذَا أَسْوَدَ أَوْ لَا كَاتِبًا) [Bu ya siyahtır veya yazı yazan olmayandır.] denilse ittifâkiyye-i mâni'atü'l-hulüvv olur. Zîrâ vâkı'da sevâd ile lâ-kitâbetin tahakkukundan nâşî kâzib olmayıp ma'an sâdik olurlar. Bu ise mâni'atü'l-hulüvvdür.

Sâlibelerde bunlara kıyâs ile ma'lûm olup şöyle ki eğer bir munfasılada beyne'l-cüz'eyn [114] ref-i inâd ile hükm olunursa munfasıla-i sâlibe-i inâdiyye olacağından eğer bu hükm sıdk ve kizbden ikisinde ref-i inâd ile olursa sâlibe-i inâdiyye-i hakîkiyye ve eğer sıdkda ref-i inâd ile olursa sâlibe-i inâdiyye-i mâni'atü'l-cem' ve eğer kizbde ref-i inâd ile olursa sâlibe-i inâdiyye-i mâni'atü'l-hulüvv olur. Ve munfasıla-i ittifâkiyyede hükm ittifâk-ı münâfâtı selb ile olacağından hükm enhâ-i mezkûreden hangisiyle olursa ona göre yâ sâlibe-i ittifâkiyye-i hakîkiyye veyâ mâni'atü'l-cem' veyâ hulüvv olmuş olur.

Kâle Rahimehullâh

ويجري جميع الأقسام الثلاثة في الحملية المرددة المحمول بل في مطلق الترديد؛ إذ الترديد كما يكون بين القضايا كما في المنفصلات يكون بين المفردات المحمولة على شيء كما في الحمليات المرددة المحمول وفي التقسيمات وغير المحمولة كما في سائر القيود، والكل لا يخلو عن أحدها في الأغلب

[Bu kısmın tamamı, yüklemi terdidli olan önermelerde ve hatta mutlak olarak terdidde cereyan eder. Nitekim terdid; mesela ayrıık önermelerde olduğu şekliyle önermeler arasında gerçekleştiği gibi; mesela yüklemi terdidli olan yüklemli önermelerde ve taksimatta olduğu şekliyle bir şeye yüklenen müfredlerde; ayrıca me-

sela diğer kayıtlarda olduğu şekliyle bir şeye yüklenmeyen müfredlerde de cereyan eder. Bu kısımların her biri, genellikle bu üç kısmın birinden hâli olmaz.]

Ve işbu aksâm-ı selâseden cem'isi ya'nî hakikiyye ve mâni'atü'l-cem' ve mâni'atü'l-hulüvvden her birisi hamliyye-i müreddidetü'l-mahmûlde ve belki mutlakan terdîdde dahi cereyân eder. Zîrâ terdîd munfasilâtta olduğu gibi nasıl ki kazâyâ beyninde cereyân ederse bir şey' üzerine haml edilen müfredât beyninde dahi olur. Nitekim (العدد إما زوج و إما فرد) [Sayı ya çifttir ya tektir.] emsâli mahmûllerinde terdîd bulunan kazâyâ-yı hamliyyede ve taksîmâtta böyledir. Ve bir şey' üzerine haml olunmayan müfredâtta dahi olur. Nitekim mefâ'il ve hâl emsâli kuyûdda dahi terdîd ile îrâd olunduğu vardır. Ve işbu hamliyyede ve gayrısında olan terdîdlerin cümlesi ağılebiyyet üzere ehad-i aksâm-ı selâseden hâli olmayıp yâ hakikî veyâhûd cem' ve hulüvvden birinin men' i'tibâr olunur.

Musannifin *Hâşiye*'de beyânı vechle ağıleb olmasıyla kayd eylemesi ba'zen terdîd aksâm-ı mezkûreden hâli olduğuna işârettir. Nitekim ehl-i ma'âninin meselâ takdîm-i müsnedde olan ağırâzı beyânda (إما تقديم المسند إليه أو التنبيه من أول الأمر على أنه خبر لانعت أو التفاضل) [Eğer müsned önce gelirse müsned-i ileyhe tahsîs edildiğinden dolayı gelir veyâhûd ilk emirde sıfât değil haber olduğunu uyararak maksadıyla gelir veya tefe'ül (iyiye yorma) için gelir.] kavillerinde ne hakikiyye ve ne mâni'ateynden biri mevcûd değildir. Zîrâ nükteyeyn beyninde men'-i cem' olmayıp beyne'n-nükât tezâhum olmadığını beyân etmişlerdir. Bu sûrette takdîm zikir olunan nükteleden ikisinden veyâhûd üçünden için olması câ'izdir. Ve kezâlik nükteyeyn beyninde men'-i hulüvv dahi olmayıp takdîm için zikir olunan ağırâzda inhisâr kasd etmedikleri cihetle sair ağırâz dahi mevcûd olması ve hâsılı beyân olunan ağırâzdan hiçbirisi için olmayıp diğer bir garazdan neş'et eylemesi câ'izdir. Ve bu ikisinden hâli olduğu gibi hakikiyyeden dahi hulüvvü tabî'îdir.

Tahkîkât-ı Şerîfiyyedendir ki meselâ (هذا إما واحد أو كثير) [Bu ya tekildir veyâhûd çoğuldur.] denilip de (هذا واحد وهذا كثير) [Bu tekildir ve çoğuldur.] kavilleri beyninde münâfât irâde olunursa bu kaziyeye iki kaziyeden mürekkebe olarak munfasıla olur. Ve bu kaziyede men'-i cem' cüz'eyni olan kaziyeteyn beyninde sıdk ve tahakkuk i'tibâriyle olup [115] zât-ı vâhide üzerine mefhûmeynin hamliyle değildir. Ve eğer "hazâ" üzerine sıdk ve hamlde vâhid ile kesîr mefhûmeyni beyninde münâfât murâd edilir ise

kaziyye hamliyye olup mevzû⁴-ı vâhiddin mürekkebe olarak fakat mah-mûlde olan terdîdden nâşî hamliyye-i şebîhe bi'l-munfasıla olur. Ve ba'zen münâfât meselâ sevâd ile beyâz gibi mefhûmeynin mahall-i vâhidde vücûdu i'tibâriyle olarak bu sûrette işbu münâfâtтан السواد والبياض متنافيان بحسب (السواد والبياض متنافيان بحسب [Siyah ve beyaz bir mahalde var olmaları bakımından zıtlardır.] ibâresi emsâli sevâd ile beyâz mahall-i vâhidde vücûdları hasebiyle mütenâfî olduklarını ifâde edecek bir ibâre ile ta'bîr edilir ise sırf hamliyye olur. Ve eğer işbu münâfâtтан (إما أن يكون السواد موجودا في هذا المحل أو يكون [Bu mahalde ya siyah mevcûddur veya beyaz mevcûddur.] emsâli ibâre ile îrâd olunursa kaziyye-i munfasıla olur. Ve eğer (الموجود في) (الموجود في [Bu mahalde mevcûd olan ya siyahtır ya beyazdır.] uslubunda îrâd edilir ise hamliyye-i şebîhe bi'l-munfasıla olur. Hâsıl-ı kelâm ba'zen hamliyye (طلوع الشمس ملزوم لوجود النهار) [Güneşin doğuşu gündüzün varlığını gerektirir.] gibi ma'nâda ve me'âlde muttasıla ile müştereke olarak lâkin sarîh-i mefhûmda muttasılaya muhâlifeti lâbüd olduğu misüllü ba'zen dahi her ne kadar mefhûm-i sarîhlerinde ihtilâf olsa da mahsûl-i ma'nâda ve me'alde munfasıla ile müştereke olur.

Ve yine Seyyid-i allâme risâle-i mahsûsada buyurmuşlar ki terdîd-i in-fisâli taksîme gayr-ı müştebihdir. Zîrâ in-fisâlde terdîd-i kaziyyenin nef-sü'l-emrde sıdk ve tahakkuku hasebiyle kaziyyeteyn beyninde dâ'ir olup taksîmde olan terdîd ise bunun hilâfında olarak (الحيوان إما إنسان وإما فرس) [Canlı ya insândır yada attır.] emsâli taksîmâtta tarafeyni mevrîd-i kısmette münderic oldukları i'tibâriyle mefhûmeyn beynindedir. Ve kezâlik terdîd-i hamlî dahi eğer cüz'î-i hakîkî veyâhûd küllî-i müsevvere müte'allik olursa taksîme müştebih olmaz. Lâkin küllî-i gayr-ı müsevvere ta'alluku hinde taksîme müştebih olur. Meselâ (العدد إما زوج أو فرد) [Sayı ya çifttir veyâhûd tektir.] kavlimiz taksîm veyâhûd hamliyye olmaklığa muhtemel olarak eğer terdîd-i hamlî olması kâd olunursa hakîkaten kaziyye olup kendisinde mefhûm-i adedin sâdik olduğu şey' üzerine ehad-i emreyn ile hükm olunmuş ve fakat sûru olan lafz-ı küll ihmâl edilmiş olur. Ve eğer bu kavil ile taksîm kâd edilir ise bununla adedden bir kısım hâsıl olarak kaziyye olmayıp sûret-i kaziyyede olur. Ve Fâzıl-ı Dârendevî'ye mensup olan risâlede şu vechle îzâh edilmiştir ki kaziyye-i in-fisâliyye ile müreddidetü'l-mahmûl ve taksîm beynlerinde fark şu vechledir ki in-fisâliyye sûreten ve ma'nen müreddidetü'l-mahmûl ile taksîme mugâyiredir. Zîrâ munfasıla

la kaziyye-i mürekkebe olup hamliyye ve taksîm böyle değildir. Ve kaziyye-i hamliyye ile taksîm sûrette müttehîde ve i'tibârda muhtelif olarak eğer mevzû' küllen veya ba'zen edât-ı suver ile veyâhûd karîne-i¹⁹¹ dâlile ile müşahhas olursa hamliyye-i müreddidetü'l-mahmûl ve illâ taksimdir. Ve ba'zen hamliyye ile munfasıla yekdiğere şebîhâ olup bu da emreyn-i [116] mütekâbileyn ile mevzû'-ı vâhid üzere haml olunduğu takdîrde vâki' olur. Bu sûrette eğer meselâ (العدد إما زوج وإما فرد) [Sayı ya çifttir ve yada tektir.] gibi mevzû' harf-i inâd üzerine takdîm olunur ise kaziyye-i hamliyye-i şebîhe bi'l-munfasıladır. Ve eğer (إما أن يكون العدد زوجا أو فردا) [Ya sayılar çifttir veyâhûd tektir.] gibi mevzû' harf-i inâddan te'ehhur eder ise kaziyye-i munfasıla-i şebîhe bi'l-hamliyye olur.

[Ba'zen Munfasılât Zât-ı Eczâ'-i Selâse Olduğu ve Muttasilât Ancak Cüz'eynden Terekküb Edeceği]

Kâle Rahimehullâh

وقد يكون كل من هذه المنفصلات ذات أجزاء ثلاثة فصاعدا، نحو العَدَدُ إِذَا زَائِدٌ أَوْ نَاقِصٌ أَوْ مُسَاوٍ

[Bu munfasıl önermelerden her biri, bazen üç ve daha fazla parçalı olur. Misâl; sayı, ya fazla ya eksik ya da eşittir.]

Ve munfasılât-ı selâse ya'nî hakikiyye ve mâni'atü'l-cem' ve mâni'atü'l-hulüvvden her birerleri zevât-ı cüz'eyn olarak (العدد إما زوج أو فرد) [Sayı ya çifttir veyâhûd tektir.] denildiği gibi ba'zen dahi eczâ'-i selâse ve daha ziyâdeyi hâmil olurlar. Meselâ (العدد إما زائد أو ناقص أو مساو) [Sayı ya fazla ya eksik veyâhûd eşittir.] kavlimiz üç cüz'den terekküb eylemiştir ki munfasıla i'tibâr edildiği takdîrde (إما أن يكون العدد زائدا وإما ناقصا وإما مساويا) [Sayı ya fazla ya eksik ya da eşittir.] denilir.¹⁹²

[Aded-i Zâ'id ve Mütesâvî]

İstilâh-ı ehl-i hesâbda eğer bir adede mevcûd olan kûsûr-i tis'anın mevcûdu o adeden ziyâde olursa aded zâ'id, müsâvi olursa aded müsâvi ve nâkıs olursa aded nâkısdır. Meselâ on iki adedinde nısfı altı ve sülüsü dört

191 Sehv ve savâb cetvelinde "karîne-i" olarak düzeltilmiştir.

192 (9) Bu misâlde adeden [Sehv ve savâb cetvelinde adeden olarak düzeltilmiştir.] istilâh-ı ehl-i hesâbda (ما كان له أحد الكسور التسعة) [Kendisi için dokuz orandan (1/2, 1/3, 1/4, 1/5, 1/6, 1/7, 1/8, 1/9, 1/10) biri söz konusu olan.] ta'rîfi ile mu'arref olan muntak (rasyonel) murâd olup mutlak veyâhûd muntakin kasîmi olan asamm (irrasyonel sayılar) murâd değildir. Pes bunlar ile nakzın adem-i vürudu gayr-ı hafidir. (Abdulhamid)

ve rub'ü üç ve südüsü iki olup mecmû'u on beşe bâliğ olmasıyla asl-ı adeden üç ziyâdesi olarak on iki aded-i zâ'ididir. Ve meselâ erba'ada nısf iki ve rub' bir olup küsûrâtta başka bir şey' mevcûd olmamasıyla mecmû' olan üç asl-ı adeden bir noksan olarak dört aded aded-i nâkısıdır. Ve meselâ altıda nısf üç ve sülüs iki ve südüs bir olarak mecmu'u olan altı asl-ı adede müsâvi olmasıyla altı aded aded-i müsâvîdir. İşte adedin zâ'id ve nâkıs ve müsâvi beyninde terdîdinden murâd bu ma'nâ olup yoksa a'dâdın yekdiğere nisbetle zâ'id ve nâkıs ve müsâvi olması ma'nâsına hamli ıstılâh-ı ehl-i hesâbdan gaflete mebnî zan gayr-ı vâki'dir. Nitekim musannif *Hâşiye*'de bu vechle tahkîk ederek misâl bu ma'nâ üzere mebnî idüğünü beyân etmiştir.¹⁹³

Yine *Hâşiye*'de demiştir ki; metinde (كل من هذه المنفصالات) [Bu munfası-laların tamamı.] ibâresinde küll lafzını tasrîh etmesi ba'zıların munfasıla-i hakîkiyenin cüz'eynden¹⁹⁴ ekser eczâdan terekkübü câ'iz olamaz ve illâ her bir cüz'eyni beyninde sıdk ve kizbden ikisinde ma'an infisâl olamaz, deyü kelâmıların redde işârettir. Ve hâsıl-ı red kazıyye-i hakîkiyenin her bir cüz'eyni beyninde infisâl-i hakîkî bulunması [117] vâcib olmayıp belki eczâ-i selâse veyâ erba'asının mecmû'u beyninde vücûdu kâfidir. Nitekim misâl-i mezkûrda böyle olup aded-i vâhid her ne kadar aksâm-ı selâse-i mezkûrenin ikisinden hâli olarak meselâ zâ'id ve nâkıs olmayıp da müsâvî olursa da aksâm-ı selâsenin mecmû'undan hâli olamaz.

Musannifin red eylediği ba'zdan murâd sâhib-i *Metâli*' olup şârih-i *Metâli*' musannifin beyân eylediği vechle red edilmiştir. Ve bu makâmı tahkîk ve izâhda allâme-i Taftâzânî'nin *Şerh-i Şemsıyye*'de olan kelâmı şu vechledir ki hak olan eğer biz zâhire i'tibâr eder isek hakîkiyye dahi mâ-ni'ateyn gibi ba'zen cüz'eynden ekserden terekküb eder. Meselâ المفرد (اللفظ المفرد) إما اسم أو كلمة أو أدوات وكذلك الشكل إما أول أو ثان أو ثالث وكذا الكلي إما نوع أو جنس [Müfred lafz, ya isimdir ya kelimedir veyâhûd edâttır. Ve bunun gibi şekl, ya birincisidir ya ikincisidir veyâhûd üçüncü-südüdür. Bunun gibi küllî de, ya türdür ya cinstir ya ayırımıdır ya hâssadır veyâhûd araz-ı âmmıdır.] emsâli kendilerinde cemî'-i eczâ'nın sıdk ve kizb üzere ictimâ'ı mümteni' olan taksîmât bu vechledir. Ve eğer cânib-i tah-kîka rücu' eder isek mutlakan munfasıla ancak cüz'eynden terekküb eder.

193 (6) Ba'zılar dahi küsûrdan müctemî' ve mevcûd üzere zâ'id olan adede zâ'id ve ondan nâkıs olana nâkıs ve ona müsâvi olana müsâvî denilir deyü beyân-ı ıstılâh-ı ehl-i hesâb etmiş ise de meşhûr olan musannifin beyânıdır. (Abdulhamid)

194 Sehv ve savâb cetvelinde "cüz'eyn" olarak düzeltilmiştir.

Zîrâ munfasılanın tahakkuku infisâl-i vâhid ile olup nisbet-i vâhîde ise ancak şey'eyn beyninde olur. Bu sûrette eczâ' isneynden ziyâde olduğu hinde munfasıla ta'addüd eder. İmdi meselâ (اللفظ إما اسم أو كلمة أو أدوات) [Lafz, ya isimdir ya kelimedir veyâhûd edâtür.] kavlimiz iki munfasıla-i hakîkiyye olarak (اللفظ إما اسم أو غيره وإما كلمة أو أدوات) [Lafz ya isimdir veyâhûd diğeri. Diğer ise ya kelimedir veyâhûd edâtür.] ma'nâsına mahmûl olur. Ve meselâ (وإما أن يكون شجرا أو حجرا أو إنسانا) [Şu ya ağaç ya taş veyâhûd insan olur.] kavlimiz üç munfasıla-i mâni'atü'l-cem' (وإما أن يكون شجرا أو حجرا أو إنسانا) [Şu, ya ağaç olmayandır ya taş olmayandır ya da insan olmayandır.] kavlimiz üç mâni'atü'l-hulüvv olmuş olur. Ve hâsılı her bir emreyin beyninde i'tibâr-ı infisâl ile ta'addüd zâhirdir.

Kâle Rahimehullâh

بخلاف المتصلات

[Muttasıl önermeler böyle değildir.]

Lâkin kazâyâ-yı muttasıla munfasılâtın hilâfında olup ancak cüz'eynden tereküb ederek eczâ'-i selâse ve mâ fevkinden mürekkebe olamaz.

[Şartıyye-i Külliyye]

Kâle Rahimehullâh

ثم الحكم في الشرطية مطلقا إن كان على جميع الأزمان والأوضاع الممكنة الاجتماع مع المقدم وإن كانت ممتعة في نفسها فكلية

[Sonra mutlak olarak şartlı önermede hüküm, zamanlar ve haddi zâtında imkânsız olsa bile mukaddem ile bir araya gelmeleri mümkün olan durumlar üzerine olursa; bu şartlı önerme, külliyyedir.]

Bu kelâm kazıyye-i şartıyyeyi, hamliyyede olduğu gibi, mahsûra ve mahsûsa ve mühmele aksâm-ı selâsesine taksimdir.

Şârih-i *Metâli'* demişdir ki ba'zılar şartıyyenin hasr ve ihmâl ve şahsiyyeti eczâ'sıyla olup eğer cüz'leri külliyye ise şartıyye dahi külliyye ve mühmele ise şartıyye dahi mühmele ve şahsiyye ise şartıyye dahi şahsiyye olmasına kâ'il oldular. Lâkin aynı tahkîk ile nazar etseler hakikat-i emri bunun hilâfında bulurlar. Zîrâ hamliyyenin külliyye olması mevzû' ve mahmûlün külliyyetinden için olmayıp belki hükmün külliyyetinden içindir. Ve hamliyyede hüküm hamldir. Ve şartıyyede hamlin nazîri ittisâl ve inâddır.

İmdi hamliyyede eczâ'ya nazar olunmayıp belki hükme nazar etmek vâcib olduğu gibi şartıyyede dahi ahvâlin [118] hükme lüzûm ve inâdıyla sûret-i irtibâtına nazar eylemek vâcibdir. Hâsılı menşe-i taksîm hükmdür.

İmdi mutlakan şartıyye ya'nî gerek muttasıla ve gerek munfasilada eğer hükm cemî'-i ezmân ve mukaddem ile ictimâ'ları mümkün olan cemî'-i evzâ' üzerine olursa her ne kadar bu evzâ' ve ahvâl fî-nefsihâ mümteni'a olsa dahi bu emsâl şartıyyeler külliyyedir. Hâsılı şartıyyenin külliyyeti ancak cemî'-i ezmân ile mukaddemin husûlü mümkün olan evzâ'ın cümlesi üzere muttasıla-i lüzûmiyyede tâlînin mukaddeme lüzûmuyla ve munfasıla-i inâdiyyede tâlînin mukaddeme inâdıyla hükm edilmesiyle olur. Ve işbu evzâ-ı mümküneden murâd mukaddemle berâber ictimâ'ı mümkün olan umûra mukaddemin iktirânı sebebiyle hâsıl olan vaz' ve hey'ettir. Meselâ (كلما كان زيد إنسانا فهو حيوان) [Her ne zaman ki Zeyd insan ise o zamân canlıdır.] kavlimizin ma'nâsı hayevâniyyet-i Zeyd'in insâniyyet-i Zeyd'e lüzûmu insâniyyet-i Zeyd ile ictimâ'ı mümkün olan her bir vaz' ve cemî'-i zamân üzere sâbittir demek olur. Ve bu vaz' meselâ Zeyd'in kâ'im veyâhûd kâ'id veyâhûd kâtib ve dâhik olması ve şems tâli'a veyâhûd gayr-ı tâli'a olması misâlidir ki Zeyd insân oldukça bu umûrun cümlesine mukâreneti mümkün olarak bunlara mukârin olacağı ezmânın ve bu mukârenetlerden hâsıl olacak evzâ'ın cemî'isinde Zeyd için hayevâniyyet sâbit olup hiçbir zamân ve vaz'-ı mümkününde Zeyd'den hayevâniyyet¹⁹⁵ müfâratat etmemesiyle işbu hükm bi'l-lüzûm sâdiktir. Ve yalnız umum-ı evkât veyâhûd fakat umum-ı evzâ' ile iktifâ etmeyip de alâ cemî'i'l-ezmân ve'l-evzâ' olmasını i'tibâr eylesinin sebebi bazân nisbette ya'nî lüzûm ve adem-i lüzûm ve inâd ve adem-i inâdda husûs-ı vaktin medhali olmayıp husûs-ı vaz'ın medhali olması ve ba'zen bi'l-aks husûs-ı vaktin medhali olup vaz'ın medhali olmamasıdır. Ve evzâ'-ı mezkûrenin fî-enfûsihâ imkânını adem-i iştirâta sebep mukaddem kâzib olduğu sûrete kasd-ı şümûlüdür. Meselâ (كلما كان الفرس إنسانا فهو حيوان) [Her ne zaman ki at insan ise o zamân canlıdır.] kavlimiz muttasıla-i külliyye olup ma'nâsı feresin insân olmağıyla ictimâ'ı mümkün olan meselâ dâhik ve kâtib ve nâtuk olması gibi evzâ'ın cemî'isiyle berâber hayevâniyyetin insâniyyet-i ferese lüzûmudur. Halbuki bunların cümlesi fî-enfûsihâ muhâldir. Ve evzâ'ın mukaddem ile mümkünetü'l-ictimâ' olmasıyla takyîdi zîrâ ba'zı evzâ' bulunur ki kendiyile lüzûm sahîh

195 Sehv ve savâb cetvelinde "Zeyd'den hayevâniyyet" olarak düzeltilmiştir.

olamaz. Meselâ tâlînin ademiyle veyâhûd tâlînin mukaddeme adem-i lüzûmuyla ve kezâlik nakîz-ı tâlînin mukaddeme lüzûmuyla mukaddemin farz edilmesi dahi cümle-i evzâ'dandır. Ve evveleyn ile lüzûmun adem-i sıhhati ma'lûm olduğu gibi bir şey'in nakîzını imtinâ'-ı istilzamından nâşi sûret-i selâse de dahi tâlînin mukaddeme lâzım gelmeyeceği bî-iştibâhdır. Kezâlik ba'zı [119] evzâ' vardır ki kendiyle mukaddem ile tâlî beyninde inâd sahîh olamaz. Meselâ mukaddem ile berâber tâlînin vücûdu farz olunsa veyâhûd mukaddemin tâlîye adem-i inâdı farz edilse veyâhûd mukaddemin nakîz-ı tâlîye inâdı mefrûz olsa işbu evzâ'ın hiç biriyle tâlî mukaddeme mu'ânid olamaz. Zîrâ bunda dahi evveleyn ma'lûm olup sâlisde dahi bir şey'in nakîzına imtinâ'-ı mu'ânedesi bî-iştibâhdır. Bu sûrette eğer imkân-ı ictimâ' kaydı mu'teber olmasa evzâ'-ı mezkûre cümle-i evzâ'-ı mukaddemeden olmasına nazaran külliyye-i şartıyyenin kat'â sâdıka olmamasını iktizâ ederdi.

Kâle Rahimehullâh

إما موجبة، وسورها في المتصلات نحو كلما ومهما ومتى، وفي المنفصلات نحو دائما وألّبتة

[Ya olumludur. Sûr edâtları; muttasılda “küllemâ/her zaman, mehmâ/her ne zaman ve metâ/ne zaman”, munfasılda “dâ'ima” ve “elbette” gibidir.]

Şartıyye-i külliyye de ya mûcibe olur ve mûcibe-i külliyye-i muttasılânın sûru “küllemâ” ve “mehmâ” ve “metâ” lafızları emsâlidir. Meselâ mürûr eden (كلما كان زيد إنسانا كان حيوانا) [Her ne zaman ki Zeyd insan ise o zamân Zeyd canlıdır.] kavli mûcibe-i külliyye-i muttasıla olup sûru “küllemâ” lafzı olarak insâniyyet-i Zeyd'e hayevâniyyetin cemî' evkâtta ve evzâ'-ı mümkünenin cümlesiyle lüzûmunu ifâde eder. Ve mûcibe-i külliyye-i munfasılânın sûru “da'imâ” ve “elbette” lafızları emsâli olup meselâ (دائما إما أن يكون العدد زوجا أو فردا) [Sayı her daim ya çifttir veyâhûd tektir.] kavlimiz munfasıla-i külliyye-i mûcibe olarak sûru lafz-ı dâ'imâdır ki cemî' ezmânda ve zevciyyet-i adedle ictima'ı mümkün olan evzâ'ın cemî'isi üzere ferdıyyet-i adedin zevciyyet-i adede münâfi olmasıyla hükmü müfıddir.

[Sâlîbe-i Külliyyenin Sûru]

Kâle Rahimehullâh

وإما سالبة، وسورها فيهما نحو ليس ألبتة ودائما ليس

[Ya da olumsuzdur. Muttasıl ve munfasılda sûr edâtları; “elbette değildir” ve “dâ'ima değildir” gibidir.]

Veyâhûd şartıyye-i külliyye sâlibe olur. Ve işbu şartıyye-i külliyye-i sâlibe-benin muttasılât ve munfasılâtta sûru (ليس البتة) [Elbette hiç değil.] veyâhûd (دائما ليس) [Hiçbir zaman değil.] lafızlarıdır. Meselâ sâlibe-i muttasılada (ليس البتة) [Elbette hiç değil.] veyâhûd طالع الشمس طالعة فالليل (ليس البتة) [Elbette hiç değil veya hiçbir zaman değil: Güneş doğduğu zaman gece mevcûddur.] ve sâlibe-i munfasılada (ليس البتة) [Elbette hiç değil.] veyâhûd (دائما ليس إما أن تكون الشمس طالعة وإما أن يكون النهار¹⁹⁶ موجودا) [Elbette hiç değil veya hiçbir zaman değil: Ya Güneş doğmuştur ya da gündüz mevcûddur.] denilir.

Kâle Rahimehullâh

أو على بعضها المطلق فجزئية

[Eğer şartlı önermedeki hükm, zamanlar ve durumların belirlenmemiş bazıı üzerine olursa; cüz'iyedir.]

Ve eğer şartıyyede hükm lâ-ale't-ta'yîn ba'zı ezmân ve evzâ' üzere olursa şartıyye-i cüz'iyedir. Ya'nî muttasıla ve munfasılanın külliyyeti cemî'-i ezmân ve evzâ' ile olduğu misüllü cüz'iyeti dahi işbu ezmân ve evzâ'ın ba'zı gayr-ı mu'ayyeni üzere lüzûm veya inâddan biriyle hükm olunmasıyla olur. Ve mutlak ya'nî gayr-ı mu'ayyen olmasıyla takyîdi zikir olunacak şahsiyyeden ihtirazdır.

[Şartıyye-i Cüz'iyenin Îcâben ve Selben Sûru]

Kâle Rahimehullâh

إما موجبة، وسورها فيهما قد يكون. وإما سالبة، وسورها فيهما نحو قد لا يكون

[Ya olumludur. Muttasıl ve munfasılda sûr edâtı, “bazen olur” gibidir. Ya da olumsuzdur. Muttasıl ve munfasılda sûr edâtı, “bazen olmaz” gibidir.]

Ve işbu şartıyye-i cüz'iyeye ya mûcibe olarak muttasıla ve munfasılada sûru (قد يكون إذا كان الشيء حيوانا) [Bazen olur.] emsâli olur. Meselâ حيوانا (قد يكون) [Bazen olur: Bir şey' canlı ise o insandır.] kavli muttasıla-i mûcibe-i cüz'iyeye olarak şey'in hayevân olmağına ba'zı ahyân ve evzâ'-ı gayr-ı mu'ayyene [120] üzere lüzûm-i insâniyyetle hükm edilmiştir. Bu da nâtık olması vaz'îdir. Kezâlik (قد يكون إما أن يكون الشيء ناميا أو جمادا) [Ba'zen olur:- Bir şey' ya büyüyendir ya da cansızdır.] kavli munfasıla-i cüz'iyedir. Zîrâ

196 Sehv ve savâb cetvelinde “en-nehâr” olarak düzeltilmiştir.

şey'in nâmî veyâhûd cemâd olması beyninde inâd ba'zı evzâ' üzere olup bu da unsuriyâttan olması vaz'ından ibârettir. Zîrâ nâmî ve cemâd ancak ecsâm-ı unsuriyye üzerine ıtlâk olunur. Veyâhûd şartıyye-i cüz'iyeye-i sâlîbe olup ve sûru bu ma'nâyı ifâde edecek (قد لا يكون) [Ba'zen olmaz.] emsâlidir. Meselâ muttasıladâ (قد لا يكون إذا كانت الشمس طالعة كان الليل موجودا) [Ba'zen olmaz: Güneş doğduğu zaman gece mevcûddur.] ve munfasıladâ (قد لا يكون إما أن يكون الشمس طالعة وإما أن يكون النهار موجودا) [Ba'zen olmaz: Ya Güneş doğmuştur ya da gündüz mevcûddur.] denilir. Ve ba'zı sâlîbe-i cüz'iyeyede harf-i selb idhâliyle sûr-i icâb-ı küllî isti'mâl olunarak muttasıladâ (ليس كئلا) ve (ليس مهمما) ve (ليس متى) ve munfasıladâ (ليس دائما) lafızları sûr olur. Zîrâ meselâ (كلما كان كذا كان كذا) [Her ne zaman ki böyle olsa şöyle olur.] kavlinin mefhûmu icâb-ı küllî olmasıyla harf-i selb dâhil olup da (ليس كلما كان كذا) [Böyle olmadığı takdîrde.] denildiği hinde lâ-muhâle ma'nâsı ref'-i icâb-ı küllî olur. Ve icâb-ı küllî mürtefi' olduğu gibi selb-i cüz'î tahakkuk eder. Bâkileri de bu siyâkdadır.

[Şartıyye-i Şahsiyye]

Kâle Rahimehullâh

أَوْ عَلَى بَعْضِهَا الْمَعِينِ فَشَخْصِيَّةً، نَحْوُ إِذَا حَلَّتِ الشَّمْسُ بُنْطُقَةَ الْحَمَلِ فِي السَّنَةِ الْآتِيَةِ كَانَ كَذَا

[Eğer hüküm, belirlenmiş bazı zamanlar ve durumlar üzerine olursa; şahsiyyedir. (Müneccimin) Şu sözü gibidir; “Güneş, gelecek sene koç burcunda olunca şu olaylar gerçekleşecek.”]

Veyâhûd şartıyye-i cüz'iyeyede hüküm ba'zı ezmân ve evzâ'-ı mu'ayyen üzere olur. Ya'nî hâricen veyâhûd zihnen ta'yîn-i şahsî ile mu'ayyen olan ba'zı evzâ' i'tibâriyle hüküm olunur. Bu sûrette kazıyye-i şahsiyye olur. Meselâ zikr olunan (إذا حلت الشمس آه) [Güneş, gelecek sene koç burcunda olunca...ila âhirihî] kazıyyesi şahsiyyedir. Kezâlik (إن جئتني اليوم) [Eğer bu gün bana gelirsen.] veyâhûd (راكبا أكرمتك) [Binekle gelirsen sana ikramda bulunurum.] misâli dahi böyledir. Hâsılı hamliyyede ferd-i mu'ayyen üzerine hüküm olduğu sûrette hamliyye şahsiyye olduğu gibi şartıyyâta evzâ' ve ezmine hamliyyâta efrâd menzilesinde olduğu cihetle şartıyyede de eğer ittisâl veyâhûd infisâl ile hüküm vaz' ve zamân-ı mu'ayyen üzere olursa şahsiyye olur.

[Şartıyye-i Mühmele]

Kâle Rahimehullâh

وإلا فمهملة، كالمصدرة بلفظ إن وَإِذَا وَلَوْ بدون تعيين الوضع؛ لأنها للإهمال هناك

[Eğer hükm zikredilen üç şekilde olmazsa; mühmeledir. (Şart edâtları olan “İn”, “izâ”, “lev” ile başlayıp durumu belli olmayan masdar gibi. Bu edâtlar burada ihmâl (niceliğin belirsizliğini) bildirir.]

Ve eğer şartıyyede hükm ezmân ve evzâ’ın ne küllisi ve ne ba’zısı üzere olmazsa mühmeledir. Meselâ mukaddemin vaz’ ve hâlini ta’yîn etmeksizin muttasılada (ان و اذا و لو) ve munfasılda yalnız (اما) lafızlarıyla musaddara olan kazıyyeler mühmeledir. Zîrâ bu makâmda elfâz-ı mezkûre ihmâl içindir. Meselâ (إن كان الشيء إنسانا فهو حيوان) [Eğer bir şey’ insân ise o zamân canlıdır.] kavli mühmeledir.

Kâle Rahimehullâh

فيجري فيها المحصورات الأربع وما في حكمها أيضا، لكن فيها باعتبار أزمان المحكوم عليه وأوضاعه، وفي الحملات باعتبار أفرادها.¹⁹⁷

[Küllî, cüz’î, olumlu ve olumsuz dört mahsûra ve benzeri şeyler, diğer önermelerde geçerli olduğu gibi şartlı önermelerde de geçerlidir. Fakat şartlı önermelerde, mahkûmün-aleyhin zaman ve durumları i’tibârı ile. Yüklemlî önermelerde ise fertlerine i’tibar ile.]

İmdi tafsîlât-ı mesrûdeden ma’lûm oldu ki mûcibe-i külliyye ve cüz’iyye ve sâlîbe-i külliyye ve cüz’iyye mahsûrât-ı [121] erba’asıyla bunun hükümünde olan şahsiyye ve mühmele hamliyyede cârî olduğu gibi şartıyyede de cereyân eder. Lâkin cihetleri muhâlif olarak şartıyyede cereyân eden külliyyet ve cüz’iyyet ve gayrısı mahkûmün-aleyhin ezmân ve evzâ’ı i’tibârıyla ve hamliyyâta mahkûmün-aleyhin efrâdı i’tibârıyledir. İmdi me’âl şart-ı tâlînin mukaddem ile berâber bir vaz’ ve zemânda ictimâ’ı ve me’âl haml-i mahmûlün mevzû’ ile bir ferdde ictimâ’ı olmuş olur.

Ve bu zikr olunanların cümlesi lüzûmiyyât ile inâdiyyâta mahsûs olup ammâ ittifâkiyyât tahsîl-i metâlibde kesîrû’n-nef’ olmadığı cihetle bundan bahse ta’arruz etmemiştir. Ancak şu mikdâr ma’lûm olması lâzım gelir ki ittifâkiyyede mu’teber olan cem’-i evzâ’-ı mümkinetü’l-ictimâ’ olmayıp mu’teber olan fî-nefsi’l-emr evzâ’-ı külliyyedir. Şöyle ki; ittifâk tahkîkde

197 Sehiv ve savâb cetvelinde “efrâdihî” olarak düzeltilmiştir.

musâhabetten ibâret olmasıyla bunda mu'teber olan evzâ'-ı müctemî'â bi'l-fi'ldir. Ve illâ aslâ külliyye sâdika olmaz. Şöyle ki; muttasılada nakîz-ı tâlînin mukaddem ile ya'nî meselâ adem-i nâhikiyyet-i himârın nâtukiyyet-i insân ile ictimâ'ı mümkün olarak bu takdîrde sıdk üzere tevâfuk tahakkuk etmez. Ve munfasılada adem-i tenâfi-i tarafeyn mümkün olup ve bu halde tenâfi tahakkuk etmez. Ve nefsi'l-emrde olan evzâ' i'tibâr olunduğu hinde eğer hüküm-i takdîr cemî'-i evzâ' üzere olursa ittifâkiyye-i külliyye ve ba'zısı üzere olursa cüz'iyye ve evzâ'dan mu'ayyen üzere olursa mahsûsa ve illâ mühmele olur.

[Aksâm-ı Şartıyye Hangi Mahallerde Sâdık Olacağıının Beyânı]

Kâle Rahimehullâh

وإنما تصدق الموجبة الكلية من المتصلة فيما كان التالي مساويا للمقدم أو أعم منه مطلقا

[Muttasıl olumlu küllî önerme, tâlînin mukaddeme eşit veya ondan mutlak olarak geniş olduğu yerde doğru olur.]

Bu kelâm aksâm-ı şartıyyenin hangi mahallerde sâdık olacağını mübeyyindir. Şöyle ki; şartıyye-i muttasıladan mûcibe-i külliyye ancak tâlî mukaddeme müsâvî veyâhûd mukaddemden mutlak olarak e'amm olduğu mâddelerde sâdika olur. Meselâ (كلما كانت الشمس طالعة كان النهار موجودا) [Her ne zaman ki Güneş doğarsa gündüz mevcûd olur.] kavlimiz şartıyye-i muttasıladan mûcibe-i külliyye olup her ne vakt ve nasıl vaz' üzere şems tulû' etse vücûd-i nehâr tahakkuk ederek aksi dahi böyle olarak beyinlerinde müsâvât olmasıyla bu kazıyye sâdikadır. Kezâlik (كلما كان هذا الشيء حيوانا كان إنسانا) [Her ne zaman ki bu şey' o zamân insândır.] muttasıla-i külliyyesinde mukaddem tâlîden e'amm olmasıyla yine sâdikadır.

Kâle Rahimehullâh

ومن مانعة الجمع فيما إذا كان بينهما تباين كلي. ومن مانعة الخلو فيما كان بين نقيضهما تباين كلي

[Mâni'atü'l-cem'de, mukaddem ve tâlî arasında küllî mübâyenet olan yerde doğru olur. Mâni'atü'l-hulüvvde, mukaddem ve tâlînin çelişikleri arasında küllî mübâyenet olan yerde doğru olur.]

Ve munfasıla-i mâni'atü'l-cem'den mûcibe-i külliyye ancak mukaddem ile tâlî beyninde tebâyün-i küllî olan mâddede sâdika olur. Meselâ (دائما إما أن يكون زيد ضاحكا أو باكيا) [Dâ'imâ: Zeyd ya gülendir veyâhûd ağla-

yandır.] kavlinde dâhik ve bâkî olmak beyninde tebâyün-i küllî olmasıyla sâdıktır. El-hâsıl Zeyd bir vakitte hem dâhik ve hem bâkî olamaz. Lâkin ne dâhik ve ne bâkî olur. Bu ise mefhûm-i mâni'atü'l-cem'dir. Ve mâni'atü'l-hulüvvden mûcibe-i külliyye ancak mukaddem ile tâlînin nakîzları beyninde tebâyün-i küllî olduğu mâddede sâdika olur. Meselâ [122] (دائما إما أن يكون زيد في البحر وإما أن لا يغرق) [Dâ'imâ: Zeyd ya denizdedir ya da Zeyd denizde boğulmuyordur.] kavli mûcibe-i külliyye-i mâni'atü'l-hulüvv olarak Zeyd'in bahrde olmamasıyla ğark olması beyninde tebâyün olduğu cihetle sâdıktır. Hâsılı Zeyd bahrde olmayıp ve ğark olması vâki' ve sâdik olamaz. Lâkin hem bahrde olup hem de ğark olmaması vâki' olur. Bu ise mefhûm-i mâni'atü'l-hulüvvdür.

Kâle Rahimehullâh

والسالبة الجزئية من كل نوع منها تصدق في مادة لم تصدق فيها الموجبة الكلية

[Zikr edilen türlerin hepsindeki olumsuz cüz'i önerme, küllî olumlu önermenin doğru olmadığı maddede doğru olur.]

Ve muttasıla ile mâni'ateynden her nev'in sâlîbe-i cüz'iyesi kendide o nev'den mûcibe-i külliyye sâdika olmayan mâddede sâdika olur. Muttasıldan (قد لا يكون إذا كانت الشمس طالعة كان الليل موجودا) [Ba'zen olmaz: Güneş doğduğu zamân gece mevcûddur.] sâdika olup lâkin külliyye-i mûcibe olmak üzere (كلما كانت الشمس طالعة كان الليل موجودا) [Her ne zaman Güneş doğmuşsa gece mevcûddur.] denilse sâdika olamaz. Ve meselâ هذا يكون إما أن يكون (قد لا يكون إما أن يكون هذا الشيء لا حجرا أو لا شجرا) [Ba'zen olmaz: Bu şey' ya taş olmayandır ya da ağaç olmayandır.] kavli mâni'atü'l-cem' olup bir şey'in lâ-hacer olmasıyla lâ-şecer olması beyninde sıdkan münâfât olmayıp bazân ne hâcer ve ne şecer olması sâdıktır. Lâkin küllî olarak (دائما إما أن يكون هذا الشيء لا حجرا أو لا شجرا) [Dâ'ima: Bu şey' ya taş olmayandır ya da ağaç olmayandır.] denilip mâni'atü'l-cem' i'tibâr edilmesi sâdik olamaz. Ve meselâ (قد لا يكون إما أن لا يكون زيد في البحر وإما أن يغرق) [Ba'zen olur: Zeyd ya denizde değildir ya da Zeyd denizde boğulur.] denilip cüz'iyeye-i mâni'atü'l-hulüvv i'tibâr olursa sâdikadır. Zîrâ mefhûmu kizbde münâfâtı selb olup Zeyd'in bahrde olmamasıyla ğark olması beyninde kizben münâfât olmayarak hem bahrde olur ve hem de ğark olmaz. Lâkin külliyye-i mûcibe olarak (دائما إما أن لا يكون زيد في البحر وإما أن يغرق) [Dâ'ima: Zeyd ya denizde değildir ya da Zeyd boğulur.] denilse sâdika olamaz. Zîrâ bahrde olmamasıyla ğark olması beyninde kizben münâfât yoktur.

Kâle Rahimehullâh

وإنما تصدق السالبة الكلية من المتصلة فيما كان بينهما تباين كلي، ومن مانعة الجمع فيما كان بينهما مساوات، ومن مانعة الخلو فيما كان بين نقيضيهما مساوات

[Muttasıl küllî olumsuz, mukaddem ve tâlî arasında küllî mübâyetin olduğu yerde doğru olur. Mâni'atü'l-cem'de, mukaddem ve tâlî arasında eşitliğin olduğu yerde doğru olur. Mâni'atü'l-hulüvvde, mukaddem ve tâlînin çelişikleri arasında eşitlik olduğu yerde doğru olur.]

Ve muttasıladan sâlibe-i külliyye mukaddemiyle tâlîsi beyninde tebâyün-i küllî olan mahalde sâdik olur. Meselâ (ليس ألبتة إن كانت الشمس طالعة فالليل موجود) [Elbette değil: Eğer Güneş doğmamışsa gece mevcûddur.] kavli sâlibe-i külliyye-i sâdika olup tulû'-ı şems ile vücûd-i leyl beyninde tebâyün-i küllî zâhirdir. Ve mâni'atü'l-cem'den sâlibe-i külliyye beynlerinde müsâvât olan mâddede sâdikadır. Meselâ (دائما ليس إما أن يكون النهار موجودا أو تكون الشمس طالعة) [Dâimâ değil: Ya gündüz mevcûddur ya da Güneş doğmuştur.] sâlibe-i külliyye-i mâni'atü'l-cem' olarak sâdika olup vücûd-i nehâr ile tulû'-ı şems mütevâfık ve yekdiğerden gayr-ı müfârik olarak beynlerinde müsâvât ma'lûmdur. Bu cihetle beynlerinde kat'â inâd olmamasıyla selb-i küllî sâdikdır. Ve mâni'atü'l-hulüvvden sâlibe-i külliyye-i nakızaynı beyninde müsâvât olan mâddede sâdika olur. Meselâ (ليس ألبتة إما أن يكون زيد في البحر وإما أن يغرق) [Elbette değil: Zeyd ya denizdedir ya da boğuluyordur.] kavlinde mukaddem ile tâlînin nakızları olan bahrde olmamakla ğark olmamak beyninde müsâvât olarak mâni'a-i hulüvvden selb-i küllî sâdikdır. [123] Şöyle ki; bahrde olmamasıyla berâber ğarkdan dahi sâlim olarak tarafeynin kizbi beyninde inâd mevcûd olmamasıyla kizbde selb-i inâd vâkı'a muvâfıkdır.

Kâle Rahimehullâh

والموجبة الجزئية من كل نوع منها تصدق في المواد التي كذب فيها سالبته الكلية

[Zikr edilen türlerin hepsindeki olumlu cüz'î önerme, küllî olumsuz önermelerin yanlış çıktığı maddelerde doğru olur.]

Ve muttasıla ile mâni'ateynden her nev'in mûcibe-i cüz'iyyesi kendi de o nev'in sâlibe-i külliyyesi kâzibe olan mevâdda sâdika olur. Ya'nî muttasıladan tarafeyn beyninde tebâyün-i küllî omayan mâddede mûcibe-i cüz'iyye-i muttasıla ve mâni'atü'l-cem'den beynlerinde müsâvât olmayan mâddede mûcibe-i cüz'iyye-i mâni'atü'l-cem' ve mâni'atü'l-hulüvvden ta-

rafeynin nakîzaynı beyninde müsâvât olmayan mâddede mûcibe-i cüz'iyeye-i mâni'atü'l-hulüvv sâdika olur.

[Şartıyyenin Tarafeyni Asıllarına Nazaran Kazıyye Olmasıyla Suver-i Terkîbiyyesinin Ya'nî Hamliyyeteynden veyâhûd Şartıyyeteynden veyâhûd Ehadühümâdan Terkîb Olunacaklarının Tafsîli]

Kâle Rahimehullâh

وطرفا الشرطية في الأصل قضيتان؛ إما حمليتان، كالأمثلة المتقدمة

[Şartlı önermelerin iki tarafı, aslında, daha önce geçen örneklerde olduğu gibi ya yüklemlerle iki önermedir.]

Ve çünkü kazıyye-i şartıyyenin tarafeyni nisbet-i tâmmeye-i haberıyye olmaklığa salâhiyeti bulunan nisbeti müstemil olması cihetle zâten ve aslen kazıyye olup lâkin şartıyyeye cüz' vâki' olduklarından için bi'l-fi'l kazıyye olmak hükm-i aslısından sâkit olarak bi'l-kuvve kazıyye i'tibâr edildikleri hasebiyle işbu tarafeynin asıllarına nazaran hamliyye ve şartıyye olmaları cihetinden kazâyâ-yı şartıyyenin tafsîl-i suver-i terkîbiyyesinden bahs olunmak münâsib-i makâm add edilmiştir.

Şöyle ki; şartıyyenin tarafeyni asılda ya'nî şartıyye için mukaddem ve tâlî olmaksızın ya ikisi de hamliyye olup nitekim mürûr eden misâller bu nev'idendir. Meselâ (كَلَّمَا كَانَتْ الشَّمْسُ طَالِعَةً فَالْتَّهَارُ مَوْجُودٌ) [Her ne zaman ki Güneş doğarsa gündüz mevcûddur.] muttasılasında mukaddem (الشمس) [Güneş doğmuştur.] ve tâlî (النهار موجود) [Gündüz mevcûddur.] olarak beynlerinde i'tibâr-i ittisâlden kat'-ı nazar bulunduğu gibi her birisi müstakillen bir kazıyye-i hamliyyedir. Kezâlik (إما أن يكون هذا العدد زوجا أو فردا) [Bu sayı ya çifttir veyâhûd tektir.] munfasılası (هذا العدد زوج) [Bu sayı çifttir.] ve (هذا العدد فرد) [Bu sayı tektir.] tarafeyninden mürekkeb olup beynlerinde i'tibâr-i infisâlden kat'-ı nazar olunsa her birisi müstakillen bir kazıyye-i hamliyyedir. Ve kıs'alâ zâlik.

Kâle Rahimehullâh

أو متصلتان

[Ya muttasıl iki önermedir.]

Veyâhûd kazıyye-i şartıyyenin tarafeyni asılları i'tibârıyla şartıyyeteyni muttasilateyn olurlar. (نحو كَلَّمَا ثَبَّتْ أَنَّهُ كَلَّمَا كَانَتْ الشَّمْسُ طَالِعَةً فَالْتَّهَارُ مَوْجُودٌ يلزم)

(مِثَالُ: أَنَّهُ كَلَّمَا لَمْ يَكُنِ النَّهَارُ مَوْجُودًا لَمْ تَكُنِ الشَّمْسُ طَالِعَةً) [Misâl: Güneşin doğduğu her zaman gündüzün mevcûd oluşu sabit olursa, bu durumda gündüzün mevcûd olmadığı her durumda Güneşin doğmamış olması lâzım gelir.] İmdi bu kaziiye min haysül-mecmû‘ muttasıla olduğu gibi tarafeyni dahi beynlerinde i‘tibâr-ı lüzûm ve ittisâlden kat‘-ı nazar başka başka birer kaziiye-i muttasıladır. Şöyle ki; mukaddem olan (كَلِمَا كَانَتِ الشَّمْسُ طَالِعَةً فَالنَّهَارُ مَوْجُودًا) [Her ne zaman Güneş doğarsa gündüz mevcûddur.] kavline ayrıca nazar ettiğimizde vücûd-i nehârın tulû‘-ı şemse ittisâliyle hükmü şâmil buluruz. Bu ise kaziiye-i muttasıla olup tâlî olan (كَلِمَا لَمْ يَكُنِ النَّهَارُ مَوْجُودًا لَمْ تَكُنِ الشَّمْسُ طَالِعَةً) [Her ne zamanki gündüz mevcûd değilse Güneş doğmamıştır.] dahi böyledir. Lâkin bunlar mukaddem ve tâlî olarak işbu kaziiyeyeyn beyninde beyân-ı ittisâl ile ikisinden mürekkeb bir kaziiye terekkebü cihetine nazar [124] ettiğimiz sûrette bi’l-fi‘l kaziiye olmak i‘tibârından sükûtlarını müşâhede ederiz.

Kâle Rahimehullâh

أو منفصلتان

[Ya munfasıl iki önermedir.]

Veyâhûd şartıyyenin tarafeyni kaziiye-i munfasıla olarak munfasılayeynden mürekkebe olur. (نَحْوُ كَلَّمَا تَبَيَّنَتْ أَنَّهُ دَائِمًا إِمَّا أَنْ يَكُونَ هَذَا الْعَدَدُ زَوْجًا أَوْ) [Misal; bu sayının dâ'imâ ya çift ya da tek oluşu sabit olursa, bu durumda bu sayının dâ'imâ ya iki eşite bölünebilir veya bölünemez olması lâzım gelir.] İmdi bu misâl kaziiye-i muttasıla olup tarafeyni munfasıladır. Şöyle ki; mazmun-ı mukaddemin sübût ve tahakkukuna mazmûn-ı tâlînin lüzûm-i sübût ve tahakkukunu ifâdeden kat‘-ı nazarla başka başka i‘tibâr ettiğimiz sûrette mukaddem olan (دَائِمًا إِمَّا أَنْ يَكُونَ هَذَا الْعَدَدُ زَوْجًا أَوْ فَرْدًا) [Bu sayı dâ'imâ ya çifttir veyâhûd tektir.] kavli müstakillen bir kaziiye-i munfasıla ve tâlî olan (إِمَّا أَنْ يَكُونَ هَذَا الْعَدَدُ مُنْقَسِمًا بِمَتَسَاوِيَيْنِ أَوْ أَنْ لَا يَكُونَ مُنْقَسِمًا بِمَتَسَاوِيَيْنِ) [Bu sayı ya eşit şekilde ikiye bölünür veyâhûd eşit olarak ikiye bölünmez.] diğer bir munfasıla olduğu zâhirdir.

Kâle Rahimehullâh

أو مختلفتان

[Ya da şartlı önermelerin iki tarafı farklı iki önerme olur.]

Veyâhûd şartıyyenin tarafeyni muhtelif olarak biri hamliyye ve diğeri muttasıla veya munfasıla veyâhûd biri muttasıla ve diğeri munfasıla olur. Meselâ (كلما ثبت أن الشمس علة لوجود النهار فمتى كانت الشمس طالعة كان النهار موجودا) [Güneşin, gündüzün varlığının nedeni olduğu sabit olunca (lâzım gelir ki) ne zaman Güneş doğarsa gündüz mevcûddur.] şartıyye-i muttasılası (النهار علة لوجود النهار) [Güneş gündüzün varlığının nedenidir.] hamliyyesiyle (متى كانت الشمس طالعة كان النهار موجودا) [Ne zamân Güneş doğarsa gündüz mevcûddur.] muttasılasından mürekkebedir. Ve meselâ (كلما ثبت أن العالم حادث فهو إما أن يكون جوهرًا¹⁹⁸ أو عرضًا) [Âlemin sonradan yaratılmış olduğu sabit olursa (lâzım gelir ki) âlem ya cevherdir ya da arazdır.] muttasılası (العالم حادث) [Âlem sonradan yaratılmıştır.] hamliyyesiyle (إما أن يكون العالم جوهرًا أو عرضًا) [Âlem ya cevherdir veyâhûd arazdır.] munfasılasından mürekkebedir. Ve meselâ (متى ثبت انه كلما كانت الشمس طالعة فالنهار موجود فمتى ثبت انه كلما كانت الشمس طالعة وإما أن لا يكون النهار موجودا) [Ne zaman Güneş doğsa gündüzün mevcûd olduğu sabit olduğunda (lâzım gelir ki) dâ'imâ: Ya Güneş doğmuştur veya gündüz mevcûd değildir.] muttasılası mukaddem olan muttasıla ile tâlî olan munfasıladan mürekkebe olduğu zâhirdir.

Kâle Rahimehullâh

فهذه ستة أقسام لكن أدوات الاتصال والانفصال أخرجتهما عن حد القضية بالفعل

[İşte bunlar altı kısımdır. Ancak ittisâl ve infisâl edâtlarının her ikisini bi'l-fi'l önerme sınırından çıkardım.]

İmdi işbu zikr olunan şartıyyeler tarafeyni ya hamliyyeteyn veyâhûd muttasılateyn veyâ munfasılateyn veyâhûd ehad-i tarafeyn hamliyye ve âharı muttasıla veyâhûd birisi hamliyye ve diğeri munfasıla veyâhûd biri muttasıla ve âharı munfasıla olmak üzere altı kısımdır. Ve bunların takdîm ve te'hîri emsâli i'tibârât ile birçok aksâmın husûlü ma'lûmdur. Lâkin tarafeyn olan kazıyyeteyn beyninde edevât-ı ittisâl ve infisâl bunları bi'l-fi'l kazıyye olmak hadd ve i'tibârından ihrâc ve iskât eylemiştir.

198 Sehv ve savâb cetvelinde "cevheran" olarak düzeltilmiştir.

[Kaziyye-i Şartıyyenin Tarafeyni Tarafeyn-i Kaziyye Olmalarından Kat'-ı Nazarla Ya Sâdık veya Kâzib Olacaklarından Bunların Hangisinden Şartıyyenin Terkîbi Takdîrde Sâdık veya Kâzib Olacağına Tafsîli]

Kâle Rahimehullâh

وهما أيضا إما صادقان، نحو كُلُّمَا كَانَ زَيْدٌ إِنْسَانًا كَانَ حَيَوَانًا أَوْ كاذبتان، نحو كُلُّمَا كَانَ زَيْدٌ فَرَسًا كَانَ صَاهِلًا أَوْ مختلفتان بأن يكون المقدم كاذبا والتالي صادقا، نحو كُلُّمَا كَانَ زَيْدٌ فَرَسًا كَانَ حَيَوَانًا أَوْ بالعكس، كعكس الأخير مستويا.

[Şartlı önermenin iki tarafının ikisi de ya doğru olur. Misal: Her ne zaman ki Zeyd insansa o, canlıdır. Ya ikisi de yanlış olur. Misal; her ne zaman ki Zeyd at ise o, kişneyendir. Ya da farklı olur. Şöyle ki; ya mukaddem yanlış, tâlî doğru olur. Misal; her ne zaman ki Zeyd at ise o, canlıdır. Ya da tam tersi olur. Son örneğin düz döndürmesi gibi.]

Kaziyye-i şartıyyenin sıdk ve kizbi tâlînin mukaddeme olan ittisâl veyâhûd infisâliyle olunan hükmün nefsü'l-emre mutâbakat ve adem-i mutâbakatıyla olup tarafeynin sıdk ve kizbiyle olmadığı ve edât-ı şart tarafeyni sıdk ve kizblerine i'tibârdan başka bi'l-fi'l kaziyyelikden bile ih-râc edildiği beyân-ı sâbıkdan ma'lûm olmuştur. Lâkin bu cihetten [125] kat'-ı nazarla hâricden bakıldığı hinde cüz'eyni beyinde meşhûd olan hükmlerin nefsü'l-emrîsine mutâbakat ve adem-i mutâbakatına ve nef-sü'l-emrde tahakkuklarına nazaran sıdk ve kizbe sâlih oldukları cihete tarafeyn sâdık veyâ kâzib veyâ muhtelif olmak aksâm-ı selâsesine mün-kasim olur.

İmdi şartıyyenin tarafeyni yâ sâdıka olurlar nitekim zikr olunan (كلما كان زيد إنسانا كان حيوانا) [Her ne zaman ki Zeyd insâna o, canlıdır.] mut-tasılasında i'tibâr-ı ittisâlden sarf-ı nazar gerek mukaddem olan “Zeydün insânün” ve gerek tâlî vâki' olan “Zeydün hayevânün” hamliyyelerinden iki-si de sâdıklardır. Veyâhûd şartıyyenin tarafeyni kâzibe olurlar. Meselâ (كلما كان زيد فرسا كان صاهلا) [Her ne zaman ki Zeyd at ise o, kişneyendir.] mut-tasılasında gerek mukaddem olan “Zeydün feresün” gerek tâlî olan “Zeydün sâhilün” hamliyyelerinden ikisi de kâzibedir. Veyâhûd tarafeyn muhtelif olarak bunlardan biri sâdik diğeri kâzib olur. Şöyle ki; yâ mukaddem kâzib ve tâlî sâdik olmasıyla olur. Nitekim (كلما كان زيد فرسا كان حيوانا) [Her ne zaman ki Zeyd at ise o, canlıdır.] böyle olup mukaddem vâki' olan “Zey-

dün feresün” cümlesi kâzibe ve tâlî vâki‘ olan “Zeydün hayevânün” sâdıka-
dır. Veyâhûd bil‘aks mukaddem sâdık ve tâlî kâzib olmasıyla olur. Meselâ
(كلما كان زيد فرسا كان حيوانا) [Her ne zaman ki Zeyd at ise o, canlıdır.] misâ-
linin aks-i müstevîsi olan (قد يكون إذا كان زيد حيوانا كان فرسا) [Ba‘zen olur:
Zeyd canlı olduğu zaman attır.] bu kabılden olarak mukaddem vâki‘ olan
“Zeydün hayevânün” sâdık ve tâlî olan “Zeydün feresün” kâzibdir.

Kâle Rahimehullâh

لكن الموجبة الكلية من المتصلة اللزومية لا تصدق في الرابع بل مختصة بالثلاثة الأولى

[Fakat küllî olumlu muttasıla-ı lüzûmiyye önerme, dördüncüde doğru olmaz.
Sadece ilk üç taneye mahsûstur.]

Lâkin muttasıla-i lüzûmiyyeden mûcibe-i külliyye tarafeynin muhte-
mel olduğu işbu vücûh-i erba‘adan vech-i râbî‘de ya‘nî mukaddem sâdık ve
tâlî kâzib olduğu mâddede sâdık olmayıp belki sıdıkı evvelki vech-i selâseye
muhtassadır. ammâ râbî‘de sâdıka olamaması zîrâ sıdıkı takdîrde sâdıkın
kâzibi müstelzim olması lâzım gelir. Bu ise mümteni‘dir. Ve illâ sâdıkın
kizbini ve kâzibin sıdıkını mü‘eddî olur. ammâ sâdıkın kizbini mü‘eddî
olması zîrâ lâzım kâzib olup lâzımın kizbi ise melzûmun kizbini müstelzim
olur. Ve ammâ kâzibin sıdıkını mü‘eddî olması zîrâ bunda melzûm sâdık-
dır. Melzûmun sıdıkı ise sıdık-ı lâzımını müstelzim olur. Nitekim musannif
Hâşiye’de beyân eylemiştir.

Yine musannif *Hâşiye’de* tahkîk-i makâm ile demiştir ki bu vechle mut-
tasıla-i lüzûmiyyeden mûcibe-i külliyyenin kısım-ı râbî‘de ya‘nî mukad-
dem sâdık ve tâlî kâzib olduğu mâddede adem-i sıdıkı ehl-i fennin kâ‘il
oldukları şey‘dir. Lâkin muttasıla-i lüzûmiyyeden mûcibe-i cüz’iyyede
ihtimâlât-ı erba‘anın cereyânı ve mûcibe-i külliyyenin ihtimâlât-ı selâse-i
üvele ihtisâsı kelâm-ı zâhîrîdir. Ve tahkîk olan muttasıla-i lüzûmiyyeden
gerek külliyye ve gerek cüz’iyye mutlakan mûcibe-i sâdıkatayn ile kâzi-
beteyne muhtassadır. Nitekim karîben kesb-i ıttılâ‘ edilecektir ki meselâ
(كلما كان زيد فرسا كان حيوانا) [126] [Her ne zaman ki Zeyd at ise o, can-
lıdır.] kavlinde tâlî zımn-ı feresiyyette hayevân olmasıyla mukay-
yed olup mutlak hayevâniyyet değildir. Ve illâ işbu mûcibe-i külliyye
(قد يكون إذا كان زيد حيوانا كان فرسا) [Ba‘zen olur: Zeyd canlı olduğu zaman
attır.] mûcibe-i cüz’iyyesine mün‘akis olamaz. Zîrâ Zeyd’in feres olabilme-
si zımn-ı feresîde hayevân olduğu takdîrde olup yoksa zımn-ı insâniyet-

te hayevân olduğu takdîrde feres olamayacağı zâhirdir. Ve Zeyd'in zımn-ı feresiyyette olmasıyla berâber hayevâniyyeti ictimâ'ı mümteni'a olan evzâ'dandır. Elhâsıl bu takdîrde aksin mukaddemi Zeyd'in mutlakan hayevâniyyeti olup bu ise ma'iyyeti mümkün olan evzâ'dan bir vaz' üzere Zeyd'in feresiyyetini müstelzim olmayıp ancak işbu mukaddem olan hayevâniyyet Zeyd'in zımn-ı insâniyyette olmayarak zımn-ı feresiyyette hayevâniyyeti hâlde müstelzim olur. Ve zımn-ı feresiyyette olmakla berâber hayevâniyyet-i Zeyd mümkünü'l-ictimâ' değildir. Bu sûrette eğer tâlî mukayyed olmayarak itlâk edilse ya'nî zımn-ı feresiyyette hayevâniyyetle takyîd olunmayarak mutlakan hayevâniyyet mahmûl olsa mukaddem ile tâlî beyninde lüzûm ba'zı evzâ'-ı mümteni'a üzere olmasını mukzî (muktezî) olup külliyyet ve cüz'iyette mu'teber olan evzâ'-ı mümkünine üzere olmamış olur. Ve eğer tâlî zımn-ı feresiyyetle hayevâniyyetle kayd olunursa müfâdı Zeyd zımn-ı feresiyyette hayevâniyyetle muttasıfdır demek olarak bu sûrette tâlî dahi mukaddem gibi kâzib olup tarafeyn kâzibeyn olur.

Kâle Rahimehullâh

كما أن مطلق الموجبة الاتفاقية الكلية أو الجزئية منها مختصة بالصادقين، أو بتال صادق

[Mutlak olarak mûcibe-i ittifâkiyye-i külliyye veyâhud cüz'iyeye her ikisi de doğru olan mukaddem ve tâliye veya yalnızca doğru olan tâliye mahsûstur.]

Nitekim muttasıladan mutlakan mûcibe-i ittifâkiyye gerek külliyye ve gerek cüz'iyeye mukaddem ve tâlîden ikisi de sâdıkeyn veyâhûd tâlî sâdık olmasına muhtassadır. Ve tâlînin sâdık olması mukaddemin sâdık veya kâzib olması sûretinden e'ammıdır. Ve musannifin *Hâşiye*'de beyânı vechle i'tibâr-ı sâdık tarafeyn-i ittifâkiyye-i hâssa olduğu sûrette olup ve mukaddemin sâdık ve kizbi manzûr olmayarak tâlînin i'tibâr-ı sâdık ittifâkiyye-i âmme olması hîndedir.

Elhâsıl ittifâkiyye-i hâssada sâdık-ı tarafeyn lâbüd ve mu'teber olup ittifâkiyye-i âmmede lâzım ve mu'teber olan tâlînin sâdık olarak mukaddemin fi-nefsi'l-emr sâdık veyâhûd kâzib olması gayr-ı manzûr ve yalnız farz-ı sâdık kâfidir.

Kâle Rahimehullâh

ومطلق الموجبة كلية كانت أو جزئية عنادية كانت أو اتفاقية من المنفصلة الحقيقية مختصة بالمختلفين

[Küllî veya cüz'î, inâdiyye veya ittifâkıyye olsun farketmez hakîkî munfasıldan mutlak olumlu önerme, iki farklı tarafa mahsûstur.]

Ve munfasıla-i hakîkiyyeden mutlak ve mûcibe ister külliyye ve ister cüz'îyye olsun ve gerek inâdiyye veyâhûd ittifâkıyye olsun zikr olunan ihtimâlât-ı erba'adan yalnız muhtelifeteyne muhtassadır ki ehad-i tarafeyni sâdık ve âharî kâzib olur. Meselâ (دائما) veyâhûd (قد يكون إما أن يكون زيد حيوانا) (أو حمارا) [Dâ'imâ veya ba'zen olur: Zeyd ya canlıdır ya da eşektir.] kavillerinde mukaddem sâdık ve tâlî kâzib ve aksleri bi'l-akstdir.

[127]

Kâle Rahimehullâh

ومن مانعة الجمع مختصة بغير الصادقتين، ومن مانعة الخلو بغير الكاذبتين

[Mâni'atü'l-cem'den mutlak olumlu önerme, doğru olmayan iki tarafa mahsûstur. Mâni'atü'l-hulüvden mutlak olumlu önerme, yanlış olmayan iki tarafa mahsûstur.]

Ve munfasıla-i mâni'atü'l-cem'den mutlak mûcibe sâdıkateynin gayrıya muhtassadır. Ya'nî tarafeyni kâzibeteyn veyâhûd ehadühümâ kâzib ve âharî sâdık olarak muhtelifeteyn olmak ihtimâlât-ı selâsesinde mâni'atü'l-cem' sâdık olup fakat tarafeyni sâdıkateyn olamaz. Ve munfasıla-i mâni'atü'l-hulüvden mûcibe kâzibeteynin gayrıya muhtass olarak tarafeyni sâdıkateyn veyâhûd muhtelifeteyn olmak ihtimâlât-ı selâsesinde sâdık olup fakat tarafeyni kâzibeteyn olamaz.

Musannifin *Hâşiye*'de beyânı vechle mâni'atü'l-cem'den mûcibenin sâdıkateynin gayrıya ihtisâsı zirâ inâden veya ittifâken sıdkda ictimâ' etmeyen kazıyyeteyn ya ikisi de kâzibe veyâhûd biri kâzibe ve âharî sâdık olur. Mâni'atü'l-hulüvde dahi kelâm bu vechle olup inâden veya ittifâken kizbde ictimâ' etmeyen kazıyyeteyn ya ikisi de sâdık veyâhûd ehadühümâ sâdık ve âharî kâzibe olur. Ve bu zikr olunan hükm mûcibât olup ve ammâ sâlibe mûcibenin kâzibe olduğu mâddelerde sâdık ve sâdık olduğu mahalde kâzibe olur. Zîrâ ittisâl veyâhûd infisâl ile hükm sahîh olduğu hinde ademiyle hükm sahîh olamaz. aksi dahi böyledir. Nitekim allâme-i Sa'deddin *Şerh-i Şemsîyye*'de beyân etmiştir.

[Şartıyyenin Tarafeyni ya Mûcibe veyâ Sâlibe Olup ve Şartıyyenin İcâb ve Selbinde Tarafeynin İcâb ve Selbi Mû'teber Olmayıp Belki Bu Bâbda İ'tibâr İttisâl veyâ İnfisâlin Vukû' ve Lâ-Vukû'una İdügü]

Kâle Rahimehullâh

وأيضا طرفاها كطرفي المحصلة والمعدولة إما موجبتان كما سبق أو سالبتان

[Yine muhassala ve ma'düle önermelerde olduğu gibi şartlı önermenin iki tarafı, daha önceki örneklerde geçtiği gibi ya olumludur ya olumsuzdur.]

Kezâlik şartıyyenin tarafeyni hamliyye-i muhassala ve ma'dûlenin tarafeyni gibi ya mûcibe olurlar. Nitekim mûcibe ve sâlibeden mûcibetüt-tarafeyn olarak emsile-i müte'addide mürûr etmiştir. Veyâhûd tarafeyni sâlibe olur. (نحو كَلَّمَا لَمْ تَكُنِ الشَّمْسُ طَالَعَةً لَمْ يَكُنِ النَّهَارُ مَوْجُودًا) [Misâl; her ne zamân Güneş doğmamışsa gündüz mevcûd değildir.] Bu kazıyye mûcibe-i muttasıla olup tarafeyni sâlibedir. (أو مختلفتان) [Ya da şartlı önermenin iki tarafı farklı olur.] veyâhûd tarafeyni icâben ve selben muhtelife olarak ehadühümâ mûcibe ve âharı sâlibe olur. (نحو كَلَّمَا كَانَتْ الشَّمْسُ طَالَعَةً لَمْ يَكُنِ اللَّيْلُ) [Misâl; her ne zamân Güneş doğmuş ise gece mevcûd değildir.] Bu kazıyye dahi mûcibe-i muttasıla olup mukaddemi mûcibe, tâlîsi sâlibedir. Ve misâl-i aks, aks-i misâldir.

Kâle Rahimehullâh

ولا عبرة في إيجاب الشرطية وسلبها بإيجاب الأطراف وسلبها أيضا بل بوقوع الاتصال والانفصال ولا وقوعهما؛ فالحكم بلزوم السلب إيجاب، وبسلب اللزوم سلب

[Şartlı önermelerin, doğru ve yanlış olmada taraflarına i'tibar edilmediği gibi olumlu veya olumsuz olmasında taraflarının olumlu veya olumsuz olmasına da i'tibar edilmez. Bilakis i'tibar, ittisâlin ve infisâlin gerçekleşip gerçekleşmediğindedir. Olumsuzun lüzûmuna dâ'ir hükm, olumluluktur. Lüzûmun olumsuzluğuna dâ'ir hükm, olumsuzluktur.]

Ve kazıyye-i şartıyyenin sıdk ve kizbinde tarafeynin sıdk ve kizbine i'tibâr olmadığı gibi şartıyyenin icâb ve selbinde dahi taraflarının icâb ve selbine i'tibâr olmayıp belki i'tibâr tarafeyn beyninde olan ittisâl ve infisâlin vukû' veyâhûd bunların lâ-vukû'unadır. İmdi lüzûm-i selb ile hükm icâb ve selb-i lüzûm ile hükm selbidir. Ve şartıyyede mûcibe ile sâlibe beyninde olan fark-ı ma'nevî budur. Bu sebebden nâşî ba'zen vukû' bulur ki [128]

tarafeyn sâlibe ve şartıyye mûcibe olur. Meselâ *تَكُنِ الشَّمْسُ طَالِعَةً* (نحو *كُلَّمَا لَمْ تَكُنِ الشَّمْسُ طَالِعَةً*) [Misâl; her ne zamân Güneş doğmamışsa gündüz mevcûd değildir.] kavlimiz bu kabîlden olarak intifâ-ı vücûd-i nehârın intifâ-ı tulû‘-ı şemse ittisâliyle hükm olunduğundan tarafeyn sâlibe ve kazıyye mûcibedir. Ve ba‘zen tarafeyn mûcibe iken kazıyye sâlibe olur. Meselâ *لَيْسَ أَلْبَتَّةَ* (ليس ألبتة) [Asla değil: İnsân taş olduğu zaman o, konuşandır.] bu kabîlden olarak nâtıkıyyet insânın hacer olmaklığına lâ-vukû‘-ı ittisâliyle ya‘nî tarafeyn beyninde ittisâlin intifâsıyla hükm olunmasıyla tarafeyn mûcibe ve kazıyye sâlibedir.

[Ba‘zen Şartıyye-i Sâlibede Edât-ı Selbin Edât-ı Şart Üzere Takdîmiyle Fark-ı Lafzîye İşâret Olunduğu]

Kâle Rahimehullâh

وقد أشير إلى الفرق اللفظي بتقديم أدوات السلب على أدوات الشرط في السالبة نحو لَيْسَ إِنْ كَانَتِ الشَّمْسُ طَالِعَةً فَاللَّيْلُ مَوْجُودٌ

[Bazen olumsuz önermelerde olumsuzluk edâtı, şart edâtına takdîm edilerek lafzî farka işaret edilir. Misâl; Değil: Eğer Güneş doğmuş ise gece mevcûddur.]

Ve ba‘zen şartıyyede sâlibede edât-ı selbin edât-ı şart üzerine takdîmiyle işâret olunmuştur. Meselâ *لَيْسَ إِنْ كَانَتِ الشَّمْسُ طَالِعَةً فَاللَّيْلُ مَوْجُودٌ* [Misâl; Değil: Eğer Güneş doğmuş ise gece mevcûddur.] kavli sâlibe olup “ليس” edât-ı selbi “ان” edât-ı şartı üzerine mukaddemdir.

Musannif *Hâşîye*’de demiştir ki (بتقديم أدوات السلب في السالبة) [Olumsuz önermelerde olumsuz şart edâtını takdîm etmekle gerçekleşir.] kavliyle iktifâ ya‘nî beyân-ı farkı yalnız sâlibe cihetine hasr ederek ve (و تأخيرها في الموجبة) [Ve olumluda bu edatı sonra getirmekle] adîlini îrâd etmemesi zîrâ edât-ı selbin takdîmi selb üzere delâlette küllî ve muttarid olup lâkin te‘hîr-i edât-ı selbin îcâb üzere delâleti ba‘zen tahallûf ederek gayr-ı muttariddir. Şöyle ki; şartıyye-i muttasıla ba‘zen edât-ı selb mü‘ahhar olduğu halde sâlibe olur. Meselâ *إِنْ كَانَتِ الشَّمْسُ طَالِعَةً لَا يَلْزَمُ أَنْ يَكُونَ* (إن كانت الشمس طالعة لا يلزم أن يكون) [Eğer Güneş doğmuşsa gecenin olması gerekmez.] kavlinde edât-ı selb olan “لا” edât-ı şarttan mü‘ahhar olmasıyla berâber kazıyye sâlibedir. Zîrâ mefhûmu selb-i lüzûm olup lüzûm-i selb ile hükm değildir. Bu sûrette meselâ *(إِنْ جَاءَنِي زَيْدٌ لَمْ يَجِئْ عَمْرُو)* [Bana Zeyd gelirse Amr gelmemiştir.] kavlinde eğer *(يَلْزَمُ أَنْ لَا يَجِئْ عَمْرُو)* [Bu durum (Ya‘nî Zeyd’in

gelmesi) Amr'ın gelmemesini gerektirir.] ma'nâsı kasd olunursa ya'nî Amr'ın gelmemesi lâzım gelir denilmek murâd edilirse mûcibe olur. Ve eğer (لا يلزم أن يجيء عمرو) [Bu durum (Ya'nî Zeyd'in gelmesi) Amr'ın gelmesini gerektirmez.] ma'nâsı kasd olunur, ya'nî Amr'ın gelmesi iktizâ etmez denilmek istenilirse sâlibe olur. Hâsılı husûl-ı fark için edât-ı selbin tâlîden cüz' olup olmamasını i'tibâr eylemek lâzım gelir.

[Her İki Hüküm ki Farz-ı İctimâlarından Muhâl Lâzım Gelmeye Beynlerinde Lüzûm-i Cüz'î Mevcûd Olacağıın Beyânı]

Kâle Rahimehullâh

تنبيه كل حكيم لا يلزم من فرض اجتماعهما في الواقع محال فيبينهما لزوم جزئي على بعض الأوضاع الممكنة هو وضع وجوده مع الآخر، وإن لم يجتمعا في الواقع أصلا

[Tenbih: Vâkı'da bir araya geldikleri varsayıldığında bu durumun imkansızlığı gerektirmediği iki hükm arasında, bazı mümkün durumlar üzerine cüz'î lüzûm vardır. Bu da vâkı'da kesinlikle bir araya gelemeseler bile iki hükmden birinin varlık durumunun diğer hükmün varlık durumuyla berâber olmasıdır.]

Lâzımüt-tayakkuz mesâ'il-i fendendir ki her iki hükm ki vâkı'de ictimâ'larını farz etmekten muhâl lâzım gelmeye, işbu hükmeyn her ne kadar vâkı'de aslâ ictimâ' etmeseler de beynlerinde ba'zen evzâ'-ı mümkinе üzere lüzûm-i cüz'-î mevcûddur. Ve işbu ba'zı evzâ'dan murâd ehad-i hükmeynin âhariyla vaz'-ı vücududur. Çünkü sâlibe-i külliyye-i lüzûmiyyenin sîdkı mukaddem ile tâlî beyninde bi-hasebi'l-lüzûm tebâyin-i küllînin vücûduna mütevakkıf olmasıyla mücerred bi-hasebi'l-vâkı' tebâyün mevcûd olmasından dolayı lüzûmen selb-i küllî sâdik olamaz. Bu cihetle hâricde vücûdu olmayan bir şey'in [129] şey'-i âhar ile kat'â ictimâ'ı olmamasından nâşî her ne kadar zâhirde beynlerinde mübâyenet görünür ise de lâkin madem ki eğer vücudu olup da ictimâ'ları farz olursa muhâl lâzım gelmeye, işbu vaz'-ı vücûd üzere beynlerinde lüzûm-i cüz'î tahakkuk ederek selb-i küllî sâdik olamaz.

Ve musannifin *Hâşiyе*'de beyânı vechle hükmeyn-i mezkûreynin vaz'-ı vücûd-i faraziyyede lüzûmları ya hükmeynden ikisini illet-i vâhide iktizâ etmesiyle veyâhûd illetleri başka ise de her birinin illeti beyninde bir cihetten iktizâ mevcûd olmasıyla olur. Zîrâ hükmeynden her birinin zâtı vaz'-ı mezkûrdan ibâ ve imtinâ' etmez. Bu sûrette ba'zıların ehad-i hükmeynin

âharıyla vaz'-ı vücûdunun gâyeti beyne'l-hükmeyn mukârenetten ibâret olup lüzûm değildir. Zîrâ indlerinde mutlak lüzûm imtinâ'-ı infikâk ile müfesserdir deyü kelâmları vârid olmaz. Ve hâsıl-ı su'âl mukaddemin bir vaz' üzere farzı mukaddemin bu vaz' için melzûm olmasını iktizâ etmeyip belki o vaz' ile mücâmî' olmasını iktizâ eder. Bu takdîrde vaz'-ı mezkûrun gâyeti mukârenet olup lüzûm olmaz. Ve hâsıl-ı cevap ehadühümâ âharıyla vaz'-ı vücûdundan murâd illetleri müttehid veyâhûd illetleri beyinde iktizâ mevcûd olarak ehadühümâ âharını müstelzim olacak sûrette âharıyla farz-ı vücûdu olup ve bu vechle farz olunmasının menşe'i ise zât-ı hükmeynin bu misüllü vaz'dan âbî olmamasıdır. (كوجود الإنسان ووجود العتقاء) [İnsânın varlığı ve ankânın varlığı gibi.] Meselâ vücûd-i insân ile vücûd-i ankâ böyle olup vâki'de ankânın vücûdu mütehakkık olmamasıyla vâki'de aslâ ictimâ' etmezler ise de ankânın mevcûd olması farz edilse insân ile vücûdda ictimâ'ları müstahîl olmayıp ve zâtları bundan âbî ve mümteni' olmadığından vaz'-ı vücûdda beynlerinde lüzûm olduğu ve bu dahi evzâ'-ı mümkinetü'l-ictimâ'dan bir vaz' olmasıyla lüzûm icâben lüzûm-i cüz'î idüğü derkârdır. (فلا يصدق هناك السالبة الكلية وإن صدقت من الاتفاقية) [Bu durumda, her ne kadar ittifâkıyye doğru olsa da olumsuz küllî önerme doğru olmaz.] Bu sûrette beynlerinde vech-i meşrûh üzere lüzûm-i cüz'î olan mahalde lüzûmiyyeden sâlîbe-i külliyye sâdika olamaz. Zîrâ sâlîbe-i külliyyenin müfâdî evzâ'-ı mümkineden hiçbir vaz' üzere lüzûm ve ittisâl olmamasıdır. Mâdde-i mezkûrede ise ba'zı evzâ'-ı mümkinde üzere lüzûm mevcûddur. Nitekim *Hâşiye*'de beyân etmiştir. Lâkin vâki'de aslâ ictimâ' etmedikleri cihetle ittifâkıyyeden sâlîbe-i külliyye sâdikadır.

[Her Bir Hükmeyn ki Birbirinden İnfikâklerini Farz Etmekten Muhâl Lâzım Gelmeye Beynlerinde Lüzûm-i Küllî Tahakkuk Etmeyeceği]

Kâle Rahimehullâh

وكل حكمين لا يلزم من فرض انفكاك أحدهما عن الآخر محال فليس بينهما لزوم كلي، وإن لم ينفك أحدهما عن الآخر أبدا كناطقية الإنسان وناهقية الحمار لجواز الانفكاك على بعض الأوضاع الممكنة هو وضع وجوده بدون الآخر

[Biri diğëerinden (vâki'da) ebedî olarak ayrılmasa da birinin diğëerinden ayrılmasını farzetmeden dolayı, muhâl bir durumun gerekli olmadığı iki hükme arasında küllî lüzûm yoktur. İnsânın düşünen olması ile eşeğin anıran olması gibi. Çün-

kü bazı mümkün durumlar üzerine ayrılması imkân dâhilindedir. Bu da birinin, diğeri olmadan var olma durumudur.]

Ve her bir hükmeyn ki ehadühümânın âhardan infikâkini farz etmekten muhâl lâzım gelmeye, her ne kadar vâki'de ehadühümâ âhardan ebeden münfek olmasa da işbu hükmeyn beyninde lüzûm-i küllî [130] tahakkuk etmez. Meselâ nâtukiyyet-i insân ile nâhikiyyet-i himâr böyle olup vâki'de birbirinden iftirâk etmeseler de farz-ı iftirâklarından muhâl lâzım gelmeyeceğinden lüzûm-i küllî ile (كلما كان الإنسان ناطقا فالحمار ناطق) [Her ne zaman ki insân konuşan ise merkeb de konuşandır.] denilmek sahîh olmaz. Zîrâ bâ'zı evzâ'-ı mümkün üzere infikâkleri câ'iz olup bu da ehadühümânın bi-dûni'l-âhar vaz'-ı vücûdudur. Hâsılı himâr nâhik olmayarak insânın nâtik olması emr-i müstahîl değildir. Musannif *Hâşiye*'de demiştir ki, bunun bi-dûnil-âhar vaz'-ı vücûdu yine ne hükmeyn beyninde ve ne de illetleri beyninde bi-vechin iktizâ olmamasının cevâzına mebnîdir. Zîrâ hükmeynden her birerleri işbu adem-i iktizâdan âbî olmamasıyla her birisiyle işbu bi-dûni'l-âhar vücûdu vaz'-ının ictimâ'ı mümkün olur. Bu sûrette mürûr eden sû'âl gibi, bunun üzerine de sû'âl vârid olmaz. Hâsılı ehad-i hükmeynin bi-dûni'l-âhar mevcûd olması vaz'-ından zât-ı tarafeyn âbî olmayıp bi-dûni'l-âhar mevcûd olmak vaz'-ıyla ictimâ'dan ibâ ve imtinâ' etmeliği ne kendileri ve ne illetleri muktezî olmaması câ'izdir. Bu takdîrde beynlerinde lüzûm-i küllî olamayıp sâ'ilin zehâbı gibi bundan lâzım gelecek yalnız adem-i mukârenettir. Yoksa lüzûm-i küllîye mâni' olamaz denilemez. Zîrâ bi-dûni'l-âhar mevcûd olmak vaz'-ından imtinâ'ı iktizâ edecek ne kendilerinde ve ne illetlerinde bir vech bulunmadığı sûrette o vaz'da beynlerinde lüzûm tahakkuk etmeyeceği derkârdır. (فلا تصدق) [Olumlu küllî önerme bu sûrette, ittifâkiyyede doğru olsa da lüzûmiyyede doğru olmaz.] Bu cihetle ehad-i hükmeynin âharından farz-ı infikâki müstelzim-i muhâl olmayan mâddede mûcibe-i küllîye sâdık olamaz. Zîrâ bâ'zı evzâ'-ı mümkün üzere beynlerinde lüzûm mevcûd olmayarak lüzûm-i küllîye mâni'dir. Lâkin ittifâkiyyeden icâb-ı küllî sâdık ve ebeden birbirinden münfek olmadıkları cihetle vâki'a mutâbıktır.

Kâle Rahimehullâh

وكذا الكلام في العنادية الكلية والجزئية

[Külli ve cüz'î inâdî önermedeki durum da böyledir.]

Kaziyye-i külliyye ve cüz'iyeye-i inâdiyyede olan kelâm dahi zıkr olunduğu vechledir. Şöyle ki; musannıfın *Hâşiye*'de beyânı vechle her bir hükmeyn ki ehadühümânın âhardan sıdkda infisâli mümkin ola, her ne kadar beyinlerinde adem-i infisâl dâ'im ve müstemir olsa da işbu hükmeyn beyninde ba'zı evzâ'-ı mümkinine üzere inâd-ı cüz'î mevcûddur. Ve işbu ba'zı evzâ'dan murâd ehadühümânın bi-dûni'l-âhar vaz'-ı tahakkukudur. Meselâ nâtıkiyyet-i insân ve sâhiliyyet-i feres böyledir. İmdi bu mâddede her ne kadar mâni'atü'l-cem'den sâlibe-i külliyye-i ittifâkiyye sâdika olsa da sâlibe-i külliyye-i inâdiyye sâdika olamaz. Zîrâ bi-hasebi'l-ittifâk nâtıkiyyet-i insân ile sâhiliyyet-i feres beyninde vâki'de ve hiçbir evkât ve evzâ'da kat'â infisâl olmadığı cihetle ittifâkiyyeden selb-i küllî sâdik lâkin ehadühümânın bi-dûni'l-âhar vücûdu mümkin olmasıyla bu vaz'da tahakkuk-ı [131] infisâllerinden nâsi inâdiyye-i mâni'atü'l-cem'den selb-i küllî gayr-ı sâdiktır.

Ve her bir hükmeyn ki sıdkda ehadühümânın âhardan adem-i infisâli mümkin ola, her ne kadar beyinlerinde vâki'de infisâl dâ'im olsa da sıdkda inâd-ı küllî bulunmaz. Meselâ vücûd-i insân ile vücûd-i ankâ böyledir. Şöyle ki; her ne kadar ankâ mevcûd olmadığı cihetle devâm-ı infisâllerinden için mâni'atü'l-cem'den mûcibe-i külliyye-i ittifâkiyye sâdika olsa da mûcibe-i külliyye-i inâdiyye sâdika olmaz. Zîrâ vücûd-i ankâ emr-i mümkin olarak vücûd-i insânın bununla tahakkuku taht-ı imkândadır. Ve mâni'atü'l-hulûvva gelince hükmeyn beyninde ehadühümânın âhardan kizbde infisâlinde olan kelâm dahi bu siyâkdadır. Ve munfasıla-i inâdiyye-i hakikiyyenin hâli işbu mâni'ateynin mecmû'undan muttazih olur. Zîrâ hakikiyye mâni'ateyni müşt Emil olduğu tahkîkât-ı sâbıkadan ma'lûm olmuştur.

Kâle Rahimehullâh

وما قال الكاتب من أن بين كل شيئين حتى النقيضين لزوما جزئيا برهان من الشكل الثالث بأن يقال: كُلَّمَا تَحَقَّقَ النَّقِيضَانِ تَحَقَّقَ أَحَدُهُمَا، وَكُلَّمَا تَحَقَّقَ النَّقِيضَانِ تَحَقَّقَ الْآخَرُ فقد يكون إذا تحقق أحد النقيضين تحقق النقيض الآخر، فسفسطة

[Kâtibî'nin "İki çelişik olsa bile her iki şey arasında cüz'î lüzûm vardır." sözü ve bu söze üçüncü şekilden, "İki çelişik var olursa ikisinden biri var olur. İki çelişik var olursa diğer çelişik var olur. Böylece iki çelişikten biri var olduğunda diğer çelişik var olur." şeklinde sunduğu bu delil, safsatadır.]

Ömer Kâtibî her bir şey'eyn ve hatta nakîzayn beyninde lüzûm-i cüz'î olduğunu beyân ve şekl-i sâlisden ikâme-i burhân ile "her ne vakt nakîzân

tahakkuk eylese ehad-i nakîzayn tahakkuk eder ve her ne vakt nakîzân tahakkuk etse nakîz-ı âhar tahakkuk eder, sugrâ ve kübrâsı ba'zen olur ki ehad-i nakîzayn tahakkuk ettiği hinde nakîz-ı âhar tahakkuk eder, matlûbunu intâc eyler” deyü kâ'il olması safсата ve vehmiyyâtan mürekkebe olarak mugâlatadır.

Musannif *Hâşiye*'de demiştir ki “bu delîlin netîcesi delîle lâzım gelir veyâhûd gelmez.” Ya'nî bu mukaddimeteyn ya bu netîceyi istilzâm edip yâhud etmemekden hâli olmaz. Eğer netîceyi müstelzim olursa Kâtibî'nin müdde'âsı olduğu vechle nakîzayn beyninde mülâzime-i cüz'iyye lâzım gelip bu hâlde sâlibe-i külliyye-i lüzûmiyyenin hiçbir mâddede aslâ sâdıka olamamasını müstelzim olur. Bu ise bâtıldır. Ve eğer delîl-i mezkûr netîceyi müstelzim olmazsa bu vechle adem-i intâcı ya şekl-i sâlisin fesâd-ı hey'etinden veyâhûd fesâd-ı mâddeden ya'nî küll cüz'ü külliyyen müstelzim olmamasından neş'et etmesi iktizâ ederek bunlardan ikisi dahi bâtıldır. Bu sûrette işbu delîlin kadhı lâzım gelerek bunu beyânda buyururlar ki (لأن الأصغر والأكبر إن قيدا بقيد وحده فسدت المقدمتان، وإن قيدا بقيد مع الآخر أو في ضمن المجموع صحتا وصحت النتيجة، لكن اللازم حيثئذ قد يكون إذا تحقق أحد النقيضين مع الآخر [Çünkü küçük ve büyük öncül, eğer “sadece” kaydı ile kayıtlarınsa iki öncül de fesâda uğrar. Eğer “diğeriyle berâber” ve “tamamının zımında” kayıtları ile kayıtlarırlarsa, iki öncül doğru olur. Netîce de doğru olur. Fakat bu durumda delîlden lâzım gelen; “ba'zen iki çelişikten bir tanesi diğeri ile berâber var olduğunda diğeri onunla berâber var olur.” netîcesidir. Bu da ulaşılmak istenen matlûb/netîceden farklı bir şey'dir.] Ya'nî küllin müstelzim olduğu ancak zımında olan cüz'dür. Nitekim cüz'eynin müstelzim olduğu ancak zımında bulunduğu küllîdir. Bu sûrette delîl-i mezkûr mukaddimeteyninin tâlîleri olan asgar ile ekber eğer “vahdehû” [132] kaydıyla takyîd olunup da أحدهما تحقق النقيضان (كلما تحقق النقيضان صحتا وصحت النتيجة، لكن اللازم حيثئذ قد يكون إذا تحقق أحد النقيضين مع الآخر وحده) [Her ne zamân iki çelişik tahakkuk ederse iki çelişikten yalnızca birisi gerçekleştirmiş olur. Şayet iki çelişik tahakkuk ederse yalnızca diğeri gerçekleştirmiş olur.] demek olursa mukaddemeler fâsid olarak netîce de fâsid olur. Zîrâ küll münferiden cüz'ünü müstelzim olmaz. Ve eğer asgar ile ekber “ma'a'l-âhar” veyâhûd “fi-zımnı'l-mecmû” kaydlarından biriyle takyîd olunursa mukaddemeler fesâddan vâreste olarak netîce dahi sahiha olursa da lâkin matlûbu müntic olmaz. Zîrâ bu takdîrde lâzım gelen netîce الآخر تحقق الآخر مع النقيضين مع الآخر (قد يكون إذا تحقق أحد النقيضين مع الآخر تحقق الآخر مع النقيضين مع الآخر)

(معہ [Ba‘zen olur: İki çelişikten biri diğeriyle birlikte gerçekleşirse diğeri de onunla birlikte gerçekleşir.] olup bu ise matlûbun gayrıdır.

Musannif *Hâşiye*'de bu kelâmı izâh ederek demiştir ki; bu netice matlûbun gayrı olması zîrâ matlûb beyne'n-nakîzayn ehadühümâ ba‘zı evzâ‘-ı mümkinede âharı müstelzim olmak ma'nâsınca isbât-ı lüzûm-i cüz'îdir. Nitekim şekl-i sâlis ile istidlâl olunmasının muktezâsı da budur. Ve zâhirdir ki nakîzayndan ehadühümânın âharı istilzâmı ancak nakîz-ı âhar ile berâber vaz‘-ı tahakkuku üzere olur. Bu vaz‘ ise ehad-i nakîzaynın kendiyile ictimâ‘ı mümkün olan evzâ‘ından değildir. Şöyle ki; nakîzayn ikisi birden tahakkuk edemez. Bu sûrette işbu nakîzayn mâddesinde mûcibe-i cüz'iyeye-i lüzûmiyye sâdika olamaz. Zîrâ nasıl ki külliyyede hükm cemî‘-i evzâ‘-ı mümkün üzere olduğu gibi mûcibe-i cüz'iyeye-i lüzûmiyyede dahi hükm ba‘z-ı evzâ‘-ı mümkün üzeredir. Çünkü eğer külliyyede hükm cemî‘-i evzâ‘-ı mümkün i‘tibârıyla olmasa gerek mûcib ve gerek sâlib hükm-i küllî-i lüzûmî sâdik olmaz. Ve zikr olunduğu vechle eğer “ma‘al-âhar” kayd-ı sânisıyla takyîd olunup da (إذا تحقق النقيضان مع الآخر تحقق أحدهما) [İki çelişik diğeriyle birlikte gerçekleşirse ikisinden biri gerçekleşir.] takdîrinde olsa beyân-ı mezkûrun hilâfında olur. Zîrâ bu takdîrde âhariyla berâber tahakkuku evzâ‘-ı mukaddem-i mümküneden olmayıp belki mukaddem-i muhâlin nefsi olur. Ve bunun cüz'î ve belki küllî olarak âharı istilzâmında şekk yoktur. Eğer denilirse ki “murâd-ı Kâtibî dahi budur, ya'nî âhariyla berâber olmakla mukayyed olan nakîzayn ba‘zen âharı müstelzim olur demektir.” Cevâbında deriz ki nakîzayndan her birisi âhariyla berâber farzı i‘tibârıyla şey' olduğu gibi bu farz mevcûd olmayarak dahi şey'dir. Halbuki “ma‘al-âhar” kaydıyla mukayyed olduğu sûrette şekl-i sâlis ile sâbit olacak şey'i bi'tibârî'l-evvel ya'nî ma‘al-âharı farz-ı vücûdu takdîrde beynlerinde lüzûm-i cüz'înin tahakkuku olup sâni i‘tibârıyla ya'nî ma‘al-âhar vücûdu farz olunmayarak beynlerinde lüzûm-i cüz'î mütehakkık değildir. Bu sûrette Kâtibî'nin iddi'âsı vechle her bir şey'eyn beyninde lüzûm-i cüz'î sâbit olmayıp vech-i âhardan takrîb-i tâmm olmaz.

Kâle Rahimehullâh

وكذا إذا لم يقيدا بقيد؛ لأن المقدمتين حينئذ إنما تصدقان إذا انصرف المطلق إلى القيد الثاني فهما مقيدان به معنى، وإلا لبطل انعكاس الموجبة الكلية اللزومية إلى الموجبة الجزئية اللزومية، وسيوضح

[Yine eğer bir kayıtla kayıtlamazsa, bu fesâd durumu gerekli olur. Çünkü o

zaman iki öncül, mutlak ikinci kayıta çevrilince doğru olur. İki öncül de ma'nen ikinci kayıtle kayıtlanmıştır. Eğer bir kayıtle kayıtlamazsa; lüzûmiyye küllî olumlu önermenin cüz'î olumlu önermeye aksi bâtil olur. Bunun îzâhı gelecek.]

Ve kezâlik zıkr olunan kuyûddan biriyle [133] asgar ve ekber takyîd olunmasa kelâm yine mürûr ettiği vechledir. Şöyle ki; mukayyed olmaya-
 (كلما تحقق النقيضان تحقق أحدهما مطلقا وكلما تحقق النقيضان تحقق الآخر مطلقا)
 [Ne zamân iki çelişik önermeden birisi gerçekleşirse mutlak olarak ikisinden biri gerçekleşmiş olur. İki çelişik önerme gerçekleşirse diğeri mutlak olarak gerçekleşmiş olur.] denilse küll cüz'-i mutlakını istilzâm etmediği cihetle şartıyyeler kâzibe olacağı misüllü netîce dahi kâzibe olur. Zîrâ ehadühümâ vaz'-ı muvâfik üzere âharını müstelzim olamaz. Vâkı'a âharıyla berâber farz-ı tahakkuku üzere müstelzim olursa da lâkin bu vaz' ictimâ' etmesi mümkin olan evzâ'-ı mümkinesinden olmamasıyla mûcibe-i cüz'iyeye-i lüzûmiyye sâdika olmaz. Bu cihetle mukayyed olmadığı hinde ancak ma'a'l-âhar veyâhûd bu mefhûmda olan fi-zımnî'l-mecmû' kayd-ı sânisıyla zımnen mukayyed olmak cihetine mutlakın insirâfına tevakkuf eder. Bu hâlde mukaddem ile tâlî her ne kadar sûret-i itlâkda iseler de ma'nen kayd-ı mezkûr ile mukayyed olmuş olurlar. Ve eğer bu kayd i'tibâr edilmese mûcibe-i külliyye-i lüzûmiyyenin mûcibe-i cüz'iyeye-i lüzûmiyyeye in'ikâsı bâtil olur. Nitekim aks-i müstevîde olan (فان قلت فلا عكس) [Eğer denilse ki mûcibe-i külliye için tersi yoktur...] kavlından kesb-i ittizâh eder. Ve hâsılı eğer mukaddimeteyn "ma'a'l-âhar" kaydıyla mukayyed olmaz ise mukaddem-i mümkin işbu vaz'-ı muhâlde ictimâ ederek âharı müstelzim olamaz ki hatta mûcibe-i cüz'iyeye sâdika olsun. Ve eğer mukayyed olursa mukaddem muhâlden cüz' olup ol hâlde âharını istilzâm ile mûcibe-i cüz'iyeye-i sâdika olur.

[TENÂKUZ]

Kâle Rahimehullâh

فصل في التناقض وهو اختلاف القضيتين بالإيجاب والسلب بحيث يقتضي لذاته امتناع
 صدقهما معا وكذبهما معا

[Fasıl: Çelişki; iki önermenin, zatı itibariyle ikisinin birden doğru ve ikisinin birden yanlış olmasının imkansız olmasını gerektirecek şekilde olumluluk ve olumsuzluk bakımından birbirinden farklı olmasıdır.]

Füsûl-i tis'a-i bâbdan işbu sâbi' bahs-i tenâkuzdadır. Mürûr eden ebhâs ta'rif ve aksâm-ı kazâyâyâ da'ir olarak musannif bunlardan işbâ-ı kalem-i tahkîkât ile levâhik ve ahkâm-ı kazâyâyâ şürû' ederek bunlardan bahs-i tenâkuzla bed' eylemiştir. Ma'lûm olsun ki tenâkuz kazâyâda ve müfredâtta şâyi' olarak kaziyeteyn beyninde mu'teber olduğu gibi müfredâtta dahi insân ile lâ-insân ve feres ile lâ-feres gibi müsta'meldir. Nitekim mebâhis-i niseb-i erba'ada mütesâviyeynin nakîzları hakkında kelâm sebk eylemiştir. Ve her bir şey'in nakîzi ref'idir demeleri dahi bunu mü'eyyiddir. Fakat bu makâmda maksûd tenâkuz-ı kazâyâdır. Zirâ kelâm ahkâm-ı kazâyâdadır. Ve hem de kıyâs-ı hulf kazâyâ beyninde olan tenâkuzu ma'rifete mütevakıf olup kıyâs-ı hulf ise ulûm-i hakîkiyyede isbât-ı metâlibde ve belki bunların ahkâmı olan ukûs ve intâc-ı akîseyi isbâtta umde olmasıyla beyne'l-kazâyâ olan tenâkuza tahsîs-i nazar etmişlerdir. Ve ammâ müfredât etrâf-ı kazâyâda olan tenâkuz(a) mukâyese ile bilineceği cihetle bu makâmda beyne'l-müfredât olan tenâkuzu ta'rif-i tenâkuzda idrâca hâcet görmemişlerdir. Onun için musannif dahi ihtilâfü'l-kaziyeteyn ile ta'rif eylemiştir. (8)¹⁹⁹ [134] İmdi ıstılâh-ı ehl-i fennde tenâkuz iki kaziyenin îcâb ve selb ile bir haysiyette ihtilâflarıdır ki bu ihtilâf li-zâtihî kaziyeteynin ma'an imtinâ'-ı sıdklarıyla ma'an imtinâ'-ı kizblerini iktizâ eder. Ya'nî iki kaziyenin biri mûcibe ve diğeri sâlibe olup ve bundan birisi sâdik ve diğeri kâzib olarak ne ikisi birden sâdik ve ne de kâzib olsalar ve bu vechle ma'an imtinâ'-ı sıdk ve kizbleri mücerred selben ve îcâben ihtilâflarından neş'et eylese işbu iki kaziyeye beyninde tenâkuz tahakkuk edip ehadiühümâ âhara münâkız olur. el-hâsıl ta'rifde olan lafz-ı ihtilâf cins-i ba'iddir. Şöyle ki; zikr olunduğu vechle ihtilâf-ı kaziyeteyn ve müfredeyn ve kaziyeye ile müfred beynlerinde bulunacağından kaziyeteyn ile takyîd olunarak mâ'adâsı hurûc etmiştir. Ve îcâb ve selb ile mukayyed olarak udûl ve tahsîl emsâliyle olan ihtilâf dahi ihrâc edilmiştir. Ve îcâb ve selb ile ihtilâf ale'l-itlâk tenâkuz olmayıp belki bu ihtilâf ehad-i kaziyeteynin sıdkıyla kaziyeye-i uhrânın kizbini muktezî ve ba'zen gayr-ı muktezî olacağı ve muktezî olduğu sûrette dahi bu iktizâ zât-ı ihtilâfdan veyâhûd husûs-ı mâddeden neş'et etmesi ihtimâllerinden hâlî olmayacağı cihetle ma'an imtinâ'-ı sıdk ve kizbi li-zâtihî muktezî olmak haysiyetiyle takyîd ederek diğere sûretle olan ihtilâf tenâkuzdan ma'dûd olmadığını bildirmiştir. Şöyle ki; îcâb ve

199 (8) İşte hakka akreb olan budur. Her ne kadar ba'zıları müfredeyn beyninde hakikat-i tenâkuz yoktur, ancak müfredeyn beyninde olan tenâkuz kaziyeteyne ircâ' i'tibâriyledir, demiş ise de. (Abdulhamid)

selb ile kaziyeteynin ihtilâfı işbu kaziyeteynin ikisi birden sâdık veyâhûd kâzib olamayıp ehadühümâ sâdık ise âharının kâzib olmasını iktizâ ederek ve bu iktizâyâ ihtilâf-ı mezkûrun zât ve şekli menşe' olması lâzımdır. Meselâ (زيد قائم وزيد ليس بقائم) [Zeyd ayaktadır ve Zeyd ayakta değildir.] kaziyeleri biri mûcibe ve diğeri sâlibe olup bu vechle ihtilâflarından nâşî ikisi birden sâdık veyâ kâzib olamayacakları hasebiyle beyinlerinde tenâkuz mütehakkıktır.

[Tenâkuzda Mahkûmün-Aleyh ve Mahkûmün-Bih ile Kuyûd-i Melhûzâda Kaziyeteynin İttihâdı ve Keyf ve Cihette İhtilâfı Meşrût İdüğü]

Kâle Rahimehullâh

ويشترط التناقض في الكل باتحاد القضيتين في المحكوم عليه الذكري والمحكوم به
وقيودهما الملحوظة بأسرها

[Bütün önerme türlerinde çelişkinin gerçekleşmesi için iki önermenin; zikrî mahkûmün-aleyh, mahkûmün-bih ve bu ikisinin mu'teber bütün kayıtlarında bir olup (nitelik ve cihette farklı olması) şartına bağlıdır.]

Ve kazâyâ-yı mahsûsa ve mahsûrenin cümlesinde tahakkuk-ı tenâkuz kaziyeteynin mahkûmün-aleyh-i zikrîde ve mahkûmün-bihde ve bi-isrihâ kuyûd-i melhûzalarında ittihâdıyla meşrûttur. Hâsılı cemî'-i kazâyâda tahakkuk-ı tenâkuzun şartı üç şey' olup evvel mefhûm-i mevzû'da kaziyeteynin ittihâdıdır. Zîrâ eğer mefhûm-i mevzû'da ihtilâf etseler ikisi birden sâdık veyâhûd kâzib olmaları câ'izdir. Meselâ (زيد قائم وعمرو ليس بقائم) [Zeyd ayaktadır ve Amr ayakta değildir.] böyle olup ikisi de kâ'im veyâhûd gayr-ı kâ'im olmaları câ'izdir. Bu cihetle iştırât-ı ittihâd lâzım gelir. Ve bu ittihâdın mefhûmda i'tibâriyle zât-ı mevzû'da i'tibâr edilmemesi zîrâ külliyyede zât-ı mevzû' cemî'-i efrâd ve cüz'iyede bâ'z-ı efrâd olarak ihtilâfın vücûduyla berâber tenâkuz mevcûddur. Ve şart-ı sâni [135] kaziyeteynin mahmûlde ittihâdlarıdır. Zîrâ mahmûlde muhtelif olarak meselâ (زيد شاعر وزيد ليس بعاشق) [Zeyd şairdir ve Zeyd aşık değildir.] denilse tenâkuz bulunmaz. Ve şart-ı sâlis kuyûdun vahdeti olup zîrâ meselâ (زيد نائم في الصباح وزيد نائم في العصر) [Zeyd sabahleyin yatıyordu ve Zeyd ikinci vaktinde yatıyordu.] denilse beyinlerinde tenâkuz tahakkuk etmez.

Kâle Rahimehullâh

واختلافهما في الكيف والجهة

[Nitelik ve cihette farklı olması şartına bağlıdır.]

Ve kazâyânın küllisinde keyf ve cihette ihtilâfları dahi meşrûttur. Ya'nî kaziyeteynin îcâb ve selbde ve devâm ve zarûret ve fi'l gibi cihette ihtilâfları lâbüddür. Zîrâ keyfde müttehid olup da meselâ (زيد قائم زيد قائم) [Zeyd ayaktadır, Zeyd ayaktadır.] denilse ehadühümâ âharın aynı olur. Ve cihette müttehid olsalar meselâ zarûriyyeteynde ikisi de kâzib ve mümkineteynde mâdde-i imkân-ı hâssda ikisi de sâdık olurlar. Meselâ (زيد كاتب بالضرورة) [Zeyd zorunlu olarak yazı yazandır ve Zeyd zorunlu olarak yazı yazan değildir.] kazyeteynden ikisi de kâzibe olup²⁰⁰ Zeyd'in kitâbet ve adem-i kitâbeti zarûrî olmadığı ma'lûmdur. Ve meselâ (زيد كاتب بالامكان) [Zeyd imkan dahilinde yazı yazandır. Zeyd imkan dahilinde yazı yazan değildir.] kazyeteyninden ikisi de sâdıkadır.

[Kazâyâ-yı Muhsûrede Zikr Olunan İttihâd ve İhtilâf Şartıyla Berâber Mahkûmün-Aleyhin Külliyyet ve Cüz'iyetinde Dahi İhtilâf-ı Kaziyeteyn Meşrût İdügü]

Kâle Rahimehullâh

وفي المحصورات معهما باختلاف في كمية المحكوم عليه لكذب الكليتين وصدق الجزئيتين معا فيما كان الموضوع أو المقدم أعم

[Mahsûra önermelerde bu iki şartla berâber mahkûmün-aleyhin niceliğinde farklılaşma şartı vardır. Bu şart da konunun veya mukaddemin geniş olduğu önermede, iki küllinin yanlış ve iki cüz'ünün berâber doğru çıkmasından dolayıdır.]

Ve mahsûrâtta zikr olunan ittihâd ve ihtilâf şartlarıyla berâber “kem”de ya'nî mahkûmün-aleyhin külliyyet ve cüz'iyetinde dahi ihtilâf-ı kaziyeteyn ile meşrûttur. Zîrâ kazâyâ-yı hamliyyede mevzû' ve kazâyâ-yı şartıyyede mukaddem e'âmm olduğu mâddelerde külliyyeteyn ma'an kâzibe ve cüz'iyeteyn ma'an sâdık olurlar. Bu cihetle beynlerinde kemmen ihtilâf olmamasıyla tenâkuz²⁰¹ tahakkuk etmez. (نحو كُلِّ حَيَوَانٍ إِنْسَانٌ، وَلَا شَيْءٌ مِّنَ الْحَيَوَانِ بِإِنْسَانٍ) [Misâl; bütün canlılar insândır, hiçbir canlı insân değildir.] işbu kaziyeteyn-i mahsûreteynde şerâ'it-ı hamsenin vücûduyla berâber yalnız kemmen şart-ı ihtilâf mevcûd olmayıp ikisi de külliyye ve mevzûlaları olan hayevân insândan e'âmm olmasıyla ikisi de kâzibe olarak tenâkuz tahakkuk etmemiştir. (وَبَعْضُ الْحَيَوَانِ إِنْسَانٌ، وَبَعْضُهُ لَيْسَ بِإِنْسَانٍ) [Ba'zı canlılar

200 Sehv ve savâb cetvelinde “kazyeteynden ikisi de kâzibe olup” olarak düzeltilmiştir.

201 Sehv ve savâb cetvelinde “tenâkuz” olarak düzeltilmiştir.

insândır, ba'zı canlılar insân değildir.] işbu hamliyyeteyn-i cüz'iyeteynde dahi şerâit-ı hamse mevcûd olup fakat kemmiyette ihtilâfları olmadığından ikisi de sâdika olarak beyenlerinde tenâkuz yoktur. (ونحو كُلِّمَا كَانَتْ الْأَرْضُ مُضِيَّةً فَالشَّمْسُ طَالِعَةً، وَدَائِمًا إِذَا كَانَتْ مُضِيَّةً فَالشَّمْسُ طَالِعَةً) [Misâl; her ne zamân yeryüzü aydınlık ise Güneş doğmuştur ve Dâimâ: Yeryüzü aydınlık olduğu zaman Güneş doğmuştur.] şartıyye-i külliyyelerinde dahi kemmen ihtilâf-ı²⁰² mukaddem şartı mevcûd olmayıp ve mukaddem e'âmm olmasıyla ikisi de kâzibedir. Zîrâ ba'zen arz muzî'e olup şems tâli'a olmaz ve ba'zen olur. Bu cihetle külliyyeteynden ikisi de kâzibe olarak tenâkuz tahakkuk etmez. (وَقَدْ يَكُونُ إِذَا كَانَتْ مُضِيَّةً طَالِعَةً، وَقَدْ لَا يَكُونُ إِذَا كَانَتْ مُضِيَّةً كَانَتْ طَالِعَةً) [Ba'zen olur: Yeryüzü aydınlık olduğu zaman güneş doğmuştur ve ba'zen olmaz: Yeryüzü aydınlık olduğu zaman güneş doğmuştur.] İşbu cüz'iyeteynde dahi kemmen ihtilâf olmayıp ve mukaddem e'âmm olmasıyla ikisi de sâdika olarak tenâkuzdan sâlimdir.

[Nakîzayn Beyninde Kavmin İ'tibâr Eyledikleri Vahdât-ı Semâniyenin Tafsîli]

Hafî olmasın ki kavm beyne'n-nakîzayn vahdât-ı semâniye i'tibâr etmişlerdir ki evvel vahdet-i [136] mevzû' ve sâni vahdet-i mahmûl ve sâlis vahdet-i zamân ve râbi' vahdet-i mekân ve hâmis vahdet-i şart ve sâdis vahdet-i izâfe ve sâbi' vahdet-i cüz' ve küll ve sâmin vahdet-i kuvve ve fi'dir. Şöyle ki; ehad-i kaziiyyeteynde işbu vahdâtta mevcûd olan şeylere diğer kaziiyyede dahi ri'âyet olunmak lâzım gelir. Tâ ki selb-i îcâbın isbât eylediği şey'i ref ederek tenâkuz tahakkuk eyleye ve illâ kaziiyyeteynin sıdk veyâhûd kizbleri câ'iz olarak tenâkuz tahakkuk etmez. Meselâ (زيد قائم وعمرو ليس بقائم وكذا زيد كاتب وزيد ليس بحافظ وكذا زيد نائم ليلا وزيد ليس بنائم نهارا وكذا زيد جالس في الدار وليس بجالس في السوق وكذا الجسم مفرق للبصر بشرط كونه أبيض وليس بمفرق بشرط كونه أسود وكذا زيد غلام وعمرو وليس بغلام بكر وكذا الزنجي أسود أي بعضه أو ليس بأسود أي كله وكذا الخمر مسكر أي بالقوة وليس بمسكر أي بالفعل) [Zeyd ayakta ve Amr ayakta değildir. Ve bunun gibi Zeyd yazıcıdır hafız değildir. Ve bunun gibi Zeyd gece uyuyor ve gündüz uyumuyor. Ve bunun gibi Zeyd evde oturuyor çarşıda oturmuyor. Ve bunun gibi beyaz olmak şartıyla cisim göz için ayrıktır ve kara olmak şartıyla ayrıktır. Ve bunun gibi Zeyd Amr'ın oğludur ama Bekr'in oğlu değildir. Zenciler karadır, ya'nî ba'zı cüz'leri karadır ve zenciler kara değildir, ya'nî bütün

202 Seh ve savâb cetvelinde "dahi kemmen ihtilâf" olarak düzeltilmiştir.

cüz'leri kara değildir. Yine aynı şekilde, içki sarhoş edendir, ya'nî bil-kuvve sarhoş edendir ve içki sarhoş eden değildir, ya'nî bilfil sarhoş eden değildir.] misâllerine nazar olursa her birinde vahdât-ı mezkûreden birinin adem-i i'tibârı cihetle kaziyeteynden ikisinin de cevâz-ı sıdk ve kizbleriyle beynlerinde tenâkuz olmadığı ma'lûm olur. Ve Fârâbî yalnız vahdât-ı selâse i'tibâr ederek mevzû' ve mahmûl ve zamânda ittihâdlarına hasrıyla şartta ve cüz' ve küllde vahdeti, vahdet-i mevzû'a ve mekânda ve izâfede ve kuvve ve fi'le vahdeti, vahdet-i mahmûla ilhâk ile evveleynin ihtilâfiyla mevzû' ve vahdât-ı sâniyenin ihtilâfiyla mahmûl muhtelif olacağı cihetle vahdeteynin tahtında indirâclarını beyân eylemiştir. Ve ba'zılar vahdet-i zamânı dahi vahdet-i mahmûla ilhâk ederek zikr olunan (زيد نائم ليلا) [Zeyd gece uyuyor.] kaziyesinde mahmûl "leylen nâ'imün" (وزيد ليس بنائم نهارا) [Zeyd gündüz uyumuyor.] kaziyesinde mahmûl "nehâren nâ'imün" olduğunu beyân ile yalnız vahdetini ihtiyâr etmişlerdir. Ve ba'zılar cemî'-i vahdâtın vahdet-i vâhideye reddi mümkün olup bu da nisbet-i hükmiyyenin vahdetidir deyü gâyet taklîle iblâğ eylemişlerdir. Ve bunu beyânda çünkü selbin vürûdu îcâbının mevrûd-ı aleyhi olan nisbet-i îcâbiyye olup her ne zamân zikr olunan umûrda ya'nî mevzû ve mahmûl vesâ'ire-i muharrerede ihtilâf bulursa nisbet-i hükmiyye muhtelif olur. Meselâ ehad-i müteğâyireyne bir şey'in nisbeti işbu müteğâyireynden âharına nisbetin gayrı olmasıyla ihtilâf-ı mevzû' ihtilâf-ı nisbeti mûcib olarak vahdet-i nisbet bulunmaz. Kezâlik ehad-i müteğâyireynin bir şey'e nisbeti işbu müteğâyireynden âharının o şey'e nisbetinin gayrı olmasıyla ihtilâf-ı mahmûl ile nisbetin dahi ihtilâfi tahakkuk eder. Ve kezâ ehad-i şey'eynin âharına bir zamânda nisbeti zamân-ı âharda nisbetinin gayrı olmasıyla ihtilâf-ı zamân ile de nisbetin ihtilâfi vâzıhdır deyü isbât-ı müdde'â etmişlerdir. Ve zikr olunduğu vechle musannif mevzû' ve mahmûl ile kuyûdun ittihâdı ta'birini ihtiyâr ederek vahdât-ı sâ'ireyi vahdet-i kuyûd ta'bîr-i mücezinde derc eylemiştir.

Kâle Rahimehullâh

فالمناقض للموجبة المخصوصة هو السالبة المخصوصة وبالعكس، وللموجبة الكلية هو السالبة الجزئية، وللسالبة الكلية هو الموجبة الجزئية

[Mahsûsa olumlu önermenin çelişigi, mahsûsa olumsuzdur. Ve aynı şey tersi için de geçerlidir. Küllî olumlu önermenin çelişigi cüz'î olumsuzdur. Küllî olumsuz önermenin çelişigi cüz'î olumludur.]

Evvelâ [137] hafî olmasın ki musannifin esnâ-yı bahsda olan kelâ-

mından dahi ma'lûm olacağı vechle her bir şey'in nakızı o şey'in ref'idir ve bu miktar bir kaziyye için aks-i nakızda kâfidir. Meselâ “her bir insân hayevândır” kavlimizin nakızı bunun ref'iyile “her bir insân hayevân değildir” denilmesidir. Sâ'ir kazâyâda da böyle olup lâkin ekser mâddede bir kaziyyenin nefsi ref'i kendisi için inde'l-akl mefhûm-i muhassıl-ı mu'ayyen olan kazâyâ-yı mu'tebereden olursa da ba'zı mâddelerde dahi nefsi ref-i kaziyye kendisi için inde'l-akl mefhûm-i muhassıl-ı mu'ayyen olan kazâyâ-yı mu'tebereden olamamasıyla bu misüllülerin inde'l-akl mefhûm-i muhassıl olan lâzım-i müsâvileri ahz olunarak işbu lâzım-i müsâviye ehad-i mütelâzimeynin ismini âhara mücâveret alâkasıyla ıtlâk kabîlinden olarak tecevvüzen mefhûm-i nakız ıtlâk olunur. İmdi bu fasılda nakız ile murâd ehad-i emreyn olarak nakız zıkr olunup mahalline göre ba'zen nefsi nakız ve ba'zen nakızın lâzım-i müsâvîsi kasd olunur. İstîmalde dahi böyle olarak câ-yı tenbihdir.

İmdi kaziyye-i mûcibe-i mahsûsanın nakızı kaziyye-i sâlibe-i mahsûsa olup ve bi'l-aks sâlibe-i mahsûsanın münâkızı mûcibe-i mahsûsadır. Meselâ (زيد إنسان) [Zeyd insândır.] mûcibe-i mahsûsa olup nakızı (زيد ليس بإنسان) [Zeyd insân değildir.] sâlibe-i mahsûsası olarak aksi dahi böyledir. Ve mûcibe-i külliyyenin nakızı sâlibe-i cüz'iyedir. Ve tahkîkât-ı sâbıkadan ma'lûm olduğu vechle sâlibe-i cüz'iyeden murâdları ref'-i îcâb-ı küllîden e'amm olandır. Ve îcâb-ı küllînin nakız-ı hakîkîsi ref'-i îcâb-ı küllî olduğu gayr-ı hafidir. Nitekim musannif *Hâşiy'e*'de beyân etmiştir. Meselâ (كل إنسان حيوان) [Bütün insânlar canlıdır.] mûcibe-i külliyyesinin nakızı (بعض الإنسان ليس بحيوان) [Ba'zı insânlar canlı değildir.] sâlibe-i cüz'iyesi olup nakız-ı hakîkîsi olan ref'-i îcâb-ı küllî mefhûmu selb-i cüz'ide mündericidir. Ve sâlibe-i külliyyenin nakızı mûcibe-i cüz'iyeye olup meselâ (لا شيء من الإنسان بحيوان) [İnsânlardan hiçbir şey' canlı değildir.] sâlibe-i külliyyesine münâkız (بعض الإنسان حيوان) [Ba'zı insânlar canlıdır.] mûcibe-i cüz'iyesidir. Zîrâ küllden intifâyı ref' ancak sübûtta bir şey' ile tasavvur olunabilir.

[Nakâyizü'l-Mahsûrât Bi-Hasebi'l-Cihât]

Kâle Rahimehullâh

وأما بحسب الجهة فالمناقض للضرورة هو الممكنة العامة المخالف (لها) في الكيف،
وللدائمة هو المطلقة العامة

[Cihete göre; zarûriyye önermenin çelişği, zarûriyyeye nitelikte muhâlif olan

mümkine-i âmmedir. Dâ'ime önermenin çelişği, mutlaka-i âmmedir.]

Ve ammâ cihet hasebiyle ya'nî müveccehâtta zarûriyyenin münâkızı “keyf” de ya'nî icâb ve selbde muhâlif olan mümkine-i âmmedir. Musannif *Hâşiye*'de demiştir ki “keyf” de muhâlifi olmasıyla kayıt eylemesi bu kayd ta'rîf-i tenâkuzda me'hûz olmasına nazaran müstağniyyün-anh görünür ise de lâkin kayd-ı mezkûru zıkr ve tasrîhi def-i tevehhüm içindir. Şöyle ki; mümkine-i âmme e'amm-ı müveccehât olmasıyla ne keyfiyyette zarûriyyeye nakîz ve mübâyin olabilir ki her ne mahalde zarûret sâdık olsa imkân da sâdık olarak tenâkuz mevcûd olmaz deyü tevehhüm olunabilir. Ve hâsılı def-i zarûriyyeden e'amm olan [138] mümkine-i âmme keyfde muvâfika olan mümkine-i âmme olup nakîzı zarûriyye olan mümkine-i âmme ise keyfde zarûriyyeye muhâlife olandır. Ve dâ'imeye münâkız olan mutlaka-i âmmedir. Ve mutlaka-i âmme dahi dâ'imeden e'amm olup lâkin münâkızı olan keyfde dâ'imeye muhâlif olandır. Binâ'enaleyh bunda dahi tevehhüme mahal yoktur.

Ve mümkine-i âmmenin zarûriyyeye münâkız olması şu cihettendir ki bir cânibin zarûreti o cânibden ref-i zarûrete münâkızdır. Bu ise bi-aynihî imkân-ı hilâfıdır. Bu cihetle zarûriyye-i zâtiyyenin münâkızı keyfde kendine muhâlif olan mümkine-i âmmesi olur. Zîrâ evkât-ı zâttan her bir vakitte bir cânibin vücûbu evkât-ı zâttan ba'zısında imkân-ı hilâfıyla mütenâkız oldukları gayr-ı hafîdir. El-hâsıl imkân-ı âm taraf-ı muhâlifden selb-i zarûret olup ve zarûriyyeye keyfde muhâlif olan mümkinenin taraf-ı muhâlifi işbu zarûriyye olmasıyla bundan selb-i zarûret isbât-ı zarûrete münâfi olarak beynlerinde tenâkuz tahakkuk eder. Meselâ (كل إنسان حيوان بالضرورة مادام موجودا) [Bütün insânlar hayatları devâm ettiği sürece zorunlu olarak canlıdırlar.] kavlimizin nakîzı (بعض الإنسان ليس بحيوان بالإمكان) [Ba'zı insânlar bi'l-imkân canlı değildir.] Zîrâ mâ'nâsı insânın hayevân olması zarûri değildir demek olup bu ise mâ dâme'z-zât insân bi'z-zarûre hayvandır kavlimize münâkızdır. Ve dâ'imenin nakîzı mutlaka-i âmme olması zîrâ dâ'imeyi mutlaka nisbetin devâmıyla ve mutlaka-i âmme fi'liyyetiyle hâkime olup ve keyfde muhâlif bulunacakları cihetle bir cânibin mefhûmu devâm-ı nisbet ve cânib-i âharın mefhûmu ba'z-ı evkâtta vukû'-ı selb-i nisbet veyâhûd bi'l-aks olarak yekdiğere münâfidir. Meselâ (كل إنسان حيوان مادام إنسانا) [Bütün insanlar, insânlığın devâm ettiği sürece canlıdır.] dâ'imesinin nakîzı (بعض الإنسان ليس بحيوان) [Ba'zı insânlar canlı değildir.] olup beynlerinde olan münâfat gayr-ı hafîdir.

Kale Rahimehullâh

وللمشروطة العامة هو الحينية الممكنة وللعرفية العامة هو الحينية المطلقة

[Meşrûta-ı âmmenin çelişği, hîniyye-i mümkinedir. Örfiyye-i âmmenin çelişği, hîniyye-i mutlakadır.]

Meşrûta-i âmmeye münâkız hîniyye-i mümkinedir. Çünkü meşrûta-i âmmede hükm mâ dâme'l-vasf zarûret-i nisbetle ve hîniyye-i mümkinede hükm "vaktin mâ"da cânib-i muhâlifden selb-i zarûret-i vasfiyye ile olarak yekdiğere münâkızdır. Meselâ (كل منخسف مظلم بالضرورة مادام منخسفا) [Her tutulan Ay, tutulması devam ettiği sürece karanlıktır.] meşrûta-i âmmesinin nakîzı (بعض المنخسف ليس بمظلم بالإمكان العام وقت كونه منخسفا) [Tutulan ba'zı Aylar, tutulma sırasında genel imkân olarak karanlık değildir.] olup evvel mâ dâme'l-inhisâf zarûret-i izlâm ile ve sâni ba'zı evkât-ı inhisâfda selb-i zarûret-i izlâm ile hâkime olarak beynlerinde olan tenâfi gayr-ı hafidir. Ve örfiyye-i âmme için münâkız hîniyye-i mutlakadır. Zîrâ örfiyye-i âmme cemî'-i evkât-ı ittisâfda devâmı nisbetle ve hîniyye-i mutlaka ba'z-ı evkât-ı vasfda fi'liyyeti nisbetle hâkime oldukları cihetle ba'z-ı evkât-ı vasfda selb-i nisbet cemî'-i evkât-ı vasfda isbât-ı nisbete münâkızdır. Meselâ (كل من به ذات الجنب يسعل مادام مجنوبا) [Hastalığı devam ettiği müddetçe zâtü'l-cenb hastalığına yakalanmış olan herkes öksürür.] [139] kavliyle (بعض من به ذات الجنب لا يسعل بالفعل في وقت ما من أوقات كونه مجنوبا) [Zatü'l-cenb olanlardan ba'zıları, hasta oldukları anlardan herhangi bir anda bi'l-fi'l öksürmezler.] İmdi hîniyye-i mümkinenin meşrûta-ı âmmeye nisbeti mümkinine-i âmmenin zarûriyye-i mutlakaya nisbetine nazîr olarak nitekim bi-hasebi'z-zât zarûrete bi-hasebi'z-zât selb-i zarûret münâkız olduğu gibi zarûret bi-hasebi'l-vasfa dahi bi-hasebi'l-vasf selb-i zarûret münâkızdır. Ve hîniyye-i mutlakanın örfiyye-i âmmeye nisbeti mutlakanın dâ'imeye nisbeti gibi olarak nitekim devâm bi-hasebi'z-zât itlâk bi-hasebi'z-zâta münâfi olduğu gibi devâm bi-hasebi'l-vasf dahi bi-hasebi'l-vasf itlâka münâfidir.

Kâle Rahimehullâh

وللوقتية المطلقة هو الممكنة الوقتية، وللمنتشرة المطلقة هو الممكنة الدائمة

[Vaktiyye-i mutlakanın çelişği mümkinine-i vaktiyyedir. Münteşire-i mutlakanın çelişği mümkinine-i dâ'imedir.]

Ve vaktiyye-i mutlakanın nakîzı mümkinine-i vaktiyyedir. Çünkü vaktiy-

ye-i mutlaka hâkimin ta'vin eylediği vakt-i mu'ayyende zarûret-i nisbetle ve mümkin-i vaktiye cânib-i muhâlifden vakt-i mu'ayyende selb-i zarûret-i vasfîye ile hakime olup vaktiye-i mutlakanın keyfen muhâlifi olan mümkin-i vaktiyyenin cânib-i muhâlifi ise aynıyle vaktiye-i mutlaka olan kazîye olmasıyla bir taraf vakt-i mu'ayyende zarûret-i nisbetle ve taraf-ı âhar selb-i zarûretle hakime olarak beynlerinde tenâfi mütehakkıktır. Meselâ (كل قمر منخسف بالضرورة في وقت الحيلولة) [Dünya Güneş ve Ay arasına girdiği zamân tüm Aylar zorunlu olarak tutulurlar.] kavli vaktiye-i mutlaka olarak nakîzı (بعض القمر ليس بمنخسف بالإمكان وقت الحيلولة) [Dünya Güneş ve Ay arasına girdiğinde ba'zı Aylar bi'l-imbân tutulmaz.] mümkin-i vaktiyesidir. Ve münteşire-i mutlakanın nakîzı mümkin-i dâ'ime dir. Çünkü münteşire-i mutlaka "fi-vaktin mâ" zarûret-i nisbetle mümkin-i dâ'ime "vaktin mâ" da cânib-i muhâlifden selb-i zarûretle hâkime olarak beynlerinde münâfat mütehakkıktır. Meselâ (كل قمر منخسف في وقت ما من أوقاته) [Vakitlerden bir vakitte bütün Aylar tutulur.] kavli münteşire-i mutlaka olup (بعض القمر ليس بمنخسف بالإمكان العام في وقت من أوقاته) [Vakitlerden bir vakitte ba'zı Aylar, genel imkan olarak tutulmazlar.] mümkin-i dâimesi evvele münâkızdır.

İmdi mümkin-i vaktiyyenin vaktiye-i mutlakaya ve mümkin-i dâ'imenin münteşire-i mutlakaya nisbetleri mümkin-i âmmeye ile hîniyye-i mümkinenin zarûriyye-i mutlaka ile meşrûta-i âmmeye nisbetleri gibidir. Ve bunların cümlesinin aksleri de böyle olup bir taraftan îcâb ve taraf-ı âhardan selb i'tibâriyle müttezih olur. İşte bu zikr olunanlar nakâyiz-i besâ'itdir.

Kâle Rahimehullâh

وأما نقائص المركبات فهو المفهوم المردد بين نقيضي جزئها

[Mürekkab önermelerin çelişği, cüz'lerinin çelişikleri arasındaki terdidli mefhûmdur.]

Ve ammâ kazâyâ-yı mürekkebenin nakîzları cüz'eynin nakîzları beyninde mefhûm-i müreddiddir. Ya'nî kazîye-i mürekkebenin cüz'eyninden herbirinin nakîzları ahz olunarak işbu nakîzayn beyninde (إما هذا إما هذا) [Ya böyledir, ya şöyledir.] ile terdid olunmak sûretiyle olur. (فنفقيض كل كاتب) [Bütün yazı yazarlar, da'imi olarak değil de yazı yazdıkları müddetçe zorunlu olarak parmaklarını hareket et-

tirendir, önermesinin çelişği.] İşbu meşrûta-i hâssadan mûcibe-i külliyyenin cüz'-i evveli meşrûta-i âmme-i mûcibe mefhûm-i lâ-devâm olan cüz'-i sânisî mutlaka-i âmme olup meşrûta-i âmmenin nakîzî hîniyye-i mümkinе olarak bu da ba'zî [140] (الكاتب ليس بمتحرك الأصابع بالإمكان الحيني) [Yazı yazan, zamansal bir imkan olarak, parmaklarını hareket ettiren değildir.] kavlidir. Ve mutlaka-i âmmenin nakîzî dâ'ime-i mutlaka olup bu da بعض) (الكاتب متحرك الأصابع بالدوام الذاتي) [Ba'zî yazı yazanlar zatî devam ile parmaklarını hareket ettirirler.]dir. İmdi kazîyye-i mürekkebe-i mezkûrenin nakîzî (قولك: إِمَّا بَعْضُ الْكَاتِبِ لَيْسَ بِمُتَّحَرِّكٍ الْأَصَابِعِ بِالْإِنْفِكَانِ الْحِينِيِّ، وَإِمَّا بَعْضُ الْكَاتِبِ نَكِيزٌ) [Şu sözün; ya ba'zî yazı yazanlar, zamansal imkan olarak parmaklarını hareket ettiren değildir ya da ba'zî yazı yazanlar, zâtî olarak devâmlı parmaklarını hareket ettirirler.] Ya'nî nakîzayndan bu vechle bi-tarîki't-terdîd tertîb olunan kazîyye-i mâni'atü'l-hulüvvdür. Hâsılı zikr olunan meşrûta-i hâssanın nakîzî işbu hîniyye-i mümkinе ile dâ'ime-i mutlakadan müretteb kazîyye-i munfasıla-i mâni'atü'l-hulüvvdür.

Îzâh-ı makâl şu vechledir ki kazîyye-i mürekkebe min ciheti'l-mefhûm icâb ve selb ile muhtelifе olan kazîyyeteynin mecmû'u olmasıyla nakîzî bu mecmu'un ref'i olup mecmû'un ref'i ise ancak lâ-ale't-ta'yîn ehad-i cüz'eynin ref'iyle olur. Zîrâ cüz'eyninden hiç birisi ref olunmayıp da ikisi de tahakkuk etseler mecmû'u tahakkuk eder. Bu ise hilâf-ı mefrûzdur. Ve ta'yîn-i bâtil, bâtil olmasıyla ehad-i cüz'eynin ref'i lâ-ale't-ta'yîn cüz'eynin nakîzaynından biri olup bu halde lâ-ale't-ta'yîn ehad-i nakîzayn nakîz-ı mürekkebe olan ref-i mecmû' için lâzım-i müsâvî olmuş olur. Lâ-ale't-ta'yîn ehad-i nakîzayn ise işbu nakîzayn beyninde mefhûm-i müreddid olup beyn'e'n-nakîzayn terdîd ve taksîm olunarak "ya budur veyâhûd budur" denilmek sûretiyle hâsıl olur.

İmdi nakîz-ı mürekkebenin tarîk-ı ahzı mürekkebenin basîtlerini birbirinden ayırıp bunların nakîzlarını ahz ile nakîzayndan bir munfasıla-i mâni'atü'l-hulüvv terkîb edilmesiyle husûle gelir. Ve bu munfasıla kazîyye-i mürekkebe için nakîzî olmuş olur. Zîrâ her ne vakt asl-ı kazîyye sâdik olsa munfasıla-i kâzibe olur. Şöyle ki; asıl sâdik olduğu hînde cüz'eyn sâdik olur. Ve cüz'eynin sâdik hînde kizb-i nakîzları tahakkuk ederek bu vechle tahakkuk-ı kizb cüz'eyninden nâşi munfasıla-i mâni'atü'l-hulüvv kâzibe olur. Ve her ne vakt asl-ı kazîyye kâzibe olsa munfasıla-i sâdika olur. Zîrâ aslın kizbi hînde munfasıladan ehad-i cüz'eyn sâdik olarak munfasılanın

sıdkı tahakkuk eyler. El-hâsıl mürekkebenin sıdkı cüz'eynin sıdkıyla ve kizbi ehad-i cüz'eynin veyâhûd her iki cüz'eynin kizbiyle olup bu sûretde eğer mürekkebenin kizbi ehad-i cüz'eynin kizbiyle olursa nakîzı olan munfasılanın ehad-i cüz'eyni sâdık ve âharı kâzib olur. Ve eğer cüz'eynin kizbiyle olursa nakîzın cüz'eyni sâdık olur. Bu sûretde nakîzda hükm bu sûretde olması lâzım gelir ki ehad-i cüz'eynin ve cüz'eyninden ikisinin sıdkı muhtemel ola. Tâ ki mürekkebe ile nakîzı beyinde temânü' mevçûd ola. Bu vechle hükm ise ancak munfasılanın [141] munfasıla-i hakîkiyyeye şâmil olan ma'nâ-yı e'amm üzere mâni'atü'l-hulüvv olmasıyla müyesser olabilir.

Kâle Rahimehullâh

ويسهل ذلك بعد تحقيق نقائص البسائط على ما سبق

[Basît önermelerin çelişğini daha önce geçtiği üzere iyice öğrendikten sonra mürekkeblerin çelişğini bilmek kolay olur.]

Ve kazâyâ-yı basîtalının tafsîlâtı mürûr ettiği üzere nakîzları tahkîk olunduktan sonra işbu mürekkebâtın nekâyizini ta'yîn etmek sehl olur. Nitekim zikr olunan misâl üzerine beyân edilen îzâhâttan ma'lûm olur. El-hâsıl mürekkebenin biri asl-ı kazîyye ve diğeri mefhûm-i lâ devâm yahûd lâ-zarûret olan cüz'eyninin nakîzlarından bir munfasıla-i mâni'atü'l-hulüvv tertîbiyle işbu mefhûm-i müreddid-i mürekkebin nakîzı olur. İmdi mürekkebâddan örfiyye-i hâssanın cüz'-i evveli örfiyye-i âmme-i muvâfika ve mefhûm-i lâ-devâm olan cüz'-i sâni'si mutlaka-i muhâlîfe olmasıyla bu sûretde örfiyye-i hâssanın nakîzı işbu cüz'eynin nakîzları olan hîniyye-i mutlaka-i muhâlîfe ile dâ'ime-i muvâfika beyinde mefhûm-i müreddid olur. Ve meşrûta-i hâssa meşrûta-i âmme ile mutlakadan mürekkebe olmasıyla nakîzı işbu cüz'eynin nakîzları olan hîniyye-i mümkinine ile dâ'ime beyinde mefhûm-i müreddid olur. Ve vaktiyye, vaktiyye-i mutlaka ile mutlaka-i âmmeden mürekkebe olmasıyla nakîzı mümkinine-i vaktiyye ile dâ'ime beyinde mefhûm-i müreddid olur. Ve münteşîre, münteşîre-i mutlaka ile mutlaka-i âmmeden mürekkebe olduğundan nakîzı mümkinine-i dâ'ime ile dâ'ime beyinde mefhûm-i müreddid olur. Bu tarîk üzere vücûdiyye-i lâ-dâ'imenin nakîzı dâ'ime-i muhâlîfe ile dâ'ime-i muvâfika ve vücûdiyye-i lâ-zarûriyyenin nakîzı dâ'ime ve zarûriyye ve mümkinine-i hâssanın nakîzı zarûriyye-i muhâlîfe ile zarûriyye-i muvâfika beynlerinde mefhûm-i müreddid olur.

Kâle Rahimehullâh

لكن الترديد في نقائص المركبات الجزئية بالنسبة إلى كل فرد فرد؛ بمعنى أن كل فرد لا يخلو عن حكمي نقضيهما، على أن يكون حملية كلية مرددة المحمول

[Cüz'î mürekkeb önermelerin çelişigindeki terdid, yüklemi terdidli küllî yüklemli olmak üzere her bir ferde nisbetle olur. Ya'nî her bir ferd, iki çelişiginin iki hükmünden hâli olmaz.]

Ve zikr olduğu vechle mürekkebenin nakızı munfasıla-i mâni'atü'l-hulüvv olmak üzere nakızı cüz'eyni beyninde mefhûm-i müreddid olması kazıyye-i külliyyede zâhir ise de mürekkebe-i cüz'iyyenin nakızı vech-i mezkûr üzere olmadığından buyururlar ki nekâyizi mürekkebât-ı cüz'iyyede olan terdid hamliyye-i külliyye-i müreddidetü'l-mahmûl olmak üzere her bir ferde nisbetledir. Şu ma'nâca ki mevzû'un her bir ferdi nakızaynın hükmeyninden hâli olmaz demek olur.

لا بالنسبة الى نفس النقيضين الكلّيتين، على أن تكون منفصلة مانعة الخلو، كما في نقائص المركبات الكلية؛ لأن تلك المنفصلة كاذبة مع الجزئية المركبة فيما كان المحمول ثابتا لبعض الأفراد دائما مسلوبا عن البعض الآخر دائما

[Yoksa bu terdid küllî mürekkeb önermelerin çelişiklerinde olduğu gibi, munfasıla mâni'atü'l-hulüvv olmak üzere bizzat iki küllî önermenin iki çelişigine nisbetle olmaz. Çünkü cüz'î mürekkeb önerme ile berâber bu munfasıl önerme, yüklemnin bazı ferder için sürekli sâbit, diğer bazı ferder için de sürekli olumsuz olduğu önermede yanlış olur.]

Yoksa mürekkebât-ı külliyyenin nekâyizinde olduğu gibi munfasıla-i mâni'atü'l-hulüvv olmak üzere terdid nefsi-i nakızayn-i külliyyeteyne nisbetle değildir. Zîrâ eğer böyle olmak lâzım gelse mahmûlün ba'z-ı efrâdı [142] mevzû' için dâ'ima sâbit ve ba'z-ı âhardan dâ'ima meslûb olduğu mâddelerde cüz'iyye-i mürekkebe ile berâber işbu külliyye-i munfasıla dahi kâzibedir.

كما في بعض الجِسم حَيَوَانٌ بِالْفِعْلِ لَا دَائِمًا وَهُوَ كاذِبٌ، مع كذب قولنا: إِمَّا لَا شَيْءٌ مِنَ الْجِسمِ بِحَيَوَانٍ دَائِمًا، وَإِمَّا كُلُّ جِسمٍ حَيَوَانٌ دَائِمًا

["Bazı cisimler, devâmlı değil, bi'l-fi'l canlıdır." örneğinde olduğu gibi. Bu önerme, şu sözümüz gibi yanlıştır: "ya dâ'imî olarak hiçbir cisim canlı değildir ya da dâ'imî olarak bütün cisimler canlıdır."]

İşte bu misâlde mürekkebe-i cüz'iyye olan (بعض الجسم حيوان بالفعل لادائما)

[Ba'zı cisimler, devamlı değil, bi'l-fi'l canlıdır.] kâzibe olmasıyla berâber bunun nakîzı mâni'atü'l-hulüvv olmak üzere *إما لا شيء من الجسم بحيوان دائما* (İma lâ şey' min el-cesim bi-hayvan dâima) (İma lâ şey' min el-cesim bi-hayvan dâima) [Ya dâ'imî olarak hiçbir cisim canlı değildir ya da dâ'imî olarak bütün cisimler canlıdır.] olması i'tibâr olursa bu dahi kâzibedir. Şöyle ki; musannıfın *Hâşiye*'de beyânı vechle mâ sabakdan ma'lûm olduğu üzere mürekkebede hükm mevzû'-ı vâhid üzerine olup kaziyeteyn mevzû'da müttehîde olmak lâzımdır. Bu takdîrde işbu *بعض الجسم حيوان* (Bعض الجسم حيوان) (Bâ'zı cisimler, dâ'imâ değil, bi'l-fi'l canlıdır.) mürekkebe-i cüz'iyyesinin mefhûmu bâ'zı cisim bir vakitte hayevân olup vakt-i âhârda hayevân değildir demek olur. Şu cihetten ki bâ'zı cismin bi'l-fi'l hayevân olmasıyla hükm edildikten sonra "lâ-dâ'imen" kaydıyla cism-i mezkûrun vakt-i âhârda hayevân olmamasıyla hükmü ifâde eder çünkü hükmeynin mevzû'da iştirât-ı ittihâdları cihetiyle hükm-i sâninin kaziyeye-i ûlâda hayevâniyetiyle hükm olunan bâ'zın gayrı diğer cism üzerine olmasını irade etmek gayr-ı muhtemeldir. Bunun kizbi ise gayr-ı hafîdir. El-hâsıl cismin bâ'zısı insân ve feres gibi dâ'imen hayevân ve bâ'zı âharı hacet ve şecer gibi dâ'imen leys bi-hayevân olarak yoksa efrâd-ı cisimde bâ'zen hayevâniyetle ve bâ'zen lâ-hayevâniyetle muttasıf bir cisim mevcûd değildir ki hatta mürekkebe-i cüz'iyye-i mezkûre böyle bir ferdin vücûduna nazaran sâdika olmuş olsun. Ve bu vechle mürekkebe-i cüz'iyyenin sîdkı ancak kıyâm ve ku'ûd emsâli mahmûlun araz-ı müfârık olması hinde tasavvur olunabilir. Zirâ bâ'zen kâ'im veyâhûd kâ'id ve bâ'zen lâ-kâ'im veya lâ-kâ'id olarak efrâdın vücûdu ma'lûmdur. *بعض الجسم حيوان دائما و بعض الجسم ليس* (Bعض الجسم حيوان دائما و بعض الجسم ليس) (Bâ'zı cisimler, Dâimâ, canlı değildir.) cüz'iyyeteyni sâdika olup ve bunlar mevzû'-ı zikrîde müttahid iseler de sîdkları mevzû'-ı hakîkîde adem-i ittihadlarından münba'isdir. Şöyle ki; sânîde olan bâ'z-ı cisimden murâd evvelde olan bâ'zın gayrıdır. Lâkin mürekkebe-i cüz'iyye böyle olmayıp cüz'eyni mevzû'-ı hakîkîde müttehidir. Nitekim lâ-devâm ile hükmün müktezâsı budur hâsılı mürekkebede asl-ı kaziyede hükm hangi bâ'z üzerine ise lâ-devâm veya zarûretle olan hükm dahi o bâ'z üzerine idüğü gayr-ı hafîdir. İşte bu tahkîk ile zikr olunan *بعض الجسم حيوان بالفعل لا دائما* (Bعض الجسم حيوان بالفعل لا دائما) [Ba'zı cisimler, Dâimâ değil, bi'l-fi'l canlıdır.] cüz'iyye-i mürekkebesinin kizbi tahakkuk etmiştir. Bununla berâber nakîzı olması farz olunan *إما لا شيء من الجسم بحيوان دائما و إما كل جسم حيوان دائما* (İma lâ şey' min el-cesim bi-hayvan dâima) (İma lâ şey' min el-cesim bi-hayvan dâima) [Ya cisimden hiçbir şey, Dâimâ, canlı değildir ya da bütün cisimler Dâimâ canlıdır.] munfasılası dahi kâzibe olup ne hiçbir

cismın dâ'imen hayevân olmadığı ve ne de her bir cism dâ'imen hayevân olduğu sâdıkdır. Zîrâ her bir cisim ya devâm-ı hayevâniyyet veya devâm-ı lâ-hayevâniyyetden hâlî [143] olmadığı ma'lûmdur. Halbuki asl ile nakîzdan ikisi de kâzibe olması bâhirü'l-butlândır. İşte bu sebebden nâşi mürekkebât-ı cüz'iyyenin nakîzını munfasıla-i mâni'atü'l-huluuv i'tibâr etmek mümkün olamaz.

بخلاف تلك الحملة المرددة المحمول؛ إذ كل جسم لا يخلوا عن دوام الحيوانية أو دوام
اللاحيوانية، فهي صادقة مع كذب الأصل.

[Yüklemi terdîdli önerme bunun hilâfınadır. Çünkü bütün cisimler, canlılığın devamından veya canlı olmamaklığın devamından hâlî değildir. Bu yüklemli önerme, aslının yanlış olmasına karşın kendisi doğrudur.]

Lâkin mürekkebât-ı cüz'iyye için nakîz olması mu'teber olan hamliyye-i müreddidetü'l-mahmûl munfasılanın hilâfında olarak mahzûr-ı mezkûrdan sâlimdir. Zîrâ her bir cism ya devâm-ı hayevâniyyet veyâhûd lâ-devâm-ı hayevâniyyetden hâlî olmadığı cihetle asl-ı kaziiyyenin kizbiyle berâber işbu hamliyye-i müreddide sâdık olur. Şöyle ki; musannifin *Hâşiye*'de beyânı vechle hamliyye-i mezkûrenin mefhûmu iki şey' beyninde terdîdden ibâret-dir ki evvel hayevâniyyet-i dâ'ime ve sâni' hayevâniyyetin selb-i dâ'imîdir. İmdi bu mefhûm-i cismden her bir ferd yâ dâ'ima hayevâniyyetle veyâhûd dâ'ima lâ-hayevâniyyetle muttasıf olmakdan hâlî olmaz ma'nâsınca cismden her bir ferd üzere hüküm olunduğu sûretde ister her bir cism dâ'imâ hayevân olsun ve ister lâ-hayevân olsun ve gerekse cismden ba'zısı dâ'imâ hayevân ve ba'zı âharı dâ'imâ lâ-hayevân olsun hüküm-i mezkûr alâ külli'l-ihtimâl sâdık olarak bu cihetle aslın kizbiyle berâber işbu ihtimâlât-ı selâseye şâmil olan ma'nâ üzere sıdk-ı nakîzı tahakkuk eyler. Matlûb dahi asl ile nakîzdan birinin sıdkıyla âharının kizbidir. Ve lâ-devâm ile mukayyed olan asl ancak bir mâddede sâdık olur ki meselâ بالفعل (بعض الإنسان كاتب بالفعل) (بعض الإنسان كاتب بالفعل) [Ba'zı insânlar bi'l-fi'l yazı yazandır, Dâimâ değil.] kavlimizde olduğu gibi mahmûl kitâbet emsâli araz-ı müfârik olur. Ve bu takdîrde cüz'eynde devâm ahz olunduğundan ma'nâ-yı mezkûr ile nakîzı kâzib olur. Şöyle ki; bu takdîrde ma'nâ-yı mezkûr ile nakîzı her bir insân yâ dâ'imâ bi'l-fi'l kitâbetle veyâhûd dâ'imâ bi'l-fi'l adem-i kitâbetle muttasıf olmakdan hâlî olamaz demek olup bu ise kâzibdir. Zîrâ eğer sâdık olsa ya her bir insân kâtib olması veyâhûd insândan hiçbir şey' dâ'imâ kâtib olmaması veyâhûd insândan ba'zısı dâ'imâ kâtib olup ve ba'z-ı âharı dâ'imâ kâtib olmaması ih-

timâlât-ı selâsesinden birisi vâki' olmak iktizâ eder. Halbuki bu ihtimâlâtın cümlesi bâtıldır. Hâsıl-ı kelâm mahmûl araz-ı müfârik olan mahallerde asl-ı kaziyye sâdik ve nakîz kâzib olarak evvelkinin aksi olmuş olur.

Ve işbu tafsîlâtta mürekkebe-i cüz' iyyenin ahz-ı nakîzı için bir tarîk-ı âhar müstefâd olur. Bu da munfasılayı zât-ı eczâ'-i selâse kılarak meselâ misâl-i mezkûrda olduğu gibi *إما لا شيء من الجسم بحيوان أو كل جسم حيوان دائما* (Ya hiçbir cisim canlı değildir veya her cisim dâ'imâ canlıdır. Veyâhûd onlardan ba'zısı dâ'ima canlıdır. Diğer bir kısmı da dâ'ima canlı değildir.) denilmesidir. Bu sûrette mürekkebe-i cüz' iyyenin nakîzı hamliyye-i müreddidetü'l-mahmûl [144] olduğu gibi munfasıla-i zât-ı eczâ'-ı selâse dahi olabileceği ma'lûm olur ve yine bu tahkîkâttan müstefâd olur ki beynlerinde terdîd vâki' olan hükmeyn ile murâd asldan cüz'eynin keyfiyyet-i nakîzaynıyla mükeyyef olan hükmeyn olup mutlakan hükmeyn değildir. Hâsılı aslın cüz'-i evveli icâb ise hükm-i evvel selb ve asldan cüz'-i sânisî lâ-devâm gibi selb ise hükm-i sâni icâb olarak aksi dahi böyledir.

[Hâriciyye ve Hakîkiyye ve Zihniyyeden Her Bir Nev'in Nakîzı asla O Nev'de Muvâfik ve Keyf ve Kemde Muhâlif Olduğu]

Kâle Rahimehullâh

وتقيض كل نوع من الخارجية والحقيقية والذهنية موافق له في ذلك النوع، ومخالف له في الكيف والكم

[Hâriciyye, hakîkiyye ve zihniyye türünden her bir önermenin çelişigi; o türde kendisine muvâfik, nitelik ve nicelikte ona muhâliftir.]

Ve kaziyye-i hâriciyye ve hakîkiyye ve zihniyyeden her bir nev'in nakîzı o nev'de aslâ muvâfik olarak mevzû'da mu'teber olan vücûdda asl ile nakîzın ittihâdları vâcibdir ve keyfe ve kemde ya'nî icâb ve selb ile külliyyet ve cüz' iyyetde muhâlifdir. Hâsılı kaziyye-i hâriciyyede hükm hâricde mevzû'un efrâd-ı muhakkaka-i hâriciyyesi üzerine ve hakîkiyyede efrâd-ı mukaddere ve zihniyyede efrâd-ı zihniyye üzerine olmasıyla nakîzlarında dahi asıllarının aynı olup bu cihetden müttehid ve asl mûcibe ise nakîzı sâlîbe ve bi'l-aks ve ehadühümâ külliyye ise âharı cüz' iyye olmakda muhâlifdir.

[Şartıyyenin Nakîzı İttisâl ve İnfisâl Cinsiyle Lüzûm ve İnâd ve İttifâk Nev'inde Muvâfık ve Keyf ve Kemde Muhâlif İdügü]

Kâle Rahimehullâh

كما أن نقيض الشرطية موافق لها في الجنس من الاتصال والانفصال وفي النوع من اللزوم والعناد والاتفاق، ومخالف لها في الكيف والكم

[Tıpkı şartlı önermenin çelişğinin; şartlı önermeye ittisâl ve infisâl gibi cins bakımından, ayrıca lüzûm, inâd ve ittifâk gibi tür bakımından muvâfık fakat nitelik ve nicelikte muhalif olması gibi.]

Nitekim şartıyyenin nakîzı cinsde ya'nî ittisâl ve infisâlde aslâ muvâfık olup eğer asl muttasıla ise nakîzı dahi muttasıla ve munfasıla ise nakîzı dahi munfasıla olur. Ve kezâlik şartıyyenin nakîzı nev'de ya'nî lüzûm-i inâd ve ittifâkda dahi şartıyyeye muvâfık olup asl şartıyye-i lüzûmiyye ise nakîzı dahi lüzûmiyye ve inâdiyye ise nakîzı dahi inâdiyye ve ittifâkiyye ise ittifâkiyye olur. Ve keyf ve kemde asl-ı kazıyyeye nakîz-ı muhâlif olup ehadühümâ mûcibe ise âhar sâlîbe ve külliyye ise âhar cüz'iyye olur.

[Her Bir Şey'in Nakîzı O Şey'in Ref'i Olup Nakîz-ı Hakîkiye Müsâvî Olan Şey'e Nakîz İtlâk Etmeleri Bi-Tarîki'l-Mecâz İdügü]

Kâle Rahimehullâh

جميع ذلك بناء على أن نقيض كل شيء في الحقيقة رفعه، وإن أطلقوه مجازا على مساوى النقيض الحقيقي، ولذا جعلوا الإطلاق العام نقيضا للدوام الذاتي مع أن نقيض الحقيقي رفع الدوام

[Bunların hepsi; çelişik ismini, hakîki çelişiğe eşit olan şey için mecâzî olarak kullanmış olsalar da bir şeyin çelişğinin hakîkatten o şeyin kaldırılması olmasına mebnîdir. Bundan dolayı gerçek çelişği, devâmın kaldırılması olsa da itlâk-ı âm-meyi, zâtî devamın çelişği kıldılar.]

Ve suver-i meşrûhadan cümlesi her bir şey'in nakîzı fi'l-hakîka o şey'in ref'i olduğuna mebnîdir. Meselâ (كل إنسان حيوان بالضرورة) [Zarûrî olarak bütün insânlar canlıdır.] kavlimizin hakîkaten nakîzı "böyle değıldir" demekten ibâretdir. Her ne kadar kavm ism-i nakîzı, nakîz-ı hakîkînin lâzım-i müsavîsi üzere itlâk etmişler ise de bu itlâk bi-tarîki't-tecvîzdir. Ve bu itlak-ı mecâziyi i'tibâr etmelerinin sebebi zikri mürûr etdiğı vechle ba'zen kazıyyenin nakîz-ı hakîkîsi olmak lâzım gelen nefsi ref' için inde'l-akl kazâyâ-yı

mu'tebere den add olunmaklığa sâlih bir mefhûm-i [145] muhassıl olmayıp belki işbu ref'in inde'l-akl mefhûm-i muhassılı olan lâzım-i müsâvîsî bulunmasıyla lâzım ahz olunarak nakîz-ı hakîkî mahallinde i'tibâriyle üzerine mecâzen ism-i nakîzî ıtlâktan ibâretdir. Ve bu vechle nakîz-ı hakîkînin lâzım-i müsâvîsî üzere nakîz ıtlâk ettiklerinden için devâm-ı zâtînin nakîz-i hakîkîsi ref-i devâm iken devâm-ı zâtî için ıtlâk-ı âmmı nakîz i'tibâr etmişlerdir. Zîrâ ıtlâk-ı âmm ref-i devâm-ı zâtî için lâzım-i müsâvîdir ve îzâhı (وللدائمة هو المطلقة العامة) [Devâm-ı zâtînin çelişğini mutlak-ı âmme kıldılar.] kavlinin türçümesinden müstebân olmuştur. ²⁰³

[Ba'zen Tenâkuz Mefhûmeyn-i Müfredeynin Udûlen ve Tahsîlen İhtilâfları Üzere İtlâk Olunduğu]

Kâle Rahimehullâh

وقد يطلق التناقض على اختلاف المفهومين المفردين عدولا وتحصيلا بحيث لا يصدقان معا على شيء واحد ولا يرتفعان معا عن موجود في طرف الثبوت، وإن جاز ارتفاعهما عن المعدوم فيه، كالإنسان والإنسان²⁰⁴، فيسمى كل منهما نقبضا للآخر، كما سبق في باب الكليات

[Bazen çelişik, udûl ve tahsîl cihetiyle iki müfred mefhûmun farklılığı için kullanılır. Şöyle ki; ikisi berâber, tek bir şey üzerine sâdik olmaz. Sübût tarafında ma'dûmdan ayrılmaları mümkün olsa da sübût tarafında bir mevcûddan berâber ayrılamazlar. İnsân ve insan olmayan gibi. Küllîler konusunda geçtiği üzere bunların her biri, diğerrinin çelişği olarak isimlendirilir.]

Ve ba'zen tenâkuz iki mefhûm-i müfredin udûl ve tahsîl cihetinden bir haysiyyetde ihtilâfları üzere ıtlâk olunur ki mefhûmeyn ikisi birden şey'-i vâhid üzerine sâdik olmayıp zât-ı ihtilâfdan nâşî şey'-i vâhid için ma'an sübûtları mümteni' olur. Kezâlik her ne kadar zarf-ı sübûtda ma'dûm olan şeyden irtifâ'ları câ'iz olsa da zarf-ı mezkûrda mevcûd olan şeyden ikisi birden mürtefi' olmazlar. Meselâ insân ile lâ-insân mefhûmeyni böyle olup udûl ve tahsîl cihetinden muhtelif olarak bir şey' üzerine hem insân ve

203 (6) Bundan sonra hafî olmaya ki mukaddime-i mezkûre (أعنى نقبض كل شيء رفعه) [Ya'nî her bir şeyin çelişği onun kaldırılmasıdır.] selbin nakîzî olan icâba adem-i şümûlü cihetle âmme üzerine hâsla hükm kabîlinden olacağından sahih değildir deyü Seyyid Şerif-i muhakkık *Hâşiye-i Sugrâ*'da istişkâl ve evveli olan âmm ile hâss üzerine hükm kabîlinden olarak (رفع كل شيء نقبضه) [Her bir şeyin kaldırılması onun çelişğidir.] demektir, buyurup hatm-i makâl etmiş ve sonra gelen fuzelâ-yı müte'ahhirin işkâl-i mezkûrun hallini istis'âb ve mahlasda herbiri bir tarîk-ı istisvâb eylemiştir, irâdına makâmın müsâ'adesi olmadığından bu bâbda mü'ellef bulunan risâle-i müstakillenin mütâlâ'asını tavsiye ile ıktifâ olundu. Fe'l-yü'azzir (Abdülhamid)

204 Sehv ve savâb cetvelinde "ve el-lâ insân" olarak düzeltilmiştir.

hemde lâ-insân olmak sâdık olamayacağı gibi eşyâ'-i mevcûdeden hiçbir şey' ya insân veyâhûd lâ-insân olmakdan hâlî olamayacağından nâşî işbu mefhûmeyn-i müfredeynden her biri âharı için nakîz tesmiye olunur. Nitekim bâb-1 külliyyâtta (ثم الكليان إن كان بينهما تصادق في الواقع آه) [Daha sonra, her iki küllî arasında vaki'de birbiri üzerine doğrulanma varsa....] kavlinde mürûr etmiştir.

Kâle Rahimehullâh

وأما نقيضان بالمعنى الأول فلا يجتمعان ولا يرتفعان لا عن موضوع موجود ولا عن موضوع معدوم

[Birinci ma'nâsına göre iki çelişik, ne bir araya gelir ve ne de mevcûd ve ma'dûm konudan ayrılır.]

Ve ammâ ma'nâ-yı evvel ile ya'nî ihtilâf-ı bi'l-icâb ve's-selb ma'nâsıyla olan nakîzayn kat'ân ictimâ' etmezler. Zîrâ ictima'ları ictimâ'-ı vücûd ve ademi mücib olup bu ise temânü'-i zâtîden nâşî mümkün olamaz. Kezâlik ne mevzû'-ı mevcûd ve ne de mevzû'-ı ma'dûmdan mürtefi' olamazlar. Şöyle ki; zikri mürûr ettiği vechle ehadühümânın sıdkıyla âharının kizbi muktezâ-yı zât-ı ihtilâf olarak irtifâ'-ı [146] nakîzayn muhâldir. Ve ma'lûm olsun ki ma'nâ-yı evvel ile olan nakîz, nakîz-ı selbî ve ma'nâ-yı sâni ile olan nakîz-ı udûlî tesmiye olunur.

AKS-İ MÜSTEVÎ

Kâle Rahimehullâh

فصل في العكس المستوي

[Fasıl: Düz Döndürme]

Fusûl-ı tis'adan işbu fasl-ı sâmin aks-i müstevînin ta'rîfiyle beyân-ı ah-kâmındadır. Aks üç ma'nâya itlâk olup evvel aks-i müstakîm olarak bu da işbu fasılda zikr olunan aks-i müstevîdir. sâni kudemâ için olan aks-i nakîz ve sâlis muhtâr-ı müte'ahhirîn olan aks-i nakîzdır. Nitekim beyân olunur.

Kâle Rahimehullâh

وهو تبديل أحد جزئي القضية بالآخر مع بقاء كيف الأصل وصدقه في جميع المواد

[Düz döndürme; asıl önermenin niteliği ve bütün maddelerde doğruluğunun bâki kalması ile önermenin bir parçasını diğer parçası ile değiştirmektir.]

Aks-i müstevî aslın bekâ-i keyfi ve cemî'-i mevâdda sıdkıyla berâber kaziyenin ehad-i cüz'eynini cüz'-i âhara tebdîl etmektir. Meselâ (كل إنسان حيوان) [Bütün insânlar canlıdır.] kavlimizin aksi (بعض الحيوان إنسان) [Ba'zı canlılar insandır.] ve (لا شيء من الإنسان بحجر) [Hiçbir insan taş değildir.] kavlinin aksi (ولا شيء من الحجر بإنسان) [Hiçbir taş insân değildir.]dir. Aslın bekâ-i keyfinden murâd asl mûcibe ise aksin dahi mûcibe ve sâlîbe ise aksin dahi sâlîbe olmasıdır. Ve aks için bu şartı ittihâzları mücerred ıstılah ile olmayıp belki kazâyâ-yı müsta'meleyi tetebbu' ederek ekser-i mevâdda ba'de't-tebdîl sâdık ve lâzıma olanlarını ancak keyfde muvâfıka bulmalarından neş'et eylemiştir. Ve aslın bekâ-i sıdkıyla murâd asl ile aksin bi'l-fi'l sıdkı demek değildir. Zîrâ meselâ (كل حجر إنسان) [Bütün taşlar insândır.] kavlimizin aksi (بعض الإنسان حجر) [Ba'zı insânlar taştır.] olup ve sâni evvele lâzım gelir. Halbuki ikisi de kâziblerdir. Belki murâd aslın farz-ı sıdkından aksin dahi sıdkı lâzım gelmesi haysiyyetine mülâbis olmasıdır. Ya'nî aslın sıdkıyla berâber aksi dahi sâdik olur, demek olup bu sûrette eğer (كل حجر إنسان) [Bütün taşlar insândır.] sâdik olsa (بعض الإنسان حجر) [Ba'zı insânlar taştır.] dahi elbette sâdik olacağı bî-iştibâhdır. Ve bu sıdk mücerred ma'iyet-i mutlaka olmayıp belki sıdk alâ vechi'l-lüzûmdur. Ve aksi bekâ-i sıdk ile meşrût kılmaları zîrâ aks levâzım-ı asıldan lâzım-i hâsıdır. Ve melzûmun sıdkıyla berâber lâzımın kizbi müstahîldir. Onun için bekâ-i kizbi şart etmemişlerdir. Zîrâ melzûmun kizbiyle berâber lâzımın sıdkı ca'izdir. Ve bekâ-i sıdkın cemî'-i mevâdda olmasıyla takyîdi ba'z-ı mevâdda tahallüfü takdîrde aks olamayacağından içindir. Bu sebebden nâşîdir ki mûcibe-i külliyyenin her ne kadar ba'z-ı mevâdda sıdkı bâkî olsa da mevâd-ı uhrâda tahallüf etmesiyle mûcibe-i külliyyeye in'ikâsı sahîh add olunmayıp belki mûcibe-i külliyyenin aksi mûcibe-i cüz'iyeye olmasıyla hükm eylemişlerdir. Meselâ (كل إنسان حيوان) [Bütün insânlar canlıdır.] mûcibe-i külliyyesi (كل حيوان إنسان) [Bütün canlılar insândır.] mûcibe-i külliyyesine tebdîl edilse aksde bekâ-i sıdk tahallüf eylediğinden için (كل إنسان ناطق) [Bütün insânlar konuşandır.] kavlimizi (كل ناطق إنسان) [Konuşanların tamamı insândır.] kavlimize tebdîl ettiğimizde her ne kadar sıdkı bâkî olsa da aksi olamayıp belki aksi [147] (بعض الناطق إنسان) [Konuşanların ba'zısı insândır.] cüz'iyesidir. Hâsılı Seyyid Şerif'in *Şerh-i Muhtasar-ı Usûl*'de tasrîhi vechle kavm ukûs-i kazâyâda mevâdd-ı cüz'iyeye nazar etmeyip bahisleri vech-i küllî üzeredir.

Cüz'eynden murâd cüz'-i zikrî olup cüz'-i hakîkî değildir. Zîrâ aslında cüz'-i hakîkî zât-ı mevzû' ile vâsf-ı mahmûl olup halbuki tebdîl ile aksde mahkûmün-bih kılınan vâsf-ı mevzû' olarak vâsf-ı mahmûl dahi aksde zât-ı mevzû' için mir'ât olur.

[Ba'zen Aks Asl İçin Lâzım ve Ehad-i Cüz'eynini Cüz'-i Âhara Tebdîl ile Hâsıl Olan Ehass-ı Kazâyâ Üzere İtlâk Olunduğu]

Kâle Rahimehullâh

وقد يطلق على أخص القضايا اللازمة للأصل الحاصلة بالتبديل

[Bazen döndürme; değiştirme sonucunda ortaya çıkan ve asıl önermeye lâzım olan önermelerin en husûsîsi için kullanılır.]

Ve ba'zen aks asl için lâzıme ve vech-i meşrûh üzere ehad-i cüz'eyni âhara tebdîl ile hâsıla olan kazıyyelerin ahassı üzere²⁰⁵ itlâk olunur. Hâsılı aks için iki ma'nâ-yı müsta'mel olup ma'nâ-yı masdarîsi olan nefsi tebdîl üzerine itlâk olunduğu gibi tebdîl-i mezkûrdan hâsıla olan kazıyyeye dahi mecâzen itlâk olunur. Meselâ mûcibe-i külliyyenin aksi mûcibe-i cüz'iyedir denilir. Ve bu ma'nâca aksi موافقة التبديل بطريق القضية لازمة لأخص قضية (إنها أخص قضية لازمة للقضية بطريق التبديل موافقة) ²⁰⁶ [Bu önerme, değiştirme ile elde edilen, asıl önermeye nitelik ve doğrulukta muvâfık olan ve önermeye lâzım olan en husûsî önermedir.] kavilleriyle ta'rîf etmişlerdir. Mefhûmu bi-tarîki't-tebdîl kazıyyeye lâzıme ve keyfde ve sıdkda muvâfıka olan ahass-ı kazıyyedir, demek olur. Bu sûretde isbât-ı aksde iki emr lâbüd olup bundan birisi aks olacak kazıyyenin asl için lâzıme olmasıdır. Bu da cemî'-i mevâd üzerine müntabık olan burhân ile olur. Ve ikincisi aks olacak kazıyyeden ahass olânın aslâ lâzıme olmamasıdır ki bu da ba'z-ı suverde tahallûf etmesiyle zâhir olur. Çünkü bir kazıyyenin ma'nâ-yı in'ikâsı tebdîlden hâsıla olan ahass-ı kazıyyeye, kazıyye-i mezkûreye lâzımedir demek olduğundan bunu isbât etmek cemî'-i mevâd üzere müntabık olan burhâna muhtaç olur. Lâkin bir kazıyyenin diğer kazıyyeye adem-i in'ikâsının ma'nâsı o kazıyyeye lâzım gelmez demek olup bunu isbâtta yalnız mâdde-i vâhîde hasebiyle nakzı kâfi olur. Ve aksin aslâ lâzıme olmasıyla takyîdin sebebi işbu izâhâttan ma'lûm olur. El-hâsıl işbu tebdîlden hâsıla olan kazıyye ma'nâsına aks ıstılâh-ı kavimde²⁰⁷ levâzım-ı kazıyyeden olup her ne kadar bir kazıyye aslâ muvâfıka olsa da

205 Sehv ve savâb cetvelinde "kazıyyelerin ahassı üzere" olarak düzeltilmiştir.

206 Bu kısım mevcûd Arapça nüshalarda yoktur. Sadece Abdünnâfi Efendi'de vardır.

207 Sehv ve savâb cetvelinde "kavimde" olarak düzeltilmiştir.

lüzûm bulunmadıkça işbu asl için aks olamaz. Ve bu vechle asl ile aks bey-
ninde i'tibâr olunan lüzûm ile murâd telâzüm-i hâricî olup ehadühümâ
âhardan münfek olmayarak her ne vakt asl tahakkuk eylese onunla berâber
aks dahi tahakkuk eder demektir. Ve bu sebebden ya'nî lüzûmdan mûrâd
bu ma'nâ olduğundan için aksde lüzûm-i ittihâd menzilesinde ya'nî aks asl
ile müttehid olarak kat'ân münfek olamaz mü'eddâsındadır. [148]

Musannif *Hâşiye*'de aks ba'zen ahass-ı kazâyâ-yı lâzımeyle ıtlâk olunur,
deyü kazâyâ-yı lâzımenin ahassına vech-i tahsîsini beyânda demişdir ki zîrâ
meselâ (لا شيء من الحجر بإنسان) [Hiçbir taş insân değildir.] emsâli sâlibe-i
külliyye için tebdîl-i cüz'eyn sebebiyle hâsıla olan kazâyâdan levâzım-ı adî-
de olup bu da nefis-i kazıyye gibi (لا شيء من الإنسان بحجر) [Hiçbir insân
taş değildir.] sâlibe-i külliyyesi (وبعض الإنسان ليس بحجر) [Ba'zı insânlar taş
değildir.] sâlibe-i cüz'iyyesidir. Çünkü hacerden hiçbir şey' insân olma-
masıyla hükm insândan hiçbir şey' ve kezâlik insândan ba'zısı hacir ol-
mamasıyla hükmü müstelzim olup ve işbu kazıyyeteyn kazıyye-i ûlânın
ehad-i cüz'eynini âhara tebdîl sebebiyle hâsıladır. Halbuki sâlibe-i kül-
liyyenin aksi bunlardan evvel ya'nî (لا شيء من الإنسان بحجر) [Hiçbir insân
taş değildir.] sâlibe-i külliyyesi olup sâlibe-i cüz'iyyeden ahassdır. Kezâ-
lik her bir kazâyâ-yı mün'akise için tebdîl-i cüz'eyn sebebiyle hâsıla olan
levâzım-ı adîde vardır ki cihet hasebiyle akslerinden e'ammıdır. Meselâ
(كل إنسان حيوان بالضرورة) [Bütün insânlar zarûrî olarak canlıdır.] kavlimi-
ze hîniyye olarak (بعض الحيوان إنسان حين هو حيوان) [Ba'zı canlılar, canlı ol-
duğu vakitte insândır.] ve mutlaka-i âmme ve mümkin-i âmme olarak
(بعض الحيوان إنسان بالإطلاق وبالإمكان) [Mutlak ve imkân olarak ba'zı canlılar
insândır.] kazıyyeleri lâzım gelir. Halbuki kavli-i mezkûrun aksi bunlardan
hîniyye-i mutlaka olup ne mutlaka-i âmme ve ne mümkin-i âmmedir.
Ve bunlar hîniyye-i mutlakadan e'ammıdır. Bâkileri de bunlara kıyâs ile
ma'lûm olur.

[Aks-i Munfasılât Mu'teber Olmadığı]

Kâle Rahimehullâh

ولا اعتبار لعكس المنفصلات، لعدم امتياز أحد جزئها عن الآخر بالطبع، ولا فائدة في
عكس الاتفاقيات، فالمعتبر المفيد ليس إلا عكس الحملات والمتصلات اللزومية

[Doğal olarak iki cüz'ünden birinin diğer cüzden imtiyazı olmadığı için mun-
fasıl önermelerin döndürmelerine i'tibâr edilmez. İttifâkıyye önermeleri döndür-

menin de bir faydası yoktur. İ'tibâr edilip faydalı olan, sadece yüklemli ve muttasıl lüzûmiyye önermelerdir.]

Ve kazâyâ-yı munfasılada dahi aks cârî olabilirse de i'tibârdan meh-cûrdur. Zîrâ ehad-i cüz'eynin cüz'-i âharından bi't-tab' imtiyâzı olmayıp cüz'eyni beyninde tertîb-i tabî'î gayr-ı mevcûddur. Ve kazâyâ-yı ittifâkiyenin aksi fâ'ideden ârîdir. İmdi mu'teber ve müfid olan ancak hamliyyât ile muttasılât-ı lüzûmiyyenin akisleridir.

[Hangi Kazıyye Hangi Kazıyyeye Mün'akis Olacağıın Tafsîli]

Kâle Rahimehullâh

فالموجبة كلية كانت أو جزئية لا تنعكس إلى موجبة كلية لصدق الأصل بدونها فيما كان
المحمول أو التالي أعم

[Küllî veya cüz'ü olumlu önerme; yüklem veya tâlînin daha genel olduğu önermede, kendisi doğru olup döndürmesi yanlış olduğundan dolayı küllî olumluya döndürülmez.]

Aksin vech-i icmâlisini beyândan sonra tafsîline şurû' ederek der ki imdi kazıyye-i mûcibe ister külliyye ve ister cüz'iyeye olsun mûcibe-i külliyyeye mün'akis olmaz. Zîrâ hamliyyede mahmûl ve şartıyyede tâlî e'amm olduğu mâddede asl sâdık olarak mûcibe-i külliyye sâdık olmaz. Ve aks cemî'-i mevâdda bekâ'-i sâdık ile meşrût olarak ba'z-ı mevâdda tahallüfü mâni'-i in'ikâsdır. (نحو كل إنسان حيوانٌ) [Misâl; bütün insânlar canlıdır.] İşbu kazıyye-i hamliyyede mahmûl vâki' olan hayevân insândan e'amm olarak sâdık ve aks-i küllîsi olan (كل حيوان إنسان) [Bütün canlılar insândır.] kavli kâzibdir. Halbuki zıkr olunduğu vechle aks sâdıkda aslâ muvâfık olmak lâzım geleceğinden vukû'-ı tahallüfe mebnî külliyyeye adem-i in'ikası tahakkuk eder. (و كَلَّمَا كَانَتِ الشَّمْسُ طَالِعَةً فَالْمَسْجِدُ مُضِيًّا) [Her ne zamân Güneş doğmuşsa mescid aydınlıktır.] işbu [149] kazıyye-i şartıyyede dahi tâlî e'amm olarak sâdık ve aks-i küllîsi olan (كلما كان المسجد مضيئا فالشمس طالعة) [Her ne zamân mescid aydınlık ise Güneş doğmuştur.] kavli kâzibdir. (ولا يصدق عكسهما الكلي) [Bu iki önermenin küllî döndürmeleri doğru değildir.] Ve işbu misâleynin asılları sâdık olmasıyla berâber aks-i küllîleri sâdık olmaz. Nitekim beyân olundu. Ve bu vechle mahmûl veyâhûd tâlî e'amm olduğu sûretde aksin kâzib olması zîrâ inde't-tebdîl mahmûl-i e'amm mev-

zû‘ ve mevzû‘-i ahass mahmûl veyâhûd tâlî-i e‘amm mukaddem ve mukaddem-i ahass tâlî olarak hamliyyede ahassın efrâd-ı e‘amm üzere sıdkını ve şartıyyede ahassın tahakkuku e‘ammın istilzâm-ı tahakkukunu mûcib olur. Bu ise muhâldir. (بل إلى موجبة جزئية فقط) [Bilakis sadece cüz’î olumlu önermeye döndürülürler.] Belki mûcibe-i külliyye ve cüz’iyye fakat cüz’iyyeye mün‘akis olur. Meselâ (كل إنسان حيوان وبعض الإنسان حيوان) [Bütün insânlar canlıdır ve ba‘zı insânlar canlıdır.] mûcibelerinin aksi “ba‘zûl-hayevâni insânün”dür. Zîrâ (كل إنسان حيوان) [Bütün insanlar canlıdır.] dediğimiz hînde mevzû‘ ile mahmûlün sâdık oldukları efrâddan ünvân-ı mevzû‘ olan vasf-ı insân ve kezâlik vasf-ı mahmûl olan hayevân ile muttasıf zât-ı insân gibi bir şey’ buluruz. Bu sûretde ba‘z-ı hayevân insân olur. Ve işbu ba‘z vasfeyn-i mezkûreyin ile mevsûf olan şey’dir. Bu cihetle gerek taraf-ı mevzû‘ ve gerek taraf-ı mahmûlden cüz’iyye sâdıka olur. Ve mûcibe-i cüz’iyyenin mûcibe-i cüz’iyyeye in‘ikası dahi bu hüccetle tahakkuk eder. Hâsılı mûcibede mevzû‘ ile mahmûlün şey’-i vâhid üzere tesâduk-ı unvânları ve bu şey’in işbu ünvâneyn ile ittisâfı vâcib olmasıyla tarafeynden cüz’iyye sâdık olarak (كل إنسان) [Bütün insânlar (canlıdır).] veyâhûd (بعض الإنسان حيوان) [Ba‘zı insânlar canlıdır.] sâdık olduğu gibi (بعض الحيوان إنسان) [Ba‘zı canlılar insândır.] dahi sâdık olur.

Kâle Rahimehullâh

فمن الدائميتين والعامتين تنعكسان إلى حينية مطلقة، فإذا قلت: كُلُّ إِنْسَانٍ أَوْ بَعْضُهُ حَيَوَانٌ يَأْخُذُ الْجِهَاتِ الْأَرْبَعِ مِنَ الضَّرُورَةِ وَالِدَوَامِ مَا دَامَ الذَّاتُ أَوْ مَا دَامَ الْوَصْفُ يَنْعَكِسُ الْكُلُّ إِلَى قَوْلِنَا: بَعْضُ الْحَيَوَانِ إِنْسَانٌ بِالْفِعْلِ حِينَ هُوَ حَيَوَانٌ

[İki dâ’ime ve iki âmme önerme, hîniyye-i mutlakaya döndürülür. Zarûret ve devâmdan olan dört cihetten biri ile zât veya vasıf devam ettiği müddetçe “bütün insanlar veya bazı insanlar canlıdır” dersin; bütün bunlar, “canlı olduğu zamanda bazı canlılar bi’l-fi’l insandı” sözümüze döndürülür.]

İmdi dâ’imeteyn ve âmmeteynden kazıyye-i mûcibeler hîniyye-i mutlakaya mün‘akise olurlar. Ya’nî müveccehâtta mûcibe-i zarûriyye-i mutlaka ve dâ’ime-i mutlaka ki evvel mevzû’un cemî‘-i evkâtında zarûret ve sâni devâm-ı nisbetle hâkimedir. Ve kezâlik örfiyye ve meşrûta-i âmmeler ki evvel cemî‘-i evkât-ı vasfda devâm ve sâni cemî‘-i evkât-ı vasfda zarûretle hâkimedir. İşbu meveccehât-ı erba’a hîniyye-i mutlakaya mün‘akis olurlar. Zîrâ akse sâlih olacak dâ’ime-i hîniyye ve dâ’ime-i zâtiyye olup bunlara in‘ikâs

ise müttarid olamaz. Zîrâ kitâbet gibi evkât-ı ünvân ekall ve insâniyyet gibi evkât-ı mahmûl ekser olması câ'iz olup bu hâlde ne mâ dâme'z-zât ve ne de mâ dâme'l-vasf zât için ünvân dâ'im olabilir. Belki ancak hîniyye-i mutlaka mün'akis olur. [150] Hîniyye-i mutlaka zikri mürûr ettiği vechle müveccehât-ı gayr-ı meşhûreden olarak vasf-ı mevzû'un ba'zı evkâtında fi'liyette-i nisbetle hâkimedir. İmdi meselâ mûcibe-i külliyye veya cüz'iyye olmak üzere (بعض الإنسان حيوان) [Bütün insânlar (canlıdır).] veyâhûd (بعض الإنسان حيوان) [Ba'zı insânlar canlıdır.] kavlimiz cihât-ı erba'adan biriyle takyîd olunarak ister zarûfiyye-i mutlaka olup da bi'z-zarûre veyâhûd da'ime-i mutlaka olup da dâ'imen mâ-dame'z-zât ve ister örfiyye-i âmme olarak dâ'imen veyâhûd meşrûta-i âmme olarak bi'z-zârûre mâ dâme'l-vasf ile mukayyed olsun bunların cümlesi (بعض الحيوان إنسان بالفعل حين هو حيوان) [Canlılıkları devâm ettiği sürece ba'zı canlılar bi'l-fi'l insândır.] hîniyye-i mutlaka-i cüz'iyyesine mün'akis olur. Çünkü her ne vakt insândan küllîsi veyâhûd ba'zısı hayevân olduğu hinde hayevân olan bir ferd mevcûd olmuş olup ferd-i mezkûr hayevân olduğu hinde insân olur. Bu sûrette ba'z-ı hayevân, hayevân olduğu hinde bi'l-fi'l insân olduğu tahakkuk eder. Ve bu cihetle her ne vakt (بعض الإنسان) [Bütün insânlar (zorunlu ve sürekli olarak canlıdır).] veyâhûd (بعض الإنسان حيوان بالضرورة ودائما) [Ba'zı insânlar zorunlu ve sürekli olarak canlıdır.] kavlimiz sâdık olsa (بعض الحيوان إنسان بالفعل حين كونه حيوانا) [Ba'zı insânlar canlı olduğu sürece bi'l-fi'l insândır.] kavlimiz dahi sâdık olur.

Ve bunu tarîk-ı aks ile isbât ederek deriz ki eğer ayn-i aks sâdık olmasa nakîzı olan (لا شيء من الحيوان بإنسان مادام حيوانا) [Canlılıkları devam ettiği müddetçe insânlardan bir şey' canlı değildir.] sâdık olmak lâzım gelir. Ve illâ irtifâ'-ı nakîzaynı mü'eddî olur. Bunun aksi ise bi'l-bedâhe sâlîbe olup aslâ münâfi olan şey'in sıdık lâzım gelir. Zîrâ nakîz-ı mezkûrun aksi (لا شيء من الإنسان بحيوان مادام إنسانا) [İnsânlığı devam ettiği sürece insândan bir şey' canlı değildir.] olup asıl kaziyeye ise (بعض الإنسان) [بعض الإنسان] (بعض الإنسان) [Tüm insanlar veya ba'zı insânlar zorunlu olarak canlıdır.] veyâhûd (بعض الإنسان) [بعض الإنسان] (بعض الإنسان) [Tüm insanlar veya ba'zı insanlar sürekli olarak canlıdır.] olarak beyanlarında münâfât zâhirdir.

Ve kezâlik tarîk-ı hulf ile de isbât ederiz. Burhân-ı hulf musannif dahi karîben beyân edeceği vechle aksin nakîzını aslâ zamm etmektir ki şekl-i evvelden bir şey'in nefsinden selbini mûcib olur. Bu ise nakîzın istihâlesinden neş'et ederek aksin sâdık olduğu tahakkuk eder. İmdi deriz ki eğer

(بعض الحيوان إنسان بالفعل حين هو حيوان) [Canlılıkları devam ettiği sürece ba'zı canlılar bi'l-fi'l insândır.] hîniyye-i mutlakası sâdıka olmasa bunun nakîzı olan (لا شيء من الحيوان بإنسان مادام حيوانا) [Canlılıkları devam ettiği müddetçe hiçbir canlı insan değildir.] sâdık olmak lâzım gelir. Bu takdîrde işbu nakîzı kübrâ ve aslı sugrâ ederek şekl-i evvelden (كل إنسان حيوان بالضرورة) [Bütün insânlar zarûrî olarak canlıdır.] veyâhûd (دائما) [Bütün insanlar dâ'imâ canlıdır.] Ve (لا شيء من الحيوان بإنسان بالضرورة) [Zorunlu olarak hiçbir canlı insan değildir.] veyâhûd (دائما) [Dâ'imâ hiçbir canlı insan değildir.] kıyâsını tertîb etdiğimizizde (لا شيء من الإنسان بإنسان بالضرورة أو دائما) [İnsândan bir şey' zorunlu veya sürekli olarak insân değildir.] kavlini müntic olur. Bir şey'i nefisinden selb ise muhâldir. Ve şekl-i mezkûrun işbu muhâli intâcı kübrâ olan nakîzın adem-i sıdkından neş'et etmesiyle işbu nakîz-ı kâzibin aslı olan aksin ya'ni hîniyye-i mutlaka-i cüz'iyenin sıdkı tahakkuk eder. (وهو المطلوب) İstenilen odur. [151]

Kâle Rahimehullâh

ومن الخاصتين إلى حينية لا دائمة

[İki hâssa önerme, hîniyye-i lâ-dâ'imeye döndürülür.]

Ve kazâyâ-yı mürekkebeden meşrûta-i hâssa ile örfiyye-i hâssa ki evvel lâ-devâm-ı zâtî ile berâber cemî'-i evkât-ı vasıfda zarûret ve sâni lâ-devâm-ı zâtî ile berâber cemî'-i evkât-ı vasfda devâm-ı nisbetle hâkimedir. Bu ikisinden mücibeler hîniyye-i lâ-dâ'imeye mün'akis olurlar. Hîniyye-i lâ-dâ'ime lâ-devâm-ı zâtî ile mukayyede olan hîniyye-i mutlaka olarak ma'â'l-lâ-devâmi'z-zâtî ba'z-ı evkât-ı vasfda fi'liyyet-i nisbetle hâkimedir. Meselâ bi'z-zarûre (كل كاتب متحرك) (الأصابع ما دام كاتباً لا دائماً) [Bütün yazı yazarlar yazı yazdıkları sürece parmaklarını hareket ettirirler fakat sürekli parmaklarını hareket ettirmezler.] kavlimiz meşrûta-i hâssa ve bi'z-zarûre kaydı olmayarak örfiyye-i hâssa olup cüz'-i evveleri evvelde meşrûta-ı âmme ve sâni'de örfiyye-i âmmedir. Ve cüz'-i sâni'leri olan lâ-dâ'imen ma'nâda sâlîbe-i mutlaka-i âmme olarak (لا شيء من الكاتب بمتحرك) (الأصابع بالفعل) [Hiçbir yazı yazar bi'l-fi'l parmaklarını hareket ettirmez.] olup tafsilâtı mürûr etmiştir. Ve bunların aksi olan hîniyye-i lâ-dâ'ime (بعض متحرك) (الأصابع كاتب حين هو متحرك لا دائماً) [Parmaklarını hareket ettirenlerden bazıları Dâimâ değil, parmaklarını hareket ettirdiği sürece yazı yazandır.] olup asılları sâdık olduğu gibi işbu aks dahi sâdıktır. Ve bunun isbâtı aksin cüz'eynine nazar ile tahakkuk eder.

İmdi deriz ki aksin cüz'-i evveli olan *بعض المتحرك الأصابع كاتب حين هو* (بعض المتحرك الأصابع) [Parmaklarını hareket ettirenlerin ba'zıları parmakları hareket ettiği sürece yazı yazandır.] hîniyye-i mutlakası asılların cüz'-i evelleri olan âmmeteyne lâzım gelir. Çünkü her bir kâtibin kâtib olduğca müteharrikü'l-esâbi' olması müteharrik-i esâbi'den ba'zısının kâtib olmasını müstelzim olur. Ve aksin cüz'-i sânisî olan lâ-devâmın mefhûmu ise (بعض متحرك الأصابع ليس بكاتب بالفعل) [Parmaklarını hareket ettirenlerden ba'zıları bi'l-fi'l yazı yazan değildir.] olup bu kaziiye sâdika olmamak lâzım gelse nakîzı olan (كل متحرك الأصابع كاتب دائما) [Parmaklarını hareket ettirenlerin tamamı sürekli yazı yazandır.] sâdik olması lâzım gelir. Halbuki bu nakîzin sıdkı veya kizbini tebyîn için aslın cüz'-i evveline zamm ederek şekl-i evvelden bir kıyâs tertîbiyle (كل متحرك الأصابع كاتب بالضرورة) [Parmaklarını hareket ettirenlerin hepsi zorunlu olarak yazı yazandır.] veya (دائما) [Parmaklarını hareket ettirenlerin hepsi dâ'imâ yazı yazandır.] (Dâimâ: Bütün yazı yazanlar, yazı yazan oldukları sürece parmaklarını hareket ettirirler.) deriz. Ve işbu mukaddimeteynin netîce-i hâsılası (كل متحرك الأصابع كاتب دائما) [Parmaklarını hareket ettirenler dâ'imâ parmaklarını hareket ettirirler.] olur. Ve asldan mefhûm-i lâ-devâm olan cüz'-i sâniyye zamm ile yine şekl-i evvelden (كل متحرك الأصابع كاتب دائما ولا شيء من الكاتب بمتحرك الأصابع بالفعل) [Parmaklarını hareket ettiren herkes dâ'ima yazı yazandır. Ve parmaklarını hareket ettirenlerden hiçbirini bi'l-fi'l yazı yazan değildir.] mukaddimeteynini tertîb ettiğimizde netîcesi (لا شيء من متحرك الأصابع بمتحرك الأصابع بالفعل) [Parmaklarını hareket ettiren hiç kimse bil-fiil parmaklarını hareket ettiren değildir.] olur. Bu iki netîce ise birbirine münâkız olarak bu sûrette eğer aksden cüz'-i sâninin nakîzı olan (كل متحرك الأصابع كاتب دائما) [Parmaklarını hareket ettirenlerin hepsi sürekli yazı yazandır.] kaziiyesi sâdika olsa işbu (كل متحرك الأصابع كاتب دائما ولا شيء من متحرك الأصابع بمتحرك الأصابع بالفعل) [Parmaklarını sürekli hareket ettiren herkes yazı yazandır. Parmaklarını hareket ettiren hiç kimse bi'l-fi'l parmaklarını hareket ettiren değildir.] netîceteyninden ikisi de sâdika olmak lâzım gelir. Bu ise ictima-ı nakîzayn olup [152] bu cihetle nakîzin tahakkuku kizbiyle aslın ya'nî aksden cüz'-i sâninin sıdkı sâbit olur.

Ve hâsseteyn-i cüz'iyeteynin dahi hîniyye-i lâ-dâ'imeye in'ikâsını isbâtta işbu tarîk-ı hulf ile beyânı kâfi olamaz. Zîrâ şekl-i evvelin külliyyet-i

kübrâsı şart olup cüz'iyeye gayr-ı münticidir. Binâ'enaleyh bunu isbâtta tarîk-ı iftirâza mürâca'at olunur. Tarîk-ı iftirâzdan murâd zât-ı mevzû'ü şey'-i mu'ayyen farz edip üzerine vasf-ı mevzû' ile vasf-ı mahmûlû başka başka haml ederek netîce-i hâsıla mefhûm-i aks olmasıyla olur. İmdi mâ nahnü fihimiz olan meşrûta-i hâssa ve örfiyye-i hâssadan mûcibe-i cüz'iyelerin hîniyye-i lâ-dâimeye in'ikâslarını isbâtta evvelâ cüz'-i evveline nazar ederek mevzû'unu Zeyd farz edip ünvân-ı mevzû'umuz olan "müteharrikü'l-esâbi"²⁰⁹ ve ba'dehû vasf-ı mahmûl olan "kâtib"²¹⁰ i haml ile (زيد متحرك الأصابع) [Zeyd parmaklarını hareket ettirendir.] ve (زيد كاتب حين هو متحرك الأصابع) [Zeyd parmaklarını hareket ettiği sürece yazı yazandır.] dediğimiz sûretde (بعض متحرك الأصابع كاتب حين هو متحرك الأصابع) [Parmaklarını hareket ettiren ba'zıları parmaklarını hareket ettirdiği vakitte yazı yazandır.] kavlini müntic olup bu ise aksden cüz'-i evvelin aynı olmasıyla sıdkı tebeyyün eder. Ve cüz'-i sânisini isbâtta (زيد متحرك الأصابع وزيد ليس بكاتب بالفعل) [Zeyd parmaklarını hareket ettirendir. Zeyd bi'l-fi'l yazı yazan değildir.] denilip neticesi (بعض المتحرك ليس بكاتب بالفعل) [Parmaklarını hareket ettirenlerden ba'zısı bil-fi'l yazı yazan değildir.] olur. Bu dahi mefhûm-i lâ-devâmın aynı olarak işbu cüz'-i sâninin dahi sıdkı tahakkuk eder. Ve işbu (زيد ليس بكاتب بالفعل) [Zeyd bi'l-fi'l yazı yazan değildir.] kübrâsı muhtâc-ı isbât görülmesiyle bunu dahi isbâtta deriz ki eğer ki bu kübrâ sâdik olmasa Zeyd'in dâ'ima kâtib olması ve dâ'ima kâtib olsa asl-ı kazıyyede kâtib oldukça müteharrikü'l-esâbi' olacağıyla hükm etmiş olduğumuzdan dâ'ima müteharrikü'l-esâbi' olması lâzım gelir. Halbuki müteharrik-i lâ-dâ'imâdır. Bu halde kâtib-i bi'l-fi'l olmadığı tebeyyün ederek sıdk-ı kübrâ dahi iştibâhdan sâlim olur.

Kâle Rahimehullâh

ومن الوقتيتين والوجوديتين والمطلقة العامة إلى مطلقة عامة

[İki vaktiyye önerme, iki vücûdiyye önerme ve mutlaka-i âmme; mutlaka-i âmmeye döndürülür.]

Ve vaktiyyeteyn ki birisi vaktiyye-i mutlaka ve diğeri münteşire-i mutlaka olup evvel vakt-i mu'ayyende ve sâni "vaktin mâ" da zât-ı mevzû' üzere zarûret-i nisbetle hâkimelerdir. Kezâlik vücûdiyyeteyn ki birisi vücûdiyye-i lâ-dâime ve diğeri vücûdiyye-i lâ-zarûriyye olarak evvel lâ-devâm-ı zâtî ve sâni lâ-zarûret-i zâtıyye ile mukayyede olan mutlaka-i²⁰⁹ âmmedir.

209 Sehv ve savâb cetvelinde "mutlaka-i" olarak düzeltilmiştir.

Ve kezâlik mutlaka-i âmme ki tahakkuk-ı nisbet-i bi'l-fi'lden ibârettir. İşbu meveccehât-ı hamseden mücibeler mutlaka-i âmmeye mün'akise olur. Meselâ cihâttan biriyle mukayyed olarak (كل إنسان حيوان) [Bütün insânlar canlıdır.] kavlimizin aksleri (بعض الحيوان إنسان بالفعل) [Ba'zı canlılar bi'l-fi'l insandır.] mutlaka-i âmmesidir. Ve illâ (ولا شيء من الحيوان بإنسان دائما) [Canlılardan hiçbir şey' sürekli insân değildir.] nakîzı sâdık olup bu ise aslâ zamm olunup da (كل إنسان حيوان ولا شيء من الحيوان بإنسان) [Bütün insânlar canlıdır canlılardan hiçbir şey' insân değildir.] denilse (لا شيء من الإنسان بإنسان) [İnsândan hiçbir şey' insân değildir.] kavlini müntic olur. Bu ise şey'-i mevcûdu nefsinden selb olarak butlânı zâhirdir. [153]

[Akd-i Vaz'da Olan Mezheb-i Şeyh Üzere Mümkineteyn için Aks Olmadığı]

Kâle Rahimehullâh

ولا عكس للممكتتين على مذهب الشيخ في عقد الوضع

[Şeyh İbn Sînâ'ya göre akdül-vaz'da her iki mümkin'e önerme için döndürme yoktur.]

Ve akd-i vaz'da olan mezheb-i Şeyh üzere mümkin'e-i 'âmme ve hâssa için aks yokdur. Mümkin'e-i âmme cânib-i mühâlifden selb-i zârûret ma'nasına imkân-ı nisbet olup eğer cânib-i muvâfıkda lâ-zarûret-i zâtiyye ile mukayyed olursa mümkin'e-i hâssadır. Ve tafsilî mürûr etdiği vehle zât üzere ünvânın sıdkına akd-i vaz' tesmiye olunur. Ve inde'ş-Şeyh zât-ı mevzû' bi'l-fi'l' velev ehad-i ezminede ünvânın mâ sadaka aleyhi ve inde'l-Fârâbî imkân-ı zâtî ile mâ sadaka aleyhidir. Meselâ (كل مركوب السلطان) (كل إنسان متنفس بالإمكان) [Bütün insânlar bi'l-imkân nefes alandır.] eğer (بعض المتنفس إنسان بالإمكان) [Ba'zı nefes alanlar bi'l-imkân insandır.] mümkinesine mün'akis olmasa nakîzı olan (لا شيء من المتنفس بإنسان بضرورة) [Nefes alanlardan hiçbir şey' zorunlu olarak insân değildir.] sâdık olup ve bunun aksi (لا شيء من الإنسان بإنسان بضرورة) [İnsânlardan hiçbir şey' zorunlu olarak nefes alan değildir.] olarak bu ise hulfdür. Veyâhûd aslâ nakîz-ı aks olan (لا شيء من المتنفس بإنسان بضرورة) [İnsânlardan hiçbir şey' zorunlu olarak nefes alan değildir.]

zamm olunsa şekl-i evvelden netîcesi (بعض الإنسان ليس بإنسان) [Ba'zı insânlar insân değildir.] olur, bu dahi bâtıldır. Veyâhûd tarîk-ı farz ile (زيد متنفس) (زيد إنسان) [Zeyd bi'l-îmkân nefes alandır.] ve (زيد إنسان) [Zeyd insandır.] denilip şekl-i sâlisden netîcesi (بعض المتنفس إنسان بالإمكان) [Nefes alanların ba'zısı bi'l-îmkân insândır.] olur. Matlûb da budur. Ancak işbu edilleden evvelin tamâmiyyeti sâlibe-i zarûriyyenin misl-i nefesine in'ikâsının sübûtuna mütevakıf olup halbuki sâbit olan ancak dâ'imeye in'ikâsıdır. Ve sâni ve sâlisde tamâmiyyeti şekl-i evvel ve sâlisde mümkin-i sugrânın sübût-i intâcına menût olup halbuki bunlar akîme olduğu mahallinde mübeyyendir. Ve Kâtibî bunların cümlesinde tevakkuf etmiştir. Lâkin hakk olan mezheb-i Şeyh üzere adem-i in'ikâslarıdır. Zîrâ mefhûm-i mümkineteyn zât-ı mevzû' için vâsf-ı mevzû'un bi'l-fi'l ve vâsf-ı mahmûlun bi'l-îmkân sübûtunu ifâdeden ve mefhûm-i aks işbu zât-ı mevzû' için vâsf-ı mahmûlun bi'l-fi'l ve vâsf-ı mevzû'un bi'l-îmkân beyân-ı sübûtundan ibâret olup ve mefhûm-i evvelin mefhûm-i sâniyi adem-i istilzâmı zâhirdir. Çünkü ba'zen bir şey' mümkün olmasıyla berâber aslâ fi'le hurûc etmez. Hâsılı bir şey'in mümkün olmasından bi'l-fi'l vücûdu lâzım gelmez nitekim nev'ayn için bir sıfât mümkün olduğu halde ehad-i nev'ayn için bi'l-fi'l sâbit olarak bu vâsf nev'-i âhar için sâbit olmayıp yalnız imkânda kalır. Bu sûrette nev'-i sâninin sâdik olduğu efrâd üzerine vâsf-ı mezkûr bi'l-îmkân sâdik olup bi'l-fi'l vâsfin sâdik olduğu efrâd üzere nev'-i sâni sâdik olmaz. Zîrâ vâsfin bi'l-fi'l mâ sadaka aleyhi olan her bir şey' nev'-i evveldir. Meselâ merkûb-i Zeyd vâsfi feres ve himârdan her biri için mümkün olup lâkin yalnız feres için sâbit olmasıyla (كل حمار مركوب) (زيد بالإمكان) [Bütün merkepler Zeyd'in bi'l-îmkân binekleridir.] denilmek sâdik olup lâkin [154] (بعض مركوب زيد بالفعل حمار بالإمكان العام) [Genel imkân olarak Zeyd'in bi'l-fi'l ba'zı binekleri merkebdir.] denilmek sâdik olamaz. Zîrâ (لا شيء من مركوب زيد بالفعل بحمار بالضرورة) [Zeyd'in bi'l-fi'l bineklerinden hiç birisi zorunlu olarak merkep değildir.] sâdiktir. Çünkü (كل مركوب زيد) (كل مركوب زيد فهو فرس) [Zeyd'in bi'l-fi'l bütün binekleri attır.] sâdik olup halbuki feresden hiçbir şey' bi'z-zarûre himâr olmadığı mâ'lûmdur. Lâkin mezheb-i Fârâbî üzere akd-i vaz'ı bi'l-îmkân itibâr etdiğimiz hinde mümkin-i nefsi gibi mümkineye mün'akise olur. Zîrâ bu sûrette mefhûm asl-ı mâ-hüve (ج) bi'l-îmkân hüve (ب) bi'l-îmkân olup bu halde mâ-hüve (ب) bi'l-îmkân lâ-mahâle (ج) bi'l-îmkân olur. İşte musannif *Hâşiye*'de bu tahkîkâta mücmelen işâretle demiştir ki metinde mezhebü'-ş-Şeyh kavli mümkin-i âmme ve belki cüz'-i icâbisi itibâriyle kezlîk mümkin-i hâssa akd ve vaz'da olan

mezheb-i Fârâbî üzere mümkin-e-i âmmeye mün'akis olacağına işârettir. Ve mümkin-e-i âmmenin nefisine ve sâlibe-i zarûriyyenin yine nefisine in'ikâsları mütelâzım ve bu vechle yekdiğeri iltizâmları tarîk-ı aks ile mütahakkık olup ve mezheb-i Fârâbî üzere sugrâyı şekl-i evvelde mümkinenin intâcı ma'lûm olarak bu şeylerde Kâtibî'nin tevakkufu için bir vech yoktur.

Kâle Rahimehullâh

والسالبة الكلية تنعكس إلى نفسها فمن الدائميتين إلى دائمة كلية

[Küllî olumsuz önerme, yine küllî olumsuzza döndürülür. Her iki dâ'ime önerme, küllî dâ'imeye döndürülür.]

Ve sâlibe-i külliyye nefsi gibi sâlibe-i külliyyeye mün'akise olur. İmdi dâ'imeteyn ya'nî zarûriyye-i mutlaka ile dâ'ime-i mutlakadan sâlibe-i külliyyelerin akisleri dahi dâ'ime-i külliyye olarak meselâ (بالضرورة) veyâhûd (دائما لا شيء من الإنسان بحجر) [İnsânlardan hiç bir şey' dâ'imi olarak veya zorunlu olarak taş değildir.] kavlimizin aksi (دائما لا شيء من الحجر بإنسان) [Taştan hiç bir şey' sürekli insân değildir.]dir ve her ne vakt evvel sâdık olsa sânînin sıdkı lâzım gelir. Ve illâ nakîzı olan (بعض الحجر إنسان بالإطلاق) (بعض الحجر إنسان بالإطلاق العام) [Ba'zı taşlar genel itlak ile insândır.] sâdık olur. Ve işbu aksin sıdkıyla nakîzin kizbini isbât için nakîzi sugrâ ve aslı kübrâ ederek şekl-i evvelden (بعض الحجر إنسان بالإطلاق العام ودائما لا شيء من الإنسان بحجر) [Ba'zı taşlar genel itlak ile insândır ve dâ'imî olarak insândan hiç bir şey' taş değildir.] deriz. Neticesi (بعض الحجر ليس بحجر دائما) [Ba'zı taşlar dâ'imi olarak taş değildir.] olup bu ise muhâldir. Halbuki mukaddimeteyn usûlüne muvâfık ve asıl mefrûzü's-sıdk olmasıyla muhâli intâcı sugrâyı kıyâs olan nakîzi aksin kizbinden neş'et eylediği ta'ayyün ve bu cihetle sıdkın aksi tebeyyün eder.

Kâle Rahimehullâh

ومن العامتين إلى عرفية عامة كلية

[Her iki âmme önerme, küllî örfiyye-i âmmeye döndürülür.]

Ve meşrûta ve örfiyye-i âmmeteynden sâlibe-i külliyye sâlibe-i örfiyye-i âmme-i külliyyeye mün'akis olur. Meselâ (بالضرورة) veyâhûd (دائما لا شيء من الكاتب بساكن الأصابع مادام كاتباً) [Yazı yazar olduğu sürece hiçbir parmaklarını hareketli tutan sürekli ya da zorunlu olarak yazı yazan değildir.] kavlimizin aksi (دائما لا شيء من ساكن الأصابع بكتاب مادام ساكن الأصابع)²¹⁰ [Parmaklarını kıpır-

210 Seh ve savâb cetvelinde "el-asabi" olarak düzeltilmiştir.

datmadığı sürece parmaklarını kıpırdatmayan hiç kimse yazı yazan değildir.] olup her ne vakt evvel sâdık olsa sâni dahi sâdık olur. Ve illâ nakîzi²¹¹ olan (بعض ساكن الأصابع كاتب حين هو كاتب) [155] [Ba'zı yazı yazanlar yazı yazan oldukları anda parmaklarını hareket ettirmezler.] sâdık olmak lâzım gelip bunu aslâ zamm ederek لا بعض ساكن الأصابع كاتب حين هو كاتب وداثما [Parmaklarını kıpırdatmayan ba'zıları yazı yazan olduğu anda yazı yazandır. Yazı yazan olduğu sürece hiçbir yazı yazanın parmakları hareketsiz değildir.] kıyâsını tertibimizde (بعض ساكن الأصابع ليس ساكن الأصابع حين هو ساكن الأصابع) [Parmakları hareketsiz olan ba'zıları parmakları hareketsiz iken parmakları hareketsiz değildir.] kavlini müntic olur. Bu ise muhâl olup ve menşe'-i muhâl nakîz olmasıyla kizbi ve ol hâlde aksin sıdkı tahakkuk eder.

Kâle Rahimehullâh

ومن الخاصتين إلى عرقية عامة كلية مقيدة باللا دوام الذاتي في البعض

[Her iki hâssa önerme, bazısında zâtî lâ-devâm ile kayıtlanmış küllî örfiyye-i âmmeye döndürülür.]

Ve meşrûta ve örfiyye-i hâsseteynden sâlîbe-i külliyye lâ-devâm-ı zâtî fi'l-ba'z ile mukayyede olan sâlîbe-i örfiyye-i âmme-i külliyyeye mün'akis olur. Meselâ (بالضرورة) veyâhûd ما دام الكاتب ساكن الأصابع (دائما لا شيء من الكاتب ساكن الأصابع ما دام الكاتب ساكن الأصابع) [Zorunlu olarak veya Dâimâ: Hiçbir yazı yazan, Dâimâ değil yazı yazdığı sürece, parmaklarını sakın tutan değildir.] kavlinin aksinde (دائما لا شيء من ساكن الأصابع بكتاب ما دام ساكن في البعض) [Dâ'ima: Ba'zda geçerli olacak şekilde, parmakları hareketsiz olduğu sürece hiçbir parmakları hareketsiz olan yazı yazan değildir.] denilir. Ve her ne vakt evvel sâdık olsa sâni dahi sâdık olur. ammâ işbu aksden cüz'-i evvel olan örfiyye-i âmmenin sıdkı zîrâ örfiyye-i âmme-i mezkûra âmmeteyne lâzım olup lâzım-î âmm ise lâzım-î hâssdır. Ve ammâ kaydı olan lâ-devâme fi'l-ba'z sâdık olması zîrâ eğer sâdık olmasa nakîzı olan ساكن (لا شيء من ساكن الأصابع بكتاب ما دام ساكن في البعض) [Parmakları hareketsiz olan hiçbir şey' dâ'imâ, yazı yazan değildir.] olarak (لا شيء من الكاتب ساكن الأصابع دائما) [Hiçbir yazı yazanın dâ'imâ parmakları hareketsiz değildir.]ya mün'akis olur. Lâ-devâm-ı asl ise (كل كاتب ساكن الأصابع بالإطلاق) [Her yazı yazan mutlak olarak parmakları hareketsiz olandır.] olup ve mefrûzü's-sıdk olmasıyla hulfdür. Ve

211 Sehv ve savâb cetvelinde "nakîzi" olarak düzeltilmiştir.

ammâ “lâ-devâm fi'l-küll”in adem-i lüzûmu ساكن من الكاتب بساكن (لا شيء من الكاتب ساكن) [Hiçbir yazı yazan, dâ'imâ değil ama yazı yazan olduğu sürece parmakları hareketsiz olan değildir.] sâdik olmasıyla berâber (لا شيء من الساكن بكتاب ما دام ساكنا لادائما في الكل) [Dâ'imâ ve küllî olarak değil de hareketsiz olduğu sürece hiçbir hareketsiz yazı yazan olamaz.] kâzibdir. Çünkü (لا دائما في الكل كل ساكن كاتب بالإطلاق) [Dâ'imâ değil; küllî olarak her hareketsiz olan mutlak olarak yazı yazandır.] mefhûmunda olup halbuki arz gibi ba'zı sâkin dâ'ima kâtib değildir. Ve bunun sırrı zîrâ sâlibede bulunan kayd-ı lâ-devâm mûcibe olup mûcibe ise ancak cüz'iyeye mün'akise olur. Bu cihetle sâlibe-i külliyye-i mezkûrenin aksi ساكن لا شيء من ساكن (دائما لا شيء من ساكن) [Dâ'ima: Ba'zda geçerli olacak şekilde, parmakları hareketsiz olduğu sürece hiçbir parmakları hareketsiz olan yazı yazan değildir.] olduğu tahakkuk ederek (ما دام ساكن الأصابع في البعض) [Ba'zda geçerli olacak şekilde, parmakları hareketsiz olduğu sürece] kaydının mefhûmu (بعض ساكن الأصابع كاتب بالإطلاق) [Parmakları sâkin olanların ba'zıları mutlak olarak yazı yazandır.] olduğu ma'lûm olur.

Kâle Rahimehullâh

وهذه هي القضايا الست المنعكسة السوالب ولا عكس للبواقي التسع

[İşte bunlar, olumsuzları döndürülen altı önermedir. Geriye kalan dokuz önermenin döndürmesi yoktur.]

İşte sâlibeleri mün'akise olan kazâyâ-yı sitte işbu zikr olunan dâ'imeteyn ve âmmeteyn ve hâsseteyn olup kusûr-ı kazâyâ-yı tis'anın sevâlib-i külliyyesi için aks cereyân etmez. Ve işbu bâkî olanlar vaktiyyeteyn ve vücûdiyyeteyn ve mümkineteyn ile mutlaka-i âmm ve vaktiyye-i mutlaka ve münteşire-i mutlaka ve bunlarda aks olmaması zîrâ kazâyâ-yı mezkûrenin ahası vaktiyye-i mutlaka olup bundan ise aks cârî olamaz. Ve ahası mün'akis olmadığı gibi e'amm dahi mün'akis olmaz. ammâ vaktiyyenin adem-i in'ikâsı zîrâ meselâ [156] لا شيء من القمر بمنخسف بالضرورة وقت التربيع [156] [Dâ'imâ değil fakat dolunay zamânında zorunlu olarak hiçbir Ay tutulmaz.] kavlimiz sâdik iken (بعض المنخسف ليس بقمر بالإمكان العام) [İmkân-ı âmm olarak, tutulan ba'zı gezegenler Ay değildir.] gayr-ı sâdıktır. İmkân-ı âmm ise e'amm-ı cihâtdır. Ve bunun adem-i sıdkı zîrâ bi'z-zarûre her bir münhasif kamerdir. Ve ammâ ahas mün'akis olmamasından e'ammın dahi mün'akis olamaması şu cihettendir, e'amm mün'akis olduğu gibi ahas

dahi mün'akis olur. Zîrâ bu takdîrde aks-i lâzım e'amm ve e'amm-ı lâzım ahass olarak lâzım-i lâzım, lâzım olacağı ma'lûmdur.

Kâle Rahimehullâh

والسالية الجزئية لا عكس لها إلا في الخاصتين تنعكس فيهما إلى العرفية الخاصة الموافقة
لهما في الكيف والكم

[Cüz'î olumsuz önermenin iki hâssa önerme dışında döndürmesi yoktur. Bu ikisinde, iki hâssaya nitelik ve nicelikte muvâfık örfiyye-i hâssaya döndürülür.]

Ve sâlibe-i cüz'iyye için aslâ aks olmayıp yalnız meşrûta-i hâssa ile örfiyye-i hâssadan keyf ve kemde kendilere muvâfika olan örfiyye-i hâssaya mün'akis olurlar. Hâsılı işbu hâsseteyn sâlibe ve cüz'iyye olmakda nefisleri gibi olan örfiyye-i hâssaya in'ikâs eder. Şöyle ki; meselâ (بالضرورة) veyâhûd (دائما بعض الكاتب ليس ساكن الأصابع ما دام كاتباً لادائماً) [Zorunlu olarak veya dâ'imâ: Sürekli değil de yazı yazdıkları sürece ba'zı yazı yazanların parmakları hareketsiz değildir.] kavlimiz sâdik olduğu hinde (دائماً بعض ساكن الأصابع ليس بكاتب ما دام ساكن الأصابع لادائماً) [Dâ'ima: sürekli değil de parmakları hareketsiz olduğu sürece parmakları hareketsiz olan ba'zıları yazı yazan değildir.] dahi sâdik olur. Zîrâ zât-ı mevzû'u mu'ayyen ya'nî meselâ Zeyd farz ettiğimizde akd-i vaz' hükmüyle Zeyd üzerine ahyânen kâtibdir deyü hükm etmiş olduğumuz gibi lâ-devâm kaydı hükmüyle de Zeyd üzere ahyânen sâkinü'l-esâbi'dir deyü hükmetmiş oluruz. Zîrâ kazıyye-i mezkûrede²¹² lâ-devâm (بعض الكاتب ساكن الأصابع بالإطلاق) [Ba'zı yazı yazanların, mutlak olarak, parmakları hareketsizdir.] mefhûmundadır. Bu sûretde zât-ı Zeyd kâtibden ba'z olduğu gibi sâkinü'l-esâbi'den dahi ba'z olmuş olur. Ve çünkü vakt-ı kitâbetde sâkinü'l-esâbi' olması mümkün olmamasıyla kitâbetle sükûn-ı esâbi' Zeyd'de iki vâf-ı mütenâfiyeyn olur. Ve bu vechle hem Zeyd²¹³ üzerine kâtib ve sâkinü'l-esâbi' denilmek sâdik ve hem de işbu vâsfeyn-i mütenâfiyeyn olmasıyla (بعض ساكن الأصابع ليس بكاتب) [Parmaklarını hareket ettirmeyen ba'zıları yazı yazan değildir.] kavlinin sıdkı mütahakkık olur. Matlûb da budur.

212 Sehv ve savâb cetvelinde "mezkûrede" olarak düzeltilmiştir.

213 Sehv ve savâb cetvelinde "Zeyd" olarak düzeltilmiştir.

[Kazâyânın Mün'akis Olmalarının İsbâtı Vücûh-i Selâse ile Olup Evvel Hulfdür]

Kâle Rahimehullâh

وانعكاس القضايا إلى عكسها عكسا مستويا أو عكسا نقيض ثابت بالخلف، وهو أن يضم نقيض العكس إلى الأصل ليتتظم قياس منتج لمنافي الأصل

[Önermelerin düz veya ters döndürülmesi, hulf ile sâbit olur. Bu da asıl önermeye münâfi olacak netîceyi verecek bir kıyâsın oluşması için döndürmenin çelişğinin asıl önermeye eklenmesidir.]

Ve kazâyânın aks-i müstevî veyâhûd aks-i nakîz ile akislerine mün'akis olmaları vücûh-i selâse ile sâbit olup evvel tarik-ı hulf ile sübûtudur. Ve hulf asıl kaziyeye münâfi olacak şey'i müntic bir kıyâs-ı muntazam olması için nakîz-ı aksin aslâ zamm edilmesidir. Ya'nî bir kaziyeye için aks olması i'tibâr edilecek kaziyenin nakîzını ahz ile asl-ı kaziyeye ile birleştirilir biri sugrâ ve diğeri kübrâ olmak üzere meselâ şekl-i evvelden bir kıyâs nazm edilir. Tâ ki bu kıyâsın netîcesi mefrûzü's-sıdk olan aslâ münâfi [157] olmasıyla nakîzının fesâdı tahakkuk ederek aksin sıdkı tebeyyün eder. Meselâ (بعض الحيوان إنسان) [Bütün insânlar canlıdır.] kavlinin aksî (كل إنسان حيوان) [Ba'zı canlılar insândır.] olup her ne vakt evvel sâdik olsa sâni dahi sâdik olur. Ve illâ işbu aksin nakîzı olan (لا شيء من الحيوان بإنسان) [Canlılardan hiçbir şey' insân değildir.] sâdik olması lâzım gelir. Halbuki bu nakîzı asla zamm ederek şekl-i evvelde îcâb-ı sugrâ şart olmasıyla aslı sugrâ ve külliyyeti cihetiyle nakîzı kübrâ ettiğimiz sûretde müntic-i muhâl olur. Şöyle ki (كل إنسان حيوان ولا شيء من الحيوان بإنسان) [Bütün insânlar canlıdır ve canlılardan hiçbir şey' insân değildir.] denilip netîcesi (لا شيء من الإنسان بإنسان) [İnsândan hiçbir şey' insân değildir.] olur. Bu ise muhâl olup insân olan şey' dâ'imâ insândır. Ve şekl-i evvelin bu vechle müntic-i muhâl olması sûret-i kıyâsdan neş'et etmediği ma'lûmdur ki îcâb-ı sugrâ ve külliyyet-i kübrâ gibi şartları mevcûd olarak sûret-i kıyâs sahîhadır. Belki menşe'iyet mâdde cihetinde olup sugrâ ise mefrûzü's-sıdk bulunan asl-ı kaziyeye olmasıyla mûcib-i ihlâl-i kübrâ olduğu ta'ayyün eder. Bu sûretde kübrâ vâki' olan nakîz-ı müstelzim-i muhâl olarak kâzibe olduğu tahakkuk etmesiyle münâkız olduğu aksin sıdkı sâbit olur. Zîrâ irtifâ'-ı nakîzayn muhâldir.

[Tarîk-ı Sâni İftirâzdır]

Ve isbât-ı aksde vech-i sâni tarîk-ı iftirâzdır. Bu da zikri mürûr ettiği vechle zât-ı mevzû'u şey'-i mu'ayyen ya'nî meselâ Zeyd farz ederek bir kerre vasf-ı mahmûlü haml ile akd-i hamlden (زيد حيوان) [Zeyd canlıdır.] ve kezâ unvân-ı mevzû'u haml ile akd-i vaz'dan (زيد إنسان) [Zeyd insândır.] hâsıl olmasıyla işbu kaziyeteynden hey'et-i şâlis üzere (زيد حيوان) [Zeyd canlıdır.] ve (زيد إنسان) [Zeyd insândır.] kıyâsının tertîb edilmesidir ki işbu mukaddimeteynden hadd-i evsat olan Zeyd'in ıskatıyla (بعض الحيوان إنسان) [Ba'zı canlılar insândır.] matlûbunu intâc eder.

[Tarîk-ı Sâlis Aksdır]

Ve isbâtda vech-i sâlis tarîk-ı aks olup bu da asla münâkız olan şey'in husûlü için aksin nakîzını aks etmekden ibâretedir. Şöyle ki; meselâ (بعض الحيوان إنسان) [Bütün insânlar canlıdır.] kaziyyesinin aksi (كل إنسان حيوان) [Ba'zı canlılar insândır.] olarak işbu aks sâdıkdır. Ve illâ bu aksin nakîzi olan (لا شيء من الحيوان بإنسان) [Canlılardan bir şey' insân değildir.] kavlinin sıdkı lâzım gelip bu dahi (لا شيء من الإنسان بحيوان) [İnsândan hiçbir şey' canlı değildir.] kavline mün'akis olur. Bu ise mefrûzû's-sıdk olan (كل إنسان حيوان) [Bütün insânlar canlıdır.] aslına münâkız olarak hulfdür, denilir. Ve bu vechle aks-i nakîz bâtıl olduğu gibi nakîzin butlânı dahi tahakkuk ederek asl için aks olan (بعض الحيوان إنسان) [Ba'zı canlılar insândır.] kavlimizin sıdkı sâbit olur.

Ve işbu vücûh-i selâseden hulf mücibât ve sevâlib-i basîta ve mürekkebenin cümlesinde câri ve lüzûm-i devr gibi mahzûrdan sâlim ve âri olarak cem'isinde hulf ile beyân-ı in'ikâs mümkin olmasıyla musannif bu makâm-da tarîk-ı hulfü ihtiyâr etmiştir. Ve tarîk-ı aks ile [158] in'ikâs mücibâtı in'ikâs-ı mücibâtı beyân in'ikâs-ı sevâlibi mu'arrifine ve in'ikâs-ı sevâlibi beyân ma'rifet-i in'ikâs-ı mücibâta mütevakıf olmasından dolayı ihâm-ı devirden gayr-ı âri olduğu gibi tarîk-ı iftirâz dahi mürekkebatda câri olmasıyla kâsırdır.

Kâle Rahimehullâh

وعدم انعكاسها رأساً أو إلى ما هو^{٢١٤} أخص من عكوسها ثابت بالتخلف في بعض المواد

[Önermelerin hiç döndürülmemesi ve önermelerin, döndürmelerin en husûsîsine döndürülmesi bazı maddelerde geri kalması ile sâbit olur.]

214 Sehv ve savâb cetvelinde "ev ilâ mâ hüve" olarak düzeltilmiştir.

Ve kazâyânın re'sen adem-i in'ikâsı veyâhûd ukûsü olan kazâyânın ahas-sına mün'akise olmaması ba'zı mevâdda tahallûf etmesiyle sâbit olur. Şöyle ki; kavm beyân-ı ukûsda hiçbir mâddede tahallûf etmeyecek sûrette külliyyeti iltizâm etmiş olduklarından ba'z-ı mevâdda asla lüzûmdan tahallûf edenleri ukûsdan add ve i'tibâr etmemişlerdir. İmdi bu bâbda iki şey'e ihtiyâc görünüyor ki evvel aks vâki' olacak kaziiyenin asla lüzûmunun hiçbir mâddede tahallûf etmemesi ve sâni aks olacak kaziiyenin asla lâzım gelecek ukûsden ahas olmasıdır. Binaenaleyh bir kaziiyenin bir kaziiyeye mün'akis olamayacağını isbât etmek beyân-ı tahallûf ile olur.

Kâle Rahimehullâh

فإن قلت: فلا عكس للموجبة المتصلة أيضا لصدق الأصل بدون العكس في قولنا: كَلَّمَا تَحَقَّقَ النَّقِيضَانِ تَحَقَّقَ أَحَدُهُمَا نَعْمَ عَلَى تَقْدِيرِ كَوْنِ تَحَقُّقِ أَحَدِهِمَا مَعَ الْآخَرِ يَصْدُقُ عَكْسَهُ الْجَزْئِي لَكِنِ ذَلِكَ التَّقْدِيرُ مِنَ الْأَوْضَاعِ الْمَمْتَنَعَةِ الْاجْتِمَاعِ مَعَ ذَلِكَ الْمَقْدَمِ الْمُمْكِنِ.

[Eğer dersen ki; muttasıl olumlu önermenin de döndürülmesi olmaz. Çünkü şu örnekte asıl önerme doğru olup döndürme yanlış oluyor; "her ne zaman iki çelişik var olduğunda ikisinden biri var olur." Evet birinin diğeriyle birlikte var olmasının takdîri üzerine cüz'î döndürmesi doğru olur. Fakat bu takdîr, bu mümkün mukaddem ile bir araya gelmeleri imkânsız olan durumlardandır.]

Eğer denilirse ki mâ dâme adem-i in'ikâs-ı kazâyâ ba'zı mevâzi'de tahallûf ile sâbitdir, bu takdîrde mûcibe-i muttasıla için de aks mevcûd olmaması lâzım gelir. Zîrâ (كلما تحقق) النقيضان تحقق أحدهم [Her ne zaman ki iki çelişik tahakkuk ederse ikisinden birisi tahakkuk eder.] kavlimizde asıl sâdık olup lâkin aks olan (قد يكون إذا تحقق أحد النقيضين تحقق النقيضان) [Ba'zen olur: Her ne zaman ki iki çelişikten biri tahakkuk eder o vakit iki çelişik de tahakkuk eder.] sâdık olmaz. Bu da zâhirdir. Vâki'â ehadühümânın tahakkuku âharıyla berâber olmak takdîri üzere olup da (لو تحقق أحدهما مع الآخر لتحققا معا) [Eğer onlardan biri diğeri ile var olursa her ikisi de berâber tahakkuk eder.] denilmek murâd edilse aks-i cüz'î ve belki küllînin sıdkı müsellemdir. Lâkin bu takdîr işbu mukaddem-i mümkün ile mümkinetü'l-ictimâ' olan evzâ'dan olmayıp belki evzâ'-ı mümteni'atü'l-ictimâ'dandır. Mukaddem-i mümkün ile murâd ehâdühümânın tahakkuku ve takdîrden murâd ma'a'l-âhar farz-ı tahakkukudur.

قلت: لما كان تالي الأصل مقيدا بقيد مع الآخر أو في ضمن المجموع كما عرفت كان ذلك التقدير من أجزاء²¹⁵ المقدم المحال لا من الأوضاع الممتعة الاجتماع مع المقدم الممكن، فلا إشكال

[Derim ki; ne zaman ki asıl önermenin tâlisi, öğrendiğin gibi “diğeri ile birlikte” veya “mecmû‘u zımında” kaydıyla mukayyed olursa; bu takdîr, muhâl mukaddemlerin parçalarından olur. Mümkün mukaddem ile bir araya gelmeleri imkânsız olan durumlardan olmaz. O halde bunda bir zorluk yoktur.]

Cevâbında deriz ki; “ma‘al-âhar” kaydının tâlî-i asl olan mukaddem-i aksden vaz‘-ı hâric olduğunu teslim etmeyiz. Zirâ ekser muttasılalar da tâlîler mukayyede olup meselâ (كلما كان زيد فرسا كان حيوانا) [Her ne zaman ki Zeyd at ise o zamân canlıdır.] kaziyyesinde tâlisi (كان حيوانا في ضمن الفرسية) [Zeyd, at olmaklık (kategorisi) altında canlıdır.] takdîrinde olarak “fi-zımnî-l-feresiyet” kaydıyla mukayyed idüğü mübeyyendir. İmdi ne zamân ki bu kaziyyede dahi aslın tâlisi olan “tahakkaka ehadühümâ” kavli “ma‘al-âhar” veyâhûd “fi-zımnî-l-mecmû‘ı” kaydıyla mukayyed olup [159] ve asldan işbu tâlî bi-tamâmihi aksde mukaddem olduysa kayd-ı mezkûrun ifâde eylediği tahakkuk-ı ma‘al-âhar takdîri eczâ’-ı mukaddem-i muhâlden olup yoksa mukaddem-i mümkün ile mümteni‘atü’l-ictimâ‘ olan evzâ‘-ı hâriciyyeden değildir. Bu sûretde işkâl mündefi‘ olur.

Musannifin *Hâşiye*’de beyânı vechle (كان ذلك التقدير) [Bu takdir ... olur.] kavlinde olan “takdir” ma‘al-âhar kaydından müstefâd olup bu da ehad-i nakîzaynın tahakkuku nakîz-ı âharın tahakkukuyla birlikte olmasıdır. Bu sûretde aks (قد يكون إذا تحقق أحدهما مع تحقق الآخر لتحققا) [Ba‘zen olur: Bu iki çelişikden biri diğeri tahakkukuyla birlikte tahakkuk ederse ikisi de tahakkuk eder.] mefhumunda olmasıyla takdîr-i mezkûr mukaddem-i muhâlin cüz‘ü olur. Ve bu beyân ile ba‘zıların takdîr-i mezkur mukaddem-i muhâlin aynı olup mukaddem-i muhâlin eczâ’sından değildir, deyü irâdlarından âzâde olur.

Kâle Rahimehullâh

فائدة لما كان مطلق العكس مستويا كان أو عكس نقيض لازما للأصل فمتى انعكس الأعم من بين هذه القضايا انعكس الأخص منها أيضا، ومهما لم ينعكس الأخص لم ينعكس الأعم

215 Sehv ve savâb cetvelinde “min eczâ’i” olarak düzeltilmiştir.

[Faide: Düz döndürme veya ters döndürme olsun mutlak olarak döndürme, ne zaman ki aslî önermenin lâzımı olursa, bu önermeler arasından daha genel olanı döndürüldüğünde aynı şekilde daha özel olan da döndürülür. Daha özel olan döndürülmediğinde ise daha genel olan döndürülmez.]

İşbu unvân-ı fâ'ide ile musaddere olan mühimme şundan ibâretdir ki mutlakane aks ister aks-i müstevî olsun ve ister aks-i nakîz ne zamân ki asl için lâzım olduysa asl-ı aks için melzûm olarak bu cihetle her ne vakt işbu kazâyâ beyninde e'amm olan mün'akis olsa ahass olan dahi mün'akis olur. Zîrâ e'amm her ne kadar ba'z-ı mevâdda ahassdan münfek olsa da diğer ba'z-ı mevâdda ahass ile tahakkuk etmesiyle eğer in'ikâs-ı e'amma, in'ikâs-ı ahass lâzım gelmese e'ammın in'ikâsı küllî-i muttarid ile mün'akis olmasını mûcib olur. Halbuki aksin cemî'-i mevâdda külliyyet ve adem-i tahallüfü meşrûtdur. Ve her ne vakt ahass mün'akis olmasa²¹⁶ e'amm dahi mün'akis olmaz. Zîrâ e'ammın in'ikâsı ahassın in'ikâsını müstelzimidir. Şu cihetle aks-i lâzım e'amm ve e'amm-ı lâzım ahass olup lâzım-i lâzım ise lâzım olmasıyla işbu mukaddime-i ecnebiyye vesâtatıyla aks-i lâzım ahass olur. El-hâsıl in'ikâs ve adem-i in'ikâsı isbâtta bu dahi bir tarîk-ı sehl olarak in'ikâs-ı e'amm ile kaziyenin in'ikâsı ve adem-i in'ikâsı ahass ile adem-i in'ikâsı üzere istidlâl olunur.

[AKS-İ NAKÎZ]

(TERS DÖNDÜRME)

Kâle Rahimehullâh

فصل في عكس النقيض هو عند القدماء جعل نقيض المحكوم به محكوما عليه، ونقيض المحكوم عليه محكوما به مع بقاء الصدق والكيف

[Fasl: Ters Döndürme, kudemâya göre ters döndürme; doğruluk ve niteliğin bâki kalmasıyla berâber mahkûmün-bihin çelişğini mahkûmün-aleyh, mahkûmün-aleyhin çelişğini mahkûmün-bih kılmaktır.]

Fusûl-ı tis'adan işbu fasl-ı tâsî' aks-i nakîz bahsindedir. Kudemâ-yı ehl-i fen indinde aks-i nakîz asldan mahkûmün-bihin nakîzını mahkûmün-aleyh ve mahkûmün-aleyhin nakîzını mahkûmün-bih kılmaktır. Ve bekâ-i sîdk ve keyf ile meşrûtdur. Ya'nî asl-ı kaziyeye sâdik olduğu gibi bunun dahi sîdk ve asl mûcibe ise aks-i nakîzı dahi mûcibe [160] ve sâlibe ise

216 Sehv ve savâb cetvelinde "olmasa" olarak düzeltilmiştir.

sâlibe olması muktezîdir. İşte bu vechle bekâ-i sıdk ve keyf ile berâber aslda mahkûmün-bihin nakîzını mahkûmün-aleyh ve mahkûmün-aleyhin nâkîzını mahkûmün-bih kılmak tarîkıyla hâsıl olan kazıyyeye kudemâ aks-i nakîz ıtlâk etmişlerdir. Nitekim aks-i müstevîde mürûr eden sarâhat bu beyânı dahi kâfildir.²¹⁷

Kâle Rahimehullâh

وحكم الموجبات من الحملیات والشرطیات ههنا حكم السوالب في العكس المستوي
وبالعكس

[Şartlı ve yüklemli olumlu önermelerin ters döndürmedeki hükmü, olumsuzların düz döndürmedeki hükmüdür. Bunun tam tersi de doğrudur.]

Ve aks-i nakîzin hamliyyât ve şartıyyâtta kazâyâ-yı mûcibenin hükmü gerek külliyye ve gerek cüz'ıyye-i aks-i müstevîde olan sâlibelerin hükmüdür. Ve aksi dahi böyle olup aks-i nakîzda hükm sevâlib-i aks-i müstevîde olan hükm-i mûcibatdır.

Kâle Rahimehullâh

فالموجبة الكلية تنعكس إلى نفسها، فقولك: كُلُّ إِنْسَانٍ حَيَوَانٌ ينعكس إلى قولنا: كُلُّ لَا
حَيَوَانٍ هُوَ لَا إِنْسَانٌ

[Küllî olumlu önerme yine kendisine döndürülür. “Bütün insanlar canlıdır” sözü, “bütün canlı olmayanlar insan olmayanlardır” önermesine döndürülür.]

İmdi mûcibe-i²¹⁸ külliyye aks-i nakîz ile nefsi gibi mûcibe-i külliyyeye mün'akis olur. Nitekim aks-i müstevîde sâlibe-i külliyyenin nefsi gibi sâlibe-i külliyyeye in'ikâsı beyân-ı sâbıktan ma'lûm olmuştur. Meselâ (كل إنسان حيوان) [Bütün insânlar canlıdır.] kavli aks-i nakîz ile (كل لحيوان لاإنسان) [Bütün canlı olmayanlar insân olmayanlardır.] mûcibe-i²¹⁹ ma'dûletüt'-tarafeynine mün'akis olur. Şu vechle ki; aslda mevzû' olan insânın nakîzı olan lâ-insânı mahmûl ve aslda mahmûl olan hayevânın nakîzı olan lâ-hayevânı mevzû' ederek işbu aks-i nakîz hâsıl olur. Ve işbu aks-i nakîzın bekâ-i sıdkıyla in'ikâsını isbâtda deriz ki eğer işbu aks sâdik olmasa lâzım-i nâkîzı olan (بعض ما ليس بحيوان إنسان) [Canlı olmayan bazıları insândır.] sâdik olması lâzım gelip bu ise aks-i müstevî ile

217 Sehvi ve savâb cetvelinde “kâfildir” olarak düzeltilmiştir.

218 Sehvi ve savâb cetvelinde “mûcibe-i” olarak düzeltilmiştir.

219 Sehvi ve savâb cetvelinde “mûcibe-i” olarak düzeltilmiştir.

(بعض الإنسان ليس بحيوان) [Ba'zı insânlar canlı değildir.] kavline mün'akis olur. Halbuki (كل إنسان حيوان) [Bütün insânlar canlıdır.] aslı mefrûzû's-sıdk olarak hulfdür. Veyâhûd nakızı asla zamm ederek إنسان بعض ما ليس بحيوان (بعض ما ليس بحيوان حيوان) [Canlı olmayan ba'zıları insandır ve tüm insanlar canlıdır.] mukaddimeteynini tertîb ettiğimiz sûrette (بعض ما ليس بحيوان حيوان) [Canlı olmayan ba'zıları canlıdır.] netîce-i fâsidesini intâc eder.

Kâle Rahimehullâh

ولا عكس للموجبة الجزئية إلا في الخاصتين تنعكس فيهما إلى عرفية عامة جزئية

[Cüz'î olumlu önerme, sadece iki hâssa önermede döndürülür. Bu iki önerme de cüz'î örfiyye-i âmmeye döndürülür.]

Ve aks-i müstevîde sâlibe-i cüz'iyyeden hâsseteynin gayrısı mün'akis olmadığı gibi aks-i nakızda dahi mûcibe-i cüz'iyye için aks olmayıp yalnız hâsseteynde cârî olarak hâsseteynden mûcibe-i cüz'iyye örfiyye-i âmme-i cüz'iyyeye mün'akise olur. Mesalâ (بعض الحيوان لا إنسان) [Ba'zı canlılar insân değildir.] sâdik ve aks olmak lâzım gelen (بعض الإنسان لا حيوان) [Ba'zı insânlar canlı değildir.] kâzibdir.

Kâle Rahimehullâh

والسالبة كلية كانت أو جزئية تنعكس إلى سالبة جزئية على التفصيل المذكور

[İster cüz'î ister küllî olsun olumsuz önerme, aktarılan ayrıntılı açıklamaya göre, cüz'î olumsuzza döndürülür.]

Ve aks-i müstevîde mutlakan mûcibe, mûcibe-i cüz'iyyeye mün'akis olduğu gibi aks-i [161] nakızda dahi mutlakan sâlibe gerek külliyeye ve gerek cüz'iyye olsun sâlibe-i cüz'iyyeye mün'akise olur. Meselâ (ليس بعض الإنسان) [Hiçbir insan (taş değildir).] veyâhûd (لا شيء من الإنسان) [Ba'zı insânlar taş değildir.] kavlimizin aks-i nakızı بحجر (ليس بعض بحجر) [Taş olmayan ba'zıları insan (olmayan) değildir.] sâlibe-i cüz'iyyesidir. Ve illâ işbu sâlibe-i cüz'iyyenin nakızı olan بحجر (كل ما ليس بحجر) [Taş olmayan bütün şeyler insân olmayandır.] mûcibe-i külliyeye-i ma'dûletüt- tarafeyni sâdik olarak bu dahi aks-i nakız ile إنسان (كل إنسان) [Bütün insânlar taştır.] kavline mün'akis olur. Halbuki asl olan (لا شيء من الإنسان) [İnsânlardan hiçbir şey' (taş değildir).] veyâhûd (ليس بعض الإنسان بحجر) [Ba'zı insânlar taş değildir.] mefrûzû's-sıdk olarak hulfdür.

Hâsılı aks-i müstevîde mûcibenin ahkâmı aks-i nakîzda sâlibenin ahkâmı olup aksi dahi böyle olmasıyla her bir müveccehenin suver-i in'ikâs ve 'adem-i in'ikâsında sebk eden tafsîlâta tevfiik-i icra'ât olunması iktizâ edeceğinden serd-i îzâhât-ı zâ'ideye hâcib(hâcet) görünmez.

[İnde'l-Müte'ahhirîn Aks-i Nakîz Asldan Mahkûmün-Bihin Nakîzını Mahkûmün-Aleyh ve Mahkûmün-Aleyhin Aynını Mahkûmün-Bih Kılmak İdüğü]

Kâle Rahimehullâh

وعند المتأخرين هو جعل نقيض المحكوم به محكوما عليه وعين المحكوم عليه محكوما به مع بقاء الصدق دون الكيف، حتى تكون عكس قولك: كُلُّ إِنْسَانٍ حَيَوَانٌ قَوْلُكَ لَا شَيْءٌ مِنْ اللَّاحِيَوَانِ بِإِنْسَانٍ

[Müte'ahhirîne göre ters döndürme; nitelik olmadan sadece doğruluğun bâki kalmasıyla berâber mahkûmün-bihin çelişğini mahkûmün-aleyh, mahkûmün-aleyhin kendisini mahkûmün-bih kılmaktır. Öyle ki "bütün insanlar canlıdır" sözünün ters döndürmesi, "hiçbir canlı olmayan insan değildir" sözüdür.]

Ve inde'l-müte'ahhirîn aks-i nakîz asldan mahkûmün-bihin nakîzını mahkûmün aleyh ve mahkûmün aleyhin aynını mahkûmün-bih kılmaktır. Ve sıdkın bekâsı ve keyfin adem-i bekâsıyla meşruttur. Hattâ ki bu ca'l sebebiyle (كل إنسان حيوان) [Bütün insânlar canlıdır.] kaziyesinin aks-i nakîzı (لا شيء من اللاحيوان بإنسان) [Canlı olmayanlardan hiçbir şey' insân değildir.] olur. Hâsılı asldan hayevânı ahz ederek nakîzı olan lâ-hayevânı cüz'-i evvel ve insânı ahz ederek aynını cüz'-i sâni kıldığımız hinde kaziyeye-i mezkûre husûle gelerek re'y-i müte'ahhirîn üzere aks-i nakîzı bu kaziyeye olur. Ve asl ile işbu aksden her ikisi sâdik olup ve asl-ı mûcibe ve aks-i sâlibe olarak keyfde muhâlif olduğu ma'lûm olur.

Kâle Rahimehullâh

وحكم الموجبات ههنا أيضا حكم السوالب في العكس المستوي، لكن بدون العكس، فالموجبات منعكسة إلى ما انعكست إليه بالعكس المستوي

[Şartlı ve yüklemli olumlu önermelerin ters döndürmedeki hükmü, olumsuzların düz döndürmedeki hükmüdür. Fakat bunun tam tersi doğru değildir. Olumlu önermeler, önermelerin düz döndürmede döndürüldüğü şeye döndürülür.]

Ve kazâyâ-yı mûcibenin hükmü işbu re'y-i müte'ahhirîn üzere olan aks-i nakîzda dahi yine aks-i müstevîde olan sâlibelerin hükmüdür. Ya'nî

bu cihetten mezheb-i kudemâ üzere olan aks-i nakîzdan farkı yoktur. Lâkin aksi böyle olmayıp işbu re'y-i müte'ahhirîn üzere olan aks-i nakîzın hükm-i sevâlibi aks-i müstevîde olan hükm-i mûcibat değildir. Zîrâ cihetleri muhtelifdir. İmdi ale'l-istilâheyn mûcibe-i külliyyeler sevâlibin aks-i müstevî ile mün'akise oldukları kazâyâyâ mün'akise olarak dâ'imeteyn külliyyeye ve âmmeteyn örfiyye-i âmmeye ve hâsseteyn örfiyye-i dâ'ime fi'l-ba'za mün'akise olarak gayrılarında [162] in'ikâs cereyân etmez. Ve mûcibe-i cüz'iyyeden yalnız hâsseteyn örfiyye-i âmmeye mün'akise olur.

Kâle Rahimehullâh

وأما السوالب فكلية كانت أو جزئية تنعكس إلى موجبة جزئية؛ فمن الخاصتين إلى حينية لا دائمة، ومن الوقتيتين والوجوديتين إلى مطلقة عامة، والشرطية الموجبة الكلية تنعكس إلى سالبة كلية، ولا عكس للبقاقي من الحملات والشرطيات

[Küllî veya cüz'î olumsuz önermeler, cüz'î olumluya döndürülür. İki hâssa önerme hîniyye-i lâ-dâ'imeye döndürülür. İki vaktiyye ve iki vücûdiyye önerme mutlaka-ı âmmeye döndürülür. Küllî olumlu şartlı önerme, küllî olumsuza döndürülür. Yüklemlî ve şartlı önermelerden geriye kalanlarında döndürme yoktur.]

Ve ammâ sâlibeler gerek külliyye ve gerek cüz'iyye olsun aks-i nakîz ile mûcibe-i cüz'iyyeye mün'akise olarak hâsseteynden sâlibelerin aksi hîniyye-i mutlaka-i lâ-dâ'ime-i cüz'iyye ve vaktiyyeteyn ve vücûdiyetyenden mutlaka-i âmme-i cüz'iyyedir. Ve bu zikr olunan ahkâm, ahkâm-ı hamliyyât olup şartiyye-i muttasıla-i lüzûmiyyeden mûcibe-i külliyye sâlibe-i külliyyeye mün'akisedir. İmdi كانت الشمس طالعة كان (كلما كانت الشمس طالعة كان [Her ne zaman ki Güneş doğmuşsa gündüz mevcûddur.] mûcibe-i külliyye-i şartiyyesinin aks-i nakîzında mezheb-i kudemâ üzere (كلما لم يكون النهار موجودا لم تكن الشمس طالعة) [Ne zamân gündüz mevcûd değilse o zamân Güneş doğmamıştır.] ve mezheb-i müte'ahhirîn üzere (ليس ألبتة إذا لم يكن النهار موجودا كانت الشمس طالعة) [Kesin olarak gündüz mevcûd değil ise Güneş doğmuş olmaz.] dersin.

Muttasıla-i ittifâkiyye ile munfasilât mezheb-i mütekaddimîn üzere aks-i nakîz ile aslâ mün'akise olmayıp mezheb-i müte'ahhirîn üzere yalnız mûcibe-i muttasıla-i ittifâkiyye mün'akise olur. Ve ale'l-istilâheyn aks-i nakîzda ukûs üzere istidlâl dahi aks-i müstevîde olduğu gibi hulûf ve aks ve iftirâz turuk-ı selâsesi ile olur.

Ve zikr olunan kazâyâdan bâkî gerek hamliyyât ve gerek şartıyyât için aks yoktur. Ve hafî olmasın ki ulûmda müsta'mel olan aks-i nakîz tarik-i kudemâ üzere olup mezheb-i müte'ahhirîn üzere değildir. Hatta müte'ahhirûn kudemâya muhâlifetleriyle berâber ulûmda isti'mâl ettikleri yine ancak aks-i nakîz-ı kudemâdır. Zîrâ ulûmda bahs ahvâl-i mevcûdâtтан olup ve aks-i kudemâ külliyyât-ı sâdikada sâbitdir. Ve müte'ahhirûnun sebeb-i muhâlifetleri külliyyât-ı faraziyyede 'adem-i sübûtundan neş'et edip bu ise ulûmda i'tibârdan ma'zûldür.

[BÂB-I RÂBÎ': SUVER-İ EDİLLE VE HÜCEC] (DELİLLER VE KANITLARIN SURETLERİ)

Kâle Rahimehullâh

الباب الرابع في صورة الأدلة والحجج

[Dördüncü Konu: Delil ve Hücetlerin Sûreti]

Tafsîlât-ı sâbıkadan ma'lûm olduğu vechle mantıkiyyûnun nazarı tasdîke mûsıl olan şeyde olup bu da ya mûsılın mevkuf-ı aleyhinde olup bunların serd-i beyânıyla fâriğ olmuştur. Veyâhûd nefsi-i mûsılda olup bu da maksûd-i bi'z-zât olan işbu bâb-ı hüccettir. Ve mûsıl-ı tasdîk-i şey'e delil ve hüccet denilir. Zîrâ lügatda delîl "mürşid" ma'nâsına olup ve mûsıl-ı tasdîk olan şeyde matlûba irşâd mevcûddur. Ve işbu mûsıla temessükde hasm üzerine galebe olması cihetinden ma'nâ-yı lügavî'-i hücceti dahi hâ'izdir. Ve ihticâc ya küllî ile cüz'î veya küllî üzerine olup bu iki sûrete kıyâs denilir. Veyûhûd cüz'î ile cüz'î üzere olup temsil ta'bîr olunur. Veyâhûd cüz'î ile küllî üzerine olup istikra' [163] denilir. Ve istihsâl-i metâlib-i tasdîkiyyede umde kıyâsdır. Binaenaleyh musannif²²¹ ibtidâ'en aksâm-ı mûsıla şâmil olan delîli ta'rîf ve aksamını beyâna şurû' ederek buyurur ki;

[Delîlin Ta'rîfi]

الدليل قول مؤلف من قضيتين فصاعدا يكتسب به التصديق به التصديق بقضية أخرى ولو في الادعاء ظاهرا

[Delîl; iddiada olsa bile zâhiren kendilerini tasdîk etmekten dolayı başka bir önermenin tasdîk edilmesinin elde edildiği iki veya daha fazla önermeden oluşan sözdür.]

Istîlâhda "delîl" bir kavle itlâk olunur ki iki ve daha ziyâde kaziyeden mürekkebe olarak bu kavli tasdîkden kaziyeye-i uhrânın tasdîki iktisâb ve istihsâl olunur. Ve bu da zâhiren iddi'âda olmakdan e'ammıdır. "Min kaziyeteyn" kavli hamliyyât ve şartıyyâta mütenâvil olup aks-i müstevî ve aks-i nakîzını müstelzime olan kaziyeye-i vâhideden ihtirazdır ki delîl itlâk olunmaz. Ve "kaziyeteyn" kaydı kıyâs-ı basîte ve "fesâ'idin" kaydı kıyâs-ı mürekkebe kasd-ı şümûle mebnîdir. Ve "velev fi'l-iddi'â" kaydı musannifin *Hâşiyeye*'de beyânı vechle mâddeten veyâhûd sûreten fâside olup da fesâ-

221 Sehv ve savâb cetvelinde "musannif" olarak düzeltilmiştir.

di ma'lûm olmayan edilleyi ta'rîfde idhâl içindir. Kezâlik "zâhiren" kaydı fesâdı müstedillin ma'lûmu ise de hasmın tağlîtını kasd eylediği müğâlata-
nın ve belki kıyâs-ı şî'rînin ta'rîfden adem-i hurûcu maksadına mebnîdir.
Şöyle ki; müstedillin zâhiren iddi'âsı husûl-ı tasdîki müfîd olduğu gibi şâ'ir
dahi müğâlata gibi zâhir halde îrâd eylediği şey' ile tasdîk-i matlûbun tah-
sîlini müdde'idir. Zîrâ murâd-ı şâ'ir her ne kadar tahyîlden ibâret ise de
zâhir-i kelâma nazaran mûsıl-ı matlûb olacak tarîka ifrâğ etmesi husûl-i
tasdîkî iddi'âsını işrâb eder. Meselâ mahbûbunu kamerdir deyü iddi'â ede-
rek da'vâsını isbâtta tahyîl eylediği (فلان حسن وكل حسن قمر) [Fülân güzel-
dir ve bütün güzeller Aydır.] kıyâs-ı şî'rîsi zâhirde bu mukaddimeteypden
müdde'âsı olan fülân kamerdir kaziyyesinin tahassül-i tasdîkini mu'takid
olduğunu ifhâm eder. Lâkin hakk olan kıyâs-ı şî'rî hakikaten delîl olma-
yıp belki mecâzen delîl olmasıyla ta'rîfden hurûcunda be's olmayıp belki
hurûcu vâcibdir.

سواء كان له استلزام كلي لتلك القضية بالذات أو بواسطة مقدمة أجنبية أو غريبة، أو لم
يكن، وسواء اكتسب منه اليقين، كما في البراهين، أو الظن كما في الإمارات، أو غيرهما، كما
في السفطة

[Bu sözün, bu önermeyi intâc etmesi ister bi'z-zât veya yabancı veya garip aracı
bir mukaddimeyle küllî istilzâm ile olsun veya istilzâmsız olsun fark etmez. Bu
sözden, burhânlarda olduğu gibi yakîn elde edilsin, emârelerde olduğu gibi zan
elde edilsin veya safsatada olduğu gibi yakîn ve zannın dışında başka bir şey elde
edilsin fark etmez.]

Müfâd-ı ta'rîfden müstebân olduğu vechle delîliyyetin menâtı delîl
olacak kavî-i mü'ellifin tasdîk ve tahakkukuna ilmi kaziyye-i uhrânın ta-
hakkukunu ilme zerî'a kılmaktır. İster kavî-i mezkûrun fi-nefsihî tahak-
kuku bi'z-zât kaziyye-i uhrânın tahakkukunu istilzâm-ı küllî ile müstel-
zim olsun. Nitekim bir şey'in hâl-i küllîsiyle o şey'in hâli üzere istidlâl
bu kabildendir. Veyâhûd bi'z-zât müstelzim olmayıp belki mukaddime-i
ecnebiyye veyâhûd mukaddime-i garîbe vâsıtasıyla müstelzim olsun. Ev-
vel müte'allik-i küllîsinin ve sâni hâl-i küllîsini müstelzim olan nakîzinin
hâliyle bir şey'in hâli üzere istidlâl gibidir. Veyâhûd külliyyen müstelzim
olmasın. Nitekim bir şey'in hâl-i cüz'îsiyle veyâhûd hâl-i misliyle o şey'in
hâli üzere istidlâl bu vechledir ve ister kavî-i mü'ellif-i mezkûrdan berâhin-
de olduğu gibi yakîn [164] iktisâb olunsun veyâhûd emârâtda olduğu gibi
zan veyâhûd safsatada olduğu gibi yakîn ve zannın gayrısı iktisâb edilsin.

Bunların cümlesi delîlden ma'dûd olarak sırasıyla îrâd olunacağı cihetle serd-i îzâhâta hâcet yoktur.

[Delîl ile İktisâb Olunan Kazıyyeye Matlûb ve Müdde'â ve Netîce Tesmiye Olunduğu]

Kâle Rahimehullâh

وتلك القضية المكتسبة تسمى مطلوباً ومدعى ونتيجة له

[Bu elde edilen önermeye; matlûb, müdde'â ve netîce isimleri verilir.]

Ve kavlı-i mürekkebden müktesibe olan kazıyye-i²²² uhrâya matlûb-ı bi'd-delîl olması haysiyetden matlûb ve delîl ile iddî'â olunduğu haysiyetden müdde'â ve delîle teferru' edip delîlden tahsîl kılındığı cihetden delîl için netîce tesmiye olunur. Hâsılı makâmına göre bu isimler ile tesmiye ve îrâd olunur. (وقد تطلق النتيجة على أخص القضايا اللازمة) [Ba'zen netîce, delîl için lâzım gelen önermelerin en husûsî olanı için kullanılır.] Ve ba'zen netîce delîl için lâzım gelen kazâyânın ahassı üzerine ıtlâk olunur. Musannif *Hâşiy'e*'de bu vechle netîcenin ahass-ı kazâyâ-yı lâzımeye ıtlâkını beyânda demişdir ki "nitekim bâb-ı mühtelitâtta bu ma'nâya ıtlâk olunarak netîce sugrâya veyâhûd kübrâya tâbi'adır" derler. Ve kavm ıtlâk-ı aksde yalnız ahass-ı kazâyâ-yı lâzımeyi i'tibâr ile e'ammalarını aks add etmedikleri halde ıtlâk-ı netîcede delîle lâzım gelen kazâyânın ale'l-ıtlâk ahassını i'tibâr ile buna kasr etmemeleri ba'zen ahassı müstelzim olan delîlden e'amm-ı istintâc olunduğuna mebnîdir. Lâkin aks böyle değildir.

[Delîlin Sıhhati Sıdkına Mütevakkıf Olan Kazıyyeye İster Delîlden Cüz' Olsun ve İster Hâric Olsun Mukaddime-i Delîl Denilip Fakat Ba'zen Mukaddime-i Suğrâ ve Kübrâ gibi Eczâ'-i Delîl Olanlara Tahsîs Kılındığı]

Kâle Rahimehullâh

والقضية التي يتوقف صحته على صدقها تسمى مقدمة له، سواء كانت جزءاً منه، كالصغرى والكبرى، أو خارجة عنه، كالمقدمة الأجنبية والغريبة، وكالحكم الضمني بإيجاب صغرى الشكل الأول وكلية كبراه، ونحوهما

[Delîlin doğruluğu kendisine bağlı olan önermeye, delilin mukaddimesi ismi verilir. Suğra ve kübrâ gibi delilin bir parçası olsun veya yabancı ve garip öner-

222 Sehv ve savâb cetvelinde "kazıyye-i" olarak düzeltilmiştir.

meler, birinci şekilde sugrânın olumlu, kübrânın küllî olması gibi zımnî hüküm ve benzerleri gibi delilin dışında bir şey olsun fark etmez.]

Ve sıhhat-ı delil sıdkı üzere tevakkuf eden kazıyyeye mukaddime-i delil tesmiye olunur. Hâsılı hangi kazıyye ki kâzibe olması sıhhat-ı delilin ihlâlini mûcib olarak sıhhat-ı delil onun sıdkına tevakkuf ede, işbu kazıyye mukaddem-i delil olup bu da sugrâ ve kübrâ gibi delilden cüz' olmakdan ve mukaddime-i ecnebiyye ve garbiyye ve şekl-i evvelin îcâb-ı sugrâ ve külliyyet-i kübrâsı ile hüküm-i zımnî emsâli delilden hâric olmakdan e'amm olarak mukaddime-i delil itlâkında müsâvilerdir. İşte bu ma'nâ mukaddime için ma'nâ-yı e'ammdır.

(وقد تختص المقدمة بالقضايا الأجزاء) [Ba'zen mukaddime, delilin parçaları olan önermelere mahsûs olur.] Ve ba'zen mukaddime sugrâ ve kübrâ gibi eczâ'-i delil olan kazâyâyâ muhtassa olur.

(وقد تطوي بعضها لظهورها أو يشار إليها بلفظ) [Ba'zen ba'zı mukaddimeler, çok açık oldukları için zikr edilmez veya onlara bir lafz ile işaret edilir.] Ve ba'zen mukaddimelerden ba'zısı zuhûr ve huzûrundan nâşî tayy ü terk olunarak zikr edilmez. Nitekim emsilesi karîben îrâd olunur veyâhûd işbu mukaddime-i matviyyeye bir lafz ile işâret olunur.

Musannifin *Hâşiy'e*'de beyânı vechle meselâ mukaddimeye işâret eden kuyûdât ve meselâ vukû'-ı mukaddime dâll olan "iz" ve tâlinin intifâsına delâlet eden "lev" lafızları böyledir. Ve bundan için akîse-i istisnâ'iyede yalnız bir mukaddime-i şartıyye ile iktifâ olunur. Meselâ nazm-ı celilde ²²³ [لَوْ كَانَ فِيهِمَا آلِهَةٌ إِلَّا اللَّهُ لَفَسَدَتَا] [Eğer yerde ve gökte Allah'tan başka ilahlar bulunsaydı yer ve gök fesâda uğrardı.] [165] buyurulup ref'den edât-ı şartın intifâ üzere delâletiyle iktifâ olunmuşdur. Zîrâ makâm-ı istidlâlde edât-ı şart intifâ-ı sâniiden nâşî intifâ-ı evvel içindir hâsılı tayy ü terk olunan (لكنهما لم تفسدا فلا يتعدد الإله) [Lakin yer ve gök fesada uğramamıştır; öyleyse bir çok ilah yoktur.] mukaddime-i istisnâ'iyesinin müfâdı fesâdın intifâsıyla cenâb-ı bârîden gayrı ilâhenin intifâsı olup "lev" kelimesi bu mefhûma işâreti kâfildir. Ve bu ma'nâca lev, lev-i mantıkiyye ile mu'abber olup Arabiyyûn (لو جئتني لاكرمتك) [Bana gelirsen sana ikrâmda bulunurum.] emsâlinde aksini ya'nî intifâ-ı evvelden nâşî intifâ-ı sâni için olmasını ihtiyâr etmişlerdir. Ve lafz-ı mezkûr makâmına göre her iki ma'nâda müsta'mel olur. Ve

nazm-ı celilde işbu ²²⁴ ﴿لَوْ كَانَ فِيهِمَا آلِهَةٌ إِلَّا اللَّهُ لَفَسَدَتَا﴾ [Eğer yerde ve gökte Allah'tan başka ilahlar bulunsaydı yer ve gök fesada uğrardı.] kerîmesi ma'nâ-yı evvel üzere vârid olduğu gibi ²²⁵ ﴿لَوْ شَاءَ لَهَدَاكُمْ أَجْمَعِينَ﴾ [Allah dilerse elbette hepinizi doğru yola iletirdi.] kavî-i şerifinde ma'nâ-yı sâniye mahmûl olup hâricde hidâyet-i cemî'in intifâsına illet hidâyet-i cemî'a meşî'etin intifâ-ı ta'alluku olduğunu ifâde eder. Ve ulemâ-ı Arabiyye'nin işbu ma'nâ-yı sâniye iktisârları kelime-i mezkûreyi ilm-i bi'n-netâ'ici tahsîl için kıyâsâtda adem-i isti'mâllerine binâ'endir. Ve mantıkiyyûn kıyâsât-ı mezkûrede isti'mâl ettikleri cihetle ma'nâ-yı evvel haml etmişlerdir. Ve bunun için *Mutavvel* tercümemizde tafsîlât-ı mezîde münderecedir.

Hafî olmasın ki tafsîlât-ı âtiyeden ma'lûm olacağı vechle matlûbun mevzû'u şekl-i evvel ve sâniide sugrânın mevzû'u ve şekl-i sâlis ve râbî'de mahmûlûdür. Ve matlûbun mahmûlü şekl-i evvel ve sâlisde kübrânın mahmûlü ve şekl-i sâni ve râbî'de mevzû'udur. İmdi bir mukaddime mevzû'-ı matlûbu kendide dahi mevzû' olarak müstemile olursa bu mukaddime ya şekl-i evvel veyâ şekl-i sâni için sugrâ olur. Ve eğer bir mukaddime mevzû'-ı matlûbu mahmûl olarak müstemile olursa bu mukaddime ya şekl-i sâlis veyâhûd râbî' için sugrâ olur. Ve bir mukaddime mahmûl-i matlûbu mahmûl olarak müstemile olursa bu mukaddime şekl-i evvel veyâhûd sâlis için kübrâ olur. Ve eğer mahmûl-i matlûbu mevzû' olarak müstemile olursa şekl-i sâni veyâhûd râbî' için kübrâ olur.

[Ba'zen Mukaddimât-ı Delîlden Ba'zısı Tayy ve Terk Olunduğu]

Ve ba'zen mukaddimât-ı kıyâsdan ba'zısı tayy ü terk olunarak ibârede zikr ve îrâd olunmaz. ammâ kübrânın terk olunması meselâ âlemîn hudûsünü isbâtta (العالم محدث لأنه مؤلف) [Âlem hâdistir çünkü çünkü bileşiktir.] denilip ve (كل مؤلف محدث) [Bütün bileşikler, hâdistir (sonradan meydana gelmiştir).] kübrâsı zikr olunmayarak zuhûrundan nâşi tayy olunur ve ammâ sugrânın terki meselâ (العالم محدث لأن كل مؤلف محدث) [Âlem hâdistir çünkü bütün bileşikler hâdistir.] denilip (لأنه مؤلف) [Çünkü o âlem bileşiktir.] sugrâsı tayy olunur. Bu sûretde kıyâs-ı hamliyyede yalnız bir mukaddime mevcûd olup mukaddime-i uhrâ matviyye olduğu gördüğümüz mahalde işbu mezkûr olan mukaddimeye nazar ederiz. Eğer mevzû'-ı matlûbu kendide mevzû' olarak müstemile olursa bu mukaddimeyi mümkün olduğu

224 Enbiyâ, 21/22.

225 En'âm, 6/149.

hâlde şekl-i evvelden ve illâ şekl-i sâ'niden sugrâ i'tibâr eyleriz. Ve eğer işbu mukaddime-i mezkûre mevzû'-ı matlûbu mahmûl olarak müştemile [166] olursa şekl-i sâlis veyâhûd râbi' için sugrâ ederiz. Ve bu iki sûretde de kübrâyı kıyâs matviyye olmuş olacağından isbât-ı matlûba lâzım gelecek kübrâyı takdîre muhtâc oluruz. Ve eğer mukaddime-i mezkûre mahmûl-i matlûbu mahmûl olarak müştemile olursa şekl-i evvel veyâhûd şekl-i sâlis için kübrâ ederiz. Ve eğer mahmûl-i matlûbu mevzû' olarak müştemile olursa şekl-i sâni veyâhûd râbi' için kübrâ add eyleriz. Ve işbu iki sûretde de sugrâyı kıyâs matviyye olmuş olacağından ta'yîn-i sugrâyı ihtiyâc mess eder. Ve eğer mukaddime-i mezkûrede matlûb olan kaziyenin sugrâ ve kübrâsından hiç birisi mevcûd olmazsa bu savtda kıyâs, kıyâs-ı mürekkebe olduğu ma'lûm olarak kıyâsının mukaddimât-ı matviyyesini bulup tanzîm ve terkîb etmekliğe muhtâc oluruz. Meselâ âlem için bir mü'essir olduğunu isbâtında (العالم له مؤثر لان كل متغير حادث) [Âlemin, bir müessiri vardır; çünkü değişken olan her şey hâdistir.] denilse (كل متغير حادث) [Bütün değişen şeyler hâdistir.] mukaddimesinde matlûb olan (العالم له مؤثر) [Âlemin, bir müessiri vardır.] kaziyyesinin ne mevzû'u olan âlem ve ne de mahmûlü olan mü'essir lafızları mevcûd olmamasıyla bu mukaddime bir kıyâs-ı mürekkebe işâret ve ondan cüz' olduğunu fehm eyleriz. Bu da kıyâseyn olarak evvel (لان العالم متغير وكل متغير حادث) [Çünkü âlem değişkendir ve her değişken hâdistir.] sâni (العالم حادث وكل حادث له مؤثر) [Âlem hâdistir ve hâdis olan her şeyin, bir müessiri vardır.] olup matlûbu olan (العالم له مؤثر) [Âlemin de bir müessiri vardır.] kaziyyesini intâc eyler ve ba'zen mukaddime-i istisnâ'îyye ve kezâlik mukaddime-i şartıyye dahi tayy olunur. Meselâ a'mâl, îmanda dâhil olmadığına istidlâlde (لان حقيقة الإيمان هو التصديق القلب) [Çünkü imanın hakikati kalb ile tasdik etmektir.] denilir. Murâd (لو كانت الأعمال داخله في) [Eğer ameller imana dahil edilse imanın hakikati kalp ile tasdik olmaz, oysa imanın hakikati kalp ile tasdiktir.] demek olup mukaddime-i şartıyye tayy edilmiştir.

[Delîlin Sıhhati Mâdde ve Sûretinin Sıhhatleriyle Meşrûta İdügü]

Kâle Rahimehullâh

وصحة الدليل²²⁶ مشروطة بصحة مادته وصورته، أما صحة الصورة فبأن تكون مستجمعة لشرائط، نذكرها بعد

226 Sehv ve savâb cetvelinde "ed-delîl" olarak düzeltilmiştir.

[Delîlin sıhhati, madde ve sûretinin sıhhati şartına bağlıdır. Sûretin sıhhati, bundan sonra zikredeceğimiz şartları toplamış olmasıdır.]

Ve delîlin sıhhati mâdde ve sûretinin sıhhatiyle meşrûta olup bunlar sahîh olmadıkça delîl olamaz. ammâ sûret-i delîlin sıhhati bahs-i kıyâsda zıkr ve îrâd olunacak Şerâ'ıtı câmi'a olmasıyla tahakkuk eder.

Kâle Rahimehullâh

وأما صحة المادة فبأن تكون صادقة ومناسبة للمطلوب بحيث ينتقل من العلم بها مع الصورة الصحيحة إلى العلم المطلوب

[Maddenin sıhhati; maddenin doğru ve matlûb ile ilişkili olmasıdır. Öyle ki kendisini, doğru sûret ile berâber bilmekten matlûbu bilmeye intikal edilir.]

Ve ammâ mâdde-i delîlin sıhhati mâddenin fı-nefsihâ sâdıka ve matlûba münâsibe olmasıyla olur. Ve matlûba münâsebeti bir haysiyyetde olmak iktizâ eder ki sûret-i sahîhasıyla berâber mâddeye ilmden, matlûb olan ilm-i netîceye intikâl olunur.

(فلا يصح المادة الغير المرتبطة، كزوجية الأربعة بالنسبة إلى حدوث العالم) [Âlemîn sonradan varlığa getirilmesiyle ilişkili olarak dördün çift oluşu gibi alâkasız olan mâdde sahîh olmaz.]

Ve bu vechle mâdde-i delîlin matlûba iştırât-ı münâsebetinden nâşî hudûs-i âleme nisbetle zevciyyet-i erba'a gibi matlûba irtibâtı olmayan mâdde sahîh olmaz. Şöyle ki; hudûs-i âlemi isbât için ityân olunacak delîle zevciyyet-i erba'a mâdde olmak lâzım gelse beynlerinde ilm bi'l-hudûsa intikâli iktizâ edecek bir güne irtibât [167] ve münâsebet olmamasıyla mâdde-i sahîha olamaz.

ولا المادة التي لا يمكن أن تعلم بالعلم المناسب للمطلوب، كالمقدمة الظنية في البرهان، إذ لا يكتسب اليقين إلا من اليقين

[Zannî mukaddimenin burhânda kullanılması gibi matlûba münâsib bir bilgiyle öğrenilmesi mümkün olmayan madde sahîh olmaz. Çünkü kesin bilgi/yakîn, sadece kesin bilgidен elde edilir.]

Ve kezâlik matlûba münâsib olan ilm ile ma'lûm olması mümkün olmayan mâdde dahi sahîha olamaz. Meselâ burhânda mukaddime-i zanniyye böyle olup müfid-i zann olan mukaddime makâm-ı burhânda sahîha olamaz. Zîrâ yakîn ancak yakînden iktisâb olacağı cihetle zanniyyât vâsıtasıyla iktisâb-ı yakîn mümkün olamaz.

ولا المادة التي لا تعلم قبل المطلوب، سواء علمت معه كالمادة التي تدور عليه دورا معيا، كما في الاستدلال بأحد المتضايقين على الآخر

[Matlûbdan önce bilinmeyen madde sahîh olmaz. İsterse bu madde matlûbla birlikte bilinsin fark etmez; birbirine bağlı olan iki göreliden biriyle diğeri hakkında delil getirme durumunda olduğu gibi, devr-i ma'î ile matlûb üzerinde devreden madde mesela.]

Ve kezâlik matlûbdan mukaddem ma'lûm olmayan mâdde dahi sahîh olmaz. Ya'nî mâdde-i kıyâs olan mukaddimleri isbâtı matlûb olan şeyden mukaddem ma'lûm olması lâbüddür. Zîrâ fi-nefsihî mechûl olan bir şey' iktisâb-ı ilme vâsıta olamaz. Ve mâddenin kable'l-matlûb ma'lûm olması ister matlûbdan mukaddem ma'lûm olmayıp da matlûb ile birlikte ma'lûm olsun. Nitekim matlûb üzere devr-i ma'î ile devreden mâdde bu vechle olup meselâ ehad-i mütezâyifeyn ile âharı üzere istidlâl edilmesi ya'nî (هذا ابن لأنه ذو أب وكل ذو أب ابن) [Bu çocuktur, çünkü babası vardır ve her babası olan da çocuktur.] denilmesi sahîh olamaz. Zîrâ "ibn" ile "eb" tezâyüf-i meşhûrî ile mütezâyiflerdir ki ehadühümânın ta'akkülü âharının ta'akkulüne mütevakkıf olan emreyn-i mütekâbileyndir. Musannifin *Hâşîye*'de beyânı vechle ehad-i mütezâyifeyn ile âharı üzere istidlâl olunaması zîrâ bunlar zihnen ve hâricen mütekâfi'eyn olarak bunlardan birisi bi-dûni'l-âhar ne ilm-i tasavvurî ve ne ilm-i tasdîkî ile ma'lûm olmayıp belki ma'an ma'lûm olurlar. Ve Şerîf-i muhakkık bu istidlâlin adem-i sıhatini ba'zı kütübünde tasrîh eylemiştir. (أو علمت بعده كمواد الأدلة المشتملة على المصادرة بلا دور باطل) [İsterse bu mâdde, bâtil devr olmadan müsâdereye sâhip delillerin mâddeleri gibi matlûbdan sonra bilinsin.] Veyâhûd mâdde-i kıyâs ba'de'l-matlûb ma'lûm olsun bu dahi gayr-ı sahîhadır. Nitekim devr-i bâtıldan ârî olarak müsâdere ale'l-matlûb üzere müştemile olan mâddeler bu vechledir. Musannif *Hâşîye*'sinde bunu îzâhda demiştir ki zîrâ müsâdere her ne kadar meşhûr olan aynı netîceyi veyâhûd melzûmunu cüz'-i kıyâs kılmak olup bu ma'nâca devre müsâvik ise de bu mahalde murâd-ı delîlin müdde'â üzere tevakkufu olup bu takdîrde ilm-i bi'd-delîl müdde'âyâ ilmden müte'ahhir olur. İmdi müsâdere üzere müştemile olan edillenin butlânı kable'l-matlûb ma'lûm olmak şartının fikdânından için olup yoksa ba'zıların tevehhüm eyledikleri gibi devr-i bâtılı istilzâmından için değildir. Zîrâ bu kabîlden olan delîlin menşe-i ibtâli mücerred delîle ilm-i matlûba ilm üzerine tevakkuf etmesi olup ister bu tevakkuf câni-

b-i matlûbdan dahi mün'akis olarak ilm-i bi'd-delîl ilm-i bi'l-matlûba tevakkuf ettiği gibi ilm-i bi'l-matlûb dahi ilm-i bi'd-delîle tevakkuf eyesin. Nitekim delîl-i matlûb işbu delîle münhasır olduğu sûrette böyle olarak devr-i bâtil budur. Veyâhûd [168] cânib-i matlûbdan mün'akis olmasın²²⁷ nitekim matlûb için delîl-i âharı sahîh olduğu hinde cânib-i matlûbdan tevakkuf mevcûd olmayarak bu sûrette devr bulunmaz. Halbuki bu takdîrde dahi devr-i bâtilın adem-i vücûduyla berâber mâdde gayr-ı sahîhadir. (أولم يعلموا أصلاً كموا الأداة التي تدور عليه دوراً باطلاً) [Veya matlûb üzerinde devr-i bâtila devreden delîllerin mâddelerinde olduğu gibi, mâddeyle matlûb aslâ bilinmesin fark etmez.] Veyâhûd mâdde-i delîl ile matlûbdan ikisi de aslâ ma'lûm olmasın. Yine kable'l-matlûb ma'lûm olmayıp mâdde sahîha değildir. Nitekim matlûb üzere devr-i bâtil ile devr eden mevâdd-i edille bu vechledir. Şöyle ki; matlûb için îrâd olunan delîle ilm matlûbu ilme mütevakıf olup ve matlûb için delîl-i mezkûrdan başka bir delîl olmadığı gibi ilm-i bi'l-matlûb dahi işbu delîli ilme mütevakıf olarak tarafeynden tahakkuk-ı tevakkuffa devr-i bâtil mevcûd ve bu hâlde mâdde ile matlûbdan ikisinde dahi tahakkuk-ı ilm mefkûd olur. (إذ العلم الكاسب علة تجب تقدمها على المعلول المكتسب) [Çünkü bilgiye ulaştıran bilgi, elde edilen ma'lûlün önüne geçmesi gereken bir illettir.] Ve bu vechle kable'l-matlûb ma'lûm olmayan mâdde-i delîlin adem-i sıhhati zîrâ ilm-i kâsib illet olarak ma'lûm-ı mükteseb üzere takaddümü vâcibdir.

[Delîl Dört Kısım Olup Evvel Bizzât Netîceyi Müstelzim Olan Kıyâsdır]

Kâle Rahimehullâh

فالدليل أربعة أقسام؛ قسم مستلزم للنتيجة بالذات، وهو القياس وسيجيء تفصيله

[Delîl dört kısımdır. Birincisi: Bizzat netîceyi gerekli kılan delildir. Bu delil, kıyâstır. Açıklaması gelecek.]

Aksâm-ı delîle şâmil olmak üzere ta'rîf-i delîli ba'de'l-îrâd tafsil-i aksâmına şurû' etmişdir. İmdi delîl dört kısım olup bundan bir kısmı bi'z-zât netîceyi müstelzimidir. Bu da kıyâs olup karîben tafsîli gelse gerekdir.

227 Sehve ve savâb cetvelinde "olmasın" olarak düzeltilmiştir.

[Delîlden Kısım-1 Sâni Mukaddime-i Ecnebiyyenin Sıdkı Vâsıtasıyla Netîceyi Müstelzim İdüğü]

وقسم مستلزم بواسطة صدق المقدمة الأجنبية هي مقدمة خارجة عن الدليل غير لازمة لإحدى القضايا المأخوذة فيه في كل مادة، كما في القياس المساوات، كقولنا: الدرّة في الحقّة والحقّة في البيت فالدرّة في البيت بواسطة صدق إن ظرف الظرف ظرف في الظروف الخارجيّة

[İkincisi: Netîceyi, yabancı bir mukaddimenin doğruluğu aracılığı ile gerekli kılan delil. Bu mukaddime, delilin dışında olup delil için alınan önermelerin biri için tüm maddelerde lüzûmlu değildir. Müsâvât kıyâsında olduğu gibi. Şu sözümüz gibi; “İnci kutudadır, kutu evdedir,” hâricî zarflarda, zarfın zarfının zarf oluşunun doğruluğu aracılığı ile “O halde inci, evdedir”.]

Ve kısım-1 sâni netîceyi mukaddime-i ecnebiyyenin sıdkı vâsıtasıyla müstelzimdir ki bu mukaddime delîlden hârice olup ve delîlde me’hûze olan kazâyâdan birisine her bir mâddede gayr-ı lâzımedir. Nitekim kıyâs-ı müsâvâtda hâl böyle olup matlûbu intâcı bir mukaddime-i ecnebiyye vâsıtasıyla olur. Meselâ zikr olunan (الدرّة في الحقّة والحقّة في البيت) [İnci kutudadır ve kutu evdedir.] mukaddimelerinin (فالدرّة في البيت) [İnci evdedir.] matlûbunu intâcı (ظرف الظرف ظرف) [Zarfın zarfı, zarftır.] mukaddime-i ecnebiyyesinin zurûf-ı hâriciyyede sâdık olması vâsıtasıyladır. Kıyâs-ı müsâvât iki kavilden mürekkeb olup kavli-i evvelin müte’allik mahmûlü kavli-i sâni için mevzû‘ olan kıyâsıdır. Ve bunda ittihâd-ı mahmûleyn şarttır. Ve mukaddime-i ecnebiyye vâsıtasıyla sûret-i intâcda ba’zıları bu mukaddimenin mukaddimâta zamm olunarak vasatın kıyâs-ı sahîh-i müntic hey’eti üzere olmasını i’tibâr ve bu bâbda bir takım tekellüfâtı ihtiyâr etmişler ise de muhakkık-ı Râzî bunları reddederek tavsît-i mezkûre hâcet olmadığını beyân [169] etmiştir. Şu cihetle ki bilâ-vâsıta mukaddimeteyne lüzûm-i netîcenin ma’nâsı mücerred ta’akkul-i mukaddimeteynin ta’akkul-i netîcede kâfi olmasıdır. Ve vâsıta ile lüzûmun ma’nâsı ta’akkul-i netîcede yalnız mukaddimeteyni ta’akkul kâfi olmayıp belki ta’akkul-i vâsıta ile berâber olmasıdır. El-hâsıl istilzâm netîcede tekerrür-i vasat için ihtiyâr-ı tekellüfe hâcet olmayıp mukaddime-i ecnebiyye sâdık olduğu mahalde yalnız mukaddime-i ecnebiyyenin ta’akkülü kâfidir. Meselâ (أ مساو لب وب مساو لـج) [A, B’ye eşittir ve B, C’ye eşittir.] mukaddimeteyniyle berâber (كل مساو) (Bir şeyin eşitine eşit olan şey’ o şeyin eşitidir.) mukaddime-i garîbesi mülâhaza olunduğu gibi (فـا مساو لـج) [O halde A, C’ye eşittir.] netîcesine cezm hâsıl olur. Lâkin mukaddime-i ecnebiyye sâ-

dık olmadığı hînde netîce hâsıl olamaz. (ا نصف لب وب نصف لج) [A, B'nin yarısıdır ve B, C'nin yarısıdır.] denilip de buna (نصف النصف نصف) [Yarımın yarısı yarımındır.] mukaddimesi munzam olsa (فا نصف لج) [A, C'nin yarısıdır.] netîcesini müstelzim olamaz. Zîrâ nısfın nisfı, nısf olmayıp belki rub' olmasıyla mukaddime-i mezkûre kâzibedir.

Musannif *Hâşiy'e*'de metinde olan (فی ظروف الخارجية) zarfı sıdka müte'alik olup ve mukaddem-i mezkûrenin sıdkını zurûf-ı hâriciyyede olmasıyla kayd eylemesi zurûfdan ba'zısı zarf-ı zihn olduğu hînde işbu (ظرف الطرف) (اجتماع النقيضين موجود في الذهن, [Bir şeyin zarfının zarfı o şeyin zarfıdır.] mukaddimesi sâdika olmayacağına işârettir. Meselâ, (اجتماع النقيضين موجود في الخارج) [Zihinde iki zıddın toplanması mevcûddur ve zihin hariçte mevcûddur.] kavlimizde mukaddimeteyn sâdık olup lâkin netîcesi olan (اجتماع النقيضين موجود في الخارج) [Hariçte iki zıddın toplanması mevcûddur.] kâzibdir. Ve menşe-i kizb suğrâda zarf-ı vücûdun zihn olmasıdır.

وكما في الأدلة المنتجة لنتيجة غير موافقة للمطلوب في الأطراف، كقولنا: كُلُّ إِنْسَانٍ جِسْمٌ لِأَنَّهُ حَيَوَانٌ، وَكُلُّ حَيَوَانٍ حَسَّاسٌ فَإِنَّهُ يَسْتَلْزِمُ الْمَدْعَى بِوَسْطَةِ صَدَقِ قَوْلِنَا وَكُلُّ حَسَّاسٍ جِسْمٌ

[Yine taraflarda matlûba muvâfık olmayan netîceyi veren delillerde olduğu gibi. Şu sözümüz gibi; bütün insanlar cisimdir. Çünkü onlar canlıdır. Bütün canlılar duyu algısına sahiptir. Delil, müdde'âyı "bütün duyu algısına sahip olanlar cisimdir" sözümüzün doğruluğu aracılığı ile gerektirir.]

Ve kezâlik delilin mukaddime-i ecnebiyyenin sıdkı vâsıtasıyla netîceyi müstelzim olması etrâfda matlûba muvâfık olmayan netîceyi intâc eden edillede vâkı'adır. Ya'nî bu misüllü kazıyyelerden hâsıl olan netîcelerin tarafeyni matlûba muvâfık olmayıp bu cihetle matlûbu istilzâm etmemiş olursa da bir mukaddime-i ecnebiyye zamm olunduğu gibi ayn-i matlûbu istilzâmı tahakkuk eder. Meselâ (كل إنسان جسم) [Bütün insânlar cisimdir.] matlûbunu isbâtta (لأنه حيوان وكل حيوان حساس) [Çünkü bütün insânlar canlıdır ve bütün canlılar duyu algısına sahiptir.] denilse netîce (فكل إنسان حساس) [Bütün insânlar duyu algısına sahiptir.] olur. Matlûb ise²²⁸ (كل إنسان جسم) [Bütün insânlar cisimdir.] olup matlûba gayr-ı muvâfıktır. Zîrâ matlûbda mahmûl cisim ve netîcede hassâsdır. Ve bu mukaddimelerin müdde'âyı istilzâmı (و كل إنسان جسم) [Bütün insânlar cisimdir.] mukaddime-i hâriciyye-i gayr-ı lâzimesinin sıdkı vâsıtasıyla ve işbu mukaddime-i ecnebiyyenin

228 Seh ve savâb cetvelinde "matlûb ise" olarak düzeltilmiştir.

mücerred ta'akkülü zikir olunduğu vechle istintâc-ı matlûbda kâfi görünüre kıyâs müfred ve kâfi add olunmayıp da netîce sugrâ ve mukaddime-i ecnebiyye kübrâ olmak üzere (كل إنسان حساس وجسم) [170] [Bütün insânlar duyu algısına sahiptir ve cisimdir.] mukaddimeteyniyle (فكل إنسان جسم) [Bütün insânlar cisimdir.] netîcesine tavassul olursa mürekkebe olmuş olur.

وقد تكذب تلك المقدمة المشتملة على الأكبر، كما إذا سبق هذا الدليل لدعوى أن كل إنسان رومي، كما تكذب في قياس المساوات في نحو اجتماع النقيضين موجود في الذهن، والذهن موجود في الخارج

[Bazen büyük terimi içinde barındıran bu yabancı mukaddimeler yanlış olur. Daha önce geçen delilin, “Bütün insanlar Rûmîdir” iddiası için zikredilmesi gibi. Yine müsâvât kıyâsında yanlış olduğu gibi. Misâl; iki çelişğin bir araya gelmesi zihindedir. Zihin hariçtedir.]

Ve ba'zen hadd-i ekber üzere müştemile olan işbu mukaddime-i ecnebiyye kâzibe olur. Ekberden murâd matlûbda olan mahkûmün-bihdir. Ve mukaddime-i mezkûrenin kizbi meselâ zikir olunân delîl insan (كل إنسان) [Çünkü insan canlıdır ve tüm canlılar duyu algısına sahiptir.] denilse ve bu mukaddimelere (كل حساس رومي) [Bütün duyu algısına sahip olanlar Rûmî'dir.] mukaddime-i ecnebiyyesi zamm olunsa bu mukaddime ekber olan Rûmî üzere müştemiledir. Lâkin kâzibe olarak (كل إنسان رومي) [Bütün insânlar Rûmî'dir.] müdde'âsını gayr-ı müstelzimdir. Nitekim kıyâs-ı müsâvâtta dahi (اجتماع النقيضين موجود في الذهن) [İki zıddın toplanması zihinde mevcûddur ve zihin hariçte mevcûddur.] emsâlinde mukaddime-i hâriciyye olmak lâzım gelen “zarfû'z-zarfi zarfûn” mukaddimesi kâzibedir. Ve menşe-i kizb ehad-i zurûf zihn olması idüğü *Hâşiy'e*den nakl ile mürûr etmişdir.

[Delîlden Kısım-ı Sâlis Mukaddime-i Garîbe Vâsâtâsıyla Netîceyi Müstelzim İdüğü]

Kâle Rahimehullâh

وقسم مستلزم بواسطة المقدمة الغربية، وهي مقدمة خارجة عن الدليل لازمة في كل مادة لإحدى القضايا المأخوذة فيه غير موافقة لها الأطراف

[Üçüncü kısım; netîceyi, garip mukaddime aracılığı ile gerekli kılan delildir. Bu mukaddime, delilin hâricinde olup delilde alınan önermelerden birine bütün

maddelerde lüzûmlu olan ve taraflarda bu önermelere muvâfık olmayan mukaddimedir.]

Ve edilleden kısım-ı sâlis mukaddime-i garbiyye vâsıtasıyla netîceyi müstelzim olarak işbu mukaddime-i garbiyye delîlden hârice olup ve delîlde me'hûze olan kazâyâdan birine her bir mâddede²²⁹ lâzıme ve etrâfda işbu kazâyâya gayr-ı mûvâfık olan mukaddimedir. Musannifin *Hâşiye*'de beyânı vechle mukaddime-i mezkûrenin delîlden hârice olmasıyla takyîdi sugrâ ve kübrâ gibi eczâdan ve her bir mâddede lüzûm kaydıyla mukaddime-i ecnebiyyeden delîlde olan kazâyâya etrâfda lâ-muvâfık kaydıyla mahkûmün-aleyh ve mahkûmün-bihde aslâ muvâfık olan aks-i müstevîden ihtirâzdır. Zîrâ işbu aks-i müstevî ne mukaddime-i ecnebiyye ve ne de garîbe olup bu vâsıta ile netîceyi müstelzim olan delîl bi'z-zât müstelzim olan kıyâsdan ma'duddur. Şu kadar var ki ba'zen mecâz olarak mukaddime-i ecnebiyye üzere mukaddime-i garîbe itlâkı cârîdir. Ve aks-i müstevî ile istilzâmın bi'z-zât istilzâmdan ma'dûd olmasında mülahhas-ı kelâm çünkü bi'z-zât istilzâm netîcede hadd-i evsatın²³⁰ vücûb-i tekerrürü mu'tekad-i ehl-i fenn olup işbu tekerrür ise aks-i müstevî ile mübeyyen olanda hâsıl ve aks-i nakîz ve kıyâs-ı müsâvât ile olanlarda gayr-ı hâsıldır. Şu cihetle ki kıyâs-ı müsâvât ve aks-i nakîzde hudûd-ı delîl tağayyür edip aks-i müstevîde tağayyür etmeyeceği emr-i beyyindir.

وهو الأدلة المستلزمة بواسطة عكس النقيض نحو كل إنسان جسم لأنه حيوان، وكل لا جسم هو لا حيوان فإنه إنما يستلزمه بواسطة عكس نقيض الكبرى ليرتد إلى الشكل الأول

[Bu da ters döndürme aracılığıyla gerekli kılan delillerdir. Misâl; bütün insanlar cisimdir. Çünkü insanlar, canlıdır. Bütün cisim olmayanlar canlı olmayanlardır. Bu delil, birinci şekle vardırısın diye kübrânın ters döndürülmesi aracılığı ile matlûbu gerekli kılar.]

Ve netîceyi mukaddime-i garîbe-i lâzıme vâsıtasıyla müstelzim olan işbu kısım-ı sâlis aks-i nakîz vâsıtasıyla [171] netîceyi müstelzime olan delîllerdir. Meselâ (كل إنسان جسم) [Bütün insanlar cisimdir.] matlûbunu isbât için (لأنه حيوان و كل لا جسم هو لا حيوان) [Çünkü insanlar, canlıdır. Bütün cisim olmayanlar canlı olmayanlardır.] denilse bu mukaddimelerin matlûb-i mezkûru istilzâmı ancak kübrânın aks-i nakîz vâsıtasıyla olabilir. Şöyle ki;

229 Seh ve savâb cetvelinde "her bir mâddede" olarak düzeltilmiştir.

230 Seh ve savâb cetvelinde "hadd-i evsatın" olarak düzeltilmiştir.

aks-i nakîzı tavsît ile şekl-i evvele irtidâd ederek matlûbu müntic olur. Ve kübrânın aks-i nakîzı (كل حيوان جسم) [Bütün canlılar cisimdir.] olup sugrâ-yı mezkûre zamm olunduğu gibi (كل إنسان حيوان وكل حيوان جسم) [Bütün insânlar canlıdır ve bütün canlılar cisimdir.] demek olarak bu ise şekl-i evvel olmasıyla matlûb olan (كل حيوان جسم) [Bütün canlılar cisimdir.] kavlini istilzâm ve intâc eder. Ve meşhûr olan misâl ما يرتفع إرتفاعه إرتفاع الجوهر وكل ما يرتفع إرتفاعه إرتفاع الجوهر ليس بجوهر لا يوجب إرتفاعه إرتفاع الجوهر [Cevherin bir parçasının ortadan kaldırılması cevherin ortadan kaldırılmasını zorunlu kılar. Ve cevher olmayan hiçbir şeyin ortadan kaldırılması cevherin ortadan kaldırılmasını zorunlu kılmaz.] mukaddimleri olup zîrâ mukaddime-i sâniyenin aks-i nakîzı olan (كل ما يوجب إرتفاعه إرتفاع الجوهر فهو جوهر) [Ortadan kaldırılması cevherin ortadan kaldırılmasını zorunlu kılan her şey' cevherdir.] vâsıtasıyla (جزء الجوهر جوهر) [Cevherin parçası da cevherdir.] matlûbunu müstelzim olup ve bu misâl üzere kıyâs-ı mezkûr şekl-i sâniiden olmasıyla ne vechle kıyâsdan hâric olabilir deyü su'âle mukaddime-i sâniye mûcibe olmak üzere îrâd edilmesiyle şekl-i sâniiden olmadığı cevâbi i'tâ olunduğundan²³¹ musannif, kübrâ-sı sarîhan mûcibe-i ma'dûle olan misâl-i mezkûru ihtiyâr eylemiştir.

[Delîlden Kısım-ı Râbi' Kendiye İlm Netîceye Zannı Müstelzim Olarak İstilzâm-ı Küllî ile Müstelzim Olmadığı]

Kâle Rahimehullâh

وقسم غير مستلزم كلياً، وإن استلزم العلم به الظن بالنتيجة، بناء على أن حصول الظن بالشيء من الشيء لا يتوقف على الاستلزام الكلي بينهما، كما في الظن بالمطر عند استقبال السحاب المظلم مع التخلف كثيراً

[Dördüncü kısım: Kendisini bilmek netîce hakkında zannı gerekli kılsa da netîceyi, bütüncül olarak gerekli kılmayan delildir. Bu da bir şeyden dolayı bir şey hakkında zannın ortaya çıkması, iki şey arasında bütüncül gerekli kılmaya bağlı olmamasına binâendir. Çoğu kere boşa düşmekle (geriye kalmakla) beraber karanlık bulutların yönelmesi ile yağmurun yağacağına dâ'ir zan böyledir.]

Ve edilleden kısım-ı râbi' her ne kadar kendine ilm²³² netîceye zannı müstelzim olursa da istilzâm-ı küllî ile netîceyi müstelzim olmayandır. Şu cihete mebnî ki bir şeyden bir şey'e husûl-ı zann işbu şey'eyn beyninde bilâ-tahallûf istilzâm-ı küllînin vücûduna tevakkuf etmez. Meselâ siyâh

231 Sehv ve savâb cetvelinde "olunduğundan" olarak düzeltilmiştir.

232 Sehv ve savâb cetvelinde "ilm" olarak düzeltilmiştir.

ve muzlim olan bir sahâbın hîn-i teveccühü ve istikbâlinde nüzûl-ı matara zann hâsil olur. Halbuki çok kerre tahallûf ederek sahâbda emtâr için isti'dâd-ı tâmm müşâhede ve hemen nüzûl edeceğine intizâr olunur iken bir katre bile nâzil olmayarak havâ münkeşif ve zanlar munsarif ve delîl-i zann mütehallif olur. Musannif *Hâşiyê*'sinde demişdir ki bu kelâm ta'rif-i kıyâsda istilzâmın istilzâm-ı küllî ve cüz'iden e'amm olan istilzâma haml etmeyerek istilzâm-ı küllî üzere haml edilmesine mebnîdir. Ve illâ kayd-ı istilzâm ile istikrâ' ve temsîl ta'rif-i kıyâsdan hurûc etmez. Halbuki kavm bunları kayd-ı istilzâm ile ihrâc edip ve kıyâs-ı müsâvâtı kayd-ı istilzâm ile ihrâc etmeyerek li-zâtihî kaydıyla ihrâc eylemişlerdir. Biz dahi bu mahalde onların kelâmı üzere iktifâ ve cereyân ederek netîceyi mukaddime-i ecnebiyye vâsıtasıyla müstelzim olan delîli müstelzim-i küllî kısmından kıldık. Halbuki müstelzim-i küllî olmayıp belki husûs-ı mâdde vâsıtasıyla müstelzimidir. Bu sûretde kavm için savâb olan ta'rif-i [172] mezkûrda me'hûz-ı istilzâmı mütebâdir olduğu vechle istilzâm-ı küllîye haml ederek bu kayd ile istikrâ' ve temsîli ve kıyâs-ı müsâvât misüllüğü ve li-zâtihî kaydıyla mukaddime-i garîbe vâsıtasıyla müstelzim olan delîli ihrâc etmeleridir. Veyâhûd istilzâmı mutlak iltizama haml ederek bunların cümlesini li-zâtihî kaydıyla ihrâc etmeleridir. Meğer ki kavm istilzâmı, istilzâm-ı küllîye haml ile berâber vahdehû ya'nî müstakillen veyâhûd mukaddime-i uhrâ inzimâmıyla müstelzim olmakdan ta'mîm etmiş olalar. Nitekim Mîr Ebü'l-Feth bu sûrete işâret etmiştir. Lâkin bu te'vîl üzerine her ne kadar müsâvâtı kayd-ı istilzâm ile ihrâc etmeyip li-zâtihî kaydıyla ihrâclarında musîb olurlar ise de kayd-ı istilzâm ile istikrâ' ve temsîli ihrâclarına tevcih-i kelâm olunur. Şöyle ki; işbu sûret-i ta'mîmde olan istilzâm-ı küllînin istikrâ' ve temsilde ademi mahall-i nazar olduğu zâhirdir. Zîrâ istikrâ' ittifâk-ı cemî'-i efrâd ve temsîl illiyet-i câmi' zamîmeleriyle külliyyen müstelzimlerdir. Ve bu zamîmeler i'tibâr olunmayıp da vahdehû add olundukları taktîrde külliyyen müstelzim değîller ise de kıyâs-ı müsâvât dahi böyledir. Bu sûretde istikrâ' ve temsîlin kayd-ı istilzâm ile ihrâcı hâsil olamaz. Ve bu îrâddan kavm için mahlas ve meferr olmayıp meğer ki istilzâmı vahdehû veyâhûd zamîme-i mukaddime ile olmakdan ta'mîm ile berâber istilzâm-ı küllî-i maktû'a haml etmek tarîkıyla tahlîs edilmiş ola. Zîrâ istikrâ' ve temsilde hükm-i zamîme ile istilzâm-ı küllîye kat' ve cezm mümkün olmayıp lâkin müsâvâtda mümkündür. Bu halde istikrâ' ve temsîl kayd-ı istilzâm ile ta'rifden hurûc ederek ihrâc-ı müsâvâtda li-zâtihî kaydına mürâca'at olunması iktizâ eylediği tahakkuk eder.

[İstikrâ'-i Nâkısın İşbu Kısım-ı Râbi'den Olduğu]

Kâle Rahimehullâh

ومن هذا القسم الاستقراء الناقص، وهو الاستدلال على الحكم الكلي بتتبع أكثر جزئياته، كقولك كُلُّ حَيَوَانٍ غَيْرِ التَّمْسَاحِ يُحَرِّكُ فَكَّهُ الْأَسْفَلَ عِنْدَ الْمَضْغِ لِأَنَّ الْإِنْسَانَ كَذَلِكَ وَالْفَرَسَ وَغَيْرَهُمَا مِمَّا رَأَيْنَاهُ مِنَ الْحَيَوَانَاتِ كَذَلِكَ

[Nâkıs istikrâ' bu kısımdandır. Nâkıs istikrâ'; cüz'lerinin çoğunu araştırmakla küllî hükm üzerine istidlâlde bulunmaktır. Misâl timsah hâricindeki bütün canlılar, çiğneme esnasında alt çenesini hareket ettirir. Çünkü insan, at ve diğer gördüğümüz canlılar hep böyledir.]

Ve istikrâ'-ı nâkıs dahi işbu kısım-ı râbi'den olup küllî ve cemî'-i mevâda muttarid olmak sûretiyle netîceyi müstelzim değildir. Istikrâ'-ı nâkıs hükm-i küllî üzere işbu hükm-i küllînin ekser cüz'iyâtını tettebbu' etmek tarîkıyla istidlâldir. Şöyle ki; hayevân gibi bir küllînin insân ve feres ve bakar emsâlî cüz'iyâtını teftîş ve tettebbu' ederek mahkûmün-bih ile hükm olmakda müttetik bulunduğumuzda hükm-i mezkûr üzerine işbu tettebbu'umuzu delîl ittihâz eyleriz. Meselâ (كل حيوان غير التمساح يحرك فكه الأسفل) [Timsâhtan başka bütün hayvanlar çiğneme esnasında aşağı çenesini hareket ettirirler.] ya'nî timsâh dedikleri hayevân-ı bahrîden mâ'adâ cemî'-i hayevân geviş getirdikleri vakit alt çenelerini tahrîk ederler deyü da'vâ ederek bunu isbâtta “zîrâ insân böyledir” ve feres ile daha sâ'ir gördüğümüz hayevânat da böyle olup inde'l-madği fekk-i esfellerini [173] tahrîk ederler deyü istidlâl edersin. Lâkin cemî'-i hayevâna ve bunların keyfiyyet-i medğine ittilâ' mümkün olmayıp tahallüfü câ'iz ve gâ'ibi şâhide kıyâs olarak mülâzime-i zanniyye olmasıyla netîce için ancak zannı müfid olup ifâde-i yakîne gayr-ı mütecavizdir. Ve ekser ile takyîdi istikrâ'-ı tâmmdan ihtirazdır. Zîrâ istikrâ'-ı tâmm zikr olunacağı vechle kıyâs-ı mukassemidir.

[İnde'l-Fukahâ Kıyâs Tesmiye Olunan Temsîl Dahi Kısım-ı Râbi'den İdüğü]

Kâle Rahimehullâh

ومنه التمثيل المسمى عند الفقهاء قياسا، وهو إثبات حكم في شيء لوجوده في مثله بعلة الجامع بينهما، كقولنا أَلْعَالَمُ كَالْبَيْتِ فِي التَّأْلِيفِ وَالْبَيْتُ حَادِثٌ فَالْعَالَمُ حَادِثٌ

[Fukaha nezdinde kıyâs olarak isimlendirilen temsîl, bu kısımdandır. Temsîl; her ikisini de kuşatan bir illetten dolayı, benzerinde bulunduğu için bir şeye ben-

zerinin hükmünü sabit kılmaktır. Şu sözümüz gibi; “âlem, oluşumunda ev gibidir. Ev sonradan yapılmadır. O halde âlem de sonradan yapılmadır.”]

İnde'l-fukahâ kıyâs ve örf-i âmmda kıyâs-ı fikhî tesmiye olunan temsîl dahi işbu kısım-ı râbî'dendir. Bu da bir şey'in mislinde bir hükmün vücûdundan için beynlerinde olan câmi'in illiyyetiyle hükm-i mezkûru o şeyde isbât etmektedir. Hâsılı bir şey' ile o şey'in nazîri olan şey'-i âhar beyninde bir ma'nâ-yı müşterek mevcûd olup ve bu ma'nâ işbu şey'eyn beynini cem' etmiş olacağından bu ma'nânın illiyyetiyle şey'-i âharda mevcûd olan bir diğer ma'nâyı o şey' için isbât eylemektedir. Ve bi-'ibâretin uhrâ bir cüz'îyi beynlerinde müşterek olan bir ma'nâda cüz'î-i âhara teşbîh edip ve bu teşbîh-den için ma'nâ-yı mezkûr ile mu'allel olarak müşebbehün bihde sâbit olan hükmü müşebbeh için isbâtta ibâretidir. Meselâ hudûs-i âlemi işbu tarîk-ı temsîl ile isbâtda (العالم حادث لأن العالم كالبيت في التأليف والبيت حادث فالعالم حادث) [Evren sonradan yaratılmıştır çünkü âlem oluşumu i'tibâriyle bir evin yapımı gibidir. Ev sonradan yapılmadır dolayısıyla evren de sonradan yapılmadır.] denilir. İşte bu misâlde şey'eyn âlem ile beyt olup ikisinin beynini câmi' ya'nî her ikisinde mevcûd olan te'lîfin illiyyetiyle beynde mevcûd olan hükm hudûs-i âlem için isbât edilmiştir. İmdi temsîl için erkân-ı erba'a olup birisi müşebbehdir ki fer' tesmiye olunur. Ve sâni müşebbehün-bih olup sübût-i hükmde asgarın mebnâ aleyhi olmasıyla “asıl” ta'bîr edilir. Ve sâlis tarafeyn beynde câmi' olan ma'nâ-yı müşterek olarak ‘illet denilir. Ve rûkn-i râbî' teşbîh kendide olan şey'dir ki bu rûkne dahi indlerinde hükm ıtlâk olunur. Misâl-i mezkûrda fer' âlem ve asıl beyt ve hükm hudûs ve illet ma'nâ-yı müşterek olan te'lîfdir. Ve eğer biz bunu tarîk-ı temsîlden sarf-ı nazarla sûret-i kıyâsa red eylesek câmi'i evsat kılarak (العالم مؤلف وكل مؤلف حادث فالعالم حادث) [Âlem bileşiktir ve bileşik olan her şey hâdistir. O zamân âlem de hâdistir.] deriz.

[Şey'eyn Beyninde İlliyyet-i Câmi' ya Deverân veyâ Terdîd ile İsbât Olunduğu]

وأثبتوا عليّة الجامع إما بالدوران هو ترتب الشيء على ما له صلوح العلية وجودا وعدما، ويسمى الشيء الأول دائرا، والثاني مدارا، كأن يقال: علة الحدوث هو التأليف، لأنه يدور عليه وجودا، كما في البيت، وعدما، كما في الواجب تعالى

[Kuşatıcı şeyin illet olduğunu ya deverân ile ispat ederler. Deverân; varlık ve yokluk cihetiyle illet olmaya uygun olan şey üzerine bir şey'in terettübüdür. Birinci

şey'e dâir, ikincisine medâr ismi verilir. Şöyle denilmesi gibi; hudûsun illeti, te'lîftir. Çünkü hudûs, ev örneğinde olduğu gibi varlık cihetiyle ve vâcibü'l-vücûd'da olduğu gibi yokluk cihetiyle te'lîf ile deverân eder.]

Ve câmi'in illiyetini isbâtda turuk-ı adîde beyân olunup musannif meşhûr olanları îrâd ederek der ki illiyet-i câmi'i ba'zen tarîk-ı deverân ile isbât eylediler. Deverân kendisi için vücûden ve ademen illiyete salâhiyet olan şey' üzerine bir şey'in tertîbidir. Ve işbu şey'eynden şey'-i müterettebe dâ'ir ve sâni olan şey'-i müteretteb-i aleyhe medâr tesmiye [174] olunur. Meselâ misâl-i mezkûrda câmi' te'lîf olarak bunun illet-i hudûs olduğunu isbâtda deriz ki "illet-i hudûs ancak te'lîfdir". Zîrâ hudûs vücûden ve ademen te'lîf üzerine dâ'ir olarak mü'ellef olan şey'den hudûs ve gayr-ı mü'ellefden adem-i hudûs gayr-ı müfâriktir. Nitekim beyitte te'lîf mevcûd olduğu gibi hudûs dahi mevcûd ve vâcib-i te'âlâ te'lîf ve hudûstan münezzeh ve müte'âlîdir. Hülâsa-i tarîk deverân medâr olan şey'in sübûtu hinde hükmün sâbit ve intifâsı indinde müntefî olmasıdır. Ve deverân medârik-i dâ'ir için illet olmasına emâre ve alâmet olarak bu ise yakîn ifâde etmeyip belki müfid-i zandır. Zîrâ ba'zı suverde vücûden ve ademen terettüb illiyeti müfid olmayıp ve cemî'-i suverde terettüb²³³ ancak istikrâ'-ı tâmm ile olarak bu ise müte'azzir veyâhûd müte'assirdir ve hem de medâr ba'zen dâ'ir için illet olamaz.

وإما بالترديد كأن يقال: علة الحدوث إما التأليف أو الإمكان، والثاني باطل لصفات الواجب تعالى، فتعين الأول

[Ya da terdîd ile isbât edilir. Şöyle denilmesi gibi; hudûsun illeti ya te'lîftir ya da imkândır. Vâcib Te'âlâ'nın sıfâtlarından dolayı ikincisi bâtıldır. O halde birincisi ta'ayyün etti.]

Ve ba'zen illiyet-i câmi'i tarîk-ı terdîd ile isbât eylediler. Meselâ misâl-i mezkûrda câmi' olan te'lîfin illet-i hudûs olduğunu isbâtda denilir ki illet-i hudûs ya te'lîf veyâhûd imkândır. İmkândan murâd vücûdunu muktezî olmamak ma'nâsına imkân-ı zâtîdir. Ve sâni ya'nî illet-i hudûs imkân olması bâtıldır. Zîrâ sıfât-ı vâcib-i te'âlâ ile müntekızdır.²³⁴ Bu sûretde evvel ya'nî

233 Sehv ve savâb cetvelinde "terettüb" olarak düzeltilmiştir.

234 (8) Musannif-i fâzılın bu makâmda olan kelâmında müte'ahhîrîn-i muhakkikînin mezheplerini (Sehv ve savâb cetvelinde mezheplerini olarak düzeltilmiştir.) tercîh ve onlara vürûdu mütevehhim olan su'âlîn cevâbına telvîh vardır. Şöyle ki; her bir mümkün hâdis olup vâcib-i Te'âlânın sıfât-ı âliyesi ise kadîme olmakla mümkün olamayacağına her ne kadar ba'zı mütekellimîn zâhib oldu ise de mümkün ile vâcib beyninde vâsita olmadığından mezheb-i mezkûr sıfâtın vâcib olmasını mûcib ve

illet-i hudûs te'lîf olduğu ta'ayyün eder. Lâkin bu dahi müfîd-i yakîn olmayıp illiyete alâmet olarak ifâde-i zandan tecâvüz etmez. Zîrâ taksîm hâsır olmayıp illet zikr olunan şeylerin gayrısı olması câ'izdir ve bi'l-farz vehey-nin tâmm olması ve câmî'in aslında illet olduğunun sübûtu teslîm [175] olursa fer'de dahi hükm için illet olmasının lüzûmu gayr-ı müsellemdir. Zîrâ husûsiyyet-i aslın illiyete şart veyâhûd husûsiyyet-i fer'in illiyete mâni' olması câ'iz olarak bu halde intifâ-ı şart veyâhûd vücûd-i mâni'den nâşi fer'de illiyet-i câmi' müntefi olur. Lâkin bu zikr olunan kelâmlar illet ile hükmde fi'l-cümle mü'essir olmak ma'nâsınca illiyet murâd bulunduğu takdîrde olup ve eğer aslâ bir kayd üzere tevakkuf etmeyecek haysiyyet-te mü'essir-i tâmm murâd olunursa bu sûretde illiyet sâbit olduğu takdîr üzere asl haşv ve temsîl kıyâs olarak evsatı câmi' olur. Nitekim beyânı mürûr etmiştir. Ve hafî olmasın ki istikra' ile temsîl ancak müfîd-i zann olup müfîd-i yakîn olmadığına bir kimse nizâ' ve muhâlifet etmemiştir. (فظهر أن الاستلزام الكلي من مقدمات البرهان دون الأمانة) [Böylelikle ortaya çıktı ki; bütüncül gereklilik/küllî istilzâm, emârenin değil, burhânın mukaddimele-rindedir.] İmdi bu tafsilâtta zâhir olmuştur ki min haysût-tahakkuk netâ-yic için iltizâm-ı küllî mukaddimât-ı burhândan olup kendiyile zanna tavasul olunan mukaddimât-ı emâreden değildir. Zîrâ emârenin sıhhati iltizâm-ı küllîye gayr-ı mütevakıftır. Şöyle ki; zikri mürûr ettiği vechle bir şeyden bir şey'e husûl-i zann şey'eyn beyninde istilzâm-ı küllîye tevakkuf etmez.

vâcibün li-zâtihinin ta'addüdünü müstevcib olmakla manzûrün fih olduğundan muhakkikûn sıfât-ı vâcibin mümkinе olmasını ihtiyâr ve illet-i hudûs imkân olmasının men'iyile bi-tarîki'l-ihitiyâr sudûr eden her bir mümkün hâdis olmasını ikrâr ve sıfâtullâhın sudûru bi-tarîki'l-icâb olmakla imkânından hudûsu lâzım geleceğini işâr eylemişlerdir. Ancak bu mezhebe arazın ta'rîfi bulunan "mâ yekûmu bi'l-gayr"da "mâ" kelimesini mümkinden ibâret olup kıyâmın ma'nâsı dahi tahkîkde "ihtisâsü'n-nâ-i-ti bi'l-men'ûti" olmakla sıfâtullâhın araz olması lâzım gelir deyü i'tirâz olunup i'tirâz-ı mezkûrun cevâbında ba'zıları sıfâtullâhın arazda duhûlünü teslîm eyleyip araz itlâkın hâdisde şuyu'undan nâşi hilâf-ı maksûdu ibhâm eylemekle sıfâtullâha itlâkı câ'iz olmaması arazda duhûlüne münâfi değildir deyü cevâb muhakkık-ı Siyâlkütî'nin muhtârı olduğu *Hâşiye-i Şerh-i Akâ'id-i Nesefiyye*'de sevk-i kelâmından müstefâd olmuştur. Ammâ musannif-i merhûm *Hâşiye-i Şerh-i Akâ'id-i Adudiyye*'de tahkik-i kelâm ve tebyîn-i hakikat-i merâm ederek buyurmuşlardır ki eşâ'irenin "bakâ'ül-a'râzı bi-teceddü-di'l-emsâli ve sıfâtühü Te'âlâ bâkiyetün bi-a'yânihâ ezelen ve ebeden gayra müteceddedetin li'stihâleti kıyâmi'l-havâdisi bi-zâtihi Te'âlâ" kavillerinden münfehim olduğu vechle cevher ve araza münkasım olan ancak mümkün-i hâdis olduğundan indel-'eşâ'ire arazın ta'rîfi (حادث يقوم بالغير) [Araz kıyâmı (varlıkta sürmesi) başkasına bağlı olan, sonradan varlığa gelen şey'dir.] veyâhûd (ممکن يقوم بالمكن) [Araz varlığı mümkün olan ve başka bir mümkinе bağlı olandır.] olduğu derkâr olmakla ta'rîf-i meş-hûrda vâki "mâ" kelimesi hâdisden ibâretedir. Veyâhûd gayr ile murâd mümkün olacağından sıfât-ı zâtiyye-i ilâhiyye arazda dâhil olamayacağına aslâ iştibâh yoktur. Fahfaz hâzâ (Abdülhamid)

[Netîcenin Ahass-ı Mukaddimât-ı Delîle Tâbi'â Olduğu]

Kâle Rahimehullâh

واعلم أن نتيجة الدليل تابعة له لأخس مقدماته بمعنى الأعم كيفاً وكما وعلماً

[Bil ki; delilin netîcesi, genellik anlamında nitelik, nicelik ve bilgi cihetiyle delilin mukaddimelerinin en zayıfına tâbi'dir.]

Ve ma'lûm olsun ki netîce-i delîl ma'nâ-yı e'amm ile mukaddimât-ı delîlin keyf ya'nî icâb ve selb ve kem ya'nî külliyyet ve ba'ziyyet ve ilm ya'nî yakîn ve zann cihetinden ahassına tâbi'dir.²³⁵ Ya'nî meşhûr olduğu üzere netîce ahass-ı mukaddimâta tâbi' olmasından murâd delîlin ma'nâ-yı e'amm üzere mukaddimelerinden birisi sâlibe veyâhûd cüz'iyye veyâ zanniyye olursa netîcesi dahi bu vechle olur demektir. İmdi musannifin *Hâşiye*'de beyânı vechle eğer mukaddimât içinde sâlibe bulunursa netîce dahi sâlibe olur. Ve eğer cüz'iyye bulunursa netîce dahi cüz'iyye olur. Ve eğer mukaddime-i zanniyye bulunursa netîce dahi zanniyye olur. Ve çok kerre netîce bunlardan ikisinde veyâhûd küllîsinde tâbi'â olur. Hâsılı mukaddimâtda mevcûd iki ahass ise netîce işbu ikide ve mecmû'u mevcûd ise mecmû'unda tâbi'â olur. Ve bu dahi ekseri olup ahassın mevcûd olmadığı delîllerde netîcede dahi mevcûd olmaz. Mukaddemi ma'nâ-yı e'amm ile takyîdi mukaddimât-ı delîli biri e'amm ve diğeri ahass olarak iki ma'nâda müsta'mel olduğu mâ sebakda beyân edilmişti. Burada murâd ma'nâ-yı e'amm olarak netîce işbu keyf ve kem ve ilmde eczâ' olan mukaddimele-re tâbi'â olduğu gibi mukaddemat-ı hâriciyyeye dahi tâbi'adır.²³⁶ Nitekim şekl-i sâlis ve râbî'de darb-ı evvelin netîcesi aks-i müstevîye tâbi'â olarak mevkûfün-aleyh olan aks-i müstevî cüz'î olmasıyla netîceleri dahi cüz'iyye olup aks-i nakîzda dahi böyledir. Kezâlik berâhinde istilzâm-ı [176] küllî kat'î olmadığı hinde netîce dahi kat'î olamaz. İstilzâm ise mukaddime-i hârice olup eczâ'-i delîlden değildir.

FÜSÛL-I SEB'ADAN FASL-I EVVEL: KIYÂSİ TA'RÎF VE İKTİRÂNÎ İLE İSTİSNÂ'İYE TAKSİMDEDİR

Kâle Rahimehullâh

فصل القياس دليل يستلزم النتيجة لذاته

[Fasıl; kıyâs, zâtî gereği netîceyi gerekli kılan delildir.]

235 Sehv ve savâb cetvelinde "ahassına tâbi'dir" olarak düzeltilmiştir.

236 Sehv ve savâb cetvelinde "tâbi'adır" olarak düzeltilmiştir.

Aksâm-ı edille beyninde ihticâc ve istidlâlde umde olan kıyâs olmasıyla bu mebhas-ı aslîyi füsûl-ı seb'ada serd ve beyâna şurû' ederek işbu fasl-ı evvelde kıyâsı ta'rîf ile berâber istisnâ'î ve iktirânîye taksîmini ve sâni'de kıyâs-ı istisnâ'înin ahkâmını sâlisde kıyâs-ı iktirânînin aksâmını ve râbî'de eşkâl-i erba'asını ve hâmisde bi-hasebi'l-cihât muhtelitâtı ve sâdisde iktirânîyyât-ı şartıyyeyi ve sâbi'de mutlakan kıyâsın basît ve mürekkebe inkisâmını îrâd eylemiştir.

Aksâm-ı delîli beyânda delîlden bir kısmı netîceyi bi'z-zât müstelzim olup bu da kıyâs olduğunu zikr etmişti. Bu vechle zımn-ı taksîmde ma'lûm olan ta'rîf-i kıyâsı tasrîh ederek buyurur ki kıyâs bir delîldir ki netîceyi li-zâtihî müstelzim olur. Şöyle ki; her ne vakt mazmûn-ı delîl tahakkuk eylese matlûb olan mazmun-ı netîce sâbit olur. Ve ta'rîf-i kıyâsda meşhûr olan (قول مؤلف من أقوال متى سلمت لزوم عنها لذاتها قول آخرا) [Kıyâs önermelerden terkîb edilmiş bir söz olup her ne zamân bu önermeler teslim ve tasdik edilse o önermelerden başka bir söz lazım gelir.] ya'nî kıyâs iki ve mâ fevkı olan kazıyyelerden mü'elleftir bir kavildir ki her ne zamân bu kazıyyeler teslim ve tasdik olursa zât-ı kazâyâdan için bu kazıyyelerden kavli îrâd etmeyip delîl îrâd etmesiyle lafz-ı delîl sebk eden ta'rîfenden müstebân olduğu vechle kuyûd-i sâ'ireden müstağnî olmasıyla yalnız edillenin aksâm-ı sâ'iresinden temyîzde kâfi görünen li-zâtihî istilzâm-ı netîce ile iktifâ eylemiştir.

والمراد من الاستلزام لذاته أن لا يكون بواسطة مقدمة أجنبية أو غريبة، وإن كان بواسطة أخرى، كالعكس المستوي في الأشكال الغير البينة الإنتاج

[Bizzat gerektirme ifâdesinden kasıt açık sonuç vermeyen şekillerde düz döndürme gibi başka araçlar ile olsa bile yabancı ve garip mukaddimelerin aracılığı ile olmamasıdır.]

Ve istilzâm-ı zâtiden murâd tafsilâtı karîben mürûr eylediği vechle mukaddime-i ecnebiyye veyâhûd garîbe vâsıtasıyla müstelzim olmaması olup sâ'ir vâsita ile olsa da be's yoktur. Nitekim zâhir²³⁷ü'l-intâc olmayan şekillerin intâcî aks-i müstevî vâsıtasıyla olup bunlar ise kıyâsda dâhildir. Musannif *Hâşiye*'de beyân etmiştir ki bu makâmda kavmin li-zâtihî kavillerinden murâdları istilzâm-ı küllînin sübûtunda vâsıtayı nefy etmek olmayıp zîrâ her bir kıyâs ile netîcesi beyninde vâsitanın intifâsı ma'lûm değildir. Şöyle

237 Sehv ve savâb cetvelinde "zâhir" olarak düzeltilmiştir.

ki; her bir kıyâs için netîceyi istilzâm-ı küllînin sâbit olması li-zâtihî midir veyâhûd li-cüz'ihî midir veyâhûd bunların gayrı bir emirden için midir? Burası ma'lûm olup da ta'yîn edilememiştir. Belki murâdları isbâtda vâsıtayı nefy olup işbu istilzâm-ı küllînin isbâtında mukaddime-i ecnebiyye veyâhûd garîbe vâsita olmaz. [177] Her ne kadar ba'zı şekillerde istilzâm-ı mezkûrun isbâtında ba'zı mukaddimât için aks-i müstevî vâsita olursa da demektir.²³⁸

Ma'lûm olsun ki nazar-ı sahîh akabinde ya'nî sûreten ve mâddeten Şerâ'itini müşt Emil olarak mukaddimât-ı kıyâsın istihzârını müte'âkib matlûba ilmin husûlü ne vechle olduğunda ihtilâf-ârâ olarak tafsîlâtı kütüb-i kelâmîyyede mebsût olup sûret-i icmâlîsi budur ki ehl-i sünnet ve cemâ'at indinde nazar-ı sahîhi ilm-i bi'l-matlûb terâdüf eylemesi âdîdir. Şu ma'nâya ki ba'de'n-nazarîs-sahîh ilm-i bi'l-matlûbun halkı üzere âdet-i ilâhiyye cârî olup isterse halk etmeyerek adem-i husûlü gayr-ı mümteni'dir. Ve âdet fi'lin tekrîrinden ve dâ'ima veyâhûd ekseriya vukû'undan ibâretedir. Ve bu kelâm mes'ele-i halka müteferri' olup ne zamânki inde ehli'l-hakk mutlakan cemî'-i havâdis Cenâb-ı Bârî Te'âlâ'nın halkıyla olduysa husûl-ı ilmin dahi yine bu vechle olması dâ'ire-i vücûbdadır. Ve Mu'tezile indinde husûl-ı ilm tevlîdîdir. Şu ma'nâca ki akl tertîb-i mukaddimât vâsıtasıyla ilmi tevlîd ve îcâb eder. Ve bu kavlin mebnâsi indlerinde ba'z-ı havâdisin Cenâb-ı Bârî'nin gayrıya istinâdıdır. Ba'zılar netîceyi tevlîd eden nazar-ı sahîh olmak üzere beyân etmişler ise de lâkin takrîr-i evvel tevlîdi tefsîrlerine akreb ve ensebdir. Zîrâ tevlîdi fâ'ilin bir fi'li, fi'l-i âhar vâsıtasıyla îcâd etmesiyle tefsîr etmişlerdir. Hâsılı tertîb-i mukaddimât-ı mübâşeretle fi'l-i müstedil olup ve istilzâm-ı netîce bu fi'l üzere eser-i müretteb olmasıyla fi'l bi't-tevlîd olmuş olur. Çünkü tevlîd fâ'ilden fi'lin husûlü fi'l-i âharın tavsîtiyle olmasıdır. Nitekim hareke-i miftâh hareke-i yed vâsıtasıyla. Ve mübâşeret fi'l-i âharın tavassutu olmaksızın fi'lin husûlüdür. Nitekim hareket-i yed böyledir. Ve ehl-i sünnet indinde cemî'-i ef'âlin istinâdı bilâ vâsita Cenâb-ı Bârî'ye olarak mütevellidâtda abdin sun'u olmayıp hâlik ve mevcûdu Allah'u Te'âlâ olmasıyla indlerinde tevlîd yoktur.

238 (7) Musannif-i merhûmun risâle-i müstakillede beyân eylediği vechle vâsita iki kısım olup bir kısmı vâsita fi's-subût diğeri vâsita fi'l-isbâtdır. Vâsita fi's-subût ol bir şey'dir ki ârızın ma'rûza subûtu ve urûzunda vâsita ola. İsterse vâsita-i mezkûre ârız-ı mezkûr ile muttasıf olsun. Âlet-i nakkâş levnin cidâra lühûkunda vâsita olduğu gibi isterse muttasıf olsun lühûk-ı mezkûre nefis-i nakkâşın vâsita olması gibi evele vâsita fi'l-urûz denilir. Pes vâsita fi'l-urûz vâsita fi's-subûtdan bir kısım olup ahass-ı mutlak ile ahass olur. Vâsita fi'l-isbât indlerinde delîle itlâk olunur ki ta'rîfi sebkat eyledi. Bu makâmda tafsîli murâd eyleyenler risâle-i mezkûreye mürâca'at eylesinler. (Abdülhamîd) Hasan Çelebi'nin *Mutavval Hâşiyesi*'nde musannifin (و ينحصر في ثمانية أبواب) [Kıyâs sekiz kısma ayrılır.] kavlini tahşiyede dahi işbu aksâm-ı vâsıtaya dâ'ir izâhatı mevcûddur. Fe'l-yürâci'. (li'l-mütercim)

Ve inde'l-hükemâ husûl-ı ilm a'dâdîdir. Şu ma'nâca ki nazar-ı sahîh zihn-i nâzırı üzerine feyezân-ı netîce için ma'ad ve müsta'id ederek ol hînde kâbil ve fâ'ili tamâm olması zarûretiyle husûl-ı netîce vâcib ve ıztırâf olmuş olur. [178] Seyyid allâme *Takrîr-i Mezâhib*'de demişdir ki; nazar-ı sahîh ile ilm-i bi'l-matlûba tavassul ya zarûrî olup bu da ya tarîk-ı i'dâd ile olarak mezheb-i hükemâ budur. Veyâhûd tarîk-ı tevlid ile olarak mezheb-i Mu'tezile budur. Veyâhûd zarûrî olmayıp belki bi-tarîki'l-'âdedir ki mezheb-i ehl-i sünnet budur. Ve Muhakkık Devvânî *Şerh-i Adudîyye*'de şu vechle tahkîk eylemiştir. Husûl-ı ilm inde'l-eşâ'ire âdî ve inde'l-Mu'tezile tevlidî ve inde'l-hükemâ i'dâdî olup İmâmü'l-Haremeyn ile Ebubekir Bâkılânî indlerinde lüzûmî-i zarûrîdir. Ve imâm Razi'nin ba'z-ı kütübünde olan kelâmı işbu İmâmü'l-Haremeyn ile Ebubekir Bâkılânî'nin kavilleriyle²³⁹ müttefik olup lâkin indinde meşhûr olan lüzûmî-i aklî-i nazarî olmasıdır. Ve İmam üzerine itirâz olunarak denilmiştir ki eğer lüzûm ile murâd lüzûm-i âdî olursa mezheb-i ehl-i sünnete rücû' eder. Ve eğer lüzûm-i zâtî murâd ederse kavli-i hükemâya rücû' eder. Lâkin cevâbda denilmiştir ki; şikk-ı sâniyi ihtiyâr ile def'-i mahzûr mümkündür. Şu vechle ki inde'l-eşâ'ire beyne'l-eşyâ' istilzâm-ı zâtî gayr-ı münker olup ve işbu istilzâm-ı zâtî ve Vâcib-i Te'âlâ'nın muztar olmasını icâb etmeyip vücûd-i istilzâm-ı zâtî ile berâber Cenâb-ı Bârî'nin netîceye ilm i'tâ edip veyâhûd müsebbibi olan nazar-ı sahîhi adem-i i'tâsıyla ilm-i bi'n-netîceyi i'tâ etmemesinde yine muhtârdır.

[Kıyâsın İstisnâ'î ve İktirânîye Taksîmi]

Kâle Rahimehullâh

فالقياص إن اشتمل على مادة النتيجة وصورتها معا أو صورة نقيضها يسمى قياسا استثنائيا

[Eğer kıyâs; netîcenin madde ve sûretini beraberce veya netîcenin çelişğinin suretini içinde barındırırsa istisnâlı kıyâs ismini alır.]

Kıyâs hey'et-i ictimâ'iyesi i'tibâriyle ikiye münkasim olarak eğer mâdde-i netîce olan tarafeyni ile ma'an sûret-i netîce veyâhûd sûret-i nakîz-ı netîce üzere müşt Emil olursa kıyâs-ı istisnâ'î tesmiye olunur. İmdi kıyâs-ı istisnâ'î netîcenin aynı veyâhûd nakîz-ı sûret ve hey'etiyle bi'l-fi'l kendide mezkûr olan kıyâsıdır. Ve bu vechle netîcenin bi'l-fi'l mezkûr olmasından murâd eczâ'-i netîcede olan tertîb üzere kıyâsda zikr olunmasıdır. Bu takdîrde netîce mukaddem ve tâlîden mürekkebe olan mukaddime-i şartıyye-

239 Seh ve savâb cetvelinde "kavilleriyle" olarak düzeltilmiştir.

den zâhirde cüz' olmuş olur. Cüz' ise külle müğâyir olarak kıyâs ile netîce beyninde vâcib olan muğayeret tahakkuk eder.²⁴⁰ Ve netîce hükm üzere müstemile olan kazıyye-i müstakille olup ve kıyâsda mezkûr olan şartıyyeden bir taraf vâki' olarak hükmden ârî olmasıyla da muğâyeret hâsıladır. Ve istisnâ'î tesmiyesi harf-i istisnâ olan "lâkinne" üzere iştimalinden içindir. Ve ehl-i mîzânın nazarı ma'ânîye olmasıyla lafz-ı [179] mezkûru hakikaten hurûf-ı istisnâdan addedip lâkin inde'n-nahviyyîn harf-i istisnâ olması hakikî olmayıp mecâzdır.

Kâle Rahimehullâh

والمشتمل على صورتها مستقيما كقولنا: كَلَّمَا كَانَ الْعَالَمُ مُتَغَيِّرًا كَانَ حَدِيثًا لَكِنَّهُ مُتَغَيِّرٌ فَهُوَ حَدِيثٌ

[Neticenin sûretini barındıran kıyâsa, müstakim (istisnâlı) kıyas ismi verilir. Şu sözümüz gibidir; "Her ne zaman âlem değişken ise sonradan varlığa gelmez. Fakat değişkendir. O halde âlem, sonradan varlığa gelmiştir".]

Ta'rîfden müstebân olduğu vechle kıyâs-ı istisnâ'î iki vechle olup bir kısmı sûret-i netîce üzere müstemil ve diğer kısmı netîcenin sûret-i nakîzı üzere müstemil olarak bunlardan sûret-i netîce üzere müstemil olan kısma kıyâs-ı istisnâ'î-i müstakîm tesmiye olunur. Meselâ (العالم حادث) [Âlem sonradan varlığa gelmiştir.] matlûbunu isbâtta (كلما كان العالم متغيرا كان حادثا لكنه متغير) [Âlem her ne zaman ki değişkense o zaman sonradan varlığa gelmiştir, fakat o değişkendir.] kavlimiz kıyâs-ı istisnâ'î olup (فالعالم حادث) [O halde âlem sonradan varlığa gelmiştir.] matlûbunu intâc eder. Ve cüz'-i kıyâs olan "kâne hâdisen" sûret-i netîce bi-sûretihâ kıyâsda mezkûre olmasıyla kıyâs müstakimdir. (وإن كانت الشمس طالعة فالنهار موجود لكن الشمس طالعة فالنهار موجود) [Eğer Güneş doğmuşsa gündüz mevcûddur, fakat Güneş doğmuştur, o halde gündüz mevcûddur.] misâli dahi böyle olup netîce olan (النهار موجود) [Gündüz mevcûddur.] kıyâsda mezkûrdur.

Kâle Rahimehullâh

وعلى صورت نقيضا غير مستقيم كقولنا لو لم يكن حادثا لم يكن متغيرا لكن متغير فيكون حادثا

240 (6) Zîrâ vâcib olan muğâyeret-ı netice kıyâs-ı iktirâninin mukaddimeleri olan suğrâ ve kübrâ ve kıyâs-ı istisnâ'înin mukaddimeleri bulunan şartıyye ve mukaddime-i vâzî'a veya râfi'adan hiç bir şey'in aynı olmamaktan ibâret olup netice kıyâsın mukaddimelerinden dahi cüz' olmaması mültezim değildir. (Abdülhamid)

[Netîcenin sûretinin çelişğini barındırana ise gayr-ı gayr-ı müstakim (istisnâ-lı) kıyas ismi verilir. Şu sözümüz gibidir; “Âlem sonradan varlığa gelmiş olmasaydı değişken olmazdı. Fakat o, değişkendir. O halde âlem sonradan varlığa gelmiştir”.]

Ve netîcenin sûret-i nakîzî üzere müstemil olan kıyâs-ı istisnâ'îyye gayr-ı müstakîm tesmiye olunur. Misâl-i mezkûr bu kabîlden olup (فيكون حادثا) [O halde âlem sonradan varlığa gelmiştir.] netîcesinin sûret-i nakîzî olan (لم يكون حادثا) [Âlem sonradan varlığa gelmiş değildir.] kıyâsta me'hûzdur. Ve meselâ (إن كانت الشمس طالعة فالنهار موجود لكن النهار ليس بموجود فالشمس ليست بطالعة) [Eğer Güneş doğmuşsa gündüz mevcûddur. Fakat gündüz mevcûd değildir, o halde Güneş doğmamıştır.] kavli dahi böyle olup (الشمس ليست بطالعة) [Güneş doğmamıştır.] netîcesinin nakîzî olan (الشمس بطالعة) [Güneş doğmuştur.] kıyâsdan cüz'dür.

Kâle Rahimehullâh

والمقدمة التي ربما تصدر بكلمة لكن مقدمة استثنائية مطلقا. وواضحة في المستقيم ورافعة في غير المستقيم. والمقدمة الأولى شرطية

[Çoğu zaman “lâkinne/fakat” kelimesi ile başlayan mukaddime, mutlak olarak istisnâlı mukaddimedir. Müstakîm kıyâsta vâzî'a, gayr-ı müstakîm kıyâsta râfî'a ismini alır. İlk mukaddime ise şartlı mukaddime olarak isimlendirilir.]

Ve işbu kıyâs-ı istisnâ'îde ba'zen “lâkinne” kelimesiyle musaddere olan mukaddimeye müstakîm ve gayr-ı müstakîmden mutlak olarak mukaddime-i istisnâ'îyye ve hâsseten istisnâ'î-i müstakîmde mukaddime-i vâzî'a ve gayr-ı müstakîmde mukaddime-i râfî'a ve mukaddime-i ûlâya şartıyye tesmiye olunur. Meselâ mürûr eden (إن كانت الشمس طالعة فالنهار موجود) [Eğer Güneş doğmuşsa gündüz mevcûddur.] mukaddimesi, mukaddime-i şartıyye ve misâlinde olan (لكن الشمس طالعة وكذلك لكن النهار ليس بموجود) [Fakat Güneş doğmuştur ve yine aynı şekilde, fakat gündüz mevcûd değildir.] mukaddimeleri, mukaddime-i istisnâ'îyye ve bunlardan evvel vâzî'a ve sâni râfî'adır. Hâsılı vaz'-ı isbât ve ref'-i nefy ma'nâsına olarak imdi mukaddime-i istisnâ'îyye ya şartıyyeden ehad-i cüz'eynin vaz'ı ya'nî isbâtı üzere dâlle olup bu sûretde mukaddime-i mezkûre vâzî'a olur. Veyâhûd ehad-i cüz'eynin ref'i ya'nî nefy üzere delâlet edip bu sûretde mukaddime-i mezkûreye râfî'a denilir. İmdi kıyâs-ı istisnâ'î dâ'imâ [180] iki mukaddimededen mürekkeb olarak birisi şartıyye ve diğeri işbu şartıyyeden ehad-i cüz'eynin vaz'ı ya'nî isbât veyâhûd ref'i olup bu vâsita ile cüz'-i âharın vaz'ı veyâhûd ref'i lâzım

gelir. Şöyle ki; zikir olunacağı vechle muttasılâtda vaz' vaz'ı ve ref' ref'i ve munfasılâtda vaz' ref'i ve ref' vaz'ı müntic olur.

Musannifin *Hâşiye'de* beyânı vechle mukaddime-i istisnâ'îyyenin "lâkinne" kelimesiyle tasdîrini edât-ı taklîl olan "rübbemâ" ile îrâd eylemesi ekser mebâhis-i kütübde kelime-i mezkûre ile musaddere olmadığına işâretidir. Ve yine *Hâşiye'de* demiştir ki mukaddime-i ûlâya şartıyye tesmiye olunması dâ'imâ şartıyye olduğuna mebnîdir. Lâkin mukaddime-i istisnâ'îyye bunun hilâfında olarak ba'zen şartıyye ve ba'zen hamliyye olur. Bu cihetle işbu mukaddime-i istisnâ'îyye şartıyye tesmiye olunsa âmmı bazı efrâdına tahsîs kabîlinden olacağı hafî değildir.

Kâle Rahimehullâh

وإن اشتمل على مادتها فقط يسمى اقترانيا، كقولنا: لَأَنَّ الْعَالَمَ مُتَغَيِّرٌ وَكُلُّ مُتَغَيِّرٍ حَادِثٌ
فَالْعَالَمُ حَادِثٌ

[Eğer kıyâs, neticenin sadece maddesini içinde barındırırsa iktirânî kıyâs ismini alır. Şu sözümüz gibidir; "Çünkü âlem değişkendir. Bütün değişkenler sonradan varlığa gelmiştir. O halde âlem sonradan varlığa gelmiştir".]

Ve eğer kıyâs neticenin yalnız mâddesi ya'nî mevzû' ve mahmûlû üzere müştamil olursa kıyâs-ı iktirânî tesmiye olunur. Meselâ hudûs-i âlemi isbâtta (لَأَنَّ الْعَالَمَ مُتَغَيِّرٌ وَكُلُّ مُتَغَيِّرٍ حَادِثٌ) [Çünkü âlem değişkendir ve tüm değişkenler sonradan varlığa gelmiştir.] kavlimiz kıyâs-ı iktirânî olup (فَالْعَالَمُ حَادِثٌ) [Âlem sonradan varlığa gelmiştir.] matlûbunu müntic ve neticenin mâddeleri olan âlem ve hâdis cüz'leri kıyâsda müteferrikan me'hûz olarak kıyâs-ı istisnâ'îde olduğu gibi ne ayn-i netîce ve ne de nakîzının hey'eti üzere müştamil değildir. Ve kıyâs-ı iktirânî tesmiyesine sebep hudûdunun ya'nî hadd-i asgar ve ekber ve evsatın bilâ-istisnâ iktirânîdir. Veyâhûd bu kıyâsda mukaddimeteynin cem'i cem' ve iktirâna dâll olan vâv-ı âtîfa ile olmasıdır.

[Hadd-i Asgar ve Hadd-i Ekber ve Sugrâ ve Kübrâ]

Kâle Rahimehullâh

والمحكوم عليه في المطلوب حدا أصغر، والمحكوم به حدا أكبر، والمقدمة التي فيها الأصغر صغرى، والتي فيها الأكبر كبرى

[Matlûbdaki mahkûmün-aleyhe hadd-i asgar (küçük terim), mahkûmün-bi-he hadd-i ekber (büyük terim), hadd-i asgarın içinde bulunduğu mukaddimeye sugrâ, hadd-i ekberin içinde bulunduğu mukaddimeye kübrâ (büyük öncül) ismi verilir.]

Matlûb olan kaziyede vâki' mahkûmün-aleyhe hadd-i asgar ve mahkûmün-bi-he hadd-i ekber tesmiye olunur. Şu cihetle ki mahkûmün-aleyhe ağleb-i mevâki'de ahass olmasıyla kalilül'efrâd olarak mahkûmün-bi-he nisbetle asgardır. Ve mahkûmün-bihin efrâdı ekser olarak mahkûmün-aleyhe nisbetle ekberdir. İmdi meselâ hudûs-i cismi isbât murâd olursa matlûb "el-cismi muhdesün" kaziyyesi olarak mahkûmün-aleyh olan "cism" hadd-i asgar ve mahkûmün-bih olan "muhdes" hadd-i ekberdir. Ve kıyâs akall-i mertebe iki mukaddimeden mürekkeb olacağından işbu mukaddimelerden hangisinde hadd-i asgar bulunursa bu mukaddimeye sugrâ ve hangisinde ekber mevcûd olursa kübrâ tesmiye olunur. Meselâ matlûb-ı mezkûru isbâtta (لأن الجسم مؤلف وكل مؤلف محدث) [Çünkü muhakkak cisim bileşiktir, her bileşik de sonradan varlığa getirilmiştir.] denilse matlûbda [181] asgar olan "cism" mukaddime-i ûlâda me'hûz olarak zât-ı asgar olmasıyla sugrâ ve matlûbda ekber olan "muhdes" mukaddime-i sâniyede me'hûz olarak zât-ı ekber olmasıyla kübrâdır.

[Hadd-i Evsat]

Kâle Rahimehullâh

والجزء المتكرر المشترك بين الصغرى والكبرى حدا أوسط، لتوسطه بين المطلوب في الشكل الأول المعيار للبوافي، أو لتوسطه بين العقل والنتيجة، ولذا يطرح عند أخذها

[Sugrâ ve kübrâ mukaddimelerinde ortak olup tekrar eden parçaya hadd-i evsat (orta terim) ismi verilir. Çünkü geriye kalan diğer şekiller için ölçü olan birinci şekilde, matlûbun iki tarafı arasında veya akıl ile netice arasında aracılık yapar. Bundan dolayı hadd-i evsat, netice elde edildiğinde atılır.]

Ve sugrâ ile kübrâ beyninde müşterek olan cüz'-i mütekerrire hadd-i evsat ta'bîr olunur. Meselâ zikr olunan (الجسم مؤلف وكل مؤلف محدث) [Ci-

simler bileşiktir, her bileşik de sonradan varlığa getirilmiştir.] mukaddime-teyninde lafz-ı mü'ellev sugrâ ve kübrâda i'âde ve tekrâr edilmesiyle hadd-i evsattır. Zîrâ şekl-i evvelde matlûbun tarafeyni beyninde mutavassıttır. Şekl-i evvel ise nazm-ı tabî'î üzere olarak eşkâl-i sâ'ire şekl-i mezkûra râci'adır. Veyâhûd akl ile netîce beyninde tavassutundan içindir. Ve bu sebepten nâşî netîcenin ahzı hinde cüz'-i mezkûr tarh olunarak netîcede tekrâr olunmaz. Nitekim şân-ı vesâ'it budur. Ve bu takrîrde²⁴¹ kıyâs-ı iktirânîden netîce ne vechle ahz ve istintâc edileceğinin tarîkına işâret vardır. Çünkü mahsûl-i kelâm matlûbun tarafeyninden birisi bir mukaddime ve diğeri mukaddime-i uhrâda olup birde hâricden beynlerinde müşterek ve mütekerri bir vâsita-i irtibat olarak ba'dehû bu vâsıtayı tarh etmekle netîcenin husûlünü ifâde eder. *Şerh-i Metâli*'de işbu hadd-i evsattı beyânda demişdir ki her bir kıyâs hamlî-i basîtte bir hadde iştirâkleri olan iki mukaddemenin vücûdu lâbüddür. Zîrâ ne zamânki mahmul-i matlûbun mevzû'una nisbeti meçûl olduysa bu nisbete ilmi mûcib olacak bir emr-i sâlis²⁴² bulunması lâzım gelir. Ve illâ nisbete ilmde tasavvur-ı tarafeyn kâfi olarak nazarî olmamış olur. İşbu beyne'l-mukaddimeteyn müşterek olan emr-i sâlis ise zikr olunan hadd-i evsattır. Hâsılı hadd-i evsattan garaz ehad-i mukaddimeteynin mukaddime-i uhrâya irtibâtı olup eğer ki mukaddime-teyn beyninde işbu hadd-i evsat tekerrür etmese beynlerinde olan irtibât ve nisbet ma'lûm olmaz.

[Fi'ş-Şekl ve'd-Darb]

Kâle Rahimehullâh

والهيئة الحاصلة من اقتران الحد الأوسط بالآخرين حملا أو وضعاً يسمى شكلا، ومن اقتران الصغرى بالكبرى كيفاً أو كما ضرباً

[Hadd-i evsattın, yüklem ve konu olma cihetiyle hadd-i asgar ve hadd-i ekber ile bir araya gelmesinden oluşan hey'ete şekil, sugrânın nitelik ve nicelik cihetiyle kübrâ ile bir araya gelmesine ise darb ismi verilir.]

Ve hadd-i evsattın hadd-i asgar ve ekbere hamlen veyâhûd vaz'an iktirânından ya'nî işbu haddeyne veyâhûd bunlardan birine mahmûl veyâhûd mevzû' olmak cihetinden hâsıla olan hey'ete şekil tesmiye olunur. Şöyle ki; şekl cisim için küreviyyâtda hadd-i vâhid ya'nî nihâyet-i vâhidenin ve

241 Sehv ve savâb cetvelinde "takrîrde" olarak düzeltilmiştir.

242 Sehv ve savâb cetvelinde "sâlis" olarak düzeltilmiştir.

mudalla'ât emsâlinde hudûdun imtidâd-ı tûlu ve arzı ve umkudan ibâret olan mikdâr ile ihâtasından hâsıla olan hey'etdir. Bu takdîrde hey'et-i hâsıla-ı kıyâsa şekl ıtlâkı ma'kûlu mahsûsa teşbîh üzere mübtênî olmuş olur. Ve sugrânın kübrâya keyf ya'nî îcâb ve selb cihetinden veyâhûd kem ya'nî külliyyet ve ba'zıyyet cihetinden iktirânına karîne [182] ve darb tesmiye olunur. Hâsılı mukaddimeyinin yekdiğerine külliyye ve cüz'iyeye veya sâli-be ve mûcibe olarak mukârenetleri eşkâl-i kıyâsın mûcib-i tenevvu' u olarak âtîde zikr olunacağı vechle her bir şekl müntic ve gayr-ı müntic olmak üzere durûb-ı adîdeye münkasimidir.

Kâle Rahimehullâh

وقد يطلق الصغرى على المقدمة الأولى، والكبرى على ما بعدها، وإن لم تشتملا على الأصغر والأكبر

[Hadd-i asgarı ve hadd-i ekberi içlerinde barındırmaları da bazen birinci mukaddimeye sugrâ, sugrâdan sonra olan ikinci mukaddimeye kübrâ denir.]

Ve ba'zen ıstılâhlarında sugrâ birinci mukaddimeye ve kübrâ mâ ba'di olan mukaddimeye ıtlâk olunup bu makaddimeler her ne kadar hadd-i asgar ve ekberi müştemile olmaları da bu cihetine nazar olunmaz. El-hâsıl sugreviyyet ve kübreviyyetde asl-ı i'tibâr takdîm ve te'hîr ile olmayıp belki nazar matlûbun hadd-i asgar ve ekberiyeti²⁴³ iştimâle ise de ba'zen her ne kadar mukaddime-i ûlâ hadd-i asgarı müştemil olmayarak ekberi müştemil olsa da mukaddem olmasına nazaran sugrâ ve derece-i sâniyede bulunana kübrâ tesmiyesi dahi müte'ârefdir. Nitekim *Hâşiye*'de beyânı vechle kıyâs-ı istikrâ'ın sugrâ ve kübrâsında ve aks-i nakîzî vâsıtasıyla müstelzim olan kıyâsda böyledir. Ve kezâlik zât-ı eczâ' olan munfasıla ile eczâ'-i infisâl adince hamliyyâttan mürekkebât olan akîsenin kübrâlarında dahi böyledir.

[FASL-I SÂNÎ: KIYÂS-I İSTİSNÂÎ]

Kâle Rahimehullâh

فصل القياس الاستثنائي مطلقا لا يتركب من حمليتين، بل من حملية وشرطية، أو من شرطيتين

[Fasıl: İstisnâî kıyâs, mutlak olarak iki yüklemli önermeden oluşmaz. Bil'akis yüklemli ve şartlı veya iki şartlı önermeden oluşur.]

243 Sehv ve savâb cetvelinde "ekberiyeti" olarak düzeltilmiştir.

Bu fasıl kıyâs-ı istisnâ'ide olup *Hâşiye*'de beyânı vechle sair mütûnun hilâfında olarak kıyâs-ı istisnâ'iyi kıyâs-ı iktirânî üzere takdîm eylemesi kıyâs-ı istisnâ'î cemî'-i aksâmıyla beyne'l-intâc olup kıyâs-ı iktirânî böyle olmadığına ve şekl-i evvelden mâ 'adâsının hulf ve aks ve iftirâz tarîkle-riyle isbât-ı intâclarında muhtâcün ileyh olduğuna mebnîdir. Mutlakan kıyâs-ı istisnâ'î iki kazıyye-i hamliyyeden tereküb etmeyip belki biri hamliyye ve diğeri şartıyye olarak muhtelifeteynden veyâhûd iki şartıyyeden tereküb eder. Hâsılı ya mukaddimeteynden biri hamliyye ve diğeri şartıyye veyâhûd ikisi de şartıyye olup ikisi de hamliyye olamaz. Çünkü mâ sebakdan münfehim olduğu vechle kıyâs-ı istisnâ'ide netîce veyâhûd nakîz-ı netîce mezkûre olmasıyla bu vechle kıyâsda mezkûre olan netîce iki ihtimâlden hâlî olmayıp ya mukaddimât-ı kıyâsdan mukaddime-i tâme olur bu ise muhâldir. Zîrâ bir şey'i nefsiyle veyâhûd nakîzıyla isbâtı müstelzimdir. Veyâhûd mukaddimeteynden cüz' olur. Netîce ise hükmü mutazammın olarak kazıyye olup ve cüz'î kazıyye olan mukaddime şartıyyedir. Bu sûretde kıyâs-ı istisnâ'î iki mukaddimededen mürekkeb olarak bunlardan birisi şartıyye-i muttasıla veya munfasıla ve mukaddime-i sâniye istisnâ'iyedir. Ve işbu mukaddime-i istisnâ'iyeye mukaddime-i şartıyye-i mezkûrenin ehad-i cüz'eynin aynı veyâhûd nakîzıdır. Ve şartıyye-i hamliyyeteynden [183] ve şartıyyeteynden veyâhûd biri hamliyye ve diğeri şartıyye olarak muhtelifeteynden tereküb edeceği cihetle mukaddime-i istisnâ'iyeye hamliyye ve şartıyye olabilir.

[Kıyâs-ı İstisnâ'î Bi-Cemî'î Aksâmihî Beyyinü'l-İntâc Olup ve Bunun Şerâ'itü]

Kâle Rahimehullâh

وهو بجميع أقسامه بين الإنتاج وشرط إنتاجه كون المقدمة الشرطية موجبة لزومية أو عنادية

[Bütün kısımlarıyla istisnâlı kıyâs, açık sonuç verendir. Sonuç vermesinin şartı, şartlı mukaddimesinin olumlu lüzûmiyye veya inâdiyye önerme olmasıdır.]

Kıyâs-ı istisnâ'î cemî'-i aksâmıyla bi'l-cümle cüz'ıyyâtda intâcî beyyin ve zâhir olarak aslâ muhtâc-ı beyân değildir. Ve kıyâs-ı istisnâ'înin intâcında üç şartın vücûdu mu'teber olarak bundan birisi kıyâs-ı mezkûrda isti'mâl olunan kazıyye-i şartıyyenin mûcibe olmasıdır. Zîrâ eğer sâlibe olsa hiç bir şey'i intâc edemez. Çünkü şartıyye-i sâlibenin ma'nâsı lüzûm veyâhûd inâdı selb olup ve emreyn beyninde lüzûm veyâhûd inâd olmadığı sûretde

ehadühümânın vücûd veyâhûd ademinden âharın vücûd veyâhûd ademi lâzım gelmez. Şart-ı sâni mukaddime-i mezkûrenin muttasılada inâdiyye olmasıdır. Zîrâ muttasıla-i ittifâkiyenin ne vaz'-ı mukaddemi ayn-i tâliyi ve ne ref'-i tâlisi ref'-i mukaddemi intâc etmez. ammâ vaz'-ı mukaddemenin ayn-i tâliyi intâc etmemesi zîrâ ittifâkiyyede vücûd-i tâliye ilm vaz'-ı mukaddemi ilme tevakkuf etmeyip belki vaz'-ı mukaddeme ilmden mukaddem hâsıldır. Ve hem de ittifâkiyyenin sıdkına ilm sıdk-ı tâliye ilmden müstefâd olmasıyla sıdk-ı tâliye ilm sıdk-ı ittifâkiyyeye ilmden istifâde olunmak lâzım gelse devri müstelzim olur. Ve ammâ ref'-i tâlinin ref'-i mukaddemi müntic olmaması zîrâ ittifâkiyyenin nakızı tarafeyni beyninde ne tarik-i lüzûm ile ve ne de tarik-ı ittifâk ile ittisâl mevcûd olmadığı ma'lûmdur. Munfasıla-i ittifâkiyye dahi böyle olup ehad-i tarafeynin ne vaz'ı ve ne ref'i müntic olamaz. Zîrâ ehad-i tarafeynin sıdkı veyâhûd kizbi kable'l-istisnâ ma'lûm olmasıyla istisnâdan ma'lûm olmuş olmaz. (وكون إحدى مقدمتيه كلية [Zamân ve durumda hükmleri aynı değil ise iki mukaddimesinden biri, zamânlar ve durumlar i'tibâriyle küllî olmalıdır.] Şart-ı sâlis mukaddimeteyninden birinin cemî'-i ezmân ve evzâ' i'tibâriyle külliyye olmasıdır. El-hâsıl şartıyye veyâhûd istisnâ'ıyyeden birinin külliyyeti şarttır. Zîrâ bu şartın intifâsı takdîrde vaz'-ı lüzûm veyâhûd inâd-ı vaz'-ı istisnânın gayrı olması muhtemel olarak bu halde şartıyyenin ehad-i cüz'eynini isbât veyâhûd nefyden cüz'-i âharın sübûtu veyâhûd nefyi lâzım gelmez. Lâkin işbu ehad-i mukaddimeteynin iştırât-ı külliyyeti mukaddimeteynin hükmleri vakt ve vaz'da müttehid olmadıkları hinde olur.

وإلا فينتج بدون كلية شيء منهما كقول المنجم إذا اقترن السعدان في هذه السنة مع طلوع نجم كذا يكون سلطان الإسلام غالباً لكنه اقترنا مع طلوعه فيكون غالباً إن شاء الله تعالى

[Eğer hükmleri aynı olursa, hiçbir parçası küllî olmadan da sonuç verir. Müneccimin şu sözü gibi; "Bu senenin sa'd-ı zâbihi (kışın en soğuk zamanı) ve sa'd-ı su'ûdu (bahar sıcaklarının başlama zamanı) falanca yıldızın doğmasıyla berâber bir araya gelince, Müslümanların sultanı gâlip gelir. Fakat bu sene ikisi, yıldızın doğması ile berâber geldi. O halde -Allah'ın izniyle- gâlip gelecektir.]

Ve eğer hükm-i mukaddimeteyni vaz' ve vakitte müttahid olurlar ise ol hâlde mukaddimeteynden hiç birisi külliyye olmayarak kıyâs-ı istisnâ'î müntic olur. El-hâsıl şart-ı sâlis umur-ı selâse beyninde mütereddî olup evvel şartıyyenin ve sâni mukaddime-i istisnâ'ıyyenin külliyyeti ve sâlis it-

tisâl veyâhûd infisâlin vakti ve vaz'ı bi-aynihimâ istisnânın vakt ve vaz'ı [184] olmasıdır. Meselâ müneccimin eğer bu sene-i mübâreke Sa'd-ı zâbih²⁴⁴ ve sa'dü's-su'ûd nâm (نجمين كوكب ذى ذنب) [İki kuyruklu yıldızın] tulû'uyla berâber iktirân ederler ise Sultan-ı İslâm a'dâsı üzerine gâlib olur. Lâkin bu sene necm-i mezkûrun tulû'uyla berâber Sa'deyn iktirân ettiler. İmdi İnşâ'allâhu Te'âlâ Sultan-ı İslâm gâlib olur kavli kıyâs-ı istisnâ'î olup mukaddimeteynden hiç birisi külliyye olmadığı halde hükmeynin vakt ve vaz'da ittihâdlarından nâşi müntic olmuştur. Ve meselâ (إن قدم زيد في وقت الظهر مع عمرو أكرمه لكن قدم مع عمرو في ذلك الوقت فآكرمته) [Eğer Zeyd Amr ile birlikte öğle vaktinde gelirse ona ikrâm ederim. Fakat Amr Zeyd ile birlikte anılan vakitte geldi, dolayısıyla ben de ona da ikrâm ederim.] misâli dahi böyledir. Ve bu bâbda meşhûr olan yalnız mukaddime-i şartıyyenin iştirât-ı külliyyeti olup sûret-i terdîd *Şemsiyye* sâhibinden vâki' olmuştur. Ve Fâsıl (Fâzıl) Isâm Rahimehullâhın *Şerb-i Şemsiyye*'de beyânı vechle (ما رآه المؤمن حسنا فهو حسن) [Mü'min bir şeyi güzel-iyi görür ise o şey güzeldir-iyidir.] kelâm-ı bed'î bu makâmda dahi cârîdir. Zirâ külliyyet-i istisnâ ve i'tibâr-ı ittihâd ulûmunda ve müte'âref-i nâsda müsta'mele olan kazâyâdan değildir. Musannif *Hâşiye*'de demişdir ki külliyyet-i şartıyye ancak bi'tibâri'l-ezmân ve'l-evzâ' olduğu ma'lûm iken metinde bi'tibâri'l-evzâ' kavlini tasrîh ve ityâna dâ'î olan sebep budur ki mukaddime-i istisnâ'îye ba'zen hamliyye olup ve mâ sebakdan ma'lûm olduğu üzere hamliyyede külliyyet bi'tibâri'l-efrâd olarak zamân ve evzâ' i'tibâriyle olduğu cihetle bu kayd ile takyîd edilmese kıyâs-ı istisnâ'îde şart olan mukaddime-i şartıyyenin bi'tibâri'l-ezmân ve'l-evzâ' ve mukaddime-i hamliyyenin bi'tibâri'l-efrâd külliyyeti olduğu tevehhümüne bâ'is olurdu. Halbuki böyle olmayıp belki istisnâ'îde şart olan gerek şartıyye ve gerek hamliyye ikisinin dahi bi'tibâri'l-ezmân ve'l-evzâ' külliyyetidir. Ve ezmân üzere evzâ'ı atf ederek yalnız ezmân ile iktifâ eylememesi yalnız bi'tibâri'l-ezmân külliyyet kâfiye olmayıp belki evzâ'-ı mümkinetü'l-ictimâ' i'tibâriyle de külliyyetin lüzûmuna işâretir. Yine *Hâşiye*'de (إن لم يتحد حكمهما) [Eğer her iki önermenin hükmü bir olmazsa] kavlinde demişdir ki kavm bu vechle kâ'il oldular ise de hafî değildir ki şekl-i evvelin kübrâsında şart olan külliyyeti şahsiyyeden ta'mîm ettikleri gibi bu makâmda dahi bi'tibâri'l-ezmân ve'l-evzâ' olan külliyyeti şahsiyyeyi müstemil olması için hakîkaten veya hükmen külliyye olandan ta'mîm etmiş olsalar idi kayd-ı mezkûrdan ve mâ ba'dinden müstağnî olurlar idi.

244 Sehv ve savâb cetvelinde "zâbih" olarak düzeltilmiştir.

[Netâyic-i Kıyâs-ı İstisnâ'î]

Kâle Rahimehullâh

فإن كان الشرطية فيه متصلة فاستثناء عين المقدم ينتج عين التالي دون العكس، واستثناء نقيض التالي ينتج نقيض المقدم دون العكس

[Eğer şartlı önerme muttasıl olursa; tersi doğru olmaksızın, mukaddemin kendisini istisnâ etmek tâlînin kendisi sonucunu verir. Yine tersi doğru olmaksızın, tâlînin çelişğini istisnâ etmek, mukaddemin çelişği sonucunu verir.]

Kıyâs-ı istisnâ'înin mukaddimesi şartıyye olup ve Şerâ'itü neden ibâret idüğü ma'lûm olduysa imdi eğer kıyâs-ı mezkûrda olan mukaddime-i şartıyye kazıyye-i muttasıla olursa bu sûretde mukaddemin aynını istisnâ kıyâs-ı müstakîm olarak ayn-i tâlîyi intâc eder. Zîrâ mukaddem melzûm-ı tâlî ve tâlî [185] lâzım-i mukaddem olmasıyla eğer ayn-i tâlîyi müntic olmasa lâzımın melzûmdan infikâki lâzım gelir. Lâkin aksi bunun hilâfında olarak ayn-i tâlîyi istisnâ ayn-i mukaddemi intâc etmez. Zîrâ lâzım olan tâlînin melzûm olan mukaddemden e'amm olması câ'iz olup vücûd-i e'amm ise vücûd-i ahassı gayr-ı müstelzimdir. Ve nakîz-ı tâlînin ref ve istisnâsı kıyâs-ı gayr-ı müstakîm olarak nakîz-ı mukaddemi intâc eder.

Ve illâ bi-dûni'l-lâzım melzûmun vücûdu lâzım gelip mülâzeme bâtıl olur. Lâkin aksi böyle olmayıp nakîz-ı mukaddemi istisnâ nakîz-ı tâlîyi müntic olamaz. Zîrâ melzûmun lâzımdan ahass olması câ'iz olmasıyla ahass olan melzûmun intifâsı e'amm olan lâzımın intifâsını gayr-ı müstelzimdir. [Şartlı ve yüklemli önermeden oluşan kısmın örnekleri geçti.] Ve bu iki kısmın hamliyye ve şartıyyeden mü'ellef olarak misâlî (فالقياص إن اشتمل آه) [Kıyâs eğer şunları kapsamış olursa kapsamış olursa...] kavlini îzâhdâ mürûr etmiştir ki misâl-i evvel (كلمة كان العالم متغيرا كان حادثا) [Âlem her ne zaman değişken ise o zamân sonradan varlığa gelmiş olur.] mukaddime-i muttasılasıyla (لكنه متغير) [Fakat âlem değişkendir.] mukaddime-i hamliyyesinden ve misâl-i sâni (لو لم يكن العالم حادثا لم يكن متغيرا) [Âlem sonradan varlığa gelmiş değil ise değişken de değildir.] muttasılasıyla (لكنه متغير) [Fakat âlem değişkendir.] hamliyyesinden mü'ellef olarak evvel ayn-i mukaddemin istisnâsıyla ayn-i tâlî olan (فهو حادث) [Âlem sonradan meydana gelmiştir.] ve sâni nakîz-ı tâlînin istisnâsıyla nakîz-ı mukaddem olan (فيكون حادثا) [Âlem sonradan varlığa gelmiştir.] kavillerini intâc eylemiştir. Ve mâ sebakdan ma'lûm ol-

muşdur ki kıyâs-ı istisnâ'înin mukaddime-i ûlâsı dâ'imâ şartıyye olur. Ve bu şartıyyenin ise ya cüz'eyninden ikisi de şartıyye veyâhûd ehad-i cüz'eyni hamliyye olur. Bu sûretde mukaddime-i istisnâ'îyye eğer şartıyye olan cüz'ü veyâhûd nakızını istisnâ ederse mukaddimeteyn şartıyye ve eğer hamliyye olan cüz'ü istisnâ ederse mukaddime-i istisnâ'îyye hamliyye olur.

والمؤلف من الشرطيتين فحكولنا كَلَمَّا ثَبِتَ أَنَّهُ كَلَمَّا لَمْ يَكُنْ حَادِثًا لَمْ يَكُنْ مُتَعَيِّرًا يَثْبُتُ أَنَّهُ كَلَمَّا كَانَ مُتَعَيِّرًا كَانَ حَادِثًا لَكِنْ ثَبِتَ الشَّرْطِيَّةُ الْوَاقِعَةُ مَقْدَمَا فَيَثْبُتُ الْوَاقِعَةُ تَالِيَا، أَوْ لَكِنْ لَمْ يَثْبُتِ الْوَاقِعَةُ تَالِيَا فَلَا يَثْبُتُ الْوَاقِعَةُ مَقْدَمَا

[İki şartlı önermeden oluşan, bizim şu sözümüz gibidir; her ne zaman ki bir şeyin sonradan varlığa gelmediğinde değişken olmadığı sâbit oluyor ise değişken olduğunda da sonradan varlığa geldiği sâbit olur. Fakat mukaddem olan şartlı önerme sâbit oldu. O halde tâlî olan şartlı önerme sâbit olur. Fakat tâlî olan önerme sâbit olmadı. O halde mukaddem olan önerme sâbit olmaz.]

Ve muttasıla olmak üzere şartıyyeteynden mü'elleften olan kıyâs-ı istisnâ'î işbu metinde zikr olunan misâl gibidir ki mukaddime-i ûlâ *كَلَمَّا ثَبِتَ أَنَّهُ* (Her ne zamân ki bir şeyin sonradan varlığa gelmediğinde değişken olmadığı sâbit oluyor ise değişken olduğunda da sonradan varlığa geldiği sâbit olur.) muttasılası olup cüz'eyni dahi şartıyye-i muttasıladır. Ve mukaddime-i istisnâ'îyye gerek vaz' ve isbât-ı mukaddemle (لكن ثبت الشرطية الواقعة مقدما) [Fakat mukaddem olan şartlı önerme sâbit oldu.] denilsin ve gerekse ref-i tâlî ile (لكن لم يثبت الواقعة تاليا) [Fakat tâlî olan şartlı önerme sâbit olmadı.] i'tibâr edilsin yine şartıyye-i muttasıla olup şartıyyeteynden mü'elleften olarak evvel (فلا يثبت الواقعة تاليا) [Tâlî olan şartlı önerme sâbit olur.] ve sâni الواقعة (O halde mukaddem olan şartlı önerme sâbit olmaz.) kavillerini intâc eder.

Musannifin *Hâşiye*'de beyânı vechle bu misâlde istisnâ-i şartıyyenin cüz'-i evvelini tasrîh ile (لكن ثبت أنه كلما لم يكن حادثا لم يكن متغيرا) [Fakat, bir şey' her ne zaman ki sonradan varlığa gelmemişse o zaman değişken olmadığı sabit oldu.] demeyip de (لكن ثبت الشرطية الواقعة مقدما) [Fakat mukaddem olan şartlı önerme sâbit oldu.] lafzıyla îrâd etmesinde misâl-i mezkûr dahi min ciheti'l-ma'nâ hamliyye ve şartıyyeden [186] mü'elleften olduğuna işâret vardır. Zîrâ ma'nâsı (كلما ثبت هذه الشرطية ثبت تلك الشرطية) [Her ne zaman ki bu şartlı önerme sabit olur o zaman şu şartlı önerme de sabit olur.] ya'nî

her ne vakit (كلما لم يكن حادثا لم يكن متغيرا) [Her ne zaman ki âlem sonradan varlığa gelmiş değilse değişken de değildir.] şartıyyesi sâbit olsa (كلما كان متغيرا كان حادثا) [Her ne zaman ki âlem değişkendir o zaman sonradan varlığa gelmiştir.] şartıyyesi sâbit olur ki işbu şartıyye-i sâniye şartıyye-i ûlânın aks-i nakîzıdır. (لكن ثبت الاولى فيثبت الثانية) [Fakat şartlı önermeden ilki sabit olduğuna göre ikincisi de sabit olur.] veyâhûd (لكن بطلت الثانية فيبطل الاولى) [Fakat şartlı önermeden ilki bâtil olduğuna göre ikincisi de bâtil olur.] demektir. Bu sûretde kıyâs-ı mezkûr min ciheti'l-mefhûm şartıyye ile hamliyyeden mü'elleft olmuş olur. Hâsılı istisnâ hamliyye olup mevzû'u "hâze'l-kavlü" veyâhûd "hazihi'ş-şartıyyetü" te'viliyle mukaddime-i şartıyyede mukaddem veyâhûd tâlî olan kazıyye-i şartıyye ve mahmûlü sübût veyâhûd butlândır demek murâd eder.

Kâle Rahimehullâh

وإن كانت منفصلة حقيقية فاستثناء عين أي الجزئين يتج نقبض الآخر كمانعة الجمع نحو هَذَا الشَّيْءُ إِمَّا حَجَرٌ أَوْ شَجَرٌ لَكِنَّهُ حَجَرٌ فَلَيْسَ بِشَجَرٍ أَوْ لَكِنَّهُ شَجَرٌ فَلَيْسَ بِحَجَرٍ وَاسْتِثْنَاءُ نَقْبُضِ أَيُّهُمَا عَيْنَ الْآخَرِ كَمَانَعَةِ الْخَلْوِ نَحْوُ هَذَا إِمَّا لَا حَجَرٌ أَوْ لَا شَجَرٌ لَكِنَّهُ حَجَرٌ فَيَكُونُ لَا شَجَرًا أَوْ لَكِنَّهُ شَجَرٌ فَيَكُونُ لَا حَجَرًا

[Şartlı önerme eğer hakîki munfasıl olursa; iki parçasından herhangi birini istisnâ etmek mâni'atü'l-cem' gibi diğer parçanın çelişigi sonucunu verir. Misâl; bu şey ya taştır ya da ağaçtır. Fakat bu taştır. O halde ağaç değildir. Veya fakat bu ağaçtır. O halde taş değildir. İki parçasından herhangi birinin çelişigini istisnâ etmek, mâni'atü'l-hulüvv gibi diğer parçanın kendisi sonucunu verir. Misâl; bu şey ya taş olmayandır ya da ağaç olmayandır. Fakat taştır. O halde ağaç olmayandır. Veya fakat o ağaçtır. O halde taş olmayandır.]

Ve eğer kıyâs-ı istisnâ'ide mukaddime-i şartıyye munfasıla-i hakîkiyye olursa mukaddem ve tâlîden hangisinin aynı istisnâ olunursa mâni'atü'l-cem' gibi âharın nakîzını intâc eder. Zîrâ mu'ânideyn beynini cem' mûmteni' olmasıyla ehad-i mu'ânideynin vücûdu âharın ademini müstelzim olur. Meselâ (هذا الشيء إما حجر أو شجر) [Bu şey' ya taştır veyâhûd ağaçtır.] mukaddime-i şartıyye-i munfasılasından cüz'-i evveli istisnâ ederek (لكنه حجر) [Fakat o taştır.] denilse cüz'-i sâninin nakîzı olan (ليس) [Ağaç değildir.] kavlini müntic olur. Ve cüz'-i sâni istisnâ olunarak (ليس بحجر) [Fakat o ağaçtır.] denilse cüz'-i evvelin nakîzı olan (لكنه شجر) [Taş değildir.] kavlini intâc eder. Yine munfasıla-i hakîkiyye olup da mu-

kaddem ve tâlîden hangisinin nakızı istisnâ olursa mâni'atü'l-hulüvv gibi cüz'-i âharın aynını müntic olur. Zîrâ kizben mu'ânideynden birinin ademî imtinâ'-ı hulüvvden nâşî âharın vücûdunu müstelzim olur. Meselâ هذا) (فیکون لا شجر) [Bu ya taş olmayandır veyâhûd da ağaç olmayandır.] mukaddime-i²⁴⁵ munfasılasından cüz'-i mukaddemin istisnâ-i nakızıyla (لکن حجر) [Fakat o taştır.] denilse cüz'-i tâlînin aynı olan (فیکون لا شجر) [O halde o şey' ağaç olmayandır.] kavlini intâc eder. Ve cüz'-i tâlînin istisnâ-i nakızıyla (لکنه شجر) [Fakat o ağaçtır.] denilse cüz'-i mukaddemin aynı olan (فیکون لا حجر) [O halde o şey' taş olmayandır.] kavlini müntic olur. Hâsılı kıyâs-ı istisnâ'îde eğer şartıyye-i mevzû'a munfasıla-i mûcibe-i inâdiyye olursa munfasıla-i hakîkiyye olduğu sûrette bunda istisnâ dört vechle mutasavver olarak bunların cümlesi münticedir ki bundan ikisi cüz'eynin istisnâ-i aynı ve ikisi cüz'eynin istisnâ-i nakızı i'tibâriyle olarak ehad-i cüz'eynin aynını istisnâ cüz'-i âharın nakızını ve ehadühümânın nakızını istisnâ âharın aynını intâc eder. Ve mâni'atü'l-cem' olduğu sûrette beyne'l-cüz'eyn imtinâ'-ı cem'den nâşî ehad-i cüz'eynin aynını istisnâ âharın nakızını müntic olup intâcî işbu vecheynde cârî olarak bunda nakız-ı ehad-i cüz'eyni istisnâ ayn-i âharı intâc [187] etmek vecheyni cereyân etmez. Zîrâ mâni'atü'l-cem'de hulüvv-i cüz'eyn câ'izdir. Ve mâni'atü'l-hulüvv olduğu sûrette beyne'l-cüz'eyn imtinâ'-ı hulüvvden nâşî ehad-i cüz'eynin nakızını istisnâ âharın aynını müntic olarak bunda ehad-i cüz'eynin aynını istisnâ âharın nakızını intâc etmek vecheyni cereyân etmez. Zîrâ mâni'atü'l-hulüvvde cem'-i cüz'eyn câ'izdir.

Bu sûrette kıyâs-ı istisnâ'îde kazâyâ-yı müntice on olup ikisi muttasılada olarak evvel ayn-i tâlîyi intac için ayn-i mukaddemi istisnâ ve sâni nakız-ı mukademi intâc için nakız-ı tâlîyi istisnâdır. Ve sekizi zikr olunduğu vechle munfasıladadır. Ve muhtemel oldukları vücûhdan muttasılada iki ve munfasıla-i mâni'ateynde dört vech akîm olarak akîmât dahi altıya ve münticât ve akîmâtın cümlesi on altıya bâliğ olur.

FASL-I SÂLİS: KIYÂS-I İKTİRÂNÎ

Kâle Rahimehullâh

فصل الاقتراني إن تركب من حمليات صرفة يسمي اقترانيا حمليا. كما تقدم

[İktirânlı kıyâs eğer sırf yüklemli önermelerden oluşursa, daha önce geçtiği gibi yüklemli iktirânlı ismini alır.]

İşbu fasl-ı sâlisde kıyâs-ı iktirânî irâd edilmiştir. Kıyâs-ı iktirânî eğer sırf kazâyâ-yı hamliyyeden tereküb ederse iktirânî-i hamlî tesmiye olunur. Nitekim (العالم متغير وكل متغير حادث فالعالم حادث) [Âlem değişkendir ve her değişken sonradan varlığa gelmiştir o zamân âlem de sonradan varlığa gelmiştir.] kavliyle temsîli güzerân etmiştir. Ve işbu iktirânî-i hamlî aksâm-ı iktirânî beyninde asl ve kusûru min ciheti'l-intâc bu kısma nisbetle kalî-lü'n-nef'dir. Zirâ mesâ'il-i ulûm hamliyyât olup şartıyyâtta olanlar dahi te'vîl-i hamliyyâtdadır.

Kâle Rahimehullâh

وإلا فشرطيا، سواء مركب من متصلتين، نحو كُلَّمَا كَانَ الْعَالَمُ مُتَغَيِّرًا كَانَ مُمَكِّنًا^{٢٤} غَيْرَ لِأَزْمٍ لِدَاتِ الْوَاجِبِ تَعَالَى وَكُلَّمَا كَانَ مُمَكِّنًا كَذَلِكَ كَانَ حَادِثًا يَنْتَجِ أَنَّهُ كُلَّمَا كَانَ مُتَغَيِّرًا كَانَ حَادِثًا

[Eğer sırf yüklemli önermelerden oluşmazsa şartlı iktirânî ismini alır. İster iki muttasıl önermeden oluşsun. Misâl; her ne zaman âlem değişken ise Vâcib-i Te'âlâ'nın zâtına lüzûmlu olmayan mümkündür. Âlem her ne zaman bu şekilde mümkün ise sonradan varlığa gelmiştir. Netîce: Her ne zaman âlem değişken ise o zaman sonradan varlığa gelmiştir.]

Ve eğer kıyâs-ı iktirânî sırf hamliyyâttan tereküb etmezse bâkîden cümlesine iktirânî-i şartıyye tesmiye olunur. Bu da muttasilateyn ve munfasilateyn veyâhûd muttasıla ve hamliyye veyâhûd munfasıla ve hamliyye veyâhûd muttasıla ve munfasıladan mü'ellef olarak aksâm-ı hamseye bâliğ olmasıyla aksâm-ı mezkûreyi irâd ile buyururlar ki ister muttasilateynden tereküb eylesin. Meselâ zikr olunan misâlde (كلما) [Her ne zamân âlem değişken ise Vâcib-i Te'âlâ'nın zâtına lüzûmlu olmayan mümkündür.] suğrâ (وكلما كان ممكنا كذلك كان حادثا) [Âlem her ne zamân bu şekilde mümkün ise o zaman sonradan varlığa gelmiştir.] kübrâ olarak ikisi de muttasıla olmasıyla bu kıyâs muttasilateynden mü'ellef olup (كلما كان العالم متغيرا كان) (وكلما كان ممكنا كذلك كان حادثا) [Her ne zamân âlem değişken ise o zaman sonradan varlığa gelmiştir.] muttasılasını intâc eder. Musannif mümkünü Zât-ı Vâcib-i Te'âlâ için gayr-ı lâzım olmasıyla takyîd etmesinin sebebini *Hâşiye*'de beyân etmiştir ki bu kayd sıfât-ı ilâhiyyeden ihtirâzdır. Zirâ sıfât-ı ilâhiyyenin vücûdu

zevât sıfâtın muktezâsı olmayıp belki muktezâ-yı Zât-ı Bârî olduğu cihetle kadîme olmalarıyla berâber mümkinât olur. Ve musannifin işbu kelâmı ba'z-ı muhakkıkînin kavli olup sıfâtullâh ma'a [188] kıdemihâ mümkinе olduğu beyân edilmiştir. Ve fakat eser-i muhtâr ancak hâdis olacağından sıfâtın makdûratdan olması gâyet işkâlde bulunduğundan Cenâb-ı Bârî Te'âlâ'nın hakk sıfât-ı İlâhiyye'sinde mûcib-i bi'z-zât olmasıyla kavle muztar olmuşlardır. *Nûniyye* şârihi Karsî'nin beyânı vechle cumhûr-ı selef ve ekser-i halef sıfât-ı zâtîyyenin vâcibât-ı bi'z-zât olarak vücûdları muktezâyât-ı zevâtî olup aslâ eser-i illet ve mesbûk-ı bi'l-adem olmadıklarına ve Cenâb-ı Bârî cemî'-i ef'âlinde fâ'il-i muhtâr olduğuna ve sıfâtın kıyâmda zâta ihtiyâcları vücûb-i zâtîye münâfi olmayıp belki münâfi olan vücûdda illete ihtiyâc idûğüne kâ'illerdir. Ve ba'z-ı eşâ'ire mümkinât-ı bi'z-zât ve vâcibât-ı bi'l-gayr olup Cenâb-ı Bârî'den bi'l-îcâb sâdıra olduğunu zannemişlerdir. Ve Âmidî bi'l-ihtiyâr sâdıra olmasını tecvîz ederek sıfât üzere takaddüm-i ihtiyâr takaddüm-i zâtî olmasıyla hudûs lâzım gelmeyeceğine binâ eylemiştir.²⁴⁷ (3)

أومن منفصلتين نحو الشَّيْءِ إِذَا أَنْ يَكُونَ وَاجِبًا بِالذَّاتِ أَوْ لَا يَكُونَ وَالثَّانِي إِذَا أَنْ يَكُونَ مُمَكِّنًا بِالذَّاتِ أَوْ مُمْتَنِعًا بِالذَّاتِ يَنْتِجُ أَنَّ الشَّيْءَ إِذَا أَنْ يَكُونَ وَاجِبًا بِالذَّاتِ أَوْ مُمَكِّنًا بِالذَّاتِ أَوْ مُمْتَنِعًا بِالذَّاتِ

[Bu kıyas isterse iki munfasıl önermeden oluşsun. Misâl; şey, ya zâtı gereği vâcibtir ya da vâcib değildir. Vâcib olmayan; ya zâtı gereği mümkündür ya da zâtı gereği imkânsızdır. Netîce: Şey; ya zâtı gereği vâcibtir ya zâtı gereği mümkündür ya da zâtı gereği imkânsızdır.]

Veyâhûd munfasilateynden mürekkeb olsun. Yine iktirânî-i şartıyyedir. Meselâ misâl-i mezkûrda *واجبا يكون أو لا يكون* (الشَّيْءِ إِذَا أَنْ يَكُونَ وَاجِبًا بِالذَّاتِ أَوْ لَا يَكُونَ) [Şey, ya zâtı gereği vâcibtir ya da zâtı gereği vâcib değildir.] mukaddime-i ûlâsıyla, (الثَّانِي إِذَا أَنْ يَكُونَ ٢٤٨ مُمَكِّنًا بِالذَّاتِ أَوْ مُمْتَنِعًا بِالذَّاتِ) [Şey, ya

247 (3) Karsî'den menkûl olan kelâm birkaç vechle manzûrûn-fihdir. ammâ evvelen sıfât-ı zâtîyyeye vâcibât-ı bi'z-zât demek kadîm-i bi'z-zâtın ta'addüdünü kâ'il olmağı müstelzimdir ki butlânı zâhirdir. Nitekim sâbıkan tahrîr olundu. Ve ammâ sâniyen her bir kemâlin ma'deni olan vücûbu'l-vücûda munâfat-ı ihtiyâc illete münhasır olmayıp belki mutlak ihtiyâc vücûb-i zâtîye münâfi olmak üzere icmâ'î kat'î mün'akid olduğunu musannif-i merhûm *Hâşiye-i Şerh-i Akâ'id-i Adudiyye*'de tafsil buyurmuşlardır. Ve ammâ sâlisen sevk-i kelâmından münfahim olduğu üzere sıfât-ı zâtîyye-i vâcibiyyenin mümkinât-ı bi'z-zât ve vâcibât-ı bi'l-gayr olmak mezhebini temrîz ve taz'îf eylemesi sâbıkan beyân olduğu vechle Siyâlkûtî ve musannif ve emsâli bulunan muhakkıkînin tahkik ve beyânlarına muhâlifdir. (Abdülhamid)

248 Burada zait olarak "vâciben bi'z-zât" ifadesi yer alıyor. Ana metine uymadığından, sehv olduğunu düşündüğümüz için bu ifadeyi çıkarıp burada zikrettik.

zâtı gereği mümkündür veyâhûd zâtı gereği imkansızdır.] mukaddime-i sâniyesi munfasıla olarak munfasilateynden mü'ellef olup ²⁴⁹ (الشَّيْءُ إِمَّا أَنْ 249) 250 (شَيْءٌ يَكُونُ وَاجِبًا أَوْ مُمَكِّنًا أَوْ مُمْتَنِعًا بِالذَّاتِ) [Şey, ya zâtı gereği vâcibdir ya zâtı gereği mümkündür ya da zâtı gereği imkânsızdır.] munfasılasını intâc eder. Zirâ munfasıla-i ûlâdan sâdık olan eğer şey'in²⁵¹ vâcib-i bi'z-zât olması ise aksâm-ı netîceden birisi bu olup netîce sâdikadır. Ve eğer sâdık olan şey'in vâcib-i bi'z-zât olmaması ise vâcib-i bi'z-zât olmamak ya mümkün-i bi'z-zât veyâhûd mumteni'-i bi'z-zât olmak kısmeyninde münhasır olarak bu dahi netîcenin diğeri şıkkı olmasıyla yine netîce sâdikadır.

Kâle Rahimehullâh

أو من متصلة وحملية نحو كلما كان العالم متغيرا كان ممكنا غير لازم. وكل ممكن غير لازم فهو حادث ينتج أنه كلما كان متغيرا كان حادثا أو من منفصلة وحملية نحو الموجود إما واجب بالذات أو ما لا يقتضي ذاته شيئا من الوجود والعدم. وكل ما لا يقتضيه فهو ممكن ينتج أن الموجود إما واجب بالذات أو ممكن [189]

[Bu kıyas isterse muttasıl ve yüklemli önermelerden oluşsun. Misâl; her ne zaman ki âlem değişken ise o zaman lüzûmlu olmayan mümkündür. Bütün lüzûmlu olmayan mümkünler sonradan varlığa gelmiştir. Netîce: Her ne zaman âlem değişken ise o zaman sonradan varlığa gelmiştir. Ya da munfasıla ve yüklemli önermelerden oluşsun. Misâl; mevcûd ya zâtı gereği vâcibdir ya da zâtının varlık ve yokluktan birini gerektirmediği şeydir. Zâtının varlık ve yokluktan birini gerektirmediği bütün her şey mümkündür. Netîce: Mevcûd; ya zâtı gereği vâcibdir ya da mümkündür.]

Veyâhûd muttasıla-i hamliyyeden mürekkeb olsun. Yine iktirânî-i şartî aksâmındandır. Meselâ misâl-i mezkûrda mukaddime-i ûlâ muttasıla ve (كل ممكن غير لازم فهو حادث) [Mümkün-i gayr-ı lâzım olan her şey' sonradan varlığa gelmiştir.] mukaddime-i sâniyesi hamliyye olarak muhtelifeteyn olup (كلما كان متغيرا كان حادثا) [Bir şey' her ne zaman ki değışkendir o zaman sonradan varlığa gelmiştir.] muttasılasını müntic olur. Veyâhûd munfasıla ile hamliyyeden tereküb eder. Meselâ zikr olunan (الموجود إما واجب آ) [Mevcûd ya bizzat vâcibdir...] mukaddimesi munfasıla ve (كل ما لا يقتضيه فهو ممكن) [Varlığı ve yokluğu gerektirmeyen her bir şey' mümkündür.] mukaddime-i

249 Sehv ve savâb cetvelinde "olup" olarak düzeltilmiştir.

250 Sehv ve savâb cetvelinde "vâciben ev mümkinen bi'z-zât" olarak düzeltilmişse de doğrusunun böyle olması lazımdır.

251 Sehv ve savâb cetvelinde "ûlâdan sâdık olan eğer şey'in" olarak düzeltilmiştir.

sâniyesi hamliyye olup (الموجود إما واجب بالذات أو ممكن) [Mevcûd, ya zâtı gereği vâcibtir ya da zâtı gereği mümkündür.] munfasılasını intâc eder. Mefhûm-i kıyâs-ı sâni; mevcûd ya vâcib-i bi'z-zât olup veyâhûd zâtı vücûd ve ademden bir şey'i muktezî olmayandır. Ve vücûd ve ademden bir şey'i muktezî olmayan her bir şey' mümkündür. İmdi mevcûd ya vâcib-i bi'z-zât veyâhûd mümkündür demek olur.

Kâle Rahimehullâh

أو من متصلة ومنفصلة نحو كَلَّمَا لَمْ يَكُن الشَّيْءُ وَاجِبًا بِالذَّاتِ كَانَ ذَاتُهُ غَيْرَ مُتَقَضٍ لِلْوُجُودِ
وَمَا لَا يَتَقَضَى ذَاتُهُ الْوُجُودَ إِذَا مُمْكِنٌ أَوْ مُمْتَنِعٌ يَتَّبِعُ أَنَّهُ كَلَّمَا لَمْ يَكُن الشَّيْءُ وَاجِبًا بِالذَّاتِ فَهُوَ
إِذَا مُمْكِنٌ أَوْ مُمْتَنِعٌ فَالِاقْتِرَانِي الشَّرْطِي خَمْسَةَ أَقْسَامٍ

[Veya muttasıl ve munfasıl önermelerden oluşsun aynıdır. Misâl; bir şey, zâtı gereği vâcib olmazsa zâtı, varlığı gerekli kılmaz. Zâtının varlık gerektirmediği şey; ya mümkündür ya da imkansızdır. Netîce: Bir şey zâtı gereği vâcib olmazsa, ya mümkündür ya da mümteni'dir. Böylece şartlı iktirânlı kıyâslar beş kısımdır.]

Veyâhûd muttasıla ile munfasıladan mürekkebe olsun. Nitekim misâl-i mezkûrda mukaddime-i ûlâ muttasıla ve sâniye munfasıla olup (كلما لم يكن شيء واجب بالذات فهو إما ممكن أو ممتنع) [Eğer herhangi bir şey' bizzat vâcib değil ise o zamân ya mümkündür veyâhûd imkansızdır.] matlûbunu muntic olur. Mefhûmu her bir şeye ki vâcib-i bi'z-zât olmaya, zâtı vücûdunu muktezî olmaz. Ve zâtı vücûdunu muktezî olmayan şey' ya mümkün veya mümteni'dir. Bu sûretde her bir şey' ki vâcib-i bi'z-zât olmaya o şey' ya mümkün veya mümteni'dir demek olur. İmdi iktirânî-i şartî beş kısımdır.

[Mutlakan İktirânînin Müte'âref ve Gayr-ı Müte'ârefe Taksîmi]

Kâle Rahimehullâh

وكل من الاقتراني الحملتي والشرطي إن كان الحد الأوسط فيه محكوما به أو عليه في
الصغرى سواء كان لنفس الصغرى أو لأحد طرفيها فهو اقتراني متعارف، كالأمثلة المذكورة

[Yüklemli ve şartlı iktirânlı kıyâstan her birinde; eğer hadd-i evsat, suğrâda -ister suğrânın tamamına isterse suğrânın iki tarafından birine olsun fark etmez- mahkûmün-bih veya mahkûmün-aleyh olursa, daha önce geçen misâllerde olduğu gibi müte'âref iktirânlı kıyâstır.]

Ve kıyâs-ı iktirânî-i hamlî ve şartîden her birisinde eğer hadd-i evsat suğrâda mahkûmün-bih veyâhûd mahkûmün-aleyh olursa bu da ister

nefs-i sugrâ için mahkûmün-bih veya aleyh olsun veyâhûd sugrânın ehad-i tarafeyni için olsun kıyâsdan bu kısım kıyâs-ı iktirânî-i müte'ârefdir. Nitekim zikri sebk eden misâller bu vechle olup cümlesi kıyâs-ı iktirânî-i müte'ârefdir. Ve evsatın nefsi-i sugrâ için mahkûmün-bih veyâhûd mahkûmün-aleyh olması hamlî-i müte'ârefde olduğu gibi sugrâ ve kübrânın cüz'-i tâmmda müşterek olmalarına nâzırdır. Ve sugrânın ehad-i tarafeyni için olması iktirânî-i şartıyye-i müte'ârefde olduğu gibi sugrâ ve kübrânın cüz'-i nâkısda müşterek olmalarına nâzırdır. Nitekim musannif *Hâşiye'*de beyân etmiştir. Ve cüz'-i tâmmda müşâreket mukaddimetynden her birinin bi-kemâlihî mukaddem veyâhûd tâlî olan cüzde müşâreketidir. Ve cüz'-i gayr-ı tâmmda müşâreketleri mukaddem veyâhûd tâlîden bir cüzde müşâreketleridir. Veyâhûd birinden cüz'-i tâmm ve diğerinden cüz'-i gayr-ı tâmmda olur. [190]

Kâle Rahimehullâh

وإن لم يكن كذلك بل من متعلقات أحدهما فغير متعارف إما الحملي فكقولنا الدرة في الصدف وكل صدف جسم فالدرة في الجسم وإما الشرطي فكقولهم كلما كانت الأرض ثقيلة مُطلقةً كانت في مركز العالم ومركز العالم في وسط الأفلاك ينتج لذاتها أنها كلما كانت ثقيلة مُطلقةً كانت في وسط الأفلاك

[Eğer böyle olmayıp hadd-i evsat, mahkûmün-bih veya mahkûmün-aleyhin müte'allakâtından biri olursa: Gayr-ı müte'âref (ya'nî bilindik-alışıldık olmayan) iktirânlı kıyâstır. Bu da ya yüklemli olur, şu sözümüz gibi; inci sedefedir. Bütün sedefler cisimdir. O halde inci cisimdedir. Ya da şartlı olur, şu sözler gibi; Her ne zaman yeryüzü, mutlak ağır olduğunda alemin merkezinde olur. Alemin merkezi, feleklerin ortasındadır. Şu neticeyi bizzat verir: "Her ne zaman yeryüzü, mutlak ağır olduğunda, feleklerin ortasında olur."]

Ve eğer hadd-ı evsat sugrâda mahkûmün-bih veyâhûd mahkûmün-aleyh olmayıp da belki bunlardan birinin müte'allikâtından olursa bu kısım iktirânî-i gayr-ı müte'ârefdir. ammâ iktirânî-i hamlî-i gayr-ı müte'ârefe misâl (الدرة في الصدف وكل صدف جسم فالدرة في الجسم) [İnci sedefedir. Bütün sedefler cisimdir. İnci de cisimdedir.] kavlidir. İmdi hadd-i evsat olan sadef sugrâda mahkûmün-bihin müte'allikâtından olup kübrâda ayn-i mahkûmün-aleyh vâki' olmuştur. Ma'lûm olsun ki bu makâmda müte'allikden murâd mutlak irtibât olup ta'alluk-ı nahvî değildir. Pes meselâ (هذا غلام رجل وكل رجل إنسان) [Bu, erkeğin kölesidir ve tüm erkekler insândır.]

emsâli kendilerinde hadd-i evsat suğrâda mecrûriyyetün bi'l-câr tarîkinin gayrıyla mahmûle kayd olarak kübrâda mevzû' vâki' olan akîse-i gayr-ı müte'ârefe ve nezâ'iri ile nakz vârid olmadığı gibi misâl-i metinde mahmûl-i suğrânın müte'allık câr ve mecrûrun mecmû'undan ibâret olup mevzû'-ı kübrâ ise yalnız mecrûrdan ibâret olmakla evvel sâninin aynı olamaz deyü²⁵² i'tirâz olunamaz. Ve ammâ şartî-i gayr-ı müte'ârefe misâl hükemânın (كلما كانت الأرض ثقيلة مطلقة كانت في مركز العالم ومركز العالم [في] وسط الأفلاك) [Her ne zaman yeryüzü, mutlak ağır olduğunda alemin merkezinde olur. Alemin merkezi, feleklerin ortasındadır.] kavilleri olup işbu iktirânî-i şartî mukaddime-i²⁵³ uhrâ vesâtatı olmayarak (إنها كلما كانت الثقيلة مطلقة كانت في [نها] كلما كانت الأرض ثقيلة مطلقة كانت في [في] وسط الأفلاك) [Yerin mutlak ağırlığı ise eflâkin ortasındadır.] kavlini intâc eder. İmdi hadd-i evsat olan merkezül-'âlem suğrâda kânet fi-merkezi'l-'âlemi mahkûmün-bihine müte'allıktır.

Kâle Rahimehullâh

ويتألف من الأشكال الأربعة بشروطها، كالمتعارف

[Gayr-ı müte'âref iktirânlı kıyâslar, müte'âref kıyâslar gibi şartlarıyla berâber dört şekilden oluşur.]

Ve işbu kıyâs-ı gayr-ı müte'âref dahi müte'âref gibi şurût ve durûbuyla eşkâl-ı erba'adan te'ellif eder. Ve bunu beyânda musannif *Hâşiy'e*'de demişdir ki; eğer hadd-i evsat suğrâda müte'allık-ı mahmûl ve kübrâda mevzû' olursa bu kıyâs şekl-i evveldir. (9)²⁵⁴ Meselâ (هذا غلام رجل وكل رجل إنسان) [Bu, erkeğin kölesidir ve tüm erkekler insândır.] gibi neticesi (فهذا غلام إنسان) [O halde bu, insanın kölesidir.] olarak hadd-i evsat olan "reculün" suğrâda muzâfün-ileyh olarak müte'allık-ı mahmûl ve kübrâda mevzû'dur. Ve bu şekl icâb-ı suğrâ ve külliyyet-i kübrâ ile meşrûtdur. Zîrâ icâb-ı suğrâ şartı mevcûd olmayarak meselâ [191] (غلام المرأة ليس بغلام رجل وكل رجل مذكر)

252 Seh ve savâb cetvelinde "deyü" olarak düzeltilmiştir.

253 Seh ve savâb cetvelinde "mukaddime-i" olarak düzeltilmiştir.

254 (9) Musannif-i merkûmun hâşiyesinde kıyâs-ı gayr-ı müte'ârefin şekl-i evveli için zikrettiği ta'rif kelâmlarında vukû'u gâlib olan efrâda nazar iledir. Pes mezkûr olan sûretde aks tarîkiyle ya'ni kübrâda mevzû'un müte'allık suğrâda mahmûl olmak tarîkiyle gayr-ı müte'âref olan kıyâsın şekl-i evveline ta'rif-i mezkûrun tenâvülü olmamakla bâtıldır deyü nakz vârid olmaz. Ve kıs aleyhi es-selâsete'l-bâkiyete. Bu dahi ma'lûm olsun ki ber-vech-i mezkûr aks tarîkiyle gayr-ı müte'âref vâki' olan kıyâsa istilâhlarında (غير متعارف الغير المتعارف) [Bilinmedik bir şey' bilinmeyenle ta'rif edilmez.] tesmiye olunur. Ve bunun şekl-i evvelde misâlî (الدنيا جيفة وطالها كلاب) [Dünya leş gibidir onun talipleri köpeklerdir.] Bk. Aclûnî, *Keşfü'l-Hafâ*, I, 409.] hadis-i şerîfidir ki (طالب الدنيا كلاب) [Dünya'nın talipleri köpeklerdir.] kavlini münticidir. Zîrâ hadd-i evsat olan "cife" lafzı suğrâda mahmûl ve kübrâda mevzû' olan "kilâb" a bi-tarîki'l-izmâr müte'allık vâki' olmuştur. (Abdülhamid)

[Kadının kölesi erkeğin kölesi değildir ve bütün erkekler erildir.] denilse bunda hakk olan netîce sâlibe olarak (غلام المرأة ليس بغلام مذکر) [Kadının kölesi erkeğin kölesi değildir.] olmasıdır. Zîrâ gulâm-ı mer'e gulâm-ı müzekker olmadığı ma'lûmdur. Ve kübrâyı tebdîl ile ve (كل رجل مذکر) [Bütün erkekler erildir.] makâmında ve (كل رجل إنسان) [Bütün erkekler insândır.] denilse bunda hakk olan netîce mûcibe olarak (غلام المرأة غلام إنسان) [Kadının kölesi insânın kölesidir.] olmasıdır. Zîrâ mer'e insân olup selb gayr-ı sâdîkdir. Bu cihetle sugrâ sâlibe olduğu hinde ba'z-ı mâddede sâlibeyi ve ba'zısında mûcibeyi müntic olup tahallûf ederek bu takdîrde îcâb-ı sugrâ ile lüzûm-i ıstırâti tahakkuk eder. Ve külliyyet-i kübrâ şartı mevcûd olmayarak meselâ (غلام الرومي غلام إنسان وبعض الإنسان أسود) [Rûmî'nin kölesi insânın kölesidir ve ba'zı insânlar siyahtır.] denilse hakk-ı netîce (غلام الرومي ليس بغلام أسود) [Rûmî'nin kölesi siyahinin kölesi değildir.] olur. Zîrâ gulâm-ı Rûmî gulâm-ı esved değildir. Ve kübrâ olan (بعض الإنسان أسود) [Ba'zı insânlar siyahtır.] mahallinde (بعض الإنسان أبيض) [Ba'zı insânlar beyazdır.] denilse hakk-ı netîce îcâb olarak (غلام الرومي غلام الأبيض) [Rûmî'nin kölesi beyazın kölesidir.] olur. Bu ise tahallüfdür.

Ve eğer hadd-i evsat sugrâda müte'allik-ı mahmûl ve kübrâda mahmûl olursa bu kıyâs şekl-i sânidir. Meselâ (هذا غلام رجل ولا شيء من المرأة برجل) [Bu, erkeğin kölesidir. Hiçbir kadın erkek değildir.] kavlimizde mutavasıt olan "recül" sugrâda "gulâm" için muzâfun-ileyh olarak müte'allik-ı mahmûl ve kübrâda mahmûl olup (فهذا ليس بغلام امرأة) [Bu, kadının kölesi değildir.] kavlini intâc eder. Ve işbu gayr-ı müte'ârefden şekl-i sâni îcâb ve selbde mukaddimeteynin ihtilâfi ve kübrânın külliyyeti ile meşrûtdur. Zîrâ meselâ mukaddimeteyni mûcibe olarak (غلام المرأة غلام حيوان وكل إنسان) [Kadının kölesi insânın kölesidir.] olmasıdır. Ve tebdîl-i kübrâ ile ve (كل فرس حيوان) [Bütün atlar canlıdır.] denilse hakk-ı netîce (غلام المرأة ليس بغلام الفرس) [Kadının kölesi atın kölesi değildir.] olmasıdır. Bu ise tahallüfdür. Ve meselâ mukaddimeteyn-i sâlibe olarak (غلام المرأة ليس بغلام رجل ولا شيء من الرجل) [Kadının kölesi erkeğin kölesi değildir. Erkeklerden hiçbiri dişil değildir.] denilse hakk-ı netîce îcâb olarak (غلام المرأة غلام مؤنث) [Kadının kölesi dişilin kölesidir.] olmasıdır. Ve tebdîl-i kübrâ ile (ولا شيء من الرجل) [Erkeklerden hiçbir şey' at değildir.] denilse hakk-ı netîce selb olarak

(غلام المرأة ليس بغلام فرس) [Kadının kölesi atın kölesi değildir.] denilmesidir. Bu ise tahallüf olup keyfen şart-ı ihtilâf tahakkuk eder. Ve meselâ külliyyet-i kübrâ şartı mevcûd olmayarak (غلام المرأة غلام حيوان وبعض الجسم) (غلام المرأة غلام جسم) [Kadının kölesi canlıdır ve bazı cisimler canlı değildir.] denilse hakk-ı netîce icâb olarak (غلام المرأة ليس بحيوان) (وبعض الجماد ليس بحيوان) [Ba'zı cansız nesnelere canlı değildir.] denilse hakk-ı netîce selb olarak (غلام المرأة ليس بغلام جماد) [Kadının kölesi cansız nesnenin kölesi değildir.] olmasındır. Ve şart-ı ihtilâf-ı keyf mevcûd olmasıyla sebep-i tahallüf cüz'iyet-i kübrâ olduğu tahakkuk eder.

Ve eğer hadd-i evsat suğrâda müte'allik-ı mevzû' ve kübrâda mevzû' olursa bu kıyâs şekli-i sâlisdir. Meselâ (غلام رجل إنسان وكل رجل حيوان فغلام) (Erkeğin kölesi insândır ve bütün erkekler canlıdır, o halde bazı canlıların kölesi de insândır.) [192] gibi ve bunda icâb-ı suğrâ ile mukaddimeteynden birinin külliyyeti meşruttur.

Ve eğer evsat suğrâda müte'allik-ı mevzû' ve kübrâda mahmûl olursa bu kıyâs şekli-i râbî'dir. Meselâ (غلام الإنسان حيوان وكل رومي إنسان فغلام) (بعض الرومي حيوان) [İnsanın kölesi canlıdır ve bütün Rûmîler insândır. O halde bazı Rûmîlerin köleleri de canlıdır.] gibi ve bunda ya külliyyet-i suğrâ ile berâber mukaddimeteynin icâbı veyâhûd ehad-i mukaddimeteynin külliyyetiyle berâber mukaddimeteynin keyfen ihtilâfı meşruttur. Ve bu beyân hamliyyâtda olup şartıyyâtda bunlara kıyâsen ma'lûm olur. Ve şurût-ı mezkûreden birisi mevcûd olmadığı hinde tahallüf ü irâ'e edecek emsilenin istihracı uhde-i ezkiyâya mufavvazdır.

Kâle Rahimehullâh

واعلم أن غير المتعارف إن اتحد فيه محمولا الصغرى والكبرى فله نتيجتان؛ إحداهما بإثبات كلا المحمولين فيها، وهي لازمة له لذاته، والأخرى بإسقاط أحد المحمولين فيها، وهي الصادقة فيما صدقت المقدمة الأجنبية لا فيما كذبت، فذلك القياس بالنسبة إلى النتيجة الثانية يسمى قياس المساوات، وأما بالنسبة إلى النتيجة الأولى فمندرج في القياس المستلزم لذاته، كالذي اختلف فيه المحمولان، فقولنا: الْوَاحِدُ نَصْفُ الْإِثْنَيْنِ وَالْإِثْنَانِ نَصْفُ الْأَرْبَعَةِ قِيَاسٌ غَيْرُ متعارفٍ مستلزمٍ لذاته إن الواحد نصف نصف الأربعة، وقياس مساوات بالنسبة إلى نتيجة أن الواحد نصف الأربعة لكنه غير منتج له لكذب المقدمة الأجنبية القائلة بأن نصف النصف نصف لأنه ربع

[Bil ki; eğer gayr-ı müte'âref kıyâslarda sugrânın ve kübrânın yüklemeleri aynı olursa bu kıyasın iki tane neticesi olur. İlki, iki yüklemde de neticede sâbit kılınmasıyla olur. Netice, zâtı gereği kıyâs için lüzumlu olur. Diğeri, neticede iki yüklemden birini düşürmekle olur. Bu netice, yabancı mukaddimenin doğru olduğu yerde doğru olur, yanlış olduğu yerde doğru olmaz. Bu kıyâs ikinci neticeye nispetle müsâvât kıyâs olarak isimlendirilir. Birinci neticeye nispetle, kendisinde iki yüklemde farklı olduğu kıyâs gibi zâtı gereği neticeyi gerekli kılan kıyâsın altındadır. "Bir, ikinin yarısıdır. İki, dördün yarısıdır." sözümüz; zâtı gereği birin dördün yarısının yarısı olduğunu gerekli kılan gayr-ı müte'âref bir kıyâstır. "Bir, dördün yarısıdır" neticesine nispetle müsâvât kıyâstır. "Yarının yarısı yarıdır, çünkü o dörtte birdir" diyen yabancı mukaddime yanlış olduğundan dolayı o neticeyi vermez.]

Ve ma'lûm olsun ki kıyâs-ı gayr-ı müte'ârefde eğer sugrâ ve kübrânın mahmûlleri müttehid olursa bu nev' kıyâs-ı gayr-ı müte'âref için iki vechle netice olup birisi neticede mahmûlünün isbâtıyla olarak bu netice kıyâs-ı mezkûr için li-zâtihî lâzım gelir. Ya'nî netice-i mezkûreyi istilzâmı li-zâtihî olup mukaddime-i ecnebiyye vâsıtasıyla olmaz. Ve netice-i uhrâ neticede ehad-i mahmûleynin ıskâtıyla olur. Ve bu netice li-zâtihî lâzım gelmeyip belki mukaddime-i ecnebiyye vâsıtasıyla lâzım geleceğinden mukaddime-i ecnebiyye sâdika olduğu mahalde sâdika olup kâzibe olduğu mâddede sâdika olmaz. İmdi bu nev'-i kıyâs netice-i sâniyeye nisbetle kıyâs-ı müsâvât tesmiye olunur. Ve ammâ netice-i ûlâya nisbetle kendide mahmûller muhtelif olanlar gibi li-zâtihî neticeyi müstelzim olan kıyâsda dâhil ve mündericidir. İmdi meselâ (الواحد نصف الإثنين والإثنان نصف الأربعة) [Bir ikinin yarısıdır ve iki dördün yarısıdır.] kavlimizde hadd-i evsat "isneyn" olarak sugrâda müte'allik-ı mahmûl ve kübrâda mevzû' olmasıyla kıyâs-ı gayr-ı müte'âref olup mukaddime-i ecnebiyye vâsıtasına muhtâc olmaksızın (إن الواحد نصف نصف الأربعة) [Muhakkak ki bir dördün yarısının yarısıdır.] neticesini müstelzimdir. Şu cihetle ki sugrâda ve kübrâda mahmûl muzâfün-ileyh olan "nısf" olarak netice-i mezkûrede işbu mahmûleynen ikisi de isbât edilmiştir. Ve netice [193] (أن الواحد نصف الأربعة) [Muhakkak bir, dördün yarısıdır.] olması i'tibâr edilse bu neticeye nisbetle kıyâs-ı mezkûr kıyâs-ı müsâvât olur. Zîrâ bu sûretde mahmûleynen yalnız birisi isbât olunup mahmûl-i netice "nısfü'l-erba'ati" olarak ehad-i mahmûleyni olan nısf-ı âharı ıskât edilmiştir. Lâkin işbu kıyâs-ı müsâvâtın sıdkı mukaddime-i ecnebiyyenin sıdkına mütevakkıf olup ve bu mâddede mukaddi-

me-i ecnebiyyenin kizbinden nâşî kavlı-i mezkûru gayr-ı münticdir. Şöyle ki; bu mâddede “vâsita-i istilzâmdır” denilen mukaddime-i ecnebiyye (نصف النصف نصف) [Yarının yarısı yarıdır.] olup bu ise kâzibedir. Zîrâ nısfın nısfı, nısf olmayıp belki rub’dur.

وكذا خروج التمثيل عن حد القياس إنما هو بالنسبة إلى النتيجة الغير المشتملة على أداة التشبيه لا بالنسبة إلى النتيجة المشتملة عليها، فقولنا النَّبِيذُ كَالْحَمْرِ وَالْحَمْرُ حَرَامٌ قياس غير متعارف مستلزم لذاته أن النبيذ كالحرام وتمثيل بالنسبة إلى دعوى أن النبيذ حرام

[Yine temsîlin, kıyâsın ta’rîfinden çıkması teşbîh edâtını barındırmayan netîceye nispetledir. Yoksa teşbîh edâtını kapsayan netîceye nispetle değildir. “Nebiz, hamr gibidir. Hamr haramdır” sözümüz, zâtı gereği nebizin haram gibi olduğunu gerekli kılan gayrı müte’âref bir kıyâstır. “Nebiz haramdır” davasına nispetle de temsîldir.]

Ve kezâlik zikrî mürûr eden temsîlin hadd-i kıyâsdan hurûcu ancak edât-ı teşbîh üzere müştemile olmayan netîceye nisbetle olup yoksa edât-ı teşbîh üzere müştemile olan netîceye nisbetle değildir. Ya’nî netîce-i sâniyyeye nisbetle li-zâtihî netîceyi müstelzim olan kıyâsda dâhil olarak kıyâs-ı gayr-ı müte’ârifdir. Meselâ (النَّبِيذُ كَالْحَمْرِ وَالْحَمْرُ حَرَامٌ) [Nebiz, hamr gibidir ve hamr haramdır.] kavlimiz (إن النبيذ كالحرام) [Muhakkak nebiz haram gibidir.] netîcesini li-zâtihî müstelzim olarak kıyâs-ı gayr-ı müte’ârefdir. Ve kâf-ı teşbîhi ıskât ile (إن النبيذ حرام) [Muhakkak nebiz haramdır.] da vâsına nisbetle temsîldir.

Kâle Rahimehullâh

فائدة للقياس إطلاق آخر على غير المستلزم لذاته، كقياس المساوات، وعلى المستلزم لذاته لا بطريق النظر والاكتساب، كما في القياسات الخفية للبديهيات، كما سيأتي

[Faide: Kıyâsın, müsâvât gibi zâtı gereği gerekli kılmayan ve az ileride açıklanacağı üzere, bedîhiyyâtın kapalı kıyâslarındaki gibi akıl yürüterek ve elde etme yöntemiyle değil de zâtı gereği gerekli kılan başka bir kullanımı vardır.]

Kıyâs mâ sebakda beyân olunduğu vechle li-zâtihî netîceyi müstelzim olan delîle itlâk olunduğu gibi bunun gayrısına dahi itlâk olunarak kıyâs-ı müsâvât gibi li-zâtihî müstelzim olmayanlara dahi kıyâs denilir. Ve kezâlik li-zâtihî netîceyi müstelzim ise de meçûle te’eddî ve vusûl için umûr-ı ma’lûmeyi tertîb ma’nâsına nazar ve iktisâb tarîkiyle olmayanlara dahi itlâk olunur. Nitekim zikr olunacağı vechle bedîhiyyât için olan kıyâsât-ı hafîyye böyledir.

Musannif *Hâşiye*'de demiştir ki; (دليل يستلزم النتيجة لذاته) [Zâtı i'tibâriyle netîceyi gerektiren delil...] ma'nâ-yı sâbıkıyla olan kıyâs nazar ve iktisâb tarîkıyla netîceyi müstelzim olan delildir. Zîrâ mâ sebakda işâret olunmuşdur ki mutlak delilin mefhûmunda iktisâb mu'teber olup delil ise mefhûm-i kıyâsda me'hûzdur. Bedîhiyyâtda olan kıyâsât-ı hafıyye bunun hilâfında olup zîrâ bedâhet iktisâba münâfidir.²⁵⁵ Ve kıyâsâtda hafıyye ile edille beyninde fark kıyâsât-ı hafıyye defâten mertebe olarak sâniha olmasıyla husûlü def'î ve edille tedric ve intikâlât ile mürettebe olarak husûlü tedricî olmasıdır. [194]

[FASL-I RÂBÎ': KIYÂS-I İKTİRÂNİNİN EŞKÂL-İ ERBA'AYA SÛRET-İ TAKSİMİ]

Kâle Rahimehullâh

فصل القياس الاقتراني المتعارف حمليا كان أو شرطيا إن كان الحد الأوسط فيه محكوما به في الصغرى ومحكوما عليه في الكبرى فهو الشكل الأول، أو بالعكس فهو الشكل الرابع، أو محكوما به فيهما فهو الشكل الثاني، أو محكوما عليه فيهما فهو الشكل الثالث

[Fasıl: Yüklemlî veya şartlı müte'âref iktirânlı kıyâsta hadd-i evsat; sugrâda mahkûmün-bih ve kübrâda mahkûmün-aleyh olursa bu birinci şekildir. Tam tersi olursa dördüncü şekildir. Suğra ve kübrâda mahkûmün-bih olursa; ikinci şekildir. Sugrâ ve kübrâda mahkûmün-aleyh olursa; üçüncü şekildir.]

Fusûl-ı seb'adan işbu fasl-ı râbî' hadd-i evsatın vaz'an ve hamlen tarafeyne nisbeti i'tibâriyle kıyâs-ı iktirânînin eşkâl-i erba'aya sûret-i inkisâmını mübeyyindir. Çünkü şekl-i kıyâsın sugrâ ve kübrâdan hey'et-i te'lîfi olup hey'et-i te'lîf ise evsatın aşgar ve ekbere vaz' veyâhûd haml ile nisbetinden ibâret olmasıyla bu nisbetden hâsıl olan ihtimâlât-ı erba'a birer şekl i'tibâr edilmiştir. Şöyle ki; hadd-i evsatın haddeyn-i âhireyn indinde vaz'ı ya haddeyn üzerine hamlî veyâhûd haddeyn için vaz'ı veyâhûd ehad-i haddeyn üzere hamlîyle hadd-i âhar için vaz'ı hasebiyle olup bu ise ihtimâlât-ı erba'adan gayr-ı zâ'ididir.

İmdi kıyâs-ı iktirânî-i müte'âref gerek hamlî olsun ve gerek şartî olsun eğer kendinde hadd-i evsat sugrâda mahkûmün-bih ve kübrâda mahkûmün-aleyh olursa bu kıyâs şekl-i evveldir. Ve mahkûmün-bih ve aleyh ta'biri hamliyye ve şartıyye kısmeyninin mahmûl ve tâlî ve mevzû' ve mukaddemlerine kasd-ı şümûl içindir. Meselâ (كل جسم مؤلف وكل مؤلف محدث)

255 Seh ve savâb cetvelinde "münâfidir" olarak düzeltilmiştir.

[Bütün cisimler mü'elleftir. Bütün mü'ellef olan cisimler hâdistir.] kavlimizde "mü'ellef" lafzı hadd-i evsat olup sugrâda mahmûl ve kübrâda mevzû' olarak tekerrür etmesiyle bu kıyâs şekl-i evveldendir. Netîcesinde (إن كانت الشمس [Bütün cisimler hâdistir.] denilir ve meselâ طالع فالنهار موجد وكلما كان النهار موجودا فالأرض مضيئة) [Eğer Güneş doğmuşsa gündüz mevcûddur. Ve eğer gündüz mevcûdsa o zamân yeryüzü aydınlıktır.] kıyâs-ı şartîsinde hadd-i evsat (النهار موجود) [Gündüz mevcûddur.] olup sugrâda tâlî ve kübrâda mukaddem olarak tekerrür etmesiyle bu kıyâs şekl-i evveldendir. Netîcesinde (فان كانت الشمس طالعة فالأرض مضيئة) [O halde, eğer Güneş doğmuşsa yeryüzü aydınlıktır.] denilir.

Ve eğer kendide hadd-i evsat evvelin aksi olarak sugrâda mahkûmün-aleyh ve kübrâda mahkûmün-bihi olursa şekl-i râbî'dir. Meselâ (كل إنسان حيوان وكل ناطق إنسان) [İnsânların tamamı canlıdır ve konuşanların hepsi insândır.] kıyâs-ı hamlîsinde hadd-i evsat olan "insân" sugrâda mevzû' ve kübrâda mahmûl olmasıyla şekl-i râbî'dendir. Netîcesinde (فبعض الحيوان ناطق) [O halde bazı canlılar konuşandır.] denilir. Ve kıyâs-ı şartîyede meselâ (كلما كان النهار موجودا فالشمس طالعة وكلما كانت الأرض مضيئة فالنهار موجود) [Her ne zaman ki gündüz mevcûd ise Güneş doğmuştur. Ve her ne zaman ki yeryüzü aydınlık ise gündüz mevcûddur.] kavlimizde hadd-i evsat olan (النهار موجود) [Gündüz mevcûddur.] sugrâda mahkûmün-aleyh ya'nî mukaddem ve kübrâda mahkûmün-bih ya'nî tâlî vâkî' olarak işbu şekl-i râbî'den olup (فقد يكون إذا كانت الشمس طالعة فالأرض مضيئة) [Ba'zen olur: Güneş doğduğu zamân yeryüzü aydınlık olur.] kavlini müntic olur.

Ve eğer hadd-i evsat sugrâ ve kübrâdan her birisinde mahkûmün-bih olursa şekl-i sâni'dir. Meselâ (كل إنسان حيوان ولا شيء من الحجر بحيوان) [Bütün insânlar canlıdır. Ve taştan hiçbir şey' canlı değildir.] hadd-i evsat olarak sugrâda ve kübrâda mahmûl olmasıyla şekl-i sâni'den olup netîcesi (فلا شيء من الإنسان بحجر) [İnsândan hiçbir şey' taş değildir.]dir. Ve şartîyeden [195] meselâ (كلما كانت الشمس طالعة فالنهار موجد وليس البتة إذا كانت الأرض مظلمة فالنهار موجود) [Her ne zaman ki Güneş doğmuşsa gündüz mevcûddur. Ve aslâ değil: Yeryüzü karanlık ise gündüz mevcûddur.] kıyâsında (النهار موجود) [Gündüz mevcuttur.] hadd-i evsatı sugrâ ve kübrâda mahkûmün-bih ya'nî tâlî vâkî' olarak işbu şekl-i sâni'den olup (فليس البتة إذا كانت الشمس طالعة فالأرض مظلمة) [Aslâ değil: Güneş doğduğu zaman yeryüzü karanlıktır.] kavlini intâc eder.

Ve eğer hadd-i evsat sugrâ ve kübrâdan ikisinde dahi mahkûmün-aleyh olursa şekl-i sâlisdir. Meselâ (كل إنسان حيوان وكل إنسان ناطق فبعض الحيوان ناطق) [Bütün insânlar canlıdır ve bütün insânlar konuşandır, o halde ba'zı canlılar konuşandır.] kavlimizde hadd-i evsat olan "insân" mukaddimeteinde mevzû' olmasıyla şekl-i sâlisden olup netîcesi (بعض الحيوان ناطق) [O halde ba'zı canlılar konuşandır.]dur. Ve şartıyyede (كلما كان النهار موجودا فالشمس طالعة وكلما كان النهار موجودا فالأرض مضيئة) [Her ne zaman ki gündüz mevcûd ise Güneş doğmuştur ve her ne zaman ki gündüz mevcûd ise yeryüzü aydınlıktır.] kıyâsında (النهار موجود) [Gündüz mevcûddur.] hadd-i evsatı sugrâ ve kübrâda mahkûmün-aleyh ya'nî mukaddem vâki' olmasıyla işbu şekl-i sâlisden olup (فقد يكون إذا كانت الشمس طالعة فالأرض مضيئة) [O halde ba'zen olur: Güneş doğduğu zamân yeryüzü aydınlık olur.] kavlini münticidir.

Seyyid allâmenin beyânı vechle şekl-i evvelin hâsılı îcâben veya selben küllî olarak ekber ile mahkûmün-aleyh olan vasatda asgarın külliyyen veya ba'zen indirâcı olmasıyla asgar dahi külliyyen veya ba'zen ekber ile îcâben veya selben mahkûmün-aleyh olur. Bu sebebden nâşî mahsûrât-ı erba'yı intâc eder. Ve bu vechle mûcibe ve sâlibe-i külliyye ve cüz'iyeye mahsûrât-ı erba'asını intâc etmek şekl-i evvelin havâssından olarak mâ' adâsı îcâb-ı küllîyi müntic olamaz. Ve hâsıl-ı şekl-i sâni asgar ile ekberin evsatda îcâben veya selben tenâfisî olarak bu cihetle kat'iyen mütenâfiyân olup ekber külliyyen veya cüz'iyen asgardan meslûb ve yalnız sâlibeyi müntic olur. Ve hâsıl-ı şekl-i sâlis asgarın îcâben ve ekberin îcâben veyâhûd selben evsata mülâkî olmalarıdır. Bu cihetle asgar ile ekber ya îcâben veya selben fi'l-cümle mütelâkî olarak yalnız cüz'iyeyi intâc eder. Ve şekl-i râbî' mûcibeden yalnız cüz'iyeyi ve sâlibeden külliyye ve cüz'iyeyi müntic olur.

[Şekl-i Evvelin Beyyini'l-İntâc Olup Eşkâl-i Bâkiyenin Hulf ve Aks Tarîkıyla İsbât Olunacağı]

Kâle Rahimehullâh

والشكل الأول منها لكونه على نظم بديع بين الإنتاج، والبواقي نظرية ثابتة بالخلف والعكس

[Dört şekilden birinci şekil, tabî bir tertip üzere olduğu için apaçık netîce verir. Geriye kalanlar aks ve hulf ile açık netîce veren sâbit nazariyyelerdir.]

Ve işbu eşkâl-i erbâ'adan şekl-i evvel nazm-ı bedî' üzere olduğundan için intâcı beyyin ve zâhir olarak muhtâc-ı isbât değıldir. Nazm-ı bedî' üzere olması hükm tabî'at ve muktezâ-yı akl üzere tertûbinden kinâyetdir.

Çünkü murâd (العالم محدث) [Âlem sonradan varlığa getirilmiştir.] gibi bir matlûbun mevzû'una mahmûlünün nisbetini bir vâsita ile tebeyyün ettirmek olmasıyla müktezâ-yı akl ibtidâ mevzû'-ı mezkûra vâsitanın nisbetiyle hükm ederek (العالم مؤلف) [Âlem oluşturulmuştur.] denilip ba'dehû mahmul-i matlûbu vâsita üzerine haml ve hükm ederek ve (كل مؤلف محدث) [Oluşturulan herşey sonradan varlığa getirilmiştir.] denilmektedir. Tâ ki işbu iki hükmden mevzû' ile mahmûl beyninde olan hükm-i bi'n-nisbe tahakkuk ederek matlûb hâsıl ola. Ve bu nazm üzere zihnî mevzû'undan [196] vâsıtaya ve vâsıtadan mahmûle intikâl etmesi tarîkıyla netîce-i matlûbeyi vech-i suhûletle istihsâli şekl-i evvelde cârî ve kusûrları bu nazm-ı ma'kûldan ârîdir. Ve şekl-i evvel metâlib-i erba'ayı ya'nî mücibeteyn ve sâlibeteynden cümlesini münticidir. Ve eşkâl-i bâkiye nazariyye olarak hulf ve aks tarîkleriyle sâbitedir. Ya'nî bi-nefsihâ beyyini'l-intâc olmayıp cümlesi muhtâc-ı beyândır.

Kâle Rahimehullâh

أما الخلف فهو إبطال صدق الشكل النظري بدون نتيجته بضم نقيض النتيجة إلى إحدى مقدمتين ليتنظم قياس معلوم الإنتاج لما ينافي المقدمة الأخرى، ويلزم اجتماع النقيضين

[Hulf; incelenen (kıyasî) şeklin, (verdiği bu) neticesi olmaksızın doğruluğunun iptal edilmesidir. Şu şekilde ki diğer mukaddimeye münâfi ve iki çelişğin bir araya gelmesini gerekli kılan neticeyi sonuç verecek kıyâsın oluşması için neticenin çelişği, iki mukaddimededen birine bitiştirilir.]

Amma eşkâl-ı bâkiyenin isbât-ı intâcında isti'mâl olunan burhân-ı hulf muhtâc-ı nazar olan şeklin neticesinde hâl-i iftirâkında sıdkını ibtâldir ki hülasası şekl-i nazârînin neticesiyle berâber ma'iyyeti ve neticesinden adem-i müfâratatı vâcib olduğunu isbât etmektir ki bu da neticenin nakîziyla şekl-i mezkûrun ma'iyyeti câ'iz olabilmelerini ibtâlden ibâretir. Şu tarîk ile ki neticenin nakîzını şeklin mukaddimeteyninden birine zamm ile muntazam olacak kıyâs mefrûzü's-sıdk olan mukaddime-i uh-râya münâfi olarak bir neticeyi istilzâm etmiş olur. Bu halde işbu netice sâdıka olsa münâfi olduğu mukaddime dahi mefrûzü's-sıdk olmasıyla ic-timâ'-ı nakîzayn lâzım gelir. Ve şekl-i evvelin işbu netice-i bâtulayı intâc-ı ise kıyâs-ı muntazam ve ma'lûmü'l-intâc olarak sûret-i kıyâsdan neş'et etmeyip belki sebep nakîz-ı netice olduğu ma'lûm olarak şekl-i nazârînin sıdk-ı intâc-ı sâbit olur. Meselâ gâ'ib olan şey'in sıfâtı mechûl olduğu cihetle bey'ı sahîh olamayacağını beyânda nazârî 'idâdında bulunan şekl-i

sânîden (كل غائب مجهول الصفة ولا شيء مما يصح بيعه بمجهول الصفة) [Kaybolan bütün şeyler sıfâtı bilinmeyendir. Satışı sahîh olan hiçbir şey' de sıfâtı bilinmeyen değildir.] mukaddimeleri (لا شيء من الغائب ما يصح بيعه) [Kaybolan hiçbir şeyin satışı sahîh değildir.] kavlini intâc ederek bunu tarîk-ı hulfa mürâca'atla isbât etmek istediğimizde netîce-i mezkûrenin nakîzı olan (بعض الغائب يصح بيعه) [Kaybolan bazı şeylerin satışı sahîhtir.] mukaddime-i mücibesini sugrâ ve şekl-i mezkûrun kübrâsı olan (لا شيء مما يصح بيعه) [Satışı sahîh olan hiçbir şey' de sıfâtı bilinmeyen değildir.] mukaddimesini kübrâ ederiz. Bu ise şekl-i evvelden kıyâs-ı muntazam olarak (بعض الغائب ليس بمجهول الصفة) [Kaybolan bazı şeyler sıfâtı bilinmeyen değildir.] kavlini intâc edeceği ma'lûmdur. Halbuki bu netîce şekl-i nazarî-i mezkûrun sugrâsı olup mefrûzü's-sıdk olan (كل غائب مجهول الصفة) [Kaybolan bütün şeyler sıfâtı bilinmeyendir.] kavline münâfi ve münâkız olmasıyla eğer bu netîce sâdika olsa cem'-i nakîzayn lâzım gelir. Ve şekl-i evvel beyyînü'l-intâc olarak bu fesâd sûret-i kıyâsdan olmayıp fesâd-ı mâddeden neş'et eylediği ve zamm olunan kübrâ mefrûzü's-sıdk olarak mücib-i fesâd nakîz-ı netîce idüğü ta'yin ederek fesâd-ı nakîz ile asl olan netîce hakk olup şekl-i sâni-i mezkûrun kavli-i mezkûru intâcî sâbit olur. Hâsılı eğer netîce sâdik olmasa²⁵⁶ [197] sıdk-ı nakîzî lâzım gelir. Ve nakîzin sıdkı takdîrde sıdk-ı nakîzîni mü'eddî olur ki birisi ayn-i sugrâ-yı mefrûzü's-sıdk ve diğerk nakîz-ı netîcenin kübrâya zammıyla hâsıla olan netîcedir. Zîrâ bu netîce sâlibe-i cüz'iyeye olup mücibe-i külliyye olan sugrâyı münâfidir. Ve hafî olmasın ki şekl-i sâni'de hulf zikr olunduğu vechle nakîz-ı netîcenin sugrâ ve kübrâ-yı kıyâsın kübrâ kılınmasıyla şekl-i evvelden muntazam olacak kıyâsın nakîz-ı sugrâyı intâcıyla ve şekl-i sâlisde nakîz-ı netîce kübrâ ve sugrâ-yı kıyâs sugrâ kılınarak kübrâyı münâfi olacak şey'i müntic olacak kıyâsın muntazam olmasıyla ve şekl-i râbî'de nakîz-ı netîce ihdâ mukaddimeteyne zamm olunarak mukaddime-i uhrânın nakîzına mün'akis olacak şey'i intâcıyla olur.

Kâle Rahimehullâh

وأما العكس فهو إثبات لزوم النتيجة له بضم إحدى مقدمتيه إلى عكس الأخرى مستويا، أو أحد العكسين إلى الأخرى ليتنظم قياس معلوم الإنتاج لتلك النتيجة، أو لما ينعكس إليها

[Aks; netîcenin bu şekle lazım geldiğinin şöyle isbat edilmesidir: Bu netîceyi veya bu netîceye döndürülecek bir netîceyi intac ettiği bilinen bir kıyas düzenle-

256 Seh ve savâb cetvelinde "olmasa" olarak düzeltilmiştir.

mek üzere mukaddimelerden biri, diğerinin düz döndürmesiyle veya döndürmelerden biri diğeriyle bitiştirilir.]

Ve ammâ isbât-ı intâc için olan tarîk-ı aks netîcenin kıyâsa lüzûmunu isbâtta ibâret olup bu da birkaç vechle olur. Şöyle ki; yâ ihdâ mukaddimeteyni mukaddime-i uhrânın aks-i müstevîsine veyâhûd ihdâ mukaddimeteynin aksini mukaddime-i uhrânın aksine zamm ile olur. Tâ ki bu tarîk ile ya şekl-i mezkûrun ayn-i netîcesini veyâhûd netîce-i mezkûreye mün'akis olacak bir netîceyi intâcî ma'lûm ve bedîhî olan bir kıyâs-ı muntazam olarak bu târîk ile şekl-i nazarînin sıhhat-ı intâcî tahakkuk eder. (أو بعكس الترتيب بأن يجعل) (Ya da netîcenin lüzûmunun isbâtı, tertîbin döndürülmesi ile olur. Şöyle ki; böyle bir kıyâs oluşsun diye suğra kübrâ ve kübrâ da suğrâ hâline getirilir.] Veyâhûd isbât-ı lüzûm-i netîce tertîb-i kıyâsı aks etmek tarîkiyle olur. Şu vechle ki suğrâ-yı kıyâs kübrâ ve kübrâ-yı kıyâs suğrâ kılınarak tâ ki netîce-i matlûbeyi veyâhûd bu netîceye mün'akise olacak bir netîceyi intâcî ma'lûm olan bir kıyâs-ı muntazam olur.

Kâle Rahimehullâh

وأحد العكسين أو كلاهما هو معنى ارتداد الشكل إلى شكل آخر

[İki döndürmeden biri veya her ikisi; bir şeklin diğeri bir şekle çevrilmesi anlamındadır.]

Ve bir şeklin şekl-i âhara irtidâdının ma'nâsı işbu akseynden biri veyâhûd ikisinden ibâretdir. Ya'nî ba'zen yalnız mukaddimeteyninden birinin aksi âharının aynına veya aksine zamm olunmasıyla ve ba'zen yalnız mukaddimeteynin ber-vech-i mezkûr aks tertîbiyle ve ba'zen zamm ve aks tertîbinden ikisiyle bir şekl, şekl-i âhara redd ve tahvîl olunur. Meselâ şekl-i sâninin darb-ı evvel ve darb-ı sâlisi yalnız aks-i kübrâ ile ve darb-ı sânisî aks-i suğrâ ile berâber aks tertîbiyle şekl-i evvele irtidâd eyler. Ve şekl-i sâlisin durûb-ı erba'a-i ûlâsı yalnız aks-i suğrâ ile ve darb-ı hâmisi aks-i kübrâ ile berâber aks tertîbiyle şekl-i evvele redd olunur. Ve şekl-i râbî'in durûb-ı selâse-i ûlâsı yalnız aks tertîbiyle ve darb-ı râbî' ve hâmisi mukaddimeteynin cemî'an aksleriyle şekl-i evvele mürted olur. Ve darb-ı sâdisi yalnız [198] aks-i suğrâ ile şekl-i sâniye ve darb-ı sâbî'i yalnız aks-i kübrâ ile şekl-i sâlise irtidâd eder. Nitekim bu icmâlin tafsîlâtına musannif-i merhûm durûb-ı eşkâlî beyân sırasında işâret edecektir.

Kâle Rahimehullâh

ولكل من الأشكال الأربعة شروط

[Dört şekilden her birinin şartları vardır.]

Ve işbu eşkâl-i erba'adan her birerleri için mukaddimâtın keyfiyyât ve kemmiyyâtı hasebiyle şurût-ı mu'tebere olarak bu şartların fıkdanı hâlinde müntic-i matlûb olamaz.

[Şekl-i Evvelin Şart-ı İntâcî Keyfen İcâb-ı Sugrâ ve Kemmen Külliyyet-i Kübrâ Olduğu]

Kâle Rahimehullâh

أما الشكل الأول فشرط إنتاجه كيفاً إيجاب الصغرى وكما كلية الكبرى لاختلاف النتائج إيجاباً وسلباً عند عدم أحدهما

[Birinci şeklin sonuç vermesinin şartı; nitelik olarak sugrâsının olumlu, nicelik olarak kübrâsının küllî olmasıdır. Bu şartlar; iki şarttan biri olmadığında neticeler, olumlu ve olumsuzluk cihetiyle farklılaştığından dolayıdır.]

Ammâ şekl-i evvelin keyfen şart-ı intâcî sugrâsı mûcibe ve kemmen şart-ı intâcî kübrâsı külliyye olmasıdır. Zîrâ bu şartlardan birisi mevcûd olmadığı hinde neticeler icâb ve selb cihetinden muhtelif olarak ba'zen neticesi mûcibe ve ba'zen sâlibe olup işbu ihtilâf ise münâfi-i intâcdır. Zîrâ mâ'nâ-yı intâc zât-ı kıyâsın neticeyi istilzâmı olmasıyla bu vechle bir kıyâsın ba'zen icâb ile ve ba'zen selb ile sıdkı netîcenin zât-ı kıyâsa lüzûmuna münâfi olup akim kıyâsa delîldir. ammâ sugrâ mûcibe olmadığı takdîrde ihtilâf-ı intâcın menşe'i asgarın taht-ı evsatda adem-i indirâciyla hükmün asgara ta'addî ve tecâvüz edememesidir. Meselâ من الإنسان بحجر (لا شيء من الإنسان بحجر) [İnsânlardan hiçbir şey' taş değildir ve bütün taşlar cisimdir.] denilse hakk olan (كل إنسان جسم) [Bütün insânlar cisimdir.] mûcibesini intac etmesidir. Zîrâ her bir insân cism idüğü ma'lûmdur. Ve kübrâ (لا شيء من (كل حجر جماد) [Bütün taşlar cansızdır.] i'tibâr edilse hakk olan (لا شيء من الإنسان بجماد) [İnsânlardan hiçbir şey' cansız değildir.] sâlibesini müntic olmasıdır. Ve bu vechle vukû'-ı ihtilâfa sebep sugrâ sâlibe olup asgar olan insânın evsat olan hacerden selbiyle tahtında münderic olmamasıdır. Ve ammâ kübrâ külliyye olmadığı takdîrde menşe-i ihtilâf netâyic-i ekber ile üzerine hükm olunan şey' kendiyile asgar üzere hükm olunan şey'in gayrısı olmak ihtimalidir. Meselâ (كل إنسان حيوان و بعض الحيوان ناطق)

[Bütün insânlar canlıdır ve ba'zı canlılar konuşandır.] kavlinde hakk olan (كل إنسان ناطق) [Bütün insânlar konuşandır.] mûcibesini intâcdır. Ve kübrâ (بعض الحيوان فرس) [Ba'zı canlılar attır.] i'tibâr edilse hakk olan (لا شيء من الإنسان بفرس) [İnsânlardan hiçbir şey' at değildir.] sâlibesini mün-tic olmasındır. Ve menşe-i ihtilâf kübrâ cüz'iyeye olmasından dolayı ekber olan "nâtık" veyâhûd "feres" ile üzerine hükm olunan hayevândan ba'zı sugrâda hayevân ile mahkûmün-aleyh olan ba'zın gayrısı olmasının muhtemel olmağıdır ki ba'z-ı muvâfıkda îcâb ve ba'z-ı müğâyirde selb sâdık olur.

Musannif *Hâşiye*'de demişdir ki; ammâ îcâb-ı sugrânın iştirâtı asgarın nefsi evsatda münderîc olması içindir. Ve ammâ külliyyet-i kübrâyı şart eylemeleri cemî'-i efrâd-ı evsâtın îcâben veyâhûd selben hükm-i ekberde indirâcından içindir. Zîrâ işbu indirâcının mecmû'uyla asgarın bi'l-bedâhe hükm-i ekberde indirâcı zâhir olur. Nitêkim ehl-i fen bu vechle beyân [199] etmişlerdir. Ve iştirât-ı mezkûr için bu delîl, delîl-i limmî olup metinde zikr olunan ihtilâf-ı netâyic delîl-i inniye işâretidir. Ve bu vechle iştirât-ı mezkûrun muhtâc-ı delîl olması şekl-i evvelin beyyinü'l-intâc olmasına münâfi değildir. Zîrâ meselâ (لان العالم متغير وكل متغير حادث) [Çünkü âlem değışkendir ve her değışken olan şey' sonradan varlığa gelmiştir.] kıyâsının neticesi olan (العالم حادث) [Âlem sonradan varlığa gelmiştir.] kavlini istilzâmı bedîhî olması ba'zı şeylerle bedâhet iştirâtını müstelzim olamaz. Bu sûrette şekl-i mezkûrun neticeyi istilzâmıyla hükm-i bedîhî ve umur-ı mezkûra ile iştirâtıyla hükm nazarî olması câ'iz olur. Şununla berâber ki makâm-ı delilde zikr olunan şey' tenbîh için olup delîl olmaması dahi câ'iz ve mümkündür.

[Şekl-i Evvelin Durûb-ı Nâticesi Dört İdügü]

Kâle Rahimehullâh

فصروبه الناتجة للمحسورات الأربع أربعة مرتبة على وفق ترتيب شرف النتائج

[Bu şeklin dört mahsûra önermeyi netice veren darbları dört tanedir. Bunlar, neticelerinin kıymetine göre tertîp edilmiştir.]

İmdi zikr olunan îcâb-ı sugrâ ve külliyyet-i kübrâ şartıyla iştirâtından nâşi şekl-i evvelin muhsûrat-ı erba'a için olan durûb-ı nâticesi dört olup bu da tertîb-i şeref-i netâyice muvâfık olarak mürettebedir. Çünkü ma'lûm olduğı vechle kaziyyeler şahsiyye ve mahsûra ve mühmele ve tabî'iyeye-

de münhasıra olup bunlardan şahsiyye mahsûratdan külliyye menzilesinde olarak şekl-i evvelin külliyyet-i kübrâsı meşrûta iken şahsiyye olduğu hinde intâc eder. Meselâ (هذا زيد و زيد إنسان) [Bu Zeyd'dir ve Zeyd insândır.] kavli (بالضرورة هذا إنسان) [Bu zorunlu olarak insândır.] kavlini müntic olur. Ve mühmele kuvve-i cüz'iyede ve tabî'yye nazar-ı i'tibârdan sâkıta olarak bu cihetle bâb-ı kıyâsda mu'tebere olan ancak muhsûrâtdır. Ve mahsûrât-ı külliyye-i²⁵⁷ mûcibe ve sâlibe ve cüz'iyeye-i²⁵⁸ mûcibe ve sâlibe aksâm-ı erba'asına münkasım olmasıyla bunların sugrâ ve kübrâda i'tibâr-ı vücûdlarıyla on altı darbın in'ikâdı mümkün ise de bundan sekizi iştirât-ı îcâb-ı sugrâ ile ve dördü külliyyet-ı kübrâ ile sâkıta olarak durûb-ı müntice erba'a-i mütebâkiyyeye münhasıra olmuştur. Ve sâkıta olanlar sugrâ-yı sâlibeteyn ile kübrâ-yı külliyyeteyn ve cüz'iyeteyn ve kübrâ-yı cüz'iyeteyn ile sugrâ-yı mûcibeteyndir. Ve akîseden maksûd netâyici olmasıyla durûb-ı münticeyi tertîbde tertîb şeref-i netâyice muvâfakat ciheti iltizâm olunmuştur. Şöyle ki; eşref-i mahsûrât mûcibe-i külliyye ve ba'dehû sâlibe-i külliyye ile mûcibe-i cüz'iyeye ve ahassî mûcibe-i cüz'iyeye olarak tertîb-i durûb dahi zikr olunacağı vechle bu siyâk üzeredir.

Kâle Rahimehullâh

الضرب الأول^{٢٥٩} مؤلف من موجبتين كليتين ينتج موجبة كلية^{٢٦٠}، وقد تقدم مثاله من الحملية والشرطي

[Birinci Darb: Külli olumlu sonuç veren iki külli olumlu önermeden oluşur. Yüklemlî ve şartlı kıyâstaki örnekleri geçti.]

Şekl-i evvelin darb-ı evveli iki mûcibe-i külliyyeden mü'ellef olarak mûcibe-i külliyyeyi intâc eder. Ya'nî gerek sugrâ ve gerek kübrâsı mûcibe ve külliyye olarak netîcesi de mûcibe ve külliyye olur. Ve bu vechle îcâb ve külliyyet-i şerefeyni üzere iştimalinden için tertîbde durûb-ı bâkiye üzerine mukaddem vâkî' olmuştur. Ve misâli hamlî ve şartî olarak mürûr etmiştir. Meselâ (كل جسم مؤلف وكل مؤلف محدث) [Bütün cisimler mü'elleftir ve bütün mü'ellefler hâdistir.] mukaddimleri [200] mûcibe-i külliyye olup (فكل جسم محدث) [Bütün cisimler sonradan varlığa getirilmiştir.] mûcibe-i külliyyesini müntic olarak darb-ı evvelden kıyâs-ı hamliyyedir. Ve كلما كان

257 Sehv ve savâb cetvelinde "külliyye-i" olarak düzeltilmiştir.

258 Sehv ve savâb cetvelinde "cüz'iyeye-i" olarak düzeltilmiştir.

259 Sehv ve savâb cetvelinde "ed-darbü'l-evvelü" olarak düzeltilmiştir.

260 Sehv ve savâb cetvelinde "külliyyeten" olarak düzeltilmiştir.

[Her ne zaman ki âlem değışken ise o zamân mümkündür ve âlem her ne zaman mümkün ise sonradan varlığa gelmiştir, şu halde her ne zaman ki değışken ise sonradan varlığa gelmiştir.] kavli dahi bu darbdan kıyâs-ı şartıdır.

Kâle Rahimehullâh

الثاني من كليتين والكبرى سالبة ينتج سالبة كلية، نحو كُلُّ مَخْلُوقٍ صَادِرٌ عَنِ الْوَاجِبِ تَعَالَى بِالِاخْتِيَارِ وَلَا شَيْءٌ مِنَ الصَّادِرِ بِالِاخْتِيَارِ بَقَدِيمٍ يَنْتَجِ أَنَّهُ لَا شَيْءٌ مِنَ الْمَخْلُوقِ بَقَدِيمٍ وَنَحْوِ كُلِّمَا كَانَ صَادِرًا بِالِاخْتِيَارِ كَانَ حَادِثًا وَلَيْسَ الْبَيِّنَةُ إِذَا كَانَ حَادِثًا كَانَ قَدِيمًا يَنْتَجِ أَنَّهُ لَيْسَ الْبَيِّنَةُ إِذَا كَانَ صَادِرًا بِالِاخْتِيَارِ كَانَ قَدِيمًا

[İkinci Darb: Küllî olumsuz sonuç veren, kübrâsı olumsuz iki küllî önermeden oluşur. Misâl; bütün mahlûkât, Vâcib-i Teâlâ'dan ihtiyâr ile sâdır olmuştur. İhtiyâr ile sâdır olan hiçbir şey kadîm değildir. Netîce: Hiçbir mahlûk kadîm değildir. Misâl; her ne zaman mahlûkât, ihtiyâr ile sâdır olmuş ise hâdistir. Elbette hiçbir zaman hâdis ise kadîm değildir. Netîce: Elbette hiçbir zaman ihtiyâr ile sâdır olmuşsa kadîm değildir.]

Ve darb-ı sâni külliyyeteynden mürekkeb olup kübrâsı sâlîbe-i külliyyeyi münticedir. Ve sâlîbe-i külliyye mûcibe-i cüz'iyeden eşref olmasıyla tertîbde sâni vâki' olmuştur. Zîrâ şeref-i îcâb yalnız²⁶¹ vücûdî olması cihetinden olup lâkin şeref-i külliyyet şâmil ve mazbût ve ulûmda nâfi' gibi vücûh-i müte'addidendir. Ve hamlî ve şartîden misâlleri metinde zikr olunduğu vechle olup misâl-i eshel *كُلُّ جَسْمٍ مُؤَلَّفٍ وَلَا شَيْءٌ مِنَ الْمُؤَلَّفِ بِقَدِيمٍ فَلَا* (كل جسم مؤلف ولا شيء من المؤلف بقديم فلا [Cisimlerin tamamı müelleftir ve müellef olan hiçbir şey' kadîm değildir ve cisimlerden de hiçbir şey' kadîm değildir.] olarak netîceleri sâlîbe olur.

Kâle Rahimehullâh

الثالث من موجبتين والصغرى جزئية ينتج موجبة جزئية، كمثل الضرب الأول إذا جعل الصغرى موجبة جزئية

[Üçüncü Darb: Cüz'î olumlu sonuç veren, sugrâsı cüz'î iki olumlu önermeden oluşur. Sugrâsı cüz'î olumlu kılındığında birinci darbin misâli buna örnektir.]

Ve darb-ı sâlis mûcibeteynden mü'elleftir olarak sugrâsı cüz'iyeye olup mûcibe-i cüz'iyeyi intâc eder. Ve mûcibe-i cüz'iyede şerefeynden yalnız îcâb

261 Sehiv ve savâb cetvelinde “yalnız” olarak düzeltilmiştir.

mevcûd olarak sâlibe-i cüz'iyeden eşref olmasıyla mertebe-i sâlisede vâki' olmuştur. Ve misâli sugrâsı mûcibe-i cüz'iyye kılındığı takdîrde darb-ı evvelin misâli gibidir. Şöyle ki; (بعض الجسم مؤلف وكل مؤلف محدث) [Ba'zı cisimler mü'elleftir ve bütün mü'ellefler hâdistir.] kavlimiz darb-ı sâlisden olup (فبعض الجسم محدث) [Ba'zı cisimler hâdistir.] mûcibe-i cüz'iyesini müntic olur. Ve şartıyyede (قد يكون إذا كان العالم متغيرا كان ممكنا وكلما كان ممكنا كان حدثا) [Bazen olur: Âlem değışken olduğu zamân mümkündür ve her ne zaman âlem mümkün ise hâdistir. Şu halde âlem değışken ise o zamân hâdistir.] denilir.

Kâle Rahimehullâh

الرابع من المختلفين في الكيف والكم والكبرى سالبة كلية ينتج سالبة جزئية، كمثل الضرب الثاني إذا جعل الصغرى موجبة جزئية

[Dördüncü Darb: Cüz'î olumsuz sonuç veren, kübrânın küllî olumsuz olduğu nitelik ve nicelik olarak birbirinden farklı iki mukaddimedden oluşur. Sugrâsı cüz'î olumlu kılındığında ikinci darbın misâli buna örnektir.]

Ve darb-ı râbi' keyf ve kemde muhtelifeteyn olan kaziyeteyninden mü'ellef olup kübrâsı sâlibe-i külliyye ve netîcesi sâlibe-i cüz'iyedir. Bu sûretde sugrâsı mûcibe-i cüz'iyye ve kübrâsı sâlibe-i külliyye olur. Ve netîcesinde îcâb ve külliyyet-i şerefeyninden hiç birisi mevcûd olmamasıyla rûtbe-i râbi'ada bulunmuştur. Ve misâli sugrâsı mûcibe-i cüz'iyye kılındığı takdîrde darb-ı sâninin misâli gibidir. Şöyle ki; (بعض الجسم مؤلف ولا شيء) (بعض الجسم ليس بقديم) [Ba'zı cisimler müelleftir ve müellef olanlardan hiçbir şey kadîm değıldir.] kavlimiz darb-ı râbi'den olup (بعض الجسم ليس بقديم) [Ba'zı cisimler kadîm değıldir.] sâlibe-i cüz'iyesini intâc eder. Ve şartıyyesinde (قد يكون إذا كان صادرا بالإختيار كان حدثا وليس البتة إذا كان صادرا بالاختيار يكون قديما) [Bazen olur: Bir cisim ihtiyârla ortaya çıkarsa hâdis olur. Elbette cisim hâdis olunca kadîm olmaz. O halde bazen olmaz: Bir cisim ihtiyârla ortaya çıkarsa kadîm olur.] denilir.

[Şekl-i Sâninin Şart-ı İntâcî Keyfde İhtilâf-ı Mukaddimeteyn ve Külliyyet-i Kübrâ İdügü]

Kâle Rahimehullâh

وأما الشكل الثاني فشرط إنتاجه اختلاف مقدمتيه في الكيف وكلية الكبرى لا اختلاف النتائج عند فقد إحديهما أيضا

[İkinci şeklin sonuç vermesinin şartı; iki mukaddimenin nitelikte farklı olması ve kübrânın küllî olmasıdır. Bu şartlar; yine iki şarttan biri olmadığında, netîceler, olumlu ve olumsuzluk cihetiyle farklılaştığından dolayıdır.]

Ve ammâ şekl-i sâninin şart-ı intâc-ı mukademeteynin keyfde ihtilâfıyla kübrânın külliyyetidir. Zîrâ işbu şarteynden birinin fıkdanı hînde şekl-i evvelde olduğu gibi netâyicinde ihtilâf vâki' olur. Hâsılı şekl-i sâninin keyfen şart-ı intâcî îcâb ve selb ile ihtilâf-ı mukademeteyn ve kemmen külliyyet-i kübrâdır ve eğer bu şartlardan biri müntefi olsa ihtilâf-ı netâyicle akîm ve müntakız olur. Zîrâ (كل إنسان حيوان وكل فرس حيوان) [Bütün insânlar canlıdır ve bütün atlar da canlıdır.] denilse sâdık olacak netîce (لا شيء من الإنسان بفرس) [İnsânlardan hiçbir şey' at değildir.] sâlibesidir. Ve eğer mahall-i kübrâda (كل ناطق حيوان) [Konuşanların tamamı canlıdır.] denilse sâdık olacak netîce (كل ناطق إنسان) [Konuşanların tamamı insandır.] mûcibesidir. Bu ihtilâf ise kaziyeteynin keyfde ittihâdlarıyla şart-ı ihtilâf mevcûd olmamasından mütevelliddir. Ve meselâ (كل إنسان حيوان وبعض الجسم ليس بحيوان) [Bütün insânlar canlıdır ve ba'zı cisimler canlı değildir.] denilse sâdık olacağı netîce (الإنسان جسم) [İnsân cisimdir.] mûcibesidir. Ve eğer mahall-i kübrâda (بعض الحجر ليس بحيوان) [Taşların ba'zısı canlı değildir.] denilse sâdık olacak netîce (بعض الإنسان ليس بحجر) [İnsânların ba'zısı taş değildir.] sâlibesidir. Ve bu ihtilâfa bâdî' kübrâ cüz'iyeye olarak külliyyet-i kübrâ şartının mevcûd olmamasıdır.

[Şekl-i Sâninin Yalnız Sâlibeteyn için Durûb-ı Nâticesi Dört İdûğü]

Kâle Rahimehullâh

فصروبه الناتجة للسالبين فقط أربعة مرتبة على وفق ترتيب شرف النتائج والصغرى

[Bu ikinci şeklin, sadece küllî ve cüz'î olumsuz sonuç veren dört tane darbu vardır. Bunlar, netîcelerinin ve sugrânın kıymetine göre tertîb edilmiştir.]

İmdi şekl-i sâninin yalnız sâlibe-i külliyye ve cüz'iyeyi intâc eden durûbu dördür. Zîrâ îcâb ve selb ile mukademeteynin ihtilâfı ve kübrânın külliyyeti şartıyla on altı ihtimâlden on ikisi sâkıt olarak yalnız dört darb bâkî olmuştur. Bu da netîcelelerin ve sugrânın tertîb-i şerefine muvâfık olarak mürettebedir. Ve çünkü îcâb ve selb ile ihtilâf-ı mukademeteyni meşrût olmasından nâşî ihdâ mukademeteyn sâlibe ve netîce mukadime-i sâlibeye tâbî'a olmasıyla şekl-i sâni dâ'ima sâlibeyi müntic olarak netîcesi mûcibe olamaz.

Kâle Rahimehullâh

الأول من كليتين والصغرى موجبة، نحو كُلِّ جِسْمٍ مُؤَلَّفٌ وَلَا شَيْءٌ مِنَ الْقَدِيمِ بِمُؤَلَّفٍ فَلَا شَيْءٌ مِنَ الْجِسْمِ بِقَدِيمٍ

[Birinci Darb: Sugrâsı olumlu iki küllî mukaddimeden oluşur. Misâl; bütün cisimler mü'elleftir. Hiçbir kadim müellef değildir. Öyleyse hiçbir cisim kadim değildir.]

Darb-ı evvel iki kazıyye-i külliyyeden mürekkebe olup sugrâ mûcibedir. Ve sugrâ mûcibe olduğu gibi ihtilâf-ı mukaddimeteyn şart olmasıyla kübrâ sâlibedir. Hâsılı işbu darb-ı evvelin sugrâsı mûcibe-i külliyye ve kübrâsı sâlibe-i külliyye olarak sâlibe-i külliyyeyi intâc eder. Meselâ “her bir cism mü'ellefdir” sugrâsı mûcibe ve “kadîm olan hiçbir şey” mü'ellef değildir” kübrâsı sâlibe ve işbu mukaddimeteynden ikisi de külliyye olarak “cisimden hiçbir şey kadîm değildir” sâlibe-i külliyyesini müntic olur. Ve îcâb ve külliyyet-i sugrâ ve külliyyet-i [202] netîce şerefeynini şâmil olmasıyla durûb-ı bâkiyeden tertîbde mukâddem vâki' olmuştur.

Kâle Rahimehullâh

الثاني من كليتين والصغرى سالبة، نحو لَا شَيْءٌ مِنَ الْجِسْمِ بِبَسِيطٍ وَكُلُّ قَدِيمٍ بِبَسِيطٍ فَلَا شَيْءٌ مِنَ الْجِسْمِ بِقَدِيمٍ

[İkinci Darb: Sugrâsı olumsuz iki küllî mukaddimeden oluşur. Misâl; hiçbir cisim basit değildir. Bütün kadimler basittir. O halde hiçbir cisim kadim değildir.]

Darb-ı sâni külliyyeteynden mü'ellef olarak sugrâ sâlibedir. Ve sugrâsı sâlibe olmasıyla şart-ı ihtilâfdan nâşi kübrâ mûcibe ve ikisi de külliyye olarak sâlibe-i külliyyeyi intâc eder. Meselâ; “cisimden hiçbir şey basit değildir” sugrâsı sâlibe-i külliyye ve “her bir kadîm basitdir” kübrâsı mûcibe-i külliyye olup imdi “cisimden hiçbir şey kadîm değildir” sâlibe-i külliyyesini müntic olur. Ve işbu darb-ı sâni'nin sugrâsında şeref-i îcâb mevcûd olmayıp fakat sugrâ ve netîcede şeref-i külliyyet mevcûd olmasıyla mertebe-i sâniyede vâki' olmuştur.

Kâle Rahimehullâh

ينتجان سالبة كلية بالخلف، وبعكس المقدمة السالبة وحدها في الأول، ومع عكس الترتيب والنتيجة في الثاني

[Bu iki darb; hulf yöntemiyle veya birinci darbta sadece olumsuz önermenin döndürülmesi, ikinci darbta olumsuz önermenin döndürülmesi ile berâber tertîb ve netîcenin de döndürülmesi ile küllî olumsuz sonucunu verirler.]

Ve işbu darbeyn sâlibe-i külliyyeyi müntic olup bu da tarîk-ı hulf ile ve evvelde yalnız mukaddime-i sâlibenin ve sâni'de tertîb ve netîcenin akisleriyle berâber mukaddime-i sâlibenin aksiyle tahakkuk eder. ammâ tarîk-ı hulf nakîz-ı netîce olan mûcibe-i cüz'iyeyi sugrâ ve kübrâ-yı kıyâsı yine kübrâ kılarak şekl-i evvelin darb-ı râbi'inden tertîb-i kıyâs ile kıyâs-ı evvelin mefrûzü's-sıdk olan sugrâsına münâkız netîce husûlûdür. Meselâ darb-ı evvelin netîcesi olan (لا شيء من الجسم بقديم) [Hiçbir cisim şey' kadîm değildir.] kavli sâdik olmasa nakîzı olan (بعض الجسم قديم) [Cisimlerin ba'zısı kadîmdir.] kavlinin sıdkı lâzım gelir. Ve illâ irtifâ'-ı nakîzaynı müstelzim olur. İmdi işbu nakîz-ı sugrâ ve kübrâ-yı kıyâsı zamm ederek (بعض الجسم قديم ولا شيء من القديم بمؤلف) [Cisimlerin ba'zısı kadîmdir, kadîm olan hiçbir şey' mü'el'ef değildir.] deriz. Bu ise şekl-i evvelin darb-ı râbi'inden kıyâs-ı muntazam olarak (بعض الجسم ليس بمؤلف) [Cisimlerin ba'zısı mü'el'ef değildir.] kavlini intâc eder. Bu ise kıyâs-ı evvelin mefrûzü's-sıdk olan (كل جسم مؤلف) [Cisimlerin tamamı mü'elleftir.] sugrâsına münâkız olarak hulfdür. Ve şekl-i evvelin sûreti bedîhiyyü'l-intâc ve kübrâ mefrûzü's-sıdk olmasıyla mûcib-i hulf-i sugrâ idüğü ta'ayyün ederek bu vechle istihâle-i nakîzdan nâşi ayn-i netîce hakk olduğu tahakkuk eder. Darb-ı sâni'nin tarîk-ı mezkûr ile isbât-ı netîcesi dahi ayniyle böyledir.

Ve ammâ darb-ı evvelde yalnız mukaddime-i sâlibenin aksiyle sübût-i intâcın tarîki kübrâyı aks ederek şekl-i evvele reddiyle ayniyle netîcenin husûlûdür. Meselâ kıyâs-ı mezkûrun (لا شيء من القديم بمؤلف) [Kadîm olan hiçbir şey' mü'el'ef değildir.] mukaddimesini aks ile (كل جسم مؤلف) [Cisimlerin tamamı mü'elleftir.] sugrâsına zamm ederek (لا شيء من المؤلف بقديم) [Hiçbir mü'el'ef kadîm olamaz.] dediğimizde bu kıyâs şekl-i evvelin darb-ı sâni'sinden kıyâs-ı muntazam olarak (لا شيء من الجسم بقديم) [Cisimlerden hiçbir şey' kadîm değildir.] kavlini müntic olup bu ise isbâtı matlûb olan netîcenin aynıdır. [203] Ve darb-ı sanîde tertîb ve netîce ve mukaddime-i sâlibenin aksleriyle isbât-ı netîce şu vechledir ki ibtidâ'en sâlibe-i külliyye olan sugrâ aks olunarak sâniyen tertîb-i kıyâs ve sâli'sen netîce aks edilir. Meselâ darb-ı mezkûrun sebk eden misâlinde (لا شيء من الجسم بسيط) [Hiçbir cisim basît değildir.] sugrâsı (لا شيء من البسيط بجسم) [Hiçbir basît cisim

değildir.] kavline aks edilerek ba'dehû kübrâsını sugrâ ve işbu aks-i sugrâyı kübrâ edip (كل قديم بسيط ولا شيء من البسيط بجسم) [Kadîm olan bütün şeyler basittir ve basît olan hiçbir şey' cisim değildir.] denilse şekl-i evvelin darb-ı sânisinden kıyâs-ı muntazam olarak (لا شيء من القديم بجسم) [Kadîm olan hiçbir şey' cisim değildir.] netîcesi hâsıl olur. Ve bu netîce aks olunduğu sûrette (لا شيء من الجسم بقديم) [Cisimlerden hiçbir şey' kadîm değildir.] olup bu ise netîce-i matlûbedir.

Kâle Rahimehullâh

الثالث من المختلفتين كيفاً وكما والصغرى موجبة جزئية، كمثال الضرب الأول أيضاً. الرابع منهما والصغرى سالبة جزئية، كمثال الضرب الثاني ينتجان سالبة جزئية بالخلف، وبعكس الكبرى في الأول

[Üçüncü Darb: Sugrâsı cüz'î olumlu olup nitelik ve nicelik bakımından farklı iki mukaddimededen oluşur. Birinci darbın misâlinin aynısıdır. Dördüncü Darb: Sugrâsı cüz'î olumsuz olup nitelik ve nicelik bakımından farklı iki mukaddemeden oluşur. İkinci darbın misâlinin aynısıdır. Bu iki darb, hulf ve birinci darba kübrânın döndürülmesi ile cüz'î olumsuz sonuç verir.]

Ve darb-ı sâlis keyfen ve kemmen muhtelif olan kaziyeteynden mü'elleftir ve kadîm olan hiçbir şey' mü'elleftir.] olup (بعض الجسم مؤلف ولا شيء من القديم بمؤلف) [Cisimlerin ba'zıları mü'elleftir ve kadîm olan hiçbir şey' mü'elleftir.] (ليس بعض الجسم بقديم) [Cisimlerin ba'zıları kadîm değildir.] sâlibe-i cüz'iyyesini intâc eder.

Darb-ı râbî' yine muhtelifeteynden mü'elleftir ve kadîm olan bütün cisimler basittir.] denilip (ليس بعض الجسم ببسيط وكل قديم بسيط) [Cisimden ba'zıları basît değildir ve kadîm olan bütün cisimler basittir.] denilip (ليس بعض الجسم بقديم) [Ba'zı cisimler kadîm değildir.] sâlibe-i cüz'iyyesini müntic olur. Ve işbu darbeyn sâlibe-i cüz'iyyeyi müntic olup bu da darb-ı hulf ile ve yalnız darb-ı sâlis aks-i kübrâ ile de isbât olunur. Sûret-i cereyân hulf-i darb-ı evvelde mürûr eden beyânın aynı olup ve aksde (بعض الجسم مؤلف ولا شيء من المؤلف بقديم فليس بعض الجسم بقديم) [Cisimlerin ba'zıları mü'elleftir ve mü'ellefterden hiçbir şey' kadîm değildir. O halde ba'zı cisimler de kadîm değildir.] denilir. Ve darb-ı râbî'de işbu darb-ı aks gayr-ı cârîdir.

[Şekl-i Sâlisin Şart-ı İntâcî İcâb-ı Sugrâ ile Ehad-i Mukaddimeteynin Külliyyeti Olup ve Durûb-ı Nâticesi Yalnız Cüz'iyeteyn için Altı Darb Olduğu]

Kâle Rahimehullâh

وأما الشكل الثالث فشرط إنتاجه إيجاب الصغرى وكلية إحدى مقدمتيه للاختلاف بدون أحدهما أيضا، فضروره الناتجة للجزئيتين فقط ستة مرتبة على وفق ترتيب شرف النتائج والكبرى مع شرف أنفسها

[Üçüncü şeklin sonuç vermesinin şartı, sugrânın olumlu, iki mukaddimeden birinin küllî olmasıdır. Bu şartlar; yine iki şarttan biri olmadığında, neticeler, olumlu ve olumsuzluk cihetiyle farklılaştığından dolayıdır. Bu şeklin, sadece cüz'î olumlu ve cüz'î olumsuz sonuçlarını veren altı darbı vardır. Bunlar; neticeler, kübrâ ve kendilerinin kıymetine göre tertib edilmiştir.]

Ve ammâ şekl-i sâlisin şart-ı intâcî sugrâsı mûcibe ve ihdâ mukaddimeteyni külliyye olmasıdır. Zîrâ bu şartlardan birisi mevcûd olmasa itihâd-i sûret-i kıyâs ile berâber eşkâl-ı sâbıkada olduğu gibi ba'zen mûcibe ve ba'zen sâlibeyi intâc ile netîcede ihtilâfî mü'eddî olur. Bu ihtilâf ise netîcenin zât-ı kıyâsa adem-i lüzûmuna dâlldır. İmdi bi-hasebi'l-vâki' şekl-i sâlisin durûb-ı nâticesi yalnız cüz'iyeteyn için altı durûb olup kusûr-ı durûb muhtemele-i aşere akîmedir. Ve işbu [204] durûb-ı müntice nefsi darbların şerefleriyle berâber netâyici ve kübrânın şerefleri vufk-ı tertîbi üzere mürettebedir.

Kâle Rahimehullâh

الأول من موجبتين كليتين نحو كُلِّ مُؤَلَّفٍ جِسْمٌ وَكُلِّ مُؤَلَّفٍ حَادِثٌ يَنْتِجُ مَوْجِبَةَ جِزْئِيَّةٍ لَا كَلِيَّةٍ، لَجَوَازِ كَوْنِ الْأَصْغَرِ أَعْمَ مِنَ الْأَكْبَرِ

[Üçüncü şeklin birinci Darbı: Küllî olumlu iki mukaddimeden oluşur. Misâl; bütün mü'ellefler cisimdir. Bütün mü'ellefler hâdistir. (O halde bazı cisimler hâdistir.) Hadd-i asgarın hadd-i ekberden daha geniş olması mümkün olduğundan dolayı cüz'î olumlu netîceyi sonuç verir. Küllî netîceyi sonuç vermez.]

Şekl-i sâlisden darb-ı evvel mûcibeteyn-i külliyyeteynden mü'ellefdir. Meselâ “her bir mü'ellef cisimdir ve her bir mü'ellef hâdistir” denilse bu kıyâs darb-ı mezkûrdan olup imdi “ba'zı cism hâdistir” mûcibe-i cüz'iyesini intâc eder. Ve bu darbın mukaddimeteyni külliyye olmasıyla berâber bunda asgarın ekberden e'amm olması câ'iz olmasına binâ'en

netîcesi külliyye olamaz. Meselâ (كل إنسان حيوان وكل إنسان ناطق) [İnsânların tamamı canlıdır ve bütün insânlar konuşandır.] denilse asgar olan “ha-yevân” ekber olan “nâtık”dan e‘amm olmasıyla netîcesinde külliyye olarak (كل حيوان ناطق) [Bütün canlılar konuşandır.] denilmek sâdık olmayıp belki makrûn-ı sıdk olan (بعض الحيوان ناطق) [Ba‘zı canlılar konuşandır.] müci-be-i cüz’iyyesidir. Ve bu darbın sugrâsını aks ederek şekl-i evvele redd ile (بعض الجسم مؤلف وكل مؤلف حادث) [Cisimlerin ba‘zıları mü’elleftir ve mü’el-lef olan bütün cisimler hâdistir.] denilse (بعض الجسم حادث) [Cisimlerin ba‘zıları hâdistir.] netîce-i matlûbesini intâc eder. Ve bu darbın netîcesi mücibe olduğu gibi mukaddimetryni külliyye ve mücibe olmasıyla şeref-i netîce ve mukaddimetryn ile durûb-ı sâ’ireden mukaddem vâki’ olmuştur.

Kâle Rahimehullâh

الثاني من كليتين والكبرى سالبة نحو كُلُّ مُؤَلَّفٍ جِسْمٌ وَلَا شَيْءٌ مِنَ الْمُؤَلَّفِ بِقَدِيمٍ فَبَعْضُ الْجِسْمِ لَيْسَ بِقَدِيمٍ يَتَّحُ سَالِبَةً جَزْئِيَّةً لَا كَلِيَّةً، لَمَا تَقْدَمُ

[İkinci Darb: Kübrâsı olumsuz iki küllî mukaddimeden oluşur. Misâl; bütün mü’ellefler cisimdir. Hiçbir mü’ellef kadîm değildir. O halde bazı cisimler kadîm değildir. Biraz önce zikredilen sebepten dolayı küllî değil de cüz’i olumsuz netîceyi sonuç verir.]

Darb-ı sâni külliyyeteynden mü’ellef olup kübrâsı sâlîbedir. Ve icâb-ı sugrâ meşrût olmasıyla sugrâsı mücibe-i külliyye ve kübrâsı sâlîbe-i külliyye olmuş olur. “Her bir mü’ellef cisimdir. Ve mü’ellefden hiçbir şey’ kadîm değildir.” kavlimiz işbu darb-ı sâni’den olup imdi “ba‘zı cism kadîm değildir” sâlîbe-i cüz’iyyesini müntic olur. Ve darb-ı sâni’de zikri sebke eylediği vechle asgarın ekberden cevâz-ı e‘ammıyyeti cihetle külliyyeyi intâc edemez. Meselâ (كل إنسان جوهر ولا شيء من الإنسان بفرس) [İnsânların tamamı cevherdir ve hiçbir insan at değildir.] denilse netîcesinde küllî olarak (لا شيء من الجوهر بفرس) [Hiçbir cevher at değildir.] denilmek sâdık olmayıp belki sâdık olan (بعض الجوهر ليس بفرس) [Ba‘zı cevherler at değildir.] sâlîbe-i cüz’iyyesidir. İşbu darb-ı sâni’ dahi darb-ı evvelde zikr olunan tarîk ile şekl-i evvele redd olunabilir.

Kâle Rahimehullâh

الثالث من موجبتين والصغرى جزئية ينتج موجبة جزئية

[Üçüncü Darb: Cüz’î olumlu sonucunu veren, sugrâsı cüz’î iki olumlu mukaddimeden oluşur.]

Darb-ı sâlis mûcibeteynden mü'elleften olarak sugrâsı mûcibe-i cüz'iyeye ve kübrâsı mûcibe-i külliyye olup mûcibe-i cüz'iyeyi intâc eder. Meselâ (بعض المؤلف جسم وكل مؤلف حادث فبعض الجسم حادث) [Mü'ellefterin ba'zıları cisimdir ve bütün mü'elleft olanlar hâdistir. Dolayısıyla cisimlerin ba'zıları da hâdistir.] kavlimiz darb-ı sâlisdir. (الرابع من المختلفين كيفا وكما والكبرى) [Dördüncü Darb: Cüz'î olumsuz sonucunu veren, kübrâsı küllî olumsuz, nitelik ve nicelik bakımından farklı iki mukaddemiden oluşur.] Ve darb-ı râbi' keyf ve kemde muhtelif olan mukaddemeyinden mü'elleft olarak kübrâ sâlibe-i külliyye [205] ve netîcesi sâlibe-i cüz'iyedir. Ve îcâb-ı sugrâ meşrût olmasıyla sugrâsı mûcibe-i cüz'iyeye ve kübrâsı mûcibe-i külliyye demek olur. Meselâ (بعض المؤلف جسم ولا شيء من) (بعض المؤلف جسم ولا شيء من) [Mü'ellefterin ba'zısı cisimdir ve mü'elleftlerden hiçbir şey' kadîm değildir ve cisimlerden ba'zısı da kadîm değildir.] denilir.

Kâle Rahimehullâh

وإنتاج هذه الأربعة ثابت بالخلف وبعكس الصغرى

[Bu dört darbın netîce vermesi, hulf ve sugrânın döndürülmesi ile sâbittir.]

Ve işbu durûb-ı erba'anın netâyic-i mezkûreyi intâcı hulf ve aks-i sugrâ ile sâbit olup bundan tarîk-ı hulf nakîz-ı netîceyi külliyyeti hasebiyle kübrâ ve sugrâyı sugrâ kılarak şekl-i evvelden muntazam olacak kıyâsdan mefrûzû's-sıdk olan kübrâya münâkız bir netîcenin hâsıl olmasıyla olur. Meselâ darb-ı evvelin misâlinde (كل مؤلف جسم ولا شيء من الجسم بحادث) [Mü'elleftlerin tamamı cisimdir ve cisimlerden hiçbir şey' hâdis değildir.] denilse netîcesi (لا شيء من المؤلف بحادث) [Mü'elleft olan hiçbir şey' hâdis değildir.] olur. Bu ise misâl-i mezkûrda mefrûzû's-sıdk olan (كل مؤلف حادث) [Bütün mü'elleftler hâdistir.] kübrâsına münâfi zuhûr eder. Ve şekl-i evvelin işbu netîce-i fâsideyi intâcı sûret-i şeklden ve mefrûzû's-sıdk olan kübrâdan olmadığı ma'lûm olarak nakîz-ı netîcenin butlânından neş'et etmesiyle asl-ı netîce hakk olduğu tahakkuk eder. Ve ammâ aks-i sugrâ ile isbâtı zikri sebkeyle vechle işbu aks sebebiyle şekl-i evvel muntakil olup hâsıl olacak netîce ayn-i netîce-i matlûba olmasıyla olur.

Kâle Rahimehullâh

الخامس من موجبتين والكبرى جزئية ينتج موجبة جزئية بالخلف وبعكس الكبرى مع عكس الترتيب والنتيجة

[Beşinci Darb: Cüz'î olumlu sonuç veren, kübrâsı cüz'î iki olumlu mukaddimeden oluşan şekildir. Hulf veya tertîb ve netîcenin döndürülmesi ile berâber kübrânın döndürülmesi ile sâbittir.]

Darb-ı hâmis mûcibeteynden mü'elleften olarak kübrâ ve netîcesi mûcibe-i cüz'iyedir. Ve ihdâ mukaddimeteynin külliyyeti meşrûta olmasıyla sugrâsı mûcibe-i külliyye ve kübrâsı mûcibe-i cüz'iyeye olmuş olur. Meselâ (كل مؤلف حادث وبعض المؤلف جسم فبعض الحادث جسم) [Mü'elleften bütün şeyler hâdistir ve ba'zı mü'elleften cisimdir ve ba'zı hâdis şeyler cisimdir.] kıyâsı işbu darb-ı hâmisden olur. Ve bu netîceyi intâcı hulf tarîkiyle ve tertîb-i kıyâs ve netîceyi aks ile berâber kübrânın aksiyle sâbitdir. Ve tarîk-ı hulf beyân-ı sâbıkdan ma'lûm olup ve sûret-i aksde meselâ misâl-i mezkûrda (بعض المؤلف جسم) [Mü'elleften ba'zısı cisimdir.] kübrâsının aksini sugrâ ve sugrâyı kübrâ ederek şekl-i evvelden muntazam olarak hâsıl olacak netîceyi aks ettiğimiz gibi netîce-i matlûbenin aynı zuhûr eder. Bu da (بعض الجسم مؤلف وكل مؤلف حادث وكل جسم حادث) [Cisimlerin ba'zısı mü'elleftir ve bütün mü'elleften hâdistir ve bütün cisimler de hâdistir.] kıyâs ve netîcesinden ibâret olup işbu netîcenin aksi olan (بعض الحادث جسم) [Hâdis olan ba'zı şeyler cisimdir.] ayn-ı netîce-i matlûbedir.

Kâle Rahimehullâh

السادس من المختلفتين كيفاً وكما والكبرى سالبة جزئية بالخلف فقط

[Altıncı Darb: Cüz'î olumsuz sonuç veren, kübrâsı cüz'î olumsuz, nitelik ve nicelik bakımından birbirinden farklı iki mukaddimeden oluşan şekildir. Sadece hulf cihetiyle sâbit olur.]

Darb-ı Sâdis: Keyfen ve kemmen muhtelifeteynden mü'elleften olarak kübrâ sâlibe-i cüz'iyeye olup sâlibe-i cüz'iyeyi intâc eder. Ve ihdâ mukaddimeteynin külliyyeti meşrûta olmasıyla sugrâsı mûcibe-i külliyye ve kübrâsı sâlibe-i cüz'iyeye olmuş olur. Meselâ (كل مؤلف جسم وبعض المؤلف ليس بتقديم) [Bütün mü'elleften cisimdir ve ba'zı mü'elleften kadîm değildir ve cisimlerin ba'zıları kadîm değildir.] kıyâsı işbu darb-ı sâdisdendir. Ve bu darbin intâcı yalnız hulf ile sâbit olup aks cârî olmaz. Zîrâ aks-i sugrâ cüz'î olarak şekl-i evvele kübrâ vâki' olmayacağı gibi kübrâ dahi sâlibe-i cüz'iyeye olarak kabul-i aksden²⁶² âbî ve farz-ı kabûlünde yine şekl-i evvele kübrâ olmak salâhiyetinden ârîdir.

262 Sehve ve savâb cetvelinde "aksden" olarak düzeltilmiştir.

[Şekl-i Râbî'in Şart-ı İntâcî yâ Külliyyet-i Sugrâ ile Berâber Mukaddimeteynin İcâbı veyâhûd Ehad-i Mukaddimeteynin Küllî Olmasıyla Berâber Keyfen Mukaddimeteynin İhtilâfı Olduğu]

Kâle Rahimehullâh

وأما الشكل الرابع فشرط إنتاجه إيجاب مقدمتيه مع كلية الصغرى أو اختلافهما كيفاً مع كلية إحديهما للاختلاف

[Dördüncü şeklin sonuç vermesinin şartı, netîcenin ihtilâfı nedeniyle, sugrâ-nın küllî olmasıyla berâber iki mukaddimenin olumlu olması veya iki mukaddimeden birinin küllî olmasıyla berâber iki mukaddimenin nitelik bakımından farklı olmasıdır.]

Ve ammâ şekl-i râbî'in şart-ı intâcî iki emirden birisi olup ya külliyyet-i sugrâ ile berâber mukaddimeteynin icâbı veyâhûd ihdâ mukaddimeteynin küllî olmasıyla berâber mukaddimeteynin icâb ve selb cihetinden ihtilâfıdır. Zirâ ehad-i şarteyn mevcûd olmayıp da ikisi de müntefî olsa umûr-ı selâse-den birisi lâzım gelir. Şöyle ki; yâ mukaddimeteynin selbi veyâhûd cüz'iyet-i sugrâ ile berâber mukaddimeteynin icâbı veyâhûd mukaddimeteynin keyfde ihtilâflarıyla berâber ihdâhümânın selbi lâzım gelir. Ve bu üç takdîr üzere de adem-i intâcî mücib olan ihtilâf-ı netîce tahakkuk eder. Zirâ meselâ mukaddimeteyn sâlibe olarak (لا شيء من الإنسان بفرس ولا شيء من الحمار بإنسان) [Hiçbir insân at değildir ve hiçbir merkeb insân değildir.] denilse hakk olan (لا شيء من الفرس بحمار) [Hiçbir at merkeb değildir.] sâlibesidir. Ve kübrâ من (لا شيء من الفرس صهال) [Hiçbir kişneyen insân değildir.] olsa hakk olan (كل فرس صهال) [Bütün atlar kişneyendir.] mücibesidir. Ve mukaddimeteyn mücibe ve sugrâ cüz'iyeye olarak (بعض الحيوان إنسان وكل ناطق حيوان) [Ba'zı canlılar insândır ve konuşanların tamamı canlıdır.] denilse hakk olan (بعض الإنسان ناطق) [İnsânların ba'zısı konuşandır.] mücibesi ve mahall-i kübrâda ve (كل فرس حيوان) [Bütün atlar canlıdır.] denilse hakk olan (بعض الإنسان ليس بفرس) [İnsânların ba'zısı at değildir.] sâlibesidir. Ve mukaddimeteyn cüz'iyeye ve keyfen muhtelifte olsa mücibe-i sugrâ olduğu sûrette meselâ (ليس بناطق بعض الناطق إنسان وبعض الحيوان) [Ba'zı konuşanlar insândır ve ba'zı canlılar da konuşan değildir.] veyâhûd (بعض الفرس ليس بناطق) [Ba'zı atlar konuşan değildir.] kavlinde evvelde hakk olan icâb ya'nî (بعض الإنسان حيوان) [Ba'zı insânlar canlıdır.] ve sânde hakk olan selb ya'nî (بعض الإنسان ليس بفرس) [Ba'zı insânlar at değildir.] Ve mücibe-i kübrâ olduğu takdîrde meselâ (بعض الإنسان ليس بفرس وبعض الحيوان إنسان)

[Ba'zı insânlar at değildir ve ba'zı canlılar insândır.] بعض الناطق (Ba'zı konuşanlar ba'zısı insândır.) [إنسان] kavlimizde evvelde hakk olan icâb ya'nî (بعض الفرس حيوان) [Ba'zı atlar canlıdır.] ve sâni'de hakk olan selb ya'nî (بعض الفرس ليس بناطق) [Atların ba'zısı konuşan değildir.]dır.

[Şekl-i Râbi'in Durûb-ı Nâticesi Sekiz Olduğu]

Kâle Rahimehullâh

فضربه الناتجة لما عدا الموجبة الكلية ثمانية

[Dördüncü şeklin, küllî olumlu dışındakileri netîce veren sekiz darbı vardır.]

İmdi şekl-i râbi'in mûcibe-i külliyyenin mâ'adâsını intâc eden darbları sekizdir.

Kâle Rahimehullâh

الأول من موجبتين كليتين نحو كُلِّ مُؤَلَّفٍ حَادِثٌ وَكُلِّ جِسْمٍ مُؤَلَّفٍ فَبَعْضُ الْخَادِثِ جِسْمٌ ينتج موجبة جزئية لا كلية، لما تقدم. الثاني من موجبتين والكبرى جزئية ينتج موجبة جزئية. الثالث من كليتين والصغرى سالبة ينتج سالبة كلية وإنتاج هذه الثلاثة ثابت بعكس الترتيب ليرتد إلى الشكل الأول المنتج لما ينعكس إلى النتيجة

[Birinci Darb: İki küllî olumlu mukaddimededen oluşur. Misâl; bütûn mü'el-lefler hâdistir. Bütûn cisimler mü'elleftir. O halde bazı hâdisler cisimdir. Daha önce geçen sebepten dolayı küllî değil de cüz'î olumlu netîceyi sonuç verir. İkinci Darb: Cüz'î olumlu sonuç veren, kübrâsı cüz'î iki olumlu mukaddimededen oluşur. Üçüncü Darb: Küllî olumsuz sonucunu veren, sugrâsı olumsuz iki küllî mukaddimededen oluşur. Bu üç darbın netîce vermesi, netîceye döndürülecek şeyi sonuç veren birinci şekle çevrilsin diye tertîbi döndürmek ile sâbittir.]

İşbu şekl-i râbi'in darb-ı evveli mûcibe-i külliyye olan mukaddimeyenden mü'el'lef olur. Meselâ “her bir [207] mü'el'lef hâdisdir ve her bir cism mü'elleftir” kavlimiz işbu darb-ı evvelde olup imdi “ba'z-ı hâdis cisimdir” mûcibe-i cüz'iyeyini müntic olarak zikri sebk eden sebepten nâşî külliyyeyi intâc etmez. Ve zikri sebk eden şey' Hâşiye'de dahi beyânı vechle asgarın cevâz-ı e'ammîyyetinden ibâretidir. Nitekim zikr olunan misâlde böyledir. Ba'z-ı hâdis araz olarak cism değildir. Darb-ı sâni' mûcibeteynden mü'el'lef olup kübrâsı cüz'iyedir. Ve şekl-i mezkûrde külliyyet-i sugrâ veyâhûd ihdâ mukaddimeteynin külliyyeti meşrûta olmasıyla sugrâsı külliyye olmuş olur. Meselâ (كل مؤلف حادث وبعض الجسم مؤلف) [Bütûn

mü'ellefler hâdistir ve ba'zı cisimler mü'elleftir.] işbu darb-ı sânidan olup (فبعض الحادث جسم) [Hâdis olan ba'zı şeyler cisimdir.] mûcibe-i cüz'iyyesini intâc eder. Ve darb-ı sâlis külliyyeteynden mü'ellef olarak sugrâsı sâlibedir. Ve keyfen ihtilâf-ı mukaddimeteynin iştırâtı icâbınca kübrâsı mûcibe olarak sâlibe-i külliyyeyi intâc eder. Meselâ (لا شيء من المؤلف بقديم وكل جسم مؤلف فلا شيء من القديم بجسم) [Mü'elleften hiçbir şey' kadîm değildir ve cisimlerin tamamı mü'elleftir, o halde kadîmden hiçbir şey' cisim değildir.] kavlimiz işbu darb-ı sâlisdendir. Ve işbu durûb-ı selâsenin intâcı tertîb-i kıyâsı aks etmek tarîkıyla sâbitdir ki aks olunduğu sûrette şekl-i evvele irtidâd ederek netîce-i matlûbeyeye mün'akis olacak şey'i intâc eder. Aks-i tertîb ise kübrâyı sugrâ ve sugrâyı kübrâ kılmaktan ibâret olup meselâ darb-ı evvelin aks-i misâlinde (كل جسم مؤلف وكل مؤلف حادث فكل جسم) [Bütün cisimler mü'elleftir ve bütün mü'ellef olan şeyler, hâdistir dolayısıyla bütün cisimler de hâdistir.] deriz. İşbu netîce ise matlûb olan (بعض الحادث جسم) [Hâdis olan ba'zı şeyler cisimdir.] kavline mün'akis olarak sıhhati tahakkuk eder.

Kâle Rahimehullâh

الرابع من كليتين والكبرى سالبة ينتج سالبة جزئية بعكس كل من الصغرى والكبرى ليرتد إلى الشكل الأول. الخامس من المختلفتين كيفاً وكما والكبرى سالبة كلية ينتج سالبة جزئية بعكس كل منهما أيضاً

[Dördüncü Darb: Cüz'î olumsuz sonuç veren, kübrâsı olumsuz iki küllî mukaddimeden oluşur. Birinci şekle çevrilsin diye sugrâ ve kübrâdan her birinin döndürülmesi ile sâbittir. Beşinci Darb: Cüz'î olumsuz sonuç veren, kübrâsı küllî olumsuz, nitelik ve nicelik bakımından farklı iki mukaddimeden oluşur. Bu da sugrâ ve kübrâdan her birinin döndürülmesi ile sâbittir.]

Darb-ı râbi' külliyyeteynden mü'ellef olarak kübrâsı sâlibe ve hasbe'l-iştırât sugrâsı mûcibe olup sâlibe-i cüz'iyyeyi intâc eder. Meselâ (كل إنسان) [Bütün insânlar canlıdır ve atlardan hiçbirisi insân değildir, o halde ba'zı canlılar at değildir.] işbu darb-ı râbi'dendir. Ve sâlibe-i cüz'iyyeyi intâcı sugrâ ve kübrâdan her birini aks ederek şekl-i evvele irtidâdiyle sâbitdir. Ve bunların aks edilmesi meselâ misâl-i mezkûrda (بعض الحيوان إنسان ولا شيء من الإنسان بفرس بعض الحيوان ليس بفرس) [Ba'zı canlılar insândır ve insânlardan hiçbir şey' at değildir, o halde ba'zı canlılar at değildir.] denilmek sûretiyle olur.

Darb-ı hâmis; keyfen ve kemmen muhtelif olan mukaddimeteynden mü'elleften kübrâsı sâlibe-i külliyye ve bi't-tab' sugrâsı da mûcibe-i cüz'iyeye olup sâlibe-i cüz'iyeyi intâc eder. Meselâ (بعض الإنسان حيوان ولا شيء من الفرس بإنسان فبعض الحيوان ليس بفرس) [Ba'zı insânlar canlıdır ve atlardan hiçbir şey' insân değildir, o halde ba'zı canlılar at değildir.] kavli bu darbdan olup bunda dahi isbât-ı netîce sugrâ ve kübrâyı aks ederek şekl-i evvele irtidâdıdır. [208]

Kâle Rahimehullâh

السادس منهما والصغرى سالبة جزئية ينتج سالبة جزئية بعكس الصغرى ليرتد إلى الشكل الثاني. السابع منهما والصغرى موجبة كلية ينتج سالبة جزئية بعكس الكبرى ليرتد إلى الشكل الثالث. الثامن منهما والصغرى سالبة كلية ينتج سالبة جزئية بعكس الترتيب ليرتد إلى الشكل الأول المنتج لما يعكس إلى النتيجة

[Altıncı Darb: Cüz'î olumsuz sonuç veren, sugrâsı cüz'î olumsuz iki farklı mukaddimeden oluşur. İkinci şekle çevrilsin diye sugrâsının döndürülmesi ile sâbittir. Yedinci Darb: Cüz'î olumsuz sonuç veren, sugrâsı küllî olumlu iki farklı mukaddimeden oluşur. Üçüncü şekle çevrilsin diye kübrâsının döndürülmesi ile sâbittir. Sekizinci Darb: Cüz'î olumsuz sonuç veren, sugrâsı küllî olumsuz iki farklı mukaddimeden oluşur. Netîceye döndürülecek şeyi sonuç veren birinci şekle çevrilsin diye tertibi döndürmek ile sâbittir.]

Darb-ı sâdis; yine mukaddimeteyn-i muhtelifeteynden mü'elleften sugrâsı sâlibe-i cüz'iyeye ve bi't-tab' kübrâsı mûcibe-i külliyye olup sâlibe-i cüz'iyeyi müntic olur. Meselâ (بعض المستيقظ ليس بنائم وكل كاتب مستيقظ فبعض) [Ba'zı uyanık olanlar uyuyan değildir, bütün yazı yazanlar uyanıktır, o halde uyuyanlardan ba'zıları yazı yazanlar değildir.] darb-ı mezkûrdandır. Ve bunda şekl-i sâniye irtidâd için aks-i sugrâ ile netîce sâbitdir. Ve darb-ı sâbi' muhtelifeteynden mü'elleften sugrâsı mûcibe-i külliyye ve bi't-tab' kübrâsı sâlibe-i cüz'iyeye olup sâlibe-i cüz'iyeyi müntic ve bu dahi şekl-i sâlise irtidâd için aks-i kübrâ ile sâbitdir. Meselâ (كل كاتب متحرك الأصابع وبعض ساكن الأصابع ليس بكاتب فبعض المتحرك الأصابع ليس بساكن) [Bütün yazı yazanlar parmaklarını hareket ettirirler ve parmakları hareketsiz olan ba'zıları yazı yazan değildir, o halde parmaklarını hareket ettirenlerden ba'zılarının parmakları sâkin değildir.] bu darbdan olur. Ve darb-ı sâmin muhtelifeteynden mü'elleften sugrâ sâlibe-i külliyye ve bi't-tab' kübrâ mûcibe-i cüz'iyeye olup sâlibe-i cüz'iyeyi intâc eder. Ve bu

da netîce-i matlûbeyeye mün'akis olacak netîceyi müntic olan şekl-i evvele irtidâd için tertîb-i kıyâsın aksi ya'nî sugrâ kübrâ ve kübrâ sugrâ kılınmasıyla sâbitdir. Meselâ الساكن من المتحرك بساكن وبعض المنتقل متحرك فبعض الساكن (لا شيء من المتحرك بساكن وبعض المنتقل متحرك فبعض الساكن ليس بمنتقل) [Hareketli olan hiçbir şey' sâkin değildir, intikâl eden şeylerden bazıları hareket hâlinindedir ve sâkin olan bazı şeyler intikâl etmezler.] işbu darb-ı sâmine misâl îrâd edilmiştir.

Kâle Rahimehullâh

ويمكن بيان الخمسة الأول بالخلف

[İlk beş darbin hulf ile beyânı mümkündür.]

Ve şekl-i râbî'in işbu durûb-ı semâniyyesinden evvelki beş darbin hulf tarîkiyle de beyân-ı intâcî mümkün olur. Bu da nakîz-ı netîceyi darb-ı evvel ve sâni'de sugrâya ve durûb-ı selâse'de kübrâya zamm ile olup evvelde nakîz-ı kübrâya diğerlerinde nakîz-ı sugrâya mün'akise olan netîceyi müntic olur. Meselâ darb-ı evvelde mürûr eden misâlde netîce olan (بعض الحادث جسم) [Ba'zı hâdisler cisimdir.] kavlimiz sâdık olmasa nakîzı olan (لا شيء من الحادث بجسم) [Hâdislerden hiçbir şey' cisim değildir.] sâdık olur. Ve illâ irtifâ'-ı nakîzayn lâzım gelir. Ve işbu nakîzin sıdık lâzım gelse bunu sugrâ-yı kıyâsa kübrâ olmak üzere zamm ederek (كل مؤلف حادث ولا) [Bütün mü'ellefler hâdistir ve hâdislerden hiçbir şey' cisim değildir.] denilse şekl-i evvelde bir kıyâs-ı tâmmü'ş-şurût-ı muntazam olarak (لا شيء من المؤلف بجسم) [Mü'elleflerden hiçbir şey' cisim değildir.] kavlini intâc eder. Bu ise (لا شيء من الجسم بمؤلف) [Cisimlerden de hiçbir şey' mü'ellef değildir.] kavline mün'akis olup halbuki kıyâs-ı evvelde mefrûz-ü's-sıdk olan (كل جسم مؤلف) [Bütün cisimler mü'elleftir.] kübrâsına münâfi olmasıyla fesâd-ı netîceyi mûcib olan nakîzin zuhûr-i butlânıyla netîce-i matlûbenin sıdık tahakkuk eder. Bâkileri de bu misâle kıyâsen ma'lûm olur.

Kâle Rahimehullâh

وقد حصر القدماء ضروبه الناتجة فيها ذهولا عن انعكاس السالبة الجزئية إلى نفسها في الخاصيتين لكن في الأقيسة الاقترانية الشرطية منحصرة فيها وفاقا [209]

[Kudemâ dördüncü şeklin netîce veren sonuçlarını bu beş tane darba hasretmiştir. Bu, onların meşrûta-ı hâssa ve örfiyye-i hâssada cüz'î olumsuz önermenin, yine kendisine döndürüldüğüne dâ'ir yaptıkları hatâdan dolayıdır. Fakat şartlı iktirânî kıyâslar, ittifâkla sadece bu beş darba münhasırdır.]

Ve kudemâ şekl-i râbî'in durûb-ı nâticesini evvelki beş darb-ı da hasr ile durûb-ı ahîre-i selâsenin akîme olduğuna kâ'il olmuşlardır. Ve bunu isbâtta ihtilâf-ı netâyici beyân ile darb-ı sâdisde meselâ (بعض الحيوان ليس بإنسان وكل فرس حيوان) [Ba'zı canlılar insân değildir ve bütün atlar canlıdır.] denilse hakk olan selb ya'nî (بعض الإنسان ليس بفرس) [Ba'zı insânlar at değildir.] ve kübrâda (وكل ناطق حيوان) [Konuşanların tamamı canlıdır.] denilse hakk olan îcâb ya'nî (بعض الإنسان ناطق) [Ba'zı insânlar konuşandır.] olmasıdır. Ve darb-ı sâbi'de meselâ (كل إنسان ناطق وبعض الفرس ليس ناطق) [Bütün insânlar konuşandır ve ba'zı atlar insân değildir.] veyâhûd (بعض الحيوان ليس بإنسان) [Ba'zı canlılar insân değildir.] denilse yine muhtelifedir. Ve darb-ı sâminde meselâ (لا شيء من الإنسان بفرس وبعض الناطق) [İnsânlardan hiçbir şey' at değildir ve konuşanların ba'zısı (insandır).] veyâhûd (بعض الحيوان إنسان) [Canlıların ba'zısı insândır.] denilse yine netîceleri selben ve îcâben muhtelifedir deyü îrâd eylemişlerdir. Ve kudemânın menşei kelâmı sâlibe-i cüz'iyeye nefsi gibi sâlibe-i cüz'iyeye mün'akis olmayıp isbât-ı netîce ise darb-ı sâdis ve sâbi'de mukaddime-i kıyâs olan sâlibe-i cüz'iyenin nefesine aksiyle şekl-i sâni ve sâlise irtidâd etmesine ve darb-ı râbî'de mukaddimelerinin tebdiliyle şekl-i evvele irtidâd ederek hâsıl olacak netîcesi olan sâlibe-i cüz'iyenin netîce-i matlûbe olan sâlibe-i cüz'iyeye mün'akis olmasına tevakkuf etmesidir. Halbuki sâlibe-i cüz'iyenin nefesine adem-i in'ikâsı kudemânın zehâbı gibi itlâk üzere olmayıp müte'ahhirîn eğer sâlibe-i cüz'iyeye meşrûta-i hâssa veyâhûd örfiyye-i hâssadan birisi olursa nefesine mün'akis olduğuna zafer-yâb oldukları cihetle kudemânın kelâmını işbu hâsseteynin in'ikâsından zuhûllerine haml ederek durûb-ı mezkûrede beyân etdikleri netâyic-i emsile-i mezkûrede olan mukaddimâtın basîta olmasından neş'et edip bu darbların intâcında isti'mâl olunacak mukaddimelerin meşrûtiyyetinden birisi olması şart ittihâz edilmesiyle ihtilâfdan vâreste olacağını beyân ile durûb-ı selâse-i mezkûrenin intâcını tarîk-ı mezkûr ile isbât etmişlerdir. Lâkin akîse-i iktirâniyye-i şartıyyede şekl-i râbî' bi'l-ittifâk durûb-ı hamse-i üvelde münhasıra olup durûb-ı selâse-i ahîrenin intâcı şartıyyatda gayr-ı câridir.

[FASL-I HÂMİS: MUHTELİTÂT]**(KİPLİ KIYASLAR)**

Kâle Rahimehullâh

فصل في المختلطات

[Fasıl: Müvecceh mukaddimelerden oluşan muhtelitât.]

Fusûl-ı seb'adan işbu fasl-ı hâmis muhtelitâtta olup bu da müveccehât-tan ba'zılarının ba'zılarına ihtilât ve inzimâmından hâsıla olan kıyâslardan ibâretidir. Ve bu vechle mukaddimât-ı akîsenin cihât ile takyîdi i'tibâr olunduğu hinde intâc-ı eşkâl için başka başka şartlar ittihâz edilmiştir. (الشكل الأول والثالث شرطهما بحسب الجهة فعلية الصغرى) [Muhtelitât kıyâsların birinci ve üçüncü şekillerinin şartı, cihete göre sugrânın bi'l-fi'l olmasıdır.] Şekl-i evvel ve sâlisde cihet hasebiyle mu'teber olan şart fi'liyyet-i sugrâdır (بأن لا تكون ممكنة بل مطلقة عامة، أو أخص منها) [Ya'nî mümkün olmamalıdır. Bilakis mutlaka-i âmme veya ondan daha husûsî olmalıdır.] Ve sugrânın fi'liyye olması mümkün-i âmme veya hâssa olmayıp belki mutlaka-i âmme veyâhûd mutlaka-i âmmeden ahas olmalarıdır. Zîrâ eğer sugrâ mümkün-ine [210] olsa hükmün evsatdan asgara ta'addîsi vâcib olmayarak matlûbu intâc edemez. Zîrâ kübrâ bi'l-fi'l evsat olan her bir şeyi ekber ile mahkûmün-aleyh olduğuna delâlet edip asgar ise sugrâ mümkün olduğu takdirde bi'l-fi'l evsat olan şeyden olmayıp belki bi'l-imbân evsat olmasıyla kuvvede kalarak fi'le hurûc etmemiş olması câ'izdir. Hâsılı indeş-Şeyh hükm-i evsatın efrâd-ı fi'liyyesi üzere olup efrâd-ı imkâniyyesi üzere olmadığı cihetle sugrâ mümkün olmak lâzım gelse hükm evsatdan asgara ta'addî ve tecâvüz etmez. Meselâ (كل حمار مركوب زيد بالإمكان وكل مركوب زيد فرس بالفعل) [Bütün merkebler, bi'l-imbân, Zeyd'in bineğidir ve Zeyd'in tüm binekleri, bi'l-fi'l, attır.] denilse ikisi de sâdıktır zîrâ her ne kadar hâricde himâr merkûb-i Zeyd olduğu aslâ vâkî' değilse de emr-i mümkün olmasıyla mukaddime-i ûlâ sâdika olduğu gibi bi'l-fi'l merkûb-i Zeyd feres olduğu cihetle mukaddime-i sâniye dahi sâdıktır. Halbuki bu iki mukaddimeden hâsıla olan (كل حمار فرس بالإمكان العام) [Bütün merkebler, imkân-ı âmm ile, attır.] kâzibe olup bu ise sugrâ mümkün olmasından neş'et etmiştir. Zîrâ ma'nâ-yı kübrâ bi'l-fi'l merkûb-i Zeyd'in bi'l-fi'l feres olmasıdır. Himâr ise aslâ bi'l-fi'l merkûb-i Zeyd olmamasıyla bi'l-fi'l merkûb üzere olan hükm himâra ta'addî etmez.

وأما نتیجتہما فإن لم یکن الکبری إحدى الوصفیات الأربع ہی المشروطتان والعرفیتان بل غیرہما فالنتیجة فیہما کالکبری فی الجهة من غیر فرق

[Bu iki şeklin netîceleri; eğer kübrâ dört vasfîyyeden -bu dördü; iki meşrûta ve iki örfîyyedir- biri olmayıp başka bir şey olursa; bunlardaki netîce, cihette hiçbir fark olmadan kübrâ gibidir.]

Ve muhtelitâtın işbu şekl-i evvel ve sâlisin netîcelerinde zâbita budur ki, eğer kübrâ vasfîyyât-ı erba'adan ya'nî meşrûta-î âmme ve hâssadan birisi olmayıp da müveccehât-ı sâ'ireden birisi olursa şekl-i evvel ve sâlisde netîce cihette min gayr-ı fark kübrâ gibidir. Ya'nî kübrâ-yı kıyâs zarûret ve devâm emsâli her hangi cihetle mukayyed ise netîcede dahi cihet-i mezkûre mu'tebere. Meselâ بالضرورة (کل إنسان حیوان دائما مادام الذات وكل حیوان جسم بالضرورة) [İnsânın zâtı devam ettiği sürece bütün insânlar dâ'ima canlıdır ve zâtı devam ettiği müddetçe bütün canlılar zorunlu olarak cisimdir.] zarûriyye-i mutlakalarından mü'ellef olan şekl-i evvelin netîcesi zarûriyye-i mutlaka olarak [Zâtı devam ettiği sürece bütün insânlar zorunlu olarak cisimdir.] olur. Şekl-i sâlisde dahi إنسان (کل إنسان حیوان دائما وكل إنسان جسم بالضرورة فبعض الحیوان جسم بالضرورة) [Bütün insânlar sürekli canlıdır ve bütün insânlar zorunlu olarak cisimdirler, o halde ba'zı canlılar zorunlu olarak cisimdir.] denilir. Ve bu vechle kübrâ vasfîyyât-ı erba'anın gayrı olduğu hinde netîcenin cihette kübrâya muvâfık olması asgarın cihet-i mu'tebere hasebiyle taht-ı evsatda indirâc-ı beyyin ile indirâcından içindir. Zîrâ bu takdîrde ya'nî vasfîyyât-ı erba'anın gayrı olduğu hinde kübrânın medlûlü kendisi için bi'l-fi'l evsat sâbit olan her bir şey'in kübrâda mu'tebere olan cihet hasebiyle ekber ile mahkûmün-aleyh olmasıdır. Asgar ise bi'l-fi'l evsat kendisi için sâbit olan şeyden olmasıyla cihet-i mu'tebere hasebiyle ekber ile mahkûmün-aleyh olur.

وإن كان إحدىہما فہی فی الشكل الأول کالصغری وفي الشكل الثالث کعکس الصغری محذوفا عنہما قید اللادوام واللاضرورة والضرورة المخصوصة بالصغری فالباقي جهة نتیجة إن لم یوجد فی الکبری قید اللادوام [211]

[Eğer kübrâ, dört vasfîyyeden biri olursa; netîce, birinci şekilde sugrâ gibi, üçüncü şekilde sugrânın aksi gibidir. Tabii bu, sugrâdan ve sugrânın aksinden lâ-devâm, lâ-zarûret ve sugrâya mahsûs zarûret kayıtlarının hazfedilmiş hâliyle olur. Kübrâda lâ-devâm kaydı yoksa geri kalanlar, netîcenin cihetidir.]

Ve eğer kübrâ vasfiyyât-ı erba'adan birisi olursa şekl-i evvelde netîce sugrâ ve şekl-i sâlisde aks-i sugrâ gibi olup şu kadar ki bunlarda lâ-devâm ve lâ-zarûret kayıdları ve kezâlik kübrâ ile müştereke olmayarak yalnız sugrâya mahsûsa zarûret kaydı olduğu sûrette bu kayıdlar hazf olunarak ol halde kübrâyâ nazar olunup eğer kübrâda kayd-ı lâ-devâm mevcûd olmazsa ba'de hazfî'l-kuyûd evvelde sugrâ ve sâlisde aks-i sugrâdan bâkî cihet-i netîcedir. İmdi lâ-devâmın iştırât-ı hazfından nâşi sugrâ-yı vaktiyye ve kübrâ-yı meşrûta-i âmmeden mü'ellef olan şekl-i evvel vaktiyye-i mutlakayı intâc eder. Zîrâ vaktiyyeden terkîb ya'nî lâ-devâm hazf olduğu hinde cüz'-i ûlâ olan vaktiyye-i mutlaka bâkî kalır. Meselâ *كل قمر منخفض وقت الحيلولة لا دائما و كل (بالضرورة كل قمر منخفض وقت الحيلولة لا دائما و كل (بالضرورة كل قمر مظلم بالضرورة وقت الحيلولة) [Dâ'imâ değil, Ay tutulduğu zamân zorunlu olarak bütün Aylar tutulmuş olur. Her tutulan Ay tutulma hâli devam ettiği sürece karanlık olur.] kavlimizin netîcesi (كل قمر مظلم بالضرورة وقت الحيلولة) dir. [Ay tutulduğu zamân zorunlu olarak bütün Aylar karanlık olur.] Ve lâ-zarûretin iştırât-ı hazfına mebnî sugrâ vücûdiyye-i lâ-zarûriyye ve kübrâ meşrûta-i âmme olursa netîce sugrânın cüz'-i evveli olan mutlaka-i âmmedir. Meselâ (كل حيوان متنفس بالفعل لا بالضرورة وكل متنفس جسم بالضرورة مادام متنفسا فكل حيوان متنفس بالفعل) [Bütün canlılar, zorunlu olarak değil, bi'l-fi'l nefes alandır. Nefes alan bütün canlılar nefes aldıkları sürece zorunlu olarak cisimdir, dolayısıyla bütün canlılar bi'l-fi'l cisimdir.] denilir. Ve sugrâyâ mahsûsa olan zarûretin iştırât-ı hazfına mebnî sugrâ meşrûta-i hâssa ve kübrâ örfiyye-i âmme olduğu hinde netîce lâ-devâm ve lâ-zarûretin sugrâdan hazfıyla örfiyye-i âmme olur. Zîrâ meşrûta-i hâssadan cüz'-i lâ-devâm hazf olduğu gibi cüz'-i evveli olan meşrûta-i âmme bâkî kalır. Bu ise zarûret nisbet-i mâ dâme'l-vasf olup zarûret dahi hazf olduğu gibi bâkî devâm nisbet-i mâ dâme'l-vasf olur. Bu ise örfiyye-i âmmedir. Meselâ (كل كاتب متحرك الأصابع بالضرورة ما دام كاتباً لا (كل كاتب متحرك الأصابع بالضرورة ما دام كاتباً لا [Bütün yazı yazarlar zâtı i'tibâriyle yazı yazarlıkları devam ettiği sürece zorunlu olarak parmaklarını hareket ettirirler fakat sürekli parmaklarını hareket ettirmezler. Parmaklarını hareket ettirenler cisimdir, dolayısıyla yazı yazarlıkları devam ettiği sürece bütün yazı yazarlar cisimdir.] denilir.*

Hâşiye'de beyânı vechle siyâk-ı kelâmdan zâhir olan zarûretin şekl-i evvelde sugrâyâ ve şekl-i sâlisde aks-i sugrâyâ muhtassa olması iken yalnız sugrâyâ hasr ile "ez-zarûretü'l-mahsûsâtü bi's-sugrâ" ta'bir eylemesi ukûs-ı kazâyâdan hiç birinde zarûret ve kayd-ı lâ-zarûret olmayıp belki fakat kayd-ı lâ-devâm olduğuna mebnîdir, nitekim bâb-ı aksde ma'lûm olmuş-

tu. İmdi ibâre-i metinde olan kayd-ı lâ-devâm şekl-i evvelde sugrâya ve sâlisde aks-i sugrâya nâzır olup kayd-ı lâ-zarûret yalnız sugrâya nâzırlardır. Ve sugrâya mahsûsa olan zarûretten maksûd mutlak zarûret olmasıyla bu halde sugrâ-yı zarûriyye ile kübrâ-yı meşrûtadan te'lif olunan kıyâsda her ne kadar zarûret-i zâtîyye sugrâya muhtassa ise de murâd mutlak zarûret olduğundan sugrâya mahsûsa olamaz. [212] Kezâlik bunun aksinden te'lif olursa yine böyle olup her ne kadar zarûret-i vasfiyye sugrâya mahsûsa ise de mâni' değildir. Hâsılı iki sûretde dahi kübrâda zarûret mevcûd olup her ne kadar biri zâtîyye ve diğeri vasfiyye veyâhûd vaktiyye olsa da be's olmayıp murâd mutlak zarûretde adem-i iştirâkleridir.

Ve yine *Hâşiye*'de demişdir ki; kavm metinde olduğu vechle يوجد (إن لم يوجد) (Kübrâda lâ-devâm kaydı bulunmazsa.) deyip burada lâ-zarûret kaydını terk etmişlerdir. Zîrâ kelâm kübrânın vasfiyyât-ı erba'adan birisi olmasında olup bunlarda ise lâ-zarûret kaydı olmadığı ve yalnız hâssateynlerinde kayd-ı lâ-devâm olduğu ma'lûmdur. Ve hafî değildir ki eğer kavm şekl-i evvelde sugrâdan mutlakan kayd-ı lâ-zarûretle sugrâya mahsûs olan kayd-ı zarûret ve kayd-ı lâ-devâmın mahzûf olmasını i'tibâr edip de محذوفاً عن الصغرى قيد اللاضرورة مطلقاً و قيد ضرورة والادوام المخصوصين (Sugrâdan, mutlak olarak lâ-zarûret kaydı ve sugrâya mahsûs olan zarûret ve lâ-devâm kaydı hazfedilmiş olarak...) demiş olsalar idi işbu (إن لم يوجد في الكبرى قيد الادوام) [Eğer lâ-devâm kaydı kübrâda mevcûd olmazsa.] kaydından ve mâ ba'dinde olan (وإلا فيضم إليه لا دوام الكبرى) [Eğer kübrâda lâ-devâm kaydı bulunursa geri kalanlara da kübrânın lâ-devâm kaydı eklenir.] kavillerini zamm etmekden müstağnî olurlar idi.

(وإلا فيضم إليه لا دوام الكبرى فالمجموع جهة نتيجتهما) [Eğer kübrâda lâ-devâm kaydı bulunursa: Geri kalanlara da kübrânın lâ-devâmı kaydı eklenir. Hepsi, iki şeklin neticelerinin cihetidir.] Ve eğer kübrâda kayd-ı lâ-devâm mevcûd olursa sugrâ veyâhûd aksden bâkîye lâ-devâm-ı kübrâ zamm olunarak mecmû'u şekl-i evvel ve sanînin cihet-i netîceleri olur. İmdi sugrâ zarûriyye ve kübrâ meşrûta-i hâssa olduğu sûretde netîce zarûriyye-i lâ-dâ'ime olup meselâ كل إنسان حيوان بالضرورة وكل حيوان جسم بالضرورة مادام حيواناً لا دائماً فكل (Bütün insanlar zorunlu olarak canlıdır ve bütün canlılar dâ'imâ değil canlılıkları devam ettiği sürece zorunlu olarak cisimdir. O halde bütün insanlar dâ'imâ değil, zorunlu olarak cisimdir.) denilir. Şekl-i sâlis de şekl-i evvele kıyâs olunur.

Ve bu vechle kübrâ vasfıyyât-ı erba'adan birisi olduğu hinde netîcenin cihetde sugrâ-yı kıyâs gibi olması zîrâ bu sûretde kübrâ evsatın devâmıyla ekberin devâmı üzere dâledir. Ve ne zamân ki evsat ekber için müstedîm olduysa ekberin asgar için sübûtu evsatın asgar için sübûtuna göre olur. İmdi eğer evsat asgar için dâ'imâ sâbit olursa asgar için sübût-i ekber dahi dâ'imî olur. Ve eğer sübût-i evsat vakt-i mu'ayyende olursa sübût-i ekber dahi muvakkat olur. Ve eğer meşrûtateynde olduğu gibi ekber için evsat bî'z-zarûre müstedîm olursa ekberin asgar için zarûret-i sübûtu evsatın asgar için zarûret-i sübûtu hasebiyle olur. Nitekim للضرورى للضرورى للشيء ضرورى له ذاتا (الضرورى للضرورى للشيء ضرورى له ذاتا) [Zorunlu olan bir şey için zorunlu olan şey, o ilk şey için de ya zât veyâhûd zamân bakımından zorunludur.] kâ'idesi ma'lûmdur. [213]

Ve ammâ kayd-ı vücûd ya'nî lâ-devâm ve lâ-zarûretin sugrâdan netîceye ta'addî etmeyip belki hazf olunmalarının lüzûmu zîrâ her ne kadar kübrâ kendisi için vâsıf-ı evsat sâbit olan her bir şey için vâsıf-ı evsatın müddet-i devâm-ı sübûtunda devâm-ı ekber ile hâkime olsa da lâkin ekberin sübûtu vakt-i sübût-i evsat üzere muktasar olmaması câ'izdir. Bu halde her ne kadar evsat sâbit olmasa da ekber sâbit olabilir. Bu sûretde asgar için ekber dâ'ima sâbit olarak sugrâdan lâ-devâm ve kezâlik lâ-zarûret netîceye ta'addî etmez. Meselâ (كل إنسان ضاحق لا دائما وكل ضاحق حيوان ما دام ضاحقا) [Dâ'imâ değil: Bütün insanlar güler ve gülmeleri devam ettiği sürece bütün gülenler canlıdır.] kavlimizde lâ-devâmın netîceye ta'addîsiyle (كل إنسان حيوان لا دائما) [Dâ'imâ değil: Bütün insanlar canlıdır.] denilse kâzibdir. Ve ba'zılar bunu ta'lilde şekl-i mezkûrda sugrâ mûcibe olmasıyla lâ-devâm ve lâ-zarûret kayıdları sâlibe olup ve bu şeklin intâcında sâlibenin medhali yokdur demişler ise de Şârih-i *Metâli*' fihî mâ fih ile za'fına tenbîh eylemiştir. Ve vech-i za'fını Siyâlkûtî merhûm *Tasdikât Hâşiyesi*'nde beyân etmiştir. (2)²⁶³

Ve ammâ sugrâya mahsûsa olan zarûretin netîceye adem-i ta'addîsiyle lüzûm-i hazfı zîrâ örfiyyetinde olduğu vechle kübrâ zarûriyye olmadığı hinde evsatın sâbit olduğu şeyden ekberin infikâki câ'iz ve bu halde ekberin asgardan intifâsı mümkün olarak asgar için zarûrî olmaz.

263 (2) Merhûm-ı mezkûrun beyân eylediği vechin hâsılı budur ki; ta'lil-i mezkûrdan lâ-devâm-ı sugrânın kübrâ ile berâber zammı müntic olmamak lâzım gelip lâ-devâm kendisiyle berâber i'tibâr olunmakda netîce sugrâ gibi olmamak lâzım gelmez. Zîrâ evsat ki ekbere müstedîm ola. Evsat asgara herhangi cihetle sâbit olur ise netîce ol cihetle mukayyed olması lâzım olur. Netîcenin bu vechle mukayyediyyeti şekl-i evvelin sugrâsında lâ-devâm-ı sâlibin intâcına tavakkuf eylemez. (Abdülhamid)

Ve ammâ lâ-devâm-ı kübrâ ile mukayyed olması yine indirâc-ı beyyinden içindir. Zîrâ bu takdîrde kübrâ bi'l-fi'l evsat olan her bir şey' için ekber-i gayr-ı dâ'im idüğüne delâlet edip asgar ise bi'l-fi'l evsat olan şeyden olmasıyla bu sûretde ekber asgar için dâ'imî olmaz. Bu cihetle netîce lâ-devâm-ı kübrâ ile mukayyed olur. Meselâ meşrûta-i âmme ile berâber sugrâ-yı zarûriyye, zarûriyyeyi müntic olur. Zîrâ netîce bi-aynihâ sugrâ gibidir. Ve meşrûta-i hâssa ile berâber sugrâ-yı zarûriyye lâ-devâm-ı kübrânın sugrâya inzimâmından nâşi zarûriyye-i lâ-dâ'imeyi intâc eder. Lâkin zarûriyye ile meşrûta-i hâssadan kıyâs-ı sâdikü'l-mukaddimât te'lîf olunamaz. Ve örfiyye-i âmme ile berâber sugrâ-yı zarûriyye zarûret-i muhtassanın hazfiyle yalnız lâ-devâm bâkî kalarak dâ'imeyi müntic olur. Ve örfiyye-i hâssa ile sugrâ-yı zarûriyye hazf-ı zarûret-i muhtassa ve zamm-ı lâ-devâm-ı kübrâ ile dâ'ime-i lâ-dâ'imeyi intâc eder. Lâkin işbu zarûriyye ve örfiyye-i hâssadan dahi kıyâs-ı sâdikü'l-mukaddimât muntazam olmaz. Ve ehad-i âmmeteyn [214] ile zarûriyye, zarûriyye-i lâ-dâ'imeyi ve ehad-i hâsseteyn ile dâ'ime-i lâ-dâ'imeyi müntic olup işbu ehad-i hâsseteyn ile de kıyâs-ı sâdikü'l-mukaddimât muntazam olmaz. Ve bunlardan kıyâs-ı sâdikü'l-mukaddimâtın adem-i terkibi zîrâ bunların netîce-i lâzımleri olan zarûriyye-i lâ-dâ'ime veyâhûd dâ'ime-i lâ-dâ'ime muhâl olup muhâl ise lâzım-i sâdik olmaz. Ve bi-'ibâretin uhrâ kıyâs melzûm-i netîce olmasıyla eğer bunlardan kıyâs-ı sâdikü'l-mukaddimât müte'el-lif olsa bi-dûni'l-lâzım melzûmün sıdkını müstelzim olup bu ise muhâldir.

Kâle Rahimehullâh

فتيجة المؤلف من المشروطتين مشروطة في الشكل الأول وحينية مطلقة في الشكل الثالث

[İki şartlı önermeden oluşan kıyâsın netîcesi; birinci şekilde meşrûta, üçüncü şekilde hîniyye-i mutlakadır.]

Ve mukaddimetryni meşrûta-i âmme olan kıyâsın şekl-i evvelde netîcesi yine meşrûta-i âmme olarak ayn-ı sugrâdır. Meselâ بالضرورة (كل إنسان حيوان بالضرورة) مادام إنسانا وكل حيوان جسم بالضرورة مادام حيوانا) [İnsânlığı devam ettiği müddetçe bütün insânlar zorunlu olarak canlıdır ve canlılıkları devam ettiği süre bütün canlılar zorunlu olarak cisimdir.] denilip بالضرورة مادام (فكل إنسان جسم بالضرورة) [İnsânlığı devam ettiği müddetçe zorunlu olarak bütün insânlar cisimdir.] meşrûtasını intâc eder. Zîrâ sugrâda hazf olunacak lâ-devâm ve lâ-zarûret olmadığı gibi kübrâda dahi cihet-i sugrâya zamm olunacak lâ-devâm mevcûd olmayıp ve zarûret-i sugrâ kübrâ ile müşterek olarak netîce ibkâ-yı

zarûret-i sugrâ ile ayn-i sugrâ olur. Ve meşrûta-i âmme hîniyye-i mutlakaya mün'akise olmasıyla kıyâs-ı mezkûrun şekl-i sâlisde netîcesi aks-i sugrâ olan hîniyye-i mutlakadır. Meselâ (كل إنسان حيوان بالضرورة مادام إنسانا وكل إنسان جسم) [İnsânlığı devam ettiği sürece bütün insânlar zorunlu olarak canlıdır ve insânlığı devam ettiği sürece bütün insânlar cisimdir.] kavlimizin netîcesi [Ba'zı canlılar, canlı oldukları vakitte (بعض الحيوان جسم بالفعل حين هو حيوان) [Ba'zı canlılar, canlı oldukları vakitte bi'l-fi'l cisimdir.] hîniyye-i mutlakası olur. (ومن الصغرى المشروطة والكبرى العرفية) [Meşrûta sugrâ ve örfiyye kübrâdan oluşan kıyâsın netîcesi; birinci şekilde örfiyye, üçüncü şekilde yine hîniyye-i mutlakadır.] Ve sugrâ-yı meşrûta-i âmme ile kübrâ-yı örfiyye-i âmmeden mü'ellev olan kıyâsın şekl-i evvelde netîcesi örfiyye-i âmme olup insan (كل إنسان حيوان بالضرورة مادام إنسانا وكل حيوان جسم مادام حيوانا) [İnsânlığı devam ettiği sürece zorunlu olarak bütün insânlar canlıdır ve canlılığı devam ettiği sürece bütün canlılar cisimdir.] kavlinin netîcesi (كل إنسان جسم مادام إنسانا) [İnsânlığı devam ettiği sürece bütün insânlar cisimdir.]dir. Zîrâ sugrâ olan meşrûtadan zarûret-i hâssa hazf olunmasıyla bâkî örfiyye-i âmme olur. Ve şekl-i sâlisde netîcesi meşrûtiyyetinde olduğu gibi yine aks-i sugrâ olan hîniyye-i mutlakadır. (ومن الصغرى المطلقة العامة والكبرى المشروطة الخاصة وجودية لا دائمة فيهما) [Mutlaka-i âmme sugrâ ve meşrûta-i hâssa kübrâdan oluşan kıyâsın netîcesi; birinci ve üçüncü şekilde vücûdiyye lâ-dâ'imedir.] Ve sugrâ-yı mutlaka-i âmme ile kübrâ-yı meşrûta-i hâssadan mü'ellev olan kıyâsın şekl-i evvel ve sâlisden her ikisinde de netîcesi vücûdiyye-i lâ-dâ'imedir. Meselâ (كل إنسان) [Bütün insânlar bi'l-fi'l canlıdır ve bütün canlılar dâ'imâ değil canlılıkları devâm ettiği sürece cisimdir.] kavlimiz (كل إنسان جسم بالضرورة مادام إنسانا) [Bütün insânlar, Dâimâ değil, bi'l-fi'l cisimdir.] vücûdiyye-i lâ-dâ'imesini müntic olur. Zîrâ kübrâda olan lâ-devâm sugrâya munzam olup lâ-devâm ile [215] mukayyed olan mutlaka-i âmme ise vücûdiyye-i lâ-dâ'ime idüğü tafsîlât-ı sâbıkadan ma'lûm olmuştur. Ve şekl-i sâlisde mahâll-ı kübrâda (و كل إنسان جسم مادام إنسانا) [İnsânlığı devam ettiği sürece bütün insânlar cisimdir.] denilip (بعض الحيوان جسم بالفعل لا دائما) [Ba'zı canlılar, dâ'imâ değil, bi'l-fi'l cisimdir.] müntic olur.

Kâle Rahimehullâh

واعلم أن الباقي بعد حذف الضرورة المخصوصة من الضرورة الذاتية دوام ذاتي

[Bil ki; zâtî zarûretten zarûret-i mahsûsa hazf edildikten sonra geriye kalan, zâtî devâmdir.]

Musannif eğer muhtalâtattan şekl-i evvel ve sâlisde kübrâ vasfiyyât-ı erba'adan birisi olursa sugrâdan lâ-devâm ve lâ-zarûret ve zarûret-i mahsûsa kayıdlarının hazfiyle bâkî netîce-i kıyâs olduğunu beyândan sonra bunların hazfindan sonra bâkî neden ibâret olacağı ma'lûm olmak üzere buyurur ki hazf olunacak zarûret zarûret-i zâtîyye ise bâkî devâm-ı zâtîdir

ومن الضرورة الوصفية دوام وصفي ومن الضرورة الوقتية إطلاق وقتي ومن الضرورة
المنتشرة إطلاق منتشر

[Zarûret-i vasfiyyeden hazf edildikten sonra geriye kalan devâm-ı vasfîdir. Zarûret-i vaktiyyeden hazf edildikten sonra ıtlâk-ı vaktiyyedir. Zarûret-i münteşireden hazf edildikten sonra ıtlâk-ı münteşiredir.]

Ve mahzûf zarûret-i vasfiyye ise bâkî devâm-ı vasfî ve zarûret-i vaktiyye ise bâkî ıtlâk-ı vaktî ve zarûret-i münteşire ise bâkî ıtlâk-ı münteşiredir. (والباقى بعد حذف اللادوام واللاضرورة الذاتيين جهة البسيطة المقيدة بهما) [Zâtî lâ-devâm ve zâtî lâ-zarûreti hazf ettikten sonra geriye kalan, bu ikisiyle kayıtlanmış basît cihettir.] Ve sugrâ mürekkebâtta olduğu sûrette lâ-devâm-ı zâtî ve lâ-zarûret-i zâtîyelerin hazfindan sonra bâkî işbu lâ-devâm ve lâ-zarûretle mukayyede olan cihet-i basîtedir. Ya'nî cüz'-i evvelde zarûret-i müştereke ve devâm ve sâ'ireden her ne ki mevcûd ise bâkî işbu cihet-i mevcûde olarak netîce-i kıyâsda i'tibâr olunur.

Kâle Rahimehullâh

الشكل الثاني شرط إنتاجه بحسب الجهة أمران كل منهما أحد الأمرين؛ الأول صدق
الدوام الذاتي على صغراه بأن تكون ضرورية أو دائمة مطلقتين أو كون كبراه من القضايا الست
المنعكسة السوالب وهي الدائمات والعامتات والخاصتان

[İkinci şeklin ciheti bakımından sonuç vermesinin iki şartı vardır. Her bir şart da iki şeyden biri olmalıdır. Birinci şart; zâtî devâmın şeklin sugrâsı üzerine sâdık olmasıdır. Bunda da sugrâ ya mutlak zarûriyye ya da mutlak dâ'ime olur. Ya da şeklin kübrâsı döndürülen altı olumsuz önermeden biri olur. Bu altı önerme, iki dâ'ime, iki âmme ve iki hâssa önermedir.]

Şekl-i sâninin cihet hasebiyle şart-ı intâcî iki şey' olup işbu şey'eynden her birisi ehad-i emreyndir. Ya'nî şarteynden her biri beyne'l-emreyn müreddid olarak ehad-i emreynden hâlî olmaz. Şart-ı evvel sugrâ-yı şekl üzere devâm-ı zâtînin sıdkı olup bu da sugrânın zarûriyye-i mutlaka veyâhûd dâ'ime-i mutlaka olmasıyla olur. Veyâhûd kübrânın sâlibeleri kâbil-i

in'ikâs olan kazâyâ-yı sitteden olmasıdır. Kazâyâ-yı mün'akisetü's-sevâlib zarûriyye ve dâ'ime ve örfiyye ve meşrûta-i âmme ve örfiyye ve meşrûta-i hâssadan el-hâsil şart-ı evvel yâ sugrâ-yı kıyâs üzere devâm-ı zâtî sâdik olan kazâyâdan olması veyâhûd kübrâ-yı kıyâs kazâyâ-yı mün'akisetü's-sevâlibden bulunması olup işbu emreynden birisidir. İmdi eğer sugrâ zarûriyye veya dâ'ime-i mutlaka olursa kübrânın hangi kazâyadan olduğuna nazar olunmayarak ale'l-ittlâk müntic olur. Ve eğer sugrâ işbu da'imeteynin gayrısı olursa ol hinde kübrâya nazar olunarak kazâyâ-yı sitte-i mezkûreden birisi [216] olursa müntic ve illâ gayr-ı münticdir. Çünkü zarûriyye ve dâ'imenin gayrı olan kazâyânın ahası meşrûta-i hâssa ve vaktiyye olup ve kazâyâ-yı mün'akisetü's-sevâlibden gayrısının ahası dahi vaktiyye olmasıyla bunlardan sugrâ ve kübrâ ittihâz ederek şekl-i mezkûrdan bir kıyâs te'lîfiyle meselâ القمر من شيء من القمر لا دائما ولا شيء من القمر لا دائما) [Her zaman değil fakat dolunay vaktinde, tutulmuş olan Ay zorunlu olarak karanlık olur. Her zaman değil fakat dolunay vaktinde, hiçbir Ay zorunlu olarak karanlık değildir.] denilse netîcede imkân-ı âmm ile selb-i mümteni' ya'nî (بعض المنخسف ليس بقمر) [Tutulan bazı şeyler Ay değildir.] denilmek kâzıbdır. Zîrâ her bir münhasif bi'z-zârûre kamer olarak bu halde sâdik-ı îcâbdır. Ve kübrâda kamer şemse tebdîl edilerek (لا شيء من الشمس بمظلم بالضرورة وقت التربيع لا دائما) [Her zaman değil fakat dolunay vaktinde, hiçbir Güneş zorunlu olarak karanlık değildir.] denilse hakk olan selbdir. Ve bu mukaddimelerin ihtilâatından hâsil olan kıyâs bu vechle vukû'-ı ihtilâf ile gayr-ı müntic olduğu gibi bunlardan e'amm olan sâ'irlerinin adem-i intâcî tahakkuk eder. Zîrâ ahasın akîm olması e'ammın adem-i intâcını müstelzimidir.

Kâle Rahimehullâh

الثاني أن لا يستعمل الممكنة فيه إلا مع الضرورة المطلقة أو مع الكبرى إحدى المشروطين العامة والخاصة

[İkinci şart; mümkünün bu şekilde, yalnızca zarûret-i mutlaka ile veya âmme ve hâssa-i meşrûtadan biri olan kübrâ ile berâber kullanılmasıdır.]

İntâc-ı şekl-i sâni'de şart-ı sâni mümkin-i âmmenin ancak zarûriyye-i mutlaka veyâhûd ehad-i maşrûta-i âmme ve hâssa olan kübrâ ile isti'mâl olunmasıdır. Ya'nî eğer mümkin-i âmme sugrâ vâki' olursa kübrâ zarûriyy-

ye-i mutlaka ve meşrûta-i âmme veya hâssadan biri olması meşrûtdur. Zîrâ sugrâ mümkinine olduğu hinde şart-ı evvelden ma'lûm olduğu vechle üzerine devâm sâdık olmamasından nâşî mün'akisetü's-sevâlib olmayan kazâyâ ile müntic olamaz. Bu halde bâkî mün'akisetü's-sevâlib olan kazâyâyı sitte ya'nî zarûriyye ve dâ'ime ve örfiyye-i âmme ve hâssa ve meşrûta-i âmme ve hâssa olup ve zarûriyye ile meşrûtateyn müntic olarak bâkî kazâyâyı selâse ya'nî dâ'ime ile örfiyyeteyndir. Ve mümkinine-i sugrâ işbu kazâyâyı selâsedan dâ'ime-i kübrâ ile netîce-i sahîhayı intâc edemez. Zîrâ bir emr için bi'l-imbkân sâbit olan şey'in emr-i mezkûrdan dâ'ima meslûb olması câ'iz olmasıyla netîce muttarid olamaz. Meselâ فهو أَسود (كل رومي) (كل رومي فهو أَسود) [Bütün Rûmîler bi'l-imbkân karadır ve Rûmîlerden hiçbirisi sürekli kara değildir.] denilse hakk olan îcâbdır. Zîrâ (سلب الشيء عن نفسه) [Bir şeyi kendisinden olumsuzlamak.] mümteni'dir. Ve mahall-i kübrâda (لا شيء من التركي بأَسود دائماً) [Sürekli olarak, Türklerden hiçbirisi kara değildir.] denilse imtinâ'-ı îcâb ile hakk olan selbdir. Ve bu vechle ihtilâf-ı neticeden nâşî mümkinine ile dâ'imenin ihtilâtı akîm olduğu tahakkuk eder. Ve bundan mümkinine-i sugrânın örfiyyeteyn ile ihtilâtının dahi akîm olması lâzım gelir. Zîrâ dâ'ime örfiyye-i âmmeden ahass olup ve ahassın akîm olması e'ammın dahi 'ukmünü müciyedir. Ve örfiyye-i hâssanın cüz'-i evveli örfiyye-i âmme olup ber-vech-i meşrûh mümkinine ile akîm olduğu misüllü cüz'-i sânisî olan lâ-devâm dahi asl-ı kazîyye-i keyfde mümkineye muhâlif olmasından nâşî lâ-devâm muvâfık olup işbu şekli-sânide ise keyfde müttetikateynden [217] netîce hâsıla olamayacağı cihetle yine mümkinine ile gayr-ı münticdir. Ve bu vechle cüz'eyninden her birinin mümkinine ile adem-i intâcıyla örfiyye-i hâssanın akîme olduğu tahakkuk eyler. Zîrâ bir kazîyye-i mürekkebenin kazîyye-i uhrâ ile intâcından maksûd kazîyye-i mürekkebenin cüz'eyninden birinin kazîyye-i uhrâ ile intâcı ve adem-i intâcıyla murâd cüz'eynin kazîyye-i uhrâ ile adem-i intâcıdır. Ve bu cihetdendir ki kavm "basîteynden mürekkebe olan kıyâs, kıyâs-ı vâhid ve mürekkebe ile basîteden mürekkebe olan kıyâs, kıyâseyn ve mürekkebeteynden mü'ellef olan kıyâs akîse-i erba'a olarak imdi bunlardan hâsıl olan kıyâs-ı vâhid olursa netîce-i kıyâs basîte olur. Ve illâ netâyic-i hâsıla terkîb olunarak netîce-i kıyâs olur" deyü kâ'il olmuşlardır. Ve eğer mümkinine-i âmme kübrâ vâki' olursa sugrâ ancak zarûriyye-i mutlaka olur. Zîrâ kübrâ mümkinine olup ve sugrâ zarûriyye veya dâ'imenin gayrı olduğu hinde sugrâ üzere devâm sâdık olmayıp kübrâ dahi kazâyâyı sitte-i

mün'akiseden olmayarak şart-ı evvel başkaya müntefî olur. Bu halde sugrâ zarûriyye veya dâ'ime olmaklığa münhasır olup dâ'ime olduğu sûretde dahi müntic olamaz. Zîrâ bir şeyden bi'l-imbân meslûb olan şey, o şey' için dâ'imâ sâbit olmak câ'iz olarak bu cihetle neticede ihtilâfî mûcibdir. Meselâ (كل رومي أبيض دائما ولا شيء من الرومي بأبيض بالإمكان) [Rûmîlerin tamamı sürekli beyazdırlar. Ve Rûmîlerden hiçbir şey, bi'l-imbân, beyaz değildir.] denilse hakk olan îcâbdır. Ve kübrâ (لا شيء من الهندي بأبيض بالإمكان) [Hindlilerden hiçbir şey, bi'l-imbân, beyaz değildir.] kavline tebdîl edilse îcâb mümteni' olarak hakk olan selbdır. Bu sûretde her ne vakt şekl-i sâni'de kübrâ mümkinde olsa sugrânın zarûriyye-i mutlaka olması şart-ı intâc idüğü tahakkuk eder.

Kâle Rahimehullâh

وأما نتیجته فدائمة مطلقة إن صدق الدوام الذاتي على إحدى مقدمتيه، وإلا فكالصغرى محذوفا عنها قيد اللادوام واللاضرورة والضرورة مطلقا سواء كانت مخصوصة بالصغرى أو مشتركة بينها وبين الكبرى، وسواء كانت وصفية أو وقتية أو منتشرة

[Bu şeklin neticesi; eğer zâtî devâm, iki mukaddimesinden biri üzerine sâdık olursa dâ'ime-i mutlakadır. Eğer zâtî devâm, iki mukaddimedden biri üzerine doğru olmazsa netice; lâ-devâm, lâ-zarûret ve mutlak zarûret kayıtlarının hazf edildiği sugrâ gibidir. Mutlak zarûret ister sugrâya mahsûs olsun ister kübrâ ve sugrâ arasında müşterek olsun isterse vasfiyye, vaktiyye, veya münteşire olsun farketmez.]

Ve ammâ şekl-i sâni'nin muhtelitâtın terekübü takdîrde neticesi eğer ihdâ mukaddimeteyni üzere devâm-ı zâtî sâdık olursa dâ'ime-i mutlakadır. Ve devâm-ı zâtînin sıdkı sugrâ ve kübrâdan birinin zarûriyye veya dâ'ime olmasıyla tahakkuk eder. Ve eğer ihdâ mukaddimeteyni üzere devâm-ı zâtî sâdık olmazsa netice sugrâ-yı kıyâs gibi olup fakat lâ-devâm ve lâ-zarûret ve mutlak zarûret kayıtları hazf olunur. Ve ıtlâk-ı zarûretle murâd ister sugrâya mahsûsa ve ister sugrâ ile kübrâ beynlerinde müştereke olmasından ve ister zarûret-i vasfiyye veya vaktiyye veyâhûd münteşire olmakdan ta'mîmdir. Ve bunların edille ve emsilesini îrâda mufassalât-ı kâmile olmasıyla ihtirâzen ani'l-ımlâl tayy-ı makâl kılındı.

Musannifin *Hâşiy'e*'de beyânı vechle ıtlâk-ı zarûreti beyânda zarûret-i zâtiyyeye ta'arruz etmemesi zîrâ kelâm mukaddimeteynden birisi üzere devâm-ı zâtî sâdık olmadığı sûretde olmasıyla sugrâda zarûret-i zâtiyyenin vücûdu mutasavver olmadığına mebnîdir. [218]

Hâsılı zarûret-i zâtîyye devâm-ı zâtîyi müstelzim olmasıyla sugrâda zarûret-i zâtîyye mevcûd olmak lâzım gelse mâ nahnü fihimizden hâric olarak sugrâya tâbî' olmaz ki hatta zarûret-i zâtîyyenin dahi iştırât-ı hazfına muhtâc olunsun.

Kâle Rahimehullâh

الشكل الرابع شرطه بحسب الجهة أمور خمسة؛ أحدها فعلية المقدمات

[Dördüncü şeklin cihet münâsebetiyle şartı, beş tanedir. Birinci şart, mukaddimelerin fi'liyye olmasıdır.]

Şekl-i râbî'in cihet hasebiyle şartı umûr-ı hamse olup bundan birisi mukaddimelerinin fi'liyye olmasıdır. Bu sûretde mukaddimâtında mümkineteyn isti'mâl olunmaz. Zîrâ mümkinine kazâyâ-yı mün'akisetü's-sevâlibden olmayıp ve zikr olunacak şurûtdan birisi in'ikâs-ı sâlibe olmasıyla²⁶⁵ ihdâ mukaddimeteyni mümkinine-i sâlibe olamaz. Ve mümkinine-i mûcibe olması takdîrde dahi îcâben ve selben ihtilâf-ı netîceyi mûcib olur. (وثانيها [İkinci şart; bu şekilde kullanılan olumsuzun döndürülen olmasıdır.] Şart-ı sâni şekl-i mezkûrda isti'mâl olunan sâlibenin mün'akise olmasıdır. Ya'nî isti'mâl olunacak sâlibelerin kâbil-i in'ikâs olan kazâyâdan olmasıdır. Bu sûretde mün'akisetü's-sevâlib olmayan kazâyâ-yı hamse ya'nî vücûdiyyeteyn ve vaktiyyeteyn²⁶⁶ ile mutlaka-i âmmede sâlibe isti'mâl olunmaz. Zîrâ bunlardan ahassı olan sâlibe-i vaktiyye mûcib-i ihtilâf-ı netîcedir. (وثالثها صدق الدوام الذاتي على صغرى الضرب الثالث [Üçüncü şart; üçüncü darbın sugrâsı üzerine zâtî devâmın veya kübrâsı üzerine örfî âmmenin sâdik olmasıdır.] Şart-ı sâlis darb-ı sâlisin sugrâsı üzere sıdk-ı devâm-ı zâtî veyâhûd kübrâsı üzere örfî-yi âmmın sıdkıdır. Ya'nî sugrânın zarûriyye veya dâ'ime olması veyâhûd kübrânın kazâyâ-yı sitte-i mün'akisetü's-sevâlibden olmasıdır. Zîrâ işbu emreyn müntefi olsa sugrâsı vasfiyyât-ı erba'adan ya'nî meşrûtateyn ve örfiyyeteynden birisi olup bu ihtilâtâtın ahassı ise sugrâsı meşrûta-i hâssanın vaktiyye ile ihtilâtı olarak bu dahi akıldır. (ورابعها كون كبرى الضرب السادس [Dördüncü şart; altıncı darbın kübrâsının döndürülen önermelerden olmasıdır.] Ve şart-ı râbî' darb-ı sâdisin kübrâsı kazâyâ-yı sitte-i mün'akisetü's-sevâlibden olmasıdır. Zîrâ bu darbın intâcî şekl-i sâni-

265 Seh ve savâb cetvelinde "birisi in'ikâs-ı sâlibe olmasıyla" olarak düzeltilmiştir.

266 Seh ve savâb cetvelinde "vaktiyyeteyn" olarak düzeltilmiştir.

ye redd için aks-i sugrâsına mütevakıf olmasıyla bunda iki şartın vücûdu lâbüddür ki evvel kabûl-i in'ikâs için sâlibe-i hâssa olması ve sâni kübrâ-yı mûcibenin şekl-i sâni'de bi-hasebî'l-çihet mu'teber olan şart üzere olmasıdır. Ve işbu şart-ı mu'teber ise sugrâsı üzere devâm sâdık olmadığı hinde kübrânın kazâyâ-yı sitte-i mün'akiseden olmasıdır. Bu sebebden nâşi darb-ı sâdisde kübrânın kazâyâ-yı sitteden olması meşrûtdur. (وخامسها كون [Beşinci şart; sekizinci darbin sugrâsının iki hâssa önermeden biri, kübrâsının ise örfi-i âmmenin üzerine sâdık geldiği şeylerden olmasıdır.] Ve şart-ı hâmis darb-ı sâminin sugrâsı meşrûta ve örfiyye-i hâseteynden birisi olup kübrâsı dahi üzerine örf-i âm sâdık olan şey' olmasıdır ki kazâyâ-yı [219] sitt-i mün'akiseden²⁶⁷ birisidir. Zîrâ darb-ı mezkûrun intâcı ancak şekl-i evvel irtidâd için aks tertîbiyle ba'dehû netîcesi aks edilmesiyle tebeyyün eder. Sâlibe-i cüz'iyye ise ancak hâseteynden birisi olursa mün'akis olur. Bu sûretde darb-ı sâminin mukaddimetryni bir haysiyyetde olması lâzım gelir ki tebdîlleri hinde şekl-i evvelden sâlibe-i hâssayı müntic ola. Şekl-i evvel ise ancak kübrâsı ehad-i hâseteyni ve sugrâsı ehad-i sitt-i mün'akiseden olduğu sûretde müntic olur. Bu sûretde darb-ı mezkûrun sugrâsı hâseteynden birisi olması labüddür ki şekl-i evvelin kübrâsıdır. Ve kübrâsı ehad-i sitt-i mün'akiseden olması labüddür ki sugrâ-yı şekl-i evveldir.

Kâle Rahimehullâh

وأما النتيجة فهي في الضربين الأولين كعكس الصغرى إن صدق الدوام الذاتي على صغرها أو كان القياس من الست المنعكسة السوالب وإلا فمطلقة عامة

[Netîcesi ise ilk iki darbdâ, eğer zâtî devâm sugrâları üzerine sâdık olursa veya kıyâs, altı olumsuz döndürülen mukaddimeden olursa sugrânın döndürüleni gibidir. Eğer bu iki durum olmazsa mutlaka-i âmmedir.]

İmdi muhtelitâtтан mü'ellef olan şekl-i râbî'in şurût-ı mezkûre hasebiyle netîcesi darb-ı evvel ve sâni'de eğer sugrâları üzere devâm-ı zâtî sâdık olur, ya'nî zarûriyye ve dâ'imeden biri sugrâ vâki' olursa veyâhûd kıyâs mün'akisetü's-sevâlib olan kazâyâ-yı sitteden te'lîf olunursa çihet-i netîce aks-i sugrâ gibidir. Ve eğer²⁶⁸ işbu emreyn mevcûd olmaz, ya'nî sugrâ üzere devâm-ı zâtî sâdık olmayıp kıyâs dahi kazâyâ-yı sitteden mü'ellef olmaz ise netîce mutlaka-i âmmedir.

267 Sehv ve savâb cetvelinde "mün'akiseden" olarak düzeltilmiştir.

268 Sehv ve savâb cetvelinde "ve eğer" olarak düzeltilmiştir.

وفي الضرب الثالث دائمة مطلقة إن صدق الدوام الذاتي على إحدى مقدمتيه وإلا فكعكس الصغرى

[Üçüncü darbda netîce; eğer zâtî devâm, iki mukaddimeden biri üzerine sâdık olursa dâ'ime-i mutlaka olur. Eğer iki mukaddimeden biri üzerine sâdık olmazsa sugrânın döndürülmesi gibidir.]

Ve darb-ı sâlisde eğer ihdâ mukaddimetryni üzere devâm-ı zâtî sâdık olursa netîce dâ'ime-i mutlaka ve illâ aks-i sugrâ gibidir.

وفي الضرب الرابع والخامس دائمة إن صدق الدوام الذاتي على كبراهما وإلا فكعكس الصغرى محذوفا عنه اللادوام

[Dördüncü ve beşinci darblarda; zâtî devâm kübrâları üzerine sâdık olursa dâ'ime olur. Eğer kübrâ üzerine sâdık olmazsa; kendisinden lâ-devâm kaydının hazfedildiği sugrâ gibi olur.]

Ve darb-ı râbî' ve hâmisde eğer kübrâları üzere devâm-ı zâtî sâdık olup ya'nî zarûriyye ve dâ'imeden birisi kübrâ vâki' olursa netîcesi dâ'ime ve illâ kayd-ı lâ-devâmın hazfiyla aks-i sugrâ gibidir. (وفي الضرب السادس كنتيجة [Altıncı darbda, sugrânın döndürülmesinden sonra elde edilen ikinci şeklin netîcesi gibidir.] Ve darb-ı sâdisde netîce aks-i sugrâdan sonra hâsıl olan şekl-i sâninin netîcesi gibidir. Zîrâ darb-ı mezkûr aks-i sugrâ ile şekl-i sâniye rücu' eder. (وفي السابع كنتيجة الشكل [Yedinci darbda, kübrânın döndürülmesinden sonra elde edilen üçüncü şeklin netîcesi gibidir.] Ve darb-ı sâbi'de netice aks-i²⁶⁹ kübrâdan sonra hâsıl olan şekl-i sâlisin netîcesi gibidir. (وفي الثامن [Sekizinci darbda, daha önce öğrendiğin gibi, tertûbin döndürülmesinden sonra elde edilen birinci şeklin netîcesi gibidir.] Ve darb-ı sâminde netîce aks-i tertûbden sonra hâsıl olan şekl-i evvelin aks-i netîcesi gibidir. Nitekim beyân-ı intâcda ma'lûm olmuştur.

[FASL-I SÂDİS: İKTİRÂNİYYÂT-I ŞARTIYYE]

Kâle Rahimehullâh

فصل في الاقترانيات الشرطية وقد عرفت أنها خمسة أقسام؛ القسم الأول؛ ما يتركب من متصلتين. وهو ثلاثة أنواع؛ لأن الحد الأوسط إما أن يكون جزءا تاما من كل منهما أي مقدا

269 Seh ve savâb cetvelinde "sâbi'de netice aks-i" olarak düzeltilmiştir.

بكماله، أو تاليا بكماله في كل منهما، وإما أن يكون جزءا ناقصا من كل منهما بأن يكون محكوما عليه أو به في المقدم أو التالي، وإما أن يكون جزءا تاما من إحديهما وناقصا من الأخرى بأن يكون أحد طرفي إحديهما شرطية متصلة أو منفصلة [220]

[Fasıl: Şartlı iktirânlı kıyâsların beş tane olduğunu öğrenmiştin. Birinci kısım: İki muttasıl mukaddimeden oluşur. Bu da üç türdür. Çünkü hadd-i evsat; ya iki mukaddimenin tam bir parçası olur ya'nî iki mukaddimede de tamam hâliyle mukaddem veya tamam hâliyle tâlî olur. Ya her iki mukaddimenin eksik bir parçası olur. Şöyle ki; mukaddem veya tâlîde mahkûmün-bih veya mahkûmün-aleyh olur. Ya da iki mukaddimeden birinde tam bir parça diğer mukaddimede eksik bir parça olur. Şöyle ki; bir tanesinin iki tarafından biri muttasıl veya munfasıl şartlı önerme olur.]

Sâdis-i fusûl-ı seb'â akîse-i iktirâniyyât-ı şartıyyeyi mübeyyin olup tasdikât-ı şartıyyeyi istihsâlde muhtâcün ileyhâdır. Hâsılı hamliyyât, fitriyyât ve nazariyyâta münkasime olduğu gibi şartıyyât dahi ba'zen fitriyye olur. Meselâ (كلما كنت الشمس طالعة كان النهار موجودا) [Her ne zaman ki Güneş doğmuşsa gündüz mevcûddur.] bu kabîldendir. Ve ba'zen nazariyye olur. Meselâ (متى وجد الممكن وجد واجب الوجود) [Mümkün olan ne zamân vücud bulduysa varlığı vâcib olan (Allah) da vardır.] bu nevi'dendir. Bu cihetden nâşî akîse-i iktirâniyyeyi ma'rifete hâcet mes eylemiştir. Kıyâs-ı şartıyyeden murâd şartıyyâtтан mürekkeb ma'nâsı olmayıp belki sırf hamliyyâtтан mürekkeb olmayan akîsedir ki gerek şartıyyât-ı mahzadan ve gerek şartıyyât ile hamliyyâtтан mürekkeb olandan e'ammdır. Ve beyân-ı sâbıkdan ma'lûm olmuştu ki iktirâniyyât-ı şartıyye beş kısım olup kısım-ı evvel kazıyye-i şartıyye-i muttasilateynden mürekkeb olandır. Ve bu da cüz'-i müşterek itibâriyle üç nev'dir. Zîrâ hadd-i evsat ya muttasilateynin her birinden cüz'-i tâmm olur. Ya'nî kazıyyeteyn-i muttasilateynden her birinden bi-kemâlihî mukaddem veyâhûd bi-kemâlihî tâlî olur. Veyâhûd muttasilateynden her birisinden cüz'-i nâkıs olur. Şöyle ki; mukaddem veyâhûd tâlîde mahkûmün-aleyh veyâhûd mahkûmün-bih vâki' olur. Veyâhûd ehad-i muttasilateynden cüz'-i tâmm ve diğerinden cüz'-i nâkıs olur. Şu tarîk ile ki muttasilateynden birinin ehad-i tarafeyni şartıyye-i muttasıla veyâhûd munfasıla olur.

Kâle Rahimehullâh

النوع الأول وهو المطبوع منها ينتج من الأشكال الأربعة متصلة على قياس الحملات من غير فرق في شرائط كل شكل وعدد ضروبه إلا الثلاثة الأخيرة من ضروب الشكل الرابع

[Birinci tür matbû' önermedir, yüklemli kıyas üzerinden hiçbir şart olmadan bütün şekil ve sayı darplarından dört muttasıl şekilden ancak bir sonuç elde edilir. Dördüncü şeklin son üç darbı hariçtir.]

Iktirâniyyat-ı şartıyyenin şartıyyeteyn-i muttasilateynden terekkübeden kısım-ı evvelinden nev'-i evvel ki kendide hadd-i evsat mukaddimeteşeynden cüz'-i tâmm olandır. Enva'-ı selâse beyninde matbû' olarak eşkâl-i erba'anın in'ikâdıyla muttasılayı intâc eder. Şöyle ki; eğer hadd-i evsat suğrâda tâlî ve kübrâda mukaddem olursa şekl-i evvel olup meselâ (كلما كانت الشمس طالعة فالنهار موجود وكلما كان النهار موجدا فالأرض مضيئة فكلما كانت الشمس طالعة فالأرض مضيئة) [Ne zaman Güneş doğmuşsa gündüz mevcûddur ve ne zamân gündüz mevcûd ise yeryüzü aydınlıktır. O halde her ne zaman ki Güneş doğmuşsa yeryüzü aydınlıktır.] denilir. Hadd-i evsat (النهار موجد) [Gündüz mevcûddur.] kazıyyesi olup suğrâda tâlî ve kübrâda mukaddem olarak cüz'-i tâmmdır. Ve eğer hadd-i evsat mukaddimeteşeynde tâlî olursa şekl-i sâni olup meselâ (كلما كانت الشمس طالعة فالنهار موجد وليس البتة إذا كانت الأرض مظلمة فالنهار موجد فليس البتة إذا كانت الشمس طالعة فالأرض مظلمة) [Her ne zaman ki Güneş doğmuşsa gündüz mevcûddur ve elbette değil: Yeryüzü karanlık olduğu zaman gündüz mevcûddur. O halde elbette değil: Her ne zaman ki güneş doğmuşsa yeryüzü karanlıktır.] denilir. Ve eğer hadd-i evsat mukaddimeteşeynden ikisinde mukaddem vakî' olursa şekl-i [221] sâlisdir. Meselâ (كلما كان النهار موجودا فالشمس طالعة وكلما كان النهار موجودا فالأرض مضيئة فكلما كان النهار موجودا فالأرض مضيئة) [Her ne zaman ki gündüz mevcûd ise Güneş doğmuştur ve her ne zaman ki gündüz mevcûd ise yeryüzü aydınlıktır. O halde ba'zen olur: Güneş doğduğu zaman yeryüzü aydınlıktır.] denilir. Ve eğer hadd-i evsat şekl-i evvelin aksi olarak suğrâda mukaddem ve kübrâda tâlî olursa şekl-i râbi' olup meselâ (كلما كان النهار موجودا فالشمس طالعة وكلما كانت الأرض مضيئة فالنهار موجد فقد يكون إذا كانت الشمس طالعة فالأرض مضيئة) [Her ne zaman ki gündüz mevcûd ise Güneş doğmuştur ve her ne zaman ki yeryüzü aydınlık ise gündüz mevcûddur. O halde ba'zen olur: Güneş doğduğu zaman yeryüzü aydınlıktır.] denilir. Ve bu vechle şartıyyâtta işbu nev'-i evvel eşkâl-i erba'adan muttasılayı intâc ederek her bir şeklin şerâ'it-ı intâcında hamliyyâtta farkı olmayıp hattâ ki hamliyyâtda olduğu gibi şartıyyâtda dahi şekl-i evvelde icâb-ı suğrâ ve külliyyet-i kübrâ ve sâni'de külliyyet-i kübrâ ile keyfde ihtilâf-ı mukaddimeteşeyn ve eşkâl-i sâ'irede zikri mürûr eden şurût-ı mu'tebere'dir. Ve aded-i durûbu dahi kezâlik hamliyyâta muvâfık olup yalnız şekl-i râbi'de durûb-ı hamsesi olarak

durûb-ı selâse-i ahîreden gayr-ı münticdir. Zîrâ zikri mürûr ettiği vechle durûb-ı selâsenin intâcî in'ikâs-ı sâlibeye mütevakkıf olup şartıyyâtda ise sâlibe-i cüz'iyenin in'ikâsı gayr-ı kâbildir.

وفي تبعية نتيجة كل ضرب لأخس مقدمته في الكيف والكم وفي الجهة من اللزوم أن تركب من اللزوميتين أو من الاتفاق أن تركب من الاتفاقيتين أو من المختلفتين

[Her bir darbın netîcesinin; nitelik, nicelik, lüzûm -eğer iki lüzûmiyye mukaddimeden oluşmuş ise- veya ittifâk -eğer iki ittifâkıyye mukaddimeden veya iki farklı mukaddimeden oluşmuş ise- cihetinde iki mukaddimenin en zayıfına tabi olmasında yükümlü önerme ile aynıdır.]

Ve eşkâl-ı erba'adan her bir darbın netîcesi keyf ve kemde ya'nî icâb ve selb ve külliyyet ve cüz'iyette ahass-ı mukaddimeteyne tâbî'a olmakda dahi hamliyyâttan farkı yoktur. Ve cihetde dahi böyle olup eğer lüzûmiyye-tenyenden tereküb ederse cihet-i netîce lüzûm ve ittifâkıyyetinden veyâhûd lüzûmiyye ile ittifâkıyyeden tereküb ederse cihet-i netîce ittifâkdır. Nitekim zarûriyyenin, zarûriyye ile netîcesi zarûriyye ve dâ'ime ile dâ'imedir.

وفي خصوص الاتفاق وعمومه إلا في صورتين إحداهما أن يكون الاتفاقية العامة كبرى الشكل الثاني وثانيتها أن تكون الاتفاقية العامة صغرى المنتج للسلب من ضروب الشكل الرابع فإن النتيجة فيهما سالبة اتفاقية خاصة

[İttifâkın husûs ve umumluğunda aynıdır. İki sûret bunun müstesnâsıdır. İlki; ikinci şeklin kübrâsının ittifâkıyye-i âmme olmasıdır. İkincisi; dördüncü şeklin darplarında olumsuzu sonuç veren sugrânın ittifâkıyye-i âmme olmasıdır. Bunlardaki netîce olumsuz ittifâkıyye-i hâssadır.]

Husûs ve umûm ittifâkda dahi hamliyyeden gayr-ı fârikdir. Mâ sebakda beyân olunduğu vechle ittifâkıyye-i hâssadan murâd tâlînin mukaddime-i bi'l-fi'l sıdk-ı muhakkakda ittifâk ve tesâdüfü veyâhûd selb-i ittifâkıyla hâkime olan kazıyye olup ve sıdk-ı muhakkak farz ve takdîr ile olmamasından ibâretidir. Meselâ “her ne vakit insân nâtık olduysa feres dahi sâhildir” kavlimiz ittifâkıyye-i hâssa olup insânın bi'l-fi'l nâtık olmasının tahakkuk-ı sıdkına feresin tahakkuk-ı sâhiliyyetinde tesâdüf ve ittifâkıyla hüküm olunmuştur. Ve tarafeyni sâdıkadır. Ve ittifâkıyye-i âmme mukaddemin sıdk-ı mefrûzuna tahakkuk-ı sıdk-ı tâlînin ittifâk veyâhûd selb-i ittifâkıyla hâkime olup mukaddem fi-nefsihî sâdik olmasa da [222] farz-ı sıdkı kâfidir. Meselâ (كلما كان الفرس كاتباً فالإنسان ناطق) [Her ne zaman ki at yazı yazan ise insân da konuşandır.] ittifâkıyye-i âmmedir. Hâsılı ittifâkıyye-i âmme sâdıkeyn

veyâhûd tâlî-i sâdık ile mukaddem-i kâzibden tereküb eder. İmdi, şartıyede dahi hamliyyede olduğu gibi ittifâkıyye-i hâssanın netîcesi hâssa ve âmmenin netîcesi âmme olup yalnız iki sûret bundan müstesnâ olarak sûret-i ûlâ ittifâkıyye-i âmmenin şekl-i sâînînin kübrâsı olması ve sûret-i sâniyye ittifâkıyye-i âmmenin durûb-ı şekl-i râbî'den müntic-i selb olana suğrâ olmasıdır. Zîrâ bu iki sûrette de netîce-i kıyâs sâlibe-i ittifâkıyye-i hâssadır.

Kâle Rahimehullâh

لكن إن تركب من المختلفتين فيشترط لإنتاجه كلية اللزومية مطلقا فإن مآله إلى القياس الاستثنائي المشروط بها، كما يأتي

[Fakat eğer bu birinci tür, iki farklı mukaddimeden oluşursa; sonuç vermesi için mutlak olarak lüzûmiyyenin küllî olması şarttır. Çünkü ileride geleceği üzere bu muhtelif mukaddimelerden oluşan kıyâsın vardığı yer, lüzûmiyyenin küllîliğinin şart olduğu istisnâlı kıyâstır.]

Lâkin muttasilateynden mü'ellef olan işbu kısım-ı evvel eğer muhtelifeteynden tereküb ederek tarafeynden biri lüzûmiyye ve âharı ittifâkıyye olursa bu kıyâsın intâcı için mutlaka lüzûmiyyenin külliyye olması meşrûtdur. Zîrâ muhtelefiteynden mürekkeb olan kıyâs-ı şartînin merci' ve me'âli kıyâs-ı istisnâ'ıyyedir. Çünkü bu kıyâsın muhassılı bir şey' ile melzûmun sıdkıyla o şey' ile lâzımın sıdkı veyâhûd bir şey' ile lâzımın kizbiyle o şey' ile melzûmun kizbi üzere istidlâl olup bu ise kıyâs-ı istisnâ'îdir. Ve kıyâs-ı istisnâ'îde lüzûmiyyenin külliyyeti meşrût ve mu'teber idüğü âtîde ma'lûm olur.

فإن كان من الضروب الناتجة للسلب فيشترط معها أن يكون الموجبة من المقدمتين لزومية وأن يكون الأوسط تاليا في اللزومية

[Eğer kıyâs, olumsuz sonuç veren darblardan olursa; lüzûmiyyenin küllîliği ile berâber iki mukaddimeden olumlu olanın lüzûmiyye olması ve hadd-i evsatın lüzûmiyyede tâlî olması şarttır.]

İmdi eğer kıyâs eşkâl-i erba'anın selbi intâc eden darblarından olursa külliyyet-i lüzûmiyye ile berâber diğer iki şart ile de meşrûddur. Şart-ı evvel mukaddimeteynden mücibenin lüzûmiyye olmasıdır. Zîrâ mücibe ittifâkıyye ve lüzûmiyye sâlibe olsa selb lüzûma ta'alluk ederek cevâz-ı ittifâk bâkî kalmasıyla matlûb olan selb-i ittifâkı müntic olamaz. Ve şart-ı sâni lüzûmiyyede evsatın tâlî olmasıdır. Zîrâ eğer evsat mukaddem olmak

lâzım gelse matlûb olan asgar ile ekber beyninde selb-i muvâfakatı müntic olamaz. Zîrâ bu takdîrde ittifâkıyye melzûm olan evsatın bir şey' ile adem-i muvâfakatını isbât edip bu ise o şey' ile lâzımın adem-i muvâfakatını müstelzim olamaz. Lâkin evsat tâlî olursa bunun hilâfında olarak lâzımın bir şey' ile adem-i muvâfakatı melzûmun dahi o şey' ile adem-i muvâfakatını müstelzimidir.

Musannif *Hâşiye'* de demişdir ki; işbu (فان كان من الضروب آه) [Eğer kıyâs, olumsuz sonuç veren darblardan olursa...] kavli mâ kabline müterettibdir. Zîrâ bir şey'in melzûm ile muvâfakatı lâzım ile muvâfakatını müstelzimidir. Lâkin bi'l-aks bir şey'in lâzım ile muvâfakatı melzûm ile muvâfakatını müstelzim değildir. Zîrâ lâzımın e'amm olması câ'izdir. Ve bir şey'in lâzım ile adem-i muvâfakatı melzûm ile adem-i muvâfakatını mûcib olup aksi böyle [223] değildir. Zîrâ bir şey'in ahasa gayr-ı muvâfık ve e'amma muvâfık olması câ'izdir. İmdi lüzûmiyye ile ittifâkıyyeden mü'elleften bir kıyâs²⁷⁰ ancak işbu beyân olunan şurût ile müntic olabilir. Ve merci' ve me'âli kıyâs-ı istisnâ'îye olur. Bu da (كلما كان شيء من الأصغر أو الأكبر موافقا للملزوم²⁷¹ كان موافقا للآزم الذي هو الأكبر أو الأصغر لكن المقدم حق ومتى لم يكن أحدهما موافقا للآزم الذي هو الأوسط لم يكن موافقا للآخر لكن المقدم حق) [Her ne zaman küçük terim veya büyük terim, melzûma muvafık olur ise, büyük terim veya küçük terim olan lâzıma da muvafık olur. Fakat mukaddem (önbitişen) doğrudur. (Öyleyse, büyük veya küçük terim olan lâzıma muvafık olur). Yine Her ne zaman ikisinden birisi, orta terim olan lâzıma muvafık olmaz ise diğerine de (melzûma) muvafık olmaz; Fakat mukaddem doğrudur. (Öyleyse diğerine de muvafık olmaz.)] denilmek tarîkiyle olur ki evvel melzûmun bir şey' ile muvâfakatıyla lâzımın dahi o şey' ile muvâfakatı üzerine istidlâl ve sâni lâzımın bir şey' ile kizbiyle melzûmun dahi o şey' ile kizbini isbât olur. Ve selbi nâtime olan durub tafsîlât-ı mütekaddimedem ma'lûm olduğu vechle şekl-i evvelin darb-ı sâni ve râbî'i ve şekl-i sâninin cemî'-i durûbu ve şekl-i sâlisin darb-ı sânisinin darbeyni ve şekl-i râbî'in durûb-ı selâse-i ahîresidir.

وإن كان من الضروب الناتجة للإيجاب فيشترط معها أمران أحدهما أن يكون الأوسط مقدا في اللزومية. وثانيهما أحد الأمرين؛ هو إما أن يكون الاتفاقية خاصة أو عامة وقعت صغرى الشكل الأول، أو كبرى الشكل الثالث (هذا)

270 Sehv ve savâb cetvelinde "bir kıyâs" olarak düzeltilmiştir.

271 Sehv ve savâb cetvelinde "li'l-melzûm" olarak düzeltilmiştir.

[Eğer kıyâs, olumlu sonuç veren darblardan olursa; lüzûmiyenin küllîliği ile berâber iki şey daha şarttır. İlk şart; hadd-i evsatın lüzûmiyyede mukaddem olmasıdır, ikinci şart; bu da iki şeyden biri olmalıdır. İttifâkıyye; ya hâssa ya da birinci şekle sugrâ, üçüncü şekle kübrâ olacak olan âmme olmalıdır.]

Ve eğer kıyâs zikr olunan durûb-ı eşkâlin bâkîsinde olduğu vechle müntic-i icâb olursa ya'nî matlûb ekberin asgara muvâfakatı olursa zikr olunan külliyyet-i lüzûmiyye ile berâber iki emr ile meşrûtdur. Bunlardan birisi lüzûmiyyede evsatın mukaddem olmasıdır. Zîrâ evsat lüzûmiyyede tâlî olduğu sûrette lâzım olup ve lâzımın bir şey'e muvâfakatından melzûmun dahi o şey'e muvâfakatı lâzım gelmez. Matlûb ise ekberin asgara muvâfakatı olup işbu matlûbu intâc edemez. Lâkin evsat mukaddem olduğu takdîrde melzûm olup melzûmun bir şey'e muvâfakatı ise lâzımın muvâfakatını müstelzim olacağından matlûb olan ekberin asgara muvâfakatını müntic olur. Ve emr-i sâni' ehad-i emreyn olup bu da ya ittifâkıyyenin hâssa olması veyâhûd âmme olarak şekl-i evcele sugrâ veya şekl-i sâlise kübrâ olmasıdır. Musannifin *Hâşiye*'de beyân vechle bu sûrette eğer ittifâkıyye-i âmme şekl-i evvelde kübrâ ve şekl-i sâlisde sugrâ vâki' olsa intâc edemez. Ve şekl-i sâniye²⁷² adem-i ta'arruzu zîrâ şekl-i sâni' müntic-i selb olup kelâm ise müntic-i icâb olan kıyâsdadır. Ve şekl-i râbi'a adem-i ta'arruzu zîrâ kübrâyı ittifâkıyye-i âmmede evsatın mukaddem vâki' olması şart olup nitekim mahallinde takrîr olunmuştur. Bu şartdan nâşi bu mahalde şekl-i râbi'in ihtimâli sâkit olmuştur. Zîrâ şekl-i mezkûrda evsat tâlîdir.

Kâle Rahimehullâh

قيل: المؤلف من الاتفاقيتين أو المختلفتين لا يفيد الغرض من الترتيب وهو العلم بالنتيجة فيه معلومة قبل الترتيب^{٢٧٣} فلا يكون قياسا.

[Denildi ki: İki ittifâkıyyeden veya lüzûmiyye ve ittifâkıyye olmak üzere iki farklı mukaddimededen oluşan kıyâs, kıyâsı tertîb etmenin maksadı olan netîceyi bilme faydasını vermez. Çünkü netîce, tertîbten önce bilinmektedir. Böylece bu oluşan şey, kıyâs olmaz.]

Ehl-i fenden bazıları [224] demiştir ki; ittifâkıyyeteynden veyâhûd muhtelif olarak lüzûmiyye ile ittifâkıyyeden mü'ellef olan kıyâs tertîb-i kıyâsdan maksûd olan ilm-i bi'n-netîceyi ifâde etmez. Zîrâ bu kıyâsda netî-

272 Sehv ve savâb cetvelinde "sâniye" olarak düzeltilmiştir.

273 Sehv ve savâb cetvelinde "ma'lûmetü'n-kable't-tertib" olarak düzeltilmiştir.

ce kable't-tertib ma'lûmedir. Çünkü ekberin asgar ile sıdk veyâhûd kizbi kable't-tertib ma'lûm olmasa beyinlerinde lüzûm olmadığı cihetle evsatla sıdk ve kizbleri bilinemez. Ve kıyâsın netîceyi müfid olması vâcib olarak bu sûrette kıyâs olamaz

والجواب عنه بأن المعتبر في القياسية هو الاستلزام الذاتي لا الإفادة فاسد؛ لأن الترتيب المذكور ليس بنظر، والنظر معتبر في مفهوم مطلق الدليل فضلا عن القياس

[Buna cevâp olarak söylenen “kıyas olmaklıkta muteber olan zâtî istilzâmdır, yoksa ifâde değildir.” sözü fâsiddir.” Çünkü zikr edilen tertib düşünme (nazar) ile değildir. Düşünme, kıyâsın yanısıra mutlak olarak delilin mefhûmunda mu'teberdir.]

Ve bu su'alden cevâbda “kıyâsiyyetde mu'teber olan istilzâm-ı zâtî olup sâ'ilin fehm eylediği gibi tertibden garazı ifâde değildir” denilmek fâsiddir. Zîrâ müfid-i garaz olmayan tertib mechûle te'eddî için nazar değildir. Halbuki nazar yalnız kıyâsda değil mutlakan delîlin mefhûmunda mu'teberdir.

والحق أنه لا إفادة في غير المؤلف من اللزوميتين إلا المؤلف من الاتفاقيتين الخاصتين الناتج للسلب، فإنه مفيد في كل شكل مع أن المؤلف من الاتفاقيتين غير منعقد في الشكل الثاني وعقيم في الرابع كما حقق في موضعه

[Doğru olan şudur; iki lüzûmiyyeden oluşan kıyâs dışındakilerde fayda verme (ifâde etme) yoktur. Ancak olumsuz sonuç veren iki hâssa ittifâkıyyede fayda verir. Bu bütün şekillerde fayda verir. Fakat âmme ittifâkıyyeden oluşan ikinci şekilde gerçekleşmez ve yerinde anlatıldığı üzere dördüncü şekilde sonuçsuz kalır.]

Ve hakk olan lüzûmiyyeteynden mü'ellev olan kıyâsın gayrıda netîceyi ifâde eden ancak ittifâkıyyeteyn-i hâseteynden mü'ellev olup selbi mün-tic olan kıyâsıdır. Zîrâ her bir şekilde müfiddir. Ve nâtic-i selb olmayan hâssiyyât ile ve umûmen âmmiyyât ifâdeden âriyedir. Bununla berâber ittifâkıyyeteyn-i âmmeteynden mü'ellev olarak şekl-i sâni'de kıyâs mün'akid olmayıp ve şekl-i râbi'de akîmdir, nitekim mevzû'unda tahkîk edilmiştir.

وأما ما أورده الشيخ من الشك على المؤلف من اللزوميتين من الشكل الأول بأن قولنا: كُلَّمَا كَانَ الْإِثْنَانِ فَرْدًا كَانَ عَدَدًا وَكُلَّمَا كَانَ عَدَدًا كَانَ زَوْجًا صادق مع كذب النتيجة، فمدفوع بمثل ما قدمنا من أن الأوسط مقيد بقيد في ضمن الفردية، فحينئذ كذبت الكبرى لا بما أشار إليه في الشفا من أن الصغرى كاذبة بحسب نفس الأمر صادقة إلزاماً؛ لأنها صادقة تحقيقاً وإلزاماً²⁷⁴

274 Sehiv ve savâb cetvelinde “ve ilzâmen” olarak düzeltilmiştir.

de lâkin adedden hiçbir şey vâki'de hamse-i zevc değildir, demişler ise de bu kelâm mahall-i nazardır. Zîrâ işbu takdîrde muhâl üzere ba'z-ı aded hamse-i zevcdır. Bu cihetle işbu takdir-i muhâl (كل ما هو زوج ولو فرضا عدد) [Farazî olarak da olsa çift olan herşey sayıdır.] kavlinin sıdkını müstelzim olup imdi bu takdîr üzere bir kıyâs-ı muntazam olarak كل ما هو الخمسة زوج وكل ما هو [Beş çifttir ve farazî olarak da olsa çift olan herşey sayıdır.] (Beş çifttir ve farazî olarak da olsa çift olan herşey sayıdır.) [Beş, sayıdır.] kavlini intâc eder. Bu sûretde (لو كانت الخمسة زوجا يلزم أن لا يكون عددا في الواقع) [Eğer beş çift sayı ise vâki'de sayı olmaması gerekir.] kavline iltifât olunmaz.

ولا بما قيل: إن حملت الكبرى على اللزومية كذبت كلية لأن الفردية من أوضاع العددية فلا يلزم الزوجية على هذا الوضع، وإن حملت على الاتفاقية انتفى شرط الإنتاج من كون الأوساط مقدما في اللزومية، كما تقدم؛ لأن مقدم الكبرى عددية الاثنتين لا مطلق العددية ليكون الفردية من أوضاعها الممكنة الاجتماع معها

[Yine bu şüphe, söylenen “kübrâ, lüzûmiyyeye hamledilirse küllî olarak yanlış olur. Çünkü ferdiyyet sayının durumlarından. O halde bu durum üzerine çift olma gerekli olmaz. Eğer kübrâ, ittifâkiyye üzerine hamledilirse; daha önce geçtiği üzere sonuç verme şartı olan hadd-i evsatın lüzûmiyyede mukaddem olması ortadan kalkmış olur. Çünkü kübrânın mukaddemi, tek olmaklık, kendisiyle bir araya gelmenin mümkün olduğu durumlardan olsun diye ikinin sayı olmaklığıdır, mutlak sayı olmaklık değildir” sözü ile de geçersiz olmaz.]

Ve ne de ba'zıların eğer kıyâs-ı mezkûrda olan (كلما كان الإثنان عددا كان زوجا) [Her ne zaman ki “iki” bir sayı ise o zamân çift sayıdır.] kübrâsı lüzûmiyyeye haml olunursa memnû'u's-sıdkdır. Zîrâ külliyye olarak kâzibe olur. Çünkü bunun küllî olarak sıdkı adediyyetin kendisiyle ictimâ'ı mümkün olan cemî'-i evzâ' üzere zevciyyetin adediyyet için lüzûmuna tevakkuf eder. Halbuki bu lüzûm mütehakkık olmayıp ferdiyyet adediyyetin cümle-i evzâ'ından iken bu vaz' üzere zevciyyet adediyyete lâzım değildir. Hâsılı adediyyetin ferdiyyetle ictimâ'ı vaz'ında zevciyyet mevcûd olamayacağı cihetle kübrâ olan kazıyye-i mezkûre lüzûmiyyeye hamli takdîrde külliyye olamaz. Ve eğer işbu kübrâ ittifâkiyyeye haml olunsa zikri takaddüm ettiği vechle lüzûmiyye olacak mukaddimedede evsatın mukaddem olması şart-ı intâc-ı îcâb olup bunda ise şart-ı mezkûr müntefî olur. El-hâsıl alâ kile't-takdîreyn menşe-i fesâd-ı netîce fesâd-ı kübrâdır, kavilleri dahi su'âl-i mezkûru def'a sâlih olamaz. Zîrâ kübrânın mukaddemi mukayyed [226] olarak adediyyet isneyn olup mutlakan adediyyet değildir ki hatta ferdiyyet adediyyetin

kendiyle mümkinetü'l-ictimâ' olan evzâ'ından olsun. Bu sûretde كان (كلما كان الإثنان عددا كان زوجا) [Her ne zaman ki "iki" bir sayı ise o zamân çifttir.] lüzûmiyye-i külliyyesi sâdıka olur.

Kâle Rahimehullâh

النوع الثاني ينعقد فيه الأشكال الأربعة باعتبار الأجزاء الناقصة للطرفين

[İkinci türde, iki tarafın eksik parçaları itibarıyla dört şekilde gerçekleşir.]

Muttasilateynden mü'elley olan kısım-ı evvelden nev'-i sâni'ye ya'nî kendide hadd-i evsat muttasilateynden cüz'-i nâkıs olan kıyâs-ı iktirânî-i şartıyyede tarafeynin eczâ'-i nâkısası i'tibâriyle eşkâl-ı erba'a mün'akide olur.

فله أصناف أربعة لأن انعقاد تلك الأشكال إما بين مقدمي المقدمتين، أو بين التاليتين، أو بين مقدم الصغرى وتالي الكبرى، أو بالعكس

[Bütün türün dört sınıfı vardır. Çünkü bu şekillerin gerçekleşmesi ya iki mukaddimenin iki mukaddemi arasında ya da iki tâli arasında veya sugrânın mukaddemi ve kübrânın tâlisi arasında ya da aksi olan sugrânın tâlisi ve kübrânın mukaddemi arasında olur.]

İmdi nev'-i sâni' için aksâm-ı erba'a vardır. Zîrâ eşkâl-i mezkûrenin in'ikâdı mukaddimeteynin mukaddemleri veyâhûd tâlileri beyninde veyâhûd sugrânın mukaddemiyle kübrânın tâlisi veyâhûd bi'l-aks sugrânın tâlisiyle kübrânın mukaddemi beyninde olur. Hâsılı hadd-i evsat ya mukaddimeteynin mukaddemlerinden veyâhûd tâlilerinden veyâhûd ihdâhümânın mukaddemiyle uhrânın tâlisinden cüz' olmak ihtimâlât-ı erba'asıyla dört sınıf hâsil olup bunların her birerlerinden eşkâl-i erba'a mün'akid olur.

ونتيجة الكل متصلة جزئية مقدمها متصلة مؤلفة من الطرف الغير المشارك للصغرى ومن نتيجة التأليف بين المتشاركين وتاليها متصلة مؤلفة من الطرف الغير المشارك للكبرى ومن نتيجة التأليف

[Hepsinin netîcesi cüz'î muttasıladır. Mukaddemi, sugrâya ortak olmayan taraf ile iki ortağı te'lif etmenin netîcesinden oluşmuş muttasıladır. Tâlisi ise kübrâya ortak olmayan taraf ile te'lifin netîcesinden oluşmuş muttasıla önermedir.]

Ve işbu aksâm-ı erba'adan cümlesinin netîcesi muttasıla-i cüz'iyye olup mukaddemi sugrânın taraf-ı gayr-ı müşârik ile müteşârikeyn beynini te'lifden hâsıla olan netîceden tereküb eden muttasıla ve tâlisi kübrâdan taraf-ı

gayr-ı müşârik ile netîce-i te'lîfden mü'ellefe olan muttasıladır. Netîce-i te'lîf beyân-ı misâlde îzâh olunur. (بشرط أن يكون وضع الطرفين الغير المشاركون [Tüm kısımlarda, ortak olmayan iki tarafın neticedeki halinin, kıyastaki halleri -mukaddem ve tâlî olmak- gibi olması şarttır.] Ve aksâmın küllîsinde netîce zikr olunduğu vechle muttasıla-i cüz'iyeye olması tarafeyn-i gayr-ı müşârikeynin netîcede vaz'ı ve hâli kıyâsda olan vaz' ve hâlleri gibi olmasıyla meşrûtdur. Şöyle ki; sugrâdan taraf-ı gayr-ı müşârik sugrâda mukaddem ise netîcede dahi mukaddem ve tâlî ise tâlî ve kezâlik kübrâda mukaddem ise netîcede dahi mukaddem ve tâlî ise tâlî olur. (كقولنا: كُلَّمَا كَانَ كُلُّ إِنْسَانٍ حَيَوَانًا كَانَ كُلُّ رُومِيٍّ [Şu sözümüz gibi; her ne zamân bütün insânlar canlı ise bütün Rûmîler cisimdir. Ve her ne zamân bütün cisimler değişken ise bazı mevcûdlar hâdistir.] İmdi şekl-i evvelden bu misâl iki muttasıladan mürekkebe olmasıyla iktirâniyyât-ı şartıyyenin kısm-ı evvelindendir. Ve hadd-i evsat olan "cism" işbu cüz'eyn-i muttasilateynden cüz'-i tâmm olmayıp belki cüz'-i nâkıs olmasıyla kısm-ı mezkûrun nev'-i sâni'sindendir. Şöyle ki; muttasıla-ı ulâ olan sugrânın cüz'-i tâlîsi bulunan (كان كل رومي جسما) [Bütün Rûmîler cisimdir.] kavliyle muttasıla-i sâniye olan kübrânın cüz'-i mukaddemi bulunan (كان كل جسم متغيرا) [Bütün cisimler değişkendir.] kavlinden cüz' [227] olarak işbu muttasilateynden cüz'-i nâkısdır. Ve bu vechle kıyâsın in'ikâd ve irtibâtı tâlî-i sugrâ ile mukaddem-i kübrâ beyninde olmasıyla sınıf-ı râbî'dendir. Esnâf-ı selâse-i bâkiyenin misâlleri dahi bundan ma'lûm olacağı cihetle îradına hâcet görülemediştir.

ينتج أنه قد يكون إذا صدق قولنا: كُلَّمَا كَانَ كُلُّ إِنْسَانٍ حَيَوَانًا كَانَ كُلُّ رُومِيٍّ مُتَغَيِّرًا يصدق قولنا: إِذَا كَانَ كُلُّ رُومِيٍّ مُتَغَيِّرًا كَانَ بَعْضُ الْمَوْجُودِ حَادِثًا

[Netîce: "her ne zaman bütün insanlar canlı ise bütün Rûmîler değişkendir" doğru olduğunda; "bütün Rûmîler değişken olduğunda bazı varlıklar hâdistir" sözümüz bazen doğru olur.]

Zikr olunan kıyâsın netîcesi işbu muttasıla-i cüz'iyeye olup muttasilateynden tereküb ederek mukaddemi olan (كلما كان كل إنسان حيوانا كان كل رومي متغيرا) [Her ne zaman ki bütün insânlar canlı ise bütün Rûmîler de değişkendir.] muttasılası sugrâ-yı kıyâsın taraf-ı gayr-ı müşâriki olan (كلما كان كل إنسان حيوانا) [Her ne zaman ki bütün insânlar canlı olur.] cüz'üyle sugrâ ve kübrânın müşârik oldukları (كل رومي جسم وكل جسم

(متغير) [Bütün Rûmîler cisimdir ve bütün cisimler değişkendir.] cüz'lerini te'lîf ile bir kıyâs tertîb ettiğimiz takdîrde hâsıl olacak (كل رومي متغير) [Bütün Rûmîler değişkendir.] netîcesinden mü'ellefedir. Ve tâlîsi olan كل (إذا كان كل) [Bütün Rûmîler değişken ise o zamân bazı varlıklar da hâdistir.] muttasılası kübrâ-yı kıyâsın taraf-ı gayr-ı müşâriki olan (كان بعض^{٢٨} الموجد حادثا) [Ba'zı varlıklar hâdistir.] cüz'üyle zikr olunan (كل رومي متغير) [Bütün Rûmîler değişkendir.] netîcesinden mü'ellefedir. Ve taraf-ı gayr-ı müşârikleri sugrâ-yı kıyâsda mukaddem kübrâda tâlî vâki' oldukları gibi netîcede dahi bu vechle olarak kıyâs ve netîcede ittihâd-ı vaz'ları şartı mevcûddur. Hâsılı cüz'-i sugrâ olan (كلما كان كل إنسان حيوانا) [Her ne zaman ki insânlar canlı olursa.] taraf-ı gayr-ı müşâriki kıyâsda mukaddem olduğu gibi netîcede dahi mukaddemdir. Kezâlik cüz'-i kübrâ olan (كان بعض الموجد حادثا) [Ba'zı varlıklar hâdistir.] taraf-ı gayr-ı müşâriki kıyâsda tâlî olduğu gibi netîcede dahi tâlîdir. Ve taraf-ı gayr-ı müşârik kendide hadd-i evsat mevcûd olmayan taraf idüğü tafsilât-ı sâbıkadan ma'lûmdur. (وهذه النتيجة لا تتوقف على) [Bu netîce; nicelik, nitelik ve cihet bakımından sonuç vermenin şartları üzerine oluşmuş şeklin kapsanmasına bağlı değildir.] Ve esnâf-ı erba'a-i mezkûrenin zikr olunan muttasıla-i cüz'iyeyi intâcî in'ikâd edecek şeklin eşkâl-i erba'ada zikri mürûr ettiği vechle kemmiyyet ve keyfiyyet ve cihet hasebiyle mu'tebere olan şerâ'it üzere iştimâline tevakkuf etmez. Lâkin şerâ'it-i mezkûreyi müştemil ve gayr-ı müştemil olanların intâcî beyinde fark olarak işbu nev'aynde ya'nî kendisinde mukaddimeteyn-i müteşâriketeynin te'lîf-i müntic üzere müştemil olanlarıyla te'lîf-i müntic üzere müştemil olmayanları beyinde beyân-ı intâc muhtelif olup muhtâc-ı tafsil olmasıyla buyururlar ki: (لكن المشتمل مشروط بكون المتصلة) [Fakat kapsayan türde, tâlîye ortak olan muttasılanın olumlu olması şarttır.] Lâkin şekl-i mün'akid-i şerâ'it-ı intâc üzere müştemil olan nev'de muttasıla-i müşâreketü't-tâlînin mûcibe olması meşrûtdur. Ya'nî her ne vakt müteşâriketeyn kemmiyyet ve keyfiyyet ve cihet hasebiyle şerâ'it-ı intâc üzere müştemil olursa bu sûretde kıyâs netîce-i mezkûreyi sugrâ ve kübrâ-yı kıyâsdan tâlîsi müşârik olan mukaddimenin mûcibe olması şartıyla intâc eder.

فالمشاركة بين التالين مشروطة بإيجاب المقدمتين وبين المقدم والتالي بإيجاب إحديهما
وبين المقدمين غير مشروطة بإيجاب شيء [228]

[İki tâlî arasında ortak olan, iki mukaddimenin olumlu olması şartına bağlıdır. Mukaddem ve tâlî arasında ortak olan, iki mukaddimedenden birinin olumlu olması şartına bağlıdır. İki mukaddem arasında ortak olan, hiçbir şeyin olumlu olması şartına bağlı değildir.]

İmdi tâliyeyn beyninde olan müşâreket sugrâ ve kübrâ-yı kıyâsın îcâbıyla ve mukaddem ile tâlî beyninde olan müşâreket işbu mukaddime-
teynden birinin ya'nî mukaddime-i müşâreketü't-tâlînin mûcibe olmasıyla
meşrûta olup ve mukaddemeyn beyninde olan müşâreket mukaddime-
teynden hiç birinin îcâbıyla meşrûta değildir. (وغير المشتمل من الصنف الأول
[Birinci sınıftan kapsamayanda, iki
şeyden biri şarttır. İlki; iki muttasıldan birinin küllî olmasıdır.] Ve kendide
beyne'l-müteşârikeyn mün'akid olan şekl-i şerâ'it-ı intâc üzere müştamil
olmayan kıyâs sınıf-ı evvelden ya'nî kendide in'ikâd eşkâl-i mukaddime-
teynin mukaddemleri beyninde olan sınıfdan olduğu takdîrde iki emr ile
meşrût olup şart-ı evvel sugrâ ve kübrâ vâkı'a olan muttasilateynden biri-
nin külliyye olmasıdır.

وثانيهما بعد رعاية القوى الآتية أن يكون أحد المتشاركين بنفسه أو بكليته المفروضة مع
نتيجة التأليف أو كلية عكسها المفروضتين منتجاً لمقدم تلك المتصلة الكلية

[İkincisi: Gelecek olan kurallara riayet ettikten sonra iki ortaktan birinin ya tek başına ya te'lîfin neticesiyle farz edilen küllîyle berâber ya da bu küllî olumlu-
nun mukaddemini sonuç veren netîcenin farz edilen aksinin küllîliğiyle berâber
olmasıdır.]

Ve şart-ı sâni zikr oluna; fevâ'id-i nâfi'ada mübeyyen kuvâya ri'âyet-
den sonra müteşârikeynden birinin bi-nefsihî veyâhûd külliyyet-i mefrû-
zasıyla beyne'l-müteşârikeyn hâsıla olan netîce-i te'lîf ile berâber veyâhûd
işbu netîce-i mefrûza-i te'lîfin külliyyet-i mefrûza-i aksiyle berâber sugrâ
ve kübrâdan birisi olan muttasıla-i külliyye-i mezkûrenin mukaddemini
müntic olmasıdır. Hâsılı şart-ı sâni ehad-i müteşârikeyn netîce-i te'lîf ile
berâber yekdiğere zamm olunduğu hinde külliyyeti şart-ı evvel ittihâz olu-
nan muttasılanın mukaddemini intâc etmesidir. Lâkin bunu intâcî ehad-i
müteşârikeynin bi-nefsihî ve bi-aynihî müntic olmasından veyâhûd küllî
olmayıp da külliyyetini farz ve takdîr etmek tarîkiyle müntic olabilme-
sinden âmmdır. Kezâlik müteşârikeyn dahi her ne kadar te'lîf-i müntic
üzere değiller ise de müntic olmasının farz ve takdîriyle işbu netîce-i te'lîfin

veyâhûd bu netîcenin aksi ahz olunarak ve her ne kadar bi-nefsihâ aks-i küllî ile mün'akis olmaz ise de külliyyeti farz edilerek işbu aks-i küllînin inzimâmıyla müntic olmaktan e'ammdır. Meselâ المؤلف من شيء من المؤلف (كلما كان لا شيء من المؤلف) [Her ne zaman ki mü'ellef olan hiçbir şey' kadîm değilse bütün canlılar değişken- dir ve ba'zen olur: Bütün kadîm olan şeyler basît olduğu zamân ba'zı var- lıklar hâdis olur.] kavlimizin netîcesi فكل ببسيط من مؤلف ببسيط (كل قديم ببسيط) [Ba'zen olur: Mü'elleflerden hiçbir şey' basît olmadığı zamân bütün canlılar de- ğişkendir. Ve ba'zen olur: Mü'elleflerden herhangi bir şey' basît olmazsa ba'zı canlılar hâdistir.] olup işte bu kıyâsda müteşârikân ya'nî (لا شيء من) [Mü'elleften herhangi bir şey' kadîm değildir.] ile (كل قديم ببسيط) [Bütün kadîmler basîttir.] şerâ'it-ı intâcı müştemil olmayıp şekl-i evvelde şart olan îcâb-ı sugrâ mefkûddur. Ve mâ nahnü fihimizde olduğu vechle işbu şart-ı intâcı müştemil olmayan kıyâs-ı mezkurun intâcı için ittihâz olunan şarteynden şart-ı evvel olan ehad-i muttasilateynin külliyyeti mev- cûd olarak sugrâsı olan (كلما كان لا شيء من المؤلف بقديم فكل حيوان متغير) [Her ne zaman ki müellefden hiçbir şey' kadîm değil ise o zamân bütün canlılar değişkendir.] mukaddime-i muttasılası külliyyedir. Ve ehad-i müteşârikeyn olan (كل قديم ببسيط) [Bütün kadîmler basîttir.] kavlinin bi-nefsihî ve bi-ay- nihî netîce-i te'lîf olan (لا شيء من المؤلف ببسيط) [Mü'elleften hiçbir şey' basît değildir.] kavline inzimâmı (لا شيء من المؤلف بقديم) [Mü'elleften bir şey' kadîm değildir.] netîcesini muhassıl olup ve bu netîce muttasıla- i külliyyenin ya'nî sugrânın mukaddemidir. Emsile ve îzâhât-ı sâ'iresi mu- fassalâtda mesrûdedir.

ومن الصنف الثاني مشروط بكون نتيجة التأليف مع أحد المتشاركين منتجة للمشارك الآخر إذا اتفقت المتصلتان في الكيف ومع أحد طرفي الموجبة منهما منتجة لتالي السالبة إذا اختلفتا

[Kapsamayan ikinci gruptan olunca; iki muttasıl mukaddime nitelikte aynı olunca te'lîfin netîcesinin iki ortaktan biriyle diğer ortağı netîce vermesi şartına bağlıdır. İki muttasıl mukaddime nitelikte farklı olduğunda te'lîfin netîcesinin iki muttasıl mukaddimededen olumlu olan mukaddimenin iki taraftan biriyle berâber olumsuz önermenin tâlîsini sonuç vermesi şartına bağlıdır.]

Ve müteşârikeynin te'lîf-i müntic üzere adem-i iştimâli sınıf-ı sânidan ya'nî in'ikâd-ı eşkâl-i tâliyeyn beyninde olan sınıfdan olduğu takdîrde muttasilateynin keyfde ittifâk ve ihtilâfları i'tibâriyle başka başka şartları

mevcûd olup şöyle ki; eğer mukaddimeteyn-i muttasilateyn keyfde mütefika olurlar ise netîce-i te'lîfin ehad-i müteşârikeyn ile berâber müşârik-i âhiri intâc²⁸¹ eylemesi şartdır. Ve eğer mukaddimeteyn-i muttasilateyn keyfde muhtelif olurlar ise netîce-i te'lîfin muttasilateynden mûcibe olan mukaddimenin ehad-i tarafeyniyle berâber mukaddime-i sâlibenin tâlîsini müntice olması meşrûtdur.

ومن الصنفين الأخيرين مشروط بأحد هذين الاستنتاجين في الصنفين الأولين إلا أن الصنف الرابع ينتج تلك المتصلة²⁸² كلية فيما إذا كانت المتصلتان موجبتين كليتين وكان تالي الصغرى بنفسه أو بكليته مع نتيجة التأليف أو عكسها الكلي منتجاً لمقدم الكبرى، كما في المثال المذكور إذا فرض مقدم الكبرى عملية جزئية

[Diğer iki sınıfta, ilk iki sınıftaki sonuç vermeden birini sonuç verme şartına bağlıdır. Ancak dördüncü sınıf, iki muttasıl mukaddime küllî olumlu olduğu yerde ve suğrânın tâlîsinin kendi başına veya küllîsiyle te'lîfin netîce veya küllîsinin aksiyile berâber kübrânın mukaddemini sonuç verdiğinde bu muttasıl, küllî sonucunu verir. Zikr edilen misalde kübrânın mukaddemi cüz'î yüklemli olarak farz edildiğinde olduğu gibi.]

Ve müteşârikeynin te'lîf-i gayr-ı müntic üzere iştimâli sınıfeyn-i ahîreynde olursa sınıfeyn-i evveynde zikr olunan istintâceynden biriyle meşrûtdur. Ya'nî kendide in'ikâd-ı eşkâl mukaddem ile tâlî veyâhûd tâlî ile mukaddem beyninde olan sınıfeyn-i ahîreynde iki emrin biri şart olup ve bu emreyn sınıf-ı evvel ve sânde olan şarteyndir ki ya sınıf-ı evvelde olduğu gibi ehad-i müteşârikeynden bi-aynihî veyâhûd bi-külliyetihî netîce-i te'lîfe veyâhûd aks-i külliyesine zammıyla muttasıla-i külliyyenin istintâc-ı mukaddeminden²⁸³ veyâhûd sınıf-ı sânde olduğu vechle istintâc-ı tâlîsinden ibâretidir. Ve istintâc olunan mukaddem ile tâlî dahi sugrâ ve kübrâ-yı mukaddimeteyninden birinin mukaddem ve tâlîsi olarak dört kısım olmuş olur. Ve sınıf-ı râbî'in hükmü dahi şerâ'it-ı mezkûrede ve muttasıla-i cüz'iyyeyi intâcda sınıf-ı sâlisin aynı ise de şu kadar fark vardır ki mukaddimelerin mûcibe-i külliyye olup ve tâlî-i sugrâ bi-aynihî veyâhûd bi-külliyetihî netîce-i te'lîf ile veyâhûd bu netîcenin aks-i küllîsi ile mukaddem-i kübrâyı müntic olduğu sûrette şekl-i evvelden mûcibe-i külliyyeyi intâc eder. Nitekim mürûr eden misâlde kübrâ hamliyye-i cüz'iyye

281 Sehv ve savâb cetvelinde "intâc" olarak düzeltilmiştir.

282 Sehv ve savâb cetvelinde "el-muttasilate" olarak düzeltilmiştir.

283 Sehv ve savâb cetvelinde "mukaddeminden" olarak düzeltilmiştir.

farz olunsa bu kabîlden olur. Şöyle ki; *Hâşiye*'de beyânı vechle (كلما كان كل إنسان حيوانا كان كل رومي جسما وكلما كان بعض الجسم متغيرا كان بعض الموجود حادثا) [Her ne zaman ki bütün insânlar canlı ise bütün Rûmîler de cisimdir. Ve her ne zaman ki ba'zı cisimler deðişkindir o zaman ba'zı varlıklar da hâdistir.] mukaddimelerin (إنه كلما صدق قولنا كلما كان كل إنسان حيوانا كان كل رومي جسما) [Her ne zaman ki bütün insânlar canlı ise o zamân bütün Rûmîler de deðişkindir] sözümüz doğru olsa o zaman "bütün Rûmîler deðişken olduğu zaman ba'zı var olanlar da hâdistir" sözü de doğru olur.] kavlini müntic olur. Zîrâ tâlî-i sugrâ olan (كل رومي جسم) [Bütün Rûmîler cisimdir.] netîce-i mefrûza-i [230] te'lîf olan (كل رومي متغير) [Bütün Rûmîler deðişkindir.] ile şekl-i sâlisden mukaddem-i kübrâ olan (بعض الجسم متغير) [Ba'zı cisimler deðişkindir.] kavlini müntic olup sebkiyle vechle şart-ı intâc mevcûd olur.

[Fevâ'id-i Nâfî'a]

Kâle Rahimehullâh

فوائد نافلة فيما قبل وبعد

[Bundan önceki ve sonraki meseleler için faydalı bilgiler.]

İşbu zıkr olunacak kavâ'id-i erba'a mâ kablinde ve ma ba'dinde mûcib-i nef' u sûd olan kavâ'id-i müfide olarak îrâd ve zabtı mühimdir.

منها أن جزئية مقدم المتصلة الكلية موجبة كانت وسالبة في قوة كليته فمتى صدقت ومقدمها جزئي صدقت ومقدمها كلي

[Sözü edilen yararlı bilgilerden biri şudur; olumlu veya olumsuz, küllî muttasıl önermenin cüz'î mukaddemi, küllî kuvvetindedir. Bundan dolayı bu küllî muttasıl önerme, mukaddemi cüz'î olduğunda doğru olursa mukaddem küllî olduğunda da doğru olur.]

Fevâ'id-i mezkûreden birisi şu kâ'ide-i muttaridedir ki muttasıla-i külliyyenin cüz'iyet-i mukaddemi ister mûcibe olsun ve ister sâlibe külliyyeti kuvvesindedir. Bu cihetle her ne vakt muttasıla-i külliyye mukaddemi cüz'î olarak sâdika olsa mukaddemi küllî olarak dahi sâdika olur. ammâ mûcibede zîrâ mukaddem-i küllî melzûm-ı cüz'î ve cüz'î melzûm-ı tâlî olup bu vâsita ile mukaddem-i küllî tâlî için melzûmdur. Ve ammâ sâlibede cüz'î küllîden e'amm olup ve bir şey'i aslâ e'amm müstelzim olmadığı takdîrde²⁸⁴

284 Seh ve savâb cetvelinde "takdîrde" olarak düzeltilmiştir.

ahass dahi aslâ müstelzim olamaz. (ومنها أن كلية مقدم المتصلة الجزئية الموجبة أو [Yine yararlı bilgilerdendir; olumlu veya olumsuz, cüz'î muttasıl önermenin küllî mukaddemi, cüz'î kuvvetindedir.] Ve fâ'ideden sâni muttasıla-i cüz'iyeye-i mûcibe veya sâlibenin külliyyet-i mukaddemi cüz'iyeti kuvvesindedir. ammâ mûcibede zîrâ hâss bir şey'i cüz'î olarak müstelzim olduğu sûretde o şey'i âmm dahi cüz'î olarak müstelzim olur. Zîrâ âmm aslâ müstelzim olmasa hâss dahi müstelzim olmaz. Ve ammâ sâlibede zîrâ hâss bir şey'i cüz'iyen müstelzim olmasa âmm dahi cüz'iyen müstelzim olmaz. Zîrâ âmm o şey'i külliyyen müstelzim olsa hâss dahi külliyyen müstelzim olur. (ومنها أن جزئية تالي السالبة الكلية أو الجزئية في قوة كليته) [Yine yararlı bilgilerdendir; cüz'î veya küllî, olumsuz önermenin cüz'î tâlîsi, küllî kuvvetindedir.] Ve fevâ'idden sâlis sâlibe-i külliyye veya cüz'iyenin cüz'iyet-i tâlîsi külliyyeti kuvvesindedir. Ya'nî her ne zamân tâlîsi cüz'î olduğu halde sâlibe-i külliyye veya cüz'iyeye sâdıka olsa tâlîsi küllî olduğu halde dahi sâdıka olur. Zîrâ bir şey'e aslâ âmm lâzım gelmediği sûretde hâssı dahi aslâ lâzım gelmez. (ومنها أن كلية تالي الموجبة الكلية أو الجزئية في قوة [Yine yararlı bilgilerdendir; cüz'î veya küllî, olumlu önermenin küllî tâlîsi, cüz'î kuvvetindedir.] Ve râbi' mûcibe-i külliyye veya cüz'iyenin külliyyet-i tâlîsi cüz'iyeti kuvvesindedir. ammâ mûcibe-i cüz'iyenin beyânı zâhirdir ve ammâ mûcibe-i külliyyenin beyânı zîrâ cüz'î küllîye lâzım olup ve lâzım-i lâzım, lâzım olduğu ma'lûmdur.

Kâle Rahimehullâh

النوع الثالث له ثمانية أصناف

[Üçüncü Tür: Bu türün sekiz sınıfı vardır.]

Muttasilateynden mürekkebe olan iktirâniyyâtın envâ'-ı mün'akidesinden nev'-i sâlis ya'nî kendide hadd-i evsat ehad-i muttasilateynden cüz'-i tâmm ve âhirinden cüz'-i nâkis olan kıyâs-ı iktirânî sekiz sınıfıdır. (لأن الشرطية التي هي أحد جزئي إحدى المتصلتين إما متصلة أو منفصلة مقدم الصغرى أو الكبرى أو تالي الأخرى هي أحد جزئي إحدى المتصلتين إما متصلة أو منفصلة مقدم الصغرى أو الكبرى أو تالي الأخرى) [Çünkü iki muttasıl önermeden birinin bir parçası olan bitişik veya ayrık şartlı önerme, suğra veya kübrânın mukaddemi veya suğrâ ve kübrâdan birinin tâlîsi olur.] Zîrâ kaziyye-i şartıyye ki muttasilateynden birinin ehad-i cüz'eynidir. İşbu şartıyye ya muttasıla veyâhûd munfasıla olarak alâ kile't-takdîreyn suğrâ ve kübrânın mukaddemi veyâhûd bunlardan [231] birinin tâlîsi olup ikiyi dörde darbdan sekiz ihtimâl²⁸⁵ hâsıl olur. (وينعقد بين

285 Sehv ve savâb cetvelinde "ihtimâl" olarak düzeltilmiştir.

[Darplarıyla birlikte dört şeklin tüm türlerinde ortak cüz'ler münakid olur.] Ve işbu esnâf-ı semâniyyeden her bir sınıfta cüz'eyn-i müteşârikeyn beyninde bi-durûbihâ eşkâl-i erba'a mün'akide olur. (والنتيجة في الكل متصلة أحد طرفيها متصلة أو منفصلة) [Bunların hepsinde netîce, iki tarafından biri bitişik veya ayrık önerme olan muttasıl önermedir.] Ve esnâf-ı mezkûre hangi eşkâlden mün'akide olursa olsun cümlesinde netîce muttasıla olup işbu muttasılanın ehad-i tarafeyni muttasıla veya munfasıla olur.

كقولنا كُلَّمَا كَانَ الْعَالَمُ مُمَكِّنًا فَكُلَّمَا تَعَدَّدَ الْإِلَٰهَ يَلْزَمُ إِمْكَانُ التَّمَانُعِ بَيْنَهُمَا وَكُلَّمَا أُمَكِّنَ التَّمَانُعُ يَلْزَمُ إِمْكَانُ اجْتِمَاعِ التَّقْيِضَيْنِ يَتَّبِعُ أَنَّهُ كُلَّمَا كَانَ الْعَالَمُ مُمَكِّنًا فَكَمَا تَعَدَّدَ الْإِلَٰهَ يَلْزَمُ إِمْكَانُ اجْتِمَاعِ التَّقْيِضَيْنِ

[Şu sözümler gibi; her ne zaman âlem mümkün olursa ve her ne zaman ilah birden fazla olursa; aralarında birbirlerini engellemenin mümkün olması lâzım gelir. İki şeyin birbirlerini engellemesi her ne zaman ki mümkün olursa iki çelişkin bir araya gelmesi mümkün olur. Netîce: Her ne zaman âlem mümkün olursa ve her ne zaman ilah birden fazla olursa; iki çelişkin bir araya gelmesinin mümkün olması lâzım gelir.]

Nitekim bu kavlimiz şekli evvelden olduğu gibi “imkânü't-temânü” hadd-i evsatı muttasıla-i evveliyyeden cüz'-i nâkis ve sâniyyeden cüz'-i tâmm olarak nev'i sâlisdendir. Ya'nî tâlî-i sugrâ olan إِمْكَانُ التَّمَانُعِ (Faklma tedded ilâhe yelzem imkânü't-temânü) [Eğer birçok ilah olursa aralarında birbirlerini engelleme mümkün olurdu.] cüz'ünden cüz' ve kübrâdan mukaddem olarak cüz'-i tâmmdır. El-hâsıl muttasilateynden tereküb eden iktirâniyyâtta mün'akide olan aksâmdan işbu kısm-ı ahîr evsatın ehad-i muttasilateynden cüz'-i tâmm ve muttasıla-i uhrâdan gayr-ı tâmm olmasıdır. Ve evsatın ehad-i muttasilateynden cüz'-i tâmm olması hadd-i evsatın kazıyye olmasıyla olur. Ve bu vechle ehad-i muttasilateynde cüz'-i tâmm olmasından nâşî kazıyye olması lâzım gelen işbu hadd-i evsatın muttasıla-i uhrâdan cüz'-i gayr-ı tâmm olması cüz'-i²⁸⁶ muttasıladan cüz' olmasıyla olur. Ve cüz'-i cüz'-i muttasılanın kazıyye olması ancak muttasılanın cüz'î-i şartıyye olmasıyla tahakkuk eder. Bu sûrette muttasilateynden birinin ehad-i tarafeyni şartıyye olup işbu şartıyye ile mukaddime-i uhrânın ehad-i tarafeyninde müteşârikeyn olmaları lâbüddür. Ve bu şartıyye ya muttasıla veya munfasıla olur. Ve ala kile't-takdîreyn ya mukaddem veya tâlî-i sugrâ veyâhûd mukaddem veya tâlî-i kübrâ olur. İşte bu cihetle sekiz kısma bâliğ olarak bundan her bir

286 Seh ve savâb cetvelinde “cüz” olarak düzeltilmiştir.

kısmında eşkâl-i erba'a ve durûb mün'akide olur. Meselâ misâl-i mezkûre tatbîk ile de kesb-i ittizâh edeceği vechle (كلما كان ج د فكلما كان ا ب فو ز وكلما (كلما كان ج د فكلما كان ا ب فو ز) [Her ne zaman ki C D'dir o halde her ne zaman ki A B'dir şu halde V Z'dir ve her ne zaman ki V Z'dir o halde K H'dir.] kavlimizde hadd-i evsat (و ز) [V Z'dir.] kazıyyesi olup kübrâda mukaddem olarak cüz'-i tâmmdır. Ve sugrâdan cüz' olan (فكلما كان ا ب فو ز) [Her ne zaman ki A B'dir o halde V Z'dir.] tâlisinden cüz' olup ve işbu tâlî şartıyye olmasıyla cüz'î olan (فو ز) [O halde V Z'dir.] cüz' olarak kazıyyedir. Ve sugrâ ile kübrâ ehadühümâdan cüz' ve âhardan cüz'-i cüz' olan işbu kazıyyede müteşâriklerdir. Ve işbu²⁸⁷ kıyâsın netîcesi (كلما كان ج د فكلما كان ا ب فو ز) [Her ne zaman ki C D'dir o halde her ne zaman ki A B'dir şu halde K H'dir.] muttasılası²⁸⁸ olup tarafeyni muttasıladır. Aksâm-ı sâ'iresi de buna kıyâsen ma'lûm olur.

وهذا النوع كالقياس المؤلف من الحملية والمتصلة في شرائط الإنتاج وعدد الضروب في كل صنف، وستعرفها

[Bu tür, sonuç verme şartlarında ve sekiz sınıfın her birinin darplarının sayısında yüklemli ve muttasıl önermeden oluşan kıyâs gibidir. Bunları yakında öğreneceksin.]

Ve işbu nev'-i sâlis şerâ'it-i intâcda ve esnâf-ı semâniyyeden her bir sınıfın aded-i durûbunda hamliyye ile muttasıladan mü'elleften olan kıyâsın nazîridir. [232] Meselâ (كلما كان ا ب فجد وكل د ه) [Her ne zaman ki A B'dir, o halde C D'dir ve her D H'dir.] kıyâsı muttasıla ile hamliyyeden mürekkebek olarak (كلما كان ا ب فجد) [Her ne zaman ki A B'dir, o halde C D'dir.] muttasılasını intâc eder. Nitekim inşâ'allâh şerâ'it-i intâc ve aded-i durûbu karîben kısm-ı sâlisde beyân olunacak îzâhâttan ma'lûm olur. Şu kadar fark mevcûddur ki hamliyye ile muttasıladan mürekkebek olanda müşârik-i hamliyye ve burada şartıyye ve burada netîce-i te'lîf muttasilateyn veyâhûd muttasıla ile munfasıladan mürekkebek olan kıyâs-ı şartıyyeden ve orada kıyâs-ı hamliyyeden hâsıladır.

Kâle Rahimehullâh

القسم الثاني ما يتركب من منفصلتين وله أيضا ثلاثة أنواع؛ النوع الأول؛ ما يكون اشتراك المقدمتين في جزء تام من كل منهما

287 Sehv ve savâb cetvelinde "ve işbu" olarak düzeltilmiştir.

288 Sehv ve savâb cetvelinde "muttasılası" olarak düzeltilmiştir.

[İkinci kısım: İki ayrık önermeden oluşan kısımdır. Bunun da üç türü vardır. Birinci tür; iki mukaddimenin ortaklığının, iki mukaddimededen tam bir parçada olduğu türdür.]

İktirânât-ı şartıyyeden kısm-ı sâni kazıyyeteyn-i munfasilateynden terreküb eden kıyâsdir. Bu kısım için dahi vasatın tarafeynden cüz'-i tâmm veya nâkıs veyâhûd ehad-i tarafeynden cüz'-i tamm ve taraf-ı âhardan cüz'-i nâkıs olmak itibâriyle enva'-ı selâse olup bundan nev'-i evvel iştirâk-ı mukaddimeteyn, mukaddimeteynden her birinden cüz'-i tâmmde olandır. Meselâ (إما أن يكون ا ب أو يكون ج د و دائما إما أن يكون ج د أو يكون ر ه) [Ya A B'dir veya ya da C D'dir ve Dâimâ: Ya C D'dir veya R H'dir.] kıyâsı bundan olup (إما أن يكون ا ب أو يكون ر ه) [Ya A B'dir veya R H'dir.] kavlini intâc eder. Ve hadd-i müşterek evvelde tâlî ve sâni'de mukaddem olarak ikisinde de cüz'-i tâmmdir.

وله ستة أصناف؛ لأنه إما مؤلف من حقيقتين، أو من حقيقتية مع مانعة الجمع، أو مع مانعة الخلو، أو مانعتي الجمع، أو مانعتي الخلو، أو مانعة الجمع مع مانعة الخلو

[Bunun altı sınıfı vardır. Çünkü ya iki hakikiyyeden ya hakikiyye ve mâni'atü'l-cem'den ya hakikiyye ve mâni'atü'l-hulüvvden ya iki mâni'atü'l-cem'den ya iki mâni'atü'l-hulüvvden ya da mâni'atü'l-cem' ve mâni'atü'l-hulüvvden oluşur.]

Ve işbu nev'-i evvel için altı sınıf olup ya iki mukaddime-i hakikiyyeden veyâhûd bir mukaddime-i hakikiyye ile diğer mukaddime-i mâni'atü'l-cem' veyâhûd mâni'atü'l-hulüvvden mü'ellef olur. Veyâhûd iki mâni'atü'l-cem' veya mâni'atü'l-hulüvvden veyâhûd bir mâni'atü'l-cem' ile diğer mâni'atü'l-hulüvvden mü'ellef olur. (ولا يتميز [İki mütecânîs parçadan oluşmuş kıyâsta dört şekil, tabi'atı ile değil sadece vaz' ile ayrışır.] Ve cüz'eyn-i mütecâniseynden mü'ellef olanlarında eşkâl-i erba'a yekdiğerinden tab'an ve mefhûmen temeyyüz etmeyip belki yalnız vaz' ile temeyyüz eder. Bu cihetle in'ikâd-i eşkâli beyâna lüzûm ve ihtiyâc görünmez. Ve kezâlik sugrâ kübrâdan ve asgar ekberden temeyyüz etmez. Zirâ umûr-ı mezkûreden ba'zılarının ba'z-ı âharlarından temâyüzü mukaddimeteynde temâyüz-i hudûd hasebiyle olup işbu temâyüz-i hudûd ise bu mahalde muntefîdir. (ويشترط في إنتاج [Her birinin netice vermesinde iki mukaddimededen birinin olumlu, bir mukaddimenin de küllî olması şart-

tır.] Ve bunların cümlesinin intâcında mukaddimeteynden birinin îcâbı ve kezâlik mukaddimeteynden birinin külliyyeti meşrûtdur.

ومنافات السالبة للموجبة المستعملتين فيه بأن لا يصدق نوع تلك السالبة في مادة تلك الموجبة، ولذا ينتج سالبة كل نوع من أنواع المنفصلة مع موجبه لا مع موجبة نوع الآخر إلا السالبة المانعة الجمع أو الخلو مع الموجبة الحقيقية لامتناع صدقهما في مادتها

[Yine küllîde kullanılan olumlunun, olumsuzu münâfi olması şarttır. Şöyle ki; bu olumsuzun türü, olumlunun bu maddesinde doğru olmaz. Bundan dolayı munfasıl önermelerden her bir türün olumsuzu, o türün olumlusu ile netîce verir. Başka bir türün olumlusu ile netîce vermez. Ancak mâni'atü'l-cem' veya mâni'atü'l-hulüvvün olumsuzu, hakîkiyyenin olumlusu ile netîce verir. Çünkü olumlu hakîkiyyenin maddesinde doğrulukları imkânsızdır.]

Ve bunların küllîsinde isti'mâl olunan sâlibenin mûcibeye münâfâtı dahi şart-ı intâcdır. Şu tarîk ile ki işbu sâlibenin nev'i mûcibe-i mezkûrenin [233] mâddesinde sâdık olmaya ve bu vechle işurât-ı münâfâttan nâşî envâ'-ı munfasıladan her bir nev'in sâlibesi o nev'in mûcibesiyile müntic olup nev'-i âharın mûcibesiyile intâc eylemez. Fakat sâlibe-i mâni'atü'l-hulüvv mûcibe-i hakîkiyye ile mâdde-i mûcibe-i hakîkiyyede imtinâ'-ı sıdklarından için müntic olur. El-hâsıl sâlibenin mûcibeye münâfâtı şart olup bu da tarafeynin ittihâdını ya'nî mukaddem ve tâlîde tevâfuklarını farz ve takdîr etmek tarîkiyla olur. Bu cihetle sâlibe-i hakîkiyye ile mûcibe-i hakîkiyyesi beyninde münâfât olduğundan bunlardan mü'ellef olan kıyâs intâc eder. Zîrâ emreyn beyninde bi-aynihimâ infisâl-i hakîkî ile selb-i infisâl-i hakîkî müstahîl olarak münâfât mütehakkıktır. Ve sâlibe-i hakîkiyye ile mûcibe-i mâni'atü'l-cem' ve kezâlik mâni'atü'l-hulüvv beyninde münâfât olmadığından bunlardan mü'ellef olan münticdir. Zîrâ emreyn beyninde men'-i cem' veyâhûd men'-i hulüvv olup da beynlerinde selb-i infisâl-i hakîkî dahi sâdık olması câ'iz ve binâ'enaleyh beynlerinde münâfât olmadığı bârizdir. Lâkin sâlibe-i mâni'atü'l-cem' veyâhûd mâni'atü'l-hulüvv ile mûcibe-i hakîkiyye bunun hilâfında olarak beynlerinde münâfât olmasıyla bunlardan mü'ellef olan kıyâs münticdir. Zîrâ emreyn beyninde men'-i cem' veyâhûd men'-i hulüvv olmasıyla berâber infisâl-ı hakîkî tasavvuru müstahîl olarak münâfât mütehakkıktır. Kezâlik sâlibe-i mâni'atü'l-cem' mûcibe-i mâni'atü'l-cem' ile müntic olup mûcibe-i mâni'atü'l-hulüvv ile müntic olamaz. Ve sâlibe-i mâni'atü'l-hulüvv mûcibe-i mâni'atü'l-hulüvv ile müntic olup mûcibe-i mâni'atü'l-cem' ile intâc edemez. İmdi bi-hasebi

istikrâ'î'l-aksâm zâhir olur ki sâlibe-i mûcibeyi nefy etmedikce müntic olmayıp intâcı ancak nefy eylediği sûretde hâsıl olur.

وأما النتائج فالمؤلف من الموجبتين الكليتين ينتج في الصنف الأول متصلتين موجبتين كليتين من الطرفين ومنفصلة سالبة كلية بأنواعها الثلاثة

[Netîceler: İki küllî olumlu mukaddimeden oluşun; birinci sınıfta iki taraftan küllî olumlu iki muttasıl önerme ve üç türüyle berâber küllî olumsuz munfasıl önermeyi sonuç verir.]

Ve ammâ bu nev'in netâyici şu tafsilât üzeredir ki mûcibeteyn-i külliyyeteynden mü'ellef olan kıyâs sınıf-ı evvelde ya'nî munfasilateyn-i hakîkiyyeteynden mü'ellef olduğu sûretde tarafeynden külliyye olarak muttasilateyn-i mûcibeteyni ve envâ'-ı selâsesiyle munfasıla-i sâlibe-i külliyyeyi intâc eder. Hâsılı mukaddimeteyn-i munfasilateyn mûcibeteyn-i külliyyeteyn olursa tarafeynden külliyyeteyn olarak muttasilateyn-i mûcibeteyni ve sâlibeteyn-i mâni'atü'l-cem' ve mâni'atü'l-hulüv ve hakîkiyyeteyni intâc ederler.

كقولنا: دَائِمًا إِذَا أَنْ يَكُونَ الْوَاجِبُ تَعَالَى فَاعِلًا مُخْتَارًا أَوْ يَكُونَ الْعَالَمُ قَدِيمًا وَالْبَيِّنَةُ إِذَا أَنْ يَكُونَ الْعَالَمُ قَدِيمًا أَوْ حَادِثًا

[Şu sözüümüz gibi; dâ'imi olarak Vâcib-i Teâlâ ya fâ'il-i muhtâr olur ya da âlem kadîm olur. Elbette; âlem ya kadîmdir ya da hâdistir.]

İmdi bu misâlde hadd-i evsat mukaddime-i ûlâda tâlî ve mukaddime-i sâniyede mukaddem ve mukaddimeteyn-i munfasıla olarak nev'-i evvelin sınıf-ı evvelinden olup mukaddimeteyn mûcibeteyn-i külliyyeteyndir. [Netîce: Her ne zaman ki vâcib-i Teâlâ fâ'il-i muhtârdır o zaman âlem hâdistir.] Kıyâs-ı mezkûr işbu muttasıla-i mûcibe-i külliyyeyi intâc eder. [Küllî döndürmesiyle netice verir.] Ve kıyâs-ı mezkûr zikr olunan muttasıla-i mûcibe-i külliyyeyi müntic olduğu [234] gibi bunun aks-i küllîsî olan (كلما كان العالم حدثًا) [Her ne zaman ki âlem hâdis ise o zamân vâcib-i Teâlâ fâ'il-i muhtârdır.] muttasıla-i külliyye-i uhrâsını müntic olarak tarafeynden muttasilateyn-i külliyyeteyn-i mûcibeteyni intâc eylediği münfehim olur. (وَأَنَّهُ لَيْسَ الْبَيِّنَةُ إِذَا أَنْ يَكُونَ فَاعِلًا مُخْتَارًا أَوْ يَكُونَ الْعَالَمُ قَدِيمًا) [Elbette değil: Ya Vâcib-i Teâlâ ya fâ'il-i muhtârdır ya da âlem hâdistir.] Ve kıyâs-ı mezkûr işbu munfasıla-i sâlibe-i külliyyeyi dahi intâc eder. Ve bu netîce munfasılanın envâ'-ı selâsesine haml ile hangisi i'tibâr edilse olabilir.

Şöyle ki; Vâcib-i Te'âlâ'nın fâ'il-i muhtâr olmasıyla âlemîn hâdis olması beynini cem'de selb-i mu'ânedeye haml ile sâlibeteyn-i mâni'atü'l-cem' ve Vâcib-i Te'âlânın fâ'il-i müceb ve âlemîn kadîm olmasına kâ'il olan hükemâ indinde fâ'il-i muhtâr olmasıyla âlemîn hâdis olmasının hulüvvünde selb-i mu'ânedeye haml ile sâlibeteyn-i mâni'atü'l-hulüvv ve bunların cem' ve hulüvvlerinde selb-i mu'âne ma'nâsına haml ile sâlibeteyn-i hakîkiyyeteyn olmaklığa sâlihdir.

وفي الصنف الثاني والثالث والسادس متصلة موجبة كلية مقدمها من غير الحقيقية في الثاني، ومن الحقيقية في الثالث، ومن مانعة الجمع في السادس

[Bu kıyâs; iki, üç ve altıncı sınıfta, küllî olumlu muttasıl önermeyi sonuç verir. Bu netîcenin mukaddemi; ikinci sınıfta Hakîkiyye dışından, üçüncü sınıfta Hakîkiyyeden, altıncı sınıfta mâni'atü'l-cem'den bir parça olur.]

Ve mûcibeteyn-i külliyyeteyn olarak munfasilateynden mü'ellef olan iktirân-ı şartî sınıf-ı sâni olan Hakîkiyye ma'a mâni'atü'l-cem' ve sınıf-ı sâlis olan Hakîkiyye ma'a mâni'atü'l-hulüvv ve sınıf-ı sâdis olan mâni'ateyi'l-hulüvv ve'l-cem'de muttasıla-i mûcibe-i külliyyeyi müntic olarak sınıf-ı sâni'de mukaddemi gayr-ı Hakîkiyyeden ve sâlisde mukaddemi hakîkiyyeden ve sâdisde mâni'atü'l-cem'den cüz' olur. Hâsılı eğer kıyâs munfasıla-i hakîkiyye ile mâni'atü'l-cem' veyâhûd mâni'atü'l-hulüvv olarak mûcibeteyn-i külliyyeteynden mü'ellef olursa lâzım gelecek netîce muttasıla-i külliyye olup evvelde ya'nî hakîkiyyenin mâni'atü'l-cem' ile hıltında işbu muttasılanın mukaddemi, mukaddime-i hakîkiyyenin gayrıdan ve tâlisi hakîkiyyeden ve sâni'de ya'nî Hakîkiyyenin mâni'atü'l-hulüvv ile hıltında mukaddemi mukaddime-i hakîkiyyeden ve tâlisi mâni'atü'l-hulüvv olan mukaddimedden cüz' olur. Ve eğer kıyâs mâni'atü'l-hulüvv ile mâni'atü'l-cem' olan mûcibeteyn-i külliyyeteynden mü'ellef olursa yine tarafeynden muttasıla-i külliyyeyi müntic olup mukaddemi mâni'atü'l-cem' olan mukaddimedden ve tâlisi mâni'atü'l-hulüvvden cüz' olarak mün'akis olmaz.

وفي الصنف الرابع والخامس متصلتين موجبتين جزئيتين كل منهما مؤلفة من الطرفين في الخامس، ومن نقيضي الطرفين في الرابع

[Dördüncü ve beşinci sınıfta cüz'î olumlu iki muttasıl önermeyi sonuç verir. Bu iki muttasıl önermeden her biri; beşinci sınıfta iki taraftan, dördüncü sınıfta iki tarafın çelişğinden oluşmuştur.]

Ve sınıf-ı râbî' ve hâmisde ya'nî mâni'ateyi'l-cem' ve mâni'ateyi'l-hulüv olarak mücibeteyn-i külliyyeteynden mü'elleften olan kıyâsda netîceler muttasilateyn-i mücibeteyn-i cüz'iyeteyn olup bunlardan her biri sınıf-ı hâmisde tarafeynden ya'nî munfasilateynin mukaddem-i sugrâ ve tâlî-i kübrâsında ve sınıf-ı râbî'de tarafeynin nakîzaynından mü'elleften olur. Ve bu muttasıla külliyye olarak lâzım gelmez. Zîrâ tarafeynden ve kezâlik nakîzaynından her birinin âharından min vechin e'amm olması câ'izdir. Meselâ mâni'atü'l-hulüvvde (دائما إما أن يكون هذا الشيء لا حيوانا أو لا شجرا أو دائما إما أن يكون لا شجرا أو لا حيوانا) (دائما إما أن يكون هذا الشيء لا حيوانا أو لا شجرا أو دائما إما أن يكون لا شجرا أو لا حيوانا) [Daimâ: Bu şey' ya canlı olmayandır ya da ağaç olmayandır veya dâimâ: Bu şey' ya ağaç olmayandır ya da taş olmayandır.] kavlimiz [235] (قد يكون إذا [Bazen olur: Bu şey' canlı olmayan olduğu zaman taş olmayan olur ve bazen olur: Bu şey' taş olmayan olduğu zaman canlı olmayan olur.] muttasilateynini müntic olur. Ve mâni'atü'l-cem'de (هذا الشيء إما حيوان أو شجر وإما شجر أو حجر) [Bu şey' ya canlıdır veyâhûd ağaçtır ve ya ağaçtır veyâhûd taşdır.] kavlimiz dahi (قد يكون إذا كان هذا لا حيوانا يكون لا حجرا وقد يكون إذا كان لا حجرا يكون لا حيوانا) [Bazen olur: Bu şey' canlı olmayan olduğu zaman taş olmayan olur ve bazen olur: Bu şey' taş olmayan olduğu zaman canlı olmayan olur.] muttasilateyn-i mezkûreteynini intâc eder. Lâkin küllî olarak لا حيوانا كان لا حيوانا (كلما كان لا حيوانا كان لا حيوانا) [Bir şey' her ne zaman ki canlı olmayansa taş olmayandır.] kâzibdir.

والمؤلف من موجبتين إحداهما جزئية فهو في النتيجة كالرابع في الرابع والسادس إن كانت الجزئية في السادس مانعة للجمع، وكالخامس فيما عداهما من الأصناف الأربعة، والصنف السادس فيما كانت الجزئية مانعة للخلو

[Bir tanesinin cüz' olduğu iki olumlu önermeden oluşanın netîcesi; dördüncü sınıfta ve cüz'iyesi altıncıda mâni'atü'l-cem' olursa altıncı sınıfta, dördüncü sınıfın netîcesi gibi olur. Geriye kalan dört sınıfta ve cüz'iyesi mâni'atü'l-hulüv olan altıncı kısımda netîce, beşinci sınıfın netîcesi gibi olur.]

Ve munfasilateyn-i mücibeteynden mü'elleften olup işbu mücibeteynden birisi cüz'iyeye olursa sınıf-ı râbî'de ve kezâlik eğer cüz'iyeye mâni'atü'l-cem' olursa sınıf-ı sâdisde netîcesi külliyyeteyn-i mücibeteynde mürûr eden sınıf-ı râbî'in netîcesi gibidir. Ya'nî iki mücibe muttasıla-i cüz'iyeyi intâc edip işbu muttasilateyninden her biri tarafeynin nakîzalarından mü'elleften olur. Ve kusûr-i esnâf-ı erba'a ile kendide munfasıla-i cüz'iyeye-i mâni'atü'l-hulüv olan sınıf-ı sâdisde netâyic külliyyeteynde mürûr eden sınıf-ı hâmis gibidir. Ya'nî muttasilateyn-i mücibeteyn-i cüz'iyeteyni müntic olarak iş-

bu muttasilateynden her biri munfasilateynin mukaddem-i sugrâ ve tâlî-i kübrâsından mü'ellef olur.

والمؤلف من الموجبة والسالبة عقيم في السادس، ومنتج في الأول إحدى متصلتين سالبتين جزئيتين لا على التعيين مقدم إحداهما طرف الموجبة وتاليها طرف السالبة والأخرى بالعكس، وفي البواقي إحداهما لا على التعيين مقدمها من مانعة الجمع في الثاني ومن الحقيقية في الثالث ومن السالبة في الرابع ومن الموجبة في الخامس

[Olumlu ve olumsuzdan oluşan, altıncı sınıfta netîce vermez. Birinci sınıfta muttasıl olumsuz cüz'î iki önermeden tayin etmeksizin birini sonuç verir. İki muttasıl önermeden birinin mukaddemi, olumlu tarafta, tâlîsi olumsuz tarafta olur. Diğer muttasıl önerme tam tersi olur. Geriye kalanlarda ta'yîn ederek iki bitişik önermeden birini sonuç verir. Mukaddemi; ikinci sınıfta mâni'atü'l-cem'den, üçüncü sınıfta hakikiyyeden, dördüncü sınıfta olumsuzdan ve beşinci sınıfta olumludan bir cüz'dür.]

Ve mûcibe ile sâlibeden mü'ellef olan sınıf-ı sâdisde akİmdir. Ve sınıf-ı evvelde lâ-'ale't-ta'yîn muttasilateyn-i sâlibeteyn-i cüz'iyeteynden birini intâc edip işbu muttasilateynden birinin mukaddemi taraf-ı mûcibe ve tâlîsi taraf-ı sâlibe ve muttasıla-i uhrâ bunun aksi olarak mukaddemi taraf-ı sâlibe ve tâlîsi taraf-ı mûcibe olur. Meselâ وليس البتة (الإثنان إما فرد أو زوج وليس البتة) (الإثنان إما فرد أو زوج وليس البتة) [İki ya tektir veyâhûd çifttir. Ve elbette değil: Sayı tek çifttir veya tek olmayandır.] denilse netîcesi lâ-'ale't-ta'yîn iki muttasıladan biri olup bundan muttasıla-i ûlâ (ليس إن كان الإثنان فردا فليس بفرد) [Değil; iki tek olursa o zamân tek değildir.] ve muttasıla-i uhrâ (ليس إن لم يكن الإثنان فردا فهو فرد) [Değil; iki tek değil ise o zamân o tekdir.] olur. Kusûr-ı esnâf-ı erba'ada lâ-'ale't-ta'yîn muttasilateynden birini müntic olarak işbu ehad-i muttasilateynin mukaddemi sınıf-ı sânde munfasıla-i mâni'atü'l-cem'den ve tâlîsi hakikiyyeden ve sınıf-ı sâlisde mukaddemi hakikiyyeden ve tâlîsi mâni'atü'l-hulüvden ve râbî'de mukaddemi munfasıla-i sâlibeden ve hâ-misde mûcibeden cüz' olur.

Kâle Rahimehullâh

النوع الثاني ما يكون اشتراكهما في جزء ناقص من كل منهما وهو المطبوع، ويتألف بين المشاركين الأشكال الأربعة بضروبها، وربما يجتمع في قياس واحد منه شكلان فصاعدا؛ إما من نوع أو من أنواع، ويشترط في إنتاجه أمور أربعة؛ إيجاب المقدمتين، وكلية إحداهما وصدق منع الخلو بالمعنى الأعم عليهما، واشتمال الشكل المنعقد الواحد والمتعدد على شرائط الإنتاج

[İkinci tür: İki mukaddimenin kendilerindeki noksan bir parçada ortak olduğu kıyâstır. [236] Bu iki ortak arasında bütün darpları ile dört şekil oluşur. Bazen bu kıyâsta tek bir türden veya birden fazla türden iki ve daha fazla şekil bir araya gelir. Bu türün sonuç vermesinin dört şartı vardır. İki mukaddimenin olumlu olması, iki mukaddimededen birinin küllî olması, iki mukaddimeyi kapsayacak şekilde genel ma'nâsı ile mâni'atü'l-hulüvvün doğru olması, bir veya birden fazla oluşmuş şeklin sonuç vermenin şartlarını kapsamasıdır.]

Envâ'-ı selâsedan nev'-i sâni' bir kıyâstır ki mukaddimeteyn-i munfasilateynin iştirâki mukaddimeteynin her birinden cüz'-i nâkısda olur. Ya'nî hadd-i evsat²⁹⁰ mukaddimeteynin ikisinde dahi cüz'-i nâkıs olur. Ve envâ'-ı selâse beyninde matbû' olan bu nev'dir. Ve müteşârikeyni beyninde eşkâl-i erba'a ma'a durûbihâ te'ellüf eder. Ve ba'zen bu nev'den kıyâs-ı vâhidde iki şekil ve daha ziyâde ictimâ' ederek bunlarda ya bir nev'den veyâhüd envâ'-ı müte'addideden olur. Ve bu nev'in intâcında umur-ı erba'a meşrûta olup evvel mukaddimeteynin icâbı ve sâni' ehad-i mukaddimeteynin külliyyeti ve sâlis ma'nâ-yı e'amm ile men'-i hulüvvün mukaddimeteyn üzere sîdkıdır. Ve ma'nâ-yı e'amm ile mâni'atü'l-hulüvvden murâd mürûr ettiği vechle taraf-ı munfasılânın ister zımn-ı hakikiyyede olsun ve ister olmasının mutlakan münâfâtıdır. Bu sûretde hakikiyyeteyne ve mâni'ateyi'l-hulüvv ve bir tarafı mâni'atü'l-hulüvv ve uhrâ hakikiyye olana şâmil olmuş olur. Ve şart-ı râbi' şekil-i mün'akid-i vâhid veya müte'addidin şerâ'it-ı intâc üzere iştimâlidir.

والنتيجة منفصلة موجبة مانعة الخلو بذلك المعنى أيضا مركبة من نتيجة التأليف والجزء الغير المشارك إن وجد ذلك الجزء، وإلا فمن نتائج التأليفات

[Bu türün netîcesi, yine genel ma'nâ ile munfasıl olumlu mâni'atü'l-hulüvv olur. Ortak olmayan parça mevcûd olursa; te'lîfin netîcesinden ve bu ortak olmayan parçadan oluşur. Eğer böyle olmazsa te'lîflerin netîcelerinden oluşur.]

Ve bu nev'in netîcesi yine ma'nâ-yı e'amm ile munfasıla-i mûcibe-i mâni'atü'l-hulüvv olup eğer mukaddimeteynin tarafeyninde cüz'-i gayr-ı müşârik mevcûd olursa netîce, netîce-i te'lîf ile işbu cüz'-i gayr-ı müşârikden ve illâ netâyic-i te'lîfâtan mürekkebe olur. Ve cüz'i gayr-ı müşârikin²⁹¹ adem-i vücûdu ne vechle olacağı tafsîlât-ı âtiyeden ma'lûm olur. (وله أصناف)

290 Sehv ve savâb cetvelinde "evsat" olarak düzeltilmiştir.

291 Sehv ve savâb cetvelinde "müşârikin" olarak düzeltilmiştir.

(İşbu türün beş sınıfı vardır. Daha fazlası yoktur.) İşbu iştirâk mukaddimeteyn-i cüz'-i nâkısdâ olan nev'-i sâni için beş sınıf olup bu mikdârı gayr-ı mütecâvizdir.

الأول ما يشارك جزء واحد من إحديهما جزءا واحدا من الأخرى مشاركة منتجة ينتج منفصلة ذات أجزاء ثلاثة الطرفين الغير المشاركين ونتيجة التأليف

[Birincisi; iki mukaddimededen birinin bir parçasının diğer mukaddimenin bir parçası ile netice veren bir ortaklık kurduğu kıyâstır. Kıyâsın neticesi, ortak olmayan iki taraf ile te'lîfin neticesinden ibâret olan üç parçalı munfasıl önermedir.]

Sınıf-ı evvel kendide ihdâ mukaddimeteynden cüz'-i vâhid mukaddime-i uhrâdan bir cüz'e müşâreket-i müntice ile müşârik olan kıyâs olarak neticesi zât-ı eczâ'-i selâse olan munfasıladır. Ve işbu eczâ'-i selâse tarafeyn-i gayr-ı müşârikeyn ile netice-i te'lîfden ibâretedir.

كقولنا إِمَّا أَنْ يَكُونَ كُلُّ جِسْمٍ مُتَعَيِّرًا أَوْ لَا مُتَعَيِّرًا، وَإِمَّا أَنْ يَكُونَ كُلُّ مُتَعَيِّرٍ حَادِثًا أَوْ بَعْضُ الْمُؤْمَكِنِ قَدِيمًا يَنْتَجِ أَنَّهُ إِمَّا أَنْ يَكُونَ كُلُّ جِسْمٍ حَادِثًا أَوْ لَا مُتَعَيِّرًا أَوْ بَعْضُ الْمُؤْمَكِنِ قَدِيمًا

[Şu sözümüz gibi; bütün cisimler ya değişkendir ya da değişken değildir. Bütün değişkenler ya hâdistir ya da bazı mümkünler kadîmdir. Netice: Bütün cisimler ya hâdistir ya da değişken değildir ya da bazı mümkünler kadîmdir.]

Bu kıyâsda cüz'-i müşârik “mütegayyir” lafzı olup netice gayr-ı müşârik olan “lâ-mütegayyiren” ve “hâdisen” cüz'eyniyle netice-i te'lîf olan “ba'zu'l-mümkinî kadîmün” cüz'ünden mürekkebe olarak eczâ'-i selâseyi hâmidir.

الثاني ما يشارك جزء واحد من إحديهما جزئين من الأخرى ينتج منفصلة ذات أجزاء ثلاثة الطرفين الغير المشارك ونتيجتي التأليف، كقولنا: إِمَّا أَنْ يَكُونَ كُلُّ جِسْمٍ لَا مُتَعَيِّرًا أَوْ مُتَعَيِّرًا، وَإِمَّا أَنْ يَكُونَ كُلُّ مُتَعَيِّرٍ حَادِثًا أَوْ كُلُّ مُتَعَيِّرٍ قَدِيمًا يَنْتَجِ إِمَّا أَنْ يَكُونَ كُلُّ جِسْمٍ لَا مُتَعَيِّرًا أَوْ حَادِثًا أَوْ قَدِيمًا [237]

[İkincisi; iki mukaddimededen birinin bir parçasının diğer mukaddimenin iki parçası ile ortaklık kurduğu kıyâstır. Ortak olmayan bir taraf ile te'lîfin iki neticesinden ibâret olan üç parçalı munfasıl önermeyi sonuç verir. Şu sözümüz gibi; bütün cisimler ya değişken değildir ya da değişkendir. Bütün değişkenler ya hâdistir ya da bütün değişkenler kadîmdir. Netice: Bütün cisimler ya değişken değildir ya da kadîmdir.]

Sınıf-ı sâni bir kıyâsdır ki kendide ihdâ mukaddimeteynden bir cüz' mukaddime-i uhrâdan iki cüz' ile müşârik olarak üç cüz'ü şâmil bir mun-

fasılayı intâc eder. Ve eczâ'-i mezkûrede birisi taraf-ı gayr-ı müşârik ve diğerleri bir netîceteyn-i te'lîfeyn olur. Meselâ misâl-i mezkûrda sugrâdan "mütegayyir" kübrâdan iki cüz'e müşârik olup ecza-ı netîceden "lâ-mütegayyir" sugrâdan cüz'-i gayr-ı müşârik ve "ev hâdisen ev kadîmen" iki netîce-i te'lîfeyndir.²⁹²

الثالث ما يشارك جزء من إحديهما جزءا من الأخرى، والجزء الآخر من الأولى جزئاً من الثانية ينتج باعتبار المشاركتين منفصلتين كل منهما ذات أجزاء ثلاثة كما أنتج الأول

[Üçüncüsü; iki mukaddimeden birinin bir parçasının diğer mukaddimenin bir parçası ile ve yine ilk mukaddimenin diğer bir parçasının ikinci mukaddimenin diğer bir parçası ile ortaklık kurduğu kıyâstır. İki ortak itibariyle iki munfasıl önermeyi sonuç verir. Bunlardan her biri ilk kısmın verdiği sonuç gibi üç parçalıdır.]

Sınıf-ı sâlis bir kıyâstır ki ihdâ mukaddimeteyninden bir cüz' mukaddime-i uhrâdan bir cüz'e ve mukaddime-i ûlâdan cüz'-i âhar mukaddime-i sâniyeden cüz'-i âhara müşârik olarak işbu cüz'eyn-i müşârikeyn²⁹³ itibariyle iki netîce-i munfasılayı intâc eder. Ve bu netîceteyn-i munfasılateyn-den her birisi sınıf-ı evvel intâc eylediği vechle zât-ı eczâ'-i selâse olur. Meselâ (إما أن يكون كل إنسان ناطقا وإما أن يكون كل حمار ناهقا) [Ya bütün insânlar konuşandır ya da bütün merkebler anırandır.] sugrâsıyla (وإما أن يكون كل إنسان ناطقا وإما أن يكون كل ناطق متعجبا وإما أن يكون كل ناهق متحركا) [Ya bütün konuşanlar şaşırandır ya da bütün konuşanlar şaşırandır ve hareketlidir.] kübrâsında²⁹⁴ sugrânın mukaddeminden cüz'-i sâni ile kübrânın mukaddeminden cüz'-i evvel "nâtık" ve sugrânın tâlisinden cüz'-i sâni ile kübrânın tâlisinden cüz'-i evvel "nâhık" olarak her iki cihetden mukaddimeteyn-i müteşârik olup işbu müteşârikeyn itibariyle (إما أن يكون كل إنسان ناطقا وإما أن يكون كل ناطق متعجبا وإما أن يكون كل حمار ناهقا) [Ya bütün insânlar konuşandır ya da bütün konuşanlar şaşırandır ve hareketlidir.] munfasıla-i zât-ı eczâ'-i selâsesiyle (إما أن يكون كل إنسان متعجبا وإما أن يكون كل حمار ناهقا وإما أن يكون كل ناهق متحركا) [Ya bütün insânlar şaşırandır ya da bütün merkebler anırandır ve hareketlidir.] munfasıla-i uhrâsını intâc eder. Evvelde ıskât-ı nâhık ve sâni'de ıskât-ı nâtıkladır. (الرابع ما يشارك كل جزء من إحديهما كل جزء من الأخرى ينتج منفصلة ذات أجزاء أربعة هي نتائج التأليفات) [Dördüncüsü; iki mukad-

292 Seh ve savâb cetvelinde "te'lîfeyndir" olarak düzeltilmiştir.

293 Seh ve savâb cetvelinde "cüz'eyn-i müşârikeyn" olarak düzeltilmiştir.

294 Seh ve savâb cetvelinde "kübrâsında" olarak düzeltilmiştir.

dimededen birinin bütün parçalarının diğer mukaddimenin bütün parçaları ile ortaklık kurduğu kıyâstır. Dört parçalı munfasıl önermeyi sonuç verir. Bu dört parça, te'liflerin netîceleridir.] Sınıf-ı râbî' bir kıyâsdır ki kendide ihdâ mukaddimeteynden her bir cüz' mukaddime-i uhrâdan her bir cüz'e müşârik olarak eczâ-i erba'ayı şâmil bir munfasılayı intâc eder. Meselâ (إما كل ناطق وإما كل ناطق كاتب) [Ya bütün insânlar konuşandır ya da bütün konuşanlar yazı yazandır.] sugrâsıyla ve (إما كل ناطق وإما كل ناطق كاتب) [Ya bütün yazı yazanlar insândır ya da bütün konuşanlar gülerdir.] kübrâsı beyinde "insân" vasat-ı evvel ve "nâtık" vasat-ı sâni ve râbî' ve "kâtib" sâlis olarak vesâ'it-i erba'a mevcûd olmasıyla netîcesi (إما بعض الناطق كاتب وإما كل إنسان ضاحك وإما كل ناطق إنسان وإما بعض الكاتب ضاحك) [Ya ba'zı konuşanlar yazı yazandır ya da bütün insânlar gülerdir veya bütün konuşanlar insândır veyâhud ba'zı yazı yazanlar gülerdir.] munfasılasıdır. Ve cümlesi vesâ'it-i erba'a-i mezkûre ile hâsıla olan netâyic-i te'lifât-ı erba'a olmak üzere zât-ı eczâ-i erba'adır. Şöyle ki; munfasıla-i ûlâdan vâkî' ya cüz'-i evvel veya sâni olarak alâ [238] kile't-takdirreyn işbu cüz'-i vâkî' ile munfasıla-i sâniyeden vâkî' ya cüz'-i evvel veyâhud sâni olacağından bu sûrette netâyic-i te'lifât-ı erba'adan birisi sâdik olur. Ve netîce-i ûlânın kıyâsı şekl-i râbiden ve netîce-i râbî'anın şekl-i sâlisden ve netîce-i sâniye ve sâlisenin şekl-i evveldendir.

الخامس ما يشارك جزء من إحدیهما كل جزء من الأخرى والجزء الآخر من الأولى أحد جزئي الأخرى فقط وينتج منفصلتين كل منهما ذات أجزاء ثلاثة كما أنتجها الثاني

[Beşincisi; iki mukaddimededen birinin bir parçasının diğer mukaddimenin bütün parçaları ile ortaklık kurduğu kıyâstır. Birincinin diğer parçası, sadece diğer mukaddimenin iki parçasından biridir. Bu kıyas iki munfasıl önermeyi sonuç verir. Her bir önerme, ikinci kısmın sonuç verdiği gibi üç parçalıdır.]

Sınıf-ı hâmis bir kıyâsdır ki kendide mukaddimeteynin birinden cüz'-i vâhid mukaddime-i uhrâdan her bir cüz'e ve mukaddime-i ûlâdan cüz'-i âhar mukaddime-i uhrâdan yalnız bir cüz'e müşârik olarak sınıf-ı sâni müntic olduğu vechle her birisi zât-ı eczâ-i selâse olarak iki munfasılayı intâc eder. Meselâ (إما أن يكون كل كاتب شاعرا وإما أن يكون كل إنسان ناطقا) [Bütün yazı yazanlar şâ'irdir veya bütün insânlar konuşandır.] sugrâsıyla (وإما أن يكون كل ناطق متعجبا وإما أن يكون كل ناطق كاتباً) [Bütün konuşanlar şaşırandır

veya bütün konuşanlar da yazı yazandır.] kübrâsı beyninde²⁹⁵ müşâreket-i mezkûre mevcûde olarak ûlâdan cüz'-i²⁹⁶ "nâtık" sâniyenin mukaddem ve tâlisinden ikisinde de me'hûz ve ûlâdan cüz'-i "kâtib" sâniyeden yalnız tâlîde me'hûzdur. Bu cihetle munfasilateyni intâc ederek netîce-i ûlâ an (إما أن يكون كل كاتب شاعرا وإما أن يكون كل إنسان متعجبا وإما أن يكون كل إنسان كاتباً) [Ya bütün yazı yazarlar şâ'irdir ya da bütün insânlar şaşırandır veyâhud bütün insânlar yazı yazandır.] olup cüz'-i "nâtık"ın iskâtıyladır. Ve netîce-i sâniye (إما أن يكون بعض الشاعر ناطقا وإما أن يكون كل إنسان كاتباً وإما أن يكون كل ناطق متعجبا) [Ya ba'zı şâ'irler konuşandır ya da bütün insânlar yazı yazandır veyâhud bütün konuşanlar şaşırandır.]dir. Ve her birinde olan eczâ'-i selâsedden birisi cüz'-i müşârikden ve ikisi te'lîfeyn için olan netîceteynden mü'elleftir olup ûlâda cüz'-i müşârikden mürekkebe olan (إما أن يكون كل كاتب شاعرا) [Ya bütün yazı yazarlar şâ'irdir.] ve sâniyede (وإما أن يكون كل ناطق متعجبا) [Ya da bütün konuşanlar şaşırandır.] cüz'leridir.

Kâle Rahimehullâh

النوع الثالث ما يكون اشتراكهما في جزء تام من إحديهما وناقص من الأخرى؛ بأن يكون أحد طرفي إحديهما شرطية متصلة أو منفصلة

[Üçüncü tür; iki mukaddimenin ortaklığının, iki mukaddimenin birinde tam parça, diğerinde eksik parça ile olduğu kıyâstır. Şöyle ki; iki mukaddimedenden birinin iki parçasından biri muttasıl veya munfasıl şartlı önerme olur.]

Munfasilateynden terekkeb eden iktirânî-yi şartîden nev'-i sâlis bir kıyâsdır ki kendide iştirâk-i mukaddimeteyn bir mukaddimededen cüz'-i tâmmda ve mukaddime-i uhrâdan cüz'-i nâkîsda olur. Bu da ihdâ mukaddimeteynin bir tarafı şartıyye-i muttasıla veyâhud munfasıla olmak tarîkiyla tasavvur olunur. Şöyle ki; munfasıla-i uhrâya cüz'-i tâmmda işbu taraf-ı şartıyye müşârik olur.

ويشترط إنتاجه باشتراك المتشاركين على تأليف منتج من أحد الأشكال الأربعة، ويكون المنفصلة الشرطية الجزء موجبة مانعة الخلو بالمعنى الأعم

[Sonuç vermesi; iki ortağın dört şeklin birinden netîce veren bir te'lîfi kapsaması ve parça olan munfasıl şartlı önermenin geniş anlamı ile olumlu mâni'atü'l-hulüvv olması şartına bağlıdır.]

295 Sehv ve savâb cetvelinde "kübrâsı beyninde" olarak düzeltilmiştir.

296 Sehv ve savâb cetvelinde "cüz-i" olarak düzeltilmiştir.

Ve bu nev'in intâcî iki şart ile meşrûr olup evvel cüz'eyn-i müteşârikeyn-in ehad-i eşkâl-i erba'adan muntic olacak te'lîf üzere iştimâli ve sâni cüz' olan munfasıla-i şartıyyenin ma'nâ-yı e'amm ile mûcibe-i mâni'atü'l-hulüvv-üv olmasıdır.

والنتيجة أيضا منفصلة موجبة مانعة الخلو المؤلف من الجزء المشارك ومن نتيجة التأليف بين تلك الشرطية والمنفصلة البسيطة

[Netîce de olumlu munfasıl mâni'atü'l-hulüvv olup, ortak olan parça ile bu şartlı ve basît munfasıl önerme arasındaki te'lîfin netîcesinden oluşmuştur.]

Ve bu nev'in [239] netîcesi dahi munfasıla-i şartıyye gibi munfasıla-i mûcibe-i mâni'atü'l-hulüvv olup cüz'-i müşârik ile munfasıla-i şartıyye-i mezkûre ve munfasıla-i basîte beyninde olan netîce-i te'lîfden mü'ellefdir. İşte bu kıyâsın hükm-i icmâlîsi bundan ibâret olarak musannif Rahimehullâh serd-i tafsilâtıyla buyururlar ki;

فإن كانت تلك الشرطية منفصلة فحكمها مع المنفصلة البسيطة كحكم القياس المركب من المنفصلتين المتشاركين في جزء تام من كل منهما في الشرائط والتأنيح، كما سبقت، فيؤخذ فيه نتيجة التأليف بحسبهما وتجعل أحد جزئي النتيجة

[Eğer bu şartlı önerme munfasıl olursa; bu şartlı önermenin basît munfasıl önerme ile berâber hükmü, daha önce geçen şartlarda ve netîcelerde, her birindeki tam parçada ortaklık yapan iki munfasıl önermeden oluşan kıyâsın hükmü gibidir. Bu tür kıyâsta iki munfasıl önermeye göre te'lîfin netîcesi alınır ve netîcenin iki parçasından biri hâline getirilir.]

İmdi mukaddimeteyn-i munfasilateynin ehad-i tarafeyni olan işbu şartıyye²⁹⁷ munfasıla olursa bu şartıyyenin diğerk mukaddime olan munfasıla-i basîte ile hükmü munfasilateynin her birinden cüz'-i tâmmda müteşârikeyn olan munfasilateynden tereküb eden kıyâs-ı mürekkebin şerâ'it ve netâyicde zikri mürûr eden hükmüdür. Bu cihetle işbu nev'-i kıyâsda bi-hasebi'l-munfasilateyn netîce-i te'lîf ahz olunarak netîcenin ehad-i cüz'eyni kılınır. Bu sûretde netîce-i kıyâs munfasıla-i mâni'atü'l-hulüvv olarak cüz'-i gayr-ı müşârik ile netîce-i te'lîfden tereküb etmiş olur. (كقولنا إما أن يكونَ (وإما أن يكونَ العددُ كَمَا وَإِما أن لا يكونَ فَرْدًا وَفَرْدًا أَوْ فَرْدًا (وإما أن يكونَ العددُ كَمَا وَإِما أن يكونَ فَرْدًا وَفَرْدًا) [Şu sözüümüz gibi; sayı ya çifttir ya da tektir.] sugrâ ²⁹⁸ لا يكونَ العددُ كَمَا وَإِما أن يكونَ فَرْدًا وَفَرْدًا) [Sayı; ya nicelik değildir

297 Şehv ve savâb cervelinde "şartıyye" olarak düzeltilmiştir.

298 (وإِما أن يكونَ العددُ كَمَا وَإِما أن لا يكونَ فَرْدًا وَفَرْدًا) Bu cümlede geçen "لا" harfi Abdunnafi Efendi tercümesinde bu şekilde kullanılmış olmasına rağmen eserin Arapça nüshasında yukarıda yazılan

ya da sayı tektir ya da ikiye bölünür.] kübrâ olarak كَلَّمَا كَانَ الْعَدَدُ كَانَتْ (ينتج إما أنه كلما كان العدد منقسمًا وبالعكس، وَإِمَّا أَنْ لَا يَكُونُ الْعَدَدُ كَمَا) [Netîce: Ya sayı her çift olduğunda ikiye bölünür. Tam tersi de olur. Ya da sayı nicelik olmaz.] işbu mûcibe-i mâni'atü'l-hulüvvü intâc eder. Ve aksden murâd (كَلَّمَا كَانَ الْعَدَدُ مَنْقَسِمًا كَانَ زَوْجًا) [Sayı ne zaman ki bölünense o zaman çifttir.]dir. (وإن كانت متصلبة فحكمها معها كحكم القياس المركب من المنفصلة والمتصلة، وسيجيء فيؤخذ نتيجة التأليف بحسبهما) [Şartlı önerme muttasıl önerme olursa; bu muttasıl önermenin basît munfasıl önerme ile berâber hükmü; muttasıl ve munfasıl mukaddimelerden oluşan kıyâsın hükmü gibidir. Bunun izâhı yakında gelecek. Te'lîfin netîcesi munfasıl ve muttasıl önerme cihetiyle alınır.] Ve eğer şartıyye-i mezkûre muttasıla olursa işbu muttasılanın munfasıla-i basîte ile hükmü munfasıla ile muttasıladan mürekkebe olan kıyâsın nazîr-i hükmü olup İnşâ'allâhu Te'âlâ karîben zikr olunur. Bu sûrette netîce-i te'lîf muttasıla ve munfasıla hasebiyle ahz olunarak netîce-i kıyâsın ehad-i cüz'eyni kılınır. (كقولنا: دَائِمًا إِذَا كَلَّمَا كَانَتْ الشَّمْسُ طَالِعَةً فَالْنَهَارُ مُوجُودًا وَإِمَّا (وَدَائِمًا إِذَا أَنْ يَكُونُ السُّمْسُ مُظْلَمَةً) [Şu sözümüz gibi: dâ'imî olarak ya Güneş her doğduğunda gündüz mevcûddur ya da Güneş karanlık yapandır.] sugrâ (وَدَائِمًا إِذَا أَنْ يَكُونُ السُّمْسُ مُظْلَمَةً) [Dâ'imî olarak ya gündüz mevcûddur ya da gece mevcûddur.] kübrâ olup، (وَدَائِمًا إِذَا أَنْ يَكُونُ السُّمْسُ طَالِعَةً أَوْ اللَّيْلُ مُوجُودًا) [Netîce: Ya Güneş doğmuştur veya gece mevcûddur ya da Güneş karanlık yapandır.] ıskât-ı nehâr ile işbu munfasıla-i mûcibe-i mâni'atü'l-hulüvvü intâc eder. *Hâsiye*'de mübeyyen olduğu vechle bu netîce mûcibe-i mâni'atü'l hulüvv olup mukaddemi munfasıla-i mûcibe-i mâni'atü'l-cem' ve tâlîsi hamliyyedir. Nitekim muktezâ-yı şurût-ı âtiye de budur.

Kâle Rahimehullâh

القسم الثالث ما يتركب من الحملية والمتصلة، ولا يمكن المشاركة فيه بين الحملية والشرطية إلا في جزء تام من الحملية وجز ناقص في الشرطية، وينعقد الأشكال الأربعة بضرورها بين المتشاركين

[Üçüncü kısım; yüklemli ve muttasıl önermeden oluşan kıyâstır. Yüklemli ve şartlı önerme arasında ortaklık, sadece yüklemli önermenin tam parçasında ve şartlı önermenin nâkıs parçasında olur. İki ortak arasında darpları ile berâber dört şekil meydana gelir.]

İktirânîyye-i şartıyyenin aksâm-ı [240] hamsesinden kısım-ı sâlis bir kıyâsdır ki hamliyye ile muttasıladan tereküb eder. Ve bu kısımda hamliyye ile şartıyye beyninde müşâreket ancak hamliyyeden cüz'-i tâmmda ve şartıyyeden cüz'-i nâkııda mümkün olur. Zîrâ hamliyyenin tarafeyninden bir şey' kazıyye olması müstahîl olup bu cihetle dâ'ima iştirâk ya mevzû' veyâhûd mahmûlüyle olarak bunlar ise müfreddir. Ve bu kısımda beyne'l-müteşârikeyn hadd-i evsatın etrâf-ı mukaddemât beynine vaz' olunması i'tibâriyle eşkâl-i erba'a bi-durûbihâ mün'akide olur.

وله أنواع أربعة؛ لأن المشارك للحملية إما تالي المتصلة والحملية إما كبرى، وهو المطبوع، أو صغرى، وإما مقدم المتصلة والحملية إما كبرى أو صغرى

[Bu kısmın dört türü vardır. Çünkü yüklemli önermenin ortak olan parçası, ya yüklemli önerme kübrâ iken muttasıl önermenin tâlisi olur. Matbû'ü odur. Ya yüklemli önerme suğrâ olur. Ya da yüklemli önerme kübrâ veya suğrâ iken ortak olan parça, muttasıl önermenin mukaddemi olur.]

Ve işbu kısım-ı sâlis envâ'-ı erba'aya münkasimdir. Zîrâ hamliyyeye müşârik olan ya muttasılanın tâlisi olup bu takdîrde hamliyye ya kübrâ olarak bu nev' envâ'-ı erba'a beyninde matbû'dur veyâhûd hamliyye suğrâ olur. Veyâhûd hamliyye için müşârik olan muttasılanın mukaddemi olup bu takdîrde hamliyye yine ya kübrâ veyâhûd suğrâ olur. Bu i'tibâr ile dört kısım hâsil olur. [Bütün hep-sinde netîce, nitelikte muttasıl önermeye tâbi olan muttasıl önerme olur.] Ve işbu envâ'-ı erba'anın cümlesinde netîce muttasıla olup îcâb ve selbde kıyâsda olan muttasılaya tâbi'adır.

فالنوعان الأولان ينتجان متصله مقدمها مقدم المتصلة وتاليها نتيجة التأليف بين التالي الصغرى، والحملية الكبرى في النوع الأول، وبالعكس في الثاني

[İlk iki tür, muttasıl önermeyi sonuç verir. Bu önermenin mukaddemi, muttasıl önermenin mukaddemidir. Tâlisi ise ilk türde kübrânın yüklemli ve suğrânın tâlisi arasındaki te'lîfin netîcesidir. İkinci türde tam tersidir.]

İmdi nev'-i evvel ve sâni ya'nî kendide müşârik muttasılda tâlî ve hamliyyede kübrâ veyâhûd suğrâ olan nev'eyn muttasılayı intâc ederek bu muttasılanın mukaddemi kıyâsda olan muttasılanın mukaddemi ve tâlisi nev'-i evvelde ya'nî cüz'-i müşârik tâlî-i muttasıla olup hamliyye kübrâ olan nev'de tâlî-i suğrâ ile hamliyye-i kübrâ beyninde olan netîce-i te'lîfidir. Ve sâni'de ya'nî cüz'-i müşârik tâlî-i muttasıla olup hamliyye suğrâ olan

nev'de evvelin aksi olarak tâlî-i kübrâ ile hamliyye-i sugrâ beyninde olan netîce-i te'lîfidir. [كقولنا كُلَّمَا كَانَ الْعَالَمُ مُتَحَيِّرًا كَانَ مُتَغَيِّرًا] [Şu sözümüz gibi; her ne zamân âlem mütehayyiz/boşlukta yer kaplayan ise deyişkendir.] Sugrâ (يَتَّبِعُ أَنَّهُ كُلَّمَا كَانَ) [Bütün deyişkenler hâdistir.] kübrâ olarak كَانَ الْعَالَمُ مُتَحَيِّرًا كَانَ مُتَغَيِّرًا حَدِثًا [Netîce: Her ne zamân âlem mütehayyiz ise hâdistir.] işbu muttasıla netîce olup mukaddemi, mukaddem-i muttasıla ve tâlîsi (العالم متغير وكل متغير حادث) [Âlem deyişkendir ve bütün deyişkenler hâdistir.] te'lîfinin netîcesi olan (العالم حادث) [Âlem hâdistir.]dür. Ve sâniye misâl; (كل جسم متحيز وكلما كان العالم متغيرا كان كل متحيزا حادثا) [Bütün cisimler yer kaplayandır ve âlem deyişken ise bütün yer kaplayanlar de hâdistir.] olup netîcesi (كلما كان العالم متغيرا كان كل جسم حادثا) [Her ne zaman ki âlem deyişken ise bütün cisimler de hâdistir.]dir. Hâsılı misâl-i evvelde hamliyyeye müşârik tâlî-i muttasıla ve hamliyye kübrâ olmasıyla nev'-i evvelde ve misâl-i sâniye yine cüz'-i müşârik tâlî-i muttasıla ve hamliyye sugrâ olmasıyla nev'-i sâniyeden olup netîcelerinin bir cüz'ü mukaddime-i muttasıla ve cüz'-i sâniye evvelde tâlî-i sugrâ ile hamliyye-i kübrâ ve sâniye tâlî-i kübrâ ile hamliyye-i sugrâ beyninde hâsıla olan netîce-i te'lîfidir.

وشرط إنتاجهما أن يكون تألف هذه الحملية مع ذلك التالي منتجا ولو بالقوة لنتيجة التأليف إن كانت المتصلة موجبة ومع نتيجة التأليف ولو بالقوة لتالي المتصلة السالبة إن كانت سالبة [241]

[Bu iki türün sonuç vermesinin şartı; bu yüklemelinin bu tâlî ile te'lîfinin bi'l-kuvve olsa bile -muttasıl önerme olumlu ise- te'lîfin netîcesini sonuç vermesidir. Yüklemelinin te'lîfinin, te'lîfin netîcesi ile bi'l-kuvve olsa bile -muttasıl önerme olumsuz ise- olumsuz muttasıl önermenin tâlîsini sonuç vermesidir.]

İşbu nev'aynın şart-ı intâcî nev'-i evvelde hamliyye-i kübrâ ve nev'-i sâniye hamliyye-i sugrânın eğer muttasıla mûcibe olursa ehad-i mukaddimeteyn-i kıyâs olan muttasılanın tâlîsi ile te'lîfi velev bi'l-fi'l olmayıp da bi'l-kuvve olsun netîce-i te'lîfi müntic olmasıdır. Ve eğer muttasıla sâlibe olursa hamliyye-i mezkûrenin netîce-i te'lîf ile berâber te'lîfi velev bi'l-kuvve olsun muttasıla-i sâlibenin tâlîsini intâc eylesmesidir. Musannif *Hâşiye*'de (كل إنسان حيوان) işbu muttasıla-i sâlibe için îrâd-ı misâl ile demişdir ki meselâ حيوان (قد لا يكون إذا كان كل جسم متحيزا فبعض الحيوان قديم) [Bütün insânlar canlıdır ve ba'zen olmaz: Tüm cisimler mütehayyiz ise ba'zı canlılar kadîmdir.] denilse (قد لا يكون إذا كان كل جسم متحيزا كان كل إنسان قديما) muttasıla-i sâlibe olarak [Ba'zen olmaz: Bütün cisimler mütehayyiz ise bütün insânlar da kadîm-

dir.] kavlini intâc eder. Zîrâ muttasıla-i sâlibenin tâlîsi olan بعض الحيوان (بعض الحيوان) kavli her ne kadar hamliyye-i cüz'iyeye ise de lâkin fevâ'id-i sâbıkaya mebnî kuvve-i külliyyededir. İmdi işbu tâlî hamliyye-i sugrâ ile berâber şekl-i evvelden (كل إنسان حيوان وكل حيوان قديم) [Bütün insânlar canlıdır ve bütün canlılar kadîmdir.] denilip (كل إنسان قديم) [Bütün insânlar kadîmdir.] kavlini intâc eyler. Ve işbu netîce-i te'lîf hamliyye-i külliyye için kübrâ kılındığı sûrette şekl-i sâlisden كل إنسان حيوان وكل إنسان قديم (كل إنسان حيوان وكل إنسان قديم) [Bütün insânlar canlıdır ve bütün insânlar kadîmdir.] denilip بعض (بعض) kavlini müntic olur. Bu ise muttasıla-i sâlibenin tâlîsidir bâkîsi de buna kıyâs olunur.

والنوعان الأخران ينتجان متصله مقدمها نتيجة التأليف بين المقدم الصغرى^{٢٩٩} والحملية الكبرى في الثالث وبالعكس في الرابع وتاليها تالي المتصلة

[Son iki tür, bitişik önermeyi sonuç verir. Bunun mukaddemi, üçüncü türde mukaddem suğrâ ile yüklemli kübrâ arasındaki te'lîfin netîcesidir. Dördüncü türde tam tersidir. Tâlîsi ise bitişik önermenin tâlîsidir.]

Ve enva'-ı erba'adan nev'ayn-i ahîreyn muttasılayı müntic olarak işbu muttasılanın mukaddemi nev'-i sâlisde mukaddem-i sugrâ ve hamliyye-i kübrâ beyninde ve râbî'de bi'l-aks mukaddem-i kübrâ ve hamliyye-i sugrâ beyninde olan netîce-i te'lîf olup ve tâlîsi kıyâsda olan muttasılanın tâlîsidir. (كقولنا العالم مُتَغَيَّرٌ وَكُلَّمَا كَانَ كُلُّ مُتَغَيَّرٍ حَدَثًا كَانَ الْفَلَكُ حَدَثًا يَنْتَجِ كُلَّمَا كَانَ الْعَالَمُ دِر. (كقولنا العالم مُتَغَيَّرٌ وَكُلَّمَا كَانَ كُلُّ مُتَغَيَّرٍ حَدَثًا كَانَ الْفَلَكُ حَدَثًا يَنْتَجِ كُلَّمَا كَانَ الْعَالَمُ دِر. [Şu sözümüz gibi; âlem deyişkendir. Her ne zamân bütün deyişkenler hâdis ise felek hâdistir. Netîce: Her ne zamân âlem hâdis ise felek hâdistir.] İmdi bu misâlde mukaddem muttasıla cüz'-i müşârik ve hamliyye sugrâ olmasıyla nev'-i râbî'dendir. Ve nev'-i sâlise misâl; (كلما كان العالم حدثًا كان الفلك حدثًا وكل متغير حدثا وكل متغير حدث) [Eğer âlem deyişken ise felek hâdistir. Ve bütün deyişkenler hâdistir.] denilip yine (كلما كان العالم حدثًا كان الفلك حدثًا) [Eğer âlem hâdis ise felek de hâdistir.] kavlini müntic olur.

ولا يشترط فيهما اشتمال المتشاركين على تأليف منتج، فإن اشتملا على تأليف منتج بالفعل أو بالقوة بناء على القوى السابقة ينتجان مطلقا، سواء كانت المتصلة موجبة، أو سالبة كلية، أو جزئية، وإلا فيشترط أمران؛ أحدهما كلية المتصلة، وثانيهما: كون الحملية مع نتيجة التأليف، أو مع كلية عكسها المفروضتين منتجا لمقدم تلك المتصلة الكلية

299 Sehv ve savâb cetvelinde "beyne'l-mukaddem es-sugrâ" olarak düzeltilmiştir.

300 Sehv ve savâb cetvelinde "misâl küllemâ kâne el-âlemu" olarak düzeltilmiştir.

[Son iki türde, ortak parçaların netîce veren te'lîfi kapsamaları şartı yoktur. Eğer geçen kuvvetlere binâ'en bi'l-fil veya bi'l-kuvve netîce veren te'lîfi içinde barındırılırsa, mutlak olarak sonuç verirler. Muttasıl önerme; olumlu, olumsuz, küllî, cüz'î olsun fark etmez. Eğer bu parçalar netîce veren te'lîfi içinde barındırmazlarsa iki şart gereklidir. İlki, muttasıl önermenin küllî olması; ikincisi yüklemli önermenin, farz edilen te'lîfin netîcesi veya farz edilen netîcenin döndürülmesinin küllîliği ile berâber, bu küllî muttasıl önermenin mukaddemini netîce vermesidir.]

İşbu nev'ayn-i ahîreynde evveynde olduğu gibi müteşârikeynin ya'nî hamliyye ile mukaddem-i muttasılanın te'lîf-i müntic üzere iştimaleri meşrûr değildir. İmdi eğer bi'l-fi'l veyâhûd kuvâ-yı sâbıkaya binâ'en bi'l-kuvve te'lîf-i müntic üzere müştamil olurlar ise muttasıla ister mûcibe veya sâlibe [242] ve ister külliyye veya cüz'îyye olsun mutlakan müntic olur. Ve te'lîf-i müntici bi'l-kuvve iştimalî muttasıla-i külliyye ve mukaddemi cüz'îyye olduğu sûrette olur. Zîrâ külliyyeye mukaddem vâki' olan cüz'îyye kuvve-i külliyyede olduğu kuvâ-yı hamsede beyân edilmişti. Ve eğer te'lîf-i müntic üzere müştamil olmazlar ise intâcda iki emr şart olup evvel muttasılanın külliyye olması ve sâni hamliyyenin netîce-i mefrûza-i te'lîf ile veyâhûd netîce-i te'lîfin külliyyet-i mefrûza-i aksiyle ehad-i mukaddimeteyn-i kıyâs olan muttasıla-i külliyyenin mukaddemini intâc eylemesidir. (كقولنا كُلَّمَا كَانَ كُلُّ إِنْسَانٍ حَيَوَانًا كَانَ كُلُّ رُومِيٍّ حَسَّاسًا وَكُلُّ فَرَسٍ حَيَوَانٌ يَتَّبِعُ كُلَّمَا كَانَ إِنْسَانٌ فَرَسًا كَانَ كُلُّ رُومِيٍّ حَسَّاسًا) [Şu sözümüz gibi; her ne zamân bütün insânlar canlı ise bütün Rumîler duyu algısına sahiptir ve bütün atlar canlıdır. Netîce: Her ne zamân insân at ise bütün Rumîler duyu algısına sahiptir.] Musannifin *Hâşîye*'de beyânı vechle bu netîce muttasıla-i mûcibe-i külliyye olup mukaddemi icâb ve selb ile mukaddimeteynin şart-ı ihtilâfı mevcûd olmayarak bu mahalde mün'akid olan şekl-i sâninin netîcesidir. Ve bu vechle şart-ı ihtilâf mevcûd olmamasıyla berâber şekl-i mezkûrun in'ikâdı ve istintâcı şu cihetdedir ki bu mevki'de netîce-i muhakkaka vâcib olmayıp ehad-i mahsûrât-ı erba'adan netîce-i mefrûza kâfiyedir ki asıl iktizâ eden ciheti bu netîce-i mefrûza ile berâber hamliyyeden mukaddem muttasılanın tahakkuk-ı şart-ı istintâcıdır. Nitekim işbu misâlde tahakkuk eylemiştir. (كل إنسان) [Bütün insânlar attır.] kavli (وكل فرس حيوان) [Bütün atlar canlıdır.] kavlimizle berâber şekl-i evvelden (كل إنسان حيوان) [Bütün insânlar canlıdır.] netîcesini müntic olur. Bu ise muttasıla-i külliyyenin mukaddemidir. İmdi netîce-i te'lîf mutlakan hamliyye-i sâdika vâsıtasiyla muttasıla-i mezkûrenin mukaddemini müstelzim olup muttasılanın mukaddemi dahi tâlîsini

müstelzim olarak bu cihetle netîce-i te'lîf tâlî-i muttasılayı müstelzim olur. Ve bu makâmda istilzâm-ı mezkûr ayn-i netîce-i kıyâsdır.

Kâle Rahimehullâh

القسم الرابع ما يتركب من الحملية والمنفصلة، سواء كانت الحملية كبرى أو صغرى

[Dördüncü kısım: Yüklemlî ve munfasıl önermelerden oluşan kıyâstır. Yüklemlî önerme, suğrâ veya kübrâ olsun fark etmez.]

İktirânîyyât-ı şartıyyeden kısım-ı râbi' bir kıyâsdır ki kazıyye-i hamliyye ile kazıyye-i munfasıladan tereküb eder. İster hamliyye kübrâ ve ister suğrâ olsun.

وهو على نوعين؛ النوع الأول ما ينتج حملية واحدة، وهو المسمى بالقياس المقسم المركب من منفصلة وحمليات بعدد أجزاء الانفصال، كل حملية منها مشاركة لجزء آخر من أجزاء تلك المنفصلة بحيث يتألف بين الأجزاء، والحمليات أقيسة متغايرة في الأوسط متحدة في النتيجة التي هي تلك الحملية إما من شكل أو أشكال مختلفة

[Bu da iki türdür. Birinci tür: Tek bir yüklemlî önermeyi netîce veren ve mukassem kıyâs olarak isimlendirilen kıyâstır. Bu mukassem kıyas munfasıl önerme ve munfasıl önermenin parçaları sayısınca yüklemlî önermeden oluşur. Buradaki bütün yüklemlî önermeler, munfasıl önermenin bu parçalarından başka bir parça ile ortaktır. Öyle ki bu parçalar ve yüklemlî önermeler arasında, hadd-i evsatta farklı, işte bu yüklemlî önerme olan netîcede aynı kıyâslar oluşur. Bu kıyâslar ya tek şekilden ya da farklı şekillerden olur.]

Ve işbu kısım-ı râbi' iki nev' üzere olup nev'-i evvel hamliyye-i vâhideyi müntic olarak kıyâs-ı mukassemle müsemmâ ve bir munfasıla ile eczâ'-i infisâl adedince hamliyyâtтан mürekkeb olup bunlardan her bir hamliyye eczâ'-i munfasıla-i mezkûreden cüz'-i âhara bir haysıyyetde müşâreke olur ki eczâ' ile hamliyyât beyninde evsatta mütegayyire ve netîcede müttehîde olarak kıyâslar te'ellûf eder. Ve işbu netîce zıkr olunan hamliyyedir ve bu veçhle ittihad-ı netîce kübriyyât-ı hamliyyâtın mahmûlatı [243] müttehîde olmasıyla olur. El-hâsıl hamliyyât-ı mezkûreden her bir hamliyyenin eczâ'-i munfasıladan müşârikleriyle terkîbinden matlûb-ı bi'l-kıyâs olan hamliyye-i³⁰¹ vâhideyi müntic olacak akîse-i hamliyye husûle gelir. Ve bu kıyâslar ya şekl-i vâhid veyâhûd eşkâl-i muhtelifeden olur. Meselâ akîse şekl-i vâhideden olarak (إما أن يكون كل ذاتي جنسا أو نوعا أو فصلا) [Bütün zâtîler

301 Sehv ve savâb cetvelinde "hamliyye-i" olarak düzeltilmiştir.

ya cinstir ya türdür ya da fasıldır.] *sugrâ-yı* munfasılasıyla *وكل جنس كلي وكل* (وكل جنس كلي وكل فصل كلي) [Bütün cinsler küllîdir ve bütün türler küllîdir ve bütün fasıllar küllîdir.] *kübrâsı kıyâs-ı mukassem* olarak (كل ذاتي كلي) [Bütün zâtîler küllîdir.] *hamliyye-i vâhidesini intâc* eder. *Zîrâ hamliyye-i ûlâ* munfasıladan *cüz'-i evvel* ile *terkîb* olunarak (كل ذاتي جنس وكل جنس كلي) [Zâtî olan bütün şeyler cinstir ve bütün cinsler küllîdir.] denilse *şekl-i evvelden* (كل ذاتي كلي) [Bütün zâtî olanlar küllîdir.] *hamliyyesini müntic* olur. *Kezâlik hamliyye-i sâniyye* olan (كل نوع كلي) [Bütün türler küllîdir.] *munfasıladan cüz'-i sâni* olan (كل ذاتي نوع) [Bütün zâtî olan şeyler türdür.] ile *terkîb* edilse yine *şekl-i mezkûrdan* olarak *netîcesi* (كل ذاتي كلي) [Bütün zâtîler küllîdir.] olur. *Hamliyye-i sâlise* ile *munfasıladan cüz'-i sâlisin* *terkîbi dahi* (كل ذاتي كلي) [Bütün zâtîler küllîdir.] *netîcesini müntic* olarak *netîceleri müttehidedir*. Meselâ *akîse eşkâl-i müt'e'adideden* olarak *عدد كل يكون* (İما أن يكون كل عدد) [Bütün sayılar ya tektir veyâhûd çifttir veya hiçbir "bir" sayı değildir.] *munfasıla-i sugrâsıyla* *مبدأ الفرد* (لا شيء من الفرد) [Tek sayılardan hiçbir şey' sayıların başlangıcı değildir. Sayıların başlangıcı çift sayı değildir ve sayıların bütün başlangıcı birdir.] *hamliyye-i kübrâsı dahi kıyâs-ı mukassem* olup (لا شيء من العدد بمبدأ الأعداد) [Sayılardan hiçbir şey' sayıların başlangıcı olmaz.] *kavlini intâc* eyler. *Zîrâ hamliyye-i ûlâ* *munfasıladan cüz'-i evvel* ile *şekl-i evvelden matlûb-ı bi'l-kıyâs* olan (لا شيء من العدد بمبدأ الأعداد) [Sayılardan hiçbir şey' sayıların başlangıcı olmadığını] *intâc* eder. Şu vechle ki (كل عدد فرد ولا شيء من الفرد بمبدأ الأعداد فلا شيء من العدد بمبدأ الأعداد) [Bütün sayılar tektir ve bu teklerden hiçbir şey' sayıların başlangıcı değildir ve o halde sayılardan hiçbir şey' sayıların başlangıcı değildir.] denilir. Ve *munfasıladan cüz'-i sâni* olan (كل عدد زوج) [Bütün sayılar çifttir.] *hamliyye-i sâniye* olan (لا شيء من مبدأ الأعداد زوج) [Sayıların başlangıcından hiçbir şey' çift sayı değildir.] ile *şekl-i sâni'den* yine (لا شيء من العدد بمبدأ العدد) [Sayılardan hiçbir şey' sayıların başlangıcı değildir.] *matlûbunu intâc* eder. Ve *munfasıladan cüz'-i sâlis* olan (لا شيء من الواحد بعدد) [Hiçbir "bir" sayı değildir.] *hamliyye-i selâse* olan (كل مبدأ الأعداد واحد) [Sayıların bütün başlangıcı "bir" dir.] ile *şekl-i râbî'den* yine *matlûb-ı mezkûru intâc* eder.

وشرط إنتاجه أن يكون المنفصلة موجبة كلية مانعة الخلو بالمعنى الأعم، واشتمال جميع تلك الأشكال شرائط الإنتاج حتى يشترط في الشكل الأول إيجاب أجزاء الانفصال الصغريات وكلية الحملات الكبرى، وبالعكس

[Bu kıyâsın sonuç vermesinin şartı; munfasıl önermenin küllî olumlu, geniş ma'nâsıyla mâni'atü'l-hulüvv olmasıdır. Ayrıca bu şekillerin, sonuç vermenin bütün şartlarını içinde barındırmasıdır. Öyle ki birinci şekilde, suğrâ munfasıl önermenin parçalarının olumlu, yüklemli kübrâların küllî olması şarttır. Ve tam tersi de şarttır.]

Kıyâs-ı mukassemın şart-ı intâcî mukaddime-i munfasılanın mûcibe-i küllîye olması ve ma'nâ-yı e'amm ile mâni'atü'l-hulüvv olması ve hamliyyât ile eczâ'-i munfasıla beyninde matlûbu intâc eylemeleri mu'teber olan eşkâlden cümlesinin şerâ'it-ı intâc üzere müştemil olması olup hattâ ki şekl-i evvelde suğrâ vâki' olacak eczâ'-i infisâlin îcâbı ve kübrâ vâki' olacak hamliyyelerin külliyyeti ve bi'l-aks hamliyyât-ı sugriyyâtın îcâbı ve kübrâriyyât olacak eczâ'-i infisâlin külliyyeti meşrûttadır. (كقولنا إما أن يكون العالم (كقولنا إما أن يكون العالم [Şu sözümüz gibi; âlem ya cevherdir ya da arazdır.] suğrâsıyla (وكُلُّ جَوْهَرٍ حَادِثٌ وَكُلُّ عَرَضٍ حَادِثٌ) [Bütün cevherler hâdistir. Bütün arazlar hâdistir.] hamliyye-i kübrâsı [244] [O halde âlem hâdistir.] netîcesini müntic olarak munfasılanın cüz'-i evveli ile hamliyye-i ûlâdan tereküb edecek (العالم جوهر وكل جوهر حادث) [Âlem cevherdir ve bütün cevherler hâdistir.] kıyâsı şekl-i evvelde olup îcâb-ı suğrâ ve külliyyet-i kübrâ şartları mevcûd ve netîcesi olan (العالم حادث) [Âlem hâdistir.] ayn-i matlûbdur. Cüz'-i sâni olan (العالم عرض) [Âlem arazdır.] ile hamliyye-i sâniye olan ve (كل عرض حادث) [Bütün arazlar hâdistir.] kıyâsında dahi bu şartlar mevcûd olarak netîce-i mezkûreyi münticidir. Ve aksinde (كل حيوان) [Bütün canlılar] جسم وكل حيوان متحيز ودائما إما كل جسم جوهر وإما كل متحيز جوهر) [Bütün canlılar cisimdir ve bütün canlılar mütehayyizdir ve dâ'imâ: Ya bütün cisimler cevherdir ya da bütün mütehayyizler cevherdir.] denilip (فكل حيوان جوهر) [Bütün canlılar cevherdir.] netîcesini intâc eyleyler. Ve hamliyyeteyn ile munfasılanın cüz'eyni beyninde olacak şekleyn dahi zikr olunan şartları hâmil olarak işbu matlûbu intâc ederler.

[Kıyâs-ı Mukassem ile Mürekkebâtan Sâ'ir Emsâli Nefsü'l-Emrde Mefsûletün-Netâ'ic Olan Âkiseden Kıyâs-ı Mürekkeb Oldukları]

Kâle Rahimehullâh

تنبيه القياس المقسم وأمثاله في الحقيقة قياس مركب من أقيسة مفصلة النتائج، كما سيأتي، بناء على أن المنفصلة مع كل حملية قياس بسيط منتج لمنفصلة مؤلفة من نتيجة التأليف والجزء الغير المشارك، كما يأتي

[Tenbih: Mukasem ve benzeri kıyâslar aslında, ileride geleceği üzere, netîceleri ayrılmış birçok kıyâstan oluşan kıyâslardır. Yakında açıklanacağı üzere bu da munfasıl önerme; bütün yüklemli önermelerle berâber, te'lîfin netîcesinden ve ortak olmayan parçadan oluşan munfasıl önermeyi sonuç veren basît kıyâs olmasına binâ'endir.]

Gaflet edilmesin ki kıyâs-ı mukasem ile mürekkebâtan sâ'ir emsâli nefsü'l-emrde mefsûletü'n-netâyic olan akîseden kıyâs-ı mürekkebdir.³⁰² Ve nitekim fasl-ı kıyâs-ı mutlakda inşâ'allâhü Te'âlâ karîben beyân olunur. Şu cihete mebnî ki munfasıla her bir hamliyye ile bir kıyâs-ı basît olarak netîce-i te'lîf ile cüz'-i gayr-ı müşârikden mü'ellefe olan munfasılayı intâc eder. Nitekim inşâllahü Te'âlâ beyân-ı âtîden ma'lûm olur.

Kâle Rahimehullâh

النوع الثاني: ما ينتج شرطية واحدة أو متعددة، وهو القياس الغير المقسم المؤلف من منفصلة وحملية واحدة، أو عمليات متعددة مشاركة لجزء واحد من أجزائها أو لأجزاء متعددة، إما بعدد الأجزاء أو أقل منها أو أكثر بأن يشارك حمليتان أو أكثر بجزء واحد

[İkinci tür: Tek veya birden fazla şartlı önermeyi sonuç veren kıyâstır. Bu da mukasem olmayan kıyâstır. Bir munfasıl önermenin, tek bir yüklemli önerme veya birden fazla yüklemli önermeyle berâberliğinden oluşur. Bu yüklemli önermeler, ya parçalarından biriyle ortaktır ya da parçaların sayısına eşit, az veya daha fazla olan birden fazla parçayla ortaktır. Şöyle ki; iki veya daha fazla yüklemli önerme tek bir parçada ortaklık yapar.]

Kısm-ı râbi'den nev'-i sâni bir kıyâsdır ki şartıyye-i vâhide veyâhûd şartıyye-i müte'addideyi müntic olur. Ve netîcesi vâhide olan kıyâs-ı basît ve müte'addide olan kıyâs-ı mürekkebdir. Ve bu nev'-i kıyâs, kıyâs-ı gayr-ı mukasem olup gerek sugrâ ve gerek kübrâ bir munfasıla ile ve gerek kübrâ bir munfasıla ile hamliyye-i vâhide veyâhûd hamliyye-i müte'addideden mü'ellef olur. Bu da eczâ'-i munfasıladan yâ cüz'-i vâhide veyâhûd eczâ'-i müte'addideye müşârik olur. Ve ma'a zâlik hamliyyât yâ bi-adedi'l-eczâ' olup veyâhûd eczâ'-i munfasıladan ekall veyâhûd ekser olur. Ve ekser olması iki veyâhûd daha ziyâde hamliyyenin munfasıladan cüz'-i vâhide müşârik olması tarîkiyle olur.

وله ثلاثة أصناف لأن المنفصلة فيه إما مانعة الخلو أو مانعة الجمع أو حقيقية وينعقد الأشكال الأربعة بضرورها في الكل

302 Seh ve savâb cetvelinde "mürekkebdir" olarak düzeltilmiştir.

[Bu türün üç sınıfı vardır. Çünkü bu kıyâstaki munfasıl önerme ya mâni'atü'l-hulüvvdür ya mâni'atü'l-cem'dir ya da Hakikiyyedir. Üç sınıfta darpları ile berâber dört şekil meydana gelir.]

Ve bu nev' için esnâf-ı selâse olup zîrâ ehad-i mukaddimeteyni olan munfasıla ya mâni'atü'l-hulüvv veyâhûd [245] mâni'atü'l-cem' veyâhûd hakîkkıyye olur. Ve bunların cümlesinde eşkâl-i erba'a bi-durûbiha mün'a-kide olur.

فالنصف الأول يشترط إنتاجه بكون المشاركة منتجة مشتملة على شرائط الإنتاج، فحينئذ ينتج موجبة مانعة الخلو مؤلفة من نتيجة التأليف ومن الجزء الغير المشارك إما واحدة إن كانت المشاركة واحدة بأن يكون الحملية واحدة مشاركة لجزء واحد

[Birinci sınıf: Sonuç vermesi, ortaklığın, sonuç verme şartlarını içeren netîce verme şartına bağlıdır. O zaman munfasıl olumlu mâni'atü'l-hulüvvü sonuç verir. Netîce, te'lifin neticesi ve ortak olmayan parçadan oluşur. Bu netîce, eğer ortaklık tek ise tek olur. Şöyle ki; tek bir parçayla ortaklık yapan tek bir yüklemli önerme vardır.]

İmdi nev'-i mezkûrdan kendide munfasıla mâni'atü'l-hulüvv olan sınıf-ı evvelin intâcı hamliyyenin müşâreketi bi'l-fi'l müntice olarak şerâ'it-ı intâc üzere müştemile olmasıyla meşrûtdur. Ve kuvâ-yı sâbıkaya mebnî bi'l-kuvve müntice olması müfîd olamaz. Zîrâ kuvâ-yı mezkûre ancak kıyâsda muttasıla olduğu mahalde cârî olup bu mahalde ise kıyâsda muttasıla olmamasıyla bi'l-kuvve intâc mutasavver olamayacağı gayr-ı hafidir. Nitekim *Hâşiye*'de beyân etmiştir. Bu hinde kıyâs-ı mezkûr netîce-i te'lif ile cüz'-i gayr-ı müşârikden mü'ellef olarak mûcibe-i mâni'atü'l-hulüvvü müntic olur. İşbu netîcede yâ vâhide olur. Şöyle ki; hamliyye-i vâhide olarak munfasıladan cüz'-i vâhide müşâreke olmasıyla bir netîceyi intâc eder. (كقولنا إما أن يكون هذا العدد منقسمًا أو فردًا وكل منقسم زوج ينتج إما أن يكون هذا العدد زوجًا أو فردًا) [Şu sözümüz gibi; bu sayı, ya ikiye bölünendir ya da tektir. Bütün ikiye bölünenler çifttir. Netîce: Bu sayı ya çifttir ya da tektir.] İşte bu netîce munfasıla-i mûcibe-i mâni'atü'l-hulüvv olarak netîce-i te'lif olan (هذا العدد زوج) [Bu sayı çifttir.] ile cüz'-i gayr-ı müşârik olan ferdden mü'ellefe netîce-i vâhidedir. Ve cüz'-i evvelin netîce-i te'lif olması zîrâ munfasıladan (هذا العدد منقسم) [Bu sayı bölünendir.] cüz'-i mukaddem-i müşâriki (كل منقسم زوج) [Bölünen bütün sayılar çifttir.] hamliyyesine zamm olunduğu gibi neticesi (هذا العدد زوج) [Bu sayı çifttir.] olur. Ve işbu te'lif ya'nî

(هذا العدد منقسم وكل منقسم زوج) [Bu sayı bölünendir ve her bölünen sayı çifttir.] kıyâsı şekl-i evvelden olarak îcâb-ı sugrâ ve külliyyet-i kübrâ şartları mevcûd olarak bi'l-fi'l (هذا العدد زوج) [Bu sayı çifttir.] netîcesini intâc eder. (وحيثئذ يكون القياس بسيطا) [Bu halde kıyâs, basît kıyâs olur.] Ve bu vechle hamliyye-i vâhîde olup da cüz'-i vâhîde müşâreke olarak netîce-i vâhîdeyi müntic olduğu sûretde kıyâs kıyâs-ı basît olur.

وإما متعددة، إن كانت المشاركة متعددة بأن يشارك حملية واحدة لجزئين فصاعدا أو عمليات متعددة لجزء واحد أو لمتعدد، فحيثئذ هو باعتبار كل مشاركة قياس بسيط ينتج تلك المنفصلة، وباعتبار مجموع المشاركتين فصاعدا قياس مركب ينتج منفصلة موجبة أخرى

[Eğer ortaklık birden fazla ise netîce birden fazla olur. Şöyle ki; tek bir yüklemli önerme, iki ve daha fazla parça ile ortaklık kurar. Veya birden fazla yüklemli önerme, tek bir parça veya birden fazla parça ile ortaklık kurar. Bu halde kıyâs, bütün ortaklıklar i'tibâriyle bu munfasıl önermeyi sonuç veren basît kıyâstır. Ayrıca iki veya daha fazla ortaklığının tamamına i'tibârla, başka bir olumlu munfasıl önermeyi sonuç veren mürekkeb kıyâstır.]

Veyâhûd sınıf-ı mezkûrun intâc eylediği mûcibe-i mâni'atü'l-hulüvv müte'addide olur. Bu da müşâreketin müte'addide olmasıyla olur. Ve ta'addüd-i müşâreket hamliyye-i vâhîdenin eczâ'-i munfasıladan cüz'eyne ve daha ziyâdeye veyâhûd hamliyyât-ı müte'addidenin munfasıladan cüz'-i vâhîd veyâhûd müte'addide müşâreketleriyle olur. Ve bu hînde işbu kıyâs her bir müşâreket i'tibâriyle kıyâs-ı basît olup işbu mûcibe-i munfasıla-i mâni'atü'l-hulüvvü müntic olur. [246] Ve müşâreketeyn veyâhûd müşârekâtın mecmû'u i'tibâriyle kıyâs-ı mürekkeb olarak diğerk munfasıla-i mûcibeyi intâc eder. (إما مؤلفة من نتائج التاليفات إن لم يوجد الجزء الغير المشارك، وإلا فمؤلفة منها) (ومن ذلك الجزء) [Bu netîce, eğer ortak olmayan parça bulunmazsa te'lîflerin netîcelerinden oluşur. Eğer ortak olmayan parça bulunursa, te'lîflerin netîcesinden ve bu ortak olmayan parçadan oluşur.] Ve kıyâs-ı mürekkebin netîcesi olan munfasıla-i uhrâ ekser-i kıyâsda cüz'-i gayr-ı müşârik mevcûd olmazsa netâyic-i te'lîfâtan mü'ellefe olur. Nitekim misâl-i âti böyledir. Ve eğer cüz'-i gayr-ı müşârik mevcûd olursa bu sûretde munfasıla-i mezkûre netâyic-i te'lîfât ile cüz'-i gayr-ı müşârikden mü'ellefe olur. Ve *Hâşiye*'de îzâh eylediği vechle cüz'-i gayr-ı müşârikin vücûdu kıyâsın ehad-i mukaddimeteyni olan munfasıla zât-ı eczâ' olup da hamliyye veyâhûd hamliyyeteyn işbu eczâdan cüz'eyne müşârik olarak hamliyyenin müşârik olmadığı bir cüz' bâkî kaldığı sûretde tahakkuk eder. (سواء كان عدد الحملات مساويا

(باعتبار البساطة إما أن يكون هذا العدد زوجا أو فردا وكذلك إما أن يكون هذا منقسما أو (واعتبار المُنْفَاسِلَاتِ بِمُتَعَدِّدِ زَوْجَاتٍ أَوْ مُتَعَدِّدِ فُرُودٍ) [Bu sayı ya bölünendir ya da tektir.] sugrâ-yı munfasılasıyla ve (كل منقسم زوج وكل فرد لا منقسم) [Bütün bölünenler çifttir ve bütün tekler bölünemezdir.] hamliyyeteyni beyninde müsâvât olarak (باعتبار البساطة إما أن يكون هذا العدد زوجا أو فردا وكذلك إما أن يكون هذا منقسما أو (واعتبار المُنْفَاسِلَاتِ بِمُتَعَدِّدِ زَوْجَاتٍ أَوْ مُتَعَدِّدِ فُرُودٍ) [Basîtlik cihetiyle; bu sayı ya çifttir veyâhûd tektir ve bunun gibi; sayı ya bölünendir veyâhûd bölünmeyendir.] munfasıllarını (واعتبار التَّكْوِينِ بِمُتَعَدِّدِ زَوْجَاتٍ أَوْ مُتَعَدِّدِ فُرُودٍ) [Terkib i'tibâriyle; bu sayı ya çifttir veyâhûd bölünmeyendir.] munfasılasını intâc eder. (أو أقل منها) [Veya yüklemli önermeler munfasılanın parçalarından daha az olur.] Veyâhûd aded-i hamliyyât eczâ'-i munfasıladan akall olur. (كقولنا إما أن يكون هَذَا الْعَدَدُ (وَكُلُّ عَدَدٍ كَمًّا) [Bütün sayılar niceliktir.] hamliyye-i vâhidesi (ينتج باعتبار البساطة قولنا إما أن يكون بَعْضُ الزَّوْجِ كَمًّا، أَوْ هَذَا الْعَدَدُ فَرْدًا وَقَوْلنا إِذَا أُنْ يُكُونُ (بِاسْتِثْنَاءِ) [Basîtlik cihetiyle netîce şu sözümüzdür; ya ba'zı çiftler niceliktir ya da bu sayı tektir. Veya şu sözümüzü netîce verir: Bu sayı ya çifttir ya da ba'zı tek sayılar niceliktir.] besâteti i'tibâriyle işbu kavlini intâc eder. (واعتبار التَّكْوِينِ بِمُتَعَدِّدِ زَوْجَاتٍ أَوْ مُتَعَدِّدِ فُرُودٍ) [Terkib cihetiyle şu sözümüzü netîce verir; ya ba'zı çift sayılar niceliktir ya da ba'zı tek sayılar niceliktir.] Ve terkib i'tibâriyle kavli-i mezkûru intâc eyler. (أو أكثر منها لكن حينئذ ينتج باعتبار التركيب منفصلات عديدة مركبة من نتائج) [Veya yüklemli önermelerin sayısı parçalardan fazla olur. Fakat böyle olduğunda kıyâs, terkib cihetiyle te'lîflerin netîcelerinden oluşmuş birden fazla munfasıl önermeyi sonuç verir.] Ve isterse aded-i hamliyyât eczâ'-i munfasıladan ekser olsun. Lâkin bu takdîrde bi'tibâri't-terkib netâ-yic-i te'lîfâtan mürekkebe olarak munfasılât-ı adîdeyi intâc eder. (كقولنا إما (وَكُلُّ مُنْقَسَمٍ زَوْجٌ أَوْ كَمٌّ) [Bütün bölünenler çifttir. Bütün bölünmeyenler tektir. Bütün bölünmeyenler niceliktir.] hamliyyât-ı selâsesi (ينتج باعتبار التركيب قولنا هَذَا الْعَدَدُ إِذَا زَوْجٌ أَوْ فَرْدٌ وَقَوْلنا هَذَا (بِاسْتِثْنَاءِ) [Terkib cihetiyle şu sözümüzü sonuç verir: Bu sayı ya

303 Sehiv ve savâb cetvelinde "el-ferd kemmen" olarak düzeltilmiştir.

çifttir ya da tektir. Şu sözümlü netîce verir: Bu sayı ya çifttir ya da nice-
liktir. Ve şu sözümlü sonuç verir: Bu sayı; ya çifttir ya tek ve niceliktir.]
bi'tibâri't-terkiib işbu munfasılât-ı selâseyi intâc eder. Zîrâ Hâşiyeyde beyânı
vechle munfasıladan cüz'-i evvelin hamliyye-i ûlâya ve cüz'-i sâni'nin ham-
liyye-i sâniyyeye müşâreketi i'tibâriyle kavli-i evveli ve cüz'-i evvelin hamliyye-
i ûlâya ve cüz'-i sâni'nin hamliyye-i sâliseye müşâreketi i'tibâriyle kavli-i
sâniyi ve cüz'-i evvelin hamliyye-i ûlâya ve sâni'nin sâniyye ve sâliseden her
birine müşâreketi i'tibâriyle kavli-i sâlisi müntic olur. Ve akvâl-i selâseden
her [247] birerleri munfasıla-ı mâni'atü'l-huluvv olup netâyic-i te'lifâtan³⁰⁴
mü'elleftir. Ve kavli-i sâlisden kemmin ferd üzere atfı vâv-ı vâsıla ile olup
ev-i fâsıla ile değıldir. Zîrâ kavli-i sâlisde cüz'-i sâni'nin hamliyye-i sâniyye ve
sâliseden her birine müşâreketi mu'teberdir. Lâkin kavli-i sâni'de kemmin
zevc üzere atfı bunun hilâfında olarak ev-i fâsıla iledir.

وربما يتحد بعض نتائج التأليفات مع بعض دون آخر فحينئذ يجعل المتحدان جزءا واحدا
من النتيجة المنفصلة وغير المتحد أو الجزء الغير المشارك جزء آخر منها

[Bazen te'liflerin netîcelerinin bazısı diğerk bazısı ile aynı olur. O zaman iki aynı
şey, ayrıık netîceden tek bir parça kılınır. Aynı olmayan ile ortak olmayan parça da
ayrıık netîcenin başka bir parçası kılınır.]

Ve ba'zen vâki' olur ki netâyic-i te'lifâtan ba'zısı ba'zısıyla müttehid
olarak ba'z-ı âharıyla müttehid olmaz. Bu hinde müttehideyn netîce-i
munfasıladan bir cüz' ve netîce-i gayr-ı müttehide veyâhûd cüz'-i gayr-ı
müşârik munfasıladan cüz'-i âhar kılınır. Meselâ كل اج أو كل (ama كل اب أو كل اج أو كل
(هـ) [Ya her A B'dir ya da her A C'dir veya her Z H'dir.] munfasılasıyla
(وكل ب ط وكل ج ط وكل هـ د) [Her B T'dir ve her C T'dir ve her H D'dir.]
hamliyelerinden mü'elleftir olan kıyâs böyle olup (فاما كل اط أو كل زد) [O hal-
de ya her A T'dir ya da her Z D'dir.] kavlini intâc eder. Şöyle ki; hamliyye-i
ûlâya munfasıladan cüz'-i evvel zamm olunup da (كل اب وكل ب ط) [Her
A B'dir ve her B T'dir.] kıyâsı terkîb olunsa netîcesi (كل اط) [Her A T'dir.]
olacağı gibi hamliyye-i sâniyye ile cüz'-i sâni olan (كل اج وكل ج ط) [Her
A C'dir ve her C T'dir.] dahi netîce-i mezkûreyi intâc etmesiyle netîceteyn
müttehide olarak netîce-i kıyâsdan cüz'-i evvel olur. Ve hamliyye-i sâlis ile
cüz'-i sâlis olan (كل زه وكل هـ د) [Her Z H'dir ve her H D'dir.] kıyâs-ı mü'el-
leftinin netîcesi (كل زد) [Her Z D'dir.] olup netîceden cüz'-i sâni olur. Hâsılı

304 Sehve ve savâb cetvelinde "te'lifâtan" olarak düzeltilmiştir.

vâki‘ ya (كل اب) [Her A B’dir.] veya (كل اج) [Her A C’dir.] veya (كل زه) [Her Z H’dir.] olup ve takdîreyn-i evveleyn üzere (كل اط) [Her A T’dir.] ve takdîr-i sâlis üzere (كل زد) [Her Z D’dir.] olarak vâki‘ bunlardan hâlî olmaz.

Kâle Rahimehullâh

والصنف الثاني غير مشروط بكون المشاركة منتجة لكن إذا كانت منتجة ففيما كانت المشاركة واحدة أنتج سالبه جزئية متصلة مقدمها نتيجة التأليف وتاليها الجزء الغير المشارك

[İkinci sınıf: Ortaklığın sonuç veren olması şartına bağlı değildir. Fakat ortaklığın tek olduğu kıyâsta sonuç veren olursa; olumsuz cüz’i muttasıl önermeyi sonuç verir. Bu önermenin mukaddemi te’lîfin netîcesi, tâlisi ise ortak olmayan parçadır.]

Ve kendide munfasıla mâni‘atü’l-cem‘ olan sınıf-ı sâni‘de hamliyye ile cüz’-i infisâl beyninde olan müşâreketin müntice olması gayr-ı meşrût olup lâkin müntice olduğu hinde kendide müşâreket-i vâhide olduğu sûretde bu kıyâs sâlibe-i cüz’iyye-i muttasılayı müntic olur. Ya’nî her ne kadar mukaddime-i munfasıla külliyye dahi olsa netîcenin nev’de munfasılaya tabi‘iyyeti olmadığı gibi keyf ve kemde ve cinsde dahi tâbi‘a değildir. Ve işbu muttasıla olan netîce-i sâlibe-i cüz’iyyenin mukaddemi netîce-i te’lîf ve tâlisi cüz’-i gayr-ı müşârik olur. [﴿كقولنا إِمَّا أَنْ يَكُونَ هَذَا الْجِسْمُ حَجْرًا أَوْ شَجْرًا﴾] [Şu sözümüz gibi; bu cisim ya taştır ya da ağaçtır.] Sugrâ-yı munfasıla-i mâni‘atü’l-cem‘iyle [﴿وَكُلُّ شَجَرٍ مُتَحَيِّزٍ﴾] [Bütün ağaçlar yer kaplayandır.] kübrâ-yı hamliyyesi [﴿يَبْتَغِ قَدْ لَا يَكُونُ إِذَا كَانَ هَذَا الْجِسْمُ مُتَحَيِّزًا كَانَ حَجْرًا﴾] [Netîce: Ba’zen olmaz; bu cisim mütehayyiz olduğunda taş olur.] sâlibe-i cüz’iyyesini intâc eder. Zirâ cüz’-i müşârik yalnız şecer olup [﴿هذا الجسم شجر وكل شجر متحيز﴾] [Bu cisim ağaçtır ve bütün ağaçlar boşlukta yer kaplayandır.] denildiği sûretde şekl-i evvelden bi-şürûtihi [﴿هذا الجسم متحيز﴾] [Bu cisimler yer kaplayandır.] netîcesini müntic olarak işbu netîce-i te’lîf netîce-i kıyâsdan mukaddem ve cüz’-i gayr-ı müşârik olan “hacer” tâlî olmuş olur. [﴿وفيما كانت متعددة أنتج﴾] (و فيما كانت متعددة أنتج) [Ortaklığın çok olduğu kıyâsta aynı özellikteki birden fazla muttasıl önermeyi sonuç verir.] [248] Ve müşâreket-i müte‘addide olduğu sûretde yine sevâlib-i cüz’iyye olarak muttasılât-ı müte‘addideyi intâc eder. [﴿كما إذا بدلنا الكبرى في هذا المثال بقولنا وكل جسم متحيز﴾] [Üstteki örnekteki kübrâyı, “bütün cisimler yer kaplayandır” sözümüz ile değiştirdiğimizde olduğu gibi.] Nitekim işbu misâlde kübrâyı ve [﴿كل جسم متحيز﴾] [Bütün cisimler yer kaplayandır.] kavlimize tebdîl ederek [﴿اما أن يكون هذا الجسم حجرا أو﴾]

(ينتج قولنا قَدْ لَا يَكُونُ إِذَا كَانَ بَعْضُ الْحَجَرِ مُتَحَيِّزًا [Bu cisim ya taşdır veyâhûd ağaçtır ve bütün cisimler mütehâyizdir.] dediğimiz sûrette كَانَهُ هَذَا الْجِسْمُ شَجْرًا وَقَوْلُنَا: قَدْ لَا يَكُونُ إِذَا كَانَ بَعْضُ الشَّجَرِ مُتَحَيِّزًا كَانَهُ هَذَا الْجِسْمُ حَجْرًا) [Şu sözümüzü netîce verir: Ba'zen olmaz: Ba'zı taşlar mütehâyiz olduğunda bu cisim ağaç olur. Ve şu sözümüzü netîce verir: Ba'zen olmaz: Ba'zı ağaçlar mütehâyiz olduğunda bu cisim taş olmaz.] muttasilateyn-i sâlibe-teyn-i cüz'iyeteynini intâc eder. Ve bunlardan ikisinde dahi mukaddem netîce-i te'lîf ve tâlî cüz'-i gayr-ı müşârikdir. (ولا ينتج باعتبار مجموع المشاركين فصاعدا سالبة واحدة متصلة مؤلفة من نتائج التأليفات حتى لا ينتج المثال قولنا: قَدْ لَا يَكُونُ إِذَا كَانَهُ هَذَا الْجِسْمُ شَجْرًا وَقَوْلُنَا: قَدْ لَا يَكُونُ إِذَا كَانَ بَعْضُ الشَّجَرِ مُتَحَيِّزًا كَانَهُ هَذَا الْجِسْمُ حَجْرًا) [İki ve daha fazla ortaklığın toplamı i'tibâriyle, te'lîflerin netîcelerinden oluşmuş tek bir olumsuz muttasıl önermeyi sonuç vermez. Öyle ki bu örneğimiz, ba'zı mâddeler birbirine muhâlif olduğundan dolayı "Ba'zen olmaz: Ba'zı taşlar mütehâyiz olduğunda bazı ağaçlar mütehâyiz olur." sözümüzü sonuç vermez.] müşâreketeyn veyâhûd müşârekâtın mecmû'u i'tibâriyle netâyic-i te'lîfâtan mü'ellefe olarak sâlibe-i vâhide-i muttasılayı intâc eylemez. Hatta ki işbu misâlimiz (قد لا يكون إذا كان بعض الحجر متحيزا كان بعض الشجر متحيزا) [Ba'zen olmaz: Ba'zı taşlar mütehâyiz olursa ba'zı ağaçlar da mütehâyiz olur.] cüz'iyeye-i mü'ellefesini müntic olmaz. Zîrâ bu netîce ba'z-ı mevâdda tahallûf eder. Nitekim *Hâşiyeye*'de beyân ettiği vechle أو إنسان أو هذا الجسم إما إنسان أو [Bu cisim ya insândır veyâhûd attır. Ve bütün insânlar canlıdır ve bütün atlar duyu algısına sahiptir.] kavlimizde (قد لا يكون إذا كان هذا الجسم حيوانا كان حساسا) [Ba'zen olmaz: Bu cisim canlıysa duyu algısına sahiptir.] denilmesi ve bunun aksi kâzib olur. Lâkin (قد لا يكون إذا كان هذا الجسم حيوانا كان فرسا) [Ba'zen olmaz: Bu cisim canlıysa attır.] kavlimiz ile (قد لا يكون إذا كان حساسا كان إنسانا) [Ba'zen olmaz: Bu cisim duyu algısına sahiptir. insanıdır.] kavlimiz sâdik olur.

وإن لم تكن منتجة فشرط إنتاجه أن يكون نتيجة التأليف المفروضة مع الحملية منتجة للجزء المشارك من المنفصلة فحينئذ ينتج منفصلة موجبة مانعة الجمع مؤلفة من نتيجة التأليف المفروضة ومن الجزء الغير المشارك

[Eğer sonuç veren olmazsa; sonuç vermesinin şartı, farz edilen te'lîfin netîcesinin yüklümlü önerme ile berâber, munfasıl önermenin ortak parçasını sonuç veren olmasıdır. O zaman te'lîfin netîcesinden ve ortak olmayan parçadan oluşan olumlu munfasıl mâni'atü'l-cem' önermesini sonuç verir.]

Ve eğer müşâreket müntice olmazsa bu sûretde kıyâs-ı iktirânînin şart-ı intâcı netîce-i mefrûza-i te'lîfin hamliyye ile berâber mukaddime-i munfasıladan cüz'-i müşâriki müntice olmasıdır. Ve bu şartın hîn-i vücûdunda kıyâs netîce-i mefrûza-i te'lîf ile munfasılanın cüz'-i gayr-ı müşârikinden mü'ellefe olan munfasıla-i mûcibe-i mâni'atü'l-cem'î intâc eder. (إما واحدة إن [Eğer ortaklık bir tane ise munfasıl önerme bir tanedir.] كانت المشاركة واحدة) (Eğer ortaklık bir tane ise munfasıl önerme bir tanedir.) Bu netîce dahi ya vâhide olur bu da müşâreketin vâhide olmasıyla olur. (كقولك إما أن يكون هذا الشيء مُتَحَيِّرًا أو جَوْهَرًا وَكُلُّ جِسْمٍ مُتَحَيِّرٍ) [Şu sözün gibi; bu şey' ya mütehayyizdir ya da cevherdir. Bütün cisimler mütehayyizdir.] İşbu kıyâsda müşâreket yalnız mukaddem-i munfasıla olan "mütehayyiz"de olmasıyla (ينتج إما أن يكون هذا الشيء جِسْمًا أو جَوْهَرًا مُجَرِّدًا) [Netîce: Bu şey' ya cisimdir ya da mücerret cevherdir.] İşbu netîce-i vâhideyi intâc eder. Şöyle ki; cüz'-i müşârik munfasıla olan (هذا الشيء متحيز) [Bu şey' mütehayyizdir.] mukaddemi ve (كل جسم متحيز) [Bütün cisimler mütehayyizdir.] hamliyyesine zamm olunsa şekl-i sâni'den olur. Ve her ne kadar keyfen ve kemmen ihtilâf-ı mukaddimeteyn şartı mevcûd olmamasıyla hakîkaten müntice olmazsa da intâcını farz ettiğimiz takdîrde hâsılı olacak (هذا الشيء جسم) [Bu şey' cisimdir.] netîcesini hamliyye-i [249] mezkûreye zamm ettiğimizde şekl-i evvelden (هذا الشيء متحيز) [Bu şey' mütehayyizdir.] kavlini müntic olur. Bu ise eczâ'-i munfasıladan cüz'-i müşârik olarak şart-ı intâc tahakkuk eder.

أو متعددة إن كانت المشاركة متعددة، وهو حينئذ باعتبار كل مشاركة قياس بسيط ينتج تلك المنفصلة، وباعتبار مجموع المشاركتين فصاعدا قياس مركب ينتج منفصلة موجبة أخرى مانعة الجمع مؤلفة من ذلك أو من نتائج التأليفات

[Eğer ortaklık birden fazla olursa munfasıl önerme de birden fazla olur. Bu durumda kıyâs, bütün ortaklıklar i'tibâriyle bu munfasıl önermeyi sonuç veren basit kıyâstır. İki ve daha fazla ortaklığın toplamı i'tibâriyle, başka bir olumlu munfasıl mâni'atü'l-cem'î önermeyi sonuç veren mürekkeb kıyâstır. Bu munfasıl önerme, te'liflerin netîcesinden ve ortak olmayan parçadan veya sadece te'liflerin netîcesinden oluşur.]

Veyâhûd netîce müte'addide olur. Bu da eğer müşâreket müte'addide olursa olur. Ve bu takdîrde kıyâs her bir müşâreket i'tibâriyle bir kıyâs-ı basit olarak munfasıla-i mezkûreyi ya'nî munfasıla-i mûcibe-i mâni'atü'l-cem'î intâc eder. Ve müşâreketeyn veyâhûd müşârekâtın mecmû'u i'tibâriyle kıyâs-ı mürekkeb olup diğer munfasıla-i mûcibe-i mâni'atü'l-cem'î

müntic olarak işbu netîce-i munfasıla netâyic-i te'lîfât ile cüz'-i gayr-ı müşârikden veyâhûd yalnız netâyic-i te'lîfâtan mü'ellefe olur. (سواء كانت) (كقولنا إما أن يكون الإله الواحد موجوداً أو الإله المتعدد موجوداً وكل واجب موجود) [Yüklemli önerme, bir tane olabilir.] İster hamliyye-i vâhîde olsun يتتج باعتبار البساطة قولنا إما أن يكون الإله الواحد واجباً أو المتعدد موجوداً وقولنا إما أن يكون الإله الواحد موجوداً أو المتعدد واجباً) [Şu sözümüz gibi; ya tek ilah mevcûddur ya da birden fazla ilah mevcûddur. Bütün zorunlu varlıklar mevcûddur. Basîtlük i'tibâriyle şu sözümüzü netîce verir: Ya tek ilah zorunludur ya da birden fazla ilah mevcûddur. Şu sözümüzü de netîce verir: Ya tek ilah mevcûddur ya da birden fazla ilah zorunludur.] hamliyye vâhîde olarak ta'addüd-i eczâ'-i³⁰⁵ müşârekeden nâşî netâyic-i müte'addideyi intâcî misâl-i mezkûrda vâkî'dir ki besâtat i'tibâriyle işbu kavleyni intâc eder. Musannifin *Hâşiy'e*'de beyânı vechle işbu kıyâsda kübrâ olan (وكل واجب موجود) [Varlığı vâcib olan her şey' vardır.] hamliyyesi sugrâ olan munfasılanın her bir cüz'üne heyet-i şekl-i sâni üzere müşârik olup şu kadar ki keyfen ihtilâf-ı mukaddimeteyn şartı gayr-ı mevcûddur. Lâkin biz her ikisini kıyâs-ı müntic farz ederek hamliyyenin cüz'-i evvele müşâreketi i'tibâriyle netîcesi (إن الإله الواحد واجب) [Muhakkak tek ilah vâcibdir.] olup hamliyye-i mezkûreye zamm olunduğu hinde şekl-i evvelden (إن الإله الواحد موجود) [Muhakkak tek ilah mevcuddur.] kavlimizi intâc eder. Bu ise şekl-i sâni-i mezkûrda hamliyyeye müşârik olan cüz'-i evveldir. Ve hamliyyenin şekl-i mezkûrda cüz'-i sâniye müşâreketi i'tibâriyle netîcesi (إن المتعدد واجب) [Birden fazla ilah zorunludur.] olup hamliyye-i mezkûre ile şekl-i evvelden (إن المتعدد موجود) [Birden fazla ilah vardır.] kavlini müntic olup ve bu dahi şekl-i sâni-de hamliyyeye müşârik olan cüz'-i sâni olarak şart-ı intâcî tahakkuk eder. (وباعتبار التركيب إما أن يكون الإله الواحد واجباً أو المتعدد واجباً) [Terkîb i'tibâriyle şu sözümüzü netîce verir; ya tek ilah zorunludur ya da birden fazla ilah zorunludur.] Ve terkîb i'tibâriyle işbu munfasılayı intâc eder. Ve bu intâcın burhânı *Hâşiy'e*'de beyân eylediği vechle kıyâs-ı mezkûrun (إما اعتبار البساطة) (إن يكون الإله الواحد واجباً أو المتعدد موجوداً) [Basîtlük i'tibâriyle; ya tek ilah zorunludur veyâhûd birden fazla ilah vardır.] munfasıla-i mâni'atü'l-cem'ini intâc eylediği ma'lûm olmuştu. Ve hamliyye-i mezkûre işbu munfasıla-i netîceye zamm olunduğu hinde yine munfasıla-i mezkûreyi müntic olur. (أو متعددة) [Yüklemli önerme birden fazla da olabilir.] Ve isterse [250] hamliyye müte'addide olsun her bir müşâreket i'tibâriyle kıyâs-ı basît olarak

305 Seh ve savâb cetvelinde "eczâ'-i" olarak düzeltilmiştir.

netîce-i mezkûreyi ve mecmû'-ı müşâreketeyn i'tibâriyle kıyâs-ı mürekkebe olarak netîce-i uhrâyı intâcda hamliyyenin müte'addide olmaması sûretiyle beynlerinde fark gayr-ı mevcûddur. (كقولنا إما أن يكون الإله قَدِيمًا أو المْتَعَدِّدُ [Şu sözümüz gibi; ya ilah kadîmdir ya da birden fazla ilah mevcûddur. Bütün zorunlular kadîmdir ve bütün mücerretler mevcûddur.] İşte bu kıyâsda iki hamliyye mevcûd olup *Hâşiye*'de zikr eylediği vechle bi-i'tibârî'l-besâteti أو المتعدد واجبا أو الواحد موجودا [Ya tek ilah zorunludur ya da birçok ilah mevcûddur. Yine, ya tek ilah vâcibdir veya birçok ilah mücerreddir.] munfasilateynini intâc eder. Zîrâ hamliyye ile berâber netîce-i te'lîfden cüz'-i müşârikini şart-ı istintâcî mevcûddur. Ve terkîbi i'tibâriyle (إما أن يكون الإله الواحد واجبا أو المتعدد مجردا) [Ya tek ilah zorunludur ya da birçok ilah mücerreddir.] kavlini intâc eder.

Kâle Rahimehullâh

جميع ما ذكر في الصنفين إذا كانت المنفصلة موجبة، وأما إذا كانت سالبة فحكم مانعة الخلو السالبة حكم مانعة الجمع الموجبة في الاشتراط باستنتاج الجزء المشارك من نتيجة التأليف مع الحملية، وحكم مانعة الجمع السالبة حكم مانعة الخلو الموجبة في الاشتراط بكون المشاركة منتجة لكن النتيجة فيهما سالبة من نوع المنفصلة

[Bu iki sınıfta zikredilenlerin tamamı, munfasıl önerme olumlu olduğundaki hükümlerdir. Munfasıl önerme olumsuz olduğunda; olumsuz mâni'atü'l-hulüvvün hükmü, yüklemli önermeyle berâber te'lîfin netîcesinden ortak parçayı elde etme şartına bağlı olmada olumlu mâni'atü'l-cem'in hükmü gibidir. Olumsuz mâni'atü'l-cem'in hükmü, ortaklığın sonuç veren olması şartında olumlu mâni'atü'l-hulüvvün hükmü gibidir. Fakat her ikisindeki netîce, munfasıl önerme türünden olumsuzdur.]

Sınıfeynde zikri mürûr eden şeylerin cümlesi munfasıla mûcibe olduğu sûretde olup ve ammâ sâlibe olduğu hinde sâlibe olan mâni'atü'l-hulüvvün hükmü ma'âl-hamliyyeti netîce-i te'lîfden istintâc cüz'-i müşârikle iştirâtda mâni'atü'l-cem'-i mûcibenin hükmüdür. Ve sâlibe olan mâni'atü'l-cem'in hükmü müşâreketin müntice olmasıyla iştirâtda mûcibe olan mâni'atü'l-hulüvvün hükmüdür. Şu kadar fark mevcûddur ki sâlibeteynde netîce nev'-i munfasıladan ya'nî mâni'atü'l-hulüvv veya cem'den hangisinden ise o nev'den sâlibedir.

Kâle Rahimehullâh

فالضابط في نتيجة الصنفين أنها منفصلة تابعة للمنفصلة في الكم والكيف والجنس أعني المنفصلة والنوع أعني مانعة الخلو ومانعة الجمع إلا إذا كانت المشاركة منتجة فيما كانت المنفصلة موجبة مانعة الجمع، كما عرفت

[İki sınıfın netîcesindeki kural; netîceleri, kıyâsın munfasıl önermesine nice-lik, nitelik ve cinstе -ya'nî munfasıl olmada- ve türde -ya'nî mâni'atü'l-cem' ve mâ-nî'atü'l-hulüvv olmada- tâbi olan munfasıl önermedir. Ancak ortaklık, munfasıl önermenin olumlu mâni'atü'l-cem' olduğu kıyâsta sonuç veren olursa daha önce öğrendiğin gibi tâbilik olmaz.]

İmdi netîce-i sınıfeynde kâ'ide-i külliyye budur ki işbu sınıfeynin netî-cesi munfasıla olup cüz'iyet ve külliyyetde ve îcâb ve selbde ve cinsde ya'nî munfasıla olmakta ve nev'de ya'nî mâni'atü'l-hulüvv veya mâni'atü'l-cem' olmakta munfasıla-i kıyâsa tâbi'adır. Fakat kendide munfasıla mûcibe-i mâni'atü'l-cem' olan kıyâsda hamliyyenin eczâ'-i munfasılaya müşâreke-ti müntice olduğu sûretde bu kıyâsın netîcesi munfasılaya tâbi'a olmayıp muttasılayı intâc eylediği sınıf-ı sâni'de ma'lûm olmuştu.

Kâle Rahimehullâh

والصنف الثالث إن كانت المنفصلة فيه موجبة ينتج ما أنتجه الصنفان الأولان بشروطهما فيما كانت المنفصلة فيهما موجبة، وإلا فلا ينتج

[Üçüncü sınıf: Bu sınıfta eğer munfasıl önerme olumlu olursa; munfasıl öner-menin olumlu olduğu kıyâsta şartlarıyla berâber ilk iki sınıfın verdiği netîceyi verir. Eğer olumlu olmazsa sonuç vermez.]

Ve işbu kısım-ı râbi'den sınıf-ı sâlis ya'nî kendide munfasıla-i hakîkiyye olan kıyâs eğer kendide munfasıla mûcibe [251] olursa bu kıyâs sınıfeyn-i evveleynin kendilerinde munfasıla mûcibe olduğu hinde bi-şurûtihimâ intâc eyledikleri şey'i intâc eder. Şu cihetle ki mûcibe-i hakîkiyye mâni'a-teynin ikisinden ahas olup lâzım-i e'amm ise lâzım-i ahassıdır. Ve eğer munfasıla-i hakîkiyye mûcibe olmayıp da belki sâlibe olursa işbu sâlibe-i hakîkiyyeden te'lîf edilen kıyâs netîce vermez.

Kâle Rahimehullâh

القسم الخامس ما يتركب من المتصلة والمنفصلة، وله أيضا ثلاثة أنواع

[Beşinci kısım: Muttasıl ve munfasıl önermeden oluşur. Bunun da üç türü vardır.]

İktirâniyyât-ı şartıyyenin âhir-i aksâmı olan kısım-ı hâmis muttasıla ile munfasıladan terekküb eden kıyâsdir. Bu kısım için dahi vasatın tarafeynden cüz'-i tâmm veya nâkıs veyâhûd ehadühumâda tâmm ve âharında nâkıs olmak i'tibârıyla envâ'-ı selâse vardır.³⁰⁶

النوع الأول ما يكون الأوسط جزءاً تاماً من كل منهما، ولا يتميز الأشكال الأربعة فيه بالطبع بل بالوضع فقط، فله أربعة أصناف لأن المتصلة إما صغرى أو كبرى، وعلى التقديرين فلا وسط إما مقدمها أو تاليها، وشرط في الكل كلية إحدى المقدمتين وإيجاب إحداهما

[Birinci tür: Hadd-i evsatın her ikisinden de tam parça olduğu kıyâstır. Bu türde dört şekil tabî'î olarak değil de sadece vaz'î olarak birbirinden ayrışır. Bu türün dört sınıfı vardır. Çünkü muttasıl önerme ya sugrâdır ya da kübrâdır. Her iki takdîrde, hadd-i evsat muttasıl önermenin ya mukaddemidir ya da tâlîsidir. Bütün sınıflarda iki mukaddimededen birinin küllî, yine iki mukaddimededen birinin olumlu olması şarttır.]

Envâ'-ı selâseden nev'-i evvel bir kıyâsdir ki kendide evsat mukaddimeteynin her birinden cüz'-i tâmm olur. Ve bu nev'de eşkâl-ı erba'adan ba'zısı âharından tab'an ve mefhûmen mütemeyyiz olmayıp belki yalnız vaz' ve hâliyle temeyyüz eder. İmdi nev'-i evvel için dört sınıf vardır. Zîrâ muttasıla kıyâsdan ya sugrâ veyâhûd kübrâ olup ve bu iki takdîr üzere evsat muttasılanın ya mukaddemi veyâhûd tâlîsi olur. Ve esnâf-ı erba'anın cümlesinde mukaddimeteynden birinin külliyye ve kezâlik bunlardan birinin mûcibe olması meşrûttur.

وبعد ذلك فالمتصلة إما موجبة أو سالبة؛ فإن كانت موجبة فالمنفصلة أيضاً إما موجبة، فشرط إنتاجه أن يكون الأوسط مقدم المتصلة إن كانت المنفصلة مانعة الخلو، أو تاليها إن كانت مانعة الجمع، أو سالبة فالشرط بالعكس والنتيجة فيهما منفصلة موافقة للمنفصلة في الكيف والنوع

[Bundan sonra muttasıl önerme ya olumludur ya da olumsuzdur. Eğer olumlu olursa; munfasıl önerme de ya olumludur ki bu durumda sonuç vermesinin şartı; hadd-i evsatın, munfasıl önerme mâni'atü'l-hulüvv ise muttasıl önermenin mukaddemi, munfasıl önerme mâni'atü'l-cem' ise muttasıl önermenin tâlîsi olmasıdır. Ya da munfasıl önerme, olumsuzdur ki bu durumda sonuç vermesinin şartı tam tersidir. Her iki durumda da netîce, munfasıl önermeye nitelik ve türde uygun olan munfasıl önermedir.]

306 Sehv ve savâb cetvelinde "envâ'-ı selâse vardır" olarak düzeltilmiştir.

Ve ale'l-ıtlâk zıkr olunan şartlar mevcûd olduktan sonra imdi muttasıla ya mûcibe veyâhûd sâlibe olur. Eğer mûcibe olursa munfasıla dahi ya mûcibe olur. Bu halde şart-ı intâcı eğer munfasıla mâni'atü'l-hulüvv olursa evsatın muttasıla için mukaddem olması ve eğer mâni'atü'l-cem' olursa muttasıla için tâlî olmasıdır. Veyâhûd munfasıla sâlibe olup bu sûretde şart-ı intâcı mün'akis olarak mâni'atü'l-hulüvvde evsat muttasıla için tâlî ve mâni'atü'l-cem'de mukaddem olur. Ve bu iki kısımda dahi netîce keyfde ve nev'de munfasıla-i kıyâsa muvâfıka olan munfasıla olup eğer munfasıla-i mâni'atü'l-hulüvv ise netîce dahi bu nev'den ve mâni'atü'l-cem' ise netîce dahi bu nev'den olur. Kezâlik munfasıla mûcibe ise netîce dahi mûcibe, sâlibe ise sâlibe olur. (كقولنا كُلَّمَا كَانَ الْعَالَمُ حَادِثًا كَانَ مُوجِدُهُ فَاعِلًا مُخْتَارًا.) [Şu sözü-müz gibi; her ne zaman ki âlem hâdis ise onu varlığa getiren fâ'il-i muhtârdır.] sugrâ-yı mûcibe-i³⁰⁷ muttasılasıyla فَاعِلًا مُخْتَارًا أَوْ فَاعِلًا [252] [Âlemi varlığa getiren ya fâ'il-i muhtârdır ya da fâ'il-i mûcibdir.] kübrâ-yı munfasıla-i³⁰⁸ mûcibe-i mâni'atü'l-cem'i يَتَنَجَّ إِذَا كَانَ الْعَالَمُ مُوجِدًا [Netîce: Âlem ya hâdistir ya da varlığa getireni fâ'il-i mûcibdir.] munfasıla-i mûcibe-i mâni'atü'l-cem'ini intâc eder. Ve bu netîce keyfde ve nev'de munfasıla-i kıyâsa muvâfıka ve evsat tâlî-i munfasıla-i kıyâsa muvâfıka ve evsat tâlî-i muttasıladır. Ve munfasıla-i sâlibeye misâl كلما كان موجد العالم فاعلا مختارا كان العالم حادثا وليس البتة إما أن يكون موجد (Her ne zaman ki âlemi varlığa getiren fa'il-i muhtâr olursa âlem hâdis olur. Ve elbette değil: Âlemi varlığa getiren ya fâ'il-i muhtârdır ya da fâ'il-i mûcibdir.) olup muttasıla-i mûcibe ile sâlibe-i munfasıla-i mâni'atü'l-cem'den mürekkebe olarak şekli-i sâlisden قد لا يكون (Ba'zen olmaz: Âlemi varlığa getiren ya fâ'il-i mûcibdir ya da âlem hadistir.) sâlibe-i munfasıla-i mâni'atü'l-cem'ini müntic olur. Ve munfasıla-i sâlibe olmasıyla meşrût olduğu vechle evsat muttasıladan mukaddemdir.

وإن كانت المتصلة سالبة فالشرط أحد الأمرين إما كلية المتصلة، أو كون الأوسط تاليها إن كانت المنفصلة مانعة الخلو، أو مقدمها إن كانت مانعة الجمع؛ فإن كانت المنفصلة مانعة الخلو الكلية، فإن كانت المتصلة أيضا كلية ينتج القياس نتيجتين مانعة الخلو ومانعة الجمع موافقتين للمتصلة في الكيف والكم

307 Seh ve savâb cetvelinde "sugrâ-yı mûcibe-i" olarak düzeltilmiştir.

308 Seh ve savâb cetvelinde "kübrâ-yı munfasıla-i" olarak düzeltilmiştir.

[Eğer muttasıl önerme olumsuz olursa; sonuç verme şartı iki şeyden biridir. Ya muttasıl önerme küllî olması ya da munfasıl önerme, mâni'atü'l-hulüvv olur ise hadd-i evsatin muttasıl önermenin tâlisi veya munfasıl önerme, mâni'atü'l-cem' olur ise hadd-i evsatin muttasıl önermenin mukaddemi olmasıdır. Eğer munfasıl önerme, küllî olarak mâni'atü'l-hulüvv olursa, yine muttasıl önerme de küllî olursa; kıyâs, muttasıl önermeye nitelik ve nicelikte uygun olan mâni'atü'l-cem' ve mâni'atü'l-hulüvv şeklinde iki neticeyi sonuç verir.]

Ve eğer muttasıla sâlibe olursa şart-ı intâcî ehad-i emreyn olarak ya muttasılanın külliyyeti veyâhûd eğer munfasıla mâni'atü'l-hulüvv ise evsatin muttasıla için tâlî ve eğer mâni'atü'l-cem' ise mukaddem olmasıdır. İmdi eğer munfasıla külliyye olarak mâni'atü'l-hulüvv olup da muttasıla dahi külliyye olursa işbu kıyâs-ı mürekkebe netîceteyni müntic olup bunlardan biri mâni'atü'l-hulüvv ve diğeri mâni'atü'l-cem' ve ikisi de keyf ve kemde muttasılaya müvafık olur. (كقولنا لَيْسَ اللَّيْلُ إِذَا كَانَتِ الشَّمْسُ طَالِعَةً فَاللَّيْلُ مُوجُودٌ) [Şu sözümüz gibi: Elbette değil: Güneş doğmuş olduğunda gece mevcûddur.] (وَدَائِمًا إِمَّا أَنْ يَكُونَ اللَّيْلُ مُوجُودًا أَوْ الْأَرْضُ مُضِيئَةً) [Da'imi olarak ya gece mevcûddur ya da yeryüzü aydınlıktır.] munfasıla-i külliyyesi (يَنْتِجُ لَيْسَ اللَّيْلُ إِمَّا أَنْ يَكُونَ الشَّمْسُ طَالِعَةً أَوْ الْأَرْضُ مُضِيئَةً) [Netîce: Elbette değil: Ya Güneş doğmuştur ya da yeryüzü aydınlıktır.] Şekl-i evvelden işbu munfasıla-i sâlibe-i külliyyeyi intâc edip hakîkaten biri mâni'atü'l-cem' ve diğeri mâni'atü'l-hulüvv olmak itibâriyle munfasilateyindir. (وإن كانت المتصلة جزئية أنتج مانعة الجمع فقط موافقة للمتصلة كما وكيفاً) [Eğer bitişik önerme cüz'î olursa; sadece, bitişik önermeye nitelik ve nicelikte uygun olan mâni'atü'l-cem'i sonuç verir.] Ve eğer muttasıla cüz'îyye olursa kemmen ve keyfen muttasılaya müvâfıka olarak yalnız mâni'atü'l-cem'i intâc eder. Meselâ (قد لا يكون إذا كانت الشمس طالعة فالنهار موجد ودائماً إما أن يكون الليل) (موجوداً أو الأرض مضيئة) [Ba'zen olmaz: Güneş doğduğu zaman gece mevcûddur ve dâ'imâ: Ya gece mevcûddur ya da yeryüzü aydınlıktır.] kavlinin netîcesi mâni'atü'l-cem' olarak (قد لا يكون إما أن يكون الشمس طالعة أو الأرض مضيئة) [Ba'zen olmaz: Ya Güneş doğmuştur veya yeryüzü aydınlıktır.] olur. (وإن كانت غير مانعة الخلو الكلية فسواء كانت مانعة الجمع أو مانعة الخلو الجزئية أنتج سالبة جزئية مانعة الخلو)

[Eğer munfasıl önerme; küllî mâni'atü'l-hulüvvden başkası olursa -mâni'atü'l-cem' veya cüz'î mâni'atü'l-hulüvv olsun farketmez- olumsuz cüz'î mâni'atü'l-hulüvv sonucunu verir.]

Ve eğer munfasıla mâni'atü'l-hulüvv-i külliyye olmayıp da gayrısı olursa bu sûretde ister mâni'atü'l-cem'-i külliyye veya cüz'iyye olsun veyâhûd mâni'atü'l-hulüvv-i cüz'iyye olsun sâlibe-i cüz'iyye-i mâni'atü'l-hulüvvü intâc eder. Meselâ munfasıla-i mâni'atü'l-cem'-i külliyyeden إما دائما طالعة ودائما مظلمة فالشمس طالعة ودائما إما (قد لا يكون إذا كانت الأرض مظلمة فالشمس طالعة ودائما إما [253] [Ba'zen olmaz: Yeryüzü karanlık olduğunda Güneş doğmuştur ve dâ'imâ: Ya yeryüzü karanlıktır ya da gündüz mevcûddur.] kıyâsında muttasıla sâlibe-i cüz'iyye olmasıyla (قد لا يكون إما أن يكون الشمس طالعة أو النهار موجودا) [Ba'zen olmaz: Ya Güneş doğmuştur ya da gündüz mevcûddur.] sâlibe-i mâni'atü'l-hulüvvünü intâc eder. Ve emsile-i bâkiye de gayr-ı hafidir.

Kâle Rahimehullâh

تنبيه اشتراط إنتاج الموجبتين بكون الأوسط مقدمة المتصلة في مانعة الخلو وتاليها في مانعة الجمع إذا التزم موافقة النتيجة للقياس في الحدود، وإن لم يلتزم فالمؤلف منهما ينتج بدون ذلك الشرط موجبة متصلة جزئية مؤلفة من نقبض الأصغر وعين الأكبر فيما تركب من مانعة الخلو، ومن عين الأصغر ونقبض الأكبر فيما تركب من مانعة الجمع، وأما إذا كانت المنفصلة حقيقية فإن كانت موجبة أنتج نتيجتي الباقيتين، وإن كانت سالبة فلا ينتج شيئا

[Tenbih: Muttasıl ve munfasıl olumlu önermenin sonuç vermesinin, hadd-i evsatın, mâni'atü'l-hulüvde muttasıl önermenin mukaddemi, mâni'atü'l-cem'de muttasıl önermenin tâlisi olması şartıyladır. Bu netîce, kıyâsın haddlerine uygun olduğunda olur. Eğer muvâfık olmazsa; iki olumludan oluşan kıyâs, bu şart olmadan, olumlu cüz'î muttasıl önermeyi sonuç verir. Bu netîce; mâni'atü'l-hulüvden oluşan kıyâsta hadd-i asgarın çelişigi ile hadd-i ekberin kendisinden, mâni'atü'l-cem'den oluşan kıyâsta hadd-i asgarın kendisi ile hadd-i ekberin çelişiginden oluşur. Ayırık önerme hakikiyye olursa; eğer olumlu ise geriye kalan iki mâni'atü'l-cem' ve mâni'atü'l-hulüvvü netîce verir. Eğer olumsuz ise hiçbir şeyi netîce vermez.]

Hâfi olmasın ki muttasıla ile munfasıla mûcibeteyn oldukları sûretde mâni'atü'l-hulüvvda evsatın mukaddem-i muttasıla ve mâni'atü'l-cem'de tâli-i muttasıla olmasıyla iştırât-ı intâcları hudûd-ı netîcenin hudûd-ı kıyâsa muvâfıkâtı iltizâm olunduğu hinde olur. Ve eğer hudûd-ı evâsıt-da³⁰⁹ muvâfıkatları iltizâm olunmaz ise bu sûretde işbu mûcibeteynden mü'ellev olan kıyâs şart-ı mezkûr mevcûd olmaksızın mûcibe-i muttasılayı müntic olup ve bu netîce terkîb-i kıyâs munfasıla-i mâni'atü'l-hulüvvden

309 Seh ve savâb cetvelinde "hudûd-ı evâsıtda" olarak düzeltilmiştir.

olduğu mahalde nakîz-ı asgar ile ayn-i ekberden ve terkîb-i kıyâs mâni'atü'l-cem'den olduğu mahalde ayn-i asgar ile nakîz-ı ekberden mü'ellefe olur. Ve mâni'atü'l-hulüvvde asgar mukaddem-i muttasıla ve ekber taraf-ı mâni'atü'l-hulüvv ve mâni'atü'l-cem'de asgar tâlî-i³¹⁰ muttasıla ve ekber taraf-ı mâni'atü'l-cem'dir. Musannif *Hâşiyeye*'de demiştir ki şart-ı mezkûr mevcûd olmadığı halde intâcdan murâd mâni'ateyninden her birinde evsat, ister mukaddem-i muttasıla ve ister tâlî-i muttasıla olsun müntic olmasıdır. Bu sûretde mürûr eden کَلِمًا كَانَ الْعَالَمُ حَادِثًا كَانَ مَوْجِدَهُ فَاعِلًا مَخْتَارًا وَإِمَّا أَنْ (Her ne zaman ki âlem hâdis ise onu varlığa getiren zât fa'il-i muhtârdır. Âlemi varlığa getiren ya fa'il-i muhtârdır ya da fa'il-i mûcibdir.) misâli eğer munfasıla mâni'atü'l-cem'a haml olunursa (قد يكون إذا كان العالم حادثًا لم يكن موجدًا فاعلًا موجبًا) [Ba'zen olur: Âlem hâdis ise onu varlığa getiren fa'il-i mûcib değildir.] kavlimizi ve eğer mâni'atü'l-hulüvvde haml olunursa (قد يكون إذا لم يكن العالم حادثًا كان موجدًا فاعلًا موجبًا) [Ba'zen olur: Âlem hâdis değilse onu varlığa getiren fa'il-i mûcibdir.] kavlimizi intâc eder. Evsat mukaddem-i muttasıla olduğu mahalde dahi kelâm bu vechledir. Ve ammâ munfasıla-i hakîkiyye olduğu mahalde eğer mûcibe olursa mâni'ateynin netîceleri gibi intâc eder. Zîrâ Hakîkiyye ahas olup ve e'amma lâzım gelen şey' ahasa lâzım gelir. Ve eğer Hakîkiyye sâlibe olursa hiçbir şey' müntic olamaz. Ya'nî mâni'ateynin³¹¹ netîcesini intâcî lâzım gelmez. Zîrâ Hakîkiyye-i sâlibe e'amm olup ve ahasa lâzım gelen her bir şey' lâzım-i e'amm³¹² olmaz.

Kâle Rahimehullâh

النوع الثاني ما يكون الأوسط جزءاً ناقصاً من كل منهما وله ستة عشر صنفاً لأن المنفصلة فيه إما مانعة الخلو أو مانعة الجمع وكل منهما إما موجبة أو سالبة والمتصلة إما صغرى أو كبرى والجزء المشارك من المتصلة إما مقدمها أو تاليها ويتعدد الأشكال الأربعة بضرورها في كل منها

[254] [İkinci tür: Hadd-i evsatın, her iki mukaddimenin eksik parçası olduğu kıyâstır. Bu türün on altı sınıfı vardır. Çünkü bu kıyâstaki munfasıl önerme; ya mâni'atü'l-cem'dir ya da mâni'atü'l-hulüvdür. Bunlardan her biri ya olumludur ya da olumsuzdur. Muttasıl olan ya sugrâdır ya da kübrâdır. Muttasıl önermenin ortak parçası ya önermenin mukaddemidir ya da tâlisidir. Bunların her birinde, tüm darlarıyla beraber dört şekil gerçekleşir.]

310 Sehiv ve savâb cetvelinde "tâlî-i" olarak düzeltilmiştir.

311 Sehiv ve savâb cetvelinde "mâni'ateynin" olarak düzeltilmiştir.

312 Sehiv ve savâb cetvelinde "lâzım-i e'amm" olarak düzeltilmiştir.

Envâ'-ı mezkûreden nev'-i sâni bir kıyâsdir ki hadd-i evsat mukaddime-
teynin her birinden cüz'-i nâkis olur ve bu nev' için on altı sınıf olup zîrâ
kendide munfasıla ya mâni'atü'l-hulüvv veyâhûd mâni'atü'l-cem' olarak
bunlardan her biri dahi ya mûcibe veya sâlibe olur. Ve ale't-tekâdirî'l-erba'a
muttasıla dahi ya sugrâ veyâhûd kübrâ olarak sekize bâliğ olur. Ve mutta-
sıladan cüz'-i müşârik muttasılanın yâ mukaddem veyâhûd tâlisi olarak se-
kize darb ile on altıya resîde olur. Ve işbu on altı sınıfdan herbirinde eşkâl-i
erba'a bi-durûbihâ mün'akide olur.

والكل ينتج نتيجتين إحدیهما متصلة مركبة من الطرف الغير المشارك من المتصلة، ومن
منفصلة مؤلفة من نتيجة التألیف بين المتشاركين، ومن الطرف الغير المشارك من المنفصلة.
والأخرى منفصلة مركبة من الطرف الغير المشارك من المنفصلة، ومن متصلة مؤلفة من نتيجة
التألیف، ومن الطرف الغير المشارك من المتصلة

[Hepsi de iki netîce verir. Biri, muttasıl önermenin ortak olmayan tarafı ile
munfasıl önermeden oluşan muttasıl önermedir. Bu munfasıl önerme, iki ortağın
arasında olan te'lîfin netîcesi ile munfasıl önermenin ortak olmayan tarafından
oluşur. Diğer netîce; munfasıl önermenin ortak olmayan tarafı ile te'lîfin netîce-
siyle muttasıl önermenin ortak olmayan tarafından oluşmuş muttasıl önermedir.]

Ve bu sınıfların cümlesi iki netîceyi müntic olarak bunlardan birisi
muttasıla olup ehad-i mukaddimeteyn-i kıyâs olan muttasılanın taraf-ı
gayr-ı müşârikiyle bir munfasıladan mürekkebe olur. Ve bu munfasıla
müteşârikeyn beyninde olan netîce-i te'lîf ile munfasılanın taraf-ı gayr-ı
müşârikinden mü'ellefe olur. Ve netîce-i uhrâ munfasıla olup munfasıla-i
kıyâsın taraf-ı gayr-ı müşârikiyle bir muttasıladan mürekkebe olur. Ve bu
muttasıla dahi netîce-i te'lîf ile muttasıla-i kıyâsın taraf-ı gayr-ı müşârikin-
den te'llüf eder. (كقولك كُلَّمَا كَانَ الْعَالَمُ مُتَغَيِّرًا كَانَ حَادِثًا وَدَائِمًا إِمَّا أَنْ يَكُونَ كُلُّ حَادِثٍ
مُتَغَيِّرًا أَوْ مُتَغَيِّرًا أَوْ مُتَغَيِّرًا أَوْ مُتَغَيِّرًا أَوْ مُتَغَيِّرًا) [Şu sözün gibi; her ne zamân âlem değişken
ise hâdistir. Dâ'imî olarak ya bütün hâdisler mümkündür ya da zorunlu-
nun dışındakiler, zorunlu olur.] Bu misâlde munfasıla mâni'atü'l-hulüvv ve
mukaddimeteynden ikisi de mûcibe ve sugrâ muttasıla ve cüz'-i müşârik
tâli-i muttasıladır. (ينتج قولنا كُلَّمَا كَانَ الْعَالَمُ مُتَغَيِّرًا فَدَائِمًا إِمَّا أَنْ يَكُونَ الْعَالَمُ مُتَغَيِّرًا أَوْ
مُتَغَيِّرًا أَوْ مُتَغَيِّرًا أَوْ مُتَغَيِّرًا أَوْ مُتَغَيِّرًا) [Şu sözümüzü netîce verir; her ne zamân âlem değişken ise
dâ'imî olarak ya âlem mümkün olur ya da zorunlunun dışındakiler, zo-
runlu olur.] İşbu netîce-i ûlâ muttasıla olup mukaddimesi olan “el-âlemü
mütegayyiren” muttasıla-i kıyâsdan taraf-ı gayr-ı müşârik ve tâlisi netîce-i
te'lîf ile munfasıla-i kıyâsın taraf-ı gayr-ı müşârikinden mü'ellefedir. Zîrâ

tarafeyn-i müteşârikeyn te'lîf olunarak (العالم حادث وكل حادث ممكن) [Âlem hâdistir ve hâdis olan bütün şeyler mümkünâtıdır.] denilse netîcesi (إما أن يكون (العالم ممكن) [Âlem mümkündür.] olup tâlîden cüz'-i evvel olan يكون (العالم ممكن) [Ya âlem mümkündür.] kavli bundan ibâretidir. Ve munfasıla-i kıyâsdan taraf-ı gayr-ı müşârik (أو يكون غير الواجب واجبا) [Ya da zorunlunun dışındakiler zorunludur.] olmasıyla bu dahi tâlî-i netîcenin cüz'-i sânisidir. (وإما أن يكون غير الواجب واجبا وإما كلما كان العالم مُتَعَيِّرًا كَانَ مُمَكِّنًا) [Ve şu sözü-müzü netîce verir; ya zorunlunun dışındaki şeyler zorunlu olur ya da âlem her değişken olduğunda mümkün olur.] Ve bu dahi kıyâs-ı mezkûr için netîce-i uhrâ olup munfasıla olarak munfasıla-i kıyâsın taraf-ı gayr-ı müşâriki mukaddem ve muttasılanın taraf-ı gayr-ı müşâriki ile netîce-i te'lîfden mü'ellefe olan muttasıla tâlîdir.

وحكمه باعتبار النتيجة الأولى كحكم القياس المركب من الحملية والمتصلة في الشرائط والتائج بناء على أن المنفصلة فيه بمنزلة الحملية وباعتبار النتيجة الثانية كحكم القياس المركب من الحملية والمنفصلة بناء على أن المتصلة بمنزلة الحملية

[255] [Bu türün birinci netîceye i'tibârla hükmü, şartlar ve netîceler bakımından, yüklemli ve muttasıl önermeden oluşmuş kıyâsın hükmü gibidir. Şöyle ki; kıyâstaki munfasıl önerme yüklemli önerme konumundadır. İkinci netîceye i'tibârla hükmü yüklemli ve munfasıl önermeden oluşan kıyâsın hükmü gibidir. Şöyle ki; burada muttasıl önerme yüklemli önerme konumundadır.]

Ve bu nev'in netîce-i ûlâsı i'tibâriyle şerâ'it ve netâ'icde hükmü hamliyye ile muttasıladan mürekkeb olan kıyâsın hükmü gibidir. Zîrâ bunda olan munfasıla hamliyye menzilesindedir. Ve netîce-i sâniye i'tibâriyle hamliyye ile munfasıladan mürekkeb olan kıyâsın hükmü gibidir. Zîrâ bunda olan muttasıla hamliyye menzilesindedir. El-hâsıl *Şerh-i Metâli'*de beyân olunduğu vechle ne zamân ki bu nev'-i kıyâs tarafeyn-i gayr-ı müteşârikeyn ile tarafeyn-i müteşârikeyn üzere müşt Emil olup bunlardan biri muttasıladan ve âharı munfasıladan olduysa ba'zen muttasıladan taraf-ı müşârikin ah-zıyla munfasılaya zamm olunarak bunlardan bir netîce istintâc olunur. Bu kıyâs ise hamliyye³¹³ ile munfasıladan mürekkebdir. Ve bu netîceyi istih-sâlden sonra işbu netîce-i te'lîf ahz ve muttasıladan taraf-ı gayr-ı müşâriki zamm olunur. Ve bu kıyâs hamliyye³¹⁴ ile muttasıladan mürekkeb olan

313 Sehv ve savâb cetvelinde "hamliyye" olarak düzeltilmiştir.

314 Sehv ve savâb cetvelinde "hamliyye" olarak düzeltilmiştir.

kıyâs hükmündedir. Zîrâ bu takdîrde munfasıla hamliyye³¹⁵ menzilesindedir. Ve ba'zen³¹⁶ munfasıladan taraf-ı müşârikin ahzıyla muttasılaya zamm olunarak bunlardan netîce hâsıl olur. Bu ise hamliyye³¹⁷ ile muttasıladan mü'elleftir bir kıyâsdir. Ba'dehû beynlerinde olan netîce-i te'lîfin ahzıyla munfasıladan taraf-ı gayr-ı müşârike zamm olunur. Bu ise hamliyye³¹⁸ ile munfasıladan mürekkeb olan kıyâs hükmündedir. Zîrâ bu makâmda muttasıla hamliyye³¹⁹ makâmında kâ'ime olur.

Kâle Rahimehullâh

النوع الثالث ما يكون الأوسط جزءا تاما من إحدیهما وناقصا من الأخرى فإن كان جزءا تاما من المتصلة كان حكمه حكم القياس المؤلف من الحملية والمنفصلة ويكون المتصلة مكان الحملية فالنتيجة فيه منفصلة مؤلفة من الطرف الغير المشارك من المنفصلة ومن نتيجة التأليف بين الشرطيتين المتشاركتين

[Üçüncü tür: Hadd-i evsatın mukaddimelerin birinden tam parça, diğer mukaddimeden eksik parça olduğu kıyâstır. Eğer hadd-i evsat muttasıl önermeden tam parça olursa hükmü, yüklemli ve munfasıl önermeden oluşan kıyâsın hükmüyle aynıdır. Bu kıyâsta muttasıl önerme, yüklemli önerme konumunda olur. Bu kıyâstaki netîce, munfasıl önermeden ortak olmayan taraf ile ortak olan iki şartlı arasındaki te'lîfin netîcesinden oluşan munfasıl önermedir.]

Nev'-i sâlis bir kıyâs-ı iktirânîdir ki kendide hadd-i evsat ehad-i mukaddimeteynden cüz'-i tâmm ve mukaddime-i uhrâdan cüz'-i nâkis olur. İmdi eğer hadd-i evsat şartıyyeden cüz'-i tâmm olursa bunun hükmü hamliyye ile munfasıladan mü'elleftir olan kıyâsın hükmü gibi olup ve muttasıla mekân-ı hamliyyede olur. Ve bu kıyâsda netîce munfasıla olarak kıyâsda olan munfasılanın taraf-ı gayr-ı müşârikiyle şartıyyeteyni müteşâriketeyn beyninde olan netîce-i te'lîfden mü'ellefe olur. Meselâ (كلما كان ا ب فوجد ودائما كلما كان ا ب فوجد ودائما اما كلما كان ج د فوز واما ج ط) [Her ne zaman ki A B'dir o halde C D'dir ve Dâimâ: Ya her ne zaman ki C D'dir o zaman V Z'dir ya da C T'dir.] denilse netîcesi (إما كلما كان ا ب فوز واما ج ط) [Ya her ne zaman ki A B ise o halde V Z'dir ve ya C T'dir.] olur.

315 Sehv ve savâb cetvelinde "hamliyye" olarak düzeltilmiştir.

316 Sehv ve savâb cetvelinde "ve ba'zen" olarak düzeltilmiştir.

317 Sehv ve savâb cetvelinde "hamliyye" olarak düzeltilmiştir.

318 Sehv ve savâb cetvelinde "hamliyye" olarak düzeltilmiştir.

319 Sehv ve savâb cetvelinde "hamliyye" olarak düzeltilmiştir.

وإن كان جزءاً تاماً من المنفصلة كان حكمه حكم القياس المؤلف من الحملية والمتصلة والمنفصلة مكان الحملية فالنتيجة فيه متصلة مؤلفة من الطرف الغير المشارك من المتصلة ومن نتيجة التأليف بين المتشاركتين

[Eğer munfasıl önermeden tam parça olursa hükmü, yüklemli ve muttasıl önermeden oluşan kıyâsın hükmü gibidir. Burada munfasıl önerme, yüklemli önerme konumundadır. Bu kıyâstaki netîce, muttasıl önermeden ortak olmayan taraf ile iki ortak arasındaki te'lîfin netîcesinden oluşan muttasıl önermedir.]

Ve eğer evsat munfasıladan cüz'-i tâmm olursa bu kıyâsın hükmü hamliyye ile muttasıladan mü'elleften olan kıyâsın [256] hükmü gibidir. Ve bunda munfasıla mekân-ı hamliyyededir. Bu cihetle netîcesi muttasıla olarak muttasıla-i kıyâsın taraf-ı gayr-ı müşârikiyle müteşârikeyn beyninde olan netîce-i te'lîfden mü'ellefte olur. Meselâ (كلما كان ا ب فاما هج واما هز ودائما اما) (Her ne zaman ki A B'dir o zaman ya H C'dir ya da H Z'dir. Ve Dâimâ: Ya H Z'dir ya da C T'dir.) denilse evvel mâni'atü'l-cem' ve sâni mâni'atü'l-hulüvv olup netîcesi (كلما كان ا ب فكلما كان جد فحط) [Her ne zaman ki A B ise o halde her ne zaman ki C D ise C T'dir.] olur. Ve bu kısmın tefâsîli ve beyân-ı intâcî kıyâseyin-i mezkûreyne rücû' ile tatbîk ve te'em-mül bulunduğu takdîrde ma'lûm olur.

Haftı olmasın ki iktirâniyyât-ı şartıyyeden muttasıla ile munfasıladan mü'elleften olan işbu kısımdan matbû' olan kıyâs kendide mukaddimeteyn beyninde şirket cüz'-i tâmm veyâhûd nâkıda olarak muttasıla sugrâ ve munfasıla mûcibe-i kübrâ olandır. Ve bunlardan müşâreket cüz'-i tâmmda olmasına misâl (كلما كانت الشمس طالعة فالنهار موجود ودائما أو قد يكون إما أن يكون) (Her ne zaman ki Güneş doğmuşsa gündüz mevcûddur. Ve dâ'imâ veya ba'zen olur: Ya gündüz mevcûddur ya da yeryüzü karanlıktır.) olup (فدائما أو قد يكون إما أن يكون الشمس طالعة وإما أن يكون) (O halde dâ'imâ veya ba'zen olur: Ya Güneş doğmuştur ya da yeryüzü karanlıktır.) kavlini intâc eder. Ve müşâreket cüz'-i nâkıda olduğuna misâl (كلما كان هذا إنسانا فهو حيوان وكل حيوان فهو إما أبيض أو أسود) [Her ne zaman ki bu insandır o halde canlıdır ve her canlı ya beyazdır ya da karardır.] olup (كلما كان هذا إنسانا فهو إما أبيض أو أسود) [Her ne zaman ki bu insandır o halde ya beyazdır ya da karardır.] kavlini intâc eder.

Ve yine haftı olmasın ki zikr bulunduğu vechle iktirâniyyât-ı şartıyyeden kazıyye-i şartıyye istintâc olduğuna misillü istintâc-ı hamliyye dahi müm-

kün olarak vücûh ve Şerâ'itü mufassalâtı mübeyyendir. Kezâlik bu vehle kıyâs-ı şartıyyeden istintac-ı hamliyye mümkün olduğu gibi kıyâs-ı hamliyyeden istintâc-ı şartıyye dahi mümkün idüğü beyân edilmiştir.

[FASL-I SÂBÎ': MUTLAKAN AKÎSEYİ BASÎT VE MÜREKKEBE TAKSÎM]

Kâle Rahimehullâh

فصل القياس مطلقا إن تألف من مقدمتين فقط يسمى قياسا بسيطا كأكثر الأمثلة المتقدمة في الاقتراحي والاستثنائي

[Fasıl: Mutlak olarak kıyâs, iktirânî ve istisnâî kıyâs babında geçen örneklerin büyük çoğunluğunda olduğu gibi eğer iki mukaddimededen oluşursa basît kıyâs olarak isimlendirilir.]

Âhir-i fusûl-ı seb'a olan işbu fasl-ı sâbî'de mutlak olarak akîseyi basît ve mürekkebe taksîm ile teferru'âtı beyân olunur. Şöyle ki; mutlak olarak kıyâs ya'nî gerek iktirânî ve gerek istisnâ'î eğer yalnız iki mukaddimededen mü'el-lef olursa kıyâs-ı basît tesmiye olunur. Nitekim iktirânî ve istisnâ'îde mürûr eden emsileden ekserisi bu kabîldendir. Meselâ iktirânî-i hamliyyede (كل جسم مؤلف وكل مؤلف محدث) [Bütün cisimler mü'elleftir ve bütün mü'ellefler de hâdistir.] kavli fakat mukaddimeteynden mü'el-lef olup (فكل جسم محدث) [Bütün cisimler hâdistir.] kavlini intâc ederek kıyâs-ı basît-dir. Kezâlik şartıyyeteyn-i muttasilateynden mü'el-lef olan iktirânî-i şartıyyede (كلما كانت الشمس طالعة فالنهار موجود وكلما كان النهار موجودا فالأرض مضيئة) [Her ne zaman ki Güneş doğmuşsa gündüz mevcûddur ve her ne zaman ki gündüz mevcûdsa yeryüzü aydınlıktır.] kavli yine yalnız mukaddimeteynden mürekkebe olarak (كلما كانت الشمس طالعة فالأرض مضيئة) [Her ne zaman ki Güneş doğmuşsa yeryüzü aydınlıktır.] kavlini intâc ile kıyâs-ı basît-dir. Ve kezâlik munfasilateynden mü'el-lef olan iktirânî-i şartıyyede (كل عدد فهو إما زوج وإما فرد وكل زوج إما زوج أو زوج الفرد) [Bütün sayılar ya çifttir veyâhûd tektir ve bütün çift sayılar ya çiftin çiftidir veyâhûd tekin çiftidir.] kavli yine fakat mukaddimeteynden mü'el-lef olup (كل عدد فهو إما فرد أو زوج) [Bütün sayılar ya tektir ya da çiftin çiftidir veyâhûd tekin çiftidir.] kavlini intâc ederek kıyâs-ı basît-dir. [257] Ve kıyâs-ı istisnâ'îden kendide şartıyye-i muvzû'a muttasıla olarak (إن كان هذا إنسانا فهو حيوان لكنه إنسان) [Bu, insân ise o zamân canlıdır. Fakat bu, insandır.] denilse yalnız mukaddimeteynden mürekkebe olup mukaddime-i ûlâ şartıyye ve sâniyye

istisnâ-i ayn-i mukaddem ma'nâsına vâzî'a olarak bu sûrette ayn-i tâlî olan (فهو حيوان) [O halde bu, canlıdır.] kavlini intâc eder. Bu dahi basîtdir.

وإن تألف من أكثر منهما فقياسيا مركبا، وهو إما مركب من اقترائين فصاعدا، أو من استثنائين فصاعدا، أو من الاقترائي والاستثنائي

[Eğer ikiden daha fazla mukaddimeden oluşursa mürekkebin kıyâs ismini alır. Bu da ya iki ve daha fazla iktirânî mukaddimeden oluşur ya iki ve daha fazla istisnâî mukaddimeden oluşur ya da iktirânî ve istisnâî mukaddimeden oluşur.]

Ve eğer kıyâs mukaddimeteinden ekser mukaddimâtta müte'ellef olursa kıyâs-ı mürekkebin tesmiye kılınır. Kıyâs-ı mürekkebinde ya iki ve daha ziyâde kıyâs-ı iktirânîlerden veyâhûd iki daha ziyâde istisnâîlerden veyâhûd iktirânî ile istisnâîlerden mürekkebin olur. Musannif iki ve daha ziyâde istisnâîden tereküb eden kavli kıyâsda idhâlini makâm-ı ta'lîl ve îzâhda *Hâşîye*'de demiştir ki zîrâ ta'rîf-i kıyâs her kıyâs-ı basît üzere sâdık olduğu gibi kıyâseyin ve akîseden mecmû' üzere de sâdık olur. Nitekim Zeyd ve Amr'dan her birerleri üzerine insân³²⁰ denilmek sâdık olduğu gibi her ikisine mecmû'ü i'tibâriyle de sâdık olur. Çünkü vahdet ve kesret avârız-ı mâhiyâtta olup lâzîmeteyn değildir. Bu takdîrde deriz ki; mâdemki istisnâînin mecmû'ü ferd-i muhakkak ve ta'rîf-i kıyâs iktirânînin ve istisnâî ile iktirânînin mecmû'ü üzere sâdık olduğu misillü mecmû'-ı istisnâîyeyin üzere de sâdıktır. Bu sûrette mecmû'-ı istisnâîyeynin aksâm-ı kıyâs-ı mürekkebinde olması labüddür. Ve illâ ta'rîf-i kıyâs dühûl-ı ağıyâr ile men'an bâtil olması lâzım gelir. Bu cihetle kavim istisnâîyeynden mürekkebi mürekkebat beyninde beyân etmeyip ihmâl etmiş olduklarından nâşî aksâm-ı kıyâs-ı mürekkebinde olamaz denilmesi varid olamaz. Hâsılı ta'rîf-i kavimde dühûlü efrâddan add olunmasında kâfi olarak adem-i³²¹ sarâhatleri mâni' değil ve illâ ta'rîflerini muhildir.

وعلى كل تقدير هو إما موصول النتائج ان أوصل إلى كل قياس بسيط نتيجة فضمت إلى مقدمة أخرى ليحصل بسيط آخر، وهكذا إلى حصول المطلوب

[Mürekkebin kıyâs, bütün takdîrlere göre ya neticelerine birleştirilendir (mevsülü'n-netâyic). Bu da eğer her bir basît kıyâsta netîceye ulaşıp, başka bir basît kıyâs oluşsun diye bu netîce, başka mukaddimeyle yan yana getirilebiliyorsa olur. Matlûbun aslı elde edilinceye kadar bu şekilde devam edilir.]

320 Sehv ve savâb cetvelinde "insân" olarak düzeltilmiştir.

321 Sehv ve savâb cetvelinde "adem" olarak düzeltilmiştir.

İmdi kıyâs-ı mürekkeb ister iktirâniyeynden ve ister istisnâ'îyeynden veyâhûd iktirânî ile istisnâ'îden tereküb eylesin işbu tekâdir-i selâse üzere iki kısım olarak ya mevsülû'n-netâyicdir ki her bir kıyâs-ı basîte netîcesi îsâl olunup ba'dehû bu netîcenin diğerkıyâs-ı basît hâsıl olmak üzere mukaddime-i uhrâya ve bu vechle husûl-ı matlûba değin diğerkıyâs-ı mukaddimeye hâkeza zamm olunmasıyla olur. (كقولنا هَذَا الشَّيْخُ جِسْمٌ لِأَنَّهُ إِنْسَانٌ وَكُلُّ إِنْسَانٍ حَيَوَانٌ فَهَذَا جِسْمٌ وَهُوَ الْمَطْلُوبُ) [Şu sözümüz gibi; bu silüet cisimdir. Çünkü o insândır. Bütün insânlar canlıdır. O halde bu silüet insândır. Sonra bu canlıdır. Bütün canlılar cisimdir. O halde bu, cisimdir. Matlûb budur.] İşte bu misâl iki kıyâs-ı iktirânî-i hamliyyeden mürekkeb olup mevsülû'n-netâyicdir. Çünkü matlûb îşâret olunan şebh cism olduğunu isbât etmek üzere (هذا الشيخ الجسم) [Bu silü'et cisimdir.] kavlini istintâcdır. Kıyâs-ı evvel ise bu matlûbu [258] müntic olmayıp belki (هذا حيوان) [Bu canlıdır.] netîcesini intâc etmesiyle matlûba vusûl için bu netîce sugrâ edilip ve (كل حيوان جسم) [Bütün canlılar cisimdir.] kübrâsına zamm olunmuşdur ki bundan diğerkıyâs-ı basît hâsıl olarak matlûb olan (فهذا جسم) [Bu, cisimdir.] kazıyyesini intâc eylemişdir. Ve eğer biz (وكل) [Bütün canlılar cisimdir.] mahalline (وكل حيوان حساس) [Bütün canlılar duyu algısına sahiptir.] demiş olsak netîce (فهذا حساس) [Bu, duyu algısına sahiptir.] olarak matlûb hâsıl olamayacağından tekrâr bu netîceyi (وكل حساس جسم) [Duyu algısına sahip olan her şey cisimdir.] kübrâsına zamm ile netîce-i hâsıla ayn-ı³²² matlûb olarak üç kıyâsdan mürekkeb olur.

(وإما مفصول التائج إن فصل عن بعض البسائط نتیجته)

[Ya da netîceleri ayrıştırılındır (mefsülû'n-netâyic). Bu da netîcesi, ba'zı basît kıyâslardan ayrıştırılıyorsa olur.] Veyâhûd kıyâs-ı mürekkeb mefsülû'n-netâyicdir ki bu da ba'z-ı kıyâs-ı basîtlerden netîcesi fasl olunmasıyla olur. (كقولنا لِأَنَّ هَذَا الشَّيْخَ إِنْسَانٌ وَكُلُّ إِنْسَانٍ حَيَوَانٌ وَكُلُّ حَيَوَانٍ جِسْمٌ فَهَذَا الشَّيْخُ جِسْمٌ) [Şu sözümüz gibi; çünkü bu silüet, insândır. Bütün insânlar canlıdır. Bütün canlılar cisimdir. O halde bu silüet cisimdir.] işte bu sûretde kıyâs-ı basît-i evvelin netîcesi olan (فهذا الشيخ حيوان) [Bu silüet canlıdır.] kıyâsa vasl ve tasrîh olunmayarak kıyâs-ı sâni-i basîte intikâl edilmişdir. (والتقياس المقسم) [İşâret ettiğimiz gibi mukassem kıyâs ve benzeri kıyâslar da böyledir.] Ve zikri mürûr eden kıyâs-ı mukassem ile mürekkebâtan sâ'ir emsâli dahi böyle olup mefsülû'n-netâyicdir. Nitekim tenbîh-i sâbıkda bu-

322 Sehv ve savâb cetvelinde "ayn" olarak düzeltilmiştir.

na işâretle kıyâs-ı mukassemle emsâli fi'l-hakîka akîse-i mefsûletü'n-netâyiciden olduğunu beyân etmiştir. Musannif *Hâşiye*'de demiştir ki işbu zikr olunan (هذا الشبح جسم لأنه إنسان آه) [Bu silûet cisimdir çünkü insândır...] misâlini iktirâniyeynden mü'ellef olan kıyâs-ı mevsûl ve mefsûle misâl olup ve ammâ istisnâ'îyeynden mü'ellefe misâl mevsûlde (هذا جسم لأنه كلما كان) (Bu cisimdir çünkü insân ise aynı zamânda canlıdır. Fakat o insândır, o halde canlıdır.) denilip netîce olan “fehüve hayevânün” vasl ve tasrîh olunduktan sonra kıyâs-ı sâniye intikâl ederek (كلما كان حيوانا كان جسمًا لكنه حيوان فهو جسم) [Eğer canlı ise cisimdir, fakat o canlıdır o halde cisimdir.] kavlimiz gibidir. İmdi işbu kıyâs-ı mürekkeb iki kıyâs-ı istisnâ'îden mürekkeb olarak mevsûlü'n- netâyicidir. Ve kıyâs-ı evvelin netîcesi olan (فهو حيوان) [O canlıdır.] hazf olduğu takdîrde mefsûle misâl olmuş olur. Ve iktirânî ile istisnâ'îden mü'ellef olanlar ile kıyâs-ı hulf için zikr olunacak misâl bunlardan zâhir olur. Ve ikisinde de iktirânî-i şartıyyenin netîcesinden faslından için hakk olan ikisi de kıyâs-ı mefsûldur. Ve bunların cümlesi zâhir olmasıyla metinde terk eylemiştir. İmdi iktirânî ile istisnâ'îden mürekkebe (هذا متنفس لأنه اذا كان متحركًا بالإرادة فهو حيوان لكنه) (Bu nefes alandır, çünkü bir şey' iradesiyle hareket ediyorsa o şey' canlıdır. Bu, iradesiyle hareket eder ve bütün canlılar nefes alandır.) kavlimiz matlûbu müntic olarak mefsûlü'n-netâyicidir. Mevsûlu dahi gayr-ı hafîdir.

[KIYÂS-I HULF]

Kâle Rahimehullâh

والمؤلف من الاقتراني والاستثنائي الغير المستقيم يسمى عندهم قياسا خلفا

[İktiranlı kıyâs ve gayr-ı müstakîm istisnâli kıyâstan oluşan mürekkeb kıyâs, mantıkçılar nezdinde hulf kıyâs olarak isimlendirilir.]

Ve kıyâs-ı iktirânî ile kıyâs-ı istisnâ'î-i gayr-ı müstakîmden mü'ellef olan kıyâs-ı mürekkebe inde'l-kavm kıyâs-ı hulf tesmiye olunur. Ve bu kıyâsa hulf ya'nî bâtil tesmiyesi fi-nefsihî [259] bâtil ma'nâsına olmayıp belki matlûb hakk olmadığı takdîrde bâtili intâc eder demektir ki hâsılı ibtâl-ı nakîzıyla matlûbu isbâtıdır.³²³ أو الثالث³²⁴ يمكن صدق الشكل الثاني

323 (3) Pes bu makâmda hulf “hâ”nın fethiyle bâtil ma'nâsına olan “half”den me'hûz olup “hâ”nın zammiyle va'de vefa etmemek ma'nâsına olan “hulf”den menkûl değildir.

324 Sehv ve savâb cetvelinde “es-sâni” olarak düzeltilmiştir.

بدون صدق نتیجتہ، وإلا لصدق نقيض النتيجة مع كل من المقدمتين منتظما مع إحدیهما على هيئة شكل معلوم الإنتاج لما ينافي المقدمة الأخرى، وكلما صدق النقيض كذلك يلزم [Şu sözleri gibidir; netîceleri doğru olmadan ikinci ve üçüncü şeklin doğru olması mümkün değildir. Eğer netîcelerin doğru olmasına ihtiyâc duymadan bu iki şeklin doğru olması mümkün olursa; mukaddimededen her birinin doğru olmasıyla berâber, diğer mukaddimeye münâfi olan şeyi sonuç vermesi ma'lûm olan şeklin heyeti üzere netîcenin çelişigi, iki mukaddimededen biriyle muntazam olarak doğru olur. Her ne zamân çelişik doğru olursa, aynı şekilde diğer mukaddimenin de aynı anda doğru ve yanlış olması lâzım gelir. Bu ise hulf ya'nî bâtıldır.] Meselâ kavmin şu kelâmı gibi ki şekl-i sâni veyâhûd sâlisin netîceleri sâdik olmayarak sıdkları mümkün olamaz eğer (النتيجة بدون صدق) [Netîcesi doğru olmaksızın.] sıdkı mümkün olsa mukaddimeteynden her birerlerinin sıdkıyla berâber nakîz-ı netîce dahi mukaddime-i uhrâya münâfi olan şey'i intâci ma'lûm olan şekl-i hey'eti üzere ehad-i mukaddimeteyn ile muntazam olarak sâdik olur. Ve her ne zamânki nakîz bu vechle sâdik olsa mukaddime-i uhrânın hem sıdk ve hem kizbi lâzım gelir. Bu ise hulf ya'nî bâtıldır. İmdi kavmin bu kelâmı kıyâs-ı hulf olup müdde'â لا (يمكن صدق الشكل الثاني أو الثالث بدون صدق نتيجته) [Netîceleri doğru olmadan ikinci ve üçüncü şeklin doğru olması mümkün değildir.] olup delîl bir kıyâs-ı iktirânî ile bir kıyâs-ı istisnâ'iden ve kıyâs-ı iktirânî iki muttasıladan ve kıyâs-ı istisnâ'î bir muttasıla ile bir hamlıyyeden mürekkebirdir. İmdi kıyâs-ı iktirânînin cüz'-i evveli olan muttasıla-i ûlâ ve "illâ" lafzından münfehîm olduğu vechle (لو أمكن صدق الشكل الثاني أو الثالث بدون صدق نتیجتہ) (لو أمكن صدق الشكل الثاني أو الثالث بدون صدق نتیجتہ) [Netîcenin doğruluğu söz konusu olmadan ikinci ve üçüncü şeklin doğruluğu mümkün olsaydı, bununla beraber kuşkusuz netîcenin çelişigi de doğru olurdu.] şartıyyesi olup muttasıla-i sâniye (Her ne zamân çelişik doğru olursa, aynı şekilde diğer mukaddimenin de aynı anda doğru ve yanlış olması lâzım gelir.) şartıyyesidir. Ve işbu muttasılateynin netîcesi (فلو أمكن صدق الشكل الثاني أو الثالث بدون صدق نتیجتہ) (فلو أمكن صدق الشكل الثاني أو الثالث بدون صدق نتیجتہ) [Netîceleri doğru olmadan ikinci ve üçüncü şeklin doğru olması hâlinde aynı şekilde diğer mukaddimenin de aynı anda doğru ve yanlış olması lâzım gelir.] olup kıyâs-ı istisnâ'înin cüz'-i evveli olan muttasıla işbu netîce-i iktirânî ve cüz'-i sâni'si (هذا خلف) [Bu ise bâtıldır.] mefhûmunda (لكن لا يمكن صدق المقدمة الاخرى وكذبها معا فكذلك المقدم) olan

kaddimenin de aynı anda doğru ve yanlış olması mümkün değildir, o halde mukaddem de bunun gibidir.] müfâdı olarak istisnâ-i nakîz-ı tâlî nakîz-ı mukaddemi münticidir. Nakîz-ı mukaddem ise (لا يمكن صدق الشكل الثاني أو الثالث بدون صدق نتیجته) [Netîceleri doğru olmadan ikinci ve üçüncü şeklin doğru olması mümkün değildir.] olup ayn-i matlûbdur. Ve hülâsası eğer matlûb tahakkuk etmezse nakîzı tahakkuk eder. Ve eğer nakîz-ı matlûb tahakkuk eylese emr-i muhâl tahakkuk eder. Lâkin muhâl mütehakkık olmayıp bu sûrette nakîz-ı matlûb dahi mütehakkık değildir. Ve imtinâ'-ı nakîzayn müstahîl olmasıyla matlûb mütehakkıktır demekden ibâret olur.

Musannifin *Hâşiyé*'de beyânı vechle bu misâl allâme-i Râzî'nin (Kutbüddin Râzî) *Şerh-i Metâlî*'de tahkîk eylediği şey'e mutâbıktır. Şöyle ki; kıyâs-ı hulfun tahlîlinde ihtilâf-ı azîm olup re'y-i Şeyh şunun üzerinde müstakar olmuşdur ki kıyâs-ı hulf iki kıyâsdan mürekkebe olup [260] bundan birisi iktirânî ve diğeri istisnâ'îdir. Ve işbu kıyâs-ı iktirânî iki muttasıladan mürekkebe olarak muttasıla-i ûlâ (لو لم يصدق المطلوب لصدق نقيضه) [Eğer matlûb doğru değilse onun çelişği doğrudur.] ve muttasıla-i sâniye (وكلما صدق نقيضه يلزم المحال) [Ne zaman ki matlubun çelişği doğru olursa o vakit muhal/imkansız bir durum lâzım gelir.] ile kâ'ile ya'nî bu me'âlleri müfidedir. Ve cüz'-i sâni olan istisnâ'î dahi bir muttasıla ile bir hamliyyeden mürekkebe olup işbu muttasıla kıyâs-ı iktirânî-i mezkûrun netîcesidir. Ve hamliyye butlân-ı lâzım ile kâ'ile ya'nî butlân-ı tâlî ile butlân-ı mukaddemi müfidedir. Mukaddem ise nakîz-ı matlûb olup bunun tahakkuk-ı butlânıyla matlûbun sıdkı tahakkuk eder. İşte bu tahkîk ile *Şemsîyye*'de zikr olunan şey' ki bu da kıyâs-ı hulfî kıyâseynden mürekkebe olarak biri muttasıla ile hamliyyeden mü'ellef olan iktirânî ve diğeri istisnâ'î olmasından ibârettir. Bu kelâm nazar-ı i'tibârdan sâkıttır. Belki cüz'-i kıyâs olmak üzere zikr ettiği kıyâs (كلما صدق المطلوب يلزم المحال) [Ne zaman ki matlub doğru olursa o vakit muhal/imkansız bir durum lâzım gelir.] müfâdında olan muttasıla-i sâniyenin delilidir. Ve *Şemsîyye*'de olan kelâm şundan ibârettir ki kıyâs-ı hulfî iki kıyâsdan mürekkebe olup birisi muttasıla ile hamliyyeden mürekkebe iktirânî ve âharı istisnâ'îdir. Ve biz matlûbu (ليس كل ج ب) [Her C B değildir.] farz eylesek imdi deriz ki eğer (ليس كل ج ب) [Her C B değildir.] sâdık olmasa nakîzı olan (كل ج ب) [Her C B'dir.] sâdık olarak (كل ج ب وكل ب ا) [Her C B'dir ve her B A'dır.] dediğimiz sûrette eğer (ليس كل ج ب) [Her C B değildir.] sâdık olmasa (كل ج ا) [Her C B'dir.] sâdık

olur, netîcesini müntic olur. Lâkin tâlî bâtil olup mukaddem dahi tâlînin misli ya'nî bâtil olarak da'vâmız olan (ليس كل ج ب) [Her C B değildir.] sâbit olur, bu ise ayn-i matlûbdur.

[KIYÂS-I HAKKÎ]

Kâle Rahimehullâh

وإن تألف من الاقتراني والاستثنائي المستقيم فينبغي أن يسمى قياسا حقيقيا، وإن لم يسموه
باسم

[Eğer kıyâs, iktirânlı ve müstakîm istisnâlı kıyâstan oluşursa; bir isim ile isimlendirilmemiş olsalar da hakikî kıyâs olarak isimlendirilmesi gerekir.]

Ve eğer kıyâs, kıyâs-ı iktirânî ile kıyâs-ı istisnâ'î-i müstakîmden te'ellûf ederse her ne kadar kavm bu nev'î bir isim ile tesmiye etmemişler ise de lââyık ve münâsib olan kıyâs-ı hakkî ile tesmiye olunmasıdır. (كقولنا كلما كان الشكل الثاني صادقا صدق معه عكس كل من مقدمتيه منتظما بعض المقدمات مع بعض العكس على هيئة شكل معلوم الإنتاج لتنتيجته) [Şu sözüümüz gibi; ikinci şekil doğru olursa onunla berâber iki mukaddimededen her birinin aksi, ba'zı mukaddimelerin ba'zı aksleri ile netîcesini sonuç vereceği bilinen bir şeklin hey'eti üzere muntazam olduğu halde doğru olur.] Meselâ işbu kavlimiz bir iktirânî ile bir istisnâ'îden mürekkeb olarak bu muttasıla iktirânîden cüz'-i evvel olup mefhûmu her ne zamân şekl-i sâni sâdik olsa onunla berâber mukaddimeteyninden her birinin aksi ba'z-ı mukaddimâtın ba'z-ı ukûs ile netîcesini intâcî ma'lûm olan şekl-i hey'eti üzere muntazam olduğu halde sâdik olur müfâdından ibârettir. (وكلما صدق العكس كذلك يلزم صدق [Aks her doğru olduğunda aynı şekilde netîcenin de doğru olması lâzımdır.] Bu dahi cüz'-i sâni-i iktirânî olarak muttâsıla-i sâniyedir. Ya'nî her ne zamân bu vechle aks sâdik olsa şekl-i mezkûrun sâdik-ı netîcesi lâzım gelir. (لكن صدق الشكل الثاني حق) [Fakat ikinci şeklin doğru olması haktır.] Kıyâsından cüz'-i sâni olan istisnâ'îdir ki ayn-i mukaddemi istisnâ olup lâkin sâdik-ı şekl-i sâni hakkıdır demek olur. (فصدق النتيجة قطعا) [O halde netîce, kesin olarak doğrudur.] İmdi ayn-i mukaddem olan sâdik-ı şekl-i sâni hakkı [261] olduysa tâlî dahi misli olup netîce-i şekl-i sâni kat'ıyyen sâdik olur. Ve mâ sebakdan ma'lûm olmuşdu ki kıyâs-ı istisnâ'îde sûret-i netîce üzere müştemil olana müstakîm ve sûret-i nakîzı üzere müştemil olana gayr-ı müstakîm tesmiye olunur.

BÂB-I HÂMİS: MEVÂDD-İ EDİLLE

Kâle Rahimehullâh

الباب الخامس في مواد الأدلة

[Beşinci Konu: Delillerin maddeleri hakkındadır.]

Musannif bi-hasebi's-sûret beyân-ı akîseden ferâgatla işbu bâb-ı hâmisi mevâdd-ı edillede vaz' eylemiştir. Çünkü ba'zen hatâ mevâdd-ı edillede vâki' olup hatâdan muhâfaza ise vezâ' if-i fenden ve bâb-ı kazâyâ sûret-i eczâ'-i edilleden bâhis olup mevâddından bahs etmediği ma'lûm ve müte-yakkın olmasıyla bunun dahi asl-ı fenden addi lâzım gelir.

Kâle Rahimehullâh

اعلم أولاً أن طرفي النسبة الخبرية من الوقوع أو اللاوقوع إن تساويا عند العقل من غير رجحان أصلاً فالعلم المتعلق بكل منهما يسمى شكاً

[Öncelikle bil ki: Gerçekleşmeden veya gerçekleşmemeden haber veren nispetin iki tarafı aslâ birinin diğerine üstünlüğü olmadan akılda eşit olursa bu iki tarafa ta'alluk eden bilgiye, şekk/şüphe ismi verilir.]

Ve maksûda kable's-şürû' ma'lûm olsun ki nisbet-i haberiyyenin vukû' ve lâ-vukû'dan tarafeyni eğer inde'l-akl müsâvî olup da ehadühümânın âhar üzerine aslâ rüchâmı olmazsa bu sûrette vukû' ve lâ-vukû'-ı nisbetten her birine ta'alluk eden 'ilme şekk tesmiye olunur. (وإن ترجح أحدهما بنوع من الإذعان والقبول يسمى العلم به تصديقاً واعتقاداً) [Eğer iz'an ve kabûlün bir türüyle biri diğerine üstün gelirse; bununla gelen bilgi tasdik ve i'tikâd ismini alır.] Ve eğer vukû' ve lâ-vukû'dan birisi bir nev'-i iz'an ve kabûl ile diğerine müreccah olur ya'nî ehad-i tarafeynin inde'l-akl kabûlü cüz'î ve küllî râcih görünürse taraf-ı râciha ta'alluk eden ilme tasdik ve i'tikâd tesmiye olunur.

فذلك الاعتقاد إن كان جازماً بحث انقطع احتمال الطرف الآخر بالكلية وثابتاً بحيث لا يزول بتشكيك المشكك ومطابقاً للواقع يسمى يقيناً

[Eğer bu i'tikâd ve tasdik; iki taraftan diğerinin ihtimalini tümüyle ortadan kaldırması anlamında kesin olursa, şüphe edenin şüphesiyle ortadan kalkmaması anlamında sabit olursa ve vâki'â mutâbık olursa ona yakîn denir.]

İmdi işbu tasdik ve i'tikâd eğer ihtimâl-i taraf-ı âhar bi'l-külliyeye munkatı' ve zâ'il olacak sûrette câzim ve müşekkikin ilkâ-i şekk etmesiyle zâ'il ve mütehavel olmayacak haysiyyette sâbit ve vâki' ve nef-

(أو غير مطابق فيسمى جهلا) (أو غير مطابق فيسمى جهلا) (Eğer vâkı'a mutâbık değilse cehl-i mürekkebe ismini alır.) Ve eğer i'tikâd câzim ve sâbit olup da lâkin vâkı'a mutâbık olmazsa cehl-i mürekkebe tesmiye olunur. Zîrâ bir şey' hilâf-ı vâkı' olduğu hâlde i'tikâd etmek mahzâ cehl ve buna ilave olarak vâkı'a mutâbıktır deyü i'tikâd eylemek cehl-i âhar olmasıyla cehleynden mürekkebe olmuş olur. (أو غير ثابت فيسمى) (Eğer sâbit değil ise taklîd olarak isimlendirilir.) Veyâhûd i'tikâd câzim ise de kâbil-i teşkik olarak sâbit olmaz ise taklîd tesmiye olunur. (أو غير جازم فيسمى ظنا) (Eğer cazim değil ise zann ismini alır.) Ve eğer ehad-i tarafeyne i'tikâd inde'l-akl ihtimâl-i taraf-i âhar bâkî olarak câzim olmazsa zann tesmiye olunur. (والعلم المتعلق بنقيض المظنون يسمى وهما، وبنقيض المجزوم) (Zann edilenin çelişğine ta'alluk eden bilgi, vehim olarak isimlendirilir. Zann edilenin dışındaki câzim olanın çelişğine ta'alluk eden bilgi tahyîl/hayal olarak isimlendirilir.) Ve maznûnun nakîzına ya'nî maznûn olan taraf vukû' ise lâ-vukû'-ı nisbete [262] ve maznûn lâ-vukû' ise taraf-ı vukû'a müte'allik olan ilme vehm tesmiye olunur.³²⁵ Ve maznûnun gayrısı olan meczûmun nakîzına tahyîl denilir.

Kâle Rahimehullâh

فقد ظهر أن الشك والوهم والتخييل تصورات لا تصديقات فالقضية إما يقينية أو تقليدية أو مظنونة أو مجهولة جهلا مركبا

[Ortaya çıktı ki şekk, vehim ve tahyîl tasavvurdur, tasdik değildir. Önerme; ya yakînî ya taklîdî ya maznûn ya cehl-i mürekkebe bilinmeyendir.]

İmdi işbu beyândan zâhir ve mütebeyyin oldu ki zikr olunan aksâm-ı seb'a nisbet-i tâmme-i haberiiyenin aksâm-ı idrâki olup fakat bunlardan şekk ve vehm ve tahyîl tasavvurât olarak tasdikât değillerdir.³²⁶ Ve erba'a-i bâkiyye tasdikât olup bu cihetten nâşî kaziiyye dörde münkasim olarak yâ yakîniyye veyâhûd taklîdiyye veyâhûd maznûne veyâhûd cehl-i mürekkebe le mechûle olur.

[Yakîniyyâtın Bedîhiyye ve Nazâriyyeye Taksîmi]

Musannif *Hâşiye*'de demiştir ki “fe'l-kaziiyyetü” lafzında “fâ” tefrî' içindir. Zîrâ bi'l-fi'l kaziiyye kendine ta'alluk-ı tasdik ile meşrûta olup ve tasdik-

325 Sehv ve savâb cetvelinde “olunur” olarak düzeltilmiştir.

326 Sehv ve savâb cetvelinde “değillerdir” olarak düzeltilmiştir.

kin aksâm-ı erba‘a-i mezkûrede inhisârı ma‘lûm olmasıyla kaziyenin dahi erba‘a-i mezkûrede inhisârı lâzım gelir. Vâkı‘â ba‘zen kaziyeye müte‘allik-i tasdik olmayan etrâf-ı şartıyyât emsâline dahi ıtlâk olunması cârî ise de ıtlâk mecâzîdir. Çünkü bunlar bi‘l-kuvve kaziyeye olup bi‘l-fi‘l kaziyeye değil ve murâd-ı kaziyeye bi‘l-fi‘ldir. (واليقينيات إما بديهية³²⁷ أو نظرية تكتسب منها) [Yakînî; ya bedîhîdir ya da bedîhîden elde edilen nazarîdir.] Ve işbu aksâm-ı erba‘adan yakîniyyât yâ bedîhiyye veyâhûd bedîhiyyeden müktesebe olarak nazariyye olup iki kısma münkasimdir.

[Bedîhiyyâtın Evveliyât ve Nazâ‘iri Olan Aksâm-ı Sitteye Taksîmi]

أما البديهيات فست الأولى الأوليات التي يحكم بها كل عقل سليم قطعاً أي جازماً ثابتاً بمجرد تصورات أطرافها مع النسبة كالحكم بامتناع اجتماع النقيضين أو ارتفاعهما وبأن الواحد نصف الاثنين والكل أعظم من الجزء

[Bedîhiyyât altı tanedir. Bunlardan ilki olan evveliyât; bütün selim akılların katî -yâ‘nî, nispetle berâber sırf taraflarını tasavvur etmekle câzim ve sâbit- bir şekilde hükmettiği şeydir. İki çelişğin bir araya gelmesinin veya ikisinin de ortadan kalkmasının imkânsız olduğuna, bir sayısının iki sayısının yarısı olduğuna, bütünün parçadan büyük olduğuna hükmetmek gibi.]

Ammâ bedîhiyyât bi-hasebi‘l-istikrâ’ aksâm-ı sitte olup bundan kısım-ı evvel evveliyâttır ki kendiyile her bir akl-ı selîm ve zihn-i müstakîm mücerred kaziyenin etrâfını beynlerinde olan nisbetle berâber tasavvur ve mülâhaza etmesiyle hükm-i kat‘î yâ‘nî hükm-i câzim-i sâbitle hükm eder. Ve işbu tasavvurât müşâhede ve kıyâsât-ı hafıyyeden mücerrededir. Meselâ nakîzaynın ictimâ‘ veyâhûd irtifâ‘ları mümteni‘ olmasıyla hükm böyle olup yakîniyyât-ı bedîhiyyenin kısım-ı evveliyâtındandır. Kezâlik (الواحد الواحد) [Bir ikinin yarısıdır ve bütün parçadan büyüktür.] kaziyeleri dahi evveliyâttan olup mücerred tasavvur-i etrâfiyla müşâhede ve kıyâsât-ı hafıyyeden mücerrede olarak akl-i selîm hükm eder. Kezâlik (الجسم الواحد في آن واحد لا يكون في مكانين) [Bir cisim aynı anda iki yerde olamaz.] dahi böyledir. İmdi bu ve emsâli kaziyelerin etrâf ve etrâfının irtibâtı celiyye olduğu hinde hükm mutlakan vâzih olur. Ve eğer etrâf [263] ve irtibâtı celiyye olmazsa bu sûrette indinde etrâf ve irtibâtı celiyye olan kimse için hükm vâzih ve gayrısı için gayr-ı vâzih olur. Ve ba‘zen akl

327 Sehv ve savâb cetvelinde ” immâ bedîhiyyetün” olarak düzeltilmiştir.

ba'de tasavvuri'l-etrâf hükm-i evvelîde tevakkuf eder. Bu da yâ sıbyân için olduğu gibi noksân-ı garîzeden veyâhûd belehden neş'et eder. Veyâhûd ba'z-ı avvâm ve cühâl için olduğu gibi evveliyâta muzâdde olan akâyidle tedennüs-i fitrattan münba'is olur.

[Müşâhedât ve Bundan Bir Kısım Olan Hissiyât]

الثانية المشاهدات، وهي التي يحكم بها العقل قطعاً بواسطة مشاهدته الحكم إما بالقوى الظاهرة، كالحكم بأن هذه النار أو كل نار حارة وأن الشمس مضيئة، وتسمى حسيات

[İkincisi müşâhedâtıdır; bu ise aklın, hükmü müşâhede etmesi aracılığıyla katî olarak hükmettiği şeydir. Müşâhede ya dış duyular vâsıtasıyla olur; işte bu ateşin veya bütün ateşlerin sıcak olduğuna, Güneşin aydınlatıcı olduğuna hükmetmek gibi. Buna hissiyât ismi verilir.]

Ve bedîhiyye-i sâniye müşâhedâtıdır. Ve müşâhedât o kaziiyelerdir ki kendiyile akl hükmü müşâhede etmesi vâsıtasıyla kat'ân hükm eder. Ve aklın hükmü müşâhedesini yâ kuvâ-yı zâhire ile olur. Nitekim cüz'î olarak (هذه كل نار حارة والشمس مضيئة) (كل نار حارة) [İşte bu ateş (sıcaktır).] veyâhûd küllî olarak [Bütün ateşler sıcaktır ve Güneş aydınlatıcıdır.] kaziiyeleriyle hükm böyle olup müşâhedâtıdır ki kuvâ-yı hamse-i zâhireden misâl-i evvelde kuvve-i lâmise ve sâniyede kuvve-i bâsıra vâsıtasıyla harâret ve dav' hükmlerini müşâhede vâsıtasıyla akl kat'ıyyen hükm eder. Ve bu vechle kuvâ-yı zâhire ile müşâhede olunanlara hissiyât tesmiye olunur. Musannif *Hâşiye*'de demiştir ki; bu makâmda bir işkâl-i kavî vardır. Şöyle ki; "harâret-i meşhûde melmûse olan şu nârın harâreti olup her bir nârın harâreti değildir. Belki her bir nârın harâretiyle hükm ba'z-ı efrâdında bu hükmü müşâhede vâsıtasıyla olup bu sûrette hükm istikrâ'î olmuş olur. Istikrâ' ise nâkis olup yakîn ifâde etmez. Bu takdîrde işbu (كل نار حارة) [Bütün ateşler sıcaktır.] kaziiye-i külliyyesi ne keyfiyyette yakîniyye olabilir?" Ve bu işkâlden cevâb budur ki "ilm-i hikmette takarrur etmiştir ki nefis bir nev'in efrâdında bir hükmü müşâhede ettiği sûrette hükm-i mezkûrun o nev'in efrâdından her bir ferdde vücûduna cânib-i mebd'e-i feyyâzdan nefis üzere ilm-i kat'î feyzân eder. Nitekim her bir nârın harâretinde hâl böyledir. Lâkin nefsin efrâd-ı cinsde müşâhede eylediği hükm bunun hilâfında olarak bu müşâhede ile o hükmün cemî-i efrâd-ı cinsinde vücûduna cânib-i mebd'e'den nefis üzere ilm-i kat'î feyzân etmez. Zîrâ o mahalde efrâd-ı uhrâda cinsde munzam olacak fasl bulunup da hükm müşâhidin hilâfını muktezî olması

câ'izdir. Ve bu cihetten için timsâhdan mâ 'adâ cemî'-i hayevânâtın fekk-i esfelini tahrîk etmesiyle ilm-i kat'î hâsıl olamamıştır.”

[Vıcdâniyyât]

أو بالقوى الباطنة، كالحكم بأن لنا جوعاً أو عطشاً أو غضباً، وتسمى وجدانيات، وهي لا تكون يقينية لمن لا يجدها في وجدانه

[Ya da iç duyular vâsıtasıyla olur. Aç, susuz ve sinirli olduğumuza hükmetmemiz gibi. Bunlara vıcdâniyyât (iç duyum) ismi verilir. Bunları kendi vıcdânında (iç dünyasında) hissetmeyen kişi için bunlar yakînî olmaz.]

Veyâhûd hükm, akl hükmü kuvâ-yı bâtına ile müşâhede etmesiyle olur. Meselâ bizim için açlık ve susuzluk veyâhûd gadabın vücûduyla her bâr hâsıl olan hükm kuvâ-yı [264] bâtına vâsıtasıyla müşâhedâtandır ve bu kısım müşâhedâta vıcdâniyyât tesmiye olunur. Ve vıcdânında bulmayan kimse için yakîniyyâttan olmaz.

[Kazâyâ Kıyâsâtühâ Ma'ahâ]

الثالثة قضايا قياساتها معها، وتسمى فطريات، وهي التي يحكم بها العقل قطعاً بواسطة القياس الخفي اللازم لتصورات أطرافها، كالحكم بزوجية الأربعة لانقسامها بمتساويين

[Üçüncüsü: Kıyâsları kendileriyle birlikte olan önermeler; bunlara fitriyyât ismi verilir. Aklın, önermenin taraflarının tasavvurlarına lazım gelen gizli bir kıyas vasıtasıyla katî olarak olarak hükmettiği şeydir. İki eşite bölündüğü için dört sayısının çift olduğuna hükmetmek gibi.]

Üçüncüsü kazâyâ kıyâsâtühâ ma'ahâ olup fitriyyât dahi tesmiye olunur. Ve bu da bir takım kazâyâdır ki akl tasavvur-i etrâfi için lâzım gelen kıyâs-ı hafî vâsıtasıyla kat'iyen kendiyile hükm eder. Meselâ erba'anın mütesâviyeyne inkisâmından için erba'anın zevciyyetiyle hükm bu kabîldendir. Meselâ [Dört bir çift sayıdır çünkü iki eşite bölünendir. Ve iki eşite bölünen bütün sayılar çifttir.] [Çünkü dört... bölünendir.] [Lâzım vâsıtasıyla kat'iyen kendiyile hükm eder. Meselâ erba'anın mütesâviyeyne inkisâmından için erba'anın zevciyyetiyle hükm bu kabîldendir. Meselâ (الأربعة زوج لأنها منقسمة بمتساويين وكل منقسم بمتساويين زوج) [Dört bir çift sayıdır çünkü iki eşite bölünendir. Ve iki eşite bölünen bütün sayılar çifttir.] kavlimizde işbu (لأنها منقسمة آ) [Çünkü dört... bölünendir.] vasatı bir kıyâs-ı hafî olup her ne vakit erba'ayı tasavvur etsek zihinde mütasavver olur. Ve akl hîn-i tasavvur-ı tarafeynde ya'nî meselâ erba'a ile zevciyyeti tasavvuru hînde işbu kıyâs-ı hafîyi hâzır bulacağından bedîhiyyâttan add olunmuştur. Hâsılı inde'l-hükm burhânı hayâlden gâ'ib olmamasıyla burhâna gayr-ı muhtâc olan bedîhiyyât 'ıdâdında bulunmuştur.

[Mütevâtirât]

الرابعة المتواترات وهي التي يحكم بها العقل بواسطة قياس خفي حاصل دفعة عند امتلاء السامعة بتوارد أخبار المشاهدين للحكم بحيث يمتنع عنده تواطؤهم على الكذب، كحكم من لم يشاهد البغداد بوجودها المتواتر

[Dördüncüsü: Mütevâtirât; aklın, hükme şâhit olanların haberlerinin peş peşe gelmesiyle kişinin işitmesi esnasında bir anda ortaya çıkan gizli bir kıyâs vâsıtasıyla katî olarak hükmettiği şeydir. Şöyle ki; duyan kişi nezdinde onların yalan üzere anlaşmaları imkansızdır. Bağdat'ı görmeyen kişinin, tevatürle onun var olduğuna hükmetmesi gibi.]

Ve bedîhiyyâttan dördüncüsü mütevâtirât olup bu da bir kazıyedir ki akl bir kıyâs-ı hafî vâsıtasıyla onunla hüküm eder. Ve bu kıyâs-ı hafî hükmü müşâhid olanların inde'l-akl kizb üzere tevâtü' ve ictimâ'ları mümteni' olacak haysiyette tevârud ve tevâsul-i ahbâr ve rivâyâtıyla kuvve-i sâmi'anın imtilâsı indinde def'aten hâsıl olur. Ve bu vechle kıyâs-ı hafînin def'aten husûlüyle takyîdi tedric ile hâsıl olan kıyâs vâsıtasıyla aklın hükmünden ihtirâzdır. Meselâ Bağdat'ı müşâhede etmeyen kimsenin belde-i mezkûrenin vücûd-i mütevâteriyle hüküm eylemesi bu kabîldendir. Ve kıyâs-ı hafî (هذا خبر جمع يستحل العقل تواطئهم على الكذب) [Bu bir cema'atin haberi olup akıl onların yalan üzerine anlaşmalarını muhâl görür.] ya'nî bu haber bir cemâ'atin haberidir ki akl onların kizb üzere ictimâ' ve ittifâklarını muhâl add eyler. (وكل خبر كذلك فهو صادق ومضمونه ثابت) [Bunun gibi olan bütün haberler doğrudur ve onun mazmûnu (içeriği) da sâbittir.] ve her bir haber ki şânı böyle ola, bu haber sâdik ve mazmûnu sâbittir, müfâdından ibârettir. Ve husûl-i tevâtürde zâbita sâmi' için husûl-i yakîn ile zevâl-i ihtimâl olup yoksa muhbirlerinin taht-ı zabtta dâhil olmayacak hadde bülûğu meşrût değildir. (وحيث اشترط بمشاهدتهم الحكم لم يصح تواتر العقليات الغير المحسوسة بإحدى الحواس) [Duyu organlarından biriyle hissedilmeyen akliyyâtın tevatürü sahîh olmadığından, hükmün müşâhede edilmesi şartı getirildi.] Ve çünkü mütevâtirât muhbirlerinin hükmü müşâhedesıyla meşrût kılınmasıyla ehad-i havâss ile mahsûsa olmayan akliyyâtın tevâtürü sahîh olmamıştır. Meselâ ukûl-ı aşere her ne kadar ahbâr-ı hükemâ ile mütevâtir ise de ehad-i [265] havâss ile meşhûdları olmadığından mütevâtir-i sahîh add olunmaz. Hâsılı tevâtürde hisse istinâd şart olup müşâhedeyle müstenid olmayan tevâtür gayr-ı mu'teberdir.

[Mücerrebât]

الخامسة المجربات، وهي التي يحكم بها العقل قطعاً بواسطة قياس خفي حاصل دفعة عند تكرار مشاهدة ترتب الحكم على التجربة، كالحكم بأن شرب السقمونيا يسهل الصفراء

[Beşincisi: Mücerrebât; aklın, hükmün tecrübe üzerine terettübünü müşâhede etmenin tekrarı ânında bir seferde ortaya çıkan gizli kıyâs vâsıtasıyla katî olarak hükmettiği şeydir. Sakamonya içmenin safrayı ishal ettiğine hükmetmek gibi.]

Bedîhiyyâtın beşinci mücerrebâttır. Bu da bir kaziyedir ki onunla akl bir kıyâs-ı hafî vâsıtasıyla hükm eder. Ve işbu kıyâs-ı hafî hükmün tecrübe üzerine terettübünü tekerrür-i müşâhede indinde da'faten hâsıl olur. Ve bu kıyâs-ı hafî ba'z-ı muhakkıkînin beyânı üzere ان الوقوع المتكرر على نهج (Her ne kadar o sebebin mâhiyeti tam olarak bilinmezse de bir şeyin aynı tarzda tekrar etmesinin muhakkak bir sebebi vardır.) ya'nî siyâk-ı vâhid üzere bir şey'in tekerrür-i vukû'una elbette bir sebep vardır. Her ne kadar o sebebin mâhiyeti bilin-mese de onun için bir sebepten lâbüddür. (وكلما علم وجود السبب علم وجود (Sebebin varlığı bilindiği takdirde müsebbebin varlığı da ke-sinlikle bilinmektedir.) Ya'nî her ne zamân vücûd-i sebep ma'lûm olsa vü-cûd-i müsebbeb kat'iyen ma'lûm olur. Zîrâ eserin mü'esserden imtinâ'-ı infikâki ma'lûmdur. Ve bu kıyâsı beyânda vech-i âhar musannifin âtîde îrâd olunacak *Hâşiye*'deki kelâmından ma'lûm olur. Ve bu da ba'zen muh-tass olur. Nitekim sakamonya denilen nebâtın müşhil olmasıyla ve sâ'ir keyfiyyet-i tıbbiyât ile hükm bu kısım mücerrebâttandır. Ve ba'zen âmm olur. Nitekim hamrın müskir olduğuna ilm-i âmme bu kabildendir. (وهي [Bu kısım, bunu tecrübe etmeyen nezdinde yakînî olmaz. Ancak tevâtür yoluyla yakînî olur.] Ve mücerrebât, tecrübe etmeyen kimse indinde yakîniyye olmayıp ancak bi-tarîkî't-tevâtür yakîniyye olur. Meselâ şurb-i sakamonya müşhil olduğu mücerrebi olma-yan kimseye göre bu kaziyeye yakîniyye olmayıp ve eğer indinde tevâtür-i rivâyât ile ma'lûm ise indinde bu tarîk ile yakîniyye olmuş olur.

[Hadsiyât]

السادسة الحدسيات، وهي التي يحكم بها العقل قطعاً بواسطة القياس الخفي الحاصل دفعة بالحدس الذي هو ملكة الانتقال الدفعي من المبادي إلى المطالب

[Altıncısı: Hadsiyât; aklın, ilkelere ulaşılma istenen neticelere hızlı intikal etme melekesi demek olan hads ile bir seferde ortaya çıkan gizli kıyâs vâsıtasıyla katî olarak hükmettiği şeydir.]

Bedîhiyyâtta altıncısı hadsiyyâttır. Bu da bir kazıyyedir ki akl kendiyile kıyâs-ı hafî vâsıtasıyla hükm eder. Ve bu kıyâs-ı hafî defâten hads ile hâsil olur. Ve bu hads def'î ya'nî gayr-ı tedricî olarak mebâdîden metâlibe zihnin meleke-i intikâlidir. Ya'nî sūr'at-i intikâl bir haysiyyette olur ki mebâdî ile berâber zihinde metâlib defâten temessül eder. Musannif *Hâşiye*'de demiştir ki vâsıta-i hükm olan kıyâs-ı hafî hadsiyyât ile kazâyâ kıyâsâtühâ ma'ahâda delâ'il-i ahkâm gibi enhâ'-i muhtelif üzere olarak gayr-ı muttariddir. Zîrâ her bir hükm için âharın delîline mugâyir bir delîl vardır. Lâkin mücerrebât ve mütevâtirâtta olan kıyâs-ı hafî böyle olmayıp zîrâ bunlarda cem'î-i mevâdda nahv-ı vâhid üzeredir. Şöyle ki; mücerrebâtta kıyâs-ı hafî (لو كان اتفاقا لما دام ترتب الحكم على التجربة لكنه دام) [Şayet bu, ittifâkî olmuş olsa tecrübe üzerine hükm sürekli olmazdı fakat hükm dâ'imîdir.] ya'nî eğer ittifâkî olmuş olsa idi tecrübe üzerine terettüb-i hükm dâ'imî olmaz idi. Lâkin dâ'imî oldu, [266] öyle ise ittifâkî değildir denilmekten ibâret olup umûm-i efrâd-ı mücerrebâtta vâsıta bu kıyâs'dır. Ve mütevâtirâtta kıyâs-ı hafî (لو كان كاذبا لما اتفقوا على اخباره لكنهم اتفقوا) [Eğer hükm yalan olsaydı onu bildirmek üzerine ittifak etmezlerdi, fakat onlar hükmün doğruluğunda ittifak etmişlerdir.] olup ya'nî eğer hükm kâzib olsa ihbârî üzere ittifâk etmezler idi. Lâkin ittifâk ettiler. Öyle ise kâzib değildir demek olur. Ve bu cihete işâret için metinde işbu mücerrebât ve mütevâtirâtı beyânda "bi-vâsıtati kıyâsin hafıyyin" lafz-ı münkeriyle îrâd olunmuştur. Zîrâ tenkîr vahdet-i nev'ıyyeye dâlldir. Ve hadsiyyât ve kazâyâ kıyâsâtühâ ma'ahâda mu'arref bi'l-lâm olarak "bi-vâsıtati'l-kıyâsi'l-hafî" ta'bîr edilmiştir. Zîrâ "lâm"ın nekerât üzere duhûlü ancak nekerâtın ma'nâ-yı vahdetten tecrîdinden sonradır. Nitekim mahallinde beyân olunmuştur. Ve yine *Hâşiye*'de demiştir ki melekenin intikâle izâfesi sebebin müsebbebe izâfesi kabîlinden olup aksi değildir. Ve ma'lûm olsun ki işbu hâlet-i isti'dâdiyye üzerine meleke ıtlâkı bedîhiyyâtın bu kısmı meleke gibi mümârese-i mebâdî ile hâsil olduğu i'tibârıyla ıtlak-ı mecâzîdir. (وتلك الملكة للنفس إما بحسب الفطرة الأصلية، كما في صاحب القوة القدسية بالنسبة إلى جميع المطالب، وإما بممارسة مبادي الحكم، كما في غيره بالنسبة إلى بعضها، كالحكم بأن نور القمر مستفاد من الشمس بواسطة القياس الخفي الحاصل دفعة عند تكرار مشاهدة اختلافات تشكلاته النورية عند قربه من الشمس وبعده) [Nefsın bu (hads) melekesi ya bütün ulaşılma istenen sonuçlara yönelik kudsi kuvvet sâhibinde olduğu gibi aslı fitrat hasebiyle olur. Ya da ba'zılarına nisbetle, ba'zılarında olduğu gibi hikmetin ilkelerini mümârese ile olur. Ay'ın ışığı, Güneş'ten elde edilmez, önermesinde olduğu gibi. Bu da

Ay'ın, Güneş'e yakın ve uzak olma esnasındaki ışık oluşturmalarının değişimlerini müşâhede etmenin tekrar etmesi anında âniden ortaya çıkan gizli kıyâs vâsıtasıyla.] Ve nefis için işbu meleke yâ fitrat-ı asliyye hasebiyle olur. Nitekim cemî'-i metâlîbe nisbetle kuvve-i kudsiyye sâhibi olan zevâtta böyledir. Veyâhûd mebâdî-i hıkemde nefsin mümâresesi sebebiyle olur. Nitekim ba'zı metâlîbe nisbetle gayrılarında böyledir. Meselâ nûr-ı kamer nûr-ı şemsden müstefâd olmasıyla bir kıyâs-ı hafî vâsıtasıyla hükm bu kabildendir. Ve bu kıyâs-ı hafî şemsden kurb ve bu'du hinde teşekkülât-ı nûrâniyyesinde olan ihtilâfâtın tekerrür-i müşâhedesi indinde defâten hâsıldır. (وقياس خفى لإختلاف تشكلاته النورية عند قرابه من الشمس وبعده) [Kıyâs-ı hafî şudur; çünkü Ay'ın Güneşe yakınlaşması ve uzaklaşması durumlarında ışık alma şekilleri değişiktir.] denilmekten ibârettir. (وهي أيضا لا تكون يقينية لغير المتحدس إلا بواسطة الاستدلال بذلك القياس الخفي أو غيره، وحينئذ تكون نظرية بالنسبة إليه، وإن كانت بديهية بالنسبة إلى المتحدس) [Bu da hadsî bilgiye ulaşamayan nezdinde yakinî olmaz. Ancak bu gizli kıyâs veya başka bir şeye istidlâlde bulunma vâsıtasıyla yakinî olur. Bu durumda, hadsî bilgiyi alabilen kişiye nazaran bedîhî olsa da hadsî bilgiye ulaşamayan kişiye nisbetle nazarî olur.] Ve hadsiyyât dahi mücerrebât gibi mütehaddisin gayrı için yakîniyye olmayıp ancak işbu kıyâs-ı hafî veyâhûd diğer kıyâs vâsıtasıyla yakîniyye olur. Ve bu takdîrde her ne kadar mütehaddise nisbetle bedîhiyye ise de işbu müstedill olan şahs-ı gayr-ı mütehaddise nisbetle nazariyye olur.

[Nazariyyât]

Kâle Rahimehullâh

وأما النظريات فهي القضايا التي يحكم بها العقل قطعاً بواسطة البراهين وترتيب مقدماتها
تدریجاً

[Nazariyyât; aklın, burhânlar ve burhânların mukaddimelerini tedricî olarak tertîp etme vesîlesiyile kesin olarak hükmettiği önermelerdir.]

Aksâm-ı erba'a-i kazâyâdan yakîniyyât zikr olunduğu vechle yâ bedîhiyyât veyâhûd nazariyyât olur. Ve işbu nazariyyât bedîhiyyâttan kesb olunur. [267] İmdi nazariyyât o kaziiyelerdir ki onunla akl berâhîn vâsıtasıyla ve tedricen tertîb-i mukaddimâtiyla kat'iyen hükm eder.

[Taklîdiyye]

Kâle Rahimehullâh

وأما التقليدية فهي التي يحكم بها العقل جزماً بمجرد تقليد الغير والسماع منه الغير البالغ حد التواتر كحكم من في شاطئ الجبل جزماً بوجود الواجب تعالى بلا استدلال بالمصنوعات بل بمجرد السماع من شخص أو شخصين

[Taklîdiyye; aklın, tevâtür seviyesine ulaşmayıp sadece başkalarından duyup taklîd etmekle kesin olarak hükmettiği önermelerdir. Dağın başında yaşayan kişinin, yaratılanlarla istidlâlde bulunmadan bilakis bir veya iki kişiden duyarak bir zorunlu varlığın var olduğuna hükmetmesi gibi.]

Aksâm-ı erba'a-i kazıyyeden kısım-ı sâni olan kazıyye-i taklîdiyye bir kazıyyedir ki onunla akl mücerred âhar kimseyi taklîd ile ve gayrdan hadd-i tevâtüre bâliğ olmayarak istimâ' ile cezmen hüküm eder. Meselâ re's-i cebelde ta'ayyüş eden kimsenin masnû'ât-ı ilâhiyye ile istidlâl etmeyerek belki mücerred bir ve iki şahısdan işitmesiyle Vâcib-i Te'âlâ hazretlerinin vücûduyla hüküm eylemesi böyledir. Ve ammâ masnû'ât ile istidlâl ederek hüküm-i bi'l-vücûdu işbu istidlâle binâ ederse bu mes'elede müctehid olarak mukallid olmaz.

وهذه القضية بدئية عند المقلد زعماً لا نظرية يستدل عليها بخبر الغير للتناهي بين التقليد والاستدلال عليه، ولأن الاستدلال بخبر الأحاد لا يفيد الجزم أصلاً

[Bu önerme, mukallidin zannına göre bedîhîdir. Başkasının haberiyle istidlâl bakımından nazârî olarak bedîhî değildir. Çünkü taklîd veya istidlâl arasında zıtlık vardır. Bir de haber-i vâhid ile istidlâlde bulunmak aslâ kesinlik ifâde etmez.]

Ve mücerred taklîd ve simâ'a mübtenî olan işbu kazıyye mukallid olan kimsenin zu'm ve i'tikâdında bedîhiyye olup yoksa haber-i gayr ile istidlâl ederek nazariyye değildir. Zîrâ taklîd ile taklîd üzerine istidlâl beyninde tenâfi olarak istidlâl taklîde münâfidir. Şu kadar ki taklîde münâfi olan istidlâl ile murâd taklîd-i âharın gayrı bir delîl ile istidlâldir. Ve illâ bir taklîd üzerine taklîd-i âhar ile olunan istidlâl münâfi-i taklîd değildir. Zîrâ ba'zen hüküm-i taklîdî diğerk hüküm-i taklîdînin delîlinden mukaddime olup işbu delîl ile taklîd-i âhar sâbit ve istidlâl bi't-taklîd tarîkiyle hâsıl olur. Nitekim âhır-ı fasl-ı sînâ'atta olan tenbîhin *Hâşiye'sinde* zikr edeceği (التقليد يفيد التقليد) [Taklîd taklîdi ifâde eder.] kavli buna işârettir ki hâsıl mukaddimesi hüküm-i taklîdî olan delîlin ifâde edeceği hüküm yine taklîdî olur

demektir. Hülâsa istidlâl bi't-taklîd taklîde münâfi olmayıp taklîde münâfi olan istidlâl taklîdin gayrısıyla olandır. Mâ nahnü fihimiz ise haber-i gayr ile istidlâl olup bu ise münâfi-i taklîddir. Ve hem de haber-i âhâd ile istidlâl aslâ müfid-i cezm olamaz. Taklîd ise zu'm-ı mukallid üzere bedîhiyye olarak müfid-i cezmdir.

[Zanniyyât]

Kâle Rahimehullâh

وأما الظنيات فهي القضايا المأخوذة من القرائن والأمارات يحكم بها العقل حكما راجحا مع تجويز نقيضها كالحكم بكون الطواف بالليل سارقا، وجميعها نظريات

[Zanniyyât; karîne ve emârelerden alınan önermelerdir. Aklın, çelişğini mümkün görerek ona tercihle verdiği hükümdür. Gece gezen kişinin hırsız olduğuna hükmetmek gibi. Bütün zanniyyât nazarîdir.]

Ve kaziyeden kısım-ı sâlis olan zanniyyât o kaziyelerdir ki karâ'in ve emâretten me'hûze olup onunla akl tecvîz-i nakîzlarıyla berâber hükm-i râcih ile hükm eder. Meselâ; [268] gece vakti gezip dolaşmakta olan şahsın sârik olmasıyla hükm olunur. Ve bu hükmün menşe'i leylen tavâfi karîne ve emâre-i sirkat olmasıdır. Ve zanniyyâtın cem'îsi nazariyyât olarak emâre ve karîne ile istidlâle muhtaçtır.

[Cehliyye-i Mürekkebe]

Kale Rahimehullâh

وأما الجهلية المركبة فهي القضية الكاذبة التي يحكم بها العقل المشوب بالوهم قطعا إما بزعم البدهة أو بواسطة الدليل الفاسد مادة أو صورة بزعم البرهان، كحكم الحكماء بقدم العالم

[Cehl-i mürekkebe: Vehimle karışmış aklın, bedîhî zann ederek veya burhân zann ederek madde veya sûret i'tibâriyle fâsit delil vâsıtasıyla kesin olarak hükmettiği yanlış önermedir. Filozofların âlemîn kadîm olduğuna hükmetmeleri gibi.]

Ve kaziyeden kısım-ı râbi' olan cehliyye-i mürekkebe bir kaziyeye-i kâzibedir ki akıl vehm ile meşûb olduğu halde onunla hükm eyler ve vehm ile meşûb olmasıyla takyîdi zîrâ hükemâ vehmin tasallutu olmaksızın akl vâkî'a mutâbık olmayan şey' ile hükm etmeyeceğini beyân etmişlerdir. Ve bu vechle akl-ı meşûbun işbu kaziyeye-i kâzibe ile hükm eylemesi yâ bedîhî olmasını zu'm etmesiyle veyâhûd mâdde veya sûreti cihetinden fâsit olan delîli burhân zu'm ederek işbu delîl vâsıtasıyla olur. Meselâ hükemânın

kıdem-i âlem ile hükmleri bu kabîlden olup âlem eser-i kadîm olmasıyla istidlâl etmişlerdir. Halbuki bu zu'mun fesâdı ilm-i kelâmda mübeyyendir. (فبعضها بديهية زعما، وبعضها نظرية) [Ba'zıları zanna göre bedîhidir diğer ba'zısı ise nazarîdir.] İmdi cehliyye-i mürekkebeden ba'zısı câhilin zu'm ve i'tikâdı cihetinden bedîhiyye ve ba'zısı nazariyye olarak delîl-i fâsîs vâsıtasıyla.

Kâle Rahimehullâh

فالجهايات لا تكون إلا كاذبة، كما أن اليقينيات لا تكون إلا صادقة، وأما التقليديات³²⁸ والظنيات فبعضها صادقة، والبعض كاذبة

[Nasıl ki yakîniyyât yalnızca doğru olur ise cehliyyât da sadece yanlış olur. Taklîdiyyât ve zanniyyâtın bir kısmı doğru, diğer bir kısmı yanlış olur.]

İşte bu îzâhâtta ma'lûm olur ki cehliyyât vâkı'a gayr-ı mutâbık olmasıyla kat'â sâdika olmayıp kâzibedir. Nitekim yakîniyyât ancak sâdikadır. Ve ammâ taklîdiyyât ile zanniyyât bunlardan ba'zısı sâdika ve ba'zısı kâzibedir.

[Kazâyânın Kendiden Edillenin Terekkübü İ'tibâriyle Aksâm-ı Seb'aya Taksîmi Olup Evvel Yakîniyyât İdüğü]

Kâle Rahimehullâh

ثم القضايا باعتبار تركيب الأدلة منها سبعة أقسام؛ منها اليقينيات بديهية كانت أو نظرية، كما سبق

[Sonra önermeler, kendilerinden delillerin oluşması i'tibâriyle yedi kısımdır. Daha önce geçtiği üzere ister bedîhî ister nazarî olsun yakîniyyât, bu kısımlardan biridir.]

Ve bu beyândan sonra ma'lûm olsun ki mutlakan kazâyâ kendiden terekküb-i edille i'tibâriyle aksâm-ı seb'a olarak kısm-ı evvel yakîniyyât olup seb' eylediği vechle bedîhiyye veyâ nazariyye olmakdan e'ammıdır. Ya'nî yakîniyyâtın bu iki kısmından olan kaziyelerden edille terekküb eder.

[Meşhûrât]

ومنها المشهورات عند جميع الناس، كالحكم بأن الظلم قبيح، أو عند طائفة، كالحكم ببطلان مطلق التسلسل، ولو غير مرتبة الأجزاء، أو غير مجتمعة في الوجود عند المتكلمين، وأما الحكماء فقد شرطوا في بطلانه الترتيب والاجتماع

328 Seh ve savâb cetvelinde "et-taklîdiyyât" olarak düzeltilmiştir.

[İnsânlar nezdinde meşhûr olan meşhûrât önermeler bundandır. Zulmün kötü olduğuna hükmetmek gibi. Veya sadece bir grup nezdinde meşhûrdur. Kelâmcılar nezdinde parçaları sıralı ve varlıkta bir arada olmasa da mutlak teselsülün bâtlı olduğuna hükmetmek gibi. Filozoflar ise teselsülün butlânında sıralı olmayı ve bir arada olmayı şart koştular.]

Kazâyâ-yı seb'adan kısm-ı sâni meşhûrât olup bu da yâ cemî'i-nâs indinde meşhûr olur. Şöyle ki; tetâbuk-ı âra-i umûmiyyeden için cemî'isi i'tirâf eder. Bu da yâ mesâlih-i âmmeden veyâhûd rikkat ve hamiyetten veyâhûd te'dîbât-ı şer'iyye veyâ infî'âlât-ı hulkıyye veyâ âdiyeden [269] neş'et eder. Meselâ zulmün kabîh ve adlin hasen olmasıyla hükm mesâlih-i âmmeyi iştimâlından umûm-i nâs indinde ahkâm-ı meşhûredendir. Ve meselâ (مواسات الفقراء محمودة وإكرام الضعفاء واجب) [Fakirlerin ihtiyâclarını yerine getirmek övülesidir. Ve zayıflara ikrâm etmek vâcibdir.] kavilleri rikkat-i tabâyi'den ve (كشفت العورة مذموم ومحافظة أهل البيت لازمة) [Avret yerini açmak kötülencesidir ve ehl-i beyti korumak da gereklidir.] kazıyyeleri hamiyetten için meşhûrât-ı âmmedendir. Veyâhûd nâsdan bir tâ'ife indinde meşhûr olur. Meselâ mütekellimîn indinde mutlak teselsülün velev eczâsı mürettebe ve vücûdda müctemî'a olmasa da butlânıyla hükm olunması bu kabîldendir ki hükemâ teselsülün itlâk üzere butlânıyla hükm etmeyip belki butlânında tertîb-i eczâ' ile ictimâ' fi'l-vücûdu şart kılmıştır. Hafî olmasın ki teselsül i'tibârî ve hakîkî kısmeynine³²⁹ münkasim olarak kısm-ı i'tibârî inkıtâ'-ı i'tibâr ile münkatı' olacağından bi'l-ittifâk câ'izdir. Ve hakîkî umûr-ı mevcûde-i gayr-ı mütenâhiyenin teselsülünden ibâret olup bu da yâ tertîbî veyâhûd gayr-ı tertîbî olmak sûreteynine münkasimdir. İmdi teselsül-i hakîkî bi-cemî'i aksâmihî inde'l-mütekellimîn bâtıldır. Zirâ mutlak umûr-ı gayr-ı mütenâhiye-i mevcûde ister mürettebe olsun ve ister olmasın ve kezâlik ister vücûdda müctemî'a olsun ve ister olmasın burhân-ı tatbîk ve tezâyüf ve burhân-ı arşî ile bâtıldır. Ve istihâle-i teselsül-i hakîkî mütekellimîn ve hükemâ ittifâkıyla umûr-ı gayr-ı mütenâhiyenin vücûduyla meşrût olduğu gibi inde'l-hükemâ bundan başka iki şart ile dahi meşrûttur ki evvel umûr-ı mezkûrenin vücûdda müctemî'a olmasıdır ki mu'addât misüllü müte'âkıbeti'l-vücûd olup müctemî'a olmadığı takdirde indlerinde teselsül câ'izdir. Ve sâni umûr-ı müctemî'a-i mezkûrenin mürettebe olmasıdır ki nüfûs-i nâtika beyninde olduğu gibi mürettebe

329 Sehiv ve savâb cetvelinde "kısmeynine" olarak düzeltilmiştir.

olmadığı sûrette indlerinde muhâl olmaz. Nitekim meşhûr olan budur. Ve berâhîn-i mezkûrenin cereyânı işbu umûr-ı selâse üzere mütevakkıf olduğuna kâ'illerdir.

[Müsellemât]

(ومنها المسلمات بين المستدل وخصمه، أو بين أهل علم، كتسليم الفقهاء مسائل علم الأصول)

[Müstedill ve hasmı tarafından veya herhangi bir ilim ehli arasında doğru kabul edilen müsellemât önermeler de bunlardandır. Fakihlerin usûl-ı fikhın meselelerini doğru kabul etmeleri gibi.]

Aksâm-ı seb'a-i kazâyâdan sâlis müsellemât olup bu da saded-i istidlâlde olan kimse ile hasmı beyninde müselleme olarak def-i hasm için kelâmını binâ eylediği kazıyyedir. Veyâhûd ehl-i ilm beyninde müselleme olur. Meselâ fukahâ Rahimehûmullâhu Te'âlâ'nın mesâ'il-i ilm-i usûlü teslîmi bu kabilden olup mesâ'il-i mezkûre beyne ehli'l-ilm müsellemâttandır.

[Makbûlât]

(ومنها المقبولات المأخوذة عن من يحسن فيه الاعتقاد، كالمأخوذة عن الأنبياء عليهم الصلاة والسلام والعلماء)

[Hakkında güzel inanın bulunduğu kişilerden alınan makbûlât önermeler bundandır. Peygamberler (a.s) ve âlimlerden alınan önermeler gibi.]

Aksâm-ı mezkûreden râbi' makbûlât olup bu da hakkında hüsn-i i'tikad hâsıl olan zevât-ı mehâsin-i sıfâttan me'hûze olan kazâyâdır. Ve hakkında [270] husûl-i hüsn-i i'tikâdda yâ mu'cizât ve kerâmât gibi emr-i semâvîden veyâhûd zehârif-i dünyâdan zühd ve ittikâsından veyâhûd envâ'-ı ulûmdan bir ilm ile muttasıf olmasından ve bu emsâl sıfât-ı mahmûde ile tahlîsinden için olur. Meselâ hazerât-ı enbiyâ aleyhimûs-salavâtü ve't-teslîmâtan me'hûze olan akvâl işbu kısım-ı makbûlâttandır. Zirâ ashâb-ı mu'cizât-ı bâhirât olan enbiyâ-ı 'izâm hazerâtının şâ'ibe-i kizbden ârî buldukları musaddak olmasıyla akvâl-i şerîfeleri hükm-i aklî ile musaddakadır. Kezâlik ashâb-ı zühd ve kerâmet olan ehl-i ilmin kizbden berâ'etleriyle akl hâkim olarak yine kavilleri makbûlâttandır.

[Maznûnât]

(ومنها المظنونات، كما تقدم) [Daha önce geçtiği gibi maznûnât önermeler bundandır.] Kısm-ı hâmis maznûnât olup nitekim zikri seb' eylemiştir ki karâ'in ve emârâtan me'hûze olup aklın mercûh olarak tecvîz-i nakîziyle berâber hükm-i râcihle hükm eylediği kazâyâdır. Tavvâf-ı bi'l-leylin sârik olmasıyla hükm olunması bu kabildendir.

[Muhayyelât]

ومنها المخيلات، وهي التي يتخيل بها ليتأثر نفس السامع قبضا أو بسطا مع الجزم بكذبها، كالحكم بأن الخمر ياقوتة سيالة، والعسل مرة مهوعة

[Bunlardan biri de muhayyelâttır. Muhayyelât; duyan kişinin nefsinin daralma ve rahatlama cihetiyle etkilenmesi için kesin yanlış oldukları bilinmekle beraber hayâl edilen önermelerdir. Şarabın akışkan yâkut olduğuna, balın kusturan acı bir şey olduğuna hükmetmek gibi.]

Aksâm-ı seb'adan sâdis muhayyelâttır. Bu da o kaziyyelerdir ki kizbine cez'm ile berâber nef's-i sâmi' kabz veyâhûd bast cihetinden müte'essir olarak kabzan te'essüründe müteneffir ve bastan te'essüründe râğıb ve mütemâyil olması için kendiyile tahayyül olunur. İmdi muhayyelâtta hükm eden kuvve-i muhayyile olmuş olur. Meselâ safvet-i kâmile ve humret-i hâlisası cihetle hamrın yâkûte-i seyyâle olması tahayyül olunarak (الخمر ياقوتة سيالة) [Şarab akışkan yâkuttur.] denilmesi bu kısımdandır ki nef's-i sâmi' bununla münbasit ve şurb ve tenâvüle râğıb ve müteşevvik olur. Kezâlik asel acı ve şedîdü'l-mirâredir kavli dahi böyle olup aselden inkibâz ve tenefür-i tabi'î mücibtir. Ma'a hâzâ ki ikisi de cez'men kâziblerdir.

[Mevhûmât]

ومنها الموهومات، وهي القضايا التي يحكم بها الوهم قطعا في غير المحسوسات قياسا على المحسوسات، كحكم البعض بأن كل موجود فله مكان وجهة قياسا على ما شاهدوه من الأجسام

[Birisi de mevhûmâttır. Mevhûmât; vehmin, hissedilenlere kıyâs ederek hissedilenler dışındakiler hakkında kesin hüküm verdiği önermelerdir. Bazılarının, gördükleri cisimlere kıyâs ederek bütün mevcûdların mekân ve yönünün olduğuna hükmetmesi gibidir.]

Aksâm-ı seb'a-i kazâyâdan sâbi' mevhûmâttır ki kendiyile vehm mah-sûsâta kıyâs ederek gayr-ı mahsûsât üzere kat'iiyen hükm eder. Meselâ

ba'zı kimse ecsâmdan meşhûdâtını zî mekân ve zî cihet gördüğü hasebiyle bunlara kıyâs ederek her bir mevcûd için elbette mekân ve cihet vardır deyü hükm eylemesi bu kabîldendir. Halbuki ukûl ve nüfûs dahi mevcûdâttan oldukları hâlde haklarında mekân ve cihet gayr-ı cârîdir. (والمراد من [Mahsûsa kıyâs etmekten maksat, zât veya vâsıtayla olmaktan daha umûmîdir. Mevhûmât, cehliyyâtandır.] Ve mahsûs üzere kıyâsdan murâd bi'z-zât veyâhûd bi'l-vâsıta olmakdan [271] e'ammdır. Ve musannifin *Hâşiye*'de beyânı vechle bi'z-zât olan kıyâs nefsi-i hükme kıyâs gibi olup bi'l-vâsıta olan dahi delîl-i gayr-ı mahsûs üzere kıyâsda olduğu vechledir. Bu sûrette hükemâ kâ'il olduğu gibi kıdem-i âlemlerle hükme etmek mevhûm olur. Zîrâ aklın hükmi-i gayr-ı mutâbık ile hükme eylemesi ancak kıyâs-ı mezkûre binâ'en vehme mutâbâ'atıyla olabilir. Ve bu vechle kıyâs-ı mezkûrun bi'z-zât ve bi'l-vâsıta olmaktan ta'mîmi mukaddimât-ı edillenin aksâm-ı seb'ada hasrı mahsûsa kıyâs olunmayarak kıdem-i âlemlerle hükme emsâliyle muhtel olmaması içindir. İmdi mevhûmât mevhûlû ma'lûma kıyâsdan ibâret bir hükmi-i vehmî olarak cehliyyâtıdır.

Kâle Rahimehullâh

وهذه الأقسام السبعة متصادقة إذ قد يكون الحكم الواحد المتيقن أو المقلد أو المظنون أو المجهول مشهوراً أو مسلماً أو مقبولاً، وقد يكون الموهوم بل المتيقن عند طائفة محيلاً عند أخرى إلا أن المقدمة قد تؤخذ في الدليل من حيث كونها يقينية أو من حيث كونها مشهورة أو مسلمة أو مقبولة إلى غير ذلك

[Bu yedi kısım, mütesâdikadır. Çünkü bazen yakînî veya taklidî veya zannî yahud bilinmeyen tek bir hüküm; meşhûr, müsellemler veya makbûl olabilir. Bazı bir grup nezdinde mevhûm hatta yakînî olan bir önerme, başka bir grup nezdinde muhayyel olabilir. Ancak delildeki mukaddime, bazen yakînî olması cihetiyle alınır. Veya meşhûr, müsellemler, makbûl veya diğerleri olması cihetiyle alınır.]

İşbu aksâm-ı seb'a-i kazâyâ yekdiğeriyle mütesâdikadır. Zîrâ ba'zen müteyakkin veyâhûd mukalled veyâ maznûn olan bir hükme meşhûr veyâ müsellemler veyâ makbûl olur. Ve kezâlik ba'zen bir tâ'ife indinde mevhûm ve belki müteyakkin olan hükme tâ'ife-i uhrâ indinde muhayyel olur. Şu kadar var ki ba'zen delilde mukaddime yakîniyye olduğu haysiyetten veyâhûd meşhûre veyâ müsellemler ve makbûle veyâ bunların gayrisi olduğu haysiyetten ahz olunur. Bu sûrette musannifin *Hâşiye*'de beyânı vechle ta'rîfât-ı

sınâ'ât-ı hamsede kuyûd-i haysiyyetin vücûdu lâbüddür. Zirâ bir delilde olan mukaddimât-ı yakîniyye olduğu haysiyyetten i'tibâr olunursa burhân olur. Veyâhûd meşhûrât veyâ müsellemlât olduğu haysiyyetten i'tibâr ediliyorsa cedel olur. Veyâhûd makbûlât olduğu haysiyyetten i'tibâr olunursa hitâbet olur, sâ'irleri de bu vechledir. Bu sûrette îrâd olunamaz ki; ilm-i kelâmın ekser-i edille-i mesâ'ili makbûlâtın olup halbuki mesâ'ili metâlib-i yakîniyyeden olmasıyla edille-i mezkûre ile ne keyfiyyette sâbite olur? Ve hâsıl-ı def bu edille her ne kadar Nebî-i Sâdık Sallallâhü Aleyhi ve Sellemden menkûle olan makbûlâtın ise de mukaddimâtı mütevâtîrât-ı yakîniyyât olduğu haysiyyetten mu'teberdir.

[Sınâ'ât-ı Hams]

Kâle Rahimehullâh

فصل في الصناعات الخمس

[Fasıl: Beş sanat]

Bu fasıl sınâ'ât-ı hamsede olup bu da burhân ve cedel ve hitâbet ve şî'ir ve muğâlatadan ibârettir. Sınâ'ât her ne kadar "sınâ'âtü'l-ke'lâm" denildiği gibi mutlak meleke-i idrâk ma'nâsında dahi isti'mâl olunursa da inde'l-kavm şâyi' ve zâyî' olduğu vechle bir melekeye itlâk olunur ki kendiyile [272] "mevzu'âtın mâ"nın ağrâzından bir garaz cihetine isti'mâli üzere muktedir olunur. (و بحسب الإمكان عن بصيرة) [İmkan ölçüsünde basîretten] suduru lâzım gelir. Ve bu meleke ancak tıp ve mantık gibi keyfiyyet-i amele müte'alika olan ulûmda olur. Ve mâ sebakdan ma'lûm ve müşâhede olduğu vechle ahvâl-i kazâyâ iki kısım üzere olup evvel kazâyâdan lâzıme olan netîceye kıyâs ile kazâyâya ârıza olan ahvâldir ki bu da kazâyânın yakîn veyâhûd zann ve bunların gayrısını müfide olması emsâlidir. Ve sâni hamliyye ve şartıyyeye inkisâmı ve tenâkuz ve in'ikâsı gibi ahvâl-i ma'lûmeden ibârettir ki bunlar kısım-ı evvelde olan i'tibârın gayrıdır. İmdi kısım-ı sâni den olan ahvâlden bahs bâb-ı kazâyâda mürûr edip bâb-ı mezkûrde kazâyânın medâr-ı hıcc olup olmadığından bahs olunmamıştır. Ve kısım-ı evvelde olan ahvâlden bahs eden işbu bâb-ı sınâ'attır ki bu bâbda mevâdd-ı akise olan kazâyâdan ba'zıları yakîne mûsıl ve ba'zıları yakînden hâlî olan cezme veyâhûd zanna veyâhûd hatâyâ mûsıl olduğu ve bu sınıflar ne vechle hâsıl olup ba'zısı ba'z-ı âharından ne keyfiyyetle temyîz olunacağı mübeyyendir.

[Burhân]

Ve sinâ'âtın esnâf-ı hamsede vech-i zabtı budur ki eğer kıyâs-ı mukaddimât yakîniyye-zarûriyyeden veyâhûd bunlardan müktesebe olan mukaddimâtan tereküb ederse kıyâsdan bu sınıf burhândır. Ve eğer nâsın cem'î'si veyâhûd ba'zısı indinde meşhûrât ve müsellemtân olan mukaddimâtan tereküb ederse bu kıyâs cedeldir. Ve eğer makbûlât veyâhûd maznûnâtan tereküb ederse hitâbettir. Ve eğer muhayyelâtan tereküb ederse şî'irdir. Ve eğer yakîniyyât veyâ meşhûrâta şebîhe olan mukaddimâtan veyâhûd vehmiyyâtan tereküb ederse mugâlatadır. Ve bunlardan burhân yakîniyyâtan mürekkebe ve yakîni müntic olmasıyla umdedir. Ve işte musannif Rahimehullâh bu hadîs-i icmâlînin serd-i îzâhâtıyla buyururlar ki; (الدليل قياسا كان أو غيره إن كان جميع مقدماته بالمعنى الأعم يقينية من حيث إنها يقينية يسمى برهانا) [Kıyâs veya başka bir şey' olsun delîl; eğer geniş ma'nâsıyla bütün mukaddimleri, yakîni olmaları cihetiyle yakîni olursa burhân olarak isimlendirilir.] Eğer mâ bihi'n-nazar olan delîl gerek kıyâs ve gerek kıyâsın gayrısı olsun (ما جعل جزءا من الدليل) [Delîlin bir parçası kılınan şey,] veyâhûd (القضية التي يتوقف صحة الدليل على صدقها) [Delîlin doğruluğu, kendi doğruluğuna bağlı olan önerme,] ma'nâ-yı e'ammeyle mukaddimâtının cem'î'si yakîniyye olursa işbu mukaddimât-ı yakîniyye olduğu haysiyyetten burhân tesmiye olunur. Mukaddimâtın ma'nâ-yı e'amme hamli kıyâsda zikr ve tasrîh olunmayan mukaddimâtın dahi yakîniyye olması lâzım geleceğine işârettir.³³⁰ Kayd-ı haysiyyetin sebep-i ihtiyârı *Hâşiye*'den naklen mürûr etmiştir. Musannif *Hâşiye*'de demiştir ki taksîmden müstefâd olan işbu ta'rîf-i burhân kazâyâ-yı yakîniyyâtan mü'ellef olan (الإنسان يحرك فكه الأسفل والفرس وغيرهما غير التمساح كذلك بالمشاهدة فكل حيوان غير التمساح يحرك فكه الأسفل) [İnsânlar alt çenesini hareket ettirirler. At ve diğer hayvanlar, timsâh hariç aynen insân gibi alt çenesini hareket ettirirler. O halde timsâh dışında bütün hayvanlar alt çenesini hareket ettirirler.] emsâli istikrâ'-i nâkis üzere sâdıktır. Zîrâ mukaddimâtından hiç birisi zannî değildir ve eğer [273] "istilzâm-ı küllî ile netîceyi istilzâmı zannîdir, bu sûrette mukaddimâtın cem'î'si yakîniyye olması kaydıyla ta'rîfdan hurûc eder" denilirse istilzâm-ı küllî mukaddimât-ı kıyâsdan olmamasıyla medâr-ı def' olamaz. Bu sûrette "istikrâ'-i nâkis burhân olması lâzım gelir" cevâbında deriz ki, istilzâm-ı küllî her ne kadar mukaddimât-ı kıyâsdan değil ise de lâkin ba'z-ı evzâ'

330 Seh ve savâb cetvelinde "işârettir" olarak düzeltilmiştir.

üzere lüzûm-i cüz'î ile mâ bihi'l-lüzûm olan vaz'ın kıyâsdan münfehim olan vaz' idüğü kıyâsın kat'ıyyen mukaddimât-i sıhhatindendir. Halbuki lüzûm kendi üzerine olan vaz' vaz'-ı mezkûr idüğü maznûn olarak müteyakkin değildir. Burhânda ise ma'nâ-yı e'amm ile mukaddimâtın cem'îsi yakîniyye olması meşrûttur. Ve bu sebebden için istikrâ'-ı nâkıs ve emsâli ta'rîf-i burhândan hurûc ederek hitâbetde dâhil olmuştur. (كقولنا أَلْعَالَمُ مُتَغَيَّرٌ [Şu sözümüz gibi; âlem değişkendir. Bütün değişkenler hâdistir. O halde âlem hâdistir.] Hudûs-i âlemi isbâtta bu kavlimiz burhân olup mukaddimâtı yakîniyyedir. (والغرض منه تحصيل اليقين الذي هو أكمل المعارف) [Burhânda hedef, bilgilerin en mükemmeli olan yakîni elde etmektir.] Ve burhândan garaz tahsîl-i yakîn olup ve ekmel-i ma'ârif tahsîl-i yakîndir. Ve yakîn vâkı'a mutâbık olan i'tikâd-ı câzim-i sâbit idüğü beyân-ı sâbıktan ma'lûm olmuştur.

[Cedel]

(وإلا فإن كان بعض مقدماته من المشهورات أو المسلمات من حيث إنهما كذلك يسمى) (عğer bütün mukaddimleri yakînî olmayıp ba'zı mukaddimleri meşhûr veya müsellemler olması cihetiyle meşhûr veya müsellemler önerme olursa cedel olarak isimlendirilir.) Ve eğer cem'î-i mukaddimâtı yakîniyye olmazsa bu takdîrde eğer ba'z-ı mukaddimâtı meşhûrat veyâhûd müsellemlerattan olursa bu vechle meşhûrattan veyâ müsellemlerattan olması hay-siyetten cedel tesmiye olunur. (كقولك هَذَا الْفِعْلُ قَبِيحٌ لِأَنَّهُ ظَلَمٌ وَكُلُّ ظُلْمٍ قَبِيحٌ) [Şu sözün gibi; bu davranış kötüdür. Çünkü o zulümdür. Bütün zulümler kötüdür.] Bu misâl bir fi'lînin kubhünü isbât için edille-i hamseden cedel olup mukaddimesi meşhûrât-ı âmmedendir. (والغرض منه إلزام الخصم وإقناع) [Cedelde hedef, hasmı ilzâm edip susturmak ve burhânı idrâk etmekten âciz kişiyi iknâ' etmektir. İknâ' için olanına iknâ'î delîl denir.] Ve cedelden garaz makâm-ı i'tirâzda hasmı ilzâm ve makâm-ı def'de ifhâmıdır. Zîrâ mücâdil mücîb ve sâ'il olması muhtemeldir. Ve kezâlik cedelden garaz idrâk-i burhândan âciz olan kimseyi iknâ'dır. Ve iknâ' için îrâd olunan cedele delîl-i iknâ'î tesmiye olunur. Hâsılı cedelî olan kimse ba'zen re'yini hâfız olarak gâyet-i sa'yı hasma mülzem olmaması olur. Ve ba'zen hedm-i vaz' için sâ'il-i mu'teriz olarak gâyet-i sa'yı ilzâm-ı hasm olur.

[Hatâbe]

(أو من المقبولات أو المظنونات من حيث إنهما كذلك فيسمى خطابة) [Ve delîl, makbûl ve maznûn olması cihetiyle makbulât veya maznûnât önermelerden oluşursa hatâbe ismini alır.] Ve eğer delîlin ba'z-ı mukaddimâtı makbûlât-tan veyâhûd maznûnât-tan olursa bu mukaddimeler makbûlât veyâ maznûnât-tan olması haysiyyetinden hatâbetle tesmiye olunur. (كقولك هذا الرجل) (كقولك هذا الرجل) [Şu sözün gibi; geceleyn dolaşan bu adamdan korunmak gerekir. Çünkü o hırsızdır. Bütün hırsızlardan korunmak gerekir.] Ya'nî tavvâf-ı bi'l-leyl olan şu kimse-den ihtirâz etmek lâyıktır. Zîrâ bu adam sâriktir. Ve her bir sârikten [274] ihtirâz etmek lâyıktır kavli işbu kısım-ı hatâbetdendir. Zîrâ sugrâ (هذا يطوف بالليل وكل من يطوف بالليل فهو صارق) [Bu, gece dolaşır ve gece dolaşanların tamamı hırsızdır.] kıyâsının netîcesi olup maznûnâttır. (والغرض منه ترغيب) [Hatâbede hedef; hatip ve va'izlerin yaptığı gibi insânları, faydalarına olan şeylere teşvîk edip, zararlarına olan şeylerden uzak tutmaktır.] Ve işbu nev'-i hatâbetten garaz nâsı haklarında mûcib-i nef' ve sûd olan şeylere tergîb ve eşyâ'-i muzır-radan tenfir etmektir. Nitekim hutebâ ve vu'âz halkı tergîb ve terhîb için îrâd ederler. Lâkin murâd garaz-ı aslî demek olup ve illâ müdde'î üzere redd-i da'vâ için de isti'mâl olduğu mahallinde mübeyyendir.

Musannif *Hâşiye*'de demiştir ki; eğer su'âl olunursa ki; “ba'zen vâki' olur ki bir kimse emâre ile kendi kendine bir hükm-i zannî üzere istidlâl ederek âharına izhâr etmez. Bu sûrette tergîb ve tenfir garazından hiç birisi terettüp eylemez” cevâbında deriz ki: Garaz-ı mezkûr ekserî olarak küllî değildir. Şununla berâber ki nâs müstedillden e'amm olup ve âkilden sâdir olan hiçbir fikir ve belki hiçbir fi'il olmaz ki elbette celb-i nef' veyâ zararı def' için olur. Hâsılı bu hükm-i zannîye tergîb veyâhûd bundan terhîb cümle-i nâsdan bulunan müstedillin kendi nefsinde â'id olarak garaz tahakkuk eder. Ve ammâ bu misüllü istidlâlî hitâbetten ihrâc etmek tarîkiyla cevâb verilmesi becâ olamaz. Zîrâ sînâ'âtın aksâm-ı hamsede inhisârınca mûcib-i ihtilâl olmasıyla berâber ta'rîf-i hitâbet dahi rızâ göstermez. (وكل من الدليل النقلي والإمارة قسم منها) [Naklî delîl ve emârenin her birisi, hatâbeden bir kısımdır.] Ve delîl-i naklî ile emâreden her birisi hatâbetten bir kısımdır.

[Delîl-i Şi'rî]

(أو من المخيلات من حيث إنها مخيلات فيسمى شعريا) [Ve delîl, muhayyel olması cihetiyle muhayyel önermelerden oluşur. Buna şi'ir ismi verilir.] Ve eğer ba'z-ı mukaddimâtı muhayyelâtтан olursa muhayyelât olduğu haysiyyetten işbu delîl şi'rî tesmiye olunur. Nitekim sâhibine de şâ'ir denilir. (كقول الشاعر) (كقول الشاعر) [Şâ'irin şu sözü gibi; Cevzâ yıldızının niyeti ona hizmet etmek olmasaydı yıldızın üzerinde kemer düğümü göremezdin.] Şâ'irin bu kavlinde necm-i cevzânın hizmet-i memdûha niyeti olduğunu cevzâda hâdimlerin kemer bendi gibi akd-i müntatık tahayyülü ile istidlâli delîl-i şi'rîdir. Ve işbu delîl-i şi'rîden garaz nefsin kabz ve istinfâr ve bast ve mesârî emsâliyle te'essür ve infi'âli olarak fi'l veyâ terk veyâ saht ve lezzâttan birine mü'eddî olur. Ve bu sebebden nâşî ba'z-ı hurûb ve mezâhimde ve mahall-i isti'tâf ve istimâhada eş'âr-ı belîğa ve bedî'anın fevâ'id ve te'sîrâtı gayr-ı münkerdir. Ve vezn ile olması infi'âl-i nefis için mûcib-i izdiyâd olup husûsan ahsen-i savt ile inşâdî bâ'is-i terakkî-i izdiyâddır. Ve şi'irde kudemâ vezne i'tibâr etmeyip tahyîle kasr etmişlerdir. Ve muhaddeşin vezn ve tahyilden ikisini ihtiyâr edip cumhûr yalnız vezne intisâr etmişlerdir.

[Safsata Mugâlata]

(أو من الموهومات من حيث إنها موهومات فيسمى سفسطة) [Veya delîl, mevhumât olması cihetiyle mevhumât önermelerden oluşur. Safsata ismini alır.] Ve eğer mukaddimât-ı delîl mevhûmâtтан olursa mevhûmâtтан olduğu haysiyyetten safsata tesmiye olunur. [275] Ma'nâsı hikmet-i mümevvehe olmak üzere mübeyyendir. (كقول الفرق الضالة أَلْوَجِبُ تَعَالَى لَهُ مَكَانٌ وَفِي جِهَةٍ) (كقول الفرق الضالة أَلْوَجِبُ تَعَالَى لَهُ مَكَانٌ وَفِي جِهَةٍ) [Sapkın fırkaların şu sözü gibi; Vâcib-i Teâlâ'nın mekânı vardır. Ve o bir yödedir. Çünkü o mevcûddur. Bütün mevcûdların mekânı ve yönü vardır.] Meselâ fırak-ı dâllenin Cenâb-ı Bârif Te'âlâ Zâtühû için hâşâ mekân ve cihet isbât etmek üzere her bir mevcûd için mekân ve cihet olup ve cenâb-ı vâcibü'l-vücûd dahi mevcûddur deyü ikâme eyledikleri delîl bu kabîldendir ki kübrâsı olan مكان له موجود (كل موجود له مكان) [Bütün varlıkların bir mekânı ve yönü vardır.] kazıyyesi mevhûmdur. Musannifin *Hâşiye*'de beyânı vechle, kayd-ı haysiyyet şi'ri ihrâc içindir. Zirâ mâ sebakda ma'lûm olduğu vechle bir tâ'ife indinde mevhûme olan mukaddime tâ'ife-i uhrâ indinde muhayyeledir. Lâkin bundan mürekkeb olan delîl mukaddimesi mevhûme olduğu haysiyyetten safsata ve muhay-

yele olduğu haysiyyetten şî'rdir. İmdi mefhûmât-ı sinâ'atta mu'tebere olan kuyûd-i haysiyyât takyîd için olarak ta'lîl için değildir. İşte bu tahkik ile şu vechle îrâd-ı su'âle mahall kalmaz ki ba'zen müstedillin safsatada mukaddime-i mevhûmeyi ahz etmesi mevhûme kâzibe olduğundan için olmayıp belki yakîniyye olmasını zu'münden için olur. Bu sûrette kayd-ı haysiyyet için bir ma'nâ yoktur. Ve hâsıl-ı cevâp kayd-ı haysiyyet ta'lîliyye değildir ki hattâ bu su'âle mahall olsun. Belki sinâ'ât-ı hamsede i'tibâr olunan kuyûd-i haysiyyât yekdiğerlerinden temyîz ve ihtirâz için kuyûd-i takyîdiyye olup mine'l-cümle işbu ta'rîf-i safsatada şî'irden ihtirâz içindir. (فالدليل الفاسد مادة) (فالدليل الفاسد مادة) [Mâdde veya sûret olarak fâsid delîl, mutlak olarak safsatadır.] İmdi gerek mâdde ve gerek sûret cihetinden fâsid olan delîl alâ itlâkîhî safsatadır. (وأعظم منافع معرفتها التوقي عنها) [Safsatayı bilmenin en büyük faydası, ondan korunmaktır.] Ve işbu safсата olan delîlin ma'rifetine terettüb eden fâ'idenin a'zamı delîl-i mezkûrden tevakkî ve ihtirâz etmektedir. (وبشرط علم المستدل بفساده يسمى مغالطة) [Delîl getirenin fâsid olduğunu bilmesi şartıyla mugâlata ismini alır.] Ve safsataya müstedillin fesâd-ı delîle ilm ve ittîlâ'ı şartıyla mugâlata tesmiye olunur. (والغرض منها تغليب الخصم) (والغرض منها تغليب الخصم) [Mugâlata hedef, hasmın yanılığa düşmesini sağlamak ve onu susturmaktır. Safsatayı filozof karşısında kullanan kişi sofist, cedelcinin karşısında kullanan müşâğibî (karışıklık çıkarıcı) ismini alır.] Ve mugâlata garaz hasmın tağlît ve iskâtıdır.

[Sofistâ'î ve Müşâğibî]

Ve çünkü burhân ile istidlâl eden kimseye hakîm itlâk ettikleri cihetle işbu hakîmin mukâbelesinde mugâlatayı isti'mâl eden kimseyi sofistâ'î ve cedelîye mukâbil isti'mâl eden şahsa müşâğibî itlâk olunur. Bu sûrette mugâlata müşâğabe olur. "Sofista" hikmet ma'nâsına "sof" ile galat ve telbîs ma'nâsına "istâ"dan mürekkebe olup sofistâ'î-i mezkûr buna nisbet olunur. Ve tâ'ife-i sofistâ'iyye münkirîn-i hakâyık olan şîrzedir ki hakâyıkın cümlesi evhâm ve hayâlât-ı bâtıla olduğuna kâ'illerdir ki münkirîn-i hikmettir. (وأما الغرض من السفسة في غير صورة المغالطة فزعم تحصيل العلم) [Safsatanın mugâlata dışındaki hedefi, bilginin elde edildiğini zannettirmektir.] Ve sûret-i mugâlata gayrıda safsatadan garaz ve maksûd [276] bu vâsıtâ ile tahsîl-i ilm zu'm ve i'tikâdıdır. Ba'z-ı şüyûhdan mervîdir ki mugâlata ile kendisini avâm-ı nâs nazarında zey-i hakîm ve muktedâ-bihde irâ'e eden

kimse sofistâî olup cedel ve münâzaraya ve bu tarîk ile ehl-i tahkîki teşvîş ve hudâ'a nasb-ı nefis eden şahs müşâğibîdir.

Kâle Rahimehullâh

تنبيه أقوى العلوم الجازم الثابت، ثم الغير الثابت، وأضعفها الغير الجازم

[Tenbîh: Bilgilerin en güçlüsü kesin/câzim ve sâbit olandır. Sonra câzim olup sâbit olmayandır. En zayıfı ise câzim olmayandır.]

Hafî olmasın ki akvâ ve emten-i ulûm ilm-i câzim-i sâbittir ki sâhibi ilminde câzim ve müteyakkin ve bu ilm teşkîk ile zâ'il olmayacak haysiyyette mütekarrar ve mütemekkin olmasıdır. Ve derece-i sâniyede akvâsı câzim-i gayr-ı sâbittir ve ulûmun ez'afı gayr-ı câzim olandır. (وكل منها يفيد مثله وما دونه في القوة، ولا يفيد ما فوقه) [Her biri, kendi seviyesi ve daha alt seviyedekini ifâde eder. Daha üst seviyedekini ifâde etmez.] Ve bu ulûmdan her birisi kendi mislini ve kuvvette mâ dûnunu müfid olarak mâ fevkını ifâde etmez. Şöyle ki; *Hâşiye*'de îzâh etmiş olduğu vechle yakîn yakîni ve kezâlik yakîn taklîd ve zannı ifâde eder. Nitekim ba'z-ı mukaddimâtı yakîniyye ve diğeri taklîdiyye olduğu sûrette taklîdi ve zanniyye olursa zannı ifâde ve intâc eder. Ve taklîd taklîdi ve kezâlik taklîd zannı müfid olup ve ammâ zann ancak zannı ifâde eder.

[**Delîl-i Limmî**]

Kâle Rahimehullâh

فصل الدليل إن كان الجزء المتوسط بين العقل والنتيجة منه علة لها في الذهن والخارج فلمي. كالاستدلال بتعفن الأخلاط على الحمى وبوجود النار على الدخان ليلا

[Fasıl: Delîl, akıl ile delilin netîcesi arasındaki hadd-i evsat, netîceye zihinde ve hariçte illet olursa limmîdir. Salgıların bozulması ile sıtmaya, gece vakti ateşin varlığı ile dumana istidlâlde bulunmak gibi.]

Bu fasıl delîlin limmî ve innî kısmeynine taksîmindedir. Çünkü mutlakâ delîl bir cüz'ü müştamil olması lâbüddür ki bu cüz'ün mülâhazası aklın ilm-i bi'n-netîceye vâsıtâ-i vusûlü ola. Bu ise cüz'-i mutavassıt olup bu cüz' zihinde ekberin evsata nisbeti için illet olarak zihninde husûl-ı netîceyi müstelzim olur. Ve bu vechle cüz'-i mutavassıt zihinde nisbet-i mezkûre için illet olduğu gibi ba'zen nisbet-i mezkûrenin hâricde vücûdu için dahi illet olup bu hâlde zihnen ve hâricen illet olmuş olur. Ve ba'zen hâricde

vücûduna illet olmayıp illiyeti yalnız vücûd-i zihniye münhasır olur. İşte bu iki cihete nazaran delîl iki kısma münkasım olur. İmdi eğer delîlden akıl ile netîce beyninde mutavassıt olan cüz' zihinde ve hâricde netîce için illet olursa bu delîl, delîl-i limmîdir. Meselâ zikir olunan misâl-i evvelde ya'nî (زيد محموم لأنه متعفن الاخلاط^{۳۳۱} وكل متعفن الاخلاط محموم فزيد محموم) [Zeyd sıtmalıdır. Çünkü Zeyd'in dört hıltı bozulmuştur. Dört hıltı bozulan herkes sıtmalıdır. O halde Zeyd de sıtmalıdır.] kıyâsında cüz'-i mutavassıt "ta'af-fün-i ahlât" olup bu ise Zeyd için hummânın sübûtuna zihnen illet olduğu gibi hâricde dahi Zeyd için sübût-i hummâya illetdir. Kezâlik misâl-i (كلما وجد النار في الليل وجد الدخان فيه لكن المقدم حق وكذا التالي) sâniide ya'nî [Gece vaktinde ateş bulunduğu anda onun dumanı da bulunur. Buradaki mukaddem (gece vakti ateşin bulunması) doğrudur, o halde tâlî de (dumanın bulunması) doğrudur.] kıyâs-ı istisnâ'îsinde mutavassıt olan "vücûd-i nâr" zihinde vücûd-i duhâna illet olduğu gibi hâricde dahi illet-i duhândır. [277] İşte bu cihetle işbu delîleyin delîl-i limmîdir. Ve limmî kesr-i lâm ve teşdîd-i mîm ile olup limmiyyet ya'nî illiyeti ifâdesi mûcib-i tesmiyedir. Zîrâ "lime" ile su'âle bu kısım-ı delîl ile cevâp verilir. Hâsılı delîl-i limmî tahakkuk-ı hükmü müfîd olmasıyla berâber illetini dahi müfîddir.³³² Musannif *Hâşiye*'de beyânı vechle sâ'ir erbâb-ı fennin (إن كان الأوسط علة) [Eğer hatt-ı evsat illet olursa] ta'bîr ettikleri mahalde (إن كان جزء المتوسط) [Eğer cüz'-i mutavassıt olursa] ta'bîrine udûl eylemesi zîrâ metinde işâret eylediği vechle meselâ hummâ üzerine istidlâl gerek iktirânî ile takrîr olunsun ve gerek istisnâ'î ile takrîr edilsin limmîdir. İbâre-i evsat ise ancak iktirânî ile ta'bîr üzerine muntabıktır. Ve bundan cevâpta murâd-ı kavim iktirânî olarak takrîr olunduğu takdîr üzere evsat demek olup bu sûrette cümlesine şâmil olur denilemez. Zîrâ deriz ki ba'zen delîlin iktirânî olarak takrîri mümkün olamaz. Nitekim vücûd-i nâr ile duhân ve vücûd-i duhân ile nâr üzere istidlâl böyle olup kıyâs-ı iktirânî ile takrîr olunamaz. Ve buna işâret için iki misâl îrâd olunmuştur.

[Delîl-i İnnî]

أو في الذهن فقط بأن يكون علمه علة لعلمها فقط فإني

[Ya da hadd-i evsat, netîceye yalnızca zihinde illet olursa -şöyle ki; hadd-i evsata bilmek sadece neticeyi bilmenin nedeni olursa- innî delildir.]

331 Sehve ve savâb cetvelinde "el-ahlât" olarak düzeltilmiştir.

332 Sehve ve savâb cetvelinde "müfîddir" olarak düzeltilmiştir.

Veyâhûd cüz'-i mutavassıt netîce için yalnız zihinde illet olup bu da cüz'-i mutavassıta ilm fakat ilm-i bi'n-netîceye illet olmasıyla olur. Bu sûrette delîl-i innî tesmiye olunur. Ve bu da hükmün limmiyyet ya'nî illiyyetine³³³ nazar olunmayarak yalnız inniyyet ya'nî sübûtu üzere iktisârından içindir ki "inne'l-emre kezâ" kavillerinden olarak evvel "lime"ye nisbet olduğu gibi bu "inne"ye mensûbtur. Hâsılı kısım-ı evvel hükmün tahakkuk ve illet-i sübûtunu müfîd olduğu gibi işbu kısım-ı sâni dahi yalnız tahakkuk-ı hükmü ifâde ederek hangi illet için tahakkuk eylediğini ifâde etmez. Musannifin *Hâşiye*'de beyânı vechle illiyyet-i zihniyyeyi ilmeyn beyninde ya'nî (بأن يكون علمه علة لعلمها فقط) [Evsatın bilinmesi netîcenin yalnızca bilinmesine illet olmasıyla.] kavlimden müstebân olduğu üzere ilm-i mutavassıt ile ilm-i netîce beyninde illiyyetle tefsîr etmesi lüzûm-i fesâddan ihtirâz içindir. Zîrâ meselâ بالتعريف في الذهن بالتحريف لأنها حاصلة في الذهن بالتعريف (كل ما حصل بالتعريف كلي) [Akledilmiş şu mâhiyet küllîdir. Çünkü o, zihinde tarîf ile hasıl olmuştur. Ve ta'rîf ile elde edilen herşey küllî olur.] ya'nî "ta'akkul olunan şu mâhiyet külliyyedir. Zîrâ ta'rîf ile zihinde hâsıladır. Ve ta'rîf ile hâsıl olan her bir şey' küllîdir." kavlimiz delîl-i limmî olup halbuki külliyyet için illiyyet husûl-i zihniyyedir. Zîrâ külliyyenin vücûdu ancak zihindedir. İmdi hâric ile murâd vücûduna şâmil olan vâki' olup yoksa vücûd-i hâricîye muhtassa olan a'yân ma'nâsına değildir. Ve ilmeyn ile murâd tasdikayn olup tasavvura da şâmil olan mutlak ilm değildir. Hâsılı eğer cüz'-i mutavassıt mahmûlün mevzû' için sübût veyâhûd mevzû'dan selbinin yalnız husûl-i tasdikinde vâsıta olursa delîl-i innî ve işbu tasdik ile berâber nefsi'l-emrde mahmûlün mevzû'a îcâben veyâ selben sebeb-i nisbetini³³⁴ ifâde ederse delîl-i limmîdir.

سواء معلولا مساويا في الخارج، كالأستدلال بالحمى على التعفن وبوجود الدخان على النار نهارا، أو كانا معلولي علة واحدة، كالأستدلال بالحمى على الصداع أو بالدخان على الحرارة [278]

[İster netîceyi bilmek, sıtmanın varlığı ile salgıların bozulduğuna veya gece vakti dumanın varlığı ile ateşin varlığına istidlâlde bulunmak gibi illeti bilmeye hariçte eşit ma'lûl olsun veya sıtma ile baş ağrısına, duman ile sıcaklığa istidlâl etmek gibi netîce ve hadd-i evsata bilmek, tek bir illetin ma'lûlleri olsun fark etmez.]

333 Sehv ve savâb cetvelinde "illiyyetine" olarak düzeltilmiştir.

334 Sehv ve savâb cetvelinde "nisbetini" olarak düzeltilmiştir.

Ve işbu delîl-i innî ikiye münkasim olarak bir kısmında cüz'-i mutavassıt hâricde netîce için ma'lûl-i müsâvî olur. Musannifin *Hâşiyeyde* beyânı vechle müsâvî takyîdi zîrâ ma'lûl-i e'amm ile illet-i ahass üzerine istidlâl sahîh olamaz. Meselâ mutlak harâretle vücûd-i nâr üzerine istidlâl olamaz. Lâkin illet-i mûcibe bunun hilâfında olarak yâ ma'lûlden mutlakan ahass veyâhûd ma'lûle müsâviye olup ve alâ kile't-takdîreyn illet-i mûcibe ile istidlâl sahîh olur. Binâ'enaleyh delîl-i limmîde olan (إن كان الجزء المتوسط منه علة) [Orta terim cüz'ünde illet olursa.] kavlinde müsâviye olmasıyla illetin takyîdine muhtâc olunmamıştır. Hâsılı e'ammıyyet ma'lûlde cârî olup illet-i mûcibede gayr-ı cârîdir. Ve delîl-i innîden meselâ hummâ ile ta'affün ve nehâren vücûd-i duhân ile nâr üzerine istidlâl bu kısımdan olup evvelde hummâ ta'affün-i ahlât için ve sâni'de duhân nâr için ma'lûl-i müsâvidir. Ve işbu delîl-i innîden kısm-ı sâni cüz'-i mutavassıt ile netîcenin illet-i vâhide için ma'lûleyn olmalarıdır. Meselâ hummâ ile harâret üzere istidlâl bu kısımdan olarak hummâ ve sudâ'dan ikisi de ta'affün-i ahlâtın ve duhân ile harâret nârın ma'lûlleridir. (سواء قرر الجميع اقترانيا أو استثنائيا أو غيرهما) [Delîl, iktirânlı, istisnâlı veya ikisinden başka bir şekilde takrîr edilsin aynıdır.] Delîl ister cümlesi iktirânî ve ister istisnâ'î veyâhûd bunların gayrı olarak takrîr olunsun, el-hâsil hangisiyle takrîri sahîh olup da takrîr olunursa olunsun işbu limmî ve innî kısmeyninden hâric değildir. Ve hafî olmasının ki akîse-i istisnâ'iyede cüz'-i mutavassıt istisnâ olup akîse-i iktirânîyyenin vasatı hükmündedir. Meselâ (ان كان القمر منخسفا فالأرض متوسطة بينه وبين الشمس لكن القمر منخسف فالأرض متوسطة بينهما) [Eğer Ay tutulmuşsa Dünya Ay ile Güneş arasına girmiştir. Fakat Ay tutulmuştur, o halde Dünya ikisinin arasındadır.] denilse bu kıyâs burhân-ı innî olur. Zîrâ husûf ma'lûl-ı tavassut-ı arzıdır. Ve meselâ (ان كان التوسط المذكور حاصلا فالقمر منخسف لكنه حاصل فالقمر منخسف) [Eğer söz edilen araya girme gerçekleşmişse Ay tutulmuştur. Fakat bu araya girme gerçekleşmiştir, o halde Ay tutulmuştur.] denilse bu kıyâs burhân-ı limmî olur. Zîrâ tavassut illet-i husûfdur. İşte bununla delîl kısmeynde münhasır olup kıyâs-ı istisnâ'î hurûc etmez. Murâd-ı musannif de bunu beyândan ibârettir.

[Delîl-i Naklî ve Aklî]

Kâle Rahimehullâh

وأيضا الدليل إن توقف على حكاية كلام الغير فتقلي، وإلا فعقلي

[Yine delil, başkasının sözünü nakletmeye dayalı ise naklî, eğer buna dayalı değilse aklîdir.]

Delîl için taksîm-i âhar olup şöyle ki eğer delîl gayrın kelâmını hikâyeye tevakkuf ederse taklîddir. *Hâşiye*'de beyân ettikleri vechle bu hikâyede ister delîlden cüz' olsun. Nitekim "Allâhü Te'âlâ kâle kezâ" kavlimizde nazm-ı celîlden hikâyeye delîlden cüz'dür. Ve isterse delîlden hâric olarak hikâyeye mütevakıf olsun. Nitekim ba'zı mukaddimât-ı delîle hikâyenin delîl olması bu kabîldendir. İmdi delîl-i naklî hikaye-i kelâm-ı [279] gayr üzere tevakkuf eden delîldir. Meselâ me'murün-bih olan salât ve emsâlini terk eden âsîdir. Zîrâ cenâb-ı Bârî ³³⁵ ﴿أَفَعَصَيْتَ أَمْرِي﴾ [Emrime âsi mi oldun?] buyurmuştur ki müfâd-ı şerîfi emr-i ilâhîye isyân üzere mu'âhezeder. Ve işbu sugrâ-yı delîlden hikâyeye cüz'dür. Ve her bir âsî müstehakk-ı nârdır. Zîrâ Cenâb-ı Bârî ³³⁶ ﴿وَمَنْ يَعِصِ اللَّهَ وَرَسُولَهُ فَإِنَّ لَهُ نَارَ جَهَنَّمَ﴾ [Artık kim Allah ve Resûlüne karşı gelirse bilsin ki ona, (Kendi gibilerle birlikte) içinde ebedi kalacakları cehennem ateşi vardır.] buyurmuştur. Ve işbu kübrâ-yı delîle nazm-ı celîl delîldir. Ve bu kıyâs-ı naklî "her bir kimse ki târik-i me'mûrin-bih ola âsîdir" kavlini müntic olur. Ve eğer delîl kelâm-ı gayrı hikâyeye ve sem' üzere tevakkuf etmezse delîl-i aklîdir. Ve nakliyyenin nakle nisbeti zîrâ her ne kadar müdrîk yine akl ise de nakle istinâdından içindir. Ve mukaddimâtın cem'îsi veyâhûd mukaddimâttan birisi kelâm-ı gayra istinâddan e'amm olup mukaddimâttan birisi nakliyye ve diğeri akliyye olsa bu delîl yine naklîdir. Zîrâ nakil üzere mütevakıf ile gayr-ı mütevakıfdan mürekkep olan mütevakıftır. Ve akliyyenin akla nisbeti isbât-ı netîcede nakle adem-i tevakkufundandır.

335 Tâ-Hâ, 20/93.

336 Cin, 72/23.

[HÂTİME]

خاتمة أسامي العلوم كالمنطق والكلام والنحو وغيرها قد تطلق على المسائل، وقد تطلق على الإدراكات بها عن دليلها، وقد تطلق على الملكة الحاصلة من تكرر تلك الإدراكات

[Hâtîme: Mantık, kelâm, nahiv ve diğer ilimlerin isimleri, bazen meseleler için kullanılır. Bazen bu meseleleri delillerinden idrâk için kullanılır. Bazen de bu idrâklerin tekrarından ortaya çıkan meleke için kullanılır.]

Hâtîme-i kitâb ba'z-ı fevâ'id-i mühimmeyi şâmildir. Mine'l-cümle mantık ve kelâm ve nahv emsâli esâmî-i ulûm ba'zen nefsi mesâ'il ve kavâ'id üzerine ve ba'zen dahi mesâ'ilin delîlinden idrâkâtına ve ba'zen dahi işbu idrâkâtın tekerrür ve mümâresesinden hâsıla olan melekeye ıtlâk olunur.

[Mevzû'ü'l-İlm]

فحقيقة العلم بالمعنيين الأخيرين هي الإدراكات والملكة، وبالمعنى الأول مجموع المسائل الكثيرة التي تضبطها جهة وحدة ذاتية هي الموضوع، كالمعلومات للمنطق وعرضية هي الغاية، كالعصمة

[Son iki ma'nâya göre ilmin hakîkati, idrâkler ve melekedir. Birinci ma'nâya göre ise zâtî tek bir cihetin zapt etteği pek çok meseledir. Bu zâtî tek cihet, ilmin mevzuudur. Ma'lûmâtın mantık ilmi için konu olması gibi. Veya bu tek cihet arazî olur. Bu da gâyedir. (Hatadan) korumanın mantık ilmi için gâye olması gibi.]

İmdi hakîkaten ilm ma'neyeyn-i ahîreyn ile idrâkât ve meleke ve ma'nâyı evvel ile mecmû'-ı mesâ'il-i kesîredir ki işbu mesâ'ili cihet-i vahdet-i zâtîyye ve arazîyye mazbûta ve mu'tebere kılar. Ya'nî zâtlarında mütekessire ve müteferrika olan mesâ'il-i mezkûrenin vahdet-i i'tibâriyye ile vahdet ve infirâdına işbu cihet-i vahdet sebep olarak işbu vahdet-i i'tibâriyye vâsıtasıyla mesâ'il-i adîdenin şey'-i vâhid ve münferid add olunması ve ism-i vâhidle tesmiye olunup tedvîn ve te'lîf edilmesi müstahsen olur. Ve cihet-i vâhdet-i zâtîyye ilmin mevzû'u olup merci'-i mevzû'ât-ı mesâ'ilidir. Meselâ inde'l-müte'ahhirîn ma'lûmât-ı tasavvuriyye ve tasdîkiyye mevzû'-ı ilm-i mantık olarak mesâ'il-i mîzânın cihet-i vahdet-i zâtîyyesi olup bütün mevzû'ât-ı mesâ'ili işbu ma'lûmât-ı tasavvuriyye ve tasdîkiyyeye rücû' eder. Ve cihet-i vahdet-i arazîyye gâyet-i ilmdir. Meselâ zihnin fikirde hatâdan ismet ve selâmeti gâyet-i ilm-i mantıktır.

وموضوع كل علم ما يبحث فيه عن عوارضه الذاتية اللاحقة له لذاته أو لمساويه

[Her bir ilmin konusu; o ilimde kendisine, zâtî veya müsâvisi gereği bitişen zâtî arazları araştırılan şeydir.] [280]

Ve her bir ilmin mevzû'u o ilmde avâriz ve ahvâl-i zâtîyesinden bahs olunan şey'dir ki işbu avâriz-ı zâtîyye li-zâtihî veyâhûd li-müsâvîhi mevzû'-ı mezkûra lâhikadır. "Bahs" lügatte tefahhus ve teftiş ma'nâsına olup örfte münâzara ve mübâhase ve kezâlik istidlâl ile isbât-ı nisbet-i îcâbiyye ve selbiye ma'neyeyniyle bir şey'i bir şey' üzerine haml ve isbât ma'nâsına itlâk olunur. Ve bahs-i mevzû'dan³³⁷ murâd işbu ma'nâ-yı sâlisdir. Ve avâriz-ı zâtîyyenin li-zâtihî mevzû'a lühûkundan murâd bilâ-vâsıta mevzû'a müstenide olmasıdır. Meselâ zât-ı insâna lâhık olan ta'accüb emsâlî araz-ı evvelî bu kabildendir. Ve vâsıta iki vechle olup birisi urûzda vâsıtaadır ki urûz-ı vâhidle evvelâ bi'z-zât, zâta âriz olarak gayrısına ancak bu vâsıta ile âriz olmaktan ibârettir. Meselâ meşy hayevân ile insâna urûz-ı vâhidle âriz olup lâkin hayevâna urûzu li-zâtihî ve insâna urûzu bu vâsıta iledir. Ve sâni bu ma'nâ üzere vâsıtan e'amm olarak vâsıta fi's-sübûtdur ki zâta urûz evvelâ bi'z-zât olup olmaması gayr-ı mu'teberdir. Meselâ cisme sathın urûzu li-zâtihî olmasıyla berâber cisim için sübûtu cismin inkıtâ' ve intihâsı vâsıtasıyladır. Ve bundan ma'lûm olur ki li-zâtihî lâhıka olmasından murâd zâtın illet-i urûz olması değildir. Nitekim cisme sathın urûzu li-zâtihî olmasıyla berâber illet-i urûz intehâ olarak zât-ı ma'rûz değildir. Ve avâriz-ı zâtîyyenin li-müsâvîhi mevzû'a lühûkundan murâd sıdk veyâhûd vücûdda emr-i hâric-i müsâvinin urûz-ı ârıza vâsıta olmasıdır ki hülâsası mevzû'a müsâvî olan emre avâriz-ı zâtîyyenin urûzu evvelâ ve bi'z-zât olarak mevzû'a urûzu bu vâsıta³³⁸ ile olmaktan ibârettir. Ve ma'lûm olsun ki ehl-i fenn ulûmda mebhûsün-anhâ olan a'râz-ı zâtîyyede ihtilâf ederek müte'ahhirûn bir şey'e cüz'-i e'ammı vâsıtasıyla lâhıka olan avârizın avâriz-ı zâtîyyeden olmasına zâhib oldukları cihetle araz-ı zâtîyi bir şey'e li-zâtihî veyâhûd emr-i hâric-i müsâvisi için lâhık olan hâric-i mahmûl olmak üzere ta'rîf ettiler. Meselâ insân hayevân olması vâsıtasıyla lâhık olan hareke bi'l-irâdenin lühûku li-cüz'ihî ve ta'accüb vâsıtasıyla dahkın urûzu li-müsâvîhi olmuş olur. (بأن يجعل هو أو عرضه الذاتي أو نوع أحدهما موضوعاً للمسألة، ويحمل عليه

337 Sehv ve savâb cetvelinde "mevzû'dan" olarak düzeltilmiştir.

338 Sehv ve savâb cetvelinde "bu vâsıta" olarak düzeltilmiştir.

(عرضه الذاتي أو نوعه) [Şöyle ki; konunun kendisi, konunun zâtî arazı veya her ikisinin türü, bir meseleye konu kılınır. Ve konunun zâtî arazı ve türü konuya yüklenir.] Ve ulûmda mevzû'un avâriz-ı zâtîyesinden bahs olunması nefis-i mevzû' veyâhûd araz-ı zâtî-i mevzû' veyâhûd mevzû' ile araz-ı zâtîsinden birinin nev'î mesele-i ilm için mevzû' kılınarak işbu mevzû' üzerine araz-ı zâtîsinin veyâhûd nev'-i araz-ı zâtînin haml olunması tarîkiyle olur. Hâsılı mevzû'ât-ı mesâ'il yâ mevzû'-ı ilm veyâhûd araz-ı [281] zâtîsi veyâhûd zât ve araz-ı zâtî-i mevzû'dan birinin nev'î olmak aksâm-ı erba'asını müştemil olarak mahmûlât-ı mesâ'il dahi yâ mevzû'-ı ilmin araz-ı zâtîsi veyâhûd araz-ı zâtîsinin nev'î olmasıyla bu ikiyi aksâm-ı erba'aya darb ile sekize bâliğ olur.

وهو في بعض العلوم أمر واحد، كالكلية في الصرف، وفي البعض أمور متعددة متناسبة في أمر يعتد به عند أهل ذلك الفن، كالمعلومات التصورية والتصديقية المتشاركة في الإيصال في المنطق

[Sarf ilminde kelimenin konu olması gibi bazı ilimlerde konu tek bir tanedir. Diğer bazı ilimlerde ise o ilmin ehli nazarında nazarında i'tibâr edilen bir noktada uyuşan birden fazla şeydir. Örnek olarak mantık ilminin konusu, (bilinmeyene) ulaştırmada ortak olan tasavvurî ve tasdikî ma'lûmâtıdır.]

Ve mevzû'-ı ilm ba'z-ı ulûmda emr-i vâhid olur. Meselâ ilm-i sarfın mevzû'u kelime olarak min haysü'l-i'lâli ve'l-idğâm kelimedden bahs olunur. Ve meselâ inde'l-kudemâ mevzû'-ı mantık ma'kûlât-ı sâniye olup min haysü'l-intibâk a'raz-ı zâtîyesinden bahs olunur. Ve diğer ba'z-ı ulûmda o fennin ehli indinde şânına i'tidâd ve ihtimâm olunan bir emrde mütenâsibe olan umûr-ı müte'addide olur. Meselâ inde'l-müte'ahhirîn mevzû'-ı ilm-i mantık ma'lûmât-ı tasavvuriyye ve tasdikîyye olarak meçhûlâta îsâlde müteşârike ve mütenâsibedir ki fenn-i mantıkda meçhûlât-ı tasavvuriyye ve tasdikîyyeye îsâl emr-i mu'teddün-bihdir.

Kâle Rahimehullâh

فمسائل كل فن عمليات موجبات ضروريات كليات يبرهن عليها في ذلك الفن إن كانت نظرية

[Her bir ilmin meseleleri; küllî, zorunlu, olumlu yüklemelerdir. Eğer nazarı yüklemeler olurlarsa o ilmde onların doğruluğuna burhân getirilir.]

İmdi her bir fennin mesâ'ili hamliyyât ve mûcibât ve zarûriyyat ve külliyyât olup eğer nazariyye olur ise mesâ'il olduğu fende üzerine ikâme-i burhân olunur. Musannifin *Hâşiye*'de beyânı vechle (فمسائل كل فن آه) [Her bir ilmin meseleleri...] ta'bîriyle bu kelâmı "fâ" ile tasdîr eylemesi bu kelâm mevzû'-ı ilmin mürûr eden ta'rîf ile ta'rîfine müteferri' olduğuna işârettir. ammâ mesâ'il-i fenn hamliyyât-ı mûcibât olması sebki eden tefsîrdan dahi müstebân olduğu vechle her bir fende bahs haml-i bi'l-îcâb ma'nâsınadır. Nitekim avârızın sâbite ma'nâsına lâhika ile takyîdi işbu îcâben hamle delâlet eder. Ve ammâ mesâ'il-i fennin zarûriyye mutlaka olmaları zîrâ mahmûlat-ı mesâ'il olan avârız-ı zâtiyye ne zamân ki zât-ı mevzû' veyâhûd zâta müstenid olan müsâvi mevzû' ecli için lâhika olduysa zât-ı mevzû' avârız-ı mezkûre için bi'z-zât veyâhûd bi'l-vâsita illet olarak bu hâlde avârızın mevzû'a veyâhûd araz-ı zâtisine veyâhûd bunlardan birinin nev'ine sübûtu mâ dâme zâtü'l-mevzû' elbette zarûri ve vâcib olur. Ve ammâ mesâ'il-i mezkûrenin külliyyât olması zîrâ ehl-i fûnûnun işbu mesâ'ilden bahs ederek bunların tedvînleri ancak kavânin olarak kendilerinden mevzû'larının ahkâm-ı cüz'îyyâtı istinbât olunmak garazına meb-nîdir. Şu tarîk ile ki mesâ'il-i mezkûreyi sugrâ-yı sehletü'l-husûle zamm edip tâ ki şekl-i evvelden bir kıyâs-ı muntazam olarak bundan zikr olunan ahkâm-ı cüz'îyye istintaç olunur. Meselâ; (هذا الدليل قياس من الشكل الأول أو [282] الثاني وكل قياس كذلك منتج فهذا الدليل منتج) [Bu delil şekl-i evvelden ve sâniiden çıkmış bir kıyâstır. Bu yapıda olan tüm kıyâslar netice verir. Bu delil de netice verir.] gibi. Bu takdîrde mesâ'il-i mezkûrenin bu istintâcda şekl-i evvelin kübrâsı vâki' olması lâbüddür. Şekl-i mezkûrun kübrâsı ise ancak külliyyedir. Ve yine *Hâşiye*'de demiştir ki (ان كانت نظرية) [Eğer önerme nazariyye olursa.] kavliyle takyîdi mesâ'il-i fennin nazariyyât olması vâcib olmayıp belki ba'zen bedîhiyye olduğuna işârettir. Nitekim bu ilmde şekl-i evvelin ve kıyâs-ı istisnâ'înin intâcları kat'îyyen mesâ'il-i fendendir. Bunların intâcı ise muhtâc-ı nazar olmayıp bedîhiyyedir. Ve mevzû'-ı ilmin ta'rîfinde mesâ'ilin nazariyyât veyâhûd bedîhiyyât olmağını îcâb edecek bir kelâm yoktur. Zîrâ lühûk-ı avârız nazarî ve bedîhîden e'ammıdır. Ve ta'rîfte olan li-zâtîhî kaydı urûzda vâsıtayı nefy için olup isbâtta nefy-i vâsita için değildir ki hattâ ba'zı mesâ'ilin bedîhî olmasını muktezî olsun.

فيؤل بها ما وقع في كتب الفنون من الشرطيات والسوالب والموجبات المهملات والجزئيات
والموجبات الكلبيات الغير الضروريات

[İlim kitaplarında vâki' olan şartlı, olumsuz, mühmel olumlu, cüz'î, zorunlu olmayan küllî olumlu önermeler, küllî zorunlu olumlu yükleme irca edilir.]

Her bir fennin mesâ'ili hamliyye ve mûcibe ve zarûriyye ve külliyye olduğu beyân-ı sâbıkdan ma'lûm olduysa bu sûrette kütüb-i fûnûnda şartıyye ve sâlibe ve mûcibe-i mühmele ve cüz'iyye ve mûcibe-i külliyye-i gayr-ı zarûriyye olarak vâki'a olan mesâ'ilin bunlara rücû'u lâbüddür.

[Ba'zen Mebâdînin Ulûmdan Cüz' Kılındığı ve Mebâdîden Ba'zısı Tasavvuriyye ve Ba'zısı Tasdikiyye Olduğu]

Kâle Rahimehullâh

وقد يجعل المبادي جزءا من العلم تسامحا

[Bazen ilkeler, tesâmuhtan dolayı ilmin bir parçası hâline getirilir.]

Ve ba'zen mebâhis-i ilmin mebniyyun aleyhi olan mebâdî şiddet-i ihtiyâctan nâşi tesâmuhan ilmden cüz' add olunur. Ya'nî mebâdî ulûmun mukaddimât-ı şürû'u olarak ilmden hâric ve eczâ'-i ulûmda gayr-ı dâhil ise de ba'z-ı muhakkıkîn mebâdînin ulûmda kemâl-i medhaliyyetine tenbîhen ve tesâmuhan ilmden cüz' kılmışlardır.

وهي إما تصورية هي تعريفات الموضوعات وأجزائها وجزئياتها وتعريفات المحمولات
التي هي العوارض الذاتية حدودا كانت أو رسوما

[İlkeler, ya tasavvurîdir ki bunlar tanım veya resim olarak konuların, konuların parçalarının ve cüz'ilerinin tarifleri ve konuların zâtî ârızları olan yüklemelerin tarifleridir.]

Ve mebâdî iki sınıf olup zirâ yâ mebâdî-i tasavvuriyyedir ki bu da mevzû'âtın ve eczâ'sının ve cüz'ıyyâtın ve avârız-ı zâtiyye olan mahmûlatın ta'rîfleridir. Ve bu ta'rîfât hudûd veyâhûd rûsûm olmaktan e'ammıdır. Ve mevzû'ât ile murâd mevzû'ât-ı ulûm ve mesâ'ildir. Ve eczâ'-i mevzû'âtın ta'rîfi meselâ; hikmet-i tab'ıyyede ta'rîf-i heyûlâ gibidir. Zirâ hikmet-i tab'ıyyenin mevzû'u cism-i tab'î olup cism-i tab'î ise heyûlâ ile sûretten mü'elleftir. Ve ammâ mevzû'âtın ta'rîfi cüz'ıyyât-ı mevzû'u ilmin nev'i olan mevzû'-ı mes'elenin ta'rîfi gibidir. Nitekim *Hâşiye*'de mübeyyendir.

(وإما تصديقية هي الحكم بموضوعية موضوع العلم ودلائل المسائل والقضايا التي تتألف هي (منها) [Ya da tasdîkidir. Bu da ilmin konusunun konuluğuna hükmetme, meselelerin delâleti ve meselelerin kendisinden oluştuğu önermelerdir.] Veyâhûd mebâdî-i tasdîkiyyedir ki mevzû'-i ilmin mevzû'iyetiyle hükm ve delâ'il-i mesâ'il ve mesâ'ilin kendiden mü'ellefe olduğu kazâyâdır. [283]

[Ulûm-i Müte'ârefe ve Usûl-i Mevzû'a ve Müsâderât]

Kâle Rahimehullâh

وتلك القضايا إما بديهية بذاتها وتسمى علوما متعارفة

[(İlke olan) bu önermeler; ya zâtı gereği zorunludur ki buna müte'âref (aksi-yomatik) bilgiler denir.]

Ve işbu delâ'il kendiden mü'ellefe olan kazıyyeler yâ kendi zâtlarında bedîhiyye olur. Ve işbu kazâyâ-yı bedîhiyyâta ulûm-i müte'ârefe tesmiye olunur. Ve bedîhiyye olması her ne kadar muhtâc-ı tenbîh olsa da delîle muhtâc olmamasıdır.

أو نظرية يذعن بها المتعلم ويقبلها بحسن ظن للمستدل، وتسمى أصولا موضوعة، أو بالشك والإنكار إلى أن تتبين في محلها، وتسمى مصادرات

[Ya da tâlibin kendisine yönelik istidlâlde bulunana hüsn-i zann ederek kabul ettiği nazârdır. Bu önermelere, vaz' edilmiş asıllar (hipotez) ismi verilir. Veya tâlîp, mahallinde ortaya çıkıncaya kadar bu önermeleri şüphe ve inkâr ile kabul eder. Bu tür önermelere de müsâderât (postulat) denir.]

Veyâhûd kazâyâ-yı mezkûre nazâriyye olup müte'allim olan kimse iki târîkin biriyle iz'ân ve kabul eder. Şöyle ki; kabulü ya şahs-ı müstedille sıdkında hüsn-i zann târîkiyla olup bu sûrette kazâyâ-yı mezkûreye usûl-ı mevzû'a tesmiye olunur. Veyâhûd mahallinde tebeyyün edinceye kadar şekk ve inkâr târîkiyla olup bu sûrette müsâderât tesmiye olunur. Musannif Rahimehullâh *Hâşiyeye*'de şu vechle îrâd-ı makâl buyurmuşlardır ki kavm bu vechle kâ'im olup ve benim için bu makâmda iki bahs-i kavî vardır. Bahs-i evvel budur ki bu makâmda zikr olunan usûl-i mevzû'a ile müsâderâta ilâveten bir kısım-ı sâlis olarak bu da kazâyânın delîl ile sâbite olan nazariyye olmasıdır. Halbuki bunun için bir isim tesmiye etmemişlerdir. Bahs-i sanî müte'allimin bu kazıyyeleri hüsn-i zann ile iz'ân ve kabulü kazâyâ-yı mezkûrenin zaniyye olmasını iktizâ eder. Teslîm edilmeye bu

makâmda zann-ı mutlak i'tikâd ma'nâsına olsun. Bu takdîrde gâyet-i emr işbu kazâyânın indel-müte'allim taklîdiyye olmasıdır. Zîrâ nazariyyenin yakîniyye olması burhâna mütevakkıfdir. Ve mukaddime-i taklîdiyye mukaddime-i burhân olamaz. Halbuki hükemâdan Aklidis mukaddime-i berâhîn olması için usûl-ı mevzû'ayı vaz' eylemiştir. Meğer cavâbta denile ki bu kaziyyelerin müte'allime³³⁹ nisbetle taklîdiyye olması müstedille nisbetle yakîniyye olmasını kadh edemez. Ve gâyet-i emr bu kazâyâdan mürekkebe olan edilleden müte'allim için hâsıl olan taklîd olup yakîn olmamasıdır. Ve bunda be's yoktur. Ve müte'allimin yakîn iddi'âsı zu'mî olup vâki'de yakîn değildir.

ولا يجب أن تكون تلك القضايا من مسائل ذلك الفن بل يجوز أن يكون من مسائل علم آخر، وأن لا يكون من مسائل علم مدون أصلاً

[Bu önermelerin, bu ilmin meselelerinden olma zorunluluğu yoktur. Aksine başka bir ilmin meseleleri olması mümkündür. Hatta tedvin edilmiş herhangi bir ilmin meselelerinden olmaması mümkündür.]

Ve kazâyâ-yı mezkûre mebâdîsi oldukları fennin mesâ'ilinden olması vâcib olmayıp mesâ'il-i ilm-i âhardan olması ve belki aslâ bir ilm-i müdevvenin mesâ'ilinden olmaması ca'izdir.

Kâle Rahimehullâhu Te'âla Rahmeten Vâsi'aten

وبما ذكرنا ظهر أن قول الشيخ الرئيس ابن سينا مهملات العلوم كليات ومطلقاتها ضروريات غير مختص بالعلوم الحكمية، كما وهم

[Bu zikrettiklerimiz ile Şeyhu'r-Reîs İbn Sînâ'nın "ilimlerin mühmel önermeleri küllîdir, mutlakları ise zorunludur" sözünün vehm edildiği gibi felsefi ilimlere mahsûs olmadığı ortaya çıktı.]

Zikri mürûr eden (فمسائل كل فن أه) [Her bir ilmin meselesi...] kavliyle vâki' olan beyândan zâhir ve nümâyân olmuştur ki Şeyh İbn Sînâ'nın Şifâ'da mühmelât-ı ulûm külliyâtı ve mutlakâtı zarûriyyâtı demesi vehm olduğuna gibi ulûm-i hikemiyyeye gayr-ı muhtasdır. [284]

Kâle Rahimehullâhu Te'âlâ fi hâtîmeti'l-merâm

وليكن هذا آخر الكلام بحمد العزيز العلام، مصليا على نبيه وآله الكرام

[İşte bu, Azîz ve Allâm Allah'a hamd ile kelâmın sonu olsun. Resûlüne ve şereflî âline salât olsun.]

339 Seh ve savâb cetvelinde "müte'allime" olarak düzeltilmiştir.

İşbu tercüme-i azbü'l-beyân-ı burhân bâ-avni ve inâyeti İzed-i Müste'ân işbu bin iki yüz doksan dört sene-i hicriyyesi şehr-i zi'l-kâ'desi evâ'ilinde Ma'mûretü'l-azîz'de mutasarrıflığımız evânda ma'ât-tashîh-i pezîr fette-i hüsn-i ihtitâm ve zühur-ı me'âd olacak hayr-ı du'âyı ihvâna zerî'a olmak ümidiyle mevdû'-ı sahâyif-i eyyâm olmuştur.

[285]

Târîh-i Mütercim

Hamdü lillâh ki Cenâb-ı kayyum

Kadr-i asârımı kıldı ma'lûm

Ede Hak mazhar-ı meyl-i ebrâr

Ola ünvânı kitâb-ı merkûm

Nazm-ı elfâzı selîs ve rûşen

Cümle mefhûmu rahîk mahtûm

Müstefîd eyleye ihvânı Hudâ

Ola rağbetgeh-i enzâr-ı umûm

Etmeye ecr ve mesûbâtından

Yevme lâ-yenfa'da Hakk mahrûm

Düşdü bir bu eser-i mensûrum

Nola târihi de olsa manzûm

Yadigâr ola güher-sencâna

Buldu Mîzânını Burhân-ı ulûm

1295

Muhaşşî-i Fâzıl Abdülhamîd Efendi hazretlerinin târîh-i bî-nazîrleridir.

Cevâhir-pâş-ı tahsîn oldu Hamdî söyledi târîh

Mütercem oldu şerh-i Nâfi'-i Burhân himmetle

1295

Ergani Mutasarrıfı Sa‘âdetlü Rûmî Efendi Hazretlerinin Zâde-i Tab‘-ı Belîğâneleri

Hazret-i Nafi‘ Efendi ilm-i mantıktan dahi
Eydi-i tullâba verdi pür-menâfi‘ tercüme

Şerh-i Mîzân ile vâzıh oldu Burhân-ı ulûm
Necm-i burhân-ı ulûmu kıldı lâmi‘ tercüme

Bir takım sugrâ ve kübrâdan kıyâs istermi yâ
Mebhas-ı fazlın serâpâ oldu câmi‘ tercüme

İşbu sûrette gerekmez külfet-i bahs u cedel
Ettiğim da‘vâyadır Burhân-ı Kâtı‘ tercüme

Rûmîya târîhtir manend-i cevher bî-bedel
Oldu işte tâlib-i Burhâna Nafi‘ tercüme

1295

Hâme-i Nâfi‘ Efendi’den selîs olmuş idi
Me’haz-ı ilm-i me‘ânîden *Mutavvel* tercüme

Himmet-i memdûha-i fazlıyla oldu başkaca
İşte *Burhân-ı Gelenbevî* de ekmel tercüme

Geldi bir târîh-i tâmm hâtime (Rûmî) dedim
Oldu Mîzân Fenn-i Mantık’dan müdellel tercüme

1295

Ma‘mûretü’l-Azîz Muhasebecisi İzzetlü İsmail Zihnî Efendi’nin Târîh-i Nefisleridir.

Hüner-mend-i zamâna Hazret-i Nafi‘ Efendi kim
Odur üstâd-ı bî-misl ü nazîr-i mekteb-i irfân

Hakâyık ile mâl-a-mâl bir kenz-i dakâyıktır
Dili şemsü’l-ma‘ârif sînesi mir’at-ı nûr-efşân

[286]

Mukarrer hikmet erbâbı ki kânûn-ı kemâlâtın
 Şifâyı sadr-ı tullâb eylemiştir Hazret-i Yezdân
 Hayâlât ve tasavvurdan müsâr fazlı bâlâdır
 Görenler kâmilen asârını tasdîk eder her ân
 Mutavel etmeyip bahs-i senâsin muhtasar geçtim
 Kemâl-i fazlına *Nef'-i Mu'avvel* dir celî burhân
 Eyâ allâme-i âlî-neseb fehâme-i nıhrîr
 Getirmez bir daha eşbâh ile emsâlini devrân
 Metîn olsun binâyı matlab ve bünyâd-ı maksûdun
 Ede lütf-i Hüdâ ma'mûre-i ikbâlini âbâdan
 Semend-i hâme-i (Zihnî) dahi izhâr-ı cür'etle
 Olup vâdî-i tefrîza iki târih ile pûyân
 Resîde oldu bâ lutf-i Hüdâ mîzânın encâma
 Dürer genç ve hüner senc oldu burhâna zehî mîzân
 1295

Ma'mûretü'l-Azîz Tahrîrât Müdürü Rıfatlı Âsaf Efendi'nin Zâde-i Tab'-ı Belîğâneleri

Güher-senc-i ma'ârif Hazret-i Nâfi' Efendi kîm
 Kef-i mîzân efdâlîdir ararîz olur her ân
 Değil hâlî beyân ve mantıkı efrâd-ı hikmetten
 Felâtûn görse âsârın kalırdı vâlih u hayrân
 Hüner-sencâna Âsaf gıpta-fermâ oldu târihim
 Dakîkadan ilm-i hikmete burhân ola *Mîzân*
 1295

DİZİN

A

- Abdünnâfi Efendi 19, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 31
Aks- akîse
akîse-i hamliyye 584
akîse-i iktirâniyyât 548
akîse-i iktirâniyye 533
aks-i cüz'î 455
aks-i kübrâ 514, 523, 531
aks-i lâzım 452, 457
aks-i müstakîm 437
aks-i müstevî 240, 280, 453, 457, 458, 461, 463, 475, 482, 483, 484
aks-i nakîz 280, 437, 453, 454, 457, 458, 459, 460, 461, 462, 475
aks-i sâlîbe 460
aks-i sugrâ 514, 526, 527, 531, 536, 540, 546, 547
Allâme-i Kâdi 48
Âmidî 59, 500
Amr bin Ades 100
Arabî 23
Arabî ve Fârisî ve Türki Aruz Risâlesi 23
Arabiyye 74, 77, 79, 81, 86, 95, 211, 257, 258, 281, 283, 284, 467
Araz 183, 481
araz-ı âmm 69, 70, 124, 161, 164, 172, 181, 182, 183, 184, 185, 197, 201, 202, 204, 205, 217, 218
araz-ı e'amm 179
araz-ı hâs 172
araz-ı lâzım 182
araz-ı müfârik 182, 337, 432, 433, 434
araz-ı zâtî 643
fi-arazihî 170, 171, 182, 183, 185
fi-arazihimâ 171, 172
Arazî 161
arazî-i e'amm 164
Arâ'is 284

B

- Bağdat 5
Basra 87, 88
Bayraklı Camii 19
Bosna 21
Büyük 5

C-Ç

- Celâl Hâşîyesi* 55
Cenâb-ı Bârî 44, 48, 59, 132, 237, 369, 484, 485, 500, 634, 640
Cezâir 21
Cins, ecnâs
cins-i i'tibârî 224
cins-i karîb 188, 190, 191, 196, 197, 213, 214, 216, 217, 235, 270, 321
cins-i mantukî 125
cins-i mücerred 214, 215
cins-i sâfil 193, 204
cins-i tabî'î 124
cinsü'l-ecnâs 196
esmâ-i ecnâs 78
Cüz'-cüz'î-cüz'iyât-ezçâ'
cüz'-i cüz' 566
cüz'-i gayr-ı müşârik 573, 575, 578, 588, 589, 591, 592
cüz'-i mutavassıt 636, 637, 638, 639
cüz'-i müsâvî 163
cüz'-i müşârik 574, 578, 580, 581, 582, 592, 594, 603
cüz'î-i izâfî 118
cüz'î-i mantukî 125
cüz'iyât-ı cüz'iyye 135
eczâ'-i akîse 240
eczâ'-i kazıyye 250
eczâ'-i zamân 129
cüz'î-i tabî'î 125
cüz'-i zikrî 439

D

- Dârendevî 392
Değâ'iku'l-Beyân fî Kıbleti'l-Büldân 21
 Delâlet 73, 83, 256, 267, 327
 delâlet-i akliyye 76, 81
 delâlet-i lafz 73
 delâlet-i mutâbıkıyye 81
 delâlet-i tazammuniyye 80, 257
 delâlet-i vaz'ıyye 81
 Devr 227, 228
 devr-i bâtil 471
 devr-i ma'î 227, 228, 229, 230, 470
 devr-i musarrah 228
 devr-i muzmer 228
 devr-i takaddümi 227, 228, 230
 Devvânî 20, 41, 76, 133, 221, 319, 323, 485

E

- Ebubekir Bâkılânî 485
 el-Burhân (fî 'İlmi'l-Manţık ve Fen-
 ni'l-Mizân) 20
Envâr-ı Tenzil 48
 Esîrüddin el-Ebherî 20
 Eskicizâde 285, 382

F

- Fârâbî 257, 258, 263, 264, 424, 447, 448, 449
 Fârisî 23, 271
 Fârisiyye 256, 257
 Fasıl-fusûl
 fasl-ı müsavî 180
 fasl-ı sâfil 193, 200
 fasl-ı tabî'î 124
 fûsûl-ı envâ' 193
 Fâtih Medresesi 19
 Fenârî 286
Fenn-i Mantık (Terceme-i Burhân-ı Gelenbevî) 20
 Fir'avn 103
Fusûlü'l-bedâyi 286

G

- Gazzâlî 42, 134
 Gelenbevî 1, 2, 3, 19, 20, 21, 22, 23, 25, 29, 31, 33, 38, 649

H

- Hadd-hudûd
 hadd-i asgar 488, 489, 490, 491
 hadd-i ekber 474, 489, 490
 hadd-i evsat 454, 489, 490, 502, 503, 504, 505, 506, 507, 509, 510, 511, 548, 549, 555, 557, 558, 559, 564, 566, 569, 573, 598, 603, 605, 636, 637
 hadd-i hakiki 222
 hadd-i ismî 222
 hadd-i mutavassıt 47
 hadd-i nâkıs 26, 157, 170, 212, 213, 215, 218, 233
 hudûd-ı ismî 222
 Hâdimî 281
 Hakikat 42, 94, 125, 173, 230
 hakikat-i akliyye 98
 hakikat-i efrâd 194
 hakikat-i insân 80, 121, 178, 268, 271
 hakikat-i lügaviyye 104, 106, 107, 226
 hakikat-i mefrûzâ 121
 Haleb 21
 Harput 21, 22, 39
 Hasan Çelebi 286, 484
 Hasan Paşazâde Mehmed Bey 53
 Hâssa, havâss
 hâssa-i cins 204
 hâssa-i fasl 204
 hâssa-i gayr-ı şâmîle 164, 203
 hâssa-i izâfiyye 184
 hâssa-i mutlaka 205
 hâssa-i muzâfe 184
 hâssa-i şâmîle 164
 hâssa-i zâtî 204
 havâss-ı ecnâs 185
 havâss-ı hams 56, 113, 134
 havâss-ı lâzime 216

Hâşiye-i Havâşi-i Fethiyye-i Tehzîbiyye 88
Hâşiye-i Metâli 123
Hâşiye-i Sugrâ 111, 210, 244, 248, 253,
 338, 342, 356, 368, 382, 436
Hâşiye-i Şerb-i Akâ'id-i Adudiyye 114, 500
Hâşiye-i Şerb-i Akâ'id-i Nesefiyye 481
Hâşiye-i Şerb-i Celâl 233
Hâşiye-i Şerb-i Fenârî 111
Hâşiye-i Tecrîd 123
Hâşiye-i Tehzîb 333
 Hâtem-i Tâ'î 101
 Hazret-i Musa 103
 Hazret-i Peygamber 46, 47
 Hicaz 21
Hisâbü'l-Küsûr 21
 Horasan 5

I-İ

III. Selim 19
 İbn Abbâs 52
 İbn Sinâ 133, 258, 263, 297, 375, 447,
 555, 647
İmkân Risâlesi 316
 İsti'âre 101
 isti'âre-i asliyye 103
 isti'âre-i bi'l-kinâye 104
 isti'âre-i matviyye 104
 isti'âre-i mekniyye 45, 104
 isti'âre-i musarraha 101, 102
 isti'âre-i tahyiliyye 104
 isti'âre-i temsiliyye 99
 İstihkâm Mektebi 19

K

Kabile-i Tayy 101
 Kâdi-i Âmidî 59
 Kâdi Mîr Meybüdi 20
Kâmilü'l-Âsâr 23
 Kaziyye-i Mûcibe
 mûcibe-i basîta 329
 mûcibe-i cüz'iyye 398, 403, 404, 418,
 419, 425, 459, 517, 519, 523, 526,
 527, 531
 mûcibe-i hakikiyye 294, 313, 385,
 568, 597

mûcibe-i hâriciyye 294, 302, 312
 mûcibe-i inâdiyye 381, 498
 mûcibe-i ittifâkiyye 409
 mûcibe-i kâzibe 294
 mûcibe-i kübrâ 528, 606
 mûcibe-i külliyye 71, 271, 277, 278,
 280, 298, 397, 400, 401, 402, 408,
 416, 419, 441, 442, 443, 459, 461,
 513, 517, 521, 525, 526, 527, 529,
 531, 562, 564, 583, 645
 mûcibe-i ma'dûle 308, 313, 314, 315,
 317, 322, 324, 476
 mûcibe-i ma'dûletül-mahmûl 307,
 308, 309, 311, 312, 323
 mûcibe-i mâni'atü'l-cem' 387, 568,
 579, 597
 mûcibe-i mâni'atü'l-hulüvv 387, 388,
 568, 573, 578, 588, 589
 mûcibe-i muhassala 305, 308, 318
 mûcibe-i mutlaka 343, 353, 355, 356
 mûcibe-i muttasıla 411, 455, 461
 mûcibe-i mühmele 279, 645
 mûcibe-i mümkinе 359
 mûcibe-i münteşire 356
 mûcibe-i örfiyye 353
 mûcibe-i sâdikateyn 408
 mûcibe-i sâlibetü'l-mahmûl 318, 321,
 322, 323
 mûcibe-i sugrâ 528
 mûcibe-i vaktiyye 354
 mûcibe-i vücûdiyye 357, 358
 mûcibe-i zihniyye 295

Kaziyye-i Sâlibe

sâlibe-i basîta 307, 308, 309, 310,
 311, 312, 313, 314, 315, 317, 318,
 319, 324, 329
 sâlibe-i cüz'iyye 137, 279, 452, 513,
 523, 527, 531, 533, 592, 601
 sâlibe-i hakikiyye 295, 311, 568
 sâlibe-i hâriciyye 294
 sâlibe-i hâssa 546
 sâlibe-i inâdiyye 390
 sâlibe-i ittifâkiyye 390, 551
 sâlibe-i külliyye 271, 272, 277, 278,
 289, 303, 304, 400, 403, 413, 414,

- 416, 417, 440, 449, 450, 451, 511, 517, 518, 519, 520, 521, 522, 525, 526, 531, 564
- sâlibe-i ma'dûle 308, 318
- sâlibe-i ma'dûletü'l-mahmûl 306, 318
- sâlibe-i ma'dûletü'l-mevzû' 306
- sâlibe-i mahsûsa 425
- sâlibe-i mâni'atü'l-hulüvv 387, 388, 568
- sâlibe-i meşrûta 353
- sâlibe-i muhassala 305, 308, 322
- sâlibe-i munfasıla 599
- sâlibe-i mutlaka 352, 353, 354, 356, 444
- sâlibe-i muttasıla 153
- sâlibe-i mühmele 279
- sâlibe-i münteşire 356
- sâlibe-i örffiyye 353, 449, 450
- sâlibe-i sugrâ 322
- sâlibe-i vaktiyye 545
- sâlibe-i zihniyye 319
- Kaziyye- kazâyâ
- kazâyâ kıyâsâtühâ ma'ahâ 28, 50, 618
- kazâyâ-yı basîta 360
- kazâyâ-yı gayr-ı müte'ârife 266
- kazâyâ-yı hamliyye 326, 327
- kazâyâ-yı hâriciyye 298, 300, 310
- kazâyâ-yı hendesiyye 289
- kazâyâ-yı ittifâkiyye 153
- kazâyâ-yı mahsûsa 421
- kazâyâ-yı muttasıla 395
- kazâyâ-yı mün'akise 440
- kazâyâ-yı mürekkebe 362
- kazâyâ-yı müsta'mele 266
- kazâyâ-yı müte'ârife 266
- kazâyâ-yı sâdika 151
- kazâyâ-yı semâniyye 346
- kazâyâ-yı tabî'iyye 280
- kaziyye-i hakikiyye 288, 290, 291, 294
- kaziyye-i hamliyye 267, 305, 393, 584
- kaziyye-i hâriciyye 264, 287, 288, 296, 299, 317, 434
- kaziyye-i infisâliyye 392
- kaziyye-i kâzibe 624
- kaziyye-i külliyye 280
- kaziyye-i ma'dûle 305
- kaziyye-i mahsûre 269
- kaziyye-i mahsûsa 267
- kaziyye-i ma'kûle 242
- kaziyye-i melfûza 241, 260
- kaziyye-i mûcibe 250, 425, 441
- kaziyye-i munfasıla 385, 386, 387, 389, 392, 393, 405, 429
- kaziyye-i mutlaka 346
- kaziyye-i mühmele 269, 279
- kaziyye-i mürekkebe 329, 363, 393, 429
- kaziyye-i müsevvere 269
- kaziyye-i şahsiyye 267, 268, 279, 280, 282, 399
- kaziyye-i şartiyye 246, 385, 497, 548, 564, 606
- kaziyye-i tabî'iyye 268, 282
- kaziyye-i taklîdiyye 623
- kaziyye-i zihniyye 315
- şartiyye-i muttasıla 247, 249, 378, 380, 412, 461, 492, 496, 548, 577
- Kelâm-ı Seyyid 145
- Keşşâf* 41
- kevâkib-i seb'a 117
- kevkeb-i seyyâr 117
- Kıstâs* 380
- Kutb 145
- Kutbüddîn 379
- Kübrâ 465, 489
- cüz'-i kübrâ 559
- kübrâ-yı cüz'iyeteyn 517
- kübrâ-yı kıyâs 468, 514, 535, 542
- kübrâ-yı külliyyeteyn 517
- kübrâ-yı meşrûta 536, 540
- kübrâ-yı munfasıla 599
- kübrâ-yı örffiyye 540
- Kül-Küllî- külliyyât
- küllî-i akli 124
- küllî-i arazî 182, 183, 201, 202
- küllî-i ehass 188, 223
- küllî-i hakîki 118, 159, 160
- küllî-i izâfi 118
- küllî-i mantuki 124, 129

küllî-i zâtî 165, 175, 177, 180
 küll-i ifrâdî 285, 286
 küll-i mecmû'î 285, 286
 küll-i muhakkak
 küllî-i müşekkek 109, 110
 küllî-i mütevâtî' 109
 külliyyât-ı hams 66, 112, 124, 184,
 186

L

Lafz 43, 86, 395
 Lârî 20
 Lüzûm, lâzım, istilzâm
 lâzım-i âmm 450
 lâzım-i arazî 202
 lâzım-i beyyin 80, 83
 lâzım-i e'amm 597, 602
 lâzım-i lâzım 452, 457, 564
 lâzım-i mâhiyet 202
 lâzım-i müsâvî 429
 lüzûm-i beyyin 80, 210
 lüzûm-i gayr-ı beyyin 209
 lüzûm-i hâricî 206, 207, 208
 lüzûm-i iltizâm 82, 83
 lüzûm-i mutâbakat 82
 lüzûm-i mutlak 81
 lüzûm-i selb 380, 411, 412
 lüzûm-i zihni 206, 207

M

Mâdde-mevâdd
 mâdde-i imkân 422
 mâdde-i kazıyye 327
 mâdde-i kıyâs 470
 mâdde-i lâ-devâm 358
 mâdde-i mücibe 568
 mâdde-i vücûdiyye 360
 mâdde-i zarûret 354, 355
 mevâdd-ı akıse 630
 ma'dûm 114, 126, 136, 222, 291, 313,
 315, 316, 331, 332, 342, 372, 436
 ma'dûmât 222, 312
 Mahmûl 266, 370
 mahmûl-i e'amm 441
 mahmûl-i netice 507

mahmûl-i vâki' 371, 372
 Ma'kûl-Ma'kûlât
 ma'kûlât-ı sâniyye 122, 129
 ma'kûl-ı evvel 121, 122, 325
 ma'kûl-ı sâni 123, 124, 323, 325
 Ma'mûretü'l-Azîz 21, 23, 24
 Ma'nâ 57, 59, 100, 122, 161, 193, 210,
 356
 ma'nâ-yı müfred 110
 ma'nâ-yı mürekkeb 111, 243
 Mecâz 94, 106, 234, 435
 Mecâz-ı lügavî 106
 mecâz-ı mürekkeb 99
 mecâz-ı mürsel 80, 96, 98
 Medine 5
 Mevzû' 68, 69, 261, 265, 361
 mevzû'-ı ahas 442
 mevzû'-ı cüz'î 262
 mevzû'-ı fenn 69, 71, 72
 mevzû'-ı hakikî 261, 262, 263
 mevzû'-ı hakikiyye 302
 Mevzû'-ı ilm 69
 mevzû'-ı ilm-i mantık 68, 641, 643
 mevzû'-ı kazıyye 286, 306
 mevzû'-ı kübrâ 504
 mevzû'-ı mantık 70, 643
 mevzû'-ı mevcûd 311, 437
 mevzû'-ı mukadder 299
 mevzû'-ı mümteni' 126
 mevzû'-ı vücûdî 305
 mevzû'-ı zihniyye 293
 mevzû'-ı zikrî 261, 262, 268, 269,
 361
 mevzû'-ı zükrî 261
 Mîr Ebü'l-feth 333
 Mîr Zâhid Ebü'l-Feth es-Saîdî 20
 Mizânü'l-Burhân 20, 22, 40, 239
 Mu'âviye 100
 Mukaddem 246, 248, 455, 560, 612
 mukaddem-i sâdik 384
 cüz'-i mukaddem 588
 mukaddem-i ahas 442
 mukaddem-i kübrâ 558, 563, 582
 mukaddem-i küllî 563
 mukaddem-i munfasıla 594

mukaddem-i muttasıla 581, 601, 602
 mukaddem-i sugrâ 571, 572, 582
Mukaddime-i İbn Hişâm Tercümesi 23
 Mukavvim 192
 Musul 21
 Müftizâde Mehmed Emin Efendi 19
 Mühendishâne-i Bahri-i Hümayun 19
 müşahhas 84, 285, 286, 393
 Mütekaddimîn 250
 mütekellimîn 55, 131, 134, 480, 626
 Mutavvel 37, 78, 282, 286, 324, 467,
 649, 650
 Mu'tezile 484, 485

N

Nazar 62, 63, 389
 nazar-ı kavm 89
 nazar-ı nuhât 89
 Nev', envâ'
 envâ'-ı mücerredât 187
 envâ'-ı selâse 573, 598
 nev'-i hakîkî 65, 175, 178, 188, 189,
 194, 195, 196, 198, 224, 225
 nev'-i mantukî 125
 nev'-i âli 196
 nev'-i i'tibârî 188
 nev'-i müfred 196
 nev'-i sâfil 195, 196, 235, 270
 nev'-i tabî'î 124, 125
 nev'u'l-envâ' 195, 196
 Nisbet 135, 145, 249, 250, 254
 nisbet-i beyne beyne 250, 251, 253,
 326, 332, 333
 nisbet-i cüz'îyye 257
 nisbet-i hükmiyye 59, 89, 251, 253,
 424
 nisbet-i icâbiyye 326, 344, 372, 424,
 642
 nisbet-i ikâ'îyye 93
 nisbet-i ittisâliyye 260
 nisbet-i nâkisa 57
 nisbet-i selbiyye 259, 322
 nisbet-i takyidiyye 244, 251
 nisbet-i vâkı'a 60
 nisbet-i zihniyye 93

Nûh Aleyhisselâm 151
Nûniyye 500

O-Ö

Osmânî 36, 37, 38
 Osmanlı 2, 4, 19, 20, 21
 Osmanlıca 19, 23
 Ömer bin Hayyâm 133

R

Resâ'ilü'l-İmtihân 20
 Resmo 21, 38
 Resm-rusûm
 resm-i ekmel 217
 resm-i nâkıs 26, 197, 213, 215, 218,
 221, 236
 resm-i tâmm-ı ekmel 218
 rüsûm-ı hakikiyye 223
 rüsûm-ı ismiyye 223
 rüsûm-ı tâmm 224
 rüsûm-ı ismiyye 224
Risâle fi'l-Vücûdi'z-Zihni 20
Risâle fi Tahkiki Vahdeti'l-Vücûd 20
Risâle-i Halk-ı A'mâl 133
Risâletü'l-Âdâb 20
Risâletü'l-Kıyâs 20
Risâle 'alâ Rub'i'l-Muqanţarât 21
 Rizevi 285, 318, 333

S-Ş

Sekkâki 104
 Siyâlkûtî 20, 56, 59, 76, 84, 89, 93,
 203, 255, 332, 333, 481, 500, 538
 Sugrâ 111, 210, 244, 248, 253, 338,
 342, 356, 368, 382, 436, 465, 489,
 509, 515, 524, 528, 581, 592
 sugrâ-yı kıyâs 468, 513, 514, 538,
 542, 544
 sugrâ-yı mefrûzü's-sıdk 513
 sugrâ-yı mûcibe 599
 sugrâ-yı munfasıla 86
 sugrâ-yı mutlaka 540
 sugrâ-yı sâlibeteyn 517
 sugrâ-yı vaktiyye 536
 Sultan Abdülaziz Han 37

Sûret 248, 523
 Şam 5, 21
 Şemseddin Fenârî 286
 Şerh-i Adudiyye 485
 Şerh-i İşâgûci 20
 Şerh-i İşârât 379
 Şerh-i Metâli 259, 275, 276, 320, 331,
 490, 604, 612
 Şerh-i Mevâkıf 60, 172, 264, 300
 Şerh-i Miftâh 93
 Şerh-i Muhtasar-ı Usûl 438
 Şerh-i Semsîyye 228
 Şerh-i Tehzîb 41
 Şifâ 113, 120, 133, 178, 222, 258, 555,
 647
 Şihâb-ı Sühreverdî 114

T

Taif 21
 Tâli 246, 496
 tâli-i e'amm 442
 tâli-i kübrâ 565, 581
 tâli-i munfasıla 599
 tâli-i muttasıla 580, 581, 601, 602
 tâli-i sâdik 384, 551
 tâli-i sugrâ 558, 562, 563, 565, 580,
 581
 Tasavvur
 tasavvurât 60, 61, 62, 71, 112, 161,
 237, 239, 243, 253, 254, 615, 616
 tasavvur bi-şartı şey 59
 tasavvur-ı mutlak 60
 tasavvur-ı nazârî 61
 tasavvur lâ bi-şartı şey 59
 Tasavvurât Hâşiyesi 76
 Tasdik 61, 254
 tasdikât 62, 71, 112, 548, 615
 tasdik-i bedihî 61
 tasdik-i nazârî 61
 Tasdikât Hâşiyesi 538
 Teftâzânî 20, 59, 173, 217, 220, 228,
 257, 258, 268, 284, 345
 Tehzîb Hâşiyesi 345
 Tercüme-i Âdâb-ı Gelenbevi 20, 22
 Tercüme-i Nubbetül-Fiker 22

Tercüme-i Telhîs ve Mutavvel 22
 Tercüme-i Telhîs-i Risâle-i Kuşeyriye 23
 Türk 4

V

Vücüb 372, 378
 vücüb-i bi'l-gayr 373
 vücüb-i zâtî 369, 370, 373, 374, 376
 Vücûd 20, 115, 127
 vücûd-i gayr-ı asıl 172
 vücûd-i hâricî 114, 116, 118, 122,
 127, 201, 202, 206, 297, 298, 314,
 325, 327, 337
 vücûd-i mümkün 297
 vücûd-i hâriciyye 290, 299, 301, 325
 vücûd-i aklî 116
 vücûd-i aslî 114
 vücûd-i i'tibârî 311
 vücûd-i mevzû' 317, 321, 323
 vücûd-i muhakkak 297, 304
 vücûd-i mümkün 297
 vücûd-i zillî 114
 Vücûd-i hâss
 vücûd-i ahass 495
 vücûd-i e'amm 495
 vücûd-i vacib 109

Y

Yâsincizâde Osman Efendi 19
 Yenişehir (Yenişehir-i Fenâr, Larissa) 19
 Yunâniyye 257

Z

Zât 265, 341, 393, 499, 500
 bi-zâtihimâ 122
 fi-zâtihi 87, 170, 171, 181, 184, 294
 fi-zâtihimâ 171, 172, 223
 li-zâtihi 68, 133, 243, 333, 420, 477,
 483, 484, 507, 508, 642
 li-zâtihimâ 381
 zât-ı asgar 489
 zât-ı eczâ' 83, 327, 434, 491, 574,
 575, 576
 zât-ı ekber 489
 zât-ı külliyye 156

zât-ı mevzû‘ 261, 262, 263, 264, 265, 307, 330, 331, 332, 334, 339, 341, 342, 353, 360, 368, 369, 373, 376, 421, 439, 446, 447, 448, 644	585
Zât-ı Vâcib-i Te‘âlâ 499	
zât-ı vücûb 127	zâtî-i e‘amm 204
zât-ı vücûd 127	zâtî-i ehass 204
Zâtî 161, 172, 176, 204, 366, 372, 541,	Zemahşerî 41

